LIETUVOS EDUKOLOGIJOS UNIVERSITETAS
PARLAMENTARIZMO ISTORIJOS TYRIMŲ CENTRAS

ADOLFAS ŠAPOKA

RAŠTAI

T. 3

LIETUVA IR LENKIJA PO 1569 M. LIUBLINO UNIJOS. JŲ VALSTYBINIŲ SANTYKIŲ BRUOŽAI

1655 M. KĖDAINIŲ SUTARTIS, ARBA ŠVEDAI LIETUVOJE 1655–1656 M.

LIETUVOS EDUKOLOGIJOS UNIVERSITETAS
PARLAMENTARIZMO ISTORIJOS TYRIMŲ CENTRAS

ADOLFAS ŠAPOKA

RAŠTAI

T. 3

LIETUVA IR LENKIJA PO 1569 M. LIUBLINO UNIJOS. JŲ VALSTYBINIŲ SANTYKIŲ BRUOŽAI

1655 M. KĖDAINIŲ SUTARTIS, ARBA ŠVEDAI LIETUVOJE 1655–1656 M.

Lietuvos edukologijos universiteto leidykla
VILNIUS, 2018

Redakcinė kolegija

habil. dr. Algirdas GAIŽUTIS	Vytauto Didžiojo universitetas
dr. Robertas JURGAITIS	Vytauto Didžiojo universitetas, Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras
habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ	Lietuvos istorijos institutas
dr. Rimvydas PETRAUSKAS	Vilniaus universitetas
dr. Aivas RAGAUSKAS	Vilniaus universitetas, redakcinės kolegijos pirmininkas
habil. dr. Antanas TYLA	Lietuvos mokslų akademija

Recenzentai

dr. Deimantas KARVELIS	Vytauto Didžiojo universitetas
dr. Gintautas SLIESORIŪNAS	Lietuvos istorijos institutas

Tekstus parengė, įvadą ir komentarus parašė:

dr. Robertas JURGAITIS	Vytauto Didžiojo universitetas, Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras
dr. Aivas RAGAUSKAS	Vilniaus universitetas

Lietuvos mokslo taryba

Publikacija parengta įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos remiamą projektą „Istoriko Adolfo Šapokos mokslinis palikimas: tyrimai ir publikavimas“ (sutartis Nr. LIT-2-45)

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-471-138-1 (3 tomas)
ISBN 978-9955-20-363-6 (bendras)

© Adolfas Šapoka, 1938–1939
© Robertas Jurgaitis, parengėjas, 2018
© Aivas Ragauskas, parengėjas, 2018
© Lietuvos edukologijos universitetas, 2018
© Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras, 2018

TURINYS

Robertas Jurgaitis, Aivas Ragauskas
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VALSTYBINGUMAS ADOLFO ŠAPOKOS TYRIMUOSE 7

Adolfas Šapoka
LIETUVA IR LENKIJA PO 1569 METŲ LIUBLINO UNIJOS. JŲ VALSTYBINIŲ SANTYKIŲ BRUOŽAI 45
Įvadas 49
Šaltiniai ir literatūra 55
I. Pagrindiniai Liublino unijos aktų dėsniai 65
II. Bendrieji valstybiniai Lietuvos ir Lenkijos organai 69
III. Atskirieji Lietuvos Lenkijos valstybiniai organai 185
IV. Lietuvos valstybinės organizacijos klausimas XVIII amžiaus reformų metu 283
Pabaiga 331
Priedai 341

1655 M. KĖDAINIŲ SUTARTIS, ARBA ŠVEDAI LIETUVOJE 1655–1656 M. 365
Įvadas 367
Šaltiniai ir literatūra 371
I. Švedų karo išvakarės 377
II. Lietuvos pasidavimas Švedams 405
III. Švedų valdžios Lietuvoje galas 511
Pabaiga 553

KOMENTARAI 559

Parengė Robertas Jurgaitis ir Aivas Ragauskas

SANTRUMPOS 645
ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS 646
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ 647
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ 667
SUMMARY 678

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumas Adolfo Šapokos tyrimuose

Vienas talentingiausių, produktyviausių ir žymiausių XX a. Lietuvos istorikų Adolfas Šapoka (1906–1961) daugiausia dėmesio skyrė politinės istorijos tyrimams, o svarbiausiuose ir brandžiausiuose savo darbuose analizavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) valstybingumo raidą XVI–XVIII a. Be A. Šapokos redaguotos „Lietuvos istorijos“ (1936), plačiajai visuomenei ir akademinei bendruomenei geriausiai žinomos šio žymaus istoriko apgintos ir atskirais leidiniais pasirodžiusios disertacijos „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ (1938) ir „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ (1939, publikuota 1990). Tai vieni stambiausių ir reikšmingiausių A. Šapokos tyrimų, padėjusių pamatus LDK XVI–XVIII a. valstybingumo raidos vertinimui lietuvių istoriografijoje. Galima teigti, kad daugelis jo įžvalgų ir šiandien neprarado mokslinės vertės ir aktualumo.

Kodėl poliublininio LDK valstybingumo raida?

Dar Zenonas Ivinskis, XX a. aštuntame dešimtmetyje siekdamas įvertinti A. Šapokos indėlį į lietuvių istoriografiją, atkreipė dėmesį, kad šis istorikas savo tyrimais koncentravosi į LDK valstybingumo problemas – „Lietuvos ir Lenkijos santykius“, „Lietuvos savarankiškumo pastangas ir įvairius kitus klausimus“, Liublino sutartimi sukurtą Abiejų Tautų Respubliką (toliau – ATR) traktuodamas kaip federacinę valstybę[1]. Antanas Tyla, vertindamas A. Šapokos istoriografinį palikimą, taip pat pastebėjo, kad „tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės visuomenės valstybinį veiksmingumą po Liublino unijos jungtinėje valstybėje sudaro didžiąją jo kūrybinio paveldo dalį“[2]. A. Šapoka drąsiai imdavosi tirti lūžinius LDK valstybingumo raidą nulėmusius įvykius.

[1] Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Vilnius, 1991, p. 67.

[2] A. Tyla, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas, *Praeities pėdsakais: skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 219.

Tada dar gana jauno istoriko siekis spręsti esmines Lietuvos valstybingumo ištakų[3], 1385 m. Krėvos akto ir Lietuvos Lenkijos valstybinių santykių XIV–XV a. sandūroje[4], ypač 1569 m. Liublino sutarties[5], 1655 m. Kėdainių sutarties[6], Ketverių metų seimo (1788–1792) reformų ir 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos[7], Vilniaus miesto istorijos[8] problemas, negali nestebinti. Tuo aspektu A. Šapoka išsiskiria visoje lietuvių istoriografijoje. Šios fundamentalios ir net „rizikingos" temos dažnai į A. Šapoką nukreipdavo aštrios kritikos strėles.

Kodėl A. Šapoka ėmėsi valstybingumo raidos tyrimų? XX a. pirmoje pusėje egzistuojant Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybinių santykių komplikacijoms, Vilniaus klausimui buvo aktualu pažvelgti į šių valstybių santykių ištakas, jų raidos tendencijas. Be to, kuriantis jaunai tautinei valstybei negalėjo nerūpėti ir ankstyvojo valstybingumo raidos problemos. Todėl galima teigti, kad A. Šapoka ėmėsi tirti visuomenei politiškai ir istoriškai aktualius ir itin jautrius Lietuvos istorijos klausimus, kuriems (pradedant 1569 m. Liublino sutartimi) lietuvių istoriografijoje buvo skirta mažai dėmesio. Koks aktualus buvo XVI–XVIII a. LDK valstybingumo klausimas XX a. trečio ir ketvirto dešimtmečių Lietuvos užsienio politikoje, iliustruoja vien rusų istoriko Ivano Lappo, gyvenusio Prahoje (Čekoslovakija) ir 1933 m. atvykusio į Kauną dirbti Vytauto Didžiojo universitete (toliau – VDU), pavyzdys. LDK valstybingumo klausimais, juos siedamas su tuometėmis Vidurio ir Rytų Europos geopolitinėmis aktualijomis, I. Lappo kalbėjo per Čekoslovakijos radiją, o Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje Petro Klimo iniciatyva buvo išversti ir publikuoti jo straipsniai Prancūzijoje, Lietuvoje išleista šio autoriaus knyga[9]. I. Lappo argumentai dėl LDK savarankiškumo po 1569 m. Liublino sutarties

[3] A. Šapoka pradžioje palaikė koncepciją apie Lietuvos valstybės susidarymą XIII a. Mindaugo valdymo laikotarpiu, tačiau vėliau linko manyti, kad valstybingumas galėjęs egzistuoti jau IX a., žr. A. Ragauskas, Nuo hipotezės iki mito? A. Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią, *Lituanistica*, 1998, Nr. 2, p. 59–65.

[4] A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais, *Jogaila*, redagavo A. Šapoka, Kaunas, 1935, p. 185–266.

[5] A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai*, Kaunas, 1938.

[6] A. Šapoka, *1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1990.

[7] A. Šapoka, *Raštai,* t. 2: *Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos*, parengė R. Jurgaitis ir R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008.

[8] A. Šapoka, *Raštai,* t. 1: *Vilniaus istorija*, parengė A. Ragauskas, Vilnius, 2013.

[9] I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1932.

pasirašymo buvo pasitelkiami atmetant Lenkijos teritorines pretenzijas Lietuvai, o už savo darbus jis gavo valstybės apdovanojimą[10].

Savo tyrimais A. Šapoka realizavo Lietuvos kultūroje paplitusį, tautinei ideologijai būdingą lietuvių ieškojimą[11], šiuo atveju lietuviškojo valstybingumo paieškas, istoriškai grindžiamą, politiškai svarbų ir istorinės sąmonės požiūriu aktualų siekį nelaužyti plunksnos ties Vytauto Didžiojo „karalyste“ XV a. pradžioje ar 1569 m. Liublino sutartimi, o pratęsti Lietuvos valstybingumo tradiciją iki pačios ATR gyvavimo pabaigos, integruoti į ją istorinės prarastos sostinės Vilniaus istoriją, atskleisti šio miesto vietą „Lietuvos gyvenime“. A. Šapoka rašė apie politinę „lietuvių tautą“ ir ją priešino tokiai pat valstybinei „lenkų tautai“. Istorikas, be abejo, neturėjo mintyje etninės (nacionalinės) tautos sampratos, kuri, pasak jo, tuomet ir nebuvo žinoma. A. Šapoka aiškina, kad painiava susidarė dėl to, jog abi tautos priklausė tam pačiam, bendrų interesų ir reikalų turinčiam bajorų luomui. Vis dėlto politinė lietuvių tauta ir po 1569 m. Liublino sutarties iki pat valstybės gyvavimo pabaigos saugojo atskirą valstybės organizaciją ir interesus. Ryškiausiu tokio pobūdžio veiksmu A. Šapoka laikė Kėdainių sutarties pasirašymą. Tačiau, pasak jo, XVIII a. laimėjo tolydaus luominio suartėjimo procesas, o valstybinė lietuviška idėja atsidūrė agonijoje ir Keturmečio seimo metu „suplazdeno tik silpnom liepsnelėm“[12].

Būta ir kitų tyrimų problematikos rinkimosi aplinkybių, susijusių su akademine aplinka. Tai pirmiausia A. Šapokos asmeninė pažintis su profesoriumi I. Lappo. Nors jau studijų metais pasirenkamų baigiamųjų darbų temos buvo susijusios tik su poliubliniu laikotarpiu[13], regis, galutinis lemtingas apsisprendimas imtis išsamesnių kaip tik

[10] A. Ragauskas, Istorikas Ivanas Lappo (1869–1944) ir Lietuva, *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai*, Vilnius, 1994, p. 82–83.

[11] V. Selenis, Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) istorikų ideologinės pažiūros, *Logos*, 2008, Nr. 56, p. 221.

[12] V. Selenis, Adolfas Šapoka ir nepriklausomos Lietuvos istorijos mokslo programa „Raskim lietuvius Lietuvos istorijoje“, *Istorija*, 2008, t. 71, p. 13–21.

[13] Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LMAVB), Igno Jonyno fonde (f. 105, b. 480, 481, 482) saugomi A. Šapokos kursiniai darbai: „Rusai (Maskva) Lietuvoje 1654–1667 mt.“ [1926], „Politinė Lietuvos padėtis (1569 m.), einant Liublino seimo dienynu“ (1927), „Karališkojo dvaro ūkis Lietuvoje antroje XVI amž. pusėje, kiek tas matyti iš Abelių 1567 ir Birštono 1578 metų inventorių (1928)“, plg.: D. Labanauskienė, Igno Jonyno rankraštinis palikimas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyriuje, *Lietuvos istorijos metraštis. 2000 metai*, Vilnius, 2001, p. 417–418. Diplominis darbas „Naminės kovos Lietuvoje XVII amž. gale ir XVIII amž. pradžioj“ (1929), taip pat skirtas LDK XVII–XVIII a. politinei istorijai, saugomas šios bibliotekos A. Šapokos fonde (f. 233, b. 109).

šios epochos tyrimų įvyko 1931 m.[14], kai A. Šapoka, gavęs Čekoslovakijos vyriausybės stipendiją ir tapęs Prahos Karolio universiteto tikruoju studentu, turėjo unikalią progą tiesiogiai bendrauti su garsiausiu to meto XVI–XVII a. pradžios LDK valstybingumo tyrėju I. Lappo. 1931 m. lapkritį viename iš savo laiškų A. Šapoka prisipažino, kad, padedamas I. Lappo, ieško temos[15]. Istorikas apsisprendė pradėti nuo Ketverių metų seimo (1788–1792) veiklos tyrimų[16] ir drauge gilintis į 1655 m. Kėdainių sutarties sudarymo aspektus. Apskritai galima matyti A. Šapokos siekį tirti kur kas platesnį LDK vidaus politikos XVI–XVIII a. problemų spektrą – „koncentruotis Lietuvoje“[17]. Kiek vėliau nei A. Šapoka tuo pačiu I. Lappo nubrėžtu keliu pasuko 1932 m. disertaciją apie bajorų luomo atsiradimą ir raidą Lietuvoje apgynęs istorikas Konstantinas Avižonis, 1933–1934 m. daugiau kaip 8 mėnesius Lenkijos archyvuose rinkęs medžiagą habilitacinei disertacijai „Bajorai Lietuvos valstybiniame gyvenime Vazų laikais“ (1940). Jis kiek oponavo A. Šapokos tyrimams, teigdamas, kad darbe nagrinėja faktiškąją, o ne teisinę padėtį, socialinius, kultūrinius ir ekonominius, o ne vien politinius bajorijos santykius[18]. Galiausiai ir Vincas Trumpa ėmėsi XVII a. vidurio LDK diduomenės politinės istorijos, jos vykdytos užsienio politikos tyrimų[19].

XX a. ketvirtame dešimtmetyje pasirodė A. Šapokos tyrimų rezultatai – tai daugelis straipsnių, trys parengtos disertacijos – „Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos“ (1936), „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ (1937), „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje

[14] Įdomu, kad 1931 m. pradžioje A. Šapokai rašytuose laiškuose I. Jonynas perspektyvesnėmis tyrimų temomis laikė Habsburgų santykius su Lietuva ar net Prahos Karolio universiteto įtaką Lietuvos kultūros raidai, žr. 1931 m. sausio 2 d. Kaunas. I. Jonyno laiškas A. Šapokai, I. Jonynas, *Istorijos baruose*, Vilnius, 1984, p. 251–252. Viename iš laiškų I. Jonynas kiek pyktelėjo ant A. Šapokos dėl kitų tyrimų temų paieškų: „Aš gana nustebau, kad Tamsta taip greitai nutolai nuo tų sumanymų, kuriuos turėjai išvažiuojant iš Lietuvos ir kurie buvo pasireiškę pirmajame Tamstos laiške. Prahoje reikia tyrinėti tie dalykai, kurie yra svarbūs mums, lietuviams, ir kurių negalima tirti kur kitur. Tai pirmiausiai Čekijos karalių ir Habsburgų santykiai su Lietuva“, žr. 1931 m. balandžio 8 d. Kaunas. I. Jonyno laiškas A. Šapokai, *ten pat*, p. 252–253.

[15] „[…] Dabar jis man pažadėjo parinkti temą iš 17–18 amž. ir pagalvoti apie prieinamus šaltinius“, žr. 1931 m. lapkričio 14 d. Praha. A. Šapokos laiškas A. Janulaičiui, *LMAVB*, f. 267, b. 879, l. 4v.

[16] A. Šapokos apsisprendimo aplinkybės imtis Ketverių metų seimo veiklos tyrimų išsamiau aptartos: R. Jurgaitis, R. Šmigelskytė-Stukienė, Ketverių metų seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose, A. Šapoka, *Raštai*, t. 2: *Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos*…, p. 7–12.

[17] 1932 m. vasario 5 d. Praha. A. Šapokos laiškas A. Janulaičiui, *LMAVB*, f. 267, b. 879, l. 12v.

[18] Žr. V. Selenis, Konstantinas Avižonis Lenkijos archyvuose 1933–1934 metais, *Istorija*, 2010, Nr. 2, p. 54–57. Panašiai K. Avižonis pasisakė ir savo recenzijoje teigdamas, kad A. Šapoka daugiausia apsiribojo teisinės, bet ne realios situacijos analize; žr. *Lietuvos praeitis*, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 326–327.

[19] V. Trumpa, Lietuvos užsienio politikos klausimas XVII amž., *Židinys*, 1939, Nr. 3, p. 351–360; to paties, Paskutiniai V. Gosiauskio metai, *Lietuvos praeitis*, Kaunas, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 109–136.

1655–1656 m.“ (1939). Nepavykus apginti pirmosios disertacijos, kitos dvi viena po kitos sėkmingai apgintos 1938 ir 1939 metais. Jos ir publikuojamos šiame „Raštų“ tome.

Šis A. Šapokos blyksnis ir nemažas indėlis į lietuvių istoriografiją tik pradedamas adekvačiai suvokti. Matyt, galima pritarti įžvalgiam A. Tylos vertinimui, kad A. Šapokos „kūrybinis paveldas, sukurtas Lietuvoje iki 1940 m., yra stebėtinai didelis. Jam neprilygo nė vienas kitas to meto Lietuvos istorikas“[20].

Adolfo Šapokos disertacijų reikšmė ir vertinimas istoriografijoje

Jau ne kartą istoriografijoje atkreiptas dėmesys į A. Šapokos veikalo „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ reikšmę. Vertėtų prisiminti, kad šis veikalas atsirado kaip 1938 m. birželio 11 d. VDU Humanitarinių mokslų fakultete apginta disertacija, jai vadovavo profesorius I. Lappo[21]. Oficialieji oponentai buvo Ignas Jonynas ir A. Janulaitis[22]. A. Šapoka, tęsdamas I. Lappo analogiško pobūdžio tyrimus, naujais duomenimis ir argumentais pagrindė LDK valstybingumo egzistavimą po 1569 m. Liubline sudarytos Lenkijos ir Lietuvos sąjungos.

Gerai suvokdamas tyrimų problematikos sudėtingumą, gana plačias chronologines ribas ir menką temos ištirtumo lygį, A. Šapoka disertacijoje santūriai kalba apie savo darbo tikslą: „Mes čia apsiribosim tik vienu smulkučiu klausimu, būtent, kaip savaimingoji Lietuvos valstybės organizacija bei jos institucijos santykiavo su ta pačia Lenkijos valstybės organizacija, t. y. panagrinėsime tik formalinę pusę. Pažiūrėsim, kaip veikė 1569 m. unijos aktų įvestieji bendrieji ir palikti atskirieji valstybiniai organai.“ Akivaizdu, kad norint visapusiškai suvokti LDK vietą jungtinėje valstybėje nebuvo galima atsiriboti ir nuo tarptautinių bei geopolitinės situacijos padiktuotų veiksnių, tačiau, kaip pastebėjo pats istorikas, „šis didžiulis uždavinys negali būti aprėptas nei vienos studijos, nei vieno žmogaus“[23]. Matome, kaip A. Šapoka, meistriškai išgrynin-

[20] A. Tyla, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas…, p. 217.

[21] P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*, [Vilnius], 2004, p. 191; V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas*, Vilnius, 2007, p. 63.

[22] 1938 m. gegužės 17 d. pranešimas A. Janulaičiui apie A. Šapokos disertacijos gynimą, *LMAVB*, f. 267, b. 2667, l. 1. Išlikusios padrikos ranka rašytos pastabos apie A. Šapokos disertaciją tarsi rodytų, kad A. Janulaitis galėjo oponuoti žodžiu neturėdamas jokio vientiso teksto, *ten pat*, l. 2–16; 1938 m. gegužės 13 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 216, *VUB*, f. 96, b. 116, p. 176–177.

[23] A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*…, p. 7.

damas tyrimų objektą, o kai kada net siekdamas savotiškai apsidrausti, keliose vietose siekia nužymėti problematikos „riboženklius“: „Aiškus dalykas, kad, apžvelgiant visų seimų darbus, aiškinant, dėl ko vienu ar kitu momentu Lietuvos atstovai taip, o ne kitaip veikė, tektų apžvelgti visą sujungtųjų valstybių istoriją. Mums tai būtų neįmanoma, o be to, šį kartą nė nereikalinga. Mes pasistengsime tik panagrinėję seimo organizaciją bei jo darbo techniką. Pasistengsime tik (kiek bus galima) išsiaiškinti, kaip sujungtosios valstybės seimuose santykiavo, kiek jie buvo iš tikro bendri […].“[24]

Pirmųjų atsiliepimų šis veikalas sulaukė parengus ir vertinti pateikus pirmąjį disertacijos teksto variantą. Iš pirminiame disertacijos teksto variante likusių negausių pastabų galime susidaryti įspūdį, kad pirmasis kritikas buvo tuometis Lietuvos istorijos katedros vedėjas I. Jonynas[25]. Greičiausiai jo parengtos recenzijos pagrindu teigiamą sprendimą priėmė ir VDU Humanitarinių mokslų fakulteto komisija, vadovaujama profesoriaus V. Krėvės-Mickevičiaus[26]. Recenzijoje akcentuojama, kad disertacija parengta remiantis „prieinamais mūsų sąlygomis šaltiniais“, aktualia ir tik pradėta tyrinėti tema, kuriai mažai dėmesio skyrė lenkų, rusų, vokiečių istorikai, todėl „šitokiomis aplinkybėmis p. Šapokos pasirinkta, anksčiau apibrėžta tema yra pirmas didesnio masto bandymas nušviesti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją iki Lenkų–Lietuvių valstybės žlugimo XVIII a. pabaigoje. Šis bandymas yra sveikintinas jau dėl savo naujumo“. Tačiau buvo išsakyta ir kritinių pastabų, esą disertacijoje daugiausia koncentruojamasi į LDK valstybinės organizacijos, susiformavusios iki XVI a. vidurio, modifikacijas po 1569 m. Liublino unijos, nekreipiant dėmesio į platesnį socialinių, ekonominių, kultūrinių Lietuvos ir Lenkijos santykių kontekstą. Pabrėžta, kad nagrinėjant konfederacinių seimų ir apskritai konfederacijų veiklos problematiką atsiranda neaiškumų ir pasikartojimų. Kita vertus, buvo pripažįstama, kad „lietuvių savarankiškumo išsaugojimo pastangos yra ašis, aplink kurią sukasi visas tyrinėjimo darbas. Tai yra didelis visos disertacijos pliusas“. Atkreiptas dėmesys, kad disertacijoje daugiausia vartojama valstybės teisės terminija, todėl „darbas yra beveik teisinio pobūdžio“. Palankiausiai įvertintas

[24] Ten pat, p. 16–17.

[25] I. Jonyno vaidmuo vertinant A. Šapokos disertaciją galėjo išaugti dėl to, kad oficialusis vadovas prof. I. Lappo, 1933 m. atvykęs į Lietuvą, būdamas jau garbaus amžiaus taip ir neišmoko lietuvių kalbos, žr. Z. Ivinskis, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje, *Aidai*, 1961, Nr. 6 (141), p. 236; A. Ragauskas, Istorikas Ivanas Lappo (1869–1944) ir Lietuva…, p. 85; V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas…*, p. 75–76.

[26] VDU Humanitarinių mokslų fakulteto komisiją, vertinusią A. Šapokos pirminį disertacijos tekstą, sudarė prof. V. Krėvė-Mickevičius, prof. I. Jonynas ir prof. L. Karsavinas. Šios komisijos atsiliepimas saugomas *LCVA*, f. 391, ap. 4, b. 1535, l. 33–38.

paskutinis darbo skyrius „Lietuvos savarankumo klausimas 1792 m. konfederacijoje ir 1793 m. seime“, jame, pasak komisijos, „labai atsargiai, patylomis, autorius nuėmė prakeikimo skraistę nuo 3 geg[užės] dienos konstitucijos priešininkų sąjūdžio, aiškindamas sąjūdį ne vien tik kaip savanaudžių magnatų priešingai reformos nukreiptoms prieš jų galią, bet ir kaip didelės dalies Lietuvos bajoriškos visuomenės spyrimąsi Lenkijos unifikacinėms tendencijoms“. Galiausiai 1937 m. lapkričio 19 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje 19 balsų už, 1 susilaikius ir 1 balsuojant prieš nutarta „laikyti ją vertingu indėliu į istorinę literatūrą ir priimti šią disertaciją mokslo laipsniui gauti“[27]. 1938 m. gegužės 13 d. analogiškame posėdyje buvo paskirtas A. Šapokos disertacijos gynimo laikas ir oficialieji oponentai I. Jonynas ir A. Janulaitis[28]. 1938 m. birželio 11 d. vykusiame viešame VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje disertacija sėkmingai buvo apginta ir įvertinta *magna cum laude* (1 pav.)[29].

Apgynus disertaciją 1938 m. Vilniuje leidžiamame periodiniame istoriniame leidinyje „Ateneum Wileńskie“ pasirodė J. Adamaus recenzija[30]. Nors garsus lenkų istorikas bandė pristatyti du A. Šapokos darbus[31], disertacija buvo recenzuojama, kaip taikliai pastebėjo kitas lenkų istorikas H. Lulewiczius, dėl kalbinio barjero neįsigilinus į visą jos turinį, bet remiantis tik vokiečių kalba parengta santrauka[32]. Šios aplinkybės, savaime suprantama, recenzentui neleido visapusiškai ir objektyviai įvertinti A. Šapokos disertacijos, todėl dažnai tenkindamasis anotavimu ar korektiškomis abejonėmis dėl disertacijoje pateiktų interpretacijų (pvz., prievartinio Lietuvos prijungimo prie Lenkijos 1569 m., LDK parlamentinių institucijų „savarankiškumo“, Ketverių metų ir Gardino seimų reformų vertinimo ir pan.) baigdamas jis pabrėžė, kad Lietuvos ir Lenkijos vals-

27 1937 m. lapkričio 19 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 209, *VUB*, f. 96, b. 116, p. 108–109.

28 1938 m. gegužės 13 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 216, *ten pat*, p. 176–177.

29 1938 m. birželio 11 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 219, *ten pat*, p. 229–234. Slapto balsavimo metu už įvertinimą *magna cum laude* balsavo 11, o už *cum laude* 6.

30 J. Adamus, [Rec.:] Šapoka Adolfas: 1) Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos, jų valstybinių santykių bruožai (Litauen und Polen nach der Lubliner Union von 1569. Zur Klärung ihrer staatlichen Beziehungen), Kowno 1938; 2) Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569. Odb. „Litt. Soc. Est. XXX, Liber saecularia (Easti Seltsi Toimetusiest XXX). Dorpat [1938], p. 700–716, *Ateneum Wileńskie*, 1938, t. XIII, z. 2, p. 318–325.

31 J. Adamus kartu recenzavo ir Estijoje publikuotą A. Šapokos straipsnį vokiečių kalba, kuris nėra tapatus disertacijos santraukai, plg. A. Šapoka, Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569, *Äratrükk Õpetatud Easti Seltsi Toimetustest XXX* (Liber saecularis), Dorpat [1938], p. 700–716.

32 H. Lulewicz, *Gniewów o unią ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa, 2002, p. 8.

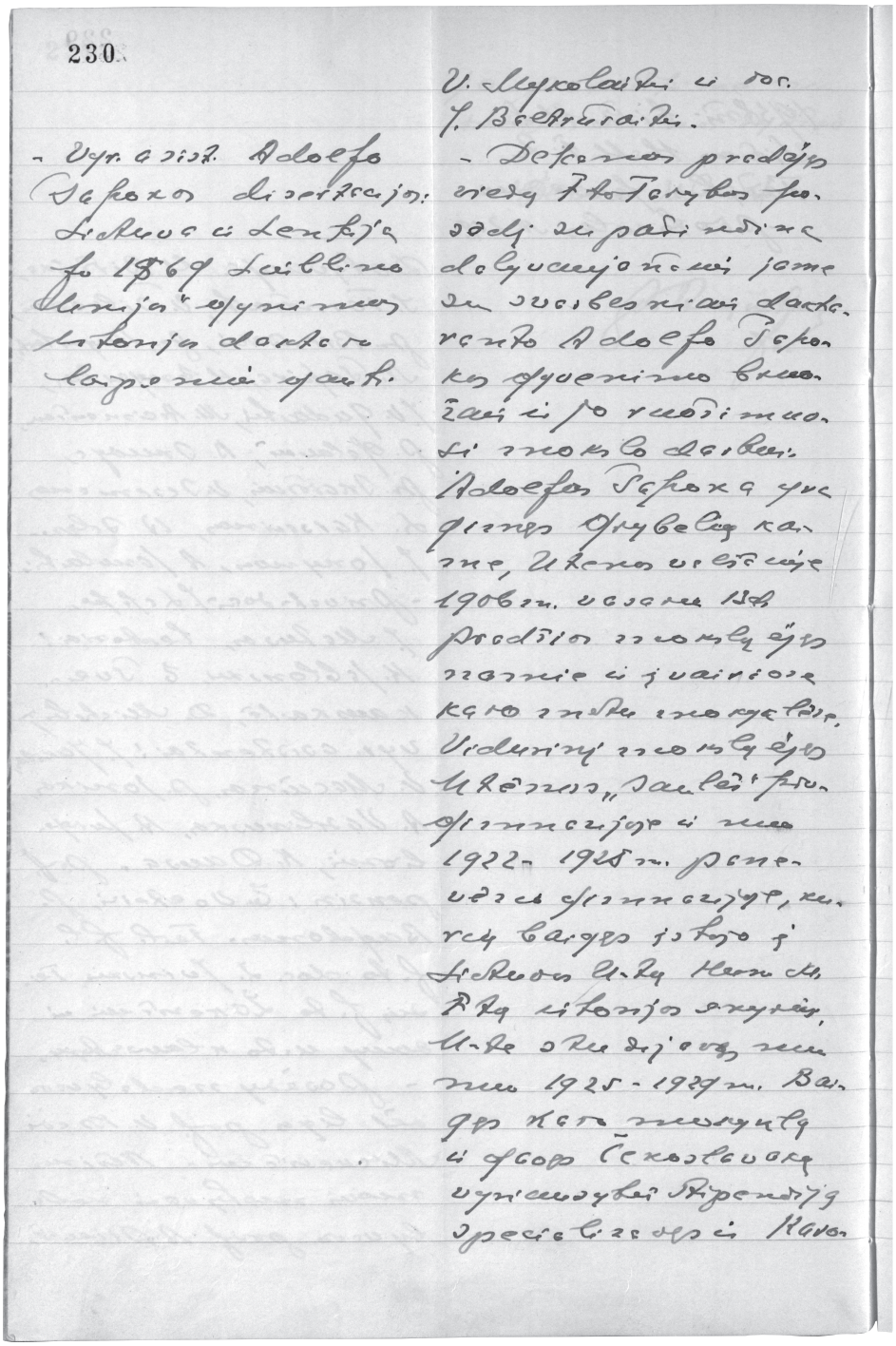

1 pav. 1938 m. birželio 11 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos viešo posėdžio, kuriame buvo ginama A. Šapokos disertacija „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“, protokolo fragmentas

tybinių-teisinių santykių po Liublino unijos tyrimai kol kas yra tik pradinėje stadijoje[33]. Lietuvoje A. Šapokos disertacijos vertinimo sulaukta gerokai vėliau[34], tik 1940 m. „Lietuvos praeityje“ pasirodė kritinė K. Avižonio recenzija. Daugiausia kritikos A. Šapoka sulaukė dėl perdėm teisinio darbo pobūdžio, „jo tikslas buvo šioje studijoje pavaizduoti formalinius lietuvių-lenkų santykius, todėl pasitenkina tik formaline dalyko puse, retai paliečiant faktinę. Savaime aišku, jog dėl to nukenčia pati tema ir klausimas vispusiškai neišsprendžiamas. Be to, daug naudingiau būtų buvę atvaizduoti Lietuvos ir Lenkijos santykius tokius, kokie jie iš tikro yra buvę, bet ne nagrinėti, kokie jie turėjo būti pagal įvairius teisinius aktus ir sutartis. Juk gerai žinome, kad faktinė gyvenimo pusė dažnai skiriasi nuo tos, kokia turėtų būti pagal teisines normas bei sąvokas. Tačiau visa laimė, kad pats autorius griežtai nesilaiko savo nusistatymo ir nuo formalinės pusės kai kur pereina prie faktinosios tų santykių raidos“[35]. Recenzentas atkreipė dėmesį ir į tai, kad A. Šapoka tik bendrais bruožais „tepaliečia bendrojo valdovo klausimą“, neproporcingai aprašo konvokacijas, „neryškiai autorius aprašo priešseiminius Lietuvos suvažiavimus“, neaiškiai analizuoja lenkėjimo klausimą XVIII a., aptariant 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją „nelabai tepabrėžta tos konstitucijos neigiama įtaka Lietuvos savarankumui“ ir kt. Tačiau K. Avižonis sugebėjo objektyviai įvertinti ir teigiamas A. Šapokos disertacijos puses „veikalas pasižymi nuosaikia lietuviškąja Lietuvos–Lenkijos santykių aiškinimo koncepcija. Jis nesilaiko nei vieno kraštutinumo, norinčio visur, kur buvo ar nebuvo, pabrėžti visišką Lietuvos savarankumą, nei kito, bandančio Lietuvą ir jos institucijas ištirpdyti lenkiškoje valstybėje. Autorius aiškiai iškelia tai, kas buvo bendro ir lenkiško abiejuose valstybėse, ir tai, kas buvo skirtinga; pabrėžia, kur pasireiškė lenkų įtaka, kur ne. Tuo būdu studija įgyja objektyvumo atspalvio“[36].

Sovietinėje Lietuvos istoriografijoje papildant vertinga faktografine medžiaga A. Šapokos LDK valstybinio savarankiškumo koncepcija buvo plėtojama Broniaus Dundulio, Mečislovo Jučo, Antano Tylos[37]. Tačiau tik nedaugelis tyrėjų nesibaimino remtis ir nurodyti A. Šapokos darbus[38]. Sėkmingiausią XX a. lietuvių istoriografijoje

33 J. Adamaus recenzija žr. *Ateneum Wileńskie*, 1938, t. XIII, z. 2, p. 325.

34 1938 m. disertacija sulaukė tik išsamaus pristatymo „Lietuvos aido“ puslapiuose, žr. J. Žl. Knygos, *Lietuvos aidas*, 1938 m. birželio 10 d., Nr. 257 (4066), p. 3.

35 K. Avižonio recenzija, *Lietuvos praeitis*, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 326–327.

36 Ten pat, p. 327.

37 M. Jučas, *Nuo Krėvos sutarties iki Liublino unijos*, Kaunas, 1970; B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius, 1971; A. Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje*, Vilnius, 1986.

38 B. Dundulis, *Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII a.*, Vilnius, 1977, p. 58, 71; J. Jurginis, I. Lukšaitė, *Lietuvos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha. Iki XVIII a.)*, Vilnius, 1981, p. 12.

„šapokiškosios“ koncepcijos recepciją tiek formos, tiek turinio prasme matome M. Jučo tyrimuose[39]. Beje, M. Jučas pastebėjo, kad A. Šapoka, išplėtodamas I. Lappo teiginius, akcentavo LDK politiniame gyvenime viešpataujantį lietuvių politinį elementą ir „neginčijo fakto, kad XVII–XVIII a. vyko abiejų valstybių suartėjimas, bet ginčijo jų susiliejimą“[40]. Šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje pabrėžiant A. Šapokos veikalo „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ išliekamąją vertę iškeliama jo išskirtinė reikšmė pagrindžiant LDK valstybinį savarankiškumą po 1569 m. Liublino sutarties[41]. Ko gero, taikliausiai šį tyrimą yra apibūdinęs A. Tyla, sakydamas, kad „tai pirmoji lietuvių istoriografijoje monografinė studija, kurioje autentiškai įvertintas visas pounijinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpis“[42].

Pastaruoju metu geografiškai „besiplečiančiuose“ LDK XVI–XVIII a. valstybingumo istorijos tyrimuose vis dažniau atsiranda vietos A. Šapokos darbų įvertinimui – pabrėžiama jų svarba publikuojant parlamentarizmo istorijos šaltinius, diskutuojant dėl LDK valstybinio savarankiškumo ir institucijų veiklos vertinimo[43].

A. Šapokos habilitacinė disertacija „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ VDU Humanitarinių mokslų fakultete apginta 1939 m. birželio

39 LDK valstybingumo raidos tyrimų kvintesencija ir ryškiausias A. Šapokos tyrimų, tiesa, kiek platesnis chronologiškai, tąsos pavyzdys yra prieš dešimtmetį pasirodžiusi M. Jučo monografija, skirta Lenkijos ir Lietuvos sutarčių problematikai, žr. M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.)*, [Vilnius], 2000.

40 Ten pat, p. 14–15.

41 G. Sliesoriūnas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės teisių sulyginimo – *Coaequatio iurium* – įstatymo priėmimas 1697 metais, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a*., Vilnius, 1997, p. 326–327; Z. Kiaupa, Lietuvos Metrika – Lietuvos bajorų rūpestis XVIII a. pabaigoje, *Lietuvos metrika 1991–1996 metų tyrinėjimai*, sudarė Z. Kiaupa, A. Urbanavičius, Vilnius, 1998, p. 193; R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais,* Vilnius, 2003, p. 13; P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais…*, p. 190–193; D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius, 2006, p. 29–30; L. Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*, Kaunas, 2010, p. 6–7.

42 A. Tyla, Adolfas Šapoka, *Praeitis*, Vilnius, 1992, t. III, p. 254.

43 A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa, 2000, p. 12–13; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa, 2002, p. 8, 103, 185, 232, 254; А. У. Мацук, *Барацьба магнацкіх груповак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск, 2010, p. 29; R. Butterwick, *Polska Rewolucja a kościół katolici 1788–1792*, Kraków, 2012, p. 23; R. Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*, Poznań, 2018, t. I, s. 5, 95.

14 d.[44] Disertacijos recenzentais buvo I. Jonynas ir I. Lappo[45]. Išliko A. Šapokos darbo tezės ir referatas, kuris, matyt, buvo skaitomas per disertacijos gynimą[46]. Iškėlęs Kėdainių sutarties ir su jos sudarymu susijusių politikų kontroversišką vertinimą („visoje mūsų istorijoje, berods, nėra kito tokio epizodo, kuris būtų sukėlęs tokių priešingų vertinimų, kaip 1655 m. Kėdainiuose padarytoji unijos sutartis su Švedija. Kam neteko apie ją girdėti bei skaityti ne tik istoriniuose veikaluose, bet net publicistinėje spaudoje ir dienraščiuose? Vieniems tai didžiulis įvykis, tautos savarankiškumo ryškiausias blykstelėjimas XVII amž., kitiems – išdavystė. Sutarties autoriai vieniems yra tautiniai herojai, kitiems – išdavystė“) A. Šapoka 12 tezių šitaip suformulavo svarbiausius savo darbo teiginius: „1) Karas su Švedija Lietuvą užklupo jau Maskvos parblokštą ir ėdamą vidaus nesutarimų. Tai buvo didžiojo etmono Jonušo Radvilos ir karaliaus kovos vaisius; 2) Švedų karui išvengti Jonas Kazimieras nepadarė nieko, nors ir buvo spiriamas. Lenkija Karoliui X Gustavui pasidavė beveik be kovos; 3) Švediją laikydami vienintele galima sąjungininke prieš Maskvą, Radvilos ir Vilniaus vyskupas Jurgis Tiškevičius dėl paramos ėmė derėtis vienos Lietuvos vardu. Švedams pareikalavus pasiduoti jų globon, Radvilos sutiko. Jų įgaliotinis pasirašė tuo reikalu su De la Gardžiu sutartį, kurios sąlygas De la Gardie pateikė ir visai bajorijai pasirašyti; 4) Šiosios sąlygos neatitiko Radvilų projektui. Dėl to tai J. Radvilos rūpesčiu kariuomenė ir bajorija rugpjūčio 17 d. pasirašė bendrą švedų globos prisiėmimo aktą, kuriame De la Gardžio pateiktosios sąlygos buvo apipintos rezervais, paimtais iš Radvilų projekto. Užmezgimas pastovių ryšių su Švedija čia paliekamas dar tik galimybių srityje; 5) Bijodami Maskvos puolimo, švedai žygį į Lietuvą užvilkino, o to vaisius buvo jų autoriteto puolimas, dalies Lietuvos kariuomenės maištas ir J. Radvilos pozicijų susilpnėjimas; 6) Derantis dėl Švedams priimtino pasidavimo akto, Radvila reikalavo krašto valdymą palikti vietos žmonių – atseit jo paties – rankose, tačiau susirinkusi bajorija jo nepalaikė. Spalio 20 d. unijos aktas ir kiti tos dienos susitarimai neatitiko Radvilos norams. Nepasiekė jis nė to, ko sau bei savo šeimai reikalavo; 7) Sutartis Švedams buvo tik priemonė kraštą užvaldyti be kovos. Jos nuostatų jie nė nemanė laikytis. Tai rodo jų kariuomenės elgesys ir De la Gardžio atsi-

[44] 1939 m. birželio 9 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje vienbalsiai nutarta leisti A. Šapokai ginti habilitacinę disertaciją. Po 1939 m. birželio 14 d. įvykusios A. Šapokos paskaitos ir diskusijų, pasibaigus slaptam balsavimui paaiškėjo, jog už balsavo 13, susilaikė 2, žr. 1939 m. birželio 9 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 230, *VUB*, f. 96, b. 116, p. 339; 1939 m. birželio 14 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 232, *ten pat*, p. 357–358, 391.

[45] A. Tyla, Pratarmė, Adolfas Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*…, p. 4.

[46] [A. Šapoka], 1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m., *LMABV*, f. 233, b. 97.

šaukimai į kitas Lietuvos sritis; 8) De la Gardie bandymas patraukti Švedų pusėn pietines Lietuvos sritis ir Sapiegas nepasisekė, o Boguslavas Radvila, pamokytas pusbrolio patyrimo, bemeilijo derėtis su pačiu Karoliu X Gustavu; 9) Paskum De la Gardį į Palenkį atžygiavęs J. Radvila žiemoti sustojo Tykocine. Jam čia mirus kariuomenė pasidavė P. Sapiegai, nuo 1656 m. pradžios pradėjusiam veiksmus prieš Švedus. Nuo Tykocino jis betgi buvo atmuštas ir nužygiavo toliau į Lenkiją, o B. Radvila tuo tarpu palaidojo pusbrolio lavoną; 10) 1656 m. pavasarį Lietuvos sukilimą iššaukė Švedų savavaliavimas bei nepakeliamos naštos, o jį paskatino atėję gandai apie visišką Karolio X Gustavo pralaimėjimą Lenkijoje; 11) Prie sukilimo buvo pritraukti ir valstiečiai, betgi tolimesnei kovai su Švedais buvo suorganizuota bajorų konfederacija, o valstybės kariuomenė su etmonu V. Gosevskiu čia atėjo tik metų pabaigoje; 12) Okupacijos nualintas kraštas ir toliau buvo varginamas saviškių, nes abu etmonai susivaržė dėl išsivadavusio krašto išteklių panaudojimo savo kariuomenių reikalams. Atsiėmus Biržus ir Maskvos kariuomenei užėmus padauguvį Švedų pavojaus kuriam laikui nebebuvo.“[47] Kažin ar galima ir ar būtina čia ką nors pridurti. A. Šapokos Kėdainių sutarties pasirašymo ir Švedijos-LDK sąjungos sudarymo proceso matymas yra aiškus.

Oponentų atsiliepimai nėra žinomi. I. Jonynas, matyt, kaip visuomet buvo kritiškas (žr. toliau apie jo „stiliumi“ parašytą Lituanistikos instituto Istorijos skyriaus komisijos, kuriai jis priklausė, atsiliepimą). Sprendžiant iš A. Šapokos pastabų, jis nurodė, jog galėję būti du darbo aspektai – teisinis ir istorinis. Tema išanalizuota kiek per siaurai, reikėję aptarti ne tik politinę, bet ir ekonominę, socialinę, kultūrinę padėtį. A. Šapoka iškėlęs daug nesutarimų, todėl evangelikų vadovo J. Radvilos charakteris irgi galėjęs būti išsamiau aptartas. Pats unijos aktas dėl I. Lappo poveikio pernelyg vertinamas.

Viename darbo egzemplioriuje yra, regis, I. Jonyno pastabos: „Nareve prie to pat vardo upės“, „Svarbu“, „Kodėl taip?“, „Kodėl grasė švedai?“, „Deus et machina“, „Dėl ko?“, „Kur ir kaip“, „Kurie?“, „Ar tai lenkas?“, „O kas jis buvo? Neaišku“, „Urusovas. Kaip tai atsitiko?“, „Nesuprantama“ ir t. t. Nuo rankraščio vidurio pastabų nuosekliai mažėja[48]. Kai kurios faktologinės I. Jonyno pastabos sudarytojų pateiktos komentaruose.

Galima pritarti A. Šapokai, kad I. Jonyno „daromieji priekaištai yra metodologinio bei techniškojo pobūdžio, bet ne esminiai. Dėl istorinių faktų interpretacijos bei dėl išvadų nieko nesakoma“[49]. A. Šapokai taip pat buvo priekaištaujama, kad jis pa-

47 *LMAVB*, f. 105, b. 408, l. 1.

48 *LMAVB*, f. 233, b. 89, p. 7, 9, 11, 12, 15, 17, 19, 20, 21, 26, 29 ir kt.

49 Žr. A. Šapokos užrašai, daryti per disertacijos gynimą, *LMAVB*, f. 233, b. 150.

skubėjęs įteikti darbą, kuris esąs „neapdirbtas“, jame pernelyg daug citatų ir tekstų atpasakojimo. A. Šapoka iš dalies tai pripažino, bet pažymėjo, jog „tai nėra spausdintas darbas. Spausdinant jis, be abejo, turės kitą formą. Jau ir šiuo momentu jis iš tikro nebe taip atrodo, kaip kad buvo įteiktas fakultetui; daug kas į išnašas“. Pastebėjimas dėl išnašų susijęs su tuo, jog darbe „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ yra nemažai įvairios faktologijos prisodrintų išnašų. Vieną jų su atitinkamu pagrindinio teksto fragmentu kiek perdirbęs A. Šapoka paskelbė atskiru straipsniu[50]. Kitos dvi disertacijos tekstu paremtos publikacijos yra 1939 m. publikuotas A. Šapokos straipsnis „Jonušas Radvila ir Švedija“[51] ir straipsnis „Kėdainių sutartis“, pasirodęs jau išeivijoje 1957 metais[52].

A. Šapoka, suprantama, norėjo disertaciją publikuoti. Dėl to jis kreipėsi į Lituanistikos instituto Istorijos skyrių. Tačiau iš I. Jonyno, Z. Ivinskio ir K. Jablonskio sudaryta komisija tam nepritarė. Jos 1939 m. gruodžio 2 d. protokole teigiama, kad „[…] tas tyrinėjimas toks, koks yra šiuo metu, tėra atpasakojimas autoriaus surinktos gausingos medžiagos; jame tarp daugybės atpasakotų faktų ir faktelių paliko neišryškintos ir sunkiai suvokiamos pagrindinės autoriaus mintys, kuriomis duodama prasmė istorijos įvykiams. Spausdinamam mokslo darbe jos turi būti daug ryškiau išdėstytos, todėl dr. Šapokos rankraštis laikytinas tiktai darbo juodraščiu. Išleidus jį esamąja forma, kad ir kiek apdailinta, kiek tai būtų galima padaryti per pora savaičių, darbas būtų labai naudingas kuriam kitam autoriui, panorusiam parašyti Švedų buvimo Lietuvoje 1654–1656 metais istoriją. Čia žinių yra surinkta ir atpasakota daugybė, gerai įsiskaičius, galima bus rasti pačioje knygoje faktų įvertinimo, beliks surankioti išblaškytas knygoje mintis ir jas ryškiai iš naujo atpasakoti faktų aplinkumoje. Tą darbą geriausiai galėtų ir turėtų atlikti pats dr. A. Šapoka. Tačiau tai nėra poros savaičių, bet ne mažiau kaip kelių mėnesių darbas. Šįmet autorius neįstengs jo padaryti, kas matyti ir iš to, kad turėdamas rankraštį savo rankose ir numatydamas jo būsimą spausdinimą, autorius galutinio pertvarkymo nė vienoje jo dalyje nėra padaręs. Todėl komisija randa, kad tokia forma, kokią dr. A. Šapokos darbas dabar turi, jis nėra spausdintinas, taigi šįmet negali būti išspausdintas“[53]. Šis žinomų lietuvių istorikų verdiktas yra labai subjekty-

[50] A. Šapoka, Dėl prof. Wl. Konopczyńskio paskelbtųjų 1655 m. Kėdainių sutarties dokumentų, *Lietuvos praeitis*, Kaunas, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 303–313.

[51] A. Šapoka, Jonušas Radvila ir Švedija, *Židinys*, 1939, Nr. 8–9, p. 214–229.

[52] A. Šapoka, Kėdainių sutartis, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1957, t. 11, p. 318–322.

[53] A. Tyla, Pratarmė, A. Šapoka, *1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 6. Cituojama pagal: *Lietuvos istorijos instituto biblioteka*, R-212, l. 25.

vus, matyt, nulemtas suvokimo apie ankstyvųjų naujųjų laikų LDK politinės istorijos tyrimų problematiką stokos ir metodologinių, ideologinių ar net asmeninių priežasčių. Jiems galėjo kliūti ne konkretus tekstas, o apskritai A. Šapokos produktyvumas, jo veikalų tematinė įvairovė ir didelė apimtis. Nė vienas iš recenzentų tuo negalėjo pasigirti. A. Tyla pažymi, kad „recenzentai priekaištavo vien dėl dėstymo metodo, nes nebuvo pakankamai susipažinę su nagrinėjamos problemos istoriografija ir negalėjo objektyviai įvertinti pateikto darbo reikšmės […] kartu reikia sutikti, kad veikalas redaguotinas“[54].

Dar kartą grįžtant prie komisijos išvadų reikia pasakyti, kad jos prasilenkia su darbo turiniu ir vėlesniu jo vertinimu tarptautinėje istoriografijoje. Nė vienas šį veikalą skaitęs istorikas nėra išdėstęs tokio pobūdžio pastabų, juo labiau pavadinęs jo tik „darbo juodraščiu“. Įdėmiam ir išmanančiam skaitytojui neturėtų kliudyti daugelis datų, asmenų ir vietovių – be viso to šios politinės istorijos temos nebūtų buvę įmanoma atskleisti. Laikas parodė, kad dėl komisijos sprendimo dienos šviesos tuomet neišvydo fundamentalus 1655 m. Kėdainių sutarties tyrimas, susijęs su plačioje tarptautinėje istoriografijoje skirtingai interpretuojamais klausimais: sutarties genezė, J. Radvilos motyvai ir vaidmuo, sutarties teisėtumas ir reikšmė, sukilimas prieš švedus. A. Tylos pastangomis jis paskelbtas tik 1990 m., o iki tol tarptautinei istoriografijai faktiškai nebuvo žinomas. Jis panaudotas tik paties A. Tylos ir lenkų tyrėjo H. Wisnerio.

Veikalo „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ svarba ir vieta Kėdainių sutarties istoriografijoje plačiausiai apibūdinta ir iškelta A. Tylos[55], o ikitolinė istoriografija aptarta paties A. Šapokos. A. Tyla pažymi, kad iki A. Šapokos darbo istoriografijoje figūravo tik Kėdainių sutarties pasirašymas, sukeltas karo su Rusija nesėkmių. A. Šapoka išplėtė Švedijos ir LDK sąjungos sudarymo aplinkybių raidą, atskleidė jos sudarymo procesą (su tuo susijęs ir vadinamasis „aprašinėjimas“, dokumentų citavimas ir atpasakojimas), išryškino opozicines jėgas, J. Radvilos ir Švedijos karaliaus atstovų prieštaravimus, Lietuvos valdymą po sąjungos sudarymo, sukilimą prieš švedų administraciją. Iki tol lietuvių ir lenkų istoriografijoje nebuvo nustatyta, kad sutartis nutraukta dėl ginkluoto sukilimo, kad jis vyko be valstybės kariuomenės ir jos vadų. A. Tyla pažymi, jog „šitaip dar niekas Kėdainių sutarties nebuvo tyrinėjęs“[56].

54 A. Tyla, Pratarmė, A. Šapoka, *1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 7.

55 A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija* (toliau – *MADA*), 1984, t. 2, p. 68–70; to paties, Pratarmė, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 5–6; to paties, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas…, p. 219–227.

56 A. Tyla, Pratarmė, A. Šapoka, *1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 7.

Pasak mokslininko, A. Šapokos tyrimas yra „Kėdainių unijos istoriografijos brandžiausias darbas“[57], o jo atlikta analizė „nuvalė Kėdainių sutarties kelių šimtmečių mitus ir stereotipus“[58]. A. Tyla pritaria visiems svarbiausiems A. Šapokos teiginiams. Kaip minėta, jo pastangomis 1990-aisiais paskelbtas 1939 m. A. Šapokos tekstas tapo prieinamas plačiajai mokslo visuomenei.

A. Šapokos tyrimus pratęsė pats A. Tyla, 1976–1994 m. publikavęs Kėdainių sutarties tematika keliolika straipsnių. Remdamasis įvairiais archyviniais šaltiniais, juose dar išsamiau nei pirmtakas aptarė sukilimo prieš švedus eigą ir Kėdainių sutarties opoziciją[59]. Mokslininkas panaudojo A. Šapokos nežinotą, Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Kurnike jau po Antrojo pasaulinio karo rastą vertingą šaltinį – Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliaciją apie Žemaitijos patekimą į švedų globą ir išėjimą iš jos“[60]. Apie jį tik 1965 m. paskelbė lenkų tyrinėtojas Alojzy Sajkowskis. Tekstas 1994 m. naujai publikuotas ir išverstas į lietuvių kalbą[61]. Neseniai išleistoje monografijoje „Lietuvos valstybės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)“[62] A. Tyla irgi netiesiogiai aptaria Kėdainių sutarties probleminį lauką. Jam pirmiausia rūpi Lenkijos ir Lietuvos, joms atsakant į didžiuosius karinius iššūkius, santykiai. Jie ir yra tyrimų objektas, tik analizuojamas jis daugiau pro finansų, glaudžiai susietų su politika, prizmę.

A. Tyla akcentuoja parlamentinį Kėdainių sutarties pobūdį: „Be abejo, šis Švedijos globos nuo rusų invazijos siekiantis aktas buvo pasirašytas J. Radvilos rūpesčiu, tačiau jis sudarytas pagal bajoriškosios demokratijos principus ir tradicijas, formaliai sufor-

57 Žr. A. Tyla, Parlamentinis Kėdainių unijos pobūdis, *Voruta*, 2005 IX 17, Nr. 18, p. 2.

58 A. Tyla, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas…, p. 226.

59 A. Tyla, Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją, *MADA*, 1976, t. 4, p. 61–72; to paties, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje…, p. 68–70; to paties, Кейданская уния 1655 г. между Великим Княжеством Литовским и Швецией, *Скандинавский сборник*, Таллинн, 1978, вып. 23, p. 68–80; to paties, Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.), *MADA*, 1979, Nr. 2, p. 67–84; to paties, M. K. Šemetos „Reliacija“ – istorijos realijų šaltinis, *Senoji Lietuvos literatūra*. Kn. 2: Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“, Vilnius, 1994, p. 9–18; to paties, Parlamentinis Kėdainių unijos pobūdis…, p. 1, 2, 6.

60 Beje, 1976 m. paskelbtame straipsnyje apie sukilimą prieš švedų okupaciją A. Tyla šiuo šaltiniu dar nesirėmė, plg. A. Tyla, Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją…, p. 61–72. Tačiau vėlesnėse publikacijose šiuo šaltiniu remiamasi, plg. A. Tyla, Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.), p. 74–75, 77–78.

61 *Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“*, Vilnius, 1994 (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 2). Neaišku, kodėl 2003 m. lenkų autorius W. Majewskis teigė, kad „Reliacija“ iki šiol tyrimuose buvo panaudota labai fragmentiškai. Matyt, todėl, kad nemokėjo lietuvių kalbos ir nebuvo susipažinęs su A. Tylos darbais. Nenuostabu, nes W. Majewskis, kaip pats pripažįsta, nesugebėjo gauti 2004 m. „Reliacijos“ publikacijos ir remiasi jos rankraščiu, plg. W. Majewski, Poddanie się Litwy Szwedom w 1655 roku (od 28 lipca do 8 września), *Świat pogranicza*, Warszawa, 2003, p. 143.

62 A. Tyla, *Lietuvos valstybės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius, 2010.

muotos konfederacijos pagrindu […]. Iš to, kas čia buvo pakomentuota, Kėdainių sutartis nebuvo vieno J. Radvilos ar kelių asmenų siekis. Sutartis tai buvo pasirinkimas, ar tapti Rusijos okupacijos aukomis, ar ieškoti išeities nuo jos apsisaugoti, net ir prarandant politinę tradiciją. Kad sutartimi buvo nutraukta Liublino unija, sukėlė pagrįstą Lenkijos istoriografijos pasmerkimą, užmirštant, kad ta teritorija, kuri pagal Kėdainių sutartį pateko Švedijos valdžion, paskui tapo visos Lietuvos išlaisvinimo iš Rusijos okupacijos placdarmu. Žinoma, rusų istoriografija nepritaria šiam Lietuvos bajorų pasirinkimui, nes jie sutrukdė Rusijai prasiveržti prie Baltijos jūros." Taigi dar iki A. Kotljarchuko A. Tyla teigė, kad Kėdainių sutartis buvusi teisėtai LDK bajorų sudaryta. Lenkų istoriografiją, smerkiančią Kėdainių sutartį, A. Tyla vadina promaskvietiška[63].

Apskritai Kėdainių sutarties istoriografija yra didelė ir tarptautinė – tai lenkų, lietuvių, švedų, rusų, baltarusių ir kitų autorių tyrimai. Svarbiausias A. Šapokos Kėdainių sutarties tyrinėjimas buvo paskelbtas tik 1990 m., jo teiginiai tik iš dalies (dėl lietuvių kalbos barjero) žinomi šiuolaikiniams J. Radvilos biografams bei Kėdainių sutarties tyrėjams[64]. Lenkų istorikas H. Wisneris, kaip ir dauguma šiuolaikinių tyrėjų, bet skirtingai nei likusioji lenkų istoriografija, linkęs pritarti daugeliui A. Šapokos teiginių. Kėdainių sutarties sudarymą jis irgi aiškina susiklosčiusiomis ypač sudėtingomis politinėmis ir karinėmis sąlygomis Rusijos kariuomenei 1655 m. viduryje priartėjus prie Vilniaus. Pasak jo, Švedijos protektorato priėmimas buvo vienintelė racionali išeitis, o J. Radvilos asmeniniai ir religiniai sumetimai – tik antraeiliai. H. Wisneris pritaria A. Šapokos išdėstytiems J. Radvilos vertinimams, K. Lepszy ir W. Konopczyńskio Kėdainių sutarties aktų publikacijos kritikai. Tačiau jis nesiremia įtikinamais A. Šapokos argumentais dėl J. Radvilos Vilniaus neapiplėšimo, apie mūšio prie Vilniaus 1655 m. rugpjūčio 8 d. eigą ir pan.[65] Istoriografijoje gerai žinoma jo ir kito lenkų istoriko T. Wasilewskio, vadinusio J. Radvilą išdaviku, pabrėžusio protestantizmo įtaką jo veiksmams ir Kėdainių sutarties pasirašymui, apskritai pratęsusio ankstesnę lenkų istoriografijos tradiciją, diskusija. Joje H. Wisneris netiesiogiai atstovavo A. Šapokai, kaip ir A. Tyla pritardamas esminiams jo teiginiams. Tačiau didumą šiuolaikinių lenkų istorikų laikosi T. Wasilewskio, o ne H. Wisnerio pozicijų. Tai liudija ir Konrado Bobiatyńskio recenzija apie

63 A. Tyla, Parlamentinis Kėdainių unijos pobūdis…, p. 2.

64 A. Tyla, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas…, p. 226.

65 H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński. Hetman wielki litewski*, Warszawa, 2000, p. 196–197, 200, 246, 247. Vertimas į lietuvių k.: H. Wisner, *Jonušas Radvila,* Vilnius, 2000. Šioje knygoje apibendrinti ir ankstesni H. Wisnerio tyrinėjimai Kėdainių sutarties tema.

A. Kotljarchuko knygą. A. Šapokos įžvalgas plėtojantys postulatai joje vertinami priešiškai, pritariant T. Wasilewskiui ir pamirštant H. Wisnerį[66]. Tačiau daugelis K. Bobiatyńskio priekaištų, kaip antai kai kurių lenkiškų rankraštinių šaltinių ar istoriografijos nepažinimas, kuriais A. Kotljarchukui netiesiogiai prikišamas nemokšliškumas, neišlaiko kritikos. Nemažai jų buvo paskelbta dar XIX a. ir jau panaudota istoriografijoje. Jis pats, be abejo, neskaito ir nevertina lietuviškos istoriografijos, konkrečiai A. Šapokos, K. Avižonio, V. Trumpos, A. Tylos ir kitų darbų. Vertingais laiko tik A. Kotljarchuko duomenis apie švedų fiskalinę priespaudą Žemaitijoje[67], nors ją išsamiai apibūdino jau A. Šapoka.

Po A. Šapokos svarbiausiu veikalu apie Kėdainių sutartį laikytina baltarusių ir švedų istoriko A. Kotljarchuko 2006 m. apginta disertacija „In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th century“. Ji išleista atskira knyga[68]. Tyrime plėtojami daugelis A. Šapokos teiginių. Juos autorius suprato palyginti adekvačiai, išsakė ir kritikos, deja, ne visuomet pagrįstos. A. Kotljarchukas kartoja jau anksčiau minėtą nuomonę, kad A. Šapokos darbas yra pasakojamojo pobūdžio, jis prasideda 1655 m. pab. ir baigiasi 1656 m. pavasariu, nors prošvediška grupuotė egzistavusi iki 1657 m. pabaigos. Pasak jo, A. Šapoka neanalizuoja socialinių sutarties prielaidų, vertina sutartį tik kaip bajorijos siekį apsaugoti šalį karo krizės akivaizdoje. Čia pritariant A. Kotljarchukui reikia pastebėti, kad netiesiogiai A. Šapoka tai darė daugelyje kitų darbų, taip pat ir šiame „Raštų“ tome publikuojamame 1938 m. išleistame veikale „Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos, jų valstybinių santykių bruožai“. Deja, šie darbai A. Kotljarchukui ar jo konsultantui liko nežinomi. Tačiau A. Kotljarchukas pritarė A. Šapokos pozicijai, kad sutartis buvo pasirašyta LDK bajorijos vardu, kad tai ne Radvilų šeimos susitarimas, ją palaikė platūs bajorijos sluoksniai. Remdamasis švedų šaltiniais A. Šapoka, pasak mokslininko, atskleidė esminį B. Radvilos vaidmenį sudarant sutartį, šio vaidmens nesuprato lenkų istorikai. Tačiau A. Kotljarchukas ne visiškai pagrįstai teigia, kad dėl savojo lietuviško etnocentrizmo A. Šapoka daugiausia domėjosi etniniais regionais ir

66 K. Bobiatyńskio recenziją žr. *Беларускі Гістарычны Агляд*, 2008, t. 15, z. 1–2 (28–29), p. 411–421.

67 Ten pat, p. 411–421.

68 A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, Södertörns högskola, 2006 (Södertörn Doctoral Dissertations 4; Södertörn Studies in History 3).

tik fragmentiškai minėjo rusėniškas žemes[69]. Regis, ne mažiau svarbu buvo šaltinių bazės ir laiko klausimas. Pats A. Šapoka taip argumentavo: „Nenorėdamas per daug išplėsti savo darbo, autorius visos Švedų karo eigos šį kartą nenagrinėja, nes tokiam atvejy tektų liesti painius tarptautinius ano meto santykius, o taip pat smulkokai nagrinėti kartu vykusį karą su Maskva, [nuo] kurio eigos labai priklausė kovos su Švedais. Nebuvo reikalo visa tai čia liesti ir dėl to, kad visi tie klausimai istorinėje literatūroje jau pakankamai išaiškinti, taigi būtų tekę dažniausiai tik pakartoti kitų tyrinėjimų vaisius." Taigi tai visiškai nesusiję su A. Šapokos lietuviškumu.

Klaidinantis yra A. Kotljarchuko teiginys, kad A. Šapoka naudojosi daugiausia tik „Militaria" kolekcija iš Švedijos nacionalinio archyvo Stokholme (RA. Militaria. Krighistoriska handlingar. Karl X Gustafs tid. Polska kriget 1655–60. Vol. M. 1304). Jis kartojamas ir kitų istorikų[70], todėl tai reikėtų paaiškinti kiek plačiau. Pirmiausia pats A. Kotljarchukas nurodo, kad Kėdainių sutarties aktai ir su juo susiję dokumentai yra kaip tik šiame fonde[71]. Teiginys dėl švediškų archyvalijų galėjo atsirasti dėl neįdėmaus skaitymo ir A. Šapokos veikalo informacinio aparato problemų. 1990 m. publikacijoje, kaip ir rankraštyje, archyvinės medžiagos sąraše buvo nurodyti tik kai kurie, o ne visi veikale, tiksliau, ne spaudai rengtoje disertacijoje, panaudoti ir išnašose atsispindintys Švedijos archyvų fondai. Reikia sutikti, kad A. Šapoka nesirėmė kai kuriais fondais, ypač 1655–1657 m. B. Radvilos laiškais Karoliui X Gustavui, M. G. De la Gardžiui ir Adolfui Johanui av Pfalzui[72]. Kaip byloja A. Šapokos nuorodos, plačiai jis rėmėsi ir kitais fondais, pirmiausia „De la Gardieska Samlingen", taip pat „Livonica", „Skokloster Samlingen", „Riksregistraturen", Stokholmo karališkosios bibliotekos Rankraščių skyriuje saugoma medžiaga. Šiuo aspektu jo švediškų šaltinių bazė net didesnė nei paties A. Kotljarchuko[73].

---

69 A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 11–12, 15–17.

70 Žr. M. Niendorfo recenziją apie A. Kotljarchuko knygą, *Zapiski Historyczne*, 2009, t. 4, Nr. 3, p. 148.

71 A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 23.

72 Juos nurodo A. Kotljarchukas, pvz., RA. Skrivelser till Konungen Karl X Gustaf. Vol. 47 (Radeke-Rosen). Fürst Bogislaus Radzivill; RA. De La Gardieska samlingen. Skrivelser till Magnus De la Gardie. Ser. C: I. E 1531; RA. E 309. Bogusław Radziwiłł till Adolf Johan av Pfalz), A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 23.

73 Plg. A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 325. Šis autorius pateikia ir trumpą šaltinių apie Kėdainių sutartį Švedijoje apžvalgą, p. 122–125.

Kad tarptautinei mokslo bendruomenei būtų aiškiai parodyta, jog A. Šapoka naudojosi ne tik A. Kotljarchuko minimu Švedijos valstybės archyvo fondu, o kur kas platesne šaltinių baze, jų pavadinimai ir numeriai rengėjų išrinkti iš teksto ir išnašų ir pateikiami vienoje vietoje, ko A. Šapoka dėl asmeninių priežasčių skubėdamas parengti disertacijos tekstą (tik ją apsigynęs gavo 523 Lt privatdocento algą) nespėjo padaryti. Tai, be abejo, gan „šiurkšti“ intervencija į autentišką tekstą, tačiau, reikia dar sykį pabrėžti, neparengtą spaudai. Be to, išplėtę ir patikslinę archyvinius šaltinius, publikacijoje naudojame ne A. Šapokos nurodytas santrumpas, o išsamesnius archyvo fondų pavadinimus. Nuorodos dabar yra tokios:

DlGS-De la Gardieska Samlingen–SE/RA/720222. Švedijos Baltijos provincijų, Švedijos kanclerio Magnuso Gabrieliaus De la Gardie (1622–1686) rinkinio dokumentus sudaro 740 tomų: tomai E 1210–1297 – siunčiamų laiškų juodraščiai, tomai E 1328–1646 – įeinanti korespondencija ir kt. A. Šapoka, deja, tomų nenurodo, tik seriją ir dažnai pačią saugojimo vietą. A. Šapoka naudojo: ser. A: I-M. G. De la G[ardžio] konceptai, Nr. 165, 166, 182, 186, 189, 203, 206, 208, 219, 220, 233, 237, 239, 240, 242, 251, 253, 254, 258, 265, 273, 274, 296, 309, 310, 311, 313, 314, 321, 327, 329, 334, 335, 339, 345, 347, 355, 371, 376, 384, 407, 414, 415, 417, 423, 425; Ser. C: I; C. XIII – jam rašytieji laiškai;

Krigshistoriska Handlingar–Krigshistoriska samlingen, SE/RA/754/2. A. Šapoka naudojo: X Nr. 6, XI Nr.1, XI (Polska Kriget) Nr. 11, XI Nr. 12, XI Nr. 13, XI Nr. 14, XVI Nr. 1.

Livonica–Livonica II, SE/RA/2402.1 A. Šapoka naudojo: t. 76 (Gustav Karlsson Horn, 1651–1653 m., sign. SE/RA/2402/2402.1/C/I/76), t. 77 (Magnus Gabriel De la Gardie, 1655–1656 m., sign. SE/RA/2402/2402.1/C/I/77). Dabar tai Livonica II:2, apima laiškus iš įvairių šaltinių, taip pat Livonijos generalgubernatorių (1630–1702 m.), Rygos gubernatorių (1627–1709 m.) korespondenciją ir kt., iš viso t. 64–122.

Skokloster Samlingen–Skoklostersamlingen. Tai Skoklosterio pilyje saugoto gen. Karolio Gustavo Wrangelio (1613–1676) rankraščių ir spaudinių rinkinio dalis (rankraščiai), 1892 m. perduota Švedijos nacionaliniam archyvui. Ją sudaro keli rinkiniai: Skokloster I rinkinys, Skokloster II rinkinys, Karolio Gustavo Wrangelio rinkinys, Polonica rinkinys (dokumentai išvežti iš Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijos, nors įvardijami kaip „polonika“) ir „Rusijos dokumentų rinkinys“. A. Šapoka teikia tokias nuorodas: f. 57, 172, 175, 341 (Nr. 15). A. Šapoka galėjo naudoti tiek Skoklos-

ter I, tiek Skokloster II rinkinių tomus (apie spausdintų šaltinių ir literatūros pateikimą žr. toliau).

Galima sutikti, kad A. Šapoka nesirėmė spausdinta Švedijos parlamento ar Karalystės tarybos protokolų medžiaga. Tačiau taip, matyt, įvyko dėl gyvenimiškų priežasčių. 1933 m. Švedijoje A. Šapoka svečiavosi vos 3 mėnesius. Darbui archyvuose galėjo skirti ne visą laiką, nes formaliai buvo atvykęs klausyti Baltijos instituto organizuotų užsienio istorikams skirtų Švedijos istorijos paskaitų, dalyvauti seminaruose. Todėl akivaizdu, kad pirmiausia laiką jis išnaudojo darbui su neskelbtais šaltiniais, o ne su A. Kotljarchuko minėtais, nepalyginti mažiau svarbiais dokumentais. A. Kotljarchuko priekaištas, kad A. Šapoka „lituanizavo visus tikrinius vardus“ ir kad tai „apribojo publikacijos mokslinį panaudojimą, ypač užsienio istorikams“, irgi ne visiškai teisingas. A. Šapoka užsieniečių pavardes disertacijoje daugiausia rašė originalo kalba, jos buvo sulietuvintos tik 1990 m. publikacijoje. Beje, A. Kotljarchukas neteisingai rusą Pavelą Gronskį vadina lietuvių istoriku[74].

Derėtų kiek plačiau pristatyti paties A. Kotljarchuko darbą. Jis yra linkęs Kėdainių sutartį laikyti lietuviškojo separatizmo produktu, veikiamu per XVII a. pirmą pusę susidariusių strateginių socialinių (geopolitinių, ekonominių, religinių) prielaidų, taigi nulemtu ne tik tuo metu susiklosčiusių politinių ir karinių aplinkybių, o buvusį ilgalaikių procesų, taip pat opozicijos LDK ir Švedijos kontaktų, rezultatu. Mokslininkas siekia parodyti ekonominių LDK ir Švedijos santykių reikšmę. Pasak jo, įtakingi LDK didikai ir pirkliai buvo suinteresuoti prekyba su švedams priklausančia Ryga, kuri buvo pagrindinė prekybinė Žemaitijos partnerė. To siekę ir švedai, nemažai jų, kilusių iš Rygos pirklių, aktyviai veikė 1655 m. įvykiuose. Autorius, beje, visiškai pritaria ir dar labiau išplėtoja T. Wasilewskio teiginius dėl esminio protestantizmo ir LDK protestantų vaidmens sudarant Kėdainių sutartį, pabrėžia ankstesnius LDK protestantų ir Švedijos kontaktus. Todėl K. Bobiatyńskis yra teisus, sakydamas, kad A. Kotljarchukas daug kur žengia toliau nei T. Wasilewskis ir H. Wisneris – pridurtume ir A. Šapoka, dažnai ir prieštarauja jiems[75]. Kita vertus, jis kartais net artimesnis A. Šapokai, pvz., negatyviai vertindamas Liublino sutartį ar pabrėždamas LDK savarankiškumo tradiciją. K. Bobiatyńskiui tokie siekiai nepatinka ir jis A. Kotljarchukui griežtai prieštarauja remdamasis A. Šapokos ir H. Wisnerio argumentais, labiau pabrėžiančiais 1655–

74 A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 11–12, 15–17.

75 K. Bobiatyńskio recenziją žr. *Беларускі Гістарычны Агляд*, 2008, t. 15, z. 1–2 (28–29), p. 411–421.

1654 m. karinių veiksmų įtaką, o ne procesus iki 1648 m. K. Bobiatyńskis teigia, jog J. Radvilos ir Švedijos kontaktai per Kuršo hercogą Jokūbą Ketlerį pradėti megzti ne 1650 m., o tik 1654 m. lapkričio pabaigoje. J. Radvila net 1655 m. kovą dar negalvojęs nutraukti Liublino sutarties, o prašęs tik pagalbos prieš Maskvą. Skirtingai nei A. Šapoka, baltarusių ir švedų autorius A. Kotljarchukas atkreipia dėmesį į ankstesnius Kristupo II Radvilos siekius pasodinti į sostą protestantą valdovą, sukilti prieš Lenkiją, – šie siekiai ypač suradikalėjo valdovu tapus Jonui Kazimierui, – jau minėtus J. Radvilos ir Livonijos generalgubernatoriaus M. G. De la Gardžio ryšius, egzistavusius pradedant 1650 m. A. Kotljarchukas akcentuoja žinomus J. Radvilos 1654 m. kovo siūlymus Transilvanijos kunigaikščiui Jurgiui II Rakočiui veikti bendrai prieš Lenkiją, J. Radvilos 1654 m. gruodžio ketinimus pradėti derybas su Švedija dėl protektorato. Taigi A. Kotljarchukas pritaria T. Wasilewskio teiginiams apie J. Radvilą kaip aiškų ir nuoseklų Lenkijos priešą, tik nelaiko šio veikėjo išdaviku, esą jo veiksmai buvę ne „nusikaltimas“, o LDK priešinimasis jai primestai Liublino sutarčiai, siekiui LDK paversti dar viena Lenkijos provincija. Autorius akcentuoja katalikybės spaudimą protestantizmui, su tuo niekaip negalėjo sutikti J. Radvila ir jo šalininkai. Pasak jo, J. Radvilai būtų buvę kur kas paprasčiau gauti LDK autonominį statusą iš Rusijos. Apie LDK egzistavusią opoziciją Lenkijai žinojusi Švedija tik todėl ir ryžosi 1655 m. vasarą pradėti karą dviem frontais – Pamaryje ir Livonijoje. Jonušą ir Boguslovą Radvilas mokslininkas laiko Lietuvos patriotais. Pasak jo, LDK politinė tauta tuomet dar buvo silpnai integruota, į atskiras grupes ją dalijo politiniai, religiniai ir etniniai barjerai. Todėl XVII a. viduryje jos ieškojo ir skirtingų išeičių krizinėje situacijoje ATR dezintegracijos sąlygomis. Pažymėtina, kad A. Kotljarchukui pavyko labiau nei A. Šapokai atskleisti Kėdainių sutarties šalininkų portretą, parodyti protestantų dominavimą. Lietuvių autorius vengė tai daryti. Tačiau, K. Bobiatyńskio nuomone, vis dėlto lieka neaišku, kiek Kėdainių sutarties šalininkų pozicijas nulėmė protestantizmas, kiek patys didikai Radvilos su asmeniniais ir politiniais interesais[76]. Atsižvelgiant į tai, matyt, būtų prasmingas Kėdainių sutarties šalininkų (signatarų) kolektyvinės biografijos tyrimas.

A. Kotljarchuko nuomone, sudarydama Kėdainių sutartį LDK bajorija pasielgė teisėtai (plg. analogišką, chronologiškai ankstesnę A. Tylos nuomonę), nes pagal III Lietuvos Statutą ji turėjusi teisę vykdyti užsienio politiką. K. Bobiatyńskis teigia, jog tokia nuomonė neteisinga[77], tačiau jis pritaria, kad vėlesni Jono Kazimiero sprendimai

[76] Ten pat, p. 411–421.

[77] Ten pat, p. 411–421.

be seimo teismo atiduoti švedų šalininkų turtą savo šalininkams išties neteisėti. Regis, K. Bobiatyńskis pamiršta aplinkybes, kuriomis buvo sudaryta Liublino sutartis – pasitelkiant didžiulių LDK teritorijų atplėšimą ir Livonijos veiksnį, kad ji anaiptol nebuvo lygiateisė. Kodėl Kėdainių sutartis turėtų būti laikoma ne tokia teisėta nei Liublino sutartis? A. Kotljarchukas pažymi, kad Kėdainių sutarties sudarymas turėjo ne tik tiesioginių, bet ir ilgalaikių padarinių. Apskritai Kėdainių sutartį jis siekia analizuoti bendros XVII a. krizės ir mažųjų valstybių reikšmės iškilimo kontekste. Reikia pasakyti, kad A. Šapoka beveik nesvarstė, kaip būtų pasikeitusi padėtis Rytų Europoje ir Baltijos regione, jeigu Kėdainių sutartis būtų realizuota. Įvertindamas J. Jonušo politinį genijų straipsnyje „Jonušas Radvila ir Švedija“ jis tik pažymėjo, kad „J. Radvilos idėja buvo neįvertinta kaip tik tų, nuo kurių priklausė jos įgyvendinimas. Ji žuvo, o jos auka buvo geras J. Radvilos vardas, nors iš tikrųjų visoje šioje sumaišty tik jis vienas ir tebuvo iškėlęs dėmesio vertą politinę idėją, galėjusią Lietuvos istorijos bėgį pasukti visai kita kryptimi, nuo rytų ir pietų pasukti jos veidą į Baltijos jūrą“[78]. Pačioje disertacijoje A. Šapoka teigė: „Unija su Švedija Lietuvai būtų reiškusi visos jos orientacijos pakreipimą į natūraliausiąją pusę, į Baltijos jūrą. Be abejo, tai būtų galėjęs būti didelis įvykis Lietuvos istorijoje. Tačiau, kad tai būtų buvusi kieno nors galvoje subrendusi politinė idėja, negalim tvirtinti. Greičiau reikia pasakyti, kad tai buvo to meto apystovų padiktuota patogiausia išeitis. Visi šitie įvykiai yra nepaprastai būdingi tik to meto Lietuvos politinei Lietuvos vidaus būklei bei jos santykiams su Lenkija. Tai pats ryškiausias bandymas pasirūpinti savo reikalais bei savimi net įžeidžiant ryšius su Lenkija.“ Taigi disertacijos tekste A. Šapoka Kėdainių sutarties idėją iš J. Radvilos jau „atima“. Pasak A. Kotljarchuko, tik sąjunga su Švedija apsaugojo LDK nuo inkorporacijos į Rusijos valstybę. Priešingai nei lenkų bajorija, kuri tiesiog pasidavė Švedijai, LDK bajorija sugebėjo politiškai bendradarbiauti ir sukurti federaciją su Švedija[79]. Todėl diskutuotinas A. Tylos teiginys, kad „ši sutartis jungtinėje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje nebuvo kažkokia išimtis“[80]. Mat jeigu atskiros Lenkijos ar Lietuvos vaivadijos ir bajorijos grupės prisiekinėjo Švedijos karaliui ar Rusijos carui, pasidavinėjo miestai, šie veiksmai teisiškai nė iš tolo negalėjo prilygti ambicijoms panaikinti 1569 m. Liublino sutartį, ko siekta Kėdainių sutartimi, sudarant sąjungą su Švediją. Kita vertus, valstybės išdavimu kai kurie istorikai (gal ir

78 A. Šapoka, Jonušas Radvila ir Švedija…, p. 229.

79 A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 139.

80 A. Tyla, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas…, p. 222.

ne visai pagrįstai) įtaria net patį Lenkijos karalių, Lietuvos didįjį kunigaikštį Joną Kazimierą Vazą, 1657 m. rugsėjo 19 d. sutartimi prie Vėluvos (Wehlau) sutikusio su Kunigaikštiškosios Prūsijos suverenitetu. Beje, sutartį pasirašė LDK lauko etmonas Vincentas Gosevskis[81]. A. Kotljarchukas net patį Kėdainių sutarties fakto sudarymą vertina kaip veiksnį, dėl kurio Lietuva išliko Europos žemėlapyje iki 1795 m. („Thanks to the KU, Lithuania (unlike the Ukrainian Hetmanate) remained on the map of Europe until 1795"). Kėdainių sutarties aktas sulaukęs didelio tarptautinio dėmesio[82].

Antišvedišką sukilimą kaip ir A. Šapoka tyrėjas laiko Kėdainių sutarties pabaiga. A. Kotljarchukas pažymi, kad sukilimas pakeitė jėgų pusiausvyrą Baltijos regione Švedijos nenaudai[83]. Su tokiu sukilimo sureikšminimu galima diskutuoti. Esminis veiksnys, pakeitęs geopolitinę padėtį Baltijos regione, visoje Vidurio ir Rytų Europoje, daugelio tyrėjų nuomone, buvo 1656 m. lapkričio 13 (3) d. Nemėžyje prie Vilniaus tarpininkaujant Austrijos imperatoriaus Ferdinando III atstovui pasirašyta ATR ir Rusijos sutartis, nukreipta prieš Švediją. Ji reiškė Karolio X Gustavo karinės kampanijos krachą, nes nuo šiol jis buvo priverstas kariauti dviem frontais. 1657 m. birželį prisijungus prie koalicijos Danijai, Švedijai teko kariauti ir su ja. A. Kotljarchukas akcentuoja, kad Rusijos įtaka buvo didžiausias išorinis veiksnys sukilimui kilti ir priekaištauja A. Šapokai ir A. Tylai, jog šie ignoravo rusiškąjį veiksnį. Švediškos Lietuvos egzistavimas beveik visą LDK užėmusiai Rusijai labai kliudė, nes ji būsimose derybose su Lenkija jos klausimo (kaip savo teritorijų) planavo iš viso nesvarstyti. Svarbiausia vidine sutarties nutraukimo priežastimi autorius laiko skirtingas įvairių bajorijos grupių politines orientacijas, iš kurių laimėjo galiausiai prolenkiška[84]. A. Kotljarchukas prognozuoja, kad jeigu Kėdainių sutartis būtų įgyvendinta, iš to būtų laimėjusi tiek Švedija, tiek Lietuva. Pastaroji būtų gavusi galimybę vystytis dinamiškoje Švedijos imperijoje, galbūt būtų buvusi sukurta autonomiška protestantiška valstybė, ko siekė Radvilos. Didžiausią kaltę dėl Kėdainių sutarties neįgyvendinimo autorius priskiria išorės veiksniui – pačiai Švedijai,

81 D. Makiłła, Traktat welawski z 19 IX 1657 r. – dzieło pomyłki czy zdrady? Uwagi na tle historii dyplomacji polskiej w czasach drugiej wojny północnej (1654–1667), *Historia integra. Studia z historii państwa i prawa, dziejów kultury, religii i oświaty epoki nowożytnej. Księga pamiątkowa ofiarowana Prof. Stanisławowi Salmonowiczowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. Danuta Janicka, Toruń, 2001, p. 387–402.

82 A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 139, 142.

83 Plg. Д. Иванов, *Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века: Русско-польские переговоры 1656 года*, дис. канд. ист. наук, Москва, 2007; Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття*, Київ, 2011, ir kt.

84 A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 170–182.

sutelkusiai visą dėmesį Lenkijoje, nelaikiusiai LDK lygiaverte partnere, savo veiksmais išprovokavusiai sukilimą ir galiausiai pralaimėjusiai tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje[85]. A. Kotljarchukas pažymi, kad po XVII a. vidurio karų LDK pamažu prarado lygiateisės valstybės su Lenkija statusą ir tapo pastarosios provincija[86].

Išlikę egzemplioriai, jų saugojimo vietos ir būklė

Rengiant A. Šapokos „Raštų" trečią tomą, kuriame publikuojamos abi apgintos istoriko disertacijos, pasitelkti ir gretinti keturi pirminiai rankraštiniai disertacijų variantai ir dvi šių disertacijų publikacijos (2 ir 3 pav.).

Pirmosios apgintos A. Šapokos disertacijos „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai" pavyko rasti tik vienintelį rankraštinį egzempliorių, saugomą LMAVB Igno Jonyno fonde (f. 105). Dar 1937 m. parengto teksto pirminis pavadinimas „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje"[87] (4 pav.) kiek skiriasi nuo galutinio disertacijos varianto. Galima manyti, kad šis pavadinimas kito po I. Jonyno pastabų ir VDU Humanitarinių mokslų fakulteto komisijos įvertinimo. Tačiau šios aplinkybės leidžia patikslinti istoriografijoje vyraujantį teiginį, kad disertacija buvusi parengta tik 1938 m.[88] Neabejotinai ji buvo parengta jau 1937 m., t. y. praėjus metams po nepavykusio bandymo apginti disertaciją apie Ketverių metų seimą[89].

Šios publikacijos pagrindu pasirinktas disertacijos gynimui 1938 m. pradžioje atskiru leidiniu pasirodęs darbas[90], kurio parengimą spaudai neabejotinai kontroliavo pats A. Šapoka. Pagal VDU Humanitarinių mokslų fakulteto regulaminą prieš ginantis disertaciją reikėjo išspausdinti 300 egzempliorių jau fakulteto tarybos patvirtinto diserta-

85 Ten pat, p. 286.

86 Ten pat, p. 272.

87 A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje, *LMAVB*, f. 105, b. 401. Iš viso 301 numeruotas lapas (VI + 295). Mašinraštis. Formatas 34 × 21 cm. Turinys pateikiamas pabaigoje (l. 291–295), nėra šaltinių ir literatūros sąrašo. Prierašas laužtiniuose skliaustuose: [knyga paruošta spaudai]. Literatūroje, beje, pasitaiko klaidingų teiginių, kad šis darbas yra paskaitų rinkinys, žr. D. Labanauskienė, Igno Jonyno rankraštinis palikimas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje…, p. 416–417.

88 V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas…*, p. 60.

89 Apie 1936 m. parengtą, bet taip ir neapgintą pirmąją A. Šapokos disertaciją žr. R. Jurgaitis, R. Šmigelskytė-Stukienė, Ketverių metų seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose…, p. 7–38.

90 „(…) disertacija išėjo iš spaudos 1938 m. pradžioje. Išleido Švietimo Ministerija", žr. 1938 m. birželio 11 d. VDU Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos protokolas Nr. 219, *VUB*, f. 96, b. 116, p. 233.

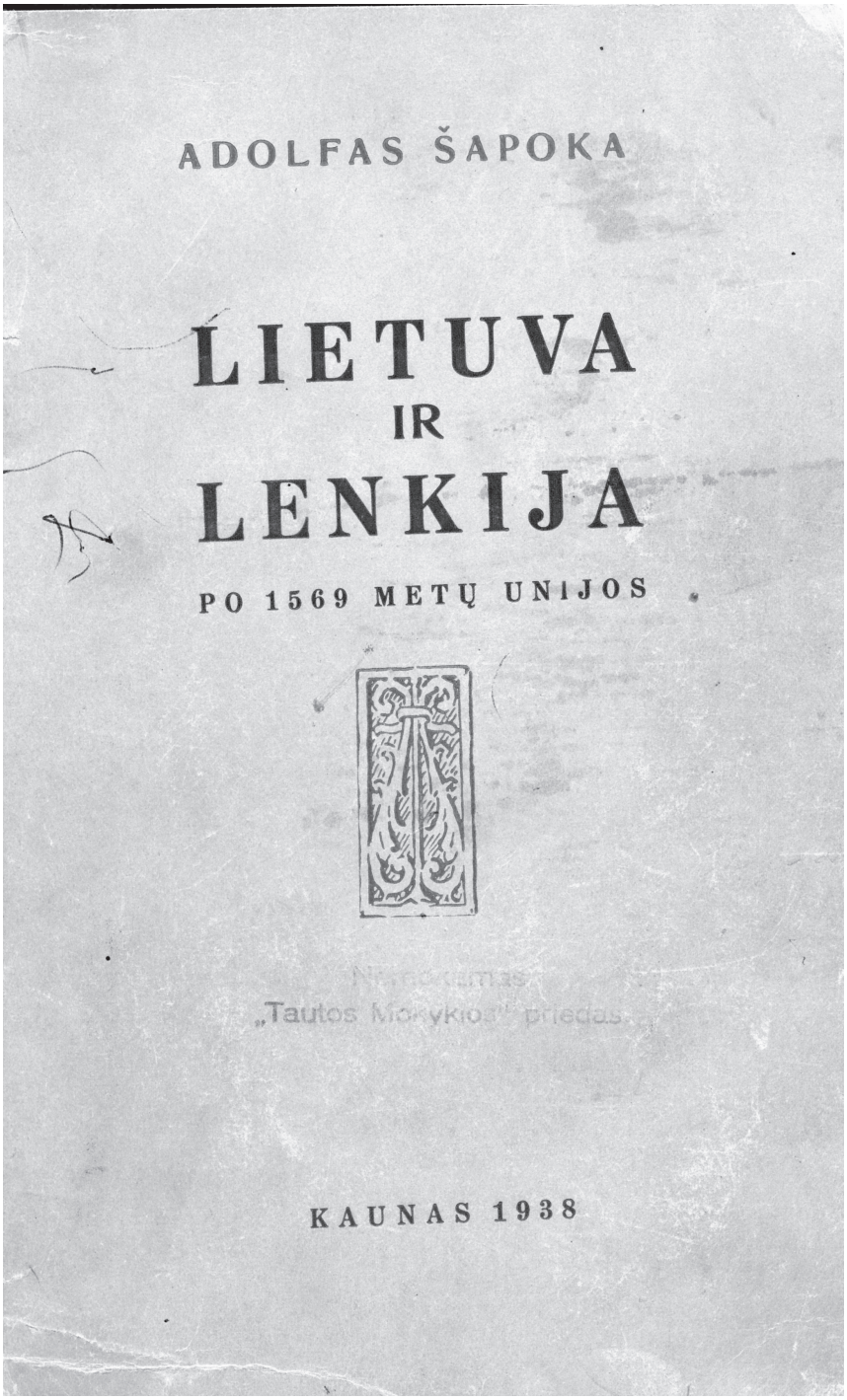

2 pav. A. Šapokos 1938 m. publikuotos disertacijos „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Jų valstybinių santykių bruožai" viršelis

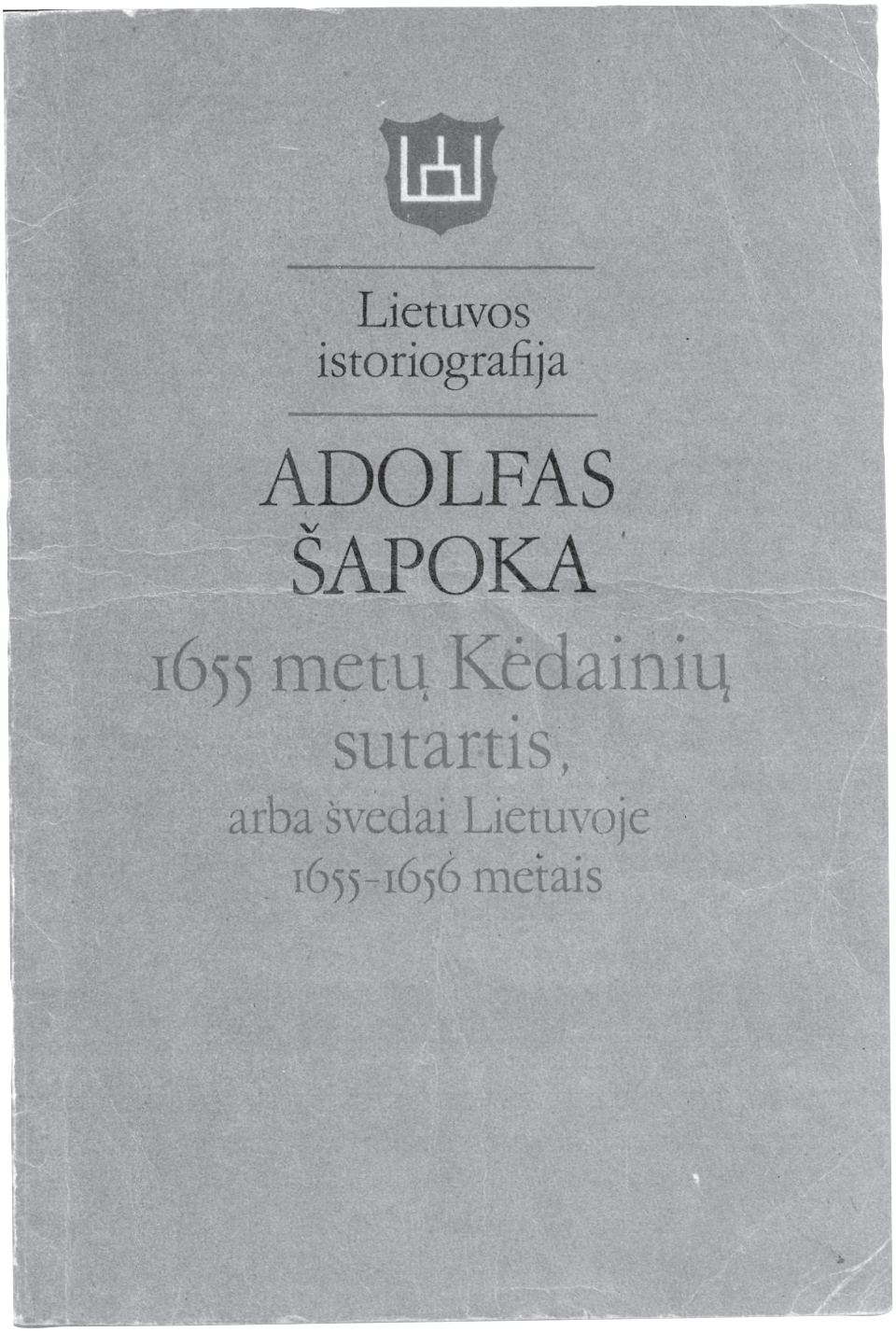

3 pav. 1990 m. „Minties“ leidyklos „Lietuvos istoriografijos“ serijoje išleistos A. Šapokos disertacijos „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ viršelis

cinio darbo[91]. Tad čia ir slypi atsakymas, kodėl liko tik vienintelis rankraštinis ir toli gražu ne galutinis disertacijos variantas. Prierašas leidinio tituliniame lape „Disertacija Vytauto Didžiojo Universiteto Humanitarinių Mokslų Fakulteto Daktaro laipsniui įgyti“ išduoda leidinio pobūdį, kaip, beje, ir leidėją – Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisiją[92]. Kiek yra žinoma, dalis tiražo buvo išspausdinta ir įrišta į kietus rudos spalvos viršelius, kita dalis liko su minkštais viršeliais. Bendras tiražas siekė 2 000 egzempliorių, jis išspausdintas Kaune įsikūrusioje „Spindulio“ bendrovėje. Kitame publikuotos disertacijos lape yra užrašas: „Profesorių Vinco Krėvės Mickevičiaus, Igno Jonyno ir Leono Karsavino siūlymu priimta Humanitarinių Mokslų Fakulteto Tarybos 1937 m. lapkričio 19 d.“[93] Bendra disertacijos apimtis su priedais, santrauka vokiečių kalba ir bendra vardų ir dalykų rodykle siekė 415 puslapių. Tačiau publikuotoje disertacijoje „techninių“ trūkumų taip pat esama. Pirmiausia į akis krinta ne iki galo kruopščiai parengtos išnašos. Greičiausiai dėl papildymų ir įvairiausių pataisymų atsirado besidubliuojančių išnašų, tad šalia ištisinės numeracijos buvo įvedamos papildomos raidės *a*[94] ir *b*[95]. Kai kurios puslapio apačioje pažymėtos išnašos nebuvo susietos su tekstu[96] ir pan. Kiek keistokai atrodo ir autorių atrankos principas dedant juos vardų ir dalykų rodyklėje[97]. Rengiant šią publikaciją siekta pašalinti šiuos trūkumus, ištaisyti jau tuomet leidybos procese pastebėtas klaidas[98], tačiau atsisakyta skelbti santrauką vokiečių kalba.

A. Šapokos disertacija „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“, priešingai nei anksčiau minėtoji, prieš ginant nebuvo publikuota. Istoriografijai iki šiol buvo žinomi du rankraščio egzemplioriai[99]. Pirmasis (5 pav.) saugomas LMAVB Adolfo Šapokos fonde (f. 233, b. 89)[100], antrasis – Lietuvos centriniame vals-

91 P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais…*, p. 28–29; V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas…*, p. 58.

92 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…*, p. III. Veikalas išleistas kaip „Švietimo Ministerijos Knygų Leidimo Komisijos Leidinys Nr. 494“. Leidinio kaina buvo 10 Lt.

93 Ten pat, p. IV.

94 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…*, p. 11–12, 14, 16, 19, 20, 26, 45, 46–47, 49, 86–87, 96, 106, 111, 114, 127, 157, 165–166, 167, 172, 190, 264, 273–274, 294.

95 Ten pat, p. 189.

96 Išsamiau žr. šios publikacijos komentaruose.

97 Rodyklės paantraštėje teigiama: „Autoriai įtraukti tik tie, kurių veikalai neminimi literatūros sąraše“, žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…*, p. 377.

98 Ten pat, p. 395.

99 A. Tyla, Pratarmė, Adolfas Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 3.

100 A. Šapoka, 1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m., *LMAVB*, f. 233, b. 89. Iš viso 249 numeruoti lapai (Įvadinė dalis VIII + 2 ir 233 numeruoti mašinraščio lapai. Be to, dukart pasikartoja

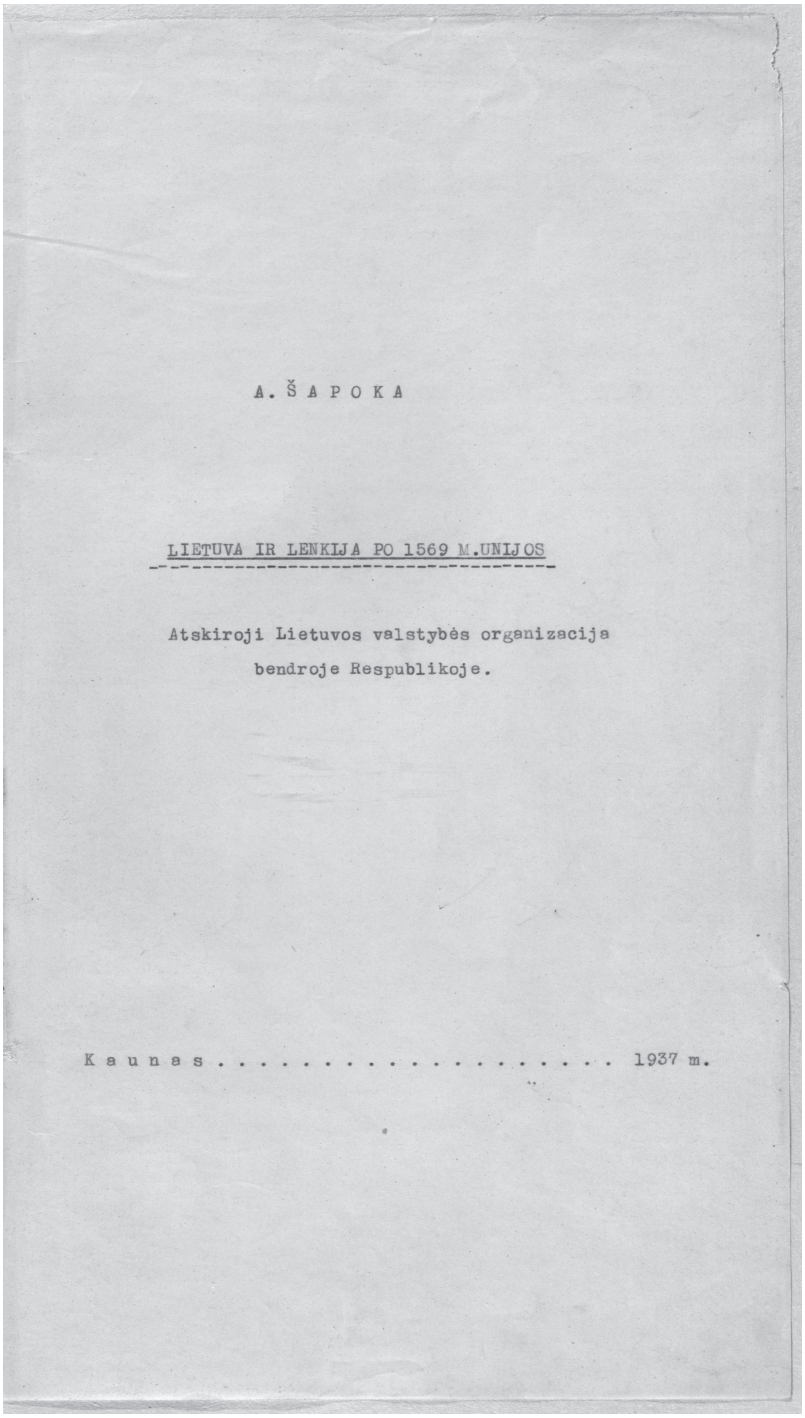

A. Š A P O K A

LIETUVA IR LENKIJA PO 1569 M.UNIJOS

Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija
bendroje Respublikoje.

K a u n a s . . . . . 1937 m.

4 pav. 1937 m. parengtos A. Šapokos disertacijos pirminio varianto „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje“ titulinis lapas

tybės archyve (toliau – LCVA) Vytauto Didžiojo universitete apgintų disertacijų fonde (f. 631, ap. 18, b. 305)[101]. Šie du disertacijos egzemplioriai praktiškai nesiskiria vienas nuo kito, tad laikytini lygiaverčiais autentiškais jos tekstais. Tiesa, egzistuoja ir trečiasis istoriografijoje neužfiksuotas šio darbo egzempliorius – LMAVB A. Šapokos fonde saugomas ir rankraštinis, ne visai išlikęs habilitacinės disertacijos egzempliorius[102]. Tad rengiant šią publikaciją disponuota trimis rankraštiniais šios habilitacinės disertacijos egzemplioriais. Gana įdomus disertacijai ginti skirtas nedidelės apimties referatas, kuris, matyt, buvo skaitomas per gynimą[103], ir jau minėtos A. Šapokos parengtos 1 lapo darbo tezės (litografuotas tekstas)[104].

Publikuojant disertaciją „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“ buvo remiamasi abiem autentiškais jos mašinraščiais – atitinkamai 1. LMAVB (f. 233, b. 89) ir 2. LCVA (f. 631, ap. 18, b. 305). Kaip minėta, jie nesiskiria, tačiau pirmas egzempliorius yra su I. Jonyno pastabomis (mėlynu pieštuku) ir įterptais A. Šapokos ranka rašytais 5 lapeliais (l. 53a–53e). Jie įrišti vėliau, yra fragmentiški, sunkiai perskaitomi. Matyt, A. Šapoka planavo šį tekstą įterpti leisdamas disertaciją kaip knygą. Čia jie nepublikuojami. Abiejuose egzemplioriuose yra A. Šapokos pataisų (pirmajame juodu rašalu, antrajame – raudonu), daugiausia asmenvardžių, literatūros pozicijų ir vietovardžių, diakritinių ženklų.

Kaip gerai žinoma ir ne kartą čia minėta, skelbiama disertacija A. Tylos pastangomis buvo parengta ir 1990 m. išleista[105] ir, kaip rodo daugelį kartų minėtas A. Kotljarchuko darbas, ja sėkmingai vadovaujasi šiuolaikiniai užsienio mokslininkai. A. Tylos parengta publikacija remiasi antru egzemplioriumi, saugomu LCVA.

19 lapas ir įterpti 5 ranka rašyti 53a–53e lapeliai). Formatas 34,5 × 22 cm. Kieti salotinės spalvos viršeliai.

101 A. Šapoka, 1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m., *LCVA*, f. 631, ap. 18, b. 305. Iš viso 243 numeruoti lapai.

102 A. Šapoka, 1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m., *LMAVB*, f. 233, b. 90. Iš viso 190 numeruotų lapų (iki 177 lapo rankraštinis tekstas, o 177–190 lapai – mašinraščio tekstas). Formatas 33,5 × 21,5 cm. Įdėta į aplanką minkštais viršeliais. Užrašas ant aplanko „Trūksta pirmojo lapo bei paskutinio skyriaus dalies“.

103 [A. Šapoka], 1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m., *LMAVB*, f. 233, b. 97. Iš viso 12 rankraštinių lapų. Kad čia referatas skirtas habilitacinei disertacijai ginti, išduoda užrašas pieštuku teksto pabaigoje: „Kaip man buvo nurodyta, šiame referate stengiausi nors kondensuotai paberti daugumą mano darbe keliamųjų klausimų. Taupant laiką, gal daug kur liko kai kas nepasakyta arba neaiškiai aptarta. Tikiuosi, kad man bus leista dėl to pasisakyti sulaukus pastabų.“

104 *LMAVB*, f. 105, b. 408.

105 A. Tyla, Pratarmė, Adolfas Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 6. Rengėjo pratarmė pasirašyta 1988 12 17, vadinasi, tekstas spaudai jau buvo parengtas 1988 m.

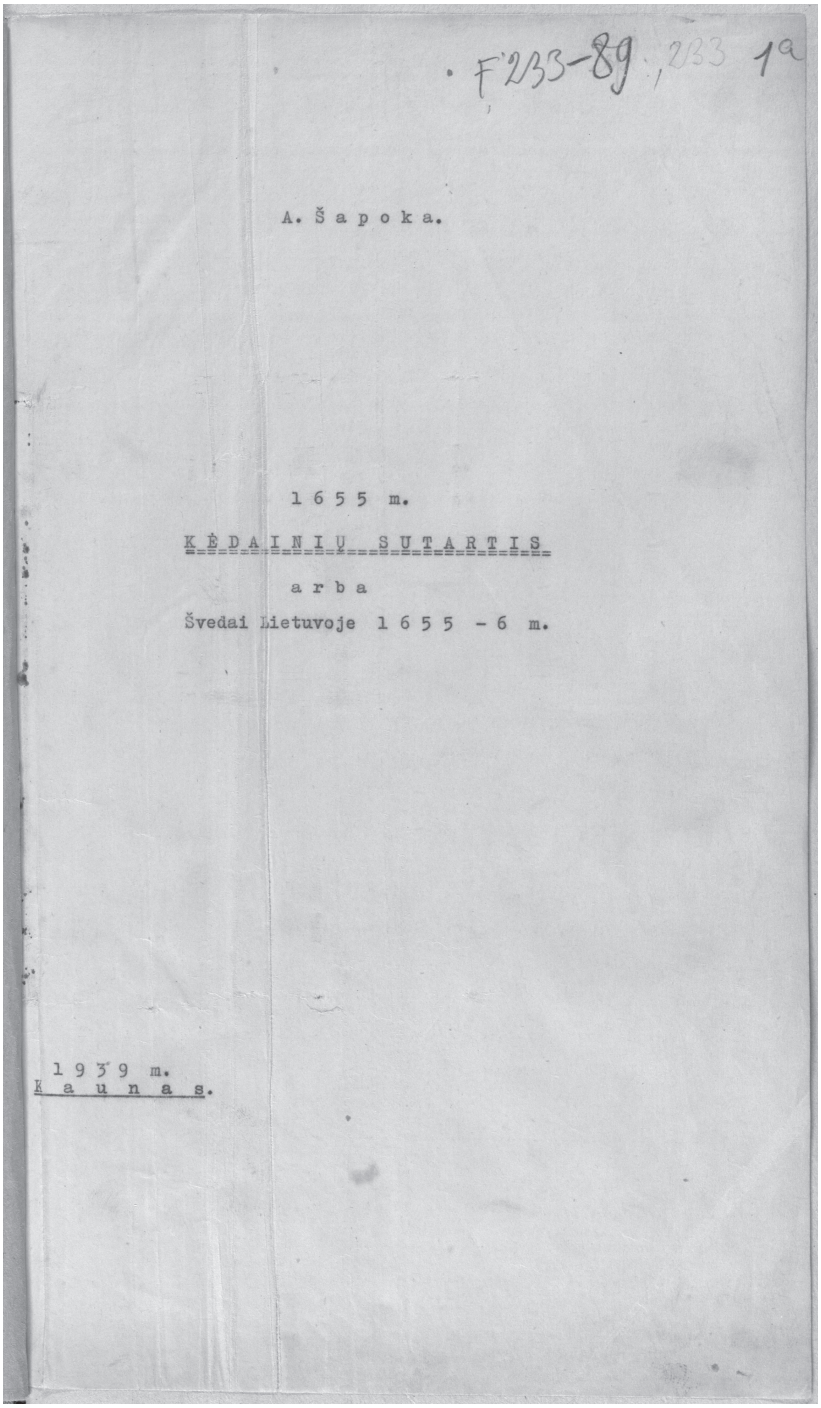

5 pav. A. Šapokos habilitacinės disertacijos „1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ mašinraščio titulinis lapas

Publikacijos rengimo principai

A. Šapokos disertacijos svarbios ne tik kaip Lietuvos istorijos mokslo raidos atspindys, bet ir kaip XX a. ketvirto dešimtmečio mokslo kalbos paminklas, todėl rengiant šį „Raštų“ tomą stengtasi išsaugoti disertacijų autentiškumą, jų kalbos savitumą. Be to, vadovautasi susiformavusia A. Šapokos istoriografinio palikimo publikavimo tradicija ir jau paskelbtų tomų teksto rengimo principais[106] bei Valstybinės lietuvių kalbos komisijos rekomendacijomis. Rengiant leidinį siekta pataisyti ir suvienodinti rašybą, skyrybą, kai kurias stiliaus, leksikos ir sintaksės klaidas.

Šio A. Šapokos „Raštų“ tomo rengėjai susidūrė su klausimu, kaip elgtis su 1990 m. jau paskelbtos disertacijos „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“ publikacija. Egzistavo dvi galimybės: a) perspausdinti tekstą, kaip yra 1990 m. publikacijoje, b) perleisti jį naujai, renkantis bendrus šiam tomui taikomus tekstų rengimo principus. 1990 m. publikacija parengta kokybiškai. A. Tyla pažymi, kad joje „buvo stengiamasi, kiek įmanoma, išsaugoti darbo autentiškumą. Aišku […] reikėjo pataisyti bei suvienodinti rašybą, skyrybą ir tas stiliaus, leksikos bei linksnių vartojimo klaidas, kurių ir anuo metu nepraleisdavo nė vienas principingesnis kalbos taisytojas. Tokių taisymų palyginti nedaug, nes, apskritai kalbant, A. Šapokos stilius sklandus, kalba žodinga ir gyva. Suvienodinti ir Autoriaus palikti vietovardžių bei asmenvardžių rašymo įvairumai. Jeigu buvo galima, atskleistos asmenų vardų santrumpos, o tais atvejais, kai asmenys vadinami tik vardais ar pavardžių santrumpomis, įrašytos pavardės. Manome, kad tai nekeičia nei turinio esmės, nei stiliaus autentiškumo. Iš esmės paliktos ir savitos, gana įvairios santrumpos šaltinių bei literatūros sąraše bei išnašose. Čia tik vietomis suvienodinti paties autoriaus palikti nukrypimai nuo pasirinktos sistemos“[107]. Nepaisant to, buvo pasirinktas antrasis variantas, viena vertus siekiant dar didesnio A. Šapokos teksto perteikimo autentiškumo, pvz., sugrąžinant A. Šapokos vartotas nelituanizuotas asmenvardžių formas, autentišką pastraipų išdėstymą – 1990 m. publikacijoje dalis jų sujungta. Antra vertus, patikslinant ir papildant dažnai netiksliai ir nesistemiškai A. Šapokos užrašytas šaltinių ir literatūros nuorodas, o kaip jau minėta, šaltinių ir literatūros sąrašą apskritai perdarant naujai. 1990 m. publikacijos rengėjo paaiškinimai yra perspausdinami, juos papildant kitais komentarais.

[106] Pirmųjų tomų teksto rengimo principai aptarti: R. Jurgaitis, R. Šmigelskytė-Stukienė, Ketverių metų seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose…, p. 38–41.

[107] A. Tyla, Pratarmė, Adolfas Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 7.

Lotyniškų ir lenkiškų žodžių vertimai perspausdinami, kur būtina juos patikslinant ar papildant.

Suprantama, vienodintos ir keistos pasenusios žodžių lytys, pvz.: ***abzacas*** (= pastraipa), ***kalvynai*** (= kalvinai), ***matyti*** (= matyt), ***pasaulininkai*** (= pasauliečiai), ***pasaulines*** (= pasaulietines), ***piarai*** (= pijorai), ***originaliniame*** (= originaliame), ***rolė*** (= vaidmuo) ir t. t.

Modifikuotos kai kurios santrumpos, jas paprasčiausiai trumpinant ar keičiant pastaruoju metu dažniau vartojamomis formomis – ***amž.*** (= a.), ***žiūr.*** (= žr.), ***pav.*** (= pvz.). Mažiau dabar vartojamas santrumpas siekta išskleisti ***d.*** (= didžiojo), ***kit.*** (= kita), ***kr.*** (= krašto), ***m.*** (= maršalka), ***vad.*** (= vadinamasis), ***v. / vaivad.*** (= vaivadija), ***vysk.*** (= vyskupas). Lygiai taip pat elgtasi su dažnokai vartotais sutrumpintais valstybių, pvz., ***R.*** (= Respublika), ar institucijų pavadinimais, pvz., ***N. T.*** ar ***N. Taryba*** (= Nuolatinė Taryba), ***Vyr. Tribunolas*** (= Vyriausiasis Tribunolas). Šių santrumpų išskleidimas tekste atskirai nežymimas.

Tekstuose įvairuoja datų rašyba – jos rašomos tiek romėniškais, tiek arabiškais skaičiais, tiek žodžiu. Ji vienodinama (pvz., ***VIII. 17*** keičiama į ***rugpjūčio 17 d.*** arba ***1773–5 m.*** keičiama į ***1773–1775 m.*** ir pan.). Keičiami ir kai kurių mėnesių pavadinimai (pvz., ***rugpiūčio*** keičiama į ***rugpjūčio***, ***spalių*** keičiama į ***spalio***). Išnašose prie datų dažnokai nenurodomi metai, o mėnesių rašyba įvairuoja. Stengiamasi suvienodinti, kur būtina pridedant metus ir nuorodose paliekant arabiškus skaičius (pvz., ***1655 VIII 17***). Prie metų, kai reikia, prirašoma santrumpa ***m.***

Didelė problema besiformuojančioje lietuvių istoriografijoje buvo ne tik istorinių terminų, bet ir asmenvardžių bei vietovardžių rašyba. Ji nebuvo išspręsta ir Nepriklausomybės pabaigoje. 1940 m. V. Trumpa konstatavo, kad „istorijos mokslo terminų nustatymas“ dar tik pradėtas: „kol kas šioje srityje yra didžiausia painiava. Net kunigaikščių vardus ne vienaip rašoma. Vieni sako *Zigmantas*, kiti *Žygimantas*, vieni *Jógaila*, *Jogâila*, treti *Jagėla* ir t. t. Tas pats ir su teisės srities sąvokomis. Vieni vartoja *etmonas*, kiti *hetmanas*, vieni *bekaralmetis*, kiti *tarpkaralmetis*, treti *tarpkaralis*“ (išskirta rengėjų). Vietovardžių, asmenvardžių ir terminų žodyną planavo parengti A. Smetonos Lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyrius[108]. Visos šios problemos atsispindi ir A. Šapokos darbuose, nors pirmoji šiame „Raštų“ tome publikuota disertacija greičiausiai buvo redaguota kalbininko, o antroji spaudai nebuvo parengta, matyt, kalbininko

[108] V. Trumpa, A.S. Lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyrius, *Lietuvos praeitis*, Kaunas, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 350.

neperžiūrėta. Nepaisant to, aukščiau minėtos problemos egzistuoja abiejuose tekstuose. Pavyzdžiui, disertacijoje „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ istorikas I. Lappo užrašomas taip: ***J. Lappo***, ***Lappo***, ***J. J. Lappo***, ***I. I. Lappo*** ir pan. Analogiškai yra su kitais asmenvardžių, jų inicialų, vardų ir pavardžių rašybos formomis. Tarkime, „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“ A. Šapoka rašo „Gansiauskas“, tačiau tuo pat metu V. Trumpa įrodinėjo, kad „atpuola visai *Gonsiausko* (Gąsewski) rašymas. Lenkiškuose šaltiniuose jis vadinamas *Gosiewski* (lot. Gosievius). Bet kadangi toji giminė jau kelinta savo karta veikė Lietuvoje, tad manome būsiant tikslu rašyti *Gosiauskis*“[109] (išskirta rengėjų). Koreguojama šių dažniau vartojamų asmenvardžių rašyba: ***Aleksiejus*** (= Aleksejus), ***Chmielnickis*** (= Chmelnickis) – pirmoji forma paties A. Šapokos kai kur buvo išbraukta jau rankraštyje, ***Dimitras*** (= Dimitrijus), ***Donhoffas*** (= Denhofas), ***Ekaterina*** (= Jekaterina), ***Fridrichas*** (= Frydrichas), ***Kurpskis*** (= Kurbskis), ***Paciejus*** (= Pociejus), ***Plateris*** (= Pliateris), ***Volotkevičius*** (= Volodkevičius), ***Trubeckis*** (= Trubeckojus), ***Zyversas / Siewersas*** (= Sieversas). Koreguotos didikų giminių daugiskaitinės formos ***Čičinskiai*** (= Sicinskai), ***Radvilai*** (= Radvilos) ***Tizenhauzenai*** (= Tyzenhauzai). Daugiskaitinė forma *Radvilai* kai kur pasitaikė tik disertacijoje „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ ir, matyt, yra redaktoriaus kūrinys, pats A. Šapoka nuosekliai rašė ***Radvila, Radvilos***. Disertacijoje „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“ ypač dažnai minimas Švedijos karalius ***Karolis X Gustavas*** – visur vienodiname pagal šią A. Šapokos dažniausiai vartotą formą, nors rankraštyje yra keli variantai, netgi ***Karolis X G.*** Keičiame kartais pasitaikančius pernelyg didelius vardų sulietuvinimus, kaip antai ***Gabrys*** (= Gabrielius), ***Gabrį Magnusą de la Gardie*** (= Gabrielį Magnusą de la Gardį). Ypač dažnai minimas šis Švedijos valstybės veikėjas A. Šapokos kažkodėl vienintelis nelinksniuojamas, visuomet rašoma tik ***Gardie.*** Kaip jau minėta anksčiau, užsieniečių, taip pat ir švedų pavardės A. Šapokos paprastai rašomos originalo kalba, pridedant lietuviškas galūnes ir jas linksniuojant. Šios nuostatos laikėsi ir rengėjai, todėl yra ***De la Gardie***, ***De la Gardžio***, ***De la Gardžiui*** ir t. t. Kaip ir 1990 m. publikacijoje, pavardės papildomos daugiausia iš literatūros paimtais istorinių veikėjų vardais: pirmą kartą paminėjus tekste rašomi visi vardai, vėliau tik inicialai. A. Šapokos, kaip ir daugelyje kitų to meto tekstų, jokios tvarkos šioje srityje

[109] V. Trumpa, Paskutiniai V. Gosiauskio metai, *Lietuvos praeitis*, Kaunas, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 109.

nebuvo laikomasi. Asmenys užrašomi labai įvairiai: vieni tik pavarde, kiti tik pavarde ir vardo (vardų) inicialais ir t. t.

Vietovardžių rašyba keista šiais atvejais: ***Bychovas*** (= Bychavas), ***Brėslauja*** (= Breslauja), ***Cėsiai*** (= Cėsis), ***Chelmas*** (= Kulmas), ***Dancigas*** (= Gdanskas), ***Disna*** (= Dysna), ***Dobrynius*** (= Dobrynė), ***Drutė*** (= Drucė), ***Kaidanovas*** (= Kaidanava), ***Kamienas*** (= Kamionka), ***Kujavų Bžėstė*** (= Kujavijos Brasta), ***Lenčica*** (= Lenčyca), ***Lešnas*** (= Lesnas), ***Lvivas*** (= Lvovas), ***Mendzižečė*** (= Mendzyžečas), ***Mogilevas*** (= Mogiliavas), ***Mstislaulis*** (= Mscislavas), ***Nemiežius*** (= Neměžis), ***Pakruojus*** (= Pakruojis), ***Perejeslaulis*** (= Perejaslavas), ***Riečica*** (= Rečyca), ***Sieradzė*** (= Seradzas), ***Slonimas*** (= Slanimas). ***Svisločė*** (= Svisločius), ***Šepelivičiai*** (= Šapalevičai), ***Tikocinas*** (= Tykocinas), ***Ujscas*** (= Uiscis), ***Volinė*** (= Voluinė), ***Volkoviskas / Volkoviskis*** (= Valkaviskas), ***Zabludavas*** (= Zabluduvas), ***Žarnovas*** (= Žarnuvas), ***Župrėnai*** (= Žiupronys) ir t. t. Nekeisti autoriaus sistemingai vartoti vietovardžiai, kaip antai ***Brasta***, ***Petrapilis***. Būtina pakomentuoti pakeitimą, susijusį su vietovės ***Radviliškis***, kaip buvo disertacijoje „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“, keitimu į ***Nemunėlio Radviliškis.*** Mat tai ne kalbinis, o jau istorinis ir topografinis dalykas. A. Šapoka sumaišė šias dvi vietoves. Tai pastebėjo A. Tyla, 1990 m. publikacijoje pakeitęs pavadinimą tekste, tik to nenurodęs[110]. Deja, pavadinimas 1990 m. publikacijoje pakeistas tik kai kuriuose puslapiuose[111], kitur liko neteisingai – Radviliškis[112]. „Raštuose“ keičiame nuosekliai į ***Nemunėlio Radviliškis***, t. y. miestelį šiauriau Biržų (22 km nuo miesto), kuriame veikė liuteronų bažnyčia ir buvo įsikūrę švedų daliniai. Tai liudija ir ta aplinkybė, kad švedams nebūtų buvę prasminga perkelti stovyklą iš Radviliškio į Pasvalį, kai norėta, kad ji būtų arčiau Kėdainių, o De la Gardis negalėjo iš Rygos išvykti į Radviliškį, o iš jo į Pasvalį. Radviliškis, be to, nepriklausė Biržų kunigaikštystei[113].

Ne ką mažiau sunkumų kėlė terminija. Kiek plačiau apie svarbesnius iš jų. Paliktas autoriaus sistemingai disertacijose vartotas ***bekaralmečio*** terminas[114], nors, kaip minėta, tuometėje istoriografijoje būta ir kitų siūlymų[115]. Beje, kiek vėliau pats A. Šapo-

110 A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais…*, p. 33.

111 Ten pat, p. 33, 61, 62.

112 Ten pat, p. 60, 76, 79, 83, 84, 87, 98, 114, 115.

113 Ten pat, p. 76, 79, 83, 84.

114 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…*, p. 8–10, 18, 21, 39 ir kt.

115 I. Lappo monografijoje vartotas *tarpkaralės* terminas, žr. I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…*, p. 53–54.

ka mieliau rinkosi *interregnumo*[116], o šiuolaikinėje istoriografijoje paplito *tarpuvaldžio* terminas[117]. Apibūdindamas 1655 m. Kėdainių sutartį A. Šapoka vartojo tiek ***unijos***, tiek ***sutarties*** terminus. Analogiškai elgiasi ir A. Tyla, vienur vartojantis pirmąjį, kitur – antrąjį terminus[118]. Rengėjai nevienodino šių dviejų terminų vartojimo, nors akivaizdu, kad kalbiškai tinkamiausias buvo ir yra ***sutarties*** terminas. Nėra jokio pagrindo šiuolaikinėje istoriografijoje vartoti lenkišką „unijos“ kalkę. Tačiau tuomet būtų reikėję nuosekliai keisti patį disertacijos tekstą, o tai būtų pernelyg antiistoriška. Todėl apsiribota tik tuo, kad patys rengėjai, visur nuosekliai laikosi „sutarties“ termino. Tačiau Kėdainių sutarties, t. y. jos aktų pasirašymo, teisinio veiksmo negalima tapatinti su jo rezultatu – sukurtąja Švedijos ir LDK sąjunga. Pažymėtina ir tai, jog Švedija sutarties ratifikuoti nespėjo. Matyt, analogiškai derėtų elgtis 1569 m. pasirašytos Liublino sutarties, kuria buvo sukurtas politinis darinys – Lenkijos ir Lietuvos sąjunga (Abiejų Tautų Respublika), atveju (plg. „Europos Sąjungos sutartis“ ir „Europos Sąjunga“). A. Šapoka vartojo ***Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos*** terminą (įvairuoja tik originaluose vartojami sutrumpinimai D. L. K., Did. Lietuvos Kun., D. Lietuvos K.), o kartais rašė tiesiog ***Lietuva***[119]. Nors vienoje ankstesnėje A. Šapokos istoriografinio palikimo publikacijoje[120] šis terminas buvo keičiamas į ***Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė***, šiame tome nutarta palikti autoriaus gana nuosekliai publikuojamose disertacijose vartotą ***Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos*** terminą, jo netrumpinant (analogiškai kaip ir ***Respublikos*** termino atveju).

Siekiant maksimaliai išsaugoti autentiškumą ir kalbos savitumą palikti autoriaus vartoti šių teritorinių vienetų, valstybių pavadinimai (pvz.: ***Gudija***, ***Karūna***), specifiniai jų gyventojų ar atstovų įvardijimai (pvz.: ***didlenkiai***, ***mažlenkiai***). Vienodinti ir keisti tik šie dažniau pasitaikantys terminai ar žodžiai: ***eksulantai*** (= ekzuliantai), ***hetmonas*** (= etmonas)[121], ***koronacija*** (= karūnacija), ***municija*** (= amunicija), ***voiskis***

[116] A. Šapoka, Interregnumas, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1956, t. 9, p. 26–27.

[117] Istoriografijoje būta siūlymų neatsisakyti A. Šapokos vartoto *bekaralmečio* termino, žr. D. Burba, 1733–1736 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos politinių ieškojimų pėdsakais, *LDK: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos studijos. Konstantinui Avižoniui – 90*, Vilnius, 2001, p. 75.

[118] A. Tyla, Kėdainių unijos opozicija (1655–1656 m.)…, p. 67–84; to paties, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje…, p. 68–70.

[119] Plg. Kunigaikštija ar kunigaikštystė? Senosios Lietuvos realijų pavadinimų, asmenvardžių ir vietovardžių perteikimo problemos. *Diskusija*, iš garso įrašo parengė Ž. Nedzinskaitė, *Senoji Lietuvos literatūra*, Vilnius, 2007, kn. 23, p. 123–144.

[120] R. Jurgaitis, R. Šmigelskytė-Stukienė, Ketverių metų seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose…, p. 38.

[121] Įdomu pastebėti, kad prieškarinei „Lietuviškajai enciklopedijai“ parengti A. Šapokos straipsniai apie šią instituciją 1939 m. paskelbti pavadinimais „Etmonas“, „Etmono teismas“, o štai bostoniškėje „Lietuvių

(= vaiskis), ***pralotas*** (= prelatas), ***kolacija*** (= koliacija), ***tenutarijus*** (= laikytojas), ***kiemo maršalka*** (= dvaro maršalka), ***kasininkas*** (= iždininkas), ***tėvūnas*** (= tijūnas), ***tėvūnija*** (= tijūnija) ir kt.

Būtina akcentuoti dar vieną svarbų rengėjų įsikišimą į originalų A. Šapokos tekstą. Jis susijęs su spausdintais šaltiniais ir istoriografija. Analogiškai kaip ir rankraštinių šaltinių atveju, jie yra papildyti ir patikslinti tiek bibliografijose, tiek nuorodose. Tačiau svarbiausia, rengėjai abiejose disertacijose buvusius bendrus spausdintų šaltinių ir literatūros sąrašus padalijo į dvi dalis: a) spausdinti šaltiniai, b) literatūra. Pvz., disertacijoje „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais" buvo taip: *2. Spausdintieji šaltiniai ir literatūra.* Kad tarptautinei mokslo bendruomenei būtų atskleista A. Šapokos spausdintų šaltinių bazė ir panaudota istoriografija, remiantis šiuolaikine nuostata šaltinius nuo literatūros atskirti, jie publikacijoje pateikiami atskirai. Žinoma, atsakomybė dėl šaltinių publikacijų atskyrimo nuo literatūros pozicijų tenka sudarytojams.

Publikacijoje nesiekiama išlaikyti originalios disertacijų nuorodų pateikimo formos (išlaikyta tik originali jų seka), jos numeruojamos automatiškai įterpiant rankraštiniuose variantuose ar publikacijose atsiradusius intarpus. Nuorodose pateikiamų veikalų pavadinimai rašomi kursyvu. A. Šapoka labai įvairiai išnašose nurodydavo minimų leidinių pavadinimus ir jų trumpinius pvz., ***op. c.***, ***o. c.***, ***l. c., ten pat***[122]. Siekiant padaryti tekstą lengviau skaitomą vartojamas tik ***ten pat,*** dažnai nurodomi kur kas išsamesni ir tikslesni leidinių pavadinimai, nei nurodė pats autorius.

Tradiciškai parengti komentarai tekste nurodomi raidėmis ir pateikti atsižvelgiant į šiuos kriterijus: 1) tekstuose pasitaikančių pavienių žodžių, posakių, pavadinimų lotynų, lenkų ir rusėnų kalbomis vertimai į lietuvių kalbą, išskyrus tuos atvejus, kaip paaiškina pats autorius; 2) pasitaikančių faktologinių klaidų atitaisymai, pastabos; 3) duomenys apie I. Jonyno faktologines pastabas, esančias disertacijoje „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m." egzemplioriaus LMAVB (f. 233, b. 89); 4) esant būtinybei, naujausia tyrimų ar šaltinių publikavimo bibliografija. Siekta komentarų neperkrauti specifine, itin mažai skaitytojų grupelei galimai svarbia informacija.

Šio jau trečio „Raštų" tomo parengimas leidybai pareikalavo įvairių institucijų „įsikišimo". Už galimybę pasinaudoti A. Šapokos disertacijos rankraščiais esame dėkingi Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos direktoriui dr. Sigitui Narbutui ir

enciklopedijoje" jie virto straipsniais „Hetmonas", „Hetmono teismas".

122 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…*, p. 104, 259, 296–297.

Lietuvos centrinio valstybės archyvo direktoriui Daliui Žižiui. Nuoširdžiai dėkojame šios publikacijos leidimą pagal Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 m. programą įgyvendinamą projektą „Istoriko Adolfo Šapokos mokslinis palikimas: tyrimai ir publikavimas“ (sutartis Nr. LIT-2-45) rėmusiai Lietuvos mokslo tarybai.

Nuoširdžiai dėkojame talkinusiems kolegoms: dr. Valdui Seleniui už archyvinės medžiagos paieškas ir vertingas nuorodas, doktorantei Virginijai Dičiūtei už pirminį tekstų surinkimą ir „pervedimą“ į elektronines laikmenas, doc. dr. Dariui Aleknai už intarpų lotynų kalba sutikrinimą ir vertimą į lietuvių kalbą, dr. Ilonai Čiužauskaitei už atidų kalbinį publikacijos redagavimą, Vigintui Stanceliui už asmenvardžių ir vietovardžių rodyklių parengimą. Taip pat norėtųsi padėkoti recenzentams doc. dr. Deimantui Karveliui (Lietuvos edukologijos universitetas) ir dr. Gintautui Sliesoriūnui (Lietuvos istorijos institutas), išsakiusiems vertingų pastabų, Lietuvos edukologijos universiteto leidyklai „Edukologija“.

Tikimės, kad ši publikacija leis dar geriau pažinti vieno žymiausių XX a. Lietuvos istorikų A. Šapokos kūrybinį paveldą ir XVI–XVIII a. LDK istoriją.

Robertas Jurgaitis, Aivas Ragauskas

ADOLFAS ŠAPOKA

LIETUVA IR LENKIJA PO 1569 METŲ LIUBLINO UNIJOS. JŲ VALSTYBINIŲ SANTYKIŲ BRUOŽAI

DISERTACIJA

Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto daktaro laipsniui įgyti

Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos leidinys Nr. 494

Profesorių Vinco Krėvės Mickevičiaus, Igno Jonyno ir Leono Karsavino siūlymu priimta Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos 1937 m. lapkričio 19 d.

Kaunas, 1938

TURINYS

ĮVADAS 49

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 55

I. PAGRINDINIAI LIUBLINO UNIJOS AKTŲ DĖSNIAI 65

II. BENDRIEJI VALSTYBINIAI LIETUVOS IR LENKIJOS ORGANAI 69

A. Bendrasis valdovas 69

B. Bendrasis įstatymų leidimo organas 76

1. Atskirieji Lietuvos seimai – konvokacijos, arba suvažiavimai 76
2. Bendrųjų seimų rinkimosi vietos alternata 115
3. Priešseiminiai Lietuvos suvažiavimai 127
4. Atskirieji lietuvių posėdžiai bendrojo seimo metu 135
5. Kiekinis lietuvių lenkų santykis senate ir seime 146
6. Bendrojo seimo maršalkų alternata 153
7. Lietuvos ir Lenkijos reikalų sprendimas seime 160
8. Lietuvos Statutas ir seimų konstitucijos 163

III. ATSKIRIEJI LIETUVOS LENKIJOS VALSTYBINIAI ORGANAI 185

1. Maršalkos 186
2. Kancleriai ir jų vaidmuo užsienio politikoje 198
3. Iždas 220
4. Saugumo organizacija 231
5. Lietuvos ir Lenkijos dvaro dignitorių santykiai 245
6. Sujungtųjų valstybių organizacijų bei tolygių urėdų kompetencijos vienodėjimas 247
7. Įstatymai, vertę Lietuvos urėdus dalinti tik jos piliečiams, ir jų taikymas 256

IV. LIETUVOS VALSTYBINĖS ORGANIZACIJOS KLAUSIMAS XVIII AMŽIAUS REFORMŲ METU 283

1. Lietuvos Lenkijos santykių klausimas XVIII a. apskritai 283
2. Lietuvos Lenkijos santykių klausimas Stanislovo Augusto karaliavimo pradžioje 289
3. 1773–1775 m. delegacinio seimo reformos 292
4. Ketveriamečio seimo reformos 298
5. Lietuvos savarankiškumo klausimas 1792 m. konfederacijoj ir 1793 m. seime 317

PABAIGA 331

PRIEDAI 341

1. 1583 m. rugpjūčio 13 d. Stepono Batoro laiškas vyskupui M. Giedraičiui ir kitiems Lietuvos ponams 341
2. 1591 m. balandžio 7 d. Zigmanto Vazos laiškas vyskupui M. Giedraičiui 342
3. Upytės pavieto instrukcija atstovams į 1613 m. Vilniaus konvokaciją 344
4. 1613 m. Vilniaus konvokacijos nutarimas 345
5. 1624 m. Vilniaus konvokacijos nutarimas 349
6. Žemaičių seimelio instrukcija atstovams į 1655 m. Lietuvos konvokaciją 354
7. 1703 m. Vilniaus suvažiavimo instrukcija atstovams, vykstantiems į karaliaus šaukiamą tarybą (Marienburge) 358

ĮVADAS

Iki pat paskutiniųjų laikų senosios Lietuvos ir jos valstybės istoriją vieni svetimtaučiai tetyrinėjo. Daugiausia lenkų ir rusų istorikai. Vokiečiai toliau XV amžiaus retai kada tesiekė, o ir siekdami paprastai taikėsi prie lenkų ir rusų koncepcijos. Šieji į Lietuvą kaip atskirą valstybinį vienetą žiūrėjo tik iki XVI a. antrosios pusės, iki 1569 m. unijos. Lenkai Lietuva domėjosi kaip savo tautos „istorinės misijos“ objektu, o rusai, kurie Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją laikė Kijevo Rusijos paveldėtoja, vėliau pakliuvusią lenkų kultūros orbiton ir nuo Rytų atskilusia, čia ieškojo rusiškos kultūros, rusiškųjų kultūrinio, socialinio ir valstybinio gyvenimo pradmenų vyravimo ar pasireiškimų. Vadinamaisiais pounijiniais laikais istorikai lenkai Lietuvą ir Lenkiją laikė vienalyte valstybe, ir tai svarbiausia dėl to, kad jos abi kartu sulaukė vienodo likimo. Mat to likimo priežasčių bei respublikoniškosios santvarkos ydų aiškinimas saistė visą jų istorijos mokslo kryptį. Tuo tarpu rusų istorikai tų laikų Lietuvos vidaus santykių arba visiškai nelietė arba žiūrėjo į juos kaip į „lenkų kultūros invazijos“ epochą ir ieškojo tariamai rusiško gaivalo atsparos apraiškų. Pati Lietuva, kelis amžius gyvuojanti valstybė, kaip socialinė, valstybinė ir kultūrinė individualybė buvo pamiršta, jos niekas nepastebėjo. Tiesa, Respublikos santvarkos tyrinėtojai teisininkai jos dvilypumą jau seniai pastebėjo, tą pabrėžė ir kai kurie sintetinių Lenkijos istorijos kursų autoriai, bet iki pat šių dienų dar niekas tuo požiūriu netyrinėjo nei Respublikos valstybinės santvarkos, nei atskiro to meto Lietuvos gyvenimo. Be prof. Ivano Ivanovičiaus Lappo[a] darbų, nušviečiančių daugelį gyvenimo pusių pirmaisiais pounijinio gyvenimo dešimtmečiais, ir Vasilio Družčyco[b] straipsnio, kuriame gana išsamiai nurodytas valstybinis Lietuvos atskirumas[1], šiais klausimais turime tik palaidai išblaškytų pastabų. Tačiau pastaruoju laiku pasirodo vis daugiau ir daugiau susidomėjimo žymių ir lenkų istorikų tarpe. Pvz., 1925 m. iš eilės ketvirtajame lenkų istorikų suvažiavime pasigirdo tik vienas su naujomis pažiūromis polemizuojąs Stefano Ehrenkreutzo[c] balsas[2], o 1930 ir 1935 m., t. y. penktajame ir šeštajame, suvažiavimuose jau eilės istorikų nurodomas būtinas reikalas tirti savaiminį

[1] Jų darbai literatūros sąraše. Panašios nuomonės laikėsi ir F. I. Leontovičius, žr. F. I. Leontovič, K voprosu o vymoročnych imuščestvach po litovskomu pravu, *Žurnal Ministerstva Justicii*, 1897, Nr. VI, p. 103–134, Nr. VII, p. 83–125, Nr. VIII, p. 91–170.

[2] S. Ehrenkreutz, Separatyzm czy ciążenie Litwy ku Polsce po unji lubelskiej, *Pamiętnik IV Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, Lwów, 1925, p. 5–6.

pounijinį Lietuvos gyvenimą, be kurio neįmanoma išaiškinti taip pat daugelio Lenkijos ir visos Respublikos gyvenimo faktų[3]. Tose paskaitose aiškiai pripažįstamas atskiras Lietuvos valstybinis gyvenimas, padaroma eilė pastabų vienam ar kitam klausimui ir nurodomi uždaviniai lenkų istorijos mokslui. Platesnių ir gilesnių studijų tais klausimais lig šiol dar nepasirodė ir negirdėti.

Visų lenkų istorikų naujoviškoji pažiūra į Lietuvos Lenkijos bendrojo sugyvenimo laikotarpį yra vienoda. Gražiausiai ją yra suformulavęs Janas Wolińskis[4]. Pasak jo, 1569 m. buvęs garantuotas ryšio nesuardomumas ir sukurti bendro sugyvenimo pagrindai. Ateičiai buvęs paliktas uždavinys ant tų pagrindų sukurti vienalytį valstybinį gyvenimą. Taip pirmus 30 metų ėjęs Lietuvos ir Lenkijos prisitaikymas prie bendrojo gyvenimo. Išmirus kartai, kurios metu unija buvo padaryta, prasidėjęs abiejų valstybių susigyvenimas, trukdomas tik kai kurių Lietuvos magnatų ambicijos. Šitam laikotarpiui jis skiria visą XVII amžių, po kurio (XVIII a.) užėjęs tikrojo sutapimo laikotarpis, privedęs prie bendros valdžios sudarymo bei visiško valstybių suliejimo, pasibaigusio 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija[4]. Iš esmės tai yra ta pati prieš 5 m. S. Ehrenkreutzo suformuluota tezė nuolatinio Lietuvos artėjimo prie Lenkijos.

Minėtieji laikotarpiai iš tikro yra įsidėmėtini, bet jiems vis dėlto tenka duoti visiškai kitą turinį. Abiejų kraštų bajoriškųjų visuomenių suartėjimui šitokia fazių schema beveik tinka, bet valstybiniame gyvenime jų jokiu būdu negalima įžiūrėti. XVII amžiaus didikų vadovaujamos Lietuvos opozicijos karalių ir Lenkijos politikai jokiu būdu negalima laikyti vien jų valios pasireiškimu. Tai buvo neabejotinai vaisius visos Lietuvos bajorijos, t. y. jos piliečių, nusistatymo rūpintis tik savo krašto reikalais ir neužsikrauti sau jokių naštų kito krašto (atseit Lenkijos) naudai. Ir XVIII a. savarankiškoji Lietuvos valstybės organizacija neišnyko. Lietuvos bajorija pati jos niekad neišsižadėjo. Tiesa, XVIII a. jau nebematome tokių ryškių savarankiškos Lietuvos užsienio politikos

[3] 1930 m. suvažiavime tokius referatus skaitė: K. Chodynicki (Kilka zagadnień z dziejów wewnętrznych Litwy po Unji Lubelskiej, *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów, 1930, t. I: Referaty, pod redakcją generalnego sekretarza zjazdu Kazimierza Tyszkowskiego, p. 127–134), J. Woliński (Stan i problemy badań nad historją Litwy XVII w., *ten pat*, p. 735–742), K. Piwarski (Opozycya litewska pod koniec XVII wieku, *ten pat*, p. 259–277). 1935 m. suvažiavime be S. Zajączkowskio, O. Haleckio, R. Mienickio ir W. Konopczyńskio Lietuvos istorijos tyrinėjimų apžvalgos[5] dar buvo šie įsidėmėtini referatai: W. Konopczyński (Udział Korony i Litwy w tworzeniu wspólnej polityki zagranicznej (1569–1795), p. 78–81) ir J. Lechicka (Stronictwa polityczne i opozycja litewska w latach 1725–1736, p. 82–86). Žr. *Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, przygotował do druku członek zarządu główn. P. T. H. Feliks Pohorecki, Lwów, 1935, t. 1: Referaty. Bene pirmasis iš dabartinių lenkų istorikų nurodė reikalą tirti pounijinio periodo Lietuvos gyvenimą savo įžanginėje paskaitoje Krokuvos universitete dar 1916 m. W. Konopczyńskis (jo spausdinta paskaita autoriui šiuo momentu neprieinama).

[4] J. Woliński, Stan i problemy badań nad historyą Litwy XVII w…, p. 735, 737.

pasireiškimų, kaip kad buvo XVII a. Bet tai jokiu būdu ne Lietuvos valstybinių interesų išsižadėjimo ir valstybių susiliejimo vaisius. Prie to privedė tik bendroji valstybinė anarchija, „aukso laisvių“ iškerojimas, dėl kurio bet kokie platesnio masto politiniai užsimojimai išnyko visoje Respublikoje. Krašte verdant tik partijų kovoms, centro valdžiai, atstovaujamai karaliaus, nesirūpinant jokia politika, nebuvo progos ir Lietuvai pasireikšti.

Pradėjus vykdyti reformas ir kartu pajudinus savarankiškąją Lietuvos valstybės organizaciją, Lietuva didelio pasipriešinimo neparodė iki pat 1792 m. Tačiau nereikia pamiršti, kad visos tos reformos ėjo ypatingomis sąlygomis. 1773–1775 m. abiejų kraštų visuomenės tebebuvo neatsigavusios nuo skaudaus bendrojo smūgio (pagrobimo žemių), o be to, turėjo priimti viską, kas buvo liepiama[a]. Revanšo atmosferoje įvykdytos 1788–1792 m. seimo reformos, padariusios didelį žingsnį valstybių unitarizacijos linkme, kartu palietė ir kitus tiek Lenkijos, tiek Lietuvos bajorijai labai opius respublikoniškos santvarkos principus bei socialinius klausimus. Reformos buvo priimtos saujelės apie karalių susibūrusių žmonių ir viso krašto siekimų negali rodyti. Jau šitam darbe suminėtieji faktai pakankamai rodo visuomenės rezervus, nepasitenkinimą, net pasipriešinimą visoms karaliaus ir seimo vadų pastangoms išgauti pritarimą. 1792 m. konfederacija aiškiai parodė, kad Lietuvos bajorija ne tik nebuvo linkusi išsižadėti respublikoniškųjų laisvių, bet nepamiršo ir savo valstybinių teisių. Tuo tarpu J. Wolińskio atstovaujamoji lenkiškoji istoriografija dar vis tebemano, kad reformų seimo vadai atstovavę tikriesiems visuomenės troškimams, o Targovicos konfederatai tebuvę tik savanaudžiai didikai ir parsidavėliai. Šitokia pažiūra, be abejo, leidžia ketveriametį seimą ir jo reformas laikyti natūralės abiejų valstybių sugyvenimo raidos atbaigimu. Tačiau iš tikro tai buvo darbas vienos apsukrios grupės, kurioje lietuvių buvo labai maža, bet kuri tam tikrą laiką pajėgė kalbėti abiejų valstybių vardu. Nors ir pasirodė daugybė tą epochą liečiančių studijų, lig šiol tikrosios visuomenės nuotaikos dar niekas neatvaizdavo nei reformų seimo metu, nei ypač vėlesniuose įvykiuose. Bet vis dėlto jau pakankamai aišku, kad 1792 m. vasarą kilusi konfederacija krašto vardu galėjo kalbėti ne mažiau teisėtai, kaip kad kalbėjo reformų seimas. Nors ir nekenčiamos svetimos kariuomenės remiama, konfederacija vis dėlto kuždėjo bajorijai labai malonius žodžius, pažadus. Vienas tokių Lietuvos bajorijai artimų pažadų buvo reikalavimas atstatyti valstybinį dvilypumą, kurio visiškai nepaaukojo trokštamosios stiprios centro valdžios labui nei ta saujelė reformatorių stovykloje likusių lietuvių.

Unitaristinės XVIII a. reformų tendencijos (o iš dalies ir pačių reformų) nelaikydamas natūraliu valstybinio gyvenimo raidos vaisiumi bei visos visuomenės (atseit ir Lietuvos visuomenės) balsu, autorius taip pat negali priimti ir anos J. Wolińskio suformuluotos konstrukcijos, tariamai parodančios abiejų valstybių susigyvenimo ir susiliejimo kelią, apvainikuotą unitaristine gegužės 3 d. konstitucijos koncepcija. Savaiminės Lietuvos valstybinės organizacijos principai išliko sveiki iki pat nepriklausomojo gyvenimo pabaigos, nors laikui bėgant abiejų kraštų visuomenės susigyveno ir atsirado daug jungiančių veiksnių bei bendrų reikalų. Kaip minėta, tų painių santykių išaiškinimui istorinėje literatūroje dar beveik nieko nepadaryta. Tebėra neiškelti, ne tik neišaiškinti, atskiri Lietuvos gyvenimo faktai, juos nulėmę veiksniai tebėra net nepaliesti. Be to, visam tam uždaviniui mūsų darbo sąlygose labai trūksta šaltinių. Dėl to tai autorius ir nesiryžo imtis tų santykių aiškinti iš pagrindų. Autorius šį kartą pasitenkino žymiai siauresniu uždaviniu ir apsiribojo aptaręs formalią sujungtų valstybių santykiavimo pusę, o bendruosius klausimus tik pakeliui tepaliečia; prie atskirų klausimų sustoja tik ten, kur jų išaiškinimas reikalingas valstybinės organizacijos savybėms suprasti.

Ir vieną valstybinės organizacijos klausimą tenagrinėjant[a], autoriui taip pat labai dažnai teko susidurti su šaltinių stoka, kai kuriuos klausimus teko palikti galutinai neišaiškintus, nes daugumą reikalingų šaltinių tebeslepia mums tuo tarpu visiškai neprieinami archyvai (ypač Lietuvos Metrikos archyvas)[b]. Pačią Lietuvos valstybinės organizacijos schemą bei jos santykius su tokia pačia Lenkijos organizacija galima buvo atvaizduoti ir iš prieinamosios medžiagos. Tačiau dažnai susitinkant su reikalu atrasti daugiau atitinkamų dokumentų, kurie konstatuojamuosius faktus dar labiau išryškintų, autoriui savo darbą tenka laikyti iš dalies įvedamuoju į visos komplikuotos problemos studijas. Kiek leidžia prieinamoji medžiaga, konstruodamas vaizdą, autorius visur stengėsi kelti gretimus klausimus ir nužymėti jų tyrimo kelią, pažymėti, kur galima rasti atitinkamų tiems klausimams aiškinti šaltinių. Pagaliau jau yra atėjęs laikas pounijinį Lietuvos valstybės gyvenimą, jos santykius su Lenkija bei jų abiejų sugyvenimo formos klausimą tyrinėti planingai. Čia autorius ir norėjo padaryti pirmą tokį žingsnį.

Nagrinėdamas valstybinės Lietuvos organizacijos savybes, autorius stengėsi neišeiti iš formalinių klausimo ribų ir paeiliui sustoja prie bendrųjų bei atskirųjų abiejų valstybių institucijų. Vengiant per daug išplėsti temą, visi vidaus organizacijos skirtumai, kurie abiejų valstybių sugyvenimo formai nustatyti nėra tiek svarbūs, yra palikti nuošaliai.

Visos abiejų valstybių organizacijos pagrindai, nusistoję tuojau po Liublino unijos, išliko nepakeisti iki pat nepriklausomojo gyvenimo pabaigos, tad ir nagrinėjant atski-

rų organų santykius jokio padalinimo į smulkesnius laikotarpius nereikėjo. Įvykę maži pasikeitimai yra pakeliui nurodomi. Atskirai teko kalbėti tik apie XVIII a. reformų laikotarpį, kada jau buvo užsimota pakeisti abiejų valstybių organų santykius ir sukurti vieną vykdomąją centro valdžią.

Savo darbo gale autorius tarė būsiant naudinga pridėti keletą lig šiol nespausdintų, su kalbamąja tema susijusių dokumentų.

Šia proga autorius nuoširdžiai dėkoja p. profesoriui Ignui Jonynui, parėmusiam jį savo patarimais bei nurodymais, ir p. Konstantinui Jablonskiui, padėjusiam surasti daugelį archyvinių dokumentų.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA[a]

1. Archyvinė medžiaga

AADW – *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie*[b]
CVA – Centralinis valstybės archyvas
KAKA – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas[c]
VDUB RS – Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius[d]

2. Spausdintieji šaltiniai[e]

Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795, Cracoviae, 1878–1908, I–XIII.

[Akta ugody kiejdańskiej 1655 roku, podali W. Konopczyński i K. Lepszy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. X, p. 173–224].

Akta unii Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932.

Akty, *izdavajemyje kommissieju*, *vysočajše učreždionnoju dlia razbora drevnich aktov v Vilnie* (t. II: *Akty, izdavajemyje archeografičeskoju kommissijeju vysočaiše učreždionnoju v Vilnie*, Vilna, 1867; t. III–XX: *Akty*, *izdavajemyje Vilenskoju archeografičeskoju kommissijeju*, Vilna, 1870–1912, toliau – AVAK[f]).

Akty, *otnosiaščijesia k istorii zapadnoj Rossii*, Sankt Peterburg, 1846–1853, t. I–V (toliau – AZR[g]).

Archeografičeskij sbornik dokumentov, *otnosiaščichsia k istorii Sievero-Zapadnoj Rusi, izdavajemyj pri upravlenii Vilenskago učebnago okruga*, Vilna, 1867–1904, t. I–XIV (toliau – AS[h]).

[*Archiv kniazia Voroncova*, Moskva, 1879, t. XIII].

Archiwum domu Radziwiłłów, wyd. A. Sokołowski, Kraków, 1885 (*Scriptores Rerum Polonicarum* t. VIII, toliau – ADR[i]).

Archiwum domu Sapiehów. Wydane staraniem rodziny, opracował A. Prochaska, Lwów: Nakładem rodziny, 1892, t. I: Listy z lat 1575–1606 (toliau – ADS[j])

J. Bleszczyński, Spis senatorów i dygnitarzy koronnych z XVIII wieku. Priedas prie: *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich, przez Stanisława Kazimierza Kossakowskiego, z przypisami Juliana Bleszczyńskiego*, Warszawa, 1872, t. III.

G. Carew, A Relation of the State of Polonia and the united Provinces of the Crowne anno 1598, S. Mews, *Eine englischer Gesandschaftsbericht über den polnischen Staat su Ende des 16. Jahrhunderts*, Leipzig, 1936.

[*Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane*, Poznań, 1867].

Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710, wydał Ryszard Mienicki, Wilno, 1928 (Źródła i materjały historyczne Wydziału 3, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie)[a].

[*Dyaryusz podróży Nayiaśnieyszego Stanisława Augusta króla polskiego na seym Grodzieński zacząwszy od dnia wyiazdu z Warszawwy to iest 26 miesięca sierpnia roku 1784 aż do przybycia do Grodna*, Warszawa, 1784].

Dyaryusze sejmowe r. 1587: sejmy konwokacyjny i elekcyjny, wydał August Sokołowski, Kraków, 1887, (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XI).

Dyaryusze sejmowe r. 1597: w dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tegu sejmu, wydał Eugeniusz Barwiński, Kraków, 1907 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX).

Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiszniowieckiego i Jana Sobieskiego, królów polskich, wydał J. Rusiecki, Warszawa, 1845.

Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII, wydał W. Konopczyński, Warszawa, 1911, t. I: Dyaryusz sejmu z r. 1748,; Warszawa, 1912, t. II: Dyaryusz sejmu z r. 1746.

Dyaryusz seymu convocationis siedmio-niedzielnego Warszawskiego, zdania, mówy, proiekta y manifesta w sobie zawieraiący, przez sessye zebrany R. P. 1764, w Warszawie, w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey S. J.

Dyaryusz seymu electionis, Między wsią Wolą y miastem Warszawą odprawionego… R. P. 1764, w Warszawie, w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey S. J.

Dyaryusz seymu coronationis: opisanie Aktu samey Koronacyi, tudzież oddanego od Miast nazaiutrz Holdu, y Solennizacyi innych dni w sobie zawieraiący, przez dni i sessye zebrany, R. P. 1764, w Warszawie w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey Soc. Jesu.

Dyaryusz seymu wolnego ordynaryinego Warszawskiego szescioniedzielnego roku P. 1780 dnia 2 miesiąca października odprawuiącego się, w Warszawie, w Drukarni Nadwornej J. Kr. Mości (folio form.).

Dyaryusz seymu ordy[naryi]nego warszawskiego roku 1780 dnia 2-go października zaczętego z wyrażeniem posłów, sessyi, projektów, mów etc., w Grodnie, w Drukarni J. Kr. Mci, Roku 1780 (8° formatas).

Dyaryusz Seymu Wolnego ordynarynego Grodzieńskiego szescioniedzielnego roku Panskiego 1784 dnia 4 miesiąca października odprawuiącego się, w Warszawie, roku 1785, w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum.

Dyaryusz krótko zebrany Seymu Głównego ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi oboyga narodów roku 1788 zaczątego, I, II cz.,w Warszawie u. P. Dufour, Kons. Nad., Drukarza J. K. Mci i Rzptey, Dyrektora Druk. Korp. Kad. Šio dienoraščio tęsinys (cz. III): *Kontynuacya dyaryuszu seymu ordynaryjnego Warszawskiego po skończonych Świętach Wielkonocznych podług salwowania J. K. Mci* (1789 IV 16–VIII 10, 89–137 posėdž.); IV–IX dalys išėjo jau kitu vardu: *Dziennik Czynności Seymu Głównego Ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi Oboyga Narodów r. 1789* (siekia 1790 IV 30).

Dyaryusz seymu ordynaryinego pod związkiew konfederacyi generalney Oboyga Narodów w podwoyonym posłów skladzie zgromadzonego w Warszawie od dnia 16 grudnia r. 1790, w Warszawie, w Drukarni uprzywileiowaney Michała Grölla, Ant. Siarczyński, I, cz. 1, 2 (apima laikotarpį nuo 1790 XII 16 iki 1791 II 7).

Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda, izd. M. O. Kojalovič, Sankt Peterburg, 1869.

Dzieje panowania Zygmunta III, krola polskiego, wielkiego księcia litewskego, przez J. U. Niemcewicza, wydanie K. J. Turowskiego, Kraków, 1860, t. I–III.

[*Dnevnik Samuila Bielskago*, Moskva, 1848].

Gazeta Narodowa y Obca, 1791–1792. Prie kiekvieno Nr. yra priedas: *Suplement do gazety Narodowey y Obcey* (išeidavo trečiadieniais ir šeštadieniais).

Gazeta Warszawska, 1787–1792. Priedas: *Suplement do gazety Narodowey Warszawskiey* (išeidavo trečiadieniais ir šeštadieniais).

Gazety Wileńskie, 1788–1789 (su pertraukom). Priedas: *Suplement do gazet Wilenskich* (išeidavo šeštadieniais, bet ne periodiškai; kartais išeidavo net vienas priedas).

Historya wojny Moskiewskiey przez Mikołaja Ścibora z Marchocic Marchockiego, wydana przez redakcyą Orędownika, Poznań, 1841.

A. Kitowicz, *Pamiętniki*, wyd. nowe, przejrzane, przez A. Kaczurbę, Przemyśl, 1882, t. I–III.

Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyślskiego, polski przekład, Kraków, 1870.

Korrespondent Kraiowy y zagraniczny, 1793 (išeidavo antradieniais ir šeštadieniais; jo priedas: *Dodatek do Korrespondenta*…).

Księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sprawy wojenne i polityczne 1621–1632, Paryż, 1859.

Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum radziwiłłowskiego, znajdującychsię w Bibliotece Ordynacyi Krasińskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego, oprac. W. Chomętowski, Warszawa, 1875 (*Biblioteka Ordynacyi Krasińskich, Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, t. 1).

Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie, 1654–1668, Stefana Franciszka Medekszy, z rękopismu powierzonego wydał Władysław Seredyński, Kraków, 1875 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. III).

[M. Łowmiańska, Dokumenty do historji kamienic, przeznaczonych na chowanie Metryki W. X. L. (1588–1712), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. VII, Nr. 1–2, p. 293–311].

Listy Władysława IV do Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego W. X. Litewskiego pisane 1612–1632 roku. Z autografów Biblioteki Cesarskiej w Petersburgu ogłosił Antoni Muchliński, Kraków, 1867.

Listy z czasów Jana III i Augusta II, wydane przez G. B. U. i Władysława Skrzydylkę, Kraków, 1870.

Litovskaja Metrika (toliau – LM[a]), Sankt Peterburg, 1903, 1910, Juriev, 1914, Petrograd, 1915, t. I, otdiel I, čast I, t. I, otdiel I–II, čast III, t. I, otdiel I, čast III (*Russkaja istoričeskaja Biblioteka*, t. XX, XXVII, XXX, XXXIII).

Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego, wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań: Bracia Scherkowie, 1839, t. I–II.

Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640–1684), przepisał z autografu i przypisami opatrzył hr. Leon Potocki, opisaniem rękopismu poprzedził i objaśnieniami uzupełnił I. J. Kraszewski, Warszawa, 1877, t. 3 (Biblioteka Ordynacyi Krasińskich / Muzeum Konstantego Świdzińskiego).

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza, z rękopismu wydał K. Wł. Wóycicki, Warszawa, 1846, t. I, II.

Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe, wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński, Wilno, 1859.

Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa Inflanckiego, 1738–1788, wyd. A. Darowski, Warszawa, 1891.

Pamiętniki Samuela Maskiewicza (1594–1621), wyd. przez J. Zakrzewskiego, Wilno, 1838.

Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego (1714–1765), wydał A. Pawiński, Warszawa, 1876, t. I–IV.

Pamiętniki Michała Zaleskiego, wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, posła na Sejm Czteroletni, wydał B. Zaleski, Poznań: J. K. Żupański, 1879.

Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego, 1667–1721, wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami przez Juliana Bartoszewicza, Warszawa, 1862.

Pomniki dziejow Polski wieku siedmnastego, wydał August Podgorski, Wrocław, 1840, t. I–II.

Protokol albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi od stanów Rzeczy-Pospolitey na seymie extraordynaryinym warszawskim do zawarcia traktatów z dworami Wiedenskim, Peterzburskim i Berlinskim, dnia 19 maia roku 1773 wyznaczoney, a dnia 19 marca roku 1775 zakonczoney… wiernie spisany pod prezydencyą J. W. Imci xiędza Antoniego Ostrowskiego, biskupa Kuiawskiego i Pomorskiego, porządkiem wszystkich sessyi ręką jego podpisannych ułożony, a z obowiązku prawa douwiadomienia narodu, od trzymaiącego pioro… do druku podany, zagaienie IV w Warszawie, w Drukarni Mitzlerowskiey 1776; zagaienie VI w Warszawie, w Drukarni Nadworney J. K. Mci 1775; zagaienie VII w Warszawie, w Drukarni Piotra Dufoura, Uprzywileiowanego od J. K. Mci, 1776.

[J. D. Ochocki, *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*, Warszawa, 1882, t. I–IV].

M. Oginski, *Denkwürdigkeiten über Polen, das Land und seine Bewohner*, Belle-Vue bei Constanz, 1845, t. I–III.

Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski: diariusze, relacje, pamiętniki i. t. p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego, Kraków, 1845, t. I–II.

Opis dokumentov Vilenskogo Centralnogo Archiva drevnich aktovych knig, Vilna, 1901–1913, t. I–X.

S. Oświęcim, *Dyaryusz, 1643–1651,* wyd. W. Czermak, Kraków, 1907 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XIX).

Sapiehowie: materjały historyczno-genealogiczne i majątkowe, Petersburg: nakładem Rodziny, 1890–1894, t. I–III.

Sbornik imperatorskogo russkogo istoričeskogo obščestva, Sankt Peterburg, 1892, 1912, 1913, t. 71, 137, 142 (*Pamiatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskogo gosudarstva s Polsko-Litovskim*, t. III–V).

Scriptores Rerum Polonicarum, Kraków, 1872–1917, t. I–XXII.

Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar, utgifne af Olof Simon Rydberg, Stockholm, 1877.

Swada polska y łacinska albo miscellanea oratorskie seymowe, weselne, kancellaryine, listovne, kaznodzieyskie, pogrzebowe, statystyczne, panegiryczne…, przez Jana Ostrowskiego Daney-

kowicza, Jego Kr. Mości Sekretarza, zebrane, na dwa tomy, to iest Polski i łaciński, podzielone, I, Lublin, w druk. Coll. S. J., 1745.

Stanisława Temberskiego Roczniki (1647–1656), wydał Wiktor Czermak, Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1897 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XVI).

[K. Waliszewski, *Korespondencya ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody Wileńskiego „Panie Kochanku" 1762–1790*, Kraków, 1888].

[J. Wybicki, *Życie moje*, Kraków, 1927].

Władysława IV króla Polskiego Listy i inne pisma urzędowe, Kraków, 1845.

Volumina Legum, przedruk zbioru praw staraniem xx. piarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego (wyd. Jozafat Ohryzko), Petersburg 1859–1860, t. I–VIII; (wydawnictwo Komissyi Prawniczej Akad. Umiejętności w Krakowie), Kraków 1889, t. IX; *Inwentarz Voluminow Legum*, przedruk wydania xx. pijarów, część I do tomów I–VI, część II do tomów VII–VIII, Petersburg, 1860.

B. Zaleski, *Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, Poznań, 1872.

Andreae Chrysostomi in Załuskie Załuski, *Epistolarum historico-familiarium*, Brunsbergae, 1709–1711, t. I–III.

Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych, r. 1788–1790, t. I–XII, w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademij.

Zbiór mów rożnych w czasie dwóch seymów ostatnich, roku 1775 y 1776 mianych, w Poznaniu w Drukarni JKMci y Rzeczypospolitey, Roku 1777, t. I–II.

Zbiór mów w czasie seymu szescio niedzielnego roku 1784 mianych w Grodnie, w Wilnie, w Drukarni Krolewskiey przy Akademii.

Zbiór pamiętników do dziejów Polskich, wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Broel-Plater, Warszawa, 1858–1859, t. I–IV.

Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polszcze: z rękopismow, tudzież dzieł w różnych językach o Polszcze wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym, przez J. U. Niemcewicza, Warszawa, 1822, t. 1–4; Puławy, 1830, t. 5.

Zbiór wszystkich druków konfederacyi Targowickiey i Wileńskiey, w Warszawie, [1792], cz. I.

Źródła do dziejów Polski, zebrane i wydane prez Franciszka K. Nowakowskiego, Berlin: Nakł. księgarza B. Behra, 1841, t. I–II.

Zrzódła do dziejów polskich, wydanie przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przeździeckiego, Wilno, 1843, t. I; wydawanie przez Mikolaja Malinowskiego i Alexandra Przeździeckiego, Wilno, 1844, t. II.

3. Literatūra[a]

K. Adolphowa, Szlachta litewska wobec zbioru praw Andrzeja Zamoyskiego (w świetle litewskich instrukcji poselskich z lat 1776, 1778, 1780 i 1782), *Księga pamiątkowa Koła Historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933 (Alma Mater Vilnensis biblioteka, z. III)*, Wilno, 1933, p. 156–188.

S. Askenazy, *Przymierze Polsko–Pruskie*, wyd. III, Warszawa, 1919.

[M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1837, t. II].

O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja. Reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791,* wyd. III, Warszawa, 1891; to paties, Przyczyńki do historyi źródeł prawa Polskiego, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny,* Kraków 1903, ser. II, XXI (XLVI); to paties, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Lwów, 1917; to paties, *Nowe spostrzeżenia i uwagi*, Lwów, 1921.

J. Bartoszewicz, *Znakomici mężowie Polscy w XVIII wieku: wizerunki historycznych osób*, Petersburg, 1853–1856, t. I–III.

K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja. Kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie 1791*, Warszawa, 1906; to paties, *Tadeusz Ogiński wojewoda trocki i jego pamiętnik*, Warszawa, 1913 (atspaudas iš „Przegląd historyczny").

[S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków, 1933].

S. A. Beršadskij, *Litovskij Statut i Polskija konstitucii*, S. Peterburg, 1893; to paties, O nasliedovanii v vymoročnych imuščestvach po litovskomu pravu, *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1892, No. 11 (atspaudas, S. Peterburg, 1892).

[A. Boniecki, *Herbarz Polski*, Warszawa, 1900, t. III].

[J. Caro, *Das Interregnum Polens im J. 1587*, Gotha, 1861].

K. Chodynicki, Kilka zagadnień z dziejów wewnętrznych Litwy po unji lubelskiej, *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów, 1930, t. I: Referaty, p. 127–134.

[J. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, Kaunas, 1924].

P. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców w prawe litewskiem (1447–1588)*, Lwów, 1912.

B. Dembiński, *Polska na przełomie*, Warszawa, 1913; to paties, *Z dziejow i życia narodu*, Lwów, 1913.

J. Dihm, *Trzeci maj*, Kraków, 1932.

V. D. Družčyc, Palaženne Litouska-Belaruskaj dziaržavy paslia Liublinskaj vunii, *Pracy Belaruskogo Dzieržavnogo Universyteta*, Mensk, 1925, Nr. 6–7.

S. Ehrenkreutz, Separatyzm czy ciążenie Litwy ku Polsce po unji lubelskiej, *Pamiętnik IV Powszechnego zjazdu historików Polskich w Poznaniu 6–8 giudnia 1925*, Lwów, 1925; to paties, Ustawa „O ważności zapisów" a praktyka sądowa litewska, *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, Lwów, 1924, t. I, p. 243–245.

[M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyki Polskiej*, Kraków, 1914; to paties, *Monety polskie*, Warszawa, 1924; to paties, *Mennica Wileńska w XVI i XVII w.*, Warszawa, 1921].

[O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków, 1915]; to paties, *Dzieje unii Jagiellónskiej*, Kraków, 1920, t. II.

[I. Hoppe, *Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Krieges in Preussen*, hrsg. von M. Toeppen, Leipzig, 1887 (Die preussischen Geschichtsschreiber des 16. und 17. Jahrhunderts. Bd 5)].

M. Handelsman, Zamach stanu Augusta II, *Studja historyczne*, Warszawa, 1911.

A. Z. Helcel, *Dwukrotnem zamęzciu xiężniczki Ludwiki Karoliny Radziwiłłównej i wynikłych ztąd w Polsce zamieszkach: przyczynek do dziejów panowania Jana III*, Kraków, 1857.

D. Ilovajskij, *Grodnenskij sejm 1793 goda*, Moskva, 1870.

K. Jarochowski, *Dzieje panowania Augusta II*, Poznań, 1874.

[M. Janik, *Hugo Kołłątaj*, Lwów, 1913].

[A. Jaščenka, *Teorija federalizma*, Jurjev, 1912; to paties, *Tarptautinės teisės kursas*, Kaunas, 1931, t. I].

[G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, III Auflage, Berlin, 1914].

[W. Kamieniecki, *Litwa a konstytucja 3-go maja,* Warszawa, 1917].

[K. Kantecki, *St. Poniatowski kasztelan Krakowski*, Poznań, 1880, t. 1–2].

W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta: dokumenta do historyi drugiego i trzeciego podziału*, Poznań, 1868 (*Pamiętniki z Ośmnastego Wieku*, t. X); to paties, *Sejm Czteroletni*, wyd. IV, Kraków, 1895, t. I–II.

N. Kariejev, *Istoričeskij očerk polskago sejma*, Moskva, 1888.

[W. T. Kisielewski, *Książęta Czartoryscy i ich reforma na sejmie 1764*, Sambor, 1880].

W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienia Rady Nieustającej*, Kraków, 1917; to paties, *Liberum veto. Studyum porównawczo-historyczne*, Kraków, 1918; to paties, *Mrok i Świt*, Warszawa, 1911 (straipsnių rinkinys); to paties, *Polska a Szwecja 1660–1795*, Warszawa, 1924; to paties, *Sejm Grodzieński 1752 r.*, Lwów, 1907; to paties, Udział Korony i Litwy w tworzeniu wspólnej polityki zagranicznej (1569–1795), *Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, Lwów, 1935, t. 1: Referaty, p. 78–81.

[N. M. Korkunov, *Russkoje gosudarstvennoje pravo*, S. Peterburg, 1904, t. I].

S. Korwin [Stanisław Kossakowski], *Trzeci maj i Targowica. Materyały do dziejów ostatniego stulecia Rzeczypospolitej polskiej*, Kraków, 1890.

T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, wyd. 3, Lwów, 1923, t. I–III; to paties, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, wyd. II, Warszawa, 1897–1898, t. I–VI.

S. K. Kossakowski, *Monografje historyczno-geneałogiczne niektórych rodzin polskich*, Warszawa, 1859–1872, t. I–III.

[S. Kościałkowski, Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780), *Ateneum Wileńskie*, 1922, t. 2, Nr. 7–8, p. 371–408].

[E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859].

A. Kraushar, *Ks. Repnin i Polska w pierwszem czteroleciu panowania Stanisława Augusta (1764–1768)*, Warszawa, 1900, t. I–II.

Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego, pod redakcją dr. Stefana Ehrenkreutza Profesora Uniwersytetu Wileńskiego, Wilno, 1935.

L. Kubala, *Szkice historyczne*, serya II, Warszawa, 1901; serya III, Warszawa–Kraków, 1910.

J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. Na podstawie aktów kapitulnych i dokumentów historycznych*, Wilno, 1908–1916, t. I–III.

S. Kutrzeba, *Historja źródeł dawnego prawa Polskiego*, Lwów, 1926, t. II; to paties, *Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa, 1919 (*Biblioteka Składnicy*, Nr. 14).

I. I. Lappo, Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI a. pabaigoje, *Praeitis*, Kaunas, 1930, t. I; to paties, *Iš vyriausiųjų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž. 1577 m. suvažiavimas rytų Vilkaviškyje*, Kaunas, 1932 (Teisės mokslų biblioteka, Nr. 14); to paties, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, Kaunas, 1932; to paties, *Litovskij Statut 1588 g.*, Kaunas, 1934–1936, t. I, č. 1–2; to paties, Pinskij sejmik poslie otriečenija Jana Kazimira, *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1910, t. II; to paties, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija*

(1569–1586), Sankt Peterburg, 1901, t. I; to paties, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovinie XVI stoletija. Litovsko-russkij povet i jego sejmik*, Jurjev, 1911, t. II; to paties, Uravnenije prav Velikogo Kniažestva Litovskogo i Korony Polskoj v 1697 godu, *Zapiski Russkogo Naučnogo Instituta v Belgradie*, Belgrad, 1930, t. I; to paties, *Zapadnaja Rossija i jeja sojedinenije s Polšeju v ich istoričeskom prošlom. Istoričeskije očerki*, Praga, 1924.

[J. Lechicka, Stronictwa polityczne i opozycja litewska w latach 1725–1736, *Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, przygotował do druku członek zarządu głown. P. T. H. Feliks Pohorecki, Lwów, 1935, t. 1: Referaty, p. 82–86].

F. I. Leontovič, K voprosu o vymoročnych imuščestvach po litovkomu pravu, *Žurnal Ministerstva Justicii*, 1897, Nr. VI–VIII; to paties, *Spornyje voprosy po istorii russko-litovkogo prawa*, S. Peterburg, 1893; [to paties, Centralnyja sudebnyja učreždenija v Velykom Kniažestvie Litovskom do i poslie Liublinskoj unii, *Žurnal Ministerstva Justicii*, 1910, Nr. II, p. 185–226].

[J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, Poznań, 1856, t. IV].

[K. Lepszy, *Walka stronictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków, 1929].

[J. Lewicki, *Geneza Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1923].

K. Lewicki, Walka o biskupstwo Wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego, *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów, 1934, p. 295–311.

M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*, Moskwa, 1901.

J. Malinovskij, *Rada Velikogo kniažestva Litovskogo v sviazi s Bojarskoju dumoju drevnej Rossii*, Tomsk, 1912, čast II.

[J. Macůrek, *Zápas Polska a Habsburku o pžistup k černém moži na sklonku 16 stol.*, Praha, 1931].

H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Polsce*, Warszawa, 1904.

[S. Mnémon, *L'origine des Poniatowski*, Kraków, 1913].

[A. Mosbach, *Wiadomość do dziejów polskich z archiwum prowincyi Szląskiej*, Wrocław, 1860].

J. Narbutt, *Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego z czasów Jana Sobieskiego i Augusta II, królów, panujących w Polsce: wyciąg z różnych notacyów i manuscriptów*, Wilno, 1842, t. I–II.

[A. Naruszewicz, *Historya J. K. Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit.*, Lipsk, 1837, t. I].

[B. G. Olšamovski, *Objazatelnost dlia V. Kn. Lit. Konstitucii Valnych Sejmov byvšei Polskoj Riečii-Pospolitoj v sviazi s voprosom o Vymoročnosti (Kadukach) po Polsko-Litovskomu Zakonodatelstvu*, S. Peterburg, 1897].

E. Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, wyd. przez E. Raczyńskiego, Kraków, 1849.

Pamiętnik IV Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925, Lwów, 1925, t. I: Referaty.

Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r., Lwów, 1930, t. I: Referaty.

Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r., Lwów, 1935, t. I: Referaty, 1936, t. II: Protokoły.

A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego, 1374–1505*, Warszawa, 1895; to paties, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich, 1572–1795*, Warszawa, 1888.

[R. Pilat, *O literaturze politycznej sejmu czteroletniego*, Kraków, 1872].

[T. Piliński, *Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka*, Kraków, 1872].

K. Piwarski, Opozycya litewska pod koniec XVII wieku, *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów, 1930, t. I: Referaty, p. 259–277.

L. Powidaj, Wojna domowa Sapiehów z szlachtą litewską w ostatnich latach wieku XVIII i na początku XVIII wieku: szkic historyczny, *Przegląd Polski*, 1872, t. 7, p. 68–88, 211–231.

I. Presiowski, *Krótka wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, Kraków, 1861 (*Biblioteka Polska*, t. 19, z. 4).

S. Ptaszycki, Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim, *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, pod redakcją dr. Stefana Ehrenkreutza Profesora Uniwersytetu Wileńskiego, Wilno, 1935, p. 185–213; to paties, Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki, *ten pat*, p. 159–184; K istorii litovskago prava poslie tretjego statuta, *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, S. Peterburg, 1893, Nr. 10, p. 489–515; to paties, *K voprosu ob izdanijach i komentarijach Lit. Statuta*, S. Peterburg, 1893; to paties, Nieco o trzecim Statucie Litewskim i normach prawnych po nim na Litwie, *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, Lwów 1925, t. II; to paties, *Opisanije knig i aktov Litovskoj Metriki*, Sankt-Peterburg, 1887.

[M. Puciatowa, Rzut oka na dzieje Komisji skarbu Rzeczypospolitej W. Ks. Litewskiego za rządów Targowickich i sejmu Grodzieńskiego, *Księga pamiątkowa koła historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Wilno, 1933, p. 189–204].

[H. Rehm, *Allgemeine Staatslehre*, Freiburg, 1899].

A. Rembowski, *Konfederacya i Rokosz, porównanie stanowych konstytucyi państw Europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej polskiej*, wyd. II, Warszawa, 1896.

[M. Römeris, *Valstybė*, Kaunas, 1934, t. I].

[W. Semkowicz, Udział wojsk litewskich Sobieskiego w kompanii roku 1683, *Ateneum Wileńskie*, 1934, t. IX , p. 97–158].

T. Sierzputowski, *Pierwsza próba reformy politycznej w Polsce*, Warszawa, 1905.

W. Skrzetuski, *Prawo polityczne Narodu Polskiego*, Warszawa, 1787, t. I–II.

W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu wielkie*go, 2-ie wyd., Kraków, 1897; [to paties, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*, Kraków, 1897]; to paties, *Konfederacya targowicka*, Kraków, 1903; to paties, Sprawa stosunku Litwy do Polski na Sejmie Wielkim, *Studja historyczne*, 1925; to paties, *Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. I–III.

S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremen*, S. Peterburg, 1910–1911, t. I–VI („Obščestvennaja Polza“ leidinys); to paties, *Istorija padenija Polši*, Moskva, 1863.

E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie*, Kraków, 1914, Kijów, 1917, t. I–II.

[N. V. Storoženko, *Zapadno-russkije provincionalnyje sejmiki vo vtoroj polovinie XVII vieka*, Kijev, 1888].

A. Szelągowski, *Walka o Bałtyk*, Lwów, 1921.

[W. Schlemüller, List zawierający opis podróży Grodzieńskiej 1752 r., *Litwa i Ruś*, 1912, t. II, z. 1].

J. Szujski, *Dzieje Polski*, Kraków, 1894, t. III–IV.

[L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Iždo Tribunolas (1613–1764)*, Kaunas, 1936].

[A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1936, t. II, p. 67–173].

[S. Tarnowski, *Historya literatury polskiej*, Warszawa, 1906, t. II–III].

K. Tyszkowski, Odgłosy rokoszowe na Litwie, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t. I, Nr. 1, p. 39–57.

[E. Tyszkiewicz, *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652, wydane z współczesnego rękopismu znajdującego sie w bibliotece Eustachego hr. Tyszkiewicza*, Wilno, 1855].

[M. Tyszkiewicz, *Idea demokratyczna i jei krytycy w Rzeczypospolitej*, Kraków, 1904].

[A. Tračevskij, *Polskoje bezkorolevje po prekraščenii dynastii Jagiellonov*, Moskva, 1869].

[W. Trębicki, *Poselstwo Lwa Sapiehy w roku 1600 do Moskwy, podług dyaryusza Eljasza Pielgrzymowskiego, sekretarza poselstwa, z rękopismu trafem odkrytego, przez Władysława Trębickiego opisane*, Grodno, 1846].

H. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts,* Wien und Leipzig, 1906, t. I (1488–1605).

[N. Ustrialov, *Istorija carstvovanija Petra Velikago*, S. Peterburg 1863, t. IV, d. II].

K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*, Kraków, 1887.

L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791 r.*, Poznań, 1865.

[F. Vieržbovskij, *Dvie kandidatury na Polskij prestol*, Varšava, 1889].

[T. Wierzbowski, *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, Warszawa, 1911].

K. Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej*, wyd. II, Poznań, 1862.

[A. Wolff, Starszeństwo urzędów (metoda ustalania na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza udzielnego), *Rozprawy z polskiego prawa politycznego dawnego i obowiązującego*, Warszawa, 1928, t. I, z. 2].

J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386–1795*, Kraków, 1885; to paties, [*Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa,1895].

[K. M. Wołonczewskis, *Žemaitiu Wiskupiste*, Wilniuj, 1848, d. I].

J. Woliński, Stan i problemy badań nad historyą Litwy XVII w., *Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków Polskich w Warszawie 1930*, Lwów, 1930, t. I: Referaty, p. 735–742.

[B. Zaleski, *Żywot Ks. Adama Jerzego Czartoryskiego*, 1881, t. I].

T. Sz. Żychliński, junior, *Biskupi, Senatorowie i Dygnitarze Polscy*, Poznań, 1886 (Złota księga szlachty polskiej, przez T. Żychlińskiego, t. XV–XVIII).

T. Żychliński, *Kossakowscy herbu Ślepowron*, Poznań, 1889.

P. Žukovič, *Sejmovaja borba pravoslavnago zapadnorusskago dvorianstva s cerkovnoj uniej (do 1609 g.)*, Sankt Peterburg, 1901; to paties, *Sejmovaja borba*… (s 1609 g.), Sankt Peterburg, 1903, vypusk I (1609–1614), Sankt Peterburg, 1904, vypusk II (1615–1619), Sankt Peterburg, 1906, vypusk III (1620–1621), Sankt Peterburg, 1908, vypusk IV (1623–1625), Sankt Peterburg, 1910, vypusk V (1625–1629), Sankt Peterburg, 1912, vypusk VI (1630–1632).

Pastaba

Vieną ar tik keletą kartų minimieji veikalai į šį sąrašą neįtraukti. Jų autoriai rodyklėje išspausdinti kursyvu.

I. PAGRINDINIAI LIUBLINO UNIJOS AKTŲ DĖSNIAI

Paskutinių dviejų amžių senosios Lietuvos valstybės nepriklausomo gyvenimo santykius su Lenkija saistė unijos aktai, patvirtinti 1569 m. Liublino seime[5]. Tad pažiūrėkime, kaip tie aktai sujungtųjų valstybių santykius sunormavo bei ką naują įnešė į senuosius santykius.

Nekalbant apie aktų sudarymą, apie tuos skirtingus Lietuvos ir Lenkijos luomų nusistatymus, kuriuos seimui teko suderinti ir formuluoti, nekalbant apie sunkų derybų kelią, tenka pabrėžti, kad vis dėlto naujieji aktai visų priešingumų nesuderino. Vienos linijos juose nematyti. Lenkų nusistatymas sukurti unitarinę valstybę buvo sugriautas tų nuolaidų, kurias jie turėjo padaryti sujungtųjų valstybių koncepciją[a] ginančių lietuvių nusistatymui[6]. Štai pagrindiniai unijos aktų nuostatai:

1) Luomų aktų § 3, kuriame išreikštas visas unijos autorių, lenkų, nusistatymas, akcentuoja valstybių sujungimą į vieną vienalytį kūną: „kad lenkų karalija ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija jau yra vienas nedalomas, vienalytis kūnas, o taip pat vienalytė, viena ir bendra Respublika, kuri iš dviejų valstybių ir dviejų tautų susidėjo ir susijungė į vieną visuomenę (tautą)."
2) Tų pat aktų § 4 nustato, kad sujungtosios valstybės turės vieną valdovą, abiejų tautų renkamą Lenkijoje ir karūnuojamą Krokuvoje. Kartu pabrėžiama, kad vienos kurios pusės nedalyvavimas elekcijos sutrukdyti negalįs (tuo, žinoma, norima apsidrausti nuo lietuvių atsisakymo dalyvauti elekcijoje). Toliau tų pačių aktų § 5 draudžia bet kokias didžiojo Lietuvos kunigaikščio pakėlimo ceremonijas Lietuvoje ir aiškiai pabrėžia, kad naujai išrinktas valdovas Lenkų karaliumi ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu turi būti apšaukiamas kartu Krokuvoje. Pagaliau tų pat aktų § 6 dar kartą pabrėžia, kad Žygimantas Augustas savo įpėdinystės teisių į

[5] Paskutinė, geriausia tų aktų laida yra *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wydał S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932, Nr. 148 (Lenkijos luomų aktas), Nr. 149 (Lietuvos luomų aktas), Nr. 150 (luomų priesaikos tekstai), Nr. 151 (Zigmanto Augusto anų aktų patvirtinimas, duotas 1569 m. liepos 4 d.), Nr. 152 (Žygimanto Augusto aktas, paskirstąs Lietuvos ir Lenkijos senatorių vietas jungtinės valstybės senate) ir Nr. 156 (Žygimanto Augusto liepos 29 d. pasakytoji kalba, kuri iš tikro yra unijos aktų interpretacija). Toliau čia visur tik šita aktų laida tecituojama[b].

[6] Daug apie tai yra rašęs I. I. Lappo, paskutinį kartą – *Litovskij Statut 1588 g.*, Kaunas, 1934, t. I, d. 1.

Lietuvą jau yra atsisakęs ir kad niekas tokių teisių reikšti nebegalįs. Pats Žygimantas Augustas savo liepos 29 d. kalboje, kurią, lietuvių prašomas, davė jiems raštu kaip autentišką unijos aktų interpretaciją, aiškina, kad tos teisės esančios perduotos abiejų tautų bajorijai[7].

3) Kad sujungtos valstybės iš tikro atrodytų viena valstybė, tų pat aktų § 7 nustato, kad naujai išrinktas valdovas „abiejų tautų ir valstybių" privilegijas bei teises turįs patvirtinti vienu ir tuo pačiu aktu, o ne skyrium.
4) Luomų akto § 8 įveda bendrus sujungtųjų valstybių seimus. To pat akto § 16 nustato, kad jokių atskirų seimų jau nebebūsią, o bendrieji visada būsią šaukiami Lenkijoje; kur, nutarsiąs karalius su abiejų tautų senatoriais. Žygimanto Augusto liepos 11 d. duotajame akte, kuriuo tvirtinama unija ir paaiškinama kai kurie jos nuostatai, § 2 nuolatine seimų vieta skiriama Varšuva ir tik ypatingais atvejais – kada Varšuvoje dėl kurių nors priežasčių jų sušaukti būtų negalima – leidžiama šaukti kur nors kitur, bet tik Lenkijoje[8].
5) Luomų akto §§ 10 ir 17 garantuoja visų Lietuvos administracijos organų neliečiamybę. Minėtoje Žygimanto Augusto kalboje – aktų interpretacijoje – tas taip pat aiškiai akcentuojama.
6) Luomų akto § 11 nustato abiems valstybėms bendrą užsienio politiką: draudžia daryti atskiras sutartis su užsienio valstybėmis, o esamąsias, kurios vienai iš susitariančių pusių gali būti kenksmingos, reikalauja panaikinti ir draudžia be abiejų tautų žinios siųsti į užsienį delegacijas.
7) § 12 nustato piniginio vieneto vienodumą.

§ 14 reikalauja[a], kad būtų panaikinti visi Lietuvoje veikią įstatymai, kurie draudžia lenkams įsigyti dvarų Lietuvoje, kaip priešingi teisei, teisingumui, broliškai meilei bei unijai ir kad toliau tiek lenkui Lietuvoje, tiek lietuviui Lenkijoje dvarų būtų galima laisvai įsigyti.

Kaip matome, šie visi unijos aktų nuostatai savarankiškos Lietuvos valstybės organizacijos dar nepanaikino ir vienalytės jungtinės valstybės nesukūrė[b]. Pirmiausia kiekviena valstybė pasiliko su sava teritorija, kurioje veikė savas administracijos aparatas ir

[7] Žygimantas Augustas savo įpėdinystės teises į Lietuvą (lietuviai tada ir vėliau jas ginčijo) perleido projektuojamajai jungtinei valstybei jau 1564 m. (*Akta unii*…, Nr. 90). Tas pat buvo pakartota vadinamajame Varšuvos recese (ten pat, Nr. 91) ir 1569 m. kovo 24 d. Žygimanto Augusto akte, kuriuo buvo norėta įgyvendinti uniją be lietuvių (ten pat, Nr. 115).

[8] Ten pat, Nr. 157.

iš kurios išteklių buvo tenkinami visi savos valstybės reikalai. Be savo atskiro iždo Lietuvoje taip pat liko nepaliesta sava atskira kariuomenė, savi atskiri teismai ir sava teisė. Unijos aktai visus tuos savarankiškos valstybės atributus tylomis aplenkė – paliko nepaliestus. Tuo pačiu jie, žinoma, patvirtino esamąjį faktą. Taigi unijos aktai vietoje luomų akto § 3 akcentuojamojo visiško valstybių sujungimo ir suliejimo į vieną vienalytį kūną į Lietuvos ir Lenkijos valstybių sugyvenimo formą įnešė tik dvi naujenybes: bendrus valdovo rinkimus ir bendrą įstatymų leidimo organą. Kiti nuostatai buvo arba mažareikšmiai, arba (nors netiesiogiai) net patvirtino jungiamųjų valstybių atskirumą. Aiškus dalykas, kad tai buvo lietuvių laimėjimas. Jų nusistatymas jau 1569 m. Liublino seime išjudino lenkų gintosios būsimos vieningos valstybės koncepcijos pamatus. Kai vėliau gyvenimas iškėlė naujų, unijos aktų net nepaliestų ar pusiau teišspręstų klausimų (pvz., naujojo valdovo elekcijos tvarkos klausimą), separatistiniai lietuvių siekimai, jų nenoras galutinai susilieti su Lenkija, savos valstybinės organizacijos saugojimas, noras gyventi savarankiškai, noras spręsti ir rūpintis savo reikalais patiems anas unijos aktų spragas dar labiau padidino. Laikui bėgant susikūrė savotiška dvilypė valstybė, kuri beveik nepaliesta ir išgyveno iki pat savo nepriklausomybės galo.

Pirmasis prievarta primesto unijos akto įspūdis Lietuvos politikos vadus pribloškė ir dezorientavo. Lenkų pretenzijos buvo didelės, ir kaip plėtosis naujieji santykiai, buvo neaišku. Pačiuose unijos aktuose buvo pilna prieštaravimų ir neaiškumų: iš vienos pusės jie pabrėžia sukurią vieningą valstybę, o iš kitos – palieka dvi atskiras valstybines organizacijas[9]. Tačiau po pirmojo įspūdžio lietuviai greit atsigavo ir toliau gyveno unijos akto lyg nepastebėdami, ryšį su Lenkija palaikė ne dėl aktų, bet vien politinių aplinkybių, gyvybinių savo valstybės interesų verčiami. Unijos aktų paliktoji atskira valstybinė organizacija buvo uoliai saugojama ir leido jiems gyventi savarankiškai. Lietuva, galima sakyti, niekad nebuvo galutinai įtraukta į Lenkijos valstybinių interesų orbitą. Ji visada turėjo savus interesus, kuriais tesirūpino, ir už paramą Lenkijai visada reikalavo tam tikros kompensacijos, nes jos ištekliai tik saviems valstybiniams reikalams tebuvo skiriami. Į bendrą plokštumą lietuvius su lenkais suvesdavo tik visuomeniniai

[9] Šios dezorientacijos ir būgštavimo pažymių aiškiai matyti, pvz., M. Naruševičiaus laiške M. Radvilai, rašytame 1569 m. liepos 28 d., *AS*, t. VII, Nr. 27, p. 48 (leidėjų data išspausdinta klaidingai – birželio 28 d., žr. I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija (1569–1586)*, Sankt Peterburg, 1901, t. I, p. 67). Tą patį rodo tuojau unijos aktą priėmus lietuvių iškeltas reikalavimas, kad ir Lenkijoje galėtų veikti Lietuvos dvaro dignitoriai (*Litovskaja Metrika. Knigi publičnych diel* (toliau – LM), Juriev, 1914, Petrograd, 1915, t. XXX, p. 521–522 sklt.). Matyt, tada lietuviai laukė būsimos vieningos valstybės ir bijojo, kad jų dignitoriai neliktų vien provinciniais dignitoriais. Vėliau lietuviai jau reikalaudavo jiems vietos kaip savos valstybės dignitoriams bei pareigūnams, bendro dvaro nepripažino.

bei socialiniai klausimai, tie patys vidaus santvarkos principai. Mat jau unijos sudarymo momentu Lietuva buvo perėmusi visus pagrindinius Lenkų valstybinės santvarkos pradmenis, iš didžiojo kunigaikščio valstybės buvo virtusi didikų vadovaujama lenkiško tipo luomine bajorų valstybe. Dar užsilikę abiejų valstybių organizacijų skirtumai laikui bėgant palengva visiškai išsilygino (liko tik neesminiai skirtingi bruožai). Valstybės buvo vienodai organizuotos, tačiau atskiros, turinčios tik bendrą valdovą ir išoriškai bendrą, nors nevienalytį, dvilypį, įstatymų leidimo organą. Lenkijoje gyvenančio valdovo ir ten pat vykstančių seimų dėka, o ypač dėl iš Lenkijos paskolintos valstybinio gyvenimo formos – dėl lenkiškų bajorijos laisvių, kurias Lietuvos bajorijai teko ginti einant vieningai, petys į petį su Lenkijos bajorija, – Lenkijos įtaka Lietuvoje buvo didelė. Ideologinis šaltinis visada turi didelės reikšmės visuomenės gyvenime. Lietuva pati Lenkijai turėjo daugiausia tik politinės įtakos, – Lenkija visada turėjo paisyti Lietuvos politinio nusistatymo. Jos gi įtaka veikė visą Lietuvos bajorijos visuomeninį gyvenimą[10]. Tačiau toji Lenkijos įtaka Lietuvos bajorijai niekad nebuvo tokia didelė, kad būtų sugniuždinusi politinį Lietuvos savarankiškumą. Nors ir vienoda buvo Lietuvos ir Lenkijos bajorijos ideologija ir bendri visuomeninio gyvenimo principai, abi valstybės vis dėlto skyrėsi ir socialiniu, ir kultūriniu charakteriu: tie patys reiškiniai jose skirtingai pasireikšdavo ir skirtingai būdavo priimami. Dar ryškiau prasiveržia jų valstybinio gyvenimo atskirumas bei skirtumai[a].

Aiškinant Lietuvos valstybės reikšmę bei vietą dvilypėje Respublikoje, pirmiausia tektų nurodyti jos vietą visuose svarbiausiuose Respublikos gyvenimo etapuose, nurodyti, kiek ir kokių tarptautinių situacijų buvo paliesta ji viena, kaip ji tas problemas sprendė, kokių srovių buvo kilę joje pačioje ir kaip ji reagavo į iš kitur atėjusiąsias. Bet šis didžiulis uždavinys negali būti aprėptas nei vienos studijos, nei vieno žmogaus. Mes čia apsiribosim tik vienu smulkučiu klausimu, būtent, kaip savaimingoji Lietuvos valstybės organizacija bei jos institucijos santykiavo su ta pačia Lenkijos valstybės organizacija, t. y. panagrinėsime tik formalinę pusę. Pažiūrėsim, kaip veikė 1569 m. unijos aktų įvestieji bendrieji ir palikti atskirieji valstybiniai organai[b].

[10] Čia tenka pabrėžti, kad Lietuvos bajorijos prisijungimas prie Lenkijos šlėktų bendruomenės taip pat turėjo įtakos ir šiajai. Lietuvos santykių įtakoje kiek pasikeitė net valstybinis Lenkijos charakteris, ypač pakitėjo socialiniai santykiai; tačiau ši įtaka nėra taip akyvaizdi. Šie subtilūs kultūrinio Lietuvos įnašo Lenkijai klausimai tebėra niekieno nenagrinėti, ir autorius palieka juos neaptaręs, nes jie išeina ir už šios temos ribų.

II. BENDRIEJI VALSTYBINIAI LIETUVOS IR LENKIJOS ORGANAI

A. Bendrasis valdovas

Valdovo bendrumas iš tikro, galima sakyti, buvo uoliausiai laikomas unijos aktų nuostatas. Tačiau nereikia pamiršti, kad jau nuo Kazimiero Jogailaičio laikų, tik su mažais protarpiais, Lietuvoje ir Lenkijoje valdovai buvo bendri; tad šį nuostatą išlaikyti nebuvo sunku. Bet vis dėlto mirus Žygimantui Augustui, o vėliau, pabėgus Henrikui Valua, naujo valdovo rinkimai unijos aktui buvo sunkus bandymas ir vos neprivedė prie valstybių atsiskyrimo. Panašių komplikacijų atnešė ir Zigmanto Vazos elekcija[11]. Tiesa, Lietuva neišsirinko sau atskiro valdovo, bet ji taip pat nerinko nei Stepono Batoro, nei Zigmanto Vazos. Tik kai jie jau buvo pripažinti Lenkų karaliais, lietuviai, pastatę tam tikras sąlygas, pripažino juos ir savo didžiaisiais kunigaikščiais. Tuo būdu ir dabar kartojosi Gediminaičių[a] laikų įvykiai, tik Lietuva ir Lenkija jau buvo pasikeitusios vaidmenimis. Anksčiau pirma išsirinkdavo sau valdovą Lietuva, o ja pasekdavo Lenkija, dabar buvo priešingai – lenkų išrinktąjį pagaliau pripažindavo ir Lietuva. Pradedant Vladislovu Vaza, išnyko ir tas skirtumas: vėliau Lietuva jau nebesiūlė nei savo atskiro kandidato, nei ypatingų savų sąlygų tam pačiam valdovui. Tik bekaralmety po Mykolo Višnioveckio ir Jono Sobieskio elekcijoje beveik visa Pacų vadovaujama Lietuva griežčiausiai reikalavo išbraukti „piasto“ kandidatūrą[12]. Tiesa, tai buvo jau visiškai kitoks reiškinys. Tada Pacai bijojo sau nedraugingo Jono Sobieskio ir troško tokio valdovo, prie kurio būtų galėję turėti tokios pat įtakos, kokios turėjo prie Mykolo Višnioveckio. Jokių spe-

[11] Apie pirmuosius bekaralmečius po Žygimanto Augusto mirties žr. A. Tračevskij, *Polskoje bezkorolevje po prekraščenii dynastii Jagiellonov*, Moskva, 1869; I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I; to paties, *Litovskij Statut 1588 g.…*; T. Piliński, *Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka*, Kraków, 1872; H. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15 Jahrhunderts,* Wien und Leipzig, 1906, t. I (1488–1605); F. Vieržbovskij, *Dvie kandidatury na Polskij prestol*, Varšava, 1889; J. Caro, *Das Interregnum Polens im J. 1587*, Gotha, 1861; K. Lepszy, *Walka stronictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków, 1929.

[12] Žr. to bekaralmečio seimų dienoraščius: *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*, Cracoviae, 1878, t. II.

cifinių Lietuvos interesų jie tada negynė. Tačiau formaliai ir šį faktą galima skirti prie tos pačios kategorijos reiškinių.

Dabar kyla klausimas, kaipgi į bendrąjį sujungtųjų valstybių valdovą tenka žiūrėti; ar jis buvo vienos jungtinės valstybės karalius, ar turėjo du sostus?

Kaip atsimename, Liublino seime Žygimantas Augustas tariamąsias savo teises Lietuvai paveldėti perleido jungtinių valstybių piliečiams[13]. Be to, unijos aktas draudė atskiras didžiojo Lietuvos kunigaikščio pakėlimo ceremonijas. Taigi buvo turima galvoje vienas valdovas abiem valstybėms. Bet vis dėlto tas pats aktas *expressis verbis*[a] nustatė, kad didžiuoju kunigaikščiu jis bus paskelbiamas Lenkijoje per elekciją ir karūnaciją (§ 5). Aiškus dalykas, kad tuo būdu buvo norima užkirsti kelią valstybių atsiskyrimui, kuris būtų buvęs labai galimas nesutariant dėl kandidato. Iš tikro apie kokias nors pakėlimo didžiuoju kunigaikščiu ceremonijas Vilniuje po unijos jau nebegirdime. Be Stepono Batoro ir Zigmanto bei Vladislovo Vazų, rodos, nei vienas išrinktųjų valdovų greitai po elekcijos ir karūnacijos net nebuvo atvykę į Lietuvą. Bet dėl to be lietuvių negalėjo išsiversti nei elekcija, nei karūnacijos iškilmės, nors unijos aktas aiškiai sakė, kad vienos pusės nedalyvavimas akto galios nesilpnina. Kaip visuose viešuose aktuose, taip ir elekcijoje bei karūnacijos ceremonijose turi dalyvauti ir Lietuvos ministeriai. Lietuviai nedalyvavo Stepono Batoro ir Zigmanto Vazos karūnacijoje, dėl to jie turėjo Lietuvai atskirai prisiekti ir atskirai patvirtinti visas Lietuvoje veikiančias teises bei privilegijas. Kai 1633 m. vasario 6 d. Vladislovas Vaza prisiekė be Lietuvos kanclerių, tie atvykę pareiškė nepasitenkinimą, ir karalius net buvo jau pasiruošęs priesaiką pakartoti. Tik dėl jo populiarumo ir ankstyvesnių santykių su juo kancleriai nusileido pasitenkinę žodžiu, kad iš priesaikos teksto niekas nebuvę išleista ir kad ji būsianti išpildyta[14].

[13] Liublino seime, lietuviams į jį antrą kartą sugrįžus, dėl to buvo daug ginčytasi. Zigmanto Augusto teisių perleidimą lenkai tik sau tetaikė, o lietuviai reikalavo, kad ir jie būtų pripažinti tų teisių paveldėtojais. Lenkai tada nesutiko. Esą lietuviams tas galį būti pripažinta tik kaip karalijos nariams, jei jie būsią ištikimi jos piliečiai. Kitaip jie esą galėtų sau valdovą vieni išsirinkti (*Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda…*, p. 461). Žygimantas Augustas savo 1569 m. liepos 29 d. kalboje – unijos aktų interpretacijoje – taip pat pabrėžė, kad jo teisių paveldėtojai būsią abi tautos kaip vienos valstybės piliečiai (*Akta unii…*, Nr. 156). Tas reiškė, kad valdovas gali būti renkamas tik abiem pusėms dalyvaujant, nors unijos akto § 4 ir skelbė, kad vienos pusės nedalyvavimas elekcijos sutrukdyti negalįs.

[14] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego* (toliau – *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*), wydane z rękopisu przez E. Raczyńskiego, Poznań, 1839, t. I, p. 138–139. Elekcijų metu lietuviai visada jautėsi renką savo atskirą kunigaikštį, bet ne bendrą valdovą. Taip, pvz., išrinkus Henriką Valua lietuviai ne tik paskyrė savo atstovus į delegaciją, vykstančią pas elektą, bet net atskiru raštu patvirtino elekcijos teisėtumą. Henrikui pabėgus lietuviai siuntė pas jį taip pat atskirą savo delegatą, žemaičių vyskupą nominatą M. Giedraitį (I. I. Lapo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I, p. 104–117). Stepono Batoro ir Zigmanto Vazos pripažinimas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, kaip žinoma, įvyko visiškai išimtinu keliu. Dėl Vladislovo Vazos kandidatūros sutarė ir lenkai, ir lietuviai, tačiau ir jo, ir Jono Kazimiero elekcijoje bu-

Liublino unijos aktų nuostatai apie valdovą nėra visiškai aiškūs. Pagal jau minėtuosius unijos akto § (4, 5, 6, 7) jis yra vienas, bendras ir abiem valstybėms bendrai išrinktas, o pagal kitus, kurie palieka atskirą valstybinę Lietuvos organizaciją, jis yra tos atskirai organizuotos Lietuvos valstybės valdovas. Ir vėliau Lietuva į bendrąjį valdovą žiūri pirmiausia tik kaip į savo didįjį kunigaikštį[a], kuris joje veikia ne bendrosios valstybės karaliaus, bet didžiojo Lietuvos kunigaikščio autoritetu. Lietuvių pažiūra į valdovą labai aiškiai matyti pirmiausia iš trečiosios Lietuvos Statuto laidos. Ten nuolat sakoma: „Mes patys ir mūsų įpėdiniai didieji Lietuvos kunigaikščiai“ arba: „Kaip mūsų pirmatakai didieji Lietuvos kunigaikščiai taip ir mes“. Didžioji Lietuvos Kunigaikštija Statute taip pat pripažįstama atskira valstybe. Pvz., I skyriaus 3 artikulas numato bausmę už bandymą užgrobti Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sostą, III skyriaus 17 artikulas kalba apie kadukus[b], kurie tenka ir vėliau teks „Respublikai, t. y. valstybei ir mums, gaspadoriui, didžiajam kunigaikščiui, ir mūsų įpėdiniams didiesiems Lietuvos kunigaikščiams“[15]. Taip pat Steponas Batoras, pranešdamas apie savo priesaiką, rašo, kad lietuviai Mstibogovo suvažiavime „su mūsų viešpatavimu Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje sutiko“. Jie tik pareikalavę priesaikos, kad saugosiąs Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teises[16]. Taigi jis pats pripažino, kad Lietuvą imąs valdyti ne lenkų elekcijos ir karūnacijos galia, bet pačiai Lietuvai jį priėmus[c]. Tą patį matome ir kai kuriose seimų konstitucijose. Pvz., 1589 m. seimo konstitucijose, tvarkančiose Livonijos valdymo reikalus, Lenkų karalius ir didysis Lietuvos kunigaikštis aiškiai skiriamas: „visa tai mes bei mūsų įpėdiniai Lenkų karaliai ir didieji Lietuvos kunigaikščiai turėsime per amžius pildyti.“ Kitoje vietoje sakoma, kad Livonijos seniūnai turėsią prisiekti neatiduosią savo valdomų pilių niekam, „tiktai Lenkų karaliui ir didž. Lietu-

vo žiūrima, kad lietuviai niekur nebūtų nustumti į užpakalį. Kai delegacijoje, 1648 m. elekcijos seime siūliusioje kandidatu karalaitį Ferdinandą Karolį Vazą, pasirodė nesą nei vieno lietuvio, pasipiktino net lenkai. Vieno amžininko liudijimu, Ferdinando Karolio Vazos kandidatūrai tas labai pakenkę. Tuo tarpu Jono Kazimiero atsiųstoje delegacijoje lietuvių buvo net daugiau negu lenkų; be to, ir jos pirmininkas buvo Žemaičių vyskupas Jurgis Tiškevičius žr. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*, z rękopismu wydał K. W. Wóycicki, Warszawa, 1846, t. II, p. 24 (toliau – *Pamiętniki do panowania Zygmunta III…*). Vėlesniais laikais delegacijos pas karalių elektą visada būdavo sudaromos taip pat mišrios, ir valdovą paprastai sveikindavo atskirai vyresnysis iš lenkų ir vyresnysis iš lietuvių, žr., pvz., *Krótka annotacya seymów Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi i Koronacyi Nayiaśnieyszych Kr. Ichm. P… (1648–1733)*, zebrane przez Fr. na Pułaziach Pułaskiego, Roku P. 1740, Lublin, fol. F2.

[15] Plačiau apie tai žr. I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. 2, p. 112, 116 sqq., ir V. D. Družčyc, Palaženne Litouska-Belaruskaj dziaržavy paslia Liublinskaj vunii, *Pracy Belaruskogo Dzieržavnogo Universyteta*, Mensk, 1925, Nr. 6–7, p. 22 sqq.

[16] *AZR*, t. III, Nr. 66, p. 189–190. Zigmantas Vaza savo 1588 II 1 diplome Lietuvą nuo Lenkijos taip pat skiria. Jis žada nekeršyti tiems, kurie buvo priešingi jo išrinkimui ,,na korolevstvo polskoje i velikoje kniaztvo litovskoje“, S. A. Beršadskij, *Litovskij Statut i Polskija konstitucii*, Sankt Peterburg, 1893, p. 109.

vos kunigaikščiui“[17]. Tiesa, čia visur turima galvoje vienas asmuo, bet valdąs du sostus. Taip pat ir Jono Kazimiero Vazos abdikacijos akte aiškiai sakoma, kad jis grąžinąs luomams visas Lenkijos karalių ir didžiųjų Lietuvos kunigaikščių teises *(jura majestatis et alia quaevis Regibus Poloniae et M. D. Lit. ex antiquo competentia…*[a])[18]. Šitas įsitikinimas pasireiškia taip pat ir vėlesniais laikais. Pvz., net 1784 m. Gardino seime Žarnuvo kaštelionas Šidlovskis, kreipdamasis į lietuvius, sako: „Garbingoji lietuvių tauta, Jo Malonybė mūsų Lenkijos karalius, o jūsų didysis kunigaikštis atvyko pas jus…“[19] Seimų kalbose, atskiruose dokumentuose ir konstitucijose tokių atskiro Lietuvos valdovo pripažinimo posakių būtų galima pririnkti ir daugiau. Tačiau galima sakyti, kad su bendruoju valdovu Lietuva vis dėlto buvo susigyvenusi. Vadino jį karaliumi, nes karaliaus titulas aukštesnis už kunigaikščio. Kadangi pats valdovas bajoriškoje Respublikoje galios labai mažai teturėjo[20], o veikė kiti valdžios organai, kadangi jis pats atsakomybės už savo veiksmus neturėjo, tad susigaudyti, kokiu titulu jis veikė, dažnai yra sunku[21]. Ir Lietuvos valstybinį savarankiškumą rodo ne jos valdovo, bet kitų savų

[17] *Volumina Legum* (toliau – *VL*), t. II, p. 278–279 (fol. 1262–1264). Seimų konstitucijose šitokių posakių yra gana daug.

[18] Ten pat, t. IV, p. 479 (fol. 1017).

[19] *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego…*, 1785, p. 18. Įsidėmėtinas taip pat yra Smolensko atstovo A. Suchodskio pareiškimas 1783 m. seime, einant ginčams dėl vienos bendros ar dviejų atskirų karo komisijų sudarymo. Tada jis pareiškė, kad bendras Karo departamentas, kuris lig tol valdė abiejų kraštų kariuomenes, Lietuvos teisių neįžeidęs, nes jis buvęs Nuolatinės Tarybos skyrius, o Tarybos prišaky stovėjęs karalius, kuris kartu esąs ir didysis Lietuvos kunigaikštis. Jis galėjęs valdyti ir abiejų kraštų kariuomenes, bet organui, kuris būtų sudarytas iš lenkų, Lietuva savo kariuomenės pavesti negalinti. Žr. *Gazeta Warszawska*, 1788, Nr. 91; *Dyaryusz krótko zebrany Seymu Głównego ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi oboyga narodów roku 1788 zacząteg*o (toliau – *Dyaryusz krótko zebrany…*), 1788, cz. I, p. 77–78.

[20] 1633 m. karūnacijos seime gražiai tai išreiškė Sandomiero kaštelionas M. S. Ligęza: „Bo lex unas iest Rex.“ Bajoras galįs sakyti: „Pierwiey stanowię Prawa niż obieram Pana“ (*Źródła do dziejów Polski*, zebrane i wydane prez Franciszka K. Nowakowskiego, Berlin, 1841, t. I, p. 375). 1652 m. seime Seradzo kardininkas Zamoyskis tą patį dar aiškiau pasakė: „U mnie prawo, nie król rozkazuje. Nie należy się do woli króla, ale do ducha prawa stosować.“ Žr. L. Kubala, *Szkice historyczne*, Warszawa, 1910, t. II, p. 98.

[21] Kad lietuviai tarėsi turį savo atskirą sostą, dar galima matyti iš jų atsisakymo dalyvauti Henriko Valua sutikimo iškilmėse Krokuvoje 1574 m. Tada jie pareiškė nenorį didinti lenkų suruoštų iškilmių puošnumo, o patys pasirodysią ir savo valdiniškas pareigas atliksią tada, kai naujasis valdovas atvyksiąs į jų sostinę Vilnių (*Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, diariusze, relacje, pamiętniki i. t. p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego*, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego, Kraków, 1845 (toliau – *Ojczyste spominki w piśmach…*), Kraków, 1845, t. I, p. 25. Tai yra vertimas tuometinio itališko tų iškilmių aprašymo). Liublino seime lenkai visokiais būdais kovojo su lietuvių ginama atskiro sosto koncepcija, priešinosi Lietuvos antspaudo naudojimui elekcijos diplomuose: esą tada be karaliaus jungtinėje valstybėje būtų „etalter dux“ (*Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda…*, p. 460); tačiau, kaip matome, lietuviai griežtai laikėsi savo tezės, ir lenkams į ją teko atsižvelgti, nes palikimas atskiros valstybinės Lietuvos organizacijos jau tuo pačiu suponavo ir atskirą sostą. Kitaip tų santykių neįmanoma išaiškinti.

valstybinių institucijų bei ministerių veikimas, apie kurį mums teks kalbėti toliau. Dėl to šiuo klausimu ilgai kalbėti nėra nė tikslo. Mums čia lieka tik paliesti ir anais laikais ne kartą keltą valdovo rezidencijos klausimą.

Jau Gediminaičių[a] laikais bendrieji Lietuvos ir Lenkijos valdovai dažniausiai gyveno Lenkijoje. Taip pat buvo ir po 1569 m. unijos. Įstatymo, kuris normuotų valdovo rezidencijos klausimą, ilgai nebuvo jokio. Bet jau Liublino unijos aktas savo posakiu, kad valdovas tarsis bendrai su Lietuvos ir Lenkijos senatoriais tiek būdamas Lenkijoje, tiek Lietuvoje (§ 8), suponuoja, kad bent kurį metą jis gyvens Lietuvoje. Kadangi Lietuva Respublikoje buvo laikoma sudaranti jos ⅓, tai vėliau lietuvių dažnai buvo reikalaujama[b], kad valdovas Lietuvoje gyventų kas trečius metus. Dažnai tokie reikalavimai yra remiami įstatymais arba unijos aktų nuostatais, bet bent autoriui nepasisekė rasti tokio nuostato nei unijos aktuose, nei konstitucijose iki pat Jono Sobieskio laikų. Galimas dalykas, kad tokio įstatymo nė nebuvo[22] ir lietuviai to reikalavo tik darydami išvadas iš bendrųjų abiejų valstybių santykius normavusių principų, kad ir nerašytų, bet pripažintų juridinių normų, iš bendrosios santykių koncepcijos. O tokių lietuvių reikalavimų užtinkame gana dažnai iki pat XVIII a. pabaigos. Pvz., jau 1597 m. Vilniaus vaivadijos seimelis įpareigoja savo atstovus, vykstančius į seimą, reikalauti, kad valdovas tam tikrą metą, kaip esą garantuota unijos akto, gyventų Lietuvoje[23]. 1604 m. to paties prašyti įpareigoja savo atstovus Slanimo seimelis[24]. 1633 m. elekcijos seime (jau priėmus *pacta conventa*[c] punktus) vienas Lietuvos atstovas reikalauja, kad karalius pagal įstatymus kas trečius metus visada Lietuvoje reziduotų. Tuo tarpu tas klausimas nesprendžiamas ir, seimo maršalkai J. Sobieskiui pasiūlius, atidedamas karūnacijos seimui[25]. Ar buvo jis iškeltas karūnacijos seime, susekti nepasisekė. Jokios konstitucijos tuo reikalu *Volumina Legum*[d] rinkiny nėra, bet 1635 m. gruodžio 12 d. Vladislovas Vaza rašo Krokuvos kaštelionui, kad dėl jam jau žinomų priežasčių nutaręs vykti į Lietuvą, kur ir pagal įstatymus turįs praleisti kas trečius metus[26e]. Tačiau iš tikro ir Vladislovas Vaza savo paties pripažįstamo dėsnio nesilaikė. Į Lietuvą jis gana dažnai atvykdavo, bet

[22] Bet, žinoma, jis galėjo ir būti. Pijorų konstitucijų rinkinys (*Volumina Legum*) nėra absoliučiai patikimas. Ir vėlesniais laikais jo tikslumas buvo kvestionuojamas net seimuose. Žr., pvz., *AVAK*, t. VII, p. 307. Be to, kaip pamatysime toliau, į tą rinkinį nepateko ir daugelis kitų Lietuvą lietuvių įstatymų galios turėjusių aktų. Plačiau apie tai žr. B skyr., 8 skyrely, p. 119 sqq.

[23] *SRP*, Kraków, 1907, t. XX. p. 406.

[24] *ADS*, Nr. 537, p. 437.

[25] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 119.

[26] *Władyslawa IV króla Polskiego Listy i inne pisma urzędowe* (toliau – *Władyslawa IV króla Polskiego Listy…*), Kraków, 1845, p. 166, Nr. 209.

nė karto joje neišbuvo daugiau pusės metų[27]. Karaliai Vazos į Lietuvą paprastai atvykdavo su reikalais, pamedžioti arba norėdami leisti atsigauti Lenkijos kiemo iždui[28].

Gyvas tas klausimas buvo ir vėlesniais laikais. Pvz., 1662 m. jį kelia savo instrukcijoje Brastos seimelis[29]. Prieš 1669 m. elekcijos seimą Pinsko pavietas į savo instrukciją įrašė, kad Lietuvos teisių apsaugojimo reikalu jie negalį pasiūlyti nieko tinkamesnio, kaip kad karalius kas trečius metus gyventų Lietuvoje ir kad taip pat Lietuvoje būtų šaukiamas kiekvienas trečias seimas[30]. Tačiau mums žinomu įstatymu šis lietuvių reikalavimas pirmą kartą virto tik Jono Sobieskio laikais – buvo įtrauktas į jo *pacta conventa* punktus[31]. Jono Sobieskio itineraro niekas nėra paruošęs, bet iš jo veiklos, kuri daugiausia koncentravosi apie Lenkijos reikalus, galima spręsti, kad jis ne tik neištesėjo savo pažado Lietuvoje praleisti kas trečius metus, bet ir iš viso, neskaitant Gardine vykusių seimų meto, vargu ar atvykdavo kada į Lietuvą, kur, be to, jam taip nepalankūs buvo didieji visagaliai ponai – iš pradžių Pacai, o vėliau Sapiegos.

Nebuvo šis dėsnis saugomas ir vėlesnių valdovų. Augusto II *pacta conventa* punktuose Jono Sobieskio punktų nuostatas, liečiąs rezidencijos klausimą, yra pakeistas ta prasme, kad jis įsipareigoja „pagal senąsias teises“ reziduoti *in visceribus Regni vel M. D. Lithuaniae*[a], o jo sūnus Augustas III tik pasižada būdamas Saksonijoje neskelbti jokių aktų[32]. Apie rezidavimą Lietuvoje dabar jau nebebuvo kalbos. Augustas III ap-

[27] Vladislovo apytikrį itinerarą galima sudaryti iš A. S. Radvilos atsiminimų.

[28] Pvz., 1594 m. patys lenkai rūpinosi, kad karalius Zigmantas Vaza iš Švedijos grįžtų per Taliną ir sustotų Vilniuje. Jie tikėjosi, kad tada jis galėsiąs pats įvesti į Vilnių lietuvių nepriimamą vyskupą lenką Maciejovskį, o be to, tam laikotarpiui norėjo užkrauti Lietuvai karaliaus išlaikymo naštą. Tuo tarpu lietuviai, bijodami su karaliumi labai susipykti dėl vyskupo, rūpinosi, kad jis grįžtų per Gdanską, Lietuvos neliesdamas (*ADS*, Nr. 107, p. 80). Karaliaus ir jo šeimos išlaikymo klausimas buvo gana opus. Karalienės pragyvenimui skiriamųjų dvarų ⅓ turėjo būti Lietuvoje (ten pat, Nr. 78, p. 60), o karalius turėjo būti išlaikomas iš vadinamojo kiemo iždo pajamų. Iš tų pačių pajamų turėjo būti apmokamos kitos valdovo vardu daromos valstybinės išlaidos. Kadangi visą laiką buvo gyvas principas, kad iš vieno krašto į kitą pinigai nevežami, tad prie karaliaus dvaro išlaikymo Lenkijoje Lietuvos kiemo iždas neprisidėdavo. Tik 1640 m. buvo sutarta, kad vis tiek kur karalius gyventų, Lenkijos iždas duotų maistą ir pašarą visam dvarui (kai karalius Lietuvoje – duoda pinigais, nes Lietuvoje Lenkijos urėdai negali veikti), o Lietuvos iždas apmoka dvariškius ir gvardiją (*Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 18–19). Kiek Lietuvos iždas tam išmokėdavo XVII a. vidury, žr. E. Tyszkiewicz, *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652: wydane z współczesnego rękopismu znajdującego sie w bibliotece Eustachego hr. Tyszkiewicza*, Wilno, 1855. Karaliaus išlaikymo klausimo autorius čia smulkiai nenagrinėja, nes tam tektų išnagrinėti visą painią ir niekieno dar netyrinėtą iždo organizaciją.

[29] *AVAK*, t. IV, p. 52.

[30] I. I. Lappo, Pinskij sejmik poslie otriečenija Jana Kazimira, *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1910, t. II, p. 297–298.

[31] Tvirtinant 1673 m. konstituciją apie seimų vietos alternatą yra pridėta pastaba: „I czeci rok w W. X. Lit. rezydować obiecuiemy“, *VL*, t. V, p. 144 (fol. 274).

[32] Ten pat, t. VI, p. 22 (fol. 34) ir p. 306 (fol. 630).

skritai mažai tegyveno ir Lenkijoje: daugiausia laiko praleisdavo Dresdene, tad lietuvių reikalavimai, kad jis gyventų Lietuvoje, negalėjo būti dažni. Pirmiausia juk reikėjo jį dar parsikviesti apskritai į Respubliką, o tik tada jau būtų buvę galima reikalauti ir Lietuvoje reziduoti. Bet 1752 m. Starodubo seimelio instrukcijoje vis dėlto randame pageidavimą, kad karalius Lietuvoje ilgiau pagyventų[33]. Todėl Augustui III mirus Lietuvoje valdovo rezidencijos klausimas, matyt, vėl suaktualėjo, nes iš nedaugelio iki šiol paskelbtų instrukcijų tą reikalavimą matome net dviejose: Vilniaus seimelio instrukcijoje prieš konvokacijos seimą[34] ir Gardino seimelio instrukcijoje prieš elekcijos seimą[35]. Bet nei Stanislovo Augusto *pacta conventa* punktuose, nei konstitucijose (visą jo valdymo metą) nerandame jokios lietuvių reikalavimus patenkinančios pastabos. Ir pats Stanislovas Augustas Lietuvoje sava valia, berods, tik vieną kartą tebuvo atsilankęs 1784 m., kai Gardine buvo sušauktas seimas[36]. Jo laikais tas klausimas vis dėlto nebuvo visiškai užmestas. Pvz., 1780 m. tokį reikalavimą randame Gardino pavieto instrukcijoje[37]. Didžiajam reformų seime 1791 m. jis buvo net du kartus iškeltas[38]. Bet labai energingai dėl jo vis dėlto niekas nekovojo.

Apskritai dėl valdovo Lietuvos ir Lenkijos valstybių gyvenime didelių nesusipratimų nebuvo ir negalėjo būti. Bendro valdovo Lietuva niekad nesikratė, taip pat ne per daug tesirūpino ir parsikviesti jį gyventi pas save. Dalykas jau iš seno buvo įprastas ir jį pakeisti būtų buvę sunku.

[33] *AVAK*, t. XIII, p. 193. 1758 m. Brastos vaivadija reikalauja, kad jis reziduotų „mūsų krašte“ (*ten pat*, t. IV, p. 555). Tas, žinoma, gali reikšti ir ne Lietuvą, bet apskritai Respubliką.

[34] Ten pat, t. XIII, p. 225.

[35] Ten pat, t. VII, p. 287.

[36] Apie šią Stanislovo Augusto kelionę žr. *Dyaryusz podróży Nayiaśnieyszego Stanisława Augusta króla polskiego na seym Grodzieński zacząwszy od dnia wyiazdu z Warszawy to iest 26 miesięca sierpnia roku 1784 aż do przybycia do Grodna*, Warszawa, 1784. Be to, žr. Wyimki z dyaryusza podróży Stanisława Augusta do Grodna r. 1784, *Przyjaciel ludu*, Leszno, 1836, t. III.

[37] *AVAK*, t. VII, p. 385.

[38] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 39, p. 157; Kosakovskių korespondencijos rinkinys *CVA*, t. V, Nr. 27, pranešimas iš Varšuvos, datuotas 1791 m. spalio 19 d. Pirmą kartą, remdamasis savo instrukcija, tą klausimą V 12 kėlė Vilniaus atstovas Tadas Korsakas, o antrą kartą tokį reikalavimą kėlė visi lietuviai, susitarę savo atskirame posėdy. Tai buvo viena iš sąlygų, kurias lietuviai statė lenkams reikalaujant bendros Iždo komisijos. Taip pat tai buvo vienintelė sąlyga, nuo kurios lietuviai, sutikdami su bendra komisija, pagaliau atsisakė. Plačiau žr. paskutinį skyrių.

B. Bendrasis įstatymų leidimo organas[a]

Seimas, kaip tautos (bajorų luomo) suverenus organas, jungtinės Respublikos gyvenime per du šimtmečius yra turėjęs nepaprastos reikšmės. Jis buvo laikomas „besitariančia Respublika – susirinkusiais luomais“, jis vienas tebuvo pilnateisis ir visagalis šeimininkas. Bendrieji seimai Lietuvos ir Lenkijos valstybių sugyvenimui turėjo nepaprastos reikšmės. Greta valdovo tai buvo pats tvirčiausias abiejų valstybių ryšys, reikšmingesnis net už pirmąjį. Juose būdavo sprendžiami savi abiejų valstybių reikalai, juose ryškiausiai pasirodydavo visi nesuderinami jų interesai, kildavo konfliktai, iš kurių aiškiai matyti, kaip kiekviena valstybė gyveno, kuo rūpinosi, kaip reagavo į antrosios rūpesčius. Aiškus dalykas, kad apžvelgiant visų seimų darbus, aiškinant, dėl ko vienu ar kitu momentu Lietuvos atstovai taip, o ne kitaip veikė, tektų apžvelgti visą sujungtųjų valstybių istoriją. Mums tai būtų neįmanoma, o be to, šį kartą nė nereikalinga. Mes pasitenkinsime tik panagrinėję seimo organizaciją bei jo darbo techniką. Pasistengsime tik (kiek bus galima) išsiaiškinti, kaip sujungtosios valstybės seimuose santykiavo, kiek jie buvo iš tikro bendri, kaip juose buvo apdrausti Lietuvos valstybės interesai bei jos atstovų teisė patiems rūpintis savo reikalais: kaip juose buvo reiškiama sujungtųjų valstybių visuomenių valia.

1. Atskirieji Lietuvos seimai – konvokacijos, arba suvažiavimai[b]

Jau buvo užsiminta, kad tuojau po unijos Lietuva savo vidaus gyvenime jokių esminių pakeitimų nemanė daryti. Dėl to po Žygimanto Augusto mirties Lietuvos didikai tuojau šaukia visą eilę seimų ir tariasi visiškai atskirai nuo Lenkų, į jų šaukiamus seimus bei suvažiavimus nevyksta, o susižino su jais tik per delegacijas[39]. Su lenkais bendrai išrinktajam Henrikui Valua Vilniaus suvažiavimas siunčia dokumentą, tvirtinantį jo išrinkimą sujungtųjų valstybių valdovu, Stepono Batoro, kaip išrinkto lietuviams nedalyvaujant, nepripažįsta savo didžiuoju kunigaikščiu, patys vieni tariasi, derasi, stato tam tikras sąlygas ir išreikalauja sau tam tikrų garantijų, kad kai kurie 1569 m. aktų nuostatai būtų pakeisti[40]. Ne mūsų reikalas aiškinti, kodėl tie pažadai nebuvo įvykdyti ir kodėl ne visi reikalavimai buvo pripažinti svarstytinais. Mums tik svarbu čia paste-

[39] Apie tai žiūrėk I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I.

[40] Ten pat, p. 114, 136–149.

bėti, kad tuo metu Lietuvos luomai veikė per savus seimus, sprendė savo valstybės reikalus lygiai taip pat, kaip buvo pratę juos spręsti savo seimuose dar prie Gediminaičių[a].

Pastebėtina taip pat[b], kad tuo metu namie lietuviai laikėsi savo senosios, priešunijinės tvarkos; unijos atneštąsias naujenybes taikė tik bendriesiems seimams su Lenkija. Pvz., 1576 m. birželio 3 d. pasiųstoji pas Steponą Batorą delegacija buvo sudaryta iš senatorių ir vaivadijų atstovų, bet jos įgaliojimo dokumente išvardytųjų senatorių tarpe matome taip pat eilę urėdų[41], kurie, nors buvę Ponų Tarybos nariai, pagal 1569 m. senato sąstatą apibrėžiantį Žygimanto Augusto diplomą, jau nebesiskaitė senatoriais. Su naująja tvarka kraštas dar tebebuvo nesusigyvenęs, didžiosios kunigaikštijos priešaky tebestovėjo juridiškai nebeegzistuojanti Ponų Taryba. Faktiškai ji tebebuvo neišnykusi. Ji net tebegauna pranešimus iš provincijų. Pvz., yra žinoma Oršos seniūno (vėlesnio Smolensko vaivadijos, 1579–1587) F. Kmitos eilė laiškų Ponų Tarybai, rašytų 1573–1574 m., kurių kiekvieną jis pradeda kreipiniu: *Oświeconyje a jaśne welmożnyje, miłostowyje panowe Rada welikoho kniażestwa litowskoho*[c]*…*[42] Ponų Tarybos veikimo pėdsakų šiame laikotarpy yra dar ir daugiau. Antai 1575 m. ji *(my rady v. kn. Lit., kotoryje esmo na sei čas do Vilny zjechalisia)*[d] Vitebsko kaštelionui P. Pacui už Lietuvos kariuomenės reikalams paskolintus 800 kapų skatikų palieka valdyti Beržininkų dvarą[43]. 1577 m. susirinkę Stepono Batoro sukviesti, o 1587 m. susirinkę bekaralmečio metu Lietuvos luomai savo nutarimus formuluoja taip pat senąja forma. 1577 m. Valkavisko konvokacija mokesčių rinkėjus taip suskirsto: 1) z *storony panov rad*[e], 2) z *storony kniažat, paniat, vradnikov dvornych, zemskich i vsich stanov rycerstva*[f][44]; 1587 m. suvažiavimo nutarimas pradedamas šitaip: *My rady duchovnyje i svietskije, kniažata, paniata i vradniki ziemskije i dvornyje i poslovie ziemskije*[g]*…*[45] Kartais tokia forma būdavo surašomi net karaliaus vardu skelbiamieji aktai[46]. Tai vis senosios Lietuvoje įprastos ir tik jai vienai tetinkančios formulės.

Kaip ilgai ši senoji Lietuvos vidaus tvarka buvo saugoma, trūkstant šaltinių, pasakyti neįmanoma, bet neabejotina, kad ji bent Stepono Batoro laikus pergyveno (tai

[41] Ten pat, p. 142–l44.

[42] Laiškai buvo rašyti rusų abėcėle, bet paskelbti lenkiška transkripcija: *Zrzódła do dziejów polskich*, wydane przez M. Malinowskiego i A. Przeździeckiego, Wilno, 1844, t. II, p. 242–305.

[43] *AVAK*, t. VIII, p. 253–255.

[44] Ten pat, t. III, p. 275.

[45] Ten pat, p. 310.

[46] Pvz., žr. *AVAK*, t. IV, p. 237.

rodo tik ką minėto 1587 m. suvažiavimo nutarimas) ir visiškai išnyko tik tada, kai labai praretėjo atskirieji Lietuvos seimai, vadinamosios konvokacijos[a].

Šaukti atskirus Lietuvos seimus, kaip minėta, unijos aktai griežtai draudė. Bet vis dėlto jie buvo neišvengiami. Juos iššaukdavo lietuvių pastangos išsaugoti savo senąsias tradicijas ir reikalas patiems rūpintis savo valstybės reikalais. Ir šaukė juos ne tik patys Lietuvos ponai bekaralmečių metu, bet taip pat ir karaliai. Tokių Lietuvos konvokacijų buvo gana daug. Kadangi literatūroje lig šiol tėra minimos tik konvokacijos, buvusios iki 1588 m.[47], tad suminėsime čia jas visas, apie kurias tik pasisekė rasti šiokių tokių žinių.

Neminint atskirų Lietuvos luomų suvažiavimų pirmųjų dviejų bekaralmečių metu, pirmiausia tenka paminėti net 6 ar 7 atskirus Lietuvos suvažiavimus, konvokacijas, sušauktas Stepono Batoro: 1577, 1578, 1580, 1582, 1583[b] ir 1584 metais.

1577 m. Valkavisko konvokacija[c], Stepono Batoro sušaukta po 1576 m. Torunės seimo, kuriame jam nepasisekė gauti lėšų karo su Maskva reikalui, svarstė vienintelį mokesčių uždėjimo klausimą. Mokesčiai buvo paskirti ir išieškoti[48]. Apie antrąją Stepono Batoro sušauktą Lietuvos konvokaciją Vilniuje 1578 m. mes težinome tik iš šaukimo universalo[49], datuoto 1578 m. liepos 19 d., kuriuo jis kviečia susivažiuoti senatorius ir po du atstovu nuo pavieto apsvarstyti, kuriuo būdu galima būtų atsispirti Maskvos kariuomenei, kai tų pat metų Varšuvos seimo paskirtųjų mokesčių dar nespėta surinkti. Konvokacijos susirinkimo data universale nepažymėta. Sakoma, kad senatoriai esą paraginti susirinkti Vilniuje *na den pevnyj*[d], o pavietų atstovai taip pat turį ten atvykti. Tų pačių metų seimas buvo nutaręs sušaukti Lietuvos luomų suvažiavimą Statuto pataisoms apsvarstyti. Seimeliai turėjo susirinkti gegužės 23 d., o jų išrinkti atstovai turėjo suvažiuoti į Naugarduką *na pewny czas, na dzień Ś. Michała*[50e]. Galimas dalykas, kad

[47] Žr. I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. I, p. 365–373; to paties, *Lietuva ir Lenkija*…, p. 53–83.

[48] Apie šią konvakaciją daugiausia žinių yra surinkęs prof. I. I. Lappo, *Iš vyriausiųjų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI a. 1577 m. suvažiavimas rytų Vilkaviškyje*, Kaunas, 1932. Konvokacijos nutarimas žr. *AVAK*, t. III, p. 271–277. Kad mokesčiai iš tikro buvo renkami, žinių surinko prof. I. I. Lappo. Be to, žr. *AS*, t. III, p. 47–48.

[49] I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovinie XVI stoletija. Litovsko-russkij povet i jego sejmik*, Jurjev, 1911, t. II, priedai, p. 119–122.

[50] *VL*, t. II, p. 186 (fol. 969).

dabar turėjo būti sujungti abu reikalai, ir konvokacija bus prasidėjusi šv. Mykolo dieną, rugsėjo 29 d.[a]

1580 m. kovo 16 d. Steponas Batoras paskelbė universalus, šaukiančius trečią Lietuvos konvokaciją Vilniuje tų pačių metų balandžio 17 d.[b] Atstovų leidžiama pavietams rinkti bent po 2–3 arba ir daugiau, jei norės, o svarstysią ten to paties karo su Maskva, taikos ir kitus reikalus, liečiančius tik Lietuvos luomus ir daugiau nieko. Suvažiavime dalyvavo pats karalius ir, nors jo nutarimai mums nėra žinomi, matyt, buvo juo patenkintas, nes net keliais dokumentais visai Lietuvai ir jos atskiroms provincijoms pareiškė padėką už uolią paramą kare su Maskva[51].

Ketvirtos Lietuvos konvokacijos, Stepono Batoro sušauktos 1582 m. sausio mėnesį[c], mums yra žinomas, jau senai paskelbtas, nutarimas, datuotas sausio 21 d. Valkaviske[52]. Po 1581 m. paliaubų Steponas Batoras, matyt, klausėsi Lietuvos luomų nuomonės dėl tolimesnio karo su Maskva. Bet šį kartą lietuviai tik padėkojo už įkūrimą Vyriausiojo Tribunolo, pareiškė viltį, kad jų paruoštą naują Statuto laidą karalius patvirtinsiąs, o dėl karo su Maskva sakėsi padarysią taip, kaip padarysią lenkai: jei jie užsidėsią mokesčius be seimo, tai ir lietuviai sutiksią tokius pat duoti. Kaip žinome, tų pačių metų rudenį sušauktas Varšuvos seimas iširo ne tik nepaskyręs jokių mokesčių, bet net nepriėmęs jokių konstitucijų (buvo tik sutvarkyti Livonijos valdymo reikalai). Kad Lenkijos šlėkta būtų nusistačiusi mokėti kokius nors mokesčius prieš seimą, mes neturime jokių žinių, bet, nežiūrint tokių rezervuotų Valkavisko suvažiavimo nutarimo žodžių, Lietuvoje vis dėlto buvo renkami jo uždėti mokesčiai[53].

1583 m. spalio 20 d. Steponas Batoras šaukė suvažiavimą *(conventus)* – atseit konvokaciją – Vilniuje Statuto reikalu[54]. Tačiau tikslesnių žinių apie jį nepasisekė rasti[d].

1584 m. kovo mėn. Vilniaus konvokacijoje[e], kuri buvo sušaukta vėl apsvarstyti naujai ruošiamą Lietuvos Statuto laidą, dalyvavo taip pat ir pats Steponas Batoras, ku-

[51] *AZR*, t. III, p. 253–254. I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovinie XVI stoletija…*, t. II, priedai, p. 123–133. Be to, žr. t. I, p. 174–181.

[52] *AVAK*, t. VII, p. 179–182.

[53] Tai matyti iš žemaičių mokesčių rinkėjo M. Šemiotos kvito, 1582 m. rugsėjo 25 d. duoto vyskupo Merkelio Giedraičio ūkvedžiui, kad iš vyskupo dvarų Valkavisko suvažiavimo uždėtas sidabrinės mokestis jau sumokėtas. Kvito originalas yra *KAKA*, specialioje mokesčių kvitų papkėje. Be to, dar yra žinomas kitas panašus dokumentas, kuriuo liudijama, kad už 1581, 1582 ir 1583 m. Šiaulėnų valsčius sumokėjęs visus Varšuvos seimo ir Valkavisko suvažiavime nustatytus mokesčius (*AVAK*, t. XXVI, Nr. 296). Ir čia greičiausia turima galvoje šis 1582 m. suvažiavimas.

[54] Žr. priedus, Nr. 1.

ris tada pasižadėjo patvirtinti Statutą savo valdovo autoritetu, be seimo[55]. Kokius kitus reikalus svarstė ši konvokacija, mes nežinome.

Bekaralmečiu po Stepono Batoro buvo net trys Lietuvos suvažiavimai. Pirmajame dalyvavo atstovai rinkti dar į velionies karaliaus šauktąjį seimą. Jis susirinko Vilniuje 1587 m. sausio 29 d.[a] ir, sutvarkęs vadinamuosius kaptūrinius teismus, saugumo ir iždo reikalus, dar paskelbė, kad 1573 m. Varšuvos konfederacijos aktas, laidavęs disidentams laisvę, taip pat ir Lietuvoje galiojąs. Antrasis tų pačių metų suvažiavimas, susirinkęs Vilniuje spalio 2 d.[b], sprendė nepavykusio elekcijos seimo klausimą ir visos Lietuvos vardu pasiūlė Lenkams skilusią elekciją anuliuoti. Pagaliau trečiasis tų pačių metų Vilniaus suvažiavimas, susirinkęs lapkričio 8 d.[c], elekcijos klausimui išspręsti išrinko specialią delegaciją, kurios atstovai vėliau ir pripažino valdovu Zigmantą Vazą[56].

Įpratę rūpintis savo reikalais patys, lietuviai nesiliovė galvoję apie savo atskirus suvažiavimus ir pripažinę Zigmantą Vazą savo valdovu. Po karūnacijos seimo, dar negrįžęs į Lietuvą, Leonas Sapiega 1588 m. gegužės 18 d. rašo K. Radvilai, kad Krokuvoje esą nepatenkinti dėl lietuvių sutarto naujo suvažiavimo. Lenkų nuomone, lietuviai turį liautis tokius suvažiavimus šaukę. Pats L. Sapiega apie tokio suvažiavimo tikslą nieko nežinąs ir dėl to savo nuomonės pasakyti negalįs (taigi dėl pačios lietuvių teisės, reika-

[55] Šis Stepono Batoro aktas yra išspausdintas: *AS*, t. III, p. 58–59, ir *Acta Historica*…, t. XI, Nr. 157. Dalį suvažiavimo nebaigtų svarstyti Statuto punktų, kurie buvo duoti dar apsvarstyti seimeliams, yra paskelbęs I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovinie XVI stoletija*…, t. II priedai, p. 134–139. Dalis taisomo Statuto punktų galutinai buvo priimta tų pačių metų priešseiminiame Valkavisko suvažiavime, pasibaigusiame gruodžio 24 d. Į Lietuvos Metriką jie buvo įtraukti 1586 m. kovo 26 d. Žr. *AZR*, t. III, p. 304–309. Plg. *VL*, t. II, p. 2 (fol. 1020).

[56] Pirmojo šio suvažiavimo nutarimas yra išspausdintas *AVAK*, t. III, p. 308–319, antrojo ir trečiojo: I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovinie XVI stoletija*…, t. II priedai, p. 144–155. Be to, žr. *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza poprzedzone opisem rękopismów z archiwum radziwiłłowskiego, znajdującychsię w Bibliotece Ordynacyi Krasińskich połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa, 1875 (toliau – *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza*…), Nr. 31, 32, p. 14–15; I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. 2, p. 166–167, 184, 192; Postanovlenje. P. Žukovič, *Sejmovaja borba pravoslavnago zapadnorusskago dvorianstva s cerkovnoj uniej (do 1609 g.)*, S. Peterburg, 1901, p. 39–42. Pagal pirmojo suvažiavimo kaptūro aktą veikusių Upytės teismo dokumentų yra *AVAK*, t. XXVI, p. 231, 257–280, Nr. 298, 308–315. Konvokacijos seime, į kurį iš lietuvių buvo atvykę tik delegatai, lenkų paruošto kaptūro įstatymo projekto lietuviai nepriėmė. Tada Trakų vaivada J. Glebavičius šitaip pareiškė: My Litwa tego waszego kapturu nie chcemy, bośmy już swój doma uczynili. Kai kaptūras buvo priimtas, iš Lietuvos delegatų tebuvo likęs vienas J. Glebavičius, kuris pareiškė, kad be savo kolegos vicekanclerio L. Sapiegos, antspaudo pridėti negalįs. Nors L. Sapiega jau buvo išvažiavęs, bet antspaudas tebebuvo Varšuvoj, likęs pas vieną jo tarnų. Tada lenkai sugalvojo prikalbėti jį, kad antspaudą prispaustų. Taip besiderant atvyko pasiuntinys nuo L. Sapiegos, kuris, matyt, pabūgo kad antspaudo be jo nepanaudotų, ir įsakė pristatyti jį jam. Lenkai tada užpuolė tą pasiuntinį, norėdami įtikinti, kad vicekancleris įsakęs antspaudą išvežti tik užantspaudavus konfederacijos aktą, tačiau tas nesidavė įtikinamas ir visą laiką teigė, kad vicekancleris antspauduoti neliepęs. Taip Lietuvos antspaudas prie šio akto nebuvo prispaustas ir Lietuvoje jis negaliojo. Žr. *SRP*, t. XI, 32–34, 48–51, p. 277; be to, plg., p. 1, 3, 11, 12, 18, 19.

lui esant, šaukti savo suvažiavimus jis neabejoja)[57]. Ar šis suvažiavimas iš tikro įvyko, sunku pasakyti. Bet tikrai neįvyko kita tų pačių metų konvokacija, kurią buvo sumanęs šaukti pats karalius. Rugsėjo 14 d. L. Sapiega rašo K. Radvilai, kad karalius esąs reikalingas pinigų ir reikalaująs mokesčių. Karalius ir senatoriai lenkai iš jo reikalavę tuojau išsiuntinėti po Lietuvą mokesčių universalus, nes esą mokesčius užsidėti žadėjusi seime buvusi Lietuvos delegacija. Kai jis įrodęs, kad nebuvę žadėta, nes tą aiškiai draudžianti ir delegacijos instrukcija, lenkų patartas, karalius įsakęs paskelbti universalus, šaukiančius Lietuvos seimelius ir konvokaciją. Seimeliams paskyręs spalio 17 d., o konvokacijai lapkričio 7 d. L. Sapiegos tvirtinimas, kad konvokacija mokesčių greičiausia neprisiimsianti, nieko negelbėjęs[58]. Tačiau, matyt, kitų lietuvių paveiktas, karalius nuo konvokacijos atsisakė. Jau spalio 27 d. tas pats Sapiega rašo, kad, pasitaręs su Lenkijos senatoriais Petrakave, karalius skubąs į Brastą, kur sušauksiąs Lietuvos senatorius pasitarti dėl seimo datos[59]. Iš tikro vietoj senatorių ir pavietų atstovų konvokacijos lapkričio 7 d. Brastoje buvo sušauktas tik Lietuvos senatorių suvažiavimas[60]. Po to vietoj konvokacijos buvo nutarta šaukti seimą (jis įvyko 1589 m. kovo–balandžio mėn.).

Įvykiais gausiame Zigmanto Vazos karaliavimo laikotarpy Lietuvos konvokacijų būta daug, nors apie daugelį jų mes labai mažai ką težinome, dažnai vien patį buvimo faktą. Kartais šaltiniuose terandame vien kalbas apie reikalą jas sušaukti, o ar jos iš tikro buvo sušauktos, taip ir lieka neaišku[61]. Lietuva šiuo metu dar tebebuvo nesusigyvenusi su Lenkija ir kiekvienu atveju stengėsi išspręsti savo reikalus ir be seimo. 1589 m., atėjus žiniai apie turkų įsiveržimą Podolėn, buvo norėta sušaukti konvokaciją net be karaliaus. Vieni siūlė tą padaryti Vilniaus vyskupui kardinolui J. Radvilai, o kiti – pirmajam senatoriui pasauliniinkui, Vilniaus vaivadai ir didžiajam etmonui, K. Radvilai[62]. Tačiau visi bijojo įtarimų, ir konvokacijos nebuvo. Pirmoji Zigmanto Vazos laikų mums žinoma konvokacija, apie kurią vis dėlto teko užtikti vos vieną paminėjimą, įvyko 1590 m.[63], o antroji 1591 m. gegužės 13 d. Abi įvyko Vilniuje[a]. Pastaroji, apie kurią pasisekė rasti kiek daugiau žinių, šaukta buvo vien mokesčių reikalu. Mat tų pačių metų pradžioje

[57] *ADS*, p. 32, Nr. 44.

[58] *ADR*, p. 196.

[59] Ten pat, p. 200.

[60] *ADS*, p. 39–40, Nr. 56.

[61] Ištyrus Lietuvos Metrikos archyvą, žinoma, daug kas paaiškėtų.

[62] *ADR*, 38, p. 203.

[63] *ADS*, p. 61. Greičiausia ji bus įvykusi po tų metų seimo, pasibaigusio IV 19, kuriame Lietuva pasižadėjo paremti lenkus pinigais, *VL*, t. II, p. 316 (fol. 1342).

įvykusiam seime Lietuvos luomai buvo nesutikę mokesčių duoti. Kadangi pinigai pirmiausia buvo reikalingi Lenkijai, reikėjo apmokėti Zigmanto konkurentą Maksimilijoną Habsburgą išvijusią kariuomenę ir sumokėti duokles totoriams, – tai Lietuvos atstovai gynėsi neturį mokesčiams prisiimti įgaliojimų. Tada, seimui besibaigiant paskelbtu mokesčių universalu, karalius paskyrė Lietuvai seimelius kovo mėn. vidury[64]. Karalius minėtame universale apie konvokaciją nekalba. Tačiau, matyt, pareikalavus pavietams, ji buvo sušaukta, ir balandžio 7 d. karalius, kviesdamas į ją atvykti vyskupą M. Giedraitį, rašo, kad kai kurie pavietai maną, jog jokių mokesčių nereikią, nes kraštui joks pavojus negresiąs. Jis, primindamas reikalą kuo greičiau pasiųsti dovanas turkams su totoriais ir apmokėti kariuomenę, prašo vyskupą paveikti, kad konvokacija su mokesčiais sutiktų[65]. Kaip konvokacija praėjo ir ką nutarė, žinių nepasisekė rasti. Bent su dalimi mokesčių ji, matyt, sutiko, nes 1592 m. gegužės 7 d. Žemaičių mokesčių rinkėjo, pilies teisėjo M. S. Kęstarto kvite, duotajame Morkaus Vnučkos našlei, rašoma, kad ji sumokėjusi 1591 m. Varšuvos seimo uždėtus ir tų pačių metų Vilniaus suvažiavimo patvirtintus mokesčius[66]. Tačiau tuos mokesčius konvokacija, matyt, paskyrė vien Lietuvos kariuomenės reikalams, nes tų pačių metų gegužės 29 d. karalius vėl rašo vyskupui M. Giedraičiui, prašydamas sutikti ir raginti bajoriją, kad sutiktų su mokesčiais turkų bei totorių duoklei sumokėti[67]. Mes žinome, kad šiuo metu Lietuva prie tų duoklių kartais dar prisidėdavo, bent buvo prisidėjusi 1590 m.[68], tačiau ar pasisekė išgauti jos prisidėjimą ir 1591 m., jokių žinių neteko užtikti[a].

Buvo šaukta kažkuriais reikalais konvokacija ir 1592 m. Ji bus buvusi vasario mėn. Jau vasario 9 d. L. Sapiega rašo M. K. Radvilai (Našlaitėliui), kad seimeliai pavykę ne per geriausiai, nors, jo nuomone, ir ne blogiausiai (gerumą ir blogumą jis matuoja palankumu ar nepalankumu karaliaus pasiūlymams). Daug trukdąs vienas pretenzingas didikas (greičiausia Kristupas Radvila), kuris bajoriją raginąs net nerinkti konvokacijon atstovų ir reikalauti seimo. Vis dėlto Trakuos seimelis pavykęs. Lydos ir Minsko seimeliai buvę labai triukšmingi, tačiau lydiškiai atstovus išrinkę, tik įpareigoję konvokacijoj su nieku nesutikti. Minsko vaivadija neišrinkusi net atstovų. Vilniaus seimelis atstovų taip pat neišrinkęs; nutaręs, kad geriau būsią į konvokaciją suvažiuoti visai bajorijai[69].

[64] *VL*, t. II, p. 333 (fol. 1379).

[65] Žr. priedus, Nr. 2.

[66] Kvito originalas yra *KAKA*.

[67] Laiško originalas yra *KAKA*.

[68] *ADS*, p. 61; *ADR*, p. 40; *VL*, t. II, p. 316 (fol. 1342).

[69] *ADR*, p. 212.

Aiškus dalykas, kad iš tos konvokacijos karaliui ką nors išgauti buvo sunku. Jei kitų pavietų atstovai jam ir būtų buvę palankūs, tai susirinkusi vilniškė bajorija būtų galėjusi viena viską suardyti[a].

1593 m. liepos 30–rugpjūčio 7 d. Vilniuje įvyko konvokacija, turėjusi sutvarkyti reikalus karaliui išvykstant į Švediją. Žinomas jos nutarimas yra gana platus ir apima daugybę klausimų. Ypač įsidėmėtina, kad karaliaus nebuvimo metu visi Lietuvos reikalai numatomi tvarkyti be jokio kontakto su Lenkija. Mat Lietuvos visuomenės požiūriu su ja, kaip ir prieš 1569 m. uniją, Lietuvą rišo tik vienas valdovas. Konvokacija, karaliaus nebuvimo metu pavojui ištikus, teisę pašaukti bajoriją perleidžia etmonui, o tokiu atveju numatomo naujo Lietuvos suvažiavimo datos paskyrimą atiduoda savo krašto iždininkui.Taip pat įsidėmėtina, kad visi nutarimo punktai, kurie liečia to meto ir ateities (kai karalius grįš iš Švedijos) reikalus, savo formulavimu labai primena priešunijinių Lietuvos seimų nutarimus: visi jie surašyti prašymų forma. Tik dar pridedama ir sankcija: jei karalius tų prašymų neišpildytų, tai jie susilaikysią nuo visų nutarimų, atseit neduosią jam pinigų[70]. Apskritai šios konvokacijos nutarimas aiškiai rodo, kad Lietuvos luomai savo krašte jaučiasi tikri šeimininkai ir savo likimo sprendėjai. Dėl to nenuostabu, kad 1594 m. priešseiminis Vilniaus seimelis savo instrukcijoje šitos konvokacijos karaliui įteiktą reikalavimą (Vilniaus vyskupo sostą pavesti lietuviui) vadina suvažiavimo konstitucija[71].

Tas savarankiškumas ir rezervuotumas lenkų atžvilgiu prieš 1594 m. seimą buvo dar kitu būdu parodytas. Kadangi jis buvo šaukiamas Krokuvoje, tai daugelis Lietuvos seimelių instrukcijose įpareigojo savo atstovus generaliniam Slanimo suvažiavime iškelti klausimą, ar tinka lietuviams vykti į taip tolimą, įstatymų nenumatytą seimo vietą. Gal geriau esą būtų, kad iš Slanimo tik delegacija į Lenkų seimą tebūtų pasiųsta. Vilniaus vaivadijos instrukcija, be to, siūlė pirmiausia sulaikyti Lietuvoje etmoną, kuris krašto saugumui išlaikyti gautų 1593 m. Vilniaus suvažiavimo jam pripažintas teises[72]. Taigi ir šį kartą lietuviai į savo suvažiavimo nutarimą žiūri kaip į įstatymą[b].

[70] *AVAK*, t. VIII, p. 323–330. Šios konvokacijos nutarimai buvo tuojau išspausdinti. Žr. K. Estreicherio bibliografiją. Nutarime taip pat yra minimi 1591 m. seimo nustatyti ir tų pačių metų Vilniaus konvokacijos prisiimti mokesčiai. Ši konvokacija taip pat prisiėmė mokesčius – tokius pačius kaip 1591 m. *KAKA* yra kvitas, liudijąs, kad vyskupas M. Giedraitis juos taip pat sumokėjo. Ši konvokacija, be to, perspėjo Vilniaus kapitulą neduoti karaliaus ir jo nominuoto, bet lietuvių nepriimamo, vyskupo B. Maciejovskio reikalaujamų pinigų – pajamų iš vysk. dvarų: J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno, 1916, t. III, p. 76.

[71] *AVAK*, t. VIII, p. 334.

[72] Vilniaus vaivadijos instrukcija, ten pat, p. 332. Be to, žr. *ADS*, Nr. 129, p. 98; Nr. 131, p. 100.

Atskiri Lietuvos suvažiavimai konvokacijos, kaip matyti iš bendrųjų politinių ano meto santykių, turėjo būti šaukiami beveik kasmet, nes mokesčius išgauti visada buvo sunku. Bendruosiuose seimuose Lietuvos atstovai juos retai kada teužsidėdavo. Pvz., ir 1595 m. Krokuvos seime, pasibaigusiame kovo 20 d., buvo nustatyti mokesčiai ir paskelbtas rinkimo universalas[73], tačiau lietuviai prieš juos protestavo ir mokėti atsisakė. Norint bent dalį jų išgauti, reikėjo šaukti konvokaciją arba nors seimelius. Jau balandžio 22 d. L. Sapiega rašo K. Radvilai, kad geriau būtų pasitenkinti seimeliais, nes iki konvokacijos dar reikėtų po jų palaukti net 4 savaites ir būtų pavėluota[74]. Kurios priemonės iš tikro buvo griebtasi ir ar sutiko Lietuva užsidėti mokesčius, reikalingus Lenkijos karui su totoriais, sunku pasakyti. Buvo konvokacija ir 1597 m.[75], tačiau tikslesnių žinių apie ją neturim. Šiokių tokių žinių prieinamuose šaltiniuose teko rasti tik apie 1602 m. konvokaciją[a].

Tai buvo sunkaus, jau antrus metus vykstančio karo su Švedais metas. Po pirmųjų nepasisekimų Lietuvos etmonai – K. Radvila ir J. K. Chodkevičius – buvo kiek atsigriebę jau 1601 m. vasarą. Rudenį, atvykus pačiam karaliui su J. Zamoyskio vadovaujama Lenkijos kariuomene, karas pradėjo dar geriau sektis, nors Lietuvos didysis etmonas K. Radvila, užsigavęs dėl J. Zamoyskiui teikiamos pirmenybės, iš karo lauko ir pasitraukė. Dabar svarbiausia buvo rasti lėšų apmokėti kariuomenei. Karui priešinga, Lenkijos kariuomenės perėjimais išvarginta[76] ir suerzinta Lietuva užsidėti mokesčių, žinoma, nenorėjo. Per seimelius jų išgauti buvo neįmanoma. Tad karalius, kuris grįždamas iš Livonijos 1601 m. pabaigoj buvo sustojęs Vilniuje[77], nutarė šaukti konvokaciją. Jai susirinkti data buvo paskirta kovo 14 d. Greičiausia joje dalyvavo ir pats karalius, nes jau vasario 26 d. L. Sapiega rašo K. Radvilai, patardamas atvykti pas karalių į Vilnių dar prieš konvokaciją[78]. Jei vasario gale jis tebebuvo Vilniuje, tai, matyt, sulaukė ir konvokacijos. Tačiau kaip pasisekė paveikti Lietuvos luomus konvokacijoje, žinių nepasisekė rasti. Kaip rašo (vasario 24 d.) J. Zamoyskiui tas pats L. Sapiega, su-

[73] *VL*, t. II, p. 355 (fol. 1427).

[74] *ADS*, p. 107.

[75] *AVAK*, t. II, p. 169–170, Nr. 75.

[76] 1601–1602 m. Lietuvoje buvo baisus brangymetis, žmonės kai kur net badavo ir šimtais mirė nuo siaučiančių epidemijų, ypač maro, 1602 m. pasiekusio ir Lenkiją, žr. *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyślskiego* (toliau – *Kronika Pawła Piaseckiego…*), polski przekład, Kraków, 1870, p. 165.

[77] Čia jis priėmė Maskvos delegaciją, žr. *Sbornik imperatorskogo russkogo istoričeskogo obščestva*, Sankt Peterburg, 1912, t. 137, p. 105.

[78] *ADS*, p. 313.

mokesčiais nesutikę tik keletas seimelių[79]. Mokesčiai konvokacijos iš tikro buvo paskirti ir renkami, tik sunku pasakyti, kokio dydžio[80]. Kartu, matyt, buvo padaryta ir kitokių nutarimų, liečiančių kariuomenės valdymą. Taip bent matyti iš L. Sapiegos laiške K. Radvilai (1602 m. gegužės 2 d.) reiškiamo nusistebėjimo, kad, priešingai konvokacijos nutarimui, esą siaurinamos etmonų teisės[81]. Mokesčiai, matyt, buvo uždėti nedideli, nes, vos spėjus juos surinkti, jau buvo pradėta kalbėti apie naują konvokaciją. Jau liepos 20 d. L. Sapiega rašo gavęs įsakymą paruošti instrukcijas numatomiems seimeliams prieš konvokaciją. Raštai senatoriams ir pavietams esą jau paruošti paties karaliaus kanceliarijoje. Konvokacija turinti įvykti vėl Vilniuje[82]. Kituose laiškuose jis jau mini, kad konvokacija galinti įvykti ir Naugarduke, nes iš tikro ten ją šaukti siūlė ir kai kurie Lietuvos senatoriai. Mat Vilniaus apylinkėse tebesiautė epidemijos. Tačiau daugumas Lietuvos senatorių pasisakė apskritai prieš konvokaciją, nes jos esančios jau per dažnos, kiršinančios bajoriją, be to, pasak L. Sapiegos žodžių K. Radvilai, jose tik vien „duok“ tegirdima. Dėl to, konvokacija, kuri buvo paskirta spalio 26 d. Naugarduke, pagaliau buvo atšaukta. Netrukus buvo paskelbti universalai, šaukią seimą (1603 m. sausio 22 d.). Priešseiminiams seimeliams buvo paskirta 1602 m. gruodžio 15 d., o visos Lietuvos atstovų suvažiavimui Slanime – 1603 m. sausio 8 d.[83]

Karas Livonijoje vis tebesitęsė, etmonai vargo ir leido savo pinigus, o blogai teatlyginama kariuomenė sauvaliavo. Minėtasis 1603 m. seimas karaliui pasirodė labai nepalankus ir išsiskirstė nieko nenutaręs. Po jo paskelbtame mokesčių universale sakoma, kad Lietuvos atstovai žemės mokesčio nesutikę duoti, bet sutikę per du metus mokėti gėrimų mokestį ir padidintus muitus. Pasižadėję taip pat sumokėti 1602 m. Vilniaus konvokacijos nustatytą gėrimų mokestį[84]. Ar tie mokesčiai iš tikro buvo sumokėti, ar nereikėjo šaukti konvokacijos, sunku pasakyti. Greičiausia ji dar buvo reikalinga ne tik tais 1603, bet ir sekančiais metais, kuriais, vengdamas sueiti į atvirą kovą su triukšmaujančia opozicija, karalius seimo nešaukė. Tačiau prieinamų žinių turime tik apie Vil-

[79] Ten pat, p. 312.

[80] *KAKA* yra originalas kvito, Žemaičių rinkėjo Vainioto duoto Kochanovienei, kuriuo liudijama, kad ji sumokėjusi visus mokesčius pagal 1601 m. Varšuvos seimo priimtą universalą, žr. *VL*, t. II, p. 404 (fol. 1523) ir 1602 m. kovo 14 d. Vilniaus suvažiavimo nutarimą. Tuo tarpu Minsko žemės teismo raštininkas S. Gladskis 1602 m. birželio 10 d. Raseinių žemės teisme pareiškė, kad už du Rietavo valsčiuje esančius kaimus šitų mokesčių negalįs sumokėti, nes dėl ten siaučiančios epidemijos negalima esą jų išrinkti. Žr. Žemaičių žemės teismo knyga, *VDUB RS*, b. 44, l. 49a.

[81] *ADS*, p. 316.

[82] Ten pat, p. 326–327.

[83] Ten pat, p. 332, 335, 338–339, 343, 350; *ADR*, p. 231–232.

[84] *VL*, t. II, p. 424 (fol. 1576).

niaus konvokaciją, pasibaigusią 1605 m. gegužės 2 d. Ir ji buvo šaukta po triukšmingo ir be jokių nutarimų išsiskirsčiusio sausio mėn. seimo. Ji sutiko, kad dar metus būtų renkami pakelti muitai, mokamas gėrimų mokestis, o žydams uždėjo po 1 auks. pagalvės. Kartu buvo nutarta, kad tie pinigai galį būti sunaudoti tik Livonijoje veikiančiai kariuomenei apmokėti. Be to, konvokacija reikalavo, kad karalius iš savo pajamų parūpintų kariuomenei amunicijos ir kad tos pačios kariuomenės apmokėjimui prisiųstų Lenkijoje surinktą kvartą. Tolimesniam kariuomenės aprūpinimui turįs būti šaukiamas seimas. Be to, buvo nutarta suruošti vienkartinį karišką bajorijos patikrinimą *(popis)* pavietuose. Jei kiltų koks pavojus iš Maskvos, tai esą jie visi gera valia tuojau išvyktų į karą. Kadangi didysis etmonas negalįs apleisti Livonijos reikalų, tai reikią tuojau paskirti lauko etmoną (karalius tyčia vengė jį skirti). Lietuvos totoriai, etmono pakviesti, tuojau turį išvykti į karą Livonijon[85].

Šios konvokacijos uždėtų mokesčių, žinoma, ilgam nepakako. Kaip žinoma, tų pačių metų rugpjūčio pradžioje Švedų karalius Karolis IX atplaukė Livonijon su naujomis jėgomis, o etmonas J. K. Chodkevičius buvo likęs tik su saujele blogai laikomų karių. Tad rugsėjo pradžioje karalius jau vėl rūpinosi sušaukti naują konvokaciją[86]. Tačiau ji tais metais neįvyko. Jau gruodžio 3 d. Polocko vaivada Andrius Sapiega rašo L. Sapiegai, kad gavęs karaliaus laišką, raginantį senatorius paveikti bajoriją, kad sutiktų apsidėti mokesčiais seimeliuose. Esą Vilniaus vaivada M. K. Radvila jam rašęs, kad be konvokacijos ar seimo mokesčius išgauti būsią labai sunku. Jam toji nuomonė labai patikusi, tad ir karaliui taip atrašęs[87]. Tuo būdu naujų mokesčių nebuvo paskirta, ir garsaus Švedų nugalėjimo ties Salaspiliu (Kirchholmu) dalyviai, J. K. Chodkevičiaus kariuomenė, liko neapmokėti. 1606 m. kovo 6 d. susirinkusio seimo metu užsimezgė formalus rokošas (maištas), vadovaujamas Krokuvos vaivados Mikalojaus Zebžidovskio ir Lietuvos pataurio Jonušo Radvilos. Normalus seimų veikimas buvo visiškai suardytas, o susikonfederavusi Lietuvos kariuomenė pakriko ir karas Livonijoje vėl pakrypo švedų naudai (J. K. Chodkevičius mat buvo pašauktas padėti tramdyti rokošininkus ir Livonijon tegalėjo grįžti vos 1609 m.)[a].

Daugumas Lietuvos senatorių buvo nusistatę prieš rokošą, nors karaliaus taip pat labai nerėmė[88]. Kariuomenei iš Livonijos atklydus net į Brastos vaivadiją ir plėšikau-

[85] *ADS*, Nr. 558, p. 454–456.

[86] 1605 IX 1 L. Sapiega rašo M. K. Radvilai, kad apie ruošiamą konvokaciją jam pranešęs Vilniaus vyskupas Voina. 1605 IX 5 vėl rašo, kad tikslesnių žinių dar tebelaukiąs, žr. *ADS*, p. 469, 470.

[87] Ten pat, p. 477.

[88] Žr. K. Tyszkowski, Odgłosy rokoszowe na Litwie, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t. 1, Nr. 1, p. 39–57.

jant, reikėjo rasti kur nors pinigų jai apmokėti. Taip pat reikėjo pasitarti, kaip reaguoti į rokošininkų atsiunčiamus reikalavimus. Tam reikalui 1606 m. rugsėjo 23 d. ir buvo sušaukta konvokacija Naugarduke. Kas ją sušaukė, sunku pasakyti. Rugpjūčio 24 d. laiške M. K. Radvilai L. Sapiega rašo, kad ją šaukti pritiktų Vilniaus vyskupui, kuris esąs „mūsų Lietuvos primas“[89], tačiau galimas dalykas, kad sušaukė ir karalius. Bent su jo žinia tas buvo padaryta, nes L. Sapiegai buvo atsiųstas įgaliojimas jam oficialiai atstovauti konvokacijoje[90]. Čia Livoniją gynusiai kariuomenei atlyginti buvo nusistatyta išmokėti tų pačių metų seime nutartus, bet, jam pakrikus, nerinktus mokesčius ir atsikirsta rokošininkų Sandomiero suvažiavimo nutarimui, reikalavusiam, kad prie rokošo neprisidedą lietuviai eitų patys Livonijos ginti arba užsidėtų mokesčius. Jie esą laisvi žmonės, jokių nurodymų nereikalingi ir neleisią, kad kas nors už juos ką nuspręstų. Be to, konvokacija perspėjo rokošininkus liautis neramumus kėlus, rokošą mesti, o ginčus palikti išspręsti seimui[91]. Mūsų turimieji šaltiniai aiškiai nesako, ar Naugarduko konvokacijoje dalyvavo vien senatoriai ar ir pavietų atstovai. Jos nutarimas mums tuo tarpu neprieinamas. Mokesčių nutarimas kalba už tai, kad turėjo būti ne vieni senatoriai. Tačiau nustatytųjų mokesčių, matyt, nepakako (o gal bajorija jų nė nemokėjo), nes tų pačių metų gale senatoriai jau vėl susirašinėjo tartis dėl naujos konvokacijos[92]. Dabar ji turbūt vis dėlto neįvyko. Bent 1607 m. seimo priimtame mokesčių universale nematyti jokių jos pėdsakų. Priešingai, iš jo matyti, kad Livonijoje susikonfederavusi kariuomenė dar tebebuvo neapmokėta. Ir šitam seime su mokesčiais ne visi Lietuvos pavietai tesutiko. Bet konvokacijos nešaukta: jiems nutarti sutikimo nedavusiuose pavietuose buvo sušaukti specialūs seimeliai (rugpjūčio 8 d.)[93a].

Kita Lietuvos konvokacija, apie kurią pasisekė rasti žinių, įvyko 1613 m. Bet čia negalima aplenkti labai charakteringo karaliaus konflikto su Ukmergės pavietu 1610 m., iš kurio gražiai paaiškėja tokių suvažiavimų, arba konvokacijų, reikšmė Lietuvai. 1609 m. seimas mokesčius buvo paskyręs tik vieneriems metams. Sumokėti jie turėjo būti iki tų pačių metų gegužės 21 d., o rinkėjai juos turėjo atiduoti iždui iki birželio 10 d. Visi jie turėjo būti sunaudoti Livonijos karo reikalams[94]. Tačiau tų mokesčių kaip paprastai nepakako. Tada prieš 1610 m. grabnyčių seimelius karalius iš-

[89] *ADS*, p. 501.

[90] *Sbornik imperatorskogo russkogo istoričeskogo obščestva…*, t. 137, p. 305.

[91] Ten pat; *ADS*, p. 501.

[92] *ADS*, p. 505.

[93] *VL*, t. II, p. 453–461 (fol. l639–1658).

[94] Ten pat, p. 475–478 (fol. 1688–1694).

siuntinėjo pavietams universalus, prašydamas kariuomenės reikalams paskirti naujų mokesčių. Kaip pasielgė kiti seimeliai, mes nežinome, bet Ukmergės seimelis mokėti atsisakė. Savo laiške karaliui seimelis dėkoja už rūpesčius krašto reikalais, bet pastebi, kad, apmokėjus kariuomenę, visi reikalai dar nebūsią baigti, reikią taip pat pasirūpinti, kaip užkirsti kelią laukiamam priešo puolimui vasarą. To „be kitų valstybės luomų" nebūsią galima padaryti. Laiško pabaigoje rašo: „Tad laikydamiesi įstatymų bei senųjų papročių, nuolankiai prašome Jūsų Karališką Malonybę, Mūsų Maloningąjį Viešpatį, sušaukti konvokaciją. Toje tai konvokacijoje, susižinoję su kitais luomais, ir mes noriai prisidėsime prie to, kas respublikai[95] bus naudingiausia". Karalius vis dėlto konvokacijos sušaukti nesutiko ir nauju raštu reikalavo mokesčiais apsidėti sekančiam seimely. Pavieto bajorija gegužės 6 d. nutarė reikalaujamuosius mokesčius duoti, bet kartu surašė formalų nutarimą, kuriame nuo savo senosios tezės neatsisako. Pagal įstatymus seimeliai mokesčių negalį uždėti. Konvokacijos jie reikalavę ne vien tam, kad galėtų susitarti su kitais Lietuvos luomais (tikriau, pavietais), bet ir tam, kad galėtų susižinoti su lenkais, nes tai esąs bendras reikalas. Karaliui to teisingo jų prašymo nepriėmus, jie šį kartą mokesčius užsidėsią, užsidėsią tik iš pagarbos karaliui, bet šitas faktas negalįs būti jokia prejudikata ateičiai. Toliau visi mokesčiai turį būti normalia tvarka uždedami[96].

Kaip matome, pavietui rūpi tik Lietuva. Laiške karaliui kalbama apie tai, kad mokesčius galį uždėti ne atskiri seimeliai, bet visos valstybės visuomenė; ta valstybė čia yra tik Lietuva ir tik jos konvokacijos, o ne bendro seimo reikalaujama. Taigi, ano meto visuomenės įsitikinimu, konvokacija, bent mokesčiam uždėti, yra visiškai autoritetinga. Pasak pavieto, ji esanti numatyta įstatymų ir senai praktikuojama.

1613 m. Lietuva ir Lenkija pergyveno didžiausios kariškos suirutės laikotarpį. Po nelaimingo žygio į Maskvą, dar 1612 m. susikonfederavusi, kariuomenė naikino ir Lietuvą, ir Lenkiją. Etmonas J. K. Chodkevičius, kad ir didžiausiomis pastangomis, negalėjo nuraminti kariuomenės, nes nebuvo lėšų, o avantiūriniuose Maskvos karuose išdykusios kariuomenės apetitas kasdien augo[97]. Vasario 19 d. pasibaigusio seimo paskirtų

[95] Šis terminas čia visur vartojamas bendrine prasme, reiškia apskritai valstybę, o šį kartą – Lietuvą.

[96] Laiškas karaliui ir pavieto antrasis nutarimas yra pacituoti *Opis dokumentov Vilenskogo Centralnogo Archiva drevnich aktovych knig*, Vilna, 1913, t. IX, sklt. 8, 16–17, Nr. 26 ir 79.

[97] Žr. T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce…*, t. II, p. 178 sqq. Kariuomenės konfederacijas liečiančių dokumentų pluoštas yra paskelbtas *AS*, t. IV, Nr. 78–108, p. 309–355; t. V, Nr. p. 23–80, 133–216. Lenkijos konfederatus nuraminusios 1614 m. komisijos veikimo dienoraštis *SRP*, t. V, p. 257 sqq. Be to, žr. J. K. Chodkevičiaus korespondenciją: *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza…*; *Kronika Pawla Piaseckiego…*, p. 245 sqq.

mokesčių[98] nepakako. Gavusi algą, kariuomenė reikalavo dovanų už nuopelnus ir tebesilaikė konfederacijos. Tuo sunkiu momentu 1613 m. lapkričio 4 d. karalius sušaukė Lietuvos konvokaciją Vilniuje[99]. Kaip matyti iš lapkričio 9 d. priimto nutarimo[100], konvokacija buvo sušaukta rasti lėšų kariuomenei nuraminti bei rasti priemonių apsisaugoti nuo klajojančių kareivių ir kazokų būrių plėšimų. Kadangi kariuomenės kitaip nuraminti būsią negalima, tai nutarę apsidėti mokesčiais. Kai kurios vaivadijos bei pavietai, nelaukdami nei seimo, nei šios konvokacijos, jau anksčiau paskyrę mokesčius savo seimeliuose. Vieni paskyrę po 4, kiti po 3, treti po 2 auksinus nuo valako, o dabar visi apsidedą po 4 auksinus (vaivadijoms, kurios dalį jau sumokėjo, tas įskaitoma). Be to, žydai ir totoriai apdedami dvigubu pagalvės mokesčiu, o miestai bei miesteliai dvigubu turto mokesčiu *(szosowe).* Kai sekančiame seime būsią nustatyti bendri su Lenkija mokesčiai, dabar sumokamieji Lietuvai turėsią būti įskaityti. Kazokams, su kuriais Lietuva neturėjo jokių santykių, iš tų pinigų nieko neskiriama. Jie turį išsinešdinti iš Lietuvos, o jei ir toliau taip plėšikautų, tai bajorija stosianti su ginklu rankoje ir juos išvysianti. Šios pareigos nenorėjo prisiimti tik Upytės ir Žemaičių atstovai. Jie tą klausimą paliko spręsti savo seimeliams. Iš tikro visuotinos bajorijos mobilizacijos 1613 m. nebuvo. Kazokus iškraustyti rūpinosi tik etmonas J. K. Chodkevičius, o jam padėjo tik tų sričių bajorija, kur tie kazokai siautėjo[101].

Be šių tiesioginių reikalų, kuriuos buvo nurodęs karalius, konvokacijos nutarime dar paliesta ir eilė kitų klausimų. Pvz., reikalaujama greičiau išspręsti Vilniuje sugriautos kalvinų bažnyčios bylą, etmonui pavedama pasirūpinti pasienio pilių apsauga ir, įdomiausia, rūpinamasi užkirsti kelią seimuose priimtųjų konstitucijų iškraipymui. Girdi, spausdintose konstitucijose labai dažnai pasitaiko klaidų. Dažnai į jas esą įtraukiama ir tokių konstitucijų, kurių seime atstovai visiškai negirdį arba kurios nesančios priimtos. Kad to nebūtų, seime priimtos Lietuvos konstitucijos ne vėliau kaip trečią dieną, maršalkos pasirašytos, turinčios būti atiduodamos Lietuvos kancleriui, kuris, užantspaudavęs valstybės antspaudu, turįs jas išsiuntinėti po pavietus ir išspausdinti Vilniuje. 1611 m. seimo konstitucijos, skiriančios komisijas Brastos, Liublino ir Palenkės

[98] *VL*, t. III, p. 107 (fol. 219 sqq).

[99] Žr. priedus, Nr. 3.

[100] Ten pat, Nr. 4.

[101] Žr. T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce…*, t. II, p. 187–188. Konvokacijos nustatyti mokesčiai buvo renkami ir iš dvasininkų dvarų, žr. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska…*, t. III, p. 99.

vaivadijų sienoms nustatyti[102], esančios po seimo surašytos ir į konstitucijas įtrauktos, tad negalinčios turėti jokios galios. Visi Lietuvos seimeliai sekančio seimo atstovus turį įpareigoti reikalauti, kad jos būtų panaikintos.

Šitos Lietuvos konvokacijos uždėtų mokesčių vėl nepakako. Tų pačių metų gruodžio mėnesį buvo sušauktas seimas, kuriame apsidėjo mokesčiais ir Lenkija. Kaip matyti iš po to seimo paskelbto mokesčių universalo, Lietuvai mokesčiai uždedami iš naujo, apie konvokaciją neprisimenama[103], bet jos skirtieji mokesčiai, žinoma, buvo įskaityti. Taigi ir šį kartą konvokacija buvo priemonė Lietuvai gelbėti, bet jos nutarimai vėliau įterpiami į seimo nutarimų rėmus; vieną kartą ką sumokėjusi, Lietuvos bajorija nepamiršta.

Buvo sušaukta konvokacija ir 1614 m., greičiausia spalio mėn. pradžioje[a]. Spalio 23 d. etmonas J. K. Chodkevičius rašo karaliui, kad apie jos nutarimus jau turbūt žinąs iš konvokacijos pas jį pasiųstų delegatų. Konvokacijos skirtieji mokesčiai nesą labai dideli, bet tokiu sunkiu momentu būsią labai naudingi. (Kaip sužinome iš kitų šaltinių[b], joje buvo nustatyta išrinkti 5 padūmes iš karališkųjų ir 3 padūmes iš dvasininkų bei bajorų dvarų.) Toliau J. K. Chodkevičius rašo, kad, gavęs karaliaus įsakymą, Livonijoje susamdytą kariuomenę jis ruošęsis paleisti, bet, Upytės, Breslaujos ir Ukmergės pavietų atstovams reikalaujant, konvokacija nutarusi ją dar palikti. Kaip matome iš karaliaus atsakymo į šį laišką, konvokacija, kaip ir 1613 m., dar įpareigojusi etmoną pasirūpinti Smolensko ir kitų pasienio miestų apsauga[104].

1615 m. balandžio 23 d. buvo sušaukti seimeliai rinkti atstovams į naują konvokaciją, kuri turėjo įvykti gegužės mėnesį. Tų pačių metų gegužės 22 d. kažkam rašytame Vilniaus pravoslavų Šv. Dvasios vienuolyno laiške minima, kad toji konvokacija, be ko kita, garantavusi pravoslavų tikėjimo išpažinimą[105]. Kaip visos kitos šio laikotarpio konvokacijos, taip ir ši, žinoma, buvo sušaukta pirmiausia mokesčiams uždėti. Lietuvos situacija buvo labai kritiška. Krašte siautėjo susikonfederavusios kariuomenės dalys bei visokių avantiūristų Maskvos karų metu surinkti būriai, Smolenskas jau buvo apgultas

[102] *VL*, t. III, p. 13–15 (fol. 19–22).

[103] Ten pat, p. 123 (fol. 252).

[104] Vilniaus kapitula savo atstovus į šią konvokaciją paskyrė IX 30 – J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*…, t. III, p. 99. J. K. Chodkevičiaus laiškas ir karaliaus atsakymas *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza*…, p. 177–179. Kai kuriuos šią konvokaciją liečiančius dokumentus, iš kurių matyti ir priimtųjų mokesčių didumas, mini P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. II, p. 11, 17 išnaša ir p. 29; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*…, t. II, p. 187; šios konvokacijos uždėtus mokesčius klaidingai priskiria 1613 m. lapkričio mėn. konvokacijai.

[105] *AS*, t. VII, Nr. 50, p. 75.

Maskvos kariuomenės, o 1615 m. vasario mėn. seimas pakriko ne tik nepaskyręs jokių mokesčių, bet net nepriėmęs jokių konstitucijų. Lietuvai teko gelbėtis pačiai. Ir šį kartą konvokacija paskyrė dvigubus mokesčius[106].

Būta Lietuvos konvokacijos ir 1617 m. prieš karalaičio Vladislovo Vazos žygį į Maskvą. Jau tų metų kovo 22 d. Vladislovas Vaza rašo K. Radvilai, prašydamas prisidėti prie ekspedicijos jį patį ir paremti jos reikalą būsimoje Vilniaus konvokacijoje[107]. Kada ji įvyko, žinių nepasisekė rasti, bet bus iš tikro įvykusi, nes ji yra minima ir 1665 m. Pacų manifeste. Apkaltinti siekimu atskirti Lietuvą nuo Lenkijos, Pacai tada aiškinosi, kad atskiros Lietuvos konvokacijos reikalavimas nesąs nusikaltimas unijos dėsniams, nes konvokacijos dažnai buvusios praktikuojamos: Lenkija nesipriešinusi nei 1614, nei 1617, nei 1633 m. konvokacijoms[108].

Paskutinė mums žinoma Zigmanto Vazos laikų konvokacija buvo sušaukta 1624 m. birželio 4 d. Vilniuje. Laikas buvo daug ramesnis negu, pvz., 1613 m., bet vis dėlto labai nesaugus. 1622 m. Lietuvos lauko etmono K. Radvilos padarytos, vėliau dar du kartu pratęstos paliaubos su Švedais turėjo galioti iki 1625 m. kovo mėn. pabaigos. Karas Lietuvai tuo tarpu negrėsė, bet tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje plėšikavo karų metu atsiradę visokių avantiūristų vadovaujami kariuomenės būriai, nuo kurių gintis Lenkija 1624 m. seime nutarė net suorganizuoti vaivadijų kariuomenės būrius, o Lietuva tada pasiėmė tą reikalą dar apsvarstyti reliaciniuose seimeliuose[109]. Abu kraštai troško taikos. Lietuvos lauko etmonas K. Radvila 1624 m. seimui ir karaliui buvo įteikęs net platų memorandumą, kuriame, išsamiai įvertinęs visą situaciją, įrodinėjo, kad karą su Švedija reikią kuo greičiau baigti[110]. Seimas buvo labai neramus. Atstovai puolė karalių dėl leidimo imperatoriui Ferdinandui II verbuoti Respublikoje karius, dėl karalienės nusipirkto Žyveco dvaro, pagaliau dėl nenoro taikytis su Gustavu II Adolfu[111]. Tuo

[106] Apie prieškonvokacinius seimelius ir konvokacijos paskirtus mokesčius žr. *Pamiętniki Samuela Maskiewicza (1594–1621)*, wyd. przez J. Zakrzewskiego, Wilno, 1838, p. 96. *KAKA* yra Lietuvos krašto iždininko J. Valavičiaus kvitas, liudijąs, kad Žemaičių vyskupo dvarų administratorius, Vilniaus kanauninkas Geišas, konvokacijos nustatytus mokesčius sumokėjo. Kvitas datuotas 1615 m. rugpjūčio 6 d. Vilniaus kapitula savo atstovus į konvok. paskyrė V 11 (J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska…*, t. III, p. 99), tad ji turėjo įvykti apie V 15.

[107] A. Muchliński, *Listy Władysława IV…*, p. 13, Nr. VIII.

[108] *AVAK*, t. III, p. 342–345.

[109] *VL*, t. III, p. 223, 226 (fol. 463, 469).

[110] *Księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego Wielgiego Księstwa Litewskiego, sprawy wojenne i polityczne 1621–1632* (toliau – K. Radziwiłł, *Sprawy…*), Paryž, 1859, p. 469–499.

[111] Žr. *Dzieje panowania Zygmunta III, krola polskiego, wielkiego księcia litewskiego* (toliau – *Dzieje panowania Zygmunta III…*), przez J. U. Niemcewicza, Kraków, 1860, p. 228–236.

tarpu karalius Zigmantas Vaza nieko nepaisė: pataikūnų remiamas ruošėsi pradėtis su Gustavu Adolfu naują karą, planavo net per jūrą pulti Švediją ir seimo skirtajai komisijai derėtis su Švedais nė nemanė leisti veikti. 1624 m. seimas (sausio–vasario mėn.) karaliui buvo labai nepalankus, tačiau žymi Lietuvos vaivadijų dalis vis dėlto sutiko užsidėti mokesčius, kurie, jei nepavyktų derybos, kaip pasakyta konstitucijoje, turėjo būti paskirti Livonijos karo reikalui. Lenkija tam nieko nepaskyrė, o pasiūlė tokiu atveju duoti reikalą išspręsti seimeliams[112]. Šitokia seimo pabaiga ir Lenkijos atsisakymas padėti Lietuvai vesti karą, dėl kurio ji mažiausia tebuvo kalta, Lietuvos bajoriją nepaprastai jaudino. Tokioje įtemptoje atmosferoje prieš reliacinius seimelius (kovo mėn.) karalius dar išsiuntinėjo pavietams universalus, įsakydamas kartu išrinkti atstovus į būsimą Lietuvos konvokaciją Vilniuje, kuriai tuo tarpu net nebuvo paskirta tikslios datos. Kaip į tai reagavo kiti Lietuvos seimeliai, mes nežinome, bet Naugarduko seimelis šią žinią sutiko labai nepalankiai, atstovus išrinko tik padaręs daugelį rezervų ir pabrėždamas, kad savo atstovus siunčiąs tik dėl to, kad kiti neapkrautų jų kokiomis naštomis, o be to, jie vis dėlto nuo rūpesčių tėvynės reikalais tokiu sunkiu momentu nenorį atsisakyti[113]. Matyt, panašiai buvo nusiteikusios ir kitos vaivadijos bei pavietai, nes susirinkusi konvokacija pasirodė labai nepalanki karaliaus planams, pasakė taip pat aštrių žodžių ir prie karo su Švedais nenorintiems prisidėti lenkams. Susirinkę atstovai konvokacijos maršalka išsirinko karaliaus maltretuojamą, negalintį prisiveržti prie vakuojančio didžiojo etmono urėdo ir didelį karo su Švedais priešą lauko etmoną K. Radvilą. Visiems karaliaus agentams tai buvo aiškiausias įrodymas, kad iš konvokacijos nieko gero negalima laukti. Ir iš tikro. Trumpai tetrukusi, penktą dieną savo darbus jau baigusi, konvokacija priėmė nutarimus, visais punktais reiškiančius karaliui nepasitikėjimą. Kadangi šis aktas yra labai įdomus ir savo forma, – jame yra punktų, rodančių, kiek konvokacija jautėsi autoritetinga kalbėti Lietuvos valstybės vardu bei tvarkyti savo reikalus, – tad čia apžvelkim visą jo turinį[114].

Pačioje akto pradžioje sakoma, kad atskirais suvažiavimais Lietuva visada būdavusi nepatenkinta ir prašiusi karalių jų nešaukti, bet kadangi dabartinis suvažiavimas esąs tikrai iš reikalo sušauktas, tad jį pripažįstą ir dėkoja karaliui už tėviškus rūpesčius. Bet vis dėlto prašą, kad toliau jau nebūtų apeinama įprasta seimelių tvarka (mat šį kartą at-

[112] *VL*, t. III, p. 225 (fol. 466–467).

[113] Naugarduko seimelio nutarimą iš rankraščio atpasakoja P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. IV, p. 158–159.

[114] Nutarimo tekstą žr. prieduos, Nr. 5.

stovai buvo išrinkti reliaciniuose, o ne specialiuose seimeliuose), o be to, daugiau tokių suvažiavimų jau neturį būti šaukiama, nes Lietuva ir tartis, ir nuo priešų gintis pagal senuosius ryšius turinti kartu su Lenkija. Jie žiną, kad praėjusis seimas karaliaus buvęs sušauktas pirmiausia dėl karo su Siodermanlando kunigaikščiu (t. y. su Švedija). Lietuvos atstovai tuo reikalu gavę progos kalbėti tik pačioje seimo pabaigoje. Tada lenkams jie nei kiek neapsileidę, bet, sekdami visų gerai tvarkomų valstybių pavyzdžiu, prašę, kad Livonijos klausimas būtų sprendžiamas pirmiausia taika, o tik paskui karu, nes atstovams seime netikę elgtis kitaip, negu kad buvę įpareigoję seimeliai. Be to, jie žinoję, kad išvargintas kraštas kariauti nebegalįs, ir numatę, kad lenkų, totorių puolamų, prie Livonijos reikalų negalima būsią pritraukti, kad iš jų tik gražių žodžių tebūsią galima išgirsti. Vis dėlto žymi Lietuvos pavietų dalis apsidėjusi mokesčiais jau seime, o kiti juos prisiėmę reliaciniuose seimeliuose. Tad reikią prašyti karalių, kad jis nemanytų, jog jie neįvertiną jo rūpesčių ir užmirštą savo pačių saugumą; reikią taip pat prašyti, kad jis neleistų visokiems apkalbinėtojams prie savęs įžeidinėti lietuvių tautą, kuri jiems esanti taip brangi, kad jokiai, net ir žymiausiai, tautai neleisią savęs įžeidinėti, nes iš tikro vieni kitus savo pusėn galį patraukti ne priekaištais bei įžeidinėjimais, bet broliška meile. Būdami įsitikinę, kad pratęstomis paliaubomis su Švedais (tai buvo padaryta gegužės 8 d.) karalius džiaugiąsis, jie nuoširdžiai dėkoją, kad ir jis sekąs savo pirmatakų pėdomis, kurie ne kartą valdinių labui išsižadėdavę net savo karališkųjų prerogatyvų; dėkoją, kad ir jis, norėdamas išgelbėti valdinius nuo bado, maro ir kitų karo baisenybių, davęs sutikimą padaryti paliaubas. Kartu jie dėkoja toms deryboms vadovavusiam Mscislavo vaivadai Jonušui Skuminui Tiškevičiui bei jo kolegoms komisarams, taip pat lauko etmonui K. Radvilai, kuris paruošęs toms deryboms kelią. Už tuos vargingus rūpesnius jiems visiems maloniai turįs atlyginti karalius. Kadangi jiems buvę pranešta, kad taikos nebūsią tol, kol nebūsią leista laisvai prekiauti su Ryga, tad šitos konvokacijos autoritetu reikalaują, kad Lietuvos iždininkas karaliaus atsiųsto prekybos uždraudimo nevykdytų tol, kol negrįšią su atsakymu šio suvažiavimo pas karalių siunčiamieji atstovai. Iždininkas su tuo sutikęs, o jie visi pasižadėję karaliaus akyse jį pateisinti. Patį karalių jie prašą prekybos daugiau nedrausti, nes dėl to galįs kilti karas. Be to, juk ir ankstyvesniųjų paliaubų metu su priešo kraštu buvę prekiaujama. Taip pat dabar esą laisvai prekiaujama su Maskva, Gdansko ir Prūsų miestų pirkliai net karui vykstant prekiauja su pačia Švedija. O prekybos laisvė esanti svarbi ne vien Rygai bei Švedams. Dėl jos suvaržymo dar labiau nukenčią patys lietuviai. Rygiečiai duonos gauną jūra ir badu nemirsią, o visa Gudija dėl to vystanti, žmonės negalį gauti druskos ir kitų reikalingų prekių. Vals-

tiečiai skursta, o dėl to ir bajorijos pajamos menkėjančios. Uždraudus prekybą pelnąsi tik Kuršo ir Livonijos žmonės, nes iš Rygos atsivežtas prekes Lietuvoje parduoda labai brangiomis kainomis. Kadangi tėvynės tėvui labiau turįs rūpėti savo valdinių labas negu kad ir didžiausi priešo nuostoliai, tai jie tikį, kad šį prašymą patenkinsiąs. O kadangi kraštas jau per daug esąs išvargęs ir kariauti negalįs, o be to, kaip esą žinių, dar gresiąs karas ir su Maskva, tad jie prašo karalių, kad atnaujintų derybas ir leistų padaryti dar ilgesnes paliaubas. Taip pat prašo sutvarkyti teismus pasieny pasitaikančioms byloms su Švedų valdiniais. Pagaliau nutarime vėl prieinama prie opaus mokesčių klausimo. Ir išsprendžiamas jis labai įdomiai. Ne tik neuždedama jokių naujų mokesčių, bet net pratęsiamas sumokėjimas seimo skirtųjų. Seimo konstitucija reikalavo juos sumokėti iki Sekminių[115], o dabar nesumokėjusiems laikas pratęsiamas iki šv. Martyno, t. y. iki lapkričio 11 d. Be to, konvokacija surinktuosius pinigus paima savo globon. Dabar karo nesą, tad reikią juos pasaugoti sunkesniam laikui, neišleisti. Be seimo sutikimo jie negalį būti naudojami jokiems reikalams. O kadangi svarbus reikalas – karas ar vidaus neramumai – galįs atsirasti dar prieš seimą, galį tekti net kariuomenę samdyti, tad tokiu atveju pinigai galį būti panaudoti tik nusprendus šios konvokacijos išrinktai komisijai. Į tą komisiją paskiriama 6 senatoriai ir 6 atstovai. Iždininkas galėsiąs panaudoti tuos pinigus tik gavęs visų komisijos narių pasirašytą įsakymą. Jei nors vienas nepasirašytų, iždininkas pinigų negalįs duoti. Nutarimą baigiant dar reikalaujama, kad Livonijos pilių išlaikymui lėšų duotų ir Lenkijos iždas. Lig tol visas išlaidas duodavęs Lietuvos iždas. Pagaliau dar pridedamas vienas nuo kitų svarstytų reikalų visiškai atsijęs reikalavimas. Brastos ir Palenkės vaivadijų sienos dar nesančios nustatytos, komisija darbo nebaigusi, o Lenkijos teismuose kai kuriems Brastos vaivadijos bajorams jau esą iškelta daug bylų, tad jie prašo karalių, kad visos tos bylos, kol komisija baigsianti darbą, būtų sulaikytos. Kitus klausimus, būtent Smolensko valdymo sutvarkymą, įstatymų pataisymą, priešseiminių Slanimo suvažiavimų atnaujinimą[a], taip pat ir monetų kalyklų reikalus palieką spręsti seimeliams, o galutinai priimsią sekančiam seime. Gale pažymima, kad pas karalių su pranešimu vykti išrinkę vyskupą E. Valavičių, Mscislavo vaivadą J. S. Tiškevičių, K. Zavišą ir P. Piekarskį[116].

Taigi, kaip matome, konvokacija jaučiasi autoritetinga net pakeisti konstitucijai (pakeičia mokesčių sumokėjimo terminą), krašto sumokėtus pinigus paima savo žinion

[115] *VL*, t. III, p. 233 (fol. 484).

[116] Šioje konvokacijoje karaliaus atstovu buvo paskirtas Mscislavo vaivada J. Tiškevičius, žr. K. Radziwiłł, *Sprawy…*, p. 502. Apie šią konvokaciją yra truputį rašęs P. Žukovič, *Sejmovaja borba…*, t. IV, p. 158–161. Jo turėta ir mums neprieinamų rankraštinių šaltinių.

ir priima kitų nutarimų, kurie šaukiant konvokaciją, žinoma, nebuvo numatyti (pvz., dėl Brastos vaivadijos bajorų apsaugos, dėl Livonijos pilių aprūpinimo arba dėl karaliaus universalo apie prekybą su Ryga sulaikymo). Konvokacija rūpinasi viskuo, kas tuo metu rūpėjo Lietuvai. Bet aukščiausią autoritetą ji vis dėlto pripažįsta seimui, nes pagal įstatymus tik seimas tegalėjo priimti karaliui privalomas konstitucijas. Konvokacijos nutarimai nebuvo konstituciniai veiksmai. Lietuviai reikalauja konvokacijų net nebešaukti, nes per jas Lietuvai uždedama didesnė našta, nuo kurios laisva lieka Lenkija. Tuo tarpu seimuose būna lengviau išreikalauti ir Lenkijos mokesčių, lengviau patiems nuo jų atsisakyti ir t. t.

Kaip žinome, į Lietuvos reikalavimus baigti karą su Švedija ir šį kartą karalius neatsižvelgė. 1626 m. vasarą karas vėl prasidėjo, o Gustavas Adolfas, kuris taip pat troško taikos, matydamas, kad vieną Lietuvą puldamas taikos nepasieksiąs, norėdamas išjudinti ir Lenkus, pagaliau perkėlė karą į Prūsus. Tada jau iš tikro pasisekė, ir 1629 m. buvo padarytos ilgesnės paliaubos.

Bekaralmetis po Zigmanto Vazos mirties, kaip jau buvo minėta, buvo bene pats ramiausias iš visų bekaralmečių. Būsimasis valdovas buvo jau iš anksto žinomas, ir jokio skilimo neįvyko. Visais ankstyvesniais bekaralmečiais lietuviai į primo sušaukiamus konvokacinius seimus nevykdavo. Jie tuojau sušaukdavo savo atskirą seimą – suvažiavimą, kuris taip pat priimdavo atskirą bekaralmečio tvarkos aktą, sutvarkydavo vadinamuosius kaptūrus ir pasiųsdavo savo delegatus į Lenkų konvokaciją. Toksai Lietuvos suvažiavimas įvyko Vilniuje ir 1632 m. Apie ji mes daug nežinome. Žinome tik, kad jis įvyko, priėmė kaptūro aktą ir nutarė pasamdyti dar 600 naujų karių[117]. Bet šis suvažiavimas nebuvo visuotinas. Galimas dalykas, kad jame dalyvavo net ne seimelių rinkti atstovai, bet tik kai kurie senatoriai ir palaidos bajorijos masės. Įvyko jis dar gegužės mėn., o seimeliai atstovams į konvokacijos seimą rinkti buvo sušaukti tik birželio 3 d. Kai kurios vaivadijos apie tą Vilniaus suvažiavimą, matyt, nieko nė nežinojo, nes, pvz., Brastos vaivadija birželio 3 d. seimely nustatė tik provizorinę bekaralmečio tvarką. Vėliau, atstovams grįžus iš konvokacijos seimo, žadėjo įvesti tokius kaptūrus, kokius priims seimas arba kokius bus priėmusios kitos Lietuvos vaivadijos[118]. Konvokacijos seime lietuviai šitą savo suvažiavimą vis dėlto laikė teisėtu, nors buvo kilę ir ginčų. Ir įsidėmėtina, kad suvažiavimo nutarimų teisėtumą kvestionavo taip pat dalis lietuvių, būtent etmonas L. Sapiega su savo šalininkais. Mat L. Sapiega buvo nepatenkintas,

[117] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 17–20.

[118] *AVAK*[a], t. III, p. 337–338.

kam suvažiavimo nutarimą dėl surinkimo 600 kareivių pasiėmė vykdyti jį apėjęs lauko etmonas K. Radvila. Kai kancleris A. Radvila (jis pats suvažiavime nedalyvavo), pranešęs apie Vilniaus suvažiavimo nutarimus, pasiūlė jo priimtą kaptūro aktą patvirtinti, vicekancleris P. S. Sapiega (etmono giminaitis) tam pasipriešino. Bet labai energingai nutarimą gynė Vilniaus vyskupas B. Voina ir ypač iždininkas S. Pacas. Šis pastarasis savo kalboje pabrėžė, kad Vilniaus nutarimas esąs padarytas *unanimi consensu i zwyczajem dawnym*[a] ir vicekanclerio pasipriešinimas čia negalįs nieko suardyti. Lietuva anksčiau į konvokacinius seimus neatvykdavusi, atsiųsdavusi tik 2 savo delegatus. Galėjusi ji taip ir dabar pasielgti. Vidaus ir užsienio pavojai privertę Lietuvą šį kartą nerizikuoti iššaukti skilimą, ir pirmą kartą Respublikos istorijoje ji nutarusi dalyvauti ir konvokacijos seime. Bet Lietuvos suvažiavimas buvęs teisėtas, ir reikią jo nutarimus patvirtinti. Seimo maršalka Lietuvos lauko etmonas K. Radvila, kurį šis ginčas ir patį palietė, kuris, be to, greičiausia buvo ano suvažiavimo *spiritus movens*[b], žinoma, taip pat karštai rėmė jo teisėtumą, ir po senatorių kalbų, seimo vardu dėkodamas už nurodymus, Vilniaus suvažiavimo nutarimais tik pasigėrėjo, apie abejones dėl jo teisėtumo nė neužsiminė[119]. Ir iš tikro seimas tą nutarimą patvirtino, tik pabrėžė, kad jis negalįs įnešti jokios „dismembracijos“ tarp Lietuvos ir Lenkijos[120]. Tuo būdu visoje Lietuvoje turėjo veikti ne seimo, bet Vilniaus suvažiavimo priimtoji kaptūrų tvarka[121].

Vladislovo Vazos laikai Lietuvai buvo daug ramesni. Tiesa, karas su Švedais buvo beatsinaujinąs, bet šį kartą jau buvo daug geriau pasiruošta, jis truko neilgai ir ypatingo Lietuvos pajėgų įtempimo nepareikalavo. Vienintelis kritingesnis momentas buvo tik pačioje jo valdymo pradžioje, kilus karui su Maskva. Karui, prasidėjusiam jau 1632 m. rugpjūčio mėn., 1633 m. karūnacijos seimas lėšų nedaug tepaskyrė. Ilgam jų neužteko. Karaliui atvykus į kovos lauką, laimė, tuojaus pakrypo lietuvių lenkų pusėn, bet kariuomenę apmokėti nebuvo kuo. Dėl to prieš 1634 m. grabnyčių seimelius karalius paskelbė universalus, šaukiančius Lietuvos konvokaciją Vilniuje kovo 2 d.[122] Konvokacija

[119] Žr. šio seimo dienoraštį (rašytą J. Sobieskio) K. Radziwiłł, *Sprawy…*, p. 625, 627–629, 643–646. Bent kiek tuos klausimus paliečia ir A. S. Radvila savo atsiminimuose (*Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 20–21).

[120] *VL*, t. III, p. 346 (fol. 726, § 13).

[121] Mums žinomuose to meto aktuose vis dėlto visur remiamasi konvokacijos seimo, o ne suvažiavimo autoritetu. Žr. *AVAK*, t. III, p. 338–340; *Opis dokumentov…*, t. X, p. 169, 213–216, 274 skiltis. Bet tai vis dokumentai suvažiavime nedalyvavusios Brastos vaivadijos.

[122] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 196.

iš tikro susirinko, bet ar daug ji paskyrė mokesčių, žinių neteko rasti[123]. Padarius Polianovkos taiką liepos 19 d. buvo sušauktas bendrasis seimas, kuris galutinai pasirūpino kariuomenės apmokėjimu. Kaip matyti iš A. S. Radvilos atsiminimų, gegužės mėnesį iš kovų lauko grįždama ypatingai sauvaliavo ir plėšikavo Lenkijos kariuomenė[124]. Lietuvos kariuomenė ramiau laikėsi greičiausia ne vien dėl to, kad ji žygiavo per savo kraštą, bet ir dėl to, kad bent dalį pinigų jau buvo gavusi arba jau buvo tikra, kad netrukus gausianti. Tuo tarpu Lenkijos kariuomenė dar nieko nežinojo.

Kaip minėta, 1665 m. Pacų pasiteisinimo akte yra minima ir 1633 m. konvokacija. Tačiau, rodos, čia bus sumaišyti metai (turėjo būti 1634 m.) arba minima ne konvokacija, bet komisija Lietuvos Statuto ir kitų įstatymų reformai apsvarstyti, susirinkusi tų metų birželio 27 d. Toje komisijoje pagal 1633 m. karūnacijos seimo konstituciją turėjo būti tik 3 seime paskirti senatoriai, abu kancleriai, referendorius ir po 1 atstovą nuo kiekvieno pavieto[125]. Kadangi komisija dirbo Vilniuje esant ir karaliui, prie kurio buvo susirinkę beveik visi senatoriai ir daugybė bajorijos, tad faktiškai ji galėjo įgauti ir konvokacijos charakterį[126]. Bet kad ji būtų iš tikro padariusi kokių pašalinių nutarimų, neteko užtikti. Taigi visą Vladislovo Vazos karaliavimo metą, be 1634 m., daugiau konvokacijų greičiausia nebuvo, nes iš tikro palyginti ramiais jo laikais nebuvo nė reikalo jų šaukti. Dėl to ir 1648 m. bekaralmečiu Lietuva su ypatingais reikalavimais nepasirodė, konvokaciniame seime taip pat dalyvavo ir net sutiko apsidėti mokesčiais[127]. Tačiau yra

[123] Brastos vaivadijos instrukcija savo atstovams į šią konvokaciją *AVAK*, t. II, Nr. 75, p. 167–169. Apie ją savo atsiminimuose rašo taip pat K. F. Obuchovičius, Mozyriaus pavieto atstovas konvokacijoj (*Pamiętniki historyczne…*, p. 4). Tiktai atsiminimų perrašinėtojai ar leidėjas bus sumaišę K. F. Obuchovičiaus minimos konvokacijos datą: vietoje 1634 III 2 priskyrė ją 1633 III 2. K. F. Obuchovičius pasakoja, kad tuojaus po karūnacijos, įvykusios 1633 m. vasario mėn., Vladislovas Vaza išvykęs vaduoti apgulto Smolensko. Rugsėjo mėnesį jam pasisekę pralaužti apgulėjų linijas ir su apgultaisiais susisiekti. Naujam skirsnely pastebi, kad tais pačiais metais, liepos mėn., miręs L. Sapiega, o sekančiam skirsnely rašo: „Tegoż roku dnia 2-go Marca Król IMć Władysław IV pod Smoleńskiem z wojskiem naszem będąc, złożyć raczył Convocacyę w Wilnie… Na której Conwocacyji… szczęśliwa nas od Króla IMci z pod Smoleńską doszła nowina, iż Szejn…, prawie jako więzień gardła tylko uprosiwszy, z okopu swego z wojskiem wyszedł…“ (p. 4). Visų čia minimų įvykių datos mums yra žinomos. K. F. Obuchovičius rašo, kad karalius konvokaciją šaukė būdamas stovykloje prie Smolensko. Tuo tarpu iš Krokuvos po karūnacijos seimo, pasibaigusio 1633 m. kovo 17 d. (*Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 150), išvyko vos IV 2. Į Vilnių jis atvyko VI 24 (ten pat, p. 162). VII 26 išvykęs iš Vilniaus, Smolenską jis pasiekė vos VIII 17. Kaip ir K. F. Obuchovičius rašo, Smolensko įgula buvo išvaduota rugsėjo mėn. (kovos buvo baigtos X 4). Šehino stovyklos puolimas buvo pradėtas lapkričio mėn., o jo kapituliacija, apie kurią Vilniuje buvo sužinota konvokacijos metu, įvyko 1634 m. kovo 1 d. Taigi, kad K. F. Obuchovičius kalba ne apie nebuvusią 1633, bet apie 1634 m. konvokaciją, minimą ir kitų šaltinių, abejonių negali būti. Apie šį Vladislavo Vazos žygį žr. T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce…*, t. II, p. 265 sqq.

[124] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 212.

[125] *VL*, t. III, p. 679 (fol. 799).

[126] Apie šios komisijos darbus žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 162 sqq.

[127] *VL*, t. IV, p. 84 (fol. 169).

žinių, kad karaliui vos mirus (jis mirė Merkinėje) įvyko ir atskiras Lietuvos suvažiavimas. Jis įvyko greičiausia Gardine[a], nes Vilniaus kapitula birželio 19 d. savo atstovais į ją paskyrė kaip tik tuos pačius savo narius, kuriuos birželio 5 d. buvo paskyrusi nulydėti karaliaus lavoną iš Merkinės į Gardiną[128].

Nelaimingais Jono Kazimiero laikais išsiversti be konvokacijos buvo sunku. Lietuva puolama Maskvos vėl pirmiausia pati turėjo apsiginti. Rasti tam reikalui priemonių galėjo tik konvokacija. Verdant didikų tarpusavio vaidams, o karaliui ne tik nesugebant juos sutaikinti, bet įnešant dar didesnio nesutarimo, įvykiai nuėjo visiškai kita linkme: konvokaciją sušaukti nepavyko, seimai taip pat nieko nepadarė ir, karaliaus niekinamo[b] Jonušo Radvilos vadovaujama, žymi Lietuvos bajorijos dalis 1655 m. žengė dar vieną žingsnį – atsiskyrė nuo karaliaus bei nuo Lenkų ir sudarė unijos sutartį su švedais.

1654 m. prasidėjus Maskvos karui, Smolensko puolimo išvakarėse, Jonas Kazimieras rugsėjo 9 d. sušaukė Lietuvos pavietų seimelius, siūlydamas surinkti pavietų kariuomenę ir kartu eiti į karą visai bajorijai. Kadangi universale bajorijai buvo įsakyta susirinkti prie lauko etmono V. Gonsievskio, ne prie didžiojo etmono J. Radvilos, kaip reikalavo įstatymai, kilo dar didesnė audra. Abiejų etmonų kariuomenės pasidarė lyg priešai vieni kitiems, krašte virė ginčai, sklido, iš J. Radvilos aplinkos išėję, prieš karalių nukreipti pamfletai. Pagaliau Lietuvos senatoriai per kanclerį A. Radvilą pareikalavo sušaukti Lietuvos konvokaciją. Tai buvo etmono J. Radvilos laimėjimas. Jis jau anksčiau buvo reikalavęs, kad konvokaciją sušauktų patys Lietuvos senatoriai. Karalius, nenorėdamas, kad konvokacijoje laimėtų J. Radvila, pats atvyko į Lietuvą (rugsėjo 19 d.). Norėdamas paruošti dirvą prieš J. Radvilą, jis paskelbė labai griežtą protesto universalą, kuriame labiausiai kaltino etmoną J. Radvilą ir kitus Lietuvos senatorius, kurie visi jį apleidę, kad nebeturįs su kuo nė pasitarti Lietuvos reikalais. Iš tikro jau tuo momentu Lietuvos valstybės vairas iš jo rankų buvo išslydęs, o manifestas kiaurymę tarp jo ir didžiųjų Lietuvos ponų dar labiau padidino. Į karaliaus sušauktą Lietuvos senatorių pasitarimą Gardine teatvyko vos 9 senatoriai. Lapkričio 21 d. prasidėję posėdžiai nedavė jokių vaisių. Paskutinis karaliaus universalas buvo užkirtęs kelią bet kokiam susitarimui. Bijodami, kad atmosfera dar labiau nesutirštėtų, Gardine buvę lenkai senatoriai pasiskubino prikalbėti karalių kuo greičiau grįžti į Lenkiją.

Kaip tik senato pasitarimo išvakarėse etmonas J. Radvila lapkričio 19 d. sušaukė Lietuvos bajorijos suvažiavimą Vilniuje, kuris per specialų savo delegatą iš karaliaus bei prie jo esančių senatorių pareikalavo paskirti Lietuvos seimeliams datą išrinkti at-

[128] J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska…*, t. III, p. 143.

stovams į konvokaciją. Karalius paklausyti J. Radvilos, žinoma, negalėjo ir išvyko iš Lietuvos nieko nepadaręs[129]. Tuo tarpu Maskvos kariuomenė sėkmingai žygiavo gilyn į kraštą, o etmonai tarp savęs nesutarė ir atsispirti nepajėgė. Pagaliau grėsė susikonfederuoti neapmokėta Lietuvos kariuomenė, kuri jau 1554 m. spalio mėnesį buvo pradėjusi judėti ir sutiko pasilikti tarnyboje tik gavusi abiejų etmonų ir algų apmokėjimo komisijos narių garantijas, kad iki 1655 m. rugpjūčio 9 d. algos tikrai bus išmokėtos[130]. Kadangi 1654 m. seimo paskirtų mokesčių[131] tam reikalui negalėjo pakakti, tad būtinai reikėjo šaukti seimą arba atskirą Lietuvos konvokaciją. Karalius pagaliau paskelbė šaukiąs konvokaciją Vilniuje, nes Lenkijai, kuri kariuomenei mokesčių paskyrusi iki 1656 m. sausio 1 d., seimas nesąs reikalingas. Lietuvos pavietai atstovus į tą konvokaciją turį išrinkti balandžio 19 d., o konvokacija turinti susirinkti gegužės 10 d. Į ją atvykstąs ir pats karalius, net su Lenkijos senatoriais, ir unijos ryšių ji nei kiek neįžeisianti, nes, be kariuomenės apmokėjimo klausimo, jokių kitų reikalų nespręsianti. Tad ir pavietai savo atstovams instrukcijose neturi leisti rūpintis jokiais kitais reikalais. Konvokacija netruksianti ilgiau kaip 1 savaitę ir jos metu nebūsią jokių seimų metu įprastų iškilmių[132]. Tačiau nors įtikinėta, kad konvokacija atskiro Lietuvos seimo formos neįgausianti, Lenkijoje ja negalėjo būti patenkinti. Juk dar anksčiau Lietuva jau buvo pasišovusi tvarkytis atskirai, reikalavo konvokacijos ir Lietuvos senatoriai, ir Vilniuje bajoriją susikvietęs Radvila, kuris, be to, jau tada buvo parodęs aiškaus noro karo su Švedais išvengti. Lenkijoje nebuvo paslaptis, kad Radvilos ir kai kurie kiti Lietuvos ponai jau buvo užmezgę ryšius su Švedija. Leisti dar susirinkti visos Lietuvos atstovams, kurie neabejotinai būtų paklausę Radvilos balso, buvo labai pavojinga. Dėl to jau priartėjus Lietuvos seimelių terminui, balandžio 3 d. karalius paskelbė naują universalą, kuriuo nei seimelių, nei jų datos neatšaukia, bet praneša, kad išrinktieji atstovai turį atvykti ne į Lietuvos konvokaciją Vilniuje, bet į bendrą seimą Varšuvon. Mat esą atsiradę naujų pavojų ir seimas pasidaręs taip pat reikalingas ir Lenkijai. Seimo susirinkimo data skiriama gegužės 19 d., t. y. tik 9 d. vėliau negu buvo skirta Lietuvos konvokacijos data[133]. Konvokacija buvo atšaukta, tačiau šis karaliaus universalas iki seimelių kai kurių Lietuvos sričių, matyt, nepasisekė, nes balandžio 19 d. Žemaičių seimelis (Raseiniuose) savo atstovams

[129] Žr. L. Kubala, *Szkice*…, ser. III, p. 207–266.

[130] Ten pat, p. 264. Plg. *Źródła do dziejów Polski*, zebrane i wydane prez Franciszka K. Nowakowskiego, Berlin, 1841, t. I, p. 150–155.

[131] *VL*, t. IV, p. 216 (fol. 468 sqq).

[132] *AVAK*, t. XXXIV, p. 33–35.

[133] Ten pat, p. 36–37.

davė instrukciją, kurioje šaukiamasis seimas dar visai neminimas. Atstovai įpareigojami vykti tik į konvokaciją Vilniun ir daugiau niekur. Jei ten konvokacija pairtų, jiems įsakoma niekur daugiau nevykti, nes karaliaus universalas įsakęs bajorijai atstovus pasiųsti tik į Vilnių[134]. Kadangi netrukus turėjo ateiti antrasis karaliaus universalas, tai atstovai, matyt, vis dėlto išvyko jau į Varšuvą. Žemaičiai tame seime iš tikro dalyvavo. Tai matyti ir iš jo konstitucijų: yra jų atstovų deklaracija (vaivadijų deklaracijų tarpe), o be to, jų atstovas J. Stankevičius, Lietuvos raštininkas, kuris instrukcijoje minimas pirmuoju atstovu į konvokaciją, seimo buvo paskirtas į delegaciją paruošti instrukcijai pasienių nuraminimo komisarams[135].

Toliau iš Jono Kazimiero laikų dar pasisekė rasti žinių tik apie Lietuvos konvokaciją 1665 m., to paties karo su Maskva metu. Ši konvokacija nepaprastai įdomi tiek savo užkulisiais, tiek nutarimais[a]. Pirmas, sušauktas dar 1664 m., ir antras tų metų seimas (kovo mėn.) iširo dėl rokošą kėlusio Liubomirskio bylos[136]. Kadangi karas su Maskva dar tebėjo, tai, lietuviams reikalaujant, buvo paskirta atskira Lietuvos konvokacija. Jos idėja neabejotinai priklausė kancleriui ir lauko etmonui Pacams. Minsko atstovai, jų priešai, po seimo į Slanimo pilies teismo knygas įtraukė viešą protestą, kuriame kaltina Pacus veikus prieš unijos ryšius *(in convulsionem vinculorum unionis, y ciągnąc na dismembratią)*[b] ir privačiame Lietuvos senatorių bei atstovų pasitarime suagitavus reikalauti konvokacijos. Pacai esą sakę, kad Lenkai Lietuvos reikalų nepaisą, ir tik savo konvokacijoje Lietuva tegalinti pasirūpinti ir karo, ir taikos reikalais. Pacai savo proteste, įtrauktame į Brastos pilies teismo knygas, visus tuos kaltinimus atmeta ir nutarimą dėl konvokacijos išaiškina kiek kitaip. Esą kancleris jokių privačių pasitarimų nešaukęs, bet tik kaip paprastai pirmininkavęs atskiruose lietuvių posėdžiuose. Ten jis jokios agitacijos prieš lenkus nevedęs, bet tik iš savo urėdo pareigos iškėlęs klausimą: ką tokiu sunkiu metu reikią daryti? Deryboms su Maskva buvę nutarta paskirti delegaciją, ir ji buvusi paskirta ne separatinė, bet paties karaliaus (atseit tik lietuviams reikalaujant), o kariuomenės apmokėjimo reikalu daugumas posėdžio dalyvių siūlę sušaukti Lietuvos konvokaciją. Tokios konvokacijos juk buvusios sušauktos 1614, 1617, 1633 m. ir Lenkija joms nesipriešinusi. Iš pačių lietuvių tame posėdy prieš konvokaciją tepasisakę vos 3 atstovai. Bet ir jie priešinęsi tik dėl to, kad neturėję instrukcijose tuo reikalu įgalio-

[134] Žr. priedus, Nr. 6.

[135] *VL*, t. IV, p. 230–231 (fol. 498–499).

[136] *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński (toliau – *Pamiętniki historyczne…*), Wilno, 1859, p. 134–136.

jimų. Prieš konvokaciją jie neprotestavę, tik palikę klausimą išspręsti savo seimeliams. Karalius su konvokacija taip pat sutikęs, bet šaukęs ją ne universalais, o per atstovus, vykstančius į reliacinius seimelius[137]. Aiškus dalykas, kad šis Pacų aiškinimasis buvo tik reikalo iškeltas, ir Minsko atstovų jiems daromas „priekaištas" labai suprantamas. Nepasitenkinimas Lenkija, kuri mažai tesirūpino parama Lietuvai, buvo gyvas nuo pat karo su Maskva pradžios ir aiškiausiai buvo suformuluotas žinomoje 1655 m. sutartyje su Švedais Kėdainiuose. Pacai, žinoma, prie to viešai prisipažinti negalėjo, bet iš esmės pats konvokacijos reikalavimas kaip tik tą patį rodė: savo reikalus patys susitvarkysim.

Iš Pacų protesto teksto galima būtų padaryti išvadą, kad prieš konvokaciją kitų seimelių jau nebuvę šaukta, kad atstovus į konvokaciją bus rinkę reliaciniai seimeliai po pakrikusio Varšuvos seimo. Tačiau M. Obuchovičius savo atsiminimuose mini atskirus seimelius, kurie daugely pavietų pavėlavę, nes laiku nebuvę prisiųstos karaliaus instrukcijos. Kai kur dėl to net visai nebuvę išrinkta atstovų. Skirtąją konvokacijos pradžiai dieną į Bialą (Vilniaus kašteliono Mykolo Radvilos dvarą) atvažiavę vos 6 senatoriai ir apie tiek pat atstovų. Be to, su karaliumi buvę atvykę taip pat keletas Lenkijos senatorių. Slanimo pavieto atstovai, kuriais buvo didžiojo etmono Povilo Sapiegos sūnus Benediktas (Lietuvos pastalininkis) ir V. Chaleckis (sargybinis) remdamiesi savo instrukcija prieš konvokaciją protestavę. Esą Lietuva negalinti turėti atskirų seimų, o čia būsiąs tikras seimas, nes atvykęs ir karalius, t. y. susirinkę „visi trys luomai". Visą akciją prieš konvokaciją varė didysis etmonas bei Vilniaus vaivada P. Sapiega. Pats į Bialą neatvažiavęs, laiškais ir per savo pasiuntinius jis reikalavo, kad nedalyvautų konvokacijoje karalius (kitaip esą būsiąs tikras seimas ir būsianti sulaužyta unija), o be to, reikalavo, kad ji būtų sušaukta ne privačiame kurio pono dvare, bet kuriame nors karališkame mieste, geriausia sostinėje Vilniuje. Kad galima būtų likviduoti ginčą, reikėjo laiko. Todėl pirmąją konvokacijos dieną, o tai buvo šeštadienis, kancleris Pacas karaliaus vardu posėdį nukėlė į pirmadienį. Tuo tarpu pas P. Sapiegą į Pružanus buvo pasiųsti specialūs karaliaus pasiuntiniai. Pirmiausia buvo pasiųstas Pamario pakamaris J. Gninskis, o paskui ir etmono sūnūs su savo kolega. Padaręs 34 mylias kelio J. Gninskis pirmadienio rytą atvežė gana nepalankų atsakymą: etmonas konvokacijai nesąs priešingas, tačiau karaliui joje dalyvauti negalįs patarti. Po to karalius pranešė atstovams, kad skubių reikalų esąs verčiamas tuojau išvykti į Lenkiją. Į Bialą atstovų susirinkę labai nedaug, tad ir konvokaciją nukeliąs į liepos 3 d. Susirinkti ji turėsianti jau Gardine. Taip, P. Sapiegai

[137] *AVAK*, t. III, p. 342–345. Dokumentas išspausdintas klaidinga (1655 m.) data. Iš turinio aišku, kad turėjo būti 1665 m., nes apie tų metų seimą kalba.

užsispyrus, konvokacija išsiskirstė, o karalius, dar visą savaitę paviešėjęs pas J. Radvilą, išvažiavo į Varšuvą[138a].

Liepos 3 d. Gardine konvokacija iš tikro susirinko, ir jau be karaliaus, kurio atstovu čia buvo Gniezno kaštelionas A. Sielskis[b]. Jo atvežtoje instrukcijoje karalius aiškinosi pats atvykti negalėjęs dėl svarbių reikalų, sulaikiusių jį Lenkijoje, ir pirmiausia siūlė apsvarstyti kariuomenės apmokėjimo klausimą, nes Liubomirskio šalininkų išardyti du iš eilės seimai nepaskyrę jokių mokesčių. Konvokacija, kurioje taip pat dalyvavo ir Livonijos atstovai, užtruko 2 savaites ir 2 dienas. Buvo išrinktas ir konvokacijos maršalka, Smolensko pakamaris J. A. Chrapovickis, tačiau, pasak M. Obuchovičiaus, balsus atstovams dalinęs ne jis, bet Lietuvos krašto maršalka K. Zaviša, kuris ir sėdėjęs atstovų rūmų maršalkoms įprastoje vietoje, salės vidury[139].

Konvokacija buvo sušaukta tik kariuomenei reikalingų mokesčių reikalu, tačiau sprendė ji visus tuo metu Lietuvai aktualius klausimus; jos nutarimas savo pobūdžiu nei kiek nesiskiria nuo bendrųjų seimų konstitucijų. Čia, be mokesčių (22 padūmių), buvo dar nutarta: 1) iš Lietuvos iždo tuojau grąžinti karaliui nors dalį pinigų, jo išleistų Lietuvos kariuomenės reikalams; 2) buvo paskirtos tam tikros dovanos etmonams ir karo invalidams; 3) išnuomotos Lietuvos muitinės; 4) nustatyta, kokie pinigai turi būti visur imami; 5) pareikalauta naujos dūmų liustracijos; 6) rekomenduota užsitarnavusi husarų vėliava; 5) pareikalauta, kad būtų atlyginta visiems, kurie kada savo lėšomis parėmė valstybės reikalus; 8) iždo tribunolui pavesta tikrinti tik naujųjų mokesčių išieškojimą; 9) paskirtos tam tikros sumos delegacijos į Maskvą reikalams ir t. t.

Konvokacijos nutarimus pasirašiusių tarpe matome ir etmoną P. Sapiegą, kuris prieš porą mėnesių nenorėjo į ją nė atvažiuoti. Tačiau senųjų ginčų atgarsio matyti ir šitame nutarime. Jau pačioje akto pradžioje, dėkojant karaliui už konvokacijos sušaukimą, sakoma, kad ji iš tikro esanti ekstraordinarinė, bet ne nepraktikuota priemonė pasirūpinti Lietuvos reikalais. Šventųjų unijos ryšių su Lenkija ji nei kiek neįžeidžianti. Akto pabaigoje sakoma, kad visus savo nutarimus patieksią ratifikuoti *(in ratihabitionem)* pirmajam seimui, o dabar juos patvirtinti siunčią karaliui. Prašą jį šį, iš įstatymų

[138] *Pamiętniki historyczne…*, p. 136–138.

[139] M. Obuchovičiaus (ten pat, p. 139) pastaba nėra visiškai aiški. Jis sako, kad J. A. Chrapovickis „głosu nam nie rozdawał“, o apie K. Zavišą sako, kad jis davinėjęs balsus, svarstant mokesčių klausimą. Tad gal šiaip maršalkavo ir J. A. Chrapovickis. Tik kalbant svarbiausiu klausimu, kad atstovai nesijaustų per daug laisvai, bus vadovavęs krašto maršalka. Vis dėlto M. Obuchovičiaus pastaba rodo, kad krašto maršalkos šeimininkavimas konvokacijos posėdžiuos nebuvo įprastas dalykas.

numatyto kelio išeinantį, nutarimą šį kartą patvirtinti, o ateity tokius pasitarimus ir įstatymais apdrausti[140a].

Pranešti karaliui apie nutarimus buvo išrinkta speciali delegacija iš 2 senatorių ir 2 atstovų: Žemaičių vysk. A. Sapiega, Polocko vaivada J. K. Kopcas, stalininkas M. Oginskis ir Naugarduko pakamaris M. Obuchovičius. Karaliaus, kuris tuo tarpu kariavo su Liubomirskiu, delegacija buvo priimta stovykloje netoli Čenstakavos. Išklausęs vyskupo Sapiegos kalbos, nutarimų akto ir konvokacijos delegacijai duotosios instrukcijos, karalius formalų atsakymą davė rugsėjo 10 d., jau būdamas stovykloje prie Pilicos. Savo diplome karalius rašo, kad pasitaręs su senatu konvokacijos nutarimus tvirtinąs, nes jie nesipriešiną nei įstatymams, nei papročiams bei seimams ir juo labiau unijos aktui[b].

Kad kada nors tuos nutarimus būtų tvirtinęs ir seimas, nėra jokių žinių. Po šios konvokacijos du seimai iš eilės iširo. Jie, žinoma, nieko negalėjo patvirtinti. 1667 m. nusisekęs seimas tuo reikalu taip pat nepriėmė jokios konstitucijos, tačiau Gardino konvokacijos mokestinius nutarimus jis traktuoja lygiai su ankstyvesniojo seimo nutarimais. Tuo būdu konvokacijos nutarimai įgavo galios ir buvo vykdomi vien karaliaus ir senato patvirtinti[141].

Apie kokias nors kitas konvokacijas Jono Kazimiero laikais žinių nepasisekė rasti. Tik 1666 m. kai kurie Lietuvos didikai konvokacija buvo norėję paversti Vyriausiąjį Tribunolą, prijungus prie jo bajoriją, susirinkusią į naujo Vilniaus vaivados Mykolo Radvilos įvažiavimo iškilmes. Tačiau ši konvokacija neįvyko[142]. Mykolo Višnioveckio laikais[c], pirmą kartą Lietuvos ir Lenkijos bendro gyvenimo istorijoje, Lietuvos konvokacija buvo sušaukta seimo nutarimu. Lenkams esant labai reikalingiems paramos karui su turkais, antrajam 1670 m. seime (rugsėjo 9 d.–lapkričio 1 d.) Lietuva mokes-

[140] Nutarimo tekstas *AVAK*, t. IV, p. 12–21. Įsidėmėtina, kad daugumas senatorių, jų tarpe ir karaliaus atstovas A. Sielskis, nutarimus pasirašo su pastaba „salvis iuribus unionis“. Tokios pastabos nepridedа tik etmonas P. Sapiega, maršalka K. Zaviša, krašto iždininkas J. Krišpinas Kiršenšteinas, Naugarduko kaštelionas V. Judickis ir Brastos kaštelionas M. S. Savickis (su anokia pastaba yra pasirašę 7 Lietuvos senatoriai). Iš atstovų tokios pastabos neprideda nei vienas.

[141] Karaliaus aktas, tvirtinąs konvokacijos nutarimus, ten pat, p. 21–23. Delegacijos nario M. Obuchovičiaus pasakojimas: *Pamiętniki historyczne*…, p. 139. Apie konvokacijos uždėtų mokesčių išieškojimą žr. *AVAK*, t. IV, p. 25–27. Be to, žr. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*…, t. III, p. 178–179; *VDUB RS* yra Žemaičių mokesčių rinkėjo A. Šemiotos kvitas, kad 1665 m. Gardino konvokacijos nustatytų mokesčių antrąją ratą bajoras Petras, Motiejaus sūnus, Budrikas sumokėjo: „wtorey raty dziesięcioro podymnia na woysko W. X. Litewskiego naznaczonym, to iest z dymu po złotych pięciu…“ (Kvito išrašymo data jau neišskaitoma). 1677 m. seimo nutarimas, minįs šios konvokacijos mokesčius, *VL*, t. IV, p. 464–465 (fol. 985–987).

[142] Pamiętniki Jana Władysława Poczobuta Odłanickiego…, p. 93–94.

čių duoti nesutiko. Atstovai teisinosi neturį įgaliojimų. Tada buvo priimta konstitucija, reikalaujanti atskiros Lietuvos konvokacijos, kuri, neįžeisdama unijos aktų, be mokesčių nespręstų jokių kitų klausimų[143]. Konvokaciją iš karto buvo norėta šaukti 1671 m. sausio mėn. gale[144], bet buvo atidėta. Seimeliai atstovams išrinkti įvyko vasario 19 d., o pati konvokacija susirinko kovo 5 d. Ji, kaip ir 1665 m. konvokacija, veikė taip pat, kaip veikdavo seimai. Senato posėdžiams vadovavo Lietuvos maršalka A. Palubinskis, o atstovai išsirinko savo maršalka Lietuvos stovyklininką A. Ciechanovieckį. Kaip ir seimuose, konvokacijos posėdžiai prasidėjo senatorių kalbomis. Daugiausia konvokaciją jaudino paramos Lenkijai ir savo kariuomenės apmokėjimo klausimas. Susikonfederavusi kariuomenė reikalavo pinigų, o bajorija nenorėjo užsidėti jokių mokesčių. Paramai Lenkijai taip pat reikėjo pinigų. Norėdami išsisukti nuo mokesčių, kai kurie atstovai siūlė pašaukti į karą visą bajoriją. Kiti nurodinėjo, kad Lietuvos bajorija negalinti peržengti savo valstybės sienos, tad Lenkijai negalėsianti pagelbėti. Tam reikią samdytos kariuomenės. Taip besiginčijant praėjo daugiau kaip dvi savaitės, ir dalis konvokacijos dalyvių ėmė skirstytis. Kovo 19 d. pagaliau daugumas pradėjo linkti prie bajorijos mobilizacijos, bet galutino sutarimo nebuvo pasiekta dar ir per sekančias dvi dienas. Kadangi konvokacijai buvo numatyta posėdžiauti tik 2 savaiti, tai nuo kovo 19 d. ji buvo prailginama vis 1 dienai. Pagaliau kovo 23 d. (pirmadienį), kada dalis dalyvių jau buvo išvažinėję, konvokacija iširo. Iširo susiginčijus dviem Kauno pavieto atstovams, kurių vienas stovėjo už mokesčius, o kitas už bajorijos pašaukimą. A. Prozoras, pareiškęs protestą prieš mokesčius, iš posėdžio išėjo. Jam negrįžus, tris valandas palaukę, išsiskirstė ir visi kiti[145]. Tuo būdu Lietuva ne tik atsisakė pagelbėti Lenkijai, bet net nepaskyrė lėšų ir savo kariuomenei apmokėti. Gegužės 13 d. sušaukta karo taryba Varšuvoje vėl

[143] *VL*, t. V, p. 45.

[144] *Acta Historica*…, t. II, d. 1, p. 602.

[145] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiszniowieckiego i Jana Sobieskiego, królów polskich*, wyd. J. Rusiecki (toliau – *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…), Warszawa, 1845, p. 233–238; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*…, t. III, p. 198. Brastos vaivadijos instrukcija atstovams į konvokaciją *AVAK*, t. IV, p. 125–126. K. Wyrwicz turi žinių (K. Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej*, wyd. II, Poznań, 1862, p. 53), kad tuojau po seimo primas protestavęs prieš konstitucijas, teigdamas, kad apie Lietuvos konvokaciją ir apie vaivadijų kariuomenės sudarymą seime nebuvę kalbėta. Anot jo, Adomą Prozorą IV 4 Kauno seimelis pasmerkęs, apkaltinęs, kam veikęs nepaisydamas vyresniojo savo kolegos pavieto maršalkos Jono Skarbko Kielčevskio ir sulaužęs naujai priimtą konstituciją apie Lietuvos ir Lenkijos bendrą gynimąsi nuo priešų (ten pat, p. 54). Pasak J. A. Chrapowickio (*Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, p. 279), tame seimely A. Prozoras kažkaip nusikaltęs bažnyčioje, buvęs ekskomunikuotas, o po to perėjęs į protestantizmą. Jis konvokacijos išardymo kaltės sau neprisiėmęs, o tokiu kaltininku nurodęs Lietuvos medžioklį A. Tyzenhauzą. Pasiteisinti jis važiavęs net į Varšuvą pas karalių. Be to, žr. *AVAK*, t. IV, p. 141.

svarstė klausimą, kaip išgauti Lietuvos paramos Lenkijai, bet išeities nerado[146]. Lietuvos kariuomenei nuraminti buvo paskirta speciali komisija, iš abiejų jos etmonų ir Kulmo vaivados J. Gninskio, bet ji taip pat nieko negalėjo padaryti, ir tik pažadėjo, kad karalius ir senatas priversią Lietuvos luomus duoti mokesčius sekančiame seime[147]. O Lenkijai padėti tuo tarpu buvo paskelbti universalai, šaukią Lietuvos bajoriją į karą[148]. Iš bajorijos mobilizacijos, žinoma, nieko neišėjo. Neatsirado taip pat pinigų ir kariuomenei apmokėti, nes du 1672 m. seimai iširo nepriėmę jokios konstitucijos[149]. Prancūzų šalininkų partijai keliant tikrą karą su karaliumi M. Višnioveckiu, Pacai jau prieš antrąjį 1672 m. seimą (jis susirinko gegužės 18 d.) buvo pradėję galvoti apie sudarymą Lietuvoje konfederacijos karaliui paremti. 11 Lietuvos senatorių jau buvo pradėję tuo reikalu derybas su Tribunolo deputatais, į Tribunolo sesiją Vilniun susirinkusiais bajorais ir kariuomenės atstovais[150]. Tas pat klausimas buvo keliamas ir seime. Didlenkiai ir lietuviai savo atskiruose posėdžiuose net buvo priėmę konfederacijos akto tekstą[151]. Iš šios konfederacijos taip pat nieko neišėjo, bet spalio mėnesį Lenkijoje iš tikro susidarė vadinamoji Golombio konfederacija, prieš kurią lapkričio pabaigoje stojo susikonfederavusi etmono Jono Sobieskio kariuomenė. Tuo būdu Lenkijoje grėsė namų karas. Iš vienos pusės stovėjo ant etmono Jono Sobieskio ir visos prancūzų šalininkų partijos įtūžusi bajorija, o iš antros už savo etmoną pasiryžusi galvą dėti Lenkijos kariuomenė. Golomby susikonfederavusi Lenkijos bajorija (ji buvo pašaukta padėti etmonui kariauti su turkais, bet pagaliau stojo prieš jį patį) pakvietė susikonfederuoti ir Lietuvą. Konfederacijai įkurti buvo siūloma sušaukti Lietuvos konvokaciją. Jei kas drįstų ją išardyti, turįs būti laikomas tėvynės priešu, rašė golombiškiai. Iš tikro konvokaciją šaukti buvo ruošiamasi jau spalio 17 d., bet pagaliau jai data buvo paskirta gruodžio 10 d. Rodos, nebeįvyko nė ši konvokacija, nes netrukus karalius išleido universalus, šaukiančius visuotiną seimą Varšuvoje. Atstovams rinkti seimeliai buvo paskirti gruodžio 13 d., o paties seimo pradžia 1673 m. sausio 4 d.[152] Šis seimas pagaliau likvidavo ir Lenkijos

[146] *Acta Historica*…, t. II, p. 648.

[147] Ten pat, p. 686.

[148] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, p. 241, 243; *AVAK*, t. IV, p. 127.

[149] Jų dienoraščių fragmentus žr. *Acta Historica*…, t. II. Be to, žr. atitinkamas vietas J. A. Chrapowickio dienorašty.

[150] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, t. I, p. 288.

[151] *Acta Historica*…, t. II, p. 953–954.

[152] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, t. I, p. 320–322, 325, 326, 329, 331; *AVAK*, t. IV, p. 138. Lenkams sudarant konfederaciją, dalyvavo ir daugelis Lietuvos ponų, tarp kitko abu Pacai, to meto Lietuvos valdovai. Kai X 16 buvo pasirašomas konfederacijos aktas, visi pasirašė. Tik vienas kancleris

konfederaciją. Buvo paskirti mokesčiai kariuomenės reikalams. Lietuva, iškovojusi sau konstituciją apie kas trečio seimo perkėlimą į Gardiną, taip pat pasižadėjo pasiųsti savo kariuomenę Lenkijai pagelbėti[153]. Netrukus po šio seimo nesutarimai vėl atsinaujino, bet prie atviros kovos jau nebepriėjo, nes staiga mirė karalius, o bekaralmetis iškėlė naujų problemų ir naujų rūpesčių.

Jono Sobieskio laikais konvokacijų bendrojo pobūdžio valstybės reikalams spręsti nepasisekė užtikti[a]. Bet jau Augusto II valdymo pradžioj yra labai apsčiai konfederacinio pobūdžio suvažiavimų. Dalis jų įvyko dar Sapiegų ir jų priešų išjudintos bajorijos kovų metu, kiti jau vykstant karui su Švedais. Kovų su Sapiegomis metu bajorijos susibūrimų buvo daug ir kiekvieną kartą, nors ir neskaitlingi, jų būreliai kalbėjo viso krašto vardu. Tačiau platesnių užsimojimų parodė ir iš dalies teisėtai viso krašto vardu kalbėjo (buvo atstovaujama beveik visiems pavietams) tik 1698 ir 1700 m. konfederaciniai sambūriai. Neramumai Lietuvoje buvo prasidėję jau 1696 m., bet porą pirmųjų metų, kol Sapiegų galybė tebebuvo dar nesusvyravusi ir kol jų priešai dar neturėjo gero juridinio preteksto, t. y. kol dar nebuvo 1697 m. priimto vadinamojo teisių sulyginimo įstatymo, kurį Sapiegos nuolat laužė ir davė progos savo priešams šaukti bajoriją jo ginti[154], judėjimas nebuvo visuotinas. 1698 m. balandžio mėn. seimui iširus, tarp Sapiegų ir bajorijos bandė tarpininkauti karalius (jis tai darė jau antrą kartą), bet iš to nieko neišėjo. Kaip tik vykstant seimui buvo sušaukta Lietuvos bajorija palei Vilnių, kur padarė platų, prieš Sapiegas nukreiptą nutarimą (balandžio 18 d.). Aiškus dalykas, kad ten buvo susirinkusi tik dalis bajorijos ir ne rinkti pavietų atstovai, tačiau savo nutarime jie kalba visos Lietuvos vardu ir duoda nurodymų būsimiesiems seimeliams[155]. Čia susirinkusios bajorijos delegatams – L. Oginskiui ir L. Pociejui – nuvykus į Varšuvą (pakeliui L. Oginskis sapiegiškių buvo peršautas), liepos 27 d. buvo pasirašytos taikos sąlygos[156], iš kurių tačiau vėl nieko neišėjo, nes nei viena pusė kita nepasitikėjo ir nemanė nusileisti. Tarp konfederatų ir Sapiegų susidūrimai nesiliovė. Maždaug taikos pasirašymo momentu skaudžiai sumušti ties Jurbarku, konfederatai prieš taikos sąlygas pareiškė protestą. Rugpjūčio 14 d. palei Vilnių susirinkę konfederatai vėl pasmerkė

K. Pacas pareiškė, kad be Lietuvos konvokacijos pasirašyti negalįs, ir nepasirašė, žr. K. Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej…*, p. 192.

153 Šio seimo dienoraščių fragmentai *Acta Historica…*, t. II, p. 1195 sqq.

154 Apie tą įstatymą žr. toliau – III skyr. 6 poskyrį.

155 Žr. T. Sierzputowski, *Pierwsza próba…*, p. 39–40.

156 Ten pat, p. 42–43; *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego*, 1667–1721 (toliau – *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*), wydane przez J. Bartoszewicza, Warszawa, 1862, p. 197.

Sapiegas, išsirinko savo karo vadu (regimentorium) Mykolą Kazimierą Katilą ir spalio 15 d. šaukė visą bajoriją susirinkti palei Gardiną[157]. Kadangi etmonas Kazimieras Jonas Sapiega su kariuomene tuo metu buvo išvykęs į karą Podolėn, tai susirinkus spalio 15 d. būtų nebuvę su kuo kariauti. Tad atskiru M. K. Katilo universalu bajorijai buvo pranešta tuo tarpu dar nesirinkti, bet būti pasiruošusiai. Bet kai tik atėjo žinia, kad etmonas su kariuomene jau grįžta, M. K. Katilas paskelbė naujus universalus. Spalio 6 d. turėjo įvykti pavietų seimeliai, o bajorijai susirinkti palei Gardiną buvo paskirta lapkričio 12 d.[158] Pagaliau ties Kamionka susirinko po kiek beveik iš visų pavietų. Čia po ilgo vilkinimo gruodžio 19 d. prasidėjo formalios derybos, kuriose tarpininkavo karaliaus įgaliotinis, jo saksoniškosios kariuomenės vadas Flemingas. Antrą derybų dieną taikos sutartis buvo pasirašyta[159], tačiau bajorija, jausdamosi tikra krašto šeimininkė, tuo nepasitenkino ir sekančią dieną (gruodžio 21 d.) priėmė savo formalų nutarimą, visiškai prilygstantį konvokacijų nutarimams. Daugybe nuostatų užbėgdama už akių galimam naujam Sapiegų įsigalėjimui ir atlygindama kovoje su jais nukentėjusiems bei savo vadams, bajorija dar bando sutvarkyti eilę kitų valstybinių Lietuvos reikalų, tarp kitko įsipareigoja sekančiam seime reikalauti, kad kiekvienas ketvirtasis seimas būtų skirtas jų (atseit Lietuvos bajorijos) laisvėms apsvarstyti ir kad būtų atgaivinti priešseiminiai Slanimo suvažiavimai[160].

Karalius netrukus patvirtino abu minėtuosius dokumentus – traktatą ir bajorijos nutarimą[161], tačiau sumaiščių tas neužgesino. Sapiegos, kurių pajėgos nebuvo suardytos, greit susiartino su karui su Karoliui XII besiruošiančiu karaliumi ir vėl šeimininkavo krašte, nepaisydami savo priešų. Tie siuntinėjo savo universalus, bajorija bruzdėjo, bet į atvirą kovą tas bruzdėjimas net dvejus metus vis neišsiliejo. Sapiegų pozicijos vis silpo. 1700 m. jie jau nepajėgė net sudaryti sau palankaus Tribunolo. Siusdami ant M. K. Katilo, netyčia jie smarkiai įžeidė lig tol jų priešų tarpe dar nebuvusius kunigaikščius Višnioveckius ir įsigijo dar naujus labai pavojingus, nes turtingus priešus. Po to atviras judėjimas vėl prasidėjo. Iš karto bajorijos vadai dar sakėsi jėgas renką padėti karaliui kariauti su Švedais, bet rudenį atvirai paskelbė niekur neisią, kol nebūsią sunaikinti vidaus priešai – Sapiegos. Spalio mėn. gale Lipniškėse susidariusi konfederacija,

[157] T. Sierzputowski, *Pierwsza próba…*, p. 44–45; *Sapiehowie…*, t. II, p. 426; L. Powidaj, *Wojna domowa…*, p. 81.

[158] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 198–199.

[159] J. Narbutt, *Dzieje wewnętrzne…*, t. II, p. 105–114.

[160] Aktas yra atspaustas: *AVAK*, t. IV, p. 275–286, ir A. Podgurski, *Pomniki…*, t. II, p. 252–278.

[161] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 202.

savo regimentoriumi išsirinkusi Mykolą Višnioveckį, o maršalka M. K. Katilą, lapkričio 15 d. persikėlė į Valkininkus, nuo kur netoli (Leipalingy) buvo sutrauktos Sapiegų jėgos[162]. Susitarti nepavykus, lapkričio 18 d. Leipalingio laukuose įvyko Sapiegoms nelaimingas mūšis: jų kariuomenė kapituliavo, o kartu nelaisvėn pasidavęs etmono sūnus Lietuvos arklininkas Mykolas Sapiega sekantį rytą buvo sukapotas įsiutusios girtos bajorų minios[163]. Po to bajorija išsiskirstyti, žinoma, negalėjo. Reikėjo pirmiausia paversti įstatymu visus tuos šūkius, dėl kurių ji kovojo, visą valdžią reikėjo paimti į savo rankas, kad Sapiegos jau visiškai negalėtų grįžti. Tad iš karių bajorija tuojau virto posėdžiaujančiais įstatymų leidėjais. Norėdama kalbėti viso krašto vardu, bajorija paprastai neklausdavo, kiek jos yra; tačiau šį kartą (kaip ir 1698 m. ties Gardinu) ji iš tikro galėjo kalbėti viso krašto vardu, nes buvo susirinkusi iš visų pavietų. Vieni buvo su konfederatais jau nuo Lipniškių, kiti, buvę Sapiegų stovykloj, prisijungė po kapituliacijos[164]. Kad ne seimuoti jie čia buvo susirinkę ir neturėjo formalių pavietų seimelių įgaliojimų, žinoma, niekas nepaisė, nes konfederacija buvo laikoma visuotine, o kur visa bajorija, ten ir „respublika“ – valstybė. Po 6 posėdžiavimo dienų, lapkričio 24 d., buvo paskelbtas labai platus nutarimo aktas, tiek savo turiniu bei sprendžiamų klausimų įvairumu, tiek apimtimi prilygstąs ne tik konvokacijų nutarimams, bet ir šeiminėms konstitucijoms. Juo tvarkoma visi opieji to meto Lietuvos reikalai[165]. Sapiegos paskelbiami krašto išdavikais, jų turėti urėdai skelbiami vakuojančiais, turtai konfiskuojami. Jie skiriami išdalinti kovose nukentėjusiesiems ir Sapiegų skoloms apmokėti. Lietuvos kariuomenė 2 metams pavedama M. Višnioveckiui su regimentoriaus titulu, o M. K. Katilui su L. Oginskiu duodamos teisės „respublikos vardu“ uždėti ir išrinkti mokesčius. Sapiegų draugai ir šalininkai, kurie per 2 savaites neprisieksią ištikimybės „respublikai“, taip pat skelbiami krašto išdavikais. Jiems taikoma ta pati bausmė kaip ir Sapiegoms.

[162] L. Powidaj, *Wojna domowa…*, p. 213–214; T. Sierzputowski, *Pierwsza próba…*, p. 61.

[163] L. Powidaj, *Wojna domowa…*, p. 214–221; T. Sierzputowski, *Pierwsza próba…*, p. 56–63; *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 207–209; A. Zaluski, *Epistolarum historico-familiarium*, Brunsbergae, 1711, t. II, p. 921–929.

[164] Apie dalyvius žr. L. Chodzko, Hrehory Ogiński, išspausdinta leidinyje J. Prusinowskiego i M. Krupowicza, *Po ziarnie, zbiórek pamiątkowy*, Wilno, 1861, p. 248–250; L. Powidaj, *Wojna domowa…*, p. 217.

[165] „Postanowienie generalne stanów W. X. L… Na zjeździe walnym… pod Olkienikami uchwalone Roku Pańskiego 1700“ tuojaus buvo išspausdinta Vilniaus jėzuitų akademijos spaustuvėje ir išplatinta. Jį ištisai buvo įtraukę į savo rinkinį ir *Volumina Legum* leidėjai. Išspausdintas jis buvo po 1726 m. seimo konstitucijų (*VL*, t. VI, fol. 501 sqq.). Tačiau, matyt, įsikišus Sapiegoms, vėliau viskas buvo išplėšta ir į tą vietą įterpti kiti aktai. Prieš tai buvo pridėta pastaba, kad išplėštieji aktai buvę išspausdinti per klaidą, jie neturėję jokios juridinės reikšmės. Kadangi dalis egzempliorių jau buvo išplatinta, tad dabar pijorų laidos *Volumina Legum* VI tomo yra užtinkami du variantai: su Valkininkų konfederacijos nutarimais ir be jų. Antrojoje laidoje tų nutarimų taip pat nėra. Lotyniškasis Valkininkų konfederacijos nutarimų vertimas yra išspausdintas A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. II, p. 933–946.

Toliau padaroma specialūs nutarimai dėl kariuomenės apmokėjimo, dėl biržiškių Radvilų dvarų (vadinamieji Neuburgo dvarai), dėl įvairių pretenzijų į valstybės iždą, dėl Lietuvos pašto, dėl dvasininkų dvarų neliečiamybės, dėl įvairių pretenzijų Sapiegoms, dėl teisminio ir iždo tribunolų ir dėl Lietuvos artilerijos parko. Pabaigoje Sapiegų tarnas J. Šreteris pašalinamas iš pirmojo iždo valdininko (*skarbny*) pareigų, atimama jam bajorystė, kurią buvęs gavęs neteisėtai, o jo dvarai paskelbiami kadukiniais. Bajorijos judėjime užsitarnavusiam Ašmenos maršalkai K. Despotui Zenavičiui iš Vilniaus girininkystės dovanojama 30 000 auks., o prie karaliaus rezidentu skiriamam kanauninkui K. Bialozorui skiriama 1 000 imperialų iš iždo. Žuvusių įpėdiniams ir sužeistiems paremti pavedami Ivičo ir Mikalajavos dvarai (Ašmenos paviete). Pagaliau išvardinama kovose žuvę ir sužeisti bajorai.

Kaip matome, šis konfederacinio susibūrimo nutarimas drąsa pralenkia visas konvokacijas. Šios visada dar politikavo, lankstėsi karaliui ir lenkams, dažnai šaukėsi unijos aktų, o čia bajorija visur kalba kaip tikriausia savos valstybės šeimininkė[166]. Tad nenuostabu, kad ir karalius Augustas II šitą karštą bajorijos nuotaiką bandė panaudoti saviems tikslams. Jis netrukus išgavo specialų dokumentą, kuriuo, to paties Valkininkų suvažiavimo – konfederacijos autoritetu, buvo paskelbtas paveldimuoju, absoliutiniu Lietuvos valdovu. Tik vėlesni politiniai įvykiai neleido jam to įgyvendyti ir net privertė to akto išsiginti[167]. Iš esmės tai buvo bandymas Lietuvos visuomenei primesti skirtingus valstybinio gyvenimo principus, atskirti ją nuo Lenkų.

Aiškus dalykas, kad Sapiegų byla Valkininkų nutarimais negalėjo baigtis. Dar reikėjo, kad patvirtintų juos karalius ir seimas. Byla prasidėjo 1701 m. gegužės 30 d. susirinkusiame seime. Kadangi seimas išsiskirstė net neišrinkęs maršalkos, o be to, kadangi be Lietuvos sutikimo seimas jos vis tiek negalėjo išspręsti (kaip kancleris Radvila sakė, dvi Lenkijos provincijos, primesdamos savo sprendimą Lietuvai, būtų laužiusios uniją[168]), tai tarp abiejų pusių prasidėjo derybos, tarpininkaujant Lenkijos senatoriams. Kai jos pasibaigė be pasekmių[169], karalius sušaukė Lietuvos konvokaciją Vilniuje. Sa-

[166] Priekaištus, kad suvažiavimas neturėjęs teisių daryti tokius sprendimus, gražiai atremia Lietuvos kancleris K. S. Radvila savo laiške vyskupui A. Zaluskiui, žr. A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. III, p. 8–12.

[167] Kelis kartus jau cituota T. Sierzputowski studijėlė iš tikro yra ne visai vykęs bandymas šį jo naujai skelbiamą dokumentą įsprausti į laiko rėmus. Pirmą kartą šis aktas buvo paskelbtas T. Narbuto lietuvių tautos istorijos t. IX (priedas Nr. 9, p. 24–27). Be to, žr. M. Handelsmann, Zamach stanu…, p. 1–49; A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. III, p. 50–52, 112–114.

[168] Ten pat, p. 11.

[169] Ten pat, p. 52–53.

piegoms neatvykus, ji buvo atidėta ir perkelta į Gardiną[170]. Čia ji susirinko spalio 12 d. Nepasisekė ir čia Sapiegų bylos išspręsti. Tačiau čia ji jau ne viena buvo sprendžiama. Buvo sprendžiami ir visi painieji to meto politikos klausimai, pirmiausia karaliaus atstovo Lietuvos vicekanclerio Antano Stanislovo Ščukos atvežti atsakymai į Valkininkų nutarimo reikalavimus. Savo nuomonę įvairiais politikos klausimais (ypač dėl karo su Švedais) konvokacija taip pat pranešė atskirais laiškais Lenkijos vaivadijoms, o pas karalių pasiuntė specialius delegatus[171].

Gardino konvokacijos metu ir Sapiegos jau drąsiai jautėsi, nes jiems savo globą buvo pažadėjęs Karolis XII, kurio kariuomenės būriai netrukus atžygiavo saugoti jų dvarų žemaičiuose. Kai nuėjo vėjais ir antrojo 1701–1702 m. seimo pastangos[172], Sapiegos atvirai perėjo Karolio XII pusėn, kurio kariuomenė 1702 m. balandžio 3 d. jau užėmė Vilnių. Nuo šio momento santykiai Lietuvoje dar labiau susikomplikavo. Sapiegos laikėsi Karolio XII, o jų priešai Augusto II ir jo sąjungininko Petro I Didžiojo. Lietuvoje namų karas tęsėsi, bet jau buvo kiek kitokio atspalvio. Sapiegų ir bajorijos ginčas nusistūmė į antrą vietą, o pirmon vieton iškilo Karolio XII iškeltasis Augusto II detronizacijos klausimas. Jau šioje plotmėje įvyko kelios naujos Lietuvos konvokacijos: 1702 m. ir 1703 m.

Apskritai Švedų karo metu Lietuva laikėsi labai savarankiškai ir atskirai nuo Lenkijos. Kaip pamatysim toliau, ji net atskirai darė sutartis su caru Petru I. Kai po pralaimėtų Klišuvos kautynių Sandomiere susidarė mažlenkių konfederacija Augustui II paremti (1702 m. rugpjūčio 22 d.), buvo sušaukta Lietuvos konvokacija Ružanuose. Susirinko ji spalio mėn.: spalio 5 d. Vilniaus kapitula dar skiria savo atstovus į ją, o spalio 27 d. 60 konvokacijos išrinktų delegatų buvo jau Varšuvoje[173]. Smulkesnių žinių apie ją neteko rasti. Bet ji greičiausiai kaip ir 1698 m. bei 1700 m. turėjo visuotino bajorijos suvažiavimo (vadinamojo raitojo seimo), o ne normalios, iš pavietų atstovų sudarytos konvokacijos pobūdį. Būdama tokia, ji užtruko net iki gruodžio 1 d., kada buvo limituota, ir naujai susirinko tik 1703 m. vasario mėn. Šį kartą buvo pasirašytas formalus

[170] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 209.

[171] Eilė šią konvokaciją liečiančių dokumentų yra paskelbta: A. Zaluski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. III, p. 88–104, 106–108, 112–123. K. Zavišai šios konvokacijos paskirtą piniginę dovaną patvirtino 1717 m. seimas. Žr. *VL*, t. VI, p. 162 (fol. 330). Tarp kitko, ši konvokacija katalikų ir unitų bažnyčios dvarus atleido nuo hibernos mokesčio. Žr. S. Runkevič, *Opisanije dokumentov archiva zapadnoruskich uniatskich metropolitov*, S. Peterburg 1907, t. II, Nr. 1085. Mogiliavo miestą liečiančio nutarimo, karaliaus patvirtinto, nuorašas yra *VDUB RS*, buvusio Karpių archyvo formuliarų – Metrikos ištraukų – knygoje, p. 117, Rš. 1911. Be to, žr. *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 209–210.

[172] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. III, p. 145–152, 202–205.

[173] Ten pat, p. 288, 294; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska…*, t. III, p. 276.

Lietuvos konfederacijos aktas (kovo 7 d.) ir pasiųsta delegacija į Augusto II šaukiamą suvažiavimą[174].

Po 1703 m. Liublino seimo paskelbtame etmono K. J. Sapiegos protesto universale (rugpjūčio mėn.), be Ružanos ir Vilniaus suvažiavimo, dar minimas Gardino ir „kruvinas“ Volčyno suvažiavimas[175]. Be abejo, tai buvo taip pat konfederaciniai pasitarimai. Karo su švedais metu tokių suvažiavimų turėjo būti dar ir daugiau, tačiau tikslesnių žinių apie juos nepasisekė rasti. Nedaug teturime žinių ir apie vėlesnius tokius suvažiavimus. Pvz., apie 1714 m. konvokaciją težinome tiek, kad kovo 22 d. Gardino pavietas išrinko į ją du savo atstovus ir kad ji turėjo susirinkti Tribunolo įkūrimo metu[176]. 1716 m. kovo 23 d.–balandžio 8 d. Vilniuje veikė konfederacine tvarka išrinktų pavietų atstovų suvažiavimas, sutartinai pasirašęs generalės Lietuvos konfederacijos aktą. Jis taip pat pasirūpino rasti lėšų kariuomenei apmokėti[177]. Tarp kitko, ir šio Lietuvos suvažiavimo nutarimus patvirtinęs[178], 1717 m. vadinamasis nebylys seimas pabaigė didžiųjų sumaiščių laikotarpį. Po jo tokių svarbių politinių klausimų, kad karaliui būtų reikėję atskirai kreiptis į Lietuvą, neiškilo. Išvargęs kraštas pats taip pat nieko neiškėlė. Bajorija paskendo smulkiose partinėse kovose, be jokių didesnio masto užsimojimų. Tokiam būvy konvokacijoms nebuvo vietos ir apie jas jau nieko negirdime. Savo valiai pareikšti atskirai nuo Lenkijos Lietuvos bajorijai teko rinktis jau tik iškilus Stanislovo Augusto laikų konfederacijoms. Žinomas yra, pvz., toks visų Lietuvos pavietų suvažiavimas Vilniuje 1767 m. liepos 1 d., kai buvo organizuojama vadinamoji Radomo konfederacija[179]; kaip pamatysim toliau, buvo taip pat atskiras Lietuvos suvažiavimas Vilniuje ir 1792 m., o tada suorganizuotoji Lietuvos konfederacija, kad ir priėmusi tą patį Targovicoje priimtą aktą, elgėsi labai savarankiškai[180].

Baigiant kalbėti apie atskiras Lietuvos konvokacijas bei suvažiavimus, tenka pasakyti, kad, kaip matome, nors Liublino aktų aiškiai buvo draudžiama, jų buvo dar labai daug. Pagal savo pobūdį jas visas galima suskirstyti į dvi rūši: 1) konvokacijos pa-

[174] Konfederacijos akto nuorašas yra Ukmergės pilies teismo knyga, Nr. 32, fol. 322–324. Dok. Nr. 212, *VDUB RS*. Lotyniškas konfederacijos akto vertimas: A. Zaluski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. III, p. 429–431. Pas karalių siunčiamos delegacijos instrukcija prieduose, Nr. 7.

[175] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. III, p. 525.

[176] *AVAK*, t. VII, p. 199; K. Zawisza pasakodamas apie tų metų Tribunolo kūrimą, konvokacijos kažkodėl neprisimena (*Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 306).

[177] *AVAK*, t. IV, p. 419–425; *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 309–310.

[178] *VL*, t. VI, p. 152 (fol. 309).

[179] *AS*, t. X, p. 313–314.

[180] Žr. paskutinį skyrių.

reikšti Lietuvos bajorijos valiai dėl karaliaus vedamosios politikos; 2) dažniausiai konfederacinio pobūdžio suvažiavimai, sprendę įvairius opius vidaus klausimus. Juridiškai abi tos suvažiavimų rūšys atrodo labai skirtingos. Pirmoji rūšis juridiškai yra visiškai normali, tai lyg papildomoji priemonė seimų uždaviniams spręsti; o antroji visada buvo lyg ir neteisėta bajorijos valios pareiškimo priemonė, pateisinama tik bajoriškųjų laisvių ideologija. Visada tai būdavo išsiveržimas iš normalių valstybinio gyvenimo bėgių. Be to, šie suvažiavimai dažniausiai buvo šaukiami ne oficialinių valdžios organų, bet pašalinių žmonių. Tie žmonės dažniausiai būdavo valstybės pereigūnai, bet kviesti piliečius pareikšti kuriuo nors klausimu savo valios buvo ne jų reikalas. Tuo tarpu pirmosios kategorijos suvažiavimai paprastai būdavo šaukiami karaliaus arba kitų tuo momentu už valstybės politiką atsakingų organų. Šaukiami jie dažniausiai būdavo tik vieno klausimo spręsti, ypač mokesčių: kai jie būdavo reikalingi vienai Lietuvai arba kai Lietuvos atstovai seime nesutikdavo jų priimti. Tačiau ir karaliaus sušauktose konvokacijose labai retai tik tas vienas jo pateiktas klausimas tebūdavo sprendžiamas. Mes neturime pasilikusio nei vieno tokios konvokacijos dienoraščio, tad apie tikrąją susirinkusių atstovų nuotaiką ir jų keliamus klausimus dažnai nedaug ką tegalime pasakyti. Žinomieji nutarimai, be abejo, visada būdavo tikrųjų bajorijos nusiteikimų ir karaliaus agentų bei jo pataikūnų akcijos kompromiso vaisius. Tačiau labai dažnai daug ką parodo ir tie vieni nutarimai (jei karaliaus agentai neatlaikydavo bajorijos presijos) bei žinomosios konvokacijon vykstantiems atstovams duotos instrukcijos. Lietuvos bajorija visada jautė turinti nuo Lenkijos skirtingų valstybinių reikalų, kuriais tik ji pati turėjo rūpintis. Susirinkę pavietų atstovai kartu su senatoriais taip pat visada jautėsi tokia pačia „besitariančia respublika“, kaip ir seimas (ne kartą „respublikos“ terminas buvo taikomas vienai Lietuvai), ir jautėsi galinti spręsti visus Lietuvą liečiančius klausimus, statyti karaliui ir Lenkijai tam tikrus reikalavimus. Štai šitas momentas, – bet kur ir bet kuriuo reikalu susirinkusių pavietų atstovų įsitikinimas, kad jie yra Lietuvos valstybės šeimininkai, tik su karaliumi pasidalinę suverenitetą – pirmojo pobūdžio suvažiavimus sulygindavo su antrosios kategorijos suvažiavimais. Pirmuoju atsitikimu susirinkusi bajorija pasijusdavo galinti apie viską kalbėti, viską spręsti, o antruoju, jausdamasi galinti kalbėti, drįsdavo rinktis ir spręsti. Sprendimas visada būdavo maždaug vienodas, tik konfederaciniuos suvažiavimuos jis paprastai būdavo drąsesnis. Ir tai suprantama: pirmuoju atsitikimu krašto šeimininkai pasakydavo savo žodį pašaukti, o antruoju – pajutę reikalo ką pasakyti, patys ryždavosi netylėti. Ir vienu, ir kitu atsitikimu paprastai būdavo kalbama daugiau, negu tai būdavo iš pradžių numatyta: karaliaus šaukta kon-

vokacija ar konfederacinis susibūrimas spręsdavo ne tik tuos klausimus, dėl kurių susirinkdavo, bet ir visus valstybės reikalus. Ir vienu, ir kitu atsitikimu tai būdavo krašto šeimininkų valios pareiškimas. Dėl to tai ir mes čia juos sujungėm į vieną valstybinio gyvenimo reiškinių virtinę.

Atskirų suvažiavimų – konvokacijų kartais įvykdavo ir Lenkijoje[181]. Jų konfederacijos taip pat paprastai spręsdavo tik savo krašto reikalus, o jei bandydavo kalbėti ir Lietuvos vardu, susilaukdavo protesto[182]. Tačiau Lenkijoje, kuri paprastai dėjosi atstovaujanti abiem valstybėms, atskiri suvažiavimai buvo gana retas dalykas. Visus savo reikalus ji paprastai išspręsdavo seimuose, kurie pirmiausia ir buvo karalijos seimai. Tuo tarpu Lietuva dar ir XVII a. į seimą žiūrėjo pirmiausia tik kaip į pasitarimus su Lenkija, o savo reikalus ten spręsdavo tik tarp kitko. Lietuvos atstovai spręsdavo savo reikalus ir Lenkijoje, nes jiems iš tikro ne vieta buvo svarbi, bet laisvė patiems tvarkytis. Karalių pripažindami savo tikruoju valdovu, be jo svarbesnių politikos klausimų jie nė negalėjo spręsti. Jam gyvenant Lenkijoje, natūraliai ir pasitarimai turėjo ten įvykti. Tačiau klausimus, kurie lietė ne tiek valdovą, bet labiausiai bajoriją (tai pirmiausia mokesčių klausimai), Lenkijoje spręsti dažnai buvo ne taip patogu. Dėl to tad bent pirmaisiais bendrųjų seimų rinkimosi dešimtmečiais beveik visada mokesčių reikalu tekdavo šaukti Lietuvos konvokacijas. O jos kartu spręsdavo ir kitus reikalus. Kartais jos būdavo šaukiamos karaliaus iniciatyva, bet dažniausiai būdavo šaukiamos reikalaujant bajorijai. Juk ir seimo atstovų atsisakymas apsidėti mokesčiais, aiškinantis įgaliavimų stoka, jau suponuoja reikalą bajorijos atsiklausti. S. Ehrenkreutzas, oponuodamas I. I. Lappo išvadoms, pareikštoms jo knygutėje „Zapadnaja Rossija“[183], teigia, kad Lietuvos bajorija prieš tokius atskirus suvažiavimus protestavusi[184]. Jis nurodo protestą, Lietuvos bajorijos pareikštą 1577 m. konvokacijoje. Mes čia suminėjome daugiau tokių faktų. Bet tų protestų motyvai, kaip matėme, labai aiškūs. Konvokacijose karaliai paprastai norėdavo išgauti naujų mokesčių; kadangi tuo būdu nuo naujų naštų likdavo laisva Lenkija, tad Lietuvos bajorijai šitokia mokesčių uždėjimo procedūra kartais būdavo nepriimtina. Tada reikalavo, kad viskas būtų atliekama seime, nes ten galėjo išreikalauti savo reika-

[181] Pvz., 1594 m., karaliui esant Švedijoj, lenkai atskirai svarstė imperatoriaus prašymą pagelbėti jam kare su turkais bei totoriais. Konvokaciją buvo sušaukęs primas (*Kronika Pawla Piaseckiego*…, p. 124). Apie kitas tokias konvokacijas žr. ten pat, p. 199–200; *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła*…, t. II, p. 469; J. Szujski, *Dzieje Polski*, Kraków, 1894, t. III, p. 258.

[182] Pvz., žr. K. Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej*…, p. 195–197.

[183] Išėjo Pragoje 1924 m.

[184] S. Ehrenkreutz, Separatyzm…, p. 5–6.

lui ir Lenkų paramos. Bet kitokiais atvejais konvokacijų, kaip matėme, buvo net reikalaujama. Lietuvos bajorija jaučiasi sudaranti atskirą valstybę ir kiekvienu sunkiu metu pati savo reikalais pasirūpina. Kartais buvo bandoma konvokaciją suorganizuoti iš bet kokio bajorijos susibūrimo[185].

Pagaliau dar tenka prisiminti, kad tam tikra prasme konvokacijoms prilygo ir eilė kitų pavietų atstovų suvažiavimų. Tokios buvo, pvz., kariuomenės apmokėjimo komisijos, jau minėtos Statuto taisymo komisijos, Iždo Tribunolas ir pagaliau Vyriausiasis Tribunolas. Kiekvienu svarbesniu momentu bajorija nesidrovėjo spręsti bet kurį aktualų klausimą. O XVIII a., kai iširdavo beveik visi seimai, Tribunolas pasidarė vieninteliu autoritetingu krašto valios reiškėju. Tiesa, juridiškai nei Tribunolas, nei joks kitas suvažiavimas jokių pašalinių, į savo kompetenciją neįeinančių nutarimų negalėjo daryti. Tačiau, būdami autoritetingos bajorijos atstovybės, faktiškai jie labai dažnai atlikdavo daugeli žygių tiesiogiai jiems nepriklausančių: siųsdavo pas karalių delegacijas ir šiaip pareikšdavo savo nuomonę įvairiais klausimais. Be abejo, tai buvo taip pat visagalios bajorijos valios pareiškimas.

Apskritai konvokacijos kaip reiškinys labai sutinka su visais valstybinio gyvenimo faktais, rodančiais Lietuvos bajorijos susirūpinimą tik savo krašto reikalais. Negalima sakyti, kad per jas būtų buvę stengiamasi nutraukti ryšius su Lenkija; bet tai buvo vienas iš ryškiausių faktų, rodančių valstybinį Lietuvos savarankiškumą. Iš jų taip pat matome, kaip Lietuvos visuomenė saugojo savo valstybinę organizaciją, jos reikšmę bei savo valstybinę individualybę. Laikui bėgant tie atskiri Lietuvos suvažiavimai išnyko, nes pasikeitė Lietuvos ir Lenkijos bajoriškųjų visuomenių santykiai, jos per daug susigyveno bei suartėjo sociališkai, nors niekas nepasikeitė abiejų valstybių santvarkoje bei jų sugyvenimo formoje. Kaip priešunijinių Lietuvos seimų palikimas, jos nustojo būti aktualios ir dėl to, kad nuo 1673 m. pradėjo Lietuvoje rinktis kas trečias seimas. Toks seimas pirmiausia buvo Lietuvos seimas, tad akstinas šaukti dar atskiras Lietuvos konvokacijas labai susilpnėjo. Ir iš tikro įvedus vadinamąją seimų vietos alternatą (apie ją žr. sekantį skirsnį) karaliai Lietuvos konvokacijų jau nebešaukė. Vienintelė buvo sušaukta tik 1701 m. Sapiegų bylai spręsti[a].

[185] Kaip jau minėta, vėlesniais laikais konvokacija buvo laikoma ir 1633 m. Statuto taisymo komisija. 1666 ir 1672 m. konvokacijomis buvo norėta paversti Vyriausiasis Tribunolas. Konfederaciniai susibūrimai, kaip matėme, paprastai taip pat virsdavo įstatymų leidėjų susirinkimais. Kaip bijojo bajorija mokesčių, gražiai matyti iš K. F. Obuchovičiaus atsiminimų posakio apie 1631 m. seimą. Paminėjęs atstovų grįžimą iš seimo jis džiaugiasi, kad „żadnych nam z łaski Bożej poborów nieprzywieziono oprócz czopowego, a panowie Koronni przyjęli na się dwoje podymnego“ žr. *Pamiętniki historyczne…*, p. 2. Be to, palyg. p. 8 ir 10.

2. Bendrųjų seimų rinkimosi vietos alternata

Apžvelgus sporadiškai, tam tikrais momentais, šauktus atskirus Lietuvos seimus (nors ir kitu vardu vadinamus), kurie vis dėlto buvo ekstraordinarinė, ne konstitucinė Lietuvos valstybės reikalų aprūpinimo priemonė, tenka taip pat sustoti ties unijos aktų numatytais bendraisiais seimais, kuriuos vienus tetarta galint leisti pastovios juridinės reikšmės turinčių nutarimų, vadinamųjų konstitucijų. Kaip minėta, Liublino unijos aktų liko nepaliesta visa valstybinė Lietuvos organizacija ir atskira savoji teisė, saistoma 1588 m. patvirtintojo Statuto. Aiškus dalykas, kad bendrajam seime bent faktiškai turėjo būti apdraustas Lietuvos kaip valstybinės korporacijos prestižas. Seimo veikimas turėjo taip susitvarkyti, kad jame turėtų tam tikros reikšmės ir oficialūs Lietuvos valstybės atstovai ir kad jame galima būtų paruošti Lietuvai reikalingus, nuo Lenkijos skirtingus įstatymus. Nurodant šitą seimo kaip dviejų sujungtų valstybių įstatymų leidimo organo charakterį, pirmiausia tenka sustoti ties būdingu jo rinkimosi vietos klausimu, kur tas jo dvilypumas taip pat pasirodo[a].

Kaip jau buvo pastebėta, Liublino unijos aktai numatė ne tik bendrus seimus, bet taip pat nustatė, kad jie turės rinktis Varšuvoje arba kur nors kitur Lenkijoje – tik ne Lietuvoje. Tuo būdu unijos aktų autoriai, lenkai, norėjo užkirsti kelią tada lietuvių taip gintiems atskiriems seimams ir prijungti juos prie Karūnos seimo. Dėsnis, kad bendrieji seimai turi rinktis tik Lenkijoje, žinoma, turėjo ginti tą bendrojo visos Karūnos seimo koncepciją, o be to, turėjo užkirsti visokį galimumą lietuviams paversti jį savo seimu, prie kurio tuo atveju būtų prisijungęs Lenkijos seimas; taip pat dar turėjo užkirsti kelią legaliai šaukti atskirus savo seimus, kurie galėtų atsirasti lenkams dėl kurių nors priežasčių į Lietuvoje sušauktą bendrąjį seimą neatvykus arba jų ten net nepakvietus. Kaip matėme, atskiros Lietuvos konvokacijos, *mutatis mutandis*[b] – seimai[c], vis dėlto negreit teišnyko. Ir išnyko jie tada, kai bendrieji seimai iš Lenkijos seimų, prie kurių prisijungia ir Lietuvos „posėdžiaują luomai“, jau buvo virtę jungtinių valstybių seimu (kaip jį apibrėšime toliau – jų provincijų atstovų kongresu), posėdžiaujančiu du kartu iš eilės dvilype pripažintoje Lenkijoje, o trečią kartą Lietuvoje. Žodžiu, kad ir negreit, bet Lietuva, bendroje valstybėje siekianti lygios vertės su Lenkija, išsikovojo seimą ir savo krašte.

Nepasitenkinimas bendraisiais seimais ir jų rinkimosi vieta Lietuvoje ėmė reikštis jau pirmojo bekaralmečio metu. Kadangi unijos aktai nebuvo nustatę nei naujo valdovo rinkimo tvarkos, nei vietos, tai bekaralmečio metu lietuviai į lenkų šaukiamus sei-

mus nevyko, o elekcijos seimą reikalavo šaukti Lietuvos pasieny[186]. Lietuvių reikalavimas buvo atmestas, ir pagaliau nusileidę jie atvyko į Varšuvą. Taip elekcijų vieta buvo pripažinta Varšuvos apylinkės[187]. Taip ir toliau liko. Tuo būdu visi bekaralmečių seimai taip pat rinkdavosi Lenkijoje (karūnacijos seimui vietą Krokuvoje, kaip minėta, paskyrė unijos aktai). Lietuviai tuo, žinoma, buvo nepatenkinti, bet juridiškai prieš Varšuvą nieko negalėjo pasakyti. Jie priešinosi tik prieš pasitaikančius seimus kitose Lenkijos vietose. O tokių seimų keletas vis dėlto buvo ir prieš 1673 m., kada buvo nutarta šaukti juos ir Lietuvoje. Antai 1576 m. seimas įvyko Torunėje, 1595 ir 1603 m. – Krokuvoje, 1626 m. – vėl Torunėje, o 1656 m. – Tysovecyje. Lietuviams tokie nukrypimai buvo nepriimtini ir, kaip minėta, pvz., 1594 m., jie net svarstė klausimą, ar verta jiems apskritai vykti į 1595 m. Krokuvos seimą[188]. Kai 1673 m. seimą buvo norėta sušaukti Lvove arba Liubline, tuometiniai Lietuvos politikos vadai taip pat pareiškė, kad Lietuva nesutiksianti ten vykti[189]. Bet už tai, kai pasitaikė proga, lietuviai prieš visus unijos aktų nuostatus 1653 m. išreikalavo seimą Brastoje. Prieš tai, dar 1652 m. gruodžio mėnesį, Jonas Kazimieras, būdamas Lietuvoje jau nuo lapkričio mėnesio, visus senatorius pakvietė į pasitarimą Gardinan. Suvažiavo, žinoma, daugumas lietuvių, o lenkų atvyko vos du ministeriai: lauko etmonas ir krašto maršalka. Lietuviai (gal nurodinėdami tuo metu Lenkijoje siautusias epidemijas) įtikino karalių seimą šaukti Lietuvoje, Brastoje. Tai buvo prieš 1673 m. konstituciją vienintelis seimas, įvykęs Lietuvoje[190]. Tuo pat metu jau randame balsų, reikalaujančių, kad Respublikos, kuri buvo laikoma susidedanti iš trijų dalių, seimas kas tretį kartą, kada pagal paprotį seime maršalkauja lietuvis, rinktųsi Lietuvoje[191]. Pagaliau atėjo laikas, kada lietuviai šito pasiekė.

Kai 1673 m. seime lenkai reikalavo iš Lietuvos paramos jų vedamam sunkiam karui su turkais, lietuviai, vadovaujami Pacų, pareikalavo, kad už paramą lenkai turį

[186] Žr. I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I, p. 92–114; S. Ptaszycki, Konfederacja Warszawska…, p. 185–213.

[187] 1573 m. konvokacijos seimas tiksliai nustatė ir pirmosios elekcijos vietą, Kamionkos kaimo lauke, bet į to seimo nutarimus (*VL*, t. II, p. 124–126 (fol. 841–845)) tas nebuvo įtraukta. Elekcijos tvarkos aprašyme ten yra minima Varšuva.

[188] *ADS*, Nr. 129 ir 131, p. 98–100; *AVAK*, t. VIII, p. 332.

[189] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. I, p. 476.

[190] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 483–484; *SRP*, t. XVI, p. 222 sqq. To seimo konstitucijos *VL*, t. IV, p. 183 (fol. 398 sqq). K. F. Obuchovičius pasakoja, kad seimas Brastoje buvęs sušauktas „z niesmakiem Koronnych województw, które przez posły prawie pisać chciały, aby tego in posterum nie było. Ale ich zrażono i mówić niedopuszczono o tem“ žr. *Pamiętniki historyczne…*, p. 40.

[191] Žr. 1669 ir 1670 m. Brastos vaivadijos instrukcijas *AVAK*, t. IV, p. 52 ir 80. Prieš 1669 m. elekcijos seimą tokį reikalavimą į savo instrukciją įrašė ir Pinsko seimelis. Žr. I. I. Lappo, Pinskij sejmik…, p. 297–298.

sutikti kiekvieną trečiąjį seimą šaukti Lietuvoje ir kad tokiame seime pirmenybę turėtų Lietuvos ministeriai. Savo vicekanclerio Olszowskio ir primo Karnkowskio vadovaujami lenkai *przenosić Maiestatem Regni do Litwy*[a] jokiu būdu nenorėjo sutikti. Ginčai truko labai ilgai, nuo kovo 14 d. iki balandžio 1 d. Jie buvo karšti ir Kujavijos Brastos atstovo Javorovskio įžeisti (jis pavadino lietuvius vaikais, nežinančiais ko įsigeidė; be to, jis pareiškė, kad lenkiškos laisvės esančios senesnės už Lietuvos Statutą), lietuviai kovo 17 d. net apleido seimą, grasino iš Varšuvos visai išvažiuosią ir grįžo tik 20 d., kai jų reikalavimus pažadėjo paremti karalius ir kai specialių lenkų atstovų ir senato delegacijų buvo patikrinta, kad Javorovskis ne tik atsiprašysiąs, bet net būsiąs teisiamas. Pagaliau pačioje seimo pabaigoje, svarstant vadinamąsias vaivadijų deklaracijas, lenkai lietuvių reikalavimą turėjo priimti, nes šie kitaip nesutiko duoti jokios paramos prieš turkus. Jie pareiškė paskirsią mokesčių tik 6 000 Lietuvos kariuomenės ir dar su sąlyga, kad etmonai iš Lietuvos valstybės sienų jos neišvestų. Kitaip kariuomenės neapmokėsią. Jei lenkai sutiktų su reikalavimu kas trečią seimą perkelti į Lietuvą, žadėjo kariuomenę padidinti iki 12 000 ir leisti jai žygiuoti lenkams į pagalbą. Lenkams nebeliko kitos išeities, kaip lietuvių reikalavimą priimti. Didžiausias šios konstitucijos priešas Lenkijos vicekancleris Olszowskis, pareiškęs, kad daugiau nebesipriešinsiąs, protestą reikšdamas, iš seimo salės pasišalino, o visi kiti sutiko. Bijodami, kad nebūtų apgauti, kad lenkai vėliau savo sutikimo neatšauktų ir konstitucijos priėmimo netrukdytų, lietuviai išreikalavo, kad šita, vadinamoji seimų alternatos, konstitucija būtų priimta anksčiau, negu bus apvilkta konstitucijos forma jų pažadėtoji parama Lenkijai[192]. Taip atsirado konstitucija, pakeitusi 1569 m. Liublino unijos aktų nuostatus, kuri galiojo toliau iki pat Respublikos gyvenimo pabaigos[193b].

Kas trečiojo seimo perkėlimas į Lietuvą nebuvo tuščias vietos pakeitimas. Kartu buvo pakeistas ir to seimo charakteris. Tas trečiasis seimas iš tikro virto pirmiausia Lietuvos seimu, o lenkai jame gavo tokią vietą, kokią lietuviai turėdavo Varšuvoje. Jau pačiame įstatyme yra pasakyta, kad Lietuvoje vykstančiame seime pirmenybę gauna Lietuvos kancleriai. Jie gauna teisę kalbėti karaliaus vardu: atsakinėti į atstovų kalbas. Lietuvoje vykstančiame seime pasikeisdavo taip pat vaivadijų atstovų pirmenybės eilė. Varšuvos seimuose pirmenybę turėdavo pakaitomis Krokuvos ir Poznanės vaivadijos, o Gardino seime – Vilniaus vaivadija. Tokia tvarka būdavo sudaromi ir atstovų sąrašai.

[192] Ginčus žr. to seimo darbų aprašymuose *Acta Historica*…, t. II, p. 1191–1194, 1247–1248; A. Zaluski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, p. 460–463; K.Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej*…, p. 234–237.

[193] *VL*, t. V, p. 67 (fol. 108).

Sudarant kokias nors mišrias komisijas, taip pat pirmiau išvardinami Lietuvos atstovai, o po jų didlenkiai ir pagaliau mažlenkiai. Kaip pamatysim toliau, tada įgaudavo pirmenybę ir Lietuvos krašto maršalka, kuris šiaip seimuose visada turėdavo užleisti vietą Lenkijos kr. maršalkai. Nebuvo pakeičiama tik senatorių pirmenybės eilė. 1784 m. Gardino seime Vilniaus vaivada K. Radvila pareikalavo pirmenybės prieš Poznanės vaivadą, bet tas jokiu būdu nenusileido. Lietuvos atstovai pakėlė dėl to didelį triukšmą, o K. Radvila, nenorėdamas nusileisti, net apleido posėdį. Jam reikalaujant ir senatoriams suteikti atstovų turimą pirmenybę, – kaip jis sakė, „visiškai sulyginti lietuvių tautą su lenkų tauta“, – karalius pastebėjo, kad tam reikėtų specialaus įstatymo. Kol jo nesą, reikią laikytis senosios tvarkos. Seimas su tuo sutiko, bet tokio įstatymo vis dėlto neatsirado, nors lietuviai ir buvo bandę jį siūlyti[194].

1673 m. laimėjimo Lietuva jau niekad neatsisakė. Lietuvos atstovams reikalaujant, jis kitais metais buvo įtrauktas ir į naujai išrinktam karaliui, Jonui Sobieskiui, pateiktus *pacta conventa* punktus. Kaip jau buvo minėta, tada Lietuvos atstovai privertė J. Sobieskį taip pat pasižadėti kas trečius metus gyventi Lietuvoje[195]. Seimų alternatos dėsnis buvo įtrauktas ir į Augusto II *pacta conventa* punktus[196].

Kadangi priėmus seimų alternatos konstituciją, tuojau užėjo bekaralmetis, kurio visi trys seimai ir anąja konstitucija buvo palikti Lenkijai, tai pirmasis seimas Gardine turėjo susirinkti jau po karūnacijos seimo. Pirmoji maršalkavimo alternata Lietuvai teko elekcijos seime. Maršalka buvo išrinktas Benediktas Sapiega. Tuo būdu pirmą sykį seimų vietos alternatos įstatymą teko pritaikyti 1678 m., t. y. praleidus dar vieną seimą po karūnacijos: maršalkos alternata pasinaudojus abiem Lenkijos provincijoms. Lietuviai jau iš anksto buvo susirūpinę, kad tas įstatymas nebūtų pamirštas[197], ir 1677 m. seime dar buvo priimta parengiamoji Lietuvoje įvykstančio seimo konstitucija[198].

Antras iš eilės seimas Gardine turėjo susirinkti 1685 m. Bet Jonas Sobieskis, kuris buvo jau per daug išvargintas didžiųjų Lietuvos ponų Pacų opozicijos ir 1684 m., mirus K. Pacui, kaclerio antspaudą, aplenkdamas vicekanclerį D. Radvilą, privačiai atidavęs Marcijonui Oginskiui, buvo sukėlęs ištisą audrą D. Radvilos šalininkų tarpe,

[194] Apie Gardino seimo tvarką žr. 1784 m. Gardino seimo dienoraštį. Kitų Gardino seimų dienoraščių nėra paskelbta. Apie ginčus dėl Poznanės ir Vilniaus vaivadų vietos žr. ten pat, p. 28–29 ir 544.

[195] *VL*, t. V, p. 144 (fol. 274).

[196] Ten pat, t. VI, p. 22 (fol. 34).

[197] *AVAK*, t. IV, p. 185. Be to, žr. 1674 m. Trakų vaivadijos instrukciją į konvokacijos seimą. Originalas yra *CVA*.

[198] *VL*, t. V, p. 254–255 (fol. 520–521).

bemeilijo šaukti seimą Varšuvoje, kur saviškių aplinkoje turėjo daugiau priemonių apsiginti. Paskelbtas seimo šaukimo universalas sukėlė dar didesnę audrą[199]. Lietuviai iš karto net nenorėjo vykti į Varšuvą ir susirinkę į Gardiną ėmė tartis vieni. Jie nuvyko į Varšuvą tik specialiam karaliaus atstovui prašant ir laidavus, kad sekantis seimas tikrai būsiąs sušauktas Gardine[200]. Nors šis 1685 m. seimas buvo sušauktas Varšuvoje, bet Lietuvai priklausanti maršalkavimo alternata buvo išlaikyta. Maršalka buvo išrinktas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos raštininkas A. Gelgaudas. Ir pati pirmoji šio seimo konstitucija lietė seimų vietos alternatą. Pakartojant 1673, 1674 ir 1677 m. konstitucijų nuostatus, joje pabrėžiama, kad, nors šitam seime maršalkauja lietuvis, sekantis seimas turėsiąs būti sušauktas Gardine ir jo maršalka vėl turėsiąs būti lietuvis[201]. 1688 m. seimas iš tikro susirinko Gardine[202]. Nebuvo jau aplenktas Gardinas ir 1693 m., bet toliau eilė vėl suiro dėl maištingo bekaralmečio ir apskritai dėl neramios pirmosios Augusto II karaliavimo pusės.

Paskutinis seimas Jono Sobieskio laikais įvyko 1695 m. Varšuvoje. Po jo sekantis jau turėjo būti šaukiamas Gardine, bet užklupo bekaralmetis. Visi trys bekaralmečio seimai kaip paprastai įvyko Lenkijoje, ir šį kartą lietuvis maršalkavo ne konvokacijos, kaip reikėjo, bet tik karūnacijos seime. Pirmasis po karūnacijos seimas buvo sušauktas ne Gardine, bet Varšuvoje (1696). Taip pat Varšuvoje buvo sušauktas ir sekantis, vadinamasis pacifikacijos, 1699 m. seimas. Kadangi dabar lietuviai jau reikalavo, kad seimas būtų sušauktas Gardine, o mažlenkiai gynė savo teisę gauti pagaliau savo atstovui seimo maršalkos lazdą (mat seimams vis iširstant, maršalkos neišrinkus, jiems jau

[199] *AVAK*, t. IV, p. 555–556. Nepasitenkinimo pareiškė net kai kurie Lenkijos seimeliai. Pvz., žr. Dobrynės žemės instruk. *Acta Historica*…, t. X, p. 139. Apie triukšmingą, net pakartotą Kauno seimelį žr. S. Medekšos atsiminimuos, p. 11. Nešaukti seimo Gardine buvo nusistatyta dar 1684 m. vasarą. B. Sapiegos agentas prie karaliaus Jonas Kačanovskis jau VI 7 rašo iš Javarovo, kad apie seimą esą daug kalbama, bet nenorima jį šaukti Gardine. Kad neatrodytų, jog laužomi įstatymai, karalius ir jo artimieji galvoją nešaukti jo ir Varšuvoje, bet Lvove ar Liubline. M. Oginskiui atiduoti Lietuvos did. antspaudą karalius su senatoriais patarėjais galutinai nutarė VI 6 Iškilmingas antspaudo įteikimas iš karto buvo numatytas VI 8, bet paskui buvo nutarta palaukti seimo arba įteikti jį karaliui nuvykus kariuomenės stovyklon. Tačiau D. Radvilai grasinant sukelti prieš karalių visą Lietuvos bajoriją, buvo nutarta pasiskubinti, kanclerio paskyrimą padaryti įvykusiu faktu. Tuo būdu antspaudas M. Oginskiui buvo įteiktas VI 15 Įteikė jį Lenkijos vicekancleris Jonas Gninskis. Kad kanclerio urėdas buvo atiduotas ne seime ir kad antspaudą jam įteikė ne Lietuvos, o Lenkijos ministeris, visa tai buvo priešinga įstatymu pripažįstamoms tradicijoms. Žr. *Listy z czsów Jana III i Augusta II*, wydane przez G. B. U. i Władysława Skrzydylkę (toliau – *Listy z czsów Jana III i Augusta II*…), Kraków, 1870, p. 68–73.

[200] J. Szujski, *Dzieje Polski*…, t. IV, p. 111.

[201] *VL*, t. V, p. 344 (fol. 707).

[202] Apie šį aniems laikams charakteringą seimą žr. A. Z. Helcel, *Dwukrotnem zamęzciu xiężniczki Ludwiki Karoliny Radziwiłłównej i wynikłych ztąd w Polsce zamieszkach: przyczynek do dziejów panowania Jana III*, Kraków, 1857, p. 56 sqq., ir J. Szujski, *Dzieje Polski*…, t. IV, p. 126–129.

seniai nebuvo tekę maršalkauti), tad buvo priimta speciali konstitucija, kuri nustatė, kad dar vienas seimas turi būti sušauktas Varšuvoje ir jo maršalka turi būti išrinktas mažlenkis. Kartu buvo garantuota, kad sekantis po jo seimas būsiąs sušauktas Gardine ir kad vėliau vietos alternatos jau visada būsią laikomasi[203]. Bet užslinkusiais vadinamojo Šiaurės karo ir namų suiručių laikais normalią tvarką išlaikyti buvo neįmanoma. Pirmasis po 1699 m. seimas (1701 m.) iširo vėl net neišrinkęs maršalkos. Kitas, susirinkęs tų pačių metų gale, vėl iširo, bet jau ilgokai posėdžiavęs, net po prolongatos. Pagal 1699 m. konstituciją sekantis – po 1701 m. – seimas jau turėjo būti Lietuvoje šaukiamas, bet, Karolio XII po kraštą vaikomas, Augustas II ir norėdamas 1703 m. to nebūtų galėjęs padaryti. Jis vos sugebėjo sušaukti seimą Liubline. Maršalka, kaip ir pritiko, buvo išrinktas lietuvis, lauko etmonas M. Višnioveckis[204]. Susirūpinęs pirmiausia Augusto II priešų persekiojimu, šis seimas vis dėlto atsiminė seimų alternatos klausimą ir priėmė konstituciją, kuria tas 1703 m. Liublino seimas pripažįstamas gardiniškiu (ten seimas iš tikro negalėjęs būti šaukiamas) ir dabar Gardine vėl būsiąs šaukiamas tik trečias seimas[205]. Tačiau politiniai įvykiai vėl sutrukdė ir alternatą, ir normaliąją pačių seimų tvarką[206].

Šitam laikotarpy, pilname visokių konfederacijų bei suvažiavimų, net sunku nuspręsti, ką galima laikyti viso krašto vardu kalbančiu seimu. Pirmasis tikras seimas (neskaitant Stanislovo Leščinskio elekcijos bei karūnacijos seimų ir 1710 m. Varšuvos suvažiavimo – tarybos) įvyko vos 1712 m. Varšuvoje. Sekantis tu pačių metų rudens seimas vėl buvo sušauktas Varšuvoje, tad pagal 1703 m. konstituciją kitas turėjo būti šaukiamas Gardine; bet, likviduojant namų karus, jis buvo sušauktas tik 1717 m. ir vėl Varšuvoje (tai vadinamasis Nebylys, rusų generolo J. V. Dolgorukio komanduojamasis seimas). Jame maršalkavo lenkas S. Ledochowskis, nors pagal 1699 m. konstituciją reikėjo maršalkauti lietuviui. 1718 m. seimas jau susirinko Gardine. Nieko nenuveikęs, jis buvo limituotas ir vėl buvo atnaujintas 1719 m. gale jau Varšuvoje. Atstovai ir maršalka buvo tie patys kaip ir Gardine. Bet čia seimui dar blogiau tesisekė ir jis išsiskirstė nieko nenuveikęs[207]. Kitas ordinarinis 1720 m. seimas susirinko Varšuvoje. Jis iširo užtrukęs gana ilgai, bet neišrinkęs maršalkos, maršalkaujant tam pačiam 1718 m. Gardino sei-

[203] *VL*, t. VI, p. 33 (fol. 58–59).

[204] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 221.

[205] *VL*, t. VI, p. 46 (fol. 88).

[206] Lietuvos seimelių instrukcijose reikalavimų neužmiršti seimų alternatos randame ir šiame laikotarpy, pvz., *AVAK*, t. VII, p. 246, 253, 287.

[207] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 349–355; *VL*, t. VI, p. 205 (fol. 394).

mo maršalkai K. Zavišai[208]. Sekantis, 1722 m.[a], seimas susirinko Varšuvoje. Jam iširus, 1724 m. seimas vėl buvo sušauktas Varšuvoje. Limituotas jis vėl susirinko 1726 m., bet nebe Varšuvoje, o Gardine ir veikė maršalkaujant tam pačiam 1724 m. išrinktam maršalkai, Lenkijos referendoriui S. Potockiui. Tai buvo paskutinis Augusto II laikais neiširęs seimas. Susirinkusių dar buvo net keturi: 1729 ir 1730 m. Gardine, 1732 ir 1733 m. Varšuvoje[209]. Apskritai seimų vietos atžvilgiu, kaip matome, antroje Augusto II valdymo pusėje Lietuva nebuvo skriaudžiama. Tačiau 1699 m. konstitucijos nebuvo visiškai tiksliai laikomasi, nes 1726 m. seimas vis tiek buvo sušauktas Gardine, nors, kaip limituotas, turėjo susirinkti Varšuvoje. Kadangi šito seimo maršalka buvo lenkas, tai Lietuvai jis nebuvo įskaitytas, ir 1729 m. seimas vėl buvo sušauktas Gardine. Jam iširus maršalkos neišrinkus, ir jis Lietuvai nebuvo įskaitytas (Lenkijai 1720 m. seimas, vadovaujamas lietuvio, buvo įskaitytas), ir 1730 m. seimas vėl susirinko Gardine – trečią kartą iš eilės. Kadangi 1730 m. seime maršalka vėl nebuvo išrinktas, tai lietuviai, remdamiesi instrukcijomis, reikalavo dar ketvirto seimo Gardine ir 1732 m. seimą nutraukė, tarp kitko, protestuodami, kam jis ne Gardine sušauktas[210b].

Augusto III karaliavimo laikotarpis Respublikos seimų istorijoje pasižymėjo visiška anarchija. Svetimų valstybių ir partijų kovų sūkuriuose, be 1736 m. vadinamojo pacifikacinio, nepasisekė laimingai baigti nei vieno seimo, nors jų buvo šaukiama gana daug – beveik kas kiekvieni dveji metai. Šitokiame būvy pagaliau buvo užmiršta ir Lietuvos alternatos dėsnis.

Konvokacija po Augusto II mirties susirinko kaip paprastai Varšuvoje. Jos maršalka, kaip ir reikėjo (jis susirinko po 2 Lenkijoje šauktų seimų), buvo išrinktas lietuvis Mykolas Masalskis. Dvigubas (S. Leščinskio ir Augusto III šalininkų) elekcijos seimas buvo vadovaujamas lenkų maršalkų. Augusto III karūnacijos seimas kaip konfederacinis, vyko to paties elekcijos seimo maršalkos A. Ponińskio vadovaujamas. Taip pat jo vadovaujamas nesėkmingai bandė veikti ir 1735 m. pacifikacijos seimas Varšuvoje. 1736 m. šiaip taip nuo pakrikimo išgelbėtame pacifikacijos seime maršalkavo taip pat

[208] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 355–357, 398–418.

[209] Žinios apie seimus, be nurodytųjų šaltinių, imtos iš *VL*; W. Konopczyński, *Liberum veto…*, p. 321–330, ir I. Presiowski, Krótka wiadomość…; 1726 m. seimo dienoraštis yra *VDUB RS*, Rš 1912, – „Diariusz seymu z limity Warszawskiey w Grodnie reasumowanego die 28 7-bris, 1726 A.“ 1728 m. rugsėjo mėn. karalius paskelbė universalą, kad pagal alternatą Gardinui tenkančio seimo dėl nesveikatos negalįs šaukti. Pasveikęs, pasitaręs su senatu, sušauksiąs seimą vėliau (*Krótka annotacya seymow Warszawskich, Grodzieńskich, także Elekcyi y Koronacyi Nayiaśnieyszych Kr. Ichm. P.…*, zebrana przez Fr. na Pułaziach Pułaskiego, Roku P. 1740, Lublin, fol. Ll2). 1729 m. karaliaus universalas, šaukiąs seimą Gardine *AVAK*, t. IV, p. 452–453.

[210] K. Bartoszewicz, Tadeusz Oginski…, p. 3–4.

lenkas V. Rževuskis[211]. 1738 ir 1740 m. seimai susirinko Varšuvoje ir veikė maršalkaujant lenkams[212]. Lietuva vis buvo aplenkiama. Dėl to 1738 m. seime Lietuvos atstovai net buvo sulaikę darbus[213]. Lietuvos seimelių instrukcijos buvo įpareigoję iškelti seimo alternatos klausimą ir 1740 m. seime[214]. Sekantis (1744 m.) seimas iš tikro buvo sušauktas Gardine. Paskui 3 iš eilės seimai buvo sušaukti Varšuvoje, o 1752 m. vėl Gardine. Po šio seimų vietos alternata buvo ilgam pamiršta. Sekantis, ir pats paskutinis (neskaitant 1793 m. dalinamojo), seimas Gardine tesusirinko vos 1784 m.

Augusto III valdymo antroje pusėje, kai iširdavo visi seimai, sunku buvo ir susigaudyti, kuris seimas turi būti Gardine šaukiamas, dar sunkiau buvo to išreikalauti (nes nebuvo priimtos nei vienos konstitucijos) ir pagaliau sunku buvo priversti Dresdene gyvenantį karalių atvažiuoti net į Gardiną. Varšuva jam buvo daug arčiau. Tačiau ir šiuo metu klausimas nebuvo užmestas. Tiesa, ypatingomis sąlygomis surašytuose Augusto III *pacta conventa* punktuose, seimų vietos alternata nebuvo apdrausta[215]. Bet to paties bekaralmečio metu paruoštame seimų darbo tvarkos projekte ji minima[216]. Daug kartų jos nepamiršti reikalauja ir Lietuvą aplenkus protestuoja seimeliai[217], dėl to ginčijamasi seimuose. Pvz., 1761 m. seime Lietuvos atstovai, protestuodami prieš laužomą alternatos dėsnį, reikalauja Gardinui priklausančiame, bet Varšuvoje sušauktame seime pirmenybės Vilniaus vaivadijai, kaip kad ją turi seimui susirinkus Gardine. Lenkai tuo tarpu įrodinėja, kad alternatos dėsnis esąs taikomas tik ordinariniams, o čia esąs ekstraordinarinis seimas. Taip besiginčijant, seimas ir iširo, net maršalkos neišrinkęs[218]. Apskritai nesiliaujančiose to meto partijų kovose tokiais reikalais seimuose palyginti retai kada tekdavo kalbėti. Jie dažniausiai iširdavo dėl kitų priežasčių, ypač negalint pasidalinti valstybinių vietų. Tačiau vis dėlto ir svetimšaliai tais laikais taip pat pastebėjo, kad lietuviai su lenkais dėl seimų vietos nuolat pykstasi ir į Lenkijoje šaukiamus seimus nenori vykti lietuviai, o į Lietuvoje šaukiamus – lenkai[219].

[211] Jo konstitucijos, kuriose yra įtraukti ir visi bekaralmečio aktai, *VL*, t. VI, p. 282 (fol. 573 sqq).

[212] *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego (1714–1765)* (toliau – *Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*), wydał A. Pawiński, Warszawa, 1876, t. I, p. 81–88.

[213] J. Szujski, *Dzieje Polski…*, t. IV, p. 355.

[214] *AVAK*, t. VII, p. 304.

[215] *VL*, t. VI, p. 301 (fol. 620 sqq).

[216] W. Konopczyński, *Liberum veto…*, Załączek, t. IV, p. 451.

[217] *AVAK*, t. IV, p. 304, 319–320, 355–356; t. XII, p. 193.

[218] *Dyaryusz seymu…*, 1761; *Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*, t. III, p. 123–131.

[219] W. Schlemüller, List zawierający opis podróży Grodzieńskiej 1752 r., *Litwa i Ruś*, 1912, t. II, z. 1, p. 127.

Nuo Augusto III mirties Respublikos vidaus gyvenimas pasikeitė kardinaliai. Iš karto Rusijos parama besiremią Čartoriskiai, o vėliau Jekaterinos II ambasadoriai arba jų remiamas bei jų valią vykdąs karalius Stanislovas Augustas seimus paėmė į savo rankas ir jau nebeleido iširti nei vienam. Kaip Augustas II juos bandė gelbėti limitomis, taip dabar jie gelbstimi konfederacijomis. Šituo laikotarpiu išleidžiama eilė seimo darbus tvarkančių įstatymų, sunormuojamas ir alternatos klausimas, bet faktiškai Lietuva vis dėlto skriaudžiama. Be Jekaterinos nurodymu sušaukto 1793 m. dalijamojo, Stanislovas Augustas Gardine tesušaukė vos vieną 1784 m. seimą.

Dvi konfederacijas sujungęs Čartoriskių vadovaujamas 1764 m. konvokacinis seimas priėmė konstituciją, normuojančią seimo darbus[220]. Tačiau nei joje, nei kurioje nors kitoje konstitucijoje seimų vietos alternatos nepalietė. Elekcijos seimas (jame maršalkavo Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos raštininkas J. Sosnovskis) į Stanislovo Augusto *pacta conventa* punktus šito dėsnio taip pat neįtraukė. Iš Lietuvos to meto seimelių instrukcijų tėra vos kelios paskelbtos. Iš jų matome, kad Gardino seimelis alternatos tikrai reikalavo ir jau ruošėsi remontuoti savo pilį, kuri, ilgai nenaudojama, buvo apirusi[221]. Bet bent iš paskelbtų seimo dienoraščių nematyti, kad tas klausimas būtų buvęs gyvai svarstomas kuriame nors bekaralmečio seime. Karūnacijos seime, sutvarkant seimų maršalkų alternatos klausimą, buvo pakartotas ir reikalavimas kas trečią seimą šaukti Gardine[222], tačiau ir dabar Lietuva buvo nuskriausta. Nors seimo Lietuvoje jau nebuvo buvę nuo 1752 m. ir nors karūnacijos seimo maršalka buvo lenkas, bet buvo nustatyta, kad sekančio seimo maršalka turi būti didlenkis, antrojo – mažlenkis ir tik trečiojo – lietuvis. Tuo pačiu jau buvo nustatyta, kad ir seimas galėjo būti šaukiamas Lietuvoje tik trečias iš eilės. Tuo būdu pirmas ordinarinis seimas Lietuvoje turėjo būti sušauktas 1770 m., bet dėl Baro konfederacijos karų tais metais nebuvo sušaukta jokio seimo ir alternata tebuvo atgaivinta vos 1784 m. Tuo tarpu Lietuvos seimeliai jos nuolat reikalavo[223].

Kadangi prieš paskutinį pagal alternatą Lenkijai priklausantį ordinarinį 1768 m. seimą susirinko dar 1767–1768 m. konfederacinis ekstraordinarinis seimas, tai jame buvo priimta pakartotina konstitucija, pagal kurią 1768 m. dar turėjo susirinkti vienas ordinarinis seimas Varšuvoje, o 1770 m. ordinarinis jau Lietuvoje. Matyt, atsilyginant

[220] *VL*, t. VII, p. 17 (fol. 25 sqq).

[221] *AVAK*, t. VII, p. 287; t. XIII, p. 225.

[222] *VL*, t. VII, p. 151 (fol. 344). Be to, žr. *Dyaryusz seymu coronationis*…, 1764, fol. J.

[223] *AVAK*, t. VII, p. 351, 371, 385; t. VIII, p. 396.

už ilgai nevykdomą alternatą, po jo sekantis seimas turėjo būti sušauktas Lietuvoje, Lenkijoje tik vieną tesušaukus, t. y. 1774 m.[224] Sekančių seimų nutarimuose, kuriuose dėl seimų bei jų darbų tvarkos randame ne vieną konstituciją[225], seimų vietos alternatos klausimo jau niekur nerandame paminėto. Tačiau maršalkų alternatos dėsnio vis dėlto buvo laikomasi. Štai po konfederacinių 1773–1775 ir 1776 m. seimų, kuriuose buvo du maršalkos – lenkas ir lietuvis, 1778 m. Varšuvos seime maršalkauja Lietuvos raštininkas L. Tiškevičius, 1780 ir 1782 m. seimuose maršalkauja lenkai, o 1784 m. seime ne tik lietuvis maršalkauja, bet ir sušaukiamas jis Gardine.

Ir šituo laikotarpiu lietuviai nepamiršo alternatos. 1780 m. seime visų Lietuvos senatorių ir atstovų posėdy (vadinamojoje provincijos sesijoje) buvo net paruoštas seimų alternatos atgaivinimo konstitucijos projektas. Seimui visos Lietuvos vardu projektą įteikęs Lydos atstovas J. M. Narbutas pareiškė, kad alternatos reikalaujanti ir jo instrukcija. Unijos aktų sąlygos turinčios būti saugomos. Esą ką pasakytų lenkai, jei ir karaliaus rezidencija, ir seimai, ir visokie suvažiavimai bei visos valdžios įstaigos būtų Lietuvoje? Tuo tarpu projektas buvo atiduotas apsvarstyti konstitucinei komisijai. Kadangi seimo maršalka (S. Małachowskis) jo jau nebeiškėlė, tai paskutinę seimo dieną J. M. Narbutas pareiškė, kad, kol jis nebūsiąs priimtas, neįeisiąs nieko kito svarstyti. Po karštų ginčų projektą pradėjus skaityti, lenkai vis trukdo, kiša savo tariamai aktualesnius projektus. Taip sulaukiama momento, kada visas seimas pakviečiamas į senato salę paskutinėms seimo baigimo ceremonijoms, ir projektas lieka nepriimtas[226]. 1782 m. seime tą patį klausimą kėlė Minsko vaivada A. Chmara[227], bet vėl jokio nutarimo nebuvo priimta.

1784 m. seimas Gardine buvo sušauktas be jokios ankstyvesnės konstitucijos. Svarbiausia, matyt, dėl to, kad Stanislovas Augustas, norėdamas žūtbūt išgauti Respublikos sutikimą apmokėti jo skolas, norėjo pasigerinti Lietuvai. Tam buvo atlikta ir jo minėtoji[228] kelionė į Lietuvą prieš tą seimą. Šio seimo dienoraščio leidėjas, seimo sekretorius M. Tukalskis Nieliubovičius, pradėdamas aprašymą, sako, kad karalius jį sušaukęs Gardine „atsižvelgdamas į Lietuvos provincijos prašymus bei visuotinųjų seimų alter-

[224] *VL*, t. VII, p. 297–298 (fol. 633–634).

[225] Pvz., 1775 m.: „Ubespieczenie seymów ordynaryinych“, 1776 m.: „Ordynacya sądów seymowych“, *VL*, t. VIII, p. 81 (fol. 118) ir p. 541–543 (fol. 870–875).

[226] Dyaryusz r. 1780, p. 4l6, 443–444 (šio seimo yra 2 dienoraščiai. Čia cituojamas platesnysis, folio formato).

[227] Žr. *Seryarz projektów do prawa*…, Rok, I, cz. V (Maj 1785), p. 221.

[228] Žr. p. 75[a].

natos įstatymus“, nors pačiame seimo šaukimo universale nėra jokių paaiškinimų. Leidėjas neužmiršo padėkoti už seimų alternatos atgaivinimą savo prakalboje, o posėdžių metu padėką pareiškė beveik visų Lietuvos pavietų atstovai[229]. Mozyriaus K. L. Jelenskis dėkodamas pabrėžė, kad karalius grąžinęs Lietuvai prerogatyvas, sulyginančias ją su Karūnos provincijomis[230]. Jo mintį vėliau dar ryškiau paaiškino Brastos atstovas K. N. Sapiega. Esą Lietuva, eidama unijon su Lenkija, garantavusi sau visų prerogatyvų lygybę, dėl to principo vėliau ir seimų alternatos dėsnis buvęs įvestas[a]. Dabar reikią džiaugtis, kad karalius Lietuvai grąžinęs, kas jai priklausę[231]. Lenkai į tą reikalą, žinoma, kitaip žiūrėjo, bet bent seime prieš alternatą ir iš jų niekas nepasisakė. Keletas jų net taip pat padėkojo karaliui už įstatymų saugojimą[232].

Dabar vėl nebuvo priimta jokio alternatą apdraudžiančio įstatymo, bet vėliau to niekas neginčijo, ir Lietuva budriai saugojo, kad ji nebūtų sulaužyta. Kadangi sekantis ordinarinis seimas Lietuvoje priklausė 1790 m., tai jau 1788 m. keletas priešseiminių Lietuvos seimelių (Naugarduko, Gardino, Upytės ir, papildomoje 1790 m. instrukcijoje, Pinsko seimelis) įpareigojo savo atstovus priminti karaliui bei seimui, kad alternata vėl nebūtų sulaužyta[233].

1788 m. sušauktas seimas užtruko labai ligai. Jam beposėdžiaujant, priartėjo ir įstatymais numatytas naujo ordinarinio seimo rinkimų terminas, bet seimas, nenorėdamas mesti jau pradėto reformų darbo, nutarė veikti dvigubos sudėties. Taip keliant klausimą, tuojau iškilo ir Lietuvai priklausančios alternatos klausimas. Buvo prisiminta, kad ir 1724 m. Varšuvoje limituotasis seimas 1726 m. baigė savo darbus Gardine. Bet dabar iš Varšuvos seimą perkelti į Gardiną nesiryžtama (seimas, matyt, bijojo naujos, reformoms gal ne taip palankios atmosferos) ir patiems lietuviams pasiūlius (pirmasis pasiūlė Breslaujos atstovas Tomas Vavžeckis) buvo nutarta dvigubą seimą palikti Varšuvoje, o Lietuvai garantuoti sekančio seimo alternatą[234]. Lietuvos seimeliai su tuo sutiko,

[229] *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego…*, 1785, p. 17–19, 68–69, 130, 163, 170, 233, 239–241, 244, 407.

[230] Ten pat, p. 68–69.

[231] Ten pat, p. 130. Be to, žr. *Seryarz projektów do prawa…*, Rok I, cz. IV, 1785, p. 146.

[232] Dyaryusz, p. 19, 69, 332.

[233] 1788 ir 1790 m. Lietuvos seimelių instrukcijų nuorašus autorius yra pasidaręs iš *AADW* saugomų pavietų teismų knygų[b].

[234] Žr. *Dyaryusz seymu ordynaryinego…*, 1790, t. I, cz. 1, p. XI; *Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych* (toliau – *Zbiór mów i pism…*), w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademij, 1790, t. XII, p. 80–108; *VL*, t. IX, p. 153, 176.

protesto nepareiškė, bet Vilniaus, Gardino, Lydos ir Smolensko seimeliai įpareigojo atstovus rūpintis, kad pažadas būtų įvykdytas[235].

Didžiajame seime[a], kiek matyti iš prieinamų šaltinių, alternatos klausimu kalbėjo tik Vilniaus atstovas T. Korsakas, kuris instrukcijoje turėjo punktą, reikalaujantį, kad Lietuvoje – Vilniuje, o ne Gardine – vyktų ne tik kas trečias seimas, bet ir karalius joje kas trečius metus gyventų[236]. Šiaip tas klausimas nebuvo aktualus, nes nei pačiam seime, nei jo komisijose to niekas neginčijo ir 1791 m. gegužės mėnesį, svarstant seimų įstatymą, Lietuvai alternata apdraudžiąs nuostatas lengvai buvo priimtas[237b].

Tuo būdu seimų vietos alternata, kuri rėmėsi lietuviškąja unijos interpretacija, Lietuvą laikančia Lenkijai lygiu politiniu vienetu, reikalaujančia jai ir išviršinių lygybės ženklų (atsiminkim tik ką cituotą K. L. Jelenskio ir Sapiegos seimų vietos alternatos apibūdinimą), 1673 m. pripažinta įstatymu, o 1678 m. pradėta vykdyti, iš esmės niekad nebuvo panaikinta ir net lenkų labai retai tekvestionuojama. Tiesa, gyvenimo praktikoje ji daug kartų buvo sulaužyta, o 32 m. net visai nevykdoma, bet visa tai suprantama, turint galvoje tų laužymo laikų situaciją.

Iš viso bendrieji Respublikos seimai turi labai charakteringą bruožą, būtent, kad juose visada valdovui arba vadovaujančiai partijai tekdavo naudotis visokiausiomis priemonėmis naujoms konstitucijoms išgauti. Norint, kad seimas nepakriktų, kad būtų priimamos reikalingos konstitucijos, reikėdavo griebtis visokiausių būdų, reikėdavo parinkti ir sau palankesnę aplinką ir sutraukti savo siekiamam tikslui juo daugiau paklusnių atstovų, kaip nors apgauti ar supančioti opoziciją. Ir visos, bent XVIII amžiuje priimtos storus *Volumina Legum* tomus pripildančios konstitucijos yra ne seimų legislatyvinės išminties vaisius, bet suinteresuotų politinių pajėgų visokiomis priemonėmis priklijuojami lopai. Kadangi XVIII a. jau susigyvenusi Lietuvos Lenkijos bajoriškoji visuomenė (apie tą susigyvenimo procesą žr. toliau) buvo susijungusi į bendras politines partijas, kovojo bendrą kovą su savo antagonistais, tai labai dažnai tam tikra Lietuvos atstovų dalis, kuri tame seime kartu su sau artimais lenkais turėjo daugumą, gynė ir neteisėtai – aplenkiant Lietuvos alternatą – sušauktus seimus. Jai rūpėjo pasinaudoti proga, kaip nors pravesti trokštamas konstitucijas. Juk gaila buvo atsisakyti nuo seimelių metu padėtų vargų ir išleistų pinigų, neturint garantijos, kad taip pat pasiseks ir prieš kitą seimą. Dėl to dažnam seime, kai viena, silpnesnė, lietuvių grupė ginčija sei-

[235] Žr. 233 išnašą[c].

[236] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 21, p. 81 ir Nr. 39, p. 157.

[237] *VL*, t. IX, p. 299, 250. W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, Kraków, 1897, p. 25–36.

mo teisėtumą dėl aplenktos alternatos, antra, nurodinėdama gyvybinius valstybės reikalus, kaltina opozicininkus nepatriotiškumu, išdavikiška opozicija ir t. t.[238] Pagaliau visi Lietuvos seimų alternatos sulaužymai sutampa su sunkiais, nepaprastais politiniais įvykiais bei su visiškos anarchijos laikotarpiu. Augusto II laikais seimų alternata buvo laužoma vadinamojo Šiaurės karo ir konfederacinių namų karų laikotarpiu, o visas Augusto III karaliavimo laikotarpis buvo neribotai iškerojusios laisvės bei magnatų ir jų partijų kovų laikotarpis; Stanislovo Augusto laikais alternata buvo laužoma svetimųjų priespaudos iššaukto namų karo ir po jo ėjusio padalinimo bei svetimų valstybių ambasadorių šeimininkavimo laikais. Gyvenimui susitvarkius, grįžo ir alternata.

3. Priešseiminiai Lietuvos suvažiavimai

Grįžtant prie seimo, kaip vis tiek kur veikiančio bendro įstatymų leidimo organo, veikimo, pirmiausia tenka kelti klausimą, kaipgi tame bendrajame organe buvo apdraustos bei kaip evoliucionavo Lietuvos kaip savarankiškai organizuotos valstybės teisės. Kokią vietą ji tame bendrajame organe turėjo?

Liublino unijos aktai jokių ypatingų teisių bendrajam seime Lietuvai nedavė. Luomų ir Žygimanto Augusto juos tvirtinančiuose aktuose tebuvo pasakyta, kad seimai visada bus bendri ir kad juose Lietuvos senatoriai turės sėdėti kartu su Lenkijos senatoriais, o Lietuvos atstovai – su Lenkijos atstovais (§ 3). Savo liepos 4 d. aktu Žygimantas Augustas nurodė visiems taip sujungto senato nariams vietas[239], kurių, su mažais pakeitimais, buvo laikomasi iki pat Respublikos gyvenimo pabaigos. Atstovams vietų nenurodė joks specialus įstatymas, bet, pritaikius Lenkijoje jau praktikuotą dėsnį, jie visada sėdėjo tokia pat tvarka kaip jų vaivadijų senatoriai[240]. Šitie unijos ir Zigmanto Augusto akto nuostatai, žinoma, buvo taikomi tam, kad pastotų kelią senajai Gediminaičių šauktų bendrųjų Lietuvių Lenkų seimų praktikai, kurie iš bendrųjų seimų visada virsdavo viename mieste ar net vienuose rūmuose posėdžiaujančiais dviejų atskirų valstybių atskirais seimais, susižinančiais tik per delegacijas arba, labai retais atsitikimais, sueinančiais pasiderėti į vieną salę, bet užimančiais ten visai atskiras vietas. Kaip jau matėme, lietuvių Liublino seime gintų atskirų savo seimų unijos aktas nepajėgė pa-

[238] Taip, pvz., buvo 1761 m. seime. Žr. 218 išnašą[a].

[239] *Akta unii*…, p. 373–375.

[240] Kaip matėme, atstovų vieta pasikeisdavo tik seimams renkantis Lietuvoje. Žr. p. 118[b].

naikinti. Jie išnyko vėliau. Juo labiau negalėjo unijos aktas sulieti lietuvių į vieną bendrą seimą. Lietuvai juk buvo palikta sava atskira teisė ir visa valstybinė organizacija su atskiru iždu, atskira kariuomene, atskirais teismais bei administracijos organais. Visa tai Lenkijos nelietė, tuo turėjo rūpintis vieni lietuviai. Tuo būdu atskirai organizuotų ir atskirą teisę turinčių valstybių seimas negalėjo būti vieningas. Jo darbe turėjo reikštis taip pat du vienetai. Lietuva seimo darbų organizacijoje neišvengiamai turėjo rasti sau atskirą vietą, nors įstatymų ir neapdraustą. Ji turėjo sau prisitaikyti savaip interpretuoti ir savaip naudotis jau esama seimo darbo organizacija, kurią, ateidama į tą seimą, jau rado. Ir iš tikro be jokių įstatymų grynai praktiškai išsidirbo tokia seimo darbų tvarka, kuri įgalino lietuvius savo reikalus pilnai ir laisvai atlikti. Vienas pagrindinių reiškinių, leidusių lietuviams savo reikalus aprūpinti ir bendrame su lenkais seime, buvo vadinamieji generaliniai seimeliai arba priešseiminiai suvažiavimai, o vėliau atskiri senatorių ir atstovų pasitarimai, vadinamosios provincijų sesijos. Apie tuos reiškinius čia ir tenka pirmiausia kalbėti.

Lenkija istorinėje savo raidoje susidarė iš dviejų pagrindinių vienetų: Mažlenkių ir Didlenkių. Jos seimas taip pat išaugo iš tų dviejų didžiųjų provincijų seimeliuose rinktų atstovų suvažiavimų[241]. Tiesa, XVI a. pirmoje pusėje įsigalėję seimai jau buvo nustelbę provincinius suvažiavimus; labai dažnai į šiuos pastaruosius atstovai nebeatvažiuodavo[242]. Bet Liublino unijos sudarymo momentu tebeveikė dėsnis, galutinai patvirtintas 1565 m. konstitucijos, kad prieš kiekvieną seimą visi atitinkamų sričių senatoriai ir atstovai, prieš važiuodami į seimą, dar turi susivažiuoti į generalinius seimelius, kur turi suderinti instrukcijas ir susitarti dėl darbo seime. Tiems generaliniams seimeliams numatomos 3 vietos: Didlenkiams Kole, Mažlenkiams Korčynoje ir Mozūrams Varšuvoje[243]. Iš tikro tokių generalinių seimelių Lenkijoje buvo daugiau, nes žymi dalis į tas tris provincijas neįeinančių sričių rinkdavosi atskirai[244]. Lenkų įstatymuose vis dėlto vėliau paprastai jau nebeminimi nė Varšuvos suvažiavimai. Lig šiol tas Lenkijos provincijų seimelių klausimas dar nėra tinkamai išaiškintas, bet mums tas nė nesvarbu. Mums pakanka paties fakto, kad 1569 m., kada buvo kuriamas bendrasis Lietuvos Lenkijos seimas, Lenkijoje generaliniai seimeliai dar tebebuvo gyvi ir buvo aiški tendencija su-

[241] A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego, 1374–1505*, Warszawa, 1895, p. 122–164; W. Konopczyński, *Liberum veto, studyum porównawczo-historyczne*, Kraków, 1918, p. 149–182.

[242] W. Konopczyński, *Liberum veto…*, p. 167.

[243] *VL*, t. II, p. 45 (fol. 677).

[244] I. Presiowski, Krótka wiadomość…, p. 23–24.

vesti juos į dvi provincijas, prie kurių vėlesniais laikais buvo priskiriami visi Lenkijos kraštai. Įjungiant į Lenkiją nuo Lietuvos atplėštas žemes, 1569 m. buvo numatyta ir jų generalinių seimelių vieta: Palenkei, kartu su Mozūrais, Varšuvoje, Voluinei – Vladimire, o Kijevo žemei – Kijeve[245]. Tuo tarpu Lietuvai nenumatė generalinių seimelių nei unijos aktai, nei kovo 24 d. Žygimanto Augusto diplomas, kuriuo jis pats savo galia buvo bandęs sudaryti uniją, kai lietuviai iš seimo buvo pasišalinę[246]. Jo paragrafai, liečią seimus, buvo dar švelnesni negu vėliau, lietuviams į seimą grįžus, priimtųjų aktų atitinkami paragrafai: jame (§ 6) dar prisimenama Lietuvoje veikiančios ir paliekamos atskiros teisės, privilegijos ir teismai, kurie vis dėlto vieningumui esą negali pakenkti.

Anksčiau ir Lietuvoje buvo žinomi kai kurių sričių (kelių seimelių) atstovų suvažiavimai savo reikalams aptarti[247], bet prieš visuotinus seimus jokių atskirų provincinių suvažiavimų nebūdavo. Tik prieš derybas su lenkais dėl unijos visada būdavo susitariama savo seime. Pvz., į 1563–1564 m. Varšuvos seimą atvyko Vilniaus seimo delegacija[248]. Ir visos kitos delegacijos į Lenkiją būdavo siunčiamos seimų arba šiaip bajorijos suvažiavimų. Kai pagaliau 1568 m. Gardino seime buvo ryžtasi sušaukti bendrą Lietuvių ir Lenkų seimą, taip pat buvo numatyta, kad Lietuvos seimelių išrinktieji atstovai ir senatoriai, prieš vykdami į Lenkiją, dar susivažiuos pasitarti atskirai. Šitas atskiras suvažiavimas minimas ir luomų prašyme (ne taip aiškiai), ir Žygimanto Augusto atsakyme. Žygimantas Augustas atsako aiškiai, kad dar tais pačiais 1568 m. įprastu būdu paskirsiąs seimelių ir visų atstovų suvažiavimo datą. Tas suvažiavimas būsiąs Lenkijos pasieny, o iš ten jau visi vyksią į bendrą su lenkais seimą[249]. Ir iš tikro tų pačių metų spalio mėnesį Žygimantas Augustas išsiuntinėjo raštus, kuriais seimeliams datą paskyrė lapkričio 11 d., o išrinktuosius atstovus ir senatorius kvietė susivažiuoti po 4 savaičių (t. y. gruodžio 2 d.) į Vohynį (anapus Brastos), kur ir jis pats būsiąs. Iš ten jau teksią važiuoti į bendrą su lenkais seimą Liublinan[250]. Tas suvažiavimas, kad ir pavėlavęs, įvyko ir užtruko daug ilgiau, negu buvo laukta. Žygimantas Augustas, bendrojo seimo pradžią paskyręs gruodžio 23 d., pats į Liubliną atvyko vos 30 d. Vohynyje lietuviai, matyt, reiškė abejonių dėl savo veiksmų laisvės Liubline, tad Žygimantas Augustas buvo pri-

[245] *Akta unii*…, Nr. 97, § 8; Nr. 136, § 9; Nr. 138, § 9.

[246] Ten pat, Nr. 115.

[247] M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*…, p. 106, 152–155, 159, 255, 259, 278–287, 383, 486, 489, 490, 499, 607.

[248] Ten pat, p. 639–659; O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, Kraków, 1920, t. II, p. 166–171.

[249] *LM*, t. XXX, 481 skiltis, 59 artikulas.

[250] M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*…, priedai Nr. 70–73, p. 204–213.

verstas privilegijos forma garantuoti, kad ten prievarta jų niekas neversiąs daryti unijos ir kad nesusitarę su lenkais galėsią laisvai grįžti namo[251].

Vohynio suvažiavimas neabejotinai liko Lietuvai pavyzdžiu. Vėliau prieš bendruosius seimus pradėta daryti tokie suvažiavimai nuolat. Bet ar buvo jie praktikuojami ir Zigmanto Augusto laikais (jo laikais dar buvo susirinkę du bendrieji seimai – 1570 ir 1572 m.), žinių neturime[252]. Bekaralmečio metu, po Zigmanto Augusto mirties ir pabėgus Henrikui Valua, nesant valdovo, kaip jau minėta, lietuviai daug kartų buvo susirinkę į savo atskirus suvažiavimus – seimus, o Stepono Batoro laikais jau neabejotinai žinome vykus ir priešseiminius suvažiavimus. Dabar jie jau turėjo ir juridinį pagrindą, nes jau į Henriko Valua, o vėliau pakartotinai ir į Stepono Batoro *pacta conventa* punktus buvo įtrauktas nuostatas, kad, kaip Lenkų provincijos renkąsi savo generalinius suvažiavimus Kole ir Korčynoje, taip lietuviai prieš kiekvieną seimą turį susivažiuoti į Valkaviską[253]. Kadangi Valkaviskas lietuviams kažkodėl atrodė ne visai tinkama suvažiavimų vieta, tad, ruošiant naują Statuto redakciją, buvo iškeltas reikalavimas perkelti suvažiavimus į Slanimą. Jau 1584 m. Vilniuje sušauktos Lietuvos konvokacijos nutarime, liečiančiame Statutą, sakoma, kad priešseiminiai suvažiavimai dar nesą perkelti į Slanimą, tad seimeliai atsakymus į konvokacijos duotus klausimus turį atsivežti į priešseiminį Valkavisko suvažiavimą[254]. Ten jis greičiausia rinkosi visą Stepono Batoro karaliavimo metą. Tik naujojoje Statuto redakcijoje (1588 m.) galutinai buvo patvirtintas jo perkėlimas į Slanimą[255].

Priešseiminiai Lietuvos suvažiavimai iš esmės (bent iš pradžių), žinoma, buvo ne kas kita, kaip atskiri Lietuvos seimai (suvereninės piliečių visuomenės atstovų suvažiavimai) prieš suvažiuojant į bendrą seimą su lenkais. Į tą bendrąjį seimą Lietuva vis tebežiūrėjo kaip į dviejų valstybių kongresą, kaip į tam tikras derybas. Senesnieji ir ypač

[251] *Akta unii*…, Nr. 95.

[252] 1572 m. Zigmantas Augustas rašo, kad Lietuvoje seimeliai turį įvykti 4 savaites prieš seimą (*Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza*…, Nr. 27, p. 13). Taigi laiko nedaug. Vėliau III Statutas (III skyr., 6 ir 8 artik.) nustatė, kad seimeliai įvyktų 6 savaites, o generalinis suvažiavimas 2 savaites prieš seimą. Tačiau faktas, kad Zigmanto Augusto laikais seimus šaukiant buvo tebesilaikoma senosios tvarkos, nustatytos 1566 m. Statuto, priešseiminių suvažiavimų dar neneigia. Greičiausia jie vis dėlto įvykdavo. Laiko trumpumas čia nieko nesako. Steponas Batoras, šaukdamas 1577 m. seimą, tarp seimelių ir seimo nepaliko net 4 savaičių, bet generaliniam suvažiavimui data vis tiek buvo paskirta. Seimeliai buvo sušaukti birželio 22 d., Valkavisko suvažiavimas po 2 savaičių, o iš čia atstovai jau turėjo važiuoti tiesiog į seimą (*AS*, t. IV, p. 31, 33, 35, Nr. 22, 24 ir 25). Zigmanto Vazos laikais 6 savaičių laiko taip pat ne visada būdavo laikomasi (*ADS*, Nr. 71, p. 52).

[253] *VL*, t. II, p. 151 (fol. 899); p. 161 (fol. 919–920).

[254] I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovinie XVI stoletija*…, t. II, priedų p. 138.

[255] III skyr. 8 art.

1568 m. Vohynio suvažiavimas čia visada buvo pavyzdys[256]. Tačiau taip į jį težiūrėjo Lietuva. Nors tuose suvažiavimuose buvo ne vien instrukcijos suderinamos, bet sprendžiami ir visi Lietuvos reikalai, Lenkijos visuomenės akimis žiūrint, tai buvo provinciniai suvažiavimai, panašūs į tokius pat jų suvažiavimus. Formaliai šita pažiūra buvo teisinga. Oficialiai ir pati Lietuva juos dažniausiai vadino generaliniais seimeliais, t. y. taip, kaip tokie suvažiavimai buvo vadinami Lenkijoje. Tuo būdu Lietuva priėmė lenkišką juridinę terminologiją, bet pripildė ją savo turinio. Lietuvos Lenkijos pounijiniuos santykiuos tai labai dažnas reiškinys: labai dažnai po lenkiška terminologija bei frazeologija buvo slepiamas (žinoma, ne visada sąmoningai, bet gyvenimas taip augo organiškai) savas turinys, visiškai skirtingas reiškinys. Dėl tos prisiimtosios lenkiškos terminologijos priešseiminiai Lietuvos suvažiavimai ir lenkams atrodė visiškai normalus konstitucinis reiškinys. Lietuvą laikydama atskira provincija, Lenkija prieš suvažiavimus negalėjo nieko sakyti, o jų pavadinimas nei kiek nekliudė lietuviams atlikti tą patį darbą, kurį anksčiau atlikdavo atskiri Lietuvos seimai prieš bendruosius seimus su Lenkija. Jų pobūdis kiek pakitėjo tik vėliau, susigyvenus visuomenėms ir atsiradus bendrų reikalų, kurie tegalėjo būti išspręsti bendruose seimuose.

Šitų suvažiavimų reikšmė buvo labai didelė. Jie turėjo iš dalies atstoti atskirus Lietuvos seimus ir turėjo duoti progos visiems Lietuvos atstovams susitarti dėl vienodos pozicijos bendrajame su lenkais seime. Ir konstitucijos ir III Statutas suvažiavimo tikslu laikė instrukcijų suderinimą, kad vėliau galėtų sklandžiau eiti seimas. Bet ir iš negausių tuos suvažiavimus liečiančių šaltinių matyti, kad Lietuvos luomai tuo nesitenkindavo. Pvz., 1584 m. Vilniaus konvokacija pavedė seimelių atstovams atsivežti į priešseiminį generalinį suvažiavimą atsakymus į klausimus dėl kai kurių Statuto skyrių[257]. Atseit visa tai turėjo būti apsvarstyta Valkaviske kaip Lietuvos seime, nes Statuto reikalų bendrajam seime lietuviai tada nekeldavo. Seimuose tik būdavo reikalaujama jau paruoštus Statuto skyrius patvirtinti, priimti juos be jokių pakeitimų. Ir iš tikro 1584 m. gruodžio 24 d. pasibaigęs priešseiminis Valkavisko suvažiavimas dalį Statuto punktų priėmė. Pasirašyti keletos senatorių jie 1586 m. buvo įtraukti ir į Lietuvos Metriką[258]. Arba vėl, kaip jau buvo minėta kalbant apie atskirus Lietuvos suvažiavimus – konvokacijas,

[256] Tą ypač akcentuoja I. I. Lappo, *Iš vyriausiųjų Lietuvos suvažiavimų istorijos…*, p. 8; to paties, *Lietuva ir Lenkija…*, p. 75; to paties, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. 1, p. 365–366. Tik, deja, autorius ten nepareiškė savo nuomonės apie priešseiminių Lietuvos suvažiavimų santykį su tokiais pačiais Lenkijos provincijų suvažiavimais.

[257] Ten pat[a].

[258] *AZR*, t. III, p. 304–309.

1594 m. Lietuvos seimeliai pavedė Slanimo suvažiavimui išspręsti, ar tinka lietuviams važiuoti į tolimoje Krokuvoje šaukiamą seimą, ar nevertėtų bent etmoną palikti namie ir suteikti jam tokias pat teises, kokias buvo suteikusi 1593 m. konvokacija. Juk tai rūpesčiai ne dėl techninio seimo darbo palengvinimo, bet atskirai gyvenančio politinio vieneto savo krašto atstovybei statomieji reikalavimai. Aiškus dalykas, kad Valkavisko bei Slanimo suvažiavimai net negalėjo jaustis kitaip, kaip jautėsi nepriklausomai nuo seimų šaukiamos Lietuvos konvokacijos. Kaip nesivaržydamos šeimininkavo konvokacijos, taip pat turėjo nesivaržyti ir Lenkijos neliečiančius bei šaukiamo seimo darbuose nenumatomus klausimus turėjo spręsti nei kiek nesivaržydami ir šitie suvažiavimai.

Apie priešseiminių suvažiavimų darbus lig šiol mes labai maža težinome. Iš mums žinomo trumpo 1597 m. suvažiavimo dienoraščio matyti, kad suvažiavimas išsirinkdavo ir savą maršalką, visi dalyvaują senatoriai pasakydavo kalbas ir t. t., t. y. veikė maždaug taip kaip konvokacijos (seimų darbo pavyzdžiu). Vis dėlto įsidėmėtina, kad suvažiavimo maršalkos funkcijos pasibaigdavo ten pat suvažiavime. Bent 1597 m. seime lietuvių vardu pareiškimus matome darant nebe suvažiavimo maršalką E. Pielgžimovskį, bet įvairius kitus atstovus, dažniausiai Lietuvos raštininką Jarošą Valavičių[259].

Baigus pasitarimus, suvažiavime paprastai surašoma tam tikras aktas, kuris nustato, kaip visi Lietuvos atstovai turi laikytis seime. Kaip ir Lenkijos provincinių seimelių nutarimai, jis vadinamas instrukcija[260]. Deja, prieinamų tokių dokumentų mes neturime. Be to, ryšium su suvažiavimų darbais dar, žinoma, atsirasdavo eilė kitų dokumentų, kurie turėjo patekti į Lietuvos Metriką, suvažiavimo susirinkimo vietos bei apylinkinių pavietų teismų knygas ir į privačių šeimų archyvus. Kol jie mums tebėra neprieinami, tol apie suvažiavimų darbus bei jų reikšmę to meto Lietuvos valstybės gyvenimui plačių išvadų nė negalime daryti. Be jau minėtų uždavinių, diktuojamų nuovokos, kad jie yra pilnateisiai Lietuvos šeimininkai, pirmiausia jie, žinoma, turėdavo pareikšti Lietuvos kaip viso vieneto valią bei nuomonę karaliaus statomais seimui klausimais ir, svarbiausia, turėjo paruošti atstovus tam Lietuvos reikalų aprūpinimo darbui, kuris jų laukė seime.

Šaltinių stoka taip pat neleidžia nustatyti, ar prieš kiekvieną seimą tie generaliniai Lietuvos suvažiavimai susirinkdavo ir kaip ilgai jie buvo praktikuojami. Istorinėje literatūroje dažnai sakoma, kad jie pradėję nykti jau Zigmanto Vazos valdymo pradžioje.

[259] *SRP*, t. XX, p. 416–423, yra 1597 m. Slanimo suvažiavimo dienoraštis, o visam tome eilė tų metų seimo dienoraščių.

[260] P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, p. 133–136, 243.

Bet čia daroma klaida: Lietuvos generalinis suvažiavimas sutapatybinamas su tuo metu tikrai nykusiais Lenkijos provincijų suvažiavimais. Ten jie daug anksčiau išnyko. Juos atgaivinti buvo reikalaujama jau 1597 m. seime. Jau prieš tą seimą buvo susivažiavę tik dviejų Lenkijos vaivadijų (Poznanės ir Kališo) atstovai. Reikalavo susivažiavimus atgaivinti anos dvi vaivadijos, taip pat reikalavo Seradzo vaivadijos seimelis[261]. Reikalavo juos atgaivinti ir lietuviai, kurie įrodinėjo, kad nesusitarę seiman atvykstą lenkai daug atneša netvarkos. Vilniaus vaivada K. Radvila aiškiai pareiškė, kad lietuviai susivažiuoją į Slanimą prieš kiekvieną seimą[262]. Mums žinomose 1597 m. Lietuvos seimelių instrukcijose aiškiai sakoma, kad atstovai pirmiausia turį vykti į Slanimą. Dėl kai kurių klausimų pavietų seimeliai net neduoda jokių instrukcijų, o paveda savo atstovams susitarti dėl to su kitais atstovais Slanime[263].

Steponas Batoras priešseiminį Lietuvos suvažiavimą paskyrė jau 1576 m., šaukdamas pirmąjį savo seimą Torunėje. Tikrai žinome priešseiminius Lietuvos suvažiavimus dar 1577, 1586, 1590 – du, 1595, 1596, 1597, 1600, 1601, 1603, 1605, 1615, 1616, 1618 ir, rodos, 1620 bei 1628 m.[264] Tuo tarpu Lenkijoje provincinių suvažiavimų nebepajėgė atgaivinti nei 1609, nei 1613 m. speciali pakartotinė konstitucija[265]. Abi tos konstitucijos liečia vien Lenkiją, tad Lietuvos priešseiminiai suvažiavimai tada, matyt, dar visai nešlubavo[266]. Bet 1624 m. Lietuvos konvokacija jau svarsto ir Lietuvos suvažiavimo atgaivinimo klausimą[267]. Taigi tada jie jau turėjo būti pradėję nykti. Tačiau išnyko jie ne staiga. 1628 m. toks suvažiavimas dar įvyko, tik ne Slanime, bet Vilniuje[268]. 1630 m. seimą šaukiančiame universale Slanimo suvažiavimo data taip pat yra paskir-

[261] *SRP*, t. XX, p. 337–349, 353.

[262] Ten pat, p. 65.

[263] Ten pat, p. 416–419; *AVAK*, t. II, p. 149–154, Nr. 70.

[264] 1576 m. – *AZR*, t. III, Nr. 66, p. 191; 1577 m. – *AS*, t. IV, p. 31, 33, 35; 1586 m. – *AZR*, t. III, p. 304–309; 1590 m. – *ADS*, p. 49, 52, 64; 1595 m. – ten pat, p. 99; 1596 m. – P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, p. 193; 1597 m. – žr. 240 išnašą; 1600 m. – *ADS*, p. 227; 1601 m. – ten pat, p. 254; 1603 m. – ten pat, p. 350, 361, 364; 1605 m. suvažiavimas įvyko Mstibogove – ten pat, p. 434–435; 1615 m. – *ADR*, p. 55, 56. *AS*, t. VII, p. 74–75; 1616 m. – P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. II. p. 38–39, 1618 m. – *Pamiętniki Samuela Maskiewicza*…, p. 103; 1620 m. – P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. III, p. 70.

[265] *VL*, t. II, p. 470 (fol. 1676); t. III, p. 84 (fol. 171).

[266] 1602 X 30 laiške L. Sapiegai karalius mini, kad suvažiavimų nereikia apleisti (*ADS*, p. 350). Tačiau jis kalba, greičiausia į Lenkiją nusižiūrėjęs.

[267] Žr. priedą Nr. 5.

[268] I. Hoppe, *Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Krieges in Preussen*, hrsg. von M. Toeppen, Leipzig, 1887, p. 258; *Księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sprawy wojenne i polityczne 1621–1632* (toliau – K. Radziwiłł, *Sprawy*…), Paryž, 1859, p. 580–581.

ta[269]. Tačiau šiuo metu suvažiavimai, matyt, jau nebesurinkdavo, nes 1631 m. tuo reikalu buvo priimta net speciali seimo konstitucija[270]. Sekančiais metais paruoštame seimų įstatymo projekte taip pat reikalaujama, kad tokie suvažiavimai būtų ir Lietuvoje, ir Lenkijoje[271]. Bet atgaivinti juos vis dėlto jau nebepasisekė.

Vėlesniuosius seimus liečiančiuose šaltiniuose suvažiavimus jau retai kada terandame paminėtus. Jei kada ir užtinkame, tai tik reikalavimus juos atgaivinti. Pvz., 1666 m. tą klausimą kelia Brastos seimelis[272], o 1678 m., Slanimo atstovams reikalaujant, buvo net priimta speciali konstitucija[273]. Mums jau žinomame 1698 m. gruodžio 21 d. Puzevičių–Launos Lietuvos bajorijos konfederacijos nutarime to vėl reikalaujama[274]; Vilniaus seimelis to reikalavo net 1764 m., prieš konvokacijos seimą[275]. Bet XVII a. antrame ketvirty išnykę suvažiavimai jau nebuvo atgaivinti, nors retkarčiais jie greičiausia dar susirinkdavo. Susirinkdavo jau nebe normalia tvarka, bet dėl kokio nors Lietuvos Lenkijos konflikto arba kai būdavo koks Lietuvai svarbus reikalas, dėl kurio būtinai reikėdavo susitarti. Jie maždaug atstodavo konvokacijas. W. Skrzetuskis, žmogus XVIII a. antrosios pusės, t. y. laikų, kada dar iškildavo reikalavimų atgaivinti priešseiminius Lietuvos suvažiavimus, rašo, kad paskutinysis Lietuvos suvažiavimas įvykęs 1685 m.[276] Kaip jau buvo minėta, kalbant apie seimų vietos alternatą, 1685 m. lietuviai susirinko Gardine ir buvo atsisakę vykti į Varšuvą, nes tų metų seimas turėjo būti sušauktas Gardine, o ne Varšuvoje. Šitą lietuvių suvažiavimą W. Skrzetuskis ir palaikė normaliu senojo tipo priešseiminiu suvažiavimu. Iš tikro tai buvo jau kitos rūšies reiškinys, nors labai galimas dalykas, kad lietuviai buvo suvažiavę anksčiau seimui skirtosios datos.

Paskutinis priešseiminis Lietuvos suvažiavimas, kiek teko rasti šaltinių, buvo šauktas 1710 m., prieš tų metų vadinamąją Varšuvos tarybą[277]. Ar jis iš tikro įvyko, sunku pasakyti, bet į tarybą atstovus rinkęs Livonijos seimelis saviškius įpareigojo į tą suvažiavimą būtinai nuvykti[278].

[269] 1631 m. universalo, skirto Vilniaus vaivadijai, originalas yra *VDUB RS*.

[270] *VL*, t. III, p. 336 (fol. 703).

[271] W. Konopczyński, *Liberum veto…*, priedas II, p. 437.

[272] *AVAK*, t. III, p. 381.

[273] *VL*, t. V, p. 307 (fol. 628–629).

[274] *AVAK*, t. IV, p. 285.

[275] *AVAK*, t. XIII, p. 230.

[276] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne…*, t. I, p. 257. Jo minimos 1673 m. konstitucijos *VL* rinkiny nėra.

[277] *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710* (toliau – *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710…*), wydał Ryszard Mienicki, Wilno, 1923, p. 213.

[278] Ten pat, p. 309.

4. Atskirieji lietuvių posėdžiai bendrojo seimo metu

Priešseiminiams Lietuvos suvažiavimams išnykus, Lietuvos ir Lenkijos valstybinio sugyvenimo formoje nebuvo įvykę jokių pakitėjimų. Lietuva tebebuvo visiškai atskirai organizuota ir savo atskirus interesus ginanti valstybė, kuri savo reikalų bendrajame su lenkais seime, bendruosiuose posėdžiuose negalėjo atlikti. Atskiro tarimosi reikalas nebuvo išnykęs. Taigi generalinių suvažiavimų dirbtą darbą turėjo kas nors kitas atlikti. Ir atliekamas jis buvo atskiruose lietuvių senatorių bei atstovų posėdžiuose seimo metu. Tai buvo vadinamosios provincinės sesijos. Jos atstojo generalinius suvažiavimus ir leido jiems išnykti valstybiniam gyvenimui nepakitėjus. Kadangi apie jas turime kiek daugiau žinių ir maždaug galime nustatyti jų vaidmenį seimo darbuose, kadangi tik paaiškėjusi visagalio Respublikos seimo darbų organizacija teduoda tikro supratimo apie Lietuvos valstybinį savarankiškumą, tai iš jų mes galime tiksliau suprasti ir generalinių suvažiavimų prasmę. Nežinant kitų seimo santvarkos ir apskritai valstybinio pounijinio Lietuvos Lenkijos gyvenimo faktų, priešseiminiai suvažiavimai, apie kuriuos tiek maža teturime žinių, galėtų atrodyti tik paprastomis seimo techninį darbą palengvinančiomis priemonėmis, ir anksčiau aptartoji jų prasmė dar galėtų būti kvestionuojama, bet visa seimo darbų organizacija ir atskirųjų posėdžių vaidmuo, parodanti tikrąjį bendrojo seimo pobūdį, čia daug ką nušviečia.

XVII–XVIII a. seimų praktikoje atskirų „provincijų“ – Lietuvos, Didlenkių ir Mažlenkių – „sesijos“ buvo nuolatinis reiškinys; bet kada jos atsirado, nesant paruošiamųjų studijų, sunku pasakyti. Lietuvai dėl ypatingos jos padėties seime atskiri pasitarimai seimo metu buvo reikalingi jau iš pradžių ir tada, kai dar tebesirinkdavo generaliniai suvažiavimai. Suvažiavimuose galima buvo susitarti tik dėl karaliaus pateiktųjų seimeliams spręsti klausimų ir pačiai bajorijai rūpimų reikalų. Tuo tarpu seime dažnai būdavo iškeliama naujų klausimų, pagaliau dažnai ir tie patys seime atsistodavo į naują plotmę ir dažnai tekdavo savo generaliniame suvažiavime priimtą nusistatymą pakeisti arba bent susižinoti, pasitarti dėl pasiūlymų.

Kaip žinoma, nuvykę į Varšuvą, seimo metu Lietuvos atstovai ir senatoriai visada gaudavo butus Pragos priemiesty. Tik vėlesniais laikais daugumas senatorių paprastai apsigyvendavo pačioje Varšuvoje[279]. Visiems gyvenant kartu, susižinoti nebuvo taip

[279] Lauko etmonas K. Radvila 1632 m. elekcijos seimo metu taip pat apsistojo Pragoje. Čia jis norėjo sulaikyti ir visus Lietuvos senatorius. Tačiau jam jau nepasisekė. L. Sapiega, jo paprašytas, pavyzdžiui, kitiems apsistoti Pragoje, sutiko čia sustoti tik vieną dieną ir palaukti, kol pats K. Radvila atvažiuosiąs. Iš čia esą sunku susisiekti su miestu, kur vykstą visi pasitarimai, o be to, nelinksta čia sustoti kiti senatoriai (*ADR*, p. 280–281). Nesutiko čia pasilikti ir kancleris A. S. Radvila. Esą visi žymesnieji senatoriai ir žymi dalis

sunku. Bet kartais, žinoma, prireikdavo formalaus pasitarimo ir vienoje vietoje gyvenant. Ypač jo prireikdavo tada, kai būdavo sulaukiama kokių netikėtumų, kai lenkai ar karalius su lietuvių reikalavimais nesutikdavo arba ruošdavosi padaryti kokį nors Lietuvai nepalankų žingsnį. Tokiu atveju formalus visų Lietuvos atstovų ir senatorių nutarimas, žinoma, turėjo padaryti daug didesnį įspūdį negu palaidi atskirų žmonių pareiškimai. Kartais tokie nutarimai, žinoma, buvo reikalingi ir formaliai priedangai. Juk kai kuriems su karaliumi artimų ryšių turintiems asmenims priešintis jo valiai, ginant savo paties nuomonę, buvo nepatogu. Tada reikėjo tam tikros dingsties, kad atrodytų, jog ne pats veikia, bet iš pareigos vykdo savo krašto atstovų nutarimą. Pagaliau toks nutarimas kartais buvo reikalingas pataikūnams arba šiaip įvairiais sumetimais karaliaus ar lenkų nuomonę palaikantiems saviškiams suvaržyti. Padarius nutarimą, jau niekas, nerizikuodamas nusikalsti visiems saviškiams, negalėjo kitaip veikti. Tuo būdu atrodo, kad vėliau ir lenkų praktikuotos provincinės sesijos pirmiausia atsirado atskirų lietuvių posėdžių forma ir kaip tik tada, kai kildavo kokių nesusipratimų su lenkais ar karaliumi.

Iš pirmųjų dešimtmečių po Liublino unijos mes neturime nei smulkesnių ano meto politikos veikėjų atsiminimų, nei platesnių seimų darbų aprašymų – dienoraščių. Visi esamieji tų laikų seimų dienoraščiai paprastai kalba tik apie politinius klausimus, spręstus seime (be to, dažnam iš jų aprašoma tik senato ir prie jo protarpiais prisijungiančių ar delegacijas atsiunčiančių atstovų rūmų pasitarimai), o apie techninę seimo darbo pusę nekalba[280]. Svetimšalių seimų aprašymai paprastai apsiriboja nupasakoję iškilmingų seimo aktų ceremonijas ir senatorių bei ministerių vietas[281]. Tuo būdu apie atskirus lietuvių ir lenkų atstovų pasitarimus tiesioginių žinių sunku rasti. Bet netiesioginių liudijimų vis dėlto yra. Neliesdami gerai žinomos atskiros Lietuvos atstovų ir senatorių laikysenos pirmųjų dviejų bekaralmečių seimuose, paliesime tik normaliuosius seimus.

bajorijos persikėlę per upę į miestą, tad ir jis negalįs likti. Tiltas esąs nebaigtas ir esą sunku būtų iš čia susisiekti su miestu (*Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 37). Visi norėjo būti arčiau paties rinkimų sūkurio. Be to, daugumas senatorių mieste turėjo savo rūmus, tad ten jiems iš tikro buvo patogiau.

[280] Žr., pvz., seimų dienoraščius ir jų fragmentus, paskelbtus *SRP* serijoje: 1582 ir 1585 – t. XVIII (A. Czuczyński, 1901); 1587 – t. XI (A. Sokołowski, 1887); 1591–1592 – t. XXI (E. Barwiński, 1911); 1597 – t. XX (E. Barwiński, 1907).

[281] Pvz., žr. svetimtaučių atsiminimų bei pranešimų ištraukas, paskelbtas J. U. Niemcewicziaus, *Zbiór pamiętników historycznych…*, t. II.

1585 m. seime vasario 22 d. visi Lietuvos atstovai ateina pasiskųsti senatui ir karaliui, kad su lenkais negalį susikalbėti, kad tie kelią nesuprantamų reikalavimų (tada buvo deramasi dėl Livonijos, kurią Lietuva norėjo tik sau pasiimti). Be to, jie tada dar iškėlė savo Tribunolo sprendimų neliečiamybės klausimą. Vasario 26 d. ten pat pasiskųsti ateina atskiri lietuvių ir lenkų delegatai. Lenkai skundžiasi, kad lietuviai, kol nepripažins jiems Livonijos, nenorį nieko svarstyti, o lietuviai skundžiasi, kad Livonijos reikalui spręsti sudarytoje specialioje komisijoje ir seime lenkai kelią su tuo reikalu visiškai nesusijusių klausimų. Ta pačia proga jie dar prašo patvirtinti jau paruoštą naują savo Statuto redakciją, kurios lenkų atstovai nenorį nė svarstyti. Su panašiais skundais atskiras delegacijas Lietuvos ir Lenkijos atstovai vėl atsiunčia 28 d.[282] Aiškus dalykas, kad šitoks atskiras lietuvių ir lenkų pasirodymas, atskira laikysena ir nusiskundimai vienų kitais jau supuonuoja ir atskirus jų pasitarimus. Visiškai atskirai lietuviai laikosi ir tariasi, pvz., 1587 m. elekcjos seime. Į skilusių lenkų atskiras stovyklas lietuviai labai retai teatvyksta, o dažniausiai siunčia pas juos savo atstovus arba priima jų delegatus. To seimo dienoraščiuose matome daugybę įsidėmėtinų posakių: *Pszyszli Posłowie od Litwy*[a]*… Pojechała Litwa*[b]*… Byli też tam posłowie Litewscy*[c]*… Panowie Litewscy, zjechawszy się na osobne miejsce, w pole do namiotu swego*[d]*… Panowie Litewscy osobno kolo swe mieli*[e]*… Odjechali przec w Pole dla konsułtacyi swych*[f]*… Zaczem Panowie Litewscy dekłarovali się*[g]*…* ir t. t., ir t. t.[283] Tame seime lietuviai net turėjo išsirinkę atskirą savo maršalką, Pacą, rodos, Joną, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos taurininką[284]. 1596 m. gegužės 7 d. Lietuvos atstovų proteste yra pasakyta, kad seimo metu jie daug kartų kreipęsi į karalių, prašydami Vilniaus vyskupu paskirti lietuvį, bet ne lenką B. Maciejovskį[285]. Aišku, kad turėjo būti atskirų Lietuvos atstovų pasitarimų ne vien tam protestui surašyti, bet ir pakartotiniems reikalavimams nutarti. Dar aiškiau atskirą Lietuvos atstovų laikyseną ir atskirus pasitarimus parodo 1597 m. seimo dienoraščiai. Pirmiausia ten randame visiškai atskiras karaliui ir senatui įteikiamas Lietuvos ir Lenkijos atstovų peticijas[286]. Kovo 13 d., nesulaukdami atsakymo į savo peticijas, atvyksta į senatą paklausti dėl jų ir paprašyti Vilniui lietuvio vyskupo visi Lietuvos atstovai[287]. Kovo 18 d. lietuviai nedalyvauja seimo posėdy (tariasi vieni lenkai), nes tą dieną karalius sprendė Lietuvos

[282] *SRP*, t. XVIII, p. 261, 267, 286–287.

[283] Ten pat, t. XI, p. 59, 70, 71, 76, 80, 117, 130, 155.

[284] Ten pat, p. 132.

[285] Tą protestą iš Lietuvos Metrikos mini P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, 1901, p. 201, 438 išnaša.

[286] *SRP*, t. XX, p. 117–118, 164, 517.

[287] Ten pat, p. 109.

bylas[288]. Kovo 20–24 d. lietuviai visiškai neateina į seimo posėdžius, tariasi kartu su savo senatoriais, atskirai. Tariasi dėl karaliaus užsispyrimo skirti Vilniaus vyskupu lenką B. Maciejovskį. Jie pareiškia protestą ir žada nesutikti tokiu atveju su jokiais karaliaus siūlymais[289]. Šiuos pasitarimus galima, žinoma, laikyti ir seimo skilimu, lietuvių atsisakymu jame dalyvauti, bet dar greičiau juose galima įžiūrėti tą patį vėlesniuose seimuose nuolat praktikuotų vadinamųjų Lietuvos sesijų pobūdį. 1585 ir 1596 m. seimų atskiruose lietuvių pasitarimuose, kiek galima apie juos spręsti iš turimųjų duomenų, dalyvavo tik vieni atstovai; šį kartą jau nebuvo apsieita ir be senatorių. Tuo būdu vėlesnio pobūdžio sesijas, dokumentaliai įrodytas, galima datuoti jau nuo šio 1597 m. seimo, nors jų pradžia, žinoma, yra senesnė.

Neprieinami šaltiniai mums neleidžia sekti atskirų Lietuvos atstovų posėdžių raidos paseimiui nuo pat XVII a. pradžios, bet neabejotina, kad juo toliau, juo labiau jie įsigalėjo. 1627 m. ir 1628 m. seimuos jie jau visiškai normalus reiškinys. 1627 m. lapkričio 18 d. lenkams spiriant sutikti su Karaliaučiaus uosto uždarymu, lietuvių atstovai pareiškia atsakymą duosią tik pasitarę su savo senatoriais[290]. 1628 m. liepos 6 d. Lietuvos atstovai pareiškia noro pasitarti su savo senatoriais dėl siūlomų mokesčių[291]. Pradedant nuo Vladislovo Vazos laikų, jau ir paskelbtieji šaltiniai lengvai leidžia konstatuoti atskirus lietuvių posėdžius visuose seimuose, iki pat nepriklausomybės galo. Suminėsim čia nors po keletą tokių posėdžių, įvykusių tuose seimuose, kurių dienoraščiai tebėra nepaskelbti. Kitus iš dienoraščių lengvai galima susekti.

1631 m.[a] konvokacijos seime žinomi lietuvių posėdžiai liepos 11 ir 12 d. pas Vilniaus vaivadą L. Sapiegą; tų pat metų elekcijos seime lapkričio 3 d. lietuviai atskirai tarėsi Varšuvos pily; 1634 m. seime buvo atskiras lietuvių posėdis liepos 25 d.; 1638 m. balandžio 13 d. ir 1641 m. rugsėjo 24 d. lietuviai posėdžiavo pas savo kanclerį A. Radvilą; 1643 m. kovo 17 d. ir 1645 m. kovo 24 d. – pas Vilniaus vaivadą J. K. Chodkevičių; 1646 m. lapkričio 19 ir 22 d. Varšuvos jėzuitų vienuolyne; 1648 m. birželio 25 d. (konvokacijos seime) – bernardinų vienuolyne; tų pat metų elekcijos seime žinomi net 4 atskiri lietuvių posėdžiai[292]. Buvo atskirų lietuvių posėdžių ir 1665 m. seime[293].

[288] Ten pat, p. 499.

[289] Ten pat, p. 111, 119, 160.

[290] Iš rankraštinio seimo dienoraščio tą mini P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. V, p. 124.

[291] Ten pat, p. 148.

[292] Apie šiuos 1632–1648 m. posėdžius žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła*…, t. I, p. 30, 83, 217, 236, 372; t. II, p. 45, 95, 164, 221, 223, 236, 308, 342, 349 ir kt.

[293] *AVAK*, t. III, p. 343, sk. 2.

1668 m. seime lapkričio 19–24 d. Lietuvos atstovai atskirai (dažniausiai prieš bendrąjį seimo posėdį) posėdžiavo kasdien. Kadangi iš jėzuitų vienuolyno jie ne visada laiku atvykdavo į bendrąjį seimo posėdi, tai lenkai visą laiką dėl to skundėsi[294]. 1669 m. elekcijos seimo metu gegužės 26 d. lietuviai posėdžiavo pas savo kanclerį K. Pacą, birželio 24 d. – atstovų rūmuose, liepos 5–6 d. – senato palapinėje, elekcijos lauke[295]. Tų pat metų karūnacijos seime lietuviai atskirai posėdžiavo spalio 27 ir 28 d. pas savo kanclerį K. Pacą, lapkričio 7 d. pas Vilniaus vaivadą M. Pacą, lapkričio 10 d. Krokuvos jėzuitų vienuolyne[296]. 1670 m. pavasario seime lietuviai turėjo bent 2 atskirus posėdžius (balandžio 16 ir 18 d.) dar seimui tebedirbant ir vieną (balandžio 20 d.) jam jau pakrikus[297]. Tų pačių metu rudens seime jėzuitų rūmuose buvo 4 lietuvių posėdžiai, o vienas (ne visų atstovų) pas karalių[298]. 1672, 1673, 1674, 1693, 1694 m. seimuose taip pat buvo atskiri lietuvių posėdžiai. Kaip žinoma, 1693 m. seimas, karaliui susirgus, savo darbų nė nepradėjo, tačiau lietuviai, lenkams jau išsiskirsčius, padarė savo posėdį, kuris pasiuntė pas karalių delegaciją reikalauti naujo seimo[299]. Buvo jų, žinoma, ir kituose XVII a. pabaigos seimuose, bet, deja, jų šaltiniai mums tuo tarpu neprieinami – dienoraščiai nepaskelbti, o smulkesnių to laikotarpio lietuviu bajorų atsiminimų taip pat neturime[300]. Bet jau iš paskelbtų XVIII a. seimų dienoraščių matome, kad atskiri lietuvių posėdžiai yra nuolatinis reiškinys. Pvz., 1710 m. vadinamosios visuotinės tarybos dienoraštis mini net 6 atskirus Lietuvos atstovų bei senatorių posėdžius: vasario 19, 20, 21, 22, kovo 6 ir 16 d.[301] 1717 m. Nebylio seimo net konstitucijos remiasi atskirų Lietuvos atstovų bei senatorių posėdžių nutarimais[302]. Iš atskirų paskelbtų kalbų žinome buvus atskirų lietuvių posėdžių 1744 m. seime[303]. Naujai paskelbtuose 1746 ir 1748 m. seimų dienoraščiuose atskirų lietuvių posėdžių yra minima gana daug. Abejuose tuose seimuose pasise-

[294] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, p. 76, 77, 79.

[295] Ten pat, p. 115, 134, 141.

[296] Ten pat, p. 171, 174–175, 176.

[297] Ten pat, p. 201, 202.

[298] Ten pat, p. 215, 218, 219, 220.

[299] *Acta Historica*…, t. II, p. 952, 1181, 1393, 1397, 1435, 1488; *Pamiętniki historyczne*…, p. 59; A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, d. 2, p. 1358.

[300] K. Zaviša, Obuchovičiai, Cedrovskis, savo atsiminimuose seimų darbo smulkiai nenupasakoja.

[301] *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*…, p. 50, 51, 56, 57, 69, 70, 93, 96.

[302] *VL*, t. VI, p. 162, 178–183, 201 (fol. 330, 346–355, 378).

[303] *Swada polska y łacinska albo miscellanea oratorskie seymowe, weselne, kancellaryine, listovne, kaznodzieyskie, pogrzebowe, statystyczne, panegiryczne*… (toliau – *Swada polska y łacinska albo miscellanea oratorskie seymowe*…), przez Jana Ostrowskiego Daneykowicza, Jego Kr. Mości Sekretarza, zebrane, na dwa tomy, to iest Polski i łaciński, podzielone, I, Lublin, w druk. Coll. S. J., 1745, t. I, p. 417, 419, 421–422; *Mowy wyborne z różnych polskich Krasomówcow*…, Liublin, 1759, p. 364–367.

kė suregistruoti jų net po 11[304]. Vėlesniems laikams tuo klausimu labai daug medžiagos duoda platūs M. Matuševičiaus atsiminimai ir visa eilė ano meto leidimo seimų dienoraščių[305]. Toje medžiagoje rankioti atskirų tokių lietuvių posėdžių paminėjimų jau nėra jokio reikalo, nes jų galima rasti kiekviename dienoraštyje. Jų buvo net 1773–1775 m. vadinamajame delegaciniam seime. Savo reikšmės jie niekad nenustojo[a].

Ar tuose atskiruose posėdžiuose būdavo rašomi kokie protokolai, ar būdavo surašomi formalūs jų nutarimų aktai, trūkstant šaltinių, sunku pasakyti. Esamieji šaltiniai taip pat nepaaiškina tų posėdžių darbų tvarkos. Jau iš to, kas buvo suminėta, matyti, kad tie posėdžiai vykdavo ne vienoje vietoje. Kartais jie vyksta pas kurį nors Lietuvos senatorių, kartais kuriame nors vienuolyne, o elekcijų seimų metu jie vyksta net tuo metu tuščiose seimo patalpose ar senatorių palapinėje elekcijos lauke. Bet vis dėlto, seimui vykstant Varšuvoje, dažniausiai lietuvių pasitarimai įvykdavo jėzuitų vienuolyne. Taip bent buvo XVI a. antroje pusėje ir XVIII amžiuje. Pvz., 1710 m. visuotinės tarybos viename dienoraštyje yra pasakyta, kad vasario 20 d. Didlenkiai atskirai posėdžiavę pas kapucinus, Mažlenkiai – pas reformatus, lietuviai pas jėzuitus, o kitame dienorašty tiesioj pasakyta, kad posėdžiai buvę „įprastose vietose“[306].

Lietuvių posėdžiai susirenka dažniausiai patiems atstovams paprašius. Tik tada, kai seimas kuriuo nors reikalu nepajėgia susitarti (dažniausiai dėl mokesčių), atskirus lietuvių ir Lenkijos provincijų atstovų posėdžius paskiria karalius, o bekaralmečio metu – primas. Ankstyvesniais laikais, atskirų pasitarimų praktikos pradžioje, tie posėdžiai visada rinkdavosi kokių nors specifiškų Lietuvos reikalų apsvarstyti ir visiškai be karaliaus aprobatos. Bent mūsų turimieji šaltiniai to ryšio su karaliumi nerodo. Bet vėlesniais laikais jau visi tokie posėdžiai buvo laikomi karaliaus paskirti arba jo leisti, atstovams prašant. Pvz., kai po 1665 m. seimo Minsko atstovai įtraukė į Slanimo pilies knygas protestą Pacams, kurie esą seime siekę suardyti darnų Lietuvos sugyvenimą su Lenkija, kancleris K. Pacas esą kviesdavęs lietuvių posėdžius savo paties iniciatyva, tai Pacai savo kontrproteste aiškinosi, kad atskiri lietuvių posėdžiai kanclerio visada esą šaukiami tik karaliui leidus. Taip buvę ir tame seime[307].

[304] *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, wyd. W. Konopczyński, t. II: *Dyaryusz sejmu z r. 1746*, Warszawa, 1912, p. 72, 83, 84, 85, 110–111, 114, 118, 119, 124, 126, 128, 134, 143; *Dyaryusz sejmu z r. 1748…*, p. 78, 121, 133–134,138–139, 148–150, 162, 181–2, 196–198, 231–233, 259.

[305] Iš Augusto III laikų buvo spausdinti 1761 ir 1762 m. seimų dienoraščiai, o Stanislovo Augusto laikų yra spausdinti beveik visų seimų (trūksta tik 1786 m., dalies 1788–1792 m. ir viso 1793 m. dienoraščio).

[306] *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710…*, p. 51.

[307] *AVAK*, t. III, p. 342–345.

Kaip jau matyti iš šio Pacų pareiškimo, atskirą lietuvių posėdį sušaukti buvo Lietuvos kanclerio dalykas. Taip pat kancleriai paprastai tuose posėdžiuose pirmininkaudavo[308]. Nesant kanclerio, pirmininkaudavo vicekancleris, o ir jo nesant, kuris nors iš senatorių. 1788–1792 m. seime, kurį metą nesant Varšuvoje nei vieno Lietuvos senatoriaus, o vicekancleriui sugaišus užsienio reikalų komisijos darbuose, kartais atskirus Lietuvos atstovų pasitarimus sušaukdavo ir juose pirmininkaudavo Lietuvos konfederacijos maršalka K. N. Sapiega[309].

Kaip jau ne kartą buvo užsiminta, taip pat neretai būdavo šaukiami ir Lenkijos provincijų – Didlenkių ir Mažlenkių – atskiri pasitarimai. Bet jie būdavo daug retesni ir būdavo šaukiami tik tada, kai seimas kokiu nors svarbiu klausimu negalėdavo sutarti. Tokie atskiri provincijų posėdžiai turėdavo palengvinti seimo darbą, išgelbėti ji nuo pakrikimo. Nes, susirinkus mažesniam atstovų skaičiui, karaliaus agentams būdavo lengviau visus nesutarimus pašalinti, prieštaraujančius nuraminti. Pasiekus rūpimu klausimu sutarimo atskiruose posėdžiuose, jau daug lengviau būdavo sutarti tuo reikalu ir seime. Tokiuose Lenkijos provincijų posėdžiuose paprastai pirmininkaudavo pirmasis iš dalyvaujančių tos provincijos senatorių[310]. Tokiais atvejais paprastai kartu būdavo šaukiami ir lietuvių posėdžiai. Bet tie lietuvių posėdžiai turėjo ir kitokį tikslą, ne vien techninį seimo darbų palengvinimą. Jie turėjo atlikti išnykusių Lietuvos seimų bei generalinių suvažiavimų darbą, turėjo rūpintis viskuo, kas atskirai Lietuvos valstybei būdavo aktualu, turėjo aprūpinti jos reikalus, paruošti sau reikalingų įstatymų projektus ir nusistatyti, kaip Lietuvai tenka laikytis bendrosios karaliaus varomos politikos atžvilgiu. Žodžiu, juose reiškėsi atskiras Lietuvos valstybės gyvenimas.

Spręsdami analoginius su Lenkijos provincijų posėdžiais klausimus (pvz., mokesčių ar kariuomenės reikalus) Lietuvos atstovų susirinkimai paprastai per delegatus tardavosi su taip pat posėdžiaujančiomis Lenkijos provincijomis[311], bet spręsdami specifiškus savo krašto reikalus, žinoma, tokio susižinojimo nebuvo reikalingi. Tų atskirų reikalų buvo labai daug, tad ir posėdžiauti lietuviams daug dažniau tekdavo negu Len-

[308] Kanclerio J. F. Sapiegos (kancleriavo 1735–1751 m.) keletą kalbų, pradedant ir baigiant lietuvių posėdžius, yra paskelbęs *Swada polska y łacinska albo miscellanea oratorskie seymowe…*, t. I, p. 77–78.

[309] Pvz., žr. Breslaujos atstovo T. Vavžeckio kalbą, pasakytą 1789 m. rugpjūčio 25 d.; ano meto spaudinys (*VDUB*, Fs. 81). Be to, žr. to seimo dienoraščius.

[310] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne…*, t. I, p. 295.

[311] Lietuvių ir lenkų atskirų provincijų susirinkimų delegatų kalbų, pasakytų vienų pas kitus, yra paskelbtų *Swada polska y łacinska albo miscellanea oratorskie seymowe…*, t. I, p. 417. *Mówy wyborne…*, Lublin, 1759, p. 364–367; *Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych…*, 1789, t. II, p. 99–105, t. V, p. 202.

kijos provincijoms. Lenkai kartais posėdžiaudavo net ne provincijomis, bet abi provincijos kartu[312].

Savo atskiruose posėdžiuose lietuviai spręsdavo labai įvairius klausimus. Pvz., jau minėtame 1665 m. Pacų kontroproteste prieš Minsko atstovus nurodoma, kad kancleris atskiriems to seimo lietuvių posėdžiams teikęs svarstyti šiuos klausimus: 1) Kuriuo būdu apsiginti nuo puolančios Maskvos? 2) Kur gauti tam reikalui kariuomenės, kai esamoji neapmokėta ir nekariaus? 3) Ką daryti su beverčiomis šilingų monetomis? Rasti lėšų kariuomenei apmokėti buvę nutarta sušaukti atskirą Lietuvos konvokaciją[313]. Taigi savo atskiram posėdy lietuviai sprendžia pačius opiausius nebaigto karo su Maskva klausimus. Kadangi tuo reikalu sušauktas seimas nepadarė nieko, lietuviai rūpinasi vieni savo saugumu. 1669 m. elekcijos seime lietuviai savo posėdy (birželio 24 d.) svarsto vėl tuos pačius kariuomenės apmokėjimo ir taikos su Maskva klausimus[314]. Tų pat metų karūnacijos seime pirmajame lietuvių atskirame posėdy (spalio 27 d.) kancleris pasiūlo štai kokius svarstytinus klausimus: 1) Reikią išspręsti, kaip lietuviai turį laikytis lenkų organizuojamo karo su Turkais klausimu? (Mat dėl to jie neturį jokių nurodymų instrukcijose.) 2) Nusistatyti reikalauti, kad naujasis karalius patvirtintų Andrusavos taiką su Maskva. 3) Reikalauti, kad būtų apmokėtos skolos. Abdikavusiam karaliui Jonui Kazimierui reikią sumokėti 40 000 auksinų, už kuriuos jam įkeista Šiaulių ekonomija. Taip pat reikią rasti pinigų kariuomenei, ginklavimuisi ir tvirtovėms aprūpinti. 4) Atidaryti uždarytąją Lietuvos sidabro pinigų kalyklą. 5) Pasirūpinti, kad vadinamosios Trubecko pajamos iš tikro patektų į Lietuvos iždą[315]. Čia vėl matome ištisą programą, labai primenančią karaliaus vardu patiekiamąją visam seimui (vadinamąsias karaliaus propozicijas).

Lietuviai tuos savo posėdžius labai vertino. Dėl jų kartais atsisakydavo net nuo labai svarbių kitų pasitarimų. Pvz., 1632 m. elekcijos seime (spalio 2 d.), seimo maršalkai pasiūlius sekančią dieną abiejų kraštų etmonams susirinkti pas primą pasitarti dėl kariuomenės skaičiaus, Lietuvos lauko etmonas K. Radvila pareiškė, kad tą dieną toks pasitarimas negalįs įvykti, nes Lietuvos etmonai turėsią dalyvauti lietuvių posėdy[316]. Seimų dienoraščiuose bei to meto žmonių atsiminimuose nuolat užtinkame paminėji-

[312] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 95, p. 384.

[313] *AVAK*, t. III, p. 342–345.

[314] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego…*, p. 134.

[315] Ten pat, p. 171.

[316] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 83.

mų, kad Lietuvos atstovai pakartotinai reikalauja duoti jiems laiko atskirai pasitarti[317]. Ir tai visai suprantama. Nesusitarę atskirai, jie seime būtų nustoję buvę atskiro politinio vieneto atstovai, būtų negalėję aprūpinti jo reikalų. Įvertino, žinoma, tą esminį Lietuvos atstovų pasitarimų bruožą ir amžininkai. Ir yra žinoma bent pora atsitikimų, kad tokiuose pasitarimuose dalyvavo net pats karalius: 1650 m. gruodžio 18 d. sukėlė didelį lenkų nepasitenkinimą atsilankęs į formaliai sušauktą lietuvių posėdį Jonas Kazimieras Vaza[318], o 1670 m. spalio 27–28 d. Mykolas Višnioveckis kartu su dalimi Lietuvos senatorių bei atstovų visą naktį triūsė, derindami lietuvių sau pasiruoštus konstitucijų projektus[319].

Kaip nepatiko lenkams atskiros Lietuvos konvokacijos, taip nepatiko ir separatistiniai pasireiškimai tuose atskiruose posėdžiuose. Ir štai iš Pacų ir Sapiegų dominavimo Lietuvoje laikotarpio, kada atskira Lietuvos laikysena seimuose ypatingai reiškėsi, turime žinių, rodančių kai kurių partijų pastangas atskirus lietuvių pasitarimus visai panaikinti. Tą klausimą lenkai jau buvo iškėlę 1672 m. seime. Lietuviai tada atsakė, kad tai nesanti jokia naujybė ir nieko nekenkianti. Atskiri posėdžiai esą reikalingi tam, kad mažesnis susirinkimas galėtų išspręsti viso seimo neišsprendžiamus klausimus[320]. 1694 m. Lietuvos senatorių ir bajorų grupė (be abejo, tuo metu Lietuvoje visagalių Sapiegų antagonistai) įteikė karaliui Jonui Sobieskiui raštą, kuriame klausia, ar praktikuojamieji atskiri Lietuvos pasitarimai *(sessiones et conferentiae)* nesipriešiną unijos aktui. Karalius tada atsakė, kad be Lietuvos oficialių urėdų tuo tarpu į tą klausimą negalįs atsakyti[321]. Aiškus dalykas, kad atskirų posėdžių panaikinti nebuvo galima, nes jų reikalavo pats gyvenimas, o lenkams nepatinkamą lietuvių posėdžių charakterį diktavo savotiška Lietuvos būklė jungtinėje Respublikoje, unijos paliktoji jos savarankiška valstybinė organizacija bei atskiri valstybiniai reikalai. Dėl to atskirieji posėdžiai niekad neišnyko, nors balsų prieš juos pasigirsdavo kartais ir vėliau[322]. Pagaliau buvo prieita prie to, kad atskiri lietuvių ir lenkų provincijų posėdžiai buvo pripažinti būtini kiekviename seime. 1776 m. konstitucija jiems buvo net leista atlikti tam tikrą, anksčiau

[317] Pvz., žr. aukščiau, kas buvo pasakyta apie 1627 ir 1628 m. seimus arba 1710 m. visuotinės tarybos dienoraščio p. 69, 70; 1746 m. seimo dienoraščio p. 85, 110–111, 114 ir t. t.

[318] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 430.

[319] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego…*, p. 221.

[320] *Acta Historica…*, t. II, p. 1488.

[321] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. I, pars 2, p. 1358.

[322] *Dyaryusz sejmu z r. 1748…*, p. 78.

viso seimo bendrai atliekamą darbą, būtent išrinkti seimo teismą[323]. Ir įsidėmėtina, kad šitos konstitucijos pasiūlymas išėjo iš lietuvių, įpratusių savo posėdžiuose spręsti visus svarbiausius reikalus[324]. 1791 m. konstitucija tų posėdžių kompetenciją dar labiau praplėtė[325].

Minėtoji 1776 m. seimo teisėjų rinkimų konstitucija yra iš viso pirmoji konstitucija, paliečianti atskirųjų Lietuvos ir Lenkijos provincijų pasitarimų darbą. Tas reikalas anksčiau niekad nebuvo sunormuotas. Pasitarimai buvo iškelti paties gyvenimo ir vykdavo ne pagal įstatymą, bet papročio teise. Taip buvo ir su daugybe kitų valstybinio gyvenimo reiškinių. Tuo būdu iki 1791 m. niekad nebuvo nustatyta ir tų susirinkimų kompetencija bei teisės. Iš seimų dienoraščių mes gražiai matome, kad tie atskiri pasitarimai bei jų nutarimai turėjo didžiulės reikšmės. Ten susitarę Lietuvos atstovai seime visada laikydavosi bendrojo nusistatymo, iš ten atsinešdavo sau reikalingų įstatymų projektus, ten nusistatydavo, kaip reaguoti į lenkų siūlomas konstitucijas ir t. t. Bet žinant, kad Lietuva neretai spręsdavo savo reikalus net atskirose konvokacijose, kyla klausimas, ar galėjo kada nors būti įgyvendinti tokių atskirų lietuvių posėdžių nutarimai, neapvilkti konstitucijų forma? Juk nereto lietuvių nutarimo lenkai seime nepraleisdavo. Taip pat dažnai seimai iširdavo, nors ne vienu sau rūpimu reikalu lietuviai atskirai jau būdavo sutarę. Jei atskirų Lietuvos konvokacijų nutarimai galėjo būti vykdomi be seimo patvirtinimo, tai ar negalėjo būti vykdomi ir į seimą susirinkusių senatorių bei atstovų nutarimai?

Šito labai svarbaus klausimo, deja, turimoji medžiaga galutinai išaiškinti neleidžia. Tačiau jau ir iš jos galima daryti teigiamą sprendimą. Kaip pamatysime toliau, kalbėdami apie atskiras Lietuvos teises, pijorų į *Volumina Legum* leidinį surinktosios seimų konstitucijos Lietuvoje nebuvo vienintelės juridinės normos, papildančios Lietuvos Statutą. Jų turėjo būti daugiau. Kaip buvo atskiri valdovų diplomai ir atskirų Lietuvos konvokacijų bei generalinių suvažiavimų nutarimai, taip turėjo būti ir atskirų Lietuvos luomų posėdžių nutarimai seimo metu. Deja, mes jų nežinome, nes pounijinis Lietuvos vidaus gyvenimas tebėra netyrinėtas ir daugybę įdomių faktų neabejotinai slepia ypač Lietuvos Metrikos, teismų knygų ir atskirų Lietuvos didikų šeimų archyvų dokumentai. Tačiau kad lietuviai savo posėdžiuose padarydavo nutarimų ir sudarydavo juridinės

[323] *VL*, t. VIII, p. 540 (fol. 869).

[324] Žr. *Zbiór mów różnych w czasie dwóch seymów ostatnich Roku 1775 y 1776 mianych…*, p. 29, 36–37, 55.

[325] Jiems buvo pavesta rinkti savo provincijos narius į įvairias komisijas, leisti savo krašto atstovui pasišalinti iš seimo, suderinti atstovų atsivežtąsias instrukcijas bei pavietų pageidavimus ir susitarti dėl seime svarstomų klausimų *VL*, t. IX, p. 250.

galios turinčių dokumentų, atstojančių seimų konstitucijas, bent kiek įrodymų yra ir mums prieinamoje medžiagoje. Štai, pvz., iširus 1670 m. seimui, lietuviai savo posėdy (balandžio 20 d.) nutarė saugumo reikalus pavesti išspręsti reliaciniams seimeliams. jiems susirinkti paskyrė gegužės 25 d. Kartu atstovai įsipareigojo tuose pačiuose seimeliuose išgauti sutikimą 12 padūmės mokesčių[326]. Juk tai atskiras užsidėjimas mokesčių, kuriuos tik seimas tegalėjo skirti, šiuo atžvilgiu taip pat yra labai įsidėmėtina 1717 m. seimo konstitucija, įpareigojanti Lietuvos iždą išmokėti K. Zavišai 4 000 talerių dovaną už nuopelnus ir atlyginimą už išlaidas, padarytas maršalkaujant 1697 m. karūnacijos seime. Raštai, kad jis tokią sumą turįs gauti (konstitucijoje pasakyta „assekuracya", o taip vadinosi seimų įsakymai iždui išmokėti kam nors tam tikrą sumą), buvę jau net trissyk „Lietuvos provincijos" duoti: pirmą kartą 1699 m. seime, liepos 27 d. atskirame lietuvių posėdy, antrą kartą 1701 m. Lietuvos konvokacijoje Gardine (spalio 27 d.) ir trečią kartą 1712 m. vasario 11 d. Lietuvos iždo tribunole[327]. Tiesa, tas lietuvių posėdžio įsakymas iždui nebuvo įvykdytas, bet vargu ar buvo kvestionuojamas jo teisėtumas. Neišmokėta buvo greičiausia tik dėl to, kad iždе nebuvo pinigų. Vargu ar buvo kada nors ta suma sumokėta ir priėmus minėtąją konstituciją. Pats K. Zaviša 1721 m. mirė jos dar negavęs, nes 1726 m. buvo priimta kita konstitucija, įpareigojanti iždą sumokėti tą skolą (šį kartą 80 000 auks.) jo įpėdiniams[328].

1738 m. Vilniaus seimelio instrukcijoje randame neaiškų posakį, kad esą *dekret prowincyj generalney W. X. Lit. interes p. Fr. X. Jacuńskiego, strażnika Trockiego… disposuit ad plenos Rzeczypospolitey ordines*"[329a]… Vis tiek kas tą sprendimą darė, – atskiras lietuvių posėdis ankstyvesniojo seimo metu, koks nors Lietuvos suvažiavimas ar konfederacija, – jis buvo darytas Lietuvai atstovaujančio organo, o ne visos Respublikos autoritetu.

Didžiajam reformų seime lietuviai savo posėdžiuose (1792 m. gegužės mėnesį) sprendė Žemaičių seimely kilusius vaidus[330]. Tik trūkstant dokumentų, sunku pasakyti, ar jų nutarimas turėjo juridinės ar tik moralinės galios. Tačiau kad atskirieji lietuvių posėdžiai bei jų nutarimai kartais turėjo reikšmės ir gyvenime, o ne vien seimo darbuose, abejoti netenka.

[326] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, p. 202.

[327] *VL*, t. VI, p. 162 (fol. 330).

[328] Ten pat, p. 252 (fol. 496).

[329] *AVAK*, t. VIII, p. 387.

[330] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1792 m. gegužės 26 d., Nr. 42, p. 249.

5. Kiekinis lietuvių lenkų santykis senate ir seime

Lietuvą, kaip matome, bendruose seimuose apsirūpinti savo reikalus įgalino iš pradžių atskiri generaliniai suvažiavimai ir atskiri senatorių bei atstovų pasitarimai, o paskui vieni pasitarimai. Dabar mums telieka aptarti, kiek Lietuva galėjo turėti įtakos bendrajame įstatymų leidimo organe savo atstovų skaičiumi ir kiek tame organe buvo apdraustas jos valstybinis prestižas.

1569 m. nebuvo sukurta jokio naujo įstatymų leidimo organo, bet tik prie esamo Lenkijos seimo prijungti ir Lietuvos luomai. Lenkų seimo charakteris nebuvo pakeistas[331]. Tolimesnėje bendrojo seimo santvarkos raidoje reikėjo tik toliau išugdyti jau tada gyvus pradmenis. Respublikos seimas neturėjo mūsų laikų parlamento charakterio. Jis nebuvo visų luomų, bet vienos bajoriškos visuomenės (nes tik ji teturėjo pilietinių teisių) atstovybė. Būdami vienos, teoretiškai vienalytės ir lygiateisės, visuomenės atstovybės nariai, seimo atstovai atstovavo ne tam tikros visuomenės sluoksnių interesams, bet tam tikroms tos visuomenės provincijoms – vaivadijoms, pavietams bei žemėms (Lietuvoje teritorinių vienetų, vadinamųjų žemėmis, nebuvo). Seimas buvo teoretiškai visiškai savarankiškų regionalinių vienetų atstovų suvažiavimas. Lenkijos seimas ir išaugo iš sričių bajorijos suvažiavimų. Srities seimelis visą laiką buvo kompetentingas spręsti visokiems valstybės reikalams, o jo atstovai seime tegalėjo pranešti seimelio valią ir turėjo veikti tik duotųjų instrukcijų ribose. Be to, grįžę iš seimo, jie turėjo duoti savo veiklos apyskaitą reliaciniuose seimeliuose. Tą seimo kaip apygardų įgaliotinių suvažiavimo charakterį palaikė visą laiką saugojamas ir neginčijamas principas: *nihil de me, sine me*. Dėl jo negalima buvo nei vienai provincijai primesti jokios jai nepriimtinos naštos, jokio, nors ir viso seimo priimto, nutarimo. Tokioje dirvoje atsirado ir garsioji *liberum veto* teisė, kuri tik vėlesniais laikais iš sričių buvo perkelta ant asmenų ir išaugo į nesuvaldomą destruktyvinį veiksnį[332]. Šitas regionalizmas bei kongresinis atstovų rūmų pobūdis savo rėžtu dar buvo apglėbtas valstybinio dvilypumo.

[331] Seimas, kaip jau matėme, išėjo dvilypis, kaip dvilypė pasidarė valstybė. Anksčiau to, žinoma, nebuvo. Bet seimas kaip piliečių valios reiškėjas, suverenės visuomenės susivažiavimas, „posėdžiaujanti respublika“ savo charakterio nepakeitė.

[332] Apie Lenkijos seimo kilmę ir jo charakterį žr. A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie…*; A. Rembowski, *Konfederacya i Rokosz, porównanie stanowych konstytucyi państw Europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej polskiej*, wyd. II, Warszawa, 1896; W. Konopczyński, *Liberum veto…*; O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Lwów, 1917; kita to paties vardo knygutė su subtitulu: „Nowe spostrzeżenia“; S. Kutrzeba, *Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej,* Warszawa, 1919; M. Kariejev, *Istoričeskij očerk polskago sejma*, Moskva, 1888.

Savo vidaus santvarka bei valstybinio gyvenimo principais Lietuva lenkiškąsias formas jau buvo prisiėmusi dar prieš 1569 m. uniją. Ji taip pat buvo virtusi grynai luomine valstybe. Atskirų sričių bajorija, susirenkanti į savo seimelius, bent teoretiškai, jau tada turėjo maždaug tokias teises kaip ir Lenkijos sričių bajorija[333]. Jei Lietuva būtų pasilaikiusi sau atskirą seimą, tolimesnėje raidoje jis būtų neabejotinai įgavęs tokio pat apygardų įgaliotinių kongreso charakterį kaip ir Lenkijos seimas. (Žinoma, tik tada, jei kiti veiksmai nebūtų pasikeitę.) Jis jau buvo įstatytas į tą kelią ir tuo tarpu praktikoje tiems bruožams pasirodyti tetrukdė tik socialiniai Lietuvos gyvenimo veiksniai – didžiųjų magnatų galia – bei ypatinga Ponų Tarybos reikšmė. Bet vietoje atskirų dviejų kongresinių seimų po unijos atsirado vienas dvilypis, mūsų iš dalies jau aptarto pobūdžio seimas, kuris savotiško mechanizmo dėka tenkino atskirus abiejų valstybių reikalavimus. Tokiame dvilypiame ir dar kongresiniame seime, kur principas *nihil de me, sine me* tarnavo, žinoma, ne vien vaivadijoms bei pavietams, bet ir didesniam vienetui – Lietuvai kaip valstybei, juridiškai atstovų skaičius negalėjo būti svarbus. Teoretiškai galima prileisti, kad tokioje santvarkoje savo krašto interesus galėtų apginti ir vienas, teisėtai savo krašto vardu kalbąs žmogus, bet praktiškai gyvenimas, žinoma, nuo teorijos labai skiriasi. Mažesnį skaičių dauguma visada galėjo paveikti ne vien morališkai, bet ir fiziškai. Tad Lietuvai, norint visada atsilaikyti prieš lenkų presiją, būtų reikėję turėti seime mažiausia tiek atstovų, kiek turėjo Lenkai. Tuo tarpu šitos sąlygos nebuvo. Lietuva atstovų seime neturėjo nė ⅓ bendro atstovų skaičiaus. Senate abiejų valstybių atstovų santykis Lietuvai buvo dar nepalankesnis. Dėl to tai net savo atskiruose posėdžiuose tariantis ir Lenkijai prieš statomo vieneto vardu kalbant, Lietuvos atstovams ne visada tepavykdavo savo nusistatymą bei interesus apginti. Dažniausiai Lenkijoje, lenkiškoje aplinkoje, nedideliam lietuvių būreliui veikti, žinoma, buvo sunku[334]. Tad suprantama, kad jau vien dėl to (nekalbant čia apie priežastis, vertusias bent dalį lietuvių dėtis su lenkais, burtis į bendras partijas) bendrasis seimas Lenkijai buvo vienas svarbiausių kelių paveikti Lietuvos gyvenimui ir jos visuomenei. Visagaliame seime, susirinkusioje Respublikoje, tonas būdavo lenkų duodamas.

Respublikos seimas, buvo sakoma, susideda iš 3 dalių (tada sakydavo iš 3 luomų): karaliaus, senato ir atstovų. Pagrindinė dalis buvo atstovų rūmai. Ilgą laiką senatui net

[333] Remdamasis šita koncepcija, yra sukonstravęs savo tezes apie II ir III Lietuvos Statutus prof. I. I. Lappo, žr. jo *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. I, ypač I skyrių.

[334] Gera būtų palyginti lietuvių veiklą bei pasisekimus seimuose, vykusiuose Varšuvoje ir Gardine, bet mus šį kartą tas per toli nuvestų.

nė teoretiškai nebuvo pripažįstama ir *liberum veto* teisės. Bet faktiškai senatas vis dėlto labai daug reiškė. Nemažas jis buvo ir savo skaičiumi.

Unijos sudarymo momentu, 1569 m., Lenkijos senate buvo 2 arkivyskupai, 7 vyskupai, 16 vaivadų (jų tarpe ir pirmasis pasaulinis Lenkijos senatorius – Krokuvos kaštelionas), 16 didžiųjų bei 49 mažieji kaštelionai ir 5 ministeriai (du maršalkos, du kancleriai ir krašto iždininkas), iš viso 95 nariai. Liublino seime, prijungus prie Lenkijos nuo Lietuvos atplėštąsias žemes ir įjungus į bendrąjį seimą bei senatą vadinamuosius Karališkuosius Prūsus (nuo 1466 m. jie buvo Lenkijos dalis, bet turėjo savo atskirus seimus), Lenkijos senatorių skaičius žymiai padidėjo. Iš nuo Lietuvos atplėštųjų žemių į senatą įėjo dar 2 vyskupai, 4 vaivados ir 4 kaštelionai, o iš Prūsų – 2 vyskupai, 3 vaivados ir 3 kaštelionai. Tuo būdu prisidėjo dar 18 senatorių, ir iš viso Lenkų senatorių buvo 113. Tuo tarpu iš Lietuvos, pagal Zigmanto Augusto Liublino seime duotąjį aktą[335], į senatą teįėjo vos 27 nariai: 2 vyskupai, 10 vaivadų (jų tarpe ir Žemaičių seniūnas), 10 kaštelionų ir 5 ministeriai[336] (tie patys kaip ir Lenkijoj). Taigi iš 140 senatorių lietuvių nebuvo nė ⅕. Nepasikeitė lietuvių naudai abiejų tautų senato narių santykis ir vėliau, nors šiokių tokių pakeitimų buvo padaryta. Pvz., 1593 m. buvo įsileistas į senatą Vendeno vyskupas[337] (vėliau jis buvo vadinamas Livonijos vyskupu), 1598 m. Livonijoje buvo įkurtos 3 vaivadijos, iš kurių į senatą įėjo po vaivadą ir po kaštelioną[338]. 1677 m. iš Švedų neužimtosios Livonijos dalies buvo sudaryta viena vaivadija ir 4 senatoriai vėl išnyko[339], bet už tai tuo tarpu dar buvo atsiradę 3 nauji senatoriai: 1633 m. įkurtos Černigovo vaivadijos vaivada su kaštelionu[340] ir 1638 m. naujai įkurtos Smolensko vysku-

[335] *Akta unii*…,Nr. 152; *VL*, t. II, p. 93 (fol. 777–778).

[336] Čia tenka pastebėti, kad Lucko vyskupą, kurio diecezijai priklausė ir Brastos vaivadija, lietuviai laikė ir savo senatoriu. Pvz., kai, 1587 m. mirus vysk. Vaclovui Vežbickiui, jo įpėdiniu buvo nominuotas B. Maciejovskis (tas pats, dėl kurio nominavimo Vilniaus vyskupu vėliau kilo ilga byla), lietuviai buvo labai nepatenkinti. M. K. Radvila Našlaitėlis 1587 m. balandžio 11 d. rašo K. Radvilai, kad velionies vyskupo giminės Riminskiai prašę jo rekomendacinio laiško pas naująjį vyskupą, o jis atsakęs „že niewiem o biskupie i kto mu dał. Jakości trzeba by nam Litwie podobno o tem wiedzieć, gdyż jest i biskupem brzeskim biskup łucki, więc i radą Xięstwa Litewskiego być i klucz tak wielki trzymać, a któż to może dać be z consensu naszego; raczysz że co WM. o tem wiedzieć; dobry człowiek ks. Maciejowski, aleby wżdym non cum. praejudicio nas Litwy to czynić miano"… (*ADR*, p. 31). Vėliau lietuviai ne kartą reikalavo, kad Lucko vyskupais būtų skiriami lietuviai ir lenkai pakaitomis (*AVAK*, t. IV, p. 74–84; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*…, t. III, p. 232), tačiau, matyt, nepasisekdavo: Lucko vyskupų sąraše Lietuvos bajorą labai retai teužtinkame (žr. T. Sz. Żychliński, Biskupi, senatorowie i dygnitarze…, p. 194–195). Nors ir nesiskaitydami Lietuvos senatoriais, Lucko vyskupai kartais vis dėlto dalyvaudavo ir Lietuvos senatorių bei atstovų posėdžiuose seimo metu (žr. *AVAK*, t. III, p. 342).

[337] *VL*, t. II, p. 347 (fol. 1409).

[338] Ten pat, p. 377 (fol. 1474).

[339] Ten pat, t. V, p. 237 (fol. 483–484).

[340] Ten pat, t. III, p. 381–382 (fol. 805).

pijos vyskupas[341]. Tuo būdu nuo 1569 m. iki 1677 m. senatorių skaičius buvo padidėjęs 6. Iš jų 1 (Smolensko vyskupas) buvo lietuvis, 2 (černigoviškiai) lenkai ir 3 (livoniškiai) neaiškūs – kartais vietiniai, kartais lenkai, kartais lietuviai.

Tokia senato sudėtis – 146 nariai, iš kurių 28 lietuviai, 115 lenkų ir 3 besikaitalioją livoniškiai – išbuvo iki Stanislovo Augusto laikų. Naujų stambesnių pakeitimų buvo padaryta tik 1768 m. seime. Pirmiausia buvo pripažinti ministeriais ir senatoriais abu Lietuvos ir Lenkijos etmonai, o Lenkijoje dar buvo įkurtos vieno vaivados (Gniezno) ir dviejų kaštelionų vietos. Tuo būdu naujajame, po 1569 m. pirmą kartą pakartotame, 1768 m. senatorių eilės sąraše jau buvo nebe 146, bet 153 senatoriai: 30 lietuvių, 3 livoniškiai ir 120 lenkų[342]. Dėl pirmojo padalinimo senatorių skaičius nesumažėjo. Atplėštųjų sričių senatoriai ir toliau buvo skiriami. Tiesa, Lvovo arkivyskupas, Pšemisliaus, Varmijos ir Kulmo vyskupai iš senato jau iškrito (Smolensko ir Livonijos – liko), bet dėl to padalinimą patvirtinęs 1773–1775 m. seimas senatoriais padarė Lietuvos ir Lenkijos kiemo iždininkus, o Lenkijoje įkūrė dar 3 naujas kaštelionijas[343]. Tuo būdu senatorių iš viso buvo 154. Iš jų 120 lenkų ir 34 lietuviai (šį kartą prie lietuvių priskiriami ir livoniškiai, nes jie ir faktiškai buvo arba lietuviai, arba labai susirišę su ja Livonijos kilimo žmonės. Tik Livonijos provincijos organizacija dabar buvo jau beveik be teritorijos). Kaip matome, ir dabar abiejų tautų senatorių santykis Lietuvos naudai dar nelabai tepagerėjęs. Dėl to šiuo metu jau labai dažnai pasigirsta balsų, reikalaujančių Lietuvos senatorių skaičių padidinti. Berods, pirmą kartą tas klausimas buvo pradėtas kelti 1774 m. padalinimo seimo delegacijoj. Bet tada pasiūlymas nebuvo priimtas, nes atsirado tam nepritariančių iš pačių lietuvių. Mat buvo siūloma pavietų maršalkas padaryti senatoriais (pakelti juos kaštelionais, kaip kad buvo Lenkijoj mažieji kaštelionai). Kadangi maršalkos būdavo pačios bajorijos renkami, tad kai kas pradėjo aiškinti, kad, vietoj jų įvedus karaliaus skiriamus kaštelionus, būsiančios susiaurintos bajorijos teisės[344]. Toks pat pasiūlymas nebuvo priimtas ir 1776 m. seime[345]. 1784 m. Gardino seime toks pasiūlymas buvo įtrauktas į vadinamąsias karaliaus propozicijas seimui (§ 9), bet ir vėl nebuvo priimtas[346]. Po to keletą metų apie tai nekalbėjus, 1788–1792 m. seime tas

[341] Ten pat, p. 451 (fol. 950–952).

[342] Ten pat, t. VII, p. 292–293 (fol. 621–623).

[343] Ten pat, t. VIII, p. 111–112 (fol. 179–180).

[344] *Protokół czynności na delegacyi… zagaienie*, t. IV, p. 286, 316.

[345] *Serayarz projektów do prawa*…, Roku I, cz. IV, Kwiecień 1785, p. 132.

[346] Ten pat, p. 144; cz. III, Marzec, p. 4; *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego*…, p. 42; *Zbiór mów w czasie seymu szescio niedzielnego roku 1784 mianych w Grodnie*, w Wilnie, w Drukarni

klausimas vėl iškilo. Pradėjus apie jį kalbėti seime, kai kurie 1790 m. seimeliai – Lydos, Valkavisko, Pinsko ir Rečycos – įrašė tokį reikalavimą ir savo atstovams į instrukcijas[347]. To paties reikalavo ir kai kurie Lenkijos seimeliai[348]. Bet tą įvykdyti buvo ryžtasi tik 1793 m. seime. Dar tebeveikianti Targovicos konfederacija sausio 12 d. priėmė įstatymą, pasiūlytą vyskupo J. Kosakovskio ir kanclerio A. M. Sapiegos, kuriuo 14 Lietuvos pavietų maršalkų buvo paskelbti kaštelionais ir senate jiems paskirtos vietos[349]. Tuo būdu bendrasis senatorių skaičius pašoko iki 170, o lietuvių jų tarpe buvo 48 (kartu su livoniškiais), t. y. jau per ¼. Bet ši nauja tvarka labai trumpai tetvėrė.

Antrajame padalinime dalyvavusios valstybės jau nesutiko, kad senate ir seime būtų atstovaujama jų užimtosioms vaivadijoms, ir privertė padaryti visiškai naują adminstratyvinį padalinimą. Tų pačių metų pabaigoje buvo priimta nauja konstitucija, pavadinta *Rozporządzenia, układ i podział województw i ziem: porządek Urzędów, Kancellaryew, Aktów i Seymików*[350a]. Ja visa Respublika padalinama į 2 provincijas: Lietuvą ir Lenkiją. Lenkijoje sudaroma 10 vaivadijų, o Lietuvoje 8. Tuo būdu senatorių pasaulininkų iš Lenkijos turėjo būti 20, o iš Lietuvos 15, taigi santykis jau labai pasikeitęs Lietuvos naudai. (Tačiau nereikia pamiršti, kad Lenkijoje buvo daug daugiau vyskupų.) Rusijos užimtųjų žemių (Livonijos, Minsko, Polocko, Vitebsko ir Msiclavo vaivadijų) senatoriams buvo palikta tik titulai[351], o konstitucija, kaštelionais pakelianti Lietuvos pavietų maršalkas, buvo atšaukta 1793 m. gruodžio 20 d. karaliaus universalu[352]. Tačiau ši naujoji tvarka jau nebebuvo spėta įgyvendinti, nes kilęs T. Kosciuškos vadovaujamas sukilimas šias reformas pražudė, o po jo žuvo ir visa valstybė. Tuo būdu į šias 1793 m. seimo reformas tenka žiūrėti ne kaip į gyvenimo faktą, bet greičiau kaip į simptomingą jungtinės valstybės gyvenimo raidos tendenciją. Lietuvos siekimą šiuo atžvilgiu susilyginti su Lenkija jau buvo bandyta baigti įgyvendinti.

Apžvelgus senato sudėtį, tą patį tenka padaryti ir su atstovų rūmais. Bet čia klausimas jau daug sudėtingesnis.

Królewskiey przy Akademii, p. 306, 387.

347 Instrukcijas autorius turi nusirašęs iš *AADW* saugomų teismų knygų.

348 Žr. Laudum seymiku poselskiego województwa Wolyńskiego…, r. 1790 XI 16 (ano meto spaudinys, *VDUB*, Fs. 61).

349 J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze*…, p. 4–5; S. Korwin, *Trzeci maj i Targiwica*…, p. 204.

350 Prawo 1793, w Grodnie uchwalone a do Akt ziemskich Krzemieckich, R. 1794 dnia 12 lutego w sposob ohlaty wniesione (*VDUB*, Cs 504).

351 J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze*…, p. 6, klaidingai sako, kad jie likę senatoriais iki gyvos galvos. Įstatymas jiems tik titulą tepaliko, o jų vietas senate panaikino.

352 Ten pat.

Respublikos gyvenimo istorijoje savo seimelius turinčių ir atstovus į seimą siunčiančių apygardų – vaivadijų, pavietų, o Lenkijoje ir žemių – skaičius nuolat kitėjo. Ypač dažnai kitėjo dėl teritorijos sumažėjimo ar padidėjimo. Tiesa, nustojus kurios nors srities, atsirasdavo vadinamųjų egzuliantų seimeliai. Bet jie rinkdavosi ne visada ir ne visų nustotųjų sričių. Be to, ne visada visos sritys po lygiai atstovų į seimą tesiųsdavo. Kai kurių sričių atstovų skaičius kitėjo, paprastai didėjo. Pvz., iš Krokuvos vaivadijos iki 1736 m. būdavo renkami 6 atstovai, 1736 m. prisidėjo du (atskirai renkami Zatoro seimely), o 1764 m. dar 2, taigi iš 6 išaugo iki 10; Sandomiero vaivadija vietoj 6 nuo 1736 m. pradėjo rinkti 7; Belzo – vietoj 4 nuo 1764 m. – 5; Liublino – vietoj 2 nuo 1654 m. ėmė rinkti 3, o nuo 1764 m. – 6; Plocko – vietoje 3 nuo 1764 m. ėmė rinkti 4; Braclavo – vietoje 2 nuo 1764 m. ėmė rinkti 6. Lietuvoje visi seimeliai rinko po 2 atstovus. Tik vieni Žemaičiai nuo 1764 m. ėmė rinkti 3, o nuo 1776 m. – 6 atstovus[353]. Norint nustatyti, kiek kuriuo laikotarpiu seime būdavo atstovų, tektų surinkti tikrų žinių, kurie seimeliai kuriuo laikotarpiu iš tikro veikė ir kiek atstovų rinkdavo. Tą padaryti būtų juo sunkiau, kad dažni pakitėjimai konstitucijose visai nebuvo užfiksuoti. Reikėtų surinkti medžiagą apie atskirus priešseiminius seimelius bei seimų dalyvius. Šitas daug darbo reikalaująs uždavinys mūsų kalbamajam reikalui daug naudos neduotų. Apytikrį lietuvių ir lenkų atstovų santykį mes galime susekti absoliučiai tikslių cifrų ir neturėdami. O jis taip pat nebuvo Lietuvai palankus.

Prof. S. Kutrzebos apskaičiavimu[354], Liublino unijos sudarymo momentu Lenkijos seiman susirinkdavo 94 atstovai. 1569 m. prie jų dar prisidėjo nepastovus Prūsų atstovų skaičius (paprastai keliolika) ir 19 atstovų iš nuo Lietuvos atplėštųjų žemių. Tuo būdu XVI a. gale ir XVII a. pradžioje lenkų atstovų seime buvo apie 130. Tuo tarpu iš Lietuvos į jį tegalėjo būti išrinkti 48 atstovai; bet kadangi dalį Lietuvos teritorijos tada buvo užėmusi Maskva ir egzuliantų seimeliai tuo tarpu nesirinkdavo, tai lietuviai šito skaičiaus seime tepasiekė vos po 1611 m., kai buvo atgautas Smolenskas[355]. Taigi ir dabar lietuviai seime nesudarė nė ⅓. Netrukus dar prisidėjo 6 Livonijos atstovai (tiek pat jų liko ir tada, kai buvo įkurtas tik vienas seimelis; būdavo renkama 2 atstovai iš vietinės bajorijos, 2 iš Lietuvos ir 2 iš Lenkijos).

[353] Žr. K. Presiowski, *Krótka wiadomość*…, p. 54.

[354] S. Kutrzeba, *Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*…, p. 80–81.

[355] S. Kutrzeba šito fakto nepastebi. Apie Polocko egzuliantų gyvenimą 1563–1580 m. žr. R. Mienickio str. *Ateneum Wilenskie*, 1934, t. IX, p. 33–128. Apie Smolensko vaivadijos naują sutvarkymą žr. *VL*, t. III, p. 95–96 (fol. 195–198).

Lietuvos atstovų skaičius iki 1764 m. liko pastovus, o lenkų vis augo: 1633–1635 m. prisidėjo 4 (iš Černigovo vaivadijos), 1736 m. – 10. Tuo būdu 1764 m. seime buvo 128 lenkai, nepastovus skaičius iš Prūsų (dabar jau net kelios dešimtys), 6 iš Livonijos (jų tarpe 2 lietuviai ir 2 lenkai) ir vos 48 iš Lietuvos. Toliau atstovų skaičius dažnai kitėjo: 1764 m. buvo pridėtas dar vienas atstovas Lietuvai (nuo Žemaičių) ir 7 Lenkijai. 1768 m. Lenkijai buvo pridėta dar 8 atstovai. Tuo būdu I padalinimo išvakarėse lenkų atstovų buvo jau 143, livoniškių tie patys 6, o lietuvių vos 49. Kadangi kartu su Prūsų atstovais seimo narių būdavo per 200 (pvz., 1768 m. buvo net 236), tai lietuviai jame sudarė mažiau negu ¼ (kartu su 2 lietuviais, renkamais Livonijos seimely, jų skaitome 51).

Po pirmojo padalinimo seimo atstovų skaičius gerokai sumažėjo ir santykis pasikeitė lietuvių naudai. Atkrito net 20 atstovų iš Austrijos užimtųjų sričių ir visi Prūsų atstovai, o iš Lietuvos teatkrito vos 4[356]. Kai 1776 m. seimas Žemaičiams pridėjo dar 3 atstovus[357], visame seime atstovų buvo 177. Iš jų 123 buvo iš Lenkijos, 6 Livonijos seimelio renkamieji ir 48 iš Lietuvos. Kadangi iš 6, renkamųjų Livonijos seimelio, 2 būdavo arba bent buvo laikomi lietuviais[358], tad iš viso lietuvių buvo 50, ir jie sudarė jau daugiau negu ¼ bendrojo skaičiaus. Lietuviams tai atrodė per maža. Dėl to ketveriamečiam seime, reikalaujant padidinti Lietuvos senatorių skaičių, buvo keliamas ir trijų Respublikos provincijų atstovų skaičiaus sulyginimo klausimas[359]. To paties reikalavo ir 1790 m. instrukcijos, reikalavusios padidinti Lietuvos senatorių skaičių. Pagaliau 1791 m. seimų įstatymu buvo nustatyta, kad atstovų iš visų trijų provincijų turi būti po lygiai, o kitu specialiu įstatymu buvo nustatytas ir jų skaičius – po 68 nuo provincijos[360]. Kartu Lietuvoje buvo sudaryta dar 10 naujų pavietų, t. y. jų turėjo būti jau 34, kurių kiekvienas į seimą turėjo siųsti po 2 atstovu.

[356] Po pirmojo padalinimo iš 24 Lietuvos vaivadijų bei pavietų net 7, ištisai ar žymia dalimi, su pačia seimelių rinkimosi vieta teko Rusijai. Likusiųjų sričių bajorijai bei egzuliantams buvo paskirtos kitos seimelių rinkimosi vietos. Nebuvo paskirta vieta tik Msiclavo ir Vitebsko seimeliams. Tie du seimeliai ir jų atstovai seime tuo būdu išnyko. Žr. *VL*, t. VIII, p. 390, 573 (fol. 618–619, 941–942).

[357] S. Kutrzeba, *Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej…*, p. 81–82, neteisingai sako, kad tai buvę padaryta 1773–1775 m. seimo. Žr. *VL*, t. VIII, p. 573 (fol. 941).

[358] Po I padalinimo, kada beveik visa Livonijos vaivadija buvo užimta Rusų, jos seimelis dažniausiai atstovų nerinkdavo. Jis parašydavo kredencialus su tuščiomis vietomis pavardėms įrašyti, o užpildydavo jas karalius. Jis paprastai įrašydavo pavardes tų žmonių, kuriuos norėjo į seimą įvesti, bet kituose seimeliuose to nepasiekdavo. Tuo būdu ir lietuviams skirtos vietos kartais tekdavo lenkams.

[359] Pvz., žr. *Zbiór mów i pism niektórych w czasie seymu stanów skonfederowanych…*, t. VIII, p. 8–9.

[360] *VL*, t. IX, p. 251, 326–338.

Bet šita reforma jau nebuvo įgyvendinta. Targovicos konfederacija naująsias ketveriamečio seimo reformas griovė, tačiau į 1793 m. seimą iš Lietuvos atstovų buvo išrinkta žymiai daugiau, negu anksčiau būdavo renkama, nors Rusijos okupuotose srityse seimeliai ir nesusirinko. Iš viso atstovų tame seime buvo 135, iš jų 77 lenkai ir 58 lietuviai (4 livoniečius priskiriant prie Lietuvos ir 2 prie lenkų)[361]. Pagal šio seimo nutarimą 10 Lenkijos ir 8 Lietuvos vaivadijose turėjo būti po 3 žemes (pavietų vardas buvo panaikintas), o jų seimeliai turėjo rinkti po 2 atstovu[362]. Tuo būdu pagal naująją santvarką seime būtų buvę 60 Lenkų ir 48 Lietuvos atstovai.

Baigiant kalbėti apie bendrųjų seimų sudėtį, reikia pasakyti, kad juose lietuviai paprastai negalėjo sudaryti nė ⅓ bendrojo skaičiaus – tiek senato, tiek atstovų atžvilgiu. Be to, dar reikia atsiminti, kad senatoriai į seimą visi beveik niekad nesuvažiuodavo. Nesuvažiuodavo visi lenkai, o iš tolimos Lietuvos į Varšuvą paprastai dar mažiau teatvažiuodavo. Tad faktiškai lietuvių ir lenkų seimo narių santykis Lietuvai buvo dar nepalankesnis. Elekcijų seimų metu, bent iš artimesnių Varšuvos apylinkių, lenkai susirinkdavo visi, o iš tolimos Lietuvos niekad visi negalėjo susirinkti. Pavietai į elekcijų seimus paprastai siųsdavo daug didesnį atstovų skaičių, bet vis tiek nuvažiuodavo tik po keletą dešimčių ar po keliolika nuo pavieto[363] ir, palyginus su Lenkų masėmis, savo skaičiumi labai maža tereiškė. Ten galėjo užimponuoti tik kariuomenės tuntus nusivedą magnatai: Radvilos, Chodkevičiai, Pacai, Sapiegos. Elekcijų istorija tą mums gražiai parodo.

6. Bendrojo seimo maršalkų alternata

Atstovų rūmų darbams vadovaudavo kas seimo išrenkamas maršalka arba direktorius[a]. Jo rinkimo tvarka ilgai nebuvo sunormuota jokio įstatymo, bet jau Zigmanto Augusto laikais Lenkijos seimuose buvo įsigalėjęs paprotys maršalkas rinkti pakaitomis iš Didlenkių ir Mažlenkių. Sukūrus bendrąjį Lenkijos ir Lietuvos seimą, taip pat be jokio

361 Šio seimo atstovų sąrašą duoda D. Ilovaiskis, *Grodnenskij sejm 1793 goda*…, p. 265–271.

362 Žr. 350 išnašą[b].

363 Pvz., žr. *AVAK*, t. IV, p. 239–240; t. XIII, p. 151–159. Į 1669 m. elekcijos seimą Pinsko pavietas pasiuntė net 22 atstovus, žr. I. I. Lappo, Pinski sejmik…, p. 295. XVII a. elekciniuose seimuose dalyvaudavo Krokuvos, Vilniaus, o nuo 1632 m. ir Gdansko atstovai – *Kronika Pawla Piaseckiego*…, p. 377. Į Mykolo Višnioveckio karūnacijos seimą prisiekti atvyko Krokuvos, Vilniaus ir Liublino miestų atstovai. Tarp šių pastarųjų miestų atst. kilus ginčui dėl pirmenybės laimėjo vilniečiai, nes Vilnius Lietuvos sostinė. K. Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej*…, p. 18. 1669 m. elekcijoje maršalką renkant balsavo 1653; iš jų lietuvių buvo apie 400, žr. *ten pat*, p. 7.

įstatymo įėjo į paprotį kas trečio seimo maršalka rinkti lietuvį. Nuo kada šitas dėsnis įsigalėjo, sunku pasakyti, nes pirmuosius bendruosius seimus liečią šaltiniai yra negausūs ir seimų darbo tvarką labai mažai tepaaiškina[364]. Be to, patys to meto seimai į normalias vėžes ilgai vis nepajėgė įeiti. Bekaralmečių seimuose lietuviai dažniausiai visai nedalyvaudavo arba atvykdavo, kai lenkai posėdžius jau būdavo pradėję. Bet 1589 m. seimo maršalka buvo jau lietuvis, kiemo iždininkas D. Chaleckis[365]. 1592 m. vadinamajame inkviziciniame seime maršalkavo taip pat lietuvis J. D. Pacas[366]. Sekančio trečiojo seimo (1596 m.) maršalka vėl išrenkamas lietuvis K. Dorogostaiskis[367], 1600 m. Vilniaus atstovas Jonas Loveika[368]. Nuo dabar maršalkų alternatos dėsnis jau beveik niekad nebeįžeidžiamas[369]. Lietuviai žino, kada maršalka turės būti išrinktas lietuvis, ir paprastai jau iš anksto tariasi dėl kandidato. Didikai rūpinasi, kad jis nebūtų jiems priešingo didiko tarnas ar šalininkas[370]. 1632 m. lietuvis K. Radvila buvo išrinktas ir konvokacinio seimo maršalka[371]. Tai buvo pirmas atsitikimas, kad lietuviai dalyvavo konvokacijoj ir kad lietuvis maršalkavo bekaralmečio seime. Tų metų elekcijos ir karūnacijos seimuose maršalkavo lenkai, o sekančiame seime (1634 m.) vėl lietuvis, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos stalininkas G. M. Trizna[372] ir t. t. Kaip jau buvo minėta, kalbant apie seimų rinkimosi vietą, 1673 m. konstitucija seimai, kuriuose iš eilės maršalkavimas tekdavo lietuviui, buvo perkelti į Lietuvą. Kadangi visi trys bekaralmečio seimai buvo palikti Lenkijoje, tad maršalkų eilė kartais sumišdavo. Bet vis dėlto, kaip matėm, ir tokiais atvejais buvo aiški tendencija ją išlaikyti. Taip pat jau buvo minėta, kad maršalkų alternata buvo saugoma ir laužant seimų vietos alternatą: ir Lenkijoje susirenkančiuose seimuose maršalkaudavo lietuvis, jei tas seimas normalia tvarka turėdavo būti sušauktas Lietuvoje.

[364] Seimų konstitucijas maršalkos pradėjo pasirašinėti tik nuo 1618 m. seimo.

[365] *ADR*, p. 201.

[366] *SRP*, t. XXI, p. 206.

[367] Ten pat, t. XX, p. 126–127.

[368] I. I. Lappo, Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI a. pabaigoje, *Praeitis*, Kaunas, 1930, t. I, p. 45, 159 išnaša.

[369] Visų seimų maršalkų sąrašą, tik, deja, pradžioje netikslų ir nepilną, yra sudaręs T. Sz. Żychlińskis, žr. T. Sz. Żychliński, *Złota księga szlachty Polskiej*, 1896, r. XVIII, p. 125–128.

[370] *ADR*, Nr. 75, p. 257–258.

[371] K. Radziwiłł, *Sprawy…*, p. 610 (to seimo dienoraštis).

[372] *VL*, t. III, p. 400 (fol. 843).

Dėl maršalkos alternatos kartais kildavo tik kitokių nesusipratimų. Lietuviai jausdavosi nuskriausti, kai jų atstovui maršalkaujant seimas iširdavo[373]. Pvz., Vladislovo Vazos laikais iširo iš eilės net du lietuvių maršalkų vadovaujami seimai (1637 m. – maršalkaujant Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos raštininkui K. L. Sapiegai ir 1639 – maršalkaujant Gardino atstovui V. Kerdiejui). Lietuviams tas labai krito į akį, ir 1641 m. seime (rugsėjo 24 d.) jie pareikalavo priimti konstituciją, kad jei kada nors lietuvio vadovaujamas seimas vėl iširtų, tai lietuvis turėtų maršalkauti ir po jo sekančiam seime. Lenkai tada sutiko tokią konstituciją priimti tik vienam sekančiam, lietuvio vadovaujamam, seimui. Be to, tuo reikalu net nebuvo priimta konstitucijos, bet tik patvirtintas archyvui skirtas raštas, pasirašytas Kujavijos vyskupo ir seimo maršalkos. Tačiau pritaikyti tą nutarimą gyvenime jau neteko, nes 1642 m. vasario 11 d. prasidėjęs dvisavaitinis seimas, maršalkaujant Lietuvos raštininkui K. Zavišai, pasibaigė laimingai[374].

Normalią seimų maršalkų rinkimo tvarką suardė ir naujų klausimų iškėlė audringas bekaralmetis po Jono Sobieskio ir nerami Augusto II valdymo pradžia. 1693 m. sausio mėn. seimas, maršalkaujant lietuviui, įvyko Gardine. Jam iširus, tais pačiais metais Varšuvoje buvo sušauktas kitas seimas (gruodžio 22 d.), kuris net neprasidėjo, nes karalius jame negalėjo dalyvauti dėl ligos, o opozicininkas M. S. Radziejowskis nenorėjo jo pavaduoti[375]. Sekantis, 1695 m., Varšuvos seimas taip pat iširo maršalkos neišrinkęs[376]. Tuo būdu 1693 m. Gardino seimo maršalka, Lietuvos lauko raštininkas A. Krišpinas maršalkos lazdą perdavė lenkui, Podolės stalininkui S. Humieckiui tik 1696 m. konvokacijos seime[377]. Po 1693 m. Gardino seimo tai buvo jau trečias iš eilės seimas ir normalia tvarka maršalkavimas jame būtų priklausęs lietuviui. Bet kadangi lietuvis jį ir pradėjo (kaip praėjusio seimo maršalka), tad vėl lietuvio rinkti lenkai, žinoma, negalėjo sutikti. Netrukus pasikartojo vėl beveik panaši istorija. Po lenkų vadovautų konvokacijos ir elekcijos seimų, karūnacijos seimo maršalka buvo išrinktas lietuvis K. Zaviša[378]. Po jo sekantis, vadinamosios pacifikacijos, 1698 m. seimas vėl iširo naujo maršalkos neišrinkęs ir K. Zaviša maršalkos lazdą Lenkijos referendoriui A. S. Ščukai (vėlesniam

[373] Galimas dalykas, kad tokiais atvejais jausdavosi nuskriaustos ir protestą reikšdavo ir Lenkijos provincijos, bet apie tai mes neturime žinių.

[374] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 331, 337, 418, 428; t. II, p. 45, 55, 58; *VL*, t. IV, p. 13 (fol. 17–18).

[375] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy…*, p. 177–178.

[376] Ten pat, p. 181–182.

[377] Ten pat, p. 185–187.

[378] Ten pat, p. 190.

Lietuvos vicekancleriui) perdavė tik antrajame pacifikacijos seime, 1699 m.[379] Dabar nuo 1693 m. Gardino seimo jau buvo praėję 6 metai, per kuriuos buvo susirinkę net 7 seimai Varšuvoje. Labai jau laikas buvo sekantį seimą šaukti Lietuvoje, kur, žinoma, lietuvis būtų turėjęs ir maršalkauti. Bet tuo būdu būtų buvę nuskriausti Mažlenkiai, iš kurių tarpo maršalkos jau senai nebuvo buvę, ir dar būtų tekę vėl laukti. Šio seimo dienoraštis mums nėra prieinamas, bet kad lietuviai reikalavo sekančio seimo Gardine, o Mažlenkiai gynė savo teisę gauti savo atstovui maršalkos lazdą, matyti iš jo priimtos tą klausimą išsprendžiančios konstitucijos. Joje sakoma, kad, jeigu seimas išyra maršalkos neišrinkęs, provincijos nenustoja teisės į maršalkavimo alternatą, bet jeigu seimas išyra maršalką jau išrinkęs, tai alternata provincijai įskaitoma, nors jis ir vieną dieną tedirbęs iširtų. Dėl to esą sekantis seimas turįs susirinkti Varšuvoje ir maršalkauti jame turįs mažlenkis. O sekantis po jo seimas jau turįs rinktis Gardine[380]. Bet, kaip jau buvo minėta, kalbant apie seimų vietos alternatą, politiniai įvykiai viską sumaišė: pirmasis po 1699 m. seimas (1701 m. gegužės mėn.) iširo vėl neišrinkęs maršalkos, kitas (1701–1702 m.) seimas maršalką išrinko mažlenkį (jis taip pat iširo), o trečias, priešingai 1699 m. konstitucijai, buvo sušauktas Liubline, bet jo maršalka vis dėlto buvo išrinktas lietuvis[381]. Kaip jau buvo minėta kalbant apie seimų vietos alternatą, vėlesniais laikais maršalkavimo alternatos visada buvo laikomasi[382].

Lenkijos provincijoms savą maršalką turėti, žinoma, nebuvo taip svarbu. Tarp jų jokio antagonizmo nebuvo ir jų ambicijos tas taip nepalietė. Pagaliau ten vienas žmogus dažnai būdavo išrenkamas atstovu vieną kartą iš vienos, o kitą kartą iš kitos provincijos. Dėl to nenuostabu, kad kai kuriais laikotarpiais vienas atstovas būdavo beveik nuolatinis jų seimų maršalka[383]. Lietuviai, žinoma, lenku negalėjo pasitenkinti. Viena, dėl to, kad maršalka vis dėlto turėjo galios paveikti seimą, bent sutrukdyti nepriimtinų konstitucijų svarstymą; o antra, kad tada, kai maršalkaudavo lietuvis, galėdavo ir kiti lietuviai daugiau pasireikšti. Pvz., kai maršalka paskirdavo atstovų rūmų delegatus kuriuo nors reikalu nueiti į senatą pas karalių (į tokias delegacijas būdavo skiriama po lygiai iš Lietuvos ir abiejų Lenkijos provincijų), tai, maršalkaujant lietuviui, senate visada dele-

[379] Ten pat, p. 194, 203.

[380] *VL*, t. VI, p. 33 (fol. 58–59).

[381] Žr. p. 68.

[382] Be to, žr. T. Sz. Żychlińskio sudarytą maršalkų sąrašą, *op. cit*.

[383] Pvz., Zigmanto Vazos laikais toks buvo Jokūbas Sobieskis, buvęs 1623, 1626, 1628 m. seimų maršalka.

gatų vardu kalbėdavo lietuvis[384]. Šiaip seime kalbėti pirmenybę turėdavo tos vaivadijos, kurių senatoriai turėdavo aukštesnes vietas. Kadangi dėl to dažnai kildavo nesusipratimų, tad 1764 m. karūnacijos seimo konstitucija nustatė, kad visada pirmenybė turi priklausyti pirmajai tos provincijos vaivadijai, iš kurios buvo maršalka[385]. Bet renkant seimo maršalką, pirmas balsas priklausė tai provincijai, iš kurios buvo renkamas naujasis maršalka, o ne iš kurios buvo seimą pradedąs senasis[386].

Atskirai tenka panagrinėti konfederacinių seimų maršalkos klausimą[a].

Konfederaciniai seimai buvo nevienodi. Vieni jų buvo vadinami konfederaciniais dėl to, kad jie susirinkdavo veikiant konfederacijoms, o kiti patys susikonfederuodavo: normalia tvarka išrinkti atstovai pasirašydavo kieno nors paruoštą aktą, kuriuo įsipareigodavo tartis konfederacijose priimtu būdu, t. y. neveikiant *liberum veto* teisei. Tačiau ne kiekvienas konfederacijai veikiant susirinkęs seimas dirbo konfederacine tvarka. Taip jis dirbdavo tik tada, kai konfederacija būdavo visuotinė ir įsigalėjusi, kai jai niekas negalėjo pasipriešinti. Pvz., 1673 m. seimas susirinko Lenkijoje veikiant vadinamajai Golombio konfederacijai, bet kadangi jos nepripažino daugelis lenkų, o iš lietuvių tik vienas kitas tebuvo prie jos prisidėję, tai jis virto paprastu seimu[387]. Panašiai buvo ir su 1717 m., vadinamuoju Nebyliu, seimu. Atstovai į jį buvo išrinkti dar tebeveikiant konfederacijai ir konfederacine tvarka, t. y. seimeliuose pirmininkaujant pavietų konfederaciniams maršalkoms. Ta konfederacija buvo apėmusi visas provincijas, tačiau prieš pat susirenkant seimui, Petro I generolui J. V. Dolgorukiui reikalaujant, konfederacijos buvo paleistos ir jis veikė jau normalia tvarka. Tiesa, jame maršalkavo buvęs Tarnogrodo konfederacijos maršalka S. Ledochowskis, tačiau jis veikė jau ne kaip konfederacijos, bet kaip normalia tvarka išrinktas seimo maršalka[388]. Iš krašte veikiant konfederacijoms sušauktų seimų tikrai konfederacine tvarka teveikė tik 1764 m. bekaralmečio ir keletas Stanislovo Augusto laikų seimų[389].

[384] *Acta Historica*…, t. II, p. 890, 1462. *ADR*, p. 201. Kad paskelbtuose 1582–1597 m. seimų dienoraščiuose matome atskirai kalbant lenkų ir lietuvių atstovą, tai rodo, kad tais laikais seimas dar buvo per daug nesusigyvenęs. Laikotarpio charakteristikai tai labai įsidėmėtina.

[385] *VL*, t. VII, p. 151 (fol. 343–344).

[386] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne*…, t. I, p. 279.

[387] Lietuviai net protestavo, kad Lenkų konfederacijos akte buvo kalbama ir Lietuvos vardu. Esą niekas lenkų neįgaliojęs jų vardu kalbėti, o patys prisidėti prie konfederacijos, kuri nerespektuojanti Lietuvos reikalų, negalį, *Acta Historica*…, t. II, p. 1196–1197; K. Wyrwicz, *O konfederacji gołąbskiej*…, p. 195–197.

[388] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy*…, p. 314 sqq.; *VL*, t. VI, p. 112 (fol. 229 sqq).

[389] S. Kutrzeba, *Historja ustroju Polski*, Kraków, 1931, p. 271, klaidingai rašo, kad konfederacine tvarka veikęs ir šis, ir 1673, ir net 1712 m. seimas.

Kaip žinome, 1764 m. bekaralmečio seimuose šeimininkavo rusų kariuomenės palaikomi Čartoriskiai. Prieškonvokacinių seimelių metu Lietuvoje jau kūrėsi jų šalininkų konfederacija, vadovaujama M. Bžostovskio. Lenkų konfederacija susidarė pačiame seime. Jos maršalka buvo Rusės vaivada Augustas Čartoriskis. Lietuvos konfederacijos sekretorium buvo Starodubo vaiskis I. Stravinskis, o Lenkų – Liublino pakamaris Tomas Dluskis. Bet nei konfederacijų maršalkos, nei jų sekretoriai seime neveikė. Taip konvokacijos seimo maršalka buvo Podolės generolas A. Čartoriskis (sekretorius – J. Ogrodskis), elekcijos – Lietuvos raštininkas J. Sosnovskis (sekretorius – Livonijos stalininkas Jonas Šadurskis), karūnacijos – Lenkijos pastalininkis H. N. Małachowskis (sekretorius – V. Zaviša). Kad lengviau būtų suvaldyti opoziciją, Čartoriskiai pasirūpino 1764 m. sukurtąsias konfederacijas palikti ir toliau. Tuo būdu konfederacine tvarka buvo išrinktas ir taip pat praėjo ir 1766 m. seimas. Bet ir jame konfederacijų vadovybė stovėjo nuošaliai (1766 m. seimo maršalka buvo Lucko pakamaris S. Čaplicas, o sekretorius S. Rembielinskis). Šis seimas konfederacijas jau paleido ir atstatė normalią tvarką[390].

1767–1768 m. konfederacinis seimas turėjo vėl kitokį pobūdį. Jis susirinko veikiant Radomo konfederacijai, apėmusiai visą Lietuvą ir visą Lenkiją. Dabar nebuvo išrinkta kito maršalkos. Seimo darbams vadovavo tie patys konfederacijų maršalkos: Lenkijos bei sujungtųjų konfederacijų maršalka K. Radvila ir Lietuvos konfederacijos maršalka S. Bžostovskis. Seimo sekretoriaus pareigas ėjo Lenkijos konfederacijos sekretorius Brastos žemės teisėjas M. Matuševičius[391].

1764–1766 m. seimų dienoraščiai yra paskelbti. Iš jų aiškiai matyti, kad tie seimai, be neveikiančios *liberum veto* teisės, savo tvarka niekuo nesiskyrė nuo normaliųjų seimų. 1768 m. seimo dienoraščio nėra paskelbto, kitoniškos prieinamos medžiagos taip pat neturime, bet apie jo tvarką galime spręsti ir iš pačių jo konstitucijų, pasirašytų abiejų konfederacijų maršalkų[392]. Greičiausia jame pirmininkavo R. Radvila, o jį pavadavo ir Lietuvos atstovų reikalais rūpinosi jos konfederacijos maršalka S. Bžostovskis su

[390] *VL*, t. VII, p. 221 (fol. 500).

[391] Kaip matome, šį kartą visa konfederacijos vadovybė buvo iš lietuvių. Ir K. Radvila net didžiavosi, kad jis – lietuvis – gavo progos vadovauti visai Respublikai. Žr. autoriaus straipsnį „Senovės", t. II[1], ir K. Waliszewski, *Korespondencya ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody Wileńskiego „Panie Kochanku" 1762–1790*, Kraków, 1888, Nr. 88, p. 83.

[392] 1764–1766 m. seimų dienoraščiai buvo paskelbti tuojau seimams pasibaigus. Tų seimų konstitucijos *VL*, t. VII.

savo sekretoriumi Oršos viceseniūnu A. Holovčicu[393]. Vadinasi, greičiausia buvo tokia pati tvarka, kokios buvo laikomasi vėlesniuose konfederaciniuose seimuose, išrinktuose normalia tvarka ir sukonfederuotuose atstovams susirinkus. Tokie buvo 1773–1775 m. delegacinis, 1776 m. ir 1788–1792 m. seimai. Juose visada būdavo išrenkami du maršalkos: Lenkijos ir Lietuvos. Tuose visuose trijuose seimuose darbams vadovavo lenkai: A. Ponińskis, A. Mokronowskis ir S. Małachowskis, nes seimai dirbo Lenkijoje, o 1788 m. seime lenkui maršalkauti priklausė ir pagal alternatą. Bet seime taip pat veikė ir Lietuvos (tikriau, Lietuvos atstovų) konfederacijų maršalkos: Mykolas Radvila, Andrius Oginskis ir K. N. Sapiega. Kiekvienas jų turėjo pačių pasirinktus ir savo krašto iždo apmokamus sekretorius.

Šituose konfederaciniuose seimuose paprastai pirmininkauja Lenkų maršalka, bet kaip tik kuriuo nors būdu paliečiami Lietuvos reikalai ar jos atstovai, tuojau funkcijas perima Lietuvos konfederacijos maršalka. Pvz., jei seime sudaromos kokios komisijos, jų narius lenkus skiria jų maršalka, o lietuvius – Lietuvos maršalka[394]. Balsuojant prie urnų atstovus kviečia taip pat abu maršalkos, kiekvienas saviškius[395]. Tikrinant mandatus, vadinamosiose rugose kiekvienas maršalka vadovauja sprendžiant savo krašto atstovų išrinkimo teisėtumą[396]. Atstovams norint kalbėti, balsus duoda taip pat abu maršalkos saviškiams. Jei kartais seime Lietuvos konfederacijos maršalkos nebūna, o atsiranda lietuvių, norinčių kalbėti, tai lenkų maršalka duoda tokiems balsą, padaręs pastabą, kad tą teisę panaudojąs tik kolegos nesant. Taip pat kai nėra Lenkų maršalkos, jo funkcijas perima Lietuvos konfederacijos maršalka[397]. Lietuvių pasiruoštus įstatymų projektus visam seimui praneša ir rūpinasi jų priėmimu Lietuvos konf. maršalka. Jei kokius projektus paruošia koks lietuvis pats vienas (be atskiro lietuvių posėdžio), tai juos taip pat įteikia savo, o ne seimo maršalkai lenkui, šis jau turi susitarti su seimo maršalka, kad jie būtų įteikti visam seimui svarstyti. Jei kada nors seimo maršalka pasiūlo svarstyti Lietuvą liečiantį konstitucijos projektą, kai nėra Lietuvos konfederacijos maršalkos, lietuviai paprastai atsisako tą padaryti, reikalauja palaukti, kada galės bū-

[393] Abu jie seimo buvo apdovanoti: S. Bžostovskiui buvo paskirta 200 000 auks., garantuotų Bistryčios seniūnija, o A. Holovčicui 25 000 auks. Ten pat, p. 384 (fol. 827–828).

[394] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1792, Nr. 5, 7, 8, p. 26, 39, 44.

[395] *Dyaryusz seymu*…, od dnia 16 XII 1790, t. I, cz. 1, p. 15.

[396] Ten pat, p. 17–18.

[397] Ten pat, t. II, cz. 1, p. 19, 134, 183; *Dyaryusz seymu*…, 1788, cz. 1, p. 280.

ti jų maršalka[398]. Iškilmingomis dienomis bei jubiliejų metu karalių savo tautų vardu sveikina abu maršalkos atskirai[399].

Konfederacijų sekretoriai yra kaip ir maršalkos asmens sekretoriai. Jie tvarko jų raštus, žinoma, tik su seimo darbu susijusius, ir kiekvienas perskaito seimui savo maršalkos pateiktus konstitucijų projektus ar kitokius raštus. Kaip Lietuvą liečiančius aktus pateikia jos maršalka, taip jos sekretorius juos perskaito. Jokio Lietuvą liečiančio įstatymo neskaito Lenkijos konfederacijos sekretorius, nors jis ir laikomas seimo sekretorium[400]. Šio kaip seimo sekretoriaus pareigos yra: paruošti maršalkai reikalingus aktus, prižiūrėti ar pačiam paruošti dienoraštį ir nunešti priimtąsias konstitucijas įtraukti į pilies teismo knygas. Konstitucijos pasirašomos nevienodai. 1768 ir 1773–1775 m. seimų konstitucijos yra pasirašytos abiejų maršalkų ir Lenkijos konfederacijos sekretoriaus, kuris pasirašo ir seimo sekretorium[a]; 1776 m. Lenkijos ir Lietuvos konstitucijos yra pasirašytos taip pat abiejų maršalkų, bet sekretoriai pasirašo tik kiekvienas savas konstitucijas, kiekvienas iš jų taip pat rašosi ir seimo sekretorium[401]. Tenka manyti, kad ir į teismo knygas šį kartą nešė kiekvienas savąsias konstitucijas. Šiaip abiejų tautų konfederacijų sekretoriai vienas kito niekad nepakeičia. Jei kuris jų suserga, tuojau skiriamas naujas iš saviškių[402]. Taigi ir konfederaciniuose seimuose abi valstybės į vieną nesuliejamos, net labiau atskiriamos negu normaliuose seimuose.

7[b]. Lietuvos ir Lenkijos reikalų sprendimas seime[c]

Visi šaltiniai, liečią seimų darbus, pakankamai rodo, kad lietuviai rūpinosi pirmiausia tik savo reikalais, patys pasiruošdavo konstitucijas ir pasirūpindavo jas priimdinti bendruose su lenkais posėdžiuose. O tie posėdžiai, bent XVII a., buvo dar labai panašūs į dviejų valstybių atstovų derybas, štai, pvz., 1632 m. elekcijos seime (lapkričio 5 d.) Lietuvos atstovai suprotestuoja ir neleidžia priimti lenkų pasiūlytos konstitucijos,

[398] *Protokoł albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi*…, 1773–1775, zag. IV, p. 10, 13, 14, 18, 23, 67, 79, 139; *Dyaryusz seymu ordynaryinego*…, zacz. 1788, II, cz. 1, p. 183.

[399] Ten pat, t. III, p. 109; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 38; 1791, Nr. 26; *Gazeta Narodowa y Obca*, 1792, Nr. 6, p. 31.

[400] *Dyaryusz seymu*…, 1788, cz. I, p. 157; cz. III, p. 88, 89, 95–96.

[401] *VL*, t. VIII, p. 574 (fol. 944).

[402] *Protokoł albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi*…,zag. t. IV, p. 222; Dyaryusz seymu…, 1788, cz. I, p. 12; *Gazeta Warszawska*, 1790, Nr. 63.

draudžiančios bajorų dvarus paversti valstybės dvarais[403]. XVI a. vadinamuosius egzekucijos įstatymus lenkai atstovai reikalavo pakeisti ta prasme, kad į dvarą teises turėtų įrodyti ne jį valdąs bajoras, bet į jį pretenduojanti valstybė. Tai buvo ne Lietuvos reikalas, – pagal Liublino unijos aktą Lietuvos bajorija laisvai galėjo valdyti visus dvarus, kuriuos tik valdė unijos sudarymo momentu, bet lietuviai nesutiko leisti skriausti ir Lenkijos iždo. Nes ir tas jiems tegalėjo išeiti į nenaudą. Labai charakteringas posėdis įvyko 1637 m. seime. Paskutinę seimo darbų dieną atstovų rūmuose lietuviams susikirtus su lenkais, kiekvieniems norint priimdinti savo nusistatymą, nebuvo prieita jokio sutarimo. Nuvykus paskutinio posėdžio į senatą, kartojosi tie patys ginčai. Visiems buvo aišku, kad seimas iširs, bet niekas nenorėjo prisiimti išardymo kaltės. Abi pusės norėtų sudaryti tokią situaciją, kad kaltininku atrodytų antroji pusė. Lenkai žūtbūt nenorėjo leisti svarstyti lietuvių projektų, reikalavo išklausyti jų deklaracijos valstybės saugumo reikalams. Kadangi prieš tą deklaraciją lietuviams protestuoti būtų buvę nepatogu, bet vis dėlto reikėjo reikalą taip pakreipti, kad seimo iširimo kaltė kristų lenkams, tai, Vilniaus vaivadai K. Radvilai pasiūlius, lietuviai ėmė reikalauti, kad lenkai pirma skaitytų ne saugumo, bet mokesčių deklaraciją. Kadangi joje pasirodė nieko neskiriama Maskvos sienos apsaugai, lietuviai pakėlė triukšmą, ir seimas iširo formaliai dėl to, kad lenkai nenorėjo duoti lėšų valstybės gynimui[404]. Lietuviai savo tikslą pasiekė. Panašių scenų seimų darbų aprašymuose galima rasti labai daug. Beveik kiekviename seime atsirasdavo klausimų, kuriais lietuviai su lenkais negalėdavo sutarti, o ginčuose dėl jų pasirodydavo tikrieji jų, atskirų valstybių atstovų, santykiai. Ir tai labai suprantama. Kas vieniems naudinga ir rūpi, tas antriesiems labai dažnai ir nenaudinga, ir nerūpi[405]. Lietuviai savo interesus gina, nepraleidžia sau nenaudingų ir pasirūpina priimdinti sau reikalingas konstitucijas. Toms konstitucijoms paruošti, kaip minėta, jie ne kartą reikalaudavo palikti laiko savo atskiriems posėdžiams sušaukti. Taip pat jie dažnai reikalaudavo palikti laiko jų konstitucijoms apsvarstyti bendruose posėdžiuose[406].

Pirmas reikalas, iš visų seimuose sprendžiamų reikalų pats opiausias, kurį lietuviai visada patys spręsdavo, buvo mokesčiai. Tą galima konstatuoti visuose seimuose. Nie-

[403] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 88, 89.

[404] Ten pat, p. 337–338.

[405] Šiuo atžvilgiu charakteringi yra 1627 m. seimo ginčai dėl Karaliaučiaus uosto uždarymo. Lenkijai jis nereikalingas, tad jos atstovai nori uždaryti; o Lietuvai jis svarbus, tad atstovai nenori to leisti, ir ginčai užtrunka beveik savaitę. Žr. P. Žuković, *Sejmovaja borba…*, t. V, p. 122–129.

[406] Žr., pvz., *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 150; 1746 m. seimo dienoraščio, p. 176, 180, ir 1748 m. seimo dienoraščio, p. 75, 189, 215, 221, 226, 230.

kad jokių mokesčių Lietuvai nebuvo uždėta be jos pačios sutikimo. Daugiausia tam, kaip matėme, buvo šaukiamos ir atskirosios Lietuvos konvokacijos. Kai Zigmantas Vaza panorėjo rinkti mokesčius, uždėtus karūnacijos seimo, kuriame Lietuvos atstovai nedalyvavo, Lietuvos vicekancleris L. Sapiega atsisakė prispausti antspaudą prie universalų[407]. Visų seimų dienoraščiuose bei jų darbų aprašymuose aiškiai sakoma, kad mokesčiai lietuvių pačių užsidedami. Pvz., toks A. Radvila rašo: „Vasario 13 d. (1649 m.) mes taip pat Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje nustatėme naują mokestį ir konstituciją nuo gėrimų…“ Kitoje vietoje (1650 m. sausio 7 d.) rašo: „Mes, lietuviai, koekvaciją taip pat baigėme ir pagal skolų proporciją leidome 4 padūmes.“[408] Ir vėlesniais laikais, net XVIII a. pabaigoje, į Lietuvos mokesčius lenkai paprastai nesikiša, kaip lietuviai nesikiša į jų mokesčius. Tiesa, dažnai vieni kitus spiria mokesčius užsidėti (kai nori iš antros pusės gauti paramos), bet niekad nesikiša į mokesčių pobūdžio klausimą. Kiekviename krašte veikė sava mokesčių sistema, savi pajamų šaltiniai, kuriuos numatyti buvo tik to krašto atstovų reikalas.

Seimui kartais tekdavo išskirti specialias komisijas, reikalingas bet kuriems klausimams čia pat išaiškinti arba išspręsti kokį nors klausimą seimui pasibaigus. Jei komisijos būdavo renkamos abi valstybes liečiančiam reikalui, tai jos paprastai būdavo mišrios ir lietuviai gaudavo jose ⅓ narių. Pvz., XVIII a. pabaigoje mišrios komisijos revizuodavo Nuolatinės Tarybos ir Edukacijos komisijos veikimą. 1764 m. atsiradusias iždo ir karo komisijas revizuodavo atskiros komisijos, bet vis dėlto mišrios[409]. Anksčiau (pvz., XVII a.) mišrios komisijos būdavo sudaromos beveik išimtinai tik bendriesiems užsienio reikalams ir Lietuvos Lenkijos pasienio ginčams spręsti. Bet šiais pastaraisiais atvejais praktiškai tai būdavo dviejų valstybių atstovų derybos. Visais kitais atvejais, kai būdavo sudaromos komisijos tik vienos valstybės reikalams, – kariuomenei apmokėti, mokesčių sumokėjimui patikrinti, sienoms su svetima valstybe nustatyti ar kokiems vidaus konfliktams išspręsti, – visada tokių komisijų nariai būdavo renkami tik iš suinteresuotos valstybės piliečių[410]. Pvz., 1629 ir 1633 m. komisijose, skirtose Lenkijos ir Vengrijos bei Čekijos sienoms nustatyti, nedalyvavo nei vienas lietuvis, o 1710 m. ko-

[407] *ADS*, t. I, Nr. 42, p. 30, 31.

[408] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 366, 404.

[409] Žr. 1764–1792 m. seimų konstitucijas – komisijų paskyrimus ir *Dyaryusz seymu…*, 1780 (mažąjį), p. 23–25.

[410] Seimų skirtų komisijų sudėtys yra paskelbtos jų konstitucijose. Žr. *VL*, Inwentarz, „Kommissye i kommissarze“.

misijoje, skirtoje perimti iš Lietuvą apleidžiančios caro kariuomenės pilims bei kitiems kariniams įrengimams, nedalyvavo nei vienas lenkas[411].

Seimų komisijos būdavo renkamos bendruosiuose posėdžiuose, bet narių proporcijos buvo stropiai žiūrima. Jei, pvz., renkant Nuolatinės Tarybos narius, kandidatų sąraše koks atstovas iš bet kurios provincijos kandidatų pabraukdavo daugiau, negu reikėjo, tokia kortelė būdavo atmetama[412]. Greičiausia panašiai būdavo elgiamasi ir kitokiuose rinkimuose. Kaip jau buvo minėta, vėlesniais laikais kai kurie rinkimai jau būdavo atliekami atskiruosiuose Lietuvos ir Lenkijos provincijų posėdžiuose. Tada, žinoma, tokių nesusipratimų jau nebegalėjo būti.

8. Lietuvos Statutas ir seimų konstitucijos[a]

Vienas pagrindinių gyvenimo faktų, skyrusių Lietuvą nuo Lenkijos, buvo atskira jos teisė, kurią Liublino unijos aktai paliko nepaliestą. Atskirų valstybinių reikalų ir atskiros Lietuvos teisės tiesioginis vaisius buvo XVI–XVIII a. bendrųjų seimų dvilypumas: atskiros abiejų kraštų teisės, atskiri įstatymai, atskiri reikalai reikalavo atskirų konstitucijų, kurios bendrai negalėjo būti ruošiamos[413]. Išaiškinti visus abiejų kraštų teisių sistemų skirtumus čia, žinoma, neįmanoma. Tai gilių specialinių studijų uždavinys. Tad mes čia pasitenkinsim tik aptarę kai kuriuos esminius bruožus, konstatavę patį atskirumo faktą.

Liublino unijos sudarymo momentu Lietuvoje veikęs Statutas liko toks, koks buvęs. Jo naujoji laida savo principais nuo ankstyvesniosios niekuo nesiskyrė. Statutas Lietuvą rodo buvus tokią pat bajorišką valstybę kaip ir to meto Lenkija, bet pačioje valstybės organizacijoje bei jos teisėje daug buvo skirtumų[414]. Tą mums ir liudija ir ano meto žmonės. Štai, pvz., 1585 m. seime, sprendžiant garsiąją Zborovskių[b] bylą, visi Lietuvos senatoriai pareikšti savo nuomonę iš esmės atsisakė, nes byla esanti sprendžiama

[411] *VL*, t. III, p. 381 (fol. 803–804); t. VI, p. 104 (fol. 213). Be to, žr. t. IV, p. 244, 310, 416 (fol. 526, 665, 884) 1784 m. seime, svarstant vadinamąjį liustracijų klausimą, kai kas reikalavo, kad į Lietuvos liustracijos komisiją įeitų ir joje dvarų turinčių lenkų. *Dyaryusz seymu z r. 1748*…, p. 277, 332–338.

[412] *Dyaryusz seymu*…, 1780, p. 2–24.

[413] Ne kiekviena konstitucija yra įstatymas. Dauguma jų yra paprastų kasdieniškų bajorijai rūpimų reikalų išsprendimas, įstatymų pobūdžio neturi. Grynai įstatyminio pobūdžio konstitucijų yra labai maža. Net ir tos, kurios įveda naują arba papildo bei paaiškina esamą juridinę normą, ir tai daugiausia yra paprastas sprendimas kokio iškilusio klausimo, o juridinis dėsnis lyg tarp kitko tepaminimas.

[414] Žr. I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. 1, 2, atitinkamus skyrius.

Lenkijos įstatymais, kurių jie nepažįstą. Vilniaus vaivada K. M. Radvila (Perkūnas), be to, pareiškė, kad išdavimo bylose lenkų teisė esanti labai lengva. Esą pas mus, t. y. Lietuvoje, į nieką neatsižvelgiant, nusikaltėlis baudžiamas mirtimi. Girdi, jūs, lenkai, prikišate, kad Lietuvoje daug atsirandą išdavikų, bet Lietuvoje bausmės jie neišvengia, o Lenkijoje lengvai galį išsisukti[415]. Apskritai visose Lietuvių kalbose vis akcentuojama „pas mus“ ir „pas jus“. O tas „pas mus“ pirmiausia reiškė Statutą, kurio ir trečioji redakcija jau buvo baigiama ruošti.

Statutas nustatė pagrindines juridinių santykių normas ir procesą. Nors buvo išleista daugybė papildomų konstitucijų, esminiai Statuto pradmenys niekada nebuvo pakeisti. Ir jei Lietuvos bajorijos gyvenimas buvo tvarkomas tų pačių principų kaip ir Lenkijos šlėktos gyvenimas, jei civilinės teisės normos laikui bėgant supanašėjo, tai bent procesiniu atžvilgiu visada buvo skirtumų, ir daugybėje abiem kraštams bendrų konstitucijų matome pastabų, išskiriančių Lietuvą proceso atžvilgiu. Šito negalėjo nugalėti jokios tendencijos, nes, nepakeitus Statuto, nustačiusio teisinių institucijų konstrukciją, negalima buvo pakeisti ir proceso. O Statutas, apdraudęs savarankišką Lietuvos valstybės organizaciją, lietuviams buvo šventas ir nepajudinamas dalykas. 1568–1587 m. pataisytas ir galutinai suredaguotas, jis buvo patvirtintas ne normaliu įstatymų leidimo keliu, ne seimo nutarimu, bet valdovo aktu. Patvirtintas ne kaip jungtinės valstybės, bet kaip Lietuvos įstatymas, toks jis ir buvo saugojamas. Po to dar buvo daugybė bandymų jį naujai perredaguoti, pritaikyti naujiems reikalavimams[416], bet visada buvo kalbama apie jį kaip apie atskirą Lietuvos reikalą. Ir komisijos jam pataisyti sudaromos iš vienų lietuvių. Dabar jau net nebekartojamas reikalavimas, kad tas Statutas būtų suderintas su Lenkijos teisėmis[417].

1633 m. karūnacijos seimo paskirta Statuto taisymo komisija, kaip minėta, vėlesniais laikais net buvo vadinama Lietuvos konvokacija[418]. Jai darbo nebaigus, 1635 m. seimo konstitucija buvo numatyta nauja komisija, kurią sušaukti karalius įsipareigojo tada, kada pats atvyks į Lietuvą[419]. Ir iš tikro ši komisija susirinko Vilniuje 1636 m. kovo 1 d., kaip tik porą dienų prieš atvykstant karaliui[420]. Tuo būdu ir lenkai visada

[415] *SRP*, t. XVIII, p. 67, 85, 183, 194.

[416] Žr. 1609, 1611, 1613, 1632, 1633 m. konstitucijas.

[417] 1569 ir 1581 m. konstitucijose toks reikalavimas dar buvo.

[418] *VL*, t. III, p. 379 (fol. 799). Apie komisijos veikimą žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 162–169.

[419] *VL*, t. III, p. 416 (fol. 877).

[420] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 296–297, 299 sqq.

pripažino Lietuvai teisę turėti savo atskirą įstatymų kodeksą ir patiems jį tobulinti. Jie patys prie to reikalo savo rankų jau visai nebekišo.

Tačiau visi bandymai Statutą pataisyti nedavė reikiamų vaisių, sudarytosios komisijos darbo niekad nebaigė. Nuo XVII a. galo apie Statuto reformą kalbos išnyksta. Tas reikalas vėl iškyla tik Stanislovo Augusto laikais. Bet dabar jis iškyla jau visiškai nauja forma. Išbridus iš netvarkos periodo, XVIII a. gale, ima galvoti apie savo kodekso sudarymą ir lenkai. Tuo būdu iškeliamas bendro kodekso klausimas. Konfederacinis 1776 m. seimas lenkų balsais kodeksą paruošti patikėjo buvusiam Lenkijos kancleriui Andrzejui Zamoyskiui. Priimtoji konstitucija jam pavedė paruošti bendrą visai valstybei kodeksą[421], nors visa eilė Lietuvos seimelių instrukcijų reikalavo ne bendro kodekso, bet tik esamojo Statuto pataisų. Tame pačiame seime lietuviai ne kartą savo Statutą gynė ir išreikalavo konstituciją, kad seimo teisme lietuvių bylos turi būti sprendžiamos pagal Lietuvos įstatymus ir Statuto numatyta procesine tvarka[422]. Dėl to suprantama, kad Lietuvos seimeliai 1778 ir 1780 m. duotose instrukcijose ne tik išgarbino savo Statutą, bet ir įpareigojo atstovus A. Zamoyskio paruošto kodekso nepriimti. Prie to lietuvių nepasitenkinimo dar prisidėjus ir lenkams, nepatenkintiems dėl kodekso įvedamų naujumų socialiniam gyvenime (valstiečių ir dvarininkų santykiuos), jis ir buvo atmestas, atmestas net be teisės jį kada nors vėl iškelti[423].

Antrą kartą bendro visos Respublikos įstatymų kodekso klausimas buvo iškeltas tik didžiajam reformų seime, 1791 m. pradžioje. 1776 m. tas klausimas buvo iškeltas karaliaus, dabar jį iškėlė Lenkijos atstovai. Lietuviai tuojau šoko ginti savo Statuto neliečiamybės. Sausio 11 d. perskaičius Liublino atstovo T. Dluskio patiektą konstitucijos projektą kodekso paruošimo komisijai sudaryti, lietuviai tuojau pareiškė, kad kodeksas reikalingas, bet Lietuvos Statutas negalįs būti įžeistas, ir tą projektą būsią galima

[421] *VL*, t. VIII, p. 543 (fol. 875).

[422] Ten pat; *Zbiór mów różnych w czasie dwóch seymów ostatnich Roku 1775 y 1776 mianych…*, t. II, p. 82–84, 279.

[423] Dyaryusz s. 1780, p. 38–39, 355, 357; *VL*, t. VIII, p. 588–589 (fol. 979). Be to, žr. K. Adolphowa, Szlachta litewska…, p. 156–188. Straipsnis parašytas remiantis 1776–1780 m. Lietuvos seimelių instrukcijomis. A. Zamoyskio kodekso projektas prieš 1778 m. seimą buvo išspausdintas *Zbiór praw sądowych, na mocy konstytucyi roku 1776 przez J. W. Andrzeia Zamoyskiego, exkanclerza koronnego, kawalera orderu orła białego, ułożony, y na seym roku 1778 podany*, w Warszawie, roku 1778, nakładem J. W. Zamoyskiego, w drukarni J. K. Mci. Gröllowskiey (3 dalys). Kodekse tėra tik civilinė teisė. Valstybių organizacijos jis nei kiek neliečia. Ir Lietuvos savarankiškajai valstybinei organizacijai jis nedaug tegalėjo kenkti. Visos senosios institucijos jo paliekamos tokios kaip buvusios, suvienodinamos tik civilinės teisės normos ir procesai. Be abejo, tai vis dėlto būtų buvęs naujas žingsnis smulkiesiems abiejų valstybių visuomenių gyvenimo skirtumams pašalinti.

svarstyti tik po to, kai lietuviai susitarsią savo atskirame posėdy[424]. Taip klausimą atidėjus, jis vėl teiškilo birželio 22 d. Perskaičius naują tokios pačios konstitucijos projektą, Lietuvos konfederacijos maršalka K. N. Sapiega vėl visų lietuvių vardu pareiškė, kad Lietuvai, kuri turinti savo atskirus įstatymus, turįs būti atskiras kodeksas ir atskira jo paruošimo komisija[425]. Pagaliau galutinai tas klausimas buvo išspręstas birželio 28 d. Lenkams vėl iškėlus tą patį (22 d.) projektą, Sapiega pranešė, kad lietuviai savo posėdy vienu balsu nutarę reikalauti atskiro kodekso, kurį turinti paruošti atskira komisija. Seimo maršalka pareiškė apgailestaująs, kad lietuviai nesitenkiną lenkų tokiai komisijai duodama instrukcija – vadovautis Lietuvos Statutu, bet, nerasdamas išeities, siūląs tuojau sudaryti dvi komisijas. Lenkams dar spiriantis, Lietuvos vicekancleris J. Chreptavičius aiškino, kad lietuviai ne kokio atsiskyrimo siekią, bet tik norį pasilaikyti Statutą, kuris jiems ir toliau tinkąs. Bendroje komisijoje su lenkais lietuviai negalį dirbti, nes jų ten tebūtų tik ⅓ ir lenkai galėtų juos skriausti. Pagaliau buvo susitarta ir pareikšta vilties, kad ir dvi komisijos, dirbdamos kontakte, paruošiančios vienodus kodeksus. Galutinai buvo sutarta, kad lietuviai savo atskiram posėdy išsirinks savo komisiją, o lenkų komisijon savo narius turėjo išrinkti atskirai abi provincijos. Tuo būdu atsirado dvi komisijos dviem kodeksams ruošti. Darbas turėjo būti baigtas iki tų pačių metų rugsėjo 15 d.[426] Tačiau savo darbo tos komisijos nespėjo pabaigti nė iki 1792 m. seimo limitos.

Statutas buvo pagrindinis Lietuvos įstatymas, bet jo negalėjo pakakti. Jis turėjo būti papildomas. Tie papildymai buvo seimų konstitucijos. Bet kartais, žinoma, galėjo iškilti tokių klausimų, į kuriuos atsakymo negalima buvo rasti nei Statute, nei jokiam kitam Lietuvoje veikiančiam įstatyme. Iš to kyla ir tas, net literatūroje jau daug kartų liestas, klausimas, ką reikdavo tokiais atvejais daryti, ar veikė tada Lietuvoje Lenkijos teisė. Kyla taip pat klausimas, kurios seimų konstitucijos buvo taikomos Lietuvai, kurios Lenkijai ir ar veikė Lietuvoje Lenkijos įstatymai[427].

[424] *Dyaryusz seymu ordynaryinego*…, t. I, p. 27–28; *Gazeta Warszawska*, 1791, Nr. 5.

[425] *Gazeta Narodoway Obca*, 1791, Nr. 51, p. 205.

[426] Ten pat, Nr. 53, p. 211–212, Nr. 54, p. 215; *Gazeta Warszawska*, Nr. 53; *VL*, t. IX, p. 289, 290, Nr. 333, 334.

[427] Kartais ir praktinio gyvenimo reikalas iškelia grynai akademinio pobūdžio polemiką. Taip buvo ir su šiuo klausimu. Kai 1822 m. mirė grafas S. Manuzzi, o 1874 m. jo žmona, į jų palikimą pareiškė pretenzijų broliai Strutinskiai. Jie įrodė esą S. Manuzzi 8-tos eilės giminaičiai iš motinos pusės. Kadangi S. Manuzzi buvo miręs 1822 m., t. y. tada, kai tebeveikė senoji Lietuvos teisė, tai ir byla turėjo būti sprendžiama pagal ją. Bylai perėjus visas žemesniąsias instancijas – Kauno apygardos teismą ir Vilniaus teismo rūmus – ir pagaliau atsidūrus senate, reikėjo galutinai nustatyti, kokį gi paveldėjimo įstatymą taikyti – Lietuvos Statutą ar ir 1588 m. kadukinę seimo konstituciją. Bylos sprendimas nuo to tik ir priklausė, nes Strutinskių įgaliotinis advokatas B. G. Olšamovskis savo patikėtojų teises rėmė Statuto III skyr. 14 artikulu ir minėtąja konstitucija (*VL*, t. II, p. 253, fol. 1209–1210), Strutinskių teises ginčijančio

Iš XVIII a. girdime balsų, kad tam tikrais atvejais, kai kurio nors klausimo Lietuvos teisė neišsprendžia, reikią pasinaudoti kitų kraštų teise. Taip aiškino, pvz., Varšuvos nobilių kolegijos auklėtinis Mykolas Zienkavičius mokinių dispute 1769 m.[428] Jis aiškiai argumentavo: *„Statut Litewski w niedostatku prawa oyczystego miarkować się przykładem kraiów chrześcianskich w czynieniu sprawiedliwości nakazuie.“*[429a] Aiškus dalykas, kad jis tada turėjo galvoje Statuto IV skyriaus 54 artikulo pastabą, reikalaujan-

Sarneckio įgaliotinis prof. S. A. Beršadskis rėmėsi vien Statutu, o Valstybės turtų valdyba, remdamosi tuo pačiu Statutu, reikalavo dvarams pritaikyti išmaro (kaduko) teisę ir pripažinti valstybei, nes pagal Statutą esą paveldėti galį tik vyriškos eilės tolimesnieji giminaičiai. Tuo tarpu Strutinskiai ir Sarneckis buvo giminės iš motinų pusės. Prieš šią pastarąją tezę stojo abiejų pretendentų įgaliotiniai, tačiau jiems buvo sunku susitarti tarp savęs. Mat 1588 m. konstitucija paveldėtoju pripažino tik gimines, ne tolimesnius kaip 8-tos eilės, o Sarneckis buvo jau 9-tos eilės. Dėl to tas ginčas buvo perkeltas į mokslinių tyrinėjimų sritį. Pirmasis viešumon išėjo S. A. Beršadskis, išspausdinęs studiją „O nasliedovanii…“ Prieš jo tezes, kad Lietuvoje po Liublino unijos veikė tik tos seimų konstitucijos, prie kurių yra aiški pastaba, kad jos ir Lietuvai skiriamos, stojo S. Ptaszyckis, išspausdinęs net dvi studijas: „K voprosu…“ ir „K istorii…“ Pirmojoj knygutėj jis įrodinėja, kad galiojimą Lietuvoje visų tų konstitucijų, prie kurių nėra pastabos, kad jos tik Lenkijai taikomos, įrodąs jų nurodinėjimas prie naujų lenkiškų Statuto perspausdinimų. Tas konstitucijų nurodinėjimas, be to, buvęs daromas kompetentingų žmonių, o 1648 m. net aprobuotas specialios komisijos. Taigi visos konstitucijos, prie kurių nėra pastabos, kam jos skiriamos, buvę taikomos visai Respublikai, o tos, prie kurių būdavo dedama pastaba, kad jos skiriamos Lietuvai, esą provincinės teisės faktai. Antrajame savo darbe S. Ptaszyckis pakartoja tas pačias tezes ir Lietuvos rūmų teismų praktika įrodinėja, kad net Statuto normas pakeičiančios tokios konstitucijos iš tikro buvusios taikomos. Nurodo taip pat faktų, kad ir visą polemiką sukėlusi 1588 m. konstitucija Lietuvoje taip pat buvusi taikoma. Į ginčą tuojau įsikišęs F. I. Leontovičius (*Spornyje voprosy…*) stojo savo mokinio S. A. Beršadskio pusėn. Jis įrodinėja, kad prie Statuto straipsnių sužymimos konstitucijos yra ne vien jo papildymai, bet ir palyginimai su Lenkijos teisinėmis normomis, žinotini ypač tiems Lietuvos piliečiams, kurie turėjo dvarų ir Lenkijoje; S. Ptaszyckio nuomone, visoje Respublikoje galiojusias konstitucijas jis skiria tik Lenkijai, o jų panaudojimą ir Lietuvos teismuose aiškina teisėjų nesiorientavimu, kilusiu dėl to, kad konstitucijos niekur nebuvo surinktos į vieną vietą. Teisėjai turėdavę pasitenkinti bet kokia atrasta juridine norma, nes apie kitą dažnai ir nežinoję. Vėl gindamas savo tezes, atsakė ir S. A. Beršadskis: „Litovskij Statut…“ Grynai civilisto akimis Statuto normas dar nagrinėjo prof. A. Golmsten (Tri voprosa iz Litovskago Graždanskago prava, *Žurnal Jurid. Obšč. pri Imper. S. Peterburgskom Universitete,* 1896, t. II). F. I. Leontovičius savo ir S. A. Beršadskio išvadas parėmė dar kitu straipsniu „K voprosu o vymoročnych imuščestvach…“ Be to, senato pakviesti ekspertais tuo reikalu pareiškė savo nuomones šie profesoriai: M. F. Vladimirskis Budanovas, V. I. Sergiejevičius, S. P. Pachmanas ir tas pats F. I. Leontovičius. Savo raštu įteiktas ir žodžiu pasakytas replikas prieš S. A. Beršadskį išspausdino ir B. G. Olšamovskis, žr. B. G. Olšamovski, *Objazatelnost dlia V. Kn. Lit. Konstitucii Valnych Sejmov byvšei Polskoj Riečii-Pospolitoj v sviazi s voprosom o Vymoročnosti (Kadukach) po Polsko-Litovskomu Zakonodatelstvu*, S. Peterburg, 1897. Pagaliau po 30 metų S. A. Beršadskiui su F. I. Leontovičiu rado reikalo atsakyti ir S. Ptaszyckis „Nieco o trzecim statucie…“ čia jis pakartoja tas pačias 1893 m. pareikštas tezes ir net tuos pačius argumentus. Taip pat šito ginčo atgarsis yra S. Ehrenkreutzo straipsnis „Ustawa „o ważności zapisów“ a praktyka sądowa litewska“. Čia jis įrodo tą Lenkijos konstituciją buvus naudojamą ir Lietuvoje. Tačiau S. Ptaszyckiu jis neseka. Nors toji konstitucija jokios Lietuvą išskiriančios pastabos neturi, jis sutinka, kad priimant ji vienai Lenkijai tebuvo taikoma. Naujai tuos klausimus yra lietęs ir I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. 2.

428 Šaltiny data nenurodyta, bet kalbėtojas pavadintas Tribunolo maršalkos sūnumi. Jo tėvas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Tribunole maršalkavo kaip tik 1769 m.

429 Mówa Im. P. Michala Zienkowicza Marszałkowicza Tribunału Gł. W. X. Lit., miana in Collegio Nobilium Varsaviensi S. J. dnia 18 Lipca, kiedy dawany był dowod z prawa cywilnego, *Addytament do gazet*, Nr. 58 (formatas kaip *Gazeta Warszawska*) (*VDUB*, Cs 3481).

čią, kad teisėjas iš savo galvos jokių teisinių normų neimtų: „O jeigu šiame Statute ko trūktų, tai, siekdamas didesnio teisingumo, teismas turi teisti pagal savo sąžinę ir pagal kitas krikščioniškas teises." Ar čia krikščioniškomis teisėmis norima suprasti kitų kraštų teises, ar normas, veikiančias pačioje Lietuvoje, kitų, ne bajoriškų, korporacijų teisėje (pvz., kanoniškoji teisė, Magdeburgo ir kitos miestų teisės), sunku pasakyti. Iš tikro krikščioniškąja teise to paties Statuto V skyriaus 22 artikulas vadina kanoniškąją teisę, bet, žinoma, ta klauzulė galėjo būti ir kitaip aiškinama. Praktikoje tokiais atvejais greičiausia buvo kreipiamasi į Lenkijos konstitucijas, nes jos buvo net tuose pačiuose rinkiniuose. Bet vis dėlto nei Statute, nei kokioje nors konstitucijoje ar kitame kokiame įstatyme nebuvo pažymėta, kad taip reikia daryti. Lenkijos teisė jokiam įstatyme nebuvo rekomenduojama pirmąja pagelbine teise. Tiesa, 1813 m. išėjusioje Piekarskio paruoštoje Lietuvos ir Lenkijos įstatymų santraukoje yra sakoma: *„Koronne Prawa w Litwie in subsidium obligat Stat. Litt. Roku 1786 w Wilnie drukowany na końcu Titt. Coaequatio.*"[430] Aiškus dalykas, kad autorius čia turi galvoje žinomą 1697 m. įstatymą *Coaequatio jurium stanów W. X. Litt. z koroną Polską*, kuris buvo spausdintas ne tik prie 1786 m., bet prie kiekvienos Statuto laidos (pradedant V-ąja lenkiškąja,laida, išėjusia 1744 m.) ir daugybėje teismo reikalams išleistų vadovėlių bei konstitucijų leidinių. Tik, deja, skaitant tą įstatymą, šitokio dėsnio niekur nerandame. Ten aiškiai pasakyta, kokios naujos normos įvedamos, ir dar pridėta pastaba, kad visais kitais atžvilgiais turį būti laikomasi Statuto. F. B. Piekarskis savo išvadą bus padaręs iš dažnų to įstatymo posakių, kad Tribunolo procese tam tikrais atžvilgiais turį būti laikomasi Lenkijoj praktikuojamos tvarkos. Tačiau šitaip aiškinti tą įstatymą jokiu būdu negalima, nes tie posakiai visiškai nereikalauja remtis Lenkijos įstatymais, bet tik pastebi, kad dabar įvedamoji tvarka yra jau praktikuojama Lenkijoje. Visos normos yra aptartos pačiame įstatyme, jos buvo išaiškintos paties Tribunolo atskiru aktu ir niekur ten Lenkijos teisei vietos nepalikta[431].

[430] F. B. Piekarski, *Zbiór praw Polskich i W. X. Lit.*, Kraków, 1813, p. 6.

[431] Pats tas įstatymas ir Tribunolo aiškinimas naujai yra atspaustas priedu prie prof. I. I. Lappo knygutės „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos". Tribunolo darbo tvarką nustatančiame akte labai dažnai minimos Lenkijos konstitucijos, tačiau tik tos, kurios lietė dabar Lietuvos priimtąją bylų vedimo tvarką. Tą patį matome ir vėlesniuose Tribunolo darbų tvarką nustatančiuose aktuose. Prie 1693 m. Statuto laidos, esančios *VDUB* (Es 1152), be 1699 m., yra pridėti dar 1708, 1713, 1719 ir 1724 m. tokie Tribunolo aktai. Šiuo atžvilgiu dar įsidėmėtinas yra Vitebsko vaivadaičio S. Kiškos įgaliotinio Mato Švankovskio pareiškimas Kauno pilies teisme, 1600 m. Kėdainių klebonui Matui Kobylinskiui iškėlus S. Kiškai bylą dėl atėmimo bažnyčios, jo įgaliotinis, įrodinėdamas, kad tokias bylas spręsti galįs tik seimas, ir griaudamas skundėjo argumentus, sako: „…A co się tknie kanonów wielebnego oyca Papieża, którym się tu umocowany księdza Kobylińskiego szczyci, tedy te prawa namniej nic nie ważą, ani go mogą wspomoc. Bo w Wielkiem Księstwiem Litiewskiem są dosyć jasne i p i s a n e p r a w a, na k t ó r e już inszego

Šitokios tendencijos – suartinti Lietuvoje ir Lenkijoje veikiančias teisines normas – niekur nematome. Priešingai, visur mes matome Lietuvos visuomenės norą savo teisę apdrausti. Tuo atžvilgiu yra labai charakteringas Lietuvos atstovų reikalavimas, įtrauktas į Zigmantui Vazai įteiktą Lietuvos krašto teisių patvirtinimo akto projektą. Ten sakoma, kad pats valdovas turįs spręsti bylas tik atvykęs į Lietuvą (6 savaites Gardine ir 6 savaites Vilniuje), vadovaudamasis Lietuvos Statutu. Jo taip pat turįs laikytis ir seimo teisme. O jei pasitaikytų Statuto nenumatyta byla, tai ji turėsianti būti atidėta iki sekančio seimo. Apie ją turėsią būti pranešta seimeliams (žinoma, Lietuvos), o ką susirinkęs seimas nuspręsiąs, tas būsią pripažinta įstatymu[432]. Tuo būdu lietuviai savo spragas ruošėsi kaišioti ne Lenkų teisės normomis, bet norėjo patys jas užpildyti. Ko jautėsi galėję nepastebėti ir neišspręsti ruošdami naują Statuto laidą, norėjo tuo pačiu būdu vėliau atlikti. Tiesa, žinomajame Zigmanto Vazos diplome, liudijančiame atskirą Lietuvos teisių patvirtinimą, šito punkto nėra[433]. Jei tas nebuvo patvirtinta kituose dokumentuose[434], tai minėtasis punktas liko nepatvirtintas, iš lietuvių paruošto projekto išmestas. Bet išmestas jis buvo, žinoma, ne dėl reikalavimo, Statuto neliečiamas bylas atidėti, bet dėl paties principo, kad valdovas lietuvių bylas turi spręsti tik Lietuvoje. Kaip žinome, dėl to lietuvių buvo kovota labai ilgai, kad valdovas bylas tik Lietuvoje tegali spręsti, buvo įrašyta į 1566 m. Statutą ir šį kartą duoti jiems į rankas dar vieną argumentą, matyt, nenorėta[435]. Pagaliau jei tas punktas būtų buvęs ir dėl to išmestas, tai mums jis vis tiek įsidėmėtinas. Jeigu jis ir nebuvo teisinė norma, tai gražiai rodo lietuvių siekimus. Be to, mes gerai žinome ir iš to, kas anksčiau buvo pasakyta, matėme, kad Lietuvos ir Lenkijos santykiai faktiškai buvo ne juridinių normų tvarkomi, bet ėjo

ž a d e n sobie ku pomocy brać, ani się imi szczycić i podpierać nie może, jako o tem jasnie artykuł pięćdziesiąt czwarty z rozdziału czwartego uczy, według których praw wszystkie w Wielkie Księstwo Litewskie zachować i onemi w postępkach prawnych prawnie się bronic mają“… (*AS*, t. VIII, p. 168–169). Čia minimasis Statuto artikulas, kaip minėta, kalba apie kreipimąsi į kitas teises tik tais atvejais, kai klausimo neišsprendžia Lietuvos įstatymai. Taigi kitais atvejais to daryti nevalia, jokia svetima norma Statuto (ir Lietuvos konstitucijų) normų pakeisti negali. Be to, plg. S. A. Beršadskij, *Litovskij Statut*…, p. 90.

[432] Dokumentą iš kopijos rankraščio cituoja P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, p. 40.

[433] Žr. *AZR*, t. IV, Nr. 3, p. 4–5.

[434] Apie Zigmanto Vazos 1588 m. karūnacijos seime duotus dok. žr. S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska*…, p. 202–203; vieną tokį diplomą yra paskelbęs S. A. Beršadskij, *Litovskij Statut*…, p. 107–109. Be to, plg. p. 40.

[435] Lietuvos ponai pirmą kartą pakėlė balsą prieš lietuvių bylų sprendimą Lenkijoje 1535 m. Tada kunigaikštis nenusileido, nes esą ir Statutas to nedraudžiąs. 1542 m. su tuo sutiko ir kunigaikštis. Kadangi jis vis dėlto ir toliau kartais teisdavo būdamas Lenkijoje, tai Lietuvos Ponų Taryba ir seimai dar ne kartą protestavo. J. Malinovskij, *Rada*, t. II, p. 207–209; A. Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž. Jo atsiradimas, veikimas ir reikšmė Lietuvos gyvenime*, 1927, p. 11–12. 1566 m. Statuto IV skyr. 61 art. tą aiškiai uždraudė. 1588 m. Statute to draudimo jau nėra.

savais keliais. Lietuva turėjo ir išsisaugojo daug tokių teisių, kurių pagal dokumentus negalėjo turėti. Pastovus jos nusistatymas reiškė daugiau už juridinius aktus. O nusistatymas vadovautis tik savo teise, rodos, jau pakankamai aiškus ir iš paties Statuto, ir iš Zigmanto Vazos jį tvirtinančios privilegijos, ir iš tik ką suminėto diplomo projekto[436].

Pasižvalgę po seimų konstitucijas, matome, kad vienos jų taikomos visai Respublikai, o kitos bet kuriai vienai valstybei. Daugumo seimų abiejų valstybių konstitucijos net atskirai yra surašytos ir atskirai būdavo spausdinamos. Kiek matyti iš *Volumina Legum* rinkinio, Lietuvos konstitucijos pirmą kartą atskirai buvo surašytos 1590 m. Bet tada jos dar nevadinamos Lietuvos konstitucijomis, o duodamos atskirai vardu „Lietuvos reikalai" bendrojo seimo konstitucijose. Vėlesniųjų seimų konstitucijos vėl kartu surašomos. Antrą kartą Lietuvą liečiančias konstitucijas matome išskirtas 1607 m. seime. Šį kartą jos jau turi ir „Lietuvos konstitucijų" vardą, kuris jau niekad nebekeičiamas. Toliau 1609 m. konstitucijos vėl mišriai surašytos, bet 1611, 1613 ir 1616 m. – atskirai. Atskirai dar yra surašytos šių seimų konstitucijos: 1621, 1643 (ne visos yra atskirai), 1649, 1650, 1654, 1659, 1661, 1662, 1667, 1670, 1676, 1683, 1685, 1690, 1699, 1703, 1710, 1712, 1717, 1726, 1736, 1764, 1766, 1768, 1775, 1776 m. Kitaip skaičiuojant, Zigmanto Vazos laikais, 1590 m. pradedant ir skaičiuojant tik pavykusius seimus, matome 6 seimų konstitucijas atskirai, o 10 mišriai. Nuo 1629 m. Zigmanto ir Vladislovo laikais konstitucijos surašomos mišriai. Dviejų pirmųjų Jono Kazimiero laikų seimų konstitucijos surašytos atskirai, 1 mišriai, 1 atskirai, vėl 1 mišriai ir 4 paskutinių atskirai. Abiejų Mykolo Višnioveckio ir visų 6 Jono Sobieskio laikų seimų konstit. yra atskirai surašytos. Taip pat atskirai surašytos konstitucijos 5 pirmųjų seimų Augusto II laikais. Toliau dviejų jo laikų seimų konstit. yra mišriai ir paskutiniojo vėl atskirai surašytos. Vienintelio Augusto III laikų seimo konstit. yra atskirai surašytos. Taip pat atskirai surašytos ir konstitucijos 5 pirmųjų seimų Stanislovo Augusto laikais. Nuo 1778 m. atskirai surašytų konstitucijų jau nebematyti. Tuo būdu šiuo atžvilgiu matome didelį nevienodumą. Zigmanto Vazos laikais vienu tarpu atskirai surašyta net 3 seimų konstitucijos (1611–1616 m.), bet vėliau ir jo (neskaitant 1621 m. seimo), ir Vladislovo laikais atskirai neberašoma. Jono Kazimiero laikais pradedama vėl atskirai rašyti, iš karto svyruojant, ir toliau jau taip rašoma labai ilgai: nuo 1659 iki 1718 m. Paskui kiek

[436] Jį vadinam projektu, nors faktas, kad tokio dokumento lig šiol niekas nėra paskelbęs, dar neįrodo, kad jis iš tikro nebuvo patvirtintas. Reikėtų dar rasti žinių apie jo atmetimą arba nors įsitikinti, kad atitinkamuose archyvuose jo tikrai nėra.

susvyruojama, Stanislovo Augusto laikais iš pradžių pastoviai rašoma atskirai, o nuo 1778 m. staiga vėl nutraukiama[437].

Kad atskirai skelbiamosios konstitucijos buvo taikomos tik Lietuvai, dviejų nuomonių negali būti. Negali būti taip pat dviejų nuomonių ir dėl mišriai surašytų konstitucijų, kurių paskyrimą Lietuvai rodo antraštės. Kodėl papročio Lietuvos konstitucijas rašyti atskirai ne visada buvo laikomasi, galėtų paaiškinti tik smulki seimų darbų technikos studija. Mums tuo tarpu tokie šaltiniai neprieinami. Gal ir iš viso jų daug nėra. Esamieji seimų dienoraščiai to pilnai nepaaiškina. Bet kanclerio A. S. Radvilos atsiminimuose mes vis dėlto randame vieną labai daug ką pasakantį nurodymą. Pasakodamas apie 1633 m. kovo 16 d. posėdį, jis pastebi, kad maišaty visą laiką buvusios skaitomos tik Lenkijos konstitucijos. Jis tada suprotestavęs ir pareikalavęs, kad būtų skaitoma bent maišant vienų ir kitų[438a]. (Šio seimo konstitucijos iš tikro yra sumaišytos.) Taip pat jau buvo minėta, jog dažnam seime lietuviams tekdavo reikalauti, kad lenkai su savo reikalais neužimtų viso laiko, kad paliktų jo ir lietuvių konstitucijoms apsvarstyti. Tuo būdu suprantama, kad pakrikuose seimuose ir lietuviai skubėdavo savo konstitucijas prakišti bet kada. Taip jos, matyt, ir būdavo surašomos[439b].

Mišriai surašytųjų konstitucijų tarpe vienos jų turi aiškią antraštę, rodančią kuriai valstybei jos taikomos, o kitos tokių antraščių neturi. Tačiau daugelio konstitucijų paskirtis yra aiškiai nurodyta pačiame jų tekste. Visi *Volumina Legum* tomai mirga pastabomis: *Tę konstyt. y W. X. Lit. przyeło*[c]*… Ta konsth. służy y W. X. Lit.*[d]*… Tož służy y W. X. Lit.*[e]*…* Yra taip pat konstitucijų, prie kurių pridedama pastaba, kad Lietuvoje ji veiks tik su tam tikra sąlyga arba papildyta kitu įstatymu. Pvz., 1620 m. konstitucija *O żołnierzu*[f] gale yra pastaba *Którą konst. y W. X. Lit. przyimuie, reasummniąc przytym konstytucyą anni 1609 o ludziach swowolnych W. X. Lit.*[440g] Prie 1662 m. konst. apie

[437] Konvokaciniai ir elekciniai seimai konstitucijų paprastai nepriimdavo, tad jų šitam apskaičiavime nepaisėme. Jų aktai normaliai nė negalėjo būti atskiri. Tik 1764 m. konvokacijos seimas, nesitenkinęs savo uždaviniu paruošti elekcijai dirvą, priėmė eilę įstatymų, kurie taip pat surašyti atskirai Lietuvai ir atskirai Lenkijai.

[438] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 150.

[439] F. I. Leontovič, *Spornyje voprosy…*, p. 37; to paties, K voprosu o vymoročnych imuščestvach…, Nr. VI, p. 125, pareiškė nuomonę, kad atskirai surašytosios konstitucijos rodančios jas buvus paruoštas priešseiminio Lietuvos suvažiavimo. Jei kada priešseiminiam suvažiavime lietuviai jų neparuošdavę ar seimas jų visų nepatvirtindavęs (pasipriešinus lenkams), tada būdavusios tik kai kurios mišrai įterpiamos. Tačiau taip tvirtinti vargu ar galima. Kad priešseiminiai suvažiavimai būtų paruošę kada nors konstitucijų projektų, mes neturime žinių. Seime konstitucijos greičiausia būdavo paruošiamos atskiruose Lietuvos atstovų ir senatorių posėdžiuose, t. y. ten pat, kur vykdavo seimas. Suvažiavimai, kaip minėta, terašydavo tik „instrukcijas". Jog F. I. Leontovičius klydo, galima matyti ir iš to, kad atskirai konstitucijos buvo surašomos ypač vėlesniais laikais, kai suvažiavimai buvo jau išnykę.

[440] *VL*, t. III, p. 178 (fol. 367)[h].

arijonus dedama pastaba: *Ktorą konst. W. X. L. przyimuie cum praefixione fori w Trybunale in compozito iudicio*[441a]. Yra taip pat konstitucijų, nuo kurių Lietuva aiškiai kratosi. Pvz., prie 1623 m. konstitucijos apie kariuomenės konfederacijų sutrukdymą yra pastaba: *A W. X. Lit. tę konstytucyą do braci bierze…*[442b] Kai sekančiam seime lenkai tą savo konstituciją dar naujai papildė, buvo pridėta nauja pastaba: *Od którey się konstyt. iako y przeszłego seymu W. X. Lit. excypuie*[443c]. Yra tai pat konstitucijų, kurias, vienos valstybės jau anksčiau priimtas, antroji vėliau prisiima[444]. Ir ne vien Lietuva priima lenkų priimtąsias, bet ir lenkai priima Lietuvos konstitucijas. Lenkai kartais prisiima net Statuto normas. Pvz., 1768 m. kardinalėmis teisėmis ir Lenkijai buvo pritaikyti Statuto (XII skyr. 1 artikulo) bei 1726 m. Lietuvos konstitucijos nuostatai, pagal kuriuos bajoras, be jokios priežasties nužudęs valstietį, sugautas nusikaltimo vietoje, taip pat atsako savo galva, kaip ir bajorą nužudęs. Lenkijoje taip pat buvo priimta šiuo reikalu Lietuvos Statuto numatytoji proceso tvarka[445].

Pagaliau yra dar konstitucijų, kurių paskirtis nėra paaiškinta nei jų titule, nei tekste[d]. Kaip minėta[446], dėl šių jau daug yra ginčytasi ir literatūroje. Apie jas radikaliausią nuomonę yra pareiškęs S. Ptaszyckis. Pasak jo, visos šios konstitucijos buvusios skiriamos visai Respublikai. Tačiau S. A. Beršadskis ir F. I. Leontovičius šito teigimo klaidingumą jau pakankamai aiškiai yra įrodę ir senųjų argumentų pakartojimas naujam S. Ptaszyckio straipsny[447] nieko naujo nedavė. S. Ptaszyckio argumentas, kad teismų praktikoje būdavo remiamasi apskritai seimų konstitucijomis (nepažymint kokiomis), žinoma, nieko nesako. Neįrodo tų konstitucijų galiojimo Lietuvoje nė jų suminėjimas prie atitinkamų Lietuvos Statuto straipsnių. Aišku, kad ten suminimos ir negaliojančios Lietuvoje konstitucijos. Tas suminėjimas buvo pradėtas nuo antrosios lenkiškosios Statuto laidos, išėjusios 1619 m. O iš jos kaip tik matyti, kad suminima ir Lietuvoje jokios galios neturinčios konstitucijos: net priešunijinės Lenkijos seimų konstitucijos (nuo 1347 m.) ir tos pounijinės, prie kurių yra aiški pastaba, kad jos teskiriamos tik vie-

441 Ten pat, t. IV, p. 390 (fol. 830).

442 Ten pat, t. III, p. 217 (fol. 450).

443 Ten pat, p. 222 (fol. 461).

444 Pvz., Lietuva 1683 m. priėmė Lenkijoje net nuo 1593 m. veikiančią konstituciją. Žr. *ten pat*, t. V, p. 340 (fol. 699). Kartais Lietuva prisiimdavo dar priešunijinės Lenkijos konstitucijas.

445 *VL*, t. VII, p. 280–281 (fol. 600, §20).

446 Žr. 403 išnašą.

447 Nieco o trzecim Statucie. Tas pačias savo tezes S. Ptaszyckis prisimena ir savo straipsny apie 1573 m. Varšuvos konfederacijos akto įtraukimą į Lietuvos Statutą – S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska*…, p. 205–206.

nai Lenkijai. Be to, pats šito leidinio redaktorius Baltramiejus Gavlovickis, prie daugumo konstitucijų, neturinčių jokios paskyrimo pastabos, pažymi, kad jos tik Lenkijoje tegaliojančios. Aiškėja šitų konstitucijų suminėjimo prasmė ir iš pačios Statuto leidimo antraštės. Ten aiškiai sakoma: „*…z pokazaniem, w czym Statuta Korony Polskiey z Statutami W. X. Lit. są zgodne w czym zaś są rożne: tekstu samego Statutu niwczym nie odmieniaiąc, przy artykułach tego Statutu na brzegach iest położono.*“[a] Sekančios 1648 m. laidos titule ši vieta yra sutrumpinta, bet jos prasmė vis tiek nepakeista: „*z pokazaniem zgody y rożnice Statutow Koronnych y W. X. L*“…[b] Taip pat rašoma ir vėlesniuosiuose leidimuose. Tik paprastai dar pridedama: „*z przyłożeniem pod artykuły constyt. Seymowych od seymu roku… aż do Seymu roku… oboygu narodom służących.*“[c]

S. Ptaszyckis kaip tik šitą 1648 m. laidą taria buvus pirmąja oficialine lenkiška laida. Ji buvo paruošta teisėje nusimanančio Vilniaus raštininko J. Piotrovičiaus, o jo pridėti konstitucijų nurodymai buvo peržiūrėti kažkokios specialios karaliaus paskirtos komisijos, kuri, J. Piotrovičiaus prakalbos žodžiais, jo už tai nebarusi. Statutą naujai išspausdinti buvo nutaręs 1647 m. seimas[448]. S. Ptaszyckis čia nori įžiūrėti oficialų Statuto patvirtinimą. Kartu tuo būdu buvę patvirtinta, kad ir minimosios konstitucijos Lietuvoje galiojusios. Tačiau jau S. A. Beršadskis ir F. I. Leontovičius įtikinamai įrodė, kad 1648 m. laidos jokio tvirtinimo nebuvo, nes komisija patvirtinti negalėjo (pagaliau nėra jokio jos akto ir apie ją žinome tik iš J. Piotrovičiaus pasiguodimo, kad nebarė), o 1647 m. konstitucija yra tiktai leidimas ar įsakymas pradėti darbą, bet ne jo patvirtinimas[449]. Ir keistoka, kad S. Ptaszyckis[450] šią laidą laiko oficialine, autorizuota, o, pvz., 1588 m. originalo išspausdinimą tik privatine. Kokie gi juridiniai aktai ją šitokią padarė? Juk 1588 m. L. Sapiega gavo privilegiją išspausdinti originalinį tekstą, o 1647 m. P. Elertas (kaip ir kiti lenkiškųjų laidų leidėjai) – tik vertimą. Ir vienam, ir kitam tai buvo tik komercinis reikalas, tačiau nereikia pamiršti, kad Sapiega buvo kancleris, oficialus valstybės žmogus, *mutatis mutandis*, teisingumo ministeris. Taigi netenka abejoti, kad ir 1648 m. Statuto laidoje sužymėtosios tik Lenkijoje veikiančios konstitucijos turėjo vien informacinį tikslą. 1619 m. laidą paruošęs B. Gavlovickis. Savo dedikacijoj L. Sapiegai nupasakoja, kaip jis tą dirbo, o žody skaitytojui stačiai sako, kad jos vien informacijai tededamos, nes žinoti Lietuvos ir Lenkijos įstatymų sutapimą bei skirtumus

[448] *VL*, t. IV, p. 54 (fol. 108).

[449] S. Ptaszycki, K voprosu…, p. 20–22; S. A. Beršadskij, *Litovskij Statut*…, p. 71–79; F. I. Leontovič, *Spornyje voprosy*…, p. 33–41; to paties, K voprosu o vymoročnych imuščestvach…, t. VII, p. 99 sqq.

[450] Panašiai galvoja ir Rubinštein, O litovskom statutie, *Vilenskij Viestnik*, 1893, Nr. 91–94.

esą svarbu ypač tiems Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos piliečiams, kurie turį dvarų ir Lenkijoje[451]. Ar ne per daug aiškiai pasakyta?

S. Ptaszyckis taria, kad visos seimų konstitucijos, neturinčios pastabos jų paskirčiai, buvusios skiriamos visai Respublikai, o Lietuvai taikomosios esą provincinės. Tačiau kur įrodymai? Juk Statute sužymimos ne jos vienos, bet ir tos, kurios aiškiai skiriamos vienai Lenkijai arba kuriai nors jos provincijai, pvz., Mozūrams, Prūsams ir pan. Tuo tarpu yra eilė konstitucijų, neturinčių jokios aiškios paskirties, kurioms neabejotinai priešinasi konstitucijos, vienai Lietuvai tetaikomos. Tad aiškus dalykas, kad Lietuvoje jos negaliojo.

Savo tezei paremti S. Ptaszyckis dar parinko eilę faktų, įrodančių, kad, veikiant III Statutui, Lietuvos teismai, darydami sprendimus, dažnai rėmėsi tokiomis, jo nuomone, visoje Respublikoje galiojusiomis konstitucijomis. Visos jo minimosios bylos yra iš rūmų teismų praktikos, jo surinktos iš Lietuvos Metrikos. Tačiau S. A. Beršadskis ir jį parėmęs Leontovičius[452] įrodo, kad vis dėlto visi tie sprendimai buvo padaryti pagal Lietuvos Statuto ir jai taikytų konstitucijų normas, nors pačiuose sprendimuose iš tikro dažnai minimos jai svetimos konstitucijos ir griebiamasi tik Lenkijoj įprastos frazeologijos. Pagaliau jei ir pripažinsime, kad kai kurios ginčytinos paskirties konstitucijos buvo taikomos ir Lietuvos teismų praktikoje, vis dėlto dar negalime teigti, kad tos konstitucijos būtų buvusios Lietuvai taikomos ir jas priimant. Čia yra esminio skirtumo.

Pirmiausia tenka paminėti, kad žinome eilę atsitikimų, kada prieš tokių Lenkijai skirtųjų konstitucijų taikymą Lietuvoje buvo protestuojama. Pasirodo, kad kartais būdavo neleidžiama Lietuvoje taikyti net tų konstitucijų, prie kurių būdavo pridėta aiški pastaba, kad jos galioja ir Lietuvoje. Štai, pvz., 1633 m. karūnacijos seimo konstitucija

[451] 1619 ir 1648 m. Statuto laidų prakalbas yra išspausdinęs S. Ptaszycki, K voprosu ob izdanijach i komentarijach Litovskogo Statuta… S. A. Beršadskij (*Litovskij Statut*…), panagrinėjęs prie kai kurių Statuto artikulų nurodomąsias konstitucijas, įtikinamai įrodo, kad jas parenkant nesilaikyta jokios sistemos, kad suminimos tik pripuolamai sukliuvusios po ranka, kad neturėta taip pat aiškaus masto prie kai kurių konstitucijų pridedant pastabą „w Koronie“, nes dažnai ta pati konstitucija prie vieno artikulo paminima su tokia pastaba, o prie kito be jos. Dėl to jis daro išvadą, kad šių konstitucijų atrinkimas, padarytas privataus asmens, teismams neturėjo jokios privalomos galios, ir iš tikro dažnai tik painiavos tegalėjo įnešti. Pats jis kategoriškai pasisako už privalomumą Lietuvai tik tų konstitucijų, kurios turi aiškią antraštę arba pastabą tekste (p. 64–66, 77–81). Šiam klausimui išaiškinti būtų labai įdomu ištirti, kokios konstitucijos būdavo pranešamos Lietuvos pavietams bei įterpiamos į Lietuvos Metrikos archyvą – visos ar tik vienai Lietuvai skirtosios. Pastarajam atsitikime ginčytis nebereikėtų. Ir iš tikro iš S. Ptaszyckio Lietuvos Metrikos aprašymo (*Opisanije knig i aktov Litovskoj Metriki*…) matome, kad, pvz., iš 1773–1775 m. seimo priimtųjų konstitucijų Lietuvos Metrikoje tebuvo saugomos tik Lietuvai skirtosios (žr. p. 150). O tas jau daug ką pasako.

[452] S. A. Beršadskij, *Litovskij Statut*…, p. 81 sqq.; F. I. Leontovič, K voprosu o vymoračnych imuščestvach…, t. VII, p. 107 sqq.

leidžia bajorams savo pretenzijas dėl dvasininkų valdomų dvarų kelti net po 60 metų[453]. Pagal S. Ptašickį ji turėjo būti taikoma visai Respublikai, nes nėra jokios jos paskyrimo pastabos. Tačiau 1635 m. konstitucija skelbia, kad ją priima ir Lietuva *(ma za spolną z Koroną*[a]*)*[454]. Jei taip būtų buvę, kaip mano S. Ptaszyckis, kam dar būtų reikėję naujo seimo nutarimo? Jei ji būtų galiojusi visoje Respublikoje, tai juk Lietuvai jos prisiimti jau nebūtų buvę jokio reikalo. To dar maža. 1645 m. Lietuvos rūmų teisme pasitaikė byla, kurioje pretendentai rėmėsi šia konstitucija. Tačiau prieš jos taikymą pareiškė protestą kancleris A. Radvila, kuris prieš jos priėmimą buvo protestavęs 1635 m. seime (buvo įtraukęs į teismo knygas protestą raštu), ir iš tikro teismas pripažino ją Lietuvoje negaliojančią[455].

1616 m. buvo priimta aiškiai Lenkijai skirta konstitucija, kuria draudžiama Tribunolo deputatus rinkti seimo nariais[456]. Vėliau partijų varžytynėse, kai reikėjo sutrukdyti kokio nors vienai partijai nepriimtino atstovo rinkimą į seimą, buvo griebiamasi jos ir Lietuvoje. Bet 1668 m. seimas išaiškino, kad toji konstitucija tik Lenkijoje tegali būti taikoma[457]. 1764 m. K. Radvila, ginčydamas vyskupo I. J. Masalskio teisę dalyvauti seimeliuose, nurodo, kad dvasininkus į seimelius įsileidžiančios konstitucijos tegaliojančios vien Lenkijoje[458].

Visa tai turint galvoje, jokiu būdu negalima ginčyti, kad Lietuvoje veikė visų pripažįstama sava atskira teisė. 1773–1775 m. seime tą pripažino ir užakcentavo taip pat pirmąjį Respublikos padalinimą įvykdžiusių valstybių ambasadoriai[459]. Pripažįstama tas ir naujesniojoje lenkų istorinėje literatūroje[460]. Tačiau tenka pripažinti ir faktą, kad gyvenimo praktikoje Lietuvoje dažnai buvo griebiamasi lenkiškųjų teisinių normų net civilinės teisės srity. Bet tai visiškai suprantama. Nereikia tik pamiršti, kad Respublika teisinės valstybės charakterio niekad nepasiekė. Iki 1732 m., kada pasirodė pirmasis pijorų laidos *Volumina Legum* rinkinio tomas, įstatymai buvo išblaškyti daugybėje leidi-

[453] *VL*, t. III, p. 378 (fol. 797–798).

[454] Ten pat, p. 407 (fol. 859).

[455] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 154–155.

[456] *VL*, t. III, p. 133 (fol. 272–273).

[457] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego…*, p. 11. Be to, apie tai žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 418.

[458] *Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*, t. IV, p. 202.

[459] Protokoł czynności deleg., zagaienie, t. VI, d. I, p. 87.

[460] Pvz., S. Ehrenkreutz, Ustawa „O ważności zapisów“…, įrodinėja tik Lenkų teisinių normų recepciją, bet ir nebando neigti atskiros Lietuvos teisės. Be to, žr. S. Kutrzeba, *Historja źródeł dawnego prawa Polskiego*, Lwów, 1926, t. II, p. 79.

nių ir iš tikro sunku buvo susigaudyti. Daugybė konstitucijų buvo pamirštamos, o kai jos pasirodydavo kam nors naudingos, būdavo vėl iškeliamos ir net seime naujai pakartojamos. Kaip teisingai nurodė F. I. Leontovičius[461], tokioje situacijoje teisėjai pradėjo nebesiorientuoti, kurios jų kurioje valstybėje galioja, ir sprendimą darydami pasiremdavo bet kokia tą klausimą liečiančia konstitucija, atrasta kokiame spausdintame leidiny ar įtraukta į teismo knygas. Susiorientuoti jiems buvo tuo sunkiau, kad tik biznio sumetimais leidžiamose, prastai apdirbtose naujose Statuto laidose, suminint konstitucijas prie atitinkamų artikulų arba gale Statuto prikergiant jų santraukas, Lietuvos ir Lenkijos konstitucijos nebūdavo išskiriamos, jokia sistema neįvedama. Toks Lenkijos konstitucija paremtas sprendimas, žinoma, galėjo būti panaikintas aukštesnės instancijos, tačiau tik tada, jei priešingoji pusė sugebės įrodyti, kad toji konstitucija iš tikro Lietuvoje negalioja. O tai padaryti ne visada buvo lengva. Ne visada juk galėjo atsirasti žmogus, kuris, kaip 1645 m. kancleris A. S. Radvila, atminė, kaip toji konstitucija buvo priimta seime, ir žinojo, kur galima rasti savo tezei įrodyti reikiamų dokumentų. Nereikia taip pat pamiršti, kad teismuose (ypač tuo pasižymėjo XVIII a. tribunolai) būdavo suvedamos asmeninės bei partivinės sąskaitos. Tribunole daugumą laimėjusi partija, keršydama savo priešininkams, stengdavosi paskelbti juo daugiau jiems nepalankių sprendimų. Tokiems sprendimams pamatuoti, žinoma, būdavo griebiamasi tokios konstitucijos, kuri patogesnė; jei kartais ji buvo ne Lietuvos konstitucija, niekas ir nemanė susilaikyti. Partijų kovose Lietuvos bajorija taip pat dažnai griebdavosi net ir priešunijinių Lenkijos konstitucijų, jei tik jos rėmė ginamąją tezę[462]. Pagaliau neabejotinai buvo ir natūralaus linkimo Lenkijos teisinėmis normomis įeiti į Lietuvos bajorijos gyvenimą. Juk abiejų valstybių bajorija, kaip jau pastebėta, jautėsi sudaranti vieną, vienalytį ir vienodas prerogatyvas turintį luomą. Tad visiškai suprantama, kad visada turėjo būti palinkimo ir prie tokių pačių juridinių normų ne tik valstybinėje teisėje, bet ir civilinėje. Buvo taip pat konstitucijų, apdraudžiančių bajorijos luominius interesus. Aiškus dalykas, kad tokiomis konstitucijomis visada noriai rėmėsi abiejų valstybių bajorija ir niekas neklausė, kurių iniciatyva jos buvo iškeltos bei priimdintos. Prie tokių konstitucijų tenka skirti visas tas, kurios lietė bajorijos teises spręsti valstybės likimą, kurios davė jai kokių lengvatų prieš kitus luomus ar suvaržė valdovą.

[461] F. I. Leontovič, *Spornyje voprosy*…, p. 57–58.

[462] Be jau minėto atsitikimo su 1616 m. Lenkijos konstitucija, apie Tribunolo deputatų neįsileidimą į seimą žr. dar *AVAK*, t. VII, p. 292; A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, d. II, p. 1431, 1438–1439; *Pamiętniki Marcina Matuszewicza*…, t. IV, p. 202, 258.

Toji tai teoretinė lygybė bei vienodumas, vedąs prie juridinių normų suvienodinimo, gyvenimo praktikoje dažnai pralenkdavo įstatymų leidimą. Tuo būdu teismų praktikoje dažnai būdavo taikomos ir tos normos, kurios formaliai Lietuvoje dar negaliojo. Pvz., kaip pamatysime toliau, kalbėdami apie saugumo organizaciją, Lenkijoje nuo 1347 m. veikęs dėsnis, kad bajorija, pašaukta į karą, negali būti išvesta už valstybės sienų, Lietuvos įstatymuose nebuvo fiksuotas niekad, tačiau Lietuvos bajorija laikė jį veikiančiu ir Lietuvoje. Siauresnėmis luominėmis teisėmis ji negalėjo tenkintis. Ką turėjo Lenkijos šlėkta, tą ir ji turėjo gauti. Kartais tokios Lenkijoje veikiančios konstitucijos bajorijai reikalaujant būdavo įteisinamos ir Lietuvoje. Pvz., minėtoji 1633 m. konstitucija, leidžianti Lenkijos bajorijai kelti pretenzijas į dvasininkų dvarus net po 60 m., Lietuvos bajorijai, žinoma, patiko, ir 1635 m. jos atstovai įspraudė reikalavimą taikyti ją ir Lietuvoje. Tiesa, 1645 m. (o gal ir dar kada nors) kancleris A. S. Radvila jos taikyti Lietuvai neprileido, tačiau joks protestas iš konstitucijų rinkinio jos jau negalėjo išmesti, ir vėliau ji, žinoma, galiojo. Protestą visi pamiršo.

1588 m. konstitucija „O ważności zapisów“[463a] iš pradžių taip pat tik Lenkijoje tegaliojo, bet vėliau ji, nors nesutinkanti su atitinkamais Statuto dėsniais, buvo pradėta taikyti ir Lietuvoje. Specialios konstitucijos, kuri ją būtų pripažinusi ir Lietuvai, nebuvo priimta, tačiau 1726, 1768 ir 1775 m. seimų konstitucijose ji minima jau kaip ir Lietuvoje galiojanti. Prof. S. Ehrenkreutzas yra taip pat įrodęs, kad ja iš tikro buvo remiamasi Lietuvos teismų praktikoje[464]. Taigi teisine Lietuvos norma ją padarė pats gyvenimas, bet ne įstatymų leidimo organas. Tačiau vis dėlto sunku visiškai sutikti su prof. S. Ehrenkreutzo iš to fakto padarytąja išvada, kad tai būtų buvęs vaisius aiškios Lietuvos tendencijos receptuoti Lenkijos teisines normas. Greičiau tektų pasakyti, kad buvo ne tendencija, bet tik supozicija: Lietuvos bajorijos akys nuolat buvo atkreiptos į savo luominės ideologijos šaltinį, ji budriai sekė, kad neatsiliktų nuo Lenkijos šlėktos turimųjų teisių bei prerogatyvų. Tačiau nėra jokio pagrindo teigti, kad ji būtų linkusi perimti ir tas teisines normas, kurios su luominėmis prerogatyvomis neturėjo nieko bendra. Šitų normų atkėlimas į Lietuvą buvo grynai atskirų suinteresuotų asmenų reikalas. O tai padaryti juos įgalino jau minėtas įstatymų, teisinių normų išblaškymas ir beatodairiškas jų sužymėjimas prie atitinkamų Statuto artikulų.

Čia taip pat daug padėjo laikinis daugumo konstitucijų pobūdis. Beveik visos jos yra daug kartų kartotos ir beveik visada yra suformuluotos taikant jas vienam reiški-

[463] *VL*, t. II, p. 258 (fol. 1219–1220).

[464] S. Ehrenkreutz, Ustawa „O ważności zapisów“…, p. 243–245.

niui sutvarkyti. Beveik visos yra šiokių ar tokių visuomeninių grupių susidūrimo vaisius. Toli numatančios teisinės išminties ten beveik niekur negalima įžiūrėti. Tuo tarpu tos konstitucijos, dėl kurių politinės partijos negalėjo kovoti, kurios taip pat nebūdavo aktualios bajorijos masėms, seimuose taip dažnai nebuvo nei keičiamos, nei tvirtinamos. Teismų praktikoje visada yra tam tikra rūšis bylų, ypač civilinių, kurios nuolat kartojasi (prie tokių, žinoma, priklauso ir nekilnojamojo turto įkeitimai už skolas, o S. Ehrenkreutzas tą dalyką liečiančios konstitucijos likimą ir tyrinėjo). Tokioms byloms vieną kartą pradėtos taikyti bet kurios normos, paprastai jau visada taikomos, nors jos ir nebūtų savos[465]. Be to, nereikia pamiršti, kad tos nesavos normos labai dažnai galėjo būti visiškai racionalios ir teisingos. O teisingumo pajautimas juk dažnai nugali teisines normas net mūsų laikų valstybėse, turinčiose grynai teisinių valstybių charakterį. Tai ir buvo puiki dirva minėtajai supozicijai realizuotis faktais. Tik nereikia to reiškinio pervertinti.

Kaip matome, Lietuvos ir Lenkijos konstitucijų santykių aiškinimas iškelia eilę labai įdomių gretimų klausimų. Mums čia leistis į tą painų labirintą nėra jokio reikalo. Mūsų kalbamajai temai pakanka vien konstatuoto fakto, kad abiejose valstybėse teisės vis dėlto buvo atskiros, o pagrindiniu Lietuvos įstatymų kodeksu visą laiką išbuvo Statutas, papildomas specialiai Lietuvai skirtomis konstitucijomis[466]. Dabar mums dar tenka pasakyti keletą žodžių dėl veikusių įstatymų rinkinių.

Apie Statutą bei jo naujųjų laidų pobūdį jau pakankamai pasakyta. Kitas įstatymų šaltinis buvo seimų konstitucijų rinkiniai. Tačiau čia buvo dar blogiau negu su Statutu. Pagal 1588 m. karūnacijos seimo konstituciją konstitucijos turėdavo būti pasirašytos specialiai deleguotų senatorių ir atstovų ir perduotos kancleriams, kurie dar turėjo jas duoti perskaityti seime. Jei seimas su jomis visomis sutikdavo, jos turėdavo būti suantspauduotos valstybės antspaudu ir tik tada jau įsigaliodavo[467]. Tokias konstitucijas tuojau po seimo kancleriai su savo antspaudais išsiuntinėdavo po pavietus, kur jos būdavo įtraukiamos į teismų knygas. Kaip matyti iš L. Sapiegos laiškų, konstitucijas mišriai surašant, Lietuvos kancleriai išsiuntinėdavo ne ven pačias konstitucijas, bet ir paaiškinimus, su kuo Lietuvos atstovai sutiko, o ko nepriėmė[468]. Kadangi lenkai labai dažnai

[465] Šiuo atžvilgiu būtų buvę taip pat įdomu, kad S. Ehrenkreutzas būtų ištyręs ir kitą klausimą, būtent, ar visi Lietuvos teismai jo kalbamąją konstituciją vienu metu pradėjo taikyti. Tyrinėjimo rezultatai vargu ar būtų teigiami.

[466] Žr., pvz., 1766 m. Gardino instrukciją, *AVAK*, t. VII, p. 251–252.

[467] *VL*, t. II, p. 252 (fol. 1208–1209).

[468] *ADR*, p. 220.

vien savo nutarimus suformuluodavo taip, lyg jie būtų ir Lietuvai taikomi, tad minėtieji kanclerio paaiškinimai tokių konstitucijų taikymą Lietuvoje turėjo sulaikyti[469].

Konstitucijos nuo 1576 m. seimo jau buvo pradėtos spausdinti[470]. Tačiau spausdino jas ne oficialūs valstybės organai, bet atskiri asmenys, gavę karaliaus leidimą. Kol Lietuvos ir Lenkijos konstitucijos nebuvo atskiriamos seime, tol ir spausdinamos jos buvo kartu, o kai buvo pradėta jas išskirti seime, taip būdavo ir spausdinamos. Tačiau šitie leidiniai neretai, pasirodo, būdavo iškraipomi, ir bajorija juose atrasdavo kartais visiškai ką kita, negu buvo girdėjusi iš savo atstovų reliaciniuose seimeliuose. Aiškus dalykas, kad į tai tuojau būdavo reaguojama. Dėl to 1613 m. seimas priėmė konstituciją, kuria tam konstitucijų iškraipymui norima užbėgti už akių. Ja, pakartojant 1588 m. konstitucijos nuostatus, reikalaujama, kad priimtosios konstitucijos jau rytojaus dieną seimui pasibaigus, su maršalkos ir specialiai tam deleguotų senatorių bei atstovų parašais būtų pristatytos įtraukti į Varšuvos pilies teismo knygas[471]. O tų pačių metų rudens Lietuvos konvokacija, kaip minėta, paskelbtą 1611 m. konstituciją, skiriančią Brastos vaivadijos ir Lenkijos sienoms nustatyti komisiją, atmetė kaip nesvarstytą seime ir, papildydama ką tik minėtą konstituciją, reikalavo, kad Lietuvos konstitucijos ne vėliau kaip trečią po seimo dieną su maršalkos parašu būtų įteiktos Lietuvos kancleriui, kuris, jas suantspaudavęs, tuojau turi išsiuntinėti po pavietus ir Vilniuje išspausdinti[472]. Tačiau šitas konvokacijos reikalavimas nebuvo įvykdytas. Vis tiek ar mišriai, ar atskirai surašytos, abiejų valstybių konstitucijos ir toliau buvo spausdinamos kartu ir dažniausiai tik Lenkijoje. Vilniuje Leono Mamoničiaus spaustuvėje[a] buvo išspausdintos tik 1607, 1609, 1613, 1619, 1623 ir 1624 m. konstitucijos; Gardine 1678 m. seimo konstitucijas išspausdino pranciškonai, o 1726 – jėzuitai. Abu šie seimai ir dirbo Gardine. Tačiau tiek Vilniuje, tiek Gardine spausdintieji konstitucijų leidiniai iš esmės niekuo nesiskiria nuo spausdintųjų Lenkijoje. Ten tų pačių seimų konstitucijos buvo taip pat išspausdintos – kartais net po kelis kartus; kai kurios Lietuvoje spausdintosios greičiausia yra anųjų perspausdinimai.

Lenkijoje konstitucijos iki 1624 m. buvo spausdinamos tik Krokuvoje. Iš pradžių tuo vertėsi Jono Šarfenbergo spaustuvė, nuo 1591 m. greta jos taip pat ėmė spausdin-

[469] Ypač ryškiai tas matyti iš mokesčių universalų, kurie beveik visi taikomi ir Lietuvai, o, kaip jau pastebėjome kalbėdami apie Lietuvos konvokacijas, iš tikro lietuvių dažnai būdavo nepriimti. Tik vėliau karalius rūpindavosi išgauti jų pripažinimą.

[470] Lenkijos seimų konstitucijos dažnai būdavo spausdinamos ir priešunijiniais laikais.

[471] *VL*, t. III, p. 83 (fol. 169).

[472] Žr. priedus, Nr. 4.

ti Lazaro spaustuvė, o nuo 1607 m. daugiausia spausdino A. Piotrkovičiaus (vėliau jo įpėdinių) spaustuvė. Nuo 1624 m., greta Vilniaus L. Mamoničiaus ir Krokuvos A. Piotrkovičiaus spaustuvių, Varšuvoje konstitucijas ėmė spausdinti J. Rosovskio spaustuvė. Nuo 1635 m. Varšuvoje spausdino Treplinskio, nuo 1643 m. P. Elerto (nuo 1653 m. jo įpėdinių), nuo 1683 m. K. F. Šreiberio, o nuo 1699 m. Varšuvos pijorų spaustuvė. Kaip žinome, netrukus pijorai ir *Volumina Legum* išleido. XVIII a. pradžioje kai kurių seimų konstitucijos dar buvo išspausdintos Liubline (1703 m.), Kališe (1726 m.) ir kt. Tačiau tuo pat metu jos taip pat buvo išspausdintos ir Krokuvoje, kur nuo 1659 m. greta A. Piotrkovičiaus jas spausdino K. Šedelis (nuo 1678 m. jo įpėd.) ir Varšuvoje – P. Elerto, Šreiberio arba pijorų spaustuvėse. Tuo būdu atskirų seimų konstitucijų leidinių buvo gana daug, nes ir tas pats leidėjas savo leidinį dažnai net kelis kartus pakartodavo. Be to, buvo išleista taip pat keletas rinkinių, apimančių eilės seimų konstitucijas. Pvz., Šarfenbergo spaustuvė išleido 1550–1581, 1550–1598 ir 1550–1603 m., o A. Piotrkovičiaus spaustuvė 1550–1625 ir 1550–1636 m. konstitucijas apimančius leidinius. Krokuvos akademija 1696 m. išleido naują laidą eilės senesnių seimų konstitucijų[473]. Vis tai buvo privatiniai leidiniai, dažnai netikslūs ir dar dažniau nepilni ar net perpildyti, nes vieni leidėjai neišspausdindavo net kai kurių seimo aktų, o kiti dar ir pašalinių pridėdavo. Labai svyravo taip pat jų išvaizda. Vieni leidėjai tituliniam lape dėjo tik Lenkijos Erelį, dažnai dar apsuptą Lenkijos vaivadijų herbais, o kiti greta Erelio dėjo ir Lietuvos Vytį. L. Mamoničiaus spaustuvės laidose buvo dedamas Vytis, apsuptas Lietuvos vaivadijų herbais, nors ten kartu buvo spausdinamos ir Lenkijos konstitucijos. 1613 m. Lietuvos konvokacija, kaip minėta, reikalavo, kad Lietuvos konstitucijos būtų spausdinamos atskirai, tačiau senoji praktika nebuvo pakeista. Konstitucijų spausdinimas iš privatinių biznierių rankų taip ir neišėjo. Tiesa, 1661 m. seimas šitą reikalą buvo norėjęs kitaip sutvarkyti. Jo konstitucija, pakartojusi 1613 m. konstitucijos nuostatus naujai priimtosioms konstitucijoms įtraukti į Varšuvos pilies teismo knygas arba į Lenkijos Metriką (jei tas teismas tuo tarpu neveiktų), spausdinimą patiki Lenkijos iždininkui ir abiejų valstybių kancleriams. Kancleriai, be to, buvo įpareigoti jau išspausdintas konstitucijas išsiuntinėti pavietams[474]. Kai kurie autoriai mano, kad ši konstitucija buvusi vykdoma, ir taria nuo 1661 m. jau buvus oficialių konstitucijų leidimų[475]. Patys išlikusieji leidi-

[473] Žinios imtos iš K. Estreicher, *Bibliografja Polska*, cz. II, III.

[474] *VL*, t. IV, p. 330 (fol. 706).

[475] Taip, pvz., teigia S. Ptaszycki, K voprosu…, p. 19; to paties, K istorii litovskago prava…, p. 10–12. Taip pat rašo S. A. Beršadskij, O nasliedovanii…, p. 19–20.

niai, kaip matėme, rodo ką kita. Kodėl taip atsitiko, sunku pasakyti, bet galima spėti, kad negalima buvo susitarti dėl išlaidų atpildo, nes 1690 m. panaši konstitucija spausdinimo reikalą jau kitaip tvarko. Pagal ją, konstitucijas išspausdinti turi seimo maršalka, o lėšos turi būti duodamos abiejų kraštų iždininkų. Išspausdinęs maršalka turi nusiųsti abiejų valstybių iždininkams tiek pasirašytų egzempliorių, kiek kurioje valstybėje yra vaivadijų bei pavietų, o iždininkai, davę pasirašyti ir suantspauduoti savo krašto kancleriams, prieš reliacinius seimelius turi išsiuntinėti juos pavietams[476]. Dėl kažkurių priežasčių ir šis įstatymas nebuvo įgyvendintas. Nebuvo vykdomas taip pat 1766 m. įstatymas, konstitucijų spausdinimą perleidęs seimo sekretoriui[477].

Visomis tokiomis konstitucijų laidomis bajorija vargiai tegalėjo būti patenkinta. Tą rodo jau ir pačios minėtosios konstitucijos, kuriomis reikalą norėta sutvarkyti; žinome taip pat keletą tokių prisiminimų seimelių instrukcijose[478]. 1609 m. Lietuvos Tribunolas su taip iškraipytai paskelbtomis konstitucijomis pasielgė labai griežtai. Konstatavęs, kad tų pačių metų seime iškeltas „peresudo“ (mokesčio nuo teisme laimėtosios sumos) klausimas iš tikro buvęs atidėtas, o konstitucijų leidiny figūruoja kaip jau priimtas, įsakė visiems Lietuvos teismams šios konstitucijos nepaisyti ir, kol klausimas nebus išspręstas naujo seimo, mokestį imti[479]. 1659 m. seimas dėl iškraipymų paskelbė netikusiomis net dvi 1658 m. seimo konstitucijų laidas. Vietoj jų buvo pavesta išleisti naują laidą, paruoštą pagal buvusio to seimo maršalkos pasirašytą konstitucijų tekstą[480].

Ne geriau yra ir su pijorų paskelbtu konstitucijų rinkiniu, žinomu *Volumina Legum* vardu. J. Zaluskio ir S. Konarskio paruoštas pirmasis šio rinkinio tomas išėjo 1732 m., o 1739 m. su šeštuoju jo tomu buvo pasiekti gyvenamieji laikai. Jame išspausdinus 1736 m. konstitucijas, ilgai nebebuvo ką spausdinti, nes Augusto III laikais jokių naujų konstitucijų jau nebuvo priimta – visi seimai iširo. Deja, ir šis milžiniškas leidinys, kuriuo dabar tenka naudotis visiems istorikams, nebuvo tinkamai paruoštas. Jo rengėjai savo medžiagą ėmė ne iš pirmųjų šaltinių, bet iš įvairių ankstyvesnių rinkinių bei iš atskirų seimų konstitucijų leidinių. Aiškus dalykas, kad tuo būdu ne tik nebuvo ištaisyti pirmųjų leidimų riktai, kurių dėl ano meto spaudos technikas buvo gana daug, bet dar ir naujų pridaryta. Be to, taip nekritiškai dirbant, į rinkinį pakliuvo net ne sei-

[476] *VL*, t. V, p. 371–372 (fol. 763).

[477] Ten pat, t. VII, p. 221 (fol. 499).

[478] *AVAK*, t. VII, p. 307; t. VIII, p. 567.

[479] *Opis dokumentov Vilenskago Centralnogo Archiva drevnich aktovych knig* (toliau – *Opis dokumentov…*)[a], t. XI, 4–5 skiltis, Nr. 24. Minimoji konstitucija *VL*, t. II, p. 472 (fol. 1683).

[480] Ten pat, t. IV, p. 272 (fol. 585–586).

mo aktų, visiškai neturinčių įstatymų pobūdžio. Buvo išspausdinta keletas Lenkijos seimelių nutarimų, 1613 m. vieno asmens paruoštas, seime visai nesvarstytas, sutarties su imperatorium projektas, vienas Lenkijos Tribunolo aktas (1717 m.); VI t. buvo išspausdinti 1700 m. Valkininkų konfederacijos nutarimai, kuriuos išplėšus vėliau toje vietoje buvo išspausdinti Kuršo pasidavimo dokumentai ir Srodos seimelio nutarimas. Po to seka 1598 m. suredaguotos Prūsijos teisės. Nė vienas iš tų aktų (kaip ir išplėštasis) su 1726 m. seimu, po kurio konstitucijų jie išspausdinti, neturi nieko bendro. Pagaliau tai visai ne seiminiai aktai. Į rinkinį jie pateko tik per nesusipratimą. Leidėjai rado juos kažkokiuose rinkiniuose ir dėl visko išspausdino. Neapdairumą taip pat rodo V tome iš karto kažkodėl praleistos ir tik vėliau išspausdintos, be lapų numeracijos įterptos 1670 m. Lietuvos konstitucijos. Yra ten dar ir daugiau keistenybių. Visos jos atsirado tik dėl to, kad medžiaga buvo renkama iš įvairių spausdintų rinkinių arba buvo spausdinamas bet kur sučiuptas (dažniausiai taip pat spausdintas) aktas. Ypač daug tokių netikslumų yra pirmuosiuose tomuose, kol reikėjo spausdinti senesnių laikų konstitucijas. VII ir VIII t. jokių pašalinių priemaišų jau nebėra[481].

Taip dirbant, seimų konstitucijos buvo surinktos visos (žinoma, tokios, kokios jos buvo išspausdintos ankstyvesniuose leidiniuose), o iš Lenkijos prikišta dar ir pašalinių aktų. Bet nepakliuvo nei vieno neseiminio akto, liečiančio Lietuvą. Taip atsitiko, žinoma, tik dėl to, kad tokių spausdintų Lietuvos aktų rinkinių beveik nė nebuvo. Neturėdami tokio rinkinio, leidėjai patys nieko nerado. 1700 m. Valkininkų konfederacijos nutarimai buvo spausdinti Vilniuje ir leidėjų iš karto buvo perspausdinti žodis žodin, bet turbūt Sapiegoms įsikišus vėl išplėšti. Išplėšę, jų vietoje spausdindami kitus aktus, leidėjai pridėjo pastabą, kad anie neturėję jokios juridinės reikšmės[482]; tačiau su tuo vargu ar galima sutikti. Juk tai buvo viso krašto vardu kalbančios bajorijos aktai, pagal kuriuos Lietuvoje viskas buvo tvarkoma net keletą metų ir nei kiek ne mažesnės reikšmės už eilę Lenkijos aktų, į rinkinį patekusių be jokių pastabų. Buvo Lietuvoje ir daugybė kitų juridinės galios turėjusių aktų, kurie į *Volumina Legum* rinkinį taip pat nepateko. Juk, pvz., pirmųjų bekaralmečių metu Lietuvos luomų suvažiavimų arba ir

[481] Apie tai, be to, žr. S. Kutrzeba, *Historja źródeł dawnego prawa Polskiego*, t. I, p. 247–249; O. Balzer, Przyczyńki do historyi źródeł prawa Polskiego, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny,* Kraków, 1903, ser. II, XXI (XLVI). Šitą klausimą bent kiek yra lietęs ir S. A. Beršadskij (*Litovakij Statut*…, p. 37–40). Nurodęs, kad paskelbtųjų 1588 m. seimo konstitucijų tarpe nėra nė vieno tame seime Lietuvai duoto Zigmanto Vazos diplomo, jis dar pastebėjo, kad ir 1578 bei 1581 m. seimuose patvirtintųjų pakeistų Statuto artikulų konstitucijų tarpe taip pat nėra. Yra tik suminėtos jų antraštės (*VL*, t. II, p. 186, 210 (fol. 970, 1020).

[482] *VL*, t. VI, p. 254 (fol. 501).

karalių sušauktų konvokacijų nutarimų juridinė galia negali būti kvestionuojama. Tačiau leidėjai į savo rinkinį neįtraukė nė vieno tokio akto[483]. Neįtraukė net Lietuvos Statuto, kurio vertė, be abejo, nebuvo mažesnė už įtrauktas Prūsijos arba Mozūrų teises (Statuto neįtraukimas negali būti paaiškintas nežinojimu). Nebuvo išspausdinta taip pat nė vieno Lietuvos atskirai priimto bekaralmečio tvarką nustatančio kaptūrinio akto. Tuo tarpu yra išspausdintų net atskirų Lenkijos vaivadijų kaptūrinių aktų[484]. Nėra ten taip pat nei Stepono Batoro, nei Zigmanto Vazos diplomų, kuriais buvo patvirtintos Lietuvos teisės ir pan. O Lietuvos teismai jais kartais vis dėlto rėmėsi[485]. Iš visų Lietuvos konfederacijų yra išspausdintas tik 1764 m. aktas. Nematome ten taip pat nė vieno iš daugelio aktų, normavusių Lietuvos ir Lenkijos maršalkų ir kanclerių santykius. Mes nežinome nieko apie dokumentą, sunormavusį Lietuvos ir Lenkijos dvaro urėdų santykius, nors toks aktas greičiausiai taip pat turėjo būti. 1661 m. konstitucijų tarpe randame vieną, kuria tvirtinama lietuvių pačių prisiimtas, Statutą papildąs įstatymas bajorijos mobilizacijai vykdyti[486], bet jo paties ten nėra.

Taigi *Volumina Legum* rinkinys yra nepilnas, jame ypač trūksta daugelio juridinės galios turėjusių Lietuvos aktų. Jų buvo dar labai daug ir jų reikšmė Lietuvos gyvenime dažnai buvo nė kiek ne menkesnė už šeiminių konstitucijų reikšmę. Beveik visi jie, žinoma, pateko į Lietuvos Meriką. XVII–XVIII a. Lietuvos gyvenimą jie galėtų labai išryškinti, bet, deja, lig šiol pounijinio Lietuvos Metrikos archyvo dar niekas nėra tyrinėjęs, visa medžiaga tebeguli neiškelta, o mums tuo tarpu ir neprieinama.

[483] 1593 ir 1613 m. Lietuvos konvokacijų nutarimai buvo net spausdinti (žr. K. Estreicherio bibliografiją).

[484] Pvz., *VL*, t. III, p. 353 (fol. 742).

[485] Žr. *Opis dokumentov…*, t. X, 17–18 skiltis, Nr. 38. Apie 1588 m. Zigmanto Vazos Lietuvai duotuosius dokumentus žr. 410 išnašą.

[486] *VL*, t. IV, p. 378 (fol. 805); be to, plg. t. III, p. 260 (fol. 541).

III. ATSKIRIEJI LIETUVOS LENKIJOS VALSTYBINIAI ORGANAI

Kai 1569 m. Liubline buvo daroma unija, Lietuvos valdymo aparatas savo pagrindiniais bruožais jau atitiko tokį pat Lenkijos aparatą. Zigmantui Augustui, sudarant bendrą jungtinės valstybės senatą, Lietuvoje naujų institucijų kurti neteko. Atskiros senato korporacijos ir ministeriai buvo sujungti į vieną kolektyvą grynai mechaniškai. Kadangi anksčiau abiejose valstybėse buvo po du tos pačios vadybos ministerius, tai po unijos Respublikoje jų po 4. Įstatymų, kurie būtų sunormavę jų santykius bei kompetencijų ribas, tuojau nebuvo išleista. Bet vis dėlto palengva tie santykiai nusistojo, kai kuriais klausimais atsirado ir įstatymų. Vėlesniais laikais Lietuvos ir Lenkijos ministerių kompetencijos buvo aiškiai išskirtos[a].

Savi atskiri Lietuvos valdymosi organai Liublino seime buvo pripažinti visų aktų. Tą patvirtino jau, lietuviams iš seimo išvažiavus, Zigmanto Augusto duotasis aktas (§ 6, 7, 15), paskui lietuviams grįžus sudarytasis luomų aktas (§ 10, 11, 17) ir pagaliau Zigmanto Augusto diplomas, kuriuo jis unijos aktą patvirtino (§ 4). Kad Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos titulas ir urėdai lieka nepaliesti, užakcentavo Zigmantas Augustas ir savo kalboje, kurią, kaip autentišką aktų interpretaciją, formaliai patvirtinęs, davė Lietuvos luomams[487]. Tuo būdu šiuo klausimu neliko jokių abejonių. Ir Lietuvos ministeriai į senatą pakliuvo, žinoma, kaip Lietuvos, bet ne visos Respublikos ministeriai. Kaip žinome, į senatą pakliuvo abiejų valstybių kancleriai su vicekancleriais, krašto ir kiemo maršalkos ir krašto iždininkai. Šie pastarieji ir į senatą nepakliuve etmonai bei kiemo iždininkai kiekvienas savo krašte turėjo apibrėžtą veikimo dirvą – iždo ir kariuomenės reikalus, ir dėl abiejų kraštų iždininkų bei etmonų santykių nesusipratimų negalėjo kilti. Tuo tarpu visų keturių maršalkų ir keturių kanclerių veikimo dirva nebuvo atribota. Jie turėjo veikti prie karaliaus arba jo vardu. Tad konfliktams progų buvo daug.

[487] *Akta unii*…, Nr. 115, 151, 156, 157.

1. Maršalkos

Maršalkos, kaip žinoma, valdovo rezidavimo ar laikino jo sustojimo vietoje turėjo palaikyti tvarką ir saugumą. Taip pat jie turėjo palaikyti tvarką seimo veikimo vietoje. Tokiais atvejais jiems priklausė policijos ir teisminė valdžia. Suprantama, kad, atsiradus bendriems seimams, Lenkijos ir Lietuvos maršalkų santykius reikėjo sutvarkyti. Lietuvos maršalkos, palikus visą savarankišką valstybės organizaciją, negalėjo likti paprastais provinciniais urėdais. Jiems reikėjo pripažinti tam tikrų teisių ir visoje Respublikoje. Reikėjo apdrausti jų teises Lietuvoje. Ir iš tikro maršalkų santykių išaiškinimas pirmą kartą praktikoje pabrėžė Lietuvos valstybės atskirumą, jos institucijas pastatė lygiomis su Lenkijos valstybinėmis institucijomis. Tai buvo padaryta jau tame pačiame 1569 m. Liublino seime.

Derantis dėl unijos akto, vienas pagrindinių lietuvių reikalavimų buvo jų valstybinio antspaudo ir urėdų bei dignitorių korporacijų neliečiamybė. Kadangi tas reiškė savarankiško valstybinio Lietuvos gyvenimo palikimą, tai lenkai tam griežtai priešinosi. Aktą priimant, tas reikalas dar buvo nesutvarkytas, o bendrųjų jo posakių, žinoma, nepakako. Tad jau liepos 2 d., t. y. rytojaus dieną po akto priėmimo, karaliaus vardu seimui svarstyti patiektųjų klausimų tarpe buvo paminėtas ir reikalas sutvarkyti Lietuvos ir Lenkijos urėdų santykius. Lenkai senatoriai ir atstovai savo kalbose visą laiką vengė jį liesti. Jie kalbėjo daugiausia valstybės saugumo reikalais ir dėl kvartos mokesčio. Tada liepos 4 d. visų Lietuvos vaivadijų atstovai pareiškė, kad, kol nebūsiąs išspręstas jų urėdų klausimas, jie nesvarstysią jokių kitų reikalų. Lenkams į tai nekreipiant dėmesio ir tęsiant senąsias kalbas, liepos 16 d. dėl to net atsisakius svarstyti Lietuvos saugumo reikalą, sekančią dieną lietuviai savo reikalavimą pakartojo. Esą jie uniją priėmę ir prisiekę laisva valia, bet lenkai taip pat prisiekę, kad Lietuvos urėdai liksią nepaliesti. Savo pažadus jie turį ištesėti ir, kol nebūsią sutvarkytas bent maršalkų santykių klausimas, lietuviai nieko nesvarstysią[488]. Lenkai nesvarstė šito klausimo nė tada, bet jau liepos 19 d. maršalkų santykius nors laikinai sunormavo savo diplomu karalius. Lietuviams to pakako ir daugiau šio klausimo jie Liublino seime jau nebekėlė.

Zigmanto Augusto diplomas nustato, kad Lietuvos ir Lenkijos kr. maršalkos senate turį veikti abu: kiekvienas turįs duoti balsus savo krašto senatoriams. Abu jie, matyt, laikomi lygiais, nes reikalaujama, kad tvarkai palaikyti tarp savęs susižinotų bei susitartų. Toliau (§ 2 ir 7) nustato, kad prieš karalių savo lazdas turį nešti ir tvarką palaikyti

[488] *Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda…*, p. 492, 502–503, 561, 569–570.

visi maršalkos, vis tiek ar jis būtų Lenkijoje, ar Lietuvoje. Priimant užsienio atstovus, turį dalyvauti taip pat abiejų tautų maršalkos (§ 5). Seimo metu tvarkos turįs žiūrėti Lenkijos maršalka. Nusikaltėliams gaudyti jis turįs turėti specialių tarnų. Kad nebūtų skriaudžiami lietuviai, bent vieną ar du savo tarnus prie jų turįs priskirti ir Lietuvos maršalka. Sugautas nusikaltęs lietuvis tuojau turįs būti pasiųstas į Lietuvos maršalkos kalėjimą. Nusikaltusius lietuvius turįs teisti Lietuvos maršalka, o nusikaltusius lenkus – jų maršalka. Jei būtų sugautas nusikaltėlis, kuris turėtų dvarų ir Lenkijoje, ir Lietuvoje, tai toks turįs būti teisiamas abiejų kraštų maršalkų kartu. Taip pat abu turį spręsti lietuvio ir lenko bylas. Jei maršalkos tokiais atvejais negalėtų susitarti, tai bylos turinčios būti perduotos karaliui arba senatui (§ 3). Seimo metu tvarką maršalkos turį nustatyti kartu su senatu (§ 4), o priimtas taisykles kiekvienas turįs paskelbti savo krašto žmonėms (§ 6). Seimo susirinkimo vietoje Lietuvos maršalka turįs gauti tam tikrą dalį miesto, kur jis turįs paskirstyti Lietuvos senatoriams ir atstovams butus (§ 8). Tokiu pat būdu visur turį santykiauti ir abiejų tautų kiemo maršalkos (§ 9). Pagaliau dokumento pabaigoje dar matome lietuvių ir lenkų varžytynes gražiai parodančių pastabų. Pvz., jau prie § 8 pridėta pastaba, kad dėl seimų vietos dar būsią kalbama sekančiam seime, o § 10 sakoma, kad jeigu seimas būtų sušauktas Lietuvoje, tai tada visur pirmenybė priklausytų Lietuvos maršalkai. Tuo tarpu unijos aktas jau aiškiai buvo nustatęs, kad seimai tegalį būti šaukiami Lenkijoje. Aiškus dalykas, kad šios klauzulės buvo lietuvių įterptos. O joms panaikinti į rugpjūčio 11 d. Zigmanto Augusto diplomą (unijos patvirtinimo aktą) lenkų buvo įterptas nuostatas, kad seimai tebūtų šaukiami tik Varšuvoje (§ 2). Kadangi šis maršalkų santykius sutvarkąs diplomas buvo duotas be seimo aprobatos, tai buvo pridėtas dar vienas § (11), kuriuo visas tas reikalas nukeliamas į sekantį seimą, o dabar nustatomoji tvarka pripažįstama tik laikina[489].

Sekantis 1570 m. Varšuvos seimas dėl religinių ginčų jokių vidaus reikalus tvarkančių konstitucijų nepriėmė[490]. Viskas buvo atidėta vėl sekančiam seimui. Maršalkų santykių klausimas ir šitame seime vis dėlto buvo iškeltas, bet ir jis specialiu Zigmanto Augusto aktu taip pat buvo atidėtas sekančiam seimui; iki viskas būsią išaiškinta, turį

[489] *Akta unii*…, Nr. 155 ir 157. Maršalkų santykius normuojantį aktą (Nr. 155) šio rinkinio leidėjai tarėsi skelbią pirmą kartą. Iš tikro jis jau buvo paskelbtas. Žr. *Zbiór pamiętników do dziejów Polskich*, wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Broel-Plater, Warszawa, 1858, t. II, p. 16–18. *AS*, t. VII, Nr. 27, p. 48, yra paskelbtas Lietuvos iždininko Mikalojaus Naruševičiaus laiškas, datuotas 1569 VI 28, kuriame šis maršalkų santykių sutvarkymas jau minimas. Laiško data iš tikro yra klaidinga, nes, kaip matėm, ir VII 16 dar tebėjo ginčai. Turi būti VII 28. Žr. I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija*…, t. I, p. 67.

[490] Šio seimo dienoraštį yra paskelbęs J. Szujski, žr. *SRP*, t. I.

būti laikomasi 1569 m. akto nustatytos tvarkos[491]. Tuo būdu galutinai šis reikalas buvo sutvarkytas tik nauju Zigmanto Augusto diplomu, duotu 1572 m. Jame 1569 m. akto nustatytoji tvarka vadinama laikinąja ir nustatoma jau pastovūs santykiai. Ir dabar iš esmės neįvedama nieko naujo, tik kai kurie punktai paaiškinami ir išmetamos visos pastabos, kurios prileido seimus ir Lietuvoje. Pirmiausia dabar aiškiau sutvarkomi santykiai seimo metu. Pagal 1569 m. aktą seimo metu specialų būrį žmonių nusikaltėliams gaudyti tegalėjo turėti tik Lenkijos maršalka, o Lietuvos maršalka galėjo tik prie jų prikomandiruoti vieną ar du savo stebėtojus. Dabar nustatoma, kad tokį pat atskirą būrį gali turėti ir Lietuvos maršalka. Lenkijos maršalka prie jo taip pat gali prikomandiruoti porą saviškių. Visa kita paliekama kaip buvę: lietuvį nusikaltėlį lenkai sugavę siunčia Lietuvos maršalkai, o lenką nusikaltėlį lietuviai sugavę siunčia Lenkijos maršalkai. Teisia kiekvienas saviškius, o mišrias bylas – abu kartu. Ten, kur 1569 m. akte buvo kalbama apie santykius seimui susirinkus Lietuvoje, dabar kalbama apie paprastą karaliaus atsilankymą į Lietuvą (§ 10). Pagaliau čia dar paminimas 1569 m. akto visai neliestas atvejis, kai į seimą Lenkijos krašto maršalka neatvyktų. Kartojant 1569 m. nuostatą, kad tarp abiejų valstybių kiemo maršalkų turi būti tokie pat santykiai kaip tarp jų krašto maršalkų, pridedama pastaba, kad, Lenkijos krašto maršalkos nesant, pirmenybė seime priklauso ne Lenkijos kiemo, bet Lietuvos krašto maršalkai[492]. Tuo būdu šiuo aktu galutinai buvo nustatyta, kad abiejų valstybių maršalkos savo krašte veikia vienodomis teisėmis, o seimo metu Lenkijoje veikia abu, tik pirmenybė paliekama lenkui.

Bet ir šis dokumentas klausimo galutinai dar nepabaigė, nors jo nuostatų buvo laikomasi ir jis pats dar du kartu buvo transumuotas: 1574 m. gegužės 14 d. Henriko Valua ir 1603 m. vasario 2 d. Zigmanto Vazos[493]. Tuo pat metu dar buvo aiškinami kai kurie kiti 1572 m. akto neišspręsti klausimai. Šiuo atžvilgiu mums yra įdomiausias vienas 1587 m. elekcijos seime paruoštos konstitucijos projektas. Juo iš vienos pusės norėta Lietuvos ir Lenkijos maršalkas aiškiai atskirti, o iš antros – sutvarkyti krašto ir kiemo maršalkų santykius, t. y. tą, ko ankstyvesnieji aktai nesutvarkė. Neliečiant krašto maršalkų kompetencijos (atseit dėl jų paliekant 1572 m. akto nuostatus), dabar nustatoma, kad karaliaus dvare tvarkos turi žiūrėti kiemo maršalka. Karaliui esant Lenkijoje, tas pareigas turįs eiti jos kiemo maršalka, o jam esant Lietuvoje – Lietuvos kiemo maršal-

[491] *Akta unii*…, Nr. 162.

[492] Ten pat, Nr. 169.

[493] Ten pat, Nr. 1711 ir 174.

ka[494]. Tiesa, šitas projektas konstitucija nevirto. Mes net nežinome, kuri to skilusio elekcijos seimo dalis jį buvo paruošusi. Greičiausia tai buvo Maksimilioną Habsburgą išrinkusios partijos nutarimas, nes kitaip bent jo atgarsiai būtų patekę į Zigmanto Vazos *pacta conventa* punktus arba į karūnacijos seimo konstitucijas. Bet pagaliau jau ne taip svarbu, kas tuos reikalavimus buvo iškėlęs. Mums jie labai daug sako kaip istorinis šaltinis, rodąs tam tikrą tendenciją.

Iš tikro šis bandymas atskirti krašto ir kiemo maršalkų kompetencijas (krašto maršalkas palikti senato ir seimo, o kiemo maršalkas padaryti valdovo dvaro šeimininkais) nebuvo niekad įgyvendintas, bet dėl to Lietuvos ir Lenkijos maršalkų kompetencijų atskyrimas buvo užakcentuotas dar eilėje naujų įstatymų. Pirmiausia tas klausimas buvo paliestas 1589 m., tvarkant neseniai išvaduotos Livonijos valdymą. Kaip ir daugume visų Respublikos seimų konstitucijų, taip ir šioje matyti susikertančių lietuvių ir lenkų reikalavimų pėdsakų. Kadangi tuo metu lietuviai nuolat reikalavo palikti Livoniją vien Lietuvai[495], tai ir dabar pirmiausia sakoma, kad, valdovui esant Livonijoje, maršalkos funkcijas turįs eiti Lietuvos krašto maršalka (lietuvių reikalavimas), bet čia pat pridedama pastaba, kad, jeigu su karaliumi kartu būtų nuvykęs ir Lenkijos krašto maršalka, tai maršalkų santykiai turį būti tokie, kaip esą nustatyta Žygimanto Augusto akte, taikytam seimo metui (lenkų reikalavimas)[496].

1572 m. nustatytos tvarkos seimuose laikomasi ir vėliau. Tai aiškiai matyti ypač iš konvokacinių ir elekcijų seimų nutarimų, kur šeimininkavimas visada pavedamas abiejų tautų maršalkoms[497]. Bet nesusipratimų dėl maršalkų vis dėlto buvo ir dabar. Pirmiausia visą laiką ėjo ginčas dėl vietos senate. Nors ir buvo aiškūs nuostatai (senatorių vietas nustatė 1569 m. Žygimanto Augusto aktas), Lenkijos kiemo maršalkos visą laiką reikalavo pirmenybės prieš Lietuvos krašto maršalką, o lietuviai nenorėjo leisti[498].

[494] *SRP*, t. XI, p. 247–248.

[495] Žr. šio meto seimų dienoraščius.

[496] *VL*, t. II, p. 279 (fol. 1265).

[497] Pvz., 1632 m. *VL*, t. III, p. 347 (fol. 729) ir p. 258 (fol. 754); taip pat tas reikalas tvarkomas ir sekančių bekaralmečių seimuose. Apie bekaralmečio seimų tvarką, be to, žr. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III…*, t. I, p. 169.

[498] Žr., pvz., *AVAK*, t. VIII, p. 582. 1608 m. seime, Lenkijos kiemo maršalkai M. Volskiui nenorint užleisti pareigų Lietuvos krašto maršalkai K. Dorogostaiskiui, ginčą sprendė senatas ir speciali, karaliaus skirta senatorių komisija. L. Sapiega laiške M. K. Radvilai Našlaitėliui reiškia nepasitenkinimo, kad į komisiją paskirti labiausiai prieš lietuvius nusistatę Lenkijos senatoriati: „Którzy nabarziej na nas nacierają, i onę ordynacyą abo dekret króla JMci Augusta annihilują, mówiąc, że ta prywatna ordynacyą dawnemu przywilejowi ich o urzędziech marszałkowskich praejudicium czynić nie może, który to ich przywilej do tej sprawy nic nie należy, a tego oni gwałltem jak zamesz ciągną. Zgola zła sprawa z nimi, radziby z nas many poczynili…“ Griūvančius esą tik pastumtų. Nupasakojęs lenkų senatorių pareikštas nuomones, rašo:

Kiek mums žinoma, Lietuvoje paprastai prie karaliaus veikė Lietuvos krašto arba kiemo maršalkos[499], bet kartais pasitaikydavo nesusipratimų ir čia. Lenkų maršalkos kartais užsigeisdavo veikti ir Lietuvoje. Esant prie karaliaus ir Lietuvos krašto maršalkai, toks klausimas negalėjo kilti, bet jo nesant, o esant Lenkų krašto maršalkai, klausimą kelti buvo lengviau, nes ir Lenkijoje seimo metu pirmenybė įstatymų buvo pripažinta ne Lenkijos kiemo, bet Lietuvos krašto maršalkai. Analogiškai galėjo būti aiškinama, kad ir Lenkijos krašto maršalka Lietuvoje turįs gauti pirmenybę prieš jos kiemo maršalką. Kadangi už savo darbą maršalka gaudavo tam tikrų pajamų (specialų prekybos mokestį karaliaus buvimo mieste), tai pareigų ėjimas buvo ne vien prestižo, bet ir naudos klausimas. Tad suprantama, kad tų pareigų siekė kiekvienas. Ir štai 1636 m., karaliui Vladislovui Vazai atvykus į Vilnių ir nesant ten Lietuvos krašto maršalkos K. Viesiolovskio, maršalkos pareigas užsigeidė eiti Lenkijos krašto maršalka A. Opalinskis. Jo teises veikti Lietuvoje užginčijo Lietuvos kiemo maršalka A. Radvila. Karalius jų ginčui išspręsti sušaukė slaptą senato posėdį. Apie ginčus jame mes nieko nežinome, bet suprantama, kad visi lietuviai ten palaikė savo maršalkos pusę[500]. Tačiau klausimas vis dėlto nebuvo išspręstas. Jis buvo paliktas spręsti seimui. Tuo tarpu karalius dvare leido veikti Lenkų krašto maršalkai, o teismus padalino tarp abiejų susiginčijusių pusių[501].

Sekančiam 1637 m. seime maršalkų santykių klausimas iš tikro buvo iškeltas, bet, trūkstant laiko, liko neišspręstas[502]. Tik dabar jis jau buvo keliamas kiek kitoje plotmėje, būtent, buvo sprendžiamos Lenkijos kiemo maršalkos pretenzijos seimo metu turėti pirmenybę prieš Lietuvos krašto maršalką. Toje pačioje plotmėje jis buvo iškeltas ir 1643 m. seime, kada buvo padarytas ir sprendimas. Dabar sau pirmenybės prieš Lietuvos krašto maršalką pareikalavo naujai paskirtas Lenkijos kiemo maršalka A. Kazanovskis. Jis, be to, reikalavo, kad jam būtų paskirta kita vieta senate, būtent, tuojau po Lietuvos krašto maršalkos[503]. Bet čia jam pasipriešino lietuviai: Lietuvos krašto maršal-

„Dobrze sam znać jako nam tę wielebną unią trzymają, radziby z nas Wolyń uczynili“… (*ADR*, p. 246). Kaip šį kartą ginčas buvo išspręstas, žinių neteko rasti. Vėlesni nesusipratimai rodo, kad jokios pastovios tvarkos nebuvo nustatyta.

499 Žr., pvz., Stepono Batoro lavono išlydėjimo iš Gardino iškilmių aprašymą žr. *Zbiór pamiętników historycznych…*, t. I, p. 452–461, o be to, žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 159.

500 Lietuviai visada palaiko saviškį. Kai kancleris A. S. Radvila netrukus leidosi apeinamas Lenkijos vicekancleriui, iš lietuvių, ypač K. Radvilos, sulaukė daug priekaištų. Žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 322, 355.

501 Ten pat, p. 299.

502 Ten pat, p. 336.

503 1635 m. konstitucija (*VL*, t. III, p. 411 (fol. 866)) po Lietuvos krašto maršalkos vieta buvo paskirta Lietuvos kancleriams.

ka A. Radvila pareiškė protestą dėl susiaurinimo Lietuvos maršalkų kompetencijos, o Lietuvos vicekancleris M. Trizna dėl vietos senate. Jiems nurodžius tuo reikalu veikiančius įstatymus, A. Kazanovskis nusileido. Kad daugiau nekiltų jokių ginčų, maršalkų santykiai buvo sunormuoti nauju karaliaus diplomu. Juo pirmą kartą paliečiami maršalkų santykiai ne tik seime, bet ir ne seimo metu: nustatoma, kad vis tiek kur – Lietuvoje ar Lenkijoje, prie karaliaus pirmiausia turi veikti Lenkijos krašto maršalka, jo nesant – Lietuvos krašto maršalka, šio nesant – Lenkijos kiemo maršalka ir pagaliau nė šio nesant – Lietuvos kiemo maršalka. Tuo būdu šiuo aktu maršalkos padaromi kaip ir vienos valstybės urėdais ir nustatomas jų rangas. Valstybių sienų jau nebepaisoma. Bet čia dar vis dėlto pridedama viena labai charakteringa pastaba, kad, seimui vykstant Lietuvoje, pirmenybė priklausysianti ne Lenkijos, bet Lietuvos krašto maršalkai. Tuo tarpu Lietuvos krašto maršalka turi pirmenybę prieš Lenkijos kiemo maršalką ir seimo metu Lenkijoje[504]. Tuo būdu, maršalkas pripažindami iš esmės karaliaus dvaro ministeriais, lietuviai vis dėlto palieka galimybę savo maršalkai pasireikšti kaip krašto ministeriui ir kartu formaliai griauna 1569 m. aktų nuostatus, leidusius seimus šaukti tik Lenkijoje.

Pasirodo, kad ir šių nuostatų neilgam tepakako. 1647 m. seime buvo priimtas ir į abiejų kraštų metrikas įtrauktas naujas aktas[505], tvirtinąs maždaug tuos pačius 1643 m. akto nuostatus: abiejų kraštų maršalkos pripažįstami savo krašto ministeriais, pirmiausia veikiančiais savo krašte. Bet seimo šeimininku pripažįstamas Lenkijos krašto maršalka ir tik jo nesant – kiti paeiliui. Šiame akte matome suglaustus visų ankstyvesniųjų aktų nuostatus ir ginčų pėdsakus. Štai 10 jo paragrafų turinys:

§ 1. Prieš karalių savo lazdas turi nešti visi maršalkos.

§ 2. Abiejų kraštų didieji maršalkos turi turėti atskirus savo teisinus (atskirus teisėjus) savo krašto žmonėms teisti. Taip pat turi turėti atskirus arešto namus. Jei nusikaltėlį lietuvį sugautų Lenkų maršalkos žmonės, turi jį nusiųsti Lietuvos maršalkos teismui, o jei nusikaltėlį lenką sugautų Lietuvos maršalkos žmonės, turi jį nusiųsti Lenkijos maršalkos teismui. Jei kiltų kokia byla tarp lietuvio ir lenko, tai tokią turi spręsti abiejų tautų maršalkos. Tokiu atveju jie turi susirinkti pas vyresnįjį.

§ 3. Senate balsus kiekvienas maršalka turi duoti savo krašto žmonėms.

[504] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 88–89. Pats šis Vladislovo Vazos dokumentas dar niekieno nėra rastas, nors neabejotinai jis turi būti Lietuvos ar Lenkijos Metrikoje. Ar teisingai jį atpasakojo kancleris A. S. Radvila ir ar neiškreipė jo pasakojimo atsiminimų vertėjas, sunku pasakyti.

[505] *VL*, t. IV, p. 69 (fol. 139).

§ 4. Karaliaus rezidavimo vietoje maisto ir gėrimų kainas turi nustatyti tie maršalkos, kurie tuo metu bus dvare.

§ 5–6. Jei seimo pradžioje būtų tik vienas kiemo maršalka, tai jis vienas turi nustatyti tvarkos taisykles; jos negali būti atmainytos krašto maršalkai atvykus. Bet kiemo maršalkos jurisdikcija tik tol gali veikti, kol neatvyks krašto maršalka.

§ 7. Visos paprastosios pajamos seimo metu turi tekti Lenkijos krašto maršalkai (vis tiek, kuriame krašte seimas įvyktų). Jei jo nebūtų, tai pajamos turi tekti tam, kuris veikia seimo pradžioje. Atvykus pačiam Lenkų krašto maršalkai, pajamos turi būti pusiau padalintos. Tik prekybos mokestis turi tekti vienam vyresniajam. Tokia pat tvarka turi būti ir tarp kiemo maršalkų, jei krašto maršalkos seime nedalyvautų.

Tuo būdu, kur seimas bebūtų, visą valdžią turi turėti Lenkijos krašto maršalka; jo nesant, Lietuvos krašto maršalka, paskui Lenkijos kiemo ir pagaliau – Lietuvos kiemo maršalka. Neseimo metu (kaip ir ligi tol kad buvo) Lenkijoje visą valdžią turi jos krašto maršalka, o Lietuvoje – Lietuvos krašto maršalka. Bet kaip tokiais atvejais Lenkijoje jos kiemo maršalka užleidžia pirmenybę Lietuvos krašto maršalkai, taip Lietuvoje jos kiemo maršalka turi užleisti pirmenybę Lenkijos krašto maršalkai. Taigi 1643 m. aktas dabar pakeičiamas tik ta prasme, kad Lenkijos krašto maršalkai pripažįstama pirmenybė net Lietuvoje vykstančiame seime. Kadangi toks seimas buvo negalimas juridiškai ir nepraktikuojamas faktiškai, tai lietuviai, matyt, labai nesipriešino (vis dėlto, be abejo, tai yra atgarsis lietuvių reikalavimų šaukti seimą ir Lietuvoje).

§ 8. Iš kiemo maršalkų turi veikti tas, kurio krašte bus karalius.

§ 9. Jei kartais karaliaus dvare nebūtų nei vieno maršalkos, tai maršalkų pareigas turi perimti kiti, senate dalyvaują, abiejų kraštų urėdai (atseit ministeriai).

§ 10. Šios tvarkos turi būti laikomasi visada ir iš maršalkų jurisdikcijos karaliaus dvare niekas negali būti išskirtas[506].

Šitie nuostatai daugiau jau, rodos, niekad nebuvo pakeisti. Principas, kad kiekviename krašte pirmiausia veikia savieji maršalkos, o seimo metu visada pirmenybę turi Lenkų krašto maršalka, galiojo jau iki pat Respublikos gyvenimo pabaigos. Nebuvo jis pakeistas nė priimant konstituciją kas trečiam seimui perkelti į Lietuvą[507], nebuvo pakeistas nė pirmajame Gardine įvykusiame seime (1678), priimant maršalkų teismų statutą, nors tame seime pareigas ėjo Lietuvos krašto maršalka A. Palubinskis[508]. Ten

[506] *Akta unii*…, Nr. 175.

[507] *VL*, t. V, p. 67 (fol. 108).

[508] Ten pat, p. 314–317 (fol. 644–650).

maršalkų teismo teisėjo priesaikos formulėje sakoma, kad jis turėsiąs laikytis Karūnos maršalkos nurodymų, o priesaikos formulės pradžioje sakoma, kad artikulai galį būti Lenkijos arba Lietuvos maršalkų surašyti. Taigi Karūnos maršalka čia pripažįstamas vyresnysis, kuris seime veikia. Taip pat šito principo laikomasi ir 1764 m. konstitucijose, liečiančiose maršalkas. Vienoje tų metų karūnacijos seimo konstitucijoje sakoma, kad Lietuvos senatoriai, kurie norį pasinaudoti įstatymais, seimo veikimo metu draudžiančiais spręsti jo narių bylas teismuose, turį gauti Lietuvos maršalkų liudijimą, kad seime iš tikro dalyvavę. Tik jei seime nebūtų nei vieno Lietuvos maršalkos, tai tokį liudijimą reikią gauti iš Lenkijos maršalkų[509]. Pagaliau senieji maršalkų santykiai 1764 m. netiesiogiai buvo patvirtinti ir kitų konstitucijų.

Kaip žinome, visi trys 1764 m. bekaralmečio seimai praėjo išimtine tvarka – veikiant konfederacijoms ir žymiai Lietuvos bei Lenkijos bajorijos daliai, priešingai „familijos“ partijai, visiškai nedalyvaujant. Nedalyvavo juose nė abu Lenkijos maršalkos: krašto maršalka F. Bielińskis ir kiemo maršalka J. Mniszek. Bekaralmečio metu maršalkos jurisdikcijos klausimas buvo dar opesnis. Esant karaliui, maršalkos veikė kaip jo dvaro ministeriai, o nesant karaliaus – jie turėjo veikti kaip krašto urėdai. Tuo būdu Lenkijoje (Varšuvoje, kur rinkosi seimai) pritiko veikti Lenkijos maršalkai. Jo nesant, remdamasis esamais įstatymais (*NB*[a] taikytais ne bekaralmečiams), maršalkos funkcijas pasiėmė Lietuvos krašto maršalka I. Oginskis. Bet čia kilo konfliktas su Varšuvos kaptūriniu teismu, kuris Lietuvos maršalkai nenorėjo pripažinti teisių. Dėl to jau konvokacijos seimui teko priimti tuo reikalu specialią konstituciją, kuria iki pat karūnacijos seimo pabaigos Varšuvoje pripažįstama Lietuvos maršalkos jurisdikcija *(iako a corpore et sensu cousulentis Reipublicae nieodłączaiącego się)*[b]; pripažįstamos jam ir visos Lenkijos maršalkų prerogatyvos. Tačiau kartu pastebima, kad, kraštui nurimus, šis precedentas negalėsiąs susiaurinti Lenkijos maršalkų teisių[510]. Tuo būdu visuose trijuose 1764 m. seimuose maršalkos pareigas ėjo vienas I. Oginskis. Tų pėdsakų taip pat matome ir kitose konstitucijose ir žinomuose visų trijų seimų dienoraščiuose[511].

Pagaliau paskutiniai ir vėl senojo principo nepakeitė, maršalkas lietę įstatymai buvo 1766 ir 1768 m. konstitucijos, kuriomis buvo kiek pakeistos jų pareigos, jų teismų sudėtis ir veikimas. 1766 m. konstitucija pirmiausia atleidžia maršalkas nuo pareigos palaikyti tvarką karaliaus dvare, o visą jų dėmesį sukoncentruoja į teismus. Jų teismų

[509] Ten pat, t. VII, p. 175 (fol. 397).

[510] Ten pat, t. VII, p. 41 (fol. 77).

[511] Ten pat, p. 94 (fol. 193–194). Dienoraščiai buvo išspausdinti tuojau po seimų.

teisėjais (asesoriais) turi būti paskirti 4 senatoriai ir 4 eilinai bajorai (sako, vis tiek lenkai ar lietuviai, kokie karaliaus dvare būsią). Be to, nustatoma, kad Karo komisija maršalkų dispozicijai turi patikėti dvi lengvosios kavalerijos vėliavas (karaliui atvykstant į Lietuvą, Lietuvos karo komisija turi tą padaryti iš anksto). Lenkijos maršalkai išlaidų reikalui paskiriama po 40 000 auks. kasmet, o Lietuvos maršalkai – tik tada, kai karalius bus Lietuvoje. Santykiai tarp Lietuvos ir Lenkijos maršalkų šiaip sprendžiami: Lenkijoje, nesant jos krašto maršalkos, pareigas perima Lietuvos krašto maršalka, jo nesant – Lenkijos kiemo maršalka, šio nesant – Lietuvos kiemo maršalka, o nė šio nesant – pirmasis iš ministerių; „taip pat Lietuvoje nesančius Lietuvos maršalkas pakeičia Lenkijos maršalkos, o šiuos pirmasis ministeris“. Tokia tvarka turinti būti ne seimo metu, o seimo metu reikią taikyti 1647 m. seimo patvirtintą tvarką[512]. 1768 m. seimo konstitucija šiuos nuostatus dar papildė. Pirmiausia buvo nustatyta, kad maršalkų teismo asesorių turi būti ne 8, bet 2–6 senatoriai ir 4 šiaip bajorai. Be to, jie turi būti ne karaliaus skiriami, bet seimo renkami. Iš kokių žmonių jie turi būti renkami, nėra pasakyta, bet tenka manyti, kad tik iš lenkų, nes yra pridėta pastaba, kad prieš Lietuvoje įvyksiantį seimą turi būti išrinkti taip pat 6 asesoriai iš lietuvių, kurie turės veikti seimo metu Lietuvoje. Kadangi seimo veikimo laikas yra trumpas, tai jiems algos neskiriama, o lenkams skiriama po 2 000 auks. metams. Jei kada nors Lenkijos maršalkų teismui teksią spręsti lietuvio bylą, tai turįs būti pakviestas ir Lietuvos maršalka, bet jam neatvykus, byla galinti būti sprendžiama ir be jo. Taip pat turį būti elgiamasi ir lenkui pakliuvus į maršalkos teismą Lietuvoje[513].

Tuo būdu matome, kad šiomis konstitucijomis tvirtinami tie patys senieji, mums jau žinomi dėsniai. Tik neaiškiai yra formuluotas posakis apie Lietuvos maršalkų pakeitimą lenkais Lietuvoje ne seimo metu. Atrodo, kad tą posakį tektų aiškinti tik taip, kad tokiais atvejais Lietuvoje Lenkijos maršalkos gali veikti tik nesant nei vieno Lietuvos maršalkos, bet galimas dalykas, kad konstitucijos redaktoriai ir ką kitą turėjo galvoje, būtent, kad Lietuvos didįjį maršalką pakeičia Lenkijos didysis maršalka, ir esant Lietuvos kiemo maršalkai, t. y. tuo pačiu principu, kaip buvo Lenkijoje ir kaip buvo nustatyta 1647 m. akto[514]. Lietuvoje vykstančiuose seimuose pirmenybė pripažįstama Lenkijos krašto maršalkai, kaip buvo nustatyta dar 1643 ir 1647 m., bet jau toji pati

[512] *VL*, t. VII, p. 206–208 (fol. 467–471).

[513] Ten pat, p. 332–334 (fol. 711–714).

[514] Neaiškumų yra ir daugybėje kitų seimų konstitucijų. Dėl to tai būdavo nuolatinių nesusipratimų ir nuolat tekdavo jas lopyti.

konstitucija netiesiogiai sutinka, kad ten turės veikti bet kuris Lietuvos maršalka. Juk sunku būtų įsivaizduoti, kad specialiai iš lietuvių sudaryto maršalkos teismo pirmininku būtų Lenkijos maršalka. Pagaliau tą suponuoja ir to paties 1768 m. seimo konstitucija *Porządek seymowania*[a], kurioje sakoma, kad, balsuojant balsams pasidalinus pusiau, ginčą išsprendžia karalius, o jo valią paskelbia maršalka: lietuvis Lietuvoje, lenkas Lenkijoje[515]. Ano meto Respublikos valstybinės teisės vadovėlio autorius W. Skrzetuskis rašo, kad Lenkijos krašto maršalkai pirmenybė priklausiusi ir Lietuvos seimuose, bet jis pats pastebi, kad 1784 m. seime Lenkijos maršalka M. J. Mniszek geruoju nusileidęs ir savo pareigas perleidęs Lietuvos krašto maršalkai V. Gurovskiui[516]. Nei to seimo dienorašty, nei atskirai išleistame kalbų rinkiny šio ginčo pėdsakų nerandame[517], o kiti tą seimą liečia šaltiniai mums neprieinami. Tad apie argumentus, kurie turėjo būti keliami V. Gurovskio, žinių neteko rasti. Tačiau suprantama, kad V. Gurovskis laimėjo remdamasis jau minėta senąją tvarką išgriovusia naująja maršalkų teismo organizacija bei taip pat minėtu 1768 m. seimo vidaus tvarkos statuto užsiminimu. Taip pat ir paskutiniame Gardino seime (1793 m.) maršalkos pareigas ėjo Lietuvos krašto maršalka L. Tiškevičius[518]. Tuo būdu 1643–1647 m. aktų nuostatai galutinai buvo sugriauti.

Baigiant apie Lietuvos ir Lenkijos maršalkų santykius tenka pasakyti, kad painiavos tarp jų buvo visą laiką. Kadangi tai buvo ministeriai, kurių funkcijos buvo susijusios ne tiek su krašto teritorija bei jo reikalais, kiek su valdovo asmeniu, tai tam tikrais atsitikimais bei tam tikromis sąlygomis galėjo Lietuvoje veikti ir Lenkijos, o Lenkijoje – Lietuvos maršalkos[519]. Tačiau tendencija laikyti juos tik savo krašto ministeriais,

[515] *VL*, t. VII, p. 290 (fol. 618).

[516] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne*…, t. I, p. 187.

[517] *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego*…, 1785; *Zbiór mów w czasie seymu szescio niedzielnego roku 1784*…

[518] D. Ilovajskij, *Grodnenskij sejm 1793 goda*, Moskva, 1870, p. 82–85.

[519] Jau Stepono Batoro laikais seime nesančius Lenkijos maršalkas pakeisdavo ne kuris nors jos ministeris, bet Lietuvos maršalkos (*SRP*, t. XI, p. 77). Kartais maršalkos funkcijas tekdavo eiti ir kitiems Lietuvos ministeriams. Pvz., 1673 m. seime, nesant Lenkijos maršalkų, pareigas ėjo Lietuvos kiemo maršalka, o kai neatvyko į posėdį nei jis, nei Lenkijos kancleris, maršalkavo Lietuvos kancleris (birželio 11, 14 ir 17 d.), o kai nė jis neatvyko – Lietuvos iždininkas birželio 23 d., *Acta Historica*…, t. II, p. 917, 922, 924, 925, 929, 934). Lietuvos kiemo maršalkai teko šeimininkauti ir 1710 m. Varšuvos taryboje (*Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*…, p. 2, 5). Seimų istorijoje yra buvę atsitikimų, kad, karaliui atvykus į posėdį, nebūdavo nė vieno ministerio, ir maršalkos lazdą tekdavo pasiimti žemesniesiems dignitoriams. Pvz., 1672 m. birželio 30 d. karalius net turėjo laukti, kol lazdai nešti buvo sučiuptas pasipainiojęs Lietuvos pakamaris (*Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, p. 293). Bekaralmečio seimuose tvarką palaiko ir maršalkų teismo statutą surašo abiejų kraštų maršalkos kartu. Žr. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III.*…, p. 169. Zigmanto Augusto 1569 m. akto dėsnio, kad senate balsus duoda kiekvienos valstybės maršalka saviškiams senatoriams, vėliau, rodos, ne visada tebuvo laikomasi. Tačiau XVIII a. pabaigoje jis jau saugojamas. Jei senate tenka perskaityti kokį nors raštą, liečiantį vieną Lietuvą,

veikiančiais tik savo krašte, buvo gyva visą Lietuvos ir Lenkijos bendrojo gyvenimo laikotarpį. Tam galutinai nusistovėti labai trukdė tik pašaliniai veiksniai, labiausiai asmeniniai santykiai.

Maršalkos buvo laikomi pirmaisiais ministeriais. Lenkų krašto maršalkos, kurie nuolat turėjo santykių su karaliaus dvaru, paprastai būdavo įtakingi žmonės ir asmeninė jų įtaka labai dažnai nusverdavo visiškai teisėtus lietuvių argumentus. Pirmojo Lenkijos ministerio (krašto maršalkos) urėdas paprastai būdavo valdomas pačių didžiųjų Lenkijos magnatų. Ten maršalkos urėdas iš tikrųjų daug reiškė. Tuo tarpu Lietuvoje, kurioje karalius retai tesilankydavo, kurios maršalkystė dažnai tebuvo vien garbingas titulas, į maršalkų vietas didieji ponai nesiveržė. Čia buvo daug daugiau vertinami kiti urėdai – ypač etmono ir kanclerio, kurie įgalindavo savarankiškai veikti, įgalindavo vesti savą politiką, remiantis urėdo teisėmis, bet ne paveikiant karalių. Pasižiūrėję į maršalkų sąrašus ir atsiminę didikus, kurie Lenkijoje ir Lietuvoje yra turėję lemiamos reikšmės, tuojau matome, kad Lenkijoje tokių yra buvę visas būrys, o Lietuvoje nė vieno. Pvz., Lenkijos krašto maršalka buvo pirmojo bekaralmečio metu visą Lenkiją su savo protestoniškąja partija krėtęs J. Firliejus († 1574 m.), buvęs kartu ir Krokuvos vaivada. Jį pakeitė Andrius Opalińskis († 1593 m.), žinomas įsigalėjusių Zborovskių priešų vadas, vėliau J. Zamoyskio bendrininkas ir pagaliau didelis jo priešas. Maršalka buvo ir garsiojo 1606–1608 m. rokošo vadas, nuo 1601 m. Krokuvos vaivada, Mikalojus Zebrzydowskis († 1620 m.). Ilgametis Zigmanto ir Vladislovo Vazų laikų maršalka L. Opalińskis (1630–1649 m.) kažkokiais nepaprastais žygiais nepasižymėjo, bet buvo taip pat vienas įtakingiausių Lenkijos ponų. Jo laikais Lietuvos ir Lenkijos maršalkų santykių klausimas ir buvo naujai sunormuotas bei fiksuotas specialiuose aktuose. Bet jau netenka kalbėti apie galybę Jono Kazimiero laikų rokošininko maršalkos Jurgio Liubomirskio (rezignavo 1665 m.) arba jo įpėdinio būsimojo karaliaus Jono Sobieskio (jis kartu buvo ir didysis etmonas). Jonas Sobieskis savo įpėdiniu taip pat paskyrė vieną galingiausių Lenkijos didikų – S. Liubomirskį. Po jo maršalkavo J. Liubomirskis, K. L. Bielińskis, J. Mniszek, P. Bielińskis, S. Liubomirskis, M. J. Mniszek ir F. Moszińskis[520]. Vis tai

jį skaito Lietuvos maršalkos pakviestas Lietuvos did. sekretorius ar raštininkas. Lenkų maršalkos šitų teisių įgauna tik lietuviams nedalyvaujant. Pvz., 1780 m. seimo dienorašty aiškiai pasakyta, kad Lietuvos sekretoriui M. J. Mniszekui Lenkijos maršalka davė balsą „w niebytności marszałka w W. X. Lit." (*Dyaryusz seymu…*, 1780, p. 417. Be to, žr. p. 16, 27, 34, 309, 399).

[520] Žr. T. Sz. Żychliński, Biskupi, senatorowie, i dygnitarze Polscy, *Złota księga szlachty polskiej*, r. XVII, p. 260–262, 264–265. Be to, visų Lenkijos urėdų sąrašą, pradedant XVIII a. pradžia, yra sudaręs J. Bleszczyńskis. Žr. J. Bleszczyński, Spis senatorów i dygnitarzy koronnych z XVIII wieku. Priedas prie S. K. Kossakowski, *Monografje historyczno-genealogiczne*, Warszawa, 1872, t. III, p. 88.

vardai žmonių, turėjusių valstybės gyvenime nepaprastos reikšmės. Peržvelgę Lietuvos krašto maršalkų sąrašą[521], taip pat dažniausiai matome pirmųjų Lietuvos šeimų vardus: Radvilos, Sapiegos, Oginskiai. Bet jų tarpe matome taip pat ir vidutiniųjų šeimų atstovų: K. Dorogostaiskis, Vieselovskiai, K. Zaviša, A. Palubinskis, J. K. Dolskis, M. D. Valavičius, nuo Lietuvos nutolę Sanguškos, lenkai V. Gurovskis su I. Potockiu ir L. Tiškevičius. Vis tai antraeiliai pirmųjų šeimų nariai arba atsitiktinai, laikinai iškilę asmens. Tuo tarpu, pvz., didžiųjų etmonų arba kanclerių sąraše matome beveik pastoviai kaitaliojantis žymiausius pačių didžiųjų šeimų žmones. Tiesa, kai kurie jų praeity šaknų neturi, bet visi tuo momentu buvo figūros, žmonės, vienu savo judesiu galėję sukrėsti visą Lietuvą. Apžvelkim pirmiausia etmonų eilę. Štai iki 1655 m. beveik pastoviai etmonauja Biržų šakos Radvilos. Į jų tarpą įsispraudžia tik karaliaus Zigmanto Vazos proteguojami J. K. Chodkevičius su L. Sapiega (1605–1633) ir – nevykęs baslys į Jonušo Radvilos karjeros ratus – J. Kiška (1646–1653 m.). Po Biržų Radvilų įsiterpia Jonui Kazimierui Vazai daug nusipelnęs P. Sapiega (1658–1665), o po jo etmonauja Biržų Radvilų vietą Lietuvoje užėmusių šeimų priešakiniai atstovai: M. K. Pacas ir K. J. Sapiega. Po jų, vadovaujančių Lietuvos šeimų laikotarpiui pasibaigus, etmono urėdas šokinėja iš vienos šeimos į kitą, bet visada jį gauna tik tie žmonės, kurie tuo metu turėjo Lietuvoje daugiausia galios ir labiausiai veržėsi prie valdžios. Kazimierą J. Sapiegą laikinai pakeičia galingiausias ir veikliausias jo priešas M. Višnioveckis (1703–1707 m.). Vėliau dar etmonauja kitas Jonas Sapiega (1708–1709 m.), paskui 2 bajorijos konfederacijų vadai – Grigalius Antanas Oginskis su L. Pociejum, ir vėl tas pats M. Višnioveckis. Jį pakeičia turtingiausias Lietuvos ponas M. K. Radvila (1744–1762 m.), kuris, nepajėgęs sugriauti Čartoriskių partijos galios, etmono buožę palieka jų kreatūroms: M. J. Masalskiui (1762–1768) ir M. K. Oginskiui (1768–1793). Pagaliau tą urėdą gauna Rusijos malonės iškeltasis S. Kosakovskis.

Panašų įspūdį gauname taip apžvelgę ir kanclerių sąrašą: vis tai pirmieji (tik paprastai ne tokie veiklūs kaip etmonai) Lietuvos didikai: štai apsukrusis L. Sapiega (1589–1623 m.), ramus, bet įtakingas A. S. Radvila (1623–1656), galingasis K. Pacas (1658–1684 m.), lankstus ir apsukriai karjerą sudaręs M. Oginskis (1684–1690 m.), du turtingieji Radvilos (1690–1719 m.), galingasis, jau minėtasis etmonas M. Višnioveckis, savo šeimos galybės palaikus sukondensavęs J. F. Sapiega (1735–1751 m.), didysis

[521] Žr. J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885, p. 169–172.

F. M. Čartoriskis (1752–1775 m.), jo kreatūra A. Sapiega (1775–1793 rn.) ir pagaliau ramus, bet apsukrus ir sumanus politikas J. Chreptavičius.

Visi tie žmonės, tiek kancleriai, tiek ypač etmonai, savo asmenine reikšme lengvai galėjo lygintis su bet kuriuo Lenkijos senatorium ar ministeriu. Tuo tarpu Lietuvos maršalkos buvo antraeilės reikšmės žmonės, kartais vadovaujančių šeimų nariai, bet ne jų galvos, kurie, susidūrę su tokiais pačiais Lenkijos ministeriais, asmenine savo reikšme negalėjo jiems prilygti. Tuo tarpu Respublika, kaip jau seniai yra pastebėta, buvo valdoma ne institucijų, bet asmenybių. Tad suprantama, kad istorijos būvy Lietuvos maršalkos, kurie juridiškai buvo lygūs Lenkijos maršalkoms, faktiškai dažnai turėjo nusileisti, nes negalėjo jiems prilygti savo asmeniniu svoriu. Pats gyvenimas Lietuvos maršalkų institutą darė mažiau reikšmingą, dėl to į jį nesiveržė įtakingesnieji žmonės ir todėl jis buvo stelbiamas tokio paties Lenkijos instituto. Kaip matėme, šitas procesas vis dėlto galutinai neišsivystė, Lietuvos maršalkų instituto reikšmė paskutiniaisiais Respublikos gyvenimo laikais buvo atstatyta. Tai buvo vaisius jau kito Lietuvos Lenkijos valstybinio sugyvenimo reiškinio, būtent, galutino Lietuvos laimėjimo ginant savos valstybinės organizacijos neliečiamybę bei jos prestižą. Bet apie tai mums dar teks toliau kalbėti. Tuo tarpu grįžkim prie aptarimo kitų vykdomosios valdžios organų santykių, pirmiausia prie kanclerių.

2. Kancleriai ir jų vaidmuo užsienio politikoje

Kanclerių funkcijos taip pat buvo daugiau susijusios su valdovu negu su valstybės teritorija. Pagrindinė jų pareiga bei teisė buvo antspauduoti valdovo vardu duodamus raštus. Suprantama, kad dėl to turėjo būti daugybė neaiškumų, nes kuris iš kanclerių kokį aktą turėjo antspauduoti, įstatymu aiškiai nebuvo sutvarkyta nei darant uniją, nei kada nors vėliau. Kilus nesusipratimui tarp Lietuvos ir Lenkijos kanclerių, turėjo nulemti tradicija, susigińčijusių kanclerių asmeninė įtaka, karaliaus palankumas kuriam iš jų ir kitų abiejų kraštų senatorių, ministerių bei seimo atstovų pozicija. Aiškus dalykas, kad tokiais atvejais taip pat ne visada laimėdavo vyraujanti teisinė norma (kad ir nerašyta, bet tokia visada buvo), bet faktinasis susigińčijusių pusių įtakingumas bei pajėgumas; tada, kai Lietuvos arba Lenkijos kanclerio ginamoji tezė kam nors nebūdavo priimtina, tokie žmonės nepalaikydavo net savo krašto ministerio teisių. Žinoma, tai nebuvo atsisakymas nuo savo krašto institucijos, bet noras bet kokia kaina priversti ir savo kraš-

to ministerį palaikyti pageidaujamą dalyką. Tai toks pat reiškinys kaip protestai prieš atskiras Lietuvos konvokacijas. Kaip jais buvo saugojamas ne sujungtųjų valstybių vieningumas, bet savo kišeniaus interesai, taip ir savojo krašto ministeriai dažnai būdavo nepalaikomi visiškai kitais sumetimais. Ginčų tarp Lietuvos ir Lenkijos kanclerių visoje Lietuvos Lenkijos valstybių istorijoje yra buvę labai daug. Norint juos visus apžvelgti, reikėtų atpasakoti visą jų istoriją. Bet mes čia pasitenkinsime tik aptarę bendruosius jų santykių dėsnius, net nesigilindami į tų konfliktų užkulisius, dažnai labai charakteringus tiek visai Respublikos politinio gyvenimo istorijai, tiek patiems abiejų valstybių kanclerių santykiams. Jų prasmė tik ką buvo jau aptarta, o smulkus nagrinėjimas mus per toli nuvestų.

Kancleris iš esmės buvo valdovo veiksmų kontrolierius. Valstybėje negalėjo turėti galios joks valdovo aktas, prie kurio nebuvo prispaustas valstybės antspaudas. Jo pareiga buvo žiūrėti, kad tie aktai būtų suderinti su krašte veikiančiais įstatymais. Tuo būdu jis buvo valstybės įstatymų sargas. Lietuva, kuri darant uniją žūtbūt stengėsi išsaugoti savo valstybinę individualybę, savo valstybinio antspaudo bei jo saugotojo jokiu būdu negalėjo atsisakyti. Savo antspaudo išsaugojimas pirmiausia ir turėjo laiduoti jos valstybinių teisių neliečiamybę. Kancleris negalėjo likti provinciniu urėdu. Jam išnykus, neišvengiamai turėjo pašlyti ir sava valstybinė organizacija. Todėl suprantama, kad Liublino seime savo valstybinio antspaudo neliečiamybę lietuviai labai stropiai gynė, grasindami be to nesutikti su jokiais siūlymais[522]. Tada lietuviams pasisekė apginti savo urėdų neliečiamybę, bet be bendrų unijos aktų posakių, apdraudusių visus urėdus, kanclerių tiesiogiai nelietė joks specialus nuostatas.

Klausimas vėl buvo iškeltas pirmajam po unijos bendrajam seime, 1570 m. Apie tai mes daug žinių neturime, bet yra likęs Zigmanto Augusto liudijimas apie Lenkijos kanclerio V. Dembińskio protestą prieš Lietuvos kanclerių kišimąsi į jo kaip kanclerio kompetencijos sferą. Tie esą pradėję kištis į jo „kanclerio urėdo reikalus“ dar 1569 m. seime. Aiškus dalykas, kad V. Dembińskis čia veikė laikydamas save visos jungtinės valstybės – „Karūnos“ – kancleriu, nes ir visi to meto lenkai, ir padarę nuolaidų 1569 m. seime tebesvajojo sukurti vieną vieningą valstybę, kurioje tegalėjo būti vienas (kad ir kolegialinis) antspaudininkų organas. Tuo tarpu lietuviai ir čia savo tezę atlaikė. Zigmantas Augustas pareiškė iki sekančio seimo leidžiąs Lietuvos kancleriams savo krašto

[522] Žr. *Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda…*, p. 413–443, 454, 455–459, 460, 461, 485, 569 ir kt. Paskutiniai to seimo posėdžiai, prieš priimant unijos aktą, daugiausia ir sukosi apie antspaudo klausimą. Lietuviai nuo jo nenori atsisakyti, o lenkai bijo, kad jo naudojimas galįs rodyti tebesančias dvi valstybes.

reikalus tvarkant eiti pareigas atskirai bei nepriklausomai[523]. Galutinai tas turėjo būti išspręsta 1572 m. seime, bet Zigmantas Augustas mirė tuo reikalu jokio akto nepaskelbęs, o Lietuvos kanclerių kompetencija bei teisės, kad ir netiesiogiai, buvo saugojamos vėlesnių įstatymų.

Šaukiant 1572 m. seimą, buvo kilęs Lietuvos valstybinio antspaudo neliečiamybės klausimas. Tačiau konfliktas buvo kilęs ne su lenkais, bet su pačiu Zigmantu Augustu, kuris seimą šaukiančius universalus Lietuvos pavietams išsiuntinėjo antspauduotus ne valstybiniu antspaudu, bet savo žiedo signete. Lietuvos senatoriams ir pavietų bajorijai protestuojant ir reikalaujant naujų universalų, antspauduotų didžiuoju arba mažuoju valstybės antspaudu, Zigmantas Augustas aiškinosi, kad naujiems universalams išsiuntinėti jau nesą laiko, kad valdovo žiedo ženklu antspauduoti dokumentai ir seniau būdavę pripažįstami teisėtais, kad jis tuo žygiu visai negalvojęs siaurinti Lietuvos kanclerių prerogatyvų ir savo žiedu universalus antspaudavęs tik dėl to, kad nei vieno iš Lietuvos kanclerių prie jo nebuvę. Jei kada bent vienas kancleris prie jo būsiąs, jis niekad jų teisių nelaužysiąs. Baigdamas jis reikalavo į seimą vis dėlto atvykti, o valdovo žiedo antspaudo teisėtumo klausimą iškelti seime.

Seimui iširus, tuo klausimu jokio įstatymo neatsirado. Bet jau pats ginčo pobūdis aiškiai rodo, kad Lietuvos antspaudo neliečiamybė nebuvo ginčijama. Zigmantas Augustas atsakyme Lietuvos vicekancleriui sako, kad, kai prie jo būsiąs kuris nors iš Lietuvos kanclerių, „tada ir šeiminiai raštai ir visi kiti kanceliarijos dokumentai, senuoju papročiu, turės būti siuntinėjami antspauduoti įprastiniu tos mūsų valstybės – Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos – antspaudu“[524]. Taigi apie valstybinio Lietuvos antspaudo pakeitimą lenkiškuoju nėra nė kalbos.

Ar tuo reikalu buvo duotas Lietuvai koks nors dokumentas (kaip, pvz., dėl maršalkų santykių), kurio mes nežinome, ar Lenkijos visuomenė ir be jo nusileido lietuvių stropiai saugomai teisei, sunku pasakyti. Bet Henriko Valua *pacta conventa* punktuose (vadinamuosiuose Henriko artikuluose) jau matome pirmą kartą Lietuvos valstybės antspaudo neliečiamybę saugojamą ir įstatymo. Jų § 8, kuriame karalius pasižada nevartoti valstybės reikaluose savo žiedo antspaudo, aiškiai sakoma, kad Lietuvos ir Lenkijos valstybiniai antspaudai turės būti saugojami atskirų jų kanclerių[525]. Tas pats buvo

[523] *Akta unii*…, Nr. 161.

[524] Šiuo reikalu Zigmanto Augusto rašytus laiškus Lietuvos senatoriams ir vicekancleriui cituoja I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija*…, t. I, p. 88–90 išnašose.

[525] *VL*, t. II, p. 152 (fol. 899).

pakartota ir Stepono Batoro *pacta conventa* punktuose (§ 9), kuriuos sudarant, kaip žinome, lietuviai nė nedalyvavo[526].

Vėl Lietuvos ir Lenkijos kancleriai konstitucijose buvo paliesti tik 1589 m., tvarkant Livonijos valdymo reikalus. Nustačius, kad Livonija turi būti valdoma abiejų jungtinių valstybių bendrai, kad urėdai turi būti duodami abiejų tautų žmonėms pakaitomis (po lenko lietuviui ir priešingai), taip pat nustatoma, kad visokie raštai, siunčiami į Livoniją, bei visos privilegijos urėdams gauti turinčios būti antspauduojamos abiejų tautų antspaudais. Taip pat abiejų tautų kancleriams pavedama žiūrėti, kad būtų išlaikyta alternata dalinant urėdus[527]. Papildomai tas pats dar buvo pakartota ir 1598 m. seime[528]. To paties 1598 m. seimo konstitucija Lietuvos rūmų teismų reikalu paveda kancleriams bei raštininkams žiūrėti, kad būtų laikomasi Lietuvos teismų proceso[529]. Kokie tie kancleriai, konstitucijoje nepasakyta, bet aiškus dalykas, kad kalbama apie Lietuvos kanclerius. 1607 m. seimo konstitucijos aiškiai reikalauja, kad karalius neduotų jokių privilegijų, antspauduotų savo asmeniškų arba Švedijos antspaudu, bet kad visos privilegijos į Lietuvą būtų duodamos tik su jos, į Lenkiją – su Lenkijos antspaudu, o į Livoniją su abiem[530].

Aiškesnių konstitucijų nebuvo priimta ir vėliau 1673 m. seimų vietos alternatos konstitucija teliečia kanclerių veiklą seime[531], 1717 m. seimo patvirtintame 1716 m. Varšuvos traktate abiejų valstybių kancleriams pavedama saugoti, kad karalius be seimo žinios nepaskelbtų karo, kad būtų laikomasi nustatytos tvarkos Livonijos ir Kuršo valdymo reikaluose, kad nei Lietuvoje, nei Lenkijoje nebūtų duodama urėdų žmonėms, neturintiems ten nekilnojamojo turto[532]. Abiejų tautų kanclerių pareiga saugoti, kad iš valdovo kanceliarijos neišeitų joks krašto įstatymams priešingas raštas, įrašyta ir į 1768 m. vadinamąsias kardinalines teises[533]. Pagaliau 1775 m. Nuolatinės Tarybos įstatyme vėl garantuojama, kad antspaudai ir toliau liks kanclerių rankose ir kad visos Lietuvą liečiančios privilegijos (t. y. urėdų bei seniūnijų dalinimo diplomai) bus antspauduojami Lietuvos antspaudu; taip pat Lenkiją liečiančios privilegijos bus ant-

[526] Ten pat, p. 161 (fol. 920).

[527] Ten pat, p. 278 (fol. 1262–1263).

[528] Ten pat, p. 377–378 (fol. 1474–1476).

[529] Ten pat, p. 372 (fol. 1463).

[530] Ten pat, p. 437, 439 (fol. 1605, 1608).

[531] Ten pat, t. V, p. 67 (fol. 108).

[532] Ten pat, t. VI, p. 117–119 (fol. 239–242).

[533] Ten pat, t. VII, p. 279 (fol. 597).

spauduojamos jos antspaudu[534]. Visos šios konstitucijos abiejų tautų kanclerių santykių aiškiai nenustato. Tik visos reikalauja arba netiesiogiai suponuoja, kad į Lietuvą gali būti siunčiami raštai tik jos valstybiniu antspaudu antspauduoti. Tas yra, be to, užakcentuota (nors ir netiesiogiai) ir Lietuvos Statute[535]. Smulkesnių paaiškinimų niekur nerandame.

Šito dėsnio išsaugojimas, žinoma, labai priklausė nuo pačių Lietuvos kanclerių uolumo. Jeigu prie karaliaus visada būtų buvęs nors vienas Lietuvos kancleris, Lietuvos antspaudas, žinoma, tik labai retais atsitikimais tebūtų buvęs aplenkiamas. Karaliui dažniausiai buvo visiškai nesvarbu, koks antspaudas prie kurio dokumento bus prispaustas; Lenkijos kanclerių jis šaukdavosi dažniausiai tik dėl to, kad Lietuvos kanclerius buvo sunku pasiekti. Leonas Sapiega su vicekancleriu A. Radvila buvo susitarę gyventi prie karaliaus pakaitomis[536]. Tada, žinoma, ir Lietuvos antspaudas negalėjo būti aplenktas. Bet ne visi kancleriai buvo tokie uolūs, o to pasekmėje į Lietuvą neretai būdavo pasiunčiama raštų, antspauduotų arba karaliaus žiedo signete, arba net Lenkijos valstybiniu antspaudu. Pvz., 1632 m. konvokacijos seime pareikštų pavietų pageidavimų tarpe randame ir reikalavimą, kad prie karaliaus visada būtų bent vienas Lietuvos kancleris, nes dabar esą dažnai karalius raštus antspauduojąs savo asmeniniu antspaudu[537]. 1669 ir 1672 m. Brastos vaivadijos instrukcijose į seimą atstovai yra įpareigojami protestuoti, kam Lenkijos kanceliarija davusi Kuršo kunigaikščiui neutralumo raštą be Lietuvos antspaudo, ir reikalauti, kad Livonijos reikaluose visada būtų vartojami abiejų valstybių antspaudai[538]. 1675 m. Lietuvos kancleris K. Pacas buvo pareiškęs protestą prieš karaliaus pasiųstų Lietuvos ekonomijų revizorių instrukcijas, antspauduotas asmeniniu karaliaus antspaudu. Primas A. Olszowskis tada laiške Vilniaus vyskupui aiškino, kad asmeninį antspaudą *pacta conventa* punktai draudžia vartoti tik valstybės reikalams. Taip pat ekonomijų nuomotojai esą paprastai reikalauja, kad Lietuvoje esančių ekonomijų nuomos sutartys būtų antspauduotos Lietuvos, o Lenkijoje esančių ekonomijų – Lenkijos valstybiniu antspaudu. Bet joks įstatymas nedraudžiąs karaliui

[534] Ten pat, t. VIII, p. 76 (fol. 106–107).

[535] I skyr. 16 artikulas.

[536] L. Sapiega laiške K. Radvilai (1619 IX 16) šitą susitarimą taip motyvuoja: „Gdyż barzo źle narodowi naszemu, kiedy żadnego urzędnika u dworu niemasz." – *ADR*, p. 264.

[537] *AVAK*, t. VIII, p. 574, 578.

[538] Ten pat, t. IV, p. 52, 143.

siųsti savo žmones į jam pavestus stalo dvarus pačiam vienam, be kanclerių[539]. Daugiau jokių žinių apie šį ginčą šaltiniuose neteko užtikti; greičiausia tuo viskas ir pasibaigė.

Yra dar žinių, kad kartais į Lietuvą būdavo siunčiama raštų ir Lenkijos antspaudu antspauduotų[540], bet tai nebuvo jokia taisyklė. Būdavo taip pat atsitikimų, kada ir į Lenkiją būdavo pasiunčiama raštų, antspauduotų Lietuvos antspaudu[541]. Visiškai suprantama, kad juos iššaukdavo reikalas paskelbti kokį raštą tam kraštui, kurio kanclerio tuo metu prie karaliaus nebūdavo. Tokiais atvejais kancleriai būdavo sumaišomi, į juos žiūrima kaip į valdovo kanceliarijos viršininkus apskritai. Tuo būdu būdavo priartėjama prie tendencijos, kurią konstatavome abiejų kraštų maršalkų traktavime, tačiau šitokio reiškinio vis dėlto niekad nebuvo bandyta paversti dėsniu. Kanclerių institutai kaip buvo, taip ir liko visą laiką abiejose valstybėse atskiri – savo krašto teisių bei valstybinės organizacijos sargai.

Be teisės antspauduoti visus oficialinius aktus, kancleriai turėjo dar tam tikrų pareigų bei teisių seime. Čia jie turėdavo kalbėti karaliaus vardu. Ir visuose seimuose mes matome Lietuvą liečiančiais reikalais kalbant jos kanclerį. Štai, pvz., 1585 m. seime visada karaliaus vardu matome kalbant Lenkijos kanclerį (jis aiškina karaliaus pasiūlymus, duoda atsakymus bendrosioms atstovų delegacijoms, atvykstančioms į senatą ir t. t.), bet kai ateina į senatą pareikšti karaliui savo reikalavimus Lietuvos atstovai, jiems atsako Lietuvos vicekancleris L. Sapiega[542]. 1597 m. seime taip pat visada karaliaus vardu kalba Lenkijos kancleris, bet į Lietuvos atstovų peticijas atsako Lietuvos kancleris. Kai tame pačiame seime karaliaus teismas 12 žmonių nubaudė infamijos bausme, tai 11 pavardes perskaitė Varšuvos pilies raštininkas, o vienintelio jų tarpe buvusio lietuvio pavardę paskelbė Lietuvos raštininkas E. Pielgžimovskis[543] (Lietuvos organų teisės net tokioje smulkmenoje saugojamos). 1621 m. seime K. Radvilai, kalbėjusiam Lietuvos saugumo reikalais, atsako Lietuvos kancleris L. Sapiega. 1623 m. seime tam pačiam Lietuvos etmonui K. Radvilai, įteikusiam karaliui iš Švedų Livonijoje atimtas vėliavas,

[539] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. I, p. 670–671.

[540] Žr. 1698 m. Vilniaus vaivadijos instrukciją atstovams į pacifikacijos seimą *AVAK*, t. VIII, p. 344.

[541] Žr. 1632 m. konvokacijos seimo pavietų dezideratas *AVAK*, t. VIII, p. 578. 1633 m. karalius Vladislovas prašė Lietuvos kanclerį užantspauduoti diplomą, garantuojantį pravoslavams laisves. Į Lenkijos kanclerį J. Zadziką kaip vyskupą jis visai nenorėjo kreiptis. Tačiau A. S. Radvila vyskupams katalikišku uolumu neužsileido ir taip pat atsisakė diplomą antspauduoti, žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 151.

[542] *SRP*, t. XVIII, p. 26, 287.

[543] Ten pat, t. XX, p. 117–120, 164, 517.

dėkoja karaliaus vardu vėl Lietuvos kancleris[544]. 1645 m. seime taip pat Lietuvos kancleris dėkoja karaliaus vardu sieną su Maskva nustatinėjusiai komisijai[545], nes, kaip teks toliau kalbėti, santykiai su Maskva buvo Lietuvos reikalas ir jos ministerių vedamas. Kam nors atiduoti Lietuvos urėdai skelbiami per Lietuvos kanclerį. Mirusio kurio nors Lietuvos kanclerio turėtąjį antspaudą, vėlionies įpėdiniams grąžinant karaliui, atsako taip pat Lietuvos kancleriai, arba, jų nesant, kuris kitas Lietuvos ministeris[546]. Ši tvarka, nusistovėjusi jau XVI a. pabaigoje, saugojama iki pat nepriklausomo gyvenimo galo. Tiesa, čia kartais būna nukrypimų. Pvz., 1669 m. ir 1684 m. seimuose apie išdalintus Lietuvos urėdus pranešė Lenkijos kancleris[547]; bet tai tik reti atsitikimai, kuriuos iškeldavo arba karaliaus noras išsiversti be jam nepalankių Lietuvos ministerių, arba kartais jų tuo metu nė nebūdavo seime.

Kol seimai vykdavo tik Lenkijoje, kalbėti karaliaus vardu dažniausiai tekdavo Lenkijos kancleriams. Lietuvos kancleriai kalbėdavo tik aiškiai Lietuvą liečiančiais klausimais. Kai, prasidedant 1635 m. seimui, nebuvo nė vieno Lenkų kanclerio, ir karaliaus vardu išdėstyti pasiūlymus buvo pasiūlyta Lietuvos kancleriui A. S. Radvilai, tai šis, kaip pats rašo savo atsiminimuose, pasijutęs keblioje situacijoje, nes tos pareigos Lietuvos kancleriams buvusios neįprastos. Jis sutikęs tų pareigų imtis tik turėdamas galvoje silpstantį Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos prestižą. Vasario 1 d. tą darbą atlikęs, jis džiaugiąsi, kad gerai pavykę[548]. Tame pačiame seime jam taip pat teko dalyvauti Lenkijos rūmų teismo posėdžiuose, nors pats tų pareigų ilgai kratėsi, įtikinėjo, kad be Lenkijos kanclerių jos bylų spręsti esą negalima[549].

Lietuvai priklausančios seimo maršalkavimo alternatos kanclerių funkcijoms ilgai neturėjo jokios reikšmės. Į pranešimus apie maršalkos išrinkimą, maršalkos sveikinimą seimo pradžioje ir atsisveikinimą seimą baigant atsakydavo Lenkijos kancleriai, nors seimo maršalka ir lietuvis būdavo. Bet 1673 m. priėmus seimų vietos alternatą, ta pačia konstitucija buvo pakeistas lietuvių naudai ir šis reikalas. Ta konstitucija tvirtinama senoji tvarka, kad karaliaus pasiūlymus, liečiančius Lietuvą ir Lenkiją, pranešinėti

[544] K. Radziwiłł, *Sprawy…*, p. 9, 459–460.

[545] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 164.

[546] Ten pat, t. I, p. 269, 278; t. II, p. 39.

[547] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego…*, p. 176; Poczobut Odłanicki, *Pamiętnik…*, p. 175.

[548] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 230, 231.

[549] Ten pat, p. 231.

turi kiekvieno krašto kancleriai atskirai. Bet į atstovų sveikinimus bei atsisveikinimus Lietuvoje vykstančiuose seimuose turi atsakyti Lietuvos, o Lenkijoje – jos kancleriai[550].

Šiaip iškilminguose aktuose visada dalyvauja abiejų tautų ministeriai[551]. Mat Lietuvos būklė jungtinėje Respublikoje buvo dvejopa. Iš vienos pusės, ji buvo laikoma trečiąja Respublikos provincija; iš antros, ji atskirai organizuota ir savo atskirų reikalų turinti valstybė, taigi antrasis dvilypio junginio vienetas, sudarant uniją, buvęs Lenkijai lygus kontragentas. Ji visą laiką ir toliau stengiasi likti Lenkijai lygi valstybė. Jungtinės valstybės santvarkos pagrindai, sukurti lenkų, Lietuvai teikė tik pirmąją čia minėtą vietą. Antrąjį aspektą ji įgijo begindama savo valstybinę individualybę. Įgijo faktiškai, bet niekad tas nebuvo aiškiai sunormuota įstatymais. Mes jau matėme, kaip Lietuva dar ligai išsaugojo net atskirus savo seimus, kaip prisitaikė savo reikalams priešseiminius suvažiavimus, kaip per savo atskirus posėdžius bendrąjį seimą vertė dviejų valstybių įgaliotinių kongresu, kaip pagaliau kas trečią seimą perkeldama į Lietuvą, tai institucijai nuėmė Karūnos seimo aureolę, kas trečią seimą pavertė Lietuvos seimu, prie kurio prisijungia ir Lenkijos seimas. Tą patį reiškinį matome ir seimo darbo technikos sutvarkyme. Atstovų skaičiumi Lietuva, kaip matėme, buvo trečioji provincija[552], trečioji vieta jai tekdavo ir seimo darbuose, visokiose komisijose bei seimo vadovybėje; tačiau kai seime ar kur nors kitur tekdavo pasireikšti jau n e Lietuvos bajorijos atstovams, bet oficialiems jos valstybės organams bei oficialistams, ji jau būdavo lygi Lenkijai, ji jau antrasis jungtinės valstybės vienetas, o ne trečioji provincija. Taip buvo su kancleriais, taip buvo ir su kitais oficialistais.

[550] *VL*, t. V, p. 67 (fol. 108).

[551] Lietuvos ir Lenkijos oficialistų užimamos vietos matyti iš mums žinomų iškilmių aprašymų. Pvz., Wjazd, koronacya, vesele najjaśniejszej królowej jejmci Cecyliey Renaty w Warszawiey Anno 1637, *Wizerunki i roztrząsania naukowe, Poczet nowy drugi*, Wilno, 1840, t. VIII; Diariusz wjazdu i aktu koronacii na królewstwo Polskie najjaśniejszego Augusta II, *ten pat*, 1839, t. XI, p. 108, 125; Diariusz investitury Najjaśniejszego królewicza Imci (Karola, syna Augusta III) na księstwo Kurlandzkie r. 1759, *ten pat*, 1840, t. XIV, p. 96–113); Kuršo hercogo Birono investitūros aprašymas yra pridėtas prie 1764 m. karūnacijos seimo dienoraščio. Ten pat aprašoma ir Stanislovo Augusto karūnacijos tvarka. Įdomių pastabų yra Albrechto Stanislovo Radvilos ir K. W. Wóycickio paskelbtuose atsiminimuose. Be to, palygink A. Kitowicziaus (A. Kitowicz, *Pamiętniki…*, t. II, p. 139–140). 1792 m. gegužės 3 d. iškilmių aprašymą. Kai kuriuose čia suminėtuose iškilmių aprašymuose taip pat išvardinamos Lietuvos ir Lenkijos ministerių bei dignitorių nešamos valstybinės insignijos.

[552] Tiesa, ji neturėjo nei ⅓ senatorių, nei ⅓ atstovų, bet ir Lenkijos provincijos atstovų turėjo ne po lygiai: Didlenkiai, prie kurių buvo priskiriami ir Mozūrai su Prūsais, XVII a. į seimą siųsdavo per 80 atstovų, o Mažlenkiai vos 47, t. y. 1 mažiau negu Lietuva.

Respublikos istorijoje mes galime konstatuoti ne vien atskirą Lietuvos vidaus gyvenimą, juridiškai labiausiai saugojamą kanclerių, bet taip pat ir atskirą užsienio politiką. Apskritai visos Respublikos užsienių politikos reikalai (iki 1775 m., kada buvo įkurtas specialus Nuolatinės Tarybos Užsienių departamentas), buvo karaliaus ir kanclerių vedami. Kaip visur, taip ir čia kancleriai turėjo žiūrėti, kad karalius niekur per daug neužsiangažuotų, nedarytų jokių sutarčių, priešingų visagalio seimo nutarimams. Aiškus dalykas, kad šioje plotmėje abiejų valstybių kancleriai turėjo taip pat susidurti. Bet, jeigu vidaus reikaluose kanclerių santykiai buvo šiaip taip dar sunormuoti eile, kad ir netiesioginių, konstitucijų, tai apie jų santykius užsienių reikaluose nebuvo jokio įstatymo. Mat juridiškai tai buvo karaliaus reikalas. Bet viską jis turėjo tvarkyti per kanclerius.

Faktiškai Lietuvos ir Lenkijos pažiūros į užsienių reikalus labai dažnai diametraliai skirdavosi. Kas vieniems rūpėjo, tai visiškai nerūpėjo kitiems; kas vieniems buvo naudinga, dažnai buvo nenaudinga kitiems. Tad suprantama, kad užsienių reikaluose tam tikros teisės turėjo būti paliktos ir vieno, ir kito krašto kancleriams. Kitaip tariant, turėjo būti pripažinta teisė kiekvienai valstybei turėti įtakos arba net savo atskirą užsienių politiką. Bendruose užsienių politikos reikaluose atskirų Lietuvos pasireiškimų Respublikos istorijoje yra buvę daug. Tik, deja, tas klausimas dar tebelaukia tyrinėtojų[553].

Suprantama, kad Lietuvai pirmiausia turėjo rūpėti santykiai su artimiausiais kaimynais, su kuriais ji buvo turėjusi santykių dar priešunijiniais laikais. O unijos sudarymo momentu, kaip žinome, užsienio politikos problemų ji ne per daugiausia teturėjo. Pirmiausia tai buvo ne Lietuvos naudai pakrypusios varžytynės su Maskva ir artimai su tuo susijęs Livonijos klausimas. Ne taip aktualus buvo santykių su totoriais klausimas, o santykiai su jau Hohencolernų valdoma Prūsijos kunigaikštija visai nebuvo aktualūs. Tai buvo Lenkijos reikalas, nes jos karalius jau nuo 1466 m. buvo Prūsijos siuzerenas. Santykiai su Lenkija, žinoma, buvo visai kitokio pobūdžio. Į bendrąją užsienių politikos problemų grupę jie visai neskirtini. 1569 m., atplėšus nuo Lietuvos ir prijungus Lenkijai Ukrainą[554], išnyko Lietuvos siena su totoriais. Išnyko tada ir santykių su jais klausimas. Paveldėjusi senuosius santykius, Lenkija totoriams ir toliau mokėjo tam tikras sumas už taikos išlaikymą. Lietuva nuo prisidėjimo prie šių duoklių jau visada gy-

[553] Lig šiol tuo klausimu tėra paskelbtas vienintelis W. Konopczyńskio paskaitos konspektas. Žr. *Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, Lwów, 1935, t. I: Referaty, p. 78–81.

[554] O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków, 1915.

nėsi[555]. Tuo būdu iš santykių su užsieniais Lietuvai liko opiausias Maskvos klausimas. Ir iki XVII a. vidurio, galima sakyti, beveik Lietuva viena Maskvos reikalais tesirūpino. Neskaitant Maskvos suirutės laikotarpio, kada laikinai buvo įnešta ir kitokių elementų, santykiai su Maskva visą laiką sukosi apie teritorijos ginčą. Tai buvo kadaise buvusios Lietuvos valstybės žemės, tad grynai jos dalykas. Tiesa, jau nuo 1569 m. įsigijo sieną su Maskvos valstybe ir Lenkija, bet dėl Ukrainos žemių tada jokių ginčų nebuvo. Maskvos dėmesys buvo kreipiamas tik į vakarų bei pietvakarių sieną, o į pietus, t. y. į Lenkijos valdomą Ukrainą, iš dalies atsigręžė tik nuo 1654 m., kai Maskvai pasidavė kazokai. Tuo būdu iki tol Maskvos ekspansinės tendencijos Lenkiją telietė tiek, kiek jos užkabindavo ne taip jau reikšmingą Severėnų žemę (Černigovo vaivadiją), Lenkijos įgytą vos po Deulino bei Polianovkos traktatų. Taigi santykiai su Maskva ilgą laiką buvo vienos Lietuvos reikalas[556]. Tą mums rodo visa XVI–XVII a. santykių istorija.

[555] Juridiškai Lietuva po 1569 m. prie duoklės totoriams jau nepriklausė. Tačiau karalius ir lenkai, kurie saugumo reikalus skelbė bendrus esant (žinoma, kol buvo kalbama apie Lenkijos saugumą), reikalavo, kad prie tos duoklės ir Lietuva prisidėtų. Kai kurie Lietuvos ponai įvairiais sumetimais su tuo sutikdavo. Atskiros Lietuvos konvokacijos arba atstovai seime kartais sutikdavo prisidėti prie duoklės, kad tik nereikėtų Lenkų paremti kare. Pvz., 1589 m. kilus Turkų Lenkų karui, lenkai reikalavo paramos. Lietuvos senatoriai dėl to jau buvo pradėję rūpintis net sušaukti konvokaciją (*ADR*, t. 33, p. 203). Tačiau prisidėti prie karo niekas nenorėjo. 1590 I 25 J. Zamoyskis skundžiasi K. Radvilai, kad į Vilniaus kaštelionui J. Kiškai įteiktą Lenkų senatorių prašymą lietuviai net neatsakę ir patį laišką kažkur nudėję (t. p., p. 99–100). Bet jau tų pačių metų seime lenkams reikalaujant prisiimti sau karo naštą su totoriais (jie patys žadėjo apsidirbti su turkais), Lietuvos atstovai bemeilijo geriau sutikti prisidėti prie duoklės totoriams. Ir labai charakteringai dėl to rašo savo laiške K. Radvilai M. K. Radvila Našlaitėlis. Esą be Radvilų šitam nutarimui niekas turbūt nedrįsiąs priešintis. O kadangi ant jų jau ir taip per daug šaukią, kad šeimininkaują Lietuvoje, tai geriau būsią taip pat sutikti. Neverta esą per daug erzinti. Tuo būdu šį kartą greičiausia prie to prisidėjo ir Lietuva (ten pat, p. 40, 56; *ADS*, p. 61). 1595 m. vėl buvo varoma smarki akcija pritraukti Lietuvai prie organizuojamojo karo su totoriais (Lietuvoje buvo norėta padaryti viso tiekimo bazę, – *ADS*, p. 107–108, 221), tačiau visas planas pagaliau pakrypo į kitą pusę (žr. J. Macůrek, *Zápas Polska a Habsburku o pžistup k černém moži na sklonku 16 stol*., Praha, 1931). Duoklės totoriams klausimas buvo iškeltas ir karaliaus raštuose seimeliams prieš 1597 m. seimą. Tada Lietuvos seimeliai atsakė, kad juos su tokiais klausimais be reikalo trukdą, nes Lietuva tik tol turėjusi mokėti, kol turėjusi Kijevą, Voluinę, Podolę, Palenkę, o dabar tai nebe jos reikalas (*SRP*, t. XX, p. 33, 405, 414). Lygiai taip buvo atsakyta ir 1604 m. instrukcijose (*ADS*, Nr. 537, p. 436).

[556] Taip pat ir Maskva jautėsi turinti reikalų tik su Lietuva. Peržiūrėję, pvz., paskelbtus Maskvos Respublikos santykius liečiančius dokumentus (*Sbornik imperatorkogo russkogo istoričeskogo obščestva*…, t. 137 ir 142; ten yra dokumentai iš 1598–1615 m. laikotarpio), matome, kad Maskvos kanceliarija apie uniją tarytum nė nežino. Ir 1626–1627 m. sudarytame archyvo inventoriuje ir atskirų dokumentų antraštėse visi jie vadinami į Lietuvą siųstais dokumentais; ant dokumentų ryšulių užrašoma: „Lietuvos bylos“. Įvairios delegacijos, atvykusios į Maskvą, vadinamos Lietuvos delegacijomis, jų žmonės Lietuvos pasiuntiniais, nors kartais tų delegacijų sudėty lenkų būdavo daugiau negu lietuvių. Visos iš Maskvos išsiunčiamos delegacijos laikomos išsiųstomis į Lietuvą, nors dažnai jos pasiekdavo ir Varšuvą. Visuose oficialiuose raštuose Respublikos valdovas tituluojamas Lenkų karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu (visada su žodeliu „ir“), o neoficialiuose dokumentuose (instrukcijose savo atstovams, jų raportuose, visokiuose pranešimuose „pristavų“, priskirtų prie Maskvon atvykusių delegatų, ir pan.) jis dažnai vadinamas net Lietuvos karaliumi. Pvz., instrukcijoje Čubarovui, vykstančiam pas Sandomiero vaivadą J. Mniszeką, 1605 m. Maskvos bajorai rašo: I korol litovskoj cesariu pomogaet li?[a] (t. 137, p. 190, be to, žr. p. 221). B. Godunovo delegatai 1605 m. savo kalbose, net apie Kijevą kalbėdami, vis tariasi apie Lietuvą kalbą (ten pat,

Tuojau padarius uniją Liubline, pirmoji delegacija į Maskvą buvo paskirta mišri, iš lietuvių ir lenkų[557]. Tuo būdu buvo norėta pradėti bendrą užsienių politiką. Bet domėjimasis Maskvos reikalais Lenkijoje ir dabar nei kiek nepakilo, nors ji ir buvo pasidariusi kaimyne. Ir kai 1571 m. pradžioje Zigmantas Augustas gavo žinią, kad atvyksta Maskvos pasiuntiniai, jis sulaikė juos Brastoje, kur žadėjo pats atvykti, kad galėtų juos primti dalyvaujant Lietuvos senatoriams. Kai kiek vėliau jis savo nuomonę pakeitė, blogai jausdamasis, į tolimą kelią nenorėjo leistis, ir pakvietė delegatus į Varšuvą, taip pat kvietė ten atvykti ir Lietuvos senatorius arba nors kanclerį M. Radvilą[558]. Steponas Batoras 1578 m. pabaigoje net į Krokuvą atvykusius Maskvos pasiuntinius audiencijai grąžino į Lietuvą[559]. Taip pat tik Lietuva rūpinosi Maskvos reikalais ir vėliau. Bekaralmečių metu ji derasi atskirai dėl caro ar jo sūnaus kandidatūros į sostą, siuntinėja savo delegatus, priima Maskvos pasiuntinius ir net padaro paliaubas (1587 m.), kurias turi patvirtinti ir naujasis karalius bei seimas[560]. 1593 m. vykdamas į Švediją Zigmantas Vaza jo nebuvimo metu teisę priiminėti Maskvos pasiuntinius taip pat patikėjo vieniems Lietuvos senatoriams Vilniuje, o visų kitų valstybių atstovus – Lenkų senatoriams Varšuvoje[561].

Būdami tam tikra prasme užsienių ministeriai, visus tuos reikalus, žinoma, tvarkė Lietuvos kancleriai. Antspauduoti visokius į Maskvą siunčiamus dokumentus bei atstovų instrukcijas, saugoti su Maskva sudarytas sutartis, atsakinėti Maskvos atstovams karaliaus vardu buvo Lietuvos kanclerių pareiga bei teisė. Nuo tos teisės jie niekad nenorėjo atsisakyti ir nuo Lenkijos kanclerių kišimosi visada gynėsi. Pvz., tuo klausimu buvo kilęs konfliktas tarp abiejų valstybių kanclerių dėl Polianovkos sutarties akto saugojimo. 1634 m. seime aktas viešai buvo įteiktas karaliui Vladislovui. Lietuvos kancleriui

p. 179, 215, 248, 280). Taigi Maskvoje net Kijevo ir gretimų sričių atplėšimo faktas nebuvo pastebėtas. M. S. Marchockis (*Historya wojny Moskiewskiey…*), S. Žolkievskio, V. Gonsievskio, J. K. Chodkevičiaus žygių prieš Maskvą dalyvis, lenkas, Maskvą užėmusios kariuomenės narys, pasakoja, kad maskviečiai juos visus vadinę lietuviais. Taip, pvz., jis pasakoja, kad 1611 m. Lepunovas „rozesłał listy swoje po wszystkiej ziemi że Litwa (tak nas oni zowią) słowa nam nie dotrzymali, królewicza nie dali, w stołeczne miasto, co inszego zamyslając, włudzili się“ (p. 107). Kitoje vietoje, atpasakodamas V. Gonsievskio pasikalbėjimą su vienu kazoku, kuriam buvo parodytas prieš kazokus nukreiptas sufabrikuotas tariamai Lepunovo laiškas, sako, kad G. sakęs, jog tą laišką „Litwa przejęła“ (p. 124). Maskvos kalboje „Litva“ buvo vadinama visada Respublika, taip kaip Lenkijai kaimyniškųjų kraštų ji buvo vadinama „Lenkija“.

557 Žr. *Sbornik imperatorkogo russkogo istoričeskogo obščestva…*, t. 71, p. 616 sqq.

558 *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza…*, Nr. 23 ir 25, p. 12–13.

559 *AZR*, t. III, p. 239.

560 Ten pat, 150–152, 182–186; *AVAK*, t. III, p. 313–320; W. Konopczyński, *Liberum veto…*, załącznik, t. I, p. 434; H. Uebersberger, *Österreich und Russland…*, p. 372–467.

561 *VL*, t. II, p. 342 (fol. 1398). 1597 m. J. Zamoyskis rašo K. Radvilai, kad dėl delegacijos į Maskvą Lietuvos ponai turį susitarti, o lenkams tik pranešti, ką sutarė (*ADR*, p. 127).

A. Radvilai panorus jį paimti ir atiduoti Lietuvos Metrikos archyvui, tokių pat pretenzijų pareiškė ir Lenkijos kancleris. Jiems karštai susikirtus, karalius nerado galima duoti dokumento nei vienam, ir pareiškė laikinai pasilaikysiąs jį pas save. Lietuvos kanclerio pretenzijas jis pripažino teisingomis, bet viešai nenorėjo įžeisti Lenkų kanclerio. Dokumentą jis pasiuntė Lietuvos kancleriui vėliau per Lietuvos referendorių[562]. Kitas labai charakteringas tų pačių kanclerių susidūrimas įvyko 1635 m. seime.

Kaip jau buvo minėta, to seimo pradžioje Varšuvoje nebuvo nei vieno Lenkijos kanclerio: vicekancleris T. Zamoyskis sirgo, o kancleris Jokūbas Zadzikas buvo Štumsdorfe, kur vyko derybos su Švedais. Lietuvos kancleriui A. Radvilai teko eiti pareigas už abiejų tautų kanclerius: išdėstyti karaliaus pasiūlymus seimui ir net dalyvauti Lenkijos rūmų teismo posėdžiuose. Atvykus Maskvos caro delegacijai, grįžo iš Štumsdorfo ir Lenkijos kancleris. Tada, kovo 2 d., lenkai ėmė reikalauti, kad caro delegacijai karaliaus vardu atsakymą duotų Lenkijos kancleris. Tačiau A. Radvila pareiškė griežtą protestą: „Lenkams užtenka Romos, Prancūzų, imperatoriaus, Turkų, Totorių ir kitų legacijų, kurias Karūnos oficialistai pasiėmė. Dabar gi jie dar įžūliai braunasi ir prie Maskvos pasiuntinybės. Arba tegul lenkai užleidžia Lietuvos antspaudininkams ⅓ visų legacijų, arba tegul mums palieka Lietuvai kaimynę ir artimą šiaurę." Tuo tarpu ginčas nebuvo išspręstas. Karalius jį atidėjo. Sužinojęs, kad lenkai karalių jau patraukę į savo pusę, Radvila kovo 6 d. sušaukė pas Vilniaus vyskupą visų Lietuvos senatorių ir atstovų posėdį, kuris nutarė jokiu būdu neleisti Lietuvos ministerių teises susiaurinti. Kai to susirinkimo atstovai pranešė karaliui, kad lietuviai bemeiliją apleisti seimą, negu leistis nustumiami į užpakalį, jau sekančią dieną paskirta caro delegacijos audiencija buvo atidėta. Kovo 7 d. ginčai tebesitęsė, bet, kai liovėsi spyręsis karaliaus paties paveiktas Vilniaus vaivada Kristupas Radvila, nusileido ir kiti lietuviai. Tą vieną kartą buvo leista caro atstovams atsakyti Lenkijos kancleriui. Bet, kad nebūtų įžeistos ir Lietuvos teisės, tuojau po jo tokią pat kalbą pasakė ir Lietuvos kancleris. Be to, Lietuvos kancleriui karalius davė specialų diplomą, kuriuo garantuojama, kad ateity šis precedentas Lietuvos kanclerių teisei atsakinėti Maskvos atstovams negalėsiąs pakenkti[563].

Ir šito dėsnio iš tikro buvo ilgai laikomasi. Kai 1637 m. į Maskvą pasiustų pasiuntinių instrukcijos buvo suantspauduotos Lenkijos antspaudu, lietuviai vėl pakėlė griežtą protesto balsą. Tik nebebuvo ką daryti, nes pasiuntiniai jau buvo išvykę[564]. 1639, 1643,

[562] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 217–218.

[563] Ten pat, p. 235–237.

[564] Ten pat, p. 343.

1668 m. Maskvos pasiuntiniams karaliaus vardu atsakinėja vis Lietuvos kancleriai[565]. 1670 m. į Maskvą siunčiamas raštas taip pat antspauduojamas Lietuvos antspaudu, nors visus reikalus tada tvarkė karaliaus Mykolo Višnioveckio patikimasis Lenkijos vicekancleris A. Olszowskis (Lietuvos kanclerio K. Paco tada Varšuvoje nebuvo)[566].

1671 m. karo taryboje abiejų kraštų kancleriai iškelia savo kraštui rūpimus klausimus. Lietuvos kanclerio K. Paco iškeltųjų klausimų tarpe antroje vietoje matome klausimą, ką reikia atsakyti carui, kuris Hanenkai įteiktą kazokų etmono buožę laikąs Andrusavos taikos sutarties sulaužymu[567]. Kazokų byla buvo Lenkijos reikalas, bet klausia Lietuvos kancleris, nes Maskvai jis turės atsakyti.

Kai 1674 m. elekcijos seimas nutarė leisti naujajam karaliui iki karūnacijos vartoti savo asmeninį antspaudą šaukiant bajoriją į karą ar siunčiant kokius raštus į užsienį, tai lietuviai prie to pridėjo pastabą, kad Maskvos reikaluose turįs būti naudojamas Lietuvos antspaudas[568]. Lietuvos kancleris K. Pacas, kuris (o kartu su juo ir būrys kitų lietuvių) tada palaikė labai artimus ryšius su caro atstovu Tiapkinu ir svajojo J. Sobieskiui pašalinti pasinaudoti net Maskvos parama, iš savo rankų tų reikalų nenorėjo išleisti.

Tačiau ir šiuo metu pasitaikydavo, kad Lietuvos teisės dažnai būdavo apeinamos. Pvz., 1673 m. caro pasiuntiniui atsakymas buvo duotas su Lenkijos mažuoju antspaudu[569]. 1683 m. gruodžio 27 d. Trakų vaivada (būsimasis Lietuvos kancleris) M. Oginskis rašo iždininkui B. Sapiegai: „Kaip bloga, kad neturime rūpestingų antspaudininkų[570]. Dabar dėl to iš Lenkijos kanceliarijos išeina Lietuvos Kunigaikštiją skriaudžiančių raštų. Anksčiau į Maskvą juk būdavo siunčiamos vien Lietuvos pasiuntinybės bei raštai. Dėl Dievo, tą reikia sutvarkyti. Res nostra agitur.“ Dabar esą norima pasiųsti į Maskvą vieną lenką. Reikią pasirūpinti, kad kartu važiuotų ir lietuvis. Tam galįs pasiryžti ir jis pats, nors apskritai delegacijos pasiuntimui nepritariąs. „Aš neleisčiau atplėšti mūsų provincijų. O lenkai visada yra pratę pasipelnyti jų sąskaita. Tie, kuriems (t. y. lenkams) rūpi Kijevas bei Uždniepris, apie Smolenską bei Starobudą tikrai

[565] Ten pat, p. 432; t. II, p. 92. *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego*…, p. 60.

[566] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, p. 273.

[567] *Acta Historica*…, t. II, d. 1, p. 648.

[568] *VL*, t. V, p. 136–137 (fol. 258).

[569] A. Zaluski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, p. 476. 1669 m. Pinsko seimelio reikalavimas, kad Lenkijos urėdai nesikištų į Lietuvos urėdų kompetencijos sferą ir kad tokie jų veiksmai „nullitati subiaceat“, rodos, taip pat kanclerius lietė. Žr. I. I. Lappo, Pinskij sejmik…, p. 297.

[570] Kancleriu tada buvo jau paskutines dienas gyvenęs K. Pacas, o vicekancleriu D. M. Radvila.

nepasirūpins.“ Tuo reikalu reikią sudominti Vilniaus vaivadą (K. Sapiegą) ir pasirūpinti, kad Lietuvos reikalai nebūtų apleisti[571].

Šis įdomus laiškas labai aiškiai parodo lietuvių nusistatymą. Tai buvo rašyta jau prasidėjusių, bet vis nesėkmingai einančių derybų metu. Marcijonas Aleksandras Oginskis pats tose derybose (Kadziniuje ir Andrusavoj) dalyvavo[572]. Kadangi jos sunkiai ėjo, tai, Maskvos delegatams pasiūlius, ir buvo pradėta galvoti derybas perkelti į Maskvą. Šitą misiją Lenkijos vicekancleris J. Gnińskis stengėsi išrūpinti savo sūnui, Černigovo vaivadai. Bet reikalas iš tikro dar ne taip greit buvo baigtas. 1685 m. seimas patvirtino tą pačią komisiją[573]. Tuo būdu į Maskvą turėjo vykti ne koks nors vienas lenkas, ko taip bijojo M. A. Oginskis, bet visa 1683 m. paskirta komisija, kurioje lietuvių buvo net daugiau negu lenkų. Iš tikro į Maskvą išvyko tik jų dalis: komisijos pirmininkas Poznanės vaivada K. Grzymułtowskis, tas pats M. A. Oginskis (tada jau kancleris) ir du nariai lenkai[574]. M. A. Oginskio rūpesnis nenuėjo niekais. Iš žinomų jo korespondencijos fragmentų matyti, kad rūpinosi Maskvos reikalais jis ir vėliau[575].

Nuo XVIII a. pradžios Lietuvos kanclerių vaidmuo santykiuose su Maskva pasikeitė, nes labai pasikeitė ir patys santykiai. 1686 m. K. Grzymułtowskiui su M. A. Oginskiu

[571] *Zrzódła do dziejów polskich…*, Wilno, 1844, t. II, p. 371–374. Kadangi tuo metu vykstančioms deryboms su Maskva dokumentus buvo pasiėmęs paruošti Lenkijos vicekancleris J. Gninskis, kuris seimo sudarytajai komisijai buvo labai nepalankus ir nepasiuntė komisarams net įgaliojimų raštų, tai ir komisijos pirmininkas Poznanės vaivada Kristupas Grzymułtowskis ragino lietuvius pasirūpinti, kad iš J. Gninskio tuos rūpesčius perimtų Lietuvos vicekancleris Dominikas Mikalojus Radvila, nes esą tie reikalai priklauso Lietuvos antspaudininkams. 1683 XI 6 jis rašo B. Sapiegai, kad J. Gninskis „obowiązek wziął na się j. m. x. podkanclerzy i sprawuje urząd kancellaryi litewskiej“[a], bet kai jis taip daręs, „ma się nad czem x. litewskie reflektowac“. XII 25 d. jis vėl rašo: „Pan Bóg wie, jeżeli to nie gas na Xięstwo Litewskie, żeby je moskiewską implikować wojną. Nie wadzi mieć nad tem reflexią, osobliwie w. m. m. panom proceribus xięstwa.“ Radvilai reikią priminti, kad jis antspaudininkas „i że jemu expedycye litewskie należą.

“Jis pats rašęs 4 kartus, bet nesulaukęs jokio atsakymo. Tačiau esą geriausia pasiaiškinimo pritiktų reikalauti patiems Lietuvos ponams. Turį būti pasiaiškinta, „czemu koronny Xiądz podkanclerzy munia magistratui X. L. należące sibi vendicavit…“[b] Trakų vaivada M. A. Oginskis tuo jau rūpinąsis, bet to dar esą maža. Kituose laiškuose Grzymułtowskis taip pat visur pabrėžia, kad derybos su Maskva pirmiausia esąs Lietuvos reikalas. Žr. *Listy z czasów Jana III i Augusta II…*, p. 5, 9–10, 19, 23; be to, plg. p. 31.

[572] Delegacija buvo labai didelė (*VL*, t. V. p. 335 (fol. 687), tik, kaip rašo M. A. Oginskis, nedaug jų į derybų vietą tebuvo atvykę. *Zrzódła do dziejów polskich…*, Wilno, 1844, t. II, p. 377; *Listy z czasów Jana III i Augusta II…*, p. 19.

[573] *VL*, t. V, p. 351 (fol. 721).

[574] Žr. *Zrzódła do dziejów polskich…*, Wilno, 1844, t. II, p. 1–56.

[575] E. Kotłubaj, Listy osób w rzeczach publicznych i prywatnych do J. Sobieskiego, *Atheneum*, Wilno, 1848, zesz. VI, p. 5–97; *Listy z czasów Jana III i Augusta II…*, p. 29–37; *AS*, t. VII, Nr. 127, 128, p. 160–161. 1686 m. sutartis buvo padaryta vadovaujant K. Grzymułtowskiui, tačiau duodamas apyskaitą seimui, jis pristatė tik dokumentų nuorašus. Originalai buvo pas Lietuvos kanclerį M. A. Oginskį. Savo kalboje K. Grzymułtowskis taip pat pabrėžė, kad taikos sutarties labiausia reikalavę lietuviai. Esą Trakų kašteliionas J. K. Kerdiejus (l685) dar Andrusavoje pareiškęs, kad lietuviai „*in casu* niedoszłego traktatu nie szablami, ale chlebem i solą witać będą Moskwę“. *Swada polska y łacinska albo miscellanea oratorskie seymowe…*, p. 131.

galutinai baigus derybas dėl Andrusavos traktato dar neišspręstų klausimų ir sudarius amžinos taikos sutartį[576], jokių ginčų dėl teritorijos tarp Maskvos ir Lietuvos bei Lenkijos jau nebekilo iki pat padalinimų. Nei Lietuva su Lenkija nebesirūpino atgauti savo nustotųjų sričių, nes Maskva – dabar jau Rusija – nebesiveržė daugiau jų užgrobti. Carų dėmesys buvo nukreiptas į savo įtakos didinimą Respublikos vidaus gyvenime bei jos santykių koregavimą su kitomis valstybėmis. Jos veikla reiškėsi jau visiškai kitomis formomis: santykiai buvo palaikomi nebe tiek su visos valstybės vardu kalbančiais organais, kiek su atskirais didikais bei jų šeimomis ar partijomis. Kancleriai kaip užsienių politikos vedėjai šiuose santykiuose jau nebe visada turėjo savo reikšmės. Suprantama, kad Augusto II santykiuose su Petru I Lietuvos kancleriams vietos nebebuvo. Tai buvo asmeninė jo politika, ir susirašinėjimuose jis tesinaudojo savo dvaro kanceliarija arba šaukdavosi tų kanclerių, kurie tuo momentu jam būdavo palankūs. Lygiai tas pats buvo Augusto III laikais, kada viską tvarkė jo favoritai. Ne ką tepasikeitė santykiai ir Stanislovo Augusto laikais, kai Rusija, verždamosi užvaldyti Juodąsias jūras, stengėsi panaudoti Respubliką savo tikslams prieš Turkus. Kiek ta jos akcija lietė koregavimą bendrosios Respublikos politikos, buvo senoviškai veikiama per atskirus asmenis bei per patį karalių, o kiek ji paliesdavo teritoriją, – pasinaudojimą Respublikos teritorija, kaip artimesniu keliu prie silpnesnių Turkijos vietų, arba įrengimą joje įvairių sandėlių kariuomenei, – tai lietė Lenkijos Ukrainą, bet ne Lietuvą. Lietuva visą laiką buvo nuošaliai. Tad suprantama, kad senasis principas – palaikyti santykius su Maskva (dabar jau Petrapiliu) tik per Lietuvos kanclerius – taip pat turėjo išnykti. Tam taip pat padėjo ir jau gerokai pasikeitę patys Lietuvos ir Lenkijos savitarpio santykiai. Bet tą pasikeitimą mums dar teks paliesti sekančiame skyriuje. Dabar dar grįžkime prie Respublikos santykių su kitomis valstybėmis bei Lietuvos kanclerių vaidmens juose.

Be Maskvos, kitos sau vieniems paliktos sferos užsienio politikoje neturėjo nei Lietuva, nei jos kancleriai. Bet vis dėlto visą laiką buvo gyvas principas, kad abi valstybės turi pačios savo reikalais pasirūpinti. Tą matome pirmiausia iš seimų nutarimų apie bajorijos pašaukimą į karą bei mokesčius karo reikalams. Bajorija šaukiama į karą pavojingiausiais momentais, bet Lenkijoje ir Lietuvoje tie pavojai yra labai nevienodi. Dėl to tai seimų konstitucijose matome daugybę atsitikimų, kad šaukiama į karą arba tik Lietuvos, arba tik Lenkijos bajorija. Kartais Lietuvos bajorija šaukiama vienam reikalui,

[576] *VL*, t. VI, p. 73–82 (fol. 145–164); be to, žr. *Acta Historica*…, t. II.

o Lenkijos kitam (pvz., 1621 m. lietuviai eina Livonijos ginti, o lenkai Podolės[577]). Uždedant mokesčius, taip pat abi valstybės išsiskiria. Lenkijos karo reikalui nenori duoti lėšų lietuviai, o Lietuvos – lenkai[578]. Šiuo atžvilgiu labai charakteringą posakį randame 1632 m. Srodos seimelio instrukcijoje: Maskvos karo reikalui jie mokesčių neduosią, nes Maskva esanti Lietuvos priešas ir karą ji pati turinti vesti[579]. 1673 m. Chocimo žygy Lietuvos etmonas M. K. Pacas jau beveik kovos lauke ilgai derasi dėl sąlygų, dėl atlyginimo už paramą lenkams ir vis dėlto pagaliau grįžta atgal[580].

Be Maskvos, vieną metą Lietuvai buvo pasidarę opūs santykiai su švedais. Karas dėl Livonijos vyko tada, kai Lenkija taip pat kariavo su totoriais bei turkais ir kai Zigmantas Vaza ją buvo įtraukęs į savo Maskvos avantiūras (didžiosios suirutės metu). Ginti Livoniją teko beveik vienai Lietuvai. Be to, dalis jos jėgų tarpais būdavo atitraukiama prie Maskvos ir net į tolimą Podolę. Tuo būdu išvarginta Lietuva taikos trokšte troško. Lietuvos kariuomenei vadovavęs jos lauko etmonas K. Radvila ištisus 1621–1622 m. jokiu būdu neprisišaukęs paramos ir praradęs net Rygą, nerimdamas dėl „vargšės Lietuvos“ likimo, 1622 m. liepos 10 d. padaro paliaubas iki 1623 m. gegužės mėn. 1 d. Visi sutarties punktai liečia tik Lietuvą, Livoniją ir Kuršą, o apie Lenkiją ten nėra nė žodžio[581].

Sutartis buvo padaryta be lenkų ir be karaliaus žinios, vieno Radvilos rizika. Švedams jo parašo pakako, nes jie gerai žinojo, kad Radvilos žygiui pritars visa Lietuva. Susirūpinę taika, jie derėjosi ir pasirašė sutartį su tuo, kas turėjo čia faktiškos reikšmės, o ne juridinių titulų. Jausdami, kad taika taip pat rūpi pirmiausia Lietuvai, švedų senatoriai ir anksčiau jau buvo kreipęsi su taikos pasiūlymu vien į Lietuvos senatorius[582], o pačiose derybose su Radvila net per daug rūpinosi Lietuvą atskirti nuo Lenkijos. Derybose buvo statomos net dvejopos sąlygos: vienos paliauboms tik su Lietuva, kitos ir su Lenkija bei karaliumi. Darant paliaubas tik su Lietuva, buvo reikalaujama pasižadėti lenkų neremti ir nepraleisti per savo kraštą jų kariuomenės[583]. Paliaubos buvo padarytos su sąlyga, kad derybas dėl amžinos taikos tęs jau karaliaus skirti įgaliotiniai.

577 *VL*, t. III, p. 198, 207 (fol. 410, 428). Daugiau apie tai žr. iš *VL* vadinamojo inventoriaus „pospolite ruszenie“ ir saugumo organizacijos skyriuje, p. 201.

578 Pvz., prisiminkime minėtuosius ginčus 1673 m. seime, žr. p. 64.

579 P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. VI, p. 160, 162.

580 *Ojczyste spominki w piśmach*…, t. I, p. 198–203, t. II, p. 354–359.

581 K. Radzwiłł, *Sprawy*…, p. 15–213; *Sveriges traktate*…, p. 313. A. Szelągowski, *Walka o Bałtyk*…, p. 273.

582 K. Radziwiłł, *Sprawy*…, p. 234–236.

583 Ten pat, p. 240–296, 303–304, 349, 381.

Dėl paliaubų labai nepatenkintas pasirodė karalius, kuris tuo būdu buvo verčiamas atsisakyti nuo pretenzijų į Švedijos sostą[584]. Lenkai, kurie karo pabaigos taip pat troško, šį kartą triukšmo nepakėlė, nes paliaubos jiems nieko nepakenkė. Karalius buvo priverstas derybas pradėti ir prie Radvilos priskyrė dar Žemaičių seniūną Valavičių. Tuo būdu prasidėjo naujos derybos, faktiškai vėl vienų lietuvių vedamos, bet jau karaliaus vardu. Jos baigėsi tų pačių metų lapkričio 27 d. sutartimi, kuria paliaubos buvo pratęstos iki 1624 m. birželio 1 d. (naujuoju kalendorium iki 10 d.). Dabar sutartis daroma jau visos Respublikos vardu, joje taip pat minimi ir lenkai[585].

Daug didesnio triukšmo sukėlė lietuvių padarytos vėl atskiros paliaubos su Švedais 1627 m. Šį kartą prieš tą lietuvių žingsnį sukilo ir visi lenkai, nes jau buvo paliesti nebe vien karaliaus, bet taip pat ir jų reikalai. Mat karas su švedais jau buvo įėjęs į visiškai kitą fazę. Puldami Livoniją ir grėsdami Lietuvai, nepajėgę priversti Zigmanto Vazos daryti taikos, švedai 1626 m. vasarą buvo perkėlę karą į Lenkijos Prūsus. Tuo tarpu Lietuvos senatoriai, susivažiavę i Vilnių[586], įgaliojo savo etmoną L. Sapiegą padaryti separatines paliaubas. Apie jas buvo pranešta Lenkijos senatoriams bei karaliui, ir kilo prieš Lietuvą ištisa audra. Lietuviai aiškino, kad kariauti jie jau nebepajėgią, kad kraštas esąs labai išvargintas ir jau gresiąs pavojus net Kaunui. Tuo tarpu paliaubos leisiančios jiems atsikvėpti, o be to, jos esančios naudingos, nes už užleistą mažytę Liaudonių pilaitę Livonijoje švedai atidavę Biržus. Krokuvos kaštelionas J. Zbaraskis, atsakydamas į Lietuvos senatorių raštą, rašo, kad sutartis vis tiek esanti nepateisinama ir „labai kvepia įžeidimu tų ryšių, kuriuos Didžioji Lietuvos Kunigaikštija turi su Karūna“. Iš vienos pusės esą tuo savo žygiu Lietuva atpalaidojanti Švedų rankas Livonijoje ir leidžianti mesti didesnes pajėgas prieš Lenkus Prūsijoje, o iš antros – Lietuva negalėjusi daryti jokių paliaubų Livonijoje, kuri esanti ne vienos Lietuvos, bet taip pat ir Lenkijos. Už Biržus Lietuva negalėjusi atiduoti Liaudonių, nes ta pilaitė ne jos vienos buvusi. Nebuvę esą ir tokio pavojaus, kokį vaizduoją Lietuvos senatoriai, nes, jeigu švedų reikalai jau tokie geri būtų buvę, tai pačių lietuvių nevertinamų Liaudonių į Biržus nebūtų keitę. Dėl to jis niekad tų paliaubų nepriimsiąs ir nesirūpinsiąs, kad jos būtų patvirtintos. Tuo pat metu jis rašo karaliui, siūlydamas tuojau sušaukti seimą ir pareikalauti, kad lietuviai

584 Ten pat, p. 228–229, 300–311.

585 Ten pat, p. 311–345; *Sveriges traktate*…, p. 314–316.

586 P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. V, p. 95. Apie lietuvių reikalavimus daryti taiką ir šias paliaubas bei lenkų nepasitenkinimą dėl jų žr. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III*…, t. I, p. 115–138; *Kronika Pawla Piaseckiego*…, p. 319–322.

pasiaiškintų, kaip drįsę tokias paliaubas pasirašyti[587]. Ir iš tikro seime Lietuvos etmonui L. Sapiegai teko aiškintis. Nurodęs didelius karo vargus, švedų persvarą ir palyginus naudingas paliaubų sąlygas, jis sako, kad tai nesąs joks įžeidimas nei karaliaus, nei unijos dėsnių. Lenkai negalį pamiršti, kad Lietuva jiems ne kartą padėjusi prieš totorius bei turkus ir kariuomene, ir pinigais. Ir dabar, kai priešas netikėtai puolęs Prūsus, jis pats, karaliaus įsakytas, taip pat ten pasiuntęs beveik pusę Lietuvos kariuomenės[588].

Etmonas L. Sapiega seime tikrosios Lietuvos pažiūros į visą reikalą, žinoma, negalėjo pasakyti. Jam reikėjo tik nuraminti audrą, apsiginti nuo kaltinimų pačiam. Tuo tarpu tikrai lietuvišką pažiūrą, pareikštą laisvai, saviškių tarpe, matome lauko etmono K. Radvilos kalboje, pasakytoje Naugarduko seimely prieš tą 1627 m. seimą. Sapiegos priešas, pykstąs ant jo už neseniai paveržtą didžiojo etmono urėdą, pats prie paliaubų sudarymo nei kiek neprisidėjęs, bet, būdamas lietuvis patriotas, jis į lenkų priekaištus atsako su ironija: „Lietuva dėl paliaubų kalta, kad bėdoje nenorėjo pražūti be lenkų ponų sutikimo; kalta, kad neįžeisdama jų teisių, vis dėlto apsaugojo savo sienas, kurių saugumas buvo sugriautas sunaikinus, o paskui atleidus jos kariuomenę. Kadangi mūsų unija bei draugiškumas su ponais (lenkais) negali kenkti nei vienos pusės veiksmų laisvei bei gerovei, tad reikia prašyti, kad ponai (lenkai) nesistengtų surišti mūsų rankų tokiais atvejais, kada jas atpalaiduoja prigimtoji teisė, nes ir ponams lenkams Valakijoje buvo galima tą pati daryti be mūsų.“[589] Seime lietuviai taip ir elgėsi. Apgynę savo paliaubas (jos buvo numatytos tik iki birželio 1 d., vos 4 mėnesiams, ir seimo metu jau buvo pasibaigusios), jie net 5 dienas ginčijosi, nenorėdami leisti uždaryti Prūsų uostų[590], nors Lietuvos prekyba su jais, žinoma, būtų tik stiprinusi ten įsigalėjusius švedus. Lietuvos bajorijai rūpėjo pirmiausia savi reikalai, o ne pavojai Lenkijos Prūsams bei jai pačiai.

Pagaliau trečią kartą Lietuva padarė separatistinę taiką ir net uniją su Švedais (tuo pačiu visai nutraukdama ryšius su Lenkija) 1655 m. Kėdainių sutartimi. Tai buvo padaryta vadovaujant Jonušui Radvilai, sūnui Kristupo, kuris 1627 m. Naugarduko seimely taip gražiai suformulavo Lietuvos teisę pasirūpinti savimi ir be lenkų. Etmonas

[587] *SRP*, t. V, p. 116–118, 121–123, Nr. 62, 64.

[588] Sapiegos pasiaiškinimas yra atspaustas jo biografijoje, parašytoje K. Kognowickio; 1805 m. laidos p. 267–273. Be to, žr. P. Žukowič, *Sejmovaja borba*…, t. V, p. 125. *Kronika Pawla Piaseckiego*…, p. 331.

[589] K. Radziwiłł, *Sprawy*…, p. 575.

[590] P. Žukovič, *Sejmovaja borba*…, t. V, p. 122–129; *Dzieje panowanie Zygmunta III*…, t. III, p. 255–256; *VL*, t. III, p. 260 (fol. 541–542). K. W. Wóycickio paskelbtuose tūlo amžininko atsiminimuose aiškinama, kad lietuviai dėl tų uostų nusileidę tik paveikti karaliaus, kuris nurodęs, jog priėmus tą konstituciją lenkai taip nešauksią dėl padarytųjų paliaubų (*Pamiętniki do panowania Zygmunta III*…, t. I, p. 137–138).

J. Radvila lenkų buvo apšauktas išdaviku, bet ir pačiame sutarties akte ir kituose to meto dokumentuose nurodomieji šitokio Lietuvos poelgio motyvai yra maždaug tokie pat, kokie buvo 1622 ir 1627 m. Tiesa, žingsnis buvo daug didesnis, bet ir sąlygos buvo kitos. Jonušas Radvila, žinoma, turėjo ir pašalinių motyvų, bet pagrindinis reikalas – reikalas išgelbėti iš visur priešų suspaustą kraštą – buvo svarbiausias ir visiems aiškus. Dėl to tad prie to darbo dėjosi tada ir ne vien J. Radvilos draugai bei šalininkai. Dėjosi visi, kurie dar galėjo pakęsti atsisėsti už vieno stalo su J. Radvila[591].

Pasibaigus Vazų laikotarpio karams su Švedais, Lietuva, jei neminėsime jos labai rezervuotos laikysenos M. Višnioveckio ir J. Sobieskio karų su Turkais metu, jokių žymesnių savarankiškos politikos žygių nepadarė. Vienintelis toks bandymas vesti savai, nuo Lenkijos visiškai atskirai politikai buvo padarytas vadinamojo Šiaurės karo metu, 1703 m. Bijodami, kad Karolis XII gali laimėti, kad tuo pačiu gali atgauti savo senąją galią Lietuvoje Sapiegos, jų priešai lietuviai, kurie žinojo, kad po 1700 m. Valkininkų konfederacijos[592] su Sapiegomis jau niekad negalės geruoju susikalbėti, kiek galėdami rėmė Augusto II pastangas priversti Respublikos luomus sudaryti sutartį su Petru I prieš Švedus. Jau 1702 m. pradžioje užmegztus tiesioginius ryšius su caru lietuviai sutvirtino dar formalia 1703 m. sutartimi. Tuo pat metu, kai Augustas tikėjosi pasieksiąs savo tikslo šaukiamajame Liublino seime (seimas susirinko birželio 19, o pasibaigė liepos 11 d.), lietuvių atstovai – M. Haleckis ir Chržanovskis – Šliselburge jau derėjosi su caro įgaliotiniu Teodoru Aleksandru Golovinu ir birželio 28 d. pasirašė preliminarinę sutartį, kuria, kaip tik bus padaryta Respublikos ir Rusijos sąjungos sutartis, caras įsipareigojo duoti Lietuvai 30 000 rublių subsidijos ir pasiųsti paramai kariuomenės[593]. Kai projektuojamos sutarties nepavyko įkalbėti nei seime, nei tų pačių metų lapkričio mėnesį susirinkusioje senatorių ir atstovų taryboje Javarove, Lietuvos konfederatai ryžosi padaryti separatinę sutartį. Caro vardu jo atstovas Jonas Patkulis pažadėjo Lietuvai pasiųsti net 15 000 kariuomenės ir duoti 60 000 rublių subsidijos. Lietuva turėjo

[591] Apie šią sutartį žr. Akta ugody kiejdańskiej 1655 roku, podali W. Konopczyński i K. Lepszy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. X, p. 173–224; P. Gronski, Instrumentum Lituanicae deditionis Anno 1655 die 18 Augusti, *Tauta ir Žodis*, 1924, t. II, p. 81–97. L. Kubala, *Szkice…*, serya III. Visoje šioje literatūroje ir J. Radvilos, ir kitų Lietuvos ponų elgesys vis dėlto dar nėra tinkamai įvertintas. Apie to meto Lietuvos vidaus santykius, be to, žr. aukščiau, p. 42–45.

[592] Bajorijos konfederacijai, vadovaujamai Višnioveckio, Pociejų, Katilo, Oginskio ir kt., nugalėtojus Sapiegas ir įsiutusiai bajorų miniai kardais sukapojus belaisvį etmono K. J. Sapiegos sūnų Mykolą, Valkininkuos buvo pasirašytas aktas, kuriuo iš Sapiegų buvo atimti visi urėdai, turtai ir jie patys paskelbti krašto priešais, plačiau žr. p. 52–57.

[593] S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremen*, S. Peterburg, 1910, t. III, sk. 1290; N. Ustrialov, *Istorija carstvovanija Petra Velikago*, S. Peterburg 1863, t. IV, d. II, p. 608.

pastatyti 14 000 karių. Tą susitarimą patvirtino ir pats caras, pas kurį buvo nuvykęs L. Pociejus[594]. Tolimesnė karo eiga sunaikino ir šį susitarimą, nors 1710 m. Varšuvos tarybos konstitucija jis ir buvo patvirtintas[595].

Kaip matome, visuose šiuose ryškiausiuose savarankiškos Lietuvos užsienio politikos pasireiškimuose jos kancleriai nedalyvavo. Ir tai visiškai suprantama, nes tai nebuvo normalios užsienio politikos vaisiai, bet išsiveržimai iš konstitucinų rėmų; žygiai, padaryti atsižvelgiant į valstybinius Lietuvos interesus, bet nepaisant bendrosios jungtinių valstybių politikos, kuri visada turėjo būti vedama karaliaus vardu. Šitokių žygių galėjo padaryti tik tie žmonės, kurie jautėsi turį faktinės galios Lietuvoje ir galį kalbėti jos vardu. Kancleriai normaliose sąlygose galėjo tik karaliaus vardu veikti, o jiems, kaip minėta, tradicijos buvo garantuota teisė veikti tik palaikant normalius santykius su Maskva.

Šiaip normalūs santykiai su užsieniu buvo palaikomi abiejų valstybių bendrai. Tiesa, jokio tuos reikalus tvarkančio įstatymo nebuvo, bet faktiškai visokios komisijos bei delegacijos užsienio reikalams būdavo sudaromos visada iš abiejų tautų atstovų, nors ne visada jie visi susirinkdavo. Jei būdavo sprendžiamas Lenkijos svarbus klausimas, dažnai neatvykdavo lietuviai, ir priešingai. Kartais į komisijas, kurios turėjo spręsti Lenkiją liečiančius klausimus, lietuvių visai nebūdavo skiriama[596]. Bet jeigu kada nors būdavo deramasi su užsieniu kokiu nors svarbesniu klausimu, nors Lietuvos jis ir neliesdavo, nors jai jis būdavo neįdomus ir nenaudingas, vis tiek į komisiją būdavo skiriama ir lietuvių, nes tokiais atvejais lenkams būdavo labai svarbu, kad Lietuva nuo to reikalo nenutoltų ir neatsisakytų duoti paramos[597]. Iš vienų lietuvių kartais būdavo sudaromos delegacijos tik į Maskvą. Bet ir tai tik iki XVI a. galo[598]. Vėlesniais laikais visos delegacijos jau būdavo mišrios[599]. Tačiau įsidėmėtina, kad į tokius delegatus ne tik Maskvoje, bet ir pačioje Respublikoje buvo žiūrima ne kaip į vienos, bet kaip į dviejų atskirų valstybių atstovus. Matėme, kaip į tą žiūrėjo, pvz., M. Oginskis. Taip pat juos traktuoja ir 1678 m. į Maskvą vykusio Voluinės vaivados M. Čartoriskio palydovas čekas Bernardas

[594] K. Jarochowski, *Dzieje panowania Augusta II*…, p. 433–434, 440, 543.

[595] *VL*, t. VI, p. 82–84 (fol. 164–168).

[596] Pvz., 1633 m. komisija sienoms su Vengrija bei Čekija nustatyti *VL*, t. III, p. 381 (fol. 803–804).

[597] Pvz., žr. *SRP*, t. XVI, p. 153; t. XX, t. 240–241.

[598] 1584 m. Krokuvos seimelis prieš tokius reiškinius protestuoja, žr. ten pat, t. XVIII, p. 362.

[599] Ten pat, p. 254; t. XX, p. 185; *Sbornik imperatorkogo russkogo istoričeskogo obščestva*…, t. 137 ir 142; *AZR*, t. IV, p. 265, 448, 454; t. V, p. 19, 20, 23; *Zrzódła*…, t. I, p. 196–219, t. II, p. 1–56; *Acta Historica*…, t. II, p. 565, 582, 534, 593, 596. W. Trębicki, *Poselstwo L. Sapiehy w r. 1600 do Moskwy, podług dyaryuszu E. Pielgrzymowskiego*, Grodno, 1846.; *AS*, t. IV, p. 92–192; be to, *VL* žr. iš „inventoriaus“ „Kommissye i Kommisarze“.

Tanneris. Savo kelionės aprašyme jis aiškiai sako, kad Lenkijos atstovas esąs M. Čartoriskis, o Lietuvos – su juo kartu vykstąs Polocko vaivada K. J. Sapiega[600]. XVIII a. sudarant delegacijas į užsienį, Lietuva kartais, matyt, būdavo aplenkiama, nes 1733 m. Gardino seimelis tuo skundžiasi ir reikalauja, kad visose delegacijose taip pat būtų ir lietuvių. Esą nejaugi Lietuvoje nesą tam tinkamų žmonių? Lietuva tuo būdu esanti įžeidžiama; to daugiau jau neturį būti, o už patirtas skriaudas reikią reikalauti *restitutionem honoris*[a]. Jie skundžiasi, nors, pvz., 1712 m. į Maskvą taip pat buvo pasiųstas vienas lietuvis maršalka Valadkavičius[601].

Į užsienius siunčiamų delegacijų nariai būdavo apmokami kiekvienos valstybės saviškiai. Tą mes matome ne kartą pabrėžiant ir delegacijas numatančiose seimų konstitucijose ir seimų ginčuose. Pvz., 1672 m. seime, kalbant dėl Maskvon siunčiamų delegatų atlyginimo, Lietuvos kancleris K. Pacas pareiškė, kad lietuviai iš savo iždo paskyrę saviškiam delegacijos nariui 30 000 auks., o delegacijos sekretoriui, kuris taip pat buvo lietuvis, 13 000 auks.; prie atlyginimo lenkų atstovui Lietuva niekad neprisidėdavusi ir dabar negalinti prisidėti[602].

Atvykusius svetimos valstybės atstovus paprastai išlaikydavo tos valstybės iždas, kurioje jie būdavo. Tuo būdu Lietuvai dažniausiai tekdavo išlaikyti Maskvos atstovus, nes jie, kol karalius paskirdavo audiencijos ir derybų laiką bei vietą, dažniausiai laukdavo Lietuvoje (kartais laukdavo ištisus mėnesius). Prie jų paprastai būdavo priskiriamas diplomatinis atstovas, per kurį eidavo visi pasitarimai dėl derybų pradžios bei audiencijos datos; be to, būdavo priskiriamas iždininko valdininkas, kuris turėdavo pareigą parūpinti delegacijai maisto ir pašaro. Prie Maskvos delegacijų ir tas atstovas, ir iždininko, valdininkas paprastai būdavo lietuviai, nes delegacijos pirmiausia patekdavo į Lietuvą ir derėdavosi pirmiausia jos su Lietuvos kancleriu bei jos senatoriais. Tas diplomatinis atstovas lydėdavo delegaciją ir į Lenkiją (jei karalius ją Lenkijoje priimdavo), bet iždininko valdininkas savo misiją baigdavo ant Lenkijos sienos. Ten delegaciją jau turėdavo pasitikti Lenkijos iždininko valdininkas, nes tolimesnis delegacijos aprūpinimas pri-

[600] Tannerio kelionės aprašymas lotyniškai buvo paskelbtas Niurnberge 1689 m. (pasak kitų, pirmą kartą 1680 m.): Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam… anno 1678…, nunc breviter, sed accurate quoad singula nobilia descripta a teste oculato Bernhardo Leopolo Francisco Tannero, Boemo Pragense, Dn. Legati Principis Camerario Germanico. Norimbergae sumptibus Johannis Ziegeri. Anno 1689. Šios knygos vertimas, papildytas kitų aprašymų ištraukomis: B. Banner, *Opisanije putešestvija polskago posolstva v Moskvu v 1678 godu*, perevod s latinskago, primiečanija i priloženija I. Ivakina, Moskva 1891. Ištraukos iš jo aprašymo: *Zbiór pamiętnikow historycznych…*, t. V, p. 162–221; be to, žr. p. 456–464.

[601] *AVAK*, t. VII, p. 282; *VL*, t. VI, p. 103 (fol. 220–221).

[602] *Acta Historica…*, t. II, p. 801. Be to, žr. *VL*, t.V, p. 140 (fol. 265); *Władisława IV króla Polskiego Listy…*, p. 26, 40, 43, Nr. 30, 49, 51.

klausė jam. Pragyvenimą ir Lenkijoje paprastai duodavo tokį, kokį jau būdavo nustatęs Lietuvos iždininkas. Delegacijai grįžtant, ant Lenkijos sienos ją vėl pasitikdavo Lietuvos iždininko valdininkas ir rūpindavosi ja iki pat Maskvos sienos[603].

Šita tradicija, kad kiekviena valstybė turi pareigos išlaikyti svetimų valstybių atstovus, kol jie bus jos teritorijoje, pagaliau buvo patvirtinta ir 1673 m. konstitucija, kas trečią seimą perkeliančia į Lietuvą. Ja buvo nustatyta, kad, kaip visi atstovai, priimami seimui vykstant Lenkijoje, yra jos išlaikomi, taip atstovai, priimami seimui vykstant Lietuvoje, turi būti Lietuvos iždo išlaikomi[604]. 1677 m. konstitucija taip pat buvo patvirtinta Lietuvos iždininkų teisė paskirti savo žmogų (bet tik turintį Lietuvoje pakankamai turto) prie visų į ją pakliūvančių svetimų valstybių atstovų[605]. Kadangi beveik visada svetimų valstybių atstovai vis dėlto galutinai pakliūdavo į Lenkiją, kur nuolat gyveno karalius (daugelis Lietuvos nė nepamatydavo), tad Lenkijai jie visada daug daugiau kainuodavo negu Lietuvai. Dėl to suprantama, kad nuo XVII a. pabaigos (atsiminkim, kad tuo metu jau ir Maskvos reikalai Lenkijai rūpėjo) pradedama reikalauti, kad nors ⅓ Maskvos atstovams reikalingų lėšų duotų Lietuva[606]. Jokio įstatymo tuo reikalu vis dėlto ilgai neatsirado. Bet XVIII a. tokia tvarka jau, rodos, buvo[607], o Stanislovo Augusto laikais ir seimų konstitucijos tam reikalui skiria specialias sumas, kurių ⅓ turėjo duoti Lietuvos iždas[608]. Mat santykiai jau buvo pasikeitę: vietoj delegacijų teko išlaikyti specialius atstovus rezidentus, šituo laikotarpiu taip pat sumažėjo kanclerių reikšmė užsienių politikoj, nes su reziduojančiais ministeriais karalius visada galėdavo pats palaikyti santykius; o be to, nuo 1775 m. atsiradus Nuolatinei Tarybai, visus užsienių reikalus perėmė specialus Užsienių departamentas, kurio nariu tegalėjo būti vienas iš kanclerių. Nebūdami departamento nariais, dabar kancleriai tegalėjo turėti tik patariamąjį balsą. Atsisakyti prispausti antspaudą jau buvo nebegalima. Tarp Lietuvos ir Lenkijos antspaudų užsienio reikaluos taip pat jau nebuvo daroma jokio skirtumo[609].

[603] Žr. Maskvos delegacijų raportus, paskelbtus *Sbornik imperatorkogo russkogo istoričeskogo obščestva*…, t. 137 ir 142; *SRP*, t. XI, p. 122; *AZR*, t. III, p. 239. 1634 m., įsakydamas Lietuvos iždininkui Maskvos kurjerį pasiųsti net į Torunę, per Varšuvą, Vladislovas Vaza rašo, kad išlaidas grąžinsiąs Lenkijos iždas. – *Władisława IV króla Polskiego Listy*…, p. 75–77, Nr. 91, 92.

[604] *VL*, t. V, p. 67 (fol. 108).

[605] Ten pat, p. 263–264 (fol. 539).

[606] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, d. 2, p. 754.

[607] *AVAK*, t. VII, p. 282.

[608] *VL*, t. VII, p. 214–215 (p. 485–486); p. 306 (fol. 652); t. VIII, p. 550 (fol. 891), p. 562 (fol. 931).

[609] Ten pat, t. VIII, p. 73–74 (fol. 100–101); W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienia Rady Neustającej*, Kraków, 1917, p. 315–316.

Tuo būdu XVIII a. gale užsienių reikaluose kancleriai nustojo buvę krašto ministeriais, virto valdovo antspaudininkais. Tačiau vidaus santykiuose jų vaidmuo nepasikeitė.

3. Iždas

Jeigu maršalkų ir kanclerių kaip veikiančių prie karaliaus arba jo vardu veikimo sferos dažnai susikryžiuodavo ir dėl to tarp atitinkamų Lietuvos bei Lenkijos ministerių dažnai kildavo nesusipratimų bei varžytynių, tai kitų dviejų vadybų vedėjų – iždo ir karo ministerių – veikimo sferos buvo aiškiai atribotos: abiejų valstybių iždininkai savo žinioje turėjo atskirus iždus, o etmonai – atskiras kariuomenes. Tuo būdu čia jau negalima kalbėti apie tuos pačius reikalus (kartu ar pakaitomis) tenkinusių ministerių santykius, bet tenka kalbėti apie santykiavimą visiškai atskirų dviejų valstybių vadybų, apie vaidmenį bei vietą jungtinių valstybių gyvenime dviejų atskirų iždų ir dviejų atskirų kariuomenių. Kalbėti apie jų organizacijų (mokesčių sistemų, krašto turtų eksploatacijos, iždo valdymo organizacijos, kariuomenės komplektavimo, taktinių vienetų sudarymo, karinės disciplinos ir pan.) skirtumus mums taip pat būtų per platu. Tad abiejų valstybių iždus ir kariuomenes paliesime tik kaip atskirus faktus, į jų organizacinius skirtumus nesigilindami.[a]

Liublino unijos aktai iždų bei jų organizacijos visai nepalietė. Jie, kaip buvę, liko atskiri ir atskirai tvarkomi, o abiejų kraštų iždininkai gavo vietas senate ministerių tarpe. Tik nepakliuvo į senatą nei Lietuvos, nei Lenkijos kiemo iždininkai. Kaip minėta, jie pasidarė senatoriais tik nuo 1775 m.[610] Taip atskirai organizuoti ir tik savo krašto reikalams skirti iždai išgyvavo iki pat Respublikos gyvenimo pabaigos. (Apie vienintelį bandymą juos sujungti mums teks kalbėti atskirai.) Bet tiesioginio tuo reikalu įstatymo niekad nebuvo priimta: nėra tokio nuostato nei Lietuvos Statute, nei seimų konstitucijose. Tai buvo toks aiškus gyvenimo faktas, kurio įstatymuos fiksuoti nebuvo jokio reikalo. Bet vis dėlto tą patį mes matome iš netiesioginių įstatymų, kuriuose atskiri iždai bei jų ministeriai – iždininkai – minimi kaip esąs gyvenimo faktas. Pirmiausia tą rodo visi skelbiamieji mokesčių rinkimo universalai. Toliau tokia, pvz., yra 1607 m. konstitucija *O urzędzie Podskarbiów*[b], pagal kurią visus iždo reikalus kiekvienoje valstybėje matome tvarkant savus iždininkus[611]. Kita to pat seimo konstitucija nustato, kad prie

[610] *VL*, t. VIII, p. 111–112 (fol. 179–180).

[611] Ten pat, t. II, p. 439 (fol. 1609).

karaliaus priskirti senatoriai rezidentai pragyvenimui lėšų turi gauti iš atskirų iždų: lietuviai iš Lietuvos, o lenkai – iš Lenkijos iždo. Jei jie savo pareigų neatliktų, tai skirtoji 1 000 grivinų pabauda taip pat eina į abu iždus – destis, kurios valstybės senatorius tokią pabaudą sumokės. Dar kita 1607 m. konstitucija nustato, kuriuo būdu iš svetimšalių turi būti atimti jų iš karaliaus išprašytieji valstybiniai dvarai: Lietuvoje tą turi atlikti jos iždininkas[612]. Pagaliau ketvirtoji to paties seimo konstitucija Lietuvos Metriką paveda saugoti jos iždininkui[613]. Po XVII a. vidurio Maskvos ir Švedų karų, Lietuvos iždė buvusiam archyvui nuklydus kažkur į pašalines rankas, 1667 ir 1673 m. konstitucijos jį suieškoti ir toliau saugoti vėl pavedė Lietuvos iždininkui[614].

Eile konstitucijų buvo numatyta ir atskira, kiek skirtinga nuo Lenkijos, mokesčių rinkėjų ir iždininko darbo tikrinimo tvarka. Iš jos taip pat matyti Lietuvos iždo atskirumas. Tai atliekama specialių seimo skirtų komisijų, vėliau vadinamų Iždo tribunolu. Visos tos komisijos bei tribunolai kiekvienoje valstybėje sudaromi iš vienų savo krašto žmonių ir tesprendžia tik savo krašto reikalus[615]. Taip buvo iki 1764 m., kada buvo įkurtos atskiros Lietuvos ir Lenkijos iždo komisijos[a], perėmusios ir iždo tribunolų, ir žymią dalį iždininkų pareigų[616].

[612] Ten pat, p. 434 (fol. 1593–1599).

[613] Ten pat, p. 449 (fol. 1631).

[614] Ten pat, t. IV, p. 468 (fol. 994); t. V, p. 90 (fol. 155–156). Lietuvos Metrika buvo saugojama specialiai tam išnuomotuose 4 namuose: Morų, Jono Kliučatos, Jurgio Lango ir Grigorijaus Kolzanovskio. Žr. M. Łowmiańska, Dokumenty do historji kamienic, przeznaczonych na chowanie Metryki W. X. L. (1588–1712), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. VII, Nr. 1–2, p. 293–311.

[615] Žr., pvz., *VL*, t. II, p. 328–330 (fol. 1367–1372), p. 370 (fol. 1458–1459); p. 439–440 (fol. 1610–1611); t. III, p. 120–122 (fol. 246–249).

[616] Atitinkamos konstitucijos *VL*, t. VII. Apie komisijas mums dar teks atskirai kalbėti. Apie Iždo tribunolą yra specialus darbas L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Iždo Tribunolas (1613–1764)*, Kaunas, 1936. Gaila, kad autorius, kuris naudojosi vien seimų konstitucijomis, nenurodė aiškaus skirtumo tarp Lietuvos ir Lenkijos iždų organizacijos bei procesinių skirtumų ižd. tribunoluose (konstitucijose iš tikro dažnai tą skirtumą sunku suvaikyti). Autorius taip pat praleido labai svarbią 1697 m. *coaequatio jurium* konstituciją, kuria buvo žymiai susiaurintos ir Lietuvos iždininkų teisės. Aiškus dalykas, kad tas faktas labai paveikė ir Lietuvos iždo tribunolo darbą. Autorius taip pat nepastebėjo skirtumo mokesčių rinkimo tvarkoje bei jų saugojimo organizacijoje prieš ir po to 1697 m. įstatymo. Rašydamas apie centrinius Lietuvos teismus, Iždo tribunolą bei Iždo komisiją yra lietęs taip pat ir F. I. Leontovičius (F. I. Leontovič, Centralnyja sudebnyja učreždenija v Velykom Kniažestvie Litovskom do i poslie Liublinskoj unii, *Žurnal Ministerstva Justicii*, 1910, II, p. 194–200; visas str. p. 185–226). Ir šitas darbas turi labai panašių ydų. Naudodamasis tuo pačiu *VL* rinkiniu, F. I. Leontovičius taip pat dažnai sumaišo Lenkijos ir Lietuvos iždų organizacijos dalykus ir pridaro kitokių klaidų. Jis taip pat nepastebėjo 1697 m. *coaequatio jurium* įstatymo įneštų naujumų, Lenkijos mokesčių rinkėjų funkcijas priskyrė ir Lietuvos mokesčių rinkėjams, iždininkui Gosievskiui esant Maskvoje belaisviu paskirtą laikiną Lietuvos iždo administratorių palaikė nuolatiniu iždininko padėjėjo institutu ir pan. Kaip ir daugumos vėlesniųjų F. I. Leontovičiaus skubotai parašytų straipsnių, taip ir šio straipsnio išvados gali būti tik labai atsargiai priimamos.

Jau kalbant apie seimo darbą, buvo pabrėžta, kad sau reikalingus mokesčius lietuviai patys užsidėdavo. Taip pat jau buvo minėta, kad tik Lenkiją liečiantiems reikalams lietuviai savo pingų neduodavo. Savo reikalams iš Lenkijos jie taip pat negaudavo. Tiesa, kartais tokios paramos vieni kitiems duodavo, bet to jokiu būdu negalima laikyti bendru krašto pinigų naudojimu. Jeigu kada nors Respublikai pasisekdavo gauti kokių pajamų iš šalies, tai lietuviai visada pareikšdavo pretenzijų gauti ir savo dalį. Pvz., kai 1672 m. buvo gauta, Turkų karo reikalui skirta, popiežiaus subsidija 400 000 auks., tai 200 000 buvo paskirta Lenkijos kariuomenei, 100 000 – Lietuvos kariuomenei, o kita dalis buvo paskirta kazokams bei ginkluotei parūpinti[617]. Kai 1673 m. konstitucija leido sunaudoti kariuomenės reikalams dalį karališkųjų brangenybių, tai 1674 m. konvokacijos seime lietuviai pareikalavo, kad ⅓ už juos gautų pinigų būtų paskirta Lietuvos kariuomenei[618]. (Ar iš tikro brangenybės buvo parduotos ir ar pasisekė Lietuvai savo dalį gauti, žinių neteko rasti.) 1684 m. iš Turkų karo reikalui skirtųjų popiežiaus ir kardinolų sumų Lietuva, nors ir su vargu, savo dalį taip pat išsireikalavo[619]. Reikalavo jie taip pat ⅓ ir iš Augusto II atstovų elekcijos metu pažadėtųjų 10 milijonų[620]. 1790 m. ⅓ sumos lietuviai išsireikalavo iš Stanislovo Augusto padovanotųjų brangenybių, įvertintų apie ½ milijono auksinų[621]. 1665 m. Vilniaus konvokacija net reikalavo, kad Lenkijos iždas grąžintų iš Lietuvoje gyvenančio Brianskio už nobilitaciją paimtus pinigus[622].

Lietuvos iždė Vilniuje iki pat paskutiniųjų Respublikos gyvenimo laikų buvo saugojamos savosios brangenybės[623], bet lietuviai visada jautėsi turį teisių ir į bendrųjų valdovų brangenybes. Dėl to jau Henriko Valua ir Stepono Batoro *pacta conventa* punktų buvo nustatyta, kad tas brangenybes turįs saugoti Lenkijos iždininkas, bet patalpos bei dėžių raktams saugoti ir užantspauduoti buvo paskirti 5 pirmieji Lenkijos ir 2 Lietuvos senatoriai[624]. 1587 m. konvokacijos seimo konstitucija brangenybes peržiūrėti ir užantspauduoti iki karūnacijos patiki Lenkijos iždininkui ir tiems, „kurie pagal konstitucijas prie to priklauso“[625], t. y. aniems 7 senatoriams. Brangenybių saugotojai bendru

[617] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego…*, p. 309.

[618] 1674 m. Trakų seimelio instrukcijos § 14. Instrukcijos originalas yra *CVA*.

[619] *Listy z czsów Jana III i Augusta II…*, p. 34, 65, 67, 68, 75, 83, 87, 88, 96.

[620] *AVAK*, t. IV, p. 62.

[621] *Dziennik Czynności Seymu Głównego Ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi Oboyga Narodów…*, 1790 VII, 227 ses.

[622] *AVAK*, t. IV, p. 23.

[623] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne…*, t. I, p. 196.

[624] *VL*, t. II, p. 156–161 (fol. 900, 920).

[625] Ten pat, p. 231 (fol. 1063).

posakiu vėl buvo patvirtinti 1628 m.[626] 1685 ir 1690 m. seimai paskyrė brangenybėms peržiūrėti komisijas, į kurias, be asmenų, prie brangenybių saugojimo priklausančių pagal įstatymus, dar pridėta po keletą senatorių (vien lenkų) ir po keletą atstovų iš visų trijų provincijų[627]. Tokia pat komisija buvo sudaryta 1703 m., o tada jai savo darbo neatlikus, kita buvo sudaryta 1726 m., paskui 1736 m. ir pagaliau 1764 m.[628] Visos jos sudarytos iš abiejų tautų atstovų. Kai Stanislovas Augustas ruošėsi karūnuotis Varšuvoje, tai karališkąsias brangenybes iš Krokuvos atgabenti buvo patikėta tai pačiai mišriai komisijai, paskirtai 1764 m. konvokacijos seimo. Jas atgal nuvežti buvo patikėta tik pačiam jų saugotojui *(kustosz)* ir dviems lenkų kaštelionams[629].

Tuo būdu, kaip matome, brangenybės buvo saugojamos Lenkijos iždе ir jos iždininko prižiūrimos. Lietuvos iždininkai iš karto reikalavo, kad ir jie taip pat būtų prileisti prie brangenybių globos. Toks reikalavimas, pvz., buvo pareikštas 1592 m. seime[630]. Galimas dalykas, kad jis buvo keltas ir kituose seimuose (tik mes neturime žinių), bet niekad jis nebuvo įvykdytas. Ir labai charakteringa, kad Lietuvos iždininkai nebuvo įleisti net į iždo brangenybių saugotojų senatorių grupę. Nematome jų taip pat nė vienoje iždo brangenybes revizavusioje komisijoje. Matyt, lenkai bijojo klausimą sukomplikuoti, nes, vieną kartą prie brangenybių priėję, Lietuvos iždininkai galėjo lengviau pasiekti Lenkijos iždininkų teisių. Brangenybių saugojimas galėjo būti vienintelė vieta, kur abiejų valstybių iždininkų veikla galėjo susidurti, bet Lietuvos iždininkai nuo jų buvo nustumti[631]. Tuo tarpu pati Lietuvos valstybė prie brangenybių saugojimo buvo prileista, nes iš tikro tai buvo kartu ir jos valstybės insignijos, įgytos taip pat ir jos pinigais.

Šiaip iždininkų ir apskritai iždo veikimo sferos buvo aiškiai apibrėžtos teritorijos. Nei Lenkijos, nei Lietuvos iždininkas anapus savo valstybės sienos niekad negalėjo veikti. Kadangi iždininko bei jo agentų veikla visada turėjo paliesti pačią bajoriją ar kitus visuomenės sluoksnius, tai šitą dėsnį ir pati bajorija labai uoliai saugojo. Tam yra labai charakteringas Brastos bajorijos seimelio nutarimas, padarytas 1711 m. vasario 17 d.

[626] Ten pat, t. III, p. 448 (fol. 945).

[627] Ten pat, t. V, p. 347–348, 381–382 (fol. 713, 783–784).

[628] Ten pat, t. VI, p. 52, 231–232, 321–322 (fol. 99–100, 453–454, 663); t. VII, p. 49–50 (fol. 96).

[629] Ten pat, t. VII, p. 52, 165 (fol. 102, 374).

[630] *SRP*, t. XXI, p. 329.

[631] Antra sfera, kur abiejų kraštų iždininkai (kiemo) turėjo susidurti, buvo valdovo aprūpinimas. Bet kadangi tas klausimas įvairiais laikotarpiais įvairiai buvo tvarkomas, tad šį kartą apie tai nekalbėsim, nes tektų per daug toli nusiekti.

Esą Lenkijos vicemedžioklis, išnuomojęs Lenkijos muitus, įkūręs dvi kameras Brastos vaivadijoj ir imąs niekad nebuvusius muitus. Tuo tarpu siena tarp Lietuvos ir Lenkijos esanti nustatyta įstatymų ir Lenkijos iždo agentai jos negalį peržengti. Kad klausimas tais sumaiščių laikais neužsivilkintų, bajorija niekam nesiskundžia, nekelia jokios bylos, bet išsirenka savą regimentorių (sušauktų ginkluotų bajorų vadą), kuriam paveda tuos „invasores granic“ išvyti. Jei jie priešintųsi, reikią suimti ir pristatyti į pilies kalėjimą[632].

Turėdamos visiškai atskirus iždus, abi valstybės turėjo taip pat atskirus vidaus ir užsienio muitus. Buvo mokami muitai ir ant Lietuvos Lenkijos sienos. Muitinės veikė visiškai atskirai ir be jokio kontakto. Tik 1589 m. seimui dviem metams pakėlus muitus, karalius mokesčių rinkimo universalu įsakė, kad tiek iš Lenkijos, tiek iš Lietuvos pirklių, sumokėjusių muitus savo krašte, nuvykus į kitą kraštą (lietuviams į Lenkiją, o lenkams į Lietuvą), antrą kartą muitai nebebūtų imami[633]. Tuo būdu abiejų iždų pajamos turėjo susimaišyti, bet šį kartą nei vienas iždas dėl to skriaudos negalėjo turėti, nes visų tų muitų pajamos buvo paskirtos karaliaus stalo išlaidoms bei jo įkeistiems dvarams išpirkti. Dėl to ir nebuvo protestuota. Šiaip pirkliai, vykdami iš vienos valstybės į kitą, turėjo mokėti muitą. Tą buvo patvirtinęs specialiu aktu ir tas pats karalius Zigmantas Vaza[634]. Ir vėlesniais laikais dažnai užtinkame skundų, kad pirkliams, kurie iš užsienių prekes gabena į Lietuvą per Lenkiją arba į Lenkiją per Lietuvą, tenka sumokėti net dvigubus muitus[635].

Iš visų Lietuvos muitinių lenkus labiausiai paliesdavo Brastos kamera, muitavusi prekes, vežamas Bugo upe. Kadangi Bugas prasideda tuometinėje Lenkijoje ir tik jo vidurupis kliudo Brastos vaivadijos kampą, tai lenkai už iš Bugo aukštupio transportuojamas prekes Brastoje turėdavo sumokėti muitą vien už pasinaudojimą upe tranzitui. Pietinės Lenkijos sričių bajorijai, kuriai Bugas buvo patogiausias kelias į Vyslą, o per ją į jūras, Brastos muitinė buvo kaip krislas akyje. Ne kartą ji buvo lenkų puolama, o tarpais net būdavo panaikinama, bet po kiek laiko vėl atgydavo. Šiuo klausimu gana charakteringas ginčas tarp lietuvių ir lenkų įvyko 1748 m. seime. Atsakydamas į lenkų

[632] *AVAK*, t. VII, p. 192. Konstitucija (1674 m.), draudžianti Lenkijos Augustavo muitinės valdininkams peržengti Lietuvos sieną. *VL*, t. V, p. 126 (fol. 232–233). 1718 ir 1719 m. Brastos vaivadijos instrukcijose atstovai įpareigojami įžiūrėti, kad jokie Lenkijos urėdai neįlįstų į Lietuvą. *AVAK*, t. IV, p. 431, 439.

[633] *VL*, t. II, p. 301 (fol. 1311–1312).

[634] *AVAK*, t. III, p. 330; *Opis dokumentov…*, t. X, sk. 211, Nr. 856.

[635] Žr. *AVAK*, t. VII, p. 274; t. VIII, p. 358. XVIII a. vidury beveik kiekvienoje Brastos vaivadijos instrukcijoje randame reikalavimą leisti jiems iš Gdansko – Vysla, paskui Bugu – atsigabenti be muito druskos. Esą kitos Lietuvos vaivadijos, kurios druską gaunančios Nemunu, to muito nemokančios. Žr. eilę instrukcijų *AVAK*, t. IV.

atstovų puolimus, Brastos atstovas M. Matuševičius aiškino, kad Lietuvos iždui Brastos muitinė duodanti apie 1 000 000 auks. pajamų ir iždas jų išsižadėti negalįs. O pagaliau esą Lietuva lenkams galinti visiškai nesiaiškinti dėl joje veikiančios tvarkos. Kas atvykstąs į svetimą kraštą, turįs prisitaikyti prie jo tvarkos ir pakelti jo uždėtas naštas. Tad nereikią jų gintis ir į Lietuvą atvykstantiems lenkams. Lietuvos pirkliai, prekiaudami Lenkijoje, taip pat pakelia visas ten pirkliams uždedamas naštas. Tada didžiausi Brastos muitų priešai lenkai pareiškė, kad Lietuva iš tikro esanti „jurium suorum domina" ir su savo pinigais galinti elgtis kaip tinkama, bet neturinti norėti, kad jos reikalams mokėtų pinigus Lenkijos bajorija. Žinoma, visiems buvo aišku, kad žymi dalis Brastos muitinės pajamų buvo gaunama iš lenkų, bet lietuviai nenusileido[636]. Pagaliau ir tas 1748 m. seimas iširo, kaip ir visi Augusto III laikų seimai, ir pirmoji tą reikalą tvarkanti konstitucija buvo priimta tik 1764 m. konvokacijos seime.

Konvokacijos seimo Lenkų konfederacijos akte randame nuostatą, kad už Būgu transportuojamas prekes neturį būti imama dvigubo muito: pusė nustatyto muito turį būti sumokėta Lenkijos muitinėje, o kita pusė Lietuvos muitinėje Brastoje[637]. Lietuvos konfederacijos aktas šito neprisimena, bet, tvirtindamas Brastos seniūnų imamą muitą, pabrėžia, kad upe plukdomos prekės nuo jo turinčios būti atleistos. Savo rėžtu lietuviai prisimena, kad lig tol buvęs dvigubai apmuituojamas į Lietuvą gabenamas vengrų vynas: vieną sykį už jį mokėdavę muitą Lenkijoje, o kitą Lietuvoje. Dabar nustatoma, kad pirklys, parodęs Lenkijos muitinės kvitą, Lietuvoje muito nebeturįs mokėti[638].

1764 m. seimas muitus buvo nutaręs taikyti ne vien pirkliams, bet ir bajorams bei dvasininkams. 1766 m. seimas tą panaikino ir bajorijos prekes nuo muitų vėl atleido. Kartu buvo panaikinti muitai tarp Lietuvos ir Lenkijos[639]. Bet bendro pobūdžio įstatymo dar nepakako. Kad čia nekiltų kokių nesusipratimų, reikėjo įstatymo, kuris viską smulkiai sutvarkytų. Tai buvo bandyta padaryti 1768 m. seime. Dabar buvo nustatyta, kad ir iš užsienių prekes gabeną pirkliai muitą mokėtų tik vieną kartą: Lenkijoje arba Lietuvoje. Taip pat buvo numatyta, kad kiekvieno krašto Iždo komisija turi duoti savo pirkliams specialius „pasus". Muitininkai turi žiūrėti, kurio krašto pirklys yra, ir, imdami muitą, jų sumokamus pinigus turi įrašyti į specialias atskiras knygas, o abiejų kraštų iždo komisijos kas ½ metų turi atsiskaityti: kiek lenkai pirkliai bus sumokėję Lietuvoje,

[636] *Dyaryusz sejmu z r. 1748*…, p. 235–239.

[637] *VL*, t. VII, p. 22–23 (fol. 36).

[638] Ten pat, p. 79 (fol. 162). Šis vyno atleidimas nuo dvigubų muitų, žinoma, buvo padarytas ne fiskaliniais sumetimais, bet tam, kad Lietuvoje nebūtų per brangi bajorijos perkama prekė.

[639] Ten pat, p. 192 (fol. 436–437).

tiek turi būti grąžinta Lenkijos iždui, o kiek lietuviai pirkliai bus sumokėję Lenkijoje, turi būti grąžinta Lietuvos iždui. Atskirai vėl prisimenama vengrų vynas. Pirkliai, turį Lietuvos iždo komisijos „pasus“, ant Lenkijos sienos prisiekę, kad vynas iš tikro į Lietuvą vežamas, turi būti praleidžiami be muito. Jį turi sumokėti atvykę į Lietuvą. Lenkijos muitinėse jie turi sumokėti tik pusę vadinamojo sandėlinio mokesčio (antroji pusė paliekama Lietuvos iždui), kurio Lenkijos iždas jau nebeturi grąžinti Lietuvai. Kad tuo būdu neįvyktų kokių suktybių, Lenkijos muitinės pravežamąjį vyną turi registruoti ir pranešti duomenis Lietuvos iždo komisijai. Pirkliai, kurie neturės nei vienos valstybės „paso“, turės sumokėti muitus toje valstybėje, į kurią įvažiuos. Abiejų valstybių „pasų“ negali gauti niekas, bet kiekvienos valstybės pirklys bent dalį savo prekių gali parduoti ir ne savo krašte. Tik tada ant sienos jis turi tą pranešti muitinėje. Dėl muito, lenkų pirklių sumokėto Lietuvoje, o lietuvių Lenkijoje, jei prekės ten bus parduotos, iždai neatsiskaito. Jeigu Lietuvos ar Lenkijos pirkliai užsienio prekes gabena kur nors per Lietuvą arba per Lenkiją tik tranzitu, tai tranzitinis muitas lieka tai valstybei, per kurią gabena. (Kaip turi būti pasielgta, kai tranzitas eina per abi valstybes, įstatymas nenumato, bet greičiausia turėjo būti sumokamas dvigubas muitas[640].) Tai jau savotiška muitų unija. Bet tai pirmą kartą po 200 m. bendro valstybių gyvenimo.

Vis dėlto ir ši naujoji tvarka paliko painiavos ir davė progos kilti naujiems ginčams dėl atsiskaitymo. Pvz., 1784 m. seime lietuviai nurodinėja, kad Lenkijos iždas esąs neatsiskaitęs nei iš muitų, nei iš vadinamųjų Genujos loterijos pajamų[641]. Atsiskaityti reikalauja visi lietuviai, susitarę savo atskirame posėdy. Bet lenkai nurodinėja, kad 1768 m. nustatytų sąlygų neišpildžiusi pati Lietuva, tad Lenkijai nereikią atsiskaityti[642]. Tuo tarpu tas klausimas taip ir liko neišspręstas. Lietuvos iždo komisijai dėl to iškėlus bylą Nuolatinėje Taryboje, ši 1785 m. birželio 3 d. padarė sprendimą, kuriuo ginčą paliko išspręsti seimui, o 1786 m. seimas panaikino tą Tarybos sprendimą ir pavedė abiejų kraštų iždo komisijoms pačioms susitarti, vadovaujantis 1768 m. konstitucija[643]. Tuo būdu lietuvių tezė laimėjo: naujo jokio įstatymo nebereikėjo. Reikėjo tik apskaičiuoti, kiek Lietuvos pirkliai Lenkijoje yra sumokėję daugiau negu Lenkijos pirkliai Lietuvoje.

640 Ten pat, p. 390–393 (fol. 841–843).

641 Ši loterija buvo įsileista į Respubliką 1768 m. konstitucija ir ¼ jos pajamų turėjo tekti Lietuvos iždui. Žr. ten pat, p. 314 (fol. 672).

642 *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego…*, 1785, p. 216–217, 242, 243, 275–276; *Zbiór mów w czasie seymu szescio niedzielnego roku 1784…*, p. 116–119, 353–354.

643 *VL*, t. IX, p. 34, § XIII.

Ir iš tikro po seimo iždų komisijos susitarė, kad Lenkijos iždas turi grąžinti Lietuvos iždui 200 000 auks.[644]

Gal dėl to, kad 1768 m. įstatymas visko neišsprendė[645], gal dėl to, kad buvo nesusipratimų dėl atsiskaitymo, tarp Lietuvos ir Lenkijos muitai vis dėlto liko ir toliau. Reikalavimą juos panaikinti randame ir kai kuriose 1790 m. Lietuvos seimelių instrukcijose[646]. Taip pat buvo iškeltas tas klausimas ir seime. Jį iškėlė Lenkijai kaimyninių Lietuvos vaivadijų atstovai. Lietuvos kiemo iždininkas A. Dziekonskis gynė pirmiausia Brastos muitinę, kurioje Lietuvos iždas gaunąs ½ muitų už iš Voluinės gabenamas prekes. Vis dėlto jam tų muitinių apginti nepasisekė. Iždo komisijos įstatymu visi muitai tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo panaikinti[647]. Mums jau žinomas toks pat 1766 m. įstatymas nebuvo įgyvendintas, nes Lietuva jokiu būdu nenorėjo mažinti savo pajamų. Dabar jį įgyvendinti jau nebuvo tokių kliūčių, nes tuo pačiu įstatymu buvo sujungti ir iždai. Bet, kaip jau nebebuvo kada įvykinti tą visą įstatymą, taip vargu ar buvo spėta ir muitines panaikinti. Maždaug po pusės metų Targovicos konferencija nušlavė visas naująsias reformas ir iždus vėl atskyrė.

Kaip jau buvo minėta, į vienos valstybės iždo administraciją bei į mokesčių sistemą kita valstybė visiškai nesikišo. Nesant jokių svarbesnių, vienai kuriai valstybei ypatingai rūpinčių klausimų, viena valstybė net nesikišo į kitos mokesčių dydį. Lietuva normaliose sąlygose mokesčių paprastai užsidėdavo tiek, kad visos jos pajamos sudarytų ½ Lenkijos pajamų[648]. Bet tai buvo tik tokia tradicija. Kad lenkai būtų spyrę lietuvius pakelti savo mokesčius pačios Lietuvos reikalams, šaltiniuose žinių neteko užtikti. Turint galvoje ano meto santykius, galima suprasti, kad taip nė negalėjo būti. Tokios presijos lietuviai lenkams, o lenkai lietuviams galėjo daryti tik tada, kai arba norėjo gauti iš antrosios pusės paramos, arba, nenorėdami jos duoti, vertė antrąją pusę mokesčių tiek užsidėti, kad paramos prašyti jau nebereikėtų, šiaip kiekviena valstybė savo reikalams mokesčių galėjo skirti tiek, kiek pati norėjo. Visoje Respublikos gyvenimo istorijoje dažnai girdime kalbų apie vadinamąsias mokesčių koekvacijas. Buvo tuo reikalu priimta ir specialių konstitucijų (pvz., 1634, 1635, 1642, 1649, 1654 m.), bet tai vis konstitu-

[644] Žr. 1786 m. gruodžio 6 d. pranešimą iš Varšuvos Kosakovskių šeimos korespondencijos t. IV, Nr. 26, *CVA*.

[645] Jis, pvz., nenustatė, kaip turi būti elgiamasi, jei į Lietuvą bus atvežti Lenkijos gaminiai arba jei iš užsienio prekės bus atvežtos jau kitų pirklių, ne tų, kurie jas pergabeno per sieną; arba ir tas pats pirklys, kuris iš karto buvo manęs prekes parduoti Lenkijoje, vėliau jas galėjo gabenti į Lietuvą.

[646] Minsko ir Naugarduko instrukcijų nuorašai (iš *AADW*) autoriaus rinkiny.

[647] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 24 ir 25, p. 93, 97; *VL*, t. IX, p. 320, Nr. 343, § 4.

[648] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne*…, t. I, p. 393.

cijos reikalaujančios, kad būtų sulyginta mokesčiai atskirų vaivadijų ir pavietų. Mažiau mokesčių sumokėję Lietuvos arba Lenkijos pavietai būdavo sulyginami su kitais to paties krašto pavietais, bet niekad negalėjo būti kalbos apie tikslios mokesčių proporcijos išlaikymą tarp abiejų valstybių. Tai buvo jų kiekvienos reikalas ir kiekviena pati apie tai turėjo spręsti. Kiekviena jų turi aprūpinti savo reikalus iš normalių savo krašto pajamų, o jei to nepakanka, gali pasiskolinti.

Kiekviena valstybė užsieny skolas užtraukia atskirai[649]. Užsitarnavusiems ar valstybės reikalais besirūpinant išlaidų padariusiems žmonėms atlyginama taip pat kiekvienoje valstybėje atskirai, t. y. saviškiams[650]. Tik ypatingose sąlygose kartais iš Lietuvos iždo paskiriama subsidija ir lenkui. Pvz., 1673 m. buvo paskirta 100 000 auks. iš Lenkijos iždo ir 30 000 auks. iš Lietuvos iždo Lenkijos lauko raštininkui S. Čarneckiui, pasižymėjusio Švedų karų didvyrio brolvaikiui, Golombio konfederacijos maršalkai. Lietuviai po ilgų ginčų sutiko prisidėti prie jo apdovanojimo tik dėl to, kad jam būnant seimo maršalka buvo priimta konstitucija kas trečią seimą perkeliant į Lietuvą[651]. Šiaip perkelti dalį naštos Lietuvos iždui lenkams nepasisekdavo. Pvz., 1774 m. delegaciniam seime lenkai reikalavo, kad prie atlyginimo Didlenkių konfederacijos regimentoriui Kraševskiui ir jo draugams už nustotus dvarus bei turtą kovojant su Prūsija prisidėtų ir Lietuvos iždas, bet lietuviai nuo to apsigynė. Tuo reikalu priimtoje konstitucijoje yra aiškiai pabrėžta, kad visiems turi būti atlyginama iš Lenkijos iždo[652]. Jei kieno nors išlaidos, padarytos valstybės reikalams, pripažįstamos visos valstybės skola, tai moka abu iždai[653].

[649] Pvz., 1789 m. buvo priimtas įstatymas, leidęs Lenkijos iždui pasiskolinti 7 milijonus, o Lietuvos iždui – 3 milijonus auks. *VL*, t. IX, p. 64, 106, 110–111. Apie ginčus dėl tos paskolos seime žr. *Dyaryusz seymu ord… zaczętego 1788 r.*, II cz. I, p. 281, 285, 286; cz. II, p. 81–82, 85–86; *Dziennik Czynności Seymu Głównego Ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi Oboyga Narodów…*, 1789, cz. IV, p. 421, 422, 560–561; cz. VII, ses. 221, 222.

[650] Žr. daugybę konstitucijų pagal *VL* inventorių: summy, zaslugi, assekuracye.

[651] *VL*, t. V, p. 88 (fol. 152); *Acta Historica…*, t. II, p. 1252–1253. Be to, žr. *VL*, t. VI, p. 152–154 (fol. 309–313).

[652] *Protokol albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi od stanów Rzeczy-Pospolitey na seymie extraordynaryinym warszawskim do zawarcia traktatów z dworami Wiedenskim, Peterzburskim i Berlinskim, dnia 19 maia roku 1773 wyznaczoney, a dnia 19 marca roku 1775 zakonczoney…*, zag. VI, cz. I, p. 61–64 (čia puslapių numeracija sumaišyta: pastarieji du puslapiai pažymėti 55 ir 56); *VL*, t. VIII, p. 132–133 (fol. 221–222).

[653] Pvz., 1780–1782 m. taip buvo išspręsta skola Radviloms, žr. *VL*, t. VIII, p. 588 (fol. 978); t. IX, p. 15; *Dyaryusz seymu…*, 1780 (mažasis), p. 125. 1775 m. kovo 13 d. delegacijos posėdy vysk. I. J. Masalskis reikalauja ištirti, kokios skolos kuriai valstybei priklauso, nes toji ir turės mokėti žr. *Protokol albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi…*, zag. VII, p. 45.

Iki XVIII a. reformų nei kitų ministerių, nei iždininko veikimo beveik niekas nekontroliavo. Iždininkai turėdavo tik patiekti savo veikimo apyskaitą seimui. Jei kartais iždas, nesant iždininko, patekdavo į laikino administratoriaus rankas, tai jo veikimo apyskaita jau būdavo tikrinama. Tam reikalui komisija būdavo sudaroma iš to krašto žmonių, kurios iždą reikėdavo tikrinti[654]. Bet kai XVIII a. gale (Nuolatinės Tarybos veikimo laikais) buvo pradėta kiekviename seime tikrinti visų magistratūrų apyskaitas, tai ir iždo komisijas tikrinančios komisijos būdavo sudaromos visada mišrios (taip pat būdavo ir su karo komisijų revizija). Čia jau būdavo laikomasi bendro dėsnio, kad visose komisijose būtų po lygiai narių iš visų 3 provincijų[655].

Paskutinis dalykas, kurį mums čia, kalbant apie Lietuvos ir Lenkijos iždų santykius, tenka paliesti, yra pinigų bendrumo klausimas. Kaip atsimename, Liublino unijos aktai reikalavo abiejų kraštų monetas suvienodinti. Unijos akto § 12 yra sakoma: „Bendrai sutarus, moneta tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje turi būti *uniformis et aequalis in pondere et grano et numero petiarum et inscriptione monetae*“[a]… Tą turįs įgyvendinti Zigmantas Augustas ir jo įpėdiniai. Kadangi tuo metu Lietuvos monetos buvo žymiai vertingesnės, tai, pastoviu vienetu priėmus lenkiškąjį auksiną bei skatiką, būtų turėjusi įvykti lietuviams nepalanki devalvacija. Dėl to jau tame pačiame Liublino seime lietuviai nuo tos devalvacijos apsidraudė: jų prašomas, Zigmantas Augustas pasižadėjo senųjų Lietuvos monetų vertės nesumažinti[656]. Tuo būdu, norint abiejų kraštų monetas suvienodinti, reikėjo visas senąsias Lietuvos monetas surinkti ir naujai perkalti. Bet prie monetarinės reformos nebuvo prieita, nes visada trukdė amžini iždo vargai. Zigmantas Augustas, tęsdamas tėvo politiką, seniai ruošėsi pinigus suvienodinti ir Tykocine jau buvo atidaręs lenkiškos vertės Lietuvos skatikų kalyklą (1565 m.). Tuo būdu minėtuoju savo pažadu jis buvo priverstas žengti žingsnį atgal. Bet to dar nepakako. 1572 m. seime jis dar turėjo pasirašyti kitą aktą, kuriuo buvo aiškiai nustatytas abiejų kraštų pinigų santykis. Lietuviškasis skatikas turėjo būti imamas už 1¼ lenkiškojo skatiko, kapa 75 lenkiškuosius skatikus, o Tykocine nukaltieji skatikai turėjo būti imami abiejose valstybėse lygiai su lenkiškaisiais skatikais[657]. Šio dekreto nuostatus patvirtino 1573 m.

[654] Pvz., 1661 m. tikrino Lietuvos iždo administratoriaus A. M. Sakavičiaus apyskaitą žr. *AVAK*, t. XXXIV priedas faksimilė tomo pradžioje. Tačiau vadinamąjį kiemo iždą revizuoja kartais ir mišri komisija. Mat tai jau ne valstybės, bet valdovo reikalas ir tikrintojai ne seimo, bet jo skiriami. Žr. E. Tyszkiewicz, *Rachunki podskarbstwa litewskiego 1648–1652*, Vilno, 1855.

[655] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne*…, t. I, p. 282. Be to, žr. 1764–1792 seimų konstitucijas ir dienoraščius.

[656] *LM*, t. XXX, p. 526.

[657] Šio akto tekstą duoda M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1837, t. II, p. 289–290.

elekcijos seimo ir 1588 m. karūnacijos seimo konstitucijos. Šioje pastaroje dar pabrėžta, kad Lietuvos pinigai esą iš gero metalo ir gero svorio ir dėl to turį būti imami tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje[658]. Dėl to tai ir 1588 m. Lietuvos Statute operuojama lietuviškomis kapomis bei skatikais. Daugiau jokių įstatymų, kurie būtų lietę Lietuvos pinigų kursą bei jų santykį su Lenkijos pinigais, ilgai neatsirado. Pradedant 1578 m.[659], buvo priimta visa eilė konstitucijų Lietuvos ir Lenkijos pinigų kalimo bei kalyklų reikalu, bet tvarkos šioje srityje niekad nebuvo. Mums sekti visas tas pastangas pinigų kalimo reikalui sutvarkyti būtų per daug[660]. Tad čia paliesime jas tik tiek, kiek iš jų matyti Lietuvos ir Lenkijos piniginio vieneto santykis.

Pradedant 1588, 1598, 1601 m. ir ypač nuo 1620 m. konstitucijos Lietuvoje ir Lenkijoje vartoti svetimų kraštų smulkiąsias monetas buvo uždrausta. Norint jas pakeisti, žinoma, reikėjo pakankamai prisikalti savų (1601 m. taip pat buvo uždraustos privačiosios kalyklos). Tuo rūpinantis, 1598 m. seime buvo sudaryta abiejų tautų iždininkų vadovaujama komisija[661]. Jai darbo nebaigus, 1601 m. buvo sudaryta nauja tokia pat komisija, kuriai pavedama pasirūpinti, kad kalykla būtų Krokuvoje arba Olkuše ir kad pinigai būtų Olkušo kalykloje nuo seno vartojamo svorio[662]. 1616 m. konstitucijoje, kuria sudaroma nauja tokia pat komisija, jau aiškiai sakoma, kad pagaliau visoje Respublikoje reikią įvesti vienodus pinigus[663]. 1620 ir 1623 m. konstitucijomis nustatomas pinigų kursas, o 1627 m. dar pabrėžiama, kad tuo pačiu kursu turį būti imami ir visi senojo kalimo pinigai[664]. Bet savo darbo nebaigė nei šios, nei eilė kitų seimų skirtų komisijų (1629, 1631, 1633, 1649, 1654, 1667, 1668, 1676, 1677, 1678). Visas jas sudarant, buvo nurodomas pinigų suvienodinimo reikalas ir visos buvo sudaromos mišrios.

Gyvenimas ėjo sava vaga. Lietuvoje taip pat veikė net kelios atskiros kalyklos, prižiūrimos jos iždininkų[665]. 1652, 1662 ir 1676 m. jų veiklai peržiūrėti buvo paskirtos specialios, iš vienų lietuvių sudarytos komisijos[666]. Jų kalamieji pinigai, be abejo, sky-

[658] *VL*, t. II, p.125, 259 (fol. 845, 1223).

[659] Ten pat, p. 189 (fol. 977).

[660] Apie pinigus ir kalyklas žr. M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyki Polskiej*, Kraków, 1914; to paties, *Monety polskie*, Warszawa, 1924; to paties, *Mennica Wileńska w XVI i XVII w*., Warszawa, 1921.

[661] *VL*, t. II, p. 367 (fol. 1452–1453).

[662] Ten pat, p. 394 (fol. 1509–1510).

[663] Ten pat, t. III, p. 134 (fol. 275).

[664] Ten pat, p. 180, 217, 262 (fol. 372, 450, 544).

[665] Ten pat, t. III, p. 11 (fol. 15); *ADS*, p. 327. 1665 m. Lietuvos pinigų kalyklą buvo norima įkurti net Marienburge (*AVAK*, t. IV, p. 22). 1666 m. tarp kitų buvo uždaryta ir Brastos kalykla (ten pat, p. 33–34).

[666] *VL*, t. IV, p. 174, 418–419 (fol. 379, 390); t. V, p. 215, 261 (fol. 437, 535).

rėsi nuo lenkų pinigų. Tą skirtumą matome pabrėžiamą daugely ano meto aktų ir net seimų konstitucijose, kai tekdavo kada nors susidurti su apčiuopiamu pinigų kiekiu[667].

XVIII a. pradžioje Lietuvoje savų pinigų kalyklos išnyko (paskutiniai buvo kalti 1707 m.). 1717 m. buvo priimta vėl nauja Lietuvos ir Lenkijos pinigų sulyginimo konstitucija[668], bet, neįvykdžius radikalios monetarinės reformos, ji taip pat nieko negalėjo padėti. Dar ir vėliau reikėjo eilės naujų pinigų vertę nustatančių konstitucijų. Lietuvai užsienio pinigų kursą XVIII a. pabaigoje, pasirodo, kartais nustatydavo jos Iždo komisija[669].

Taigi baigiant apie atskirus Lietuvos ir Lenkijos pinigus tenka pasakyti, kad 1569 m. aktų nuostatus pirmiausia sugriovė Lietuvos pasipriešinimas jos pinigų devalvacijai, o vėliau juos įgyvendinti trukdė abiejų valstybių iždų nepajėgumas ir monetarinės sistemos stoka. Vienodumo nebuvo ne tik tarp Lietuvos ir Lenkijos, bet nebuvo nė jose pačiose.

4. Saugumo organizacija

Kaip nebuvo jokio įstatymo, saugojusio atskirą Lietuvos iždą bei jo organizaciją, taip pat nebuvo jokio įstatymo, saugojančio atskirą Lietuvos gynimosi organizaciją, atskiras karines pajėgas. Bet tai ir nenuostabu. Respublika pilnos rašytos konstitucijos neturėjo, o tiek iždo, tiek karinių abiejų valstybių pajėgų organizacijos atskirumas buvo suprantamas, gyvas faktas, kurį fiksuoti įstatymuos nebuvo jokio reikalo. Kaip unijos

[667] Štai keletas pavyzdžių: 1577 m., skųsdama K. Dembinskį, užgrobusį jos turtą, Koptienė savo nuostolius įvertina dažniausiai lietuviškomis kapomis (*AVAK*, t. III, p. 277–293). 1594 m. Oršos miestiečių prievolių sąraše minimas mokestis po 40 lietuviškų skatikų (*AZR*, t. I, p. 251). 1597 m. Supraslės archimandritas parduoda 4 valakus žemės už 100 kapų „liczby y monety litewskiey“ (*AS*, t. IX, p. 90). 1618 m. karalius įsako Haraburdienei grąžinti Pinsko vyskupui cerkvę ir sumokėti 40 000 lenkiškų auks. ir 3 000 kapų lietuviškų skatikų. Kitam tų pačių metų dekrete, dėl šv. Trejybės vienuolyno nesumokėtų nuostolių, minima 400 kapų lietuviškų skatikų (ten pat, t. VI, p. 95–100; t. X, p. 236). 1670 m. karo nuostoliams apskaičiuoti komisija taip pat operuoja lietuviškų skatikų kapomis (ten pat, t. III, p. 188). 1675 m. Pinsko kaptūrinis teismas bajorus, neįleidusius į bažnyčią vyskupo J. Bialozoro, nubaudė 3 122 kapom lietuviškų skatikų (ten pat, p. 255–257). 1635 m. seimo konstitucija, draudžianti kareivių sauvaliavimą, nustato, kad už neteisėtai išreikalautas pastotes kariai būsią baudžiami: Lenkijoj 50 markių, o Lietuvoje 50 kapų skatikų (*VL*, t. III, p. 480 (fol. 859–960)). Kad Lietuvos bajorija į lenkiškas monetas žiūrėjo su panieka, gražiai matyti iš 1613 m. Upytės pavieto bajoro Bubiko testamento, kuris savo žmonai, jei antrą sykį ištekėtų, užrašo 40 kapų skatikų – jei tekėtų už lietuvio, o jei už lenko ar vokiečio – 6 lenkiškus skatikus. Upytės žemės teismo knyga, 8, *VDUB RS*, 933 fol. Apie lietuviškųjų pinigų vartojimą Lietuvos Statute žr. I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. I, d. 2, p. 139 sqq.

[668] *VL*, t. VI, p. 162–163 (fol. 331).

[669] Ten pat, t. VII, p. 232 (fol. 523).

sudarymo momentu jau veikiąs ir neginčijamas faktas, seimų nutarimuose bei kituose įstatymų pobūdį turinčiuose aktuose jis tik netiesiogiai tebūdavo paliečiamas; paliečiamas tik tada, kai jį iškeldavo koks nors pašalinis akstinas arba kai reikėdavo sutvarkyti kokį nors kariuomenės klausimą. Tuo būdu atskirą Lietuvos karinių pajėgų organizaciją (kaip ir iždą) mes galime pažinti tik iš tų palaidų seimų konstitucijų, pritaikančių ją naujai pasireiškiančioms sąlygoms, sprendžiančių atskirus jos organizacijos klausimus, bei iš jos pasireiškimo visoje Respublikos gyvenimo istorijoje.

Jau iš suminėtų kitų bendrojo Lietuvos Lenkijos sugyvenimo faktų charakteristikos galima suprasti, kad visiškai atskira Lietuvos saugumo organizacija, atskiros karinės pajėgos buvo neišvengiama sąlyga. Todėl ji ir išliko visą Respublikos gyvenimo istoriją. Unijos sudarymo momentu saugumo organizacijoj, kaip žinome, buvo dvi pajėgos. Pati bajoriškoji visuomenė, kuri tam tikrais momentais būdavo kviečiama ginti krašto[670], ir samdyta kariuomenė. Tad šias dvi pajėgas paliesime atskirai.

Visuotinas Lietuvos bajorijos šaukimas į karą pounijiniais laikais įstatymu pirmą kartą buvo sutvarkytas 1588 m. Statuto. Nustatant karines bajorijos prievoles bei sušauktos bajorijos panaudojimo būdus, ten visur turima galvoje ne visas jungtinis vienetas, bet viena Lietuva. Statuto II skyriaus 2 artikule tai pasakyta net *expressis verbis*: „Pasižadame ir amžiams nustatome, kad jeigu kada nors bus reikalas ginti tos mūsų valstybės – Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos – kraštą nuo bet kokio mūsų priešo, tada mes…“ ir t. t. Kituose to paties skyriaus artikuluose (visas tas skyrius kalba apie bajorijos pareigas kraštui ginti), taip pat nėra nė žodelio apie bet kokias Lietuvos bajorijos pareigas ginti visą Respubliką arba bet kokius santykius su tokių pačių pareigų turinčia Lenkijos bajorija. Lenkijoje taip pat visą laiką buvo gyvas principas (nuo 1374 m. Košicų privilegijos), kad bajorija turi pareigą tik ginti kraštą, negali būti pašaukta į puolamąjį karą, negali būti išvesta už valstybės sienų. Paskutinį kartą tas buvo patvirtinta dar 1573 m. Varšuvos konvokacijos seime[671]. Nors niekur aiškiai nefiksuotas įstatymuos, bet toks pat dėsnis buvo gyvas ir Lietuvoje. Įsitikinimas, kad Lietuvos bajorija neturi eiti į karą už savo valstybės sienų, buvo gyvas net XVIII a. pabaigoje, kada iš tikro bajorija į karą jau niekad nebebuvo šaukiama[672]. Kiekvienos iš sujungtų valstybių bajorija,

[670] Kiti luomai su mažomis išimtimis teturėjo tam tikrų karinių prievolių. Neliesdami socialinių ano meto klausimų, mes juos čia apleidžiame.

[671] *VL*, t. II, p. 124 (fol. 841).

[672] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne*…, t. I, p. 419. Iš vienos pusės tai buvo logiška išvada iš Statuto nuostatų, kalbančių apie bajorijos pašaukimą ginti Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos valstybės, o iš kitos – tai buvo pasisavinimas Lenkijoj veikiančio, įstatymais aiškiai išreikšto dėsnio. Lietuvos bajorija jautėsi visiškai lygi Lenkijos bajorijai, tad jos atžvilgiu valdovas didesnių teisių taip pat negalėjo turėti.

kaip jau buvo minėta kalbant apie valstybių santykius užsienių politikoj, jautė pareigą ir rūpinosi tik savo kraštą ginti. Tad ir į karą buvo šaukiama abiejų kraštų bajorija atskirai. Tiesa, kartais matome Lietuvos bajoriją šaukiamą į karą ir tada, kada pavojus grėsė tik Lenkijai (pvz., Turkų karų metu), kartais ir Lenkijos bajorija pašaukiama, kai pavojus tik vienai Lietuvai tebūdavo (Maskvos karų metu), bet tokie šaukimai praktikoje nebūdavo įvykdomi. Seimuose tokie nutarimai būdavo padaromi tik dėl to, kad bet kurio krašto bajorija, nenorėdama kito krašto reikalui apsidėti mokesčiais, bemeilydavo prisiimti lengvesnę ir abejotiną pareigą. Iš tikro visa vieno krašto bajorija kitame krašte niekad nesikovė.

Kaip karinė pajėga bajorija maža kam betiko jau unijos sudarymo momentu. Ir kai 1569 m. Liublino seime, jau priėmus unijos aktą, lenkai vietoje samdytos kariuomenės Lietuvai padėti prieš Maskvą pasiūlė savo bajorijos mobilizaciją, Lietuvos senatoriai nuo tokios paramos atsisakė. Esą nedrausminga šlėktos kariuomenė, pereidama per Lietuvą, tik sunaikintų kraštą, bet jokios naudos iš jos nebūtų[673]. 1578 m. seime lietuviams reikalaujant Lenkijos paramos Maskvos kariuomenės naikinamai Livonijai ginti, pastarieji vėl pasiūlė bajorijos mobilizaciją. Lietuviai nuo tokios paramos ir šį kartą atsisakė. Priešingas tam buvo ir pats karalius, Steponas Batoras, kuris per 10 savo karaliavimo metų daug kariavo, tačiau Lenkijos bajorijos į karą nei vieną kartą nebuvo sušaukęs[674]. Lietuvoje, tiesa, ir jis šaukė bajoriją, tačiau šaukė ne ją pačią ateiti su ginklu, kaip buvo numatyta įstatymų, bet kvietė pirmiausia didikus atsivesti savo asmenines karių grupes[675]. Tai buvo ne įstatymų numatyta visos bajorijos mobilizacija, bet sukvietimas savanorių. Pagrindinė pajėga ir čia buvo už seimo bei atskirų Lietuvos konvokacijų uždėtus mokesčius susamdytoji kariuomenė.

Vėlesnių valdovų laikais bajoriją pašaukti į karą buvo nutarta daug kartų, bet praktiškai ji iš tikro labai retai kada tebuvo panaudota[676]. Visų karų istoriją mums čia apžvelgti neįmanoma, tad panagrinėkim nors pačius seimų nutarimus.

1590 ir 1591 m. karalius buvo įgaliotas, reikalui esant, pašaukti abiejų valstybių bajoriją į karą su turkais, bet nei vienas nutarimas nebuvo vykdomas. 1593 ir 1598 m., karaliui ruošiantis vykti į Švediją, buvo nutarta, reikalui esant, sušaukti bajoriją jo nesant namie. Tada, kaip jau buvo minėta, 1593 m. Lietuvos konvokacija labai aiškiai

[673] *Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda…*, p. 497.

[674] T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce…*, t. II, p. 64 sqq.

[675] I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I, p. 168–173, 177–180.

[676] Žr. T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce…*, t. II, III.

užakcentavo, kad Lietuvos bajorija turės stoti savo etmono dispozicijon ir galės būti panaudota tik Lietuvos sienoms ginti. 1613 m. buvo nutarta sušaukti bajoriją prieš susikonfederavusią Lietuvos ir Lenkijos kariuomenę, po Maskvos karo dar negavusią algų. Taip pat iš jau minėtų 1613 m. Lietuvos konvokacijos nutarimų aišku, kad kiekvieno krašto bajorija ir dabar būtų veikusi tik savo valstybėje. Toliau visą XVII a. ištisai kai kuriais laikotarpiais beveik kiekvienas seimas nutardavo prireikus pašaukti į karą bajoriją prieš Turkus, Švedus ar Maskvą. Bet net ne visada buvo nutariama šaukti abiejų kraštų bajorijas, o dažniausiai kiekvieniems statomas kitas tikslas. Daugelis konstitucijų liečia vieną Lenkiją. Pvz., 1621 m. nutariama Lietuvos bajoriją pašaukti prieš Livoniją puolančius Švedus, o Lenkijos – prieš Turkus. Lietuvos konstitucijoje aiškiai pasakyta: „Pagal savo įstatymus bei seną paprotį turi eiti prieš Siodermanlando kunigaikštį ir savo sienų nuo Maskvos ginti.“[677] 1627 m. seimui nutarus šaukti bajoriją prieš Turkus, Lietuvos atstovai tą klausimą pasilieka išspręsti reliaciniams seimeliams[678]. 1634 m. seime lenkai abiejų tautų vardu priima konstituciją, įgaliojančią karalių šaukti bajoriją prieš „pagonis“ (t. y. totorius), o lietuviai prisiima kitą konstituciją, kuria žada susirinkti tik su sąlyga *salva securitate granic swoich*[679a], t. y. neišeidami už savo valstybės sienų. 1654 m. nutariama sušaukti abiejų valstybių bajorijas, bet konstitucijos taip pat yra atskiros. Lietuvos konstitucijoje sakoma, kad bajorija būsianti sušaukta ir turinti susirinkti į karaliaus arba Lietuvos etmono J. Radvilos nurodytą vietą, nes gresiąs didelis pavojus Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sienoms[680]. Lygiai taip pat numatoma atskirai sušaukti Lietuvos bajoriją ir 1655, 1659, 1661 bei 1662 m. Nors tuo pat metu ruošiama šaukti ir Lenkijos bajoriją, bet vadovauti susirinkusiai Lietuvos bajorijai žada atvykti ir pats karalius. O jei jis neatvyktų, tai pagal Statutą vadovybę gautų Lietuvos etmonas[681]. 1667, 1670 ir 1677 m. nutariama šaukti vien Lenkijos[682], o 1690 m. vien Lietuvos bajoriją[683]. Šiaip daugumas nutarimų lietė abu kraštu, bet visada atskirai. Taip pat beveik visada pabrėžiama, kad Lietuvos bajorija renkasi pagal savo Statutą bei se-

[677] *VL*, t. III, p. 207 (fol. 428–429). Kadangi tais metais Švedai užėmė Rygą, tai, rašydamas apie J. K. Chodkevičiaus vadovautą lenkų karą su Turkais, tūlas XVII a. istorikas memuarininkas rašo, kad lietuviai ten nedalyvavę, „dla obrony Infant zostały się, lecz nie obronili“. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III…*, t. I, p. 104.

[678] *VL*, t. III, p. 259–260 (fol. 540).

[679] Ten pat, p. 395 (fol. 832).

[680] Ten pat, t. IV, p. 216 (fol. 468).

[681] Ten pat, p. 229 (fol. 494); p. 313–314 (fol. 671–674); p. 372–373 (fol. 794–795); p. 419 (fol. 891).

[682] Ten pat, p. 436 (fol. 926); t. V, p. 28–29 (fol. 52); p. 224 (fol. 457).

[683] Ten pat, p. 391 (fol. 804–805).

nuosius papročius. Paskutinis nutarimas šaukti Lietuvos ir Lenkijos bajoriją į karą buvo padarytas 1736 m.

Susirinkę į karą, Lietuvos bajorai palaikė tvarką pagal savo Statutą ir vadovavo jiems Statuto numatomas viršininkas – Lietuvos etmonas. Mobilizacijos tvarka, be to, buvo apibrėžta ir specialių įstatymų, kartais kai kas būdavo paaiškinama ir bajorijos šaukimo nutarimuose. Lenkijai tuo reikalu buvo išleista speciali 1621 m. konstitucija[684]. Lietuviai savo Statutą tuo reikalu dar papildė tik 1661 m.: tik tų ir sekančių metų seimuose buvo patvirtintas atitinkamas kažkokio Lietuvos bajorijos susirinkimo nutarimas[685]. Vėlesniuose Lietuvos bajorijos mobilizacijos nutarimuose, jei priimama atskira konstitucija, paprastai remiamasi 1683 m. konstitucija[686], o kai toks nutarimas įtraukiamas į bendrąją konstituciją su lenkais, remiamasi 1621, 1634 ir 1673 m. konstitucijų nustatytąja tvarka. Šios pastarosios konstitucijos lietė Lenkiją. Tuo būdu XVII a. vidury lietuvių priimtas įstatymas bajorijos mobilizacijai (Statuto papildymas) seimų konstitucijose niekur necituojamas. Lig šiol jis mums net nežinomas. Tačiau neteisinga būtų manyti, kad jis būtų buvęs užmirštas ir nevykdomas. Aiškus dalykas, kad tose konstitucijose minimieji Lenkijos bajorijos mobilizacijos nuostatai tik jai tebuvo taikomi. Ir visi tie seimų nutarimai, kur jie minimi, iš tikro tik Lenkijoj tegaliojo. Kad darydami bet kokius nutarimus, lenkai ir Lietuvą prisimindavo, lietuviai jau buvo pratę pro pirštus žiūrėti. Jei kurių nutarimų jie nebuvo priėmę, gerai žinojo, kad neteks vykdyti, nors ten kažin kas būtų įrašyta. Pagaliau šiuo metu ir į pačius bajorijos mobilizacijos nutarimus buvo žiūrima pro pirštus. Kai tik nenorima duoti mokesčių, tuojau siūloma mobilizacija, nes vis tiek nereikės kariauti.

Ryšium su bajorijos mobilizacija, kuri abiejose valstybėse buvo visiškai atskirai vykdoma, tenka prisimint, kad 1659 m. buvo išspręstas dar vienas įsidėmėtinas klausimas, būtent, kaip turi elgtis bajorai, turį dvarų abiejose valstybėse. Tų metų konstitucijoj[687] galimos Lietuvos bajorijos mobilizacijos reikalu nustatoma, kad tokie žmonės patys galį eiti su bet kurios valstybės bajorija, bet iš savo dvarų, esančių Lietuvoje, turį siųsti žmones kartu su lietuviais, o iš dvarų, esančių Lenkijoje, su lenkais. Tuo reikalu neaiškumų daugiausia, žinoma, kildavo abiejų valstybių pasieny. Abiejose valstybėse dvarų turinčius žmones norėjo savintis ir lenkai, ir lietuviai. Pvz., iš 1668 m. konvoka-

[684] Ten pat, t. III, p. 198 (fol. 410 sqq).

[685] Ten pat, t. IV, p. 378, 419 (fol. 805, 890).

[686] Žr., pvz., ten pat, t. V, p. 334 (fol. 686).

[687] Ten pat, t. IV, p. 314 (fol. 673).

cijos konfederacijos akto matome, jog Lietuvai kaimynės Bielsko žemės seimelis buvo padaręs nutarimą, kad mobilizacijos atsitikimu su jos vėliava stotų taip pat ir iš Lietuvoje esančių, jų žemės seimely dalyvaujančių bajorų dvarų kariai. Bet šitas jų nutarimas konfederacijos aktu buvo panaikintas. Akte sakoma: „Bielsko žemės nutarimo punktą… dabar panaikiname, o taip pat garantuojame, kad to ir vėliau niekad negali būti.“[688]

Kaip atskirai buvo šaukiamos į karą abiejų kraštų bajorijos, taip pat atskirai buvo išlaikomos ir jų abiejų samdytos kariuomenės. Kiek kitokių principų buvo laikomasi net jas komplektuojant. Svarbiausias skirtumas buvo komplektavime pėstininkų dalių. Lenkijoje jau 1578 m. buvo nustatyta, kad į pėstininkų pulkus gali būti renkami valstiečiai iš visų karališkųjų dvarų. 1590 m. konstitucija papildomai buvo nustatyta, kad į kariuomenę turi būti imamas kas 20-tas tų dvarų valstietis. Lietuvoje šitie „rinktiniai“ pėstininkai buvo įvesti tik 1595 m.[689] Be to, tokius pat Lietuvą liečiančius nutarimus matome dar tik 1598, 1620, 1628 ir 1632 m. konstitucijose. 1629 m. Lietuvoje karališkųjų dvarų laikytojams buvo leista nuo tos pareigos atsipirkti (mokant po 3 auksinus nuo valako)[690]. Tuo tarpu Lenkijoje šitokių karių rinkimai vis tvirtinami daugybę kartų, net iki 1726 m. Anarchiškais Augusto III laikais jie ir Lenkijoje išnyko. Šiaip apie kariuomenių verbavimo skirtumus be specialių tyrinėjimų sunku ką pasakyti. Bet, pvz., reformų seimui skubotai organizuojant didžiulę abiejų valstybių armiją, buvo išleistas įstatymas, kad į kiekvienos valstybės kariuomenę galima verbuoti tik savo krašto žmones[691]. Ir tai lietė ne vien valstiečius, pririštus prie dvarų (mat buvo vėl atgaivinti „rinktiniai“ – 1 karys nuo 50 dūmų), bet taip pat ir visokius klajūnus.

Kad atskiros abiejų valstybių kariuomenės yra valdomos savų atskirų etmonų, taip pat buvo suprantamas dalykas, ir įstatymuose tą pirmą kartą matome patvirtinta 1589 m. konstitucijos, nustatančios, kad kiekvienas jų turi vadovauti savo krašto kariuomenei Livonijoje, kai ten jos abi veikia[692]. 1590 m. konstitucija, be to, aiškiai pabrėžė, kad abiejų kraštų etmonai turi rūpintis kiekvienas savo krašto saugumu[693]. Kad lietuviai tik savo etmoną laikė turinčiu pareigos saugoti jų valstybės sienas, galime suprasti iš jau minėto 1593 m. Lietuvos konvokacijos nutarimo ir 1594 m. seimelių reikalavimų, kad jis nevyktų į 1595 m. šauktą seimą tolimoje Krokuvoje. Pagaliau tas pats

[688] Ten pat, p. 485 (fol. 1031).

[689] Ten pat, t. II, p. 190, 309, 355 (fol. 979, 1328, 1425).

[690] Ten pat, t. III, p. 297 (fol. 620).

[691] Ten pat, t. IX, p. 143–145.

[692] Ten pat, t. II, p. 279 (fol. 1265).

[693] Ten pat, p. 308–309 (fol. 1325–1327).

vėl patvirtinama 1632 m. konvokacijos seimo nutarimo, kuris reikalauja, kad pavojaus atveju abiejų kraštų etmonai susižinotų ir duotų vienas antram paramos[694].

Kad Lenkijos etmonas būtų kada nors turėjęs kokių teisių Lietuvos kariuomenei, negali būti nė kalbos. Lietuvos etmonai buvo nevaržomi savo krašto kariuomenės šeimininkai ir taip pat niekad nenorėjo pasiduoti Lenkijos etmonų komandai – vis tiek ar kada lenkai buvo atėję padėti lietuviams, ar lietuviai buvo nuėję pagalbon lenkams. Tokių nesusipratimų buvo jau Stepono Batoro žygio į Pskovą metu, kai pirmenybė buvo pripažinta Lenkijos etmonui J. Zamoyskiui. Kadangi karas su Maskva Lietuvai daug labiau rūpėjo negu Lenkijai, tai didelių nesusipratimų lietuviai nesukėlė, nes ir ginčytis su prie J. Zamoyskio prisirišusiu Steponu Batoru, kuris nuo savo žodžio nemėgo atsisakyti, buvo sunku. Bet vis dėlto nepasitenkinimo ir smulkių nesusipratimų buvo pakankamai. J. Zamoyskio įsakomi, lietuviai nenorėjo net eiti stovyklos sargybos, jie visada tarėsi tarp savęs atskirai ir tik savo vadų tenorėjo klausyti. J. Zamoyskis buvo apibertas piktomis epigramomis; Batoro žygio dienoraštį rašęs vienas lenkas pastebi: „Lietuvių tarpe jau neturime jokios malonės. Kiek jos dar buvo, dėl šitos etmonystės visai nustojome; jie mums jau nieko gero nelinki.“[695] Panašūs santykiai turėjo susidaryti ir 1601 m., kai tas pats J. Zamoyskis atvyko su Lenkijos kariuomene padėti lietuviams prieš švedus Livonijoje. Tuometinis didysis Lietuvos etmonas K. Radvila Perkūnas, nenorėdamas užleisti J. Zamoyskiui pirmenybės, grįžo iš karo lauko jam dar nė neatvykus ir daugiau ten nebepasirodė[696]. Mat, ano meto pažiūromis, Lenkijos etmonas negalėjo komanduoti Lietuvos kariuomenės, jei čia pat buvo ir jos savas etmonas. Pvz., 1617 m. minėtojo etmono K. Radvilos sūnui, taip pat Kristupui, ruošiantis vykti kartu su karalaičiu Vladislovu Vaza į žygį prieš Maskvą, brolis Jonušas rašo įtikinėdamas to nedaryti. Esą tektų nusilenkti Radviloms nepalankiam didžiajam Lietuvos etmonui J. K. Chodkevičiui (K. Radvila buvo lauko etmonas). To nebūsią galima išvengti. Prieš J. K. Chodkevičių su Lenkijos etmonu S. Żolkiewskiu susidėti vis tiek nebūsią galima, nes tada esą reikėtų pasiduoti jo komandai, ir būtų įžeistas jau ne J. K. Chodkevičius, bet Lietuvos etmono urėdas[697]. Dėl tos pačios priežasties 1633 metų žygy Vladislovas Vaza Lietuvos

[694] Ten pat, t. III, p. 349 (fol. 732). 1668 m. Pinsko seimelis savo atstovams, vykstantiems į konvokacijos seimą, pavedė reikalauti, kad etmonui būtų pavesta ramdyti visokią bekaralmečio metu Lietuvoje pasireiškiančią netvarką. I. I. Lappo, Pinskij sejmik…, p. 294.

[695] *Dnevnik posliedniago pochoda St. Batorija na Rossiju*…, izdal M. Kojalovič, Sanktpeterburg, 1867, p. 120, 157.

[696] *Dzieje panowanie Zygmunta III*…, t. I, p. 233. A. Naruszewicz, *Historya J. K. Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit.*, Lipsk, 1837, t. I, p. 71.

[697] K. Radziwiłł, *Sprawy*…, p. 690.

ir Lenkijos kariuomenes padalino į dvi grupes – lietuvių ir lenkų, kurių kiekvienai vadovavo savi etmonai[698]. Nesumaišė nė karto savo kariuomenės su Lenkijos kariuomene taip pat nei Jonušas Radvila, nuvykęs lenkams padėti prieš kazokus, nei M. K. Pacas ar K. J. Sapiega, ne kartą žygiavę pagelbėti prieš turkus. Ir ypač smarkių susidūrimų tuo reikalu įvykdavo etmonaujant šiems dviem pastariesiems Jono Sobieskio priešams[699]. Sumaiščių pilnais Augusto II laikais priešingų faktų taip pat nežinome. Vėlesniais laikais, iki pat 1792 m. karo su Rusija, kariauti nė neteko, o tada jau viskas buvo pasikeitę. Vyriausia vadovybė seimo buvo pripažinta karaliui. Abiejų valstybių kariuomenėms vadovavo nebe jų etmonai, bet specialiai karaliaus paskirti vadai, generolai.

Kaip matome, abiejų kraštų maršalkos bei kancleriai vieni kitus kartais pakeisdavo, nes jie pirmiausia buvo laikomi valdovo vardu veikiančiais ministeriais. Tuo tarpu etmonai, kaip ir iždininkai, buvo ne valdovo, bet krašto urėdai. Juos galėjo pakeisti tik to paties krašto žmogus, o ne kito krašto ministeris. Abiejų valstybių bendro gyvenimo istorijoje yra buvę keletas atsitikimų, kada vienos valstybės kariuomenė buvo netekusi abiejų etmonų. Bet nei vieną kartą toji kariuomenė vis dėlto nebuvo patikėta kito krašto etmonams, kurie to, žinoma, siekė. Visada būdavo paskiriami specialūs laikini vadai, vadinamieji regimentoriai. Pvz., 1648 m. Korsunio kautynėse patekus totorių bei kazokų nelaisvėn abiem Lenkijos etmonams, konvokacijos seimas Lenkijos kariuomenę patikėjo trims laikiniems regimentoriams. Įpareigodamas ateiti Lenkijai į pagalbą ir Lietuvos etmonus, seimas pridėjo pastabą: *Salva urzędów Ichmość authoritate*[700a]. 1656 m. Lietuvos didžiajam etmonui J. Radvilai mirus, o lauko etmonui V. Gonsievskiui laikinai iš krašto pasišalinus, taip pat buvo paskirtas atskiras Lietuvos kariuomenės regimentorius P. Sapiega[701]. 1700 m. Lietuvos bajorija, ties Valkininkais sumušusi Sapiegas, Lietuvos kariuomenę patikėjo vėl specialiam savo regimentoriui M. Višnioveckiui, kuris, 1730 m. mirus etmonui L. Pociejui (lauko etmonas S. Denhofas buvo miręs jau 1728 m.), regimentoriaus pareigas buvo gavęs dar antrą kartą. Šį kartą M. Višnioveckį skiriant regimentorium tas institutas jau buvo numatytas ir įstatymų: 1717 m. konstitucija reikalavo, kad etmonų urėdas būtų atiduodamas tik seime, o jei kartais mirtų abu vieno krašto etmonai, tai to krašto kariuomenę iki seimo reikią patikėti lai-

[698] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 172–173.

[699] Vienintelėj platesnėj Respublikos karų istorijoj (T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce…*) šitie reiškiniai nėra pakankamai nušviesti, bet mums čia visa tai nagrinėti būtų per platu.

[700] *VL*, t. IV, p. 79 (fol. 160).

[701] Ten pat, p. 247 (fol. 534).

kinam regimentoriui[702]. Pagaliau 1764 m., kai abu Lenkijos etmonai stojo opozicijon Čartoriskių vadovaujamam konvokacijos seimui, buvo paskirtas atskiras regimentorius Lenkijos kariomenei[703], nors abu Lietuvos etmonai buvo karšti Čartoriskių šalininkai ir mielai būtų paėmę ją savo žinion. Lietuvos etmonui vadovauti Lenkijos kariuomenei visoje Lietuvos Lenkijos bendro sugyvenimo istorijoje teko, berods, vieną vienintelį kartą, 1621 m. Kai 1620 m. garsiojoje Cecoros katastrofoje Lenkijos didysis etmonas S. Žolkievskis žuvo, o lauko etmonas S. Koniecpolskis pateko turkų nelaisvėn, sekančiais metais ruošiant naują didelį žygį sujungtųjų Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių vadu buvo paskirtas nenugalimasis Lietuvos didysis etmonas J. K. Chodkevičius. Pasak vieno amžininko liudijimo, S. Żolkiewskio įpėdinis nebuvęs paskirtas tik dėl to, kad jis kaip Lenkijos etmonas būtų niekam neužleidęs Lenkijos kariuomenės, o tokiuo svarbiu momentu geresnio vado už J. K. Chodkevičių negalima buvę rasti. Taip jis ir buvęs paskirtas etmonu „obudwóch narodów“[704a].

1673 m. prieš didįjį J. Sobieskio laimėjimą ties Chocimu Lietuvos etmonai atvedė savo kariuomenę prie Lenkijos sienos ir sustojo. Lenkijos etmonui J. Sobieskiui jie pranešė, kad Lietuvos sienos peržengti negalį ir toliau neisią[705]. Tiesa, po ilgų derybų jie nusileido. Bet toks pareiškimas turėjo ir juridinio pagrindo. Iš tikro daugybės seimų konstitucijos vieno krašto kariuomenei be seimo įsakymo peržengti kito krašto sieną draudė. Draudimai buvo atsiradę, žinoma, ne dėl to, kad vienas kraštas būtų kratęsis kito krašto kariuomenės paramos karo metu, bet dėl to, kad kraštą naikinančios ano meto kariuomenės buvo vengiama ramiu laiku įsileisti. Kadangi kariuomenės buvo visiškai atskiros, tai buvo žiūrima, kad jos kitam kraštui nebūtų našta, kad kitame krašte neimtų nei maisto, nei pašaro, nei galėtų sustoti postovio. Kad vieno krašto kariuomenė galėtų įžengti į kitą kraštą, reikėjo, kad būtų karo metas, kad toji kito krašto kariuomenė būtų pašaukta pagalbon. Karą pradėti pagal įstatymus galėjo tik seimas, tad taip pat tik seimas tegalėjo pašaukti į pagalbą ir kito krašto kariuomenę.

Kad kiekviena valstybė aprūpina savą kariuomenę, taip pat kad kiekvienos valstybės kariuomenėje tvarką palaiko savi etmonai, matyti iš eilės kariuomenės apmokėjimo bei karinės disciplinos konstitucijų, priimtų jau pirmuosiuose Zigmanto Vazos laikų seimuose. Bet pirmoji konstitucija, aiškiai draudžianti vienos valstybės kariuomenei

[702] Ten pat, t. VI, p. 126 (fol. 257).

[703] Ten pat, t. VII, p. 10 (fol. 8–10).

[704] *Pamiętniki do panowania Zygmunta III…*, t. I, p. 84, 86.

[705] *Ojczyste spominki w piśmach…*, t. I, p. 198–203, t. II, p. 354–359; J. Szujski, *Dzieje Polski…*, t. IV, p. 58.

pereiti kitos valstybės sieną, buvo priimta tik 1628 m. Anksčiau, matyt, nebuvo tokių atsitikimų arba jie dar nebuvo taip išerzinę bajorijos. Dabar pirmą kartą nustatoma, kad kariuomenės savo krašto sienų neperžengtų, kad kitoje valstybėje nerinktų sau kareivių ir neimtų jokio maisto ar pašaro, bet tenkintųsi tuo, ką gauna iš savo krašto[706]. 1635 m., vykstant karui su švedais Prūsijoje, kur buvo nuėjusi taip pat dalis Lietuvos kariuomenės (ji eidama per Lenkiją, matyt, nelabai draugiškai elgėsi), lenkai į konstituciją įtraukė reikalavimą, kad į Prūsus Lietuvos kariuomenė neitų per jų žemę, o lietuviai čia pat pridėjo, kad ir Lenkijos kariuomenė neitų per Lietuvą. Be to, kartu buvo pakartoti 1628 m. konstitucijos nuostatai, kad kiekvieno krašto kariuomenė būtų verbuojama ir išlaikoma tik savo krašte (šį kartą skiriasi tik konstitucijos formulavimas, būtent, dabar sakoma, kad to negalį daryti abiejų kraštų etmonai)[707]. Nuo svetimos kariuomenės, žinoma, dažniausiai nukentėti tekdavo pasienio sritims. Dėl to 1641 m. buvo priimta speciali konstitucija, draudžianti Lenkijos kariuomenei įeiti į Mozyriaus ir Rečycos pavietus, o 1647 m. – į Brastos vaivadiją[708].

1652 m. Lietuvos kariuomenė, vadovaujama jos lauko etmono J. Radvilos, sėkmingai kovojo Ukrainoje su kazokais. Jai pasisekė net užimti Kijevą. Dėkingi už paramą, Lenkijos etmonai buvo pažadėję Radvilai leisti Lietuvos kariuomenę poilsio išskirstyti Černigovo vaivadijoje, bet, žygius baigus, vis dėlto teko ją grąžinti į Lietuvą, nes pasipriešino kiti lenkai. Nepadėjo Lietuvai Lenkija nė tą kariuomenę apmokant. Todėl sekančių metų seime, skirdami savo kariuomenės apmokėjimo komisiją, lietuviai išreikalavo priimti dar specialią, 1628 m. konstitucijos dėsnius kartojančią, konstituciją. Dabar ji suformuluota kaip vienai Lietuvai tetaikoma ir numatoma net nuo Lenkijos kariuomenės patirtų nustolių išieškojimo tvarka. Bylas leidžiama kelti savo pilies teisme arba Lenkijos Tribunole, o jei ten skriaudos atlyginimo pasiekti nepasisektų, leidžiama bylą perkelti į seimą[709]. Vis dėlto 1655 m. Lenkijos etmonas dalį savo kariuomenės patalpino Lietuvoje. Tada tų metų seime vėl labai griežtais žodžiais buvo pakartotas 1653 m. draudimas. Etmonams buvo uždrausta tą daryti, o savavališkai į Lietuvą įžengiančius Lenkų kariuomenės dalinius bajorijai leista sunaikinti kaip plėšikus. Jeigu kada nors Lenkijos kariuomenės dalis būtų pasiųsta į Lietuvą pagalbai, tada tokio dalinio viršininkas turi turėti reikiamus dokumentus, kurie tuojau turi būti parodyti pilies teis-

[706] *VL*, t. III, p. 280 (fol. 583).

[707] Ten pat, p. 408 (fol. 859–861).

[708] Ten pat, t. IV, p. 14–15, 61 (fol. 21, 120).

[709] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 451–452, 454; *VL*, t. IV, p. 185–186 (fol. 402–404).

mo įstaigoje tame Lietuvos paviete, į kurį tas dalinys ateis. Išieškojimui nuostolių paliekama senoji tvarka, o gale konstitucijos dar pridedama pastaba, kad tas pats turi liesti ir Lietuvos kariuomenės dalinių pasirodymą Lenkijoje[710]. Vėl tas pat buvo pakartota 1673 m.[711] ir pagaliau 1717 m. konstitucijų[712]. Tik įsidėmėtina, kad ši pastaroji konstitucija labiausiai taikoma Lietuvos kariuomenei, o visos kitos (be 1628 ir 1635 m. konst.) buvo iššauktos Lenkijos kariuomenės nusikaltimų. Be to, čia yra dar vienas skirtumas, būtent nuo Lietuvos kariuomenės nukentėjusiems Lenkijos bajorams bylas leidžiama kelti savo Tribunole, o visos ankstyvesnės konstitucijos numatė, kad Lietuvos bajorija Lenkijos kariuomenės dalims bylas turi kelti Lenkų Tribunole. Taigi dabar atsisakyta nuo principo, kad reikia kreiptis į to krašto teismą, kuriame yra nusikaltėlis.

Ryšium su Lietuvos kariuomenės žygiais per Lenkiją mes žinome ir keletą jai iškeltų bylų. Ano meto kariuomenė, kuri dažnai būdavo neapmokama ir pati turėdavo sau viską pasirūpinti, nemalonumų bei skriaudų pridarydavo visiems, kur tik pasisukdavo. Žinoma, dar laisviau kareiviai elgdavosi žygiuodami per svetimą kraštą. Kokių skriaudų gyventojai patirdavo iš pražygiuojančios kariuomenės, galima suprasti iš šių A. Radvilos pastabų apie 1634 m. Lietuvos ir Lenkijos kariuomenės grįžimą po žygio prieš Maskvą: „Tada mūsų kariuomenė linksmai grįžo į tėvynę. Bet tėvynė juos nelinksmai sutiko, nes kareiviai, pikčiau už priešą, praeidami niokojo bajorų, dvasininkų ir karaliaus dvarus, iš žmonių spaudė pinigus, plėšė nepakeliamus kiekius maisto ir krovė į savo vežimus; pasiekė net tokį bešir diškumą, kad, trūkstant arklių, į vežimus kinkė vargšus valstietėlius ir ragino juos lazdomis bei bizūnais. Atrodė, kad eina totorių orda, o ne krikščionių kariuomenė, nes ir laukiniausi totoriai turi daugiau meilės bei pasigailėjimo artimui kaip kartais mūsiškiai. Lietuvoje ypač pasižymėjo lenkai. Jie net išplėšdavo iš tėvų vaikus, kuriuos ir mano Pinsko seniūnijoje vargšai tėvai turėjo pinigais išsipirkti. Liūdnas mūsų karalystės vaizdas: čia priešo nugalėjimai ir triumfas, bet kartu raudos ir saviškių priespauda vargšams valstiečiams. Kažin ar vargšai valstietėliai nemeilytų geriau karo negu tokios taikos.“[713] Jei taip elgėsi Lietuvoje lenkai, tai maždaug panašiai

[710] Ten pat, p. 233–234 (fol. 504).

[711] Ten pat, t. V, p. 86 (fol. 148).

[712] Ten pat, t. VI, p. 145 (fol. 295).

[713] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 212. Be to, žr. p. 71–72, 212; t. II, p. 486. Apie Lenkijos kariuomenę, 1601 m. žygiavusią prieš Švedus Livonijon, M. K. Radvila rašo, kad ji „pirmiau nori nukariauti Lietuvą“ ir elgiantis kaip priešas. Kai Kodenio miestas nenorėjęs priimti ligomis apkrėstos kuopos, lenkai kariai jį padegę ir net neleidę gesinti. Slanime elgęsi taip, kad vargu ar elgtųsi taip priešo kariuomenė. Tai esąs greičiau karas su Lietuva, o ne su Švedais. Gink Dieve, kad tik jie čia nežiemotų. Žygiuoją labai lėtai ir vargu ar spėsią iki žiemos. „Zgoła litewskie jałowice smaczne, Litwy się im chce dokonać, panie Boże im nie pomóż.“ *ADS*, Nr. 343, p. 287.

elgėsi ir į Lenkiją pakliuvę lietuviai. Tuo būdu lengvai suprantamos ir anksčiau minėtos konstitucijos ir visi skundai.

XVII a., kada Lietuvos kariuomenei dažnai tekdavo žygiuoti lenkams į pagalbą prieš kazokus, totorius ar turkus, pietinių Lenkijos sričių bajorija nuolat ja skundžiasi. Lietuvos kariuomenė Lenkijoje esą galinti tik pastoge naudotis, o tuo tarpu ji ten viską imanti. Ir ne vieną kartą bajorija savo seimeliuose grasino imtis ginklo ir išvyti ją į Lietuvą[714].

Žinoma, kai savieji sauvaliaudavo, seimeliui turėdavo ateiti į galvą mintis, kad iš tikrųjų gal reikėtų daugiau mokesčių skirti, o svetimųjų daromos skriaudos kitokio sprendimo ir negalėjo susilaukti. Šitie skundai ne kartą pasiekdavo ir seimą. Padarytiems nuostoliams apskaičiuoti bei atlyginti iš Lietuvos iždo būdavo sudaromos specialios komisijos, kurių sprendimą Lietuvos iždas kartais priimdavo ir skriaudas atlygindavo. Lietuviams už Lenkijos kariuomenės padarytus nuostolius taip pat atlygindavo Lenkijos iždas[715]. Kaip neatlyginsi, kad kiekvienas kraštas savo kariuomenę turi pats išlaikyti bei apmokėti, nors ji ir ne namie veiktų.

Kai Lietuvos kariuomenė būna priversta Lenkijoje ilgiau pasilikti, ji, žinoma, išskirstoma gyventi ten pat. Bet čia Lietuvos etmonai jau negali pasirinkti vietos. Ją turi nurodyti karaliaus vardu veikią Lenkijos kancleriai[716]. Jie taip pat paskelbia tam tikras gyvenimo tvarkos taisykles. Kai 1671 m. Lenkijos vicekancleris A. Olszowskis išleido per daug griežtas taisykles, Lietuvos kariuomenė net susikonfederavo[717]. 1674 m. seime lenkams ėmus pulti Lietuvos kariuomenę, kuri būdama Lenkijoje per daug sauvaliavusi, jos etmonas M. K. Pacas nurodė, kad ten jai iš tikro sunku esą veikti, nes lenkai nenorį jai nei maisto parduoti, nei pastogės duoti[718].

Taigi kariuomenė kiekviename krašte yra visiškai atskira, atskirai iš savo iždo išlaikoma, turi atskirus savo vadus – etmonus, į kitą kraštą negali net įeiti, karo metu ten vyksta, pagal įstatymus, tik seimui nutarus, o praktikoje – karaliui įsakius. Dažnas karas vienoje ar kitoje valstybėje praeina antrajai visiškai nedalyvaujant. Bet čia tenka

[714] N. V. Storoženko, *Zapadno-russkije provincionalnyje sejmiki vo vtoroj polovinie XVII vieka*, Kijev, 1888, p. 44, 45. Panašių Lietuvos seimelių reikalavimų taip pat būdavo, žr. *AVAK*, t. III, p. 380; t. IV, p. 53, 80–81, 102, 153, 467.

[715] *VL*, t. V, p. 241–242 (fol. 493–494); t. VI, p. 36, 42 (fol. 65, 79); *AVAK*, t. IV, p. 411.

[716] *Dyaryusz wojewody Witebskiego J. A. Chrapowickiego…*, p. 262.

[717] Ten pat, p. 264.

[718] *Acta Historica…*, t. II, p. 1382. Šiame seime nukentėję nuo Lietuvos kariuomenės lenkai taip pat reikalavo atlyginimo ir specialios komisijos, bet jiems buvo įsakyta kreiptis į Lietuvos kariuomenės apmokėjimo komisiją. Ten pat, p. 1378, 1399, 1400.

pasakyti, kad be oficialaus antrosios valstybės dalyvavimo bet kuriame kare, Respublikos istorija žino dar kitokį abiejų tautų bendravimą, būtent, ir nedalyvaujant visai kariuomenei, vieni ir kiti beveik visada turėdavo didesnių ar mažesnių kitos tautos kariuomenės būrių, atsivestų dažniausiai atskirų ponų. Sunkiuose, beveik vienos Lietuvos vedamuose, karuose su švedais Livonijoje taip pat dažnai būdavo ir lenkų būrelių[719]. Bet dar dažniau matome dalyvaujant lenkų kariuomenės žygiuose atskirus Lietuvos ponų būrelius[720]. Ir tai visai suprantama. Juk Lenkų kariuomenės žygiuose dažniausiai dalyvaudavo pats karalius, o norinčių būti prie jo, jam pasitarnauti bei įsiteikti ir lietuvių tarpe nuolat atsirasdavo. Tuo tarpu su viena Lietuvos kariuomene karalius niekad nekariavo. Atvykdamas į Lietuvą, jis paprastai atsivesdavo nors dalį ir Lenkijos kariuomenės. Su viena Lietuvos kariuomene karą vesti tekdavo tik jos etmonams. Kad prie jų prisijungtų daug lenkų savanorių su savo būriais, žinoma, sunku buvo laukti. Prisivilioti savo galybe jie galėjo tik atskirus smulkesnius bajorus, kurie didelių būrių atsivesti nepajėgdavo, o bičiuliai taip pat ne visada tegalėdavo ateiti. Apskritai ateidavo ne tiek dėl pačių etmonų, kiek dėl karaliaus, ieškodami nuopelnų, norėdami jų daugiau turėti konkurencijai su kitais dėl vietų bei karaliaus dvarų. Juk už išlaidas, padarytas valstybės reikalui (valdovui buvo vis tiek, kuri tai valstybė), atlyginimo – „užsitarnavusių duonos“ kąsnelio – prašyti buvo ir pagrindo.

Baigiant kalbėti apie kariuomenę, dar tenka paliesti tam tikrą jos dalį, kuri buvo abiejų valstybių išlaikoma, būtent, karaliaus gvardiją. Iki paskutiniojo karaliaus Stanislovo Augusto laikų prie karaliaus asmeninės kariuomenės pulkų nei viena valstybė nesikišo. Kaip kiekvienas ponas išlaikė savo dvaro miliciją ar net ištisus kariuomenės pulkus, taip ir karalius savo kariuomenę turėjo pats išsilaikyti iš savo dvaro pajamų. Skirtumo buvo tik tiek, kad atskirų ponų kariuomenės dydžio niekad neapibrėžė joks įstatymas ir kai kurie jos laikydavo net po 5 000–6 000, o karaliui 1646 ir 1669 m. konstitucijų tebuvo leista laikyti vos 1 200[721]. Kai Augustas II, tuo nesitenkindamas,

[719] Žr., pvz., K. Radziwiłł, *Sprawy*…

[720] Pvz., apie 1625 m. karą su Švedais Prūsuose žr. Albrechto Stanislovo Radvilos atsiminimų fragmentą, *Athenaeum*, 1848, zesz. V, p. 5 sqq.; apie 1644–1655 m. laikotarpio karus su totoriais bei kazokais žr. S. Oswięcimo 1643–1651 m. dienorašty, *SRP*, t. XIX; *Pamiętniki do panowania Zygmunta III*…, t. II, p. 172–232; daug tokių pat faktų iš 1632–1655 m. laikotarpio nurodo ir A. S. Radziwiłł, *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, II; Apie lietuvių, ypač lauko etmono Radvilos dalyvavimą J. Sobieskio žygiuose, žr. *Acta Historica*…, t. II; apie atskirų Lietuvos ponų su savo kariuomenės būriais dalyvavimą 1683 m. J. Sobieskio žygy į Vieną ir Vengriją žr. W. Semkowicz, Udział wojsk litewskich Sobieskiego w kompanii roku 1683, *Ateneum Wilenskie*, 1934, t. IX, p. 97–158.

[721] *VL*, t. IV, p. 44 (fol. 85); t. V, p. 12 (fol. 15–16). Bekaralmečio metu gvardija pereidavo etmonų žinion ir turėdavo prisiekti kaip ir visa kariuomenė. Žr. I. I. Lappo, Pinskij sejmik…, p. 293.

panoro Respublikoje pasilikti savo Saksonijos kariuomenės pulkus, susilaukė pasipriešinimo ne tik seimuose, bet kilo net visa eilė konfederacijų. Pagaliau 1717 m. seimo patvirtintu Varšuvos traktatu ir jis pasižadėjo savo kariuomenės telaikyti tik 1 200[722]. Tą patį turėjo priimti 1736 m. pacifikacijos seime ir jo sūnus Augustas III[723].

Neturtingas, bet išlaidus ir nuolat pinigų trūkstąs Stanislovas Augustas iš anksto žinojo savo dvaro kariuomenės išlaikyti nepajėgsiąs, tad jau *pacta conventa* punktais jis savo žinion pasiėmė po vieną pulką raitelių ir po vieną pulką pėstininkų iš abiejų valstybių kariuomenių. Taip pat buvo pažymėta, kad karalius galįs laikyti ir tuos 1 200 savo dvaro kariuomenės[724]. Tačiau tikroji Stanislovo Augusto gvardija buvo tie keturi pulkai. Specialia karūnacijos seimo konstitucija buvo nustatyta, kad gvardija klauso karaliaus, bet ją aprūpina ir discipliną joje palaiko abiejų tautų karo komisijos, žinoma, kiekviena savo pulkuose[725]. 1773–1775 m. seimas, siaurindamas karaliaus teises, palietė taip pat ir gvardiją. Gvardijai buvo paliktas tik vardas, o jos komanda pavesta etmonams bei karo komisijoms; jokios priesaikos karaliui gvardija neturėjo duoti. Tam nuostoliui atlyginti karaliui buvo pažadėta paskirti lėšų, iš kurių jis galėtų išlaikyti 2 000 savo asmeninės kariuomenės. Kita to paties seimo konstitucija (liečiančia etmonų valdžią) buvusioji gvardija buvo paversta karaliaus rezidencijos miesto įgula, kurioje turi būti 2 000 lenkų ir 1 000 Lietuvos kariuomenės. Abiejų kraštų etmonai kiekvienas turįs rūpintis sava kariuomene – palaikyti joje tvarką, bet komanda visos tos įgulos buvo patikėta tam etmonui, kurio krašte gyvena karalius – atseit Lenkijos etmonui[726]. Tačiau šita tvarka neilgai tetruko. 1776 m. seimas gvardiją vėl atgaivino ir paliko galioti 1764 m. nuostatus, t. y. perleido ją karaliui[727]. Taip jau liko iki pat Respublikos gyvenimo pabaigos. Gvardijai išlaikyti lėšas davė abiejų kraštų iždas, kiekvienas savo daliai[728]. Pats karalius savo lėšomis išlaikė tik du visiškai atskirus kavalerijos pulkus Varšuvoje ir vieną batalioną Gardine, šioji kariuomenė buvo surinkta pagal 1775 m. konstituciją ir buvo patvirtinta sekančio, 1776 m., seimo[729]. Tik 1789 m. Gardino batalionas buvo

[722] *VL*, t. VI, p. 117 (fol. 238).

[723] Ten pat, p. 283 (fol. 576).

[724] Ten pat, t. VII, p. 39 (fol. 203–204).

[725] Ten pat, p. 155 (fol. 352).

[726] Ten pat, t. VIII, p. 68 (fol. 88–89); p. 74 (fol. 103).

[727] Ten pat, p. 533 (fol. 852).

[728] Žr. ten pat, t. VII, p. 382 (fol. 822); t. VIII, p. 97 (fol. 153); p. 565 (fol. 924); t. IX, p. 61, 107.

[729] Ten pat, t. VII, p. 540 (fol. 868).

„dovanotas“ Lietuvai ir įjungtas į Lietuvos kariuomenę. Tada ir jo išlaikymą pasiėmė Lietuvos iždas[730].

5. Lietuvos ir Lenkijos dvaro dignitorių santykiai

Bendrais, neapibrėžtais posakiais Liublino unijos aktai paliko Lietuvai nepaliestą visą valdovo dvaro dignitorių bei urėdų korporaciją, taip pat ir provincinius urėdus bei dignitorijas. Tas pats dar buvo saugojama 1576 m. konstitucijos ir Statuto[731]. Vėliau tas jau niekad nebuvo kvestionuojama ir naujų, tą reikalą liečiančių, įstatymų neatsirado. Seimų nutarimų tarpe šiuo klausimu randame tik 1677 m. konstituciją, nustatančią Lietuvos pavietų urėdų bei dignitorių eilę, ir 1768 m. konstituciją, kuria, greta senatorių, nustatoma taip pat ir abiejų valstybių krašto ir dvaro urėdų bei dignitorių pirmenybės eilė[732]. Koks turėjo būti santykis tarp tokių pačių Lietuvos ir Lenkijos dignitorių bei dvaro urėdų, nenustatė joks mums žinomas įstatymas. Dėl visų tų urėdų, kurie veikė priklausydami prie kurios nors ministerijos vadybos – kaip, pvz., sekretoriai, referendoriai, didieji ir lauko raštininkai, sargybiniai, stovyklininkai – arba kurių veikla buvo susijusi su teritorija, kaip, pvz., medžiokliai ir instigatoriai, dėl tų daug kalbėti netenka. Jie veikė atskirai, savo krašte, prie savo krašto kariuomenės, iždo ar kanclerių kancelijos. Daug painesnis klausimas su eile dvaro dignitorių, tam tikrų funkcijų turėjusių tik prie karaliaus.

Dėl jų nesusipratimų kildavo jau priešunijiniais laikais. Jau tada, karaliui atvažiuojant į Lietuvą, jį kartais atlydėdavo bent dalis Lenkijos dvaro urėdų, kurie pareigas norėdavo eiti ir Lietuvoje, o lietuviai tam paprastai priešindavosi. Kai 1544 m. Lietuvos seimas prašė Zigmantą II neleisti Lenkijos urėdams veikti Lietuvoje, šis atsakė, kad tokių čia nė nesą. Su juo į Lietuvą atvykstą tik jo dvaro, o ne karalystės urėdai. Rūmuose jie esą reikalingi paties valdovo, o ne valstybės reikalams. Juos pakeisti ant sienos, kaip prašė seimas, esą nepatogu. Be to, daugumas Lietuvos dvaro urėdų vis tiek einą savo pareigas[733]. 1547 m. Lietuvos seimas panašų prašymą įteikė Zigmantui Augustui. Girdi, seniau Lenkijos dvaro urėdai valdovą lydėdavę tik iki sienos, o ten jau pakeisdavę

[730] Ten pat, t. IX, p. 107.

[731] *VL*, t. II, p. 161 (fol. 920); Lietuvos Statutas, III skyr. 13 artikulas.

[732] *VL*, t. V, p. 260 (fol. 532); t. VII, p. 292–293 (fol. 623).

[733] M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*…, p. 295.

juos lietuviai. Tuo tarpu dabar esą ir Lietuvoje lenkai veikią, o lietuviams vien tuščias titulas teliekąs. Zigmantas Augustas atsakė, kad jis laikąsis tokios pat tvarkos, kokia buvusi prie tėvo. Lietuviai visi savo urėdus ir dabar tebeturį. Bet jeigu čia esą kokių neaiškumų, tai jis vėliau ištirsiąs ir sutvarkysiąs[734]. Jau gavęs ir Lenkiją valdyti bei ten apsigyvenęs, Zigmantas Augustas 1551 m., Lietuvos seimo prašomas, pasižadėjo Lietuvos urėdų skaičiaus nemažinti ir taip pat laikyti Lietuvoje atskirą dvarą[735]. 1554 m. seime Lietuvos urėdų bei jų teisių neliečiamybė vėl buvo patvirtinta[736]. Taip atskiras Lietuvos dvaras su visais urėdais išliko ir iki 1569 m. Tų metų Liublino seime dezorientuoti lietuviai pabūgo, kad dabar jų dvaro urėdai galį išnykti, kad valdovas galįs naudotis tik vienu Lenkijos dvaru. Dėl to jie paprašė Zigmantą Augustą abiejų dvarų santykius taip sutvarkyti, kad ir Lenkijoje prie karaliaus tam tikrais atvejais (ypač kai nėra Lenkijos dvaro urėdų) galėtų veikti ir lietuviai[737]. Buvo prašoma maždaug tokio paties akto, koks buvo duotas abiejų valstybių maršalkų reikalu. Bet Zigmantas Augustas atsakė, kad abi tautas jis norįs laikyti lygiomis ir atskirų jų dvarų urėdų patarnavimais naudosiąsis savo nuožiūra[738].

Nežinome jokio dvaro dignitorių santykius normuojančio įstatymo ir vėlesniais laikais. Tačiau šiuo klausimu yra labai įsidėmėtinas Zigmanto Vazos Lietuvos ir Lenkijos dvaro urėdų ginčo sprendimas, padarytas 1609 m. žygio į Smolenską metu. Karaliui atvykus į Lietuvą, tada kilo ginčas, kas turi prižiūrėti arklidę ir virtuvę. Dėl virtuvės ginčijosi abiejų tautų virtuvininkai (kuchmistrai), o dėl arklidės – Lietuvos arklininkas ir Lenkijos vicearklininkas. To karaliaus žygio dienoraštį vedęs S. Bielskis rašo, kad karalius šitaip nusprendęs: „Lietuvos urėdai turi eiti visas savo pareigas net iki Smolensko, nes Smolenskas kadaise Lietuvai priklausė, ir jo vaivadomis bei kaštelionais dar ir šiandieną vis lietuviai būna.“ O Lenkijos vicearklininkas dar ir dėl to turįs nusileisti, kad Lietuvos arklininkas ir Lenkijoje prieš jį turįs pirmenybę; nesant Lenkijos arklininko, karaliui arklį paduodąs jis, o ne Lenkijos vicearklininkas[739]. Taip pat ir vėliau, įvažiuojant karaliui į Lietuvą, ant sienos lenkų dvarą visada pakeičia lietuviai. Nedaug

[734] Ten pat, p. 525; *LM*, t. XXX, p. 159.

[735] *LM*, t. XXX, p. 166.

[736] Ten pat, p. 243.

[737] Šis reikalavimas labai įsidėmėtinas. Iš jo matyti, kad lietuviai dar nežinojo, kaip toliau abiejų valstybių santykiai susidės, ir reikalavo sau vietos bendrajame institute. Tuo tarpu vėliau jiems pasisekė apginti pilnas savo dvaro dignitorių teises savam krašte.

[738] *LM*, t. XXX, p. 521–522.

[739] M. A. Obolenskij, *Inostrannyje sočinenija i akty otnosiasč. do Rossii*, t. III; *Dnevnik Samuila Bielskago*, Moskva, 1848, p. 16–17.

mes tokių itineriariškų šaltinių turime, bet žinomieji tą sumini kaip normaliausį, įprastą faktą[740].

Dėl Lietuvos dvaro urėdų teisių karaliui esant Lenkijoje daugiau šaltinių rasti nepasisekė. Tik žinome faktą, kad 1637 m. rugsėjo 13 d., per karalienės karūnacijos puotą, buvo kilęs ginčas tarp Lietuvos ir Lenkijos pastalininkių: Lietuvos pastalininkis K. Tiškevičius reikalavo, kad prie stalo, greta Lenkijos pastalininkio K. Gembickio, ir jis galėtų patarnauti. Nors visi lietuviai jį palaikė, bet karalius išsprendė K. Gembickio naudai[741]. Taigi ir čia laikytasi dėsnio, kad dvaro dignitoriai veikia tik savo krašte, bet (kaip matyti iš 1609 m. arklininkų ginčo sprendimo) vieno krašto vyresnysis urėdas turi pirmenybę prieš kito krašto jaunesnįjį urėdą ir ne savo valstybėje, t. y. laikomasi maršalkų pirmenybės tvarkos. Ir tai visiškai suprantama, nes visi dvaro urėdai, kaip ir maršalkos, savo funkcijomis buvo surišti su valdovo asmeniu.

6. Sujungtųjų valstybių organizacijų bei tolygių urėdų kompetencijos vienodėjimas

Tiek dvaro, tiek žemesniųjų krašto urėdų skaičius ir pirmenybės eilė nebuvo vienoda. Buvo skirtumų tam tikrais laikotarpiais toje pačioje valstybėje, dar daugiau buvo skirtumų tarp abiejų valstybių. Bet vis dėlto visoje Lietuvos ir Lenkijos bendro sugyvenimo istorijoje galima konstatuoti vienodėjimo tendenciją. Paprastai šiuo atžvilgiu Lietuva sekė Lenkiją. Mat Lenkija buvo visų, ir Lietuvos bajorijos įgytųjų, laisvių lopšys, tad negalėjo nebūti pavyzdžiu ir institucijoms. Tas procesas – lenkiškųjų institucijų perkėlimas į Lietuvą – prasidėjo 1413 m., kada buvo įkurtos dvi pirmosios Lietuvos vaivadijos su vaivadomis bei kaštelionais, ir Liublino unijos sudarymo momentu bendrais bruožais jau buvo atbaigtas. Lietuva turėjo jau tokius pačius centrinius vykdomosios valdžios organus, taip pat buvo suskirstyta į tokio paties pobūdžio teritorinius vienetus (kariškai administratyvinio pobūdžio vienetai – vaivadijos ir teisminio bei savivaldybinio pobūdžio vienetai – pavietai). Viduje ji dar labai skyrėsi, bet buvo aiški tendencija

[740] A. S. Radvila savo atsiminimuose 1633 m. gegužės 17 d. rašo: „Król przybył do granicy litewskiej, którego Sapieha, marszałek W. Ks. Lit. witał imieniem całej Litwy. Odmienili się urzędnicy wszyscy, gdy na miejsce Polaków litewscy nastąpili“ (*Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła*…, t. I, p. 159).

[741] Ten pat, p. 355.

ir šiuo atžvilgiu susilyginti[742]. Po unijos, be didžiulio skirtumo Lietuvos ir Lenkijos pavietų bei vaivadijų urėdų ir dignitorių korporacijose[743], liko taip pat dar didelio skirtumo ir centrinėse institucijose. Iki 1768 m. oficialaus visų centrinių urėdų bei dignitorių sąrašo neturime, tad skirtumus tarp Lietuvos ir Lenkijos urėdų korporacijų be specialių studijų sunku nurodyti. Ir mes čia pasistengsime nurodyti tik keletą skirtumų niveliacijos bei tokių pačių urėdų kompetencijų vienodinimo faktų.

Liublino unijos sudarymo momentu Lenkijoje (jau nuo 1507 m.) buvo net du (dvasininkas ir pasaulietis) referendoriai, veikią prie valdovo rūmų teismų. Pagal Jano Herburto paskelbtą 1569 m. liepos 4 d., nustatančio jungtinio senato sąstatą, Zigmanto Augusto diplomo tekstą jiems taip pat buvo leista dalyvauti su patariamuoju balsu ir senate[744]. Tuo tarpu Lietuvoje tuo metu dar nebuvo jokio referendoriaus. Čia referendorius dvasininkas pirmą kartą užtinkamas 1586 m., o pasaulietis 1594 m. (nei vieno jų paskyrimo data nežinoma)[745]. Bet atsiradę Lietuvos referendoriai senato posėdžiuose nedalyvaudavo. Lietuviai tą skriaudą visą laiką juto ir turbūt ne kartą buvo reikalavę jų referendorius sulyginti su Lenkijos referendoriais, bet mums yra žinoma tik pati tos bylos pabaiga. Taip pat žinoma, kad pirmasis Lietuvos referendorius, gavęs teisę sėdėti senate, buvo E. Valavičius (referendorium buvo 1599–1615 m.). Toji malonė buvo duota tik jam vienam, nes dėl padagros stačias negalėdavo stovėti. Jo įpėdiniai tuo jau negalėjo naudotis. Dėl to 1632 m. elekacijos seime lietuviai pareikalavo įsileisti į senatą ir referendorių M. Trizną. Tuo tarpu tas klausimas liko neišspręstas, bet 1633 m. karūnacijos seime lietuviai vis dėlto savo pasiekė. Kaip rašo kancleris A. S. Radvila, kuris bene daugiausia tuo reikalu rūpinosi, „dideliam lietuvių džiaugsmui“ Geranainių infulatas M. Trizna, kuris buvo ir referendorius ir krašto raštininkas, senate galėjo atsisėsti. Paga-

[742] Pvz., 1565, 1567 ir 1569 m. seimuose lietuviai reikalavo Kauno ir Gardino pavietams paskirti tokiuos pat mažesniuosius kaštelionus, kaip kad turėjo daugelis Lenkijos pavietų. Žr. *LM*, t. XXX, p. 368, 431–432, 527 skiltis.

[743] Apie Lietuvos pavietų ir krašto urėdus žr. I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I, p. 229 sqq. Palyg. abiejų kraštų pavietų urėdų sąrašus bei jų eilę, Lenkijoj nustatytą, 1611 ir 1613 m., o Lietuvoje 1677 m. konstitucijomis. Žr. *VL*, t. III, p. 16, 88 (fol. 25–26, 180); t. V, p. 260 (fol. 532). Be to, palyg. A. Wolff, Starszeństwo urzędów (metoda ustalania na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza udzielnego), *Rozprawy z polskiego prawa politycznego dawnego i obowiązującego*, Warszawa, 1928, t. I, z. 2.

[744] *Akta unii…*, Nr. 152, p. 375.

[745] Žr. J. Wolff, *Senatorowiei dygnitarze…* Toliau, kalbėdami apie urėdus, šio šaltinio nenurodinėsime, nes iš jo teks imti daugumą žinių. Nurodinėsime tik kitus šaltinius.

liau ta Lietuvos ir Lenkijos referendorių lygybė buvo dar patvirtinta 1635 m. specialiu Vladislovo Vazos diplomu, įtrauktu į Lietuvos Metriką[746].

Buvo skirtumų ir tarp kitų urėdų, bet visada buvo stengiamasi juos panaikinti ir tuo atžvilgiu abi valstybes sulyginti. Pvz., 1632 m. konvokacijos seimo pavietų dezideratų tarpe matome reikalavimą atgaivinti visas dignitorijas, kurios *lapsu temporis poczęli exolescere*[a]. Tokios esančios Lietuvoje pakamario, o Lenkijoje stalininko ir girininkų dignitorijos[747]. 1669 m. Brastos vaivadijos instrukcijoje atstovams į konvokacijos seimą randame tokį reikalavimą: unijos teisės ir Vladislovo Vazos karūnacijos konstitucija, garantavusi, kad Lenkijos ir Lietuvos urėdai būsią sulyginti, t. y. kad visi urėdai, esą Lenkijoje, būsią Lietuvoje ir priešingai[748]. Kai kas jau esą įvykdyta, būtent, jau esą paskirti abiejų valstybių kiemo vėliavininkai (Lietuvoje šis urėdas nebuvo išnykęs nuo 1566 m.) ir Lietuvos pakamaris (pakamario Lietuvoje nebuvo 1559–1633 m.). Bet to dar esą maža. Lenkijoje urėdų tarpe ne paskutinę vietą turįs didysis sekretorius, o Lietuvoje jis išnykęs. Tad reikią tą urėdą atgaivinti ir sulyginti su Lenkijos sekretorium. Taip pat reikią nustatyti, kad ir Lietuvoje, kaip Lenkijoje, vienas iš kanclerių būtų dvasininkas[749]. Atgaivinti Lietuvos sekretoriaus urėdą Brastos vaivadija prašė dar ir sekančiais metais[750]. Tų metų seime to paties reikalavo Vilniaus kaštelionas M. S. Pacas (vėlesnis Vilniaus vyskupas)[751]. Jokios tuo reikalu konstitucijos tada vis dėlto neatsirado, bet 1671 m. jau buvo paskirtas ir Lietuvos sekretorius, Vilniaus kanauninkas, vėliaus vyskupas K. Bžostovskis. Sekretorius, pasaulietis kaip ir Lenkijoje, teatsirado 1764 m. Abiejų jų pareigos buvo taip pat vienodos. Anksčiau Lietuvos kanceliarijoje buvo tik vadinamieji raštininkai. Nuo Stepono Batoro laikų Lietuvoje jų buvo 4, o Lenkijoje iki 1764 m. buvo tik 2[752].

Lenkijoje jau nuo seniai buvęs stovyklininko *(oboźny)* urėdas Lietuvoje atsirado 1633 m. Vladislovo Vazos laikais buvo įkurtas dar naujas abiejose valstybėse urėdas, savotiškas ginkluotės viršininkas, iš karto vadinamas artilerijos magistru, vyresniuoju ar prefektu, o vėliau – artilerijos generolu. Įkuriant tą urėdą Lietuvoje, 1638 m. buvo

[746] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 69, 146. Ištrauką iš Metrikos cituoja J. Wolffas, *Senatorowiei dygnitarze…*, p. 306.

[747] *AVAK*, t. VIII, p. 582.

[748] *VL* rinkiny tuo reikalu konstitucijos nėra. Greičiausia čia turima galvoje jau minėtas Vladislovo Vazos raštas, sulyginęs Lietuvos ir Lenkijos referendorius. Matyt, tokia buvo jo įžanga.

[749] *AVAK*, t. IV, p. 54, 55.

[750] Ten pat, p. 104.

[751] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, t. I, p. 228.

[752] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne…*, t. I, p. 212.

priimta speciali konstitucija (faktiškai vadinamasis artilerijos prefektas buvo jau nuo 1634 m.). Visos kitos tą urėdą liečiančios konstitucijos rodo, kad jis veikė tik Lietuvoje, jos etmono prižiūrimas, pinigus gaudavo iš Lietuvos iždo, bet savo pobūdžiu buvo visiškai lygus tokiam pačiam Lenkijos artilerijos generolui[753].

Generolų inspektorių Lenkijoje buvo 2 (kavalerijos ir pėstininkų), o Lietuvoje tik vienas. Ilgai jie nebuvo laikomi valstybės urėdais, tad į jų skaičių nebuvo kreipiama dėmesio. Kaip buvo nelygybė, taip ir liko, 1776 m. juos priskyrus prie urėdų[754].

J. Wolffas mano, kad ir instigatorių urėdas Lietuvoje yra atsiradęs jau po Liublino unijos. Iš tikro, kaip yra įrodęs prof. I. I. Lappo, jis jau buvo ir anksčiau[755]. Tik skirtingas Lietuvos teismų procesas juos skyrė nuo tokių pačių Lenkijos instigatorių. Abiejų kraštų instigatoriai turėjo padėjėjus viceinstigatorius (šie atsirado XVII a.), o 1775 m. abiejų valstybių viceinstigatoriai buvo panaikinti, tikriau – pakelti instigatoriais. Nuo to laiko abiejose valstybėse buvo po du instigatoriu, kurių algos taip pat buvo sulygintos. Buvo taip pat nustatyta, kad pareigas abiejų tautų instigatoriai eitų pakaitomis[756].

Taip palengva abiejų valstybių centriniai urėdai suvienodėjo, įgavo tą pačią pirmenybės eilę ir tas pačias teises. 1768 m. seimo priimtame visų senatorių ir urėdų sąraše nematome jokio skirtumo. Visų urėdų yra po tiek pat abiejose valstybėse ir eilė jų ta pati. Visur greta lenko stovi toks pat lietuvis[757], nors gyvenime iš tikro dar ir dabar buvo skirtumo. Pvz., Lietuvoje dar tebebuvo urėdų (voiskis, vyriausias matininkas arba geometras, gėrimų rūsių prižiūrėtojas), kurių Lenkijoje neatsirado. Todėl jie dabar net nebuvo įtraukti į bendrą sąrašą[758].

Provincinės urėdų korporacijos dar labiau skyrėsi. Šių Lietuvoje buvo žymiai daugiau. XVIII a. gale Lenkijoj provincinių urėdų buvo 15, o kai kuriose Lietuvos vaivadijose net 25. Be to, ir jų pirmenybės eilė Lietuvoje buvo kitokia. Pvz., Lenkijoj pirmuoju pavieto urėdu (neskaitant vadinamųjų mažųjų kaštelionų) buvo laikomas pakamaris, o Lietuvoje daugely pavietų prieš jį dar buvo maršalkos ir tėvūnai (Žemaičiuose); Lenkijoje voiskis turėjo 11 vietą, žodžiu, buvo vienas iš paskutinių, o Lietuvoje jis (kur nebuvo tėvūno su maršalka) buvo 5 urėdas; Lenkijoje kasininkas buvo pats paskutinis, o

[753] *VL*, t. III, p. 436, 443, 450 (fol. 919, 934, 948); be to, dar yra eilė vėlesnių konstitucijų.

[754] W. Skrzetuski, *Prawo polityczne…*, t. I, p. 217.

[755] I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I, p. 334–338.

[756] *VL*, t. VII, p. 238, 383 (fol. 537–538, 823); t. VIII, p. 111, 402, 562 (fol. 179, 644, 931).

[757] Ten pat, t. VII, p. 292–293 (fol. 621–624).

[758] Žr. J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, Poznań, 1856, t. IV, p. 58, ir J. Wolff.

Lietuvoje po jo dar buvo net 8 urėdai, ir t. t.[759] Lietuvoje ir seimelių tvarka būdavo kitokia. Čia pirmininkaudavo paprastai pavieto maršalka arba pirmasis iš dalyvaujančių urėdų, o Lenkijoj pirmininkas visada būdavo renkamas[760]. Buvo taip pat ir daugiau smulkių skirtumų, bet visas valstybinio gyvenimo pobūdis dėl to mažai tesiskyrė.

Vienodėjant valstybiniam abiejų tautų gyvenimui, vienodinant abiejų valstybių organus, kartu buvo vienodinamos – kartais įstatymų, kartais praktinio gyvenimo evoliucijos – ir urėdų kompetencijos. Pats stambiausias šio proceso įvykis yra 1697 m. vadinamasis teisių sulyginimo įstatymas *(coaequatio jurium).* Jį mums tenka atskirai panagrinėti[761].

Šis valstybinio Lietuvos gyvenimo raidai iš tikro labai svarbus įstatymas istorinėje literatūroje dar tebėra tinkamai neįvertintas ir yra sulaukęs labai priešingų komentarų. Įstatymo esmę galima išreikšti vienu sakiniu: jis panaikina bet kokį skirtumą tarp trijų Lietuvos ir Lenkijos ministerių kompetencijų: Lietuvos kancleriai, etmonai ir iždininkai įgauna tik tokias teises, kokias turėjo tie patys Lenkijos ministeriai. Susiaurinamos Lietuvos ministerių teisės pereina pačiai visuomenei, jos valią reiškiančiam seimui ir kitiems rinktiesiems organams. Lietuvos etmonai iki tol turėjo pilną teisę skirstyti kariuomenę po kraštą, kaip jiems patiko. Tuo tarpu Lenkijos etmonai kariuomenę galėjo statyti tik seimo paskirtose srityse. Dabar šitokia tvarka įvedama ir Lietuvoje. Tuo pačiu įstatymu kartu paskiriama ir vieta kariuomenei paskirstyti, būtent, visi Brastos vaivadijos karališkieji dvarai, Gardino, Alytaus ir Pinsko ekonomijos ir Sakalų girininkija. Kartu taip pat nustatoma, kad ir Lietuvoje bylas dėl kariuomenės padarytų nuostolių galima kelti bet kokiame teisme, o ne vien per etmoną. Lietuvos iždininkai iki tol turėjo taip pat platesnių teisių, nes visi krašto mokesčiai galutinai suplaukdavo į jų rankas. Tuo tarpu Lenkijoje pinigai paprastai likdavo pavietų kasose, iš kur juos atsiimdavo etmonai, tikriau, jų orderius gavę dalių vadai. Dabar tokia tvarka įvedama ir Lietuvoje. Pagaliau Lietuvos teismai turėjo siauresnių teisių negu Lenkijos teismai, nes nei vieno Lietuvos teismo sprendimas, pasmerkiąs ką banicijai, negalėjo būti vykdomas be valstybės antspaudo. Dabar ir šis varžtas nuo teismų nuimamas. Visi teismų sprendimai įgauna galios be antspaudo.

[759] Žr. urėdų sąrašus, paduodamus W. Skrzetuski, *Prawo polityczne…*, t. I, p. 221 ir 226–227.

[760] Ten pat, p. 250–251.

[761] Šio įstatymo tekstas jau daug kartų buvo atspaustas ir be konstitucijų rinkinio *VL*, t. V, p. 417 (fol. 860 sqq.). Randame jį, be to, prie visų vėlesniųjų Lietuvos Statuto laidų ir daugely ano meto teismo reikalams rašytų vadovėlių (pvz., Proces sądowy ir pan.). Paskutinį kartą jis yra atspaustas priedu prie prof. I. I. Lappo knygutės žr., I. I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos…,* p. 154–162.

Įstatymas buvo priimtas labiausiai tam, kad suvaržytų tuo metu nepaprastai įsigalėjusius, savo rankose iždo ir karo ministerijas turinčius Sapiegas, su kuriais tada bajorija kovojo. Tai buvo vienas iš kovos etapų ir vienas iš parankiausių Sapiegų priešų ginklų[762]. Dabar jį iškelti buvo labai patogu, viena, dėl to, kad jį priėmus turėjo sumažėti Sapiegų galia; o antra, dėl to, kad centrinių organų teisių susiaurinimo šūkis visada buvo populiarus ir, jį iškėlus, galima buvo atitraukti žymią dalį Sapiegas palaikančios bajorijos, nes Sapiegos to šūkio negalėjo remti. Jei Sapiegos priimtojo įstatymo nepaisytų (taip iš tikro ir įvyko), tai jų priešai jau iš anksto numatė įgausią tuo būdu naują argumentą prieš juos, argumentą, įrodantį, kad jie iš tikro bajorijos laisvių priešai.

Tačiau šis „teisių sulyginimo“ šūkis jau nebuvo naujas, ir paties įstatymo posakis, kad tas įstatymas jau daugely seimų buvęs svarstytas, nėra išmislas. Tokių reikalavimų mes iš tikro matome jau daugely ankstyvesnių seimų. Jau žymiai anksčiau randame iškeltus visus pagrindinius šio įstatymo dėsnius.

Lietuvos Statutas numatė, kad banicijos sprendimo atveju valdovas gali duoti pasmerktajam geležinį raštą, su kuriuo jis dar kurį laiką gali likti krašte ir ieškoti teisybės. Statutas tik reikalauja, kad toks raštas nebūtų duodamas daugiau kaip 3 kartus[763]. Tas jau suponuoja mintį, kad banicijos sprendimas negali būti vykdomas tol, kol nebus tikra, kad tokio geležinio rašto neatsiras, atseit, kol sprendimo nepatvirtins pats valdovas. Kad nesusitrukdytų sprendimų vykdymas, Zigmantui Vazai išvykstant į Švediją, 1598 m. buvo priimta konstitucija, leidžianti tokius sprendimus antspauduoti vienam kancleriui[764]. Karaliui grįžus, kancleris buvo priverstas banicijos sprendimui patvirtinti gauti karaliaus sutikimą. Tik retais atsitikimais jis įgaliodavo tą padaryti ir vieną kanclerį, bylos referavimo nereikalaudavo[765]. Teismams ir kerštaujantiems ar teisybės ieškantiems skundikams tas, žinoma, sudarė didelį nepatogumą. Išgavus teismo sprendimą, byla dar likdavo nebaigta, nusikaltėlis kartais galėdavo sau gyventi visiškai ramiai[766]. Dėl to jau 1632 m. seime buvo girdėti balsų, reikalaujančių Vyriau-

[762] Apie tas kovas žr. p. 52–57; įdomią įstatymo interpretaciją duoda E. Otwinowski, *Dzieje Polski*…, p. 22; be to, žr. *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy*…, p. 25.

[763] IV skyr. 30 art.

[764] *VL*, t. II, p. 370 (fol. 1459).

[765] *ADS*, Nr. 264, 454, p. 221, 380.

[766] Dėl to ypatingai daug triukšmo buvo 1652 m. seime. Ginčijantis dėl pasmerkto Jeronimo Radziejowskio, iškilo apskritai teismų santvarkos teisingumo klausimas. Tarp kitų tada buvo iškelta ir Lietuvos kiemo iždininko Boguslavo Jurgio Sluškos byla. 1650 m., Vilniuje veikiant kariuomenės apmokėjimo komisijai, B. J. Sluška už sužeidimą bajoro Abramavičiaus tos pačios komisijos buvo pasmerktas banitu, tačiau, gavęs karaliaus geležinį raštą, tebebuvo laisvas ir net buvo atvykęs į seimą. Kadangi 1650 m. seimas buvo aprobavęs visus anos komisijos veiksmus (*VL*, t. IV, p. 158 (fol. 344)), tai Abramavičius dabar teigė, kad

siojo Lietuvos Tribunolo sprendimams pripažinti tokios pat galios, kokią turėjo Lenkijos Tribunolo sprendimai[767]. 1646 m. Ukmergės pavieto instrukcijoje matome reikalavimą, kad kancleriai Tribunolo sprendimų netrukdytų[768]. Tų metų seimas iš tikro priėmė konstituciją, kad banicija pasmerktieji jau negali gauti jokių geležinių raštų, o kancleris tokį sprendimą turįs tuojau patvirtinti[769]. 1670 ir 1672 m. Brastos vaivadijos instrukcijose jau matome dar griežtesnį reikalavimą. Dabar jau kovojama ne su kanclerių statomomis kliūtimis, bet reikalaujama visai panaikinti sprendimų tvirtinimą, reikalaujama, kad ir banicijos sprendimai būtų vykdomi tuojau, be jokio tvirtinimo[770]. 1673 ir 1674 m. (elekcijos) seimuos Lietuvos atstovai vėl griežtai reikalauja išvaduoti juos nuo „kanclerių vergijos", atimti jų teisę tvirtinti banicinius sprendimus. Girdi, Statutas, kuriuo gynėsi kancleriai, čia negalįs būti jokia kliūtimi, nes ir Voluinėje jis veikiąs, bet Lenkijos kancleriai ten sprendimų vis dėlto netvirtina[771]. Vėl tas klausimas buvo keliamas 1690 m. Šį kartą buvo kalbama jau ne vien apie kanclerius, bet taip pat buvo iškeltas iždininko ir etmono teisių susiaurinimo klausimas[772]. Ir šitie klausimai taip pat buvo jau nebenauji. Jau 1615 m. Lietuvos konvokacijos Naugarduko atstovai buvo reikalavę suvaržyti iždininkus, o kai visos konvokacijos paramos negavo, nutarė neduoti jam į rankas nors savo vaivadijos mokesčių[773]. Lietuvos etmonų valdžią bu-

karalius tokio rašto negalėjęs duoti, nes ta pačia konstitucija buvęs patvirtintas ir B. J. Sluškos pasmerkimas, o seimo sprendimas jau esąs „ultimi fori[a]". Karalius savo rašto, žinoma, neatšaukė, tačiau jam teko išgirsti labai skaudžių žodžių, o B. J. Sluška buvo net išstumtas iš posėdžių salės. Karaliaus raštą puolė net Jonušas Radvila. Žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 465 sqq.; *Pamiętniki do panowania Zygmunta III…*, t. II, p. 207; L. Kubala, Pierwsze „liberum veto", *Szkice historyczne*, serya II, Warszawa, 1901, p. 91.

767 *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 119.

768 A. Mosbach, *Wiadomość do dziejów polskich z archiwum prowincyi Szląskiej*, Wrocław, 1860, p. 316.

769 *VL*, t. IV, p. 60 (fol. 118). Ši konstitucija kanclerių galią faktiškai dar labiau sutvirtino. Panaikinus sublevacijas (faktiškai jos vis dėlto buvo dar praktikuojamos, žr. 272 išnašą), karaliaus atsiklausti jau nereikėjo, bet kanclerio antspaudas vis tiek buvo reikalingas.

770 *AVAK*, t. IV, p. 78, 140, 152.

771 *Acta Historica…*, t. II, p. 1166, 1440. Reikia pastebėti, kad šita kova prieš kanclerius buvo tik nominalinė. Faktiškai tai buvo kova su valdovo teise sulaikyti teismo sprendimo vykdymą. Juk ne kancleriai, o karalius, duodavo geležinius raštus. Kadangi kanclerių rankose buvo antspaudas, tai iš mandagumo karalius neminimas, o jie puolami. Kancleriai 1697 m. nedaug ko tenustojo. Dėl to tai ir tuometinis kancleris Radvila nebuvo labai priešingas įstatymui. Kad vadinamųjų sublevacijų po 1697 m. jau nebebuvo, gražiai matyti iš Lietuvos Metrikos knygų. Iki 1697 m. kiekvienas kancleris ir vicekancleris turėjo specialią knygą, į kurią būdavo įtraukiama Vyriausiojo Tribunolo pranešimai apie sprendimą, banicijos paskelbimo prašymai, banicijos ir sublevacijos. Vėlesniaisiais laikais kancleriai tokių knygų jau nebeturėjo. Žr. S. Ptaszycki, *Opisanije knig i aktov Litovskoj Metriki…*, p. 139, 140, 144–146 ir kt.

772 A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium…*, I pars. II, p. 1162, 1425, 1432–1433.

773 *Pamiętniki Samuela Maskiewicza…*, p. 96.

vo norėta suvaržyti jau 1676 ir 1678 m. konstitucijomis[774]. 1697 m. pagaliau to buvo pasiekta. Vėliau tą patvirtino Augusto II *pacta conventa* punktai, 1697 m. karūnacijos seimo ir l699 m. pacifikacijos seimo konstitucijos[775], o Lietuvos Tribunolas savo darbą pagal naująjį įstatymą pats pertvarkė[776].

Taigi 1697 m. Lietuvos bajorija pasiekė to, ko buvo jau keletą dešimtmečių reikalavusi. Dėl to dviejų nuomonių negali būti. Šį įstatymą vertinant, paprastai suskyla nuomonės tik nurodant jo prasme Lietuvos ir Lenkijos bendro sugyvenimo raidoje. Šiuo atžvilgiu yra pasireiškusios dvi diametraliai priešingos nuomonės. Vienai nuomonei atstovauja prof. I. I. Lappo. Pasak jo, 1697 m. įstatymas esąs nauja Lietuvos ir Lenkijos sutartis, kuri galutinai apvainikavusi Lietuvos visuomenės pastangas susilyginti su Lenkija, pakeitusi 1569 m. unijos aktą, galutinai įgyvendindama federatyvinę Lietuvos ir Lenkijos valstybės koncepciją, t. y. tą koncepciją, su kuria lietuviai buvo atvažiavę į Liublino seimą, pagal kurią jau tada turėjo būti įkurta dviejų visiškai lygių valstybių unija. Tos lietuviškosios santykių koncepcijos įgyvendinimo etapai buvę 3: 1) atskiros Lietuvos valstybės organizacijos bei valstybinės individualybės patvirtinimas 1588 m. Statutu; 2) kas trečio seimo perkėlimas į Lietuvą, pavertimas jo Lietuvos seimu, prie kurio prisijungia Lenkijos seimas ir 3) šis, viską užbaigiąs, abi valstybes sulyginąs įstatymas. Po jo jau visada buvęs saugojamas abiejų sujungtųjų valstybių lygybės principas[777]. Tuo tarpu lenkų literatūroje jau nuo seno šis įstatymas yra visiškai priešingai interpretuojamas ir laikomas vienu iš paskutiniųjų Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo etapų, labai palengvinusių tariamąjį visišką susiliejimą bei unifikaciją. To paties įstatymo reikalavimas, kad visi Tribunolo sprendimai būtų lenkiškai rašomi, be to, dar rodąs didžiulę kultūrinę lenkų įtaką Lietuvoje[778]. Tuo būdu turime dvi priešingas nuomones, du visiškai priešingus šio įstatymo įvertinimus. Dėl jų pirmiausia tenka pasakyti, kad abieji į tą įstatymą stengiasi žiūrėti Lietuvos Lenkijos valstybinių santykių požiūriu, o tuo tarpu

[774] *VL*, t. V, p. 426 (fol. 617).

[775] Ten pat, t. VI, p. 12, 22, 40 (fol. 11–12, 34, 75).

[776] „Porządek sądzenia spraw w Trybunale W. X. Lit… Roku 1699 miesiąca maja 7 dnia“, žr. I. I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija*…, III priedas; tas pats dokumentas taip pat buvo spausdinamas kartu su *coaequatio jurium* įstatymu prie Statuto ir kituose leidiniuose.

[777] Žr. I. I. Lappo, Uravnenije prav Velikogo Kniažestva Litovskogo i Korony Polskoj v 1697 godu, *Zapiski Russkogo Naučnogo Instituta v Belgradie*, Belgrad, 1930, t. I; to paties, *Lietuva ir Lenkija*…, p. 131–137.

[778] Prieš prof. I. I. Lappo tezes, įrodinėdamas Lietuvos ir Lenkijos artėjimo, bet ne atsiribojimo tendenciją, IV-tame Lenkijos istorikų suvažiavime skaitė paskaitą S. Ehrenkreutz, Separatyzm… Be to, plg. K. Piwarski, Opozycja litewska…, p. 259–277.

jis yra visuomeninės raidos faktas, abiejų valstybių visuomenių ideologijų bei pažiūrų į valstybę susilyginimo vaisius.

Kaip jau matėme iš paties įstatymo apibūdinimo, tai buvo Lietuvos bajorijos, jos piliečių visumos, laimėjimas prieš centro valdžią. Lietuvos bajorija gavo tokias teises, kokias turėjo Lenkijos šlėkta. Lietuvos bajorijos teisės anksčiau buvo siauresnės, bet jas siaurino ne Lenkijos visuomenė, ne kokia nors Lenkijos ar bendra valstybinė institucija, bet savi Lietuvos valstybiniai organai. Lietuvos kaip valstybės reikšmė jungtiniame vienete nuo jos vidaus santvarkos nei kiek nepriklausė. Ar jos piliečiai turėjo daugiau laisvių bei teisių ar mažiau, nuo to jos reikšmė nekitėjo. Vis tiek ji buvo atskira valstybė, o centro valdžios organų ir jos piliečių teisių santykis buvo jos vidaus dalykas. Tuo būdu šis įstatymas ne Lietuvos ir Lenkijos valstybes sulygino, bet kai kuriais atžvilgiais suvienodino jų vidaus santykius. Jis yra maždaug tokios pat kategorijos, tik ne taip svarbus aktas kaip, pvz., Zigmanto Augusto laikais įgyvendintoji teismų, pavietų bei seimelių reforma. Kaip tada, taip ir dabar Lietuvos visuomenei (bajorijai) buvo suteiktos tokios pat teisės, kokių turėjo Lenkijos šlėkta. Tą matome ir iš pačių įstatymo autorių jam duotos antraštės: *Coaequatio jurium stanów W. X. Litevvskiego z Koroną Polską*[a]. Taigi jis ne valstybes sulygina, bet luomų teises suvienodina. Pagaliau taip jį suprato ir kiti amžininkai. Pvz., 1699 m. Lietuvos Tribunolo priimtame jau minėtame naujajame darbų tvarkos statute, iššauktame kaip tik šito akto, tarp kitko, skaitome: „Kiekvienam, kas žino veikiančias teises, pirmiausia turi būti žinoma, kad Respublika, priimdama Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos ir Karūnos teisių koekvaciją, senųjų Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teisių nesulaužė, bet tik pataisė tai, kas, atrodė, siaurino jos piliečių teises: aprašė urėdus, apribodama jų per didelę valdžią, ir (Lietuvoje) įvedė vienodą su Lenkija tvarką *(rząd)* bei vienodas prerogatyvas." Taip pat ir pačiame įstatyme yra aiškiai pasakyta, kad, be jo daromų pakeitimų, visais kitais atžvilgiais lieka nepaliestas Statutas ir kitos Lietuvos teisės.

Lietuva gyveno atskirą politinį gyvenimą, ji saugojo savo valstybinę individualybę, savą valstybinę organizaciją, bet jos bajoriškosios visuomenės pažiūra į valstybę buvo tokia pati kaip lenkų ir iš jų pasiimta. Ir Lietuvos bajorija į valstybę žiūrėjo kaip į savo organizaciją, kuri negalėjo varžyti jos laisvių. Jei kokiais nors atžvilgiais jos dar buvo varžomos, jei ji dar net neprilygo Lenkijos bajorijos, prieš tą nekovoti ji negalėjo. Ir štai dabar ta kliūtis buvo pašalinta. Lietuvos bajorija susilygino su Lenkijos šlėkta. Prof. I. I. Lappo mano, kad tai buvęs paskutinis Liublino unijos aktų modifikavimas, jų pritaikymas jau seniai iškilusiai lietuviškajai abiejų valstybių lygavertingumo koncepcijai[b].

Tačiau iš tikro čia ne valstybės, bet bajoriškoji Lietuvos visuomenė susilygino su tokia pačia Lenkijos visuomene. Be to, šiuo įstatymu juk buvo taip pat įgyvendintos visos tos gražios, lenkų ir Liublino ir kituose seimuose, o taip pat ir literatūroj kartotos vilionės, visi lenkiškųjų laisvių pažadai. Dėl to dviejų nuomonių būti, rodos, negali[779]. Tik vis dėlto taip pat nereikia pamiršti, kad prie valstybių unitarizacijos tas dar nei kiek nepriartino. XVI a. Lietuvos teismų bei administracijos reformos padarė įmanomą abiejų valstybių bendravimą gyvenant lenkiškos santvarkos formose, dabar buvo sukurtos sąlygos bendriems centro valdžios organams veikti. Bet taip galima galvoti tik teoretiškai, atsijus nuo tikrąją šio įstatymo prasmę rodančių gyvenimo faktų. Iš tikro įstatymas visiškai ne tam buvo priimtas. Apie bendrųjų organų sukūrimą dar negalėjo būti nė kalbos. Šiuo metu atskira Lietuvos valstybinė santvarka jau nebuvo net kvestionuojama. Ji buvo kardinalinis Respublikos konstitucijos pradmuo, gyvenimo dogma, ir šis įstatymas jos nei kiek nekliudė. Priešingai, 1697 m. įstatymas ją dar sutvirtino. Žiūrint formaliai, matome jau išnykusį abiejų valstybių susiliejimo akstiną. Jau nebeliko kas viliotų Lietuvos bajoriją susilieti į bendrą su lenkais valstybę. Žiūrėdami į faktinąją pusę, matome, kad viskas buvo atlikta vienų lietuvių, jie susitvarkė savo viduje taip, kaip buvo susitvarkę lenkai, nelygybės neliko.

7. Įstatymai, vertę Lietuvos urėdus dalinti tik jos piliečiams, ir jų taikymas

Lietuvos valstybės savarankiškumui išlikti daug padėjo neįsileidimas į valstybės aparatą jokių svetimšalių ir ypač lenkų, kurių nuo kitų svetimšalių neskyrė nei ankstyvesnieji Lietuvos įstatymai, nei visos trys Statutų redakcijos. Eilė privilegijų (1447, 1492, 1506, 1529) ir visos trys Statuto redakcijos draudė didžiajam kunigaikščiui Lietuvoje duoti svetimšaliui kokį nors urėdą. Daugelis Statuto nuostatų, o taip pat įstatymai draudė dovanoti svetimšaliui bet kokį dvarą. 1529 m. Zigmanto II privilegija, tų pačių metų Statutas (IV, 9 art.) ir 1547 m. privilegija taip pat draudė svetimšaliams įsigyti dvarų

[779] Kad lenkai viliojo Lietuvos bajoriją savo laisvėmis, galima matyti ir iš 1569 m. Liublino seimo dienoraščio. Lietuviškųjų laisvių menkumą, palyginus su lenkiškosiomis, ano meto literatūroje ypač akcentavo S. Orzechowskis savo pamflete „Quicunx". Lietuviai tada net buvo paruošę jam atsakymą: „Rozmowa Polaka z Litwinem" (1564). (Naują šios brošiūros laidą yra paruošęs J. Korzeniowski, Kraków, 1890.) Prof. I. I. Lappo (*Litovskij Statut 1588 g.*, t. I) įrodinėja, kad ano meto Lietuvos bajorija jau turėjusi visas lenkiškąsias laisves ir kalbos apie tas viliones esančios nepagrįstos. Bet vis dėlto jos negalėjo neveikti, nes ir turimos lygios teisės dar nebuvo sukūrusios lygaus gyvenimo.

ir vedybų keliu. Už svetimšalio ištekanti moteris, net vienturtė arba našlė, galėjo gauti savo dalį tik pinigais, o jos tėvų dvarus tokiu atveju turėjo paveldėti tolimesnieji giminaičiai. XVI a. vidury Lietuvos bajorija buvo pradėjusi reikalauti, kad svetimšaliams būtų uždrausta Lietuvoje net pirkti nejudamąjį turtą. Tačiau šis reikalavimas, susijęs su opiais ekonominiais klausimais (ypač su nejudamojo turto kaina, priklausančia nuo paklausos), nors 1554 m. seime ir buvo palankiai sutiktas Žygimanto Augusto, bet įstatymu vis dėlto nevirto. Ir jau antrosios redakcijos Statutas (III skyr., 17 art.) svetimšaliams tą teisę garantavo[780]. Visi tie įstatymai Lietuvos bajorijos, žinoma, buvo iškovoti tik tam, kad būtų galima apsidrausti nuo svetimšalių konkurencijos, kad savo krašte viską būtų galima sau išsisaugoti. Daugiausia gintis teko nuo lenkų, kurie jau buvo pajutę žemės bei duonos stoką ir į Lietuvą veržte veržėsi. Rūpestis gauti daugiau žemių ir tarnybų lenkams buvo taip pat vienas iš pagrindinių akstinų galutinai baigti uniją su Lietuva. Dėl to Liublino seime buvo atplėštos nuo Lietuvos 4 vaivadijos, o į unijos aktą įterptas paragrafas, reikalaująs, kad tiek lenkai Lietuvoje, tiek lietuviai Lenkijoje galėtų laisvai įsigyti dvarų. Tam priešingi Lietuvoje veikią įstatymai turį būti panaikinti (§ 14). Tačiau 1588 m. Statutas anų įstatymų nė neprisiminė. Jis tik pakartojo antrosios (1566) redakcijos dėsnius, leidžiančius svetimšaliams įsigyti dvarų, bet neleidžiančius gauti urėdų. 1566 m. Statuto III skyr. 9 art. atitinka 1588 m. Statuto III skyr. 12 art. Jų turiniai yra beveik tolygūs. 1566 m. Statute sakoma, kad didysis kunigaikštis „svetimšaliams, užsieniečiams nei šios valstybės kaimynams“ neduos jokių nei bažnytinių, nei pasaulinių dignitorijų, miestų, dvarų ir seniūnijų. 1588 m. Statute dar pridėta: „tenutų, krašto bei dvaro urėdų, posesijų“. Tuo būdu draudimas dar praplatintas, tikriau, į naują redakciją įtraukta naujos gyvenimo pagimdytos sąvokos. Toliau sakoma, kad visa tai būsią duodama vien Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojams (1566 m. – „Litvu a Rusi“[a], 1588 m. – „Litve, Rusi, Žomojti“[b]). Jei koks svetimšalis ką nors vis dėlto išprašytų ir persergėtas gautosios dovanos negrąžintų, tai visas jo turtas turįs pereiti iždui. (Čia 1588 m. Statute dar įterpiama pastaba, kad ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojai taip apdovanojami gali būti tik tie, kurie yra nusipelnę, gerai žinomi ir turi toje vaivadijoje ar paviete nejudamojo turto.) Jeigu koks nors nusipelnęs svetimšalis ir būtų apdovanotas arba kuriuo nors kitu būdu pasidarytų „sėsliu“, tai jis gali tik savo

[780] Apie svetimšalių juridinę būklę Lietuvoje iki 1588 m. žr. P. Dąbkowski. Tik ir šioje vienintelėje tuo klausimu studijėlėje iš kitų svetimšalių nepakankamai ryškiai išskirti lenkai, prieš kuriuos daugumas įstatymų ir buvo taikyta. Suskirstydamas svetimšalius į kategorijas, autorius laikosi grynai teoretinio juridinio pagrindo, skirsto juos pagal verslus bei Lietuvoje išgyventą laiką. Tuo tarpu faktiškai juk lenkai nuo kitų svetimšalių dar ryškiau skyrėsi.

turtą valdyti (1588 m. Statutas, be to, dar reikalauja, kad toks svetimšalis pavietų urėdų akivaizdoje prisiektų ištikimybę Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai) ir privalo atlikti visas žemės savininko pareigas, bet negali gauti jokių urėdų. (1566 m. Statute čia dar pridedama, kad gavęs ir nenorįs atsisakyti urėdo, netenka viso savo turto, nes taip esą Lenkijos Statuto nustatyta. 1588 m. statute vietoj to sakoma, kad urėdus nuo šitokių žmonių turį saugoti kancleriai.)

1566 m. Statuto III skyr. 17 art., o 1588 – 21 art. kalba apie svetimšalių bajoriškumo įrodymą ir apie jų teisę įsigyti žemės. Ir šie artikulai iš esmės yra vienodi, tik 1588 m. nuostatai yra platesni, aiškesni. Pirkti arba kuriuo nors kitu teisėtu būdu žemės įsigyti svetimšaliams bajorams leidžiama. Bet ir čia pridedama pastaba, kad urėdų gauti jie negali. Jei toks svetimšalis savo bajoriškumo neįrodytų, tai ir pirkęs žemės bajoriškomis teisėmis negali naudotis[781].

Suprantama, kad visi šitie nuostatai labiausiai buvo nukreipti prieš lenkus. Bet jau pirmųjų svetimšalių karalių laikais klausimas dar labiau susikomplikavo. Su iš svetur atėjusiais valdovais atsidangino ir daugybė svetimšalių, kurie stengėsi įsigyti turtų ir Lenkijoje, ir Lietuvoje. Tuo būdu gintis nuo jų konkurencijos teko rūpintis jau abiejų kraštų piliečiams. Jau Henriko Valua *pacta conventa* punktuose randame reikalavimą svetimšaliams neduoti jokių urėdų[782]. Stepono Batoro karūnacijos seime lenkai priėmė konstituciją, kad svetimšaliams negalį būti duodama jokių kadukinių dvarų[783], o Zigmantas Vaza *pacta conventa* punktuose pasižadėjo svetimšaliams neduoti ne tik urėdų, bet ir jokio aprūpinimo[784]. Lietuviai šiuos nuostatus priėmusiuose seimuose nedalyvavo, bet sau naudingų įstatymų, žinoma, nesikratė, ir 1607 m. seime buvo priimta konstitucija, pagal kurią visi Lenkijoje ar Lietuvoje svetimšaliams išdalinti urėdai ir kadukiniai dvarai skelbiami vakuojančiais. Jie turį būti išdalinti savo krašto žmonėms[785]. Ši konstitucija jau aiškiai nukreipta ne prieš lenkus Lietuvoje ar lietuvius Lenkijoje, bet prieš tolimesnius atėjūnus, neturinčius indigenato. Svetimšaliams, gavusiems dvarų Lietuvoje, iškelti bylas leidžiama net lenkams. Panaši buvo ir 1601 m. konstitucija, kuria visiems svetimšaliams Lietuvoje ir Lenkijos Prūsuose buvo uždrausta net pirkti dva-

[781] Kad urėdai ir dignitoriai atitinkamam paviete turėtų turto, reikalavo ir 1569 m. seimo konstitucija *VL*, t. II, p. 101 (fol. 795).

[782] Ten pat, t. II, p.134 (fol. 862), p. 152 (fol. 900).

[783] Ten pat, p. 163 (fol. 923–924).

[784] Ten pat, p. 248 (fol. 1099).

[785] Ten pat, p. 434 (fol. 1598–1599).

rus[786]. Konstitucijų, kurios būtų draudusios įsigyti dvarų Lietuvoje Lenkijos bajorijai, jau niekad nebuvo priimta. Tuo būdu kelias prie Lietuvos žemės jiems buvo atviras[787].

Tuo tarpu visai kitaip buvo su keliu prie Lietuvos urėdų. Juridiškai lenkams jis niekad nebuvo atidarytas. Lietuviai uoliai saugojo savo Statuto nuostatus, o naujų argumentų jiems suteikdavo visų karalių *pacta conventa* punktai, pagal kuriuos urėdai galėjo būti atiduodami tik savo krašto žmonėms, indigenams, bet jokiu būdu ne svetimšaliams. Lenkijoj toks dėsnis veikė nuo 1374 m. Liudviko privilegijos, todėl lenkai, įtraukdami tokius nuostatus į *pacta conventa* punktus, pirmiausia galvojo apie apsisaugojimą nuo atėjūnų iš tolimų kraštų, o lietuviams tai buvo patvirtinimas jų Statuto III skyriaus 12 art., kuris greta svetimšalių statė ir „kaimynus“, t. y. lenkus[788]. Nors gyvenimo praktikoje būdavo nemaža nukrypimų, bet tas Statuto dėsnis ne kartą buvo patvirtintas ir vėlesnių seimų konstitucijų. Pvz., Zigmanto Vazos laikais, Lietuvos luomams jau kelintą kartą apsiimant išpirkti įkeistus valstybės dvarus, 1616 m. buvo priimta konctitucija, kuria nustatoma, kad išpirkti jie galės būti atiduoti valdyti tik Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei užsitarnavusiems žmonėms[789]. Lietuviai paprastai turėdavo daug vargo tik gindami savo išimtiną teisę užimti urėdus iš priešo atgautose žemėse. Pvz., kai 1611 m. buvo atgautas Smolenskas ir visa jo vaivadija, užsigeidė ten gauti vietų ir lenkai. Tų metų seimo konstitucija dėl Smolensko valdymo nieko aiškaus nepasakė, tik buvo pabrėžta, kad visas tas kraštas grąžinamas Respublikai[790]. Lietuvos teisės į tas žemes, nepaisant Lietuvos senatorių ir atstovų reikalavimų, nebuvo apdraustos. Dėl to tuojau po seimo kancleris L. Sapiega visos Lietuvos vardu įteikė plačiai motyvuotą protestą, kuriame įrodinėja, kad visos tos žemės turinčios būti grąžintos Lietuvai, bet ne visai Respublikai, kaip sakoma konstitucijoj. Labai nuoseklios loginės konstrukcijos rašte pirmiausia sakoma, kad nuo Jogailos su Vytautu laikų iki Žygimanto Senojo visos tos sritys Lietuvai tepriklausiusios: *ad Magnum Lit. Ducatum pertinebant, omnesque supranominati reges et Magni Lit. Duces non iure Regum Poloniae,*

[786] Ten pat, p. 394 (fol. 1510). Šia konstitucija buvo pakartota Prūsijos 1589 m. konstitucija (p. 282 (fol. 1270)) ir 1590 m. Lietuvos konstitucija, kuri svetimšaliams miestiečiams, įsigyjantiems žemės, uždėjo 0,1 mokestį.

[787] Žemės galėjo įsigyti ir svetimšaliai, bet tik gavę indigenatą. Žr. ten pat, t. III, p. 384 (fol. 810); t. V, p. 12 (fol. 15). Abi šios konstitucijos yra neaiškios paskirties. Bet jomis liečiamas bajorijos luominis reikalas, tad, be abejo, ir Lietuvos bajorija jomis naudojosi.

[788] Kad Lietuvos įstatymų „kaimynas“ reiškė lenką, pakankamai yra įrodę S. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców*…, p. 23–24; I. I. Lappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. II, p. 89 sqq., ir V. D. Družčyc, Palaženne Litouska-Belaruskaj dziaržavy…, p. 223 sqq.

[789] *VL*, t. III, p. 149 (fol. 306).

[790] Ten pat, p. 5 (fol. 1–2).

sed iure magnorum Ducum Lit. praedictas Terras, Provincias et Ducatus tenebant, et possedebant, iisque disponebant[a]… Toliau istoriškai įrodinėjama, kad tą pripažinę ir Maskvos kunigaikščiai, ir net patys Lenkijos karaliai, tą patį liudiją visi istorikai; tad visos tos žemės turinčios būti sugrąžintos Lietuvai, nes ir visi ankstyvesnieji karaliai, ir pats Zigmantas Vaza *pacta conventa* punktuose pasižadėjęs atkariautas žemes grąžinti tam kraštui, kuriam jos anksčiau priklausiusios. Atgavęs Polocko žemes, Steponas Batoras taip ir pasielgęs. Lietuva tikinti, kad ir dabartinis karalius atgautąsias žemes taip pat Lietuvai grąžinsiąs, o minėtos konstitucijos posakis esąs neteisėtai įrašytas, lietuviai su juo nesutikę, negalį ir nenorį priimti – *ordines magni Ducatus Lit. nequamquam consenserunt, eique subjacere omnino nolunt, et nullatenus tenentur*[791b].

Čia Sapiega gynė atskirą Lietuvos valstybę prieš lenkų pastangas visą Respubliką laikyti vienu politiniu vienetu. Iš dalies lietuviams pasisekė: 1613 m. seime buvo priimta nauja konstitucija, kuria Smolensko sritis pripažįstama Lietuvos dalimi, visi diplomai, duodant urėdus tose srityse, turį būti antspauduojami Lietuvos antspaudu, bet kartu sakoma, kad ten urėdais galį būti ir lietuviai, ir lenkai, ir net buvusiame kare užsitarnavę maskviečiai[792]. 1620 m., seimui atkariautąsias žemes atidavus karalaičio Vladislovo Vazos dispozicijai, taip pat buvo pasakyta, kad ten urėdais gali būti lietuviai, lenkai ir livoniečiai[793]. Taigi lietuvių tik pusiau tebuvo laimėta. Lenkams kelias į Smolensko vaivadiją liko atviras. Bet taip buvo tik juridiškai. Praktikoje lietuviai visai to nenorėjo paisyti, Smolensko vaivadijos iš visos Lietuvos niekad neišskyrė. Ir iš tikro savo teises jiems pasisekė apginti. Bent nebuvo įsileista lenkų į Smolensko senatorių tarpą. Ten vienas kitas lenkas vaivada bei kaštelionas atsirado tik tada, kai jie patekdavo jau ir į kitas vaivadijas, t. y. tik XVII a. pačioje pabaigoje ir XVIII a. Kai 1637 m., kuriant Smolensko vyskupiją, lenkai reikalavo, kad vyskupu būtų skiriama lenkai ir lietuviai pakaitomis[794], lietuviai pareiškė su tuo niekad nesutiksią. Esą geriau tegul Smolensko vyskupas visai nebus senato narys, t. y. tegul ir toliau bus tik vyskupijos administratorius, vienas iš Vilniaus kapitulos kanauninkų, negu kad kada nors lenkas būtų Lietuvos senatorium[795]. Ir iš tikro vyskupu buvo paskirtas tuometinis vyskupijos administrato-

[791] Dokumentas išspausdintas K. Kognowickio parašytoje L. Sapiegos biografijoje (1805 m. laidoje, p. 219–226).

[792] *VL*, t. III, p. 95–97 (fol. 195–198).

[793] Ten pat, p. 179 (fol. 368–369).

[794] Toks dėsnis kurį metą buvo taikomas Lucko vyskupui, kurio vyskupija buvo perskirta Lietuvos Lenkijos sienos. Žr. *AVAK*, t. IV, p. 54, 78. K. Radziwiłł, *Sprawy…*, p. 674. Alternata taip pat buvo užimamas Livonijos vyskupo sostas.

[795] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 334.

rius, 1649–1659 m. Žemaičių vyskupas P. Parčevskis. Beveik visi jo įpėdiniai buvo taip pat Lietuvos bajorai[796].

Kai 1634 m. buvo pasirašyta amžinoji, vadinamoji Polianovkos, taika su Maskva, kilo reikalas nustatyti tikslią sieną. Ilgai trukusios derybos dėl tos sienos pasibaigė tik 1644 m. Kadangi išvedant sieną Lietuva buvo priversta kai kurias sritis užleisti Maskvai, o šioji užleido kai kurias žemes Lenkijai, tad lietuviai pasijuto nuskriausti ir pareikalavo, kad jiems būtų atlyginta.

1645 ir 1646 m. seimuose lietuviams pagaliau pasisekė. Už Maskvai užleistą Trubecką Lenkija perleido Lietuvai Liubečo ir Lojovo seniūnijas, bet perleidimo konstitucijoje sakoma, kad seniūnijas karalius dalinsiąs abiejų tautų žmonėms[797]. Kam tos seniūnijos iš tikro būdavo atiduodamos, trūkstant šaltinių, sunku pasakyti. Tačiau tokių atskirų urėdų, į kuriuos konstitucijos pripažįsta teisių abiejų valstybių žmonėms, buvo ne vien Lietuvoje. Pvz., 1659 m. seimo konstitucija leidžia dalinti ir lietuviams Kijevo vaivadijos dignitorijas bei urėdus[798], 1678 m. seimas A. Gembickiui Nowy Dwór[a] seniūniją leido perleisti lenkui arba lietuviui[799]. Šiaip visada laikomasi dėsnio, kad visas vietas gali gauti tik savo krašto žmonės. 1631 m. konstitucija tą dar gana miglotai tvirtina – pagal ją visos laisvos vietos turi būti dalinamos *terrigenis et indigenis*[800b]; bet 1717 m. Nebylio seimo patvirtintame Varšuvos traktate jau labai aiškiai sakoma, kad kitoje valstybėje urėdų bei dignitorijų galį gauti tik tie antrosios valstybės piliečiai, kurie ten turį dvarų[801]. 1764 m. lietuviai į savo konfederacijos aktą įtraukė nuostatą, kad Lietuvoje vietos turinčios būti duodamos tik jos gyventojams, turintiems joje nejudamojo turto, kaip kad buvo nustatyta abi valstybes liečiančiose 1717 m. konstitucijose. Bet Stanislovo Augusto *pacta conventa* punktuose šis Lietuvos konfederacijos reikalavimas buvo susilpnintas. Ten sakoma, kad vietos būsiančios dalinamos apskritai tik užsitarnavusiems bei nejudamojo turto turintiems *terrigenis*[c], ir pridedama pastaba, kad

796 Smolensko vyskupų sąrašas T. Sz. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej…*, t. XV, p. 206–207.

797 *VL*, t. IV, p. 44–45 (fol. 85–87). Apie šią bylą žr. *Pamiętniki historyczne…*, p. 12–17; *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 148, 166, 210–226, 243; S. Oświęcim, Dyaryusz, *SRP*, t. XIX, p. 174–175.

798 *VL*, t. IV, p. 296 (fol. 634–635).

799 Ten pat, t. V, p. 276 (fol. 564).

800 Ten pat, t. III, p. 319 (fol. 668).

801 Ten pat, t. VI, p. 118 (fol. 241).

Lietuvoje dar būsią laikomasi jos įstatymų[802]. Įkūrus karo ir iždo komisijas, taip pat buvo nustatyta, kad jų nariais gali būti tik savos valstybės piliečiai[803].

Daugiau tokių konstitucijų jau neatsirado, bet šios nebuvo ginčijamos. Nuolatinės Tarybos įstatymas, nustatydamas naują urėdų skyrimo tvarką, apie tai nekalba, tačiau Lietuvos kancleriams paliktoji teisė antspauduoti visas Lietuvą liečiančias privilegijas laidavo, kad bus saugojami ir senieji dėsniai. Nebuvo jie panaikinti ir didžiajam reformų seime.

Nors ir aiškiai įstatymai draudė, lenkai į Lietuvos urėdų tarpą nuolat veržėsi, o lietuviai visada tam priešinosi. Šitas puolimas ir gynimasis buvo daug senesnis ir už Liublino unijos aktą. Bet iš pradžių veržėsi, žinoma, tik smulkesnioji ir vidutinioji Lenkijos bajorija, veržėsi į žemesniąsias vietas, ypač į seniūnijas, nes prieiti prie aukštesniųjų jokiu būdu nebūtų leidę Lietuvos didikai, kurie tokių lenkų pastangų atsitikimais sugebėdavo sukelti visą Lietuvą. Apsupę Lenkijoj gyvenantį karalių bei didįjį kunigaikštį, Lenkijos bajorai lengvai gaudavo progos jam įtikti, o tas, apdovanodamas savo artimuosius, visada būdavo linkęs valstybių sienų nepaisyti. Dėl to jau XVI a. vidury įsiskverbė į Lietuvą eilė Lenkijos bajorų. Žygimantas Augustas dažniausiai duodavo valdyti kokį nors savo nuosavą dvarą (Gediminaičiai turėjo šeimos dvarų). Juose įsigyvenę, tokie lenkai kartais gaudavo ir kokį mažesnį urėdą. Po kiekvieno urėdo atidavimo lenkui lietuviai protestuodavo ir prašydavo didįjį kunigaikštį to nedaryti[804]. Kunigaikštis paprastai pasižadėdavo to nedaryti, bet po kurio laiko vėl padarydavo. Paskutinį kartą prieš uniją Žygimantas Augustas tai pažadėjo 1568 m. seime[805]. Pačiame 1569 m. Liublino seime buvo patvirtintas sėslumo principas[806]. Bet juo toliau, juo daugiau matome lenkų bandymų tą dėsnį apeiti, juo daugiau nukrypimų. Ypač dažnai pasisekdavo lenkams gauti atskirų neteisminių seniūnijų („nusipelniusiųjų duonos“) ir bažnytinių beneficijų, kurios viešajam gyvenime jokių teisių neduodavo ir kurių atidavimas lenkui Lietuvos bajorijos taip nejaudindavo[807]. Visiškai kitaip būdavo, kai koks lenkas pretenduodavo gauti senatoriją ar kokį kitą svarbesnį urėdą. Pvz., 1574 m. Geranonių klebonu matome buvus lenką, Kijevo vyskupą Jokūbą Voronieckį, kuris, tais metais mirus vyskupui J. Petkevičiui, panorėjo gauti Žemaičių vyskupystę. Bet čia jam

[802] Ten pat, t. VII, p. 88, 98 (fol. 181, 201).

[803] Ten pat, p. 311 (fol. 666).

[804] Žr., pvz., M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*…, p. 523–524.

[805] *LM*, t. XXX, sk. 472.

[806] *VL*, t. II, p. 101 (fol. 795).

[807] Dažnai kurį laiką net apylinkės bajorija galėjo ir nežinoti, kas yra tikrasis kurio dvaro valdytojas.

pastojo kelią visa Lietuva. 1575 m. Lietuvos seimas – suvažiavimas Vilniuje nutarė jo kaip lenko į Žemaičių vyskupų sostą neįleisti. Suvažiavimas kreipėsi į popiežių ir karalių Henriką Valua (jis tada jau buvo pabėgęs į Prancūziją), prašydamas, kad vyskupu būtų paskirtas Merkelis Giedraitis, Henriko Valua nominuotas dar 1574 m. Paryžiuje, kur buvo nuvykęs Lietuvos vardu kviesti pabėgusį Henriką Valua grįžti atgal. Nors Henrikas Valua jau nebegrįžo, bet Vilniaus suvažiavimo reikalavimą popiežius išpildė, vyskupu liko M. Giedraitis[808].

Iš Stepono Batoro laikų turime nusiskundimų, kad jis dalinęs svetimšaliams seniūnijas ir Lenkijoje, ir Lietuvoje[809]. Zigmantas Vaza, kaip matėme, tuo taip pat buvo kaltinamas; 1607 m. net buvo priimta visus tokius jo dovanojimus panaikinanti konstitucija. Jau tuojau po karūnacijos L. Sapiega savo laiškuose skundžiasi, kad jis ir lenkams dalinąs Lietuvos seniūnijas. Sakąs, kad lenkams turįs daugiau už ką atsidėkoti ir net Lietuvoje daugumą seniūnijų norįs jiems atiduoti[810]. Bet daugiausia triukšmo sukėlė jo bandymas atiduoti lenkui Vilniaus vyskupo sostą.

1591 m. Vilniaus vyskupui kardinolui Jurgiui Radvilai persikėlus į Krokuvos vyskupiją, Zigmantas Vaza Vilniaus vyskupiją panorėjo atiduoti savo artimam patarėjui Lucko vyskupui lenkui B. Maciejowskiui. Tarp kitko, tai turėjo būti lenkams atlyginimas už lietuvio valdomą Krokuvos vyskupiją. Bet čia savo griežtą žodį pasakė Lietuvos bajorija. Kova, kurioje dalyvavo visi didieji Lietuvos ponai ir visų pavietų atstovai, 1600 m. pasibaigė Lietuvos laimėjimu. Kardinolui Radvilai mirus, B. Maciejovskis buvo paskirtas Krokuvos vyskupu, o Vilniaus vyskupija buvo atiduota tuometiniam jos administratoriui Benediktui Voinai[811]. Panašių bylų, tik ne tokių ilgų ir triukšmingų (neužsiangažavus karaliams), yra žinoma ir daugiau. Bet daugiausia dėl dvasininkų vietų. Tokia pati byla dėl Vilniaus vyskupo sosto buvo kilusi dar 1729 m., kai pretendavo į jį Kulmo vyskupas J. F. Szaniawskis. Kapitulai pasipriešinus ir bylą perkėlus į Romą, J. F. Szaniawskis pats atsisakė, ir vyskupu buvo paskirtas Žemaičių vyskupystės sufraganas Mykolas Zienkavičius[812].

[808] K. M. Wołonczewskis, *Żemaitiu Wiskupiste*, Wilniuj, 1848, d. I, p. 106–107, skyr. IX, § 61; I. I. Lappo, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija…*, t. I, p. 117.

[809] *SRP*, t. XVIII, p. 290.

[810] *ADR*, p. 42, 190, 192, 198; *ADS*, p. 36.

[811] Platokai šią bylą aprašo I. I. Lappo, Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą…, ir K. Lewicki, Walka o biskupstwo Wileńskie z końcem XVI w., echa separatyzmu litewskiego.., p. 295–311.

[812] Bylinėdamasi kapitula net išspausdino eilę savo tezę remiančių dokumentų. Žr. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska…*, t. III, p. 301, 302, 338.

1752 m. karaliui Vilniaus kanauninku paskyrus lenką Gabrielių Vodzinskį, kapitula susirūpino, kad tuo būdu nebūtų atidarytas kelias ir kitiems Lenkijos dvasininkams į Lietuvą. Atsižvelgdama į karaliaus valią ir į Lietuvoje esančius G. Vodzinskio gimines, kapitula nutarė jį priimti į savo tarpą, bet kartu pastebėjo, kad tai daroma *pro hac sola vice*[a], o kitiems lenkams *iuxta iura, consuetudines et praxes cleri Lituanae provinciae capitulique Vilnen. semper et omino negetur admissio*[b]. Tuo pačiu metu kapitula pasirūpino tuo reikalu sudominti Lietuvos senatorius, savo atstovams pavedė rūpintis kapitulos teisių neliečiamybe seime, o kad jų protestas įgytų juridinę galią, kad būtų galima juo remtis ginantis nuo kitų lenkų, įtraukė jį į protonotarinius aktus[813]. Tų pačių metų rudenį iškilo nauja byla, kai Vilniaus vyskupystės scholastiko vietai išsirūpino Romoje dokumentus net du žmonės: lenkas Bronikovskis ir Jonas Dominykas Lopacinskis. Kuriam iš jų ta vieta turėjo tekti, sprendė nuncijus. J. D. Lopacinskio naudai buvo išspręsta tik dėl to, kad nuncijui buvo įrodyta, jog visos pasaulininkų ir dvasininkų dignitorių vietos Lietuvoje teturi būti duodamos lietuviams. Vilniaus kapitula laikė taip pat J. D. Lopacinskio pusę ir bylą laimėjus jį net sveikino. Norėdama susidaryti daugiau argumentų prieš būsimas lenkų pretenzijas, kapitula nutarė įtraukti į savo knygas visus šios bylos dokumentus. Tai buvo Vatikano aktas, skiriąs J. D. Lopacinskį scholastiku ir anuliuojąs Bronikovskio paskyrimą, memorandumas, kuriame įrodinėjama, kad lenkai Lietuvoje nei pasaulinių, nei dvasinių dignitorijų negalį gauti, tą memorandumą paremiąs Lietuvos senatorių raštas ir pagaliau nuncijaus sprendimas. Įrodinėdamas savo paskyrimo teisėtumą, J. D. Lopacinskis nurodo daugybę konstitucijų, pagal kurias visos vietos Lietuvoje turinčios būti duodamos tik savo krašto žmonėms. Tokie įstatymai buvę jau prieš uniją, kuri jų nepakeitusi. Ji tik leidusi vieno krašto piliečiams įsigyti kitame krašte dvarų, leidusi laisvai tuoktis ir t. t. Tie įstatymai liečia ne vien pasaulininkų urėdus. Juose esą aiškiai minimos ir prelatūros bei vyskupystės. Esą būtų negražu, kad prie katedrų dignitoriais būtų svetimšaliai, lyg nebūtų garbingų ir nusipelniusių saviškių. Pagaliau lenkai savo krašte turį daug daugiau bažnytinių beneficijų negu lietuviai. Jei ir tas lenkai užimtų, tai kas, girdi, liktų lietuviams[814].

Kaip pamatysim toliau, XVIII a. Lietuvos urėdų tarpe lenkų jau buvo gana daug. Tad suprantama, kad šiuo metu Lietuvoje vis dažniau pasigirsta balsų, reikalaujančių užkirsti jiems kelią. Štai 1696 m. Brastos vaivadija reikalauja neleisti lenkams administruoti karaliaus ekonomijų Lietuvoje, o 1701 m. reikalauja, kad abiejose valstybėse

[813] Ten pat, p. 334–335.

[814] Ten pat, p. 336–338.

urėdai būtų dalinami tik savo krašto žmonėms[815]. 1710 m. Varšuvos taryboje lietuviai reikalauja, kad neužimtas Lietuvos iždininko urėdas būtų atiduotas *terrigenae et possessionato*[a] ir skundžiasi, kad dažnas Lietuvos urėdas esąs atiduodamas lenkams[816]. 1724, 1729 ir 1738 m. tuo skundžiasi savo instrukcijose Vilniaus vaivadija. Esą urėdai duodami lenkams, net neturintiems Lietuvoje dvarų, nors tai draudžiąs ir Statutas, ir *coaequatio jurium* įstatymas. Reikią duoti tik nejudamojo turto turintiems savo krašto piliečiams[817]. Panašius reikalavimus 1740, 1750, 1754 ir 1760 m. kėlė Brastos vaivadija ir Gardino pavietas[818]. 1746 m. seime Smolensko atstovas S. Bužinskis reikalavo priimti konstituciją, pagal kurią kiekviename krašte urėdais tegalėtų būti skiriami tik savo krašto žmonės. Tada lenkai pasipriešino. Toks atskyrimas, girdi, būtų priešingas unijai, o be to, esą sunku būtų tą ir įvykdyti, nes jau susimaišę dvarai[819]. Tą patį klausimą prieš 1756 m. seimas kėlė Naugarduko vaivadija[820]. 1758 m. Brastos vaivadija reikalavo lenkams atiduotus Lietuvos urėdus paskelbti vakuojančiais[821]. Prieš 1764 m. seimus, kuriuos buvo primta naujų tuo reikalu įstatymų, Lietuvos seimeliai tą klausimą taip pat kėlė[822]. Keliamas tas klausimas buvo ir vėlesniais laikais. Tokių reikalavimų randame ir kai kuriose 1790 m. instrukcijose[823], bet, nors teoretiškai principas ir buvo pripažįstamas, gyvenimas ėjo savo keliu. Lenkų plūdimo į Lietuvos valstybės aparatą banga ne mažėjo, bet augo. XVIII a. gale jau matome lenkų net Lietuvos ministerių vietose.

Lenkų skverbimasis į Lietuvos urėdų tarpą buvo glaudžiai susijęs su jų įsikūrimu, su įsigijimu žemių Lietuvoje. XVI–XVII a. urėdų, galima sakyti, ir tegaudavo vien tie, kurie jau buvo įsigiję Lietuvoje dvarų. Paprastai tai buvo smulkūs Lenkijos šlėktos, įsikūrę Lietuvoje dažniausiai būdami didikų tarnais arba (rečiau) kariais. Jie paprastai būdavo jauni, nevedę žmonės, kurie čia nusižiūrėdavo kokią turtingą mergaitę ar našlę ir, padedami savo pono, vesdavo[824]. XVI a. gale ir XVII a. pradžioje šitokios vedy-

[815] *AVAK*, t. IV, p. 231–232, 309–310. 1669 m. to paties reikalavo ir Pinsko seimelis. Žr. I. I. Lappo, Pinskij sejmik…, p. 297.

[816] *Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*…, p. 52, 84.

[817] *AVAK*, t. VIII, p. 367, 374, 382.

[818] Ten pat, t. IV, p. 531–532; t. VII, p. 306, 321, 326, 335; t. XIII, p. 193.

[819] *Dyaryusz sejmu z r. 1746*…, p. 47, 48.

[820] *AVAK*, t. XIII, p. 198.

[821] Ten pat, t. IV, p. 556–557.

[822] Ten pat, t. IV, p. 567, t. VII, p. 288; t. XIII, p. 222, 226; *Pamiętniki Marcina Matuszewicza*…, t. IV, p. 164.

[823] Daugumo tų metų seimelių instrukcijų nuorašus autorius turi pasidaręs iš *AADW*.

[824] Taip įsikūrė, pvz., Sicinskai, Lietuvoje plačiai žinomi Čičinskų vardu. Žr. autoriaus straipsnį Lietuvių enciklopedijoje – Čičinskas[b].

bos, matyt, buvo jau gana dažnas reiškinys, bet Lietuvos bajorijos labai nemėgiamas. Tai galime suprasti iš kai kurių ano meto bajorų testamentų, su tuo kovojančių. Pvz., 1570 m. spalio 20 d. rašytame savo testamente Žemaičių bajoras Valentinas, Povilo sūnus, Dutka po savo mirties žmonai leidžia antrą kartą ištekėti tik už lietuvio (jis rašo: lietuvio arba žemaičio), bet jokiu būdu ne už svetimšalio. Tokiu atveju ji nustotų teisių į paveldėjimą[825]. 1581 m. gruodžio 20 d. rašytame savo testamente Mikalojus, Stanislovo sūnus, Montvila rašo maždaug tą patį. Užrašydamas žmonai Barborai Survilaitei iki gyvos galvos ⅓ Kedupių dvaro (Raseinių apskr., netoli Šaltuonos upės), jis reikalauja, kad antrą kartą ji tekėtų tik už sėslaus lietuvio (ir jis rašo: žemaičio arba lietuvio). O jeigu tokios jo valios žmona nepaklausytų, tai vaikai ar jų globėjai, nelaukdami jos mirties, turį atimti ir tą ⅓[826]. Šiuo atžvilgiu dar įdomesnis yra Valentino, Jono s., Čolkovičiaus Bubiko testamentas, rašytas 1613 m. sausio 12 d. Žmoną skirdamas sūnaus globėja ir numatydamas eventualias antrąsias jos vedybas, jis rašo: „Tada į metus suėjęs šitos mano žmonos pagimdytas sūnus turės mano žmonai duoti 40 kapų skatikų, jei ji eis už lietuvio, o jei eis už lenko arba vokiečio, – 6 lenkiškus skatikus. Tai sumokėjęs, jis turės visą tą dvarą iš tos žmonos atimti, o ji turės užleisti“…[827] Aiškus dalykas, kad tie 6 skatikai tik pajuokai buvo įrašyti. Visokių pašalaičių bajorija aiškiai nemėgo. Tačiau palengva jų vienas kitas vis įsibraudavo ir susiliedavo su Lietuvos bajorijos masėmis.

Lietuvos urėdų tarpe pirmieji lenkai, kaip minėta, atsirado dar XVI a. vidury. Tačiau Liublino unija šito proceso nei kiek nepagreitino. Tuojau po unijos lietuviai ypatingai sujudo saugotis nuo jų. Daugiau lenkų patekdavo į Lietuvos urėdų tarpą tik XVIII a. Reiškinys labai suprantamas. Tuojau po unijos Lietuva dar vedė savo atskirą politiką, į Lenkiją žiūrėjo kaip į svetimą valstybę, su kuria ji turi tik tam tikrų artimų ryšių. Tuo tarpu nuo XVIII a. pradžios tiek Lietuva, tiek Lenkija nuo tarptautinės politikos klausimų nutolo, savaiminga atskira jų politika išnyko, o visuomenės dėmesys nukrypo į vidaus santykius. Šio meto jų politikos gyvenimas reiškėsi tik partijų kovomis bei rungtynėmis dėl valdžios. Nuo Vazų laikų, kovodamos su karaliais dėl savo luominių teisių, abiejų valstybių bajorijos suartėjo, pasijuto sudarančios vieną visuomenę, prieš valdovą – vieną „tautą“. Šitokiam būvy atsispirti lenkų invazijai buvo jau neįmanoma, nes daugelis besiveržiančiųjų į Lietuvą lenkų žymiai daliai Lietuvos visuomenės

[825] Žemaičių pilies teismo knyga *VDUB RS*, Ž. A. 1, Dok. Nr. 106, senosios numeracijos fol. 235, naujosios numeracijos p. 480.

[826] Ten pat, Ž. A. 5, p. 465–467, minimoji vieta – p. 466, senosios numeracijos fol. 237a.

[827] Ten pat, Upytės žemės teismo knyga, 8, fol. 933.

ir galingųjų ponų buvo artimi, giminės, taigi palaikytini. Bet, prieš tiksliau šitą procesą apibūdindami, dar susipažinsime su faktais, suminėsime nors dalį į Lietuvos urėdų tarpą patekusių lenkų[828].

Liublino unijos sudarymo momentu Lietuvos urėdų tarpe buvo du lenkai: virtuvininkas (kuchmistras) Erazmas Kročevskis ir arklininkas Jokūbas Peseckis. Vos tik prasidėjus Liublino seimui, lietuviai pareikalavo, kad abu lenkai būtų pakeisti lietuviais. Žygimantas Augustas aiškino, kad abiem urėdai esą duoti prašant Lietuvos senatoriams, o J. Peseckis, be to, esąs vedęs lietuvaitę ir Lietuvoje jau įsikūręs. Tada lietuviai atsakė, kad kas buvę leistina anksčiau, esą nebeleistina dabar, kai norima pabaigti unijos reikalą, ir Žygimantas Augustas buvo priverstas pasižadėti juos pakeisti. Virtuvininką E. Kročevskį buvo numatyta pakeisti kunigaikščiu Barausku, o arklininką J. Peseckį kunigaikščiu Golovnia[829]. Iš tikro E. Kročevskis tuojau buvo paskirtas Lenkijos virtuvininku, bet J. Peseckis, kuris kartu buvo ir Lenkijos arklininkas, savo vietoje vis dėlto liko. Tik jam mirus (1587), ir Lietuvos arklininku buvo paskirtas lietuvis Jeronimas Chodkevičius.

Po unijos iš Lenkijos piliečių Lietuvos urėdų tarpe matome K. Ostrogiškį, 1579 m. paskirtą raikytoju (jis kartu buvo ir Vladimiro seniūnas), o 1588 m. pataurininkiu *(podczaszy).* Bet tai buvo su Lietuva artimai surištos šeimos narys, voluinėnas, kurių Lietuva dar nė nemanė išsižadėti[830]. Sekantį lenką matome 1611 m. paskirtą Lietuvos lauko raštininku – J. Peseckį. Bet tai jau spėjęs Lietuvoje natūralizuotis, buvusio arklininko ir Geranonių seniūno Jokūbo Peseckio sūnus (jis taip pat ir Geranonių seniūnas).

1612 m. Pinsko seniūnu matome esant J. Zbaraskį, vėlesnį Krokuvos kaštelioną[831]. 1634 m. Minsko kaštelionu, o 1649 m. vaivada paskiriamas G. Rajeckis, anksčiau buvęs Pernu seniūnu. Po jo Minsko kaštelionu paskiriamas M. S. Četvertinskis. Pirmojo šeimos narių iš Sandomiero vaivadijos į Lietuvą buvo atklydusių jau XVI a. viduryje, o antrasis Braclavietis, rusų kilmės kunigaikštis. Tuo pat metu Naugarduko vėliavininku

[828] Minint įvairius urėdus, jei šaltinis nenurodomas, žinios imamos iš J. Wolff, *Senatorowie*…; T. Sz. Żychliński, *Złota księga szlachty Polskiej*…; J. Bleszczyński, Spis senatorów i dygnitarzy koronnych z XVIII wieku…

[829] *Dnevnik Liublinskogo sejma 1569 goda*…, p. 9.

[830] Kaip įrodė prof. I. I. Lappo (*Velikoje Kniažestvo Litovskoje za vremia ot zaključenija Lublinskoj unii do smerti Stefana Batorija*…, t. I), tuojau po unijos, pirmųjų bekaralmečių metu, lietuviai atplėštųjų žemių senatorius dar tebešaukdavo į savo suvažiavimus. Tie net pasirašydavo lietuvių lenkams siunčiamus raštus.

[831] *SRP*, t. V, p. 116, 160.

buvo Kijevo vaivados giminaitis M. Kisielius[832]. Maždaug apie tą patį metą įsikūrė Lietuvoje ir pirmasis Potockis. Tai buvo Kameneco kašteliono, Novosielsko seniūno Andriaus sūnus K. Potockis, vedęs vieną lietuvę našlę, kuris 1645 m. buvo paskirtas Lietuvos taurininku *(cześnik).* Dėl jo paskyrimo lietuviai tų pačių metų seime protestavo, bet, kažkokiems globėjams pasirūpinus, po kurio laiko nutilo, ir dignitorija jam buvo palikta. 1646 m. jis dar buvo paaukštintas pastalininkiu, 1653 m. stalininku, 1658 m. raikytoju, o 1661 m. pataurininkiu. Kartu jis dar buvo ir Kulmo seniūnas, 1662 ir 1673 m. buvo išrinktas net Lietuvos Tribunolo maršalka, taigi Lietuvoje jau visiškai įsitvirtinęs. Žinomas protestantų teisių gynėjas[833].

Apie tą patį laiką Lietuvos dignitorių tarpe užtinkame pirmąjį Bžostovskį, protoplastą Lietuvoje įsikūrusios, vėliau labai aukštai iškilusios lenkų kilimo šeimos, Kiprą Povilą, kuris, artimas kanclerio A. Radvilos žmogus, jo sekretorius, pirmiausia buvo paskirtas Vilniaus stalininku, o 1650 m. referendorium. 1657 m. jis buvo paaukštintas Lietuvos raštininku (referendorystės neatsisakęs), o 1680 m. net Trakų kaštelionu. Jo sūnus Konstantinas buvo kovomis su Sapiegomis pagarsėjęs Vilniaus vyskupas, o kiti sūnūs ir palikonys valdė eilę urėdų ir dignitorijų. Kadangi vėliau jau jie buvo laikomi tikrais Lietuvos piliečiais ir turėjo didelės įtakos Lietuvos valstybės gyvenime, ne kartą net gynė Lietuvos teises prieš lenkus, tai čia jų daugiau nebeminėsime.

Dar kiek anksčiau negu Bžostovskiai Lietuvoje įsikūrė, nors ir vėliau iškilo, Kosakovskiai su Pšezdzieckiais; abieji iš Mozūrų. Kuriuo būdu Lietuvoje įsikūrė Pšezdzieckiai, gerai nežinome, bet 1632 m. vienas iš jų, Petras Povilas, jau dalyvavo Vladislovo Vazos elekcijoje Trakų vaivadijos atstovu. Jo sūnus Mikalojus 1661 m. buvo Upytės stalininkas, o 1677 m., jau būdamas Ašmenos maršalka, buvo paskirtas Naugarduko kaštelionu († l683 m.). Iš jo palikuonių Aleksandras 1709 m. buvo paskirtas Lietuvos kardininku, o 1724 m., būdamas Mozyriaus vėliavininku, Livonijos kaštelionu. Šio sūnus Antanas 1739 m. buvo paskirtas ratšininku, 1750 m. pataurininkiu, 1752 m. referendorium, o 1764 m. vicekancleriu. Tai žinomas Čartoriskių šalininkas, J. Chreptavičiaus uošvis.

Kosakovskiai į Lietuvą persikėlė įsigiję čia dvarų per vedybas. Lomžos seniūnas Pranas Nikodemas turėjo net dvi žmonas lietuvaites: Zofiją Pacaitę ir Zofiją Valavičiūtę, vicekanclerio, o vėliau Vilniaus vyskupo Eustachijaus († 1630) ir iždininko, o vėliau

[832] *Zbiór pamiętników historycznych*…, t. IV, p. 352 sqq.

[833] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła*…, t. II, p. 162; S. K. Kossakowski, *Monografie*…, t. II, p. 174; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy*…, p. 132.

vicekanclerio, Žemaičių seniūno Jeronimo († l636) seserį. Vedęs Trakų vėliavininkaitę Kotryną Dzievaltovskaitę (apie 1630 m.), šios Z. Valavičiūtės sūnus Jonas Eustachijus persikėlė į Lietuvą, kur 1644 m. gavo Msiclavo kaštelioniją. Jo sūnaus Stanislovo ir Lietuvos maršalkaitės Marijos Zavišaitės sūnus Jonas, vedęs Skarulskytę, įsikūrė Kauno paviete ir buvo XVIII a. gale pagarsėjusių Lietuvos savarankiškumo gynėjų Kosakovskių – Livonijos vyskupo Juozo ir paskutinio Lietuvos etmono Simono – senelis[834a].

Be šių Lietuvoje visiškai prigijusių lenkų šeimų, XVII a. antroje pusėje Lietuvos urėdų tarpe dar matome eilę atsitiktinai patekusių ir Lietuvoje aukštų vietų niekad nepasiekusių. Pvz., 1653 m. Brastos vaivada paskiriamas Kameneco kaštelionas M. Bžozovskis; 1673 m. Lietuvos vicearklininku yra F. Morštinas[835]. Apie 1680 m., pasak Niesieckio, Smolensko vaivada buvo paskirtas A. Morštinas, o 1691 m. Peremislio pataurininkis P. Tarla. 1684 m. Viekšnių seniūnija buvo atiduota valdyti Lenkijos arklininkui M. Maczyńskiui[836]. 1701 m. Lietuvos vicekancleriu paskiriamas S. Ščuka. Tais pačiais metais Lietuvos artilerijos generolu paskiriamas Sanoko seniūnas J. Mniszek. 1706 m. jis gauna Lietuvos kiemo maršalkystę, o 1713 m. Lenkijos krašto maršalkystę.

XVIII a. pradžioje užplūdo Lietuvą nauja Potockių banga. Dabar pirmasis buvo Kameneco kašteliono Povilo sūnus Mykolas, 1700 m. paskirtas Lietuvos pastalininkiu. Lietuvoje įsikurti jam padėjo vedybos su Trakų vaivados Unichovskio našle Duninaite. Kitas jo brolis Aleksandras, iš pradžių Kameneco kaštelionas, 1712 m. buvo paskirtas Smolensko vaivada († 1714 m.). Šio sūnus Antanas Mykolas buvo vedęs Vielkopolskio našlę Sapiegaitę, per kurią Potockių šeima Lietuvoje įgijo dar naujų dvarų. Jis pats 1728 m. gavo Lietuvos pastalininkio urėdą, o 1732 m. buvo paskirtas Belzo vaivada. Aleksandro Potockio duktė Konstancija buvo ištekėjusi už lenko, bet Lietuvoje dvarų jau įsigijusio Lietuvos vicekanclerio A. S. Ščukos, kurio duktė, ištekėjusi vėl už Potockio, tai šeimai atnešė dar daugiau dvarų Lietuvoje. Ją vedė Krokuvos kašteliono bei Lenkijos etmono Felikso anūkas, Jurgio Potockio († 1748) ir Upytės maršalkaitės Podberezkaitės (Bolimovo seniūno M. Zamoyskio našlės) sūnus Eustachijus Potockis. Marija Ščukaitė, pirmą kartą ištekėjusi už Lenkijos vėliavininko Konckio, Eustachijui

[834] Stanislovo Kosakovskio ir Zavišaitės vaikų dalis įsikūrė Lenkijoje. Be šių, nuo XVI a. Lietuvon dar buvo atsikėlę ir kiti Mozūrų Kosakovskiai, iš kurių vienas 1565–1586 m. buvo Vilniaus vicevaivada, o kitas, Tomas, 1650–1652 m. buvo Dorpato, o 1652–1664 m. Vitebsko kaštelionas. Apie Kosakovskių šeimą žr. S. K. Kossakowski, *Monografie*…, t. I, p. 231 sqq.; T. Żychliński, *Kossakowscy herbu Ślepowron*, Poznań, 1889.

[835] A. Załuski, *Epistolarum historico-familiarium*…, t. I, p. 470.

[836] *Listy z czsów Jana III i Augusta II*…, p. 52. M. Maczyńskis šią seniūniją turėjo perleisti kiemo maršalkai J. B. Sluškai, kurio seserį ruošėsi vesti.

Potockiui atnešė visus Ščukų ir Konckių dvarus. Dalis Ščukų dvarų buvo Lietuvoje. Pats Eustachijus Potockis visą laiką gyveno iš Ščukų paveldėtame Radzine, palei Liubliną. 1754 m. jis gavo Lenkijos taurininko dignitoriją ir svajojo apie senelio pasiektą etmono buožę. To siekdamas, 1759 m. jis išsirūpino Lietuvos artilerijos generolo urėdą. 1762 m. Masalskiui tapus didžiuoju etmonu, jis jau buvo gavęs Lietuvos lauko etmono urėdą, bet tuojau pardavė jį A. Sapiegai. (Jam už tai Karolis Radvila perleido Lvovo seniūniją.) 1768 m. jis mirė tebebūdamas Lietuvos artilerijos generolu. Jo sūnus Ignas buvo garsusis reformų seimo vadas, 1773 m. paskirtas Lietuvos raštininku, 1783 m. kiemo, 1791 m. krašto maršalka[837]. Kitas Eustachijaus sūnus Jurgis, vedęs Lietuvos iždininkaitę Bžostovskaitę, 1780 m. dirbo Lietuvos iždo komisijoje[838]. Per dvi generacijas šitie Potockiai suaugti su Lietuvos visuomene nespėjo, nes joje nė negyveno.

Buvo įsikūrusių Lietuvoje ir daugiau Potockių. Štai nuo Smolensko vaivados urėdo 1735 m. savo karjerą pradėjo ir Krokuvos kašteliono bei Lenkijos etmono Juozo sūnus Stanislovas, vėliau buvęs Kijevo, o pagaliau Poznanės vaivada. Taip pat Lietuvoje buvo įsikūręs žinomas Baro konfederacijos regimentorius, Braclavo kašteliono Jono Potockio sūnus Joachimas, vedęs su Lietuvos vėliavininku J. F. Radvila persiskyrusią Teresę Sapiegaitę, Lietuvos kiemo iždininko dukterį. Jau anksčiau jis buvo pirkęs vieną dvarą palei Brastą, o žmona jam atnešė ne tik savo dvarų, bet ir Valkavisko seniūniją. 1763 m. jis buvo paskirtas Lietuvos pataurininkiu[839].

Maždaug tuo pačiu metu kaip ir Potockiai ėmė gauti urėdų bei dignitorijų Lietuvoje Čartoriskiai su Poniatovskiais ir Višnioveckiai.

Višnioveckiai – Gediminaičiai, bet nuo Lietuvos jau buvo nutolę. Didžiuliai jų dvarai buvo Ukrainoje. Lenkijoje jie turėdavo dažnai pačius pirmuosius urėdus. XVII a. pabaigoje Lietuvoje jie vėl pasirodė tik atsitiktinai. XVIII a. pirmosios pusės garsenybių – Jonušo ir Mykolo Servazo – motina, antrą kartą ištekėjusi už Lietuvos krašto maršalkos kunigaikščio J. K. Dolskio († 1695), išauklėjo juos Lietuvoje, Pinsko paviete. Mykolas net vedė vienintelę J. K. Dolskio turtų paveldėtoją jo dukterį Kotryną. Vyresnysis jo brolis Jonušas, rodos, tuojau, mirus patėviui, gavo jo valdytą Pinsko seniūniją. 1699 m. jis jau Lietuvos kiemo maršalka, 1702 m. Vilniaus kaštelionas, 1704 m. Vil-

[837] Apie E. Potockį žr. J. Bartoszewicz, *Znakomici mężowie Polscy w XVIII w.*, Petersburg, 1856, t. III, p. 81–95; apie I. Potockį B. Dembiński, *Z dziejów i życia Narodu*, Lwów 1913, p. 213–240; K. M. Morawski, *Ignacy Potocki*, (1750–1788), Kraków, 1911, cz. I. Be to, žr. autoriaus straipsnį „Senovėj", t. II. Apie Potockius žr. S. K. Kossakowski, *Monografie…*, t. II; K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*, Kraków, 1887.

[838] *Dyaryusz seymu…*,1780 (8°), p. 76–78.

[839] *Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*, t. II, p. 124, 131, t. III, p. 78, t. IV, p. 7–8, 35, 45–46, 93.

niaus vaivada, o 1706 m. Krokuvos kaštelionas – pirmasis Lenkijos senatorius. Vienturtė jo duktė buvo ištekėjusi už etmono Mykolo Radvilos ir, tėvui mirus (1741), žymiai padidino ir taip jau didelius Radvilų turtus. Tuo tarpu jaunesnysis jo brolis, neramusis Mykolas, aukštai iškilo Lietuvoje. Čia jis pirmiausia pasižymėjo bajorijos kovose su Sapiegomis, vadovavo 1700 m. Valkininkų konfederacijos pajėgoms, perėmė išvytojo etmono K. J. Sapiegos kariuomenę, 1702 m. buvo paskirtas lauko, 1703 m. didžiuoju etmonu, bet 1707 m., perėjęs S. Leščinskio pusėn, didžiojo etmono urėdą grąžino Sapiegai, o pats liko lauko etmonu. 1703 m. jis buvo gavęs dar Vilniaus kašteliono, 1706 m. Vilniaus vaivados urėdą, bet 1707 m. ir šį grąžino Sapiegai. 1709–1713 m. buvo caro Petro I belaisvis. Iš nelaisvės pabėgęs į Turkiją, namo tegrįžo 1714 m. Susitaikęs su Augustu II, 1720 m. gavo Lietuvos kanclerio urėdą, 1730–1735 m. buvo Lietuvos kariuomenės regimentorius, o nuo 1735 m. etmonas ir Vilniaus vaivada († 1744 m.). Apskritai tai buvo vienas įtakingiausių Lietuvos didikų Augusto II laikais ir Augusto III viešpatavimo pradžioje. Bet ir jis mirė be vyriškų palikuonių, ir Višnioveckių šeima išsibaigė. Tuo būdu iš Višnioveckių Lietuvoje tepasirodė tik vienos kartos du broliai[840].

Greičiausia taip pat iš Gediminaičių kilę Čartoriskiai, kurie XV a. Lietuvos valstybės gyvenime vaidino nemažą vaidmenį, vėlesniais laikais suaugo su Lenkijos visuomene ir turėdavo daugiausia pietinės Lenkijos sričių urėdus. Pirmasis iš jų vėl stipriai įleido šaknis Lietuvoje – Sandomiero vaivados Mykolo sūnus Kazimieras († 1741). 1699 m. jis buvo paskirtas Lietuvos pataurininkiu (1701 m. gavo Usviato seniūniją), 1707 m. S. Leščinskio buvo paskirtas Lietuvos krašto iždininku, 1712 m., priverstas tą urėdą mesti, gavo Lietuvos vicekanclerystę, o 1724 m. Vilniaus kaštelioniją. Tai buvo tėvas XVIII a. vidury nepaprastai iškilusių vadinamosios familijos kūrėjų – Mykolo Frydricho († 1775), Augusto († 1782) ir Poznanės vyskupo Teodoro († 1768). Iš visų trijų jo sūnų pats turtingiausias (praturtėjęs per vedybas su Seniauskaite Denhofiene) Augustas veikė Lenkijoje, kur turėjo Rusės vaivados urėdą, bet jo dvarų nemaža buvo ir Lietuvoje, kur veikė jo brolis Mykolas. Šis, iš tėvo gavęs Usviato seniūniją, 1720 m. buvo paskirtas Lietuvos pastalininkiu, o 1722 m. Vilniaus kaštelionu. Šią senatoriją 1724 m. jis užleido tėvui, pats gavęs tėvo turėtą Lietuvos vicekanclerystę. Tuo pat metu jo žmonos Valdšteinaitės teta, Vilniaus vaivados K. J. Sapiegos našlė, perleido jam Jurbarko ir Šeduvos seniūnijas. 1752 m. jis, jau vienas įtakingiausių Lietuvos žmonių ir „familijos“ galva, gauna Lietuvos kanclerio urėdą. Šiuo metu jis jau turi daugybę seniūnijų Lietu-

[840] Monografijų apie Višnioveckius nėra. Atskirų faktų tenka žiūrėti tą laikotarpį liečiančioje lenkų ir rusų literatūroje. Be to, žr. E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie*…, t. II, p. 154–157.

voje ir yra susigiminiavęs su pirmaujančiais Lietuvos didikais: 1748 m. jo duktė ištekėjo už Mykolo A. Sapiegos, o šiam mirus už vėlesnio etmono M. Oginskio. Tuo būdu M. Čartoriskis pasidarė tikru Lietuvos magnatu (faktiškai jo galybė rėmėsi politine išimtimi, o ne turtais, kurių jis pats palyginti nedaug teturėjo. Savo plačiai veiklai pinigų jis gaudavo iš brolio Augusto ir iš keliolikos seniūnijų). Bet jis mirė vyriškų įpėdinių nepalikęs (be Sapiegienės-Oginskienės, jis turėjo dar dvi dukteris, kurios abi, viena po kitos, buvo Lietuvos iždininko, o vėliau Pamarės vaivados J. J. Flemingo žmonos). Augusto sūnus Adomas, kaip ir tėvas, daugiausia veikė Lenkijoje. Jis tik buvo išsirūpinęs Lietuvos divizijos vado vietą su generolo rangu; 1781 m. maršalkavo Lietuvos Tribunole, kartais būdavo išrenkamas ir Lietuvos atstovu į seimą.

Iš kitų Čartoriskių giminės šakų neįsitvirtino Lietuvoje taip pat nė vienas. Nes nė vienas taip nepraturtėjo. Pirmojo iš minėtųjų Čartoriskių (Vilniaus kašteliono Kazimiero) pusbrolis Juozas, dar anksčiau už aną (1698 m.), buvo gavęs Lietuvos vėliavininko dignitoriją, bet iki mirties († 1750) aukščiau nepakilo. Nepadarė karjeros nė jo sūnus Juozas, kuris 1764 m. gavo karaliumi išrinkto Stanislavo Augusto Poniatovskio turėtą Lietuvos stalininko dignitoriją. Su tuo urėdu jis sulaukė ir mirties[841].

Lietuvoje savo karjerą pradėjo ir būsimojo karaliaus tėvas Stanislovas Poniatovskis ir pagaliau pats karalius. Tėvas kadaise buvo Lietuvos kariuomenės karininkas. Buvo Sapiegų kariuomenėje ir 1700 m. mūšy ties Leipalingiu. Vėliau jis su Sapiegomis prisidėjo prie Karolio XII, kurį buvo pasekęs net į Turkiją, o paskui į Švediją. Grįžęs jis vėl įstojo Lietuvos kariuomenėn generolu, susiartino su Čartoriskiais, 1720 m. vedė Mykolo ir Augusto seserį Konstanciją, 1772 m. iš Mykolo Čartoriskio, tapusio Vilniaus kaštelionu, paėmė Lietuvos pastalininkio dignitoriją, o po keletos dienų gavo Lietuvos iždininko urėdą. 1731 m. jis tapo Mozūrų vaivada, o 1752 m. Krokuvos kaštelionu, t. y. pirmuoju Lenkijos senatorium. Būdamas apsukrus, jis labai daug padėjo ir savo svainiams Čartoriskiams, ypač per garsųjį ministerį J. J. Flemingą. Sūnui Stanislovui Augustui 1755 m. jis išrūpino Lietuvos stalininko urėdą, o kito jo sūnaus sūnus Stanislovas 1784–1791 m. buvo Lietuvos iždininkas. Be to, čia jis turėjo, 1773–1775 m. seimui leidus, dėdės karaliaus padovanotą Šeduvos seniūniją, kurią vėliau pardavė[842].

[841] Apie Čartoriskius žr. J. Wolff, *Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa,1895; T. Sz. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej…*, t. VIII, 1886; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, 1900, t. III; B. Zaleski, *Żywot Ks. Adama Jerzego Czartoryskiego*, 1881, t. I; K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*, Kraków, 1887. Be to, daug smulkmenų yra plačiuose M. Matuševičiaus atsiminimuose (t. I–IV) ir visoje XVIII a., ypač jo antrąją pusę liečiančioje istorinėje literatūroje.

[842] Apie Poniatovskius žr. tą pačią literatūrą, kaip apie Čartoriskius, autoriaus straipsnį „Senovės“ t. II; E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie…*, t. II, p. 162 sqq.; K. Kantecki, *St. Poniatowski kasztelan Kra-*

Be šitų įsigalėjusių šeimų, iš lenkų Lietuvos urėdų tarpe XVIII a. sutinkame dar daugybę kitų. Pvz., 1710 ir 1735 m. Lietuvos virtuvininkais skiriami du iš eilės K. Zaluskiai. 1710–1744 m. Smolensko vaivadomis buvo net 5 lenkai iš eilės. Lietuvos pastalininkiu 1715 m. paskirtas Taria 1719 m. tampa Liublino vaivada. 1716 m. Lietuvos lauko sargybiniu paskiriamas L. Baranavičius, o 1735 m. jo sūnus, Kaniovo seniūnas K. Baranavičius. 1717 m. Lietuvos vicearklininku paskiriamas K. Vižickis, kuris 1731 m. tampa Voluinės vaivada. Jo įpėdinis vicearklininkas K. Siedlickis 1736 m. tampa Lenkijos iždininku. 1736 m. Lietuvos pakamariu paskirtas Lenkijos medžioklis J. Mniszek 1742 m. tampa Lenkijos kiemo maršalka, o Lietuvos pakamario dignitoriją gauna J. K. Mniszek, taip pat Lenkijos medžioklis. 1744–1755 m. Lietuvos pastalininkiu buvo Sandomiero vaivadaitis J. Liubomirskis, 1756–1759 m. Lenkijos etmono Vaclovo Rževuskio sūnus Juozas, o 1759–1760 m. kitas jo sūnus S. Ferdinandas, kuris 1760–1782 m. buvo Lietuvos vėliavininkas ir kurio sūnus Adomas buvo priešpaskutinis (1790–1793 m.) Vitebsko kaštelionas. Anų dviejų brolis, o šiojo dėdė Severinas buvo garsusis paskutinis Lenkijos lauko etmonas, didžiojo seimo reformų priešas, 1792–1793 m. konfederatas[843].

Kartu su pirmuoju Rževuskiu (1744 m.) atsirado Lietuvos urėdų tarpe ir pirmasis Jablonovskis. Kaip ir daugumas kitų, Lenkijos vėliavininko sūnus J. A. Jablonovskis čia pritapo vedybų dėka. Vedęs artilerijos generolo K. Sapiegos našlę Radvilaitę, jis gavo Lietuvoje dvarų, o netrukus ir stalininko urėdą. Kai jo žmonos pirmojo vyro sūnus Aleksandras Sapiega (vėlesnysis kancleris) 1754 m. gavo Polocko vaivadiją ir tapo senatorium, jo motina, nenorėdama, kad vyras būtų žemesnis už sūnų, o ji pati už marčią žūtbūt užsispyrė gauti vyrui vaivadiją. Kai tik 1754 m. gale mirė Naugarduko vaivada Jurgis Radvila, Jablonovskiai sujudo išsirūpinti tą vaivadiją sau. Nors į tą vietą taip pat pretendavo Lietuvos arklininkas Udalrikas Radvila (jo tėvas taip pat buvo Naugarduko vaivada), bet, sumokėjęs H. Brühliui 350 000 auksinų, Jablonovskis jį nukonkuravo[844].

kowski, Poznań, 1880, 2 tomai; S. Mnémon, *L'origine des Poniatowski*, Kraków, 1913.

[843] Rževuskiai į Lietuvą įsiskverbė Radvilų dėka. Etmono Vaclovo Rževuskio duktė buvo K. Radvilos „Panie Kochanku" žmona (kita jos sesuo, be to, buvo Žemaičių seniūno J. M. Chodkevičiaus žmona), o etmono Vaclovo sūnus S. Ferdinandas buvo vedęs to paties Radvilos seserį. Jų sūnus, Radvilos globoje augęs, Adomas Laurynas ir buvo Vitebsko kaštelionas. Apie Rževuskius žr. T. Sz. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*…, r. XI; S. K. Kossakowski, *Monografie*…, t. II, p. 292–307. Įdomių smulkmenų apie šiuos pastaruosius yra M. Matuševičiaus atsiminimuose.

[844] W. Konopczyński, *Mrok i Świt*, Warszawa, 1911, p. 136–187. Be to, žr. *Pamiętniki Marcina Matuszewicza*…, t. I, p. 114; t. II, p. 111–112.

Iš kitų lenkų Lietuvos urėdų tarpe dar minėtini: 1750–1761 m. virtuvininkas, vėliau Plocko vaivada, J. Podolskis ir jo įpėdinis virtuvininkas Lenkijos stovyklininkas M. Wielhorskis (1763–1775 m.; jis buvo etmono Oginskio svainis); 1775 m. kardininkas, tais pačiais metais tapęs Voluinės vaivada J. Sanguška, jo įpėdinis kardininkas (1775–1789 m.) A. Osolińskis; 1768–1773 m. artilerijos generolas, buvęs Lenkijos medžioklis, o vėliau jos lauko ir pagaliau krašto etmonas P. K. Branickis; 1768–1781 m. kiemo, o 1781–1791 m. krašto maršalka V. Gurovskis; 1777–1779 m. Minsko kaštelionas A. M. Rokickis; 1778–1781 m. sekretorius, 1781–1783 m. kiemo maršalka, buvęs Lenkijos taurininkas, o nuo 1783 m. jos krašto maršalka M. J. Mniszek; 1771–1773 m. stovyklininkas, 1773–1781 m. referendorius, 1781–1793 m. sekretorius, o vėliau Lenkijos krašto maršalka F. J. Moszińskis; 1787–1791 m. referendorius Krokuvos kanauninkas, nuo 1791 m. Lenkijos vicekancleris H. Kołłątajus ir kt.

Kaip matome, XVIII a. daugumas lenkų į Lietuvos urėdų tarpą patenka, kaip ir anksčiau, įsigiję dvarų, dažniausiai įsikūrę Lietuvoje per vedybas, palaikomi savo giminių, galingųjų Lietuvos ponų[845]. Bet šiuo metu taip pat matome jau ir kitą reiškinį, būtent, kad daugelis Lenkijos magnatų sūnų savo karjerą pradeda Lietuvoje, kur gauna antraeiles dignitorijas, o vėliau, pasitaikius progai, gauna kokią senatoriją, ministeriją ar aukštesnę dignitoriją Lenkijoje. Lenkijos urėdų sąrašuose, ypač Augusto III ir Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais, tokių pavyzdžių daugybė. Kaip buvo minėta anksčiau, šitą laikotarpį Lietuvos seimeliai prieš lenkų įsibrovimą Lietuvos urėdų tarpan dažnai protestavo, 1764 m. net pasirūpino priimdinti konstituciją, atgaivinančią 1717 m. konstitucijos nuostatus, bet tas negelbėjo. Lietuvoje buvo daug žemių, tad per mišrias vedybas ir kitais keliais lenkai veržėsi pirmiausia į jos dvarus. Tiems lenkams, kurie Lietuvoje dvarų neturėjo, buvo kitų patogių sąlygų. To meto visuomenėj žmogus be titulo nieko nereiškė, ir visi veržėsi gauti kokį nors urėdą ar dignitoriją. Anarchiškaisiais Augusto III laikais visos vietos būdavo dalinamos dvaro galiūnų favoritams ir tiems, kurie sugebėjo gerai apmokėti karaliaus artimųjų protekciją. Nei A. J. Sulkowskis, nei H. Brühlis, dalindami urėdus (faktiškai jie, o ne karalius dalino), valstybių sienų nepaisė, o visiems seimams iširstant, to suvaržyti buvo negalima. Pagaliau nuo lenkų smulkesniųjų urėdų negynė ir didieji Lietuvos ponai, kurie saugojo tik sau rūpimus aukštes-

[845] Be čia suminėtų, susigiminiavę su Radvilomis ir Obuchovičiais, tuo pat metu į Lietuvą persikėlė Čapskiai, Moravskiai, panašiai įsikūrė Grabovskiai ir eilė kitų.

niuosius urėdus, į kuriuos tik vienas kitas lenkas tepakliūdavo[846]. Ir gaudavo juos tik tie, kurie jau anksčiau buvo įsikūrę Lietuvoje, turėjo ten plačių pažinčių bei giminių.

Apskritai visas Lietuvos politinis gyvenimas jau nuo XVII a. pabaigos buvo susipynęs su Lenkijos gyvenimu. Didikai būrėsi į bendras partijas, tos pačios partijos šalininkai lietuviai palaikė sau artimus lenkus, rėmė jų akciją Lenkijos seimeliuose[847], rėmė jų kandidatūras į urėdus ir t. t. Panašiai darė ir lenkai su sau artimais lietuviais. Tad urėdams susimaišyti nebuvo sunku. Tiesa, lietuviai Lenkijoje, neskaitant seniūnijų, urėdų, galima sakyti, negaudavo, bet ir tai suprantama. Būdami arčiau karaliaus bei sostinės, lenkai visada lengviau suskubdavo ką nučiupti, o be to, tas sutiko su bendrąja šlėktos ekonominio gyvenimo tendencija, su pastangomis įsikurti Lietuvoje. Dėl tų pačių priežasčių XVIII a. neretai ir į seimus būdavo išrenkami Lietuvoje lenkai, o Lenkijoje lietuviai[848], žodžiu, bendra kova su absoliutizmo siekimais Augusto II laikais ir karštos varžytynės dėl valdžios Augusto III laikais abiejų valstybių visuomenes ne tik suartino, bet bent kiek ir apmaišė. Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais gyvenimas, tiesa, nusistojo, bet santykiai nepasikeitė. Lietuvos bajorijos reikalavimai lenkams užkirsti kelią į Lietuvos urėdus nuskambėdavo beveik veltui, nes dabar iš tikro vadovybė priklausė jau nebe pačiai visuomenei, kuriai kadaise Lietuvoje vadovavo ir jos vardu kalbėjo di-

[846] Charakteringa, kad daugiausia lenkų buvo Smolensko vaivadomis, nes ta vieta nuo Andrusavos sutarties laikų iš tikro buvo tik dignitorija, duodanti teisę sėdėti senate, į kurią didieji Lietuvos ponai retai tepretendavo.

[847] Kaip abiejų kraštų didikai rūpinosi sudaryti sau palankias partijas kitame krašte, gražių pavyzdžių duoda savo atsiminimuose M. Matuševičius. Gražiai jis, pvz., pasakoja apie rūpinimąsi 1763 m. Lenkijos Tribunolu. Potockių partijai įsigeidus Tribunolo maršalka padaryti Lietuvos patauininkį J. Potockį, jo patarėju buvo numatytas pats M. Matusevičius, kurį norėjo padaryti deputatu Drohičine, nors jis ten jokių dvarų neturėjo. Tiesa, jo ten neišrinko, bet visai dėl kitų priežasčių. Potockis buvo išrinktas net Štume (*Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*, t. IV, p. 35, 45–46, 88, 93). To Tribunolo pradžiai Radome susirinko abiejų partijų šalininkai ginkluoti. Čartoriskių jėgoms vadovavo būsimasis karalius Lietuvos stalininkas ir jo brolis Lenkijos pakamaris Poniatovskiai, o vadinamajai dvaro partijai – Kijevo vaivada J. Potockis, kuriam į pagalbą K. Radvila atsiuntė Lietuvos kariuomenės pulkininką Msiclavo vaivadaitį Juozą Sapiegą su keletu dešimčių karių (ten pat, p. 115). Tą patį reiškinį matome ir prieškonvokaciniuose 1764 m. seimeliuose. Pasirodžius, kad daugely pavietų stipresni yra Čartoriskiai, Branickis su Radvila nutarė atsigriebti Prūsuose. Ten suplūdo visi Čartoriskiu priešai, kurie tik turėjo Prūsuos dvarų – Potockiai, Krasinskiai, Jablonovskiai ir kiti. Vilniaus vaivada K. Radvila taip pat ten atsiuntė savo žmones. Jo grupei vadovavo Lietuvos pakamaris St. Radvila, o su juo dar vyko jaunučiai, nepilnamečiai K. Radvilos suvestiniai broliai (antrosios etmono Radvilos žmonos Mycielskaitės sūnūs, taip pat Radviliukai). Saviškių skaičių turėjo padidinti net vaikai. Jiems pagalbon K. Radvila buvo davęs 400 rinktinių savo husarų (ten pat, p. 187–197).

[848] Žr. atstovų sąrašus, duodamus K. Zavišos ir M. Matuševičiaus atsiminimuose; W. Konopczyński, *Sejm Grodzieński 1752 r.*, p. 106–108; yra atstovų sąrašai ir prie daugumo Stanislovo Augusto laiko seimų dienoraščių, o konfederacinių seimų atstovai išvardyti prie su konstitucijomis paskelbtų konfederacijų aktų. Be to, žr. *Zbiór mów w czasie seymu…*, 1784 r.

dieji ponai, bet pašalinei pajėgai (Rusų ambasadoriui) ir jos globojamam karaliui, kurie galvojo apie visą jungtinę valstybe, o Lietuvos Lenkijos sienas dažnai pamiršdavo.

Kaip jau matyti iš duotųjų pavyzdžių, Lenkijos šlėktos pakliūdavo Lietuvon dvejopu būdu: įsigydami čia dvarų ir gaudami urėdų net neturėdami dvarų. Tiem dviem keliams buvo taip pat atskiros lengvinančios sąlygos. Pirmiausia dvarų būdavo įsigyjama susigiminiuojant. Daugybė Lietuvos magnatų buvo vedę lenkes, daugybę jų dukterų taip pat buvo vedę lenkai[849]. Tiesa, ankstyvesnieji Lietuvos įstatymai draudė už svetimšalių ištekančioms mergaitėms dalį duoti dvarais, bet praktikoje, to, žinoma, nebuvo laikomasi, nes galingiesiems magnatams niekas negalėjo sukliudyti su savo turtu elgtis kaip patinka. Smulkesniųjų bajorų dvarų likimu rūpinosi tik jų giminės, dažniausiai taip pat smulkūs bajorai, kuriems pasiekti įstatymų vykdymą nebuvo lengva. Klausimas susikomplikuodavo tik tada, kai ištekėdavo našlaitė ar svetur nutekėjusios dukterys pareikšdavo teisių į vėliau išmirusių tėvų bei giminių palikimą. Bet paprastai ir tokiais atvejais tarp dukterų ir tolimesnių giminių būdavo prieinama prie kompromisinio susitarimo. Pvz., XVI a. vidury Mykolo Sapiegos duktė, kunigaikščio Andriaus Pronskio našlė, Ona ištekėjo už Rusės vaivados Mikalojaus Siniavskio. Tada Onos dėdė Povilas Sapiega, Naugarduko vaivada, užėmė visus jos dvarus. Siniauskiui iškėlus bylą, jis aiškinosi, kad pagal Statutą ir krašto privilegijas svetur nutekančios mergaitės netenkančios teisių į nejudamojo turto nuosavybę, ir jis duosiąs Onai pasogą pinigais. Bylai ilgai užsitęsus ir abiem pusėms bylinėtis įkyrėjus, pagaliau buvo sutarta, kad Siniavskiai palieka Sapiegai Zapyškį su Gelgaudiškiu, o visi kiti dvarai tenka jiems. Tokį susitarimą patvirtino ir karalius[850]. Taigi įstatymas Siniauskiui paimti savo žmonos dvarus nesutrukdė, nes iš tikro įstatymas ne gyvenimą tvarkė, bet garantavo atskirų šeimų turtų neliečiamybę. Kai jie patys to negynė ar nepajėgė apginti, įstatymas nesutvarkė nieko, nes jis iš tikro buvo tik privatinės teisės norma. Apginti savo teisę, nors ir įstatymu paremtą, anais laikais ne visada pasisekdavo net galingiesiems magnatams. XVII a. pabaigoje, pvz., buvo kilusi tokia pat byla dėl protestantiškosios Biržų–Kėdainių–Dubingių–Slucko Radvilų šakos turtų paveldėtojos Boguslavo Radvilos dukters Liudvikos Karolinos teisių. Jai atmetus karalaičio Jokūbo Sobieskio ranką ir ištekėjus už svetimšalio – Neuburgo kunigaikščio Karolio Pilypo, karalius, remdamasis Lietuvos Statutu, norėjo išgauti seimo nutarimą, leidžiantį visus milžiniškus jos dvarus konfiskuoti; bet,

[849] Pvz., visos trys Jono Jeronimo Chodkevičiaus dukterys buvo ištekėjusios už lenkų, o abu sūnūs buvo vedę lenkes.

[850] *Rukopisnoje otdielenije Vilenskoj publičnoj biblioteki*, vypusk I, Vilna, 1871, p. 77–79.

tokiam pasiūlymui pasipriešinus tuometiniams Lietuvos galiūnams Sapiegoms, viskas nuėjo vėjais. Kad tuo būdu svetimšalis kunigaikštis įsigijo Lietuvoje daugybę dvarų, daug kas šaukė, bet jo pusėn stoję Sapiegos turėjo daug daugiau priemonių neprileisti prie konfiskatos negu karalius ją įvykdyti[851]. Panašiai buvo ir visais kitais atvejais: trukdytojų lenkams bei kitokiems svetimšaliams įsikurti ne visada teatsirasdavo, o ir atsiradę ne visada jie pajėgdavo sutrukdyti. Pagaliau ir įstatymus visaip buvo galima aiškinti. Kaip minėta, Statutas svetimšaliams nedarė kliūčių dvarams įsigyti.

Svetimšaliams gauti Lietuvoje urėdus Statutas ir vėlesni įstatymai, kaip matėme, draudė. Bet ir čia įstatymas dažnai būdavo apeinamas. Juk visame krašte buvo daugybė visokiausių urėdų bei dignitorijų ir kas ten juos visus galėjo nusaugoti. Jei Lietuvos kancleriui dėl kurios nors priežasties būdavo nepatogu atsisakyti prispausti antspaudą prie duodančios lenkui urėdą ar dignitoriją privilegijos, tai toliau jau niekas negalėjo sutrukdyti. Dėl kokio lenkui atiduoto pavieto urėdo didikams kelti balsą ir įsipykti karaliui juk niekad neišsimokėjo. Retai kada jiems taip pat teišsimokėjo kelti balsą ir dėl lenkui atiduotos kokios krašto dignitorijos. Tiesa, didikų sūnūs savo karjerą paprastai pradėdavo nuo dignitorijų (arklininkų, vėliavininkų, kardininkų, pakamarių ir pan.), bet juk ne visada patys galingieji turėjo savo šeimose tokių kandidatų. Tie, kurie tokių kandidatų turėjo, dažnai gal nieko nepajėgė arba taip pat bemeilijo palaukti negu įsipykti karaliui. Lietuvos didikams neįsileisti lenko į kokią dignitoriją ar menką urėdėlį buvo nepatogu dėl to, kad būtų tekę susipykti su pretendento šeima, su karaliumi, o be to, dažnas jų pats Lenkijoje turėjo bent seniūnijų.

Kaip minėta, jau nuo 1374 m. Lenkijos įstatymai draudė urėdus atiduoti svetimšaliams. Po Liublino unijos teoretiškai lenkai lietuvių nelaikė svetimšaliais. Jų konstitucijose, kur kalbama apie urėdų dalinimą, paprastai sakoma, kad jie negalį būti duodami svetimšaliams, bet tik Respublikos piliečiams, abiejų tautų žmonėms. Tačiau praktikoje tas buvo aiškinama, kad tie abiejų tautų žmonės urėdus galį gauti kiekvieni savo krašte. Ir kai 1591 m. Krokuvos vyskupu buvo paskirtas kardinolas J. Radvila, prieš 1592 m. seimą eilė Lenkijos seimelių pareiškė nepasitenkinimą, krokuviškiai grasino net nepripažinti jo savo vyskupu. Daugumas seimelių instrukcijose, o atstovai bei senatoriai savo kalbose sakėsi negalį jo pripažinti vyskupu dėl to, kad ir lietuviai lenkų į savo kraštą neįsileidžia. Lenkijos kancleris J. Zamoyskis, lietuvių spiriamas, prisipažino,

[851] Apie šią bylą žr. A. Z. Helcel, *O dwukrotnem zamężciu…* Radvilaitės dvarų sąrašas yra išspausdintas *Archiwum taine Augusta II*, wyd. E. Raczyński, Wrocław, 1843, t. II, p. 188–199, o jos raštas Jokūbui Sobieskiui M. Grabowski i A. Przeździecki, *Zrzódła…*, t. I, p. 169.

kad kadaise Krokuvos vyskupu J. Radvilą pats siūlęs, bet tada, girdi, jis dar nebuvęs kardinolas, o be to, tada dar nebuvę Lietuvos Statuto, užkirtusio lenkams kelią į Lietuvą. Pasipriešinimas nenurimo net nurodžius, kad J. Radvila esąs ir Lenkijos pilietis, kad visi jo iš motinos paveldėti dvarai esą Lenkijoje[852]. Radvilos per stambi buvo šeima, kad galima būtų užmiršti jų pilietybę. Šiaip ir Lenkijoje, dalinant urėdus ar dignitorijas, buvo žiūrima, kad kandidatas turėtų joje nejudamo turto. Šiuo atžvilgiu labai charakteringą pastabą randame Livonijos vyskupo J. Kosakovskio atsiminimuose. Jis sakosi, kad 1781 m. pirkęs palei Varšuvą dvarelį, nes Lenkijoje laisva vyskupo vieta galinti anksčiau atsirasti negu Lietuvoje, kur ir Žemaičių, ir Vilniaus vyskupai esą jauni, su juo veik vienmečiai[853]. Taigi žmogus pasiruošia kiekvienam eventualumui, pasirūpina, kad nebūtų kliūčių, kad niekas negalėtų jam prikišti, jog nesąs Lenkijos pilietis.

Lenkijoje dvarų turėjo beveik visi didieji ponai. Kai kurie Radvilos (Olykos ordinatai) ten turėjo net centrus, kai kurie jų net gal neturėjo dvarų Lietuvoje, bet vis dėlto jie buvo laikomi Lietuvos piliečiais, nes Lietuvoje buvo jų šeimos galvos. Ir net nuostabu, kad Lenkijos urėdų tarpe Radvilų nematome nei vieno[854], jei neminėsime turėjusių seniūnijas. Didžiųjų urėdų tarpe Lenkijoje nedaug tematome ir kitų Lietuvos ponų.

Lietuvos ponų, turėjusių Lenkijoje urėdų, galima konstatuoti dvi kategorijas: tie, kurie po 1569 m. pateko Lenkijon su visais savo dvarais ar su žymia jų dalimi, ir tie, kurie buvo gavę ten seniūnijų, būdami Lietuvos piliečiais ir jos urėdais, senatoriais bei ministeriais. Tų pirmųjų tarpe matome vėl dvi kategorijas, būtent, tuos, kurių visi dvarai teko Lenkijai, ir tuos, kurių dvarų dalis liko Lietuvoje. Šių pirmųjų šeimų jau visi nariai liko Lenkijoje ir ten darė karjeras, kartais pasiekdami aukščiausių Lenkijos urėdų. Tokie buvo Ostrogiškiai, Višnioveckiai, Sanguškos, Čartoriskiai ir keletas kitų. Jie Lietuvoje tik protarpiais bepasirodo. Antrųjų šeimų tik dalis narių teliko gyventi Lenkijoje, jų šeimų galvos liko Lietuvoje. Šieji Lenkijoje aukštų vietų niekad nepasiekė. Jie gaudavo aukštųjų urėdų tik savo gyvenamosiose srityse, buvusiose Lietuvos vaivadijose. Pvz., Sapiegų Lenkijos senatorių matome tik Palenkės, Voluinės ir Braclavo, Tiškevičių tik Voluinės ir Černigovo, Kiškų ir Chodkevičių tik Palenkės vaivadijose. Tokių lietuvių, kurie būtų pradėję karjerą Lenkijoje ir paskui persikėle į Lietuvą, kaip kad buvo daugybė XVIII a. Lietuvoje karjerą pradedančių lenkų, nematome nei vieno. Iš lietuvių,

[852] *SRP*, t. XXI, p. 116, 123, 128, 132, 140, 188, 212, 234, 235, 369, 370, 439.

[853] J. Kossakowski, *Pamiętniki…*, p. 125.

[854] Berods, vienintelis Radvila, gavęs Lenkijos urėdą, buvo Vilniaus kanauninkas M. A. Radvila, 1776–1778 m. buvęs Lenkijos referendorium, o nuo 1773 m. kartu ir didžiuoju sekretorium.

pradėjusių karjerą Lietuvoje ir perėjusių į aukštesnius urėdus Lenkijon, taip pat nematome[855]. Taigi aukščiau konstatuotas reiškinys, kad daug lenkų gaudavo urėdų Lietuvoje – buvo ne posesijų susimaišymo vaisius, kaip 1746 m. seime aiškino Haličo atstovas Jablonovskis[856], bet painiais ekonominiais santykiais paremta lenkų ekspansija, lenkų gaivalo imigracija į Lietuvą. Kaip minėta, tą kelią lengvino dar ir faktas, kad Lietuvos magnatai pasistengdavo gauti pelningų Lenkijos seniūnijų ir tuo būdu susirišdavo sau rankas ginti Lietuvos urėdus. Pvz., kancleris A. Radvila († 1656 m.) Lenkijoje turėjo Gnevo ir Tucholios seniūnijas[857]. Boguslavas Radvila († 1669 m.) Lenkijoje turėjo Baro, Knišino, Suražo, Bielsko, Lubomlės ir Tykocino, o jo pusbrolis etmonas Jonušas Radvila – Kazimiero, Kameneco ir Bransko seniūnijas[858]. M. K. Radvila († 1680), Vilniaus vaivada, vicekancleris ir lauko etmonas, Lenkijoje turėjo Čluchuvo seniūniją[859], o jo sūnus, karaliaus Jono Sobieskio seserėnas, kancleris Karolis Stanislovas Radvila († 1719 m.), be tos pačios Čluchuvo seniūnijos, turėjo dar Peremislio, Choinikų, Kameneco ir gal dar kitas Lenkijos seniūnijas[860]. 1707 m. iš karaliaus Stanislovo Leščinskio būsimasis Lietuvos kancleris J. Sapiega buvo išsirūpinęs generalinio Didlenkių seniūno urėdą. Ilgai jį valdyti Sapiegai sutrukdė tik Stanislovo Leščinskio globėjo Karolio XII pralaimėjimas ir Augusto II grįžimas į sostą[861]. Brastos vaivada V. J. Sapiega († 1733 m.) Lenkijoje turėjo Plocko ir Červenogrodo seniūnijas[862], o K. S. Radvila „Panie Kochanku“ 1757–1762 m. buvo generalinis Lvovo seniūnas. Kaip jau minėta, 1762 m. jis tą seniūniją užleido Eustachijui Potockiui, kuris už tai perleido A. Sapiegai ką tik gautą Lietuvos lauko etmono urėdą. Be abejo, bus turėję Lenkijoje seniūnijų ir daugybė kitų Lietuvos magnatų.

Be lenkų, jau XVII a. Lietuvos urėdų tarpe sutinkame eilę kitų svetimšalių. Daugiausia tai per Livoniją atėję vokiečiai: Tyzenhauzai, Pliateriai, Zybergai, Borchai, Den-

[855] Tiesa, pvz., Polocko kašteliono Adomo sūnus Aleksandras Bžostovskis, Valkavisko seniūnas, 1791 m. gavo Mozūrų kaštelioniją, bet tai buvo pusiau lenkiška šeima, kurios viena dalis Lenkijoje nuo seno gyveno.

[856] *Dyaryusz seymu z r. 1746*…, p. 48.

[857] *Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza*…, p. 19, 20. Be to, žr. jo atsiminimus.

[858] Žr. su Kėdainių sutartimi susijusius aktus *Ateneum Wileńskie*, t. X ir E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859. 1659 seimas iš Boguslavo Radvilos Baro ir Lubomlės seniūnijas atėmė ir atidavė Kijevo vaivadai J. Vinovskiui, o jam pažadėjo kompensaciją kitam seime. 1661 m. už tai jam užrašė Bransko seniūniją laiduotų 25 000 auks. Tačiau ta suma, rodos, nebuvo sumokėta, o Branskas 1673 m. buvo atiduotas S. Čarneckiui. Žr. *VL*, t. IV, p. 302, 330 (fol. 647, 706); t. V, p. 66 (fol. 106).

[859] *Acta Historica*…, t. II, p. 330.

[860] *AVAK*, t. III, p. 131, 165.

[861] *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy*…, p. 133.

[862] S. K. Kossakowski, *Monografie*…, t. III, p. 103.

hofai, Butleriai ir kiti. Vieni jų įsikūrė tik Lietuvoje, kiti tapo abiejų valstybių piliečiai (pvz., Denhofai). Bet apie juos smulkiau kalbėti čia nėra reikalo, nes tai bendresnio pobūdžio svetimšalių imigracijos klausimas į visą Respubliką apskritai. Tenka dar tik priminti vokiečius, atsikrausčiusius į Lietuvą ir į Lenkiją vokiškosios Saksų dinastijos dėka. Iš tokių buvo dvi žymiausios šeimos, būtent Flemingai ir Brühliai. Pirmasis Lietuvoje atsirado Jokūbas Flemingas. Kilęs iš Pamarės Flemingų šeimos, jis prisigyveno karjerą būdamas Augusto II saksų kariuomenės feldmaršalu. Su Lietuva jis pirmą kartą susidūrė 1698 m. gale su Saksonijos kariuomene atvykęs „sutaikinti" bajorijos su Sapiegomis, o 1701 m. gavo Lietuvos arklininko urėdą, nors neturėjo net indigenato[863]. Tą urėdą jis vis dėlto valdė iki mirties († 1728 m.), o 1710–1714 m. dar turėjo ir Lenkijos artilerijos generolo urėdą. Nors galingas, Augusto II laikais aukštųjų urėdų jis vis dėlto nesiekė – tenkinosi Saksonijos ministerio vieta.

Bet jo brolvaikis Jurgis, kuris 1738 m. gavo Lietuvos artilerijos generolo, o 1746 m. iždininko urėdą, buvo pasidaręs labai stambia figūra ir Lietuvos vidaus gyvenime, kur, be to, turėjo daugybę dvarų (buvo nupirkęs subankrutavusio Pociejaus dvarus), valdė karaliaus ekonomijas (nuo 1744 m.), turėjo eilę seniūnijų ir artimus ryšius su Čartoriskiais. Mat jau M. Čartoriskis su Flemingais buvo susigiminiavęs, vesdamas 1726 m. jų giminaitę Valdšteinaitę, o pats Jurgis Flemingas buvo vedęs vieną po kitos net dvi Čartoriskio dukteris[864].

Panašiai kaip Flemingai, karaliaus valia 1729 m. tapo Lietuvos medžiokliu Augusto II ne moterystės sūnus A. J. Sulkovskis († 1762 m.), buvęs taip pat ir Saksų ministeriu (iki 1738 m.), kuriam Augustas III dovanojo daugumą buvusio karaliaus Stanislovo Leščinskio dvarų. Tuo būdu jis, Saksonijos pakamaris ir Lietuvos medžioklis, tapo Lenkijos piliečiu. Bet urėdų ten gavo tik jo vaikai. Visagalis Sulkovskio įpėdinis H. Brühlis iš aukštesniųjų[a] urėdų teturėjo Lenkijos artilerijos generoliją, kurią perleido sūnui. Būdamas gobšus pinigams, Lenkijoje jis buvo pasirūpinęs sau net 8 seniūnijas. Ne maža jų buvo išrūpinęs ir savo sūnums (pvz., jo sūnus Frydrichas vos 12 metų vaikas jau buvo gavęs Varšuvos seniūniją, o kad galėtų būti teisminės seniūnijos seniūnu, buvo pripažintas pilnamečiu). Iš 5 jo sūnų tik du tebuvo gavę Lietuvos urėdus: Karolis Adolfas ir Henrikas Albertas buvo Lietuvos medžiokliai. Stanislovo Augusto karūna-

[863] Prieš suteikimą jam urėdo tada protestavo net Dobrynės seimelis. Žr. *Acta Historica*…,t. X, p. 188.

[864] Apie Flemingus žr. E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie*…, t. II, p. 352–356, apie Jurgio Flemingo veikimą, be to, daug žinių duoda M. Matuševičius savo atsiminimuose.

cijos seime jie išgavo savo indigenato patvirtinimą[865], bet netrukus vis dėlto visi nusikraustė į Saksoniją[866].

Baigiant kalbėti apie lenkus, Lietuvoje gavusius urėdų, tenka pasakyti, kad jų skaičius nuolat augo. Iš karto Lietuvoje urėdų gaudavo tik įsigiję joje dvarų, o vėliau (XVIII a., ypač nuo Augusto III laikų) žemesniųjų urėdų bei dignitorijų jau gaudavo net neturį Lietuvoje dvarų Lenkijos didikų sūnūs ir visi dvaro favorizuojamieji. Bet tuo pačiu metu Lietuvoje nuolat buvo girdėti nepasitenkinimo, reikalavimų lenkų į Lietuvą neįleisti. Kiekvienas lenko paskyrimas Lietuvos urėdu, matyt, buvo sutinkamas su nepasitenkinimu. Šiuo atžvilgiu yra labai charakteringa lietuvių elgsena 1784 m. Lietuvos krašto iždininku paskyrus karaliaus brolvaikį St. Poniatovskį. Tais pačiais metais po ilgos pertraukos vėl Gardine sušauktame seime visa eilė Lenkijos senatorių ir atstovų, norėdami įtikti karaliui, „už taip verto ministerio parinkimą“ reiškė padėką, o iš lietuvių, kurie beveik visi nepamiršo padėkoti už seimo sušaukimą Gardine, dėl naujojo ministerio niekas nepasakė nė žodžio. Nė vienas neprisiminė ir 1783 m. Lietuvos kiemo maršalka paskirtojo lenko Igno Potockio, kuriam lenkai gražių žodžių taip pat negailėjo. Tiesa, Lietuvos vardu už vertų kolegų paskyrimą dėkojo vienas jos ministeris – krašto maršalka V. Gurovskis, bet jis pats lenkas, be ministerio urėdo su ja nieko bendro neturįs ir urėdą gavęs tik rusų ambasadoriaus N. Repnino malone[867].

Be to, tenka priminti, kad iki XVII a. pabaigos pirmųjų Lietuvos urėdų tarpe dar nematome nei vieno Lenkijos didiko, o tik per vedybas čia dvarų įsigijusius eilinius bajorus arba antraeilius didikų šeimų narius. Ir vėlesniais laikais aukštąsias vietas Lietuvoje gaudavo ne patys turtingieji Lenkijos ponai, bet tik tie, kurie būdavo remiami karaliaus arba patys sugebėdavo įsitvirtinti Lietuvoje. Juk, pvz., pirmasis Lietuvos ministeris lenkas A. S. Ščuka (1699–1710 m. vicekancleris) buvo tik antraeilis Lenkijos ponelis, bet labai artimas Augustui II. Tokie Višnioveckiai, Čartoriskiai, Sanguškos jau buvo įsitvirtinę Lietuvoje dar prieš gaudami senatorijas, o be to, nuo visokių priekaištų juos dengė garbingas Gediminaičių vardas. Pagaliau taip pat neužmirština, kad pirmųjų senatorijų (Vilniaus ir Trakų vaivadijų bei kaštelionijų, taip pat Žemaičių seniūnystės) ir

[865] 1749 m. jį buvo išrūpinę Čartoriskiai, o 1762–1764 m. jie norėjo panaikinti.

[866] Apie Brühlius žr. E. Starczewski, *Możnowładztwo Polskie…*, p. 341–347; *Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*, t. I–IV.

[867] Žr. *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego…*, 1785, ir *Zbiór mów w czasie seymu…*, 1784. Apie visus čia suminėtus lenkus Lietuvos ministerius, be to, žr. autoriaus straipsnį „Senovės“ t. II[a].

pirmųjų ministerijų (kanclerio ir etmono), be Višnioveckių su Čartoriskiais, kurie buvo surišti su Lietuva ir savo kilme, niekad lenkas nevaldė[868].

Apskritai lenkų įsiskverbimas į Lietuvos urėdų tarpą niekad nebuvo laikomas normaliu reiškiniu ir niekad vis dėlto nebuvo toks didelis, kad būtų nustelbęs ten pačius lietuvius. Anksčiau Lietuvon atsikėlusių lenkų dalis čia visiškai suaugo su Lietuvos visuomene. Dalis jų, pvz., Bžostovskiai ir ypač Kosakovskiai, tam tikrais laikotarpiais buvo net labai uolūs Lietuvos teisių gynėjai, o kiti, kurie su kraštu nesuaugo, kurie buvo susirišę su savo giminėmis Lenkijoje, Lietuvos bajorijai visada liko svetimi, ir Lietuvos urėdų tarpe buvo tik meteorai. Jų ainiai tų urėdų jau nebegaudavo.

[868] Tiesa, Trakų kaštelionais bei vaivadomis yra buvę Bžostovskiai, bet jie jau anksčiau buvo natūralizavęsi Lietuvoje.

IV. LIETUVOS VALSTYBINĖS ORGANIZACIJOS KLAUSIMAS XVIII AMŽIAUS REFORMŲ METU

1. Lietuvos Lenkijos santykių klausimas XVIII a. apskritai

Lenkiškoji valstybinės santvarkos forma Lietuvoje galutinai įsigalėjo XVI a., įgyvendinus teismų bei administracijos reformas ir paskelbus bajoriškosios valstybės koncepcijai atitinkamą 1566 m. Statutą. Jau tada buvo sukurtas lenkiško pobūdžio įstatymų leidimo organas, tada taip pat buvo jau išsidirbęs tokio paties pobūdžio vykdomosios valdžios aparatas, kuris toks pat liko ir po 1569 m. Liublino unijos. Jokių naujų principų neatnešė ir suliejimas abiejų valstybių seimų. Tai buvo tik perliejimas į naują formą to paties turinio. Šitaip organizuotos abi bajoriškosios valstybės, visą XVII amžių slinkdamos demokratizacijos[869] linkme, pasiekė vadinamosios „aukso laisvės“, kurios žiedai XVIII a. pasireiškė visiška valstybinio gyvenimo anarchija. Bandymai tas suklestėjusias laisves kiek suvaržyti ir pakeisti valstybinę santvarką buvo pradėti tik paskutiniojo karaliaus Stanislovo Augusto laikais. Tada, žinoma, turėjo būti užkliudytas ir savitas Lietuvos valstybinės organizacijos klausimas. Bet prieš kalbant apie tas reformas, mums dar tenka nors trumpai apibūdinti to meto Lietuvos ir Lenkijos santykius, t. y. susipažinti su sąlygomis, kuriomis šis klausimas buvo išjudintas ir sprendžiamas.

Liublino unija lietuviams iš karto buvo pasirodęs apverktinas savosios valstybės palaidojimo aktas[870], bet, kaip matėme, greit nuo to įspūdžio jie atsigavo ir stropiai

[869] Apie demokratizaciją čia galima kalbėti, žinoma, tik lygtinai – turint galvoje vieną bajoriškąją visuomenę ir jos santykį su centro valdžia. Bajoriškajai visuomenei išsikovojant vis daugiau reikšmės ir silpninant centro valdžią, kitų luomų būklė negerėjo, bet visą laiką net blogėjo.

[870] Pvz., tuometinis Lietuvos iždininkas M. Naruševičius 1569 m. liepos 28 d. rašo M. Radvilai Rudajam: „S tegosz pisania W. Mci wyrozumiałem dostatecznie, iako żałosciwie przyimować raczysz WM pogrzeb y zgładzenie na wiecznie czasy wolney a udzielney rzeczy pospolitei, niegdy W. X. Litewskiego“… Toliau, apgailestaudamas, kad į Liubliną neatvykęs M. Radvila ir Vilniaus vyskupas V. Protasevičius, sako, kad jiems esant lietuviai gal dar būtų pajėgę atsilaikyti… „Owa by s pomocą Boską a za mądrą y zdrową radą W. Mci spolnie, y z ynemi senatory onego państwa, mogła się byla rzecz pospolita Litewska in suo pristino statu zadzierzeć“…. *AS*, t. VII, Nr. 27, p. 47.

ėmė saugoti unijos paliktą savą valstybinę organizaciją, ne tik apsidraudė savarankišką savo valstybės vidaus gyvenimą, bet taip pat varė net savarankišką užsienio politiką. Lietuviai greit pamatė, kad unijos aktai jiems savaimingai tvarkytis kelio neužkirto, kad jų pripažintas savarankiškos Lietuvos valstybinės organizacijos principas dar paliko plačių galimybių ir, laikui bėgant, davė progos net koreguoti pačius aktų nuostatus. Tuo būdu Lietuvos visuomenė į unijos aktus ėmė žiūrėti ne kaip į priverstiną suliejimą su Lenkija, bet kaip į savo krašto teises apdraudžiančias privilegijas. Unijos aktai virto tarptautine sutartimi, nepajudinamai fiksavusia Lietuvos visuomenės teises. Kas buvo Lietuvoje unijos sudarymo momentu, tas turėjo likti per amžius. Bet kurios pastangos ką nors pakeisti turėjo būti unijos laužymas. Pvz., jau 1607 m., o pakartotinai 1633 m. priimama konstitucija, kad visi unijos sudarymo momentu Lietuvos bajorijos valdytieji dvarai turi būti amžina jų nuosavybe, jų valdymo teisėtumas tegali būti kvestionuojamas[871], nes mat unijos aktai (§ 18) buvo garantavę, kad vadinamoji egzekucija Lietuvoje nebus vykdoma. Ir 1632 m. konvokacijos seimo vaivadijų desideratų tarpe matome reikalavimą, kad Lenkijoje valstybė negalėtų reikšti pretenzijų į tuos dvarus, kuriuos bajorai valdo jau 100 metų, o Lietuvoje į tuos, kurie bajorų buvo valdomi unijos sudarymo momentu[872]. Kaip minėta, 1611–1613 m., remdamiesi unijos aktais, lietuviai išreikalavo atgautąsias Smolensko sritis prijungti Lietuvai. 1645–1646 m. tuo pačiu pagrindu buvo išreikalauta už Maskvai perleistą Trubecką Lietuvai atlyginti, prie Lietuvos prijungiant Lenkijos Liubečo ir Lojovo seniūnijas[873]. Kai 1638 ir 1641 m. seime visuotinos bajorijos lygybės tezes giną lenkai pradėjo pulti kunigaikščių titulus, to meto Lietuvos galiūnai kunigaikščiai Radvilos savo titulus gynė taip pat dengdamiesi unijos aktu. Kai kurie lenkai tada ėmė pulti ir šį skydą, teigdami, kad Lietuva Lenkijai esanti Žygimanto Augusto dovanota ir unijos terminas esąs tik iš mandagumo vartojamas. Lietuvos kancleris A. S. Radvila į tai atkirto, kad tik aklas negalįs matyti, kad Lietuvos ryšys su Lenkija esąs paremtas abipusiu sutarties paktu. Ir iš tikro 1638 ir 1641 m. titu-

871 *VL*, t. II, p. 449 (fol. 1631); t. III, p. 384 (fol. 810).

872 *AVAK*, t. VIII, p. 580.

873 Po Polianovkos taikos sutarties pravedant tikslias sienas su Maskva lenkai gavo visą Černigovo vaivadiją, o Lietuva turėjo atiduoti Maskvai Trubecką. Tuo būdu Lenkija pasipelnė, o Lietuva turėjo nuostolių. Dėl to tai Lietuva reikalavo, kad jai Lenkija atlygintų. Po ilgų ginčų atlyginimas buvo gautas. 1646 m. seime, ginčijantis dėl to atlyginimo, buvo pasakyta labai karštų ir charakteringų kalbų. Pvz., Lietuvos raštininkas K. Zaviša, vienam lenkui pastebėjus, kad reikią gyventi broliškai, o derėtis žydiškai, šitaip atsakė: „Abejoju, ar patenkins mus derybos. Mes netekome nuo Maskvos tvirtovės, pasienio pilies, duokite mums jai lygią; netekome plačios vieno bajoro tėvonijos, duokit jam tolygią; netekome kareivių tarnybos (nes ten buvo keletas šimtų paruoštų karių), duokite mums ką nors panašų; netekome provincijos pasieny, duokite mums kitą“. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. II, p. 26. Plg. *Pamiętniki historyczne…*, p. 16–17 (K. F. Obuchovičiaus atsiminimai). Be to, skt. p. 235–236.

lus liečiančios konstitucijos jau prieš unijos sudarymą kai kurių Lietuvos bajorų turėtus titulus paliko, o visus kitus uždraudė vartoti[874]. Šitokių unijos interpretacijų užtinkame ir vėlesniais laikais[875]. Berods, gražiausiai tas išreikšta 1766 m. Brastos vaivadijos instrukcijoje: „Abi tautas – lenkų ir lietuvių – padarytoji unija neperskiriamai surišo, tad kas tąja unija Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos provincijai yra garantuota, nei kiek neįžeista turi būti amžinai saugoma; mes tai patikime ponų savo atstovų rūpesčiui.“[876] Tas pats labai aiškiai yra pabrėžta 1768 m. traktato su Rusija antrajam atskiram dokumente, vadinamosiose kardinalėse Respublikos teisėse (§ 9), kurias Rusija tuo aktu paėmė savo globon: „Pasižadame, kad Lietuvos kunigaikštija, tam tikromis sąlygomis amžinai sujungta su Karūna, taip pat ir kitos provincijos bei žemės, sudarančios vieną Respublikos kūną, liks nuo to kūno neatskiriamos.“[877] Net dabar dar, XVIII a. pabaigoje, sprendžiant ginčus tarp atskirų bajorų ir valstybę atstovaujančių seniūnų dėl žemės, kreipiamasi į unijos aktus. Pvz., 1775 m. seimas paskiria komisiją išspręsti ginčui dėl Vištuvėnų kaimo. Mat Plungės seniūnas B. Karpis tvirtino, kad tas kaimas priklausąs seniūnijai, o tuometinis kaimo valdytojas Trakų pilies teisėjas P. de Raess tvirtino, kad tai esąs nuo amžių privatinis kaimas. Seimas įsakė komisijai ištirti, ar iš tikro tas kaimas buvo privatinis unijos sudarymo momentu. Jei taip pasirodytų, nuo Plungės seniūnijos reikią jį aiškiai atriboti[878]. Panašia prasme unijos neliečiamybės reikalauja 1790 m. Vilniaus, Upytės, Gardino, Brastos ir Rečycos seimelių instrukcijos[879]. Apskritai šiuo metu 1569 m. unijos aktas Lietuvai yra artimas ir brangus[880], nes Lietuvos bajorija su Lenkijos šlėkta jau susigyvenusi, suaugusi į vieną socialinį vienetą, apie atsiskyrimą nė negalvoja, o unijos aktas saugoja jos teises. Pagaliau taip pat uniją suprato

[874] *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła…*, t. I, p. 375, t. II, p. 38; *VL*, t. III, p. 441–442 (fol. 931); t. IV, p. 8 (fol. 8). 1641 m. seime A. S. Radvila nesuprantančius lietuvių lenkų santykių esmės pavadino aklais dėl to, kad uniją palietęs lenkas iš tikro buvo aklas.

[875] XVII a. gale Polocko bazilijonai, reikalaudami, kad iš jų atimti ir jėzuitams atiduoti dvarai būtų sugrąžinti, savo teises remia tuo, kad tie dvarai buvę gauti „ante unionem z Koroną Polską W. X. Litewskiego“ ir todėl negalėję būti atimti (*AS*, t. XIII, p. 47–71, III skyr.). XVIII a. pradžios Supraslės vienuolyno kronikos autorius, prieš cituodamas vieną Žygimanto Senojo 1529 m. dokumentą, pastebi, kad senesniųjų dovanojimų aktų galį ir visai nebūti: „choćby ich y nie było, dość na tym iest ławry Supraslskiey, że konstytucya unionis korony Polskiey z W. X. Litewskim wszystkie nadania, które tylko s taneły ante unionem, approbuje y wiecznem i czasy umacnia“ (ten pat, t. IX, p. 39).

[876] *AVAK*, t. IV, p. 585.

[877] *VL*, t. VII, p. 279 (fol. 598).

[878] Ten pat, p. 471 (fol. 756–757).

[879] Instrukcijų nuorašai (iš *AADW*) yra autoriaus rinkiny.

[880] 1789 m. K. Radvila visos Lietuvos vardu Varšuvoje buvo net suruošęs didžiulį balių unijai paminėti. Žr. J. D. Ochocki, *Pamiętniki…*, Warszawa, 1882, t. II, p. 38.

ir lenkai. Jau 1666 m. Dobrynės seimelis, protestuodamas prieš Lietuvos kariuomenės perėjimą per Lenkijos sieną, reikalauja, kad ji būtų išvesta ir kad „unija su Didžiąja Lietuvos Kunigaikštija būtų patvirtinta“[881]. Taigi ir jiems unija jau reiškė abiejų valstybių atskirumą ir jie jau buvo susigyvenę su lietuviškąja teze.

Perimdama lenkiškąją valstybės koncepciją bei lenkiškąsias laisves, bajoriškoji Lietuvos visuomenė jau Liublino unijos sudarymo momentu stovėjo ant kelio, vedančio prie visiško jos susiliejimo su Lenkijos šlėkta į vieną socialinį sluoksnį. Savaimingos valstybinės organizacijos gynimas ir savotiškas unijos aktų komentavimas to negalėjo sutrukdyti ir nesutrukdė. Lietuva kaip norėjo, taip ir liko atskirai organizuota valstybė, bet tolygi Lenkijai, ir jos bajorija, bendrųjų laisvių dalyvė, pasijuto sudaranti vieną visuomenę su Lenkijos šlėkta. Kaip atskiros valstybės turėjo atskirų, taip bendra visuomenė turėjo bendrų, jungiančių reikalų. Ypač ją artino bendra kova su absoliutizminėmis valdovų pastangomis. Nuo 1588 iki 1632 m. beveik visą laiką jai teko kovoti su nemokšiškomis Zigmanto Vazos pretenzijomis, paskui retkarčiais teko kovoti su jo sūnumis ir pagaliau, valdovo valdžiai jau visiškai pašlijus, su brutaliu, beatodairišku Augustu II. Visą tos kovos metą iš vienos pusės stovėjo valdovas, o iš kitos piliečiai, abiejų tautų visuomenė – „tauta“. Taip palengva susidarė vienodas teises turinčios ir nuo valdovų pasikėsinimų jas ginančios bendros tautos koncepcija. Kaip lenkiškos buvo tos laisvės, taip ir toji visuomenė buvo vadinama „lenkų tauta“, o jos valstybė „Lenkijos Respublika“. Bet ši Lenkijos sąvoka ne visur tetiko. Tokia ji buvo tik prieš valdovą ir prieš platųjį pasaulį. Šiaip ji buvo „abiejų tautų Respublika“, buvo atskiros dvi tautos, atskiros dvi valstybės. Šiuo klausimu yra labai įsidėmėtinas faktas, kad svetimšaliams suteikiama dažniausiai bendri indigenatai. Jie priimami į bendrą bajorų luomą, į vieną visuomenę[882], bet viešajam gyvenime jie gali dalyvauti tik toje valstybėje, kur yra jų dvarai.

[881] *Acta Historica*…, t. X, p. 55.

[882] Pvz., 1648 m. elekcijos seimas, atsakydamas į Kuršo bajorijos prašymą suteikti indigenatą, skelbia, kad jie Lenkijos ir Lietuvos piliečių teises gavę jau prijungimo aktu (Zachowanie przy prawie indygenatu. – Odpowiedź Rzeczypospolitey. Ano meto spaudinys *VDUB*, Es 80); 1588 m. seimas Batorų šeimą priima apskritai Respublikos indigenais (*VL*, t. II, p. 267, fol. 1239); 1593 m. Bekešai priimami Lietuvos ir Lenkijos indigenais (ten pat, p. 345, fol. 1404); 1601 m. Temzukas Šimkovičius, o 1607 m. eilė valakų priimami tik Lenkijos indigenai“ (ten pat, p. 397, 448, fol. 1516, 1628); 1638 m. Kostenai priimami „za indigeny do państw Rzpltey“ (ten pat, t. III, p. 461, fol. 973); 1641 m. G. Milnheimas priimamas „za indigenę Korony Polskey y W. X. Lit.“ (ten pat, t. IV, p. 14, fol. 20). Taip ar panašiai sakoma ir beveik visose vėlesnėse indigenatus suteikiančiose konstitucijose (žr. *VL* inventorių). Tik labai retais atsitikimais indigenatas duodamas kurioje vienoje valstybėje. Pvz., 1764 m. tik Lietuvos indigenais buvo pripažinta eilė krikštytų žydų (*VL*, t. VII, p. 185, fol. 420). Mat Lietuvos Statutas neofitus žydus laikė bajorais, o lenkai vertė juos miestiečiais arba valstiečiais.

Skaitydami XVII, o ypač XVIII a. Lietuvos bajorų atsiminimus, matome juos save vadinant lenkais, bet nei vienas jų nepamiršta atskirai organizuotos Lietuvos bajorų valstybės; matome dažną jos reikalais rūpinantis ir sielojantis dėl jos prestižo silpnėjimo[883]. Ir ypač yra charakteringi Brastos atstovo J. Sosnovskio žodžiai, pasakyti 1764 m. konvokacijos seime. Bajoriškųjų laisvių augimą jis aptarė šitaip: „Kazimiero Didžiojo laikais žengėme dideliais žingsniais, o, su juo išsibaigus Piastų giminei, Liudviko I Vengro laikais dar didesniais. Dar didesnio ir brandesnio mūsų prerogatyvų augimo sulaukėme valdant Jogailaičiams, kada jau Kazimiero IV, o Zigmanto I laikais galutinai ir visiškai mūsų riterių luomas tapo dalyviu, o tikriau – pačia Respublika ir vieninteliu įstatymų leidėju.“[884] Lietuvos atstovo lūpose šie žodžiai suprantami, nes tikrąją tautos sąvoką jau buvo nustelbusi luominė jos koncepcija. Jausdamiesi to paties luomo nariais, lietuviai savo kalbose grįždavo ir į tolimus priešunijinius laikus, nors jų tėvai prie to luomo galutinai pritapo žymiai vėliau. Jie vadina save lenkais, nes lenkiškos laisvės išskiria juos iš atitinkamų kitų valstybių luomų.

Po XVIII a. pirmosios pusės anarchijos daugeliui publicistų išjudinus reformų klausimą, šaukiant gelbėti valstybę, nes su ja galinčios pražūti ir laisvės, dažnai buvo idealizuojamos senosios šlėktos dorybės, pavyzdžiu rodomi didieji praeities žmonės. To reikalavo geras tonas. Ir lietuviai bajorai savo kalbose tas vadinamąsias lenkiškąsias dorybes nuolat akcentuoja. Štai 1784 m. seime Mozyriaus atstovas K. L. Jelenskis džiaugiasi, kad *ieszcze ożywiamy się staropolskiey wolności hasłem*[885a]; didžiajam reformų seime eilė Lietuvos atstovų kalba apie „lenkų tautos garbę“, skundžiasi jos nelaimėmis, Ašmenos atstovas Katilas patetiškai dėkoja Dievui, kad jam leidęs gimti lenku, kur esą kalbama teisybė, ginama, kas padoru, ir t. t., ir t. t.[886] Žemaičių vyskupas S. Giedraitis, 1789 m. skelbdamas pamaldas geresniems laikams išprašyti, sako, kad blogi laikai nepagerėsią tol, kol „nesužibės gražūs pavyzdžiai ir senosios lenkų dorybės“. Ir tą savo raštą vyskupas įsako paskelbti bažnyčiose lenkiškai ir lietuviškai[887]. Būtų keistoka, jei nesuprastume, kad tai to meto bajoriškos erudicijos stilistinė forma, socialinio bei kultūrinio vieningumo nuovokos vaisius. Tačiau tas jokiu būdu dar nerodo valstybinio vieningumo.

[883] Žr. A. S. Radvilos, S. Medekšos, S. Maskevičiaus, J. Chrapovickio, K. Zavišos, M. Matuševičiaus, J. ir M. Kosakovskių (šio pastarojo XVIII a. pabaigos atsiminimai tebėra nespausdinti *CVA*), M. Oginskio, M. Zaleskio ir kt. atsiminimus.

[884] *Dyaryusz seymu convocationis…*, 1764, fol. Aa.

[885] *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego…*, 1785, p. 69.

[886] *Zbiór mów i pism niektorych w czasie seymu…*, t. II, p. 168, t. III, p. 174, t. IV, p. 108, t. VII, p. 148, t. XI, p. 51, 84, t. XII, p. 259.

[887] Liber processum, *KAKA*, Nr. 20.

Tie patys žmonės, kurie savo kalbose bei atsiminimuose patys save vadina lenkais, kaip tik susiduria su politinės santvarkos klausimais, savos valstybinės Lietuvos organizacijos nė nemano išsižadėti, nes tai pagrindinės krašto privilegijos – 1569 m. unijos akto – garantuotoji jų teisė, vienas iš bajoriškųjų Lietuvos laisvių atributų. Apie tai maža tekalbama, bet to nė nereikia, nes tai jau gyvenimo dogma ir niekas tų Lietuvos bajorijos teisių nekvestionuoja, jų panaikinti nesiryžta. Tas, kaip minėta, buvo įtraukta net į nekeičiamas 1768 m. kardinalines teises. Kai reformų seimas tas Lietuvos teises pajudino, bajorija sujudo. 1791 m. jos išgriaunamos, bet jau Targovicos konferencija kyla, tarp kitko, ir „unijos atstatymo“ šūkiais.

Kad XVIII a. pabaigoje Lietuvos savarankiškąją valstybės organizaciją reformatoriams pasisekė išjudinti ir žengti keletą žingsnių valstybių unitarizacijos linkme, pagrindinė priežastis buvo ta, kad jau buvo pasikeitę pačios Lietuvos vidaus santykiai.

Visą XVI ir XVII amžius Lietuvos priešaky matome stovint kurią nors vieną didikų šeimą, kuri, vadovaudama savo krašto politiniam gyvenimui, visada sugeba kalbėti viso vieneto vardu. Iš karto tai buvo Radvilos, paskui Pacai ir pagaliau Sapiegos. Bet kai XVII–XVIII a. sąvartoje Sapiegos, pralaimėję kovą su jų rivalų sukurstyta bajorija, savo vaidmens neteko, tokios vadovaujančios, Lietuvos interesus ginančios šeimos jau nebeatsirado. Po audringų XVIII a. pradžios karų Lietuvoje įsigalėjo Višnioveckiai, o paskui Čartoriskiai. Bet tai buvo jau ne grynai Lietuvos magnatai, o abiejų valstybių piliečiai, kurie pirmiausia galvojo apie savo svorį visoje Respublikoje. Jų galybės periode iškerojo abiejų valstybių visuomenes aprėpiančios bendros partijos, nes abiejose valstybėse (ypač Čartoriskių galybės laikais) atsirado bendri šeimininkai ir bendra opozicija. Lietuvos valstybinei individualybei tokiose sąlygose sunku buvo pasirodyti. Ji tebėra gyva, jos valstybinė organizacija niekieno neginčijama, bet ja jau niekas nesiremia. Lietuva gyvena savo gyvenimą, bet specifinių platesnio masto jos siekimų, atskiros jos politikos nematyti. Svarbiausia, nematyti dėl to, kad nėra jai net kur pasireikšti, nes ir visa Respublika tarptautinėje politikoje virsta tik kitų rūpesčių objektu, o viduje jos visuomenė tesirūpino rungtynėmis dėl valdžias bei valstybės turtų. Nepasirodė tokių senojo tipo Lietuvos vadų nė Stanislovo Augusto laikais, kada gyvenimas jau kiek susitvarkė ir iškilo svarbių problemų, kurios Lietuvos ir Lenkijos galėjo būti skirtingai traktuojamos. Čartoriskių galybei žuvus, Lietuvoje iškilo ir savi didikai (K. Radvila, M. Oginskis), bet dabar sąlygos jau vėl buvo pakitėjusios – visas gyvenimas buvo budriai Rusijos ambasadoriaus prižiūrimas, be jo negalima nieko veikti, o jis veikia dažniausiai per karalių. Karalius sukuria abiejose valstybėse bendrą savo šalininkų partiją. Viso politinio

gyvenimo centru darosi karaliaus dvaras. Savarankiškos Lietuvos politikos pasireiškimams sąlygos, žinoma, nepalankios, ir jos mes nematome. Tad suprantama, kad ir visos savarankišką Lietuvos organizaciją palietusios reformos praėjo be griežtos Lietuvos reakcijos. Be to, kaip pamatysime, jos buvo ypatingomis sąlygomis įgyvendintos: vieną kartą kraštas buvo visai dezorganizuotas svetimųjų pajėgų (1773–1775 m.), o kitą kartą (1788–1792 m.) – visi žymiausieji bei įtakingiausieji Lietuvos žmonės laikėsi visiškai nuošaliai.

Istorikai lenkai (plg. J. Wolińskio, K. Piwarskio, S. Ehrenkreutzo darbus) iš fakto, kad stambesniųjų Lietuvos savarankiškų pasireiškimų išnykimas sutampa su didžiųjų magnatų šeimų galybės žuvimu, daro išvadą, kad esą tai buvę tų magnatų sauvalės žygiai. Tačiau faktai rodo ką kita. Savarankumą brangino ir jį saugojo visa bajorija. Prasikišą didikai buvo tik jos vadai. Jie buvo visada opozicijoje karaliui, nes Lietuvos savarankumo saugotojai niekad negalėjo laikytis karaliaus, kuris visada buvo jį supančių lenkų įtakoje ir domėjosi pirmiausia Lenkijos reikalais. Kol Lietuva dar vedė savo atskirą politiką, tol jos bajorija turėjo turėti tokius vadus. Kai išbujojus laisvėms valstybingumo idėją puolė ir bajorija, pamiršusi visus valstybinius reikalus, pasinėrė tarpusavio varžytynėse dėl valdžios ir turtų, susipynė į bendras su lenkais partijas, tada natūraliai išnyko ir vadai. Taigi ne magnatai sukeldavo separatistinius Lietuvos pasireiškimus. Tai buvo nuoseklus vaisius Lietuvos užimamosios vietos jungtinėje Respublikoje, vaisius jos visuomenės pažiūros į santykius su Lenkija. Šitas Lietuvos visuomenės nusiteikimas ir įgalindavo magnatus pasidaryti jos vadais, kalbėti visos Lietuvos vardu. Žinoma, ne be to, kad tokios savo padėties jie nebūtų išnaudoję saviems asmeniškiems tikslams.

2. Lietuvos Lenkijos santykių klausimas Stanislovo Augusto karaliavimo pradžioje

Pirmą kartą reformuoti centrinius Respublikos organus bei jų veikimą buvo pasiryžta 1764 m. bekaralmečiu, kai po ilgos kovos, Rusų carienės Jekaterinos padedami, visos Respublikos vairą į savo rankas paėmė Čartoriskiai, vadinamoji familija[888]. Iš plačios Čartoriskių programos šį kartą buvo įgyvendinta tik dalis reformų. Vienos jų lietė sei-

[888] Apie Čartoriskių kovas su Potockių partija Augusto III laikais žr. K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*…; apskritai apie to meto partijų pobūdį – W. Konopczyński, Z dziejów naszej partyiności, *Mrok i Świt*, Warszawa, 1911, p. 1–36; apie Čartoriskių reformas – W. T. Kisielewski, *Książęta Czartoryscy i ich reforma na sejmie 1764*, Sambor, 1880.

mą, o kitos vykdomąją valdžią. Pirmiausia buvo kiek sutvarkyta seimo posėdžių tvarka, atstovai atpalaiduoti nuo jų veikimą varžančios priesaikos instrukcijoms ir susiaurintas *liberum veto* veikimas, būtent, buvo nustatyta, kad ekonominiai reikalai seime turi būti sprendžiami *forma judiciaria*[a], t. y. balsų daugumu. Vykdomąją valdžią liečianti reforma buvo susiaurinimas etmonų ir iždininkų teisių. Lig tol vykdomoji valdžia faktiškai buvo niekieno nevaržomų, beveik nekontroliuojamų ir nepašalinamų ministerių rankose[889]. Dabar buvo įkurtos Iždo ir Karo komisijos, kurios turėjo suvaržyti didžiausios reikšmės turinčius, labai opias vadybas valdančius ministerius – iždininkus ir etmonus. Iš nevaržomų savo vadybų šeimininkų jie pasidarė tik tas vadybas perėmusių komisijų pirmininkais. Bet Lietuvos ir Lenkijos santykių bei savarankiškos Lietuvos valstybės organizacijos šitos reformos nė kiek nepalietė. Kaip jau buvo minėta aukščiau, įgyvendinus kai kurias seimo reformas, buvo patvirtintas seimų alternatos dėsnis ir praktikoje buvo pripažinti senieji Lietuvos ir Lenkijos ministerių santykiai. Prie vykdomosios valdžios suliejimo nebuvo padaryta nei mažiausio žingsnio. Vietoj opozicininkų Lenkijos etmonų, jos kariuomenė buvo pavesta regimentoriui, nors Čartoriskių šalininkai Lietuvos etmonai – M. J. Masalskis ir A. M. Sapiega – buvo norėję paimti ją savo valdžion; vietoj taip pat pasišalinusių Lenkijos maršalkų, taikant senąjį dėsnį, visos maršalkų funkcijos bekaralmečiu buvo pripažintos Lietuvos krašto maršalkai I. Oginskiui. Kartu specialia konstitucija buvo pabrėžta, kad tai vis dėlto negalinti būti jokia Lietuvos maršalkoms prejudikata ateity, ir kai karūnacijos seimo metu nusilenkė ir Lenkijos maršalka Bielinskis, konvokacijos seimo konstitucija buvo pakeista. Jam buvo grąžintos visos Lenkijos maršalkų teisės[890]. Taip pat nebuvo kvestionuotas, bet buvo net pabrėžtas vykdomosios valdžios organų atskirumas ir įvedant Iždo bei Karo komisijas. Kaip buvo atskiri abiejų valstybių ministeriai, taip pat atskiros buvo įkurtos ir komisijos. Be to, konvokacijos seime abiem valstybėms buvo įkurta tik po atskirą Iždo komisiją, o Karo komisija tebuvo vienai Lenkijai įkurta[891]. (Tiesa, tai buvo padaryta ne kokiais valstybiniais Lietuvos sumetimais, bet vien nenorint atstumti Čartoriskiams Lietuvoje naudingų etmonų.) Tuo būdu saugumo reikalai buvo palikti tvarkyti senajam organui, o Lenkijoje jie buvo patikėti naujai įkurtąjai įstaigai. Lietuvos etmonai liko su 1717 m. įstatymo apibrėžtomis teisėmis, o Lenkijos etmonai visą valdžią (tik pasilikę

[889] Respublikos santvarką gražiausiai yra apibudinęs O. Balzer, *Z zagadnień*…; to paties, *Nowe spostrzeżenie i uwagi*…; to paties, *Konstytucya Trzeciego Maja: reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791,* wyd. III, Warszawa, 1891.

[890] *VL*, t. VII, p. 41, 150 (fol. 77, 341).

[891] Ten pat, p. 18–22, 29–30, 75–78 (fol. 27–34, 50–53, 153–160).

sau kariuomenės komandavimo teisę) turėjo perleisti seimo rinktajam organui. Tuo būdu vėl susidarė situacija *mutatis mutandis* panaši į situaciją, buvusią prieš 1697 m. vadinamąjį teisių sulyginimo įstatymą: Lietuvos etmonai liko su plačiomis teisėmis, o Lenkijos etmonai beveik be jokių. Pasijutę visiškai stiprūs, 1764 m. karūnacijos seime Čartoriskiai, nepaisydami Lietuvos etmonų (ypač M. J. Masalskio) pasipriešinimo ir pykčio, priimdino konstituciją, įkuriančią Karo komisiją ir Lietuvoje. Ir ši konstitucija turi įsidėmėtiną 1697 m. įstatymą primenantį įvadą. Tik anas įstatymas buvo priimtas patiems lietuviams reikalaujant, o šioje konstitucijoje sakoma, kad abiejų kraštų etmonų „teisių bei prerogatyvų sulyginimo" reikalavę Lenkijos seimeliai[892]. 1766 m. abiejų valstybių Karo komisijų santvarka bei veikla buvo apibrėžta atskiromis konstitucijomis, bet iš esmės tai buvo visiškai tolygūs organai, tik pritaikyti kiekvieno krašto sąlygoms. Tolimesnis jų likimas taip pat buvo vienodas: 1768 m. naują, kiek pakeistą jų santvarką apibrėžė jau bendra konstitucija. 1775 m. taip pat bendra konstitucija buvo kiek praplėstos abiejų kraštų etmonų teisės, o 1776 m. visa karo valdžia pavesta abiem valstybėms bendram Karo departamentui[893]. Kaip pamatysim toliau, taip pat visiškai vienodas likimas buvo ir abiejų valstybių Iždo komisijų.

Čartoriskių reformoms Lietuvos ir Lenkijos valstybių suliejimo atžvilgiu nieko nepadarius, pirmas tuo susirūpino apie centro valdžios sustiprinimą svajojąs karalius Stanislovas Augustas. 1766 m. pradžioje jis jau buvo paruošęs tuo reikalu specialų projektą *Ucalenie unii W. Ks. Litewskiego* z *Koroną Polską*[a], kurį, galutinai apdirbtą žinomo ano meto lenkų teisininko T. Dluskio, netrukus įteikė susipažinti visiems 4 kancleriams ir savo artimiesiems patarėjams. Šiuo projektu norima buvo sukurti bendrus iždo ir kariuomenės tvarkymo organus. Žinant Lietuvos nusistatymą, atskirų komisijų projektas ne naikina, bet sulieja jas mechaniškai. Esą iždo ir kariuomenės reikalus turį tvarkyti prie karaliaus veikią abiem valstybėms bendri organai, sudaryti iš atitinkamos to krašto komisijos, kuriame yra karalius, ir antros valstybės atitinkamos komisijos delegatų. Tuo būdu, karaliui esant Varšuvoje, veiktų Lenkijos komisijos su įtrauktais Lietuvos komisijų delegatais, o karaliui esant Lietuvoje (projekte kalbama tik apie jo atsilankymą Gardino seimo metu), veiktų Lietuvos komisijos su Lenkijos komisijų delegatais. Tik teismines savo funkcijas abiejų kraštų komisijos eitų visiškai atskirai. Kartu buvo

[892] Ten pat, konvokacijos seimo konstitucija – p. 83 (fol. 171); karūnacijos seimo konstitucija – p. 170 (fol. 387). Apie Lietuvos karo komisijos įkūrimą, be to, žr. *Pamiętniki Marcina Matuszewicza…*, t. IV, p. 315–318.

[893] *VL*, t. VII – 1766 m.: p. 203–204, (fol. 459–462); p. 233–234 (fol. 525–528); 1768 m.: p. 315–316 (fol. 675–677); t. VIII, 1775 m.: p. 75–76 (fol. 104–106); 1776 m.: p. 533–535 (fol. 850–855).

numatoma sulyginti abiejų kraštų antspaudus, kad kiekvienas bet kurią valstybę liečiąs raštas galėtų būti antspauduojamas bet kurio iš 4 kanclerių. Tokia tvarka, žinoma, būtų išėjusi Lietuvos nenaudai. Faktiškai karalius visada gyveno Varšuvoje, tad būtų galėjusios veikti tik Lenkijos komisijos; panaikinus reikalavimą Lietuvai skirtus raštus antspauduoti tik jos antspaudais, daugumas raštų būtų buvę antspauduojami Lenkijos antspaudais, nes Lietuvos kanclerių Varšuvoje dažnai nė nebūdavo. Be to, ir būdami prie karaliaus jie nebūtų galėję sutrukdyti jokių Lietuvai kenksmingų raštų, nes jie visada būtų galėję būti suantspauduoti Lenkijos kanclerių. Lietuvos kancleriai, kaip savo krašto teisių saugotojai, visiškai būtų nustoję savo reikšmės. Tad visiškai suprantama, kad toksai projektas tuojau sukėlė visos Lietuvos visuomenės pasipriešinimą ir, kaip rašo karaliui kancleris F. M. Čartoriskis, pasipiktinimą. Atsakydamas karaliui dėl projekto, F. M. Čartoriskis išdėsto mūsų jau aptartą Lietuvos visuomenės pažiūrą į Lietuvos santykius su Lenkija ir projektą išranda nepriimtiną. Po ilgų derybų, darydama uniją su Lenkija, Lietuva laidavusis visiškai atskirą valstybinę organizaciją, ir ją panaikinti esą būtų galima tik pačiai Lietuvai pritariant, sudarius naują unijos aktą. Atsižvelgiant į pasireiškusį Lietuvos nepasitenkinimą, F. M. Čartoriskis prašė karalių bent tuo tarpu projekto įgyvendinti nė nebandyti[894]. Karalius dėdės patarimo paklausė, ir tas projektas seimui niekada nebuvo įteiktas svarstyti.

3. 1773–1775 m. delegacinio seimo reformos

1773–1775 m. vadinamąjį delegacinį seimą Lietuva su Lenkija pasiekė visiškai ta pačia sugyvenimo forma bei principais, nustatytais 1569 m., t. y. visiškai atskirai organizuotose valstybėse, kurias siejo tik bendras valdovas ir, kad ir ne vienalytis, bendras seimas, bet vis dar be jokio bendro vykdomosios valdžios organo. Tik šitame seime buvo įkurti net du pirmieji bendri organai, kurių kompetencija apėmė abi valstybes. Tai buvo Edukacijos komisija ir Nuolatinė Taryba.

Edukacijos komisija buvo iššaukta popiežiaus Klemenso XIV bulės *Dominus ac Redemptor noster*[a], paskelbtos 1773 m. liepos 21 dieną, t. y. seimui jau veikiant (seimo konfederacijos aktas buvo pasirašytas 1773 m. balandžio 24 d.), kuria buvo panaikintas jėzuitų ordinas. Kadangi jėzuitai Lietuvoje ir Lenkijoje turėjo daugybę dvarų ir išlaikė bent ⅔ visų mokyklų, tad staiga kilo klausimas, kas bus su mokyklomis ir ką daryti

[894] W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienia Rady Neustającej…*, p. 92–93, 373–374.

su jų turtais? Šviesesniųjų delegacinio seimo žmonių tuojau buvo pasiūlyta mokyklas paimti savo žinion, o joms išlaikyti paskirti jėzuitų ordino turtus. Kiti, kurie susirūpino gera proga pasipelnyti, tuojau įteikė projektą, pagal kurį jėzuitų dvarai turėjo būti išdalinti emfiteuzio teise (išnuomoti ilgiems metams) bajorijai. Pagaliau buvo suderinti abu reikalavimai: mokyklų priežiūrai įkurta Edukacinė komisija, o jai reikalingas sumas turėjo sudaryti nuošimčiai nuo likusiųjų jėzuitų kapitalų ir pajamos nuo bajorijai išdalinamų dvarų – 4,5 % nuo specialių liustratorių nustatytos jų vertės. Komisija buvo įkurta bendra abiem valstybėms. Jai pavedama rūpintis „bajoriškojo jaunimo išmokslinimu“ ir prižiūrėti visas be jokios išimties abiejų valstybių mokyklas[895].

Kaip ir pats įstatymas numatė, šita visų mokyklų priežiūra lietė tik patį mokymą, mokyklų programas bei vadovėlius, o medžiagiškai Edukacinė komisija rūpinosi tik tomis mokyklomis, kurios anksčiau buvo išlaikomos jėzuitų[896]. Ji buvo visiškai nauja institucija, kokios Respublikoje anksčiau niekad nebuvo. Ano meto valstybė dar niekad nebuvo bandžiusi paimti į savo rankas švietimo nei kitų kultūrinio gyvenimo reikalų, tad ir bajorijai ji net neatrodė svarbiu valstybiniu organu. Gal dėl to abi valstybes apimanti jos kompetencija lietuvių nebuvo pastebėta ir jų pasipriešinimo nesukėlė[897]. Pagaliau tas mokyklas prižiūrinčio ir mokymą vienodinančio organo bendrumas visiškai atitiko abiejų valstybių bajorijų socialinį bei kultūrinį vienodumą. Vienalytė (teoretiškai) ir lygiavertė visos Respublikos bajorija vienodos mokymo sistemos negalėjo kratytis. Bet visiškai kitoks iškilo reikalas, kai teko paliesti ekonominius klausimus, būtent, sutvarkyti jėzuitų turtus. Bajorija buvo įsitikinusi, kad visi tie didžiuliai dvarai turėjo grįžti jai, nes iš jų tėvų buvo gavę kadaise jėzuitai. Aiškus dalykas, kad kiekvienos valstybės bajorija manė, kad jų valstybėje esą dvarai turi tekti tik jiems. Kadangi Lenkijoje jėzuitų dvarų buvo likę daug mažiau negu Lietuvoje (ten jų buvo likę daugiau kapitalų), tad lenkai tuojau ėmė rūpintis, kad ir jie galėtų gauti dvarų Lietuvoje[898]; bet įstatymas vis dėlto kitaip išsprendė, nors aiškios ribos tarp lietuvių ir lenkų teisių nenustatė. Abie-

[895] *VL*, t. VIII, p. 152–153 (fol. 266–267). Apie Edukacijos komisiją žr. S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuitskich w Polsce*, Kraków, 1933; S. Kot, *Komisja Edukacji Narodowej*, Kraków, 1923; T. Wierzbowski, *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, Warszawa, 1911; J. Lewicki, *Geneza Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1923 (čia yra aptarti beveik visi Edukacijos komisijos veikimą liečią šaltiniai ir senesnioji literatūra).

[896] Edukacijos komisija išdirbo savą mokyklų tinklą, bet tas klausimas į mūsų temos rėmus jau neįeina.

[897] Seimo delegacijos pirmųjų sesijų protokolų autoriui nepasisekė gauti, todėl, kaip lietuviai bendrą organą sutiko, jis kategoriškai teigti negali. Bet kiti žinomi šaltiniai lietuvių pasipriešinimo nerodo. Pagaliau nereikia pamiršti, kad ir pats projektas greičiausiai buvo paruoštas Lietuvos vicekanclerio J. Chreptavičiaus. Žr. M. Zaleski, *Pamiętniki*…, p. 64, 65.

[898] Žr. *Protokol albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi*…, zag. IV, p. 107–109.

jose valstybėse likusiems dvarams sutvarkyti ir perleisti juos bajorijai buvo sudarytos dvi atskiros komisijos, vadinamos dalijamosiomis komisijomis. Taip pat buvo įkurtos kiekvienoje valstybėje atskiros teisminės komisijos, kurios turėjo išspręsti visas su jėzuitų turtais susijusias bylas[899].

Edukacijos komisiją sudarant nebuvo laikomasi jokių nusistovėjusių komisijų sudarymo dėsnių, nebuvo žiūrėta jokios proporcijos. Jos sudėty iš 4 senatorių buvo 2 lietuviai (pats komisijos pirmininkas vyskupas I. J. Masalskis ir jos iniciatorius vicekancleris J. Chreptavičius), o iš 4 eilinių narių vos vienas Lietuvos urėdas, bet ir tas iš tikro lenkas I. Potockis, Lietuvos raštininkas. Tuo tarpu dalijamosios ir teisminės komisijos kiekvienoje valstybėje buvo sudarytos iš savų piliečių. Tik į dalomąją Lietuvos komisiją pasistengė įsiskverbti vienas iš galingiausių delegacinio seimo žmonių, Gniezno vaivada A. Sułkowskis. Abiem dalijamosioms komisijoms ir Lenkijos teisminei kom. posėdžiauti vieta buvo paskirta Varšuva, o Lietuvos teisminei komisijai Vilnius. Ir Lietuvai, ir Lenkijai taikomuose jėzuitų turtų sutvarkymo įstatymuose pasakyta, kad dvarų gauti turi teisės tik tikrieji bajorai, o tikraisiais savininkais (tikriau, nuomininkais) jie pasidaro tik gavę tam tikrą karaliaus diplomą. Lietuvoje esančius dvarus liečią diplomai turį būti antspauduoti Lietuvos valstybės antspaudu, o Lenkijoje – Lenkijos antspaudu. Teisminės Lietuvos komisijos išspręstos bylos įtraukiamos į Lietuvos, o Lenkijos – į Lenkijos Metriką. Greit pasirodžius, kad dalijamosios ir teisminės komisijos savo teises piktam naudoja – leidžia pasinaudoti savo artimiesiems ir pačios naudojasi, 1776 m. jos buvo panaikintos ir jų funkcijos atiduotos Varšuvoje posėdžiaujančiai Edukacijos komisijai. Tuo pačiu metu buvo padidinta jos sudėtis: prie buvusių 8 narių pridėti dar 4. Edukacijos komisijos teisminis darbas buvo suskirstytas į dvi kadencijas – vieną Lenkijai, kitą Lietuvai, o 1778 m. buvo įvesta po dvi kadencijas (kiekviena po 4 savaites) kiekvienai valstybei. Kiekvienos valstybės byloms buvo sudaryti atskiri registrai, kuriems vesti buvo paskirti atskiri raštininkai. Bendriems komisijos reikalams buvo trečias raštininkas. Taip pat buvo nustatyta, kad visokie iš Edukacijos komisijos kanceliarijos išeiną dokumentai turi būti antspauduojami jos pačios antspaudu, kurios vidury yra valdančio karaliaus – iš dešinės Lenkijos, o iš kairės Lietuvos – herbas[900]. Nuo dabar ir visi piniginiai reikalai jau buvo pačios Edukacijos komisijos rankose. Tiesa, greta bendro-

[899] *VL*, t. VIII, p. 152–157 (fol. 266–276) ir p. 381–396 (fol. 621–631).

[900] Ten pat, p. 536–539 (fol. 859–865); p. 557 (fol. 904); *Proces sądowy…*, wyd. VIII, Wilno, 1787, p. 106–122.

sios jos kasos, visą laiką liko ir atskiros Lietuvos bei Lenkijos kasos, bet visi pinigai buvo Komisijos dispozicijoje ir buvo naudojami mišriai abiejų kraštų mokyklų reikalams.

Taigi Edukacijos komisijos buvo bendras abiejų valstybių organas, kuris galėjo kištis į visas švietimo sritis ir įsakinėti tik savo paties autoritetu. Seimams piniginės apyskaitos būdavo duodamos bendrai, net nepažymint, kuriame krašte kiek išleista[901]. Abiejų kraštų mokyklas Edukacijos komisija suskirstė į apygardines ir apygardėlines, o jų priežiūrą atidavė akademijoms: Lenkijoj Krokuvos, o Lietuvoje Vilniaus (pavadintai Vyriausiąja Lietuvos mokykla). Mokyklų skaičius ne visą laiką buvo vienodas. Pvz., 1784 m. Lietuvoje buvo 4 apygardinės ir 15 apygardėlinių, o Lenkijoje 5 apygardinės ir tik 9 apygardėlinės[902]. Apygardinių skaičius tas pats liko ir vėliau (tik Lenkijoje dar buvo sudaryta šešta apygarda iš pijorų mokyklų, kurių Ed. k. išlaikyti nereikėjo), bet apygardėlinių mokyklų skaičius vis augo. Galutinai šių buvo įkurta po 24 kiekvienoje valstybėje[903]. Taigi mokyklų skaičius abiejose valstybėse buvo beveik lygus. Bet išlaidos, pasirodo, buvo labai nelygios. Lietuvoje, iš kur pajamų buvo gaunama daugiau negu iš Lenkijos, buvo išleidžiama žymiai mažiau. Pvz., 1781 m. iš Lietuvos buvo gaunama 655 004 auks., o Lenkijos 618 687 auks.[904] 1789 m. seime Starodubo atstovas Mykolas Radziševskis teigė, kad iš Lietuvos Edukacijos komisija gaunanti 792 084 auks. ir 15 skt., o joje teišleidžianti vos 263 850 auks. (kitą kartą, tų metų pradžioje, jis buvo nurodęs pajamų 726 938 auks., o išlaidų apie 300 000). Tuo būdu nuo Lietuvos mokyklų būtų turėję likti 528 234 auks. ir 15 skt. Bet šitie pinigai vis tiek būdavo išleidžiami, nes, kaip matyti iš žinomųjų apyskaitų, metų pabaigoje kasose liekančios sumos paprastai tesiekdavo apie 50 000 auks. Suprantama, kad M. Radziševskis turėjo galvoje tik Lietuvos mokykloms išmokamas sumas. Tuo tarpu Edukacijos komisija turėjo aparatą mokykloms valdyti bei revizuoti, vadovėliams ruošti ir t. t. Visas tas aparatas veikė Lenkijoje. Aiškus dalykas, kad jam išlaikyti turėjo būti duodama iš Lietuvos kasos pinigų. Bet faktas, kad Lenkijoje išleidžiama beveik ⅔ Lietuvoje gaunamų sumų lietuviams negalėjo nekristi į akį. Juo labiau, kad dalis tų sumų, matyt, buvo išleidžiama Lenkijos mokykloms išlaikyti. Dėl to tai ir M. Radziševskis, siūlydamas panaikinti

[901] Pvz., 1778–1780 m. apyskaita, *Dyaryusz seymu*…, 1780, 8°, p. 52–57; *Dyaryusz seymu*…, 1780, fol., p. 72–83; 1782–1784 m. apyskaita, *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego*…, 1785, p. 151–162.

[902] *Dyaryusz Seymu Wolnego ordynaryinego Grodzieńskiego*…, 1785, p. 159.

[903] J. Szujski, *Dzieje Polski*…, t. IV, p. 598.

[904] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. III, p. 172. Maždaug tokia pati proporcija buvo ir 1778–1780 m., žr. *Dyaryusz seymu*…, 1780, 8°, p. 52–55.

Edukacijos komisijos kasas, jos pajamas atiduoti abiejų valstybių iždams, kurių kiekvienas sumokėtų savo krašto mokyklų išlaidas, pastebi, kad Lenkijos provincijos, kurios esančios turtingesnės už Lietuvą, negalinčios reikalauti, kad Lietuva išlaikytų jų mokyklas[905]. M. Radziševskis tada kalbėjo visai taip, kaip reikalavo daugybė 1788 m., o paskui ir 1790 m. Lietuvos seimelių instrukcijų[906]. Bet reformų seimas, kuris apskritai ėjo valstybių unitarizacijos linkme ir net suliejo abiejų valstybių iždus, į tuos Lietuvos reikalavimus neatsižvelgė. Tik 1792 m. konfederacija, kuri, tarp kitko, skelbė ir Lietuvos valstybinio savarankiškumo išsaugojimo šūkius, prisitaikė prie tų reikalavimų ir atskyrė ne tik abiejų valstybių mokykloms sunaudojamus pinigus, bet įkūrė net dvi visiškai atskiras edukacijos komisijas. Jau 1792 m. lapkričio mėn. generalė Lietuvos konfederacija Edukacijos komisijos raštininkui Andriui Malčevskiui įsakė Lietuvą liečiantį Edukacijos komisijos archyvą pergabenti iš Varšuvos į Vilnių[907], o 1793 m. kovo 19 d. jau susijungusių abiejų valstybių konfederacijų posėdy buvo išrinkta ir atskira Lietuvos Edukacijos komisija. Tokia pati Lenkijos komisija buvo išrinkta balandžio 4 d. Nors 1793 m. seimas buvo numatęs sudaryti vėl bendrą komisiją, bet tas jau nebuvo įvykdyta. Taip atskira ji liko ir T. Kosciuškos sukilimo metu, kuris, vietoje pakarto vyskupo J. Kosakovskio, jos pirmininku paskyrė Vilniaus sufraganą Dovydą Pilchovskį[908].

Nuolatinė Taryba, įkurta to paties delegacinio 1773–1775 m. seimo, buvo antrasis abiem valstybėms bendras vykdomosios valdžios organas. Nuolatinės Tarybos įkūrimas nereiškė naujos valdymo sistemos sudarymo. Tai buvo tik vienas stambus lopas ant senosios sistemos. Nuolatinė Taryba buvo seimo skirtas, tik prieš jį vieną atsakingas organas, tarytum nuolat veikiąs visagalio seimo skyrius, turėjęs pareigą vadovauti ir prižiūrėti jau esamų valstybinių organų veikimą. Jei jau 1764 m. įkurtosios komisijos iš esmės buvo seimo įgaliotos delegacijos vykdomosios valdžios funkcijoms eiti, tai juo labiau tokia delegacija galima laikyti Nuolatinę Tarybą. Į komisijas ministeriai įėjo savo turimojo urėdo teise, į Nuolatinę Tarybą ir jie galėjo patekti tik išrinkti. Iš 16 abiejų valstybių ministerių į Nuolatinę Tarybą būtinai turėjo būti išrinkti tik 4 ir ne daugiau kaip 6. Toliau į ją turėjo būti išrenkami 3 vyskupai, kurių tarpe primas kas 2 metai įei-

[905] *Zbiór mów i pism niektorych w czasie seymu…*, 1789, t. VII, p. 205; *Gazeta Warszawska*, 1789, Nr. 43; *Dziennik Czynności Seymu Głównego Ordynaryinego Warszawskiego pod związkiem konfederacyi Oboyga Narodów…*, cz. V, ses. 185. Apie Edukacijos komisijos pajamas iš Lietuvos ir jos mokyklų būklę 1777 m., žr. J. Wybicki, *Życie moje*, Kraków, 1927, p. 145–148.

[906] Daugumo tų metų seimelių instrukcijas autorius turi nusirašęs iš *AADW*.

[907] *Gazeta Warszawska*, 1792, Nr. 95.

[908] S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica…*, p. 207, 212; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta…*, t. V, p. 289.

na *ipso iure*[a]. Iš viso Nuolatinėje Taryboje turėjo būti 18 senatorių ir 18 bajorijos atstovų. Iš šių pastarųjų taip pat seimas išrenka Nuolatinės Tarybos „riterių luomo“ maršalką. Karalius yra 37-tas Nuolatinės Tarybos narys, kuris taip pat pirmininkauja plenumo posėdžiuose ir, balsams pasidalinus pusiau, gauna 2 balsus. Kiekviename ordinariniame seime ⅓ Nuolatinės Tarybos narių turi būti naujai išrinkti. Bet gali būti ir tie patys perrinkti.

Visa Nuolatinė Taryba dalijasi į 5 departamentus: užsienių, policijos, karo, teisingumo ir iždo. Pirmajame turėjo būti karalius ir 4 Nuolatinės Tarybos nariai (šių tarpe būtinai vienas kancleris), o visuose kituose departamentuose po 8 narius. Departamentų uždavinys buvo prižiūrėti vykdomųjų organų veikimą ir kylančius nesusipratimus bei savo sritis liečiančius sumanymus pateikti spręsti plenumui. Taigi plenumo atžvilgiu departamentai turėjo referavimo bei iniciatyvos teisę. Pats krašto valdymas, kaip ir anksčiau, buvo paliktas senesniems organams – ministeriams, iždo, karo, vadinamosioms *boni ordinis*[b] ir kitoms smulkesnėms laikinoms komisijoms. Tik kilus konfliktui su etmonais, bajorijai reiškiant nepasitenkinimo 1775 m. seimo praplėstomis etmonų teisėmis, kuriomis ypač Lenkijos etmonas Branickis labai plačiai naudojosi, kariuomenė buvo atiduota Karo departamento žiniai, o karo komisijos visiškai panaikintos[909]. Šiaip Nuolatinės Tarybos departamentų ir plenumo valdžia ribojosi teise vykdomuosius organus perspėti ir patraukti nepaklusnius seimo teisman.

Nuolatinė Taryba buvo vykdomosios valdžios priežiūros organas, labai suvaržęs karaliaus teises (karalius virto tik Nuolatinės Tarybos pirmininku). Pirmuoju Nuolatinės Tarybos įstatymu jai dar nebuvo duota pilnų teisių valdyti komisijas. Ypač daug teisių buvo likę etmonams. Bet 1776 m. papildomas įstatymas, reikalaująs griežto vykdomosios valdžios organų paklusnumo, už nepaklusnumą skiriąs net urėdo atėmimo bausmę, ir karo komisijų panaikinimas Nuolatinės Tarybos kompetenciją žymiai praplėtė. Kariuomenės reikaluos ji pasidarė jau tikras centrinis vykdomosios valdžios organas. Turėdama vykdomosios valdžios organams nurodomąją bei rezolutyvinę valdžią ir būdama vienintelė kompetentinga įstatymų aiškinimo įstaiga, Nuolatinė Taryba greit įgijo nepaprastos reikšmės. Seniau tik protarpiais susirenkąs seimas tepabandydavo daryti įtakos vykdomosios valdžios organams, dabar Nuolatinė Taryba juos nuolat stebi, o seimui lieka tik spręsti jos veiksmų teisėtumą ar neteisėtumą, išaiškinti prieš ją keliamus skundus ir t. t. Karalius, kuris visada buvo organinė „besitariančios Respubli-

[909] *VL*, t. VIII, p. 74–76 (fol. 103–106), p. 532–535 (fol. 849–855); T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta…*, t. IV, p. 287 sqq.

kos“ dalis, pirmasis iš 3 seimo „luomų“, dabar konsekventiškai tapo pirmuoju to seimo „skyriaus“ – Nuolatinės Tarybos – nariu. Lietuvos reikalai Nuolatinėje Taryboje buvo apdrausti tik ⅓ narių ir, kaip ir seime, „riterių luomo“ maršalkų alternatos. Įstatymas taip pat numatė, kad Užsienio departamente iš 4 narių bent 1 būtų lietuvis. Dėl kitų departamentų įstatymai nieko nesako, bet praktikoje būdavo išlaikoma maždaug ta pati, visur įprasta proporcija – ⅓ lietuvių[910].

Apskritai tenka pasakyti, kad Edukacijos komisijos ir Nuolatinės Tarybos laikotarpiu Lietuva su Lenkija įėjo į naują savo sugyvenimo formos fazę, kada jau veikia abi valstybes apimą centriniai organai. Bet ir dabar vienos vykdomosios centro valdžios dar nėra. Abiejose valstybėse bendras organas iš pradžių tvarko tik švietimo, o nuo 1776 m. kitas bendras organas dar tvarko ir kariuomenės reikalus. Pati Nuolatinė Taryba vis dėlto dar neturi centrinio vykdomosios valdžios organo charakterio. Iš esmės ji yra tik prižiūrimasis organas, su nurodomąja bei rezoliutyvine valdžia, o jos kompetencijai pakliuvusi abiejų valstybių saugumo organizacija yra tik atsitiktinis, esminio jos charakterio nekeičiąs reiškinys. Kariuomenė jai buvo pavesta dėl nepalankumo etmonams. Galimas dalykas, kad laikui bėgant būtų atsiradę priežasčių, dėl kurių jai būtų buvę pavestos ir dar kai kurios vadybos. Visiško Lietuvos vykdomosios valdžios atskyrimo ledai jau buvo sulaužyti, sulaužyti spaudžiant Rusijos ambasadoriui[911], toliau jau viskas galėjo eiti palengva. Bet prie šito jau nebuvo prieita. Didysis reformų seimas (1788–1792 m.) delegacinio seimo reformas panaikino ir bandė sukurti jau unitaristinę valstybę su viena vykdomąja centro valdžia, tačiau ir jam nepasisekė.

4. Ketveriamečio seimo reformos

Vadinamoji Patriotų partija, kuri po ilgokos kovos paėmė įsavo rankas reformų seimo vairą, daugiausia siekė sustiprinti Respublikos prestižą tarptautiniame forume, numesti svetimųjų globą, virtusią priespauda, panaikinti kaimyninių valstybių teisę kištis į Res-

[910] *VL*, t. VIII, p. 66–88, 532–536 (fol. 84–132, 848–859). W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienia Rady Nieustającej…*; O. Balzer, *Konstytucya Trzeciego Maja…*, p. 52–54; to paties, *Z zagadnień…*, p. 33–35; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta…*, t. IV, p. 190–309.

[911] Priimant Nuolatinės Tarybos įstatymą, nedidelis delegacijoje dalyvavęs lietuvių būrelis smarkiai spyrėsi, reikalavo dviejų Nuolatinės Tarybos maršalkų ir t. t. Kadangi šitas spyrimasis buvo susijęs su pasipriešinimu Nuolatinės Tarybos įkūrimui apskritai, tai O. M. Stakelbergas už tai net grasino, spyrė priimti įstatymą be jokių kalbų. Taip lietuviams ir tepavyko tik ⅓ narių ir maršalkos alternatą išsiderėti. Žr. *Protokol albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi…*, zag. IV, p. 176–177, 199–201, 215–218, 230, 241–244, 375.

publikos vidaus gyvenimą, panaikinti vadinamuosius garantijos aktus, o visam tam pasiekti patriotai svajojo susitvarkyti viduje ir sukurti tvirtą centro valdžią. Veikiamas įvairiausių vidaus aistrų ir užsienio valstybių intrigų, seimo darbas ėjo labai vingiuotu keliu, bet vis dėlto visą laiką buvo einama ta pačia linkme. Pagaliau po ilgų svyravimų 1791 m. gegužės 3–5 d. žengus radikalų žingsnį reformos buvo varomos pilnu tempu. Aiškus dalykas, kad, seimui užsibrėžus valstybinę Respublikos santvarką reformuoti iš pagrindų ir organizuojant pastovią tvirtą centro valdžią, negalėjo būti aplenktas ir centralizacijos bei unitarizacijos klausimas. To meto tarptautiniai bei vidaus Respublikos santykiai ir pačios reformos mums šį kartą nerūpi. Mes čia tepaliesime tą vieną unitarizacijos, t. y. atskirų dviejų valstybių organizacijų suliejimo, klausimą.

Reformų klausimas iškilo, žinoma, ne su šiuo seimu ir ne su 1764 m. bekaralmečiu ar pirmuoju Respublikos žemių grobstymu. Kad ir nepopuliarus, jis buvo keliamas jau XVII a., o ypač suaktualėjo nuo garsiojo S. Konarskio, pasiūliusio pirmą aiškią reformų programą, kurios daugelį punktų buvo užsimoję įgyvendinti jau Čartoriskiai[912]. Iki XVIII amžiaus antrosios pusės beveik visi publicistai sielojosi tik dėl visuomenės moralinio pakrikimo ir šaukė grąžinti „senąsias lenkiškas dorybes“. Nuo Konarskio laikų jau pradedama kalbėti apie atskirų valstybinių institucijų reformą ir labiausiai apie panaikinimą *liberum veto* teisės, nes seimas buvo svarbiausia valstybinė institucija, nuo jo viskas priklausė, o veto teisė buvo pagrindinis jį ardąs veiksnys. Į XVIII a. pabaigą publicistikoj pradedama kelti socialiniai klausimai. Apie visos valdymosi sistemos pakeitimą, apie Respublikos centralizaciją publicistai nekalba. Kaip matėme, nebuvo tas klausimas dažnai keliamas ir politikų. 1766 m. karaliaus iškeltas, jis buvo tuojau atmestas. Lietuvos visuomenė į savo valstybinę organizaciją tuo būdu laisvai galėjo žiūrėti kaip į nepajudinamą dogmą, kaip į šventą savo krašto teisę. Tiesa, 1773–1775 m. seime ji buvo išjudinta. Tačiau išjudinta ne organiškai iš pačios Respublikos visuomenės kilusios srovės, bet tik grupės žmonių, kurią parėmė savų tikslų siekiančios pašalinės pajėgos. Po to klausimas vėl nebekeliamas. 1788 m. Lietuvos seimeliai, rinkę atstovus į refor-

[912] Apie XVII–XVIII a. publicistus žr. S. Tarnowski, *Historya literatury polskiej*, Warszawa, 1906, t. II, III; J. Chrzanowski, *Senosios lenkų literatūros istorija*, Kaunas, 1924; apie XVIIIa., ypač jo pabaigos bajoriškąją visuomenę ir to meto publicistiką eilę studijų yra paskelbęs W. Smoleński, žr. *Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. I–III; to paties, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*, Kraków, 1897; to paties, Publicisci anonimowi z końca wieku XVIII, *Przegląd historyczny*, 1912, t. XIV, p. 48–74, 195–214, 317–337; to paties, *Monteskjusz w Polsce*, Warszawa, 1927; R. Pilat, *O literaturze politycznej sejmu czteroletniego*, Kraków, 1872; W. Konopczyński, St. Konarski, jako reformator polityczny, *Mrok i Świt*, Warszawa, 1911, p. 273–319; to paties, Jan Jakób Rousseau do radcą Polaków, *Themis Polska*, 1913; M. Szyjkowski, *Myśl Rousseau'a w Polsce*, Kraków, 1913; N. Kariejev, *Padenije Polši v istoričeskoj literaturie*, S. Peterburg, 1888. Populiariai visą laikotarpį (nuo XVI a. pabaigos) yra apibūdinęs M. Tyszkiewicz, *Idea demokratyczna i jei krytycy w Rzeczypospolitej*, Kraków, 1904.

mų seimą, tuo atžvilgiu visiškai ramūs. Instrukcijose matome pareikštus daugiausia tik siaurus bajorijos luomo ir lokalinius pavietų interesus, retkarčiais pamargintus jau daug kartų girdėtais reikalavimais, rodančiais šiokio tokio susirūpinimo savo valstybine organizacija bei savo krašto ekonominiais reikalais. Iš tokių minėtini yra 4 seimelių (Upytės, Gardino, Naugarduko ir Valkavisko) reikalavimai nepamiršti 1784 m. atnaujintos seimų vietos alternatos, 8 seimelių reikalavimai perkelti iš Varšuvos į Lietuvą jos asesorijas ir Metrikos archyvą, Vilniaus vaivadijos reikalavimą perkelti į Vilnių ⅓ Varšuvoje Lietuvos išlaikomųjų Kadetų korpuso auklėtinių. Tik vienas Starodubo egzuliantų seimelis, sunervintas kažkokių Lietuvos iždo komisijos reikalavimų, kurie neįeina į jos kompetenciją, reikalauja iždo komisijų teises suvaržyti, o Iždo departamento teises praplėsti iki Karo departamento turimų teisių[913]. Užstodamas kai kurių saviškių interesus, seimelis, matyt, nė nepastebėjo, kad šituo savo siūlymu norėjo žengti dar vieną žingsnį savarankiškos Lietuvos organizacijos išsižadėjimo linkme.

Seimelių instrukcijos didesnio susirūpinimo savaiminga Lietuvos valstybės organizacija nerodo, nes niekas to klausimo tada nekėlė. Prieš seimą nebuvo kalbos ir apie jokias pagrindines reformas, taip pat niekas nė nemanė, kad jis taip ilgai užtruks. Valstybės unitarizacijos klausimus pirmasis aiškiai palietė tik Patriotų partijos vyriausias ideologas H. Kołłątajus savo laiškuose numatytajam seimo maršalkai S. Malachowskiui, kurių pirmieji paplito rankraščiuose ir greit buvo išspausdinti tik pačiose seimo susirinkimo išvakarėse: po pirmojo tomelio sekė dar II ir III t., o 1790 m. jis paskelbė ir visų savo siūlomų reformų projektą[914].

H. Kołłątajus yra aiškus centro valdžios sutvirtinimo šalininkas. Jau I savo laiškų tome, kalbėdamas apie iždo administraciją, jis siūlo įkurti vieną abiem valstybėms bendrą Iždo komisiją, kaip kad veikiąs vienas bendras Karo departamentas, nes taip esą daug pigiau atsieitų paties aparato išlaikymas (t. I, p. 117). Bendrus jis siūlo ir kitus vykdomosios valdžios organus (t. III, p. 110 sqq.), nors „provincijas“ kaip administracijos vienetus siūlo palikti, nes iš vieno centro tokią plačią valstybę administruoti esą būtų neįmanoma (t. II, p. 154, 221). Reikalauja taip pat vieno bendro įstatymų kodekso ir vienodų provincinių organų (t. II, p. 111, 248–251). Pagaliau jis reikalauja bendros

913 Žr. 906 išnašą[a].

914 Apie H. Kołłątajų ir jo publicistiką žr. M. Janik, *Hugo Kołłątaj*, Lwów, 1913; W. Smoleński, Kuźnica Kołłątajowska, *Pisma historyczne*, Kraków, 1901, t. II, p. 295–455. Čia minimi H. Kołłątajaus raštai: „Do St. Małachowskiego R. K. o przyszłym seymie anonyma listów kilka: I – O podźwignieniu sił krajowych, II ir III – O poprawie Rzeczypospolitey“ ir „Prawo Polityczne narodu polskiego, czyli układ rządu Rzpltey“. Šio pastarojo darbo buvo išspausdinta tik d. I, o II ir III liko rankraštis.

sostinės, kurioje būtų sukoncentruota visa centro valdžia, niekad nesikilnojanti. Tokia sostinė esą galinti būti tik Varšuva. Atsimindamas seimų alternatos dėsnį, jis sako, kad „šitam taip svarbiam reikalui negali kliudyti jokie smulkūs priekaištai, o juo labiau vienos provincijos prerogatyvos, kurios yra kilusios daug vėliau po unijos ir visiškai priešingos Respublikos dvasiai“. Tačiau žinodamas, kad Lietuva, kuri visada skundėsi, kad dėl Varšuvoje veikiančių centro įstaigų ten suplaukią ir jos pinigai, savo teisių neatsisakys, jis siūlo Varšuvą paskelbti visų trijų provincijų miestu ir ⅓ jos pajamų pripažinti Lietuvos pajamomis (t. III, p. 2–6). Be to, Lietuvai jis daro ir kitokių nuolaidų. Antai, kalbėdamas apie bendros Iždo komisijos įkūrimą, jis siūlo, kad pusė jos narių būtų lietuviai, o kita pusė lenkai; nereikalauja jis panaikinti atskirų ministerių, tik, jiems nebepaliekant valdžios, siūlo juos visus, kaip savo srityse patyrusius žmones, skirti į komisijas; pagaliau jis taip pat pripažįsta seimo maršalkų alternatą (t. III, p. 222). Maždaug tuos pačius siūlymus H. Kołłątajus pakartojo jau minėtame 1790 m. savo konstitucijos projekte ir kitose brošiūrose[915].

Panašių siūlymų 1788 m. gale pareiškė ir kažkoks anonimas, savo brošiūroje sprendęs klausimą, kam reikią patikėti valdžią tarp dviejų seimų. Atmetęs Nuolatinę Tarybą, kuri tuo metu iš visų pusių buvo puolama kaip svetimųjų primesta ir buvęs jų įrankis, jis siūlo paruoštą seimą, o vykdomąją valdžią atiduoti 6 bendroms komisijoms, kurios kas trečią dvimetį kaip ir seimas turinčios veikti Lietuvoje: „Tik tuo būdu Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos provincijai bus išsaugota tikra alternata, tikros prerogatyvos, tikras teisingumas.“[916]

Karščiausiai šio seimo metu puolė savarankišką Lietuvos organizaciją daugybės brošiūrų autorius, Kołłątajaus artimas bendradarbis, jo suburtos publicistų grupės – vadinamosios Kołłątajaus kalvės – stambiausia figūra, vadinamasis kalvės perkūnų vulkanas, kanauninkas P. S. Jezerskis (kilimo mozūras). Pasak jo[917], 1569 m. Liublino unija abi valstybes sujungusi „glaudžiausiai rišančiu lygybės bei laisvės ryšiu“ ir iš dviejų valstybių susidariusi viena. Tiesa, valdovas Lietuvoje pasižadąs vietas duoti tik jos gyventojams, bet praktiškai tai jau nebesanti jokia teisė, ir visada bet kurios tautos nariai galėję gauti urėdų ir kitame krašte. Tai ir esąs unijos pagrindas. Atskiras Lietuvos Statutas ats-

[915] Uniją, kaip abiejų tautų susijungimą laisvėms saugoti, jis gražiausiai aptarė tais pačiais 1790 m. pasirodžiusioje savo brošiūroje „Ostatnie przestroga dla Polski“.

[916] Projekt pewnego obywatela jaki rząd w Polszcze między seymem a seymem mogłby być nayprzyzwoitszy?, *Zbiór mów i pism*…, t. III, p. 193–210.

[917] Jo anonimiška, be vietos ir datos, brošiūra yra įvardyta: „Wzmianka krótka o zjednoczeniu Xięstwa litewskiego z Królewstwem Polskim w duchu wolności i równości“, 8°, p. 49. Paties teksto yra 29 psl., o toliau išnašos – pastabos.

kiros valstybės dar nesudaraą. Ir dabar keliamas lietuvių reikalavimas jų urėdus dalinti tik jiems patiems esąs neteisėtas, nes tokie įstatymai jau nebeveikia, ir neteisingas, nes kraštui esanti reikalinga gera tvarka, o ją galinti įvesti tik viena bendra centro valdžia. Dabar esą dvigubi organai tik didiną iždo išlaidas ir auginą ambicijas.

Visi šitie balsai pasigirdo jau seimo metu. Į juos dėmesį turėjo atkreipti ne visa Lietuvos visuomenė, savo nuomonę pareiškianti seimeliuose, bet Varšuvoje susirinkę atstovai ir senatoriai, šie tuo klausimu, kaip minėta, jokių instrukcijų nebuvo gavę ir dabar turėjo apsispręsti patys. Be to, Lietuvos savarankiškos organizacijos klausimas šiuo metu nebuvo pats aktualusis. Priešingai, reformatorių jis buvo tik praeinant sutiktas, o visus labiausiai domino bendrieji bajoriškosios valstybės reformos klausimai. Seime ir publicistikoje pirmiausia buvo sprendžiama centro valdžios pobūdžio, karaliaus ir visuomenės santykių, valstybės organų bei jų kompetencijos ir pagaliau buvo taip pat iškeltas atskirų visuomenės sluoksnių santykių klausimas. Bajoriškajai visuomenei, branginančiai savo luomines laisves, tie klausimai buvo gyvybiniai. Reikėjo pasisakyti arba už senąją bajoriškosios valstybės koncepciją, už visas laisves, arba už naująją valstybę, kuri nors kiek iškiltų virš bajorijos luomo. Šitie klausimai patraukė taip pat visą ir Lietuvos bajorijos dėmesį. Reformų šalininkų protarpiais puolama Lietuvos valstybinė organizacija jos bajorijai nepasidarė pagrindinis rūpestis, nes tai buvo tik viena jos teisių dalis, kuri negalėjo būti atskirta nuo kitų[918]. Tad nenuostabu, kad šiuo klausimu publicistikoje nepasirodė nei vieno Lietuvos balso, nei vieno atsakymo lenkams, nors kitais valstybinės santvarkos ir bajorų luomo teisių klausimais yra rašę ir lietuviai. Iš jų minėtini yra senųjų bajorijos laisvių gynėjai: Mscislavo vaivada K. Chomińskis ir lenkas, bet Radvilų dėka jau spėjęs Lietuvoje įsigyventi Vitebsko kaštelionas A. Rževuskis; karštas reformų šalininkas, nuo 1790 m. žemaičių atstovas seime M. P. Karpis, taip pat reformoms prijautęs Trakų kaštelionas (nuo 1790 m.), o vėliau (nuo 1793 m.) Lietuvos vicekancleris K. K. Pliateris, žinomas ekonomistas, Pinsko atstovas seime M. Butrimavičius ir keletas kitų[919]. Bet nė vienas jų, net senųjų laisvių gynėjai K. Chominskis su A. Rževuskiu, nelietė valstybinės Lietuvos organizacijos klausimų. Taip pat tik bendraisiais

[918] Suprantamas yra Lietuvos bajorijos neparodytas susirūpinimas savo valstybine organizacija turint galvoje šio skyriaus 1 poskiry apibūdintą tuometinę Lietuvos Lenkijos santykių klausimo būklę. Sava atskira valstybinė organizacija buvo viena iš Lietuvos bajorijos teisių, tuo tarpu neginčijama gyvenimo dogma. Ilgai niekas jos nepuolė, tad niekam nebuvo reikalo ja ir rūpintis. Išnykus atskirai aktyviai Lietuvos politikai ir susimaišius Lietuvos ir Lenkijos politinių grupių interesams, nebuvo šiuo metu nė aiškiai specifinius Lietuvos interesus ginančių bajorijos vadų. Apie tai dar žr. autoriaus straipsny (A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1936, t. II, p. 67–173).

[919] Apie juos žr. literatūrą, nurodytą 912 išnašoj[a].

bajoriškosios visuomenės reikalais matome susirūpinusią tuometinę Vilniaus periodinę spaudą[920] ir neperiodinius rinkinius. Seimo metu Vilniaus vadinamosios akademinės spaustuvės išleistas 12 tomų seime pasakytų kalbų bei jį liečiančių įvairių raštų rinkinys[921] taip pat neturi jokio lietuviško atspalvio. Nematyti jame nei noro užakcentuoti Lietuvos atstovų veikimą, nei jos interesų gynimą. Lenkų pasakytų kalbų ten yra daug daugiau negu lietuvių. Pačių įdomiausių Lietuvos savarankiškumą ginančių kalbų ten nerandame.

Seime su atskiros valstybinės Lietuvos organizacijos klausimu pirmą kartą susidurta sprendžiant, kam patikėti projektuojamos didžiulės kariuomenės vadovybę. Seimas iš pat pradžių jau buvo aiškiausiai pasisakęs prieš visą Nuolatinę Tarybą ir ypač prieš Karo departamentą, kaip prieš karaliaus ir Otto Magnuso Stackelbergo įrankį. Nutarus suorganizuoti 100 000 kariuomenės, seimas nenorėjo toliau žengti nė žingsnio, kol nebus išspręstas vadovybės klausimas. Po ilgos kovos 1788 m. lapkričio 3 d. buvo nutarta Karo departamentą panaikinti, o kariuomenę atiduoti naujam organui – komisijai[922]. Tad ir iškilo klausimas, o kaipgi bus – ar toji komisija turės būti viena bendra abiem valstybėms, ar dvi atskiros? Tas klausimas protarpiais buvo keliamas jau ir anksčiau[923], bet tada dėl jo ilgai nebūdavo sustojama, nes pirmiausia visiems rūpėjo pašalinti nuo kariuomenės vadovybės karalių, panaikinti Karo departamentą. Puldami departamentą, lietuviai savo teisių turėti atskirą kariuomenės vadovybę neakcentavo, bet, tikėdami, kad departamentas neatsilaikysiąs, tam iš anksto ruošėsi. Jau spalio 24 d. jie buvo net įteikę seimui atskiros Lietuvos karo komisijos projektą, išdirbtą etmono Oginskio ir jo draugų[924]. Pasisakius prieš tą projektą eilei lenkų ir kai kuriems departamentą ginantiems lietuviams, projekto autoriai jo labai negynė, matyt, laukė, kol bus panaikintas departamentas. Jį puolę Lietuvos atstovai naudojo tik tuos pačius kaip ir lenkai argumentus: departamentas reiškiąs jungą, o komisija bajorijos laisves[925].

[920] Nuo 1761 iki 1794 m. Vilniuje protarpiais išeidavo *Gazety Wileńskie*. Seimo išvakarėse ir jo metu šis laikraštis ėjo labai nereguliariai. Autoriui yra pasisekę gauti peržiūrėti tik numerius, išėjusius tarp 1788 m. rugsėjo 27 ir 1789 m. gruodžio 26 d.

[921] *Zbiór mów i pism niektorych w czasie seymu…*

[922] Apie šiuos ginčus plačiausiai rašo W. Kalinka, *Sejm czteroletni…*, t. I, p. 207–250.

[923] Žr. *Dyaryusz seymu ordynaryinego pod związkiem konfederacyi…*, 1788, cz. I, p. 39–41; *Gazeta Warszawska*, 1788, Nr. 87; *Zbior mów…*, t. I, p. 101–104, 146–153, 166–174, 205–210, 256–262, 268–278, 306–312.

[924] Ten pat.

[925] Ten pat, t. II, p. 116–126,139–146, 207–212, 213–217, 333–343, t. III, p. 17–33.

Priėmus Karo departamento panaikinimo įstatymą[926], prasidėjo nauja ilga kova dėl komisijos pobūdžio. Lenkai visi reikalauja vienos bendros ir tik nuo seimo tepriklausomos komisijos, karalius stengiasi ją palikti subordinuotą Nuolatinei Tarybai, o lietuviai, kartu su lenkais stodami prieš karaliaus ir jo grupės siekimus, reikalauja dviejų atskirų komisijų. Tuo būdu lietuvių šūviai vėl turėjo išsisklaidyti: ir prieš karalių, ir prieš lenkus, su kuriais prieš karalių reikėjo eiti išvien. Tas jų smūgį dar labiau susilpnino. Ir nuo lapkričio 10 d. pradėjus svarstyti Karo komisijos įstatymo projektą, atskiros komisijos Lietuvai pareikalauja tik vienas Smolensko atstovas A. Suchodolskis. Ilga, istoriškai juridiškais argumentais paremta kalba jis įrodinėjo, kad Lietuva unijos aktu neišsižadėjusi savo valstybinių teisių ir Lenkijos luomai negalį gauti valdžios į Lietuvos kariuomenę. Tiesa, bendras buvęs ir Karo departamentas. Bet jis buvęs skyrius Nuolatinės Tarybos, kurios priešaky stovėjęs Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. Dėl to departamentas unijos garantuotų Lietuvos teisių neįžeidęs. Bet kai dabar karo vadovybę norį išvaduoti iš valdovo valdžios, Lietuva savo kariuomenę galinti patikėti tik savo atskirai komisijai[927]. Tuo tarpu seimo vadų buvo jau susitarta, kad Lietuvai bus garantuota komisijos veikimo vietos alternata. Dėl to tuojau po A. Suchodolskio kalbos Lietuvos konfederacijos maršalka K. N. Sapiega pareiškė, kad A. Suchodolskis turbūt nepastebėjęs paskutinio šio projekto §, kuris Lietuvos teises saugojąs[928]. Kaip matyti iš priimto įstatymo, tas § sako, kad komisija veikia ten, kur renkasi seimas[929], atseit kas trečią dvimetį Lietuvoje. Sapiegai šito, matyt, pakako ir dar daugiau ko derėtis atrodė nereikalinga.

Po šio lapkričio 10 d. posėdžio atskiros Karo komisijos Lietuvai nebereikalavo nė A. Suchodolskis, kurį, matyt, sudraudė karalius[930]. Toliau ginčijamasi tik dėl Lietuvos alternatos bei kaip ją suprasti. Ypač daug tuo klausimu buvo ginčytasi lapkričio 11 d., kada lietuviai reikalavo sau ½ narių ir kad Lietuvoje Komisija veiktų tiek pat laiko kiek ir Lenkijoje. Lenkai, duodami lietuviams tik ⅓ narių ir nepripažindami nei vietos, nei laiko alternatos, reikalauja ginčą išspręsti balsuojant, bet lietuviai balsuoti neleidžia. Esą unijos aktu Lietuva esanti pripažinta Lenkijai lygi ir jos valstybinių prerogatyvų klausimai galį būti sprendžiami ne seimo narių balsų daugumu, kurių abi Lenkijos

[926] *VL*, t. IX, p. 52.

[927] Deja, A. Suchodolskio kalbos teksto autoriui gauti nepasisekė. Ją, rodos, bus turėjęs W. Smoleńskis, rašydamas *Sprawa stosunku*…, p. 68. Paminėjimą žr. *Gazeta Warszawska*, 1788, Nr. 91; *Suplement do Gazet Wileńskich*, Nr. 46; *Dyaryusz krótko zebrany seymu*…, r. 1788, cz., I, p. 77–78.

[928] Ten pat.

[929] *VL*, t. IX, p. 59.

[930] A. Suchodolskis visada buvo artimas karaliui ir 1790 m. už ištikimybę gavo Smolensko kašteliono titulą.

provincijos turinčios daugiau, bet laisvu abiejų vienetų susitarimu[931]. Šiuo klausimu pasako kalbų daugybė Lietuvos atstovų ir net lenkai Lietuvos ministeriai – iždininkas S. Poniatovskis ir kiemo maršalka I. Potockis. Bet karščiausiai lygių teisių bendroje komisijoje reikalauja tas pats A. Suchodolskis, Valkavisko atstovas Z. Grabovskis ir Oršos L. Gutakovskis[932]. Sekančią dieną tos pačios dvasios kalbas pasako Trakų atstovas M. J. Bžostovskis ir vyskupas J. Kosakovskis[933]. Ypač įdomi yra juridiškai argumentuota šio pastarojo kalba, kurioje jis įrodinėja, kad unijos aktai Lietuvai garantavę ir ji visą laiką turėjusi visiškai atskirus valstybinius organus, tad dabar, sutikdama priimti bendrą Karo komisiją, ji turinti teisės apsidrausti savo prerogatyvas kitu būdu. Po karštų ginčų tą pačią dieną buvo prieita prie balsavimo, kuris išsprendė, kad kas trečią dvimetį komisija turi veikti Lietuvoje, bet lietuviai turėjo atsisakyti nuo reikalavimo turėti joje ½ narių[934]. Taip pagaliau buvo priimtas visas Karo komisijos įstatymas, o gruodžio 23 dieną buvo išrinkta ir pati komisija[935]. Ji buvo bendra, bet kariuomenės liko atskiros, dėl to, pradėjusi veikti, ji kūrė vis dėlto ne vieną, bet dvi atskiras kariuomenes. Buvo priimti atskiri abiejų valstybių kariuomenių „etatai“[936], išleisti taip pat atskiri verbavimo ir rekrutavimo įstatymai ir t. t. Lietuvai pripažintos alternatos komisijai jau neteko vykdyti, nes ji pati buvo panaikinta visas reformas sugriovusios 1792 m. konfederacijos ir seimo Lietuvoje nesulaukė.

Priėmus Karo komisijos įstatymą, seimas prie kitų reformų nepriėjo dar visą 1½ metų. Palengva jis suėmė į savo rankas visą valdžią, bet griebtis radikalių reformų vis nedrįso, vis buvo laukiama patogesnės tarptautinių pajėgų konsteliacijos. Net karaliui prisidėjus prie reformų šalininkų, buvo bijomasi, kad dar tvirta valdžios trokštančių magnatų opozicija galėsianti išjudinti konservatyviąsias mases. Seimas tuo tarpu rūpinosi einamaisiais valstybės reikalais, niekaip nepajėgė rasti lėšų organizuojamai ka-

[931] Šitie ginčai labai primena ginčus dėl teisių į jėzuitų dvarus 1774 m. delegaciniam seime. Lenkams reikalaujant, kad Lietuvoje tų dvarų galėtų gauti ir jie, lietuviai karštai ginasi; kai lenkai priverčia pradėti balsavimą, lietuviai nebalsuoja, bet visus savo balsus atiduoda savo konfederacijos maršalkai Radvilai, kuris tuo būdu kalba visos Lietuvos kaip vieneto vardu. Žr. *Protokol albo opisanie zaszłych czynnosci na delegacyi*…, zag., t. IV, p. 137, 138.

[932] *Zbiór mów i pism niektorych w czasie seymu*…, t. III, p. 75–85; *Gazeta Warszawska*, 1788, Nr. 92; *Dyaryusz krótko zebrany*…, cz. I, p. 83–88; *Suplemant do gazet Wileńskich*, 1788 m. lapkričio 22 d., Nr. 47.

[933] *Zbiór mów i pism niektorych w czasie seymu*…, t. III, p. 226–238; t. IV, p. 9–14.

[934] *Dyaryusz krótko zebrany*…, cz.I, p. 88–94; *Gazeta Warszawska*, 1788, Nr. 92; *VL*, t. IX, p. 53; *Zbiór mów i pism niektorych w czasie seymu*…, t. III, p. 117–127.

[935] *VL*, t. IX, p. 62.

[936] Ten pat, p. 112–132.

riuomenei, kuri turėjo būti visų reformų išlikimo laidas[937]. Su Lietuvos klausimu tuo būdu nebuvo susidurta. Šiuo metu jis buvo iškilęs tik specialioje 1789 m. rugsėjo 7 d. sudarytoje komisijoje valdymosi formai išdirbti[938]. Ilgai dirbusi pagal savo pačios paruoštus ir seimo pagaliau patvirtintus „Valdymosi formos patobulinimo pradmenis“[939], komisija 1790 m. rugpjūčio pradžioje pristatė savo darbo vaisių – platų „Valdymosi formos projektą“, kuris, žinoma, jau negalėjo nepaliesti ir Lietuvos valstybinės organizacijos klausimo. Iš tikro tame projekte matome visur siekiant unitarizacijos, o Lietuvai tik garantuojama ⅓ narių visuose bendruose organuose, t. y. sekama Karo komisiją sudarant priimtu principu. Vienintele išimtimi paliekamos abiejų valstybių atskiros iždo komisijos. Paliekamas seimų alternatos dėsnis ir provincijų posėdžiai, kuriems numatomas ir tam tikras darbas; be to, reikalaujama, kad senatorių ir seimo atstovų būtų po lygiai iš visų 3 provincijų. Projektas sukėlė seime ir visuomenėje ištisą audrą, bet ir vėl audra kilo ne dėl projektuojamojo bendro vykdomosios valdžios priežiūros organo – „Įstatymų Sargybos“, ne dėl bendrųjų komisijų, bet dėl bajorijos teises labai opiai palietusių kitų siūlymų, lietusių bajoriškosios valstybės santvarkos principus apskritai. Daugiausia nepasitenkinimo sukėlė siūlomas sosto paveldėjimo dėsnis, didikus jaudino siūlomas pašalinimas iš seimelių plikbajorių, o visą bajoriją sujaudino pasiūlymas palengvinti valstiečių būklę, paimti juos įstatymų globon[940]. Seimo vadai visą projektą nutarė pradėti svarstyti nuo karaliaus sosto paveldėjimo klausimo kaip nuo paties opiausio. Nepajėgus nė jo išspręsti, nutarus atsiklausti seimelių tik dėl Stanislovo Augusto įpėdinio išrinkimo, priartėjo įstatymų numatytasis laikas naujo ordinarinio seimo atstovams rinkti. Kadangi 2 metus posėdžiavęs seimas jautėsi savo darbo nebaigęs ir nenorėjo išleisti iš savo rankų pradėtųjų reformų, tai buvo nutarta naujai išrinktus atstovus įterpti į jau veikiantį seimą ir dirbti dvigubos sudėties. Naujų atstovų išrinkimas ir Stanislovo Augusto įpėdinio klausimo sprendimas buvo galutinai atiduotas tiems patiems 1790 m. lapkričio 16 d. seimeliams, o dvigubam seimui susirinkti buvo paskirta gruodžio 16 d.[941]

[937] Apie to meto vidaus ir užsienio santykius, be plačios W. Kalinkos studijos apie seimą, žr. B. Dembiński, *Polska na przełomie…*; S. Askenazy, *Przemierze Polsko-Pruskie*, Warszawa, 1919.

[938] *VL*, t. IX, p. 107.

[939] Ten pat, p. 157–159.

[940] Autoriui viso *Projekt do formy rządu*teksto nepasisekė gauti. *VDUB RS* yra tik jo fragmentas, liečiąs seimelius (Fs. 70). Projekto turinį ir diskusijas dėl jo atpasakoja W. Kalinka, *Sejm czteroletni…*, t. II, p. 375–382, 546–572, 607–610. Be to, žr. W. Smoleński, *Sprawa stosunku…*, p. 69–70.

[941] *VL*, t. IX, p. 188–189; A. Siarczyński, Dyaryusz I, cz. I, p. V–XII.

Valdymosi formos projekto iškeltieji visą bajorų luomą palietę klausimai Lietuvos bajorijai buvo taip pat gyvybiniai ir susidomėjimas jais vėl neleido atkreipti dėmesio į to paties projekto paliečiamus savarankiškos Lietuvos valstybinės organizacijos klausimus. Juo labiau sunku buvo jais susidomėti, kad projekto siūlomieji naujumai nebuvo taip jau dideli: „Įstatymų Sargyba" juk atitiko buvusiąją Nuolatinę Tarybą (Sargybos teisės buvo numatomos net siauresnės už Nuolatinę Tarybą), 1788 m. priimtoji bendroji Karo komisija buvo tik pakaitas taip pat bendro Karo departamento; atskira Iždo komisija ir įprastoji seimo organizacija nebuvo liečiamos, o siūlomoji bendra Policijos komisija taip pat atitiko buvusį Policijos departamentą, kuris bajoriją kuo mažiausia telietė. Tad visiškai suprantama, kad ir šių Lietuvos seimelių surašytos instrukcijos rodo pirmiausia susirūpinimą bendraisiais valstybinės santvarkos ir bajorų luomo, bet ne taip aktualiais savarankiškos Lietuvos valstybinės organizacijos klausimais. Instrukcijose daugiausia kalbama apie bajorijos teisių bei laisvių neliečiamybę ir rūpinamasi apdrausti ekonominius interesus. Seimo darbui neparodoma didelio pasipriešinimo, dažnai jis net giriamas, bet kiekvienoje instrukcijoje matyti nepasitikėjimo seimui; reiškiama nepasitenkinimo, kad jis taip ilgai užtruko, ir reikalaujama darbus baigti bent iki numatytos 1792 m. birželio 30 d. Seimo siūlymą Stanislovo Augusto įpėdiniu išrinkti Saksų kurfiurstą F. Augustą priėmė visi seimeliai, bet taip pat beveik visi pareikalavo negriauti „respublikoniškosios tvarkos", nesiaurinti bajorijos teisių, atseit neįvesti sosto paveldėjimo. Bajorija taip pat stropiai žiūri, kad nebūtų susiaurintos kitos jos teisės, ypač teisės į valstiečius, tad instrukcijose reikalaujama palikti senuosius santykius, neduoti valstiečiams laisvės apleisti savo poną, jokiu būdu neprileisti, kad valstiečiai galėtų su savo ponais bylinėtis teismuose ar kad į valstiečių ir ponų santykius galėtų kištis bet kokie vykdomosios valdžios organai. Tai jau buvo aiškus atsakymas į „Valdymosi formos projektą". Ypatingo susirūpinimo bajorija parodė savo turto reikalais. Ji ginasi nuo naujų mokesčių kariuomenės reikalams (kariuomenės padidinimui visi seimeliai pritarė, o Vilniaus vaivadija net reikalavo 100 000 kariuomenės įrašyti į kardinalines teises), reikalauja panaikinti nemalonų odų mokestį, tabako, druskos ir geležies monopolius, vidaus muitus ir t. t., ir t. t. Seimo pastangoms nusikratyti užsienio globa pritaria visi seimeliai, visi taip pat reiškia pasitenkinimo dėl panaikinimo Nuolatinės Tarybos. Taigi apskritai Lietuvos seimeliai seimo reformoms pritaria, jei tik jos neliečia pačios bajorijos.

Savarankiškos Lietuvos organizacijos klausimas visų tų rūpesčių yra gožimas. Tiesa, dar tik paskelbus „Valdymosi formos pagerinimo pradmenis", 1790 m. Slanimo grabnyčių seimelis, atsakydamas į 1789 m. gruodžio 31 d. seimo maršalkų universa-

lą, papildoma instrukcija, tarp kitko, įpareigojo savo atstovus žiūrėti, kad, seimui kuriant pastovias kardinalines teises, būtų išsaugotos „priešunijiniais įstatymais, unijos aktu, visų karalių prisiektais *pacta conventa* punktais ir paskutinėmis konstitucijomis garantuotos“ bajorijos laisvės ir prerogatyvos. Jeigu seimas norėtų priimti kokių nors bajorijos laisvėms ir krašto prerogatyvoms pavojingų įstatymų, atstovai turį pareikšti, kad jie tuos klausimus palieką spręsti savo seimeliui. Yra panašių Lietuvos prerogatyvas ginančių reikalavimų ir šių seimelių instrukcijose. Štai 3 instrukcijos bendru posakiu reikalauja, kad būtų saugomos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teisės, prerogatyvos ir 1569 m. aktas kaip visų tų prerogatyvų laidas; 7 seimeliai reikalauja išsaugoti seimų alternatos dėsnį ir taip pat 7 (ne visi tie patys) reikalauja perkelti į Lietuvą Varšuvoje veikiančias asesorijas ir Metrikos archyvą; Vilniaus seimelis vėl reikalauja įkurti Lietuvoje atskirą Kadetų korpusą; 3 instrukcijos reikalauja, kad Lietuvos urėdais būtų skiriami tik jos piliečiai, ir pagaliau 7 instrukcijose randame seną reikalavimą, siūlytą ir „Valdymosi formos projekto“ autorių, sulyginti visų trijų Respublikos provincijų senatorių ir seimo atstovų skaičių (kaip jau buvo minėta, šis reikalavimas seimo buvo priimtas). Bet kartu instrukcijose randame ir priešingų reikalavimų. Antai dėl įkurtos bendros Karo komisijos nepasitenkinimo nereiškia nei vienas seimelis, o 5 net siūlo įkurti tokią pat bendrą Iždo komisiją. Ir charakteringa, kad, pvz., Rečycos seimelis tokį reikalavimą įrašo greta kito savo reikalavimo išsaugoti Lietuvos krašto prerogatyvas, garantuotas unijos akto. Seimeliai, reikalaują bendros Iždo komisijos, nurodo, kad tuo būdu sumažėsią aparato išlaidos. Bet greta tų 5 seimelių, reikalaujančių iždo komisijas sujungti, matome kitus 4, reikalaujančius jas palikti atskirai ir Lietuvos iždo komisijos jokiu būdu neperkelti į Varšuvą, palikti ją Lietuvoje veikti. Plataus politinio galvojimo maštabo instrukcijos neparodo, jokio politinės santvarkos sistemos plano neduoda nei viena instrukcija[942]. Kaip matome, čia suminėtų reikalavimų argumentavimas turi siaurą bajorijos luomo interesų gynimo pobūdį. Savarankiškos Lietuvos organizacijos idėja dar tebėra gyva, bet nustelbta susirūpinimo kitais luominių teisių reikalais; pagaliau tie patys reikalai priverčia pačią Lietuvos bajoriją siūlyti išmušti toje savarankiškoje atskiroje organizacijoje vieną kitą spragą.

Taigi ir dvigubos sudėties seimas, 1790 m. gruodžio 16 d. susirinkęs, iš Lietuvos seimelių valstybinės organizacijos klausimu jokių griežtų reikalavimų nebuvo gavęs. Jis ir toliau dirbo visiškai tomis pačiomis sąlygomis. Kaip ir anksčiau, kad ir siekdamas centro valdžios sutvirtinimo bei provincijų valdymo organų pertvarkymo, jis paisė ir

[942] Žr. 906 išnašą[a].

valstybės dvilypumo. Tuojau, pradėjus svarstyti seimelių įstatymą, su šiuo klausimu neteko susidurti, bet balandžio 18 d. priimtas miestų santvarkos įstatymas tą dvilypumą naujai pabrėžė. Tiesa, miestiečiams buvo pripažintos vienodos teisės abiejose valstybėse, bet jų teismų organizacija buvo palikta visiškai atskira. Kiekvienoje iš 3 Respublikos provincijų buvo sudaryta po 7 apygardas su apeliaciniais teismais (vėliau Didlenkiams ir Lietuvai buvo pridėta dar po vieną), o aukščiausios miestiečių teismų instancijos buvo įkurtos 2: Lenkijai Varšuvoje ir Lietuvai Vilniuje. Lietuvos miestų atskirumas, be to, dar turėjo pasireikšti vykdant miestiečių gautą teisę siųsti savo atstovus į numatomą įkurti policijos ir veikiančias iždo komisijas[943]. Šios pastarosios juk buvo atskiros abiejose valstybėse.

Kai buvo svarstomas miestų įstatymas, karaliui artimų reformų partijos vadų grupė jau buvo paruošusi ir pagrindinę naujos valstybinės santvarkos konstituciją. Joje buvo sutraukti visi reformų partijos siekimai, kurių ji buvo siekusi jau per 2 seimo veikimo metus. Seimo vadai tik laukė palankios tarptautinės ir vidaus santykių situacijos, kuri įgalintų tą projektą įteikti seimui ir sėkmingai jį įgyvendinti. Pagaliau jis buvo įteiktas seimui gegužės 3 d. Priimtas tada aklamacijos būdu, sekančiam 5 d. posėdy buvo patvirtintas balsavimu[944]. Tai ir buvo garsioji gegužės trečios dienos konstitucija, pagal kurios principus buvo tęsiamos tolimesnės valstybinės santvarkos reformos.

Kad ir buvo kartais gana liberalių reformų partijos vadų pareiškimų, naujoji konstitucija[945] valstybę ir toliau palieka grynai bajorišką – miestiečiams tik patvirtinamas balandžio 18 d. įstatymas, o valstiečiams beveik nieko neduodama: tik garantuojama, kad negali būti grąžinta baudžiava tuose dvaruose, kurių savininkai valstiečius jau yra atleidę. Aptarus socialinius klausimus, prieinama prie valstybės organizacijos. Įstatymų leidimo organas suskaldomas į atstovų rūmus ir senatą. Vykdomoji valdžia pavedama karaliui ir Įstatymų Sargybai, kuri turi savo rankose visų vykdomosios valdžios organų priežiūrą. Stanislovo Augusto įpėdiniu su paveldėjimo teise skelbiamas Saksų kurfiurstas F. Augustas. Karalius gauna teisę skirti visų vadybų ministerius, taip pat iš jų laisvai

[943] *VL*, t. IX, p. 215–219, 308.

[944] Apie šio meto politinius santykius ir konstitucijos paruošimą žr. B. Dembiński, *Polska na przełomie*, Warszawa, 1913, p. 382–486; S. Askenazy, *Przymierze*…, p. 75–108; S. M. Solovjev, *Istorija padenija Polši*…, p. 222–240; K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja, kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie 1791*, Warszawa, 1906; J. Dihm, *Trzeci maj*, Kraków, 1932; to paties, Przygotowanie konstytucji 3 maja, *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów, 1930, t. I; L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*, Poznań, 1865; S. Smolka, Sprawa konstyt. w. seymu w marcu 1791 r., Sprawozdanie Akademiji Umiejętnosci, 1891, II, t. 65; B. Dembiński, Piattoli i jego działalnošc podczas Seymu Wielkiego, *ten pat*, 1905, Nr. 6, 7.

[945] Tiksliausia šios konstitucijos laida *VL*, t. IX, p. 220–225.

pasirenka Sargybos ministerius, kurių turi būti 5. Sargybos pirmininkas yra primas arba jį pavaduojąs pirmasis vyskupas. Tik jis ir ministeriai teturi sprendžiamąjį balsą, o be balso Sargyboje dar dalyvauja 2 sekretoriai (pačios Sargybos ir užsienio reikalų), seimo maršalka ir eventualiai sosto įpėdinis. Sargyba viską skelbia karaliaus vardu, bet už visus aktus yra atsakingi juos pasirašę ministeriai. Jei kiltų koks konfliktas tarp karaliaus ir ministerių, karalius turi sušaukti seimą, o jei jis to nedarytų, tai turi tą padaryti Sargybos darbus sekąs seimo maršalka. Pati krašto administracija yra Sargybos žinioje esančių 4 komisijų rankose: edukacijos, policijos, karo ir iždo. Pertvarkomi taip pat teismai. Vaivadijose bei pavietuose vietoje trijų įkuriamas vienas seimelių renkamas teismas visoms byloms: tiek civilinėms, tiek baudžiamosioms. Apeliacinė instancija lieka Vyriausiasis Tribunolas, tačiau jų turi būti nebe 2, bet po vieną kiekvienoje provincijoje. Taip pat kiekvienoje provincijoje numatoma po vieną referendorių teismą, o rūmų asesorių, reliaciniai ir Kuršo teismai paliekami kaip buvę. Lieka taip pat seimo teismas. Kartu pastebima, kad turėsiąs būti paruoštas naujas įstatymų kodeksas[946]. Apie Lietuvą čia niekur nekalbama. Visoje konstitucijoje nėra nė jos vardo. Nevartojamas taip pat nė „abiejų tautų respublikos“ terminas – visur tekalbama tik apie Lenkiją ir lenkų tautą.

Konstitucija iš tikro neišsprendė visų politinės Respublikos santvarkos klausimų. Ji nustatė tik tam tikrus principus, sprendė pirmiausia visuomenės ir centro valdžios santykius, siekė centro valdžios sutvirtinimo ir panaikinimo senojo principo, kad pati visuomenė – piliečiai, t. y. bajorija – kiekvienu momentu tiesiogiai gali kištis į valstybės reikalus. Ja buvo norima pašalinti tik tuos destruktyvinius veiksnius, kurie Respublikos gyvenimo istorijoje jau buvo davę tokių liūdnų vaisių. Pati vykdomosios valdžios organizacija detaliai konstitucijos neapibrėžta. Naujo čia ji beveik nieko neįneša. Sargyba iš esmės yra ta pati Nuolatinė Taryba – tik kitoniškos sudėties ir kiek kitoniškos kompetencijos; komisijos dabar virto vykdomosios valdžios rankomis, bet jos pačios taip pat senas reiškinys. Visų tų organų santvarka konstitucijos nėra apibrėžta. Visam valdžios aparato skeletui dar turėjo būti priimti atskiri įstatymai.

Neaiškus liko taip pat ir savarankiškos Lietuvos organizacijos klausimas. Konstitucija aiškiai nusako tik teismų organizaciją, kuri Lietuvai lieka atskira, ir neabejotinai kalba apie vieną vykdomosios valdžios priežiūros organą – Sargybą. Kalbama ten apie atskirų vadybų ministerijas – komisijas, bet ar jos turi būti bendros, ar gali likti atskiros, nieko nepasakyta. Nieko taip pat nepasakyta apie lietuvių turimas teises įstatymų

[946] Kaip jau buvo minėta, tai vykdant buvo nutarta vis dėlto paruošti du kodeksu: Lietuvai ir Lenkijai, žr. p. 122–123.

leidimo organe: apie maršalkų ir vietos alternatą, apie atskirus posėdžius. Visa tai turėjo būti išspręsta atskirų įstatymų, ir, juos svarstant, Lietuvai savo teises ginti kelias dar tebebuvo atviras. Ji dar galėjo išsikovoti bent tiek atskirumo, kiek turėjo Nuolatinės Tarybos veikimo laikais. Konstitucija savarankiškai Lietuvos organizacijai kelio neužkirto, jos *expressis verbis* nepaneigė, bet ją nutylėjo, lyg ir ignoravo. Ignoravo, žinoma, sąmoningai, nes pagrindinė konstitucijos kūrėjų mintis buvo sukurti tvirtą ir vieningą valdžią visai Respublikai. Ta nedidelė saujelė gegužės 3–5 d. seime dalyvavusių lietuvių[947], tai, žinoma, pastebėjo, bet ir jiems pirmiausia turėjo kristi į akis ne unitaristinis konstitucijos pobūdis, o bajoriškųjų laisvių aprėžimas ir karaliaus valdžios sustiprinimas. Dėl to tai ir prieš konstituciją pasisakiusių Lietuvos atstovų argumentacija buvo visiškai tokia pat kaip ir lenkų. Iš lietuvių tada labai mažai kas tekalbėjo: konstitucijai priešinosi tik Vilniaus atstovas T. Korsakas ir Ašmenos I. Chominskis, ją gynė vienas Kauno atstovas T. Mineika, o Livonijos atstovas J. Zabiela be jokios argumentacijos pasiūlė negaišti ir konstitucijai tuojau prisiekti. Tiesa, dar kalbėjo Lietuvos konfederacijos maršalka K. N. Sapiega, bet, kaip ir daugybėje savo ilgų kalbų, nieko aiškaus nepasakė; tepasakė eisiąs su žymiausiais valstybės vyrais. Gegužės 5 d. formalių kliūčių konstitucijai dar buvo bandęs daryti vyskupas J. Kosakovskis, o gegužės 3 d. dar svyravęs K. N. Sapiega ir priešinęsis T. Korsakas dabar pasisakė aiškiai už konstituciją. Tačiau, be T. Korsako, kuris, tarp kitko, atsiminė, kad konstitucija paneigusi unijos dėsnius, niekas negynė valstybinių Lietuvos teisių. T. Korsakas ir I. Chominskis, kaip ir lenkai opozicininkai, pirmiausia nurodinėjo despotizmo pavojų, gynėsi be seimelių įgaliojimų negalį svarstyti sukcesijos klausimo ir reikalavo naująją konstituciją svarstyti normalia tvarka[948].

Priimtoji konstitucija buvo tik projektuojamojo pastato rėmai, o statybai akmenų dar beveik nebuvo. Konstitucija iš ankstyvesniųjų to paties seimo priimtųjų įstatymų patvirtino tik tris: 1789 m. lapkričio 19 d. priimtą pavietų civiliai karinių tvarkos komisijų, 1791 m. kovo 24 d. priimtą seimelių ir balandžio 18 d. primtą miestų įstatymą[949].

[947] Kiek galima susigaudyti iš negausių šaltinių, tuo metu Lietuvos senatorių ir atstovų seime buvo apie 50. Iš jų arti 30 balsavo už konstituciją, o per 20 prieš ją. Tuo klausimu žr. W. Smoleński, *Ostatni rok*…, p. 49–50; J. Dihm, *Trzeci maj*…, p. 12, be to, žr. ir kitus veikalus, nurodytus 74 išnašoje. Kiek konstitucija palietė Lietuvos reikalus, yra bandęs aiškinti W. Kamienieckis, žr. W. Kamieniecki, *Litwa a konstytucya 3-go maja,* Warszawa, 1917; be to, žr. W. Smoleński, Sprawa stosunku…

[948] Apie kalbas, pasakytas gegužės 3–5 d., žr. L. Wegner, *Dzieje dnia trzeciego i piątego maja 1791*…, K. Bartoszewicz, *Konstytucya 3 maja, kronika dni kwietniowych i majowych w Warszawie 1791*…; W. Kalinka, *Ustawa trzeciego maja*, Kraków, 1896; *Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów wielkiego sejmu napisane*, Poznań, 1867.

[949] *VL*, t. IX, p. 136, 146, 215, 239 sqq.

Visa kita dar reikėjo padaryti. Seimui iš vienos pusės rūpinantis suvaldyti provincijose pasireiškiantį nepasitenkinimą reformomis, iš kitos rūpinantis suorganizuoti pastovią valdžią ir stiprią kariuomenę, teko labai skubintis, o čia netrukus dar pablogėjo tarptautinė situacija: baigianti karą su Turkais Rusija vis dažniau ėmė žvilgčioti į maištingą savo globotinę ir būrė į krūvą nepatenkintuosius. Seimas iš tikro skubiai dirbo. Ir kaip tik dabar jam jau konkrečiai teko susidurti su Lietuvos klausimu[950].

Priėmus gegužės 3–5 d. konstituciją, seimas tuojau ėmė svarstyti seimų santvarkos įstatymą; ir čia pirmą kartą buvo susidurta su Lietuva. Bet šį kartą jokio konflikto neįvyko, nes buvo palikti visi senieji Lietuvos teises apdraudžią dėsniai. Kaip jau buvo numatyta 1788 m. Karo komisijos įstatymo, pirmiausia buvo garantuota seimų vietos alternata. Tik ekstraordinariniai seimai, kurie buvo numatyti šaukti kas 25 m. valstybės konstitucijai peržiūrėti, visada turėjo būti šaukiami Varšuvoje. Žinoma, liko taip pat ir maršalkų alternata. Visų trijų provincijų atskiri posėdžiai gavo tam tikros apibrėžtos kompetencijos: jiems buvo pavesta išrinkti atitinkamus skaičius narių į įvairias delegacijas bei komisijas, jie gavo teisę leisti savo provincijos atstovams pasišalinti iš seimo, turėjo suderinti savo provincijos seimelių pageidavimus ir sutarti dėl seime svarstomų klausimų[951]. Seimų įstatymas Lietuvą stengiasi traktuoti kaip paprastą trečią provinciją, bet, kaip matome, visos senosios sąlygos, Lietuvai leidusios seimuose veikti savarankiškai, buvo paliktos. Gyvenimo praktika juo nebuvo keičiama.

Praėjo taip pat be didelių susidūrimų ir Sargybos įstatymas. Tai buvo centro valdžios organas, kurio, kaip numatyto gegužės 3 d. konstitucijos, kvestionuoti nebuvo jokio pagrindo. Su tokiuo organu kraštas jau buvo apsipratęs ir, svarstant jo įstatymą, žinoma, buvo opus tik karaliaus valdžios klausimas. Kaip susidedančioj tik iš pavienių vadybų ministerių, Sargyboje Lietuvos teisės narių skaičiumi net negalėjo būti apdraustos. Galėjo būti numatyta tik atskiros kanceliarijos, atskiri sekretoriai (kaip, pvz., buvo numatyta 1788 m. įkurtoje Karo komisijoje), tačiau reformatoriai, galvodami sukurti bendrus visus vykdomosios valdžios organus, to nenumatė. Apie Sargybos sekretorius įstatyme tepasakyta, kad jie turį būti skiriami iš sekretorių, referendorių ir raštininkų,

[950] Šitam seimo veikimo periodui apibūdinti medžiagos labai mažai teturime. Dienoraščių jau nebėra, o periodinės spaudos apžvalgos yra labai skystos ir visiškai sutampa su oficialiai tada visur skelbtomis tezėmis, kad kraštas konstitucija džiaugiasi, reformoms pritaria, o seimas labai sklandžiai dirba. Tuo tarpu seime tada atstovų bebuvo labai nedaug (opozicijos dauguma buvo pasišalinusi) ir ne taip jau sklandžiai viskas ėjo. Bet pagrindinis to meto šaltinis oficiozas *Gazeta Narodowa y Obca*, o taip pat ir *Gazeta Warszawska* teduoda tik tokių žinių, kurios galėjo kelti entuziazmą. Vienintelis istorikas, tyrinėjęs šį seimo veikimo periodą, W. Smoleńskis (W. Smoleński, *Ostatni rok*…) tikslesnių šaltinių nei apie seimo darbą, nei apie krašto nuotaiką taip pat neturėjo.

[951] Seimų įstatymas,*VL*, t. IX, p. 241, 250 sqq.; apie priėmimą žr. W. Smoleński, *Ostatni rok*…, p. 25–36.

o iš kurios valstybės – nieko nesakoma[952]. Tenka suprasti, kad iš abiejų. Tuo būdu buvo norima abiejų valstybių oficialistus sumaišyti. Ir apskritai visoje šioje reformatorių veikloje matyti aiškus noras visą senąjį abiejų valstybių aparatą palikti tik tituliarinį (jo nenaikinama, tarp kitko, nenorint įžeisti titulus turinčių žmonių), bet visą valdžią atiduoti naujiems organams. Šitoks kelias jau 1764 m. buvo parodytas Čartoriskių. Juo ir dabar einama. Tuo būdu nuošaly norima palikti ir visą atskirą Lietuvos valstybinę organizaciją – palikti tituluotuosius žmones, bet be jokios valdžios, o Lietuvą be jokių savų atskirų organų. Kol tai buvo daroma tik tvarkant karaliaus priklausomą Sargybą, – *mutatis mutandis*, ministerių kabinetą, – tol konflikto su Lietuva dar buvo išvengta. Bet kai tik buvo pradėta svarstyti pačių ministerijų – komisijų – santvarką, konfliktas tuojau iškilo.

Iš visų gegužės 3 d. konstitucijos numatytų komisijų seimas pirmiausia ėmė svarstyti Policijos komisijos įstatymą. Birželio 1 d. patiekus, o 6 perskaičius projektą, kuris visai Respublikai numatė vieną bendrą Policijos komisiją, birželio 8 d. Trakų atstovas I. Sivickis (bene pats aktingiausias iš seime likusių reformų priešų) iškėlė reikalavimą įkurti po atskirą komisiją visose trijose provincijose. Šitam jo siūlymui neradus pritarimo, 17 d. I. Sivickis pareiškė, kad tokiu atveju turįs pareigą saugoti unijos aktų garantuotas Lietuvos prerogatyvas. Jį taip pat parėmė 1788 m. karštai gynęs Lietuvos teisę turėti savo atskirą Karo komisiją Smolensko kaštelionas (tada buvęs Smolensko egzuliantų atstovas seime) A. Suchodolskis ir Vilniaus atstovas K. Korsakas. Šis pastarasis net buvo pateikęs atskiros Lietuvos policijos komisijos įstatymo projektą. Bet Žemaičių atstovas Jurgis Tiškevičius ir Lietuvos konfederacijos maršalka K. N. Sapiega siūlė nuo atskiros komisijos atsisakyti ir tik reikalauti bendrosios komisijos vietos alternatos. Lietuviai savo atskirame posėdy dėl to nesusitarę, tad turįs tą klausimą išspręsti seimas. Pasisakius už bendrą organą karaliui ir daugeliui lenkų, 100 balsų, prieš 11, buvo nutarta sudaryti bendrą komisiją. Tik birželio 20 dieną lietuviams dar pasisekė įterpti pastabą, kad kas trečią dvimetį komisija turi veikti Lietuvoje[953]. Tuo būdu buvo primti 1788 m. Karo komisijai pritaikyti principai. Įstatymas, be vietos alternatos ir iš to kylančios atskiros komisijai priklausančios Lietuvos milicijos vėliavos, Lietuvai policijos komisijoje jokių kitų išimtinų teisių nedavė. Ji čia tik trečioji provincija, komisijoje turi

[952] Sargybos įstatymas, *VL*, t. IX, p. 266 sqq.

[953] Apie diskusijas žr. *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 47, 50, p. 188, 199–200.

⅓ narių. Nebuvo numatyta net nei atskiros kanceliarijos, nei atskirų knygų Lietuvos reikalams[954].

Labai charakteringa ir įsidėmėtina, kad saujelės dar seime likusių lietuvių laikysena toliau smarkiai pasikeitė. Reikia manyti, kad pasikeitė atstovams per birželio 28 d.–rugsėjo 15 d. pertrauką prisižiūrėjus į Lietuvos bajorijos nuotaiką. Nors Lietuvoje jau eilę metų buvo reiškiama nepasitenkinimo dėl nesutvarkyto bei nevykusio Iždo komisijos veikimo, nors jau 1780 m. buvo pradėta kalbėti apie reikalą abiejų valstybių iždus sujungti[955], nors, kaip minėta, panašių reikalavimų buvo pareikšta ir kai kurių 1788 bei 1790 m. Lietuvos seimelių ir nors jau daug kartų tas klausimas buvo paliestas ir seime, bet, kai po limitos buvo pradėta svarstyti gegužės 3 d. konstitucijos numatytos Iždo komisijos įstatymas, lietuviai pasirodė jau daug atsparesni. Tiesa, ir dabar bendro organo reikalavimą pirmasis iškėlė lietuvis – Oršos atstovas L. Gutakovskis, bet jam pasipriešino net šiaip nuolaidus K. N. Sapiega. Po tuo reikalu sušaukto lietuvių posėdžio lietuviai pasirodė jau visi vieningi. Už atskirą komisiją stojo net pats L. Gutakovskis, o už bendrą iš lietuvių pasisakė tik vienintelis Žemaičių atstovas, karštas seimo reformų šalininkas M. P. Karpis. Dabar nedrįso versti lietuvių nusileisti nė pats karalius. Lenkams karštai stojant už bendrą organą ir reikalaujant balsavimo, jis patarė geruoju susitarti, nes esą svarbu, kad Lietuva būtų patenkinta. Pareiškė susirūpinimo dėl skilimo ir taip pat siūlė ginčą geruoju likviduoti ir daugelis įtakingiausių seimo vadų, kaip A. Čartoriskis, seimo maršalka S. Malachowskis ir kt. Dėl to prasidėjo kompromiso ieškančios derybos už seimo kulisų ir atskiri lietuvių pasitarimai. Pagaliau ir lietuviai sutiko su bendra komisija, bet iškėlė naujų, jų valstybines teises apdraudžiančių reikalavimų: 1) kad visose dabar kuriamose ir jau veikiančioje bendroje Karo komisijoje narių lietuvių ir lenkų būtų po lygiai, 2) kad būtų Lietuvai atskiras Iždo komisijos teismas ir atskira valstybės kasa Vilniuje ir 3) kad kas trečią dvimetį, kada Lietuvoje turi rinktis seimas, į Vilnių taip pat persikeltų ir karalius, ir visi centro valdžios organai[956]. Spalio 20 d. seimui buvo įteiktas tam tikras įstatymo projektas[957], kurį, karaliui reikalaujant, priėmė ir lenkai.

[954] *VL*, t. IX, p. 277–287.

[955] Žr. *Archiv kniazia Voroncova*, Moskva, 1879, t. XIII, Nr. 21, p. 33. Apie blogą Lietuvos iždo būklę žr. T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta…*, t. III–V; S. Kościałkowski, Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780), *Ateneum Wileńskie*, 1922, t. 1.

[956] Žr. 1791 m. spalio 19 d. pranešimą iš Varšuvos; Kosakovskių korespondencijos rinkinys *CVA*, t. V, Nr. 27.

[957] Atskiram lietuvių posėdžiui nutarus, jis buvo paruoštas Naugarduko vaivados J. Nesielovskio ir Mscislavo vaivados P. K. Chominskio. Žr. ten pat.

Šis įstatymas, pavadintas *Zaręczenie wzaiemne oboyga narodów*[a], iš tikro yra naujas unijos aktas, pakeičiąs 1569 m. aktų nuostatus. Tvirtindamas unijos ryšį, įstatymas nustato, kad nuo dabar jau būsią sudaryti bendri vykdomosios valdžios organai, bendra kariuomenė ir bendras iždas. Bet kartu nustatoma ir organų suliejimo sąlygos: 1) iždo bei karo komisijose ir visokiuose kitokiuose centro valdžios organuose, kurie tik kada nors bus sudaryti, abi tautos turi turėti po lygų narių skaičių. Išimtis daroma tik Policijos komisijai, kurioje lietuviai gera valia sutikę turėti ⅓ narių (ši nuolaida padaryta, matyt, dėl to, kad neseniai priimtas seimo veiklos įstatymas tame pačiame seime priimtą įstatymą draudė pakeisti); 2) Lietuvoje visada turės būti tiek pat ir tokios pačios kompetencijos bei tokius pačius titulus turinčių ministerių ir urėdų kaip ir Lenkijoje; 3) Karo ir iždo komisijose pirmininkaus pakaitomis lenkas ir lietuvis po lygiai; 4) Lietuvoje bus atskira valstybės kasa ir 5) Iždo komisijos jurisdikcijai priklausančioms byloms spręsti Vilniuje veiks atskiras teismas, kuriame bus sprendžiamos visos Lietuvos bylos[958]. Tuo būdu iš jau minėtų reikalavimų lietuviai nusileido tik karaliaus rezidencijos ir magistratūrų perkėlimo į Lietuvą klausimu. Šiuo atžvilgiu Lietuvos anksčiau buvo jau laimėta. Tiek 1788 m. Karo komisijos, tiek prieš limitą priimtame Policijos komisijos įstatyme buvo pažymėta, kad kas trečią dvimetį jos turės veikti Lietuvoje. Bet kai dabar buvo norima kartu perkelti į Lietuvą ir karaliaus rezidenciją, buvo pralaimėta visame fronte. Už suteikimą ½ narių komisijose lietuviams teko atsisakyti nuo Vilniaus pavertimo antrąja Respublikos sostine. Tuojau priimto Iždo komisijos ir, seimui bebaigiant darbus priimto, naujo Karo komisijos įstatymų pačioje pradžioje sakoma, kad komisijos veikia karaliaus rezidavimo vietoje. Karo komisijos įstatyme dar pridėta: „kur veiks seimas.“[959]

Šios naujosios komisijos sudaromos jau pagal spalio 20 d. *Zaręczenie wzaiemne oboyga narodów* įstatymą. Pvz., Iždo komisija sudaroma iš iždininkų ir 16 narių: 1) 2 senatorių, kurių vienas lietuvis, o kitas lenkas, pakaitomis renkamas iš abiejų Lenkijos provincijų; 2) 8 bajorų, kurių 4 lietuviai ir po 2 iš kiekvienos Lenkijos provincijų ir 3) 6 miestiečių atstovų – po du iš kiekvienos provincijos[960]. Komisijoje pirmininkauja abiejų valstybių iždininkai. Tam jie nusistato tokią eilę, kad Lietuvos ir Lenkijos iždininkams tektų pirmininkauti po lygų laikotarpį. Jei kartais tos valstybės, kuriai priklauso pirmininkavimas, nei vieno iždininko nebūtų, tai juos pakeičia ne kitos

[958] *VL*, t. IX, p. 316.

[959] Ten pat, p. 319, 457.

[960] Ten pat, p. 319–326. Charakteringa, kad Lietuvos bajorijai tenka ½ narių, o jos miestiečiams tik ⅓. Mat jų teises ginant negalėjo būti remiamasi unijos aktais.

valstybės iždininkas, bet pirmasis komisaras iš tos pačios valstybės. Komisija turės atskirus Lietuvos ir Lenkijos reikalų raštininkus, o Lietuvos pajamų kasa paliekama Lietuvoje. Tik 1792 m. gegužės mėn., t. y. jau kylant karui su Rusija, seimas nutarė sudaryti bendrą karo reikalui kasą ir pavedė Iždo komisijai pergabenti į Varšuvą taip pat ir Lietuvos kasą. Tai jau buvo aiškus nusikaltimas Iždo komisijos įstatymui, bet buvo argumentuojama saugumo sumetimais[961].

1792 m. gegužės 18 d. priimtas Karo komisijos įstatymas[962] Lietuvai ir Lenkijai komisijoje taip pat skiria po 7 narius. Bet etmonai į komisiją įleidžiami ne visi, tik vienas[963]. Komisijos pirmininko pareigos pavedamos etmonui, o jam nesant – pirmajam komisarui. Įstatyme čia pat dedama pastaba, kad turinti būti išlaikyta lietuvių ir lenkų pirmininkavimo alternata. Turint galvoje įstatymo pradžioje apibrėžtą komisijos narių skaičių, kur aiškiai sakoma, kad iš etmonų joje dalyvauja tik vienas bet kurios valstybės etmonas, šitą nuostatą sunku suprasti. Bet ši, matyt, lietuvių įsprausta klauzulė toliau jau privertė koreguoti ir komisijos sudėtis. Todėl įstatymo pabaigoje, kur kalbama apie komisijos narių atlyginimą, jau minimos dviejų etmonų algos. Tenka manyti, kad čia turima galvoje po vieną etmoną iš abiejų valstybių. Tik komisijos posėdžiuose jie, matyt, turėjo dalyvauti pakaitomis. Neaišku taip pat, kokie turėjo būti du atskiri komisijos raštininkai, kurie taip pat tik algas nustatant tepaminėti. Kaip tas visas įstatymas buvo suprastas pačių autorių, nebegalima susekti, nes jis jau nebuvo įgyvendintas. Tą pačią dieną, dar prieš galutiną šio įstatymo priėmimą, Jekaterinos II atstovas J. I. Bulgakovas Respublikos užsienių reikalų ministeriui Lietuvos vicekancleriui J. Chreptavičiui įteikė deklaraciją, kurioje pareiškiama, kad ji nutarusi paremti savo laisvių susigrąžinimo siekiančią Respublikos visuomenę ir siunčianti savo kariuomenę. Tai buvo savotiška karo paskelbimo forma. Beveik 4 metus dirbęs ir savo darbo dar nebaigęs, seimas turėjo viską mesti. Reikėjo skubiai griebtis ginklo, nes visos, ir jau baigtosios, reformos pakibo ant labai plonyčio siūlelio. Gegužės 29 d. posėdy, kuris baigėsi tik kitos dienos 4 val., buvo nutarta seimo darbus neribotam laikui nutraukti. Paskutiniai seimo aktai, priimti paskutiniam posėdy, buvo nuolaidus atsakymas į Jekaterinos II deklaraciją ir karingas universalas savo visuomenei[964].

[961] Ten pat, p. 454.

[962] Ten pat, p. 457–464.

[963] Čia, matyt, buvo norėta apsisaugoti nuo Rusijon išvykusių paramos ieškoti abiejų Lenkijos etmonų.

[964] Apie šį paskutinį veiklos periodą žr. W. Smoleński, *Ostatni rok*…, p. 306–413; limitos aktas *VL*, t. IX, p. 396–470.

5. Lietuvos savarankiškumo klausimas 1792 m. konfederacijoj ir 1793 m. seime

Kaip matome, reformų seimas ėjo valstybių unitarizacijos linkme. Norėdamas išvengti centro valdžios organų dvilypumo, jis net sutiko pripažinti Lietuvą Lenkijai lygiu vienetu, kuriam 1791 m. spalio 20 d. įstatymu visuose centro valdžios organuose suteikė lygų narių skaičių ir sulygino jį su Lenkija kitais atžvilgiais Lietuvos bajorija bendrą centro valdžią nužymėjusią gegužės 3 d. konstituciją, spalio 20 d. įstatymą ir bendrųjų komisijų įkūrimą sutiko vis dėlto nepalankiai. Tiesa, bendros Iždo komisijos įkūrimui paminėti, Stanislovo Augusto karūnacijos metinių proga, Varšuvoje buvę Lietuvos senatoriai bei atstovai lapkričio 26 d. Radvilų rūmuose suruošė puikų balių, į kurį atsilankė pats karalius, seimo dalyviai ir visas tuometinis Varšuvos elitas[965]. Lenkų istorinėje literatūroje lig šiol tebegyvuoja nuomonė, kad ir gegužės 3 d. konstituciją, ir visas reformas tiek Lenkijos, tiek Lietuvos visuomenės daugumas sutikęs entuziastiškai, o vėlesni politinio gyvenimo faktai buvę iššaukti savanaudžių didikų ir parsidavėlių grupės, prieš kurią, remiamą stiprios karinės Rusijos pajėgos, toji visuomenė nusilenkusi[966]. Ši tezė visiems buvo įpiršta pačių reformų partijos vadų, kurie tuojau pasistengė išleisti save ginantį ir opoziciją apkaltinantį seimo darbų aprašymą bei komentarus[967]. Vėlesnieji istorikai tą tezę lengvai priėmė, nes patvirtinimą rado visuose lengviausiai prieinamuose to meto šaltiniuose: oficialiuose dokumentuose, seime pasakytose kalbose ir periodinėje spaudoje. Visur ten ir tekalbama tik apie džiaugsmingas reformų garbei keliamas iškilmes, apie priesaikas naujajai konstitucijai, siunčiamą padėką karaliui bei seimui ir pasižadėjimus už konstituciją net galvą padėti. Tačiau, giliau įsižiūrėjus, visi šitie balsai įgauna visiškai kitokią prasmę.

Varšuva iš tikro džiūgavo. Bet nereikia pamiršti, kad čia visada masę sudarė miestiečiai, kurie tikrai džiaugėsi gegužės 3 d. konstitucijos patvirtintu, balandžio 18 d. priimtu miestų įstatymu. Iš bajorijos čia buvo likę beveik vieni reformų šalininkai. Opozicija ir abejojantieji nuo seimo darbų jau buvo pasišalinę. Seime senatorių ir atstovų buvo likę labai nedaug. Atsiminkim tik, kad, pvz., 1791 m. birželio 17 d. balsuojant,

[965] *Gazeta Narodowa y Obca*, 1791, Nr. 95, p. 384.

[966] Diametraliai priešingą nuomonę yra pareiškęs tik savo giminę reabilituoti norėjęs S. Kosakovskis (S. Korwin, *Trzeci maj i Targowica*…) ir kiek skeptiškiau į tai yra pažiūrėjęs W. Smoleński, *Ostatni rok*…

[967] Tai yra 1793 m. rudenį Leipcige išleisti H. Kołłątajaus, I. Potockio ir P. Dmochovskio parašyti du anoniminiai tomeliai – *O Ustanowieniu i upadku konstytucyi 3-go maja* (antroji laida išėjo 1830 m. Varšuvoje). Tais pačiais 1793 m. išėjo ir vokiškas vertimas: *Vom Entstehung und Utergange der Polnischen Konstitution vom 3-ten May*, Leipzig, 1793. Yra taip pat ir prancūziškas vertimas.

ar dvi turi būti policijos komisijos, ar viena, seime tebuvo vos 111 narių (100 balsavo už bendrą komisiją ir 11 už atskiras), o iš viso jų turėjo būti per 500. Tiesa, daugelis jų nedalyvavo seimo darbuose dėl visiškai kitų priežasčių, ne vien iš opozicijos, bet vis tiek dalyvaujantieji ne visos visuomenės vardu tegalėjo kalbėti. Ypač nedaug atstovų turėjo būti iš Lietuvos, nes ano meto spaudoje randamuose seimo posėdžių aprašymuose dažnai sunku jų suskaityti ir iki 20.

Ano meto spauda, ypač reformatorių organas *Gazeta narodowa y obca*[a], yra suregistravusi daugybę pritarimą reformoms rodančių faktų provincijoje[968]. Bet nereikia pamiršti, kad visokias iškilmes ruošti buvo raginama karaliaus ir seimo[969]. Tuo pačiu metu buvo stengiamasi sutrukdyti visus nepalankumo pareiškimus. Seimas tuojau pareikalavo visų magisratūrų ir kariuomenės priesaikos, o visus, kurie bandys reformoms priešintis ir agituos prieš jas, grasino šaukti seimo teisman. Visus į teismų knygas įtrauktus protestus buvo įsakyta sunaikinti ir naujų nebeįrašyti[970]. Dėl viso to ir Lietuvoje jokių pasipriešinimo balsų negirdime, o oficialinėje spaudoje randame suregistruotą eilę konstitucijos garbei suruoštų iškilmių, kai kurių pavietų civiliai karinių komisijų (naujų savivaldybės organų) ir atskirų bajorijos grupių priesaikų. Nepasitenkinimo pareiškimų spauda neužregistravo nė vieno. Bet, surinkę visus pritarimo pareiškimus, vis dėlto matome, kad jų viso krašto balsu laikyti negalima.

Lietuvoje pritarimo bei susižavėjimo pareiškė Vilniaus akademija, Vyriausias Tribunolas, kuris maršalkos J. Chrapovickio rūpesčiu pas karalių pasiuntė specialią delegaciją; M. K. Oginskio rūpesčiu suburta bajorų grupė, kuri rugsėjo 7 d. įsirašė Vilniaus miestiečiais; 1792 m. gruodžio 2 d. karaliaus karūnacijos paminėjimui Vilniuje Starodubo atstovo M. Radziševskio suruošto baliaus dalyviai; Ukmergės, Upytės ir Žemaičių bajorų grupės, parašiusios karaliui laiškus; Pakruojo ponas T. Roppas, konstitucijos paminėjimui įkūręs fondą neturtingoms mergaitėms kraičiams; Lietuvos stovyklininko Prozoro Choinikų dvare suruošto konstitucijos minėjimo dalyviai; buvo pareikšta pritarimo taip pat Raseinių, Pinsko, Vitebsko, Polocko, Rečycos ir Oršos pavietų vardu. Tačiau apie civiliai karinių komisijų priesaikas aiškiai buvo pranešta tik iš Kauno ir Upytės pavietų, o iš visur kitur pareiškimai labai migloti ir dažniausiai neoficialaus

[968] Daugumą jų yra surankiojęs W. Smoleńskis, *Ostatni rok…*, p. 3–21.

[969] Jau 1791 m. gegužės 14 d. karalius rašė atstovui Londone P. Bukatai: „Rozesłanców za rewolucyą apostołuiących już wyjechało i wyjeżdża w różne strony dosyć“ – W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*…, Poznań, 1868, t. II, p. 189.

[970] *VL*, t. IX, p. 225–226, 367.

organo. Iš viso iš Lietuvos pritarimo pareikšta ar prisiekta apie 10 pavietų[971], o jų tuo metu buvo jau 34. Iš dalies likusių pavietų dar girdėti atskirų balsų, bet, pvz., iš Vilniaus, Ašmenos, Trakų, Breslaujos, Minsko, Smolensko, Starodubo, Livonijos ir eilės kitų pavietų negirdėti nė balso. Be to, negalima manyti, kad visa bajorija stovėjo už reformas ir tuose pavietuose, kurie oficialiai buvo skelbiami už jas pasisakę. Nepamirština, kad visos iškilmės buvo suruoštos pavienių reformų šalininkų ir karaliaus išsiuntinėtų agentų. Dažnas jų dalyvis turėjo užsidėjęs nepasitenkinimą slepiančią kaukę. Ir turbūt ne be pamato sako amžininkas M. Kosakovskis, kad už konstituciją viso pavieto vardu dažnai pasisakydavusi tik nedidelė bajorijos grupė. Pasak jo, esą keletas bajorų, pasirašę padėkos laišką, pridėdavę dar eilę pavardžių, pažymėtų kryžiukais, kaip nemokančių rašyti, kad tik didesnis būtų efektas, o *Gazeta narodowa y obca* tą išpūsdavusi[972].

Tą galime matyti ir iš pačių laikraščių paskelbimo formos. Ten dažniausiai pranešama tik apie pavieto pritarimą, bet labai retai teminimas bajorijos skaičius. Dažnai pavieto balsu laikoma kokie nors vieno baliaus tostai. Kad ne labai vertino tas savo skelbiamas žinias ir karalius su seimo vadais, rodo nepaprastas jų susirūpinimas prieš 1792 m. tribunolinius seimelius, įvykusius vasario 14 d. Ir kaip visi pradžiugo, kai seimeliai nepasipriešino, daugumas konstitucijai prisiekė arba nors padėkojo už ją[973]. Aiškus dalykas, kad ir čia buvo ne tiek parodytas susižavėjimas reformomis, kiek pasirodė tikslios karaliaus ir seimo panaudotos priemonės. Opozicija buvo dezorganizuota, be vadų, masės dezorientuotos, ir, karaliaus agentams spiriant, nuo mandagumo žesto niekas neatsisakė. Taip ir iš Lietuvos seimelių dabar konstitucijai prisiekė net 27, o 6 (Trakų, Eišiškių, Alūkstos, Polocko, Vitebsko ir Pastovių[a]) vis dėlto tik padėką tepareiškė ir vienas (Piltenės) iširo[974].

Tačiau geriausia nevisiško pritarimo reformoms rodyklė yra gana sėkmingas po keleto mėnesių kilusios opozicininkų konfederacijos veikimas. Konfederatai ėjo dengiami taip visų nekenčiamos svetimos kariuomenės ir vis dėlto nacionalinio karo suorganizuoti nepasisekė, nes Targovicoje paskelbtieji sosto paveldėjimo, karaliaus valdžios susiaurinimo, Įstatymų Sargybos bei visų reformų panaikinimo ir senųjų laisvių grąži-

971 Žr. W. Smoleński, *Ostatni rok*…

972 Žr. jo atsiminimų rankraščio *CVA*, p. 103. Prie jo teigimo galima dar pridėti, kad nuo *Gazeta narodoway Obca* neatsiliko ir *Gazeta Warszawska*.

973 W. Smoleński, *Ostatni rok*…, p. 257–300.

974 *Gazeta narodoway Obca*, 1792, Nr. 14–19.

nimo šūkiai daugeliui (jei ne daugumui) bajorijos buvo artimi. Ir visuose, tiek Lenkijos, tiek Lietuvos, pavietuose be didelio vargo buvo sudarytos konfederacijos[975].

Iki konfederacijų kūrimosi tiesioginių nepasitenkinimo pareiškimų iš Lietuvos, kaip minėta, nežinome (į užsienius pabėgę lenkai didikai kartais pasisakydavo). Dėl to negalime pirštu prikišamai nurodyti ir to nepasitenkinimo priežasčių. Bet numanyti jas vis dėlto galime. Aiškus dalykas, kad Lietuvos kaip ir Lenkijos bajorijos masės pirmiausia negalėjo pamiršti įžeistųjų laisvių ir būgštavo dėl absoliutizmo. Greta to Lietuvos bajorija, žinoma, buvo nepatenkinta savo krašto prerogatyvų susiaurinimu. Tai matyti iš to, kad 1792 m. konfederacijoje šitas momentas labai ryškiai iškilo.

Jau į Petrapily sustatyto būsimos Respublikos konstitucijos projekto dėsnius buvo įtrauktas punktas, kad „viskas, kas pastarojo seimo buvo padaryta unijai su Lietuva sugadinti, bus panaikinta“ (tai 6-tas iš 23 punktų)[976]. Reikalavimas išsaugoti nepaliestas Lietuvos ir Lenkijos unijos teises buvo įtrauktos taip pat į Petrapily dar balandžio mėn. paruoštą, o gegužės 19 d. Targovicoj su gegužės 14 d. data paskelbtą Lenkijos konfederacijos aktą. Ten jis yra penktas iš 9 šūkių, kuriais konfederacija organizuojama[977]. Birželio 25 d. datuotas, vysk. Juozo Kosakovskio parašytas generalinės Lietuvos konfederacijos aktas tuo šūkiu net pradedamas. Čia kaip tik gražiausiai yra išreikšta to meto Lietuvos visuomenės pažiūra į santykius su Lenkija, pažiūra, kurią mums jau teko aukščiau apibūdinti: „Mes, lietuvių tautos piliečiai bei bajorija *(obywatele i rycerstwo),* unijos ryšiais surišti su lenkų Karūna, bet dėl privilegijų ir ypač valdymosi, turėdami lygias prerogatyvas, urėdus ir tautines jurisdikcijas, sudarytas savam krašte ir iš savų žmonių, būdami su lenkų Karūna tokios pat vertės bei reikšmės tauta, taip pat visada alsuodami ta pačia rūpesčių dėl visuomeninio labo, krašto laisvių ir apskritai laisvės dvasia, tai brangindami daugiau negu savo gyvenimą ir turtus, pareiškiame…“ Toliau jau kalba, kad, sužinoję apie susidariusią Lenkijos konfederaciją, ir jie, susirinkę į savo sostinę Vilnių, nutarę prisidėti prie bendro visų laisvių atstatymo darbo. Jie priima Lenkijos konfederacijos aktą, o kol abi tautos (t. y. konfederacijos) susiliesiančios į vieną vienetą, sudarą savo konfederacijos vadovybę[978]. Panašūs šūkiai, matyt, buvo kartojami ir pro-

[975] Apie pavietų konfederacijų organizavimą Lietuvoje daug labai gražios medžiagos yra Kosakovskių korespondencijoje, saugomoje *CVA*. Tai daugiausia naujųjų, po pavietus važinėjančių Kosakovskių laiškai dėdei vyskupui. Be to, žr. W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 96–126.

[976] Ten pat, p. 26.

[977] Žr. *Gazeta Warszawska*ir *Suplement do gazety Warszawskiey*, 1792 m. liepos 28 d., Nr. 60; *Gazeta narodoway Obca*, Nr. 60, p. 356 sqq.

[978] Žr. ano meto leidiny: *Zbiór wszystkich drukow konfederacyi Targowickiey*…, cz. I, p. 3–7, ir *Gazeta narodoway Obca*, 1792 m. liepos 25–28 d., Nr. 59–60, p. 349, 355–356.

vincinių Lietuvos konfederacijų aktuose. Bent matome juos tuose dviejuose, kuriuos pasisekė surasti. Minsko vaivadijos akte, sekant Targovicos aktu, trumpai pasakyta, kad jie stoją „už respublikonišką valdymosi tvarką – kaip už laisviausią, už išlaikymą neįžeistų unijinių Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teisių“[979], o Vilniaus vaivadija (birželio 27 d. akte) ta pačia proga dar labai griežtai pasmerkia unitarines seimo reformas: „Lietuvių tauta, kuri su Lenkija yra surišta iškilmingu aktu, pasidarė tarytum užkariauta provincija, reiškianti ne daugiau kaip pavergtieji kraštai, nes mato palaipsniui sulaužytas visas savo teises ir į Lenkiją perkeltas magistratūras. Vargas mums, jei ne patys savo likimą spręsim, bet, pasidavę despotizmui, leisim svetimiesiems tą daryti“… Anksčiau priešintis negalėję, bet, dabar gavę paramos, nutarę susiburti savo laisvėms ginti ir prisidedą prie generalinės Lietuvos konfederacijos akto, sujungto su tokiu pat Lenkijos aktu[980].

Generalinės Lietuvos konfederacijos jurisdikcija Vilniuje pradėjo veikti liepos 31 d. Turėdama pagrindu konfederacijos aktą, ji nelaukė, kol pradės veikti abi susijungusios konfederacijos, bet nusprendė Lietuvos reikalus ir valstybės valdymą tuojau paimti į savo rankas. Rugpjūčio 13 d. universalu ji skelbė, kad gegužės 3 d. konstituciją laikanti unijos traktato sulaužymu: „Tikimės, kad bus tinkamai gerbiamos mūsų teisės, o jų tarpe ir Lietuvos seimų alternata neliks be rūpestingo šviesiausios konfederacijos dėmesio.“ Susitarti su Lenkijos konfederacija dėl įžeistų Lietuvos teisių atstatymo buvo patikėta Varšuvoje esančiam S. Kosakovskiui, kuriam pranešė, kad Lietuva neleisianti rinkti jokių mokesčių, kol nebūsiančios grąžintos į Varšuvą perkeltos jos magistratūros[981]. Rugpjūčio 24 d. Lietuvos konfederacijos generalitetas paskelbė naują universalą, kuriuo jau pasirūpina grąžinti Lietuvon jos iždą ir kariuomenę. Esą Lietuva labai daug nustojusi dėl to, kad iš jos išvežtos magistratūros. Visiškai neaprūpinta jos kariuomenė turinti klajoti po svetimą kraštą, o jos iždu naudojasi svetimieji. Dėl to generalitetas patikėjo Vilniaus vaivadai M. Radvilai ir Trakų kaštelionui K. K. Pliateriui iš Varšuvoje veikiančių Lietuvos magistratūrų bei oficialistų paimti priesaiką ir „pranešti jiems lietuvių tautos valią“, kad iki rugsėjo 15 d. persikeltų į Gardiną ir ten savo funkcijas atnaujintų konfederacijos priežiūroje. Kartu įsakoma iki tol neimti jokių mokesčių, o lauko etmonas S. Kosakovskis įgaliojamas priimti priesaiką iš Lietuvos kariuomenės

[979] *Sbornik dokumentov… administrativnago ustrojstva*…, Vilna, 1903, p. 93–105.

[980] *Suplement do Gazety Narodowey Warszawskiey*, 1792, Nr. 62, ir *Gazeta Warszawska*, Nr. 63 (rugpjūčio 4–8 d.).

[981] W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 275–276.

ir paskirti jai stovyklavimo vietas[982]. Ir visa tai buvo tuojau įvykdyta greičiausia net šiam Lietuvos konfederacijos universalui nepasiekus Varšuvos. Rugpjūčio 29 d. *Gazeta Warszawska*[a] (Nr. 69) jau praneša, kad Policijos komisija esanti panaikinta, visa valdžia grąžinta maršalkoms ir Lenkijos maršalka M. J. Mniszek savo pareigas pradėjęs eiti jau rugpjūčio 25 d.: paskyręs teisėją, raštininką ir du regentu. Iždo komisija konfederacijai prisiekusi, miestų atstovai iš jos esą pašalinti, o Lietuvos iždas esąs pasiųstas į Gardiną. Tuo tarpu Karo komisija, kuriai karalius buvo perleidęs ir savo karinę valdžią, nuo rugpjūčio 20 d. visai nustojo veikusi. Lenkijos kariuomenę paėmė savo žinion jos konfederacijos maršalka F. Potockis, o Lietuvos kariuomene rūpinosi jos konfederacijos regimentorius, apšauktas lauko etmonu, S. Kosakovskis[983]. Tuo būdu rugpjūčio pabaigoje visos pagrindinės Lietuvos ir Lenkijos vadybos buvo jau atskirtos.

Priartėjus abiejų tautų konfederacijų susiliejimui, kuris Jekaterinos II valia turėjo įvykti Brastoje, Lietuvos konfederacijos generalitetas rugpjūčio 29 d. nutarė iš Vilniaus persikelti į Gardiną, o susijungti su Lenkijos konfederacija į bendrą tarybą, be senatorių ir ministerių, išrinko dar 22 savo tarėjus. Šitai delegacijai buvo duota labai charakteringa instrukcija, kurioje numatomas visiškas savarankiškai organizuotos Lietuvos valstybės atstatymas. Joje reikalaujama, kad visu atskirų Lietuvos magistratūrų nariais galėtų būti tik jos piliečiai, kad visas kraštas būtų padalintas į 12 vaivadijų ir 36 pavietus ir pagaliau, kad Lietuvos Statutas liktų nepaliestas. Pataisyti reikią tik kriminalinę teisę[984]. Atitinkamai buvo surašytas ir abiejų konfederacijų suliejimo aktas rugsėjo 8 d. Brastoje. Pačioje jo pradžioje sakoma, kad Jogailos pradėta, o Žygimanto Augusto sutvirtinta Lietuvos ir Lenkijos unija, garantavusi laisvą karalių elekciją ir visas kitas bajorijos laisves, o kadangi dabar visa tai sugriauta, pajutę reikalą naujai susijungti ir uniją, t. y. senąsias jos sąlygas, naujai patvirtinti[985].

Konfederacijų susijungimo aktu bendrosios konfederacijos maršalkos teisės buvo pripažintos F. Potockiui. Konfederacijai veikiant Lietuvoje, atsižiūrint į seimų praktiką, iš tikro maršalkauti būtų pritikę lietuviui. Dėl to sekančią dieną (rugsėjo 9 d.) Lietuvos konfederacija paskelbė universalą, kuriame pareiškia, kad jos maršalka kancleris A. Sa-

[982] *AVAK*, t. IX, p. 558–559; W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 276, šitą universalą priskiria rugpjūčio 14 d. Kaip jis pats nurodo, Lietuvos konfederacijos generalitetas tuo tarpu dar nieko nežinojo apie M. Radvilos ir K. K. Pliaterio prisidėjimą prie konfederacijos (tai buvo padaryta rugpjūčio 14 d. Varšuvoje), tad jiems patikimos pareigos būtų visiškai nesuprantamos. Tenka tikėti 24 d. data.

[983] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*…, p. 269 sqq.

[984] W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 301.

[985] Ten pat, p. 305.

piega ir pavaduotojas medžioklis J. Zabiela pirmenybę užleidę Lenkijos konfederacijos maršalkai, ir, kol konfederacija veiksianti, niekas to ginčyti negalįs, bet „pastebime ir garantuojame, kad šitas laisvas ir kuklus lietuvių tautos nuolaidumas ateity negalės kliudyti maršalkavimo alternatos“[986]. Atsižvelgiant į Lietuvos konfederacijos siekimus, ir pirmojo sujungtųjų konfederacijų posėdžio Gardine (spalio 29 d.) akte buvo įrašytas reikalavimas „lietuvių tautai grąžinti unijos traktato garantuotąsias prerogatyvas“[987].

Taigi jau pačioje savo veikimo pradžioje pabrėžtojo tikslo – atstatyti Lietuvos savarankišką valstybinę organizaciją bei susigrąžinti į savo kraštą visas magistratūras – konfederacija neatsisakė. Vėliau tuo rūpintis jai sutrukdė visą dėmesį atitraukęs Prūsų kariuomenės įsiveržimas į Lenkiją ir žinios apie naują susitarimą pasidalinti Respublikos žemes. Tuo būdu išdirbti naujos, Lietuvos savarankiškumą garantuojančios, konstitucijos projektą teko seimui. Bet šiuo metu bendrųjų su Lenkija magistratūrų, neminint dar prieš reformų seimą buvusios Edukacijos komisijos, jau nebebuvo. Vietoj sulaikytos bendrosios Iždo komisijos, nuo rugsėjo 20 d. Gardine pradėjo veikti atskira Lietuvos iždo komisija, sudaryta iš buvusių bendrosios komisijos narių lietuvių, vadovaujama Lietuvos iždininkų[988]; karo ir policijos komisijų tuo tarpu nebebuvo jokių. Spalio 29 d. universalu buvo atnaujintos asesorijos. Lietuvos asesorija turėjo pradėti veikti nuo 1793 m. spalio 1 d., ir jau nebe Varšuvoje, bet Vilniuje. Pagaliau lapkričio 19 d. abiejų konfederacijų maršalkos įsakė grįžti Lietuvon vadinamosios Lietuvos gvardijos pulkams[989].

Paskutinis svarbus abiejų tautų generalinės konfederacijos aktas buvo 1793 m. balandžio 27 d. nutarimas pačiai toliau nebesipriešinti Rusijos ir Prūsijos susitarimui užgrobti po dalį Respublikos žemių, bet atiduoti tą reikalą spręsti seimui. Kartu dar buvo nutarta atgaivinti Nuolatinę Tarybą, nes, paneigus reformų seimo darbą, teko grįžti prie 1773–1775 m. seimo išdirbtos santvarkos. Į Nuolatinę Tarybą turėjo grįžti visi tie patys žmonės, kurie joje buvo 1786–1788 m., o vietoj mirusių ar pasišalinusių, prižiūrint Jekaterinos atstovui Jokūbui Johanui Sieversui, buvo išrinkti nauji.

Taryba tuojau nutarė šaukti seimą. Seimeliams susirinkti buvo paskirta gegužės 27 d., o pačiam seimui liepos 17 d. Vieta jam paskirta Gardinas. Kadangi karalius

[986] *Addytament Gazety Warszawskiey*, 1792 m. rugsėjo 22 d., Nr. 77.

[987] W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 319.

[988] M. Puciatowa, Rzut oka na dzieje Komisji skarbu Rzeczypospolitej W. Ks. Litewskiego za rządów Targowickich i sejmu Grodzieńskiego, *Księga pamiątkowa koła historyków sluchacz. Uniw. St. Batorego w Wilnie*, Wilno, 1933, p. 189–204.

[989] W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 351, 354–355.

J. J. Sieverso jau anksčiau buvo atgabentas į Gardiną, tai gegužės 3 d. iš čia jau buvo išsiuntinėti universalai[990]. Pagaliau susirinko ir seimas. Kadangi jis susirinko dar tebeveikiant konfederacijai, tai normaliai jame maršalkauti turėjo konfederacijų maršalkos, bet abiejų jų jau nebebuvo: Potockis buvo išvykęs į Petrapilį, o Sapiega mirė. J. J. Sieversas nenorėjo leisti maršalkauti nė vicemaršalkoms. Iš karto jis buvo norėjęs pareikalauti išrinkti du seimo maršalkas, bet vėliau, kad lengviau būtų valdyti, nutarė leisti tik vieną išrinkti. Ir išrinktas buvo Bielinskis. Tuo būdu ir Lietuvoje vykstančiame seime maršalkavo lenkas, nes rugsėjo 8–9 d. aktais Lietuvos konfederacija jau buvo pripažinusi pirmenybę Lenkijos konfederacijos maršalkai ir, kol konfederacija veiksianti, žadėjo to klausimo nekelti. Tuo tarpu konfederacija dar tebeveikė[991].

Bet dėl to Lietuvos teisės iš anksto buvo numatytos ir apdraustos ministerių atžvilgiu. Seimo susirinkimo išvakarėse Lietuva nebeturėjo nei vieno seimui reikalingo ministerio: kancleris A. Sapiega buvo ka tik miręs, vicekancleris J. Chreptavičius buvo išvykęs į užsienį, kr. maršalka I. Potockis buvo senai abdikavęs, o kiemo maršalka S. Soltanas seimo išvakarėse taip pat abdikavo. J. J. Sieversas iš anksto pasirūpino, kad ministeriai būtų paskirti. Tuo būdu Chreptavičius buvo paskirtas kancleriu (į seimą jis vis dėlto negrįžo), K. K. Pliateris vicekancleriu, L. Tiškevičius krašto, o M. Gelgaudas kiemo maršalka. Be L. Tiškevičiaus, kuris urėdą gavo jau gegužės 7 d., visi kiti buvo paskirti aiškiai seimo reikalui – visi birželio 14–15 d.[992] Iš tikro seimo metu ministerių pareigas dažniausiai ėjo Tiškevičius ir K. K. Pliateris, tik šį pastarąjį dažnai pakeisdavo Lenkijos kancleris (taip pat J. J. Sieverso naujai parinktas) A. Sulkovskis.

J. J. Sieversas buvo tikėjęsis seimą būsiant labai trumpą, ir kartu su žemių užgrobimo patvirtinimu ruošėsi pravesti ir valstybės santvarkos konstituciją. Jis buvo net išdirbęs būsimos konstitucijos pagrindinius dėsnius ir tik laukė nurodymų iš Petrapilio. Bet, nenorėdama prileisti prie Respublikos santvarkos kontrolės Prūsų, Jekaterina II įsakė tuos du reikalus atskirti. Dėl to prie valstybės santvarkos klausimų svarstymo atstovai buvo prileisti tik į seimo pabaigą, jau paleidus konfederaciją (ji buvo paleista rugsėjo 15 d.) ir po garsiojo rugsėjo 23 d. „nebylio“ posėdžio, kuris patvirtino traktatą su Prūsija[993].

[990] D. Ilovajskij, *Grodnenskij sejm 1793 goda*…, p. 51–52.

[991] Kad konfederacija dar nebuvo paleista, daug buvo pasidarbavę Lietuvos savarankiškumą giną Kosakovskiai.

[992] Apie tai žr. D. Ilovajskij, *Grodnenskij sejm 1793 goda*…, p. 77.

[993] Be D. Ilovaiskio studijos apie seimo darbus daug medžiagos duoda *Korrespondent Kraiowy y zagraniczny* (toliau – *Korrespondent*…), 1793, ir M. K. Oginskio atsiminimai.

Naująja valstybės santvarkos konstitucija pirmasis buvo susirūpinęs targovicininkų vadas F. Potockis, kuris savo išdirbtąjį projektą buvo pasiuntęs į Petrapilį jau 1792 m. spalio 6 d. Pagal jo projektą, Respublika turėjo būti decentralizuota, bet vis dėlto viena, o ne dvilypė valstybė. Ypatingų Lietuvos teisių jis nerespektuoja ir sulygina ją su abiem Lenkijos provincijom, kurios taip pat gauna tokius pačius ministerius ir atskirus tribunolus. „Prižiūrinčioji taryba" visam kraštui yra bendra. Taip pat yra bendros komisijos – edukacijos, policijos, iždo ir karo; bet jose veikia visoms 3 provincijoms atskiri skyriai. Visos provincijos turi po lygiai kariuomenės (po 15 000), po lygiai senatorių ir atstovų seime[994]. Gruodžio 17 d. sujungtoji konfederacija naujos valdymosi formos projektui išdirbti buvo išrinkusi specialią komisiją. Ta pačia proga konfederacijos savo universale užakcentavo, kad Respublika liksianti tikrai respublikoniška, bet apie Lietuvos teises jau neužsiminė[995]. Prūsų įsiveržimas į Lenkiją, atitraukęs visą konfederacijos dėmesį, sutrukdė ir šios komisijos darbą.

Prieš seimui susirenkant, kaip minėta, tuo jau rūpinosi J. J. Sieversas, o patį projektą ruošė jo ištikimasis Lietuvos raštininkas (seimui susirinkus, jau Lenkijos krašto maršalka) F. J. Moszyńskis ir Lenkijos kiemo maršalka K. Raczinskis. Viso jų projekto mes nežinome. Yra žinoma tik, kaip buvo norima sutvarkyti seimą: J. J. Sieversas buvo galvojęs ir prašė Petrapilio nurodymų, ar nevertėtų ordinarinius seimus šaukti tik kas 4 metus ir ar būtinai jie turį būti šaukiami tik Varšuvoje ir Gardine. Panaikinti Lietuvos seimų alternatos jis nebuvo linkęs, nes esą Lietuva Rusijai artima kaimynė ir jos gyventojai visada buvę jai palankūs; jis tik reiškė abejonių, ar neerzins ir nevilios artimi Gardino seimai Rusijos užgrobtųjų žemių gyventoju. Ekstraordininiai seimai, J. J. Sieverso nuomone, visada turėtų rinktis Gardine[996]. Jekaterina II įsakius tuo tarpu rūpintis tik žemių užgrobimo patvirtinimu, J. J. Sieversas tą darbą laikinai metė; jis buvo atnaujintas tik sudarius traktatą su Rusija (traktatas buvo priimtas liepos 22, o ratifikuotas rugpjūčio 17 d.).

Seimą imtis valdymosi formos išdirbimo darbo pirmas paragino Lietuvos iždininkas M. K. Oginskis. Pagaliau rugsėjo 9 d. tam reikalui buvo sudaryta speciali deputacija. Jos skyrimo konstitucijoje jokių nurodymų nėra, bet Lietuvos teisės prisimenamos: „Lietuvos provincijos atžvilgiu, unijos aktas deputacijai turi būti nepajudinama

994 W. Smoleński, *Konfederacya targowicka*…, p. 313–314.

995 Ten pat, p. 352–353.

996 D. Ilovajskij, *Grodnenskij sejm 1793 goda*…, p. 65.

rodyklė.“[997] Ši deputacija iš tikro buvo be jokios reikšmės, nes konstitucijos schema jau buvo nustatyta Petrapily, o čia ja rūpinosi J. J. Sieversas ir grupė jo patikimųjų. Pagaliau lapkričio 16 d. taip išdirbtas projektas komisijos vardu buvo pateiktas seimui[998]. Paties projekto skaitymas, pertraukiamas bėgamųjų reikalų, užtruko visą savaitę, t. y. iki pat paskutinio seimo posėdžio, lapkričio 23 d. Svarstyti, ginčytis su J. J. Sieversu, projektą taisyti jau nebebuvo kada. Posėdžiui užtrukus net iki kitos dienos ryto, pagaliau reikėjo ryžtis: projektą atmesti ir išskirstyti nepalikus jokios tvarkos arba jį priimti. Balsuojant už atmetimą pasisakė vos 8, o už priėmimą 87[999]. Paskui tokiu pat būdu (atskirai nesvarsčius) buvo priimta dar eilė kitų konstitucijų, kelios atmestos ir seimas išsiskirstė[1000].

Lietuvos teises šiais J. J. Sieverso įstatymais buvo labai aiškiai užankcentuotos ir garantuotos. Lietuvos ir Lenkijos atskirumas yra pabrėžtas jau pirmajame naujųjų kardinalinių teisių sakiny[1001]. Jei gegužės 3 d. konstitucijoje nėra Lietuvos nė vardo ir visur kalbama apie vieną valstybę – Lenkiją, tai čia nuo pat pirmos eilutės figūruoja „Lenkų karalija ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija“. Gegužės 3 d. ir kitose reformų seimo konstitucijose karalius yra laikomas vienos valstybės valdovu, o čia aiškiai pabrėžiami abu sostai. Jis yra „Lenkijos karalius ir did. Lietuvos kunigaikštis“. Be to, visas kardinalinių teisių VI artikulas yra paskirtas vadinamajai unijos teisių garantijai: „Didžioji Lietuvos Kunigaikštija, savomis sąlygomis amžinai sujungta su Karūna ir sudaranti su ja vieną Respublikos kūną, taip pat amžinai bus nuo jo neatskiriama[1002]. Tad teisės bei privilegijos, ir būtent tos, su kuriomis (Lietuvos) provincijos prie Respublikos prisijungė, kuriomis naudojasi jų gyventojai – teisėtai duotosios, dabar tebeveikiančios ir griežtai *(valide)* neužginčytos, bus išsaugotos. O be to, abiejų tautų kanclerių pareiga bus žiūrėti, kad ateity iš kanceliarijų neišeitų nieko priešinga teisėms.“[a]

Visas valdymosi formos įstatymas[1003] mums tuo tarpu neprieinamas, bet jo nustatytus naujus Lietuvos Lenkijos santykius galime matyti ir iš prieinamų fragmentų. Šį kartą Lietuvai jau pasisekė pasiekti visiškos lygybės su Lenkija. Kaip matome, kardinalinėse teisėse Respublika vadinama Lenkų karalija ir Lietuvos Didžiąja Kunigaikštys-

[997] *Korrespondent*…, p. 1535, 1554–1556.

[998] Ten pat, p. 2073.

[999] Ten pat, p. 2197.

[1000] Ten pat, p. 2200–2233.

[1001] Žr. ten pat, p. 2126–2131.

[1002] Tai yra modifikuotas 1768 m. kardinalinių teisių § 9 posakis. Žr. *VL*, t. VII, p. 279 (fol. 598).

[1003] 40 jo skyrių antraščių duoda *Korrespondent*…, p. 2192.

te, o paskutinioje valdymosi formos įstatymo dalyje – *Rozporządzenie, układ, i podział woiewódstw…*[1004a] – sakoma, kad „nuo dabar mūsų Respublika teturės tik dvi provincijas: Karūnos ir Lietuvos“. Kartu nustatoma, kad Lenkijoje bus 10 vaivadijų, suskirstytų į 30 žemių, o Lietuvoje – 8 vaivadijos, suskirstytos į 24 žemes (pavietų vardas panaikinamas[b]). Kiekviena Lenkijos ir Lietuvos vaivadija turės po 2 senatoriu – vaivadą ir kaštelioną, o kiekviena žemė siųs į seimą po 2 atstovus. Tuo būdu senate turėjo būtį 16 pasaulinių Lietuvos ir 20 Lenkijos senatorių, o seime 60 lenkų ir 48 Lietuvos atstovai. Lapkričio 21 d. posėdy didžiausias Lietuvos teisių gynėjas vyskupas Kosakovskis skundėsi, kad Lietuva tuo būdu esanti nuskriausta. Žinąs, kad pataisų seimas negalėsiąs daryti, bet vis dėlto turįs pastebėti, kad Lietuva pataisų ir vėliau reikalausianti. Naujo plano jis nesiūlo, bet reikalauja nors vietoj Merkinės įkurti Kauno, vietoj Breslaujos Ukmergės vaivadijas ir būtinai palikti Ašmenos Užnerio pavietą. Tuo tarpu M. K. Oginskis deputacijos vardu atsakė, kad iš lietuvių jie jokių projektų negavę, o jei dabar kas ką nauja pasiūlytų, deputacija sutinkanti pataisyti[1005]. Ar atsirado kokių pasiūlymų, sunku pasakyti, bet įstatymą matome paskelbtą tokį, kokį vyskupas J. Kosakovskis kritikavo.

Kaip naujuoju įstatymu buvo sutvarkyti seimai, jokių tikslesnių žinių nepasisekė rasti. Bet vykdomąją valdžią abiejose valstybėse matome visiškai atskirą, siejamą tik Nuolatinės Tarybos. Abi Lenkijos provincijas suliejus į vieną, lietuvių ir lenkų į ją įeina po lygiai: po 1 vyskupą, po 1 vaivadą, po 1 kaštelioną, po 2 ministerius ir po 7 šiaip bajorus. Iš dviejų sekretorių taip pat vienas yra lietuvis, o antras lenkas[1006]. Kaip jau buvo minėta, dar 1792 m. Lietuvos konfederacija buvo nutarusi sudaryti Lietuvoje atskirus visus vykdomosios valdžios organus. 1793 m. pavasarį jau veikė atskiros Lietuvos iždo, karo ir edukacijos komisijos[1007]. Dabar vis dėlto sudaroma bendra Edukacijos komisija, o visi kiti organai atskiri. Taip sudaromos atskiros iždo, karo ir policijos komisijos; sudaromi taip pat atskiri asesorių teismai. Ir į seimo teismą lietuvių ir lenkų išrinkta po lygiai. Įsidėmėtina taip pat, kad sudaromos visiškai atskiros komisijos net sienoms su Rusija ir Prūsija išvesti. Antai Lenkijos Rusijos sienai išvesti skiriama komisija iš vienų lenkų, o Lietuvos Rusijos sienai – iš vienų lietuvių. Išvesti sienoms su Prūsija sudaroma viena komisija – iš vienų lenkų, nes Lietuvos Prūsijos siena šį kartą nebuvo paliesta.

[1004] Ten pat, p. 2284, 2295. Anuometinis šios konstitucijos leidinys yra *VDUB*, Cs, 504.

[1005] *Korrespondent*…, p. 2139–2140.

[1006] Nuolatinės Tarybos ir kitų organų narių sąrašas ten pat, p. 2130–2135.

[1007] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*…, t. V, p. 257.

1793 m. seimas didžiojo reformų seimo darbus stengėsi ignoruoti visą laiką, o prieš išsiskirstydamas net priėmė specialią konstituciją, kuria aną seimą skelbia nebuvusį, visus jo nutarimus panaikina ir draudžia juos įtraukti į įstatymų rinkinius[1008]. Tuo pačiu jau grįžtama į laikus prieš 1788 m. seimą. Bet, kaip matome, 1793 m. seimo patvirtintoji valstybės santvarka nuo 1773–1775 m. seimo nustatytosios gerokai skyrėsi. Ir didžiausį skirtumą įnešė naujoji Lietuvos padėtis jungtinėje valstybėje. Šį kartą jau buvo suderinta viskas, ko lietuviai buvo pasiekę 1788–1792 m. seime[1009] ir ką buvo anksčiau turėję. Žuvus Lenkijos padalinimui į dvi provincijas, Lietuva nesunkiai išsikovojo padėtį, visiškai lygią Lenkijai, be to, apgynė ir savo senąją organizaciją, kurią jau 1792 m. Lietuvos konfederacija buvo atstačiusi. Dar prieš seimą įkurtos atskiros Lietuvos karo ir iždo komisijos liko, jų patiektoji ataskaita už tą trumpą veikimo laikotarpį buvo pripažinta[1010] ir buvo išrinkti nauji jų nariai. Greta šių dar buvo įkurtos taip pat Lietuvai ir Lenkijai atskiros policijos komisijos. Iš visų separatistinių 1792 m. Lietuvos konfederacijos aktų seimas nepatvirtino tik perskyrimo Edukacijos komisijos. Naujuoju įstatymu ji vėl buvo palikta bendra ir mišri.

Pagaliau dar tenka pastebėti, kad dabar taip pat buvo užsimota Vilniui grąžinti Lietuvos sostinės teises. Pagal minėtą „Valdymosi formos projektą“ visi centriniai Lietuvos vykdomosios valdžios organai turėjo veikti Vilniuje. Tik svarstant projektą, Lietuvos kiemo iždininkui A. Dziekonskiui ir karaliui pasiūlius, po ilgų ginčų buvo nutarta Gardine palikti Iždo komisiją[1011].

1793 m. lapkričio 23 d. seimas išsiskirstė, krašto valdžia perėjo į Nuolatinės Tarybos ir komisijų rankas, o kovo 24 d. Krokuvoje jau buvo paskelbtas sukilimo aktas. Netrukus visoje Lenkijoje ir Lietuvoje susidarė laikina sukilimo valdžia. Tuo būdu naujosios sudėties komisijoms jau labai trumpai teteko veikti. Naujai sudarytosios policijos komisijos, berods, visai nespėjo susirinkti. Taip pat nespėta buvo vėl sujungti ir edukacijos komisijas. Sukilimui prasidėjus, Vilniuje atskiroji Lietuvos Edukacijos komisija dar tebeveikė, o kai sukilėliai pakorė Varšuvoje jos pirmininką vyskupą J. Kosakovskį, T. Kosciuška jo vieton paskyrė Vilniaus sufraganą D. Pilchovskį[1012].

[1008] *Korrespondent*…, p. 2214–2215.

[1009] Lygus narių skaičius bendruose organuose reiškė palikimą galioti 1791 m. Zaręczenie Wzaiemne Oboyga narodów įstatymą.

[1010] *Korrespondent*…, p. 2096, 2118, 2120, 2143, 2167, 2169.

[1011] Ten pat, p. 2177.

[1012] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*…, t. V, p. 289.

T. Kosciuškos sukilimo metu, kaip žinoma, nuo abiejų sujungtųjų valstybių valdymo iš vieno centro taip pat buvo atsisakyta. Lietuvos reikalams tvarkyti buvo sudaryta vadinamoji Centrinė Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Deputacija. Lenkijos Vyriausiojoj Tautos Taryboj buvo 8 skyriai, 8 vadybos, vadovaujamos 1 žmogaus ir padėjėjų, tuo tarpu Lietuvos Deputacijoj tebuvo 7 tokie skyriai; čia nebuvo užsienių reikalų skyriaus. Šiaip Deputacija nuo Tarybos iš esmės niekuo nesiskyrė. Kiekviena rūpinosi savo kraštu[1013]. Bet smulkiau kalbėti apie sukilimo meto valdymosi aparatą mums jau nėra reikalo, nes, būdama ekstraordinarinė tvarka, kilusi ypatingomis sąlygomis ir tarnaujanti ypatingam tikslui, ji išeina iš mūsų temos rėmų. Tik vis dėlto labai simptominga, kad senųjų Lietuvos atskirumo tradicijų negalima buvo aplenkti nė tokiais nepaprastais, revoliuciniais laikais. Pagaliau dėl tos pačios priežasties Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemės buvo išskirtos į atskirą administracinį vienetą ir Rusijos imperijos sudėty.

Taigi baigiant tenka pasakyti, kad Lietuvos bajorija nuo savos valstybinės organizacijos niekad neatsisakė. Tam tikrais sunkiais momentais – veikiant pašalinėms pajėgoms, o bajorijai rūpinantis savo luominių laisvių išlaikymu – buvo padaryta keletas žingsnių unitarizacijos linkme, bet, pasitaikius progai, senasis dualizmas buvo vėl atstatytas.

[1013] Ten pat, t. VI, p. 17 sqq. Be to, žr. H. Mościcki, *Jakób Jasinski i powstanie Kosciuszk. na Litwie*, Warszawa, 1917.

PABAIGA

Valstybės teoretikai valstybę vis dar tebeapibrėžia kaip teritorinę suverenią korporaciją, kurioje įžiūrimi trys pagrindiniai elementai: tauta, teritorija ir valdžia[1014]. Mes čia nagrinėjome tik pastarojo elemento organizaciją bei jos funkcionavimą Lietuvos ir Lenkijos bendro gyvenimo laikotarpy – vadinamaisiais pounijiniais laikais. Antrieji du elementai iš esmės yra labai susiję ir be jų trečiasis elementas visai nebūtų galimas. Tuo tarpu mes konstatavome, kad ir po 1569 m. Lietuvoje tebebuvo sava ir savaimingai funkcionuojanti valdžios organizacija, kuri tuo pačiu suponuoja ir du pirmuosius valstybės elementus. Valdžios veikimo sfera juk buvo tam tikra valstybės sienų apibrėžta teritorija, kurioje buvo ir pats valdžios subjektas ir jos funkcijų pirmasis objektas, t. y. tauta. Be to, su teritorijos atskirumu mums dar teko ne kartą susidurti. Teko minėti ją kaip Lenkijos ir Lietuvos valdžios organų veikimo ribą, už kurios jau nė vieni negalėjo funkcionuoti; teko ją minėti kaip sferą materialinių išteklių eksploatacijai valstybės reikalams; su Lietuvos Lenkijos valstybine siena taip pat teko susidurti kalbant apie karinių pajėgų organizaciją, apie kariuomenę, kuri visiškai atskirai organizuota, iš Lietuvos į Lenkiją ir priešingai, tegalėjo pakliūti tik kaip talkininkė, pakviesta abiejų valstybių suvereninio seimo; pagaliau su teritorijos atskirumu mums teko susidurti dar netiesiogiai, prisimenant Lietuvos ir Lenkijos konfliktus dėl atskirų teritorijos plotų. Tik atsiminkim, kaip 1611–1613 m. Lietuva apgynė savo teises naujai iš Maskvos atgautoms Smolensko ir gretimoms sritims, kaip 1645–1646 m. už Maskvai perleistą Trubecką išreikalavo priskirti Lietuvai Lenkijos Lojovą su Liubeču; atsiminkim taip pat eilę konfliktų Lietuvos Lenkijos pasieny dėl Lenkijos administracijos bei fiskalinės organizacijos pareigūnų įsiveržimo į Lietuvos teritoriją. Pagaliau šiuo atžvilgiu labai įsidėmėtinas Livonijoje pritaikytas kondominiumo principas.

Atskira valstybinė Lietuvos organizacija po Liublino unijos negali būti kvestionuojama. Tam įrodyti, kaip matėme, yra pakankamai faktų. Mes čia nelietėme, bet taip pat pakankamai yra faktų įrodyti didelei to atskirumo reikšmei visai Respublikai kaip tarptautiniam politiniam vienetui. Yra taip pat pakankamai faktų, rodančių net atskirą Lietuvos valstybės užsienio politiką kaip vaisių jos savarankiško tvarkymosi bei atskirų

[1014] Visų šių trijų elementų kritišką analizę žr. M. Römeris, *Valstybė*, Kaunas 1934, t. I, p. 1. Be to, plg. A. Jaščenka, *Tarptautinės teisės kursas*, Kaunas, 1931, t. I, p. 123–125.

jos visuomenės interesų. Šiam pastarajam faktui nurodyti bent kai kuriais laikotarpiais ir mums čia buvo progos.

Tačiau atskiras Lietuvos valstybinis gyvenimas vis dėlto buvo įterptas į tam tikrus bendro su Lenkija valstybinio junginio rėmus. Be to, abi sujungtos valstybės turėjo grynai respublikoniškųjų bajorų valstybių charakterį, atseit jose viskas priklausė nuo bajorų visuomenės. Šitie valstybinio tvarkymosi principai Lietuvos bajorijos buvo pasiimti iš Lenkijos. Lietuvos bajorija, greta valstybinio tvarkymosi idėjų, taip pat buvo pasisavinusi daugelį kitų lenkiškos kultūros elementų. Abiejų valstybių bajorija – piliečiai – jautėsi sudarą vieną socialinę klasę, vieną visuomenę arba, kaip tada sakydavo, vieną tautą. Tuo būdu ir savarankiško Lietuvos valstybinio gyvenimo, jos valstybės pobūdžio klausimas yra pasidaręs labai komplikuotas. Išaiškinti jį yra juo sunkiau, kad Respublika, kuri niekad nepasiekė teisinės valstybės laipsnio, neturėjo pilnos rašytinės konstitucijos. Jos konstitucija galima laikyti tik pirmajam rinktajam karaliui duotas patvirtinti pagrindines valstybės teises, nuo to meto žinomas Henriko artikulų vardu ir tvirtinamas kiekvieno naujai išrenkamo karaliaus. Nepriklausomojo Respublikos gyvenimo pabaigoje – 1768 m. – atsirado kitas konstitucijos pobūdį turėjęs įstatymas, kiek keistas dar 1775 ir 1793 m., vadinamosios kardinalinės teisės. Bet tiek Henriko artikulai, tiek kardinalinės teisės, tiek pagaliau ir 1791 m. gegužės 3–5 d. konstitucija visos valstybinės santvarkos nelietė. Tai yra įstatymai, kuriuose randame aptartus tik valdovo bei centro valdžios ir piliečių santykius. Jais garantuojama „respublikoniškas“ valstybės charakteris, o pati jos organizacija visai neliečiama. Nerandame valstybės santvarkos paaiškinimų nė kituose įstatymuose, nes visa valstybinė organizacija buvo palengva išaugusi, jokių pagrindinių pakeitimų iki XVIII a. reformų joje nebuvo daroma, jokių neaiškumų dėl institucijų niekad nebuvo kilę, o kas nebuvo kvestionuojama, dėl ko nebuvo ginčų, tas nebuvo tvarkoma ir seimų. Tuo būdu medžiagos apie valstybės organus, jų funkcionavimą ir santykius tenka ieškoti ne įstatymuose, bet imti ją iš paties gyvenimo. Taip elgdamiesi, mes konstatavome, kad Lietuva sociališkai vienalytės bajorų visuomenės požiūriu buvo laikoma trečiąja Respublikos provincija, bet politiškai buvo vienas iš dviejų atskirai organizuotų junginio vienetų, turįs savo atskirą gyvenimą ir atskirą valstybinę organizaciją. Visi jos viduje veikią organai buvo visiškai atskirti ir nei kiek nesusieti su tokiais pačiais Lenkijos organais. Funkcijos bei kompetencijos ne visai tebuvo atskirtos ir kartais jos susimaišydavo tik tų organų bei oficialistų, kurių veikimo sfera buvo susieta su bendrojo valdovo asmeniu bei jo kompetencijai paliktais užsienio politikos reikalais. Šiaip visas gyvenimas buvo tvarkomas savo krašto organų ir rėmėsi

savo krašto ištekliais bei pajėgomis. Pats aukščiausias valstybės organas, suverenės bajorų visuomenės valios reiškėjas – seimas, – tiesa, buvo bendras, bet vienalytis tebuvo jis tik sociališkai. Šia prasme jo veikla buvo visiškai bendra. Tuo tarpu valstybiškai jis buvo ne vienos valstybės visuomenės atstovybė, bet greičiau dviejų sujungtų valstybių atstovų kongresas, kuriame kiekvieni pasireikšdavo su savo interesais ir derėdavosi su antrąja puse. Šitas seimo dvilypumas neabejotinai buvo iškeltas atskiros Lietuvos laikysenos. Atėjus į bendrąjį seimą, Lietuva prisitaikė jau buvusias lenkiško seimo santvarkos bei veiklos savybes (priešseiminius suvažiavimus) ir susikūrė naujas sąlygas (atskirus savo posėdžius). Kai Lietuvai seime savo reikalų nepasisekdavo aprūpinti arba kai ten neišgaudavo jos sutikimo bet kuriuo reikalu karalius, suvereninės jos visuomenės valios pareiškimui būdavo griebiamasi ekstraordinarinės formos (Lietuvos konvokacijų).

Taigi Lietuvos valstybės suverenitetas (žinoma, susiaurintas susirišimo su Lenkija) buvo jos bajoriškosios visuomenės, o vykdomoji valdžia – jos atskirų organų rankose. Tuo būdu kyla klausimas, kaipgi tenka apibūdinti tą bendrąjį politinį junginį, kurį ji sudarė su Lenkija. Kad tai nebuvo vienalytė unitarinė valstybė, šiandieną jau visi pripažįsta[1015]. Tačiau dėl jos santykių su Lenkija pobūdžio sutarimo dar nėra. Nėra taip pat ir įsigalėjusio tam junginiui apibūdinti termino, nes iki šiol tų santykių, kaip minėta, plačiai dar niekas nebuvo tyrinėjęs[1016]. Mums čia padarius pirmąjį tokį bandymą, neišvengiamai tenka susidurti ir su šiuo klausimu.

Nuodugniai išnagrinėjęs valstybinę Lietuvos santvarką priešunijiniais laikais, akademikas Liubavskis taria, kad 1569 m. buvusi padaryta parlamentarinė unija[1017]. Ir nenagrinėjęs pounijinio gyvenimo, jis pastebi, kad, valstybes sujungus, gavusis jų abiejų pajėgų suma, bet ne organinis vienetas. Čia dar tenka pridurti, kad ir seimas, kaip minėta, taip pat nesudarė vienalyčio vieneto, ir valstybinio sugyvenimo formai apibūdinti vargu ar tinka. Be to, ir valstybinėje teisėje parlamentarinės unijos sąvoka tebėra kaip ir nežinoma.

[1015] Apie pažiūrų į Lietuvos Lenkijos santykius po Liublino unijos raidą žr. I. I. Lappo, *Zapadnaja Rossija i jeja sojedinenije s Polšeju v ich istoričeskom prošlom. Istoričeskije očerki*, Praga, 1924, p. 195–204; to paties, Lietuva ir Lenkija…, p. 1–21. Be to, plg. S. Kutrzebos ir J. Adamuso referatus bei diskusijas dėl jų 1935 m. Lenkų istorikų suvažiavime Vilniuje žr. *Pamiętnik VI Powszechnegozjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, Lwów, 1935, t. I: Referaty.

[1016] Net mūsų universiteto profesoriaus A. Jaščenkos tarptautinės teisės kurse (žr. 1014 išnašą) apie Lietuvos Lenkijos junginį nieko nepasakyta (žr. A. Jaščenka, *Tarptautinės teisės kursas…*, p. 116–117, 126–127).

[1017] M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*, p. 847–850; to paties, *Očerk istorii litovsko-russkogo gosudarstva*, Moskva, 1910, p. 292.

Eilėje studijų nagrinėdamas patį Liublino unijos aktą, jo priėmimą ir pounijinio laikotarpio pirmųjų dešimtmečių gyvenimą, prof. I. I. Lappo vartoja federacijos terminą. Juo sekdamas ir gilindamas tas pačias tezes, V. Družčycas savo darbą taip pat baigia teigimu, kad Respublikos santvarkoj esą pasireiškę visi federatyvinio dualizmo elementai[1018]. Tačiau dabar valstybinėje bei tarptautinėje teisėje vartojamąja prasme šis terminas Lietuvos ir Lenkijos junginiui vargu ar tinka. Nebent federacijos sąvoką labai išplėstume ir visus žinomuosius valstybių tipus suskirstytume į dvi rūšis, būtent: į unitarines ir federatyvines valstybes. Kai kurie mokslininkai šitokio paskirstymo ir laikosi[1019], tačiau federatyvinių valstybių kategoriją vis dėlto skirsto į smulkesnes rūšis. Žodžiu, visada stengiamasi operuoti apibrėžtesnėmis sąvokomis.

Valstybės teoretikai, kurie visus lygiateisių valstybių junginius vadina federacijomis plačiąja prasme, jų tarpe išskiria konfederacijas, arba valstybių federacijas *(confédération d'états, Staatenbund),* ir federacijas siaurąja prasme, arba federatyvines valstybes *(état confédératif, Bundesstaat).* Prie šių dviejų rūšių tokiais atvejais yra priskiriamos unijos – realinės ir personalinės. Nesigilindami į visų šių sąvokų aptarimų niuansus bei į juristų nustatomą jų tarpusavio santykį, mes čia tesuminėsime juristų iškeliamas kiekvieno čia suminėtų junginių žymes ir pabandysime jas pritaikyti Lietuvos ir Lenkijos junginiui.

Unijos yra galimos tik monarchijose, nes jos kyla ne iš sutapimo interesų, bet dėl dviejų ar kelių valstybių valdžios susijungimo vieno valdovo asmeny. Jei bendras valdovas atsiranda atsitiktiniu būdu, – kai dėl kurių nors priežasčių kelių valstybių sostai atitenka vienam asmeniui, – unija vadinama personaline, o jei atsiranda tą bendrą valdovą numatąs įstatymas, ji vadinama realine unija. Tad personalinė unija labai lengvai gali iširti, o realinė yra pastovi, gali iširti tik revoliuciniu ar taikiu būdu pakeitus bent vienos tų valstybių konstituciją[1020]. Tuo būdu tarp Lietuvos ir Lenkijos faktiškai personalinė unija buvo nuo Kazimiero iki Žygimanto Augusto, kada vienas bendras valdovas atsirasdavo tik lenkams nuolat išsirenkant savo karaliumi didįjį Lietuvos kunigaikštį. 1492–1501 m. ta unija buvo net visiškai nutrūkusi, ir jos tam laikotarpiui virto tik draugiškomis valstybėmis, valdomomis brolių ir turinčiomis tam tikrų artinančių tikslų.

Realinėje unijoje, kaip minėta, valdovas jau neperskiriamai yra bendras, bet valdovo sutapimas vienam asmeny yra tik fizinis. Monarcho asmeny susilieja kelių atskirų

[1018] V. D. Družčyc, Palaženne Litouska-Belaruskaj dziaržavy…, p. 251.

[1019] A. Jaščenka, *Tarptautinės teisės kursas…*, p. 116, 127.

[1020] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, III Auflage, Berlin 1914, p. 750–752; N. M. Korkunov, *Russkoje gosudarstvennoje pravo*, S. Peterburg, 1904, t. I, p. 141–143; A. Jaščenko, *Teorija federalizma*, Jurjev, 1912, p. 315–319.

valstybių organai, bet ne vienas bendras visų valstybių organas. Tuo ji ir skiriasi nuo federatyvinės monarchinės valstybės, kurioje monarchas kiekvieno vieneto yra pripažįstamas bendruoju viso junginio organu, o be to, greta jo atsiranda kitų nuolatinių bendrųjų institucijų. Realinė unija atsiranda dažniausiai po susitarimo. Tokios unijinės valstybės viduje gali labai daug kuo skirtis. Vieną politinį vienetą jos sudaro tik prieš užsienius. Šiaip jos yra visiškai nepriklausomos ir, žinoma, lygtinai suverenės. Jose taip pat nėra bendros pilietybės[1021]. Jei dabar su šitokia sąvoka atsigręšime į Lietuvos Lenkijos valstybių junginį, pamatysime, kad ir realinės unijos sąvoka jam sunkiai tepritaikoma. Tiesa, ir čia valdovas buvo neperskiriamai bendras, bet pagal unijos aktą ir ypač pagal lenkišką jo interpretaciją jis buvo skaitomas vienu jungtinės valstybės organu. Tik pagal lietuviškąją abiejų valstybių santykių koncepciją jame buvo sujungti dviejų valstybių organai, du atskiri sostai, dviejų monarchų funkcijos. Kaip matėme, lietuviškoji koncepcija taip pat nepripažino bendros pilietybės. Buvo tik numatytos tam tikros įpilietinimo sąlygos ir galimybė būti dviejų valstybių piliečiais. Bet kartu buvo ir kitoniško pobūdžio bendra pilietybė, būtent, priklausymas tam tikras teises turinčiai bajoriškajai visuomenei. Ši pilietybė būdavo gaunama vadinamojo indigenato pripažinimo aktu, kuriuo svetimšalis būdavo priimamas į luomą. Kadangi tas luomas turėjo dvi atskirai organizuotas valstybes, tai, kuriai iš tų valstybių naujasis pilietis priklausys, turėjo nulemti jo įsigytasis turtas. Šitokia lietuviškoji santykių interpretacija, kaip matėme, buvo laimėjusi. Tačiau lenkiškoji koncepcija valdovą pripažino bendru, bet ne dvilypiu monarchu; taip pat savais sumetimais priklausymą prie vienodas teises turinčios socialinės korporacijos linko laikyti bendrąja pilietybe. Tuo būdu jų koncepcija šiuo atžvilgiu artėjo prie valstybės teisėje žinomos federatyvinės valstybės sąvokos. Be to, mums Lietuvos Lenkijos valstybinį junginį verčia palyginti su federacijomis ir respublikoniškasis sujungtų valstybių pobūdis bei bendrasis seimas, nes vienas pagrindinių federatyvinio junginio požymių ir yra visų jo vienetų dalyvavimas viseto valios suformavime.

Valstybių federacija, arba konfederacija *(Staatenbund),* valstybės moksle yra vadinama visiškai nepriklausomų valstybių tarptautinio pobūdžio sąjunga bendriesiems tikslams siekti, turinti bendrą valdžią, kuri vis dėlto neturi jokios galios (jokio imperiumo) atskirose, į konfederaciją įeinančiose valstybėse ir gali veikti tik per suverenės savo valdžias. Juridiškai kiekvienas vienetas bet kada gali iš junginio išeiti ir jam sulaikyti

[1021] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre…*, p. 754–756; *System der subjektiven offentlichen Rechte*, Tübingen, 1919, p. 307–309; A. Jaščenka, *Tarptautinės teisės kursas…*, p. 127.

visas junginys teturi tarptautinės teisės priemonių, dažniausiai karą[1022]. Tuo tarpu federatyvinės valstybės *(Bundestaat)* narių suverenumas ir teisiškai yra susiaurintas ir jie visi sudaro ne vien tarptautinį, bet ir valstybinį vienetą. Ir federatyvinės valstybės nariai tebėra valstybės, nes tam tikra veikimo sfera yra palikta joms visiškai laisvai tvarkyti, o be to, jos visos dalyvauja bendrojoje valdžioje. Tačiau federatyvinė valstybė turi bendrą centro valdžią, kuriai yra pavesta tam tikra veikimo sfera, tam tikri reikalai visuose atskiruose vienetuose. Tuos reikalus centro valdžia tvarko lygiai taip kaip ir unitarinėje valstybėje, bet visa kita turi savo žinioje atskiros kraštų valdžios. Pačios tos atskiros valstybės priklauso federatyvinės valstybės centro valdžios, turinčios ir tiesioginių santykių su paskirų vienetų gyventojais, ko nėra konfederacijose. Tuo būdu jos artėja prie autonominių vienetų, bet skiriasi nuo jų tuo, kad jos pačios dalyvauja centro valdžioje ir centro valdžios kompetencijai nepriklausomose srityse turi pilnas teises pačios iš savęs, o autonominių vienetų organai savo teises yra gavę iš centro valdžios. Tas pats dalyvavimas viseto valios formavime, bendrųjų įstatymų leidime ir vykdomojoje valdžioje jos narius skiria nuo vasalinių valstybių. Federatyvinė valstybė savo kompetencijai priklausantiems reikalams tenkinti turi savo kariuomenę, savo finansus, savus administracijos organus bei teismus, savo įstatymų leidimo organą ir priverčiamąją organizaciją vidujinei egzekucijai vykdyti. O kiek savarankiškos dar lieka atskiros valstybės, priklauso nuo federatyvinės valstybės konstitucijos, kuri nustato viso junginio ir atskirų jo narių kompetencijų sferas[1023].

Iš šitų nupasakotų žymių matome, kad Lietuvos ir Lenkijos valstybių junginys neatitinka ir moksle priimtosios federatyvinės valstybės sąvokos. Siekdami valstybių suliejimo, unijos akto autoriai, kiekvienoje valstybėje palikę atskirą vykdomąją ir teismų valdžią, įstatymų leidimo valdžią paliko vienam organui, kuris praktikoje vis dėlto išėjo dvilypis. Be karaliaus – tituliario vykdomosios valdžios galvos, kurį pripažinti bendru jungtinių valstybių organu vargu ar galime, ir be visagalio seimo, kuris kaip visuma rūpinosi tik bendraisiais bajorijos luominiais reikalais ir saugojo jos laisves, kuriame vis dėlto savo krašto reikalus aprūpindavo kiekvienos valstybės atskirai, jokių kitų bendrų organų nebuvo. Nebuvo nei bendrų finansų, nei bendros kariuomenės, nei bendrų

[1022] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, p. 762–766; *System der subjektiven offentlichen Rechte…*, p. 306–307; H. Rehm, *Allgemeine Staatslehre*, Freiburg, 1899, p. 86–87; A. Jaščenka, *Tarptautinės teisės kursas…*, p. 117–122, 125.

[1023] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre…*, p. 770–774, 782–783; *System der subjektiven offentlichen Rechte…*, p. 295, 297; H. Rehm, *Allgemeine Staatslehre…*, p. 86; N. M. Korkunov, *Russkoje gosudarstvennoje pravo…*, p. 144–145, 149; A. Jaščenka, *Teorija federalizma…*, p. 320, 350.

administracijos organų, nei bendrų teismų (jei neskaitysime kai kurias bylas sprendusio seimo teismo). Tuo tarpu federatyvinėje valstybėje, kaip minėta, tokie organai yra būtina žymė. Tiesa, nuo 1773–1775 m. seimo Respublikoje atsirado net du abi valstybes apimą organai – Edukacijos komisija ir Nuolatinė Taryba. Tačiau Lietuvos ir Lenkijos valstybinis junginys federatyvinio junginio charakterio neįgavo nė dabar. Edukacijos komisija, kuriai buvo pavesta rūpintis tam tikra sritimi abiejose valstybėse, yra jau iš tikro federatinės santvarkos pobūdžio lopas, bet ji visos junginio organizacijos negali charakterizuoti, nes jos veikimo sfera išėjo už anais laikais pripažįstamų valstybės funkcijų. Tai buvo greičiau ne valstybės, bet bajoriškosios visuomenės savo reikalams sukurtas pašalinis organas, lyg kokia bendrovė, likusi seimo priežiūroje tik dėl to, kad bajorija kitos organizacijos neturėjo. Tuo tarpu valdymosi sistemą charakterizavo Nuolatinė Taryba. O ji, kaip matėme, iš tikro buvo ne pati vykdomoji valdžia, bet tik prižiūrimasis organas su rezoliutyvine valdžia, savotiškas administracijos teismas. Tiesa, nuo 1776 m., kada buvo panaikintos karo komisijos ir kariuomenė pavesta Nuolatinės Tarybos Karo departamentui, ji šiuo atžvilgiu įgijo jau ir vykdomosios valdžios funkcijų. Bet vis dėlto tai buvo tik atsitiktinis, jos esminio charakterio nepakeičiąs reiškinys, ir pilno federatyvinio junginio charakterio Lietuva su Lenkija nė dabar neįgavo. Tą bandė įvykdyti tik 1788–1792 m. reformų seimas, užsimojęs sukurti vieną vykdomąją centro valdžią, tačiau šią naująją santvarką įgyvendinti jau nebuvo kada. 1793 m. seime buvo išdirbta nauja konstitucija, paremta senąja dvilypumo koncepcija.

Apskritai visa Lietuvos Lenkijos sugyvenimo istorija rodo, kad lenkai, kurie pradžioje stengėsi apginti unitarinės valstybės koncepciją, vėliau, jau susigyvenę su savarankiškos Lietuvos valstybės faktu, siekė sudaryti tvirtą federatyvinio pobūdžio valdžią. To jie tarėsi galį pasiekti bendrajame seime, kurį laikė vieningu abiejų valstybių valios reiškėju ir kompetentingu spręsti visus konstitucinius klausimus. Tuo tarpu lietuviai savo ryšius su Lenkija laikė ne konstitucinio, bet susitarimo pobūdžio ryšiais ir neprileido nė minties, kad tie ryšiai bei sąlygos galėtų būti pakeistos seimo (ir dar konfederacinio) autoritetu, kuriame jie turėjo mažiau atstovų ir savo tezių jokiu būdu nebūtų galėję atlaikyti. Kaip matėme, jie ne kartą buvo pareiškę, kad, kas juos liečia, gali būti priimta tik laisvo susitarimo keliu, nes ir patys ryšiai buvę užmegzti susitarus ir numačius tam tikras sugyvenimo sąlygas. Kiekvienas tų sąlygų įžeidimas esąs suardymas pačios unijos sutarties ir atpalaiduojąs juos nuo visų ryšių. Šitą savo tezę ir mažytė Lietuvos atstovų saujelė, kaip matėme, apgynė net reformų seime. Dėl to, prieš galutinai sutvarkant centro valdžios organus, buvo priimtas naujas unijos sąlygas apibrėžiąs aktas, pavadin-

tas *Zaręczenie wzaiemne oboyga narodów.* Tuo būdu lietuviškoji santykių koncepcija bei jų ginamoji tezė greičiau atitiko valstybės teisėje žinomai valstybių federacijos sąvokai. Rodos, galima ją laikyti ir realine unija, tik suprantant ją siaurąja to žodžio prasme, t. y., išskiriant iš tos sąvokos monarchiškas federatyvines valstybes, kuriose valdovas pripažįstamas bendru junginin įeinančių valstybių organu ir prie kurio esti dar kitų nuolatinių bendrų valdžios organų. Šią pastarąją sąvoką greičiau atitiko lenkiškoji koncepcija. Tačiau visų federatyvinės valstybės atributų Respublikai vis tiek trūko. Svarbiausia, trūko išoriniams veiksmams arba vidujinei egzekucijai vykdomosios organizacijos. Net Nuolatinė Taryba buvo tik atskirų valstybių vykdomosios valdžios veiksmus kvalifikuojąs organas, kuris, be to, sprendė atitinkamo krašto, bet ne viso junginio bendrų įstatymų įvykdymą, o priverčiamosios egzekucinės organizacijos visai nebuvo.

Baigiant tenka pasakyti, kad Respublikai vargu ar galima pritaikyti kurį valstybės teoretikų vartojamą terminą. Čia, žinoma, nėra nieko nuostabaus. Juk ne valstybės kuriasi pagal teorijas, bet teorijos yra sudaromos išnagrinėjus gyvenime pasireiškiančius faktus. Tuo tarpu valstybės teoretikai savo stebėjimų objektu į Respubliką panašaus junginio neturėjo, į ją pačią savo akių taip pat neatkreipė. Tuo būdu atitinkamo termino nė negalėjo atsirasti. Pagaliau naujo termino čia gal nė nereikėtų, gal reikėtų tik kiek modifikuoti valstybinių junginių suskirstymo pagrindą. Vieno aptarimo, definicijos pakeitimo, prikergimo naujų žymių kuriai esamai kategorijai, rodos, vis dėlto nepakaktų. Tačiau mums čia imtis spręsti juridinius klausimus, operuoti grynai juridinėmis sąvokomis bei kategorijomis, žinoma, netinka. Tai jau valstybinės bei tarptautinės teisės specialistų uždavinys. Mes čia pasitenkinsime tik nurodę to junginio esminius bruožus. Lietuvos ir Lenkijos junginys buvo ypatingas, pasaulio istorijoje daugeliu atžvilgių unikumas. Abi valstybės buvo grynai luominės, bajoriškos ir vienodai sutvarkytos respublikos, o jų piliečiai surišti luominiais interesais. Kai reikalas liesdavo luomines teises, kai jie kovodavo su karaliumi, spausdavo kitus luomus, ar kai didžiuodavosi savo laisvėmis, savo santvarkos pranašumu prieš kitas valstybes, tada jų abiejų piliečiai – bajorai – jausdavosi sudarą vieną vienalytę visuomenę, vieną „tautą“, turinčią savo valstybinę organizaciją – vadinamąją Respubliką. Šitos suverenės visuomenės valios reiškėjas, jos laisvių saugotojas bei gynėjas buvo bendrasis seimas. Visais kitais atžvilgiais valstybės buvo atskiros. Kiekvienas kraštas, jo bajorija pasirūpindavo savo reikalus išspręsti tame pačiame bendrajame seime. Lietuvos bajorijai ten taip pat tekdavo ginti savo atskirą valstybinę organizaciją, laikomą viena pagrindinių jos teisių, garantuotų unijos aktų. Visa tai buvo atliekama atitinkamai sutvarkius seimo darbą – vie-

nalytę bajoriškosios visuomenės atstovybę pavertus dvilypiu valstybiniu organu. Kaip luominiai interesai bei bendri santvarkos principai abi valstybes artino, taip politiniai bei ekonominiai interesai jas labai skyrė ir neprileido net prie bendros pilietybės. Greta priklausymo tokias pačias teises turinčiai visuomenei, greta indigenato, kad galėtų kas dalyvauti valstybės gyvenime, dar buvo būtinas priklausymas atitinkamo krašto bajorijos korporacijai – terrigenatas.

PRIEDAI[a]

1. 1583 m. rugpjūčio 13 d. Stepono Batoro laiškas vyskupui M. Giedraičiui ir kitiems Lietuvos ponams

Originalas *KAKA*[b] tuo tarpu yra paskolintas Bažnytiniam muziejui.

Stephanus Dei gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Samogitiae, Masoviae, Livoniae etc., nec non Princeps Transilvaniae.

Re*veren*de, Mag*nifi*ce ac Gen*erose*, syn*cere* et fide*liter* nobis dilecti.

Quod cum assignav*is*semus et constituissemus tempus et diem certam, v*idelicet* vigesimam octobris ad conuentum Vilnen*sem* correcturae Statuti in eundae et perficiundae gratia. Senatores aut*em* nostri et reliqui Status M. D. Lituaniae a*nim*aduerte*runt* praesentiam s*inceritatum* et fidel*itatum vest*rar*um* esse summopere necesariam. Ideoque a nobis 1*iter*is suis petierunt ut s*inceritates* et fid*elitates* v*estras* admoneremus, quoad id tempus suprarecensitum interesse non praetermittant. Rem itaque nos equam esse censentes, quandoquidem etiam sub id tempus propter pessundantionem itineris a negocio Commissionis sibi concessae supersedere si*nceritates* et fide*litates* v*est*ras necessum erit, eaque propter s. et. fid. v*estr*as hortamur et monemus, ut isti conuentui adesse non mo*do* non negligant, verum etiam pro tempore illo venientes eo vota et suffragia sua, quam ma*xime* iustitae sanctae consentanea refferant, inhaerendo nimirum conditionibus ijs, quae inter utrumque Statum – spiritualem et saecularem – in adminsitran*da* iustitia ac judiciis exercendis in Regno nostro obseruantur.

Tandem s*inceritates* et fide*litates vestr*as bene cupimus valere.

Datum Niepolomicijs, die 13 mensis Augusti, Anno Domini 1583.

Stephanus Rex.

Antroje laiško pusėje adresas: Reuerendo in Chr*isto* Patri Melchiori Gedruiz, Ep*iscopo* Samogitiae; Magnifico Joanni Volminski, Castellano Polocensi; Generoso Wenceslao Agripa, Notario nostro in M. D. Lithuaniae syn*cere* et fidel*iter* nobis dilectis.

Antspaudas mažytis, neįskaitomas.

2. 1591 m. balandžio 7 d. Zigmanto Vazos laiškas vyskupui M. Giedraičiui

Originalas *KAKA* [a] tuo tarpu yra paskolintas Bažnytiniam muziejui.

Sigismundus Tertius, Dei gracia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Samogitiae, Masoviae, Livoniaeque nec non regni Sueciae proximus heres et futurus Rex.

Reverendissime in Christo Pater, sincere nobis dilecte,

Daliśmy znać *Swiętobliwości Waszej* przedtim, zesmy beli seimiki powiatowe w woiewodztwach i powieciech W*ielkiego* X*ięstwa* L*itewskiego* na czasy pewne złożyli i po nich ziazd główny w Wilnie na dzień 13[b] Maia dla obmyslauania o wielkich niebespeczenstwach Rzeczyp*ospoli*tei, które tak od postronnich sąsiadów, s turek i od tatar, zachodzą; a namniei i dla uspokoienia domowych niesnasek i zascia, także dla zaplati ludziom służebnym zasłużonego ich, ktorzi za niezapłaceniem zołdow ich nie małe w maiętnosciach naszich i szlacheckich szkodi poczinili i czynią. Poniewarz o tim posłowie z woiewodztw i powiatów W.° X.[a] L.° na seimie pszeszłim nic stanowić nie chcieli, odzywaiąc się s tim do braci swei w domiech pozostałei, żądamy tedy Up*rzejmości* W*aszej*, aby na ten ziazd główny do Wilna przibyc a starania swego do tego prziłożyc nie zaniechał, prziwodząc persuasiom swemi animuse ludzkie, zęby się do tego schilili, iakoby nie po czasie, ale przed czasem wszitkiemu się zabiezec mogło; gdiż bez ratunku i prziłożenia się stanów narodu W. X. L.° My tim wszitkim potrzebom Rzpstei, iako upominkom tureckim i tatarskim, także i w zapłacie żołnierzom żadną miarą dosc uczynić nie możemy. Acz nie w wielu woiewodztwach innych seimiki się odprawili i po wielkiei części posłom swym na ziezdzie głównym ratunek iaki nam i potrzebom Rptei namawiać i uczynić pozwoli i poruczyli, ale zasie w niktorich ziemiach abo powieciech śmieli to niektorzi udawać, iakoby iusz Rpta ze wszech stron prawie gruntownie uspokoiona była i żadne iei niebespieczenstwo nie zachodziło, i iuz nic na to ważyć ani się

żadną rzeczą do tego przikładac nie trzeba. W prawdzie życzylibyśmy my państwom naszym, i życzymy wiernie, i owszem się sami wszelakim słusznym sposobem pilnie staramy, ale żeby iuż miał byc pewny pokoi, o tim ani sami wiemy, ani obiecowac zapewnię możemy; zwłaszcza za zwłoką taką, która się w tim postępku dzieie. Boże dai, aby ci niepewni powiadacze barzo Rptei nie zawiedli, do zguby iei nie prziwiedli plonnemi wieściami swemi; bo na to zesmy te zimę w pokoiu siedzieli, spodziewać się nie trzeba, gdiz taki iest zwyczai tego nieprziaciela, że zimę w pokoiu siedzi, a latem woiuie. I nam lato ma prziniesc i skazać, iesli pokoi czyli woinę z nim mieć będziemy. A gdybyśmy o pewnym pokoiu abo woinie wiedzieli, nie zaniechalibyśmy Up. W. i drugim, komu to należy, oznaimic. Od tatorow zas nie maią pokoiu państwa nasze, bo i teraz zimie nie małe woisko pod Korsun, Czerkasy i Kaniew wtargnęło było. I chociaż naszim P*an* Bog więcei szczęścił i błogosławił, że do końca pociechi nie odnieśli i cało nie uszli, wszakże tez bez szkodi ubogich ludzi poddanych naszych byc to nie mogło. Należy tedy S. W. iako Senatorowi i stróżowi Rpstei ludziom otwirzac oczy i okazać drogę młodszei braci, aby płonnym rzeczom wiari nie dawali a na niepewnych i zgoła omylnych wieściach i rzeczach bespeczenstwa i całości Rpstei wszitkiei nie sadzili; gdi nie o zgubę kilku abo kilkunastu, ale o wszitkich idzie. Nie wspominamy tu csoby naszei i defectow, które się około nas dzieią i które skromnie znosimy, mogąc w oiczyznie naszei byc bez tego, byśmy na wezwanie i powołanie Boże oglądać się nie chcieli, ktori nam ten lud wielki a niezliczony do rządzenia i sprawowania w ręce podał. Jednak tez zamilczeć się nie godzi, gdiz onera wielkie na sobie nosimy, a odprawowac ich, ale nawet i sami życ, nie mamy czym. Przetoż żądamy S. W. abyś na ten ziazd przibyc nie omieszkiwał, a był powodem do tego, aby stany te gwałtowne potrzeby Rpstei i skarb nasz ratowali podatkiem takim, iaki iest w Coronie ufalony, iako tez mytem nowo podwyzsonym na dwie lecie. Co my od Up. W. wdzięcznie prziiąwszi łaskawie pamiętać chcemy, którego dobrze zdrowego byc żądamy.

Z Crakowa VII dn*ia* Aprilis anno Do*mi*ni MDXCJ.

Sigismundus Rex.

Antroje laiško pusėje didysis valstybės antspaudas ir adresas:

In Christo Patri Domino Melchiori Duci de Giedroic, Episcopo Samogitiensi ac Senatori nostro, Synecre nobis dilecto.

3. Upytės pavieto instrukcija atstovams į 1613 m. Vilniaus konvokaciją

Įrašas Upytės pilies teismo knygoje, *VDUB RS*, Nr. 4 (fol. 502a–503). (Instrukcija įrašyta be jokių kanceliarinių prierašų. Senąja numeracija ji neturėjo jokio Nr., buvo tarp Nr. 254 ir 255, naująja numeracija ji turi Nr. 256.)

Instrukcya od nas obywateliow powiatu Upitskiego na convokaciią Wileńską w roku teraznieyszym tysiąc szesc seth trzynastym m*iesią*ca nowembra czwartego dnia przypadaiącą, ich M*os*ciam Panom posłom naszym – Panu Janowi Wolminskiemu, Dzierżawcy krewskiemu a Panu Zygmuntowi Kamieńskiemu – od nas obranym dana.

Iż kroi Jego M*osc* te convocaciią dlia zniesienia confederatow y ciężarów a niebespieczenstwa naszego złozyc raczył, maią tam w colie PP. posłowie naszy, po oddaniu wierności poddaństwa naszego, iako naypilniey podziękować za pilne a oycowskie staranie o dobro R*zeczy* P*ospolitej* naszey.

A yż się ta woyna Moskiewska nas w takie długi y w niebespieczenstwa od nieprzyiacielia postoronnego y domowego wprawiła, a zwłaszcza, że od swoich własnych braci zdrowia y maiętnosci nasze periclitantur, a inszych sposobów do zniesienia tych ciężarów ani Kroi Jego M. nie oznaymuie, ani my sami, nie wiedząc o intencii drugiey braci naszey, tak tu w xięstwie litewskim, iako y w koronie polskiey, wynaliesc modum dostatecznie nie możemy, zlecamy tedy PP. posłom naszym, aby tam to, co expediet salus Res publica, równo z drugimi, nie będąc ani primi, ani ultimi, tile pobormi na ten czas dźwignęli, ilie wszyscy zgodnie z drugich powiatów postąpią, przy więtszey części stoiąc, iednali tym sposobem, iakobysmy iusz na potym na przyszłym seymie od tego poborowania wolnymi zostali, wydatkach naszych z drugimi powiatami ten powiat Upitski porównany był. Co iesliby zas wszytkich zgody nie było, tedy się do nas s tym odezwać maią.

Osobliwie tesz maią PP. Posłowie naszy, Ich Mci panów senatorów napomnieć y prosic, aby swey przysiędzie y powinnosci dosyć czynili, gdysz nic innego do takich inconuencenciey nie przychodzi R*zecz* P*ospolita* nasza, ieno || że się absentitiią na seymie, a zatym, z radą swą unikaiąc, do takich ciężarów y niebespieczenstwa przychodzimy; jakoż prawo o senatorzem takich do execucyi przywiedzona było, starać się ma.

A iż do tego czasu ieszcze sprawiedliwości nie odnieśli strony zburzenia zboru Wileńskiego, maią się tedy PP. Posłowie naszy o to starać, iakoby s tey conwokacii, gdy

posłowie do Kr. Jego M. odprawieni będą, miedzi inszemi y to w peticiey włożyli, aby Krol Jego M. nie czekaiąc seymu satis factionem sprawiedliwość uczynic raczył. Jednakże tym ziazd trudnić się nie ma.

A iż mamy srogie prawo o tumultach opisane, iednak że na nogach swych nie ostawa się, ale y owszem ieszcze się szyrzą, zaczym ludzie swowolni, nie bacząc grozy, tym barziey swowolenstwa zażywała. Zagradzaiąc tedy taką zbyteczną mysi onych, gdzie by się aktor ozwał w takiey rzeczy o zbytek, Ich Mc Panowie Posłowie pilno postrzec maią, iakoby na potym tacy wszędy karani byli, nieodwłoczeniey temu skuteczną sprawiedliwość ukrzywdzony odniósł.

W tych [i] iinszych sprawach w R. P. należących, zlecamy PP. Posłom naszym z ych Mciami stany convokacyi należącemi, znioszy się z bracią pany posły inszych powiatów, we wszytkim radzie, coby było z dobrym y pożytecznym R. P. naszey. Ich Mc Panowie Posłowie mianowani ode dnia czwartego nowembra W roku teraznieyszym tysiąc szesc seth trzynastym za niedziel dwie do Poniewieża z Relacyą przybyć maią.

4. 1613 m. Vilniaus konvokacijos nutarimas[a]

Įrašas Upytės pilies teismo knygoje, *VDUB RS*, Nr. 4 (fol. 503–506), dok. Nr. 257 (sen. num. Nr. 255)[b].

My Rady Duchwne y świeckie y Posłowie ziemscy ze wszistkich woiewodstw, Ziem, Powiatów W*ielkiego* X*ięstwa* Lite*wskiego* zjachawszy się tu na conuocatią abo zjazd główny, od krolia Jego M*ości* Pana naszego M*iłoś*ciwego nam złożony, y wysłuchaw||szy propositii Kr. Jego M., a bacząc jako R*zecz*P*ospoli*ta, oyczyzna nasza od rożnych confederatow y od kozaków niżowych iest barzo ucisniona, utrapiona y od postronnego nieprzyiacielia wielkim niebespieczenstwem ogarniona, z miłosci naszey synowskiey, chcąc miłą oyczyznę naszą od domowego wnętrznego ucisku y utrapienia iako od postronnego niebespieczenswa ratować; a widząc, że panowie żołnierze, bracia naszy, ustawiczniemi staciiami bez przestanku nas y poddannych naszych trapią, których inaczey zniesc y zbyć nie możemi, jeno przez zapłatę zasłużonego ych, na co iuż niektóre Woiewodstwa y Powiaty, nie czekaiąc nie tylko seymu walnego, ale y ziazdu tego głównego, jedni po cztyry złote, drudzy po trzy złote, drudzy też po dwa

złote z włoki pozwolili y do poborców swych wydali, my też przykładem ich z dobrey woli naszey zgodnie na ninieyszym ziezdzie głównym po cztyry złote z włoki na tak gwałtowną potrzebę dac pozwoliliśmy y wydać ie mamy do Poborców w każdych powieciech na daley do święta Rzymskiego poczęcia Panny Maryiey, ktorę będzie ósmego dnia Decembra, w roku ninieyszym. A Poborcy, wybrawszy te podatki, zaraz do skarbu W*ielkie*go X*ięstwa* L*itewskie*go znosic y oddawać maią na daley do Ś*więte*go Tomasza święta Rzymskiego blisko przyszłego; a jego M. pan Podskarbi te podatki nasze nie na co inszego, ieno na zapłacenie żołnierzom Inflantskim y confederatom Breskim, a na obronę wszystkie Ukrainy Wieº Xª Litº obracać ma y lidżbę z nich uczinic powinien będzie.

To też sobie waruiemy, że to, co teraz z dobrey woli, chęci y miłości naszey ku oyczyznie czyniemy, w segwele y zwyczaie isc nie ma. A iesliby na seymie przyszłym bracia naszy Ich M. PP. obywatele Korony takoweż podatki uchwalili, tedy to, co my teraz nie czekaiąc seymu dac pozwoliamy, ma to nam byc potrącona za uchwałą seymową y iusz tego drugi raz dawać || nie będziemy powinni. Czego PP. Posłowie naszy Wieº Xª Litº na seymie poprzecz maią.

Żydowe też pogłowne dwoie dac maią, oprócz tych, którzy przez ogień w Bresciu y w inszych miastach Wº Xª Litº pogorzali. Także y tatarowie wszyscy pogłowne dwoie dac będą, o których konstytucyą seymu blisko przeszłego[1024] reassumuiemy y przy mocy zostawuiemy, nie dopuszczaiąc exeptyi żadnemi listami; wedle ktorey constytucyi PP. Poborcowie, iako w wybieraniu poborów, tak y tego pogłownego s tatar zachować się maią. A pogłowne żydowskie skarb Krolia Jego M. Wielkiego Xª Litewskiego wybirac albo arendowac ma.

Szosowe w miastach y miasteczkach z domów y pliacow dwoie postanowiamy; czy iednak, którzy tyka powrozy, reszota, sita, wiadra, koła i ynsze rzeczy drobne dlia wyżywienia swego na targ przywozyc będą, za kupcy y przekupnie rozumiani byc nie maią. A komornicy, co domów swych nie maią, z naimu w cudzych mieszkaią, iedno tylko Szosowe dac maią. A ten Szos PP. Poborcowie przy poborach wybirac maią, których iednak w tym napominamy, aby na liudziach rzeczy niesłusznych nie wyciągali y krzywdy im nie czynili. Osobliwie aby poddanych szliacheckich po drogach nie łapali

[1024] Įraše „przyszłego“. Čia minimoji 1613 m. seimo konstitucija (*VL*, t. III, p. 98–99 (fol. 202)) draudžia totoriams būti rotmistrais, karužais ir paručnikais. Esą parsisamdydami kariuomenėn totoriai nebepildą savo pareigų eiti į karą etmonui pašaukus. Dėl to, tad draudžiama juos samdyti ir jų vadovybėje tarnauti. Totorių vadovaujamoms dalims iždininkai neturį teisės išmokėti algų. Apie totorių pagalvės mokestį (po 2 auks.) kalba tik to seimo mokesčių universalas (ten pat, p. 114 (fol. 233–234)).

a kwitowego od kwitów nic więcey, ieno po trzy groszy brali; w czym wszytkim, iesliby przeciwko temu postanowieniu Panowie Poborcowie wykroczyli, penie constytucyiey y uniwersale blisko przeszłego[1025] seymu podlegać maią.

A iż kozacy niżovi swowolnie na nas następuią, y yusz w dobrach, yako xiążęcia Jego Mści pana podczaszego słuckich, także w wieliu inszych maietnosciach duchownych y szliacheckich wielkie uciski y zbytki liudziom czynią, tedy przeciwko tey opresy powstać a gwałtowi || swowolnych liudzi gwałtem też odpirac y odeymowac się chcemy, y obieccuiemy to sobie dobremi cnotliwemi słowy szliacheckiemi zyscic; y bracią naszą doma pozostałą vigore tego głównego naszego ziazdu tymże obwiązuiemy, yż za oznaymieniem nam od wodza na ten odpór kozakom od krolia Jego M. naznaczonego, o któręgośmy prosząc do Krolia Jego M. z ziazdu tego pisali, y od chorążych naszych powiatowych – oczym listy abo uniwersały do nas w woiewodswach y powiatach Grodski urząd rozsyłać ma – stawic się wszyscy osobami swemi będziemy. A iesliby wódz od Krolia Jego M. tak przetko, iako portzeba wyciągać będzie, nie był naznaczony, tedy za oznaymieniem woiewody abo kaszteliana, lub też marszalka swego powiatu, y od chorążego, pod chorągwią powiatową, yako na gwałth, kozdy wedla przemożenia swego ruszyć się powinni będziemy; gdzie tesz Ich Mosc Panowie Senatorowie doma pozostali, który na seym nie poiadą, sami s pocztami swemi stawie się maią. Także miasta Krolia Jego M. na też potrzebę, za tym że oznaymieniem, posiłki swoie dac będą powini. Wymuiąc s tey powinności obywatelow tamtych woiewodstw y powiatów y miasta Ukrainy, którzy przeciwko nieprzyiacielowi postronnemu często ruszać się muszą; także y posłów, którzy będą s powiatów na seym wysłani. Wszakosz niektóre powiaty, a mianowicie powiat Upitski y ziemia Żmoidzka, yż nie mieli o tym zlecenia, wzięli do braciey.

Mamy też y obecuiemy prosic Krolia Jego M., yakoby w sprawie o zburzeniu Zboru wileńskiego skuteczna się na seymie przyszłym sprawiedliwość stała.

Constytucyią seymu przeszłego o żołnierzu z woiewodstw y powiatów[1026] reassumuiąc y do skutku przywodząc, postanowiamy, || aby w woiewodstwach y powieciech przyległych na gromnice blisko przyszłe Rotmistrze obrani i Królowi Jego M. prezentowani byli; aby ym Jego Królewska Mosc listy przypowiedne dac rozkazać raczył.

[1025] Įraše „przyszłego“ 1613 m. mokesčių universale bausmės už bajorų valstiečių varginimą nėra numatytos. Nėra jos ir Lietuvai skirtųjų konstitucijų tarpe. Tik viena Lenkijos konstitucija draudžia karališkųjų dvarų laikytojams imti iš tokių; valstiečių prekybos mokestį, „sub poena centum maioarum“ (*VL*, t. III, p. 88 (fol. 180)).

[1026] Žr. *VL*, t. III, p. 80 (fol. 164).

Iż się częstokroć w drukowanych constytucyach seymowych wielkie errores dzieią y te rzeczy się pokazuią, o których Posłowie naszy w kole poselskim nie mawiaią, przeto PP. Posłowie naszy maią się o to starać na seymie, aby zaraz po conclusy seymowey, nadaley na zaiutrz, albo trzeciego dnia, constytucją W. X. Lit. należącą, s podpisem ręki marszałkowskiey, do Jego M. Pana Canclera W° Xª Litº oddawali. A Jego M. Pan Canclerz ma pod pieczęcią Jego Krolewskiey Mści zaraz w powiaty te Constytucye rozesłać y w Wilnie dac drukować.

Constytucyą Roku tysiąc szesc set iedynastego, iż prawu słuszności y sprawiedliwości swiętey przeciwna, o rozgraniczeniu woiewodztwa Breskiego z woiewodstwy koronnemi – Lubelskimi y Podliaskimi[1027] – prywatym, bez woli y consensu wszytkich uczyniona, y po seymie do constytucyj wpisana iest, tedy postanawiamy y obiecuiemy sobie yż my posłowie, którzy na przyszłych wtorkowych electiach posłów na seym reliacyą s tego ziazdu głównego Wileńskiego czynic będziemy, solecitowac y prosic mamy Bracią swoie, każdy woiewodstwa swego, aby w instrukcyach[a] na przyszły seym posłom swoim to zlecili, żeby autoritate futury conventus ta constitucia zniesiona była.

A iż z woiewodstw niektórych Ukrainych domawiali się, aby zamki naprawowane y liudzmi opatrzone byli, tedysmi pisali do Jego M. Pana Hetmana, aby Jego M. na wszytkie zamki|| ukraine y wzgląd maiąc o to się starał, iakoby Rplta szkody nie odnosiła. A na seym bliski pryszły posłom naszym to zlecemi, aby Jego Królewska M. te zamki poprawie y opatrzyć roskazac raczył.

O więźnie w Moskwie w więzieniu zatrzymane mamy panom posłom naszym zlecić, aby Jego Królewska Mości prosili, żeby się Jego K. M. w to włozyc raczył, yakoby co narychley wyswobodzeni byli.

Które postanowienie nasze, przy zawarciu ziazdu naszego głównego, w Wilnie, dnia dziewiątego nowembra, Roku nineyszego tysiąc szesc set trzynastego rękoma naszymi podpisawszy, zleciliśmy wszysci Jego M. Panu Adomowi Talwoyszowi, staroście denemborskiemu, marszałkowy naszemu tego ziazdu, do grodu wileńskiego oddać.

Adam Talwoisz, director koła poselskiego, ręką własną[b].

[1027] Ten pat, p. 13, 14–15 (fol. 19, 22). Ten pat yra trečia konstitucija, skirianti komisiją Kijevo vaivadijos ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sienoms nustatyti.

5. 1624 m. Vilniaus konvokacijos nutarimas[A]

Originalas (gerokai sunykęs, apiplėšytais kraštais ir su skyle vidury) yra CVA.

My Rady Duchowne y świeckie, Posłowie z woiewodstw, ziem y Powiatów W*ielkiego* X*ięstw*a L*itewskie*go, ktorzismy na ziazd główny pro d. 4 Iuny, w Roku 1624, nam od Jego K*rólewskiej* M*ości* Pana naszego Mściwego złożony, tu do Wilna ziechali.

Acz w postanowieniu kilku swiezo przeszłych W° Xª L° ziazdow, od Jego Kr. M. Pana naszego Mściwego extraordinarie złożonych, zavzdy oiczyzna nasza na te poiedynkowe consultatie vtyskowała y, aby do nich nie przychodziło, pilnie Jego Kr. M. prosiła, wszakże, isz nas Jego Kr. M., necessitate dictante[1028], do teraznieiszey consultacy zwołać raczył, optimae intentioni Jego Kr. M. to przyznawamy y unizenie pro hac paterna cura dziękuiemy. Iednak, zeby nam in posterum w składaniu seimikow solitas solennitates nie upuszczano, pilnie prosimy. Waruiemy tesz to sobie prozbami naszymi v Jego Kr. M., aby nam iusz więcy ad istam consiliorum diuisionem nie przychodziło, gdysz nasze y rady y ratunki według praw y starożytnych związkow spolnę z Ich MM. PP. cornnymi byc maią. Wiemy to, isz przeszły seym potissimam od Jego Kr. M. gwoli[b] woinie przeciwko Gustawusowi X*iążęciu* sudermanskiem[u] był[c] złożony, wszakże przez wszytek czas nie mieli czasu [ich MM.] PP. Posłowie W° Xª L°, o swey przeciw temu nieprz*yiacie*llowi o[yczyzny][d] mowie, asz pszy samey seimowych Rad expiratiey dopiro prawie[e] tumultuarie przyszło im do niey przystąpić. Gdzie nie umykali[f] obrony swym granicom, ani się ochotą Ich MM. PP. coronnym uprzedzac dali, ale bono ordine wszytkich dobrze sporządzonych Państw idąc prosili, aby wprzód od Pokoiu, potym od woiny tę sprawę Inflantską zaczynano. Bo nad poruczenie Braci dorna pozostałych nie godziło się im inaczey domyszlac; wiedzieli przytym, isz continuatae kraiow naszych calamitates dalszym zaciągom woiennym bez iakiego kolwiek odpoczynku, wydołac nie mogą; na ostatek upatrowali, iakosz tak się potym stało, isz ochota Ich MM. PP. Coronnych, Pogańskimi naiazdami y domowych grassatorow insolentią zabawionych, || ultra verba do skutku samego nie miała się dac względem Inflantskich rzeczy pociągnąć; wszakże iednak wielka częsc Powiatów W° Xª L° na seymie pozwolili Pobory, a drudzy na relacyinych seimikach tosz uczynili. Unizenie tedy prosic Jego Kr. M., aby o nas nie był tego rozumienia, żebyśmy Jego Kr. M. solicitudi[nem] niewdzięcznie przyimowac y propriam securitatem zaniedbywać mieli. Multo magis prosic, aby Jego

[1028] Paraštėje prirašyta ta pat ranka: „za zdaniem niektórych Ich MM. PP. senatorów[g].

Kr. M. nieuważnemu Języko[wi] nie dopuszczał się na potym przed maiestatem swym targać na honor narodu naszego, który tak nam iest miły, isz żadnemu naizacnieiszemu narodowi przed sobą w tey mierze nie damy, gdysz nie takimi przymowkami, nie tak opacznym cudzych Instructy wykładem ieden drugiego na swą ma przeciągać in Repub*lica* sententią, ale zgodą Braterską, miłością y pospolitego dobra ukazowanim.

A lubo pewnismy tego, ze iusz dodąd[a] Jego Kr. M. wziąwszy wiadomość o prorogowanych z Szwedami Induciach, cieszych się z tego raczy, isz beneficium Jego Kr. M. w pozwoleniu Plenipotentiey prozbom R*zeczy* P*ospolitej* darowane bez pożądanego nie padło effectu, wszakże, aby tez u nas publice gratulationis extent argumenta. Naprzód Jego Kr. M. Panu naszemu M*iło*sciwemu unizenie dziękuiemy, ze przykładem Przodków swych, ktorzi nie raz ustępowanim swych Prerogatiw Królewskich pospolite dobro z niesmertelną Imienia swego sławą, a u poddanych miłością, okupowali utrapienia, głody, mory y ostatnie oiczyzney naszey przez woiny zniszczenie, wydanim consensu swego Królewskiego odwrocic, a nas w Porcie porządanego odpoczynku postawie raczył.

Przytym Jego M. Pana Woiewody Mśtisławskiego[1029], iako pirszego tych || traktatów dyrektora, y Ich MM. PP. collegow iego prace y starania, które kilkokrotne y barzo trudne, a poniekąd wszytkim niepodobne były, także sollicitudinem xzcia Jego M. Pana Hetmana Polnego W° X[a] L°[1030], ktorey, Pokoy promowuiąc, drogę do tractatow Ich MM. PP. Commissarzom, za uzyciem niektórych Ich MM. PP. Rad, ścieląc podeimował, z wielką przyimuiemy pochwałą. Przyznawaiąc to Ich MM., ze tą swoią mądrą, czułą y pożyteczną przysługą, gdy R*es* P*ublica* alienissimo suo tempore pewnego obawiała się detrimentu, nas do Braterskiego usługowania, Rptą do przystoiney wdzięczności sobie obowiązali. Za co aby Jego Kr. M. na ich MM mściwy wzgląd mieć y to meritum w podawaiących się occasiach nagrodzic im raczył, unizenie prosimy.

Ale isz nam tu iasnymi dowodami pokazowano, isz zad[ney] w tych[b] Induciach nie masz nadzieię, jeśli commercia z naszej strony bronione[c] będą, przeto naprzód Jego M. Pana Podskar[biego W°] X[a] L°, któremu od Jego Kr. M. inhibitio negociacionis porucz[ona] była[d], autoritate conventus no*st*ri żądamy, abi tantisper poruczon[ey sobie][e] od Jego Kr. M. sprawy nie exequouał, asz się Ich MM. PP. [posło]wie naszi, do Jego Kr. M. z tego ziazdu wysłani, z deklaratią Jego Kr. M. nazad wrócą. W czym isz się Jego M. za zdanim naszym isc submittował, przeto zastąpić w tym Jego M. y przed Jego Kr. M. unizenie excusowac wszyscy obiecuiemy. Prosimy przytym Jego Kr. M., aby iusz więcey

[1029] Jonušas Skuminas Tiškevičius. Vėliau jis buvo Trakų, o pagaliau Vilniaus vaivada († 1642).

[1030] Kristupas Radvila († 1640).

universałami swymi handlów zabraniać nie raczył. Bo nie stałoby za nasze, kiedy by z tey przyczyny woina miała recrudescere, wszak commercia za pszeszłych inducy (bo ta iest właśnie ich natura) były z tym Nieprz*yiacie*llem w Inflanciech wolne; wolne są teraz z Moskwą, wolne Gdańskowi y Pruskim miastom; etiam durante bello || w samey Szweoiey bywaią. Kiedy by tylko Ryzanom albo nieprz*yjacie*llowi na nich należało, bez wszelakich straży zawarlibyśmy swe granice. Ale exitus comprobauit, ze poddanym Jeg Kr. M. większe nisz nieprz*yjacie*llowi dzieie sie ucisnienie, bo Ryzanie, maiąc z Morza, z Estoniey y z Inflant dostatek chleba, nigdy nie zgłodnieią, ale u nas wszytka Rus schnie bez tych handlów; ludzie soli y inszych do zytła portzebnych rzeczy dostawać nie mogą, albo ie srodze przepłacać muszą. Dostatki szlacheckie dla zubożenia poddanych y niepłacenia cynszow na doł idą. Naostatek Inflanty z Curlandią same tylko tuczą się hoc beneficio, a naszymi bogacieią pieniędzmi, przedawaiąc do Litwy iaką chcą ceną w Rydze kupione towary. Poniewasz tedy Patri Patriae pluris ma byc dogoda conseruatio swych Poddanych, niżeli naiwiększa szkoda nieprz*yjacie*llska, słusznie w tey mierze Mściwego Jego Kr. M. ku tym Kraio[m ba]czenia[a] mamy się spodziewać.

Zycząc przytym oiczyznie naszey, aby te doroczne Inducie szczęśliwym początkiem dalszego woiny rbzdięcia, albo więc wrotami wiecznego z tym nieprz*yjacie*llem Pokoiu były, prosimy unizenie Króla Jego M., Pana naszego Msciwego, aby nową commissią do Inflant zesłać raczył. Gdysz, weirzawszy w siły, dostatki y sposobności nasze, przyznać ingenue musimy, isz tuteczne Kraie za ten ieden Rok do siebie nie przyidą, a zatym woinie nie wytrzymaią, ale ad primum Martis classicum z wielkim pospolitego człowieka zniszczeniem y wszytkich stanów narzekaniem miserabilem fortunam podpadną. A gdy się w woinę raz zaprzęzemy, nie zaraz końca się spodziewać. Bo non in eorundem potestate || incipere ac finire bella. Interim z dziedzicznym nieprz*yjacie*llem Moskwicinem wyszłoby przymierze, na które y teraz szkoda się spuszczać: gdysz na teraznieyszy ziazd nasz doszła nas od Jego M. Pana Referendarza W° Xª Lº wiadomość, ze z tym nieprz*yjacie*llem, na occasie tylko czekaiącym y gotowość maiącym, nulla fiducia pacis. Ta tedy, qua domi, qua foris, upatruiąc incommoda y powtore Jego Kr. M. unizenie prosimy, aby consilia Pacis przedsięwziąszy na dalsze tractaty pozwolić raczył. Co iesliby przed seimem, czy po seyme (ile prędko go złożywszy) byc miało, puszcza się to na wysoki Jego Kr. M. rozsądek y zdanie Ich MM. przy boku Jego Kr. M. de lege residuiących, gdysz y na tę y na owę stronę były między nami poważne ratie.

Upatruiąc, isz sławie y bespieczenstwom R*zeczy*pos*poli*tey należy na tymu, aby prywatnemi[b] differentiami y różnicami nie były te inducyje[c] targa[ne], co się często tra-

fia, a zawzdy przy Pod[danych] Jego Kr. M., w sąsiedztwie z Szwedami mieszkaiących krzywda[a] y praeiudicium zostawa, przeto prosic Jego Kr. M., aby Autoritate sua Regia naznaczyć kogo raczył, coby iuxta teno rem transactionum sprawiedliwości naszym v Nieprz*yjacie*lla competenter dowodzie et viceuersa czynie ią durantibus Inducijs mógł.

Nie umykaiąc tego, co się raz na seymie pozwoliło, takie o Poborach W° X[a] L° czynimy postanowienie, isz supełne 2 pobory, gdziekolwiek iusz wydane są, te od PP. Poborców do ręku Jego M. Pana Podskarbiego ziemskiego W° X[a] L° przed przyszłym *Świętym* Piotrem oddane byc maią. A gdzie ich ieszcze || nie wydano, tedy folguiąc ubogim ludziom czas oddania ich do przyszłego *Świętego* Marcina proroguiemy, to iest, isz przed pomienionym Świętem do skarbu W. X. L. w zawiadywanie Jego M. Pana Podskarbiego wniesione byc maią. Wszakże, gdzie iusz są Pobory wydane, tam PP. Poborcy drugi raz ludzi kupieckich wyciąganiem Szoszowego onerowac nie maią. W czym przeciwko leniwym albo nieposłusznym Poborcom Jego M. Podskarbi według zwykłego o wydawaniu Poborów Prawa y Processu postępować ma.

A isz teraz z łaski Bozey od woiennych zaciągów wolni iestesmy, Przeto aby te nasze Pobory w rozsypkę nie szły, ale ad grauiores R*ei*p*ubli*cae necessitates zachowane były, lubo Urząd Jego M. P. Podskarbiego, iako człowieka y z urodzenia y z własnych Cnot swych w oiczyznie wielkiego, niwczym nam podeirzany nie iest, wszakże, aby y Jego M. miał się czym in omni casu zasłonie, taki na Jego M. kład[ziemy y] taki od Jego M. między nami siedzącego y na to publicum laudum podpisuiącego się bierzemy sub solutione de suo obowiązek, isz Jego M. tych Pienędzy ani na wypłacenie długów Rptey, by się nasłusznieisze pokazywały, ani na żadne ordinaryine y extraordinaryne potrzeby, na żadne roskazania ruszać nie ma, asz za zgodnym wszytkich stanów Rptey na seymie pozwoleniem. Wszakże, strzeż Boże, iesliby przed seymem nagła iaka y niespodziewana a prawdziwa y widoma na Rptą, bądź postronna, bądź domowa, napadła nawalnosc, ktoreyby się bez Żołnierza y Pieniędzy zabiezec nie mogło, tedy vigore moderni conuentus szesc z koła senatorskiego, szesc z koła poselskiego naznaczamy || deputatów, mianowicie J. M. Xdza Biskupa Wileńskiego, J. M. Pana W*ojewo*dę Wileńskiego, Jego M. Pana Wileńskiego, Jego M. Pana Wojewodę Trockiego, Jego M. P. starostę Zmudzkiego; Jego M. P. W*ojewo*dę Mscisławskiego; xiązęcia J. M. P. Hetmana Polnego W. X. L.; Jego M. P. Koniuszego W°X[a]L°[1031]; Jego M. P. Jana Jerzego Zienowicza, Podsędka Wileńskiego; Jego M. P. Krzysztopha Stachowskiego, Marszałka Osz-

[1031] T. y. vysk. Eustachijų Valavičių, Leoną Sapiegą, Mikalojų Glebavičių, Aleksandrą Chodkevičių, Jeronimą Valavičių, Jonušą Skuminą Tiškevičių, Kristupą Radvilą, Kristupą Chodkevičių.

mianskiego; Jego M. P. Krzysztopha Białozora, Marszałka Upickiego; Jego M. P. Jana Mleczka, sędziego ziemskiego Zmudzkiego; daiąc to w moc fidei Ich MM., aby in suprascripto casu listowną Jego M. Panu Podskarbiemu na tyle summy, ile by się Ich MM. widziało, dali relaxatią. Na co wszyscy się zgodzie y podpisać maią: bo unius absentia obstante – chybaby, strzesz Boże, [kto]ry interea umarł – ta Relaxatia zadney wagi m[iec nie będzie,] co wszytko z wolą y wiadomością Jego Kr. M. czynić[a] m[aią].

Zamki Inflantskie, iako Kokonhaws, Dynembork, Derbt, Rumborg[b], Nowogródek y Marienbork, na których y zatrzy[ma]nie Inflant y bespieczenstwo Kraiow tuteyszych należy, były dotąd opatrowane z skarbu W° X[a] L°. Prosie Jego Kr. M. Pana naszego Mściwego, aby Autoritate sua Regia włozyc się w to raczył, zęby tesz skarb Coronny ex debito przyłożył się do opatrowania ich.

Commissiey Brzeskiey zatrudnienie to przyniosło, ze teraz nie tylko z maiętnosci, ale tesz z honoru wielu zacnych ludzi, nakrywaiąc ich Koronnymi processami, wyzuwaią. Prosimy unizenie Jego Kr. M. Pana naszego Mściwego, aby podług constituty o tym uchwalonych urzędy Coronne upomniec || raczył, zęby te processy tantisper zawsciągnione były, asz gruntowne stanie się granic woiewodstwa Brzeskiego z Podlaskim uspokoienie, którego na przyszłym seymie poprzeć wszyscy powinni będziemy.

Artykuł o ordinatiey Smolenskiey, o correcturze praw, o reassumowaniu ziazdu Słonimskiego, o mincy y mincarzach na przyszłe, da Bog, seymiki sobie bierzemy y na przyszłym seymie wnosić to będziemy.

A teraz to zgodne y iednostaine postanowienie nasze zamykaiąc, uzylismy z koła senatorskiego dwóch a z rycerskiego także dwóch – w Bodze wielebnego, Jasnie wielmożnego y zacnie urodzonych Ich MM: Jego Mści X*ię*dza Eustachiusa Wołowicza, Biskupa Wileńskiego, Jego Mści Pana Janusza Skumina Tyszkiewicza, woiewodę Mscisławskiego, Jego M. P.

Krzysztopha Zawisze y Jego M. P. [P]iekarskiego – aby Ich MM. z Miłości swey ku oiczyznie, od nas Braci swey w Poselstwie do Kr. Jego M. Pana naszego Mściwego iechawszy, tę zgodę y vnizone prozby nasze do Jego Kr. M. donieśli y one dostateczniey pro sua dexteritate wytłumaczyli, a nam potym Respons. Jego Kr. M. Pana naszego Mściwego przynieśli. Dat. [w] Wilnie die 8 Juny 1624.

Krzysztoff Radziwiłł
Hetman Polny W. X. L.
Director koła Poselskiego
Ręką swą

Kr. Radvilos
antspaudas

6. Žemaičių seimelio instrukcija atstovams į 1655 m. Lietuvos konvokaciją

Įrašas Žemaičių pilies teismo knygoje, *VDUB RS*, Ž. P. B131, (fol. 140–143).

Instrukcya od nas dignitarzow, ciwunow, urzędnikow ziemskich, grodzkich, obywatelow y wszytkiego Rycerstwa Księstwa Żmudzkiego na sejmik pro die 19 aprilis w roku tysiąc szesc seth piędziesiąth piątym do Rosien zgromadzonych, dana Ich MM. Panom Posłom – Wielmożnemu Jemo M*ości* Panu Janowi Mikołaiowi Stankiewiczowi, Pisarzowi W. X. L., ciwunowi Eyragolskiemu, Jego M. Panu Janowi Grażewskiemu, cywunowi Wielkich Dyrwian, Jego M. Panu Wiktoremu Constantemu Mleczkowi, sędziemu ziemskiemu Żmudzkiemu, Jego m. Panu Janowi Carolowi Bilewiczowi podstolemu Księstwa Żmudzkiego Jego M. Panu Janowi Heronimowi Talatowi, podstarosciemu Żmudzkiemu, staroście Rosienskiemu, Jego M. Panu Michałowi Eustachiemu Stankiewiczowi, łowczemu Kowieńskiemu, sędziemu grodzkiemu Żmudzkiemu, – na convocatią dziesiątego maia w Wilnie przypadaiącą.

W tey tak cięszkiey z wiarołomnym nieprzyiacielem impresie, post auulsam potiorem || W. X. L. partem, nie maiąc ni skąd żadnego utrapiona oyczyzna propulsandae nieprzyiaciela moskwicina in perniciem suam zapędzoney potędze remedium de salute niema; zdesperowawszy iuszby ultimam sobie niepochybnie miała deuinare ruinam, gdyby ieszcze w tych tak cięszkich swoich razach łaską Bożą a Jego Kró*lewskiej Mości* Pana naszego Miłościwego nie fortifikowała się wigilancia, też zostaiąc nadzieie yż tam prętkie diuina succedunt subsidia, ubi humana cessant consilia. Praeuisum to ieszcze snąc od wieków było, że na takowe przeciwney fortuny iectus, takowego nam dac miał Pana, któryby koronę swą Królewską, iako ieden tarcz, zaiatosc oyczyzny opponuiąc wszytkie nieprzyiacielskie potężnie trzymał impetus. Oświadczył to Jego Kro. M. Pan nasz miłościwy dosc euidenter et luculenter, niosiąc po kilkakroc głowę swą Pańską przeciw rebellizantom pro salute Patriae, sibi concreditae, ktorey że y teraz z nieustawaiącego a prawie oycowskiego swego pieczołowania non deesse przez Pana Posła swego obiecowac raczy, ofiaruiąc paternam y na dalszy czas mieć koło niey solicitudinem bene sperandam, że za pomocą Bożą szczęściem y dzielnością Jego Kro. M. Pana naszego Miłościwego ta oyczyzna, która fortunae suae acerbitate niemal corruerat, prętko w swoych pierwszych stanie ozdobach. Ante omnia tedy panom Posłom po-

ruczamy, aby wierne opowiedziawszy podanstwo powinne Jego Kr. M. Panu Naszemu Miłościwemu || oddali dzięki.

Instrukcia Jego Kr. M. ysz chce to mieć, aby Panowie Posłowie in simul s pany senatorami zaraz po nabożeństwie zasiadali i de communi salute radzili, w czym Panowie posłowie znosie się maią s ipany posłami drugich woiewodstw y ziem, hoc praecauendo, aby eius modi strzesz Boże, exemplun bez marszałka taki nie mogło in seąuelam y na seymach.

Impunita peccata zwykli dawać okazyą do wyszych występków, a poniewasz ruere zwykły takowe Rzptae, ubi bonis praemia malis non assignantur paenae, znosie się Panowie posłowie nasi maią s pany Posłami drugich Woiewodstw, ieżeli nie consultum będzie arcere agremio sui posłów smoleńskich tych, którzy in opsidione byli, dokont proditora nie objawią Smoleńska.

Convocatia że non alio fine, tilko na uchwałę podatków złożona, które że penitus nie mogą byc wydane y wszyscy byśmy infames zostali, ponieważ y przeszłe w retentach są, consultum widziemy nie pozwalać na nie aż z nowego, gdyż ta Remora nie może byc woysku grauis, ponieważ częste w Koronie extant exempla, że woysko przez siedm y osm ćwierci czekała zapłaty; takim iednak sposobem, aby poborami a nie podymnym na podatki pozwolono, gdysz przez nieznośne w wydaniu podymnych abiurata głownieyszych maiętnosci wszytka moles ciężarów na dobra szliachetskie redundat. Abiurata iednak desentatorum y conflagratorum s teraznieyszey conuocatii curere maią, wyiąwszy dawnieysze, którym iusz dawnosc||wyszła. S tych podatki maią byc dane do skarbu Rzptey.

A że od zaczęcia woyny z Moskwą niemało się naszych cudzoziemców do Moskwy częścią przedało, częścią zabiano y do więzienia pobrano, iako to z Smoleńska pro praesidio tam zostawionych nic podobno nie wyszło, prosie Jego Kro. Mści, aby praewia inquisitione tych zdraycow y pobitych do zapłaty przystępować, żeby sub speciae, których nie masz, kapitani nie należnie zasług nie brali a R*zeczypospoli*tey nie nisczyli.

Subplementa nieustawaiące od roku do roku iusz prawie zniszczyli oyczyznę, wniesc maią Panowie posłowie, aby osobliwą to contum było constitucyą, żeby się tak długo ciągnieniem nie bawiły abo na granicach zaciągnąwszy prosto szli do obozu. Ponieważ zaciągu woluntariuskiego depopulata ta iest częsc nie mała oyczyzny, prosie Jego Kro. M., aby tych woluntariuszow, gdzie by się pokazali, gromie Jego Kro. M. roskazal y aby, wolno było każdego takiego prawem pociągnąć do sądu głównego grodskiego y zadwornego.

Chlieby także niezliczone niemniey złego do upadku Rzptey przynoszą, prosie tedy Jego Kro. M., aby ieden tilko na rok powolił chleb ocyrklowany kwotą, żeby *żołnierz* nie domagał się nic więcey nad to, ani do obozu rozkazowa! sobie legumina wozyc; bo tego roku według ustawy nie wynosiłby chlieb nad złotych trzynaście, a teraz vczyni||na kilkadziesiąth złotych wybiorek.

Zwykli się też rewisiy panowie deputaci zesłani włok domagać, constitucią warować, aby sup pena infamiae tego się nie ważyli y nic nad kwity poborowe, ktoremi y sam skarb zwykł się kontentowac, nie wymagali.

Desideria woyska Rzptey z commisiy Minskiey yż niektóre repugnant iuri, niektóre nouitatem redolent, Panowie Posłowie osrożnie w tym sobie postępować będą, aby ukontentowawszy in dessideriis iustis woysko żadnego ani prawa naruszenia, ani ordinibus nie zaciągali grawaminu.

Jeżeliby do dalszey przychodziło woyny a in paucitate woyska pieniężnego et in defecta eneruatae patriae bez pospolitego Ruszenia obyisc się nie mogło, supplices panowie Posłowie do Maiestatu Jego Kro. M. wniosą prozby, aby Jego Kr. M. Pan nasz Miłościwy ku granicom W° Xª Lit° osobą swą Pańską ruszyć się raczył; przy którym y supstancie y zdrowia nasze poniesiemy ochoczo. Nie przepomną y w tym suplicowac Panowie posłowie do Maiestatu Jego Kro. M., aby determinatam pospolitego ruszenia przy boku Jego Kro. M. było tempus hoc praecauto, że to pospolite ruszenie ruszyć się z domów swych nie może aż wszytkie chorągwie, które są po włościach, w obozie wprzód staną; y durante expeditione, żeby ani chlieb vkazowan był żołnierzowi, ani przechod pozwolony.

In re bene gerenda Ichmsciom Panom Wodzom woiennym niemały praepediment stąd bywa, kiedy artileriae magister nie pilnuiąc woyska, prochów y drugich nie suppedituie potrzeby, instabunt tedy Panowie Posłowie aby magister artileriae[1032] dał rationes, || dla czego się apsentuie od woyska.

Maiąc Rzpta opcia z sejmu przeszłego y z uniwersałów, aby pospolite ruszenie uchwalić na seymikach, abo selectum wyprawie militem; księstwo Żmudzkie pieniężnego wyprawiła żołnierza, więc że niektórzy contraueniant temu zasłaniaiąc się exemptami Jego Kro. M., tedy PP. posłowie vrgebunt to, aby takowe exempty im ualere na obronę nie mogły; żeby vchwalonych na żołnierza podatków reszta od szliachty tym prędzey się wydała, także y na potym, jeśliby do pospolitego ruszenia przyszło, ieby takoweż exempti do euasiy od służby ziemskiey nie służyły.

[1032] M. V. Judickis.

Jasnie Wielmożego Jego M. Pana Storosty Żmudzkiego[1033] desiderium w nie oddaniu kwarty PP. posłowie promowebant u Jego Kr. M. y Rzptey, aby iakturae tanti senatoris subueniri mogło.

Jeżeliby Ich M. Panom posłom do tego przyszło, żeby na teraznieyszey conuocatiy desideria z rożnych powiatów traktowane byli, zlecamy i my Ich Mosciom PP, Posłom naszym, aby skaleczone zdrowie Jego M. Pana Łukasza Chodorkowskiego maiąc na pamięci, – ponieważ w rożnych expediciach dlia całości oyczyzny iako odważny mąż odniósł takowe skalczenie, bo nigdy pory woienney, iako dobry syn oyczyzny nie omieszkiwał, – upraszali oto Ich M. PP. posłowie Kro. Jego M., aby na odważne Jego pamietaiąc zasługi, iako Pan miłościwy Respekt swoy Pański zawsze mieć raszył.

Za prozbą na rożnych seymach wnoszoną, od Ich M. Panów obywatelow powiatu starodubowskiego, którzy, załogą głów swoych wielu braci y rożnych krewnych swych postradawszy, pozostali niedobitkowie; po cudzych kontach tulaiąc się miesca, gdzieby głowy swe przykłonic mogli, nie maią, prosie za nimi Jego Kro. M. y stanów Rzptey Ich M. PP. posłom naszym zlecamy, aby według || constitucyj przeszłego seymu Brzeskiego z miłosciwey łaski y szczodrobliwości Jego Kro. M. Reclinatorium iakie odnieść mogli y żeby Jego M. Pan Mielwid, Pisarz ziemski starodubowski, wydatku swego na rozgraniczenie z Moskwą, za liąuidacią odnieść mógł recompensę y za zasługi swe nagrodę.

I to committimus Ich M. PP. posłom, aby reąuirant od skarbu rationes tak wielkich podatków W. X. L. na piętnaście tysięcy woyska ordynowanych na co się wydały.

Osobliwie instabunt Ich M. Panowie Posłowie, aby Pan woywoda Smoleński y Pan Korff[1034] sądzeni byli o podanie Smoleńska summario processu na przyszłym seymie, a interea, dokont non repetetur paena peccati, mieysca w senacie y Kole poselskim mieć nie maią.

O tym też Ich M. Panów Posłów naszych fraterne admonemus, iesliby convocatia nie doszła Wilnie, aby na insze mieysce extra Vilnam nie iachali, gdyż universał i instrukcia Kro. Jego M. posłana do nas, na convocatia, która nie gdzie indziey, ieno Wilnie iest złożona; y ta functia na Ich M. włożona tilko do konvocatii Wilnie złożoney służyć ma, podług propositii Kro. Jego M. Haec et similia commitimus fidei et dexteritati Ich M. PP. posłów naszych…

[1033] Jurgis Karolis Glebavičius.

[1034] Smolensko vaivada tada buvo Pilypas Obuchovičius, o Mikalojus Korfas, Cesio (Vendeno) vaivada, etmono Jonušo Radvilos buvo pasiųstas ginti Smolensko. Smolenskas Maskvos kariuomenės buvo apsuptas 1654 m. liepos 7 d., o pasidavė spalio 3 d. 1655 m. seime była buvo iškelta vienam P. Obuchovičiui, nes M. Korfas dokumentaliai įrodė veikęs jo įsakomas.

Victor Constanty Mleczko, sędzia ziemski Żmudzki director coła rycerskiego; Piotr Rybinski, podsędek Żmudzki; Gabriel Sypowicz, czesnik Xięstwa Żmudzkiego; Stephan Billewicz, koniuszy Żmudzki; Krzystoph Graniewski, Adam Żeweło, Micahł Stachowski, Stanisław Babianski, Aleksander Adamkowicz Anusowicz, Jan Uz…. edski ręką, Jerzy Felician Petkiewicz, Oborski Andrzey, Alexander Gniazd, Bonifaciusz Dowpułt Rosienski, Andrzey Giełgud, Jerzy Bogdanowicz, Dawid Jan Szymkiewicz || ręką swą, woyciech Rupeyko, Jerzy Widmont, Piotr Bortkiewicz, Mikołay Rekst, Mikołay Zapolski, Daniel Surwiło ręką, Stanisław Dobkiewicz, Jakub Wyszemirski, Jan Beynart, ręką swą podpisałem; Jan Meynart, Heliasz Mielwid, Piotr Żylewicz, Jerzy Jawgiel do tey instrukcii ręką swą; Łukasz Hurynski, ręką swą; Jan Siemaszko ręką swą; Januszkewicz Stanisław, Andrzey Carol Dackiewicz….

Wypis wydań Jego Mości Panu Pisarzowi ziemskiemu Starodębskiemu. Dyrda.

7. 1703 m. Vilniaus suvažiavimo instrukcija atstovams, vykstantiems į karaliaus šaukiamą tarybą (Marienburge)

Nuorašas Ukmergės pilies teismo knygoje, *VDUB RS*, 32, dok. Nr. 211 (fol. 320–323).

Copia Instrukty od Wielkiego Xięstwa Litewskiego z sessj Wilenskiey do *Jego Królewskiej Mości*, oddano Anno 1703 m*iesią*ca Febuary 27 dnia.

Instruktia od nas Senatorów, Dignitorzow y Commissarzow na Ziazd Wileński pro 5-tam Marty Anni currentis millesimi septingentesimi terty – Ziazdu Rozanskiego 1ma decembris w Roku przeszłym limitowany, – na seymikach, od J. K. M. pro 6 February elapsi przez universały złożonych, obranych y do Wilna zgromadzonych na Ziazd od Naiasnieyszego Augusta Wtorego, Króla P*ana* Na*szego* M*illo*ściwego, vigore instrumentu toruńskiego pro 16 marty do Boku J. K. M., gdzie się na ten czas residentią swą naydowac będzie, złożony, dana Ichm PP. Posłom naszym całego W. X. L. obranym, mianowicie Wielm*ożnym* Ichm*osciom* PP. Maryanowi Wołłowiczowi, Pisarzowi *Wielkiemu* W. X. L.°, charążemu Mscisławskiemu, Duckie*mu* etc. staroście; Krzysztophowi Szczytowi Niemirowiczowi, Czesnikowi W. X. L., Lukomskiemu staroście; Jakubowi Grużewskiemu, Kuchmistrzowi W. X. L., Krzysztophowi z Bratoszyna Deszpotowi Zienowiczowi, Staroście Oszmianskiemu, Leśniczemu Wilkiskiemu;

Krzysztophowi z Kozielska Puzynie, Staroście Upitskiemu; Bogusławowi z Kozielska Oginskiemu, Marszałkowi Kowieńskiemu; Władysławowi Narbutowi, Podkomorzemu Lidzkiemu; Hrehoremu Kotowiczowi, Chorążemu Grodzieńskiemu; Kazimierzowi Zarankowi, Chorążemu X*ięstwa* Żm*udzkiego*; Theodorowi Billewiczowi, sęziemu ziemskiemu X^{a} Ż°; Michałowi Kniazewiczowi, Sędziemu Grodzkiemu Żmuydzkiemu; Bazylemu Korwinowi Krakowskiemu, Stolnikowi Upitskiemu, Staroście Szymanskiego; Ferdynandowi Platerowi Wojewodzicowi Inflantskiemu; Stephanowi Karpiowi, Pisarzowi Grodzkiemu Źmuydzkiemu, Ciwunowi Berzynianskiemu, w Wilnie A*nno* 1703 *die* 8-va marty.

Od szczęsliwey J. K. M. P. N° Mł° na tron Polski y W. X. L.° Inauguracy jako Prowincya W. X. L.° wszytkie swoie stabiliendo circa Iura et libertates, a mianowicie coaeąuatiey Prawo||z Koroną Polską fundamenta et bases, nie zapominało iurata fide na rożnych Ziazdach y P*ospoli*tych ruszeniach renovando Sacramenta, one tueri y dostoienstwo Majestatu y osoby J. K. M. P. N° Mł°, tak tymbardziey teraz, kiedy odrodni Oyczyzny synowie matki, adorando deos alienos, Koronie Szwedzkiey poddawszy się pro mancipijs złamawszy przysięgę swą wykonaną Naiasnieyszemu Augustowi, Królowi P. a P. N^{u} Mł^{u}, adhaerendo Nieprzyiacielowi, nie tylko hostiliter za iedno z szwedem koronę Polską y W. X. L. depopulantur, ale tez, nie słychanym nigdy sposobem, inpracticatam Narodowi Polskiemu moliuntur detronisationem, należało y W. X. L. occurrere his malis scislą Confaederatią między sobą uczynioną, aby y nieprzyjaciel widząc być Naród Nasz bez zadney scissiey przy Maiestacie J. K. M. P^{a} N.° Mł° skrępowany desistat od swych machinacy y J. K. M. P. N. Mł. w nieporuszoney ku W. X. L^{u} a wiernych poddanych swoich mógł solidari confidency; dla czego nim Ichm. PP. delegowani z *wojewó*dztw y powiatów W. X. L° Commisarze na ten Ziazd od J. K. M. P. N° Mł° destincwani przybędą, Ichm. PP. Posłom naszym generaliter od W. X. L. wyprawionym zlecamy (dawszy dum oryginał tey naszey Confaederacy na ręce Ichm.), aby, uczyniwszy wprzódy sczerza imieniem całego W. X. L.° Majestatowi J. K. M. P. N. Mł. adoratia, donieśli, tak samemu J. K. M. P. N. Mł., iako y Prześwietnemu Senatowi na ten czas zgromadzonemu y wszytkim Ichm. P. P. Posłom Woejwodztw, Ziem y Powiatów Koronnych tam będącym tę naszą Confaederatią. Oraz y vpraszamy naszych Wielce M*iłościwy*ch Panów, aby iako nas Vincula Unionis z Ichm. Naszymi Wielce M*iłosciwemi* Panami sociarunt, tak y teraz ponowiwszy Confaederatią Toruńską, którą my in omnibus punctis chętnie acceptuiemy, indissolubilem nexum uczynili, ze wszytkie trzy narody Korony Polskiej y W. X. L. przy wierze *Swiętei* Katholickiey, przy Prawach

y Wolnosciach, Swobodach naszych, przy dostoienstwie osoby Naias-nieyszego Augusta Wtorego Króla, P. N.° Mł.°, stawac, ||witam et sangvinem litare in belo caustum(?) libertatis y wolney Electiey, sine divisione belli unanimiter będą. A ze do tych czas Rzeczp*ospoli*ta, iako Matka kochająca lubo swywolnych synów swoich, dawała inducias do resolucyey y resipiscentiey na Ziezdzie tak Sendomirskim, iako Toruńskim zapamiętałym tym ze Rptey alumnis przy Koronie Szwedzkiey wiążącym, Koroną Polską y W. X. L. pustoszącym y nie słychaną narodowi Polskiemu promowiuącym detronizatią, chcąc ich, iako filios prodigos, znowu przyiąc ad maternum sinum. Oni zas obdurati w sercach swoich contempserunt y do tych czas contemnunt nec redeunt alijs suis, należy, aby ci, którzy clemientiam spreverunt grozącey a do tych czas ieszcze nie karzącey Matki Iustitium experiantur, dla czego vrgebunt Ichm. PP. Posłowie quam ferventissime, aby, naprzód ztwierdziwszy consensu omnium trium Ordinum et gentium, postanowienie nasze Olkienickie onych iuz tandem pro hostibus patriae, perduellibus et capitibus invindicabilibus declarowano y Honory ich pro vacanti, iako y fortuny in confiscationem, podano. Upraszać zatym będą Ichm. PP. Posłowie J. K. M. P. N. Mł.°, aby zaraz po nich, secundum iustitiam distributivam, bene meritis de se et Rplica civibus Honory, iako iusz civibus ipso facto post elapsum tempus, w Torunskiem instrumencie expressum, vacuiące, porozdawał; fortuny zaś Icm., po wypłaceniu dłużnikom winnych kreditow, ut cedant in subsidium woysku W. X. L°, z których by alimentum iego in perpetuum ugeri mogło a folgo stać się oneribus dóbr spustoszonych ciężarom żołnierskim podlegaiących. Co wszytko committitur maturo iuditio Ichm. PP. Posłów naszych, Wielce M. PP. Ci zas Hostes Patriae maią byc rozumieni Dom Sapiezynski y wszyscy adhaerenci, na których się authentica documenta pokażą.

A ze na tym Ziezdzie lub pokoiu lub woyny z tym nieprzyiacielem ma subsequi clarigatia, tedy in ąuantumby przez mediatią postronnych narodów y Monarchów miało przyiść ad tractata Pacis, daiemy Plenipotentią Ichm. PP. Posłom naszym stanowienia tego Traktatu w tych tylko nizey wyrażonych punktach, proscindendo potestatem Ichm.:

1-mo Aby na naymnieszą || awulsią Prowincy albo cząstku iakiey Korony Polskiey y W. X. L. et prowintiarum per vasallatum do Koronny Polskiey y W. X. L. anexarum nie pozwalali.

2-do Aby Tractat taki zawierali, któryby nam drugiey woyny z drugim siąsiadem nie urodził.

3-tio. Aby Perduelles y adhaerenci Szwedzcy pod ten się Tractat, nec implicite, nec explicite, nie podszywali.

4-to. Aby co kolwiek Szwedzka Korona, złamawszy Pacta Oliwensia, wpadszy w niespodziewaiącą się zadney nieprzyiazni Oyczyznę naszą wybrała summy, fortun szlacheckich zgubiła, wszytko to, aby było nagrodzono tam Reipublicae, quam privatis; osobliwie szlachta y żołnierze w niewolą pobrani, aby powrocona była do Oyczyzny z nagrodą straconych fortun.

Których w czterach punktach obligamus fidem, honorem et conscientiam Ichm. PP. Posłów naszych, aby się więcey nad to nie domyślali deklaruiąc. Iz iesliby co kolwiek tym czterem punktom naszym przeciwnego przynieść mieli, tedy to pro vano et irrito mieć y słuchać nie będziemy.

Jeśli by zas do pokoiu nie przyszło et solis armis musiała by Rpta tueri liberatatem et Maiestatem, tedy nie inszym sposobem tylko woyskami naszemi obudwuch narodów in simul zgromadzonemi, iako exigentia beli na ten czas będzie wysiągała, tę woynę niesc deklaruiemy, upraszaiąc J. K. M. P. N° Mł°, aby auxiliares suas copias do tey ze obrony łączyć, nie inaczey, tylko według opisania na Ziezdzie Sędomirskim postanowionego, z tym się woyskiem sprawuiąc. In ąuantumby zas wifkszey resistentiey była potrzeba, tedy limitatam potestatem daiemy Ichm. PP. Posłom Naszym, aby na żadne podatki y autie woyska nie pozwalali, gdyż to serio w Instructiach naszych od Braci iniunctum mamy, Pospolitym iednak ruszeniem za wydanemi od J. K. M. P. N° Mł° wiciami stawać y piersiami swemi zaszczycać dostoienstwo J. K. M. P. N° M°, iako się Bracia nasi deklarowali, tak y my imieniem Ichm. deklaruiemy, cum hac cautela iednak, iz które W*ojewodz*twa y Powiaty wyszedszy w pole zechcą lub sami ad operationes bellicas osobami swemi poyśc, lub proportionalne wyprawy ex nunc wyprawie, tedy wolno Ichm. będzie. A ze iuz niektóre Wojewodztwa y Powiaty uchwalili y sporządzili wyprawy swoie in wim Pospolitego ruszeniau siebie, tedy iuz od pospolitego ruszenia wolne … || praecavetur.

Stosuiąc się tez do instrumentu Confaederatiey Torunskiey, w ktorey wyrażono, iż cum Principibus vicinis et faederatis pro iucunda armorum conjunctione przeciw temu nieprzyiacie lawi miał byc Tractat instituowany, tedy i na to pozwalamy, byle nie wprowadzaiąc woysk colligackich in viscera Oyczyzny, ale tylko per divisioniem belli stać się to mogło. Ze do tego, przestregaiąc y tego, zęby przez takową conunetią z postronnym sąsiadem nie zostawała Rpta obligowana kterurnu kolwiek z sąsiadów naszych do woyny prowadzenia z kiem, ale aby Rptey było zawsze arma ponere, ciężaru zadney

obligi nikomu nie maiąc. Gdy consumatissimae fidei et prudentiae Ichm. PP. Posłom naszym commitimus, activitatem Ichm. chcemy mieć incessantem, choć by się Ichm. PP. delegowani z W*ojewó*dztw y Powiatów Posłowie ziechali, ale Ichm. insimul bonum publicum promowere in defesso audio et activitate sua maią.

Do ktorey instruetiey rękoma się naszemi podpisuiemy.

Działo się ut supra w Wilnie.

Michał Korybut x*iąże* Wisniowiecki, H*etman* [Polny] y Generalny W. X. L. Pułkownik; xiądz Jan Kryszpin Kierszensten, Biskup Zmuydzki; xiądz Eustachi Kotowicz, Biskup Smoleński; Micahł Ka*zimi*erz Kocieł, Kasztelan Trocki; Hrehory Antoni Oginski, Generalny Storosta Xi*ęstwa Zmuydzkiego*; Stephan Tyzenhauz W*ojewoda* Nowogrodzki; M. Kryszpin Kierszensten, W*ojewoda*. Witepski; Krzysztoph Komorowski, W*ojewoda* Brzeski, Starosta Wolkowyski; Michał Kazimierz Pac, Kasztelan Polocki, Starosta Wasylkowski; *Kazimie*rz Pociey, Kasztelan Witepski; Marcyan Oginski, Kasztelan Mscisławski; Władysław Franciszek Berk, Kasztelan Inflantski; Jan Mikołaj Zgierski, Biskup Martyryski, Sekretarz W*ielki* W. X. L°, Sufragan Wileński; Michał z Potoka Potocki, Podstoli W. X. L.; Xiądz Bogusław Korwin Gąsiewski, Kantor Prałat Wileński, proboszcz Oszmianski; xiądz Maciey Jozeph Ancuta, Kanonik Wileński; Stephan Jan Slizien, Pisar Ziemski Oszmianski, Starosta Krewski, Commissarz ad latus x*ię*cia Im. przez postanowienie generalne naznaczony. **Wilno:** Michał Raphał Szumski, Podstoli y Surrogator Wileński; Stephan Chominski, Stolnik y Commissarz Wdztwa Wileńskiego; Jan Dąmbrowski, Commissarz Oszmianski; Ludwik Jakub Chominski || Starosta Hubski, Kommissarz Powiatu Oszmianskiego. **Lida:** Władysław Narbuth, Podkomorzy y Commissarz P*owia*tu Lidzkiego; Michał Ign. Alexandrowicz, Pisarz Ziemski y Commissarz Lidzki. **Wilkomierz:** Józef Oziembłowski, Podsędek y Commissarz P*owia*tu Wilkom.; Franciszek K*azimierz* Szyrwinski, Starosta Antowilski, Kommissarz Ptu Wiilkom. **Brasław:** Hyppolit Ciechanowiecki, Starosta Opeski; **Troki:** Matheusz Remer, chorąży Trocki, Starosta Somiliski, Comm. ad latus xcia Im.; Jan Stanisław Bokiey, Podsędek y Commissarz W*ojewodztwa* Trockiego. **Grodno:** Jerzy Kryszpin Kierszyszteyn, Starosta Płungianski, Komm. Ptu Grodzieńskiego, Pułkownik J. K. M. **Kowno:** Bogusław K*azimie*rz z Kozielska Oginski, Marszałek y Commissarz Ptu Kowieńskiego; Symon Zabiełło, Podczaszy y Kom. Ptu Kowieńskiego. **Upita:** Karol Białłozor, Podstoli Upitski, Kiernowski Starosta; Karol Chryzostom Karp, obozny Upitski. **Smoleński:** Konstanty Burzynski, Czesznik y Comm. Wdztwa Smoleńskiego. **Starodub:** Alexander Letaw Marszałek Starodubowski; Andrzey Mikolay Gimbut,

Chorąży y Comm. Starodub. **Połock:** Jan Żaba, Starosta Koszanski, Comm. Wdztwa Połockiego. **Nowogródek:** Karol Michał Wagi Swiderski, Stolnik Wdztwa Nowogrodzkiego, Comm.; Stanisław Niezabitowski, Podczaszy Kaliski, Comm. Wdztwa Nowogrodzkiego. **Słonim:** Michał Tyzenhawz, Starosta Szmeltynski. **Wołkowysk:** Kazimierz Kłusewicz, Sędzia Grodzki y Comm. Wołkowyski. **Witepsk:** Antoni Oginski, … Komm. Wdztwa Witepskiego. **Orsza:** Jerzy Hieronim Kryszpin Kierszteyszten, Starosta y Commissarz Ptu Orszanskiego; Mikołay Galimski, Woyski **y** Commissarz Ptu Orszanskiego. **Mscisław:** Jan Kazimierz Lendorff, Stolnik Mscisławski **y** Commissarz; Samuel Kazimierz Ninicz, Skarbnik Wdztwa Mscisławskiego y Commissarz. **Brzesc:** Zygmunt Benedykt Chrzanowski, Czesznik y Sędzia Grodzki Wdztwa Brzeskiego; Jan Buchowiecki P. E., Commissarz Wdztwa Brzeskiego. **Pinsk:** Michał K*azim*i*e*rz Uszak Kulikowski, Pisarz Grodzki y Commissarz Ptu Pińskiego; Kasper Barysowicz, Horodniczy y Commissarz Pińskiego Powiatu. || **Minsk:** Alexander Józef Unichowski, Sędzia Ziemski y Comm. Wdztwa Mińskiego; Franciszek Wołodkowicz, Horodniczy y Comm. Wdztwa Mińskiego. **Mozyr:** Theophil Lenkiewicz Ipohorski, Podczaszy y Pisarz Grodzki, Comm. Ptu Mozyrskiego. **Rzeczyca:** K*azim*i*e*rz Judycki, Chorąży Rzeczycki. **Inflanty:** Jan Ludwik Plater, Starosta Dyneburski, Comm. x*ięstwa* Inflant*skiego*; Toliasz Berch, Pułkownik xstwa Inflantskiego, mp.; Samuel Pereswit Soltan, Woyski Starodubowski, Comm. xstwa Inflantskiego; Stanisław Rukiewicz, Instygator y Sekretarz W. X. L.

Która to instrukcia, od Jasnie Oświeconych Osw., Jasnie Wielm*ożnych*, Wielm. Ichm. PP. Commissarzow całego Xstwa Litew*skiego* na Ziezdzie Wileń*skim* Wielm*ożnym Ichm PP*. Posłom do Naiasnieyszego Króla Im. delegowanym dana, za podaniem oney przez osobę wyz wyrażoną[1035] ad akta iest do xiąg surrogatorskich Wo*jewo*dstwa Wileń*skiego* przyięta y wpisana.

[1035] Čia spausdinamam nuoraše tas asmuo nėra nurodytas. Darant nuorašą iš surogatorinių knygų įrašo pradžios formulė praleista, o užbaigiamoji formulė prikergta. Minimojo asmens vardas turėjo būti pradžios formulėje.

Adolfas Šapoka

1655 metų Kėdainių sutartis, arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 metais

Kaunas, 1939

ĮVADAS

XVII a. antroje pusėje atsinaujinęs karas su Švedija, be abejo, buvo vienas iš žymiausių epizodų visoje Respublikos istorijoje. Tuo tarpu kai metais anksčiau prasidėjęs karas su Maskva visu savo svoriu užgulė Lietuvą, švedų karo centras buvo Lenkijoje. Ten buvo išspręstas ir jo likimas. Istorinėje lenkų literatūroje visas šis karas yra gana plačiai išnagrinėtas, tačiau to meto įvykiai Lietuvoje ten tik labai siaurai tepaliečiami. Pats žymiausias iš to meto Lietuvos įvykių, būtent 1655 m. Kėdainiuose padarytoji unijos sutartis su Švedija, ten apibūdinama kaip tuometinio Lietuvos didžiojo etmono bei Vilniaus vaivados Jonušo Radvilos išdavikiškas darbas, kaip neribotų jo ambicijų vaisius. Kaip į padanges yra iškeliamas šių karų Lenkijos didvyris Stefanas Czarnieckis[a], taip visaip juodinamas J. Radvila. Šio karo metu Jonui Kazimierui pasirodė neištikimi daugybė tiek lenkų, tiek lietuvių, tačiau visiems kitiems tai lyg ir pamirštama. Karaliaus, jo artimųjų bei dvaro J. Radvilai mesta išdaviko dėmė literatūron buvo įvesta Jano Wawrzynieco Rudawskio[b] su Wespazjanu Hieronimu Kochowskiu[c], o iš jų perimta vėlesniųjų autorių, kurių betgi nei vienas nepasistengė bent kiek arčiau susipažinti nei su jo asmeniu, nei su to meto Lietuvos įvykiais bei joje veikusiomis pajėgomis. Visi tenkinosi senųjų autorių bendrais apibūdinančiais posakiais, nesusidarydami net tikslaus įvykių vaizdo. Atkaseęs eilę naujų faktų bei susipažinęs su naujais dokumentais, Ludwikas Kubala[d] taip pat nepasistengė į juos įsigilinti ir prisijungė prie bendrojo choro, savo atradimus panaudodamas tik iliustracijai.

J. Radvilą reabilituoti buvo bandyta jau XVII a., tačiau veltui. „Apologia pro Illustrissimo Celsissimo Principe Janussio Duce Radivillo, Sacri Romani Imperii Principe, Duce Birsarum et Dubincorum etc., quondam Palatino Vilnensi et Exercituum Magni Ducatus Lithvaniae Supremo Generali“ (be vietos ir datos, 4°)[e] nepaliko jokio atgarsio. Šios apologijos autorius[1036] stengėsi jį reabilituoti, įrodinėdamas, kad jis visa tai daręs verčiamas aplinkybių, tuo tarpu XIX a. vidurio Radvilų istoriografas Edvardas Kotlubajus[f], neneigdamas išdavystės, stengėsi įrodyti, kad visa tai jis padaręs per daug skriaudžiamas bei atstumiamas karaliaus. Pasipiktinęs E. Kotlubajaus J. Radvilai

[1036] Pasak J. Łukaszewicz (*Geschichte der reformirten Kirchen in Lithauen*, Leipzig, 1848, t. I, p. 167, išnaša 30) šią apologiją Boguslavui Radvilai pavedus parašęs Marijonas Samuelis Pšipkovskis, plg. J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1840, t. II, p. 114–116.

reiškiamomis simpatijomis, Bernardas Kalickis[a] po 7 metų parašė labai aštrų poleminį straipsnį, tikrą Jonušo ir visų Radvilų kaltinamąjį aktą. Sumedžiojęs viską, kas tik galėjo jį neigiamai apibūdinti, jis sako: „Pradedant nuo 1652 m. nutrauktojo seimo Radvilos gyvenime negalima rasti nei vieno momento, kuriame jis nebūtų liūdnai kenkęs tėvynės gerbūviui, nebūtų dirbęs jos pražūčiai.“[1037] Prokuroro tonu kalbąs B. Kalickis mūsų gali ir nestebinti, tačiau nuostabu, kai beveik po 70 metų su ta pačia koncepcija prie 1655 m. įvykių aiškinimo ateina toks pasižymėjęs istorikas kaip prof. Władysławas Konopczyńskis[b], metęs eilę labai griežtų, nuo mokslininkui privalomo šalto galvojimo labai tolimų frazių[1038]. Jam Kėdainių įvykiai taip pat tik J. Radvilos intrigos. Parsisiųsdinęs eilę oficialių dokumentų jis tariasi jau viską išsiaiškinęs ir galįs tarti paskutinį žodį. Savo pasakojimu surišdamas atskirus dokumentus, kurių atsiradimo apystovos jam dažnai vis dėlto nėra aiškios, jis griebiasi net ironijos. Esą tada veikęs vienas J. Radvila, kuris vedamas neribotos ambicijos pervertinęs savo jėgas, neįvertinęs vieninteliai natūralios Lietuvos unijos su Lenkija, tad ir pats kartu palūžęs[1039]. Apskritai prof. Wł. Konopczyńskis pateikė eilę naujų dokumentų, tačiau nedavė jokios naujos pažiūros. Kaip ir ankstyvesniuosius autorius, jį labiausiai nervina Kėdainių aktų atmetamoji Lietuvos Lenkijos unija. Kadangi dėl šito kaltę mesti visam kraštui nepatogu, tad patogiausia, žinoma, apkaltinti vieną asmenį, kuris daug kieno buvo apšauktas nevidonu dar gyvas tebebūdamas. Tačiau iki šiol niekas nebuvo bandęs smulkiau išaiškinti kelią, kuriuo buvo prieita prie aktų sudarymo, panagrinėti tuo metu čia veikusias pajėgas. Tikrąją aktų prasmę juk tik tuo būdu tegalima susekti, nes oficialieji dokumentai labai dažnai tikrovės toli gražu nepaaiškina.

1655 m. Lietuvos įvykiai tuo būdu lig šiol buvo interpretuojami daugiau publicistiškai, bet ne moksliniu metodu[c]. Su visomis labai supainiotomis pažiūromis polemizuoti autorius čia nemano, nes nėra nė reikalo. Tuo būdu prie tiesos atradimo vis tiek nebūtų prieita. Šio darbo tikslas yra nušviesti įvykių eigą, pasiremiant daugiausia naujais šaltiniais. Tikroji jų prasmė iš to savaime paaiškės. Daugumas naujųjų šaltinių autoriaus yra paimti iš Švedijos valstybės archyvo Stokholme. Kad pasisekė juos pasiek-

[1037] Žr. B. Kalicki, Życie Janusza Radziwiłła przez E. Kotłubaja, *Przegląd Polski*, 1866, zesz. IV, październik, p. 228[d].

[1038] Tarp kitko, jis rašo: „Może się znajdzie w Kownie Matejko, który tę pyszną, demoniczną twarz w asystencji sprytnie uśmiechniętych Szwedów Magnusa M. G. De la Gardie i Benddykla Skyttego odmaluje na pierwszym planie unji kiejdańskiej?…“, W. Konopczyński, Unja czy kajdany? Tło Historyczne pótopu, *Myśl Narodowa*, 1931, Nr. 30, p. 387.

[1039] Dėl prof. W. Konopczyńskio pažiūrų bei dėl jo paskelbtųjų dokumentų autorius ruošiasi plačiau kitur pasisakyti[e].

ti, autorius ypatingai yra dėkingas tenykščio Baltijos instituto vadovybei, dar 1932 m. davusiai jam progos 3 mėnesius dirbti Stokholmo mokslinėse įstaigose, pirmiausia minėtajame archyve[a]. Kiti šaltiniai yra čia pat surankioti.

Nenorėdamas per daug išplėsti savo darbo, autorius visos švedų karo eigos šį kartą nenagrinėja, nes tokiam atvejy tektų liesti painius tarptautinius ano meto santykius, o taip pat smulkokai nagrinėti kartu vykusį karą su Maskva, [nuo] kurio eigos labai priklausė kovos su švedais. Nebuvo reikalo visa tai čia liesti ir dėl to, kad visi tie klausimai istorinėje literatūroje jau pakankamai išaiškinti, taigi būtų tekę dažniausiai tik pakartoti kitų tyrinėjimų vaisius. Autorius čia stengėsi išaiškinti tris, kitų dar beveik nenagrinėtus klausimus, būtent, kaip buvo prieita prie ryšių su švedais užmezgimo, kokiomis aplinkybėmis bei kokio pobūdžio ryšiai buvo numatyti ateičiai ir kokiomis aplinkybėmis šitie naujieji politiniai šūkiai žuvo. Viso karo eiga čia paliečiama tik tiek, kiek tai buvo reikalinga geresniam Lietuvos (tikriau švedams pasidavusios jos dalies) įvykių supratimui.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyvinė medžiaga

Centralinis[a] valstybės archyvas [Kaune] – CVA
Šateikių dvaro dokumentų rinkinys.
[Ukmergės pavieto 1654 IX 1 seimelio nutarimo išrašas iš pilies knygų].

Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas – KAKA
Zenavičių 1664 m. byla dėl emigracijos metu žuvusio turto, 95 papkė.

Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
Cituojama[b]:
Žemaičių pilies teismo knygos – Ž. pil. Nr. 16[c], 18, 131, 162[d].

Švedijos valstybės archyvas Stokholme (Riksarkivet)[e], cituojama pagal atskirus rinkinius.
DlGS[f]-M. G. De la Gardieska Samlingen: ser. A: I-M. G. M. G. De la Gardžio konceptai, Nr. 165, 166, 182, 186, 189, 203, 206, 208, 219, 220, 233, 237, 239, 240, 242, 251, 253, 254, 258, 265, 273, 274, 296, 309, 310, 311, 313, 314, 321, 327, 329, 334, 335, 339, 345, 347, 355, 371, 376, 384, 407, 414, 415, 417, 423, 425; Ser. C: I; C. XIII – jam rašytieji laiškai.
Krigshistoriska Handlingar, X. 6, XI. 1, XI. 6, XI. 11, XI. 12 (Handlingar forfattade pa polska under Karl X Gustavs Krig.), XI. 13; XI. 14; XVI. 1.
Livonica, fol[g].76, 77.
Skokloster Samlingen, fol. 57, 172, 175, 341.
Riksregistraturen, fol. 1487, 1519, 1520, 1560, 1655, 1687, 1843, 1844, 2002, 2589, 2590, 2614.

Stokholmo karališkoji biblioteka, Rankraščių skyrius
Polonica, D1479: 1, D1479: 3 (karaliaus dvaro iždo pajamų ir išlaidų apyskaita).

Spausdintieji šaltiniai[a]

[*Vexillum Radvanum, avita generis nobilitate orthodoxae religionis gloria heroicorum in rempublicam meritorum splendore illustratum in funere illustrissimi domini Nicolai Vladislai comitis in Mysz Iudycki, castellani Novogrodnensis…*, Vilnae, Typis Academicis Societatis Jesu, 1671].

[M. G. De la Gardiska Archivet eller Handlingar ur Grefl. Dela-Gardiska Bibliotheket på Löberöd, Lund, 1839, t. XII].

Acta pacis Olivensis inedita, Recensvit, illustravit, tabulas publicas et observationes adiecit Johannes Gotlob Boehmius, historiogr. Reg. Hist. Prof. P. O. Lips., Vratislaviae: Apud Guil. Theoph. Kornium et Gampertum, 1663, t. I in quo Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Aurora Pacis Diarium pacificationis e Biblioteca Zalusciana, nunc primum prolatum Oliva pacis continentur.

Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. X, p. 173–224.

Akty, izdavajemyje kommissieju, vysočajše učreždionnoju dlia razbora drevnich aktov v Vilnie, Vilna, 1865–1915 (t. II Akty, izdavajemyje archeograficeskoju kommissijeju vysočaiše učreždionnoju v Vilnie; t. III–XX Akty izdavajemyje Vilenskoju archeograficeskoju komissijeju; t. XXI–XXXIX Akty izdavajemyje Vilenskoju kommissijeju dlia razbora drevnich aktov)[b]; [1883, t. XII; 1886, t. XIII; 1906, t. XXXI; 1909, t. XXXIV].

Akty, otnosiaščijesia k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archeograficeskoju kommissijeju (A. J. i Z. R.)[c], S. Peterburg, [1865, t. II]; 1889, t. XIV.

Akty, sobrannyje v bibliotekach i archivach Rossijskoj imperii Archeograficeskoju ekspedicijeju Imperatorskoj Akademii Nauk. Dopolnenyj i izdanyj Vysočaiše učreždionnoju kommissijeju, S. Peterburg, 1836, t. IV 1645–1700.

Archeograficeskjj sbornik dokumentov, otnosiasčichsia k istorii Severo-Zapadnoj Rusi, izdavajemyj pri upravlenii Vilenskago učebnago okruga, Vilna, 1867–1904, t. I–XIV[d]; [1870, t. VIII; 1904, t. XIV].

Archiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoju kommissijeju dlia razbora drevnich aktov, Vysočaiše utverždenoju pri Kijevskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore, Kijev, 1908, čast. III, t. VI Akty Švedskago gosudarstvennago archiva, otnosiaščijesia k istorii Malorossii (1649–1660 gg.).

[*Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798*, hrsg. von G. Lühr, Königsberg, 1925].

Dnevnik generala Patrika Gordona, vedennyj im vo vremia jego švedskoj i polskoj služb ot 1655 do 1661 g. i vo vremia jego prebyvanija v Rossii ot 1661 do 1699 g., Moskva, 1892, čast. I–II. Perevod s nemeckago M. Saltykovoj (atsp. iš Čtenija v Imperatorskom Obščestvie istorii i drevnostej Rossijskich pri Moskovskom Universitete, Moskva, 1892, kn. III, p. 1–194; kn. IV, p. 195–246).

[Informacya domowa i polityczna Xięcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego WXL, Wł. Syrokomla, *Przyczynki do historyi domowej w Polsce. Samuel Korecki, Adam Tarło, Bogusław z Radziwiłł*, Wilno, 1858, p. 43–60].

Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza, z dawnego rękopisma, będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna, wydana stara-

niem i nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (Helcel), Kraków: Wyd. A. Z. Helcel, 1864.

J. Kurczewski, *Kościół Zamkowy czyli katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno, 1916, t. III.

[A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej*, Wrocław, 1860].

Monuments historiques relatifs aux regnes d'Alexis Michaelowitsch, Feodor III et Pierre le Grand, czars de Russie, extraits des Archives du Vatican et de Naples par Augustin Theiner, Rome, 1859.

[J. *Obst, Rachunki miasta Wilna z r. 1657 i 1688,* Wilno, 1914. Odbitka z miesięcznika „Litwa i Ruś"].

Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640–1684). Przepisał z autografu i przypiskami opatrzył Hr. Leon Potocki, opisaniem rękopismu poprzedził i objaśnieniami uzupełnił J. I. Kraszewski, Warszawa, 1877.

Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza w. litewskiego, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań, 1839, t. I–II.

Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe, wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński, Wilno, 1859.

Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, zebrał i wydał Franciszek Kluczycki, Cracoviae, 1880, t. I, cz. 1 1629–1671 (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. II. Wydawnictwo Komisyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 16),

Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranije pervoje s 1649 po 12 dekabria 1825 goda, Sankt-Peterburg, 1830, t. I 1649–1675. Od nr. 1 do 618.

Relacye Nuncyuszów Apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, Berlin-Poznań: Wydanie Biblioteki Polskiej w Paryżu, 1864, t. II.

Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668. Z rękopismu powierzonego Akademii wydał Dr. Władysław Seredyński, Kraków, 1875 (Scriptores rerum polonicarum, t. III. Wydawnictwo Komisyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 7).

Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis, depromta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner, Romae, 1863, t. III A Sixto PP. V. usque ad Innocentium PP. XII., 1585–1696.

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, Petersburg, [1860, t. III]; 1860, t. IV.

Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany. Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań, 1841. Rinkinyje „Żywoty sławnych polaków XVII w., wydane przez Edwarda Raczyńskiego". Ta pati autobiografija yra išspausdinta: *Wizerunki i rostrząsania naukowe.* Poczet nowy drugi", Wilno, 1839, t. IX, p. 32–93.

Źródła do dziejów Polski, zebrane i wydane przez Franciszka K[andyda] Nowakowskiego, Berlin, 1841, t. I–II.

Literatūra

[I. Buszyński, *Brzegi Niewiaży*, Wilno, 1873].

F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, Stockholm, 1855, t. 1 Carl X Gustaf.

[W. Czermak, Miłostki królewskie, to paties, *Studia Historyczne*, Kraków, 1901, p. 279–293].

[I. Dzieduszycki, *Polityka Brandenburgska podczas wojny polsko-szewdzkiej w latach 1655–1657*, Kraków, 1897].

[W. Eckert, *Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus. Ein Beitrag zur Staats- u. Wirtschaftspolitik Herzog Jakobs von Kurland* (*1642–1682*), Riga, 1927].

[N. Edén, Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen, *Historisk Tidskrift*, 1906, t. 26, p. 18–27].

[K. F. Eichhorn, *Stosunek xiążęcego domu Radziwiłłów do domów xiążęcych w Niemczech uważany ze stanowiska historycznego i pod względem praw niemieckich politycznych i xiążęcych*, Warszawa, 1843].

G. Forsten, Snošenija Švecii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700), *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija,* 1898, d. 315, p. 210–277; d. 316, p. 321–354.

P. Gronski, Instrumentum Lituanicae deditionis Anno 1655 die 18 Augusti, *Tauta ir Žodis*, Kaunas, 1924, t. III, p. 81–97; tas pat straipsnis prancūziškai: Le traité lituano-suedois de Keidany (18 août 1655), *Revue Historique*, Paris, 1928, Anée 53, t. 159, p. 291–304.

M. Gruševskij, *Istorija Ukraini-Rusi*, Lvov, 1931, t. IX2 (1653–1657).

[K. P. Gukovskij, Gorod Kovno, *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1904 god*, Kovno, 1903, p. 26–27].

[O. Hedemann, *Historja powiatu Brasławskiego*, Wilno, 1930].

[K. Jarochowski, *Wielkopolska w czasie pierwszej wojny Szwedskiej od r. 1655 do 1657*, Poznań, 1864].

[J. Juškevičs, *Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē***,** Riga, 1931].

B. Kalicki, Życie Janusza Radziwiłła przez E. Kotłubaja, *Przegląd Polski*, 1866, zesz. IV, październik, p. 192–245; to paties, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny*, Kraków, 1878 (atsp. iš *Przegląd Polski*, 1877–1878, t. XI–XII).

[Kamieński B. (Kalinka W.), *Negocjacje ze Szwecją o pokój 1651–1653*, Kraków, 1987. Žurnalo „Czas“ priedas].

W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus…*, Cracoviae, 1683; to paties, *Annalium Poloniae Climacter secundus,* Cracoviae, 1688 (lenkiškas šio veikalo vertimas žr. E. Raczyński, Historya panowania Jana Kazimierza); Lenkiškas šio veikalo vertimas *Historya panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego,* przez współczesnego tłómacza w skróceniu na polski język przełożona. Wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana, Poznań, 1859, t. I.

[A. Wiiuk-Koialowicz, *Historiae Lituanae pars altera,* Antverpiae: Apud Iacobum Meursium, 1669].

K. Kognowicki, *Życie Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego W. X. L. etc., i listy od monarchów, xiążąt y różnych panujących do K. L. Sapiehy… pisane*, Warszawa, 1791[a].

Wł. Konopczyński, Unja czy kajdany? Tło historyczne potopu, *Myśl Narodowa*, 1931, Nr. 30, p. 387–389; Nr. 31, p. 404–406.

T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, Kraków, 1898, t. 1.

E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno, 1857; to paties, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859.

[J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1840, t. II].

L. Kubala, [Proces Radziejowskiego, to paties, *Szkice Historyczne.* Serya II, Warszawa, 1901, p. 1–51]; Wojna Moskiewska r. 1654–1655, to paties, *Szkice historyczne*. Serya III, Warszawa-Kraków, 1910 (W. m.)[a]; Wojna Szwecka w r. 1655 i 1656, to paties, *Szkice historyczne*. Serya IV, Lwów–Warszawa, 1913 (W. Szw.)[b]; Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657[c], to paties, *Szkice historyczne*. Serya V, Lwów, [1917]; Wojny Dunskie i Pokój Oliwski, 1657–1660, to paties, *Szkice historyczne*, serya VI, Lwów, 1922.

[S. Lubieniecius, *Historia Reformationis Polonicae, In qua Tum Reformatorum, tum Antitrinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis Provinciis narrantur*…, Freistadii: Apud Johannem Aconium, MDCLXXXV].

[R. Mienicki, Utrata Smoleńska w r. 1654 i sprawa Obuchowicza, *Kwartalnik Litewski*, 1910, t. 1, Nr. 4, p. 41–66].

S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden: Mit vortrefflichen Kupffern ausgezieret und mit nötigen Registern versehen, aus dem Lateinischen ins Hoch-Teutsche übersetzet von S. A.*, Nürnberg, 1697.

J. L. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…* Ex manuscripto celeberrimae bibliothecae Zaluscianae edidit… Laurentius Mizlerus. Varsaviae et Lipsiae, 1755. Lenkiškas šio veikalo vertimas–*Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do Pokoju Oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, przez Wawrzyńca Jana Rudawskiego, Szlachcica Polskiego, Kanonika Katedry Ołomunieckiej, Radcy Jego Cesarskiej Mości i Arcyksięcia Austriackiego Leopolda Wilhelma. Przełożył z łacińskiego, życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Włodzimierz Spasowicz, Petersburg i Mohylew, 1855, t. I–II.

[S. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum Libri Decem*, Parisiis-Bruxellis, 1877].

S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, [vtoroje izd.], S. Peterburg: Obščestvennaja polza, B. m. [1896], t. II.

[K. Szajnocha, Hieronim i Elżbieta Radziejowscy, to paties, *Dzieła. Szkice Historyczne.* Dalszy Ciąg**,** Warszawa, 1876, t. III, p. 335–418].

A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos, jų valstybinių santykių bruožai*, Kaunas, 1938.

[P. Šinkūnas, *Kėdainių miesto istorija*, Kaunas, 1928].

S. Temberski, *Roczniki 1647–1655*, wydał Dr. Wiktor Czermak, Kraków, 1897 (Scriptores Rerum Polonicarum, XVI. Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 56).

[E. Tyszkiewicz**,** *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi*, St.-Petersburg, 1869].

A. Walewski, *Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza, 1655–1660*, Kraków, 1870–1872, t. I–II[d].

J. Wegner, *Szwedzi w Warszawie 1655–1657*, Warszawa, 1936.

[C. Wejle, *Sveriges politik mot Polen*, *1630–1635*, Upsala, 1901].
[J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885].
[M. Wolonczewskis, *Žemajtiu Wiskupiste*, Wilniuj, 1848, d. I].

I. ŠVEDŲ KARO IŠVAKARĖS

1. Karo su Maskva pradžia

XVII a. Lietuvos istorijoje sunkių momentų netrūksta. Tai jai gresia pavojus iš kaimynų, tai kraštas varginamas susikonfideravusios kariuomenės, reikalaujančios teisėto atlyginimo už tarnybą, kuriam betgi valstybės iždo pajamų neužtenka, tai verda neramumai dėl vidaus nesantaikos. Tačiau 1655 m. antroji pusė neabejotinai buvo sunkiausia: valstybės iždas tuščias, militarinės pajėgos menkos, be to, visų jų panaudoti valstybės gynimui neįmanoma dėl nesantaikos atsakomingųjų valstybės sluoksnių viršūnėse, o priešai užgriuvo iš visų pusių. Pačiu kritingiausiu karo su Maskva momentu iškilo neišvengiamas švedų puolimo pavojus.

Pirmasis Romanovų bandymas atgauti didžiosios Maskvos suirutės metu Lietuvos ir Lenkijos atplėštas žemes pasibaigė gėdinga 1634 m. Polianovkos taika. Nuo 1648 m. prasidėjus Lenkijos karams su Bogdano Chmelnickio vadovaujamais sukilusiais kazokais, į kuriuos buvo įvelta ir Lietuva, Maskva įžiūrėjo puikią progą pasinaudoti ir Polianovkos traktatą nutraukti. Jos elgesys Respublikoje didelio susirūpinimo kėlė jau pirmaisiais B. Chmelnickio sukilimo metais, tačiau karas pasidarė neišvengiamas tik po to, kada Maskvai pasidavė kazokai. 1653 m. birželio 22 d. caras pranešė B. Chmelnickiui jį ir visus kazokus priimsiąs savo valdiniais. Negalėdamas likti saugus tarp Turkijos, totorių ir Respublikos, B. Chmelnickis pagaliau nutarė pasiduoti carui. Caro raštas – B. Chmelnickio ir kazokų priėmimas savo valdiniais – buvo datuotas liepos 2 d., tačiau Maskva karui tebebuvo dar nepasiruošusi, tad ir šitas aktas turėjo likti paslapty. B. Chmelnickiui maldaujant skubios paramos, už kurią jis žadėjo priimti visas sąlygas, spalio mėn. gavęs krašto soboro pritarimą, caras pagaliau ryžosi išeiti viešumon ir pradėti su Respublika karą. Pas B. Chmelnickį tuojau buvo pasiųsta delegacija, vadovaujama bajoro Vasilijaus Buturlino, priesaikai priimti ir skubotai buvo vykdomi pasiruošimai karui. V. Buturlinas į Perejaslavą, B. Chmelnickio paskirtą vietą, atvyko 1654 m. sausio 10 d. Po 6 dienų čia atvyko ir B. Chmelnickis, o 18 d. įvyko priesaika.

Tačiau karo su Respublika klausimas galutinai buvo išspręstas jau anksčiau. Tą pačią dieną, kada V. Buturlinas atvyko į Perejaslavą, t. y. 8 d. prieš pačią priesaiką, caras pasiuntė Jonui Kazimierui karo paskelbimo raštą[1040]. Netrukus buvo pradėti pirmieji pasiruošimai pasienyje[1041], o gegužės mėn. iš Maskvos iššygiavo dvi didžiulės armijos. Kunigaikščio Aleksejaus Trubeckojaus vadovaujamoji armija vyko kartu su B. Chmelnickiu pulti Lenkijos, o kita, žymiai stambesnė, armija, su kuria vyko pats caras, traukė nukariauti Lietuvos. Carui čia pagelbėti B. Chmelnickis prisiuntė 20 000 kazokų, vadovaujamų Ivano Zolotarenkos.

Prieš Lietuvą buvo nukreiptos stambiausios caro pajėgos, siekusios 300 000 žmonių. Kai kurios dalys buvo gana gerai ginkluotos ir sudarytos iš patyrusių samdinių[1042]. Tuo tarpu Lietuva karui buvo visiškai nepasiruošusi. 1653 m. Brastos seimas etmonams buvo leidęs surinkti 15 000 kariuomenės, tačiau iš dalies dėl finansinių sunkumų, o iš dalies dėl karaliaus ir Lietuvos lauko etmono J. Radvilos konflikto kariuomenės iš tikro tebuvo tik apie 8 000[1043a]. Be to, ir šioji kariuomenė tebebuvo jau senai negavusi algų, tad kariauti nelinkusi, ir prastai aprūpinta amunicija. Seimas, kuris vienas tegalėjo viskuo pasirūpinti, susirinko birželio 9 d., kada caro kariuomenė jau buvo užėmusi keletą Lietuvos pasienio sričių. Kad ir labai triukšmingas, seimas vis dėlto griebėsi neįprastų apsaugos priemonių[b]. Lietuvos atstovai sutiko kariuomenę padidinti iki 18 000, o jai pasamdyti ir esamajai apmokėti paskyrė net 22 padūmes[1044], kurios turėjo būti sumokėtos trimis ratomis: iki rugsėjo 25 d. 6 padūmės, iki spalio 30 d. – 10 padūmių ir iki 1655 m. balandžio mėn. 10 d. paskutinės 6 padūmės. Be to, žydams buvo uždėta 40 000 auks. pagalvės mokesčio (jie taip pat turėjo mokėti ir padūmes). Visi šitie mokesčiai turėjo būti sunaudoti tik kariuomenės bei karo reikalams[1045]. Taigi mokes-

[1040] Apie Maskvos karo pradžią žr. M. Gruševskij, Karo paskelbimo aktas, *Istorija Ukraini-Rusi*, Lvov, 1931, t. IX2 (Dodatki Nr. V, p. 1534–1539); L. Kubala, Wojna Moskiewska r. 1654–1655, to paties, *Szkice historyczne*. Serya III, Warszawa-Kraków, 1910, ir S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, [vtoroje izd.], S. Peterburg: Obščestvennaja polza, B. m. [1896], t. II.

[1041] Bene pirmasis šių pasiruošimų atgarsis Lietuvoje buvo 1654 II 16 lauko etmono J. Radvilos įsakymas visiems Lietuvos kariuomenės karininkams ir kavalerijos draugams, išvykusiems iš savo dalių, kuo skubiausiai grįžti į stovyklą prie Oršos, nes artėjanti Maskvos kariuomenė, *AVAK*, Vilna, 1909, t. XXXIV, p. 7–8.

[1042] S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1659–1663; L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 215–218.

[1043] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 150; plg. J. Radvilos 1654 V 10 laišką primui [Andrzejui Leszczyńskiui], *RA*, *Skokloster Samlingen,* fol. 341. Epistolae ad Andr. Leszno…, Nr. 15.

[1044] Padūmės mokestis nebuvo vienodas. Pagal sodybų rūšis (mieste, miestelyje, kaime) jis svyravo tarp 3 ir ½ auks. Žr. *Volumina Legum*. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego, Petersburg, 1860, t. IV, p. 147–148 (f. 321–323).

[1045] Ten pat, p. 218–219 (f. 472–474).

čiai buvo labai dideli. Tačiau naudos iš jų nedaug tebuvo. Pirmiausia kai kurie pavietai bei vaivadijos dėl jų padarė rezervų. Antai Kauno pavieto, Polocko, Naugarduko ir Mscislavo vaivadijų atstovai sutiko tik su 16 padūmių, o dėl likusiųjų 6 paliko pasisakyti reliaciniams seimeliams[a]. Minsko vaivadijos atstovai sutiko tik su 17 padūmių, nes 5 jų vaivadija jau sumokėjusi pagal savo nutarimą seimely. Valkavisko atstovai seimeliui paliko spręsti visas 22 padūmes. Be to, Maskvos puolimų jau paliestų Mozyriaus ir Rečycos pavietų atstovai sutiko prisiimti tik ¼ visų mokesčių, o labiausiai nukentėjusio Starodubo atstovai pareiškė, kad jų pavietas negalės nieko duoti[1046]. Tačiau blogiausia, kad ir kitose srityse daugumas nustatytų mokesčių tebebuvo nesumokėję net iki sekančių metų gegužės mėnesio seimo[1047].

J. Radvilai, šio seimo metu paskirtam didžiuoju Lietuvos etmonu, karą teko pradėti su senomis pajėgomis[b], nes priešas nelaukė. Pajėgos buvo menkos. Iš viso kariuomenės sąrašuose figūravo 11 261 karys[1048]. Į pirmą susidūrimą teko stoti vos su 8 000. Tai buvo rugpjūčio 12 d. ties Šklovu. Ir su tokiomis mažomis pajėgomis J. Radvilai pasisekė nugalėti 40 000 caro kariuomenės, vedamos kunigaikščio Jakovo Čerkaskio[1049]. Laimėjimas buvo didelis (maskviečių žuvo apie 6 000–7 000), tačiau visos kampanijos jis negalėjo nulemti. Palyginus su visomis caro pajėgomis, tai buvo menkas nuostolis. J. Čerkaskis su apardyta savo kariuomene pasitraukė už Dniepro ir susijungė su A. Trubeckojumi, kuris, kaip minėta, buvo siųstas į Lenkiją užimti Voluinės ir Liublino, betgi dabar gavo caro įsakymą traukti prieš J. Radvilą. Šis tuo tarpu sustojo už Drucės ties Braličinu. Ką nors veikti jis negalėjo, nes susirgo. Rugpjūčio 24 d. buvo gauta žinia, kad A. Trubeckojus su 83 000 kariuomenės ties Teterinu persikėlė per Drucę ir ruošiasi užeiti J. Radvilai iš užpakalio. Šiam su kariuomene pasitraukus į Šapalevičius, įvyko nelaimingas mūšis. Visos jo jėgos buvo išblaškytos, apie 1 000 krito negyvi, priešui pateko taip pat didžioji dalis artilerijos ir amunicijos[1050]. Rugpjūčio 27 d. J. Radvila su likučiais atsidūrė Minske, kur stengėsi suburti daugiau pajėgų. Maskvos kariuomenė toliau nėjo. Viena armija sustojo ties Berezina, kita sustojo užėmusi Polocką, Drują ir Dysną, o caras su vyriausiomis pajėgomis nuo liepos 8 d. laikė apgulęs Smolenską. Svarbiausia ir tvirčiausia Lietuvos pasienio tvirtovė nebuvo tinkamai aprūpinta, nebuvo taip pat

[1046] Žr. Deklaracye województw i powiatów WXL, ten pat, p. 219–220 (f. 475–478).

[1047] Retenta Wielk. Xięstwa Lit., ten pat, p. 223 (f. 483).

[1048] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 220.

[1049] Ten pat, p. 220–222.

[1050] Ten pat, p. 223–224.

sutarimo jos gynėjų tarpe, tad rugsėjo 29 d. kapituliavo (tą dieną buvo pasirašytos pasidavimo sąlygos, o pilies perdavimas įvyko spalio 3 d.)[1051].

Paėmęs Smolenską, caras toliau nebežygiavo. Jis grįžo atgal. Tuo tarpu jo kariuomenė ėmė užpakaly likusias pilis. Mogiliavas buvo paimtas rugsėjo 4 d., gruodžio 2 d. pasidavė Vitebskas[1052]. Maždaug tuo pačiu metu buvo užimtos ir kitos mažesnės reikšmės vietovės. Tuo būdu Maskva jau buvo užėmusi beveik visas sritis Dauguvos Berezinos linijoje. Toliau ji nesiveržė ir visą sekančią žiemą susidūrimai vyko tik Gudijoje, kur Lietuvos kariuomenė bandė atgauti kai kurias prarastas sritis. Carą sulaikė Maskvoje 1654 m. rudenį kilęs baisus maras ir visokie vidaus sunkumai[1053]. Puolimų pertraukos metu Lietuvai ir Lenkijai buvo geros progos susitvarkyti, pasiruošti naujam vasaros karui. Tačiau vis trukdė nelemtieji vidaus vaidai.

J. Radvila buvo pasiekęs didžiojo etmono buožės ir jautėsi turįs teisių vadovauti visam valstybės gynimo organizavimui, tačiau karalius, kuris ir didžiojo etmono urėdą jam atidavė tik spiriamas ir reikšdamas protestą, stengėsi jį suvaržyti ir kėlė lauko etmonu paskirtą Vincentą Gosevskį[a], sau ištikimą žmogų, siekiantį iškilti J. Radvilos sąskaiton. Kad tarp jų sutarimo nebus, buvo aišku iš pat pradžių. J. Radvila, kuris buvo norėjęs savo jaunesniuoju kolega turėti pusbrolį Boguslavą, V. Gosevskį sveikindamas ir kviesdamas darniai bendradarbiauti, kartu labai diplomatiškai įpynė keletą perspėjimų[1054], kurie santykių, žinoma, negalėjo pagerinti. Karalius tuojau pat pasirodė J. Radvilai per daug neteisingas. Turtingiausias Lietuvos ponas, krašto istorijoje jau daugiau kaip šimtą metų vyravusios šeimos galva, jos tradicijų paveldėtojas, pirmasis

[1051] Ten pat, p. 225–235; *R. Mienicki,* Utrata Smoleńska wr. 1654 i sprawa Obuchowicza, *Kwartalnik Litewski*, 1910, t. I, Nr. 4, p. 41–66. Plg. *Archeografičeskjj sbornik…,* Vilna, 1904, t. XIV[b]; *AVAK*, t. XXXIV, p. 18–19; *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński, Wilno, 1859; *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, z dawnego rękopisma, będącego własnością Ludwika H. Morsztyna, wydana staraniem i nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (Helcel), Kraków: Wyd. A. Z. Helcel, 1864, p. 728–732; *AZJR*, t. XIV. Visų 1654–1655 m. Maskvos žygių aprašymas: *Akty, sobrannyje v bibliotekach i archivach Rossijskoj imperii Archeografičeskoju ekspedicijeju Imperatorskoj Akademii Nauk.* Dopolnenyj i izdanyj Vysočaiše učreždionnoju kommissijeju, S. Peterburg, 1836, t. IV 1645–1700, Nr. 89, p. 127–130.

[1052] Pasidavimo aplinkybės: *AJZR,* Spb, 1889, t. XIV, p. 285–294; *AVAK*, 1886, t. XIII, p. 93–98.

[1053] S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1667–1671.

[1054] *Źródła do dziejów Polski*, zebrane i wydane przez Franciszka K[andyda] Nowakowskiego, Berlin, 1841, t. I, p. 143. V. Gosevskiui, kaip iždininkui, kartu būti etmonu netiko, dėl to kai kurie atstovai seime reikalavo, kad būtų paskirtas naujas iždininkas, S. *Temberski, Roczniki 1647–1655*, wydał Dr. Wiktor Czermak, Kraków, 1897 (Scriptores rerum Polonicarum, XVI. Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 56), p. 275–276. Tai būtų buvęs jo nuginklavimas. Neturėdamas savo rankose iždo, jis prieš J. Radvilą būtų buvęs bejėgis.

Lietuvos senatorius ir pirmasis ministras, neabejotinai įtakingiausias žmogus Lietuvoje, be to, nepaprastos ambicijos bei išdidumo žmogus, J. Radvila pasijuto jau per daug viešai atstumiamas, matė aiškiai laužomas savo, kaipo didžiojo etmono, teises. Prieš seimą, tebebūdamas vienintelis etmonas, jis skundėsi negalįs išprašyti iš karaliaus raštų, pavedančių verbuoti naujus kariuomenės dalinius, pririnkti iki 1653 m. seimo leistų 15 000[1055]. Tai dar buvo galima aiškinti įvairiomis, kad ir finansinėmis kliūtimis. Tačiau kada, seimui paskyrus naujų mokesčių ir leidus susirinkti 18 000 [kareivių], karalius verbavimą pavedė vienam V. Gosevskį, reiškiamas nepasitikėjimas buvo visiems aiškus. Dėl to tai Lenčycos vaivada Jonas Leszczyńskis primui ir rašė, kad J. Radvila, kuris vienintelis tokiu kritišku momentu dar galįs ką nors padaryti, tokiu būdu esąs verčiamas rūpintis pirmiausia savimi, esąs stumiamas padaryti išdavystę[1056].

Tuo tarpu, kai J. Radvila ruošėsi į karą, kai kovėsi ties Šklovu ir kai pralaimėjo ties Šapalevičais, V. Gosevskis tvarkė savo reikalus Varšuvoje ir per agentus verbavo sau naują diviziją. J. Radvilos interesus Varšuvoje gynė jo agentas Ukmergės maršalka Jonas Mieženskis. Negalėdamas prieiti prie karaliaus, jis veikė per Lenkijos ponus. Įsikišus kancleriui Albrechtui Stanislovui Radvilai ir kai kuriems lenkų senatoriams, primas pasidarė etmonų taikytojas. Tačiau iš to nieko neišėjo. V. Gosevskis rugpjūčio 2 d. atsakė, kad su J. Radvila jokio konflikto nesą, J. Mieženskis čia triukšmą keliąs dėl tokių dalykų, dėl kurių jau senai buvę susitarta. Susitarimas esąs net jo paties pasirašytas. Kariuomenę jis renkąs dėl to, kad seimo metu J. Radvila prašęs jo vieno nepalikti ir iš tikro jis netrukus išvyksiąs į Vilnių, o iš ten į stovyklą. Su visa kariuomene vyksiąs J. Radvilos komandon ir, jei būsiąs gerai priimtas, tarnausiąs noriai ir klusniai. Kad kariuomenės nedaug surinkta, ne jis esąs kaltas: kancleris neantspaudavęs karaliaus jam duodamųjų raštų[a]. Tačiau vakar juos suantspaudavęs vicekancleris Kazimieras Leonas Sapiega, tad tuojau būsią vykdomi. Priekaištas, kad jis verbuojąs ne didžiojo etmono pageidaujamų ginklų rūšių dalis, esą neteisingas, nes jis negavęs iš J. Radvilos jokių nurodymų. Kad jam paliktų vadovauti tik milicija, jis negalįs sutikti. J. Radvilai pinigų negalįs duoti, nes jų nesą ižde. Dėl to tai jis duodąs asignacijas pas mokesčių rinkėjus[1057]. Apskritai V. Gosevskis visus priekaištus atmetė ir visą kaltę vertė J. Mieženskiui, kuris viską maišąs, o J. Radvila jo klausąs.

[1055] Žr. J. Radvilos 1654 V 10 laišką primui [Andrzejui Leszczyńskiui], *RA*, *Skokloster Samlungen,* fol. 341. Epistolae ad Andr. Leszno…, Nr. 15.

[1056] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 253–254.

[1057] *Źródła do dziejów Polski*, t. I, p. 141–142, 144–148. Jono Kazimiero raštas, pavedąs V. Gosevskio rotmistrui Elijui Liackiui suverbuoti dragūnų vėliavą, datuotas 1654 VIII 3, *Ž. pil.* 16, Nr. 201, l. 32–33.

Seimas tarp kitko buvo įgaliojęs karalių paskelbti visuotinę bajorijos mobilizaciją. Buvo nutarta, kad į reliacinius seimelius bus išsiuntinėtos dvigubos krivūlės[a], o sekančiąja jau bus pranešta karaliaus ar etmono J. Radvilos paskirta rinkimosi vieta bei data[1058]. Reliaciniai seimeliai įvairiuose pavietuose buvo sušaukti įvairiomis dienomis, daugiausia rugpjūčio 6, 8, 12 d. Tačiau kai kur įvyko ir anksčiau arba kiek vėliau. Karalius prieš juos išsiuntinėjo krivūles, tačiau jose, priešingai minėtajai konstitucijai, Lietuvos Statutui, visiems įstatymams ir tradicijai, bajorijai buvo įsakoma susirinkti V. Gosevskio, bet ne J. Radvilos vadovybėje. Grįždamas iš Varšuvos, V. Gosevskis rugpjūčio 16 d. Nareve[b] paskelbė universalus, šaukiančius bajoriją susirinkti jo vadoybėje, nes didysis etmonas esąs išvykęs[1059]. Visiems pakėlus pasipriešinimo balsą, sekančiuose universaluose karalius jau kvietė bajoriją rinktis prie J. Radvilos, V. Gosevskis taip pat ėmė raginti rinktis prie didžiojo etmono[1060]. Tačiau įspūdžio pataisyti nebebuvo galima. J. Radvila mestą pirštinę jau buvo pakėlęs ir ruošėsi spręsti Lietuvos reikalus jos vienos pajėgomis. Iš Minsko atvykęs į Vilnių, visų nepasisekimų kaltininku jis paskelbė V. Gosevskį, kuris jam nieko nepadėjęs ir reikalavo sušaukti atskirą Lietuvos konvokaciją. Senatoriai pritarė ir kancleris A. S. Radvila to pareikalavo iš karaliaus visų Lietuvos senatorių vardu[1061].

Karaliui išleidus naujus mobilizacinius universalus, pagal kuriuos bajorija buvo šaukiama rinktis prie J. Radvilos Minsko stovykloje, etmonas tą patį pakartojo ir paskyrė datą – rugsėjo 24 d.[1062] Tačiau bajorija nesusirinko. Ji nenorėjo išvykti iš namų. Geriausiam atsitikime seimeliai nutarė pasamdyti ir pasiųsti etmonui vadinamąsias pavietų kariuomenės dalis, o kiti nutarė likti saugoti savo pavieto sienų[1063].

Kaip minėta, J. Radvila ir visi Lietuvos senatoriai reikalavo konvokacijos. Karalius, bijodamas, kad ji gali visus reikalus pavesti tvarkyti etmonui J. Radvilai, o jį patį palikti nuošaly, rugsėjo antroje pusėje išsiruošė į Lietuvą. Į Gardiną pasitarti buvo pakviesti visi Lietuvos senatoriai. Tačiau karalius prieš tai padarė dar vieną didelį netaktą, būtent

[1058] *VL*, t. IV, p. 216 (f. 468).

[1059] *AVAK*, t. XXXIV, p. 14–15.

[1060] Ten pat, p. 16–17.

[1061] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 255–256.

[1062] J. Radvilos 1654 IX 12 universalas, Ž. *pil.* 16, Nr. 202, l. 31.

[1063] Žr. *VL*, t. IV, p. 225 (f. 487). Brastos ir Pinsko bajorijai paties karaliaus buvo įsakyta likti saugoti Pagirio[c], A*VAK*, t. XXXIV, p.17–18. Žemaičių 1654 IX 23 seimelio nutarimas, *Ž. pil.* 16, Nr. 217, l. 2; Ukmergės pavieto 1654 IX 1 seimelio nutarimo išrašas iš pilies knygų, *C[entralinis] V[alstybės] arch[yvas].* Jie nutarė nuo 40 dūmų pasamdyti po 1 husarą, nuo 20 dūmų – 1 kazoką, o tie, kurie neturi baudžiauninkų, nuo 20 dūmų – 1 husarą, nuo 10 dūmų – 1 kazoką. Jie turi būti pasamdyti ir karužui pašaukus per 2 savaites pristatyti į Anykščius.

rugsėjo 19 d. paskelbė viešą laišką Vilniaus vyskupui Jurgiui Tiškevičiui, kurį pavedė įtraukti į Vilniaus pilies [teismo] knygas. Tai buvo keistas protestas ne tik prieš etmoną J. Radvilą, bet taip pat ir prieš kanclerį ir prieš visus Lietuvos senatorius, kurie jį apleidę. Jis neturįs su kuo pasitarti. Etmonas nevykdęs jo įsakymų tinkamai sustiprinti miestus, kancleris neantspaudavęs universalų, kuriais norėjęs pavesti surinkti kelis tūkstančius kariuomenės. Negalį būti nieko gero ten, kur kiekvienas uzurpuojąs karališkąją valdžią[1064]. Gale savo laiško Jonas Kazimieras visus tikruosius tėvynės sūnus kvietė burtis apie jį. Tačiau suprantama, kad šitokios priemonės ano meto sąlygomis nuo jo tik daug ką atstūmė. Santykiai dar labiau paaštrėjo. J. Radvila paskelbė karaliui priekaištų pilną pasiteisinimą, jo kariuomenės stovykloje ir visame krašte atsirado prieš karalių nukreiptų pamfletų, o į Gardiną pas karalių atvyko vos 9 senatoriai. Pirmuosiuose spalio 21 ir 22 d. posėdžiuose buvo nutarta įsakyti J. Radvilai vykti į Minską, kur turėjo susirinkti kariuomenės apmokėjimo komisija, o kariuomenę, kuri nuo rugpjūčio pabaigos nieko neveikė, pasiųsti į karo lauką. Tuo tarpu J. Radvila nusileisti nemanė. Spalio 19 d., sukvietęs į Vilnių bajoriją, jis visų vardu pasiuntė pas karalių į Gardiną J. Mieženskį, per kurį siūlė prašyti Brandenburgo kunigaikštį[a], kad tarpininkautų derybose su Maskva, siūlė patraukti savo pusėn kazokus, padaryti sąjungos sutartį su Švedija, pagaliau vėl reikalavo Lietuvos konvokacijos[1065].

Karaliaus atsakymas J. Radvilos pasiuntiniui ir visi Gardino nutarimai mums nežinomi[b]. Greičiausiai čia prie jokio susitarimo nebuvo prieita, o Lietuvos nuotaika dar labiau įsielektrino. Pagaliau, spiriamas Lenkijos senatorių, kurie pabūgo, kad, karaliui šitaip elgiantis, J. Radvila ir visa Lietuva gali griebtis kraštutinių priemonių, Jonas Kazimieras gruodžio pradžioje išvažiavo į Varšuvą[1066].

Karaliui tebesant Gardine, atėjo lapkričio 3 d., seimo numatyta kariuomenės apmokėjimo komisijos susirinkimo diena[1067]. Kaip buvo numatyta, komisija susirinko Minske. V. Gosevskiui nenorint duoti pinigų kai kurioms J. Radvilos artimųjų dalims, teigiant, kad tokių dalių visai nebuvę, tarp jų griežtas konfliktas kilo jau pačioje posėdžių pradžioje. Atvykusiam specialiam karaliaus pasiųstam taikytojui (Lietuvos referendoriui Kiprijonui Povilui Bžostovskiui) pasisekė juos šiaip taip sutaikyti. Komi-

[1064] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 420, išnaša 68.

[1065] Ten pat, p. 257–258; E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859, p. 393–399.

[1066] 1654 XII 5 jo raštas datuotas jau anapus Valkavisko – „Nowy Dwór", *AVAK*, t. XXXIV, Nr. 28, p. 29–30.

[1067] *VL*, t. IV, p. 216.

sija savo darbus baigė lapkričio 19 d. Tačiau, trūkstant pinigų, kariuomenei visa skola nebuvo sumokėta[a].

Senajai kariuomenei algos jau senai buvo nemokėtos. Tuojau po Šklovo kautynių (rugpjūčio 12 d.) karaliaus atstovui Minsko žemės raštininkui Kristupui Volodkevičiui ji buvo pareiškusi, kad, etmono prašoma, liksianti tarnyboje, bet algų lauksianti tik iki lapkričio 9 d. Jei iki to laiko negausianti visos skolos už 6 ketvirčius, susikonfederuosianti[1068]. Dabar, etmonui J. Radvilai prašant, ji sutiko likti tolesnėje tarnyboje, bet su sąlyga, kad per 2 mėnesius gaus karaliaus raštą, jog algos iki 1655 m. rugpjūčio 9 d. bus tikrai išmokėtos. Be to, J. Radvila pasižadėjo priešingam atsitikime kariuomenės reikalavimus remti, o V. Gosevskis, laiduodamas savo dvarais, turėjo pasižadėti, kad visas iždo pajamas skirsiąs pirmiausia šitai senajai kariuomenei apmokėti[1069]. Taip apraminus kariuomenę, šiaip taip susitaikę, abu etmonai ir prie jų prisidėjęs su 800 savo kariuomenės B. Radvila gruodžio gale išsiruošė į žygį.

Lietuvos kariuomenės šiuo metu buvo keliolika tūkstančių, be to, buvo atėję pagalbon 3 pulkai pėstininkų ir 14 vėliavų kavalerijos iš Lenkijos[1070][b]. Dalis šių pajėgų buvo pasiųsta saugoti Daugpilio, kita dalis pešioti priešo Vitebsko apylinkėse, o su likusiąja etmonai ištraukė vaduoti apgulto Senojo Bychavo[c], planuodami pro čia prasiskinti kelią prie lenkų, kurie turėjo atžygiuoti pro Breslaują, kad kartu įsiveržtų į Maskvos sritis. J. Radvila pirmiausia ruošėsi palaisvinti kelią per Dnieprą. Tam reikėjo išvaduoti tebesilaikantį Senąjį Bychavą, atsiimti Mogiliavą, Šklovą ir kitas mažiau reikšmingas vietoves. Tačiau visas planas nuėjo vėjais. Lenkijos kariuomenė ties Achmatovu (vasario 2 d.) buvo sulaikyta Vasilijaus Šeremetjevo su B. Chmelnickiu ir apie įsiveržimą į Maskvos sritis negalėjo nė galvoti. Lietuva vėl turėjo likti viena. Lietuvos kariuomenė 1654 m. paskutinėmis dienomis atėjo prie Naujojo Bychavo. 1655 m. sausio 10 d. persikėlė prie Senojo Bychavo ir labai sunkiose sąlygose, baisiame šalty laukė žinių iš Lenkijos. Sužinojusi apie lenkų kariuomenės nepasisekimus, palikusi nepaimtą Naująjį Bychavą, kuriame buvo užsidarę kazokai, ji patraukė prie Mogiliavo. Mat buvo norima nors šį tą laimėti. Maskvai nepalankiems miestiečiams ir vienam iš caro vadų (persimetėliui Konstantinui Poklonskiui) padedant, miestas iš tikro buvo paimtas, tačiau Maskvos

[1068] *Źrodła do dziejów Polski*, t. I, p. 151–153.

[1069] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 264.

[1070] 1654 IX 26 Vilniaus vicevaivada [Povilas Marcinkevičius] rašo, kad Lietuvon atėjusioji Lenkijos kariuomenė taip spaudžianti savo reikalavimais valstiečius, kad jei karalius savo universalais jos nesuvaldysiąs, teksią bajorijai su ginklu rankoje prieš ją stoti, *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, p. 728. Be to, žr. L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 256.

kariuomenė ir jai palankūs miestiečiai užsidarė Aukštutinėje pily. Po eilės nevykusių puolimų ir visokių bandymų susitarti geruoju, gegužės 10 d. Lietuvos kariuomenė pasitraukė. Mat buvo gauta žinių, kad caras vyksta į Smolenską, iš kur ruošiasi žygiuoti užimti Vilniaus, o be to, priartėjo seimo metas. Taip žiemos žygiai pasibaigė be jokių vaisių[1071], o abu etmonai, palikę kariuomenę stovykloje prie Minsko, išsiskubino Varšuvon į seimą, kuris prasidėjo gegužės 19 d. Reikėjo organizuoti pajėgas prieš naujai ruošiamą didelį caro puolimą. Guduose partizaniškas kovas tęsė tik vienas K. Poklonskis, J. Radvilos pakeltas pulkininku.

Kaip atsimename, nei 1654 m. seimas, nei karaliaus pasitarimas su senatu Gardine Lietuvoje tvarkos neįvedė. Etmonai, tiesa, nuo gruodžio mėn. veikė kartu, tačiau vienas į kitą nuolat žvairakiavo. Lapkričio mėn. Minsko komisija kariuomenės reikalavimų negalėjo patenkinti, nes mokesčiai tebebuvo neišrinkti, nebuvo pinigų. Lietuvoje visą laiką reiškėsi nepasitenkinimas Lenkija, neprisiunčiančia stipresnės paramos, o Lenkijoje sklido gandai, kad J. Radvilos vadovaujamoji Lietuva ruošiantis nutraukti uniją[1072]. Greičiausiai dar Gardine karalius senatorių buvo prispirtas pasižadėti sušaukti J. Radvilos reikalaujamąją konvokaciją. Grįžęs į Varšuvą ir pasitaręs su Lenkijos senatoriais, karalius vasario 23 d. iš tikro paskelbė universalus, balandžio 19 d. šaukiančius Lietuvos seimelius rinkti atstovų į konvokaciją, kuri turėjo susirinkti gegužės 10 d. Vilniuje. Tačiau balandžio 3 d. karalius paskelbė naujus universalus, konvokaciją atšaukiančius ir seimeliams pavedančius atstovus rinkti ne į konvokaciją, bet į seimą Varšuvoje gegužės 19 d. Mat esą ir lenkams atsiradę reikalų pasitarti[1073].

Maskvos puolimo, gresiančio švedų karo ir visų nepasisekimų akivaizdoje seimas buvo labai triukšmingas, tačiau pasibaigė laimingai[1074]. Nors daugumas Lietuvos bajorijos tebebuvo nesumokėję dar 1654 m. seimo mokesčių, tačiau dabar buvo nutarta

[1071] S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1675–1681; L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 274–280. Plg. *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań, 1841, p. 27.

[1072] L. Kubala, *Wojna Moskiewska,* p. 258–262; E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 393–399.

[1073] Žr. autoriaus knygą „Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos, jų valstybinių santykių bruožai, Kaunas, 1938“, p. 43–45, 343–348. Ten tik klaidingai spėjama, kad Žemaičių seimelio 1655 IV 9 išrinktieji atstovai bus vykę ir į Varšuvą. Dabar autoriui yra pasisekę rasti kito seimelio, įvykusio 1655 V 4, instrukciją atstovams (Jonui Mikalojui ir Eustachijui Stankevičiams, kurie buvo išrinkti ir į konvokaciją), vykstantiems į seimą. Instrukcija yra labai panaši į pirmąją, tik praleidžiama viskas, kas buvo rašyta apie konvokaciją, be to, skundžiamasi, kad per ilgai esą sulaikomi universalai. Konvokaciją atšaukiantį universalą jie gavę vos 1655 IV 26, *Ž. pil.* 131, l. 156–159. Apie konvokaciją, be to, žr. *AJZR*, t. XIV, p. 643, 646.

[1074] L. Kubala, *Wojna Moskiewska,* p. 281; to paties, Wojna Szwecka w r. 1655 i 1656, to paties, *Szkice historyczne*. Serya IV, Lwów-Warszawa, 1913, p. 42–56; A. Walewski, *Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Janą Kazimierza, 1655–1660*, Kraków, 1870, t. I, p. 60–65.

uždėti dar 22 padūmes, padalintas į dvi ratas. Pirmoji dalis (12 padūmių) turėjo būti sumokėta iki rugpjūčio 1 d., o kitas 10 padūmių iki lapkričio 1 d. Reliaciniai seimeliai turį išrinkti mokesčių rinkėjus[1075]. Be to, dar 2 metams (iki 1657 m. birželio 24 d.) buvo pratęstas dvigubas gėrimų mokestis, taip pat 2 metams pratęsti pakeltieji muitai[a] (pagal 1653 m. konstituciją), nuo kurių tačiau paliekami laisvi bajorai ir jų valdiniai; pirkliams buvo uždėta 60 000 auks., o žydams 30 000 auks. pagalvės mokesčio. Gėrimų mokesčio ir muitų išrinkimas buvo pavestas iždininkui V. Gosevskiui, o pirkliams ir žydams numatytoms sumoms sumokėti paskirtos tos pačios datos kaip ir padūmės mokesčiui[1076]. Dar neišmokėtų senųjų ir dabar uždedamųjų mokesčių išrinkimui bei jų sunaudojimui patikrinti buvo paskirta speciali komisija (iždo tribunolas), turinti susirinkti Vilniuje spalio 24 d.[1077]

Tačiau tenka pastebėti, kad bendrosios konstitucijos numatytos 22 padūmės, o iš dalies ir kiti mokesčiai, buvo smarkiai sumažinti faktinosios to meto Lietuvos būklės ir atskirų pavietų atstovų pareiškimų[b]. Pirmiausia nuo visų mokesčių liko laisvos priešo užimtosios arba sunaikintosios sritys (Smolensko, Starodubo, Polocko, Vitebsko, Oršos, Mscislavo, Mozyriaus ir Rečycos pvz.). Minsko atstovų seime visai nebuvo, tad jo vardu nebuvo jokio pareiškimo. Breslaujos ir Pinsko pavietai sutiko mokėti tik ½, t. y. 11 padūmių, o Ašmenos ir Ukmergės pavietai 12 padūmių[1078]. Tuo būdu visi mokesčiai, ir priešui nekliudant, būtų galėję būti renkami tik iš Vilniaus, Lydos, Trakų, Gardino, Kauno, Upytės, Žemaičių, Naugarduko, Slanimo, Valkavisko, Brastos ir Livonijos, t. y. mažiau negu iš pusės pavietų bei vaivadijų. Taip pat pastebėtina, kad daugumas šių pavietų atstovų seimeliams paliko spręsti, ar iš tikro turi būti renkamos padūmės ar atitinkamas žemės mokestis, „rinkliava“, iš kurios susidarytų pavietui tenkančios padūmės sumos ekvivalentas[c].

Seimas nutarė imtis ir kitokių priemonių. Taip pirmiausia buvo nutarta paskelbti visuotinę, be jokių išimčių, bajorijos mobilizaciją. Reikalui esant, karaliui buvo leidžiama išsiuntinėti dvigubas krivūles. Miestiečiai tuo pat metu turį pastatyti 400 karių pėstininkų, iš kurių 100 skiriami Vilniaus apsaugai. Taip pat turį eiti į karą ir visi totoriai. Kartu skiriami specialūs komisarai Vilniaus saugumui organizuoti: vietos vyskupas

[1075] *VL*, t. IV, p. 223, 228 (f. 483, 494).

[1076] Ten pat, p. 228, 234–235 (f. 493–494, 507).

[1077] Ten pat, p. 230 (f. 497–498).

[1078] Ten pat, p. 236–238 (f. 511–513).

J. Tiškevičius ir kaštelionas Jonas Kazimieras Chodkevičius[1079]. Kariuomenei padidinti buvo nutarta iš visų valstybinių dvarų (seniūnijų ir tenutų)[a] imti vadinamuosius rinktinius pėstininkus. Seniūnai nuo kiekvienų 20 valakų turį pastatyti po 1 karį, apginkluotą degtuviniu šautuvu, kalaviju ir kirveliu[b]. Taip pat seniūnai turį jiems parūpinti maisto, parako, švino ir kiekvieniems 5 tokiems kariams duoti po vežimą. Visi jie turį būti išsiųsti kartu su mobilizuojama bajorija ir etmono skirto vado komandoje likti tiek laiko kiek ir bajorija. Jei kas tokių karių neduotų, nuo kiekvieno jų turėsią sumokėti po 100 markių baudos[1080]. Dabar taip pat buvo prisiminti ir praeitų metų nutarimai. Kadangi pavietai vietoje mobilizacijos 1654 m. buvo nutarę pasamdyti vadinamąsias pavietų kariuomenės dalis ir tam reikalui buvo apsidėję specialiais mokesčiais, kurių betgi daugelis nesumokėjo, tad dabar nutarta įpareigoti rinkėjus tuos mokesčius išreikalauti per pilies teismą. Rotmistrai, kurie tokių kareivių verbavimui iš pavietų pinigus gavę, tačiau kareivių nesurinkę, turėsią atsiskaityti būsimoje kariuomenės reikalų komisijoje. Paaiškėjus, kad jie tą padarė iš blogos valios, būsią baudžiami infamijos bausme[1081c]. Taip pat buvo paskirta kariuomenės apmokėjimo komisija, kuri turėjo susirinkti rugpjūčio 9 d. Minske. Mat tik ligi tos dienos praeitų metų komisijai kariuomenė buvo pasižadėjusi algų laukti. Jei Minske komisijai surinkti trukdytų priešas, ji turinti susirinkti kitoje didžiojo etmono skirtoje vietoje[1082]. Kaip matome, seimo buvo daug kas padaryta[1083], tačiau, kaip kad dažnai būdavo, visa tai buvo nutarta per daug vėlai. Pavėluota bent pusmečiu. Tarytum anksčiau būtų nesimatę reikalo. Dabar iš visų tų nutarimų nieko gero jau nebegalima buvo laukti. Priešas jau veržėsi gilyn į kraštą ir daugelį sričių jis užėmė anksčiau negu atėjo net pirmos mokesčių dalies sumokėjimo terminas.

[1079] Ten pat, p. 219 (f. 494).

[1080] Ten pat, p. 224 (f. 484).

[1081] Ten pat, p. 225 (f. 487).

[1082] Ten pat, p. 225, 226 (f. 488).

[1083] Be to, seimas nutarė imtis dar ir kitų priemonių: 1) Brastai fortifikuoti buvo paskirta lėšų ir inžinierius, o vietos bajorijai buvo įsakyta nuo kiekvieno valako pasiųsti po 1 darbininką ištisai savaitei dirbti tuos darbus, ten pat, p. 231 (f. 500); 2) [LDK didžiojo] maršalkos Kristupo Zavišos pradėtoms Breslaujos fortifikacijoms užbaigti buvo įpareigoti prisidėti visi valstybinių dvarų valdytojai, ten pat, p. 232 (f. 501); 3) Visus I. Zolotarenkos kazokų puolimus atlaikęs Senasis Bychavas 20 m. buvo atleistas nuo visų naštų valstybei. Jo įgula lig tol buvo išlaikoma vicekanclerio K. L. Sapiegos. Dabar 300 vokiečių pėstininkų išlaikymas skiriamas iš iždo, ten pat, p. 231–232 (f. 500–501); 4) Kad paskatinti geriau gintis, Radvilų Sluckui 1653 m. suteiktos lengvatos pratęstos dar 6 m.[d], ten pat, p. 232 (f. 501). Šios dvi pastarosios konstitucijos, žinoma, buvo pirmiausia dovanos tų miestų savininkams – K. L. Sapiegai ir B. Radvilai. Tačiau vėliau tie miestai viltis iš tikro pateisino, liko priešo neužimtomis salomis. Pagaliau minėtina dar viena karo iššaukta konstitucija, būtent taupumo įstatymas. Juo buvo uždrausta importuoti brangenybes ir brangius audeklus. Drįstantiems brangius rūbus nešioti miestiečiams pagrasinta 1 000 markių bauda, ten pat, p. 236 (f. 509).

Pavojaus akivaizdoje visi, žinoma, pirmiausia rūpinosi savais reikalais, bet ne mokesčių sumokėjimu. Kariuomenės apmokėjimo komisija skirtą dieną nebegalėjo susirinkti ne tik Minske, bet ir Vilniuje. Kaip tik dieną vėliau į Vilnių iškilmingai įvažiavo caras, generolai. Taigi ir dabar gynimą teko organizuoti tik su senąja kariuomene, praeitos žiemos nevykusių žygių dalyviais. Tiesa, J. Radvilai išvažiuojant iš Varšuvos, kur jis, kaip komisijos, ieškojusios kelių susitaikyti su B. Chmelnickiu, pirmininkas[1084], užtruko iki liepos 3 d., karalius paskelbė dvigubas mobilizacijos krivūles[1085]. Liepos 26 d. buvo išsiuntinėtos paskutinės krivūlės, įsakančios bajorijai rinktis etmono paskirtoje vietoje rugpjūčio 5 d.[1086] Žemaičių bajorija, liepos 13 d. susirinkusi į reliacinį seimelį, gavusi tik vieną dvigubą krivūlę, nutarė rugpjūčio 5 d. susirinkti ginkluota ir žygiuoti į karo stovyklą net ir negavusi paskutinės krivūlės. Jei toji krivūlė būtų pasiųsta anksčiau, tai, karužui pranešus, stosią ir anksčiau[1087]. Galimas dalykas, kad panašių nutarimų buvo padarę ir kiti seimeliai, tačiau nei Žemaičių, nei kurių kitų sričių visa bajorija kariuomenei pagalbon neatėjo. Nedalyvavo nei ankstesniuose mūšiuose, nei prie Vilniaus.

Kariuomenės skaičius net sumažėjo, nes, gresiant švedų puolimui, Lietuvoje buvusi Lenkijos kariuomenė buvo atšaukta ir pasiųsta į Pamarį[1088]. Liepos 26 d. J. Radvila išsiuntinėjo savo karininkus rinkti seimo numatytųjų vadinamųjų rinktinių pėstininkų[1089], tačiau seniūnai jų duoti nesiskubino. Rugsėjo 12 d. J. Radvila jau iš Kėdainių ragino juos pasiskubinti, kareivius greičiau pastatyti[1090], tačiau dabar, derantis su švedais, vaisiai, žinoma, dar menkesni buvo. Tuos kareivius savo užimtose srityse vėliau rinko švedai.

Tuo tarpu kovų lauke būklė buvo labai kritiška. Caras su visomis savo pajėgomis iš Smolensko išvyko dar tebeposėdžiaujant seimui, birželio 3 d. Birželio vidury pradėjo žygiuoti pirmyn visos caro armijos. Visos jos traukė prie Minsko, kur stovėjo vyriau-

[1084] M. Gruševskij, *Istorija Ukraini-Rusi*, t. IX2, p. 1093–1097.

[1085] *AVAK*, t. XXXIV, p. 40-42; *Ž. pil.* 131, l. 212, 213.

[1086] *AVAK*, t. XXXIV, p. 43–45; plg. p. 45–47.

[1087] *Ž. pil.* 131, l. 218, 219; l. 220, 221 yra įsiūtas pats nutarimo originalas.

[1088] J. W. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…* Ex manuscripto celeberrimae bibliothecae Zaluscianae edidit… Laurentius Mizlerus, Varsaviae et Lipsiae, 1755, t. I, p. 275. Be to, žr. ištrauką iš J. Radvilos apologijos, pateikiamą: J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, p. 114, išnašoje 10. 1654 VII 3 ji greičiausiai tebebuvo Lietuvoje, žr. *AVAK*, 1906, t. XXXI, p. 41.

[1089] Etmonas, papildydamas konstituciją, rašo, kad kiekvienam pilnai paruoštam kariui turi būti duota 10 auks. trims mėnesiams ir maisto. O karininkui nuo valako turį būti sumokėta po 3 auks., *Ž. pil.* 131, l. 236–267, 244, 245.

[1090] Ten pat, l. 260–261.

sios Lietuvos pajėgos. J. Čerkaskio vadovaujamoji armija, prie kurios buvo ir pats caras, iš Smolensko žygiavo per Šklovą, Borisovą, kur sumušė iki tol Gudijoje partizaniškai kovojusį, Mogiliavo apsiausties metu carą apleidusį pulkininką K. Poklonskį, paskui pasuko į Zembiną. Mat reikėjo palaikyti ryšį su nuo Polocko artėjančia V. Šeremetjevo armija. Tuo tarpu I. Zolotarenka su savo kazokais nuo tebesilaikančio apgulto Senojo Bychavo ėjo pro Svisločių, kurį sudegino, o jos įgulą iššudė. Liepos vidury I. Zolotarenkos kazokai jau pasiekė Minską. Čia pat atėjus J. Čerkaskio armijai, Lietuvos kariuomenė pasitraukė už Nemuno į Ašmenos pavietą. Nei vieno etmono prie jos nebuvo: J. Radvila tebebuvo Vilniuje, kur tuo metu rinkosi reliaciniai seimeliai[1091], o V. Gosevskis dar nebuvo grįžęs iš Varšuvos. Taigi caro kariuomenė artėjo prie Vilniaus nesutikdama jokio pasipriešinimo[1092].

Tuo pat metu visus išgąsdino veiksmai švedų generolo Gustavo Adolfo Lewenhaupto[a], kuris liepos 9 d. užėmė Daugpilį.

Strategiškai labai svarbaus Daugpilio likimu buvo susirūpinta dar 1654 m. pabaigoj[b]. Lietuvoje buvo manoma, kad Daugpilį caro kariuomenė pulsianti tuojau paėmusi Vitebską. Pilies gynimo organizavimas buvo pavestas Cėsio (Vendeno) vaivadai Mikalojui Korfui. Jam pagalbon J. Radvila įsakė pasiųsti Upytės, Ukmergės ir Žemaičių (galimas dalykas, ir Kauno) vadinamąsias pavietų kariuomenės dalis, pasamdytas vietoje seimo nutartos bajorų mobilizacijos[1093]. Pilies įgula, vadovaujama komendanto majoro Teofilio Bolto, gynimui nebuvo pasiruošusi. Trūko patrankų, amunicijos ir maisto. 1655 m. balandžio 28 d. miestą apsupo caro generolas, Rezeknės komendantas Afanasijus Ordin-Naščiokinas[c]. Turėdamas žinių, kad Daugpilio įguloje esą vos 150 karių, jis atsivedė tik 1 000 kariuomenės, tad T. Boltas nepasidavė ir užsidarė pily. A. Ordin-Naščiokinui pasisekė užimti tik miestą. Pagaliau miesto vaduoti su 3 000 kareivių atvyko J. Radvilos kadaise į Vitebsko sritį pasiųstas Samuelis Aleksandras Komarovskis (Ukmergės seniūnas ir Lietuvos [didysis] stovyklininkas). Naščiokiną jis greit nuvijo atgal į Rezeknę. Tačiau netrukus užėjo naujas pavojus. Liepos 9 d. prie Daugpilio atvyko švedų generolas feldmaršalas G. A. Lewenhauptas. Švedija karo dar nebuvo paskelbusi.

[1091] 1654 VII 12 Vilniuje susirinko savas, o sekančią dieną Starodubo seimelis, žr. *VL*, t. IV, p. 236, 237 (f. 511, 512).

[1092] Apie caro kariuomenės žygį žr. *AJZR*, t. XIV. Be to, S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1681, 1682; L. Kubala, *Wojna Moskiewska,* p. 282. Rašydamas, kad 1654 VII 11 I. Zolotarenka atvykęs prie Minsko, L. Kubala klysta, 1654 VII 12 I. Zolotarenka tebebuvo Smaliavičuose ir laukė caro jam siunčiamos paramos, vedamos Bogdano Chitrovo, *AJZR*, t. XIV, p. 743–746.

[1093] J. Radvilos ir M. Korfo tuo reikalu išsiuntinėti raštai, Ž. *pil.* 16, l. 100–103, 169, 172, 172 a; *VL*, t. IV, p. 321 (f. 688).

Kaip tik tuo metu Stokholme tebesiderėjo seimo išsiųsta delegacija. Dėl to tai S. A. Komarovskis užklausė G. A. Levenhauptą, ko jis čia atvykęs. Tas atsakė, kad turįs įsakymą užimti Daugpilį, o toliau neisiąs. Kadangi jo jėgos buvo žymiai didesnės (pasak J. Radvilos, jis turėjęs 3 000 kavaleristų ir antra tiek pėstininkų), tad S. A. Komarovskis kautis nesiryžo ir pasitraukė į kitą Dauguvos pusę. G. A. Lewenhauptas pasižadėjo jo nepulti, leisti saugiai trauktis. Pasitraukdamas S. A. Komarovskis įsakė miestą padegti. Tačiau tai pastebėję švedai padegėjus išvaikė ir miestą užėmė. Netrukus kapituliavo ir pily buvęs T. Boltas. Jis gavo teisę laisvai pasitraukti su visa įgula. Kariuomenė turėjo išeiti be jokių ginklų, tačiau su vėliavomis. Pasirodė, kad pily būta 6 pėstininkų kuopų. Prisijungę prie S. A. Komarovskio, jos iš čia nuvyko ginti Vilniaus, o G. A. Lewenhauptas, sutvirtinęs pilį ir palikęs įgulą, vadovaujamą pulkininko leitenanto Willichmano, su visa kariuomene taip pat pasitraukė atgal ir sustojo Kuoknesėje[1094]. Be abejo, Daugpilis švedų buvo užimtas tik tam, kad neužgrobtų jo caras, kuriam tuo būdu būtų buvęs atidarytas kelias į Livoniją, o svarbiausia, į Kuršą.

Etmonas J. Radvila šiuo metu buvo Vilniuje. Tačiau nuo Maskvos apsiginti jis nebeturėjo vilčių. Dėl to tai jis dabar nebe tiek rūpinosi kariuomene, kiek politikavo, galvojo užšachuoti carą kazokais arba švedais ir rūpinosi pritraukti prie savęs juo didesnį bajorijos bei didikų skaičių. Svarbu buvo išlaikyti krašto sostinę Vilnių, iš kurio būtų galima kalbėti viso krašto vardu, tačiau dar svarbiau buvo išsaugoti kariuomenę, nes, likus be jokių pajėgų, būtų galima prašyti tik kitų malonės. Jam pačiam tektų likti eiliniu piliečiu. Lenkų literatūroje visi rūpesčiai išsaugoti savo pozicijas viduje ir visokie bandymai užmegzti prieš Maskvą nukreiptus santykius su užsienio pajėgomis J. Radvilai prikišami kaip mirtinas nusikaltimas, kaip pasiruošimas atsimesti nuo Jono Kazimiero ir nuo Lenkijos. Tačiau tai labai suprantama. Juk jis nebuvo vien kariuomenės vadas, kuris būtų turėjęs vykdyti karaliaus įsakymus. Reikia nepamiršti, kad jis buvo pirmasis Lietuvos senatorius. Jam turėjo rūpėti ne tik kariuomenės, bet ir viso krašto likimas[1095]. Jis negalėjo vien tik kautis ir visą laiką praleisti karo stovykloje. Be to, juk panašiai elgėsi ir visi kiti Lenkijos bei Lietuvos ponai. Lauko etmonas V. Gosevskis juk kariuomene ir karu dar mažiau rūpinosi. Kritiškiausiais 1654 ir 1655 m. momentais jis

[1094] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden: Mit vortrefflichen Kupffern ausgezieret und mit nötigen Registern versehen, aus dem Lateinischen ins Hoch-Teutsche übersetzet von S. A.*, Nürnberg, 1697, p. 91; L. Kubala, *Wojna Moskiewska,* p. 283, 428; F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, Stockholm, 1855, t. 1, p. 103; *AJZR*, t. XIV, p. 643–645, 757.

[1095] Savo padėtį jis gražiai aptarė laiške primui dar 1653 X 10. Žr. E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 389–393.

sėdėjo Varšuvoje, kasdamasis po J. Radvilos galybės pamatais. Tačiau jo ir kitų veikla kažkodėl pamirštama. Netrukus nuo Maskvos ir švedų daugumas išbėgiojo į užsienius[1096] arba spruko į saugesnes krašto vietas ir laukė, kol horizontai paaiškės. J. Radvila šito negalėjo padaryti. Kaip pirmasis Lietuvos senatorius ir etmonas, jis turėjo ieškoti išsigelbėjimo kelių. Be to, nereikia pamiršti, kad jis buvo Radvila, daugiau kaip 100 metų Lietuvos gyvenime vyravusios šeimos galva. Jo tėvai dėl savo šeimos pozicijų Lietuvoje su karaliais buvo daug kovoję ir visada laimėdavo. Argi galėjo nekovoti jis, didybės ir ambicijos pilnas magnatas? Argi galėjo jis užleisti savo pozicijas kam nors kitam. Ir dar suprasdamas, kad kraštas tuo būdu vis tiek nebus išgelbėtas. Argi galėjo jis leisti griauti savo visuomeninį kreditą ir kastis po savo galybės pamatais tokiam karaliaus remiamam V. Gosevskiui, kuris jo akyse buvo nevykęs išsišokėlis, jo paties karo žygiuose išlavintas vadas – nedėkingas mokinys, kurį jis vadino smaližiu šunyčiu. Suprantama, nekovoti jis negalėjo. Ir ano meto santykiuose tai buvo visiškai natūralu ir suprantama. Visi taip elgėsi.

Kaip jau minėta, Vilniaus gynimo organizavimui seimas buvo paskyręs specialius komisarus, būtent vietos vyskupą J. Tiškevičių ir kaštelioną J. K. Chodkevičių (1654 m. tokiais komisarais buvo skirti Cėsio vaivada M. Korfas ir Žemaičių kaštelionas Eustachijus Kerdiejus). Jie turėjo veikti pagal 1621 m. konstituciją, tokiems komisarams pavedusią miestą kartu su pilies teismo pareigūnais ir magistratu sutvirtinti, parūpinti amunicijos, maisto ir kitų atsargų[1097]. Tačiau ar tie komisarai ką nors nuveikė, žinių neturime. Yra žinoma, kad visą liepos mėnesį ten pat Vilniuje praleido ir J. Radvila; žinoma, kad ten buvo pasitarimų ir kad liepos gale buvo nutarta kreiptis pagalbos į Švedus. Tačiau smulkesnių žinių mums nepaliko joks įvykių dalyvis.

Nesutikdama didesnio pasipriešinimo caro kariuomenė, ypač I. Zolotarenkos kazokai, naikino kraštą ir palengva artėjo prie Vilniaus. Iš Minsko pasiųstas kazokų tuntas sunaikino Kaidanavą, kaip I. Zolotarenka carui rašo, „Dievui padedant, paėmė, visiškai sudegino, o ten buvusius jūsų cariškos didenybės priešus iššudė“[1098]. Kazokai

[1096] Keletas pabėgėlių sąrašų yra išspausdinta*: A. Mosbach, *Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej*, Wrocław, 1860, p. 336–340; S. Temberski, *Roczniki 1647–1655*, p. 324–325; P. Karge, Zur Geschichte des Deutschtums in Wilno und Kauen, *Altpreussische Monatschrift*, 1917, t. 54, p. 35–94, ir P. Karge, Die Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen, *Das Litauen Buch. Eine Auslese aus der Zeitung der 10. Armee*, 1918, p. 94–105. Plg. Zenavičių 1664 m. bylą dėl emigracijos metu žuvusio turto, *KAKA,* 95 papkė.

[1097] *VL*, t. III, p. 207–208 (f. 428–429); t. IV, p. 229 (f. 494, 495).

[1098] *AZJR*, t. XIV, p. 750, 753.

elgėsi taip negailestingai, kad net pats caras turėjo įsikišti ir deginimus bei žudynes uždrausti. Krašto nereikią naikinti, nes čia teksią žiemoti[1099].

Kai kurie kazokų būriai pasiekdavo net Vilniaus apylinkes, pasitaikydavo ir susidūrimų. Pagaliau liepos 21 d. caras įsakė savo kariuomenei nuo Minsko pradėti žygį prie Vilniaus[1100]. Pusiaukely tarp Smurgainių ir Ašmenos kazokai ir priešakinės Maskvos kariuomenės dalys liepos 26 d. susitiko su viena Lietuvos kariuomenės dalimi, kurią išblaškė[1101]. Susirinkusi Lietuvos kariuomenė traukė prie Vilniaus. Ten liepos 30 d. buvo pašaukta bajorija, kuri betgi jau nesuspėjo laiku atvykti į etmono stovyklą Nemėžyje[1102]. Caro pajėgos, Žiupronyse palikusios sužeistuosius, iššygiavo toliau rugpjūčio 4 d.[1103] Rugpjūčio 7 d. įvyko paskutinės kautynės prie pat Vilniaus, o sekančią dieną I. Zolotarenka su J. Čerkaskiu įžengė į Vilnių. Rugpjūčio 10 d. atvyko į Vilnių pats caras[1104].

I. Zolotarenka, pranešdamas carui, o caras, pranešdamas Senąjį Bychavą puolančiam pulkininkui [Samuilui] Kurbackiui, rašo, kad prieš Vilnių įvykęs didelis mūšis, kuris užtrukęs nuo 6 val. ryto iki nakties, kad Lietuvos kariuomenė, kuriai vadovavę etmonai J. Radvila ir V. Gosevskis, labai nukentėjusi ir buvusi priversta pasitraukti už Neries. Pasak I. Zolotarenkos, jei ne sudegintas tiltas ir ne toks blogas oras, tai iš visos lietuvių kariuomenės esą vargu ar kas būtų pasprukęs[1105]. Tuo tarpu visi J. Radvilai nepalankūs lenkiški šaltiniai jį kaltina, kad miestą atidavęs be kovos, kad jį dar apiplėšęs ir pan. Aiškus dalykas, kad tai politinių aistrų ir neapykantos tam kalvinui bei lenkų priešui vaisius. Tiesa, J. Radvila visos savo kariuomenės prie Vilniaus nepaguldė, nes norėjo ją išsaugoti, kad galėtų sėkmingai vykdyti savo planą ir pradėti naują kovą padedamas Švedų, su kuriais kaip tik šiuo metu buvo pradėtos derybos. Be kariuomenės jis jau būtų nebegalėjęs tikėtis nei sėkmingai susitarti su Švedais, nei kovoti. Turint galvoje jo tolimesnius planus, riteriškai žūti ties sostinės vartais jam būtų buvę neišmintinga.

[1099] Ten pat, p. 753, 754, 901, 902.

[1100] Ten pat, p. 747, 748.

[1101] Ten pat, p. 755, 756, 897–899; L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 287, mano, kad čia buvusi sumušta visa Lietuvos kariuomenė. Tačiau I. Zolotarenka savo pranešime carui mini čia buvus tik Jurgį Karolį Glebavičių ir K. Poklonskį. Pasak jo, buvę 7 000 kariuomenės, tačiau tai labai abejotina.

[1102] Ten pat, p. 752, 757. Žemaičių seimelis tuo reikalu susirinko vos 1655 VIII 5, o sutarė stoti 1655 VIII 24, *Ž. pil.* 131, l. 256–257.

[1103] *AJZR,* t. XIV, p. 899–902.

[1104] Ten pat, p. 786. Carui įsakius, 1655 VIII 26 Maskvos patriarchas Nikonas paskelbė visoje valstybėje padėkos pamaldas, *Akty, sobrannyje v bibliotekach i archivach Rossijskoj imperii*, t. IV, Nr. 87, p. 126.

[1105] *AJZR,* t. XIV, p. 733–769.

Tačiau apginti miesto jis jokiu būdu negalėjo. Bajorija nebuvo susirinkusi, kariuomenės buvo nedaug. Ji buvo neapmokėta. Liepos 15 d. ji buvo pareiškusi, kad algos ilgiau rugpjūčio 9 d. nelauksianti (tą dieną turėjo susirinkti ir seimo skirta kariuomenės apmokėjimo komisija), tad turėjo kautis savo pačios paskirtos datos išvakarėse, kada jokių vilčių algą gauti nebuvo. Be to, prieš pat Vilniaus puolimą atvykęs iš Varšuvos V. Gosevskis slapta ėmė agituoti kariuomenę, kad J. Radvilą apleistų, nes jis ruošiąs karalių išduoti ir pasiduoti švedams[1106]. Pasak kai kurių šaltinių, kariuomenės dalis pareiškusi, kad jį iš tikro apleisianti ir kartu su V. Gosevskiu per Kauną vyksianti pas karalių[1107]. Iš tikro nuo Vilniaus vykstant į Varšuvą nebūtų reikėję užsukti į Kauną. Tačiau V. Gosevskio kurstymą mini ir visai neabejotini šaltiniai[1108]. Be to, greičiausiai ne be ryšio su šia agitacija kariuomenės dalis, prie kurios prisidėjo ir pulkininkas Kazimieras Chvalibogas Žeromskis, kuriam buvo pavesta ginti Vilniaus pilį, vyriausiom pajėgom persikėlus per Nerį, pasitraukė kitu keliu, nuėjo už Nemuno.

L. Kubala ir kiti lenkų istorikai[1109], sekdami Krokuvos akademijos istoriografu Stanisławu Temberskiu, kanauninku J. W. Rudawskiu ir tūlu pranešimu į Vieną, sako, kad prieš pat rugpjūčio 7 d. kautynes J. Radvila įpuolęs į Vilnių, jį apiplėšęs ir išplėšęs didelę pinigų sumą: pasak S. Temberskio, 100 000 imperialų (apie 700 000–800 000 auks.[a], o pasak minėtojo pranešimo į Vieną, milijoną auksinų)[1110]. Tačiau, be abejo, visa tai buvo vaisius J. Radvilai nepalankių gandų. Tam nekenčiamam kalvinui buvo suversta visa miesto praradimo kaltė, nors ten pat buvo ir V. Gosevskis, kurio pulkininkas K. Chvalibogas Žeromskis turėjo ginti pačią pilį, bet apie tai nė nepagalvojo. Pasak S. Temberskio, Vilnių J. Radvila atidavęs, lyg susitaręs. Tačiau argi ne nesąmonė yra tariamasis J. Radvilos įsiveržimas miesto apiplėšti. Vyriausiam miestą ginančios kariuomenės vadui, vietos vaivadai dar reikėjo įsiveržti miesto plėšti ar uždėti gyventojams kontribuciją, kada jis galėjo įsakyti viską evakuoti. Tada išeitų, kad rugpjūčio 7 d.

[1106] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*. Z rękopismu powierzonego Akademii wydał Dr. Władysław Seredyński, Kraków, 1875 (Scriptores rerum polonicarum, t. III. Wydawnictwo Komisyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 7), p. 2.

[1107] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 288.

[1108] Žr. J. Mieženskio laišką B. Radvilai, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 400.

[1109] Pradedant J. I. Kraszewskiu: J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, p. 40; A. Walewski, *Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Janą Kazimierza, 1655–1660,* t. I, p. 76.

[1110] S. Temberski, *Roczniki 1647–1655*, p. 309–310; *A. Walewski, Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Janą Kazimierza, 1655–1660,* t. I, p. 76. To meto piniginių vienetų santykius žr. *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza w. litewskiego, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego*, Poznań, 1839, t. II, p. 433. Jo pateikiamos 1651 m. normos.

kautynės buvo tik surežisuotas maskaradas. Pagaliau iš ko gi tie pinigai buvo išplėšti? Tiesa, pagal seimo konstituciją iždo raštininkai turėjo būti Vilniuje ir priiminėti pavietų rinkėjų surinktus pinigus[1111]. Tačiau juk mokesčiai tebebuvo nesumokėti. Pagaliau visi iždo pareigūnai – raštininkai – kanauninkas Jurgis Bialozoras, Samuelis Jeronimas Katilas ir Jonas Eidziatavičius, taip pat iždininkas Gabrielius Kimbaras – kartu su visa kariuomene bei iždininku V. Gosevskiu pasitraukė į Kėdainius, kur rugpjūčio 17 d. pasirašė pasidavimo Švedams aktą. Taigi jeigu jie kiek nors pinigų ir būtų turėję, tai būtų buvusi paprasta evakuacija, bet ne plėšimas. Tačiau pinigų jie neabejotinai neturėjo. Netrukus iš Kėdainių pas carą pasiųstam savo atstovui Steponui Pranciškui Medekšai iždininkas V. Gosevskis kelionės išlaidom pinigų negalėjo duoti ir davė tik asignacijas (blankietus) pas pavietų mokesčių rinkėjus, jeigu jie turėtų bent kiek surinkę[1112]. Gal galima būtų manyti, kad iš iždo pareigūnų J. Radvila pinigus jau buvo atėmęs. Tačiau tokiam atvejy S. P. Medekša, kuris niekur nepraleidžia progos J. Radvilai neįgėlęs, to būtų nepamiršęs paminėti. Be to, tuo metu (rugsėjo pradžioje) tarp J. Radvilos ir V. Gosevskio santykiai išviršinai dar tebebuvo geri, tad V. Gosevskis, kaip iždininkas, negalėjo būti patyręs jokios skriaudos. Tad gal minimosios sumos buvo išplėštos iš magistrato, katalikų dvasininkų arba gal buvo uždėta kontribucija? Tai taip pat nesąmonė. J. Radvila šiuo metu rūpinosi visus patraukti prie savo plano susijungti su Švedais. Tad ar galėjo jis pasirodyti plėšikas? Juo labiau jis negalėjo liesti dvasininkų, kurių, o ypač vyskupo J. Tiškevičiaus, pritarimas tam planui buvo brangiausias, vertesnis už kažin kokius turtus. Pats vyskupas J. Tiškevičius laiške popiežiaus nuncijui, rašytame lapkričio 22 d. iš Karaliaučiaus, rašo Vilniaus gynėjams darydamas priekaištą, tačiau apie plėšimus nė vienu žodžiu neužsimena[1113]. Nerandame jokių plėšimo pėdsakų ir Vilniaus kapitulos archyve[1114]. Vilniaus magistrato apyskaitų knygos Maskvos okupacijos metu žuvo[1115]. Tačiau jo archyve XIX a. pradžioje tebebuvo kažkoks XVII a. išlaidų apyskaitos lapas, pradedamas 1655 m. Jame buvo surašytos štai kokios tų metų išlaidos:

[1111] *VL*, p. 229 (f. 495).

[1112] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 16.

[1113] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis,* depromta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner, Romae, 1863, t. III, p. 497.

[1114] Žr. J. Kurczewski, *Kościół Zamkowy czyli katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno, 1916, t. III.

[1115] Žr. J. Obst, *Rachunki miasta Wilna z r. 1657 i 1688,* Wilno, 1914. Odbitka z miesięcznika „Litwa i Ruś", p. 79.

1) vykdydamas seimo skirtųjų komisarų ir etmono bei vaivados įsakymą, prieš Maskvos įsiveržimą magistratas už 14 000 auks. pasamdęs kazokų vėliavą, sudarytą iš 120 karių; 2) keliolika dienų prieš Maskvos įsiveržimą etmono J. Radvilos pasiuntiniams kariuomenės reikalams davęs 50 000 auks.; 3) ginklų davęs už 12 400 auks., amunicijos už 11 500 auks. ir audeklų už 22 600 auks[1116]. Argi šitas pozicijas galima laikyti išplėštomis sumomis. Priešingai, tai buvo įstatymų numatyta našta. Anos 50 000 auks. greičiausiai buvo padūmės arba pirklių mokestis, o ginklai, amunicija ir audeklas magistrato galėjo būti parūpinta ir iš taip pat seimo nustatytos pareigos kartu su skirtaisiais komisarais organizuoti miesto gynimą. Pagaliau jei visa tai arba ir dar kai ką J. Radvila būtų išreikalavęs neteisėtai, būtų buvę skundų, būtų reikalauta atlyginti iš jo dvarų, iš kurių po jo mirties daug kas norėjo pasinaudoti, arba būtų buvę reikalaujama tai įskaityti vėlesnių mokesčių sąskaiton. Tuo tarpu tokių reikalavimų mes niekur neužtinkame, ir jokie patikimi šaltiniai apie plėšimus nekalba[a]. Jie kalba tik apie caro kariuomenės ir kazokų plėšimus. Nes lietuvių kariuomenė pasitraukė per miestą nėjusi. Ji perėjo Nerį ne per tiltą ant kelio į Giedraičius (Žaliąjį)[b], bet aukščiau Vilniaus per specialiai pastatytą tiltą, kurį tuojau sudegino[1117].

Kiek Lietuvos kariuomenės prie Vilniaus buvo, mūsų šaltiniai tikslių žinių nenurodo. Viename Vilniaus praradimo aprašyme, rašytame Karaliaučiuje, taigi greičiausiai kurio nors pabėgėlio iš Lietuvos, sakoma, kad J. Radvila turėjęs 5 000[1118]; I. Zolotarenka pranešime carui rašo, kad priešų buvę daug[1119]. Magnuso Gabrielio M. G. De la Gardžio[c] agentas Michaelis Horstas, vykstąs pas J. Radvilą, rugpjūčio 2 d. iš Biržų savo pranešime rašo, kad, pasak iš J. Radvilos stovyklos tik ką atvykusių dviejų J. Radvilos karininkų pasakojimo, J. Radvila turįs apie 7 000. Be to, prie jo prisijungsią apie 16 000 Vilniaus miestiečių[d]. Jis esąs nusistatęs kautis, o jei priešo atremti nepasisektų, tai pradėsiąs derybas, kad priešas miesto nedegintų[1120]. Rugpjūčio 13 d. pranešime karaliui M. G. M. G. De la Gardie rašė, kad J. Radvila prie Vilniaus, įskaitant ir susirinkusią bajoriją, turėjęs virš 10 000, o jį puolę 160 000 caro kariuomenės. Tad atsi-

[1116] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, p. 137–138, išnaša 58.

[1117] J. Radvilos apologijoje rašoma: „…destituendae urbis consilium coepit et cum reliqua parte Exercitus (kiti pabėgę išsigandę priešo) propter Urbem, jam semidesertam, servatis Ordinibus, pontem Viliae amni impositum trajecit.“ Pats nuo upės nesitraukęs, „donec igne subjecto, maxima pars pontis corruit“[e], J. I. *Kraszewski, Wilno od początków jego do roku 1750*, t . II, p. 115.

[1118] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 288.

[1119] *AJZR*, t. XIV, p. 769.

[1120] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

laikyti jis negalėjęs ir pasitraukęs[1121]. Feldmaršalas G. A. Levenhauptas iš Nemunėlio Radviliškio[a] savo rugpjūčio 17 d. pranešime M. G. De la Gardžiui rašo patyręs iš vieno Vilniaus praradime dalyvavusio J. Radvilos kariuomenės kario (draugo), kad etmonas turėjęs 7 000 vadinamosios vokiškosios kariuomenės, tačiau tai esą daugiausia vietos žmonės, tik vokiškai aprengti ir apginkluoti. Be to, buvę dar 1 500 pėstininkų, 300 raitelių ir 200 dragūnų, atseit iš viso 9 000[1122]. Taigi visų šaltinių nurodomieji skaičiai yra vis kitokie, tačiau jie ne taip jau labai svyruoja. Bene arčiausiai teisybės yra M. Horstui J. Radvilos karininkų nurodytasis skaičius. Jie greičiausiai bent kiek perdėjo. Tuo būdu reikia manyti, kad Vilniaus gynėjų bus buvę apie 5 000–6 000. Su tokia pajėga, žinoma, daug ką padaryti buvo neįmanoma.

Užėmusi Vilnių, caro kariuomenė atsitraukiančių etmonų nesivijo. Šie ramiai Neries pakrantėmis traukė link Žemaičių. Maršrutas mums nėra gerai žinomas, tačiau žinome, kad rugpjūčio 15 d. jie buvo Žeimiuose. Tą dieną Gabrielius Liubenieckis rašė M. G. De la Gardžiui į Rygą, kad J. Radvila norįs neleisti caro kariuomenei pereiti Nerį, tačiau turįs labai mažai pėstininkų, tad Kaunui ginti esanti būtina švedų kariuomenės parama[1123]. Rugpjūčio 17 d. stovykla jau buvo perkelta prie Kėdainių, kur tą dieną buvo pasirašytas Švedų globos priėmimo aktas. Tuo tarpu caro kariuomenė užėmė visą sritį tarp Neries ir Nemuno. Rugpjūčio 18 d. Semiono Urusovo vedama dalis išplėšė ir sudegino Kauną[1124]. Tuo pat metu atskiri caro kariuomenės tuntai plėšikaudami pasipylė į šiaurę nuo Vilniaus, Ukmergės ir Utenos kryptimi. Stambesnės pajėgos čia nėjo, tačiau siaubą kėlė ir maži jų būriai (po 30–100 karių), užpuolą dvarus arba pabėgėlių bajorų gurguoles (pvz., rugpjūčio 27 d. Aluntoje vienam tokiam būriui pateko pabėgėlių stovykla, kurioje buvo apie 100 vežimų). Visai Lietuvos kariuomenei susirinkus į Kėdainius, šiose srityse su tokiais plėšikaujančiais būriais kovojo tik vienas vadinamosios savanorių kariuomenės[1125] dalinys, vadovaujamas Jono Konstantino Lisovskio. Jo dalinys atmušė

[1121] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1122] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C, I.

[1123] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C, I.

[1124] K. P. Gukovskij, Gorod Kovno. Kratkij istoriko-statističeskij očerk, *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1904 god*, Kovno, 1903, p. 26–27; *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 18.

[1125] Savanorių daliniai etmono J. Radvilos parėdymu iš nuo priešo pabėgusių bajorų buvo suorganizuoti dar 1654 m. rudenį, plg. *Ž. pil.* 16, Nr. 170, l. 106–107. Greit pasirodė, kad daugelis tokių būrių savavaliauja, vargina gyventojus, tad J. Radvila 1655 III 10 paskelbė universalus, kad visos savanorių dalys neatsitraukt ų nuo sienos, o jei kurios pasirodytų krašto viduje, bajorijai leidžiama juos sunaikinti. Tokių dalinių vadus reikią jam prisiųsti, *Ž. pil.* 131, l. 128–129. Savanorių daliniai išliko visą karo metą ir dažniausiai

ir Aluntoje suimtus bajorus. Tačiau tuojau po to ir jis su savo būriu patraukė į Kėdainius[1126]. Nuo tada Maskvos kariuomenės būriai kartais pasiekdavo net Biržų apylinkes.

Vyriausios caro pajėgos visą laiką stovėjo prie Vilniaus[1127]. Carui išvykstant į Maskvą, jos buvo paleistos. Tik dalis kariuomenės, vadovaujamos A. Trubeckojaus, ir I. Zolotarenka su savo kazokais rugpjūčio gale buvo pasiųsti į Gardiną. Caras buvo įsakęs nuo Gardino eiti prie Brastos, kur su savo kariuomene laikėsi Povilas Sapiega. Tačiau I. Zolotarenkai rūpėjo kuo greičiau grįžti į Gudiją, kur jau nuo 1654 m. (priešingai caro valiai) jis rūpinosi organizuoti kazokų valstybę. Tad pro Gardiną, Naugarduką ir Svisločių jis nusiskubino prie vis dar tebesilaikančio Senojo Bychavo, iš kur jau iki savo mirties niekur nesijudino[1128].

Rugsėjo 8 d. buvo užimtas Gardinas, paskui Naugardukas. Žinodamas I. Zolotarenkos norus paimti į savo rankas paskutinį Gudijoj tebesilaikantį miestą, caras Senojo Bychavo imti pasiuntė ir A. Trubeckojų. Tuo būdu Brasta ir Pagirys[a] kurį metą galėjo laisviau atsidusti. Tiesa, tuo pat metu, kada A. Trubeckojus su I. Zolotarenka buvo siunčiami į Brastą, prieš Pagirį iš Kijevo buvo pasiųstas kunigaikštis Dimitrijus Volkonskis. Jis užėmė Turovą, Davydovą, Stoliną ir Pinską, kurį sudeginęs pasitraukė atgal į Kijevą[1129]. Nepavykus šitam planui pietines Lietuvos sritis užimti spaudžiant iš dviejų pusių, į Brastą prieš P. Sapiegą buvo pasiųstas kunigaikštis S. Urusovas. Iš savo stovyklos palei Kauną jis išvyko lapkričio 2 d. Tačiau nuo Brastos buvo atmuštas ir grįžo į Vilnių[1130]. Maskvos aktyvumas 1655 m. gale sumažėjo. Ji pradėjo linkti prie taikos, nes įsitempė jos santykiai su Švedais. Šiuo metu karaliui Karoliui X Gustavui jau buvo pasidavę Žemaičiai, Ukmergės, Upytės, Breslaujos pavietai. Jų globos taip pat šaukėsi ir kai kurių kitų Lietuvos sričių bajorija. Pagaliau Karolis X Gustavas bandė atitraukti nuo Maskvos kazokus. Visa tai 1656 m. privedė prie Maskvos–Švedų karo.

jie buvo kraštui sunkenybė, nes iš jo turėjo pragyventi. 1661 m. seimas juos panaikino, *VL*, t. IV, p. 378 (f. 805–806). Plg. L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 425, išnaša 3.

1126 Reinholdo Tyzenhauzo laiškas Cėsio vaivadai M. Korfui, rašytas 1655 VIII 29 iš Slavantiškių. Iš jo laiško aiškiai matyti, kad visus tų sričių bajorus buvo apėmęs nevilties siaubas, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.12.

1127 *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 18–25.

1128 Caro 1655 VIII 28 įsakymą vykti pro Gardiną į Brastą I. Zolotarenka gavo būdamas prie Trakų. Iš čia jis išvyko rugsėjo pradžioje, o 1655 IX 23 buvo jau Svisločiuje, *AJZR*, t. XIV, p. 787–790, 797. Plg. M. Gruševskij, *Istorija Ukraini-Rusi*, t. IX2, p. 1152, 1157. Čia neteisingai rašoma, kad I. Zolotarenka buvęs ir prie Kauno, iš tikro jis nuo Trakų ėjo stačiai prie Nemuno, o paskui – panemune į Gardiną.

1129 S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1682–1683.

1130 Ten pat, p. 1683.

2. Švedų karo pradžia ir švedų pasisekimai Lenkijoje

Pirmaisiais XVII a. metais prasidėjęs Respublikos ir Švedijos karas kilo dėl konflikto Vazų šeimoje. Gustavo Vazos jaunėliui sūnui, Siodermanlando kunigaikščiui Karoliui IX pašalinus nuo sosto Jono III sūnų, Lenkijos karalių ir didįjį Lietuvos kunigaikštį Zigmantą, šis pradėjo karą, remdamasis Lietuvos ir Lenkijos pajėgomis. Bandė tęsti tą karą ir Zigmanto sūnūs – Vladislovas, o pagaliau ir Jonas Kazimieras. Tačiau tai nebuvo vien dinastiniai karai. Dinastinis momentas juose labai greit teliko tik viešai skelbiamąja priežastimi. Jis komplikavo Švedijos ir Respublikos santykius, dažnai tik dėl jo vietoj taikos būdavo daromos paliaubos, o vėliau jis būdavo geras pretekstas karui atsinaujinti, tačiau iš tikro tai buvo vaisius sustiprėjusios Švedijos veržimosi užvaldyti Baltijos jūros pakraščius, paversti ją savo jūra. Tai buvo plati tarptautinė problema, kurią sprendžiant, Švedijai teko kariauti su visomis Baltijos pakrančių valstybėmis, į kurią buvo įmaišytos ir tolimesnės valstybės, turinčios čia bet kokių interesų. Švedijos karai su Lietuva ir Lenkija bei santykiai su jomis šioje ilgoje byloje buvo tik viena visos komplikuotos problemos dalis. 1635 m. rugsėjo 12 d. tarp Švedijos ir Respublikos buvo padarytos 26 m. paliaubos, kurios turėjo galioti iki 1661 m. liepos 11 d.[1131] Tačiau pastovios taikos pasiekti nesisekė. Karo pavojus ypatingai ėmė augti Vokietijoje pasibaigus 30 m. karui, kurio metu Švedijos apetitai nepaprastai išaugo. Pasibaigus karui, Bremene atsirado darbo neturinti kariuomenė. Ją paleisti nesinorėjo, o kad būtų pateisintas jos laikymas, reikėjo karo. Šita Švedijos nuotaika visose su ja nebaigtų sąskaitų turinčiose valstybėse kėlė nerimą. Tas nerimas dar labiau padidėjo be jokių vaisių pakrikus 1651–1653 m. Liubeko deryboms[1132].

Buvo aišku, kad Švedija greičiausiai kariaus, tik dar nebuvo aišku su kuo. Tuo tarpu vis labiau ir labiau aštrėjo jos santykiai su Respublika, tikriau su Jonu Kazimieru, už atsisakymą nuo pretenzijų į Švedijos sostą reikalavusiu kompensacijos. Viduje pakrikusios, kazokų karų varginamos, jokiai agresyvinei politikai nelinkusios ir netinkamos Respublikos vardu, Maskvos karo išvakarėse (o taip pat jam jau prasidėjus) greta savo asmeniškų reikalų Jonas Kazimieras kėlė ir Livonijos susigrąžinimo klausimą. Tų reikalavimų pasisekimu tada netikėjo gal nei vienas žmogus. Jono Kazimiero diplomatijai tai

[1131] C. Wejle, *Sveriges politik mot Polen, 1630–1635*, Upsala, 1901; W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter secundus Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusiue continens…*, Cracoviae, 1688, p. 4, 5.

[1132] B. Kamieński (W. Kalinka), *Negocjacje ze Szwecją o pokój 1651–1653*, Kraków, 1887. Žurnalo „Czas“ priedas; W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus…*, Cracoviae, 1683, p. 338.

buvo kabliukas, leidęs savo interesus pastatyti platesnės valstybinės problemos plotmėje, nors kariškajai Švedijos partijai tai buvo geras pretekstas avantiūriškai imperialistinius savo siekimus pridengti valstybinių interesų saugumo reikalu.

XVII a. Švedija gyveno Karolio IX ir Gustavo II Adolfo tradicijomis. Jos galybės laidas buvo militarinis pajėgumas, kurio mažinti buvo negalima. Kariuomenė turėjo būti visada stipri. Tuo tarpu tokia kariuomenė buvo, tik reikėjo jai duoti darbo. Reikėjo karo. O kariauti, visų Švedijos politikų akimis, atrodė būtų lengviausia su Respublika, kurios valdovas ir pretekstų karui pakankamai davė. 1652 m. atvykus į Stokholmą pabėgėliui, buvusiam Lenkijos vicekancleriui Jeronimui Radziejowskiui, kuris smulkiai painformavo apie kritišką Respublikos būklę bei žadėjo patarnauti savo ryšiais su Lenkijos magnatais ir kazokais, palankumas karui dar labiau padidėjo[1133]. 1654 m. vasarą Kristiną pakeitęs karalius Karolis X Gustavas (karūnuotas birželio 16 d.) nieko kita ir negalvojo kaip tik apie karą. Šis ambicingas, despotiškos prigimties valdovas-karys[1134] nematė jokių kliūčių. Jam ir kariuomenei buvo reikalingas karas bei karo grobis, o Švedijai reikėjo paimti į savo rankas dar naujas svarbias Baltijos pajūrio sritis. To meto Švedija jau valdė didžiąją dalį Baltijos krantų. Pradedant nuo Danų valdomų pačių pietinių Skandinavijos pusiasalio iškyšulio krantų iki pat Dauguvos žiočių viskas buvo švedų. Be to, Vestfalijos taikos sutartimi Švedija gavo Oderio žiotis uždarantį vakarinį Pamarį su Riugenu ir Vismarą. Tuo būdu jau nedaug tetrūko, kad Baltijos jūra pasidarytų Švedijos ežeru. Reikėjo tik pasirinkti, nuo ko pradėti. Lengviausia, žinoma, buvo eiti ten, kur galima buvo laukti mažiausiai pasipriešinimo, kur, kaip sakė Karolis X Gustavas, švedų plienas lengvai galėjo rasti aukso. O jis buvo labai reikalingas, nes Kristinos valdymo metu iždas ištuštėjo. Karas turėjo būti toks, kuris pats save išpenėtų, Švedijos išteklių nereikalautų. Be to, sprendimą pagreitino Maskvos pasisekimai. Buvo pavojaus, kad ji gali užvaldyti bent Kuršą su Livonija, o Švedijai kaip tik rūpėjo Respublikos vasalą Kuršo kunigaikštį paversti savo vasalu, užgrobti Lenkijos Prūsų uostus ir uždėti savo ranką ant vadinamųjų kunigaikštinių Prūsų uostų. Prisiminimai apie iš tų miestų gautas milijonines pajamas iki Štumsdorfo 1635 m. paliaubų buvo stiprus akstinas. 1654 m. gale karas buvo jau nuspręstas ir jam rengiamasi[1135].

[1133] Apie J. Radziejowskį žr. L. Kubala, Proces Radziejowskiego, to paties, *Szkice Historyczne.* Serya II, Warszawa, 1901, p. 1–51; K. Szajnocha, Hieronim i Elżbieta Radziejowscy, to paties, *Dzieła*. *Szkice Historyczne.* Dalszy Ciąg, Warszawa, 1876, t. III, p. 335–418; W. Czermak, Miłostki królewskie, to paties, *Studia Historyczne*, Kraków, 1901, p. 279–293.

[1134] Karolio X Gustavo charakteristiką pateikia: L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 8–14.

[1135] N. Edén, Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen, *Historisk Tidskrift*, 1906, t. 26, p. 18–27; G. Forsten, Snošenija Švecii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700), *Žurnal Ministerstva*

Tuo tarpu Lenkija vargo su kazokais, Lietuva buvo parblokšta Maskvos žygių ir reikalavo iš Jono Kazimiero greito sprendimo, reikalavo, kad jai pačiai būtų leista savo reikalais pasirūpinti konvokacijoje, o karalius tebevedė Karolio X Gustavo planams palankų, provokuojantį žaidimą. Renkamas karaliumi, jis, kaip kad ir jo brolis Vladislovas buvo padaręs, specialiu raštu pasižadėjo, kad darant taiką su Švedija jo pretenzijos į Švedų sostą nebūsią kliūtimi, kad jis atsižadėsiąs visų paveldėjamųjų teisių. Tačiau tame rašte buvo įterpta pastaba, kad taika turinti būti padaryta ne tik „cum restitutione ablatorum et dignitate Reipublice“, kaip buvo pasakyta Vladislovo rašte, bet ir „Mūsų šeimai suteikus tinkamą kompensaciją“[1136]. Kadangi iš to rašto nebuvo aišku, kas – Švedija ar Respublika – tą kompensaciją turį duoti, tai dabar Jonas Kazimieras bandė spausti abi puses, o pirmiausia Švediją. Tačiau jau 1652 m. jo atstovui Henrikui Canasilesui karalienė Kristina atsakė, kad iš Švedijos jokios kompensacijos jis negalįs laukti. Šis klausimas taip pat labiausiai kliudė jau minėtose derybose Liubeke. Sužinojęs apie Kristinos ruošiamą abdikaciją bei perleidimą sosto Karoliui X Gustavui, Jonas Kazimieras pasiuntė tą patį H. Canasilesą pareikšti protesto. Esą jis negalįs leisti, kad Švedijos sostas iš Vazų rankų pereitų kitai šeimai[1137], jo šeimos ir jo valstybės Švedų karaliaus titulas buvęs pripažintas tik Gustavui Adolfui ir Kristinai. Karolis X Gustavas, kuris netrukus po šio protesto buvo karūnuotas, H. Canasileso nepriėmė, nes jis buvo siųstas dar pas Kristiną, tačiau per kanclerį jam pranešė tikįsis, kad Jonas Kazimieras už įžeidimą atsiprašysiąs per specialią delegaciją. Jonas Kazimieras to, žinoma, nepadarė. 1654 m. vasarą Karolio X Gustavo atstovui Kochui atvykus Varšuvon pranešti apie užėmimą sosto, Jonas Kazimieras buvo linkęs priimti jį nepalankiai, tačiau, senatui priminus, kad tai būtų beveik karo paskelbimas, susilaikė. Atsakymo rašte jis kalba apie artimus giminystės ryšius ir reiškia viltį, kad Karolis X Gustavas jam ir jo šeimai būsiąs palankus bei teisingas. Per savo sekretorių Jonas Kazimieras pareiškė Kochui, kad jis nuo pretenzijų į Švedijos sostą atsisakytų, tačiau kaip kompensaciją Karolis X Gustavas turįs perleisti nors dalį Livonijos, kuri būsianti pavesta jo broliui Karoliui Ferdinandui, kuris norįs mesti dvasininko luomą ir vesti. Mat reikią išsaugoti Jogailaičių ir Vazų kraują. Karolis X Gustavas galįs ir kitaip atsilyginti, būtent padėti kare su Maskva. Tada kompensacija būsią laikomos su Švedų parama iš Maskvos atgautosios sritys. Kochas

Narodnago Prosveščenija, 1898, d. 315, p. 228–229; L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 1–19; F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 30–52.

[1136] Dokumentą cituoja: L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 20, 21.

[1137] Karolis X Gustavas buvo Gustavo Adolfo sesers ir Zweibrückeno pfalcgrafo Jono Kazimiero sūnus, gimęs 1622 m. Žr. F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 6 sqq.

atsakė, kad apie kompensaciją negalį būti kalbos, nes Švedijoj Jonui Kazimierui niekas jokių teisių nepripažįstąs[1138]. Kochui grįžus, Švedijoje galutinai buvo nutarta ruoštis karui. Gruodžio 21 d. ruošai pritarė net seimas. Tačiau kartu buvo pastebėta, kad karalius be seimo žinios karo nepradėtų[1139].

Kochui iš Varšuvos išvykus, senatoriai rezidentai nutarė, kad reikia pasiųsti į Stokholmą kokį apsukrų pasiuntinį, kuris pasveikintų naująjį karalių ir kartu patyrinėtų dirvą, ar negalima būtų patraukti Švediją į karą su Maskva. Pačiai sutarčiai padaryti reikėsią išsiųsti iškilmingą delegaciją. Šituo pasiuntiniu buvo parinktas Sandomiero stalininkas Andrius Morštinas. Jis buvo išsiųstas iš Gardino, kur karalius buvo atvykęs norėdamas sutvarkyti Lietuvos reikalus. Instrukcija buvo datuota lapkričio 10 d., o įgaliojimų raštai lapkričio 14 d. Į Stokholmą jis atvyko 1655 m. sausio 20 d. Slaptojoje jam duotoje instrukcijoje rašoma, kad Respublika sutiksianti pasirašyti taiką su Švedija ir atsisakyti Livonijos, tačiau su sąlyga, jei Švedija padėsianti kare su Maskva. Be to, jam pavedama ištirti, kokios kompensacijos galįs tikėtis Jonas Kazimieras, atsisakydamas nuo pretenzijų į Švedų sostą. Aiškus dalykas, kad iš A. Morštino misijos nieko gero negalima buvo laukti. Kaip teisingai pastebi L. Kubala[1140], Jonas Kazimieras jį bus pasiuntęs tik norėdamas parodyti, kad taika su Švedija rūpinasi. Mat to primygtinai reikalavo etmonas J. Radvila, taip pat ir Gardine susirinkę senatoriai. Tačiau iš tikro savo pretenzijų jis nesiryžo atsisakyti ir guodėsi, kad dar nesą taip bloga.

A. Morštinui, kuris į Stokholmą atvyko pačiam pasiruošimų karui įkaršty, nesisekė. Išbuvęs ten pusę metų, jis net negavo audiencijos. Iš pradžių audiencija jam buvo atsakyta dėl to, kad įgaliojimų rašte per daug įtartinai buvo sutrumpintas Karolio X Gustavo titulas, o kai įgaliojimų raštas buvo pakeistas, prikibo prie Jono Kazimiero antspaudo, kuriame buvo Švedijos karalijos herbai. Tuo tarpu Varšuvoje buvo gautas Brandenburgo kurfiursto aliarmuojantis pranešimas, kad Karolis X Gustavas jau pasiruošęs žygiuoti ir kad vienintelė išeitis taikytis su Maskva. Iš Stokholmo A. Morštinas pranešinėjo taip pat neramias žinias. Visi sujudo, o karalius vis dar tebesirūpino savo kompensacija. Kai kurie senatoriai, kad tik siųstų į Stokholmą delegaciją taikos daryti, siūlė, kad karaliui atlygintų Respublika, tačiau daugelis tam nepritarė. Karalius taip pat nepasitikėjo. Esą dabar senatoriai galį pažadėti, bet paskui sukiršinsią prieš jį sei-

[1138] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, §§ 44–46, p. 37–41.

[1139] Ten pat, §§ 50–56, p. 44–50; F. F. Carlson *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 45–50.

[1140] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 29–30.

mo atstovus ir jis nieko negausiąs. Kad išvengtų viso seimo spaudimo, kad su delegacijos siuntimu dar būtų galima palaukti, iš visų pusių spiriamas Jonas Kazimieras kovo 17 d. paskelbė universalus, šaukiančius Lietuvos konvokaciją, o Lenkijoje sušaukė senato pasitarimą. Kovo 12 d., susirinkusių senatorių spiriamas, jis pagaliau sutiko pasiųsti į Stokholmą delegaciją, vadovaujamą Kijevo kašteliono Zbignievo Goraiskio, tačiau seimą šaukti jis sutiko tik tada, kai primas ir senatoriai pagrasino Z. Goraiskiui duosią įgaliojimus derėtis ne karaliaus, bet Respublikos vardu. Seimas susirinko labai įtemptoje atmosferoje, nes kaip tik jo išvakarėse buvo gautas Švedijos senatorių raštas Respublikos senatui, kuriame visa kaltė dėl užvilkintų derybų buvo metama Jonui Kazimierui. Taip tik iš seimo pagaliau buvo pasiųsta visus įgaliojimus gavusi delegacija, vadovaujama Lenčycos vaivados J. Leščinskio ir Lietuvos referendoriaus Aleksandro Naruševičiaus[1141].

Seimo spiriamas karalius delegacijai įgaliojimus davė, bet savo asmens reikalų jis nė dabar nepamiršo. Siųsdamas delegaciją, jis nustebino Prancūzijos atstovą Stokholme, prašydamas pasirūpinti, kad darant taikos sutartį, Švedai įpareigotų Respubliką už visas jo nuolaidas suteikti kokią nors kompensaciją[1142]. Tačiau jau viskam buvo per vėlu. Karolis X Gustavas jau buvo pasiruošęs ir laukti abejotinų derybų vaisių buvo nebegalima. Dėl to tai J. Leščinskis su A. Naruševičiu jau nieko nepasiekė. Birželio 30 d. atvykus į Stokholmą jiems tuojau buvo pranešta, kad Karolis X Gustavas jau esąs pasiruošęs išvykti ir derybas dėl taikos norįs perkelti į Štetiną. Jiems reikalaujant derybos liepos 11 d. vis dėlto buvo pradėtos, bet sekančią dieną nutrūko. Delegatams pareiškus, kad Respublika reikalaujanti grąžinti Livoniją, o Švedijai sutinkanti palikti tik Estiją, supykęs Karolis X Gustavas tuojau paskyrė atsisveikinimo dieną. Derybos buvo atidėtos iki rugpjūčio 14 d. ir turėjo vykti Štetine. Delegatams buvo įteiktas laiškas Jonui Kazimierui, kuriuo buvo skelbiamas karas. Sulaukus patogaus vėjo liepos 19 d. iš Stokholmo išplaukė ir Karolis X Gustavas, ir Respublikos delegacija. Karolis X Gustavas išplaukė į Štetiną, o delegacija į Gdanską, norėdama pranešti savo karaliui apie derybų eigą[1143].

[1141] Apie šiuos įvykius žr. L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 30–56; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, §§ 2–8, p. 58–66; W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus*, p. 314–316.

[1142] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 54.

[1143] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, § 13, p. 68–70; J. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro*, p. 158–162; L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 57–69. Karolio X Gustavo laiškas Jonui Kazimierui datuotas liepos 6/16 d.[a], įgaliojimas Johanui Oxenstiernai ir Siljeströmui Štetine derė-

Kad J. Leščinskio ir A. Naruševičiaus misija šitaip pasibaigė, nieko nuostabaus. Švedijai karas buvo reikalingas[1144], jam buvo jau pasiruošta, derybų užtęsimas galėjo tik padidinti kariuomenės išlaidas ir karas faktiškai buvo jau prasidėjęs. Kaip minėta, liepos 9 d. buvo užimtas Daugpilis, o feldmaršalas Arwidas Wittenbergas taip pat jau buvo gavęs įsakymą iš Švedų Pamario žygiuoti per Brandenburgo Pamarį[1145] ir įsiveržti į Didžiąją Lenkiją. Liepos 21 d. A. Wittenbergas su 17 000 karių perėjo per Lenkijos sieną. Ties Uisciu (Notecės kilpoje) įsitvirtinusi mobilizuota Didžiosios Lenkijos šlėkta, vadovaujama Poznanės vaivados Kristupo Opalinskio ir Kališo vaivados Andriaus Karolio Grudzinskio, tarpininkaujant J. Radziejowskiui, liepos 25 d. pasidavė be kovos. Pasirašytoji pasidavimo sutartis skelbė: 1) Poznanės ir Kališo vaivadija pasiduoda Karolio X Gustavo globai ir žada jam būti taip pat paklusnios, kaip kad turėjo būti paklusnios Jonui Kazimierui; 2) visos regalijos bei karališkosios teisės pereina Švedų karaliui; 3) jo dispozicijai pavedama Poznanė, Kališas, Lešnas, Mendzyžečas ir kitos kariniams tikslams svarbios vietovės; 4) jam taip pat pavedama abiejų vaivadijų pasamdytoji kariuomenė. Už tai A. Wittenbergas karaliaus vardu garantavo šlėktai tikybos ir kitas laisves, atleido šlėktą nuo visų naštų kariuomenei (stacijų ir hibernos); garantavo, kad į vietos organus būsią skiriami tik vietos žmonės, tačiau pabrėžė, kad visi teismai turėsią veikti Švedų karaliaus vardu ir kad visų nepasidavusių ir Jonui Kazimierui ištikimų dvarai turėsią būti konfiskuoti[1146].

Poznanės ir Kališo bajorijai pasidavus, A. Wittenbergas traukė toliau. Rugpjūčio 2 d. jis įžengė į Poznanę, kur palikęs įgulą, 7 d. iššygiavo į Srodą. Rugpjūčio 17 d. pasidavė Seradzo vaivadija[1147]. Tuo tarpu rugpjūčio pradžioje palei Gdanską išlipo iš lai-

tis su Respublikos atstovais datuotas liepos 28 (rugpjūčio 7), J. Leščinskiui ir A. Naruševičiui pasai iki rugpjūčio 4/14 d. pervažiuoti į Štetiną datuoti liepos 31 (rugpjūčio 10), *RA*, Riksregistraturen, fol. 1519, 1520, 1655, 1687.

[1144] Įdomu, kad dar 1654 m. gale, vos pasibaigus karui Bremene, Livonijos gubernatorius Gustavas Hornas skelbė, kad ten kariavusi švedų kariuomenė be darbo neliksianti ir greičiausiai būsianti pasiųsta padėti Respublikai prieš Maskvą, *AJZR*, t. XIV, p. 649–651.

[1145] Brandenburgo kurfiurstas švedų kariuomenę praleisti sutiko. Apie jo šio meto politiką žr. I. Dzieduszycki, *Polityka Brandenburgska podczas wojny polsko-szewdzkiej w latach 1655–1657*, Kraków, 1897; L. Kubala, Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657, to paties, *Szkice historyczne*. Serya V, Lwów, [1917].

[1146] *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, Nr. 327–332, p. 757–767; J. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro*, p. 162–165; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, § 15, p. 71, 72; L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 70–79; K. Jarochowski, *Wielkopolska w czasie pierwszej wojny Szwedskiej od r. 1655 do 1657*, Poznań, 1864.

[1147] J. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro*, p. 181, 182.

vų su nauja armija pats Karolis X Gustavas, o Jonas Kazimieras nebematė kitos išeities, kaip prašyti pagalbos imperatorių, žadėdamas jam perleisti savo karūną. Tačiau sergąs ir persenęs imperatorius Ferdinandas III nesutiko nei karūnos priimti, nei duoti prašomos pagalbos. Rugpjūčio vidury Karolis X Gustavas jau buvo Didžiojoje Lenkijoje ir visur buvo labai iškilmingai sutinkamas. Konine jis susijungė su A. Wittenbergu ir ruošėsi pulti Varšuvą. Tuo tarpu Jonas Kazimieras, rugpjūčio 18 d. palikęs Varšuvą, iki rugpjūčio 24 d. sustojo primo rezidencijoje Lovičiuje, o vėliau persikėlė į Piontkus, iš kur dar pasiuntė pas Karolį X Gustavą savo pasiuntinį Krzysztofą Przyjemskį. Karolis X Gustavas jam atsakė mielai taikysiąsis, tačiau nenorėjo duoti Jonui Kazimierui laiko atsigauti ir tuojau pat patraukė į Varšuvą, kurią užėmė rugsėjo 8 d. Čia palikęs komendantu generolą Gustavą Ottą Stenbocką, o gubernatorium Bengtą Oxenstierną, rugsėjo 11 d. Karolis X Gustavas išvyko paskui Joną Kazimierą, bėgantį į Krokuvą. Ties Žarnuvu rugsėjo 18 d. įvyko lenkams nelaimingos kautynės, po kurių šlėktų didžioji dalis karalių paliko, o jis su samdytąja kariuomene pasitraukė į Krokuvą. Tačiau ir čia Jonas Kazimieras išbuvo tik keletą dienų (rugsėjo 19–25 d.). Švedų kariuomenei priartėjus, jis bėgo toliau: per Veličką, Sončą į Žyvcą, iš kur vėliau persikėlė į Sileziją. Tuo tarpu rugsėjo 26 d. švedai užėmė Krokuvos miestą, o spalio 17 d. pasidavė ir pilis[1148]. Spalio 11 d., dar kartą sumušta ties Voiničiumi, pasidavė švedams ir beveik visa samdytoji Lenkijos kariuomenė[1149]. Spalio 25 d. atvyko pasiduoti delegacijos beveik iš visų Lenkijos vaivadijų, savo ištikimybę pareikšti skubėjo masės pavienių didžiūnų bei šlėktų. Nepasidavę liko tik Prūsų miestai, su kuriais Karolis X Gustavas ruošėsi susidoroti žiemą, ir keletas savo kariuomenės tuntus turinčių didžiūnų[1150]. Švedai šeimininkavo visoje Lenkijoje, Karolis X Gustavas skelbėsi Lenkijos protektoriumi arba net karaliumi, reikalavo ištikimybės priesaikų sau bei savo įpėdiniams, o Jonas Kazimieras derėjosi su imperatoriumi ir nežinojo, už ko tvertis.

[1148] Apie šiuos švedų laimėjimus žr. S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*; J. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro*; W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus;* L. Kubala, *Wojna Szwecka*; J. Wegner, Szwedzi *w Warszawie 1655–1657*, Warszawa, 1936.

[1149] *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zebrał i wydał Franciszek Kluczycki, Cracoviae, 1880, t. I, cz. 1 1629–1671 (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. II. Wydawnictwo Komisyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 16), Nr. 9, p. 135–144 (Jono Kazimiero agento raportas apie įvykius kariuomenės stovykloje); S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 84; *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, Nr. 13, 14, p. 18. Švedų sąlygos kariuomenei (12 §); *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 175; L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 133–138.

[1150] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 139–141.

II. LIETUVOS PASIDAVIMAS ŠVEDAMS

1. Radvilų sutartis

Tuo pat metu, kada į Lenkiją įžengė A. Wittenbergo vedamoji armija, o paskui jį ir pats Karolis X Gustavas, Livonijoje buvo organizuojama kita švedų armija, turėjusi įsiveržti į Lietuvą. Parblokšta Maskvos caro puolimų, Lietuva jau aukščiau buvo pradėjusi dairytis kokios nors svetimos valstybės paramos ir dažniausiai akis kreipė į Švediją kaip į natūraliausią sąjungininkę prieš Maskvą. Karoliui X Gustavui paskelbus Respublikai karą, kaip matėme, Lietuvos būklė buvo labai kritiška, pavojus grėsė pačiam Vilniui, kuris netrukus iš tikro buvo prarastas. Priešintis dar naujam priešui, žinoma, buvo neįmanoma, tad etmono J. Radvilos vadovaujama bajorija nutarė prisiimti Švedų karaliaus globą, o jo kariuomenę pasišaukti pagalbon prieš Maskvą. Taip atsirado rugpjūčio 11 d. ir spalio 20 d. aktai. Bet pažiūrėkim, kaip prie to buvo prieita.

Kaip matėme iš karo su Maskva apžvalgos, pačiu sunkiausiu momentu Lietuva išsiskyrė ne tik su karaliumi, bet ir su Lenkija. Karaliui stengiantis sulaužyti J. Radvilos galią, šis traukė Lietuvą spręsti savo reikalus patiems. Negalėjo jis, žinoma, pamiršti ir savęs, tad dar 1654 m. rugsėjo 18 d. rašė savo dvariškiui bei Biržų seniūnui Kristupui Daugėlai Strižkai, kad jau atėjęs laikas, kada kiekvienas turįs savimi pasirūpinti[1151]. Lenčycos vaivada J. Leščinskis tų pačių metų gruodžio 6 d. rašė primui, [A. Leszczyńskiui] kad, iš desperacijos gindamas save, dėl priemonių jis nesivaržys. Jo ir visų Lietuvos senatorių reikalavimas kuo greičiau sutvarkyti santykius su Švedija, įtraukti ją į karą su Maskva jau tada buvo įtariamas ir ėmė sklisti gandų, kad Lietuva galinti pasiduoti Švedijai[1152]. Jos būklė iš tikro buvo kritiška, o Jonui Kazimierui šitaip elgiantis iš Švedijos galima buvo visko tikėtis. J. Radvila tuo buvo iš tikro susirūpinęs ir jau 1654 m. rugsėjo 18 d. rašė K. Daugėlai Strižkai, kad iš atvykstančio Karolio X Gustavo atstovo Kocho nieko gero laukti negalima. Juo labiau esą neramu, kad Varšuvoje jam reikia-

[1151] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 372.

[1152] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 259.

mo atsakymo neduosią[1153]. Tuo pat laišku jis pavedė K. Daugėlai Strižkai susižinoti su Kuršo kunigaikščiu Jokūbu, kuris, susirūpinęs savo likimu, tuo metu tyrinėjo dirvą Rygoje ir Stokholme. Karolio X Gustavo Livonijos gubernatoriui G. Hornui 1654 m. gale, tarp kitko, buvo įsakyta patyrinėti, ar Lietuva nebūtų linkusi pasiduoti Švedijos globai. Kad Lietuvai Švedai daugiau imponuotų, G. Hornui buvo pasiųsta daugiau kariuomenės. Jei caras žiemoti pasitrauktų į savo kraštą, G. Hornas neturįs kelti triukšmo, bet jeigu jis eitų gilyn ir jei Lietuvos luomai iš tikro atrodytų galėsią būti ištikimi, reikią juos paimti savo globon ir pranešti carui, kad jų, kaip pasidavusių Švedų karaliaus globai, neliestų[1154]. Aiškus dalykas, kad Karoliui X Gustavui siunčiant G. Hornui šitokią instrukciją, Lietuvos santykiai ir kai kurių jos sferų reikalavimas suartėti su Švedija turėjo būti žinomas. Žinios turėjo būti gautos iš Rygos arba iš Mintaujos. Greičiausiai tai buvo kunigaikščio Jokūbo veiklos vaisius. Jokūbas, susižinodamas su Švedais, prašydamas jų protekcijos Maskvoje[a], be abejo, neužmiršo priminti, kad už susiartinimą su Švedija bei bendrą akciją prieš Maskvą stovi ir J. Radvila[1155]. Tačiau šiuo metu kalba tebėjo apie visos Respublikos ir Švedijos suartinimą. J. Radvila 1655 m. kovo 20 d. iš Mogiliavo savo agentui K. Daugėlai Strižkai rašo, kad jeigu kunigaikščiui Jokūbui pasisektų pasiekti palankaus Švedų nusistatymo, tai jis Respublikos sutikimą tikrai išgausiąs. Tiesa, jis nepamiršta ir savęs. Jei iš tikro pasisektų sudaryti Respublikos sąjungą su Švedija, tai iš anksto nusistato prašyti, kad Švedų karalius prisiųstų jo komandai bent 2 000 pėstininkų ir 1 000 raitelių. Kartu jis prisimena, kad Karolis X Gustavas paremdamas prieš Maskvą galįs tikėtis ir sosto, nes jis juk esąs elekcinis[1156]. Apie kokius nors J. Radvilos arba jo agentų tiesioginius ryšius su Švedais šiuo metu dar nieko negirdime. Tačiau ryšiai bus nenutrūkę[b]. 1655 m. seimo metu Brandenburgo atstovas savo raporte iš Varšuvos rašo, kad Maskvos puolimo įbauginta Lietuva esanti pasiruošusi pasiduoti Švedijai. Vilniaus vyskupas J. Tiškevičius linkstąs derėtis su jais ir koresponduojąs su Kuršo kunigaikščiu. Tuo pat metu Prancūzijos atstovas rašė, kad Jono Kazimiero elgesys esąs nesuprantamas ir tik reikią stebėtis, kad Lietuva dar nesukilusi. Iš Livonijos į seimą atvykę ponai kalbą, kad ji pasiduosianti Švedijai[1157]. Tuo tarpu J. Radvila reika-

[1153] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 372.

[1154] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 52.

[1155] J. Radvila 1655 III 20 laiške K. Daugėlai Strižkai rašo: kunigaikščiui Jokūbui „za zjednanie confidencji dziękuję“, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 374.

[1156] Ten pat.

[1157] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 38, 52.

lavo su Švedija taikos bet kokia kaina[1158], nes gerai žinojo, kad švedai karui jau pasiruošę[1159]. Pagaliau tuo visi buvo susirūpinę.

Po seimo Lietuvos padėtis diena iš dienos blogėjo. J. Radvilai vos grįžus iš Varšuvos, caro kariuomenė užėmė Minską, o G. A. Lewenhauptas – Daugpilį. Karaliaus dvare kilo įtarimas, kad J. Radvila Daugpilio tyčia negynęs ar net iš anksto buvęs su švedais susitaręs[a]. Tačiau G. Horno liepos 13 d. raportas karaliui čia jokių abejonių nepalieka. Esą G. A. Lewenhauptas gavęs žinių, kad Daugpilio gelbėti skubiai vykstąs pats J. Radvila. Jis taip pat pašaukęs ten vykti bajoriją. Jiems atremti esą buriamos Švedų jėgos[1160]. Šitie gandai buvo netikri, tačiau jie puikiai rodo, kad ne tik negalėjo būti jokio susitarimo, bet pasirodo, kas Švedai net neturėjo tikrų žinių nei apie J. Radvilos turimas pajėgas, nei apie jo veiksmus. J. Radvila nuolat reikalavo gerų santykių su Švedija, svajojo net apie sąjungą su ja prieš Maskvą, tačiau to jis troško ne asmeniškai, bet valstybiniais sumetimais. Po to jis tiesioginių ryšių su Švedais neturėjo iki pat Vilniaus puolimo išvakarių, kada kartu su pusbroliu Boguslavu ir Vilniaus vyskupu kreipėsi į M. G. De la Gardį jo paties raginami[1161b]. Apie bet kokius ankstesnius sumanymus pasinaudoti savo naudai sunkiomis valstybės dienomis negali būti jokios kalbos, nors priėjus prie derybų savęs jis ir nepamiršo. Karalius, kuris jį nuolat įtarinėjo, neturėjo jokių apčiuopiamų faktų. Gana teisingai šio meto J. Radvilos būklę apibūdino savo laiške tik ką grįžęs iš Stokholmo J. Leščinskis. Esą stebimasi, kad Daugpilis taip greit užimtas. Jis to dalyko nenorįs svarstyti: „Nenoriu nieko ginti. Tačiau blogai daroma, kada kas taip išerzinamas, kad jau beveik natūraliai turi pageidauti sau kito valdovo. O argi kunigaikštis (J. Radvila) nepatyrė iš dvaro pekliškos skriaudos – tikrai patyrė… Tačiau man atrodo, kad jis nebus pirmasis, bet jeigu į tą pusę pakryps kuri nors Lenkijos dalis – galvos, kad Švedų pajėgos mums būtų pageidaujamos ir kad mes to karaliaus protekcijoje būtume saugūs, – abejoju, ar jis tam priešintųsi, nes juk turi turėti natūralių akstinų

[1158] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 281.

[1159] 1655 V 23 Kuršo kunigaikštis Jokūbas rašo Lietuvos vicekancleriui K. L. Sapiegai, kad kaip patyręs iš tikrų šaltinių, Karolis X Gustavas esąs jau pasiruošęs ir netrukus turįs paskelbti karą, tad derybas reikią pradėti kuo greičiausiai, K. Kognowicki, *Życie Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego W. X. L. etc., i listy od monarchów, xiążąt y różnych panujących do K. L. Sapiehy… pisane*, Warszawa, 1791, p. 358. Aiškus dalykas, kad jis bus panašiai rašęs ir J. Radvilai.

[1160] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1161] 1655 VIII 26 B. Radvilai jis pats rašė: „Acz mówią, że się to przez mię dawno zamyślało; niech djabeł wyklnie mi duszę, jeślim się kiedy o to znosił dawniej. Od tego czasu, jakośmy z Wilna list pisali, zaczęło się to dzieło, kiedy inaczej ratować się sposobu nie było. Wszak czas wszystko odkryje“, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 388. Jei kokie nors ryšiai būtų buvę, tai pusbrolis Boguslavas apie juos būtų žinojęs ir jam taip rašyti būtų netekę.

atkeršyti už savo skriaudą. Jeigu jų neturi, tai reikia jį kanonizuoti…“[1162] Taip galvojo blaivus politikas, karaliui artimas žmogus. Visa tai buvo tiesa. J. Radvila atsiliepė į Karolio X Gustavo vietininko M. G. De la Gardžio kvietimą po 4 dienų, didlenkiams kapituliavus Uiscyje. Ar šitas faktas tuo metu jau buvo žinomas Vilniuje, sunku pasakyti. Per tą laiką žinia, žinoma, galėjo ateiti. Be abejo, tokia žinia galėjo padrąsinti, tačiau sprendimas greičiausiai buvo padarytas nepriklausomai. Nulėmė kritiška Lietuvos būklė, kurią rugpjūčio 4 d. (t. y. po 6 d., išsiuntus į Rygą savo įgaliotinį) pats etmonas J. Radvila laiške Lenčycos vaivadai J. Leščinskiui šitaip apibūdino: „Lenkija gelbėti negali, karalius prisiųstąją paramą atšaukė. Iš vaivadijų ir bajorijos mobilizacijos jokios vilties. Visi išbėgiojo po pasaulį, ne tik savo namus, bet ir sostinę palikę. O dėl to kalti tie, kurie turėjo juos paakinti ir išsiųsti. Taip visų visiškai apleisti ir galutinai *(do szczętu)*[a] sunaikinti, su ta saujele kariuomenės, kuri, be to, į skolą tarnyboje lieka tik iki rugpjūčio 9 d., o po to grasina išsiskirstyti, Maskvai atsispirti negalime. Jei Viešpats Dievas jos nenukreips arba nesulaikys stebuklu, ji užims Vilnių. O kai iš anos Neries pusės mus dar puls (*ogarną*)[b] švedai, tai turėsime pasiduoti vieno arba antro valdiniais. Jeigu priešintumėmės, taptume jų grobiu. Dabar jau ne garbės, ne Respublikos, ne laisvės ir ne turtų, bet gyvybės saugojimo reikalas. Verkdami dėl netenkamos laisvės, iš dviejų blogumų turime pasirinkti mažesnįjį. Kadangi savų paprastų gelbėjimosi priemonių nepakanka, saugodamiesi Maskvos tironijos, kaip iš visų blogių paties blogiausio, sekdami Vilniaus vyskupo patarimą, parašėme laišką, prašydami Švedų paramos. Dievas mato, kad to griebtis buvome priversti, gresiant paskutiniam pavojui. Taip pat Dievas yra liudininkas, kad ir jus raginu su jais (t. y. Švedais) susitarti ne tam, kad pasektumėte mūsų pėdomis, bet kad nelaimingą būklę pasistengtumėte pataisyti derybomis, nelaukdami paskutiniosios“[1163]. Tai buvo rašyta jau užmezgus ryšius su Švedais. Tad pažiūrėkim, kaip prie to buvo prieita.

Kaip jau buvo minėta, Stokholme karą pradėti buvo galutinai nusistatyta dar 1654 m. gale. Tada buvo pasiųsti ir pirmieji įsakymai Livonijos gubernatoriui G. Hornui. Tačiau Stokholme visus varžė neaiškumai dėl Maskvos laikysenos. Pagaliau 1655 m. pavasarį buvo nutarta karą vis dėlto pradėti. Gegužės mėn. buvo nutarta pasiųsti į Maskvą iškilmingą delegaciją, vadovaujamą Gustavo Bielkės[c], kuri turėjo išrū-

[1162] L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 428, išnaša 47.

[1163] Ten pat, p. 284, 285.

pinti naują amžinosios taikos patvirtinimą[1164]. Tuo pat metu buvo nutarta į Rygą su karaliaus vietininko titulu pasiųsti Švedijos iždininką, Karolio X Gustavo sesers vyrą, grafą M. G. De la Gardį. Birželio 10 d. jau buvo parašyta jam instrukcija, kurioje daugiausia dėmesio kreipiama į santykius su Maskva. Reikią stengtis niekur jos neužkabinti. Daugpilį reikią pasistengti tuojau užimti, bet, jeigu jis jau būtų užimtas Maskvos kariuomenės, neliesti. Taip pat neliesti ir kitų Maskvos kariuomenės užimtų Livonijos bei Lietuvos miestų. Su ja bet kokių nesusipratimų reikią vengti ir, palaikant draugišką korespondenciją su caro vadais, visada teigti, kad Švedija norinti kariauti tik su bendru priešu – Respublika. Tačiau jeigu būtų pasiūlyta susijungti ir bendrai kariauti, reikią atsakyti, kad dėl to karaliaus nurodymai esą duoti tik į Maskvą siunčiamos delegacijos instrukcijoje. Rodydamas bičiulišką veidą, M. G. De la Gardie vis dėlto turįs pasistengti užimti Biržus ir kitas strategiškai patogias vietoves, pridengiančias Kuršą ir net Karaliaučių nuo eventualaus Maskvos puolimo. Tuo tarpu Kuršo hercogą reikią užtikrinti, kad Švedija jį ginsianti, ir kalbinti, kad pasiduotų Karolio X Gustavo protekcijon. Reikalui esant, galima jį ir jėga paspausti. Taip pat geruoju reikią kalbinti pasiduoti Lietuvos bajoriją. O jeigu ji priešintųsi, M. G. De la Gardie turįs pasistengti patraukti savo pusėn valstiečius, pažadėdamas juos išliuosuoti nuo baudžiavos. Kariuomenę reikią laikyti Lietuvoje. Iš jos išteklių ji turinti būti ir išlaikoma. Tačiau reikią vengti ją laikyti arti Maskvos kariuomenės, žiūrėti, kad neįvyktų konfliktų[1165].

Kadangi tuo tarpu atėjo žinia apie Varšuvos seimo paskirtą delegaciją, tai tiek M. G. De la Gardžio, tiek G. Bielkės vadovaujamos delegacijos išvykimas buvo atidėtas. Tuo tarpu atvyko Kuršo kunigaikščio Jokūbo kancleris Melchioras Völkersahmas. Tačiau Jokūbo prašomas neutralitetas jam nebuvo užtikrintas. Liepos 19 d. išsiųsdamas M. Völkersahmą Karolis X Gustavas atsakymą davė žodžiu[1166]. Matyt, klausimą galutinai išspręsti buvo palikta derybomis, nes jau lygiai prieš savaitę Karolis X Gustavas pasirašė M. G. De la Gardžiui ir Estijos gubernatoriui Benediktui Skyttei (sk[ai] t[yti] „Šiutei“)[a] įgaliojimą derėtis su visais Livonijos kaimynais kunigaikščiais bei luomais, kurie tik vėlysią jo palankumo (*qui benevolentiam Nostram, quam iram et imicitia,*

[1164] Apie šios delegacijos veiklą žr. G. Forsten, Snošenija Švecii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700), d. 315, p. 230 sqq.

[1165] Ten pat, p. 230; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, § 40, p. 92.

[1166] *RA*, *Riksregistraturen*, fol. 1560.

experiri malunt)[a]. Jie galį derėtis ir dėl protekcijos, ir dėl neutraliteto, o ką padarysią, jis patvirtinsiąs[1167]. Aiškus dalykas, kad čia buvo turima galvoje Kuršas ir ir Lietuva.

Kada liepos 16 d. nutrūko derybos su Respublikos delegatais, liepos 19 d. iš Stokholmo išvyko pats karalius, Respublikos ir Kuršo delegacijos ir M. G. De la Gardie. Į Rygą jis atvyko liepos 23 d.[1168] Karas faktiškai jau buvo prasidėjęs. G. A. Lewenhauptas jau buvo užėmęs Daugpilį ir laukė tolesnių parėdymų, o A. Wittenbergas jau trečią dieną ties Uisciu derėjosi su Didžiosios Lenkijos šlėkta. M. G. De la Gardie įsakymo pradėti Lietuvos puolimą dar neturėjo. Jį Karolis X Gustavas pasiuntė tik liepos 25 d., atplaukęs į Volgastą ir sužinojęs, kad A. Wittenbergas jau perėjęs Brandenburgo Pamarį ir įsiveržęs į Didžiąją Lenkiją. Jam buvo įsakoma bet kuriomis priemonėmis priversti pasiduoti lietuvius ir užimti Kauną su Vilniumi[1169]. Be Daugpilio užėmimo, G. Hornas čia dar nebuvo padaręs nieko. Vėliau jis aiškinosi, kad neturėjęs tikslių įgaliojimų, laukęs atvykstančio M. G. De la Gardžio, be to, bijojęs ką nors veikti dėl Maskvoj siautusio maro. Svarbiausia, jis nežinojęs, ar Lietuvą reikia okupuoti, ar geruoju patraukti Švedų pusėn[1170]. Tuo tarpu M. G. De la Gardie, kaip minėta, turėjo aiškų įsakymą Lietuvoje pirmiausia išbandyti taikias priemones. Dėl to tai jis tuojau pasistengė užmegzti ryšius su įtakingiausiais Lietuvos ponais, būtent su Radvilomis, Sapiegomis ir Vilniaus vyskupu J. Tiškevičiumi. Kaip jis pats rašo karaliui (rugpjūčio l d.), tai buvę padaryta per pirklius[b]. Tiems pirkliams jis nedavęs jokių įgaliojimų, nes, kol nepaaiškėjusi situacija, nenorėjęs susirišti jokiais įpareigojančiais susirašinėjimais. Dabar jis gavęs atsakymų, duodančių vilčių, kad Lietuvą būsią galima geruoju patraukti[1171]. Kartu jis skubiai ruošiąsis žygiui į Lietuvą, nes ir lietuviai to pageidaują, tačiau kariuomenė esanti dar nepasiruošusi, trūksta artilerijos bei kitų techniškų dalykų, tad dar teksią užtrukti. Kuoknesėje koncentruojamos kariuomenės apžiūrėjimą jis tegalėsiąs padaryti vos rugpjūčio 14 d. Be to, esą daug neaiškumų dėl Maskvos laikysenos[1172]. Liepos 29 d. M. G. De la Gardie pasiuntė į Lietuvą savo oficialų agentą, Rygos miestietį

[1167] Ten pat, fol. 1487. Iš pradžių šis įgaliojimą buvo norėtas duoti vienam M. G. De la Gardžiui. Žr. jo konceptą, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1168] G. Horno 1655 VII 30 pranešimas karaliui, *RA*, *Livonica*, fol. 76.

[1169] F. F. Carlson *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 106.

[1170] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 92

[1171] Prie šio raporto jis pridedąs du laiškus. Autoriui jų rasti nepasisekė. Kieno tie laiškai, sunku pasakyti. Aišku tik, kad tai nebuvo Radvilų laiškai, nes 1655 VII 28 ir 1655 VII 29, kaip pamatysim toliau, jie rašė pirmą kartą. Tai bus buvę minimųjų pirklių arba kurių nors kitų Lietuvos ponų laiškai.

[1172] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

M. Horstą[1173]. Dar kiek anksčiau pakuršės bajorijos nuotaikai tirti ir ją agituoti buvo pasiųstas kitas agentas P. Helmesas. Atvykęs į Biržus, iš čionykščio J. Radvilos seniūno K. Daugėlos Strižkos jis išgirdo, kad bajorija iš tikro linkstanti pasiduoti Švedų karaliaus globai[1174]. Tada rugpjūčio 2 d. M. G. De la Gardie pasiuntė jam iškilmingą diplomą, kuriuo Lietuvos gyventojus kviečia pasiduoti Švedų karaliaus globai ir ragina prašyti asmens bei turto neliečiamybės raštų[1175]. Tai buvo pirmas oficialus kreipimasis į plačias visuomenės mases, nors įvairių agentų tą daryti jau anksčiau buvo raginama tiek Kuršo, tiek Latgalos, tiek Lietuvos bajorija. Pakeliui į Vilnių tai darė ir M. Horstas. Vilniuje oficialaus agento dar nebuvo. M. Horstas apie Radvilų ir vyskupo J. Tiškevičiaus nutarimą formaliai paprašyti švedų paramos prieš Maskvą sužinojo vos atvykęs į Biržus, rugpjūčio 2 d. Jam tai papasakojo tik ką iš Vilniaus atvykę J. Radvilos karininkai ir kai kurie bajorai, kurie buvę pakviesti lydėti Radvilų agentą G. Liubenieckį į Rygą. Pats G. Liubenieckis, su kuriuo į Biržus turėjo grįžti ir K. Daugėla Strižka, esą buvo laukiamas kas valandą[1176].

Apie šio meto įvykius Vilniuje žinių nėra. Nežinome nieko nė apie liepos 12–14 d. reliacinį seimelį, nežinome nei kokie senatoriai tuo metu Vilniuje buvo, nei kokių apsaugos priemonių buvo nutarta imtis. Kiek daugiau yra žinių tik apie nupasakotą Maskvos kariuomenės artėjimą. Atrodo, Vilniuje daug atsakingųjų Lietuvos politikos vadų nebuvo, nes visi šaltiniai kalba tik apie Radvilas ir vyskupą J. Tiškevičių, seimo skirtą Vilniaus gynimo organizavimo komisarą. Apie antrąjį komisarą kaštelioną J. K. Chodkevičių nieko negirdime. Gal jis ten ir buvo, tačiau svarbiausias asmuo, ant kurio pečių gulė visa atsakomybė dėl Vilniaus ir viso krašto likimo, be abejo, buvo etmonas bei Vilniaus vaivada J. Radvila. Juo labiau, kad lauko etmonas V. Gosevskis atvyko tik Vilniaus puolimo išvakarėse. Karaliaus ir jo artimųjų nekenčiamam ir ujamam kalvinui J. Radvilai, nutarusiam siekti siūlomos švedų paramos, žinoma, buvo labai svarbu veikti sutartinai su aukščiausiu katalikiškos Lietuvos autoritetu – Vilniaus vyskupu. Sekant Karolio X Gustavo istoriografu Samueliu Pufendorfu, kuris, be abejo,

[1173] Jam duotas pasas: *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1174] Žr. 1655 VIII 4 G. Horno pranešimą karaliui, *RA*, *Livonica,* fol. 76.

[1175] „Sicut iustitia armorum S^{ae}R^{ae}M^{tis} Regnique Sveciae publice nota Nos Regio cum Exercitu Lithuaniam ingredi cogit, ita omnes ac singulos M. D. Lith. ordines, civitates ac incolas, qui gratiam et benevolentiam, quam iram et inimicitias S^{ae}R^{ae}M^{tis} experiri malunt, hisce serio hortamur et invitamus, ut depositis in felicibus suis armis, Saluti suae tempestive consulentes, literas nostras securitatis, quas SRM^{tis} Regnisque Sveciae nomine ipsis ultro afferimus, pro se suisque bonis a nobis repetant, certo sibi persvadentes, Nos sicuti pacificos omnibus benignos, ita praefractos infestos futuros“[a], *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1176] M. Horsto pranešimas M. G. De la Gardžiui, ten pat.

rėmėsi M. G. De la Gardžio rugpjūčio 13 d. pranešimu karaliui[1177], paprastai sakoma, kad J. Radvila jį prikalbėjęs pasiduoti švedams paskutinį momentą arba kad juo tik dangstęsis. Tačiau, kaip jau minėta, vyskupui J. Tiškevičiui ši idėja nebuvo svetima ir anksčiau. Tuo reikalu jis taip pat susirašinėjo su Kuršo kunigaikščiu Jokūbu dar prieš gegužės mėn. seimą. Pagaliau Švedų paramos prieš Maskvą reikalavimas buvo įrašytas ir dar iš Gardino 1654 m. gale į Stokholmą siunčiamo A. Morštino slaptoje instrukcijoje. A. Morštinas tada buvo siunčiamas spiriant Lietuvos senatoriams. Instrukcija, be abejo, buvo parašyta taip pat prisitaikant prie jų reikalavimų, nors pačiam Jonui Kazimierui A. Morštino misija buvo tik priemonė išlošti laiko ir pazonduoti dirvą[1178]. Taigi mintis, kad prieš Maskvą reikia šauktis Švedijos pagalbos, Lietuvoje jau senai nebuvo svetima ne vienam etmonui J. Radvilai. Dėl to tai ir dabar, kritingu momentu, tuojau po J. K. Glebavičiaus ir K. Poklonskio patirto liepos 26 d. smūgio prie Ašmenos, buvo nutarta kreiptis pagalbos į M. G. De la Gardį. Ar buvo padarytas koks nors platesnis pasitarimas, sunku pasakyti. Tačiau liepos 28 d. laišką į M. G. De la Gardį pasirašė tik Jonušas ir Boguslavas[1179] Radvilos ir vyskupas J. Tiškevičius. Jie rašo, kad Vilniui gresiantis Maskvos pavojus, M. G. De la Gardžiui, žinoma, nesąs paslaptis. Tiesa, dar esą vilčių, kad kariuomenė ir sušaukta bajorija miestą apgins, tačiau sutarę kreiptis į jį, kad dėlei gerų kaimyniškų santykių atvyktų su savo kariuomene pagalbon ir padėtų priešą atmušti. Tai padarydamas M. G. De la Gardi sudarysiąs labai palankias sąlygas Respublikos ir Švedijos taikos deryboms baigti (čia prisimena į Stokholmą pasiųstą delegaciją, apie kurios grįžimą gal dar iš tikro nežinojo). Be to, tuo savo žygiu M. G. De la Gardie Lietuvos visuomenėje sukelsiąs dėkingumo jausmą[1180]. Tuo būdu šiuo laišku buvo prašoma paramos neduodant jokių pažadų, nedarant jokių įsipareigojimų, Lietuvos net neišskiriant iš visos Respublikos. Tačiau šiuo metu Vilniuje Švedų

[1177] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 94. M. G. De la Gardie 1655 VIII 13 rašė karaliui, esą J. Radvila pastebėjęs, jog Lietuvai vis tiek teks pakliūti į kaimynų rankas, nutaręs pasiduoti Švedų karaliui. Kad tai pavyktų, jis pavaizduodamas kritišką Lietuvos būklę ir išsigelbėjimu nurodydamas švedų globą, patraukęs savo pusėn Vilniaus vyskupą (protingąir tėvynę mylintį vyrą). Tada jis ir abu Radvilos parašę M. G. De la Gardžiui laišką ir prisiuntę platesnį memorialą. Vyskupą J. Radvila patraukęs kaip katalikų galvą, *RA*, *Livonica*, fol. 77. Taip, matyt, M. G. De la Gardį informavo Radvilų pasiuntinys G. Liubenieckis.

[1178] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 29, 38, 52.

[1179] B. Radvila savo autobiografijoje rašo, kad iš Slucko į Vilnių atvykęs rugpjūčio gale. Tai buvęs jo paskutinis pasimatymas su Jonušu. Tačiau jis pats klysta, nes 1655 VIII 8 Vilnių jau užėmė Maskvos kariuomenė. Be abejo, jis čia sumaišė mėnesius ir parašė rugpjūtį vietoje liepos, *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań, 1841, p. 27.

[1180] Laiško originalas yra: *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I. Du jo nuorašai, kurių viename padėti tik abiejų Radvilų parašai: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

nusistatymas jau buvo gerai žinomas iš ankstesnių M. G. De la Gardžio siūlymų. Aiškus dalykas, kad M. G. De la Gardie, kurio agentai tuo pat metu pakuršėje jau agitavo bajoriją pasiduoti Švedų karaliui, į šitokį rezervuotą kvietimą negalėjo palankiai atsiliepti. Radvilos tai suprato ir nutarė padaryti dar vieną didelį žingsnį pirmyn, būtent, prisiimdami sau visą atsakomybę, jie nutarė tuojau pat pradėti derybas dėl pasidavimo. Tam reikalui buvo nutarta pasiųsti pas M. G. De la Gardį savo atstovą. Tokiu atstovu buvo pasiųstas B. Radvilos dvariškis, kaip jį savo rašte B. Radvila vadina „cubiculiarius", t. y. pakamaris[a] G. Liubenieckis. Jam buvo duoti pilni įgaliojimai veikti abiejų Radvilų vardu[1181]. Kartu jam buvo įteiktas memorialas, turėjęs būti derybų baze. Bet kadangi kitos išeities nesimatė, ilgoms deryboms nebuvo laiko, o Radvilos buvo aiškiai nusistatę siūlomąja Švedų globa pasinaudoti, tai G. Liubenieckis kartu vežėsi ir abiejų Radvilų pasidavimo diplomus, parašytus bendromis frazėmis, tačiau pritaikytus minėtose pasidavimo sąlygose siūlomąjai būsimos valstybės koncepcijai, pagal kurią jie turėjo pasidaryti leninių valstybėlių kunigaikščiai. Kiekvienas iš jų rašo šitaip. Užėjus pavojui tėvynei ir jų kunigaikštiškajai šeimai, iš Lenkų karaliaus negaudami nei patarimo, nei paramos, esą priversti pasirūpinti bendruoju saugumu ir prašyti Švedų karaliaus Karolio X Gustavo malonės bei protekcijos (globos). Kadangi jis (t. y. Karolis X Gustavas) per savo vietininką M. G. De la Gardį pareiškęs esąs pasiruošęs priimti savo globon visą tėvynę, Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją, o taip pat juos bei jų dvarus ir valdinius, tad, norėdami pašalinti esamą pavojų, savo kunigaikštišku žodžiu garantuoją, kad jie patys ir jų įpėdiniai savo teisėtu karaliumi ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu visada pripažinsią minėtąjį Švedų karalių; tiek jam, tiek jo įpėdiniams Švedijos karaliams bei didiesiems Lietuvos kunigaikščiams visada laikysią vasalinę ištikimybę; visada visomis išgalėmis, net statydami pavojun gyvybę, ginsią jo reikalus, taip pat pildysią viską pagal jų įgaliotinio G. Liubenieckio padarytąją sutartį[1182]. Šitie raštai, be abejo, turėjo būti įteikti M. G. De la Gardžiui tik pasirašius sutartį. Tačiau derybų baze siūlomosios sąlygos buvo parašytos nebe vienų Radvilų, bet ir vyskupo J. Tiškevičiaus vardu. Jose štai ko reikalaujama.

[1181] Abiejų Radvilų pasirašytas kredencialinis diplomas (jame sakoma, kad G. Liubenieckio žodžiais prašą tikėti), datuotas 1655 VII 28. Jis yra: *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I, o jo nuorašas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.13. Čia pat yra abiejų Radvilų jam duoti įgaliojimų raštai. Esą ką jis padarysiąs, priimsią, lyg tai jie patys būtų padarę. Boguslavo įgaliojimų raštas datuotas 1655 VII 28, o Jonušo – 1655 VII 29.

[1182] Originalai: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.13. Boguslavo rašto nuorašas, ten pat, XI. 11. Jonušo raštas išspausdintas: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. X, p. 175, 176.

1) M. G. De la Gardie karaliaus vardu tuojau turįs pranešti Maskvos carui, kad Lietuva jau pasidavusi ir pareikalauti, kad caras su laikytų visus Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai priešiškus žygius, kad paliuosuotų apgultą Senąjį Bychavą, Kričevą bei Veližą, o jei kurį nors iš tų miestų būtų jau užėmęs, kad iš jų pasitrauktų; toliau, kad jis nustotų puolęs sritis tarp Nemuno ir Pripetės, kad sulaikytų kazokus, kad apnaikintas sritis tarp Nemuno, Dniepro ir Berezinos, kol tarp Maskvos ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės sienos bus nustatytos derybomis arba kol bus paskelbtas karas (atseit naujam valdovui Karoliui X Gustavui) ar padaryta taika, užleistų Lietuvos kariuomenei. Jeigu gi Maskvos kariuomenė ir toliau nesiliautų puolusi pilis, o pirmiausia Slucką ir Nesvyžių, Švedų karaliaus kariuomenė turinti padėti jam pasidavusius miestus ginti.

2) Kol su Lenkijos karaliumi ir su Lenkija nebus padaryta taika, M. G. De la Gardie iš Lietuvos gyventojų Švedų karaliui ištikimybės priesaikos neturįs reikalauti. Be to, visiems Lietuvos gyventojams tuo tarpu turį būti leista nevaržomai naudotis visomis laisvėmis bei teisėmis, ypač religijos laisve.

3) Lietuviai prisiima Švedų karalių protektoriumi tik iš būtinybės (nebegaudami Lenkų karaliaus paramos), tačiau jiems nepritinką laužyti ištikimybę karaliui ir Respublikai, nepritinką pasidaryti bendrosios tėvynės priešais, tad jie negalį būti verčiami kariauti prieš karalių ir Lenkiją. Lenkai turį būti raginami daryti su Švedų karaliumi taiką. Prieš jį lietuviai lenkams nepadėsią, tačiau kariauti su Maskva ir kazokais galį padėti.

4) Švedams pradėjus su Lenkija derybas, į jas turinti būti įsileista ir Lietuva, nes ji esanti su Lenkija unijoje.

5) Jeigu Švedų karaliui pasiseksią Lenkiją užkariauti arba jeigu ji jam pasiduosianti, tada sutartomis sąlygomis jo valdžią pripažinsianti ir Lietuva. Jeigu gi Lenkija pasirinksianti kokį nors kitą valdovą savo protektoriumi arba pasiduosianti kuriam nors kaimynui, tada Lietuva visiškai pasiduosianti Švedų karaliui ir net padėsianti jam kariauti su Lenkija.

6) Jeigu Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai jau būsią lemta pereiti Švedų karaliaus valdžion, ji neturinti būti inkorporuota į Švedų karaliją, bet sujungta su ja tokiu pačiu ryšiu, kaip kad iki šiol buvo sujungta su Lenkija, taip, kad tauta būtų lygi tautai, senatas senatui, bajorija bajorijai. Teisės, statutai, papročiai, teismai, visos laisvės, o labiausiai tikybų laisvė, Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje turį būti nepaliestos viešojo labo naudai. Kai kas galį būti pakeista tik abiejų tautų sutarimu. Kad viskas geriau būtų su-

tvarkyta, M. G. De la Gardie turįs pasižadėti ir pasirūpinti, kad karalius bendros valstybės įkūrimui sušauktų abiejų tautų seimą.

7) Tačiau Švedų karalius pirmiausia turįs pasižadėti, kad, jeigu jau kada nors įvyks Lietuvos ir Švedijos unija, jis atgausiąs jai visas Maskvos ir kazokų užimtas žemes.

8) Jeigu visa tai ir daugiau panašių dalykų Radvilų vardu būsią sutarta, M. G. De la Gardie savo kariuomenę tuojau turįs pasiųsti prie Vilniaus. Žygiuodamas per Lietuvą jis turįs palaikyti griežtą kariuomenės discipliną, elgtis kuo žmoniškiausiai, kad tuo būdu Lietuvos gyventojai Švedų kariuomenę laikytų draugiška, bet ne priešais. Pirmiausia turįs būti ginamas Vilnius, o Švedų kariuomenės aprūpinimo reikalais turį būti susitarta su senatu ir bajorija. Tuo tarpu Radvilos pasirūpinsią paveikti senatą bei bajoriją, kad kariuomenė viską, kas jai reikalinga, gautų nesiimdama prievartos.

9) Kadangi visame šitame reikale daugiausia rizikuoją kunigaikščiai Radvilos, tad jie iš Švedų karaliaus reikalauja:

I. Jeigu būsią prieita prie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės santvarkos pakeitimo, kaip feodo su monetų kalimo teise (pagal Švedų karalijos įstatymus) ir su visomis kitomis regalijomis, kuriomis naudojasi Vokiečių imperijos kunigaikščiai, tuo pačiu valdymo papročiu bei teisėmis; B. Radvilai turį būti atiduotos Naugarduko, Minsko, Palenkės vaivadijos, visi jo paveldėjamieji dvarai (vis tiek ar jie yra Lietuvoje, ar Lenkijoje) ir Baro seniūnija, o J. Radvilai Brastos vaivadija su Gardino ir Valkavisko pavietais ir taip pat visi paveldėjamieji dvarai (vis tiek kur jie būtų). Tačiau vasalinės priesaikos iš jų negalį būti reikalaujama tol, kol nebūsianti padaryta taika su Lenkija.

II. Karalius turįs ne tik netrukdyti Radviloms rūpintis pretenduojamąja vieta bei balsu [Vokiečių] imperijos kunigaikščių kolegijoje, bet dar pats turįs padėti jiems to pasiekti.

III. Jeigu Švedų karalius su Lenkų karalija tuojau padarytų taiką, tai Radviloms, jų šalininkams, dvariškiams bei tarnams su tartimi turį būti garantuoti visi turimieji titulai, prerogatyvos, dignitorijos, urėdai, dvarai bei pensijos ir visa, kas priklauso iš valstybės iždo. O jeigu kai kurie iš jų dvarų būtų užimti priešo arba taikos sutartimi užleisti kitai valstybei, jiems turį būti atlyginta iš valstybės dvarų[1183].

[1183] Šios „Cautiones et conditiones…“ be jokių parašų yra: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.13. Ten pat yra jų nuorašas iki § 6. Wł. Konopczyński ir K. Lepszy jas paskelbė (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 176–179), pagrindu imdami nuorašą, esantį: *RA*, *Polonica, Förhandlingar mellan Sverige och Polen 1641–1660.* Jų pateikiamajam tekste §§ 1 ir 2 sulieti į vieną §. Be to, § 9, kur kalbama apie J. Radvilai atiduotinas sritis, vietoj *Volkouiensi* neteisingai išskaityta *Volkomensi*, kas galėtų priminti Ukmergės pavietą. Tačiau toks Jonušo sričių išblaškymas būtų neįtikėtinas, Wł. Konopczyński,

Kaip šitos sąlygos atsirado, neaišku. Jų antraštėje sakoma, kad tai esą sąlygos, kurias visos Lietuvos vardu patiekę Radvilos ir vyskupas J. Tiškevičius. Lig šiol niekas jų nėra matęs su bet kokiais parašais. Žinoma, jos galėjo būti įteiktos G. Liubenieckiui ir be parašų. Tačiau sunku tikėti, kad vyskupas J. Tiškevičius, kuris, kaip pamatysim, vėliau pasidavimo raštą pasirašyti atsisakė, būtų sutikęs pateikti tokias sąlygas, kalvinų Radvilų naudai skaldančias valstybę ir teikiančias jiems daug kitų pirmenybių. Taigi atrodo, kad jos buvo parašytos vienų Radvilų. Juo labiau, kad jose vyskupas, be antraštės, niekur nefigūruoja. Jei tai būtų buvę ir jo sąlygos, tai jis būtų buvęs paminėtas nors ten, kur kalbama, kad Radvilos pasirūpinsią paveikti Lietuvos senatorius bei bajoriją parūpinti Švedų kariuomenei maisto ir kitų reikmenų. Jis, žinoma, būtų pareikalavęs ko nors ir sau, pvz., kad ir Lietuvos primo bei Vilniaus arkivyskupo titulo ar ko nors pan. Jei jau skirtis nuo Lenkijos, tai kam dar palikti Lenkijos primo priklausomą Lietuvos Bažnyčią? Tačiau Radvilos šias sąlygas rašydami, žinoma, atsižvelgė į pasitarimų metu vyskupo pareikštas nuomones. Ir aiškus dalykas, kad viskam, kas šitose sąlygose kalbama apie Švedų kariuomenės atėjimą padėti Lietuvai prieš Maskvą, vyskupas pritarė. Tai rodo jau minėtasis ir jo pasirašytas jau minėtasis laiškas M. G. De la Gardžiui. Visa kita bus padaryta be jo žinios. Be abejo, Radvilos tai padarė žinodami, kad prašymas apeliuojant į gerus kaimyniškus santykius tos valstybės, kuri jau paskelbė karą, jokių vaisių neduos. Geriausiam atvejy galėjo tik prasidėti derybos, kurioms jau nebebuvo laiko. O darydami drąsias nuolaidas, jie ir savęs nepamiršo.

Wł. Konopczyńskis, rašydamas apie šias sąlygas, susipainioja. Vienur jis, turbūt sekdamas S. Pufendorfu, rašo, kad liepos 28–29 d. naktį Vilniuje bus vykę derybos, kurių metu Radvilos J. Tiškevičių patraukę laisvių pažadais, jį stačiai savanaudiškai apgavę, o kitur rašo, kad šios sąlygos buvę paruoštos G. Liubenieckiui esant kelionėje su Radvilų misija. Tada išeitų, kad jos M. G. De la Gardžiui buvę pateiktos vėliau, gal nuvežtos G. Liubenieckiui antrą kartą vykstant į Rygą. Tačiau ir pats Wł. Konopczyńskis trečioje vietoje prisimena, kad G. Liubenieckis dėl šių sąlygų derėjosi ne per antrąjį, bet per pirmąjį savo atsilankymą Rygoje[1184]. M. G. De la Gardie liudijimas čia jokių abejonių negali palikti.

Daugumą kalbamųjų sąlygų padiktavo gyvenamojo momento reikalavimai. Reikalas gelbėtis nuo Maskvos vertė Radvilas prisiderinti prie Švedų reikalavimų. Jonas

Unja czy kajdany? Tło historyczne potopu, *Myśl Narodowa*, 1931, Nr. 30, p. 389, taip pat rašo apie Valkavisko pavietą.

[1184] Wł. Konopczyński, Unja czy kajdany?, p. 388, 389; Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 176, 180.

Kazimieras bei unija su Lenkija jiems, be abejo, nebuvo labai brangūs. Jau žymiai anksčiau Radvilos ne kartą nesidrovėjo leistis į įvairias kombinacijas, nukreiptas prieš Vazų dinastiją bei Joną Kazimierą[1185], tačiau ir dabar tai buvo daroma labai atsargiai, norima, kad visą kovos naštą Švedija priimtų ant savo pečių. Lietuvos į kovą su Lenkija nenorima įtraukti. Taip pat reikalaujama palikti nepaliestus visus valstybinės bei visuomeninės santvarkos principus bei kalvinams ne taip jau mielą religijos laisvę, kuri Lietuvoje faktiškai reiškėsi katalikų supremacija[a]. Tačiau politinė išmintis bent šiuo momentu jiems bet kokių pakeitimų pageidauti neleido. Kai dėl jų reikalavimų savo naudai, tai reikalavimas išskirti jiems atskiras lenines valstybėles dabar iškilo pirmą ir paskutinį kartą istorijoje. Tačiau reikalavimas vietos imperijos kunigaikščių kolegijoje nebuvo naujas. Tai buvo Boguslavo tėvo Jonušo idėja, iškelta dar 1617 m. Vedęs Brandenburgo markgrafaitę Sofiją, jis už gautąją pasogą nusipirko Lichtenbergo pilį ir pradėjo rūpintis vieta kunigaikščių kolegijoje, ragindamas prie to prisidėti ir brolį Kristupą (mūsų dažnai minimojo Jonušo tėvą). Tačiau jam tada nepasisekė, ir Lichtenbergas jam mirus perėjo antrajam Sofijos vyrui, Saksonijos kunigaikščiui Juliui Henrikui[1186]. Dabar šituo labiausiai rūpinosi B. Radvila, kuris dar 1654 m. tuo reikalu į Regensburgo reichstagą buvo siuntęs tą patį G. Liubenieckį ir prašė paramos savo dėdę Brandenburgo kurfiurstą[1187]. Savo gyvenimo gale parašytuose pamokymuose būsimiems įpėdiniams jis taip pat pataria rūpintis įsigyti dvarų imperijos ribose ir visada rašytis tų vietų kunigaikščiais. Tai padidinsią jų šeimos garbę, o be to, padėsią užmegzti artimesnius ryšius su kitų kraštų kunigaikščiais[1188]. Savo testamentu jis visas pinigines sumas ir brangenybes palieka vicekancleriui Mykolui [Kazimierui] Radvilai su sąlyga, kad šis už tuos pinigus įsigytų žemės imperijoje ir, šitaip gaudamas „locum et sessionem in comitiis imperialibus“[b], pateisintų protėvių viltis. Jeigu jis to nepadarysiąs, tai į visas tas sumas

[1185] Žr. N. V. Molčanovskio studiją, išspausdintą įvadu, *Archiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoju kommissijeju dlia razbora drevnich aktov, Vysočaiše utverždenoju pri Kijevskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore*, Kijev, 1908, ćast III, t. VI[c]; K. Szajnocha, Urazy królewiąt polskich; to paties, *Dzieła. Szkice Historyczne.* Dalszy Ciąg, Warszawa, 1876, t. III, p. 19–55; L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, skyr. VIII, p. 239–266. Apie Karolio X Gustavo galimą kandidatūrą į Respublikos sostą J. Radvila rašė K. Daugėlai Strižkai jau 1655 III 20, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 375.

[1186] B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny*, Kraków, 1878 (atsp. iš *Przegląd Polski*, 1877–1878, t. XI–XII), p. 6–11.

[1187] K. F. Eichhorn, *Stosunek xiążęcego domu Radziwiłłów do domów xiążęcych w Niemczech uważany ze stanowiska historycznego i pod względem praw niemieckich politycznych i xiążęcych*, Warszawa, 1843. Boguslavo laiškas, p. 129–130, o Brandenburgo kurfiursto laiškas saksų kurfiurstui Jonui Jurgiui, p. 131–133.

[1188] Informacya domowa i polityczna Xięcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego WXL, Wł. Syrokomla, *Przyczynki do historyi domowej w Polsce. Samuel Korecki, Adam Tarło, Bogusław Radziwiłł*, Wilno, 1858, p. 43–60, žr. p. 58.

bei brangenybes galįs reikšti pretenzijų kiekvienas Radvila, kuris tada perimtų ir minėtąsias prievoles[1189].

[a]Paruošus šitokius dokumentus, G. Liubenieckis tuojau iš Vilniaus dar neišvyko. Galutinis akstinas kreiptis į Švedus bus buvęs naujas Lietuvos kariuomenės pralaimėjimas liepos 29 d.[1190], tačiau, matyt, buvo neramu dėl V. Gosevskio agitacijos kariuomenėje[1191]. J. Radvila, matyt, vilkino (įsidėmėtina, kad ir jo įgaliojimų raštas G. Liubenieckiui bei reversalas yra datuotas ne 28, kaip Boguslavo, bet 29 d.), ir G. Liubenieckis dieną kitą Vilniuje dar buvo sulaikytas. Kaip minėta, rugpjūčio 2 d. jo dar tebebuvo laukiama Biržuose, o į Rygą jis atvyko 5 d. Derybos taip pat ne taip sparčiai ėjo, nes M. G. De la Gardie nenorėjo per daug įsipareigoti ir gynėsi neturįs karaliaus įgaliojimų arba kad tokius reikalus tektų ilgai aiškintis[1192], o dabar jau nesą laiko. Dėl to tai jis patiekė savas sąlygas, kurios su mažais pakeitimais rugpjūčio 10 d. G. Liubenieckio buvo priimtos. Jo Radvilų vardu pasirašytoji sutartis šitaip skambėjo:

1) Radvilos už save ir savo įpėdinius pagal savo reversalus pasižada amžinai likti ištikimi bei paklusnūs Švedų karaliui ir jo įpėdiniams Švedijos karaliams bei didiesiems Lietuvos kunigaikščiams.

2) Visas savo turimas karines pajėgas jie pavesią Švedų karaliui. Reikalui esant, jos galėsią būti sujungtos su kitomis jo pajėgomis.

3) Jie tuojau susitarsią su kitais Lietuvos luomais, kaip aprūpinti alga ir maistu į Lietuvą įžengiančią švedų kariuomenę.

4) Be jokių atskirų derybų perleisią M. G. De la Gardžiui arba jo įgaliotiniams Biržus ir kitas strategiškai patogias vietoves. Tačiau Nesvyžiaus įgula Švedų karaliui ištikimybės neturėsianti prisiekti ir padarius taiką arba praėjus pavojui Nesvyžius turėsiąs būti grąžintas Radviloms.

5) M. G. De la Gardie, kaip karaliaus vietininkas, jo vardu apsiimąs saugoti bei globoti pačius Radvilas, jų tarnus, karius, valdinius ir kilnojamus bei nekilnojamus

[1189] *Archeograficeskij sbornik,* Vilna, 1870, t. VIII, p. 416.

[1190] Jį mini savo 1655 VIII 2 laiške M. Horstas. Esą jam pasakoję J. Radvilos karininkai, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13.

[1191] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 2. Jis rašo, kad V. Gosevskio buvęs pasiųstas agituoti J. Radvilos kariuomenės, patrauktos švedų ir Rakoči pusėn dar 1654 m. rugsėjo mėn., tačiau čia jis bus paveiktas vėlesnio įspūdžio ir rašydamas suklydo, ten pat, p. 1.

[1192] M. G. De la Gardie 1655 VIII 13 rašo karaliui, kad patys Radvilos numatę, jog derėtis dėl anųjų sąlygų būtų per ilga, dėl to tai jie ir davę G. Liubenieckiui specialių įgaliojimų, *RA*, *Livonica*, fol. 77. Plg. S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 94.

turtus, esančius Lietuvoje ir Maskvos bei kazokų neužimtus, o užimtieji, jei jie būsią atgauti, turėsią būti grąžinti Radviloms.

6) M. G. De la Gardie pasižadąs saugoti tikybinę laisvę ir neabejojąs, kad karalius tai patvirtinsiąs.

7) Jis palaikysiąs drausmę savo kariuomenėje, saugosiąs, kad ji nesauvavaliautų Radvilų dvaruose, ir, kiek leis tokie neramūs laikai, garantuosiąs saugų susisiekimą Radvilų žemėse gyvenantiems pirkliams[a].

8) Dėl Radvilų pageidavimo išskirti jiems lenines valstybėles su pinigų kalimo teise jie turėsią pasiųsti savo atstovus pas karalių. M. G. De la Gardie jų prašymą paremsiąs ir tikįs, kad karalius jį patenkinsiąs. Taip pat neabejojąs, kad būsią apsaugoti visi jų titulai ir prerogatyvos.

9) Jeigu su Lenkų karaliumi netrukus būsianti daroma taika, tai karalius derybose pasirūpinsiąs ir sutartimi apdrausiąs tiek Radvilų, tiek su jais dabar pasiduodančių dvariškių, bičiulių bei klientų reikalus[1193].

Pasak M. G. De la Gardžio rugpjūčio 13 d. pranešimo karaliui, G. Liubenieckis, kurio nuvežtame memoriale, t. y. savotiškoje instrukcijoje buvo kalbama tik apie protekciją, o visiškas pasidavimas Karoliui X Gustavui galėjo būti numatytas ateičiai įvykus tam tikroms sąlygoms, jam patiekto sutarties projekto § 1 iš pradžių nenorėjęs priimti. Tačiau jis buvęs įtikintas. Iš tikro toks reikalavimas buvo numatytas pačių Radvilų, ir G. Liubenieckiui net buvo duoti nuvežti abiejų Radvilų pasidavimo raštai. Sutarties § 2 ir 3 lengvai praėję, G. Liubenieckis bandęs daryti tam tikrų pastabų dėl § 4, bet labiausiai ginčijęsis dėl § 8. Jo pirmoji dalis, kurioje leninių Radvilų kunigaikštijų sudarymo klausimas paliekamas spręsti karaliui, praėjusi lengvai, tačiau antrosios dalies, kurioje dėl Radvilų turimųjų titulų ir urėdų palikimo tik vilčių tereiškiama, G. Liubenieckis jokiu būdu nenorėjęs priimti. Esą pareikštas abejojimas, ar Radviloms būsią viskas palikta, kai jie pasidavę norėdami savo būklę dar pagerinti, G. Liubenieckį labai paveikęs. Kad neliktų tokių skrupulų, kad J. Radvila būtų palaikomas geroje nuotaikoje ir kad susirūpinimą keliančių Maskvos pasisekimų akivaizdoje būtų išlošta laiko, M. G. De la Gardie ilgai to klausimo nenorėjęs disputuoti ir sutikęs įrašyti (matyt, iš karto jis to nenorėjo prisiminti nė šitokia forma). Tuo tikslu įrašęs ir § 9.

[1193] Originalas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13, o du nuorašai – XI. 11. Išspausdinta: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 182–184. Sutarties turinį pateikia ir: S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 1.

M. G. De la Gardie, išgavęs G. Liubenieckio parašą po minėtomis sąlygomis ir gavęs abiejų Radvilų pasidavimo diplomus, tarėsi sunkiausias kliūtis jau nugalėjęs, kelias jau atrodė atviras ir tame pačiame pranešime karaliui džiaugėsi, kad, Dievui padedant *coup d'estat*[a] įvykęs be kardo kirčio. Turįs vilčių, kad netrukus pasiduosiąs ir visas kraštas. Tačiau jis čia pat apgailestauja, kad tokia sutartis buvusi padaryta per vėlai. Maskva jau užėmusi Vilnių ir artėjanti prie Kauno. Jeigu ji esą būtų buvusi padaryta bent prieš 2 savaites, tai viskas būtų visai kitaip virtę ir dabar esą visa Lietuva galėtų būti jau Švedų karaliaus valdžioje[1194].

Nuolat drebėdamas, kad nebūtų išprovokuotas caras, M. G. De la Gardie su kariuomene Lietuvon dabar dar nė nemanė žygiuoti. Buvo aišku, kad Lietuvoje susiduria du varžovai, iš kurių caras atrodė nepalyginamai pajėgesnis, nes Švedų pajėgos Livonijoje buvo labai menkos. Dėl to tai laukdamas, kaip reikalai klostysis toliau, M. G. De la Gardie skubinosi parūpinti savo karaliui nors daugiau juridinių titulų į Lietuvą. Turint savo rankose Radvilų pasidavimo raštus, jam rūpėjo išgauti plačiųjų masių pasidavimo pareiškimus. Tam jis tą pačią rugpjūčio 10 dieną viešai paskelbė atsakymą į vyskupo J. Tiškevičiaus ir Radvilų liepos 28 d. laišką, pridėdamas sąlygas, kuriomis jis sutinkąs Lietuvos gyventojus priimti Švedų karaliaus globon. Visa tai buvo išspausdinta ir išsiuntinėta parašams rinkti.

Atsakydamas į minėtąjį laišką, M. G. De la Gardie rašo esą iš jų laiško patyręs apie sunkią jų tėvynės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos būklę ir kad prašą jo pagalbos. Apgailestaująs dėl liūdno jų likimo. Dėlei įžeistos taikos su Švedų karaliumi jam geriau tinką eiti į kraštą su ginklu rankoje negu su užuojauta, tačiau, kadangi jie Švedų karalių pripažįstą ne kerštytoju, bet išgelbėtoju, tad pareiškiąs, kad pagal karaliaus valią pagalbon ateisiąs tik jiems ir visiems Lietuvos luomams priėmus ir pasirašius čia pridedamas sąlygas. Jeigu šias teisingas sąlygas atmesią, pulsiąs juos kaip priešus. Pačios sąlygos pradedamos beveik tokiu pačiu, tik kai kuriais išsireiškimais papildytu įvadu, kaip kad buvo rašoma rugpjūčio 2 d. M. G. De la Gardžio atsišaukime, raginančiame bajoriją ir visus gyventojus prašyti Švedų karaliaus globos sau ir savo turtams[b]. Tik čia vietoje kvietimo prašyti apsaugos raštų reikalaujama pasirašyti ir vykdyti šias sąlygas:

1) Vietoje priesaikos čia pasirašydami turį paliudyti bei įsipareigoti savo ir savo įpėdinių vardu, kad visada liksią ištikimi bei paklusnūs Švedų ir savo teisėtam karaliui ir jo įpėdiniams Švedijos karaliams bei didiesiems Lietuvos kunigaikščiams; 2) Visas savo karines pajėgas turį pavesti Švedų karaliui. Reikalui esant turį prijungti jas prie

[1194] Panašiai jis rašo ir eilėje kitų laiškų: G. Hornui, Kochui ir kitiems.

kitų Švedų karaliaus pajėgų; 3) Tuojau turį susitarti su kitais Lietuvos luomais dėl įžengiančios Švedų kariuomenės aprūpinimo maistu ir alga; 4) Biržus ir kitas karo reikalui tinkamas vietas be jokių derybų tuojau turį perleisti karaliaus vietininkui arba jo įgaliotiniams; 5) Visos regalijos bei teisės karališkuose dvaruose, o taip pat patronato teisės Bažnyčios dvaruose turį būti pripažintos karaliui; 6) Vietininkas karaliaus vardu laiduojąs malonę, globą ir saugumą tiek patiems šias sąlygas pasirašantiems, tiek jų tarnams, kariams, valdiniams, o jų turtus, kurių dar neužėmę kazokai arba Maskva, apsimąs saugoti ir ginti; 7) Pasižadąs visur gerbti tikybinęs laisvę ir neabejojąs, kad karalius tai patvirtinsiąs; 8) Jis pasižadąs neleisti kariuomenei liesti arba sunaikinti bičiuliškųjų miestų, pilių bei valdinių, taip pat pasižadąs, kiek tai tokiais neramiais laikais būsią galima, garantuoti susisiekimo ir prekybos su kaimynais saugumą; 9)[a] Šias sąlygas pasirašiusiųjų reikalus, jų padėtį, dignitorijas, teises bei laisves saugosiąs, o jiems dėl to per specialius atstovus prašant karalių, jis paremsiąs bei siūlysiąs karaliaus malonei. Jis tikįs, kad karalius visa tai maloniai suteiksiąs; 10) Šias sąlygas patvirtinsiąs savo parašu ir antspaudu; 11) Visi, kurie šių sąlygų nepriimsią ir liksią užsispyrę, būsią laikomi tėvynės priešais ir jų turtai būsią konfiskuojami[1195].

Kaip matome, kraštui pateiktosios sąlygos iš tikro yra tik perredaguota Radvilų atstovo padarytoji sutartis. Iš jos išmesti tik specialiai Radvilas lietę nuostatai.

2. Rugpjūčio 17 d. aktas

Kol G. Liubenieckis derėjosi Rygoje, Maskvos kariuomenė užėmė Vilnių, o abu Lietuvos etmonai traukė paneriais link Kėdainių. M. G. De la Gardžio apdovanotas medalioniniu Karolio X Gustavo atvaizdu su auksine grandine, be to, dar gavęs padorią sumą kelionei, veždamasis du atsakymo laiškus (turbūt vienas jų buvo skirtas tik Radviloms, o antras, kuris buvo viešai paskelbtas su sąlygomis, buvo skirtas be jų dar ir vyskupui J. Tiškevičiui) ir pasidavimo sąlygas[1196], G. Liubenieckis J. Radvilą su kariuomene rado Žeimiuose[b]. Čia kartu buvo V. Gosevskis, bet nebuvo nei vyskupo J. Tiške-

[1195] M. G. De la Gardžio patiektų pasidavimo sąlygų originalas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI, 13, o XI, 11 yra du nuorašai. Be to, jos buvo išspausdintos greta atsakymo Radviloms bei vyskupui J. Tiškevičiui ir išsiuntinėtos po kraštą bajorijai pasirašyti. 6 tokie pasirašyti egzemplioriai saugomi: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13; Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 180–182. M. G. De la Gardžio laiškas ir sąlygos išspausdintos iš tokio spausdinio. Be to, plg. S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 95.

[1196] Žr. M. G. De la Gardžio 1655 VIII 13 pranešimą karaliui, *RA, Livonica,* fol. 77.

vičiaus, kuris iš Vilniaus pabėgo į Karaliaučių, nei B. Radvilos, kuris dar prieš Vilniaus puolimą išvyko į Palenkę, kur vietos bajorijos buvo išrinktas generaliniu pulkininku ir organizavo gynimąsi nuo Maskvos. Tuo būdu tolimesnis santykių su Švedais sprendimas liko vieno J. Radvilos rankose. Be neaiškiai nusistačiusio Žemaičių kašteliono E. Kerdiejaus ir nuolat intriguojančio V. Gosevskio, stovykloje nebuvo nei vieno senatoriaus. Būklė buvo labai kritiška. Maskvos kariuomenė lipo ant kulnų ir grėsė užimti Kauną[a], kariuomenės buvo nedaug, be to, toji jos dalis, kuri nuo Vilniaus nuėjo už Nemuno, o taip pat V. Gosevskis bei jo čia pat esančios dalys buvo labai nepatikimos. Pagaliau G. Liubenieckio atvežtos žinios buvo labai nemalonios. M. G. De la Gardie pasitenkino tik pažadais ateiti apsaugoti Maskvos dar neužimtąsias sritis. Labai svarbūs asmeniškieji prašymai buvo nepatenkinti. M. G. De la Gardie reikalavo tuojau nutraukti visus ryšius su Jonu Kazimieru bei Lenkija, reikalavo tuojau pripažinti savo valdovu Karolį X Gustavą. Radvilos tokią išeitį buvo numatę ir iš anksto buvo pasirašę pasidavimo raštus, tačiau tokiam atvejy jie tikėjosi Lietuvoje pasieksią ypatingos padėties. Paaiškėjo, kad M. G. De la Gardie nesutiko garantuoti net jų turimosios padėties. Tad suprantama, kad visa tai entuziazmo J. Radvilai nesukėlė. Dėl to tai jis dabar kurį laiką laikosi gana rezervuotai. Taip, pvz., G. Liubenieckis Rygoje buvo pažadėjęs, kad Radvilų liepos 28, 29 d. pasidavimo raštai būsią pakartoti, nes iš tikro buvo nepatogu, kad tų raštų data buvo ankstesnė už sutarties datą, o be to, juose buvo minima G. Liubenieckio padarysimoji sutartis. Buvo visiškai natūralu, kad tie raštai būtų pakartoti momentui pritaikyta forma[1197]. Tačiau J. Radvila šitokio savo rašto nesiskubino siųsti. Jis laukė, kaip į M. G. De la Gardžio atsišaukimą reaguos bajorija ir kariuomenė. Atsimesti jau buvo negalima, tad jis veikė. Su savo artimaisiais kalbino kariuomenės dalių vadus ir bajoriją, bet viskas dar tebebuvo neaišku. Dėl to tai rugpjūčio 15 d. iš Žeimių jis tik padėkojo M. G. De la Gardžiui už malonų jo atstovo G. Liubenieckio priėmimą, kvietė jį tuojau ateiti padėti ginti Kauno, bendrais posakiais paminėjo, kad jis labai daug rūpesčių dedąs išgauti visuomenės pritarimui, bet nei vienu žodžiu neužsiminė nei apie G. Liubenieckio padarytąją sutartį, nei apie savo planus bei nuotaiką. Apie čionykščias naujienas esą sužinosiąs iš kartu siunčiamo G. Liubenieckio laiško. Tuo tarpu G. Liubenieckis aiškino, kad Lietuvos kariuomenė, patyrusi kiek nuostolių neleisdama Maskvos kariuomenei persikelti per Nerį, negalinti sustoti Kaune, nes mažai tesą pės-

[1197] 1655 VIII 10 raštu G. Liubenieckis pareiškė M. G. De la Gardžiui, kad jam įteiktuose Radvilų reversaluose esanti padaryta klaida, būtent ne ta įrašyta data, tad Radvilos juos pakartosią. Šio rašto originalas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar* XI. 13, o du jo nuorašai: ten pat, XI. 11.

tininkų, kurie galėtų miestą fortifikuoti. Be to, J. Radvila tokio stipraus priešo akivaizdoje nedrįstąs savo kariuomenės pastatyti tarp dviejų upių. Tad esanti vienintelė išeitis, kad M. G. De la Gardie pasiųstų dalį Švedų kariuomenės. Ji galinti drąsiai žygiuoti į Lietuvą kaip į savo karaliaus kraštą (taip išsireiškia ir J. Radvila), nes bajorija pasidavimui esanti palanki. Jis esąs tikras, kad netrukus galėsiąs nuvykti pas M. G. De la Gardį su luomų pasirašytu aktu. Dar reikią tik vienos ar dviejų dienų. Reikią dar išaiškinti kai kuriuos neaiškumus, o svarbiausia, kad per tą laiką galėtų atvykti vyskupas J. Tiškevičius, kuris iš Vilniaus pasišalinęs už keleto mylių, ir kiti senatoriai, kurių dalis esanti išsiblaškiusi čia netoli nuo stovyklos. Taip pat esą linkę kartu su bajorija pasirašyti ir visi krašto urėdai. Atvykdamas su minėtu pasidavimo aktu, jis kartu atvešiąs ir Biržų perdavimo įsakymą[1198]. Šitokiame pranešime, žinoma, buvo daug netiesos. Sumedžioti senatorius buvo neįmanoma, vyskupas J. Tiškevičius taip pat greičiausiai buvo jau Karaliaučiuje, o J. Radvila rūpinosi ne įpiršimu M. G. De la Gardžiui pateiktųjų sąlygų, bet galvojo apie kitokios formos aktą, kuris pagaliau ir buvo pasirašytas rugpjūčio 17 d.

Tuo tarpu M. G. De la Gardie labiausiai nerimavo dėl Maskvos laikysenos. Jam rūpėjo kuo daugiau užgrobti, tačiau buvo baisu išprovokuoti karą su Maskvos caru, apie kurio reagavimą į Švedų pastangas užimti bent dalį Lietuvos dar nebuvo žinoma nieko. Delegacija, turėjusi vykti į Maskvą, tebebuvo Rygoje, kurjeris, kuris vežė carui Karolio X Gustavo laišką, aiškinantį karo su Respublika priežastis, tebebuvo sulaikytas Pskove, laiško neįteikęs. M. G. De la Gardie nei su caru, nei su jo generolais taip pat neturėjo jokių ryšių. Tai buvo tikroji jo delsimo bei nepaprasto atsargumo priežastis, kurią jis nuolat nurodo visuose savo pranešimuose karaliui bei kituose laiškuose.

Skelbdamas pasidavimo sąlygas Lietuvai, M. G. De la Gardie susirūpino padėtį išaiškinti. Rugpjūčio 11 d. jis parašė laišką Livonijos pašonėje esančios caro armijos vadui V. Šeremetjevui, pranešdamas, kad Lietuva pasidavusi Švedų karaliui ir jo kariuomenė kai kurias sritis jau užėmusi. Pagal Švedijos–Maskvos taikos sutartį lietuviai, kaip Švedų karaliaus valdiniai, po šio pranešimo nebegalį būti puolami[1199]. Tą pačią

[1198] J. Radvilos laiškas, *RA*, *Livonica*, 77, o G. Liubenieckio: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13. Čia yra ir J. Radvilos laiško nuorašas. Wł. Konopczyńskis šio laiško rašymo vietą neteisingai išskaitė ir rašo, kad 1655 VIII 15 J. Radvilos stovykla buvusi Seinuose, kur ji iš tikro niekad nebuvo, Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 184. J. Radvilos laiške aiškiai parašyta „Seymy", o G. Liubenieckio – „Zeymy".

[1199] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I. Čia pat yra kitas to paties mėnesio, bet be tikslios datos laiškas, kuriuo M. G. De la Gardie praneša tūlam savo generolui, kad visa Lietuva, o taip pat Breslaujos pavietas pasidavęs švedų karaliui. Tai bus rašyta greičiausiai A. Ordin-Naščiokinui[a], kurio dalys buvo užėmusios dalį Breslaujos pavieto.

dieną[1200] M. G. De la Gardie parašė laišką palei Vilnių sustojusios caro kariuomenės vadui J. Čerkaskiui, pranešdamas apie Lietuvos pasidavimą, o kitą carui, prašydamas G. Bielkės vadovaujamą delegaciją priimti Vilniuje. Tačiau į šituos laiškus atsakymas buvo išsiųstas vos rugsėjo 10 d. Nelabai jį suramino ir gautasis atsakymas. Nesulaukęs atsakymo iš caro, bet kviečiamas Pskovo vaivados G. Bielke tuo metu jau buvo išvažiavęs. Caras nieko aiškaus neatsakė, tik pareiškė pageidavimą pradėti derybas dėl Švedų ir Maskvos kariuomenei skirtinų stovyklų Lietuvoje ir pranešė siunčiąs savo kurjerį pas patį Karolį X Gustavą[1201]. J. Čerkaskis atsakė taip pat tik rugsėjo 10 d. Išvardydamas caro kariuomenės jau užimtus miestus, jis reiškia nepasitenkinimą, kad į jos užimtas sritis ateina švedų kariuomenės būreliai, skundžiasi, kad J. Radvila tebesituluojąs Vilniaus vaivada ir Lietuvos etmonu bei daugelio vietų ponu, kai Lietuvą ir Vilnių užėmęs caras prikiša, kam M. G. De la Gardie rašęs A. Ordin-Naščiokinui, bet ne carui su jo taryba, tačiau vis dėlto žada įsakyti kariuomenei Švedų nepulti, o dėl sienos reikią susitarti[1202].

Tokių neaiškių pareiškimų M. G. De la Gardie sulaukė tik po mėnesio, o tuo tarpu jis nebuvo sulaukęs iš Maskvos pusės jokio pareiškimo. Dėl to, ruošdamasis pasiųsti kariuomenę į Lietuvą, rugpjūčio 13 d. jis šifru prašo karalių kuo greičiausiai paaiškinti, kaip jis turįs elgtis, jei caro kariuomenė priartėtų prie švedų stovyklų, ir ar verta esą G. Bielkei tęsti kelionę į Maskvą, kol dar nepaaiškėjęs caro nusistatymas[1203].

M. G. De la Gardie ir G. A. Lewenhauptas elgėsi labai atsargiai, nes jų pajėgos buvo nedidelės, be to, tebebuvo neparuoštos. Lietuvoje Švedų jėgos buvo pervertintos, ir J. Radvila rugpjūčio 26 d. rašė pusbroliui Boguslavui, kad G. A. Lewenhauptas turįs 12 000 karių, Livonijoje Maskvos sienai saugoti esą pastatyta 8 000, o M. G. De la Gardie paskui G. A. Lewenhauptą sekąs su kitais 8 000[1204]. Iš tikro Švedų kariuomenės skaičius Livonijoje J. Radvilos minimųjų tūkstančių toli [gražu] nesiekė. Jis būtų buvęs daug arčiau tiesos, kalbėdamas tik apie kurią nors vieną armiją[1205]. Stambiausios, iš

[1200] 1655 VIII 31 pranešime karaliui jis sako, kad tai buvę prieš 20 dienų, *RA*, *Livonica*, fol 77; laiško koncептas: *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1201] 1655 IX 11 M. G. De la Gardžio pranešimas karaliui, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1202] Šio laiško vokiškas atpasakojimas yra: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.14.

[1203] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1204] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 388. J. Radvila, be to, buvo per daug optimistiškai nusiteikęs sakydamas, kad tie 8 000 Maskvos pasienin esą pasiųsti tyčia, kad tik išprovokuoti Maskvą. Iš tikro viskas buvo labai toli nuo to.

[1205] Apie J. W. Rudawskio minimuosius 3 000 švedų ir 30 000 Lietuvos kariuomenės, žinoma, taip pat negali būti kalbos.

veteranų sudarytos Švedų pajėgos karo pradžioje buvo Pamary ir iš ten įsiveržė į Lenkiją. Livonijoje, tiesa, vietos pajėgos buvo kiek sustiprintos dar 1654 m. vasarą (Maskvos pasienyje), 1655 m. pavasarį buvo prisiųsta naujų dalių, paskelbta mobilizacija Estijoje, Ingrijoje bei Livonijoje[a] ir čia pat pradėta verbuoti naujas samdinių dalis[1206]. Tačiau visa tai ne taip lengvai sekėsi. Ir jau paskelbęs Lietuvai pasidavimo sąlygas M. G. De la Gardie rugpjūčio 13 d. rašė G. Hornui, kad G. A. Lewenhauptas savo dispozicijoje teturįs vos 3 pulkus raitelių ir 3 500 pėstininkų. Visos kitos dalys tebesą išblaškytos po kraštą, kai kurios jų stovyklą tepasiekiančios vos po dviejų savaičių[1207]. Pasak S. Pufendorfo, G. A. Lewenhauptas įžygiavęs į Lietuvą su 7 000[1208]. Tačiau tiek galėjo būti tik su iš jo kariuomenės išskirtomis įgulomis (Salaspily, Kuoknesėje, Biržuose), nes rugsėjo 8 d. iš Biržų pats G. A. Lewenhauptas rašė M. G. De la Gardžiui, kad jo vyriausioje stovykloje Nemunėlio Radvi1išky tesą vos 3 000. Tad M. G. De la Gardie turįs kuo greičiausiai surinkti savo dalis ir skubiai su juo susijungti, nes tokiom menkutėm jo pajėgom likti esą pavojinga dėl galimo Maskvos kariuomenės puolimo, o be to, tokios menkos pajėgos negalį imponuoti lietuviams, negalį sukelti pasitikėjimo, kad pajėgs juos apginti nuo Maskvos[1209]. Tačiau M. G. De la Gardie nieko negalėjo padaryti. Verbavimui pagreitinti trūko pinigų, o mobilizuotosios bajorijos negalima buvo sulaukti. Beveik tuo pačiu metu (rugsėjo 6 d.) jis rašė karaliui, kad Livonijos bajorija prieš keletą dienų susirinkusi, tačiau Ingrijos ir Estijos bajorijos vis dar negalįs sulaukti[1210]. Rugsėjo 11 d. raporte karaliui M. G. De la Gardie skaičiuoja, kad naujai suverbuotas dalis sujungus su J. Radvilos kariuomene susidarysianti 10 000 armija[1211]. Kadangi J. Radvila bus turėjęs apie 5 000, tai ir šiųjų turėjo būti apie tiek pat. Bet tai buvo menka, nepatyrusi, neapmokyta ir prastokai aprūpinta kariuomenė[1212]. Tuo būdu pagrindinių pajėgų, kuriomis galima buvo disponuoti pačioje pradžioje, iš tikro bus buvę vos apie 7 000, o be to, dalis jų turėjo būti palikta saugoti svarbesniųjų vietovių, garantuoti priešakin prasikišančių pajėgų užnugarį bei ryšį su Ryga. Tad nenuostabu, kad daug žadėdamas M. G. De la Gardie mažai ką darė[b].

[1206] F. F. Carlson *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 41, 98, 99.

[1207] *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 172.

[1208] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 95. 1655 VII1 20 pranešime karaliui M. G. De la Gardie taip pat mini 7 000, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1209] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. 1.

[1210] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1211] Ten pat.

[1212] Ten pat[c].

Kaip minėta, G. Liubenieckiui derantis su M. G. De la Gardžiu, G. A. Lewenhauptas su kariuomene stovėjo Kuoknesėje ir, numatydamas žygį į Lietuvą, rengėsi statyti tiltą per Dauguvą. Savo laiškuose jis nuolat ragina M. G. De la Gardį pasiskubinti ir nurodinėja reikalą kuo greičiausiai užimti Biržus ir užimti arba kaip nors kitaip sau užtikrinti Bauskę[1213]. Pagaliau rugpjūčio 12 d. M. G. De la Gardie jam pranešė apie padarytąją sutartį su Radvilom ir įsakė kuo greičiausiai žygiuoti į Lietuvą. Reikią skubėti užimti Kauną. Jis pats į stovyklą norėjęs vykti rytojaus dieną, tačiau savo kelionę esąs priverstas dar vienai dienai atidėti. Tad jo nereikią laukti. Įžengus į Lietuvą, reikią švelniai elgtis ir stengtis patraukti savo pusėn vietos visuomenę[1214]. Sekančios dienos pranešime karaliui M. G. De la Gardie savo planą šitaip aiškina. Esą pirmiausia užimsiąs Biržus, laiduosiąs sau Bauskę ir užimsiąs Palangą, o baigęs rinkti kariuomenę žygiuosiąs toliau, kur atrodysią patogiau[1215]. Pradžiugęs, kad Biržai užleidžiami geruoju, G. A. Lewenhauptas su dalimi kariuomenės tuojau persikėlė į Nemunėlio Radviliškį. Iš čia rugpjūčio 17 d. jis pasiuntė pulkininką Thälerį su 7 kuopom pėstininkų ir 200 raitelių užimti Biržų.

G. A. Lewenhauptas per pulkininką Thälerį pasiuntė Biržų seniūnui K. Daugėlai Strižkai laišką, reikšdamas vilčių, kad, kaip esą susitarta su jo ponu J. Radvila, miestą ir pilį noriai perduosiąs jo įgaliotiniui[1216]. Tačiau J. Radvila šiuo metu dar tebebuvo galutinai nepasiryžęs ir Biržų perdavimo įsakymo nebuvo pasiuntęs. Nežinodamas, kaip pasielgti, K. Daugėla Strižka prašė pulkininką Thälerį keletą dienų palaukti, leisti jam susižinoti su savo ponu. Tačiau Thäleris reikalavo jį tuojau įsileisti. K. Daugėla Strižka sutiko švedus įsileisti, tačiau, kol viskas paaiškės, jis norėjo likti pilies šeimininku ir švedams užleido tik dalį sutvirtinimų. Tuo tarpu atvyko su didesnėmis pajėgomis pats G. A. Lewenhauptas, kuris čia rastus J. Radvilos karius prisaikdino, bet, kadangi jie nenorėjo prisiekti likti švedų tarnyboje, leido jiems vykti pas J. Radvilą į Kėdainius[1217].

[1213] 1655 VIII 9 ir 1655 VIII 11 laiškai, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.ª

[1214] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1215] Ten pat.

[1216] G. A. Lewenhaupto 1655 VIII 17 laiškas M. G. De la Gardžiui, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1217] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 95, rašo, kad Biržuose J. Radvilos įgulos buvę 500 žmonių. Apie tiek iš tikro galėjo būti. 1655 VIII 2 iš Biržų M. G. De la Gardžio agentas M. Horstas rašė, kad čia esą 4 kuopos, o 3 dar turį atvykti, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13. Netrukus po to G. A. Lewenhauptas rašė M. G. De la Gardžiui, kad į Biržus atvykę dar 2 kuopos ir 120 raitelių (šio laiško nuorašas pridėtas prie M. G. De la Gardžio 1655 VIII 13 laiško G. Hornui), *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 172. M. G. De la Gardie 1655 VII 13 pranešime karaliui *(RA*, *Livonica*, fol. 77), aiškindamas savo planus, į Biržus žada pasiųsti 600 pėstininkų ir 200 raitelių. Tuo būdu su ten esamais J. Radvilos kariais įgulos susidarysią 1 000. Atseit J. Radvilos karių jis skaitė esant vos 200. Tačiau jis

Švedams tai buvo mažas netikėtumas, tačiau buvo patogu, kad jie vieni liko pilni pilies ir miesto šeimininkai. Palikęs čia M. G. De la Gardžio skirtą komendantą Johaną Urquardą, G. A. Lewenhauptas grįžo atgal į Nemunėlio Radviliškį.

Tuo tarpu pats M. G. De la Gardie kartu su G. Bielke apžiūrinėjo Kuoknesėje koncentruojamas naująsias dalis. Po parado jis rašo karaliui, kad turįs vilčių suorganizuoti gerą armiją, tačiau pastebi, kad dalis samdinių tebesą prastai aprūpinti. To paties laiško prieraše jis rašo, kad labiausiai esąs susirūpinęs, kaip neišerzinti Maskvos. Dėl to nuo tolimesnio žygio dar susilaikysiąs. Kad paspaustų dar vis nesutariančius luomus, jis žygiuosiąs į Lietuvą su visa armija (jos esą vos 7 000), bet iki Kauno (kaip buvo įsakyta karaliaus ir kaip ragino J. Radvila), kol nežinomas caro nusistatymas, esą pavojinga eiti, juo labiau kad ir lietuviais pilnai pasitikėti esą negalima. Jis esąs nusistatęs po kraštą išsiuntinėti tik mažus būrelius, o visą armiją laikyti saugioje vietoje, kompaktinėje masėje. Jei Maskvos kariuomenė Lietuvos pasidavimą Švedijai respektuosianti, tai ji nepulsianti ir tų mažų būrelių – sargybų (kaip jis vadina, salvagvardijų). Tuo būdu tikslo būsią pasiekta visos kariuomenės likimu nerizikuojant[1218]. Skrupulus dėl žygio į Kauną rugpjūčio 17 d. buvo pareiškęs ir G. A. Lewenhauptas[1219].

Vykdydamas savo planą, M. G. De la Gardie rugpjūčio 17 d. pulkininką leitenantą Martyną Schultzą su dviem dragūnų kuopom pasiuntė į Palangą. Jam buvo įsakyta nesikišti į vietos bajorijos tarpusavio santykius, bet globoti tuos, kurie pasiduosią švedams bei pasirašysią M. G. De la Gardžio paskelbtąsias sąlygas, o su nepasiduodančiais elgtis kaip su priešais[1220]. Šis pirmasis švedų kariuomenės dalinys iš tikro sustojo Šventojoje, o jo vadas netrukus pagarsėjo nepaprastomis sauvalėmis ir iššaukė daugybę skundų. Kiek vėliau kitas pulkininkas leitenantas Jonas Uhlenbrokas buvo pasiųstas į Breslaujos pavietą, kurio užėmimas buvo svarbus kaip priedanga Livonijai ir Kuršui. Tuo tarpu M. Horstas važinėjo po kraštą viliodamas bajoriją ir pagal rugpjūčio 2 d. M. G. De la Gardžio jam suteiktus įgaliojimus dalindamas dvarų apsaugos raštus. Tačiau jie, pasirodo, buvo dalinami ne veltui, bet kiekvienas turėjo užsimokėti. Rugpjūčio 19 d. jam atvykus į Biržus, G. A. Lewenhauptui ta prekyba pasirodė keista. Jis rašė M. G. De la Gardžiui, kad kainas reikią sumažinti, esą ir M. Horsto nuomone, užtektų imti po 100 raudonųjų, bet dabar jis imąs 300 talerių, o bajorai skundžiasi, kad reikalaująs

galėjo neskaityti naujai prisiųstųjų. 1654 m. čia buvusių karininkų sąrašas, E. Tyszkiewicz, *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi*, St.-Petersburg, 1869, p. 49–50.

[1218] 1655 VIII 20 laiškas, ten pat.

[1219] Ten pat.

[1220] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

360 talerių. Kokius jam davęs įgaliojimus M. G. De la Gardie, nežinąs, tačiau pats girdėjęs, kad vienam bajorui, siūliusiam 50 talerių, apsaugos raštus duoti atsisakęs. Be to, tame pačiame laiške G. A. Lewenhauptas rašo, kad iš Biržų kariuomenės būrelius jis pasiuntęs į Kėdainius ir į Kauną[1221]. Tai buvo pirmieji švedų kariuomenės tuntai, pasirodę giliau Lietuvoje. Iki šiol jie buvo matomi tik pakuršėje.

Kai šitaip tvarkėsi M. G. De la Gardie su G. A. Lewenhauptu, J. Radvila savo kariuomenės stovyklą įrengė Kėdainiuose ir ruošėsi naujam viešam aktui, prie kurio turėjo būti pritraukta ir kariuomenė, ir juo daugiau bajorijos. Ar dabar buvo pašaukta bajorija specialiai, reikia labai abejoti. Nes nebuvo juk ir laiko. Reikėjo tenkintis patraukus tik tuos, kurie buvo spėję susirinkti prie Vilniaus ir pasitraukė su kariuomene arba čia patys susirinko. Minėtajame rugpjūčio 15 d. G. Liubenieckio laiške M. G. De la Gardžiui apie bajorijos sukvietimą taip pat nieko neminima. Jis mini tik pastangas suburti daugiau senatorių. Tačiau tai nesisekė. Prisidėjo tik lauko etmonas V. Gosevskis ir Žemaičių kaštelionas E. Kerdiejus. J. Radvila ir V. Gosevskis specialiais laiškais kvietė atvykti arba nors prisiųsti pasirašytas M. G. De la Gardžio patiektąsias sąlygas ir vyskupą J. Tiškevičių, tačiau šis atsisakė. Esą reikalaujama pasirašyti sąlygas be jokių kalbų bei derybų, bet nesą jokių garantijų, kad tuo būdu būsiąs išgelbėtas kraštas. Pasiduodant naujam valdovui, būsianti sulaužyta tėvų prisiekta unija su Lenkija, būsianti užsitraukta tėvynės ir valdovo išdavimo dėmė, tačiau galį išeiti, kad iš to nebūsią jokios naudos ir švedai nuo Maskvos negelbėsią. Tad, jo galva, pirmiau turį būti parodyta tikro draugiškumo, turįs būti pašalintas priešas, ir tik tada būsią galima daryti sutartį. Pagaliau patiektosios sąlygos negarantuojančios pakankamai nei tikybos laisvės, nei kitų krašto teisių. Be to, ir J. Radvila iš savo pasiuntinio pas karalių, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės raštininko Jono Mikalojaus Stankevičiaus, sužinosiąs, kad švedų pasisekimai Lenkijoje nesą tokie dideli, kad visi puolą prie karaliaus, o švedai savo puolimus sulaiką, tad gal ir Lietuvai jie galėsią pagelbėti susitarus teisingomis sąlygomis. Gal ir J. Radvila savo nuomonę pakeisiąs, gal švedus nuo tolesnių derybų sulaikysiąs, o tuo tarpu Maskvos kariuomenę nustumsiąs nors už Berezinos. Jeigu jau kitaip negalėsią būti, tai jo parašas nepaspruksiąs. Garantavęs Bažnyčios ir tikybos reikalus, jis padarysiąs tą patį ką ir kiti. Tuo reikalu pavedąs su J. Radvila susižinoti kanauninkams J. Bialozorui ir Jurgiui Valavičiui, kurie dabar esą stovykloje[1222]. Taigi teko veikti be

[1221] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

[1222] J. Radvilos, V. Gosevskio ir J. Tiškevičiaus laiškai iš Adomo Naruševičiaus rinkinio išspausdinti: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 184–187. Visi jie be datų, tačiau neabejotina, kad buvo rašyti mūsų kalbamuoju metu.

vyskupo. Kaip viskas buvo padaryta, žinių neturime. Mums yra žinomas tik kariuomenės bei bajorijos atstovų rugpjūčio 17 d. pasirašytas dokumentas ir kiti greta jo kilę aktai. Tai buvo atsakymas į M. G. De la Gardžio kvietimą visiems priimti jo sąlygas, bet tai nebuvo tos pačios sąlygos. Tiesa, jos čia sudaro rėmus, net tas pats yra skirsnių arba paragrafų skaičius, tačiau visos M. G. De la Gardžio patiektosios sąlygos čia yra apipintos rezervais, paimtais iš G. Liubenieckio nuvežtųjų Vilniuje Radvilų paruoštųjų sąlygų. Apskritai tai buvo greičiau Radvilų viso krašto vardu siūlytosios sąlygos, bet ne M. G. De la Gardžio. Štai to akto turinys.

I. Pasirašiusieji Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos luomai *(Proceres et Ordines)*[a] skelbią ir liudiją, kad sunkiose pavojų dienose, netekę šviesiausiojo Lenkų karaliaus paramos, negalėdami kitaip išsigelbėti, esą verčiami save ir savo turtus pavesti kurios nors iš puolančiųjų pusių globai. Kadangi Švedų karaliaus vardu jo vietininkas M. G. De la Gardie pakvietęs pasiduoti jo globai ir pasirašyti patiektąsias abiems pusėms šventai laikytinas sąlygas, kuriomis už save bei savo įpėdinius jie pasižadėtų amžinai likti ištikimi ir paklusnūs Jo Karališkajai Didenybei, tad jie pasiūlytąją malonę pagarbiai priimą, Švedų karaliaus globai pasiduoti sutinką ir tvirtindami šiais savo parašais bei antspaudais pasižadą už save ir savo įpėdinius Jo Karališkajai Didenybei Švedų karaliui, kaip didžiajam Lietuvos kunigaikščiui bei savo viešpačiui, visada būti ištikimi ir paklusnūs. Tačiau su sąlyga, kad grafas savo parašu Jo Karališkosios Didenybės vardu laiduotų, jog tam tikru laiku būsią ratifikuotos bei patvirtintos žemiau surašytos, to paties grafo M. G. De la Gardžio pasiūlytos, o jų savo buičiai *(ad statum nostrum)*[b] pritaikytos sąlygos.

II. Visas savo karines pajėgas pavesią Jo Karališkajai Didenybei, esant abiejų pusių sutarimu pripažintam reikalui, jas net sujungsią su Švedijos pajėgomis, tačiau jos negalį būti panaudotos prieš Lenkų karalių.

III. Dėl įžengiančios į Lietuvą švedų kariuomenės aprūpinimo maistu bei alga susitarsią su kitais Lietuvos luomais. Tai atliekant betgi turėsią būti atsižvelgta į sunaikintas bei nusiaubtas provincijas ir vargingą valdinių būklę; be to, pirmiausia turėsią būti sumokėtos algos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos kariuomenei bei jos miestų įguloms. Taip pat ir vėliau kariuomenei bei įguloms turėsią būti parūpinta viskas, kas reikalinga.

IV. J. Radvila dėl tėvynės meilės ir palankumo karaliui (Švedų) Biržus įsakysiąs perduoti vietininkui (M. G. De la Gardžiui) arba jo įgaliotiniui, tačiau turį būti garantuota, kad, pasibaigus karui arba praėjus pavojui, jie būsią grąžinti. Be to, tiek J. Ra-

dvilai, tiek visiems, kurie ten nuo dabartinių pavojų sugabeno savo turtą, turėsią būti leista viską, kada tik panorės, išgabenti; taip pat turėsią būti laisva iš ten išvežti karinius reikmenis bei amuniciją, žalvarines patrankas ir visokį maistą; įgula neprivalanti nieko nei sulaikyti, nei atimti. Savininko J. Radvilos jurisdikcija, naudojimasis, nuosavybė, pajamos, visos (kitos) teisės ir viskas mieste bei visoje Biržų kunigaikštijoje turį likti nepaliesta.

V. Visos regalijos bei teisės karališkuose dvaruose, taip pat patronato teisės Bažnyčios dvaruose, nepaliestos būsią paliktos Jo Karališkosios Didenybės Švedų karaliui taip, kaip jomis naudojęsi Lenkijos karaliai ir didieji Lietuvos kunigaikščiai pagal DLK statutus, įstatymus ir papročius; betgi pirmiausia turėsią būti pilnai saugomos abiejų apeigų – Romos ir graikų katalikų bažnyčių teisės, privilegijos ir papročiai dėl koliacijos bažnytiniuose ir Maltos riterių dvaruose.

VI. Jo Karališkosios Didenybės Švedų karaliaus vardu vietininko Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos oficialistams, kariams, valdiniams bei kilnojamajam ir nekilnojamajam jų turtui, esančiam Lietuvoje ir dar neužimtam nei Maskvos, nei kazokų, (pasiūlytąją) malonę, globą ir apsaugą priimą su dėkingumu, betgi reikalaują Švedų karaliaus vardu laiduoti, kad ir okupuotose srityse, jeigu jos būsią atgautos, viskas būsią grąžinta savininkams ir kitokiems teisėtiems valdytojams. Taip pat turį būti elgiamasi ir neseniai okupuotose Livonijos srityse.

VII. Taip pat dėkingai priimą pažadėtąjį Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje ir visur kitur esamąjį tikybinių santykių saugojimą, bet ypatingai esą susirūpinę, kad nepaliečiamai būtų saugomos privilegijos, teisės, neliečiamybė, naudojimasis bei papročiai bet kurios tikybos Bažnyčios asmenų ir dvarų, tačiau pirmiausia katalikų Bažnyčios prerogatyvos, garbės, vyskupų senatorystė, jurisdikcija, tikybiniai ordinai bei kolegijos, abatijos, prepozitūros, kanauninkystės, parapijos su visom jų pajamom ir visais dvarais, o taip pat bažnyčios, mokyklos bei prieglaudos ir visos šventos vietos su visomis jų fundacijomis, privilegijomis, su viešąja ir privačia religine praktika, apeigom bei ceremonijom ir su viskuo, kas teisėtai gali liesti jų vertę, puošnumą ir garbę.

VIII. Pažadėtą vidujinį, kelių ir užsienio prekybos saugumą, taip pat priimą dėkingi, o be to, reikalaują iš M. G. De la Gardžio, kad būtų palaikoma drausmė kariuomenėje.

IX. Pagaliau pareiškią, kad jiems būsią maloniausia, jei M. G. De la Gardie pasižadėsiąs jų reikalus paremti pas karalių (Švedų); o jie reikalaują, kad Švedų karalius tikrai saugotų jų turimą padėtį, teises, privilegijas, papročius, laisves, prerogatyvas, urėdus, teismų formą bei jurisdikciją. Be to, kadangi likimas ir Dievo paskyrimas privedęs

prie to, kad Didžioji Lietuvos Kunigaikštija patenkanti Švedų karaliaus valdžion, tad dabar reikalaują garantijų, kad Didžioji Lietuvos Kunigaikštija nebūsianti inkorporuota į Švedų karaliją, bet kad būsianti su ja surišta tokiu pačiu unijos ryšiu, kokiu iki šiol buvo surišta su Lenkų karalija, kad ne tik tauta būtų lygi tautai, senatas senatui, bajorija bajorijai, bet kad kiekvienoje iš jų liktų savos atskiros teisės, statutai, papročiai, teismai ir visokios laisvės, o Lietuvoje pirmiausia turinti likti nepaliesta sąžinės laisvė, nebent kas būtų pakeista jiems patiems sutinkant ir susitarus su Jo Karališkąja Didenybe švedų karaliumi. Jie reikalaują, o M. G. De la Gardie karaliaus vardu turįs pažadėti, kad viso šito lengvesniam pravedimui, bendros valstybės sukūrimui abiems pusėms patogioje vietoje būsiąs paskirtas bendras seimas. Tačiau pirmiausia turį būti pažadėta, kad Švedijos karalius atgausiąs ir sugrąžinsiąs savininkams bei kitokiems teisėtiems valdytojams viską, kas karo metu buvę prarasta. To siekiant ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija padėsianti.

X. Šias sąlygas tvirtiną savo parašais, čia dabar nesantiems palikdami teisę prisidėti tada, kada jiems leisią aplinkybės. O tuo tarpu su jais neturį būti elgiamasi kaip su priešais.

XI. Nesutinkančiųjų bei užsispyrusiųjų dvarai, jei paraginti iki tam tikro laiko, nustatyto bendro suvažiavimo nepasirašysią, galį būti iždui konfiskuojami. Betgi pastebi, kad iš tų konfiskuotųjų dvarų turį būti aprūpinti tie iš šias sąlygas pasirašiusiųjų, kurie Maskvos esą išvyti iš savo paveldėjamųjų dvarų. Jie galėsią tuos dvarus valdyti,kol grįšią į savo tėviškes.Net ir užsispyrusius brolius laikyti priešais ir juos persekioti atrodą taip žiauru, kad daugelis geriau meilytų pasiduoti Maskvai, tad jie nuo to persekiojimo turį būti atleisti.

Tačiau jiems labiausiai rūpi, kad M. G. De la Gardie karaliaus vardu per pasiuntinius praneštų carui apie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos pasidavimą Švedų karaliaus globai ir pareikalautų, kad liautųsi ją puldinėjęs, kad nuo apgultųjų miestų pasitrauktų, o užimtuosius paliktų, kad pasitrauktų anapus Dniepro ir kad sulaikytų kazokų puolimus. Sunaikintos padnieprio sritys turį likti laisvos nuo Maskvos kariuomenės, o Lietuvos kariuomenė ten taip pat neįžengsianti tol, kol Jo Karališkoji Didenybė Švedijos karaliaus ir Maskvos kunigaikščio sutartimi nebus nustatytos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sienos. Jeigu gi maskviečiai ir toliau puldinėtų bei naikintų Lietuvos žemes bei miestus, tada Švedų karaliaus kariuomenė turinti prisijungti prie Lietuvos kariuomenės ir kartu pastoti jiems kelią bei ginti švedų karaliaus globai pasiduodančius.

Jeigu tarp abiejų karalių prasidėtų derybos, Lietuva į jas turinti būti įsileista ir kad galėtų savo reikalais derėtis kartu su Lenkija, kaip sujungta su ja šventuoju unijos ryšiu. Tose derybose turį būti atsižvelgiama į pasidavusius Švedų karaliui; vėliau jiems turį būti laisva persikraustyti bet kurion pusėn, savo nekilnojamuosius turtus pardavus arba kuriuo nors kitu teisėtu būdu perleidus, o kilnojamuosius išsivežant.

Didžioji Lietuvos Kunigaikštija laiduojanti sau, kad jai būtų suteikta viskas, kas tuo metu būsią suteikta Lenkų karalijai. Bet jeigu Lenkų karalijai su Jo Karališkąja Didenybe Švedų karaliumi tektų susitarti blogesnėmis sąlygomis, Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai turėsią pasilikti šios sąlygos, nebent kas nors būtų pakeista seime Jo Karališkosios Didenybės Švedų karaliaus ir Lietuvos luomų bendru sutarimu bei pritarimu.

Visą tai pasirašą ir antspaudais tvirtiną, o kad tai būtų tvirčiau ir patikimiau, taip pat turį būti M. G. De la Gardžio parašu ir antspaudu patvirtinta.

Toliau eina keletas šimtų parašų (9 puslapiai). Tame pačiame puslapyje, kuriame pasibaigia tekstas, yra J. Radvilos, V. Gosevskio ir Žemaičių kašteliono E. Kerdiejaus parašai bei antspaudai. Be to, E. Kerdiejus prikergia ne visiškai teisškaitomą pastabą „salvis juribus…“[a], turbūt – „ducatus Samogitiae“[b]. Sekančiam puslapy pasirašo J. Bialozoras[c], Vilniaus katedros prelatas bei Lietuvos iždo raštininkas, kariuomenės atstovai – pulkininkai bei žemesni karininkai ir kai kurie žymesni bajorai, matyt, kokių dalinių vadai: Lietuvos dvaro vėliavininkas Zigmantas Adomas Sluška, [didysis] stovyklininkas S. A. Komarovskis, Ašmenos seniūnas Adomas Motiejus Sakavičius[d], Mozyriaus seniūnas Vladislovas Chaleckis, artilerijos generolas Mikalojus Judickis, Trakų vėliavininkas Marcijonas Oginskis, Smolensko vėliavininkas Jonas Chrapovickis, Jurgis Podbereskis, Kazimieras Tiškevičius, Steponas Bielikovičius, Jonas Bychovecas[e], Samuelis Visockis, Mykolas Pacas ir t. t., ir t. t. Čia yra visa eilė ir samdytos kariuomenės karininkų, kurių dalis pasirašę vokiškai. Sekančiam puslapy pasirašo įvairūs bajorai iš Maskvos užimtųjų sričių, o jų tarpe ir tuometinis karmelitų oficiolas Kazimieras Martynas Massonas. Toliau 10 puslapy pasirašo ukmergiškiai (pradedant seniūnu J. Mieženskiu, vėliavininku Eliju Komarovskiu ir žemės teisėju Stanislovu Bialozoru), 11 puslapy upytiškiai (vėliavininkas Stanislovas Dembskis, žemės teisėjas Povilas Marcinkevičius, viceteisėjas J. Mlečka, stalininkas Vladislovas Sicinskis ir t. t.), nuo 12 puslapio vidurio pasirašo žemaičiai (po pastabos „Nomine Ducatus Samogitiae, Salvis juribus et Privilegiis eiusdem Ducatus specialibus“[f]: vėliavininkas Jonas Gruževskis, Vladislovas Vaina, Jeronimas Krišpinas Kiršenšteinas, Viktoras Konstantinas Mlečka

ir t. t., ir t. t.). Žemaičių yra daugiausia. Pabaigoje nemokantieji rašyti po keletą bei po keliolika surašyti viena ranka[1223].

[1223] Dokumento originalas (16 susiūtų puslapių, iš kurių 7 švariai rašyto teksto ir 9 puslapiai parašų) yra: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13. Tekstas suskirstytas į 11 §, pažymėtų lauke, taip kaip čia atpasakota. Pirmą kartą jį paskelbė J. W. Rudawvskis, įvardinęs „Instrumentum Lituanicae deditionis" (J. W. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…*, p. 207–211). Iš jo jį perspausdino P. Gronskis (P. Gronski, Instrumentum Lituanicae deditionis Anno 1655 die 18 Augusti, *Tauta ir Žodis*, Kaunas, 1924, t. III, p. 81–96), iš kurio pakartojo P. Šinkūnas (P. Šinkūnas, *Kėdainių miesto istorija*, Kaunas, 1928, p. 91–96), pridėdamas K. Kepalo padarytą labai netikslų, daug kur prasmės neturintį (plg. § 3) vertimą. Iš kažin kokio nuorašo jis buvo žinomas L. Kubalai (L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 394, išnaša 46), o pagaliau naujai jį išspausdino Wł. Konopczyńskis su K. Lepszy, (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 187–192). Tačiau ypatingai J. W. Rudawskio išspausdintasis tekstas yra labai netikslus. Taip, pvz., § 11 skirsnelis (J. W. Rudawskio, P. Gronskio ir Wł. Konopczyńskio – § 12), kuriame kalbama apie Lietuvos teisę dalyvauti derybose su Lenkija sudarant vieną pusę, yra iškreiptas taip, kad išeina, jog Lietuva nori sudaryti bendrą frontą su Švedija, o Lenkiją palikti vieną. Tam reikalui keletas žodžių yra praleista. Originale sakoma, kad pradėjus derybas su Lenkija, į jas turinti būti įsileista ir Lietuva, kuri ten sutvarkytų savo reikalus su švedų karaliumi „ut pote sacrosancta unione cum Regno Poloniae conjungtus earumque omnium, qui fidem suam regi Sveciae obstrinxerunt, ratio conveniens in eodem tractatu pacis habeatur"[a]. Tuo tarpu Rudawskio tekste čia rašoma: „ut sacrosancta unione conveniens in eodem tractatu pacis ratio habeatur."[b] Tokią klaidą, žinoma, galėjo padaryti ir nurašinėtojai, tačiau galimas dalykas, kad paskleidžiant šį dokumentą M. G. De la Gardžio kanceliarijoje jis sąmoningai buvo iškreiptas. Juo labiau, kad tame pačiame J. W. Rudawskio tekste matome padarytą ir kitą „pataisą", būtent visur, kur originale rašoma „Sacrae Regiae Majestatis Sveciae"[c], jei jis kurioje vietoje nėra minimas kartu su Lenkijos karaliumi, rašoma tik „S. R. M.", t. y. „Sveciae" praleidžiama. Ar tik nenorėta šitokiuo perredegavimu parodyti, kad Lietuvos bajorija Karolį X Gustavą jau dabar laiko savo valdovu? Wł. Konopczyńskio ir K. Lepszy paskelbtasis tekstas yra žymiai tikslesnis. Jame yra tik sukeistų arba ne taip parašytų žodžių. Minint Karolį X Gustavą taip pat keliose vietose praleista „Sveciae". Jų nuorašas, matyt, buvo nesuskirstytas §§, tad, kiekvieną patraipą sunumeravus, išėjo 14 §. J. W. Rudawskio dokumentas baigiamas: „Actum in Castro ad Capodanum Anno 1655 die 18 augusti", Wł. Konopczyńskio, K. Lepszy tekste: „Actum in Castro ad Cajodanum die decima septima mensis Augusti millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto"[d], tačiau savo paaiškinimuose (p. 187), pamiršę pažiūrėti į patį tekstą, jie kalba apie visų priimtą, J. W. Rudawskio tekste įvestą datą, būtent rugpjūčio 18 d. Autoriai ten pat sako, kad dokumentą spausdiną iš originalo. Esą jis esąs [*RA*], *Polonica,* Förhandligar mellan Sverige och Polen 1641–1660. Autoriui to folianto neteko vartyti. Tačiau kad ten būtų originalas, tenka labai abejoti. Kaip minėta, jis yra kitame tome. Galėjo, žinoma, būti gretimas antras toks pat tekstas su parašais, tačiau leidėjai sako, kad jis buvęs pasirašytas tų žmonių, kuriuos išvardina J. W. Rudawskis. Suminėję tas pavardes, J. W. Rudawskio „et alii"[e] paaiškinimui leidėjai cituoja, kokia forma tie „alii" savo pareiškimus davę. Ta formulė iš tikro yra paimta iš visai kito dokumento, būtent po tokio įvado rugpjūčio 28 d. pasirašė M. G. De la Gardžio patiektąsias sąlygas Breslaujos pavieto bajorija. Ta formulė su šituo dokumentu nieko neturi bendro. Leidėjai, matyt, norėjo paironizuoti ir įteigti mintį, jog rugpjūčio 17 d. aktą pasirašę tik 7 J. W. Rudawskio suminėtieji žmonės, o „alii" buvę vėliau surinkti. Tačiau tai tik įrodo leidėjų nepakankamą atidumą ar net nesąžiningumą. Kaip jau iš mūsų dėstymo paaiškėjo, iš tikro dokumentas buvo pasirašytas visų tuo metu buvusių stovykloje bajorų ir kariuomenės atstovų. K. Lepszy Stokholmo archyve rastasis tekstas, matyt, buvo paprastas nuorašas, dėl to tai ir nebuvo aišku, kas jį buvo pasirašęs. Tik nesuprantama, kaip jis vadinamas originalu ir kaip K. Lepszy nesurado originalo, esančio toje pačioje papkėje, iš kurios jis paėmė spalio 20 d. aktą. Greičiausiai manydamas jau turįs originalą, jis jo jau nebeieškojo. Jei jo rastajame nuoraše iš tikro buvo J. W. Rudawskio minimosios pavardės, tai gal tektų manyti, kad jis švedų kanceliarijoje buvo sufabrikuotas Olyvos derybų reikalui. Parašai būtų buvę padėti tų žmonių, kurie su švedais iš tikro buvo turėję ryšių, tačiau yra įrašyti ir tie, kurie tuo metu Kėdainiuose nebuvo, o be to, pridaryta daug klaidų jų tituluose. J. W. Rudawskio paskelbtajam tekste kaip pasirašiusieji išvardinami: 1) *Petrus Parczewski, Episcopus Samogitiae,* 2) *Casimirus Bialozor, Archidiaconus et administrator Episcopatus Vilnensis,* 3) *Janussius Radivilus, in Bierze et Dubinki Dux, Palatinus Vilnensis, generalis Exercitus Lituanici,* 4) *Vincentius*

Kaip matome, šis aktas iš tikrųjų yra atsakymas į M. G. De la Gardžio patiektąsias sąlygas. Jos priimamos, tačiau faktiškai grįžtama prie G. Liubenieckio nuvežtųjų ir Radvilų bei vyskupo J. Tiškevičiaus vardu patiektųjų pasidavimo sąlygų. Patys svarbiausi iš ten paimti nuostatai, kurie neleidžia Lietuvos pajėgų panaudoti prieš Lenkiją ir Joną Kazimierą ir eventualiose taikos derybose garantuoja Lietuvai galimybę derėtis su Švedija išvien su Lenkija, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos pasidavimą Karoliui X Gustavui faktiškai stato tik į galimybių plotmę. Anųjų sąlygų ir šiojo akto atitinkamų reikalavimų formulavimo sutapimas neabejotinai rodo, kad ir šis aktas buvo sudarytas pagal J. Radvilos nusistatymą, kuris be atodairos mestis į švedų glėbį vis dėlto nenorėjo ir stengėsi durų neužkirsti. Čia jis taip pat garantavo sau daugiau teisių švedams užleidžiamuose Biržuose, tuo pakeisdamas G. Liubenieckio pasirašytos sutarties nuostatą. Tačiau čia yra padaryta ir korektyvų pagal kitų dalyvių norus. Taip, pvz., § 3 sąlyga, kad prieš švedų kariuomenės aprūpinimą turį būti sumokėtos algos savajai ir kad mokesčius uždedant turį būti atsižvelgiama į nuo karo nukentėjusius, be abejo, buvo įtraukta reikalaujant kariuomenei ir bajorijai. Pakartotinės tikybinės laisvės bei Katalikų bažnyčios neliečiamybės garantijos, žinoma, taip pat greičiausiai buvo ne J. Radvilos siūlytos, tačiau, būdamas blaivus politikas, jis tam negalėjo priešintis. Daugumas gausių rezervų prie § 11 yra paimti iš Radvilų patiektųjų sąlygų, bet jie dar pagilinti greičiausiai kitiems reikalaujant. Toks, pvz., yra reikalavimas neversti patiems persekioti nepasiduodančiuosius, o reikalavimas palikti teisę iš švedams pasidavusių kraštų išsi-

Corvinus Gonsiewski, Supremus Magni Ducatus Lituaniae Thaesaurarius et Campi Ductor, 5) *Boguslaus Radivilus, Palatinus Minscensis,* 6) *Adamus Komorovius, Gubernator Vilnensis, 7) Alexander Mirzevius, Aulicus Regius et alii*[a] (p. 211). Tuo tarpu vyskupas P. Parčevskis pasirašė tik spalio 20 d. aktą; Bialozoro vardas buvo Jurgis, bet ne Kazimieras. Kalbamąjį aktą jis pasirašė, tačiau jis nesirašė nei arkidiakonu, nei vyskupijos administratorium, bet „custos praelatus Cathedralis Vilnensis, M. D. Lit. Thesauri notarius, m. p.“ Spalio 20 d. aktą pasirašė tokiu pačiu titulu (Wł. Konopczyński, K. Lepszy klaidingai perskaitė „praelatus capituli generalis Vilnensis“, turi būti „Cathedralis“, žr. p. 204). Tik šį kartą jis jau rašėsi vyskupo įgaliotiniu, jo, kapitulos ir dvasininkijos vardu. Administratoriumi jis negalėjo būti, nes vyskupas J. Tiškevičius mirė vos 1656 m. Tada, gavęs M. G. De la Gardžio pažadą, jis iš tikro rašėsi Vilniaus vyskupijos administratoriumi „in temporalibus“. Jam pridėtas arkidiakono titulas rodo, kad parašas turėjo būti sufabrikuotas po 1658 m., kada jis buvo nominuotas Smolensko vyskupu ir galėjo rašytis Gudijos arkidiakonu. J. Radvilos ir V. Gosevskio parašai originale iš tikro yra, bet B. Radvila nepasirašė nei šio, nei spalio 20 d. akto, nes jis tuo metu buvo ne Kėdainiuose, bet net Palenkėje. Be to, jis niekad nėra buvęs Minsko vaivada. Kalbamąjį aktą yra pasirašę net du Komarovskiai, būtent Ukmergės seniūnas bei Lietuvos stovyklininkas Samuelis ir Ukmergės vėliavininkas Elijas, bet ne Adomas, nebent kuris nors iš jų būtų turėjęs antrą vardą. „Gubernator Vilnensis“ gal turėtų reikšti Vilniaus seniūną, bet, kadangi tokio visiškai nebuvo, tai čia bus norėta paminėti Ukmergės seniūną Samuelį. Aleksandras Mieženskis yra pasirašęs, bet jis yra buvęs poručnikas, ne koks šambelionas ar pan. Be to, tarp pasirašiusiųjų buvo daug žymesnis už jį Ukmergės maršalka J. Mieženskis, kuris vienintelis iš bajorų prispaudė ir savo antspaudą (Ten yra iš viso 4 antspaudai, būtent J. Radvilos, V. Gosevskio, E. Kerdiejaus ir J. Mieženskio.). Taigi J. W. Rudawskio pateikiamieji parašai yra per daug nesuprantami. Net keista, kad iš tikrųjų beveik nei vienam nepataikyta net dorai titulą prirašyti. Kaip to nepastebėjo Wł. Konopczyńskis, sunku pasakyti.

kraustyti greičiausiai buvo įtrauktas reikalaujant V. Gosevskį, nes, kaip pamatysim toliau, jis sau garantavo šitokią teisę ir savo asmeniškose sąlygose. Be to, įsidėmėtina, kad pasirašiusieji, nors kalba ir apie visos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos likimą, aktą surašo ne visos valstybės vardu, bet tik savo. Įvadas, kuris iš tikro yra ne kas kita, kaip Radvilų liepos 28 ir 29 d. pasidavimo aktų parafrazė (net beveik tais pačiais žodžiais apibūdinama kritiška Lietuvos būklė bei Jono Kazimiero pagalbos netekimas), pradedamas: „Nos Proceres et Ordines M. D. L. infrascripti.“[a] Taigi jie čia kalba ne visos valstybės, bet tik savo, pripuolamai susibūrusio kolektyvo, vardu[1224].

Šitas aktas, kurį pas M. G. De la Gardie turėjo nuvežti vėl tas pats G. Liubenieckis, suponavo naujas derybas ir reikalavo oficialaus Lietuvos luomų suvažiavimo, kuris jau kalbėtų visos Lietuvos luomų vardu. G. Liubenieckiui visi raštai buvo paruošti sekančią (18) d. Jam įteiktame laiške J. Radvila rašo, kad daugelis bajorų pasirašyti nenorėję, abejoję, nenorėję net sekti kitų pavyzdžiu, tačiau jo ir jo artimųjų prikalbėti (*muta cura nostra et nostrarum – que docta*)[b] pagaliau sutikę, kad kitokios išeities nėra ir pasirašę. Jis pripažįsta, kad M. G. De la Gardžio patiektosios sąlygos buvę pakeistos, tačiau reiškia vilčių, kad aktas būsiąs priimtas, nes to reikalaują apystovos. Čia pat jis pasisako siunčiąs įsakymą perduoti Biržus (iš tikro jie jau buvo užimti, bet J. Radvila to dar nežinojo) ir pridedąs švedams palankiųjų sąrašą, ypač rekomenduodamas J. Mieženskį, kuris, senas apsukrus Radvilų tarnas, ir dabar jam daug padėjęs. Smulkiau viską papasakosiąs G. Liubenieckis[1225]. Jis dabar kartu vežėsi ir rugpjūčio 10 d. savo pažadėtą J. Radvilos liepos 29 d. pasidavimo akto pakartojimą[1226] ir kai kurių aktą pasirašiusiųjų asmeniškąsias sąlygas. Iš šių mums ištisai yra žinomos J. Radvilos ir V. Gosevskio sąlygos, o be to, yra žinomas gal taip pat dabar pareikštas stovyklininko S. A. Komarovskio prašymas pažadėti jam lauko raštininko vietą[1227].

[1224] P. Šinkūno (P. Šinkūnas, *Kėdainių miesto istorija*) greta lotyniškojo teksto pridėtame lietuviškame vertime § 1 vartojamas žodis „Status“ verčiamas valstybė. Taigi išeina, kad jie norį išgelbėti iš sunkios būklės „valstybę“, o M. G. De la Gardžio patiektąsias sąlygas taip pat prisitaiką savo „Valstybei“. Tačiau toks vertimas visiškai klaidingas. Šiuo atveju „Status“ reiškia būklę, buitį, sąlygas, situaciją, apskritai save, bet tik ne valstybę. Valstybės vardu buvo kalbama tik spalio 20 d. akte.

[1225] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I. J. Mieženskis 1655 VIII 26 B. Radvilai rašė derybų eigos nepaaiškindamas: „Kondycje od nich (t. y. švedų) podane, a od nas umoderowane, i od wojskowych, Żmuijdzi, Wilkomierza i Upity podpisane, posyłam p. Przypkowskiemu…“, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 401. J. Radvila savo laiške, žinoma, norėjo ir pasigirti, iškelti savo nuopelnus, tačiau nesutarimai iš tikrųjų greit pasirodė.

[1226] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, X1. 13.

[1227] Žr. apdovanotųjų sąrašą, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I. Šiuo metu A. Polubinskis lauko raštininku dar nebuvo paskirtas, tad J. Wolffo (J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885, p. 285), spėjimas, kad tuo urėdu jis bus buvęs nuo 1654 m. galo, yra klaidingas[c]. Rugpjūčio 17 d. aktą jis pasirašė pridėdamas tik „porucznik“.

J. Radvilos reikalavimai iš esmės yra tie patys, kurie buvo surašyti G. Liubenieckio pirmą kartą nuvežtose sąlygose, būtent jis reikalauja sau vasalinio kunigaikščio teisių. Tačiau smulkiau feodaline terminologija aptariant savo pretenduojamąsias teises bei žemes, padaroma ir pakeitimų, būtent nuo kompaktinės kunigaikštijos atsisakoma – reikalaujama vasalinio kunigaikščio teisių dvaruose, bet ne kurioje nors srityje. Štai visų tų devynių „desideria“[a] §§ turinys:

I. Paveldimieji Radvilų dvarai turį būti laikomi alodiniais, taip kad jie galėtų būti visiškai pilnais šeimininkais su pilnomis jų laisvo disponavimo, jurisdikcijos, įstatymų leidimo bei administravimo teisėmis, taip pat su abiejų lyčių paveldėjimo teisėmis. Kol bus gyvi kunigaikščiai bei teisėti jų įpėdiniai, tuose dvaruose jie turį turėti visas valdinių jurisdikcijos teises, taip pat turį gauti teisę kalti savo pinigus bei kitas Vokiečių imperijos kunigaikščių turimąsias regalijas. Visos jų bylos su kaimynių sričių valdiniais turi būti teisiamos paties karaliaus teismo.

II. Leno teise prašąs duoti valdyti šiuos valstybės dvarus: Gardino pav[iete] bei Trakų vaivadijoje – Gardino, Merkinės, Sokolkos, Prieraslio, Perlamo[b], Pervalkos, Ožės, Vasilkavos, Jelno, Bialonievo, Simno ir Metelių; Upytės bei Kauno paviete – Šeduvos, Gulbinų ir Josvainių, o Palenkės Bielsko paviete – Knišino, Suražo ir Bielsko su Lada bei Lubomlė, o jei šieji būtų atiduoti J. Radziejowskiui, tai jam reikią atiduoti Tykociną. Jų esą prašoma tik vyriškajai Biržų ir Dubingių Radvilų linijai, o jai išmirus tie dvarai turėsią grįžti švedų karūnai arba Lenkų karalijai bei Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai.

III. Visi šitie dvarai turėsią būti laisvi nuo ordinarinių naštų (kareivių stovyklavimo, hibernos bei visokių mokesčių). Ekstraordinariniai mokesčiai (padūmės bei vadinamosios rinkliavos) galį būti imami, tačiau iš jų sumokėtųjų sumų kiekvieną kartą turį būti atskaityta 1 000 talerių kunigaikščiui (jei mokesčiai būtų keleriopi ir kunigaikščio dalis tiek pat kartų turinti padidėti). Be to, esant reikalui, kunigaikščiui turi būti galima pačiam rinkti mokesčius. Bajorų mobilizacijos atvejy visi tie dvarai esą turėtų pastatyti 100 šarvuotų raitelių. Jei Radviloms vėliau pasisektų gauti iš karaliaus dar daugiau dvarų (atseit seniūnijų), jie turėtų būti valdomi bendromis su kitais valdytojais teisėmis.

IV. Radviloms turį būti palikta teisė savo alodinius arba leninius dvarus sukeisti su kitų savininkų viešąja teise valdomomis žemėmis. Taip sukeitimo būdu įgytosios žemės turėtų pereiti į tą pačią rūšį, kurios buvo už juos atiduotieji dvarai, dėl to pereiną į viešosios teisės dvarų kategoriją. Keičiamųjų žemių lygiavertiškumui nustatyti turį būti paskirti karaliaus komisarai, kurių jis niekad neprivaląs atsisakyti.

V. Švedų karalius turįs paremti Radvilų pastangas gauti vietą imperijos kunigaikščių kolegijoje.

VI. Biržų ir Dubingių kunigaikščiai, kad gautų vietą tarp imperijos narių tarpe neturėdami ten žemių, jau sutikę mokėti imperijai vadinamuosius Römerzugų ir Römermonatų mokesčius[a], tad jiems turį būti leista prisiimti tas naštas ir iš dovanosimųjų leniškųjų žemių, kuriose visais kitais atžvilgiais karaliaus teisės liktų nepažeistos.

VII. Iki šiol jie galėję laisvai palaikyti visokius santykius su užsieniais, siųsti ir priiminėti delegacijas, tad ir toliau jiems tai turį būti leista, tačiau, žinoma, visur saugant karaliaus teises bei interesus.

VIII. Ir toliau jiems turį būti laisva daryti vedybines sutartis su kaimynais kunigaikščiais, užrašyti bei gauti dalis, kaip tai darą imperijos kunigaikščiai ir kaip jie lig šiol galėdavo daryti, nesiklausę Lenkijos karalių bei didžiųjų Lietuvos kunigaikščių.

IX. Jiems turinti būti laisva teisė bet kur, o pirmiausia imperijoje, įsigyti bet kokios rūšies bet kokio dydžio dvarų bei gauti dignitorijų. Taip pat jiems turį būti laisva visa tai paveldėti ir naudotis visomis iš to išplaukiančiomis teisėmis bei titulais. Tai nei kiek negalį atsiliepti į jų padėtį bei teises Lenkijoje ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos turimose žemėse[1228].

Sąlygos, kaip matome, surašytos turint galvoje ir B. Radvilą, tačiau tai, matyt, tik tam, kad klausimas kartu ir vienodai būtų išspręstas. Iš tikro, kaip pamatysim toliau, Boguslavas savo sąlygas vėliau pateikė pačiam Karoliui X Gustavui, o dabar kartu su Jonušo pageidavimais G. Liubenieckis vežėsi V. Gosevskio sąlygas *(desideria privata)*:[b]

I. Jis prašąs M. G. De la Gardžio, kad rekomenduotų jį karaliui, kad karaliaus dėmesio sulauktų jis pats, jo rekomenduojamieji kariai ir civiliai, kad jie visi būtų apdovanoti, avansuojami ir naudotųsi karaliaus globa prieš visus savo priešus.

II. Prašąs *(desiderat)* ne tik palikti jo turimąją padėtį, bet, pasitaikius progai, Lietuvoje suteikti jam dar aukštesnių urėdų ir daugiau dvarų *(beneficia)*[c]. Dabartiniam didžiajam etmonui atsisakius nuo urėdo arba mirus, jis neturįs būti apeitas, bet turįs gauti tą urėdą.

III. Jo ir jo giminių dvarams M. G. De la Gardie turįs duoti nuo švedų kariuomenės apsaugos raštus; be to, jam turį būti leista laisvai iš bet kur pervežti savo kilnojamąjį turtą ir, jeigu jis pakliūtų švedų kariams, kad būtų galima atgauti.

[1228] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, X1.13. Išspausdinta: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 193–196.

IV. Dabar jo valdomieji paveldimieji, feodiniai, advitaliniai[a] ir ekonomijų dvarai turį būti atleisti nuo visų ordinarinių bei ekstraordinarinių naštų ir pripažinti jam bei jo abiejų lyčių įpėdiniams su grafų titulu feodo teisėmis, būtent su teise savo valdiniams uždėti bet kokias naštas, sudaryti ginkluotas pajėgas bei įrengti pilis, o taip pat su patronato teisėmis. Be to, jam dar turį būti pridėta konfiskuotų kaimyninių karališkųjų dvarų, kurių metinės pajamos siektų 50 000 talerių, būtent turį būti atiduoti Prienų, Simno, Marčių ir Rosės (abu paskutiniai Valkavisko paviete) tenutai su jų kaimyninėmis girininkijomis.

V. Atlyginimui už Maskvos užimtuosius dvarus prašąs iki savo ir žmonos gyvos galvos duoti valdyti Grudziondzo bei Naujosios tenutus Prūsuose, o be to, Šeduvą, Palangą ir Plungę.

VI. Jo komandon turį būti pavesta 6 000 pilnai aprūpintų švedų karių.

VII. Jeigu dėl skirtingo tikėjimo jam iš tėvų žemės tektų išsikraustyti, tada pagal generalinį aktą turį būti leista nekilnojamąjį turtą parduoti, o kilnojamąjį išsivežti.

VIII. Jo giminei Lietuvos [dvaro] vėliavininkui Mykolui Pacui turį būti atiduotas vicekanclerio urėdas, kuriam jis jau turįs ekspektatyvą[b], o be to, jis turįs būti paremtas pirmuoju vakansu.

IX. J. Bialozorui, kurio nuopelnai Bažnyčiai jam esą gerai žinomi, prašąs pažadėti Žemaičių vyskupystę bei Trakų prepozitūrą.

Prašąs M. G. De la Gardžio visa tai karaliaus vardu patvirtinti specialiu raštu, o dėl dvarų paskelbti universalus. Kadangi tokiais svarbiais momentais esą reikalinga iš anksto susitarti, tad būtų geriausia jei M. G. De la Gardie prieš savo atvykimą prisiųstų patikimą žymų asmenį, su kuriuo būtų dėl visko susitarta.

Be to, jis randąs reikalinga rekomenduoti šiuos užsitarnavusius karius: 1) dragūnų pulkininką Matą V. Gosevskį, 2) husarų poručniką vietininką Kazimierą Chvalibogą Žeromskį, 3) poručniką vietininką Joną Ignatavičių, 4) poručniką vietininką Mykolą Antanavičių ir 5) rotmistrą Jeronimą Ivanovskį. Jie turį būti apdovanoti iš konfiskuotųjų dvarų[1229].

Kaip matome, V. Gosevskio pretenzijos buvo ne ką mažesnės už J. Radvilos, nors aktą pasirašydamas jis nebuvo nuoširdus ir po keleto dienų pradėjo intriguoti prieš J. Radvilą bei jo planą. Be to, įsidėmėtina, kad jis reikalauja sau keleto tų pačių dvarų, kurių reikalavo J. Radvila. Taigi susitarimo tarp jų nebuvo.

[1229] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13; Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 197–199.

Be generalinio akto ir J. Radvilos bei V. Gosevskio asmeniškųjų sąlygų, G. Liubenieckis vežėsi dar du dokumentus, būtent jau minėtąjį švedams palankiųjų sąrašą ir J. Radvilos memorialą dėl tolimesnio veikimo. Patikimieji arba pritariantieji esą šie: 1) vyskupas J. Tiškevičius, 2) Žemaičių seniūnas J. K. Glebavičius, 3) DLK stalininkas K. Potockis, 4) sargybininkas Jurgis Mirskis, 5) dvaro vėliavininkas Z. A. Sluška, 6) stovyklininkas S. A. Komarovskis, 7) Ašmenos seniūnas A. M. Sakavičius, 8) Ukmergės maršalka J. Mieženskis, 9) Kijevo pakamaris Jurgis Niemiričius[a], 10) Mozyriaus seniūnas V. Chaleckis, II) Smolensko vėliavininkas Jonas Chrapovickis, 12) Černigovo vėliavininkas Gabrielius Hulevičius[b], 13) Upytės pavieto pulkininkas, Vilniaus pilies teisėjas Andrius Kurbskis, 14) Ukmergės stalininkas Salomonas Dovydavičius, 15) Trakų stalininkas J. Bychovecas, 16) Naugarduko stalininkas Adalbertas Denbovskis, 17) pulkininkas Jonas Ernestas Korfas, 18) vokiečių pėstininkų pulkininkas leitenantas Jonas Ottenhausas, 19) lengvosios kavalerijos poručnikas vietininkas Aleksandras Mieženskis, 20) vengrų pėstininkų kapitonas Samuelis Juškevičius, 21) lengvosios kavalerijos rotmistras S. Visockis ir 22) Upytės taurininkas K. Daugėla Strižka. Kiti tolimesniųjų pavietų žmonės būsią išvardyti vėliau, kai būsiąs gautas jų atsakymas[1230]. Taigi patikimųjų skaičius nedidelis, atsakingųjų valstybės žmonių, senatorių, galima sakyti, visiškai nėra, nes vyskupas J. Tiškevičius, išvykęs Karaliaučiun, netrukus pasisakė prieš, o Žemaičių seniūnas Glebavičius apskritai niekur nedalyvavo ir J. Radvilos buvo įrašytas greičiausiai tik kaip giminė, sesers vyras. Žemaičių kaštelionas E. Kerdiejus pasirašė ir rugpjūčio 17 ir spalio 20 d. aktus, tačiau, matyt, nebuvo labai patikimas. Netrukus atpuolė ir kai kurie čia išvardytieji bajorai (pvz., A. M. Sakavičius).

Siūlydamas tolimesnio veikimo planą, J. Radvila savo memoriale rašė:

Kai tik buvusi užmegsta bičiulystė ir sutarta sujungti karines pajėgas, jis, nepasitaręs su M. G. De la Gardžiu, nedrįsęs nieko daryti. Dabar, kada, Dievui globojant ir M. G. De la Gardžiui padedant, pašalinęs visas kliūtis generaliniam konfederacijos aktui, nuo kurio priklausysiąs viešasis labas ir Švedų karaliaus „bei mūsų neoelekto“ pasisekimas, esą labai svarbu nuspręsti, kuriuo keliu eiti, kad būtų sulaukta pageidaujamų vaisių, tad čia pateikiąs apsvarstyti šiuos siūlymus:

I. Saugumo sumetimais suvažiavimą norįs šaukti Žemaičiuose, o kad viskas nebūtų užtęsta, sutikdamas su žemaičių pageidavimais, jam datą paskyręs rugsėjo 1 d.

[1230] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13. Wł. Konopczyński, K. Lepszy (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 199–200) šitas pavardes taip pat sumini, tik kažkodėl K. Potockį vadina DLK vėliavininku, o J. Radvilos rašte jis tituluojamas „dapifer“[c]. Kitus asmenis, turinčius tokius pačius sritinius titulus, ir jie vadina stalininkais. Be to, jie vietoj V. Chaleckio rašo „Palęcki“.

Tos datos reikią laikytis, juo labiau, kad to suvažiavimo turėsiąs būti pagreitintas išsiuntimas delegacijos su ištikimybės priesaika *(cum homagio)*[a] pas neoelektą.

II. Tas seimelis turėsiąs susirinkti įprastoje vietoje, Raseiniuose. Kadangi iki to laiko M. G. De la Gardie užimsiąs Biržus, tad jo (J. Radvilos) kariuomenei stovyklavimo vietą reikią parinkti vidurkely tarp Biržų ir Raseinių, netoli Ukmergės ir Kauno pavietų. O taip pasielgti pirmiausia esą reikalinga tam, kad jo kariuomenėje draugais tarnaują žemaičiai galėtų dalyvauti seimelyje bei sudarysimoje konfederacijoje, o be to, kad nebūtų nutolta nuo M. G. De la Gardžio kariuomenės stovyklos ir kad galėtų sekti priešą.

III. Būsimosios konfederacijos aktas nė kiek neturįs skirtis nuo Lenkijos konfederacijos akto[1231]. Kadangi Lenkijos konfederacijos akte esąs paskirtas vaivadijų ir žemių pasidavimo bei generalinio Varšuvos suvažiavimo terminas, tad ir čia turįs būti paskirtas terminas ne tik susilaikantiems pasiduoti, bet taip pat ir generaliniam bajorijos susirinkimui, ir konfederacijai, ir seimui Vilniuje, kaip Lietuvos sostinėje. Ten turėsiąs būti paskirtas terminas visiems prisidėti prie konfederacijos, o nepaklusniems numatytos bausmės. Žinoma, visa tai priklausysią nuo Vilniaus seimo termino ir nuo M. G. De la Gardžio jam suteiktos paramos, kuri jį įvestų į sostinę. Tai įvykdžius, esą ir konfederatai galėtų saugiai tartis, ir klastingieji priešai išsigandę nedrįsią nieko veikti, ir kariuomenė gausianti pakankamų patogumų, pagaliau tuo būdu visiems būsiąs aiškiai parodytas Švedų karaliaus palankumas Radvilų šeimai. M. G. De la Gardžio garbė, apvainikuota daugelio trofėjų, jo ir jo šeimos atminty liksianti amžinai, o be to, jie jausiąsi įpareigoti dėkingumui[1232].

Neabejotina, kad rugpjūčio 17 d. aktas buvo pasirašytas J. Radvilos rūpesčiu. Kaip matyti iš akto bei kitų čia suminėtų dokumentų, jis pats stengėsi pasiekti patogesnių negu M. G. De la Gardžio pasiūlytosios, sąlygų, ieškojo kelių, kaip reikalą būtų galima užtęsti paskutinio žodžio netarus, durų galutinai neužkirtus. Dėl susidėjimo su švedais jis nedvejojo, dėl nekenčiamojo Jono Kazimiero jis nesivaržė. Tačiau buvo svarbu, kad viskas būtų padaryta pagal bajoriškoje respublikoje įsigalėjusias tradicijas. Jam rūpėjo, kad atsimetimas nuo Jono Kazimiero būtų pareikštas formaliai sudarytos konfedera-

[1231] Šiuo metu J. Radvila galėjo turėti žinių tik apie Kališo ir Poznanės vaivadijų pasidavimą ties Uisciu. Seradzo vaivadijos šlėkta pasidavė tą pačią dieną, kurią buvo pasirašytas pirmasis Kėdainių aktas (1655 VIII 17). Istoriografijai nėra žinomas nei Uiscio pasidavimo akto pilnas tekstas, nei joks kitas aktas, kurį būtų galima vadinti konfederacijos aktu (žr. L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 392, išnašos 11–17), tad ką čia J. Radvila turi galvoje, sunku pasakyti. Greičiausiai jis tik gandais tesirėmė.

[1232] Be datos ir be parašo nuorašas „Puncta Illustrissimo Domino Generali“, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

cijos bei konfederacinio seimo. Tai būtų ir tikriau, o svarbiausia sumažėtų atsakomybė ir rizika. Kad švedų kariuomenei esant Vilniuje šitokią konfederaciją ir seimą pasisektų patraukti reikiamu keliu, abejonių nebuvo. Juk jis būtų buvęs krašto išvaduotojas, nebe vien J. Radvila. Tada būtų lengviau ir savo pageidavimus įvykdyti. Tačiau visa tai buvo per daug klaidingai apskaičiuota ir vargu ar jis pats tikėjo, kad M. G. De la Gardie gali toki planą priimti. Svarbiausia jis klydo tikėdamas, kad švedai nebiją karo su Maskva ir kad jie Livonijoje turį stambias pajėgas[1233]. Tuo tarpu M. G. De la Gardie su savo bendradarbiais nieko taip nebijojo, kaip konflikto su Maskva. Dėl to tai ir dabar švedų kariuomenė giliau į Lietuvą nėjo. Dėl rugpjūčio 17 d. akto reikalavimų buvo nutarta pradėti derybas, o G. Liubenieckis, atvykęs pas M. G. De la Gardį su jau minėtaisiais dokumentais, nieko nepasiekė[1234]. M. G. De la Gardžio atsakymas buvo paskelbtas gana neaiškiame universale. Jame M. G. De la Gardie skelbia, kad Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos luomai įteikę jam savo pasirašytą deklaraciją, kuria jie pasidavę švedų karaliaus bei jo įpėdinių protekcijai, pažadėję ištikimybę bei paklusnumą, kartu užmegzdami amžinos unijos ryšius su Švedija, todėl jis visiems, kurie pasirašę ar per 6 savaites jam pareikšią savo ištikimybę, garantuojąs asmens bei turtų neliečiamybę ir įsakąs visiems švedų kariuomenės karininkams bei kareiviams saugoti tokius asmenis, jų valdinius ir kilnojamuosius bei nekilnojamuosius turtus nuo bet kokių užpuolimų. Nusikaltusius smarkiai bausiąs [1235].

[1233] 1655 VIII 26 jis rašė B. Radvilai, kad švedų kariuomenės Livonijoje esą net 28 000, iš kurių 8 000 esą pasiųsti į Maskvos pasienį tik tam, kad išprovokuotų konfliktą, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 388.

[1234] Wł. Konopczyński ir K. Lepszy rašo, kad jis atvykęs 1655 VIII 28, tačiau M. G. De la Gardžio 1655 VIII 27 pranešime karaliui sakoma, kad jis atvykęs prieš keletą dienų, o 1655 VIII 20 jo dar laukę, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1235] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 11. „Nos Magnus G. De la Gardie… Notum testatumque facimus, quod cum… M. D. Lithuaniae Proceres et Ordines cum omnibus suis bonis ac subditis per exhibitam Nobis Declarationem, subscriptionibus suis munitam, in protectionem, fidem et obsequium S. R. M. Sveciae omniumque successorum Regum Sveciae, in que unionem perpetuam cum Regno venijsent, Nos securitati personarum, Bonumque, tam mobilium, quam immobilium, praedictorum procerum ac ordinum, tam ecclesiasticorum, quam saecularium, quotquot protectioni ac Uunioni praedictae consenserunt,aut intra sex septimanas accessuri vel in persona, vel subscriptionibus suis apud Nos fidem fecerunt, neque interea contra S. R. M. Sveciae, Ejus ditiones, et subditos hostilia moliti (?) fuerint consulere ac prospicere volentes, ab omnibus ac singulis S. R. M. Sveciae belli ducibus, Chiliarchis, Ministris, officialibus ac militibus respective requirimus et severe hisce demandamus, ut predictorum Illustrimorum Procerum ac ordinum, necnon Religiosorum et religiosarum, eorum subditorum et incolarum omnium personas ac bona, tam mobilia, quam immobilia, ubicunque sita, ab omni violenta invasione, direptione aut vexatione tuta ac secura, prestent gravijssima in transgressores hujus nostris mandati ubicunque publicandi constitutae poenae"… Nedatuotas šis universalas galėjo būti rašytas ir po spalio 20 d. akto, tačiau tada jis būtų buvęs paskelbtas ne vieno M. G. De la Gardžio, bet kartu ir jo bendradarbio B. Skyttės vardu. Vieno M. G. De la Gardžio toks universalas galėjo būti paskelbtas tik po rugpjūčio 17 d. akto.

M. G. De la Gardie G. Liubenieckio su dokumentais nekantriai laukė. Jis žinojo apie kylančius nesutarimus Lietuvoje, svajojo paspausti su kariuomene, tačiau veikti buvo dar negalima, nes jėgos tebebuvo nesurinktos, daug jų surinkti nebuvo nė vilčių, o Maskvos laikysena vis dar tebebuvo neaiški[1236]. Tad ir toliau buvo tęsiama vilkinimo politika. Dar nieko nežinodamas apie rugpjūčio 17 d. aktą, 19 d. jis rašė J. Radvilai laukiąs G. Liubenieckio, o toliau į Lietuvą negalįs žygiuoti, nes dar nesutraukęs kariuomenės[1237]. Tuo tarpu G. A. Lewenhauptas, taip pat dar nieko nežinodamas apie aktą, rugpjūčio 19 d. iš Biržų pasiuntė pas J. Radvilą jau minėtą agentą M. Horstą ir rotmistrą Moratą su 200 karių, o pats, grįžęs į Nemunėlio Radviliškį, toliau rūpinosi garantuoti savo kariuomenei saugų ryšį su Ryga. Tam buvo įrengti įtvirtinimai ne tik Kuoknesėje, bet taip pat Salaspily ir Bauskėje, kur buvo tvirtinamasi Kuršo kunigaikščio sutikimo dar neišgavus. Bijodamas caro kariuomenės, toliau į Lietuvą jis nesiruošė eiti net tada, kada atėjo žinios apie nesutikimus Kėdainiuose. Tada jis pasisiūlė atvykti tik su dalimi kariuomenės ir tik trumpam laikui. Tiesa, savo stovyklą iš Nemunėlio Radviliškio jis nutarė perkelti į Pasvalį, tačiau tai buvo menkas žygis ir atliktas vien tam, kad būtų išvesta kariuomenė iš čionykščių J. Radvilos dvarų. Tai buvo M. Horsto idėja ir J. Radvilos skundų vaisius[1238].

J. Radvilos nuolat prašomas kuo greičiau atvykti su kariuomene Lietuvon, M. G. De la Gardie beveik kiekviename laiške ne tik karaliui, bet ir J. Radvilai ir net Lewenhauptui žada diena už dienos išvykti, tačiau kartu primena, kad kariuomenė dar tebesanti nesutraukta, ir vis nevyksta. Viską, ką jis rugpjūčio pabaigoje padarė, buvo užėmimas Breslaujos. Kaip jau minėta, čia buvo prisiųstas su kariuomenės dalimi pulkininkas leitenantas J. Uhlenbrockas, gavęs įsakymą užimti ir Drują[1239]. Be abejo, tai buvo padaryta G. Liubenieckiui jau esant Rygoje ir paaiškėjus, kad Breslaujos pavieto bajorijos rugpjūčio 17 d. Kėdainių stovykloje nebuvo. O pavietą, kaip stovintį ant kelio į Kuršą, užimti buvo labai svarbu. Kaip pats J. Uhlenbrockas rašo savo plačiame pranešime M. G. De la Gardžiui, vos atvykęs į Breslaują jis tuojau sušaukęs bajoriją, kuri susirinkusi tartis bažnyčioje. Pasitarusi bajorija ir jį ten pakvietusi. Jis savo kalboje nurodęs

[1236] Plg. jo 1655 VIII 19 laišką J. Radvilai, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I ir VIII 20 pranešimą karaliui, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1237] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1238] Žr. G. A. Lewenhaupto laiškus M. G. De la Gardžiui 1655 VIII 17, 1655 VIII 19, 1655 VIII 21, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1239] Kada jis buvo išsiųstas, neaišku. 1655 VIII 31 pranešime karaliui M. G. De la Gardie rašo, kad jį pasiuntęs prieš keletą dienų, *RA*, *Livonica*, fol. 77. Savo veiklą jis ten pradėjo 1655 VIII 28, tad bus atvykęs 1655 VIII 27–28.

gresiantį Maskvos pavojų, nurodęs, kad juos taip pat labai spaudžianti savoji kariuomenė ir kaip išsivadavimą nuo visų vargų pasiūlęs pasiduoti švedų karaliaus globai. Kartu jis bajorijai įteikęs M. G. De la Gardžio spausdintąsias sąlygas. Po jo kalbos seimelio maršalka, vietos pakamaris Mirskis[1240] visų vardu padėkojęs karaliui už siūlomą malonę bei tėviškus rūpesčius, tačiau paprašęs duoti dvi dienas laiko, o be to, prašęs pranešti, ar pasirašę kiti pavietai. Kadangi jis iš tikro kitaip nebuvo girdėjęs, tad patikinęs, kad visi pasirašę. Po ilgų ginčų ir įkalbinėjimų jam pagaliau pasisekę pasiekti, kad visi dvasininkai ir pasauliečiai sąlygas pasirašytų. Atsiimdamas pasirašytus lapus, jis karaliaus vardu padėkojęs ir palinkėjęs jiems visokių gėrybių. Po to jį nuvedę ir apgyvendinę pily, kur jis žymesniuosius bajorus pakvietęs pasilikti puotai. Kad maskvėnai, kurie esą už 3 mylių, patirtų, jog Breslaujos pavietas jau pasidavęs, geriant į karaliaus ir M. G. De la Gardžio sveikatą, jis įsakęs saliutuoti patrankomis. Toliau, nupasakojęs čionykščio gyvenimo smulkmenas, jis prašo M. G. De la Gardžio prisiųsti apsaugos raštų, nes reikią bent šalininkus paremti. Vieną iš tokių jis vadina „commendant“, kuris pirmasis pasirašęs ir kitus raginęs pasirašyti. Netrukus jis taip užėmęs Drują ir Ikaznę[1241].

Matyt, kartu su šituo pranešimu M. G. De la Gardie gavo ir minimąsias pasirašytas sąlygas. Šitokių pasirašytų sąlygų būta 6 egzempliorių. Trys iš jų yra pasirašyti vietos bajorijos, vienas pabėgėlių iš Maskvos kariuomenės užimtųjų sričių, vienas dvasininkų ir vienas Sapiežino[a] miestiečių. Prieš bajorijos parašus yra prirašytas įvadas, kuriame sakoma, kad švedų karaliaus komisaro bei seniūno J. Uhlenbrocko atvežtąsias sąlygas pasirašą prisiderindami prie visų vaivadijų bei pavietų[1242]. Vieną tokį lapą pasirašo viceseniūnas Kristupas Kosakovskis, raštininkas bei pavieto rotmistras Vladislovas Kazimieras Kimbaras, kardininkas Steponas Puciata, iždininkas Aleksandras Čapinskis[b] ir 48 bajorai be titulų. Antrame tokiame lape yra vos 6 parašai, o trečiame daugiausia: DLK [didysis] pakamaris Feliksas Jonas Pacas, Breslaujos pakamaris ir seimelio maršalka Kristupas Mirskis, vietos žemės teisėjas Sebastijonas Mirskis, pastalininkis Vladislovas Puciata, vaiskis Andrius Kimbaras, žemės teismo raštininkas Jonas Šostakovskis ir 52 kiti bajorai. Tuo būdu iš Breslaujos pavieto parašų yra 116. Breslaujos

[1240] J. Uhlenbrockas jį neteisingai vadina „Landtmarschal“.

[1241] Relation wass in der mir aufgetragener Commision nach Breslow, Ikazno und Druien expediret, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I. Pranešimas be datos, iš viso 6 smulkiai rašyti puslapiai.

[1242] „Nos nobiles Districtus Braslauiensis Anno 1655 vigesima octava mensis Augusti, congregati, in castro judiciorum Sacrae Regiae Maiestatis Braslauiensis, Puncta et conditiones S. R. M. Sueciae ad nos oblata per Exellentissimum et Magnificum Dominum Joanem ab Ulenbrock, Commissarium et capitaneum S. R. M., confirmando statui spirituali, quam saeculari Palatinatum ac Districtum M. D. Lituaniae, manum nostra subscripsimus et sigillis nostris communivimus“[c], *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13.

pavietan atbėgusieji kitų sričių bajorai pasirašė po tokio paties įvado. Jų iš viso yra 38, daugumas iš Polocko vaivadijos ir Ašmenos pavieto, tačiau yra ir iš kitų sričių[1243]. Atskiras dvasininkų parašų lapas yra pradedamas pastaba, kad pasirašą pritariant Vilniaus vyskupui J. Tiškevičiui. Apie vyskupo sutikimą, be abejo, buvo sprendžiama iš prieš tas sąlygas išspausdinto M. G. De la Gardžio atsakymo į jo ir Radvilų liepos 28 d. laišką ir iš J. Uhlenbrocko žodžių. Be to, įsidėmėtina, kad dvasininkai Karolį X Gustavą tituluoja jau ir Lenkijos karaliumi bei didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu[1244]. Iš dvasininkų yra pasirašę vos trys: 1) Bernardas Reineris, Cėsio arkidiakonas, apaštališkasis protonotaras ir Daugėliškio klebonas, 2) Jonas Vendragovskis, Cėsio ir Breslaujos dekanas, Drisvetų ir Linkmenų klebonas, pasirašęs savo ir dekanatų vardu, 3) Tomas Kazimieras Girskis, Cėsio kanauninkas, Svyrių dekanas bei klebonas, pasirašęs taip pat viso dekanato vardu. Pagaliau dar yra Sapiežino miesto vardu pasirašytos sąlygos. Jas pasirašo: 1) Jonas Pranciškus Drozdovskis, Sapiežino seniūnas ir vaitas, pasirašęs už save ir burmistrą Simoną Mlodzienkovskį, 2) burmistras Kristupas Butleris ir 3) suolininkas Jonas Daukšta Paura, pasirašęs rusų rašmenimis[1245].

Kai M. Schultzas šeimininkavo Palangos apylinkėje, J. Uhlenbrockas tvirtinosi Breslaujos paviete, G. A. Lewenhauptas, pasiuntęs pirmus būrelius Kauno link, ruošėsi iš Nemunėlio Radviliškio persikelti į Pasvalį, o M. G. De la Gardie viliojo J. Radvilą greito atvykimo pažadais, Kėdainiuose subrendo skilimas. Jis pasireiškė po keleto dienų pasirašius rugpjūčio 17 d. aktą, tačiau, nesantaikos, matyt, jau ir tada būta. Pradėtajam darbui pavojingiausias, be abejo, buvo V. Gosevskis ir jo įtakoje buvusios kariuomenės dalys. V. Gosevskis dėl visko aktą pasirašė, tačiau visą laiką svajojo apie naujas politines kombinacijas, kuriose jam nereikėtų sekunduoti[a] J. Radvilai, bet kad jis pats galėtų griežti pirmuoju smuiku. Kai kurių bajorijos ir kariuomenės dalių nepalankumas J. Radvilai jam turėjo padėti. Nors jo agentas S. P. Medekša sako, kad jis užmezgęs ryšius

[1243] Šiųjų lapų įvadą cituoja Wł. Konopczyńskis, K. Lepszy (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 193). Tačiau jie nepasako, kas tai per formulė ir toliau nori įteigti, kad „zamiast całych powiatów deklarowały się, jak widzimy, jednostki“[b]. Iš tikrųjų kiekvienas iš jų pasirašo už save, kartais ir už brolius, bet ne už visą pavietą. Prie Gorskio parašo jų cituojamoji pastaba, Dievas žino iš kur paimta. Originale jos nėra. Jų žodis „proszony“ bus neteisingai perskaitytas „Braslay“. Gorskis yra pasirašęs net ne pirmasis, bet antrasis. Pirmasis yra neišskaitomas. Tad minimos išvados ne tik per skubotos, bet ir nesąžiningos.

[1244] „Nos infrascripti S. R. Ecclesiae in Diaecesi Vilnensis clerus de consensu et ratihabitione Illmi et Rendmi Dni Georgii Tyszkievicz Dei et Apostolici Sedis gratia Episcopi Vilnensis Serenessimo Sueciae et Poloniae Regi Magnoque Lithuaniae Duci debitam deferrimus reuerentiam et integram inviolatumque pollicemur fidem, quam manibus nostris subscriptam et sigillis nostris communitam attestamur…“[c]

[1245] Visi breslaujiškių pasirašyti lapai saugomi: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13.

su kariuomene tik tada, kada atvyko caro pasiuntinys Vasilijus Licharevas[1246], tačiau jau rugpjūčio 21 d. G. A. Lewenhauptas rašė M. G. De la Gardžiui, kad V. Gosevskis veikiąs prieš J. Radvilą, kad, pasak K. Daugėlos Strižkos pranešimo, dalis lietuvių taip pat esanti priešingai nusistačiusi, J. Radvila nepasitikinti ir kad jis per M. Horstą pažadėjęs J. Radvilai atvykti su 2000 kavaleristų pagalbon[1247]. Reikalas, matyt, lietė tą kariuomenės dalį, kuri nuo Vilniaus buvo nuėjusi Užnemunėn. Ji nei į Kėdainius, nei į jų apylinkes greičiausiai nebuvo atvykusi. Rugpjūčio 17 d. akto nepasirašė nei vienas iš jos vadų. O kad visi šaltiniai kalba apie J. Radvilos stovyklą apleidusias ir už Nemuno nuėjusias dalis, tai greičiausiai bus buvę kitos dalys, kurios prie anųjų bus nuėjusios vėliau.

Nuo Vilniaus į Užnemunę nuėjusios dalys rugpjūčio 23 d. buvo Virbalyje[a]. Ten surašytame jų konfederacijos akte sakoma, kad pastebėję atvirą išdavystę bei susitarimą su švedais, jie su etmono J. Radvilos kariuomene susijungti nebegalėję. Nutarę atsisakyti paklusnumo ir kartu su nepaliestų Lietuvos vaivadijų bei pavietų bajorija stoti į kovą su priešu. Kol sulauksią atvykstant savo vado V. Gosevskio, vadovybę bei jurisdikciją, pavedą 4 poručnikams, būtent K. Chvalibogui Žeromskiui, Sameliui Kmicicui, Stanislovui Lipnickiui ir Konstantinui Kotovskiui. K. Chvalibogą Žeromskį skelbią savo maršalka, o K. Kotovskį jo pavaduotoju[1248]. J. Radvilai tai buvo didelis smūgis. Tuometinę jo nuotaiką geriausiai charakterizuoja rugpjūčio 26 d. laiškas B. Radvilai. Didžiulės rizikos ir kritiško momento veikiamas, jis rašo jau visai netekęs pusiausvyros. Boguslavo elgesys esąs taip nuostabus, kad jam net plaukai ant galvos atsistoją. Negalįs suprasti, kaip jis taip ilgai užtrukęs Palenkėje, kodėl iki tol nesusižinąs su Brandenburgo kurfiurstu ir kaip siuntinėjąs įsakymus į Slucką, kai į ten esąs užkirstas kelias. Jį supą pavojai, būtent įtartina vicekanclerio K. L. Sapiegos partija ir Prūsų bajorija, iš J. Radvilos stovyklos pabėgę Lenkijos kariai ir pagaliau susikonfederavusi Lietuvos kariuomenės dalis, kuri savo nepalankumą rodanti ne tik Radvilų dvaruose, bet ir jų bičiuliams bei tarnams. Kadangi jie einą Lenkijon pas karalių, tai Boguslavui teksią su jais susidurti. Pagalvojęs apie Boguslavo likimą Palenkėję, jis net drebąs. Jo žmona esanti jau Tauragėje, o vytinės su daiktais Tilžėje. Geriausia esą būtų į Prūsus persikelti ir Boguslavui. Reikią greičiau ten vykti. Galįs sustoti kad ir Tilžėje, iš kur galėsiąs su juo susižinoti, tačiau nuo karaliaus tai reikią slėpti. Būdamas Prūsuose, jis galėsiąs patraukti savo pusėn

[1246] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 15–17.

[1247] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1248] T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, Kraków, 1898, t. 1, p. 115–116.

vietos gyventojus, kurie daug nukentėję nuo susikonfederavusių karių. Ruošiąsis juos pamokyti. Kad tik, girdi, ateitų pagalbon švedų kavalerija. Nuo Maskvos esą jau galima atsikreipti, nes ji su švedais nenorinti pyktis, tuo tarpu šie esą pasiruošę. Kad pasidavę švedams, prieš Dievą ir pasaulį esą teisūs, nes buvę apleisti ir Maskva jau buvusi užėmusi Vilnių. Didžiojoje Lenkijoje to nebuvę. Iš bėdos nebuvę kur pulti. O be to, dar ne viskas esą baigta, „gali mus gelbėti, o mums valia atsimesti“. Pagaliau visą tulžį jis išlieja, greičiausiai paties ranka rašytame prieraše. Konfederatais reikia jokiu būdu nepasitikėti. Girdi, būtų gerai, jei Boguslavas paprašytų pas save į svečius jų vadus, būtent K. Chvalibogą Žeromskį, S. Kmicicą, S. Lipnickį ir K. Kotovskį (S. Kmicicas su K. Kotovskiu esą aršiausi), ir suėmęs juos išvežtų į Prūsus. Jeigu esą su jais pasprukti būtų sunku, būtų gera nusukti jiems sprandus. Esą tai būtų ne tik Lietuvos, bet ir savo šeimos išgelbėjimas. Po to „Lietuvoje prieš mus jau niekas nė necypteltų“. Jeigu gi šitas blogumas dar plėsis, tai pradėsią atpulti ne tik kariškiai, bet ir pavietai. Galį dar kas nors net blogiau įvykti. „Extrema necessitas extremis nititur rationibus.“[a] Reikią naudotis visomis priemonėmis, nes viskas pastatyta ant kortos. Tam kelią reikią užkirsti. Jis panaudosiąs ir švedų jėgas (jei tik jos ateisią), o Boguslavas turįs patraukti Prūsus. Padėsią taip pat apiplėštieji bajorai ir valstiečiai. Labiausiai reikią pasirūpinti, kad prie konfederatų neprisidėtų jo (Jonušo) husarų vėliava. Jei negalima būsią tų išdavikų sunaikinti, reikią nors išblaškyti. Pagaliau prie to paties laiško pridėtame atskirame lapely dar prašoma išvežti iš Zabluduvo jo daiktus, porą patrankėlių ir jojamuosius arklius. Jei jau būtų per vėlu, reikią pasirūpinti, kad nors nepražūtų. Čia vėl prisimenama nepaklusnioji kariuomenė, kurios reikią saugotis ir pasistengti išblaškyti, kad nenueitų pas karalių. Jie ruošiasi eiti į Zabluduvą. Ten esą stipraus alaus, tad pasigėrusius esą galėtų išskersti šeimininkai, pas kuriuos sustosią. Ko geresnio jie nesą verti. Vadus pašalinus, esą jie tikrai pakriktų.

Tą pačią dieną J. Radvila rašė ir savo Zabluduvo ūkvedžiui Harasimovičiui. Dabar esą atėjęs laikas tarnui parodyti ištikimybę savo ponui. Visus pinigus, kurių jis galįs sugriebti Zabluduve, o Boguslavas Pšipkovskis Orle, tuojau turį jam prisiųsti. Galį užstatyti kai kuriuos kaimus arba jeigu šiaip kuriuo nors būdu gautų, viską tuojau prisiųsti. Patrankas ir kitus vertingus dalykus per Boguslavą reikią skubiai išsiųsti į Prūsus. Reikią saugotis konfederatų. Nuo jų gintis būsią negalima, nes jų daug, tačiau galima esą juos išskersti nugirdytus arba pagirdyti užnuodytais gėrimais, arba pagaliau esą galima suorganizuoti laisvus būrius, kurie juos gaudytų. Šį laišką reikią sudeginti. Prieraše čia pat rašo: vynus, jeigu išvežti būsią negalima, reikią parduoti, o jei neatsirastų pirkėjo, reikią užkasti. Tai reikią padaryti slaptai, kad daugiau kaip du žmonės nežinotų. Po

kokį vieną kitą bosą galima esą palikti ir Orle, ir Zabluduve. Tai turįs būti geriausias vynas, kad visus viliotų. Jis turįs būti stipriai užnuodytas, kad, jo įgėrusi, „visa vyresnybė padvėstų. Tada ir kareiviai išbėgios“. To reikią nuolankiai klausyti ir labai slaptai veikti, o visus, kurie apie užkastą vyną žinosią, reikią tuojau pas jį pasiųsti, nes galį patys išsikasti arba kitiems pasakyti[1249].

Kartu siunčiamame laiške J. Mieženskis B. Radvilai rašė, kad, kaip gauną žinių, susikonfederavusi kariuomenė einanti į Palenkę, o toliau norinti eiti pas karalių. Pakeliui ji viską plėšianti ir naikinanti, tad ir Boguslavui reikią pasisaugoti. Jam patariąs vykti į Prūsus. Jis taip pat savo daiktus ten siunčiąs ir prašąs Boguslavo globos. Visų kariuomenės atpuolimo priežasčių neminėsiąs, tačiau bene didžiausias kaltininkas esąs V. Gosevskis, kuris jau prie Vilniaus visus agitavęs neiti už Neries, bet geriau eiti į Gardiną, o paskui pas karalių. Atsitraukiant jo pulkas (vadovaujamas K. Chvalibogo Žeromskio) likęs anoje pusėje tyčia, o Žemaičių seniūno J. K. Glebavičiaus pulkas likęs pripuolamai. Jie grįžti nenorėję ir V. Gosevskis jų atkviesti nebegalėjęs, nors švedų karaliaus protekcijos priėmimo aktą ir pasirašęs. Jeigu B. Radvilai pasisektų nors dalį tų atpuolėlių sugrąžinti, būtų labai gerai, nes prisibijąs, kad švedai, pajutę jų silpnumą, galį pradėti nebesiskaityti. Ypač esą blogai, kad konfederatai privilioję ir vedasi į Palenkę etmono husarų vėliavą. Pirmiausia reikia pasirūpinti ją sugrąžinti[1250].

Tuo tarpu J. Radvila prašė G. A. Lewenhauptą atvykti pačiam į Kėdainius arba prisiųsti nors porą pulkų kavalerijos, o M. G. De la Gardžiui primygtinai įrodinėjo reikalą kuo greičiausiai atvykti į Lietuvą su visa kariuomene. Tą pačią rugpjūčio 26 d. jis rašo M. G. De la Gardžiui, kad dabar pradėti derybas dėl švedų kariuomenės aprūpinimo esą nepatogu, nes iškilę kliūčių. Be abejo, čia jis turėjo galvoje kariuomenės atskilimą, dar neaiškias V. Gosevskio intrigas ir murmesį kai kurių bajorų tarpe. Tos kliūtys atsiradę dėl užvilkinto švedų kariuomenės atvykimo. Jei ji būtų anksčiau atvykusi, esą visi būtų pasijutę saugiau nuo Maskvos. Ir dabar esą svarbiausia išgauti nors trumpas paliaubas su ja. Tada būsią lengviau patraukti švedų pusėn ne tik visą čionykštę, bet ir kitų sričių bajoriją. Be to, greito švedų kariuomenės atvykimo reikalaująs ir maištą

[1249] Abu šitie laiškai, žinoma, galėjo būti ir sufabrikuoti[a], tačiau B. Radvilai adresuotame laiške daugelis dalykų yra neabejotinai tikri, nes paremiami ir kitų šaltinių. Greičiausiai tai paprastas išerzinto ir pusiausvyros netekusio žmogaus balsas. Tačiau adresatų laiškai bus nepasiekę, nes jų būta plačiai žinomų. Jų nuorašai bus patekę ir švedams, žr. *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 12. Visi jie išspausdinti: *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, p. 764–768. Laišką Boguslavui, tik be prierašo ir priedo, yra išspausdinęs: E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 387–388. Šį prierašą ir laišką Harasimovičiui cituoja, be to, dar: B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski*.

[1250] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 400–401.

pakėlusios kariuomenės suvaldymo reikalas. Jai sulaikyti tesąs vienas būdas, būtent sujungtomis jo ir švedų pajėgomis užstoti jai kelią ir arba priversti grįžti stovyklon, arba paimti nelaisvėn ir reikiamai nubausti. Pėstininkų jis turėjęs ne 4 pulkus, kaip buvę pranešta M. G. De la Gardžiui, bet vos vieną, turintį 600 karių, bet dar neseniai susamdytą ir prastai apmokytą. Jis stovįs Šiauliuose. Jis taip pat keliąs maištą. Pulkininkui leitenantui Eberchardui Putkameriui esą pavesta jį atvesti į vyriausią stovyklą, o jei jam nepasiseksią, tai, padedamas švedų pulką pulsiąs[1251]. Dar nesulaukęs atsakymo į šitą laišką, rugpjūčio 28 d. J. Radvila pasiuntė pas M. G. De la Gardį jo paties agentą M. Horstą. Jo uždavinys buvo pakalbėti su M. G. De la Gardžiu žodžiu[1252]. Apie ką būtent turėjo kalbėtis, nesunku atspėti. Rugsėjo 4 d. jam duotajame M. G. De la Gardžio atsakyme vėl pirmiausia kalbama apie švedų kariuomenės atvykimą ir maištą keliančios J. Radvilos kariuomenės suvaldymą. Esą ir jis sutinkąs, kad geriausia būtų, jei švedų kariuomenė tuojau galėtų žygiuoti, tačiau būsią tiksliausia palaukti, kol jis susirinksiąs visas pajėgas. Kaip sužinojęs, iš M. Horsto, J. Radvilos kariuomenės maištas esąs labai pavojingas, tad prašąs tuo reikalu susižinoti su G. A. Lewenhauptu. Be to, reikią pagalvoti, ar nevertėtų savo stovyklą perkelti kur nors arčiau prie G. A. Lewenhaupto kariuomenės, kuri esanti visų švedų pajėgų tik avangardas[1253]. Prieš keletą dienų M. G. De la Gardie rašė karaliui, kad prie V. Gosevskio kariuomenės prisidėję 6 J. Radvilos vėliavos ir kad jų maištas gresiąs rimtomis komplikacijomis, nes taip pat svyruojanti dalis bajorijos ir reikią bijoti, kad maištas nesiplėstų. Labiausiai prieš švedus agituojanti dvasininkija, kuri esą bemeilytų geriau pasiduoti Maskvai. Dėl to tai jis, pasitaręs su savo bendradarbiais bei su čia tebesančiu G. Bielke, davęs generalinį privilegijų patvirtinimo aktą, ir nutarę kaip galima greičiau į J. Radvilos stovyklą pasiųsti B. Skyttę. Jis pats su visa kariuomene negalįs žygiuoti į Lietuvą, nes dar negavęs jokio atsakymo nei iš caro, nei iš jo generolų, nors pasiuntinys jau prieš 20 d. esąs išsiųstas[1254]. Šitoks vilkinimas karaliui labai nepatiko ir M. G. De la Gardie netrukus gavo priekaištų pilną laišką. Esą jis lenkus suvaldąs, tačiau jam esą svarbu turėti laisvas rankas Lietuvoje bei Livonijoje. Tad G. Bielkė turįs kuo greičiausiai vykti pas carą, o M. G. De la Gardie turįs tuojau užimti Maskvos kariuomenės neužimtąsias sritis ir sustoti Kaune. Be to, jam prikišo, kad dar nieko nepranešęs apie Lietuvos ir Piltenės pasidavimą. Esą

[1251] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I. Plg. G. A. Lewenhaupto 1655 VIII 27 laišką M. G. De la Gardžiui, ten pat.

[1252] Ten pat.

[1253] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1254] 1655 VII 31 pranešimas, *RA*, *Livonica*, fol. 77; konceptas: *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

nuostabu, kad tą sužinojęs iš pašalinių šaltinių. Rugsėjo 6 d. laiške M. G. De la Gardie aiškinosi, kad pranešimus seniai išsiuntęs. Jie būsią kely užtrukę. G. Bielke Rygoje užtrukęs dėl to, kad caras šiuo momentu esąs Vilniuje, tad į Maskvą vykti atrodę netikslu. Jie pasiuntę laiškus, prašydami, kad jis delegaciją priimtų stovykloje, tačiau negavę jokio atsakymo. Pskovo vaivada pranešęs, kad esąs pasiruošęs delegaciją priimti, tad po keleto dienų ji išvyksianti ten, nors esą carą lengviausia būtų pasiekti per Biržus vykstant į Vilnių. Į Lietuvą žygiuoti jis negalėjęs dėl to, kad vis negalėjęs sutraukti visos kariuomenės (ir dabar mobilizuotieji riteriai esą atėję tik iš Livonijos, o iš Estijos ir Ingrijos dar nesą), bet svarbiausia, kad nesą nieko tikro dėl Maskvos. Lietuvai pasaulietines ir dvasines privilegijas jis patvirtinęs laikinai, iki galutinio karaliaus sprendimo. Jei tose sąlygose esą dalykų, kurie karaliui galį nepatikti, tai reikia priskirti vietos bei momento sąlygoms. Jo nuomone, esą tiksliau bent kiek nusileisti negu mušti per galvą ir stumti bajoriją į caro glėbį. Svarbiausia, lietuviai derybose nebuvę vieningi. Tačiau tie, kurie norėję pasiduoti, likę ištikimi. Maištą pakėlusi tik V. Gosevskio kariuomenė. Jai suvaldyti J. Radvila prašęs 2 000 raitelių paramos. Jis pasirūpinsiąs tą reikalą tuojau sutvarkyti. Švedų bičiuliai J. Radvilos kariuomenėje būsią sutvirtinti, švedai įgausią daugiau pasitikėjimo, o visi priešai turėsią nutilti. Jis pats rytoj iš Rygos išvyksiąs į Nemunėlio Radviliškį, o vėliau su ja į Pasvalį ir rūpinsiąsis patraukti savo komandon visą J. Radvilos kariuomenę[1255].

Į J. Radvilos prašymus skubiai žygiuoti gelbėti Kauno ir padėti prieš maištininkus ir M. G. De la Gardie, ir G. A. Lewenhauptas visada atsakydavo pažadais, tačiau patys tarp savęs susirašinėjo vienas kitą įtikinėdami, kad toliau žygiuoti pavojinga, ruošėsi iš visos bylos išjungti net patį J. Radvilą (atimti iš jo kariuomenę) ir pagalbos nesiuntė. G. A. Lewenhauptas J. Radvilai atvykti pagalbon su 2 000 raitelių pirmą kartą pažadėjo dar rugpjūčio 27 d. Jis gal iš tikrųjų būtų netrukus nuvykęs, tačiau tuo tarpu M. G. De la Gardie pranešė netrukus pats atvyksiąs su visa kariuomene į Nemunėlio Radviliškį, tad jis pradėjo laukti. Esą neturįs kam palikti komandą čia liekančios kariuomenės. Amžinas vilkintojas M. G. De la Gardie vis dėlto negreit atvyko. Jam vis atsirasdavo naujų reikalų bei visokių kliūčių. Kaip minėta, ir karaliui jis rašė iš Rygos išvyksiąs rugsėjo 7 d., tačiau tą pat dieną, duodamas atsakymą J. Radvilos pasiuntiniui Vilhelmui Korfui, jis rašė, kad keletą dienų dar užtruksiąs. Esą reikėsią sutvarkyti jo per V. Korfą pareikštus pageidavimus. Greičiausiai tai bus buvęs paprastas atsikalbinėjimas

[1255] *RA, Livonica*, fol. 77.

ir iš Rygos jis išvyko vos rugsėjo 11 d.[1256] Tuo tarpu G. A. Lewenhauptas savo stovyklą iš Nemunėlio Radviliškio perkėlė (rugsėjo 10 d.) į Pasvalį. Kaip minėta, J. Radvilai skundžiantis dėl naikinamų jo dvarų bei dėl sunkių jo valstiečiams uždedamų naštų, į čia jau senokai buvo nutarta persikelti, tačiau G. A. Lewenhauptas vis norėjo įsitikinti, ar rasianti ten kariuomenė patogumų. Jis vis žadėjo ištirti ir rugsėjo 3 d. jau pranešė M. G. De la Gardžiui, kad Pasvaly esą galima būtų net žiemoti. Persikelti jis pavėlavo tik dėl nuolatinių M. G. De la Gardžio pažadų diena iš dienos atvykti. Pagaliau vis dėlto persikėlė nebesulaukęs.

M. G. De la Gardie į Pasvalį atvyko rugsėjo 12 d. Tada G. A. Lewenhauptas su 2 000 raitelių išvyko į Kėdainius, kur tuo metu buvo pašaukta susirinkti Maskvos neužimtųjų sričių bajorija. Tačiau jis čia ilgai neužtruko. Deryboms vesti buvo prisiųstas specialus Karolio X Gustavo skirtasis įgaliotinis, M. G. De la Gardžio bendradarbis B. Skytte. Kėdainiuose G. A. Lewenhauptui, matyt, nebuvo ką veikti. Susikonfederavusi kariuomenė jau buvo palei Gardiną, jos nebepavysi. Kėdainiuose trūkę pašaro, tad rugsėjo 26 d. jis grįžo atgal į Pasvalį[1257].

Kėdainiuose santykiai vis aštrėjo ir aštrėjo. Daugiausia nerimo kėlė maištaujanti kariuomenė. J. Radvila vis dar svajojo su švedų kariuomenės parama ją susigrąžinsiąs, tačiau žadamosios paramos negalėjo sulaukti. Tuo tarpu rugpjūčio paskutinėmis dienomis į Kėdainius atvyko caro pasiuntinys V. Licharevas, oficialiai vykęs J. Čerkaskio pasiuntinio titulu. Zonduodamas dirvą, jis pirmiausia pareiškė protestą, kam J. Radvila rašąsis Švedų karaliaus bei Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos etmonu ir Vilniaus vaivada. Lietuva ir Vilnius niekad nepriklausę Švedų karaliui. Visa tai priklausę Lenkų karaliui, bet dabar jau priklausą carui. J. Radvila Švedų karaliui dovanojęs svetimus (atseit caro) kraštus bei miestus. Esą jeigu jis norįs būti Vilniaus vaivada, turįs prašyti caro malonės, o jis suteiksiąs ir vaivadystę ir etmonystę, be to, garantuosiąs tikybinę laisvę ir grąžinsiąs visus dvarus. Į šį kvietimą J. Radvila atsakė, kad jis iš tikrųjų norėjęs pasiduoti carui, tačiau jo pasiuntinių pas carą nepraleidę. Karalius pagalbos nedavęs, caro kariuomenė viską naikinusi, tad jam nieko kito nelikę, kaip pasiduoti Švedų karaliui.

[1256] Žr. G. A. Lewenhaupto laiškus M. G. De la Gardžiui VIII 27, IX 1, IX 3, IX 8, IX 9, IX 10, *RA, De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I; M. G. De la Gardžio 1655 IX 4, IX 7 laiškus J. Radvilai, ten pat, Ser. A. I; jo 1655 IX 11 pranešimas karaliui iš Bauskės, *RA, Livonica*, fol. 77); G. Liubenieckio 1655 IX 2 laiškas M. G. De la Gardžiui, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1257] M. G. De la Gardžio pranešimas karaliui 1655 IX 28, *RA, Livonica*, fol. 77; jo tos pat dienos laiškas G. Hornui, *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 172; G. A. Lewenhaupto 1655 IX l5, 1655 IX 16 laiškai M. G. De la Gardžiui iš Kėdainių, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

Dabar ką nors padaryti jau esą negalima, nes visi pakrikę ir nesą sutarimo[1258]. Tuo būdu jo atsakymas jokių vilčių nedavė. Čia jokių perspektyvų nesimatė, tad jis tebesilaikė senojo savo plano atskirti nuo Maskvos kazokus ir toliau tebekalbino tuo reikalu I. Zolotarenką. M. G. De la Gardžio nerimas dėl jo atsakymo V. Licharevui neturėjo pagrindo[1259].

Tuo tarpu V. Gosevskis dabar sumojo, kad caro baimė įsivelti į karą su švedais gali būti išnaudota plačioms politinėms kombinacijoms, kuriose pirmasis vaidmuo jam tektų. Dėl to tai jis užmezgė su V. Licharevu slaptus ryšius, pasisiūlydamas tarpininku tarp caro ir Jono Kazimiero bei Respublikos. Esą švedai jau pasiruošę Maskvą pulti. Kadangi tada taip pat pulsią ir lietuviai bei lenkai, tai Maskva negalėsianti atsilaikyti. Būsią geriausia, jei caras padarysiąs taiką. Tokiu atveju Jonas Kazimieras jam paliksiąs kai kuriuos kraštus. Taiką reikią tuojau daryti, nes užvilkinus Karolis X Gustavas galįs pasidaryti visos Lenkijos ir Lietuvos valdovu ir tada, kaip esą garantuota J. Radvilos padarytoje sutarty, jis atimsiąs iš Maskvos visus jos nukariavimus. Lietuvai esą taip pat tiktų geriau susidėti su Maskva negu su Švedais. Buvo sutarta, kad šiuo reikalu V. Gosevskis pasiųs pas carą savo atstovą. Kad J. Radvilai nekiltų kokio įtarimo, plano smulkmenas su V. Licharevu V. Gosevskis aptarė jau ne pats, bet per savo pusėn patrauktą Ašmenos seniūną A. M. Sakavičių, lig tol buvusį Radvilų žmogų[1260]. Tuo pat metu jis susižinojo su susikonfederavusia kariuomene ir kurstė kai kurias čia esančias dalis, o seną savo agentą S. P. Medekšą įpareigojo vykti į Vilnių pas carą. Svarbiausia buvo gauti Lietuvos luomų pasidavimo švedams ir M. G. De la Gardžio duotuosius dokumentus. Pagaliau juos gavus buvo galima išvykti. V. Licharevas ir S. P. Medekša iš Kėdainių išvyko rugsėjo 8 d. Vandžiogaloje S. P. Medekša palaukė V. Licharevo ir, kaip buvo sutarta, sakėsi vykstąs į caro stovyklą neva išpirkti nelaisvėn patekusio brolio. Nieko neįtardamas V. Licharevą lydįs J. Radvilos paskirtas palydovas Stanislovas Orda jo prašymui vykti kartu nesipriešino, o V. Licharevas, žinoma, labai maloniai priėmė. Pagal V. Gosevskio planą, kol S. P. Medekša derėsis su caro bajorais, jis pats turėjo išvykti iš

[1258] S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1688.

[1259] Žr. M. G. De la Gardžio 1655 IX 4 laišką J. Radvilai, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I; jo 1655 IX 6 pranešimas karaliui, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1260] Ir Ašmenos seniūniją jis buvo gavęs iš B. Radvilos, žr. B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski,* p. 19. Šitas jo pasitarnavimas V. Gosevskiui, matyt, liko nežinomas. Jis ir toliau buvo laikomas švedų šalininku. 1655 X 22 M. G. De la Gardie jam net dovanojo Seinų girininkiją ir Skirsnemunės tenutą. Žr. du apdovanotųjų sąrašus, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I. Tačiau netrukus jis atsimetė ir 1656 m. pradžioje kažkoks Jonas Pakošas jau prašė jo paliktos Skirsnemunės, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13. Vėliau jis buvo Lietuvos iždo administratoriumi ir Smolensko vaivada.

Kėdainių, nuvykti pas susikonfederavusią kariuomenę ir su ja laukti S. P. Medekšos su atsakymu Gardine arba Augustave. Tačiau planas nepasisekė.

Tą pačią dieną, kai išvažiavo V. Licharevas su S. P. Medekša, pasklidus žiniai, kad V. Gosevskis ruošiasi taip pat išvykti, J. Radvilos įsakytas S. A. Komarovskis apstatė pėstininkais jo stovyklą ir visos kariuomenės vardu pareiškė jam, kaip iždininkui, išvykti neleisią, nes kariuomenė dar negavusi algų[1261]. Tuo būdu jam teko likti Kėdainiuose. Jo pasiuntinys S. P. Medekša rugsėjo mėn. 12 d. buvo priimtas caro bajorų, o 15 d., gavęs palankų atsakymą, kartu su caro pasiuntiniu Fiodoru Rtiščevu išvyko ieškoti V. Gosevskio. Tačiau anapus Gardino vietoj jo rado tik K. Ch. Žeromskį su savo draugais bei susikonfederavusią kariuomenę. Pasitarus su čia sutiktais kariuomenės bei pavietų bajorijos vadais, F. Rtiščevas buvo nugabentas į Brastą pas Vitebsko vaivadą[1262], o Kėdainiuose tuo tarpu buvo ruošiamasi deryboms dėl švedų kariuomenės aprūpinimo ir naujo Lietuvos pasidavimo akto.

3. Spalio 20 d. sutartis

Rugpjūčio 17 d. aktas visko neišsprendė. Tai buvo pripuolamai į vieną vietą susibūrusių bajorų ir kariuomenės pasidavimas Karolio X Gustavo globai. Visos valstybės likimo jie nesprendė, nors kai kuriuos su tuo susijusius klausimus ir aptarė. Pagal tą aktą visos valstybės vardu turėjo kalbėti būsimasis bajorijos suvažiavimas, kurį J. Radvila buvo siūlęs apvainikuoti konfederacija ir seimu Vilniuje. Kažkokius pasitarimus, atseit taip pat suvažiavimą, suponavo ano akto trečias §, kuriuo buvo pasižadėta susitarti dėl švedų kariuomenės aprūpinimo. Taigi derybos turėjo prasidėti, o M. G. De la Gardie su savo bendradarbiais ta proga tikėjosi ne tik pakeisti jiems nepriimtinus rugpjūčio 17 d. akto nuostatus, bet ir visą valdžią bei kariuomenę paimti į savo rankas. Rugpjūčio 20 d.

[1261] Viską nupasakoja S. P. Medekša (S *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 15–17). Iš jo pasakojimo išeina, kad V. Gosevskį palaikanti kariuomenė taip pat buvo pasiruošusi išvykti. Sužinojusi apie jo areštą ji patraukusi į Veliuoną, kur J. Radvila buvęs pasiuntęs keletą šimtų raitelių, tačiau pulti jie nedrįsę, nes jų buvę mažiau. Švediškieji šaltiniai kalba apie ankstesnį kariuomenės dalies atskilimą ir pasakoja, kad ji išplėšusi Kauną, žr. 1655 VIII 31 M. G. De la Gardžio pranešimą karaliui, *RA, Livonica*, fol. 77. Be to, mes žinome, kad už Nemuno tebebuvo nuo Vilniaus pasitraukusi kariuomenės dalis. Tuo būdu išeitų, kad kariuomenė buvo atpuolusi net trimis atvejais. Tačiau čia greičiausiai daug kas supainiota. J. Radvilą iš tikro bus palikusi taip pat dalis kariuomenės, buvusios Kėdainiuose arba jų apylinkėse, tačiau kiek tokių dalių buvo ir kada jos pasišalino, pakankamų šaltinių neturime.

[1262] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 18–26.

atvykus į Rygą antrajam Karolio X Gustavo įgaliotiniui, legatui B. Skyttei, [rugpjūčio] 31 d. pranešime karaliui M. G. De la Gardie ir B. Skytte savo planus šitaip nupasakoja. Kadangi dalis Lietuvos kariuomenės bei bajorijos atpuolę arba svyruoja, tad pirmiausia nutarę paskelbti generalinį krašto teisių bei privilegijų patvirtinimo diplomą. B. Skytte kaip galima greičiau vyksiąs į Lietuvos kariuomenės stovyklą, kur rūpinsiąsis išspręsti skundus ir visus nuraminti bei patraukti švedų pusėn. Kadangi lietuviai esą labai susiskaldę, tad jis rūpinsiąsis visus suburti savo karaliaus tarnybai. Visą esamą samdytąją kariuomenę jis trauksiąs M. G. De la Gardžio ir savo tiesioginėn komandon. Mobilizuotąją bajoriją, kaip tik būsią įsitikinta, kad Maskva švedų nepulsianti, paleisią namo, nes minios tik kliudą. Kariuomenėn imsią tik pačius tinkamiausius. Tuo būdu B. Skytte, būdamas J. Radvilos stovykloje, rūpinsiąsis kariuomenės verbavimu, garantuosiąs svarbiausiąsias pilis ir saugosiąs, kad lietuviai neužkabintų Maskvos. Tuo tarpu M. G. De la Gardie netrukus vyksiąs į G. A. Lewenhaupto stovyklą Nemunėlio Radviliškyje, iš kur, jei būsią saugu nuo Maskvos, žygiuosiąs į Kauną, kur G. A. Lewenhauptui jau esą įsakyta pasiųsti 100 karių. Nuo Kauno manąs žygiuoti į Gardiną, tačiau kaip tai būsią galima įvykdyti, pamatysią vėliau. Dabar didžiausias jų rūpestis, ką atsakysią caras ir jo generolas, pas kuriuos vertėjas Renninghas esąs pasiųstas jau prieš 20 d., bet dar nesą jokių žinių[1263].

Šituo metu jau buvo tariamasi su J. Radvila dėl visos bajorijos sušaukimo, tačiau B. Skytte tuojau vykti į Kėdainius dar negalėjo. Jiems taip pat buvo labai svarbi Kuršo kunigaikščio Jokūbo pozicija, kuris visomis jėgomis stengėsi išgauti neutralumo pripažinimą, o švedai siekė priversti jį pasidaryti Karolio X Gustavo vasalu. Kaip tik šituo metu į Rygą buvo atvykęs Jokūbo atstovas baronas Mislingas, su kuriuo buvo sutarta, kad į Mintaują derėtis su pačiu kunigaikščiu atvyksiąs B. Skytte. Kaip tame pačiame pranešime rašoma, jis savo tikslu laikė priversti Jokūbą pasiduoti, nes kitaip esą niekad nebūsią garantijų, kad jis nepasiduosiąs kam nors kitam. Faktiškai jis jau esąs globojamas ir saugomas, tad reikią tą tik juridiškai sutvarkyti. Rugsėjo 11 d. B. Skytte iš Mintaujos grįžo nieko nepešęs[1264]. Derybos su Jokūbu dar ilgai užtruko ir vis be vaisių, kol pagaliau 1658 m. jis buvo suimtas, o Kuršas jėga pavergtas[1265].

[1263] *RA*, *Livonica*, fol. 77. To paties pranešimo konceptas, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1264] Žr. M. G. De la Gardžio tos dienos pranešimą karaliui, *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1265] Žr. S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 98–100. Be to plg. W. Eckert, *Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus. Ein Beitrag zur Staats- u. Wirtschaftspolitik Herzog Jakobs von Kurland* (*1642–1682*), Riga, 1927; J. Juškevičs, *Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē*, Riga, 1931.

Minėtajame M. G. De la Gardžio ir B. Skyttės rugpjūčio 31 d. pranešime karaliui buvo rašoma, kad B. Skytte, nuvykęs į Lietuvą, tarp kitko, rūpinsiąsis išaiškinti bajorijos skundus dėl švedų kariuomenės elgesio. Iš tikro tuo metu švedų karių, be G. A. Lewenhaupto stovyklos, tebuvo tik Šventojoje, Breslaujoje ir keletas būrelių Nevėžio pakrantėse. Kai kur jų elgtasi labai nedraugiškai. Nuskriaustieji bajorai, žinoma, skundėsi J. Radvilai, jį laikė savo nelaimių kaltininku. Dėl to rugsėjo pirmosiomis dienomis savo laiške M. G. De la Gardžiui jis primena keletą faktų ir prašo reikalą sutvarkyti. Esą jis daug dirbęs rūpindamasis viską gerai sutvarkyti, tačiau pasitaiką visuomenę labai atšaldančių reiškinių. Štai dabar jam esą pranešta, kad švedų kariuomenės būrys užpuolęs žymaus bajoro bei krašto urėdo, Žemaičių pakamario Aleksandro Radziminsko dvarą ir privertęs jį pasirašyti raštą, pasižadėjimą tam tikru laiku sumokėti 15 000 auksinų. Jei tos sumos nesumokėtų, jam gresiąs naujas užpuolimas, turto sunaikinimas ir nelaisvė. Didindama savo žiaurybių skaičių, ta pati kariuomenė suėmusi ir išvežusi į Palangą ir moteris, būtent Lietuvos kuchmistro našlę, Palangos seniūn[ien]ę Vainienę, Polocko pakamario našlę Korsakienę ir Bilevičienę. Plačiau apie tai esą rašoma M. Horstui įteiktajame originaliame pranešime. Girdi, galima suprasti, kokį įspūdį toks kariuomenės elgesys padarysiąs tiems, kurie jau sutikę švedų karaliaus protekcijai pasiduoti. Tad jis labai prašąs, kad kaltininkai būtų nubausti, o neteisėti reikalavimai, kaip padaryti be M. G. De la Gardžio žinios, panaikinti. Jis visiems aiškinąs, kad visa tai esą paprastos savivalės reiškiniai, kad M. G. De la Gardie apie tai dar nieko nežinąs, ir esą labai svarbu visiems parodyti, kad iš tikrųjų taip yra. Toliau jis prašo kariuomenės aprūpinimą taip sutvarkyti, kad ji maistą imtų tik iš tų dvarų, kuriuos jis, kaip etmonas, nurodysiąs. Jo universalais turį būti paskirtos kariuomenei stovyklos ir reikalautino maisto bei pašaro kiekis. Tą reikią kuo greičiausiai sutvarkyti, nes kitaip negalima būsią nuraminti visuomenės bei pasiekti susitarimo. Kraštas esąs jau labai sunaikintas, nes pakraščiais dar pasirodą plėšikaujantieji Maskvos būriai. Net ir jo paties dvarai, ne tik Biržų kunigaikštijoje, bet ir Žemaičiuose esą apkraunami naštomis ir naikinami. Kaip švedų kariuomenės vadai spaudžią, būsią matyti iš priedų. Pats M. G. De la Gardie su G. Liubenieckiu padarytąja sutartimi įsipareigojęs duoti pagalbos ir apsaugoti jo dvarus, tad primygtinai prašąs, kad neliečiami būtų visi jo dvarai, o ypač tie, kurie esą užrašyti žmonai[1266].

[1266] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I. Laiškas be datos. Jo pradžioje jau M. G. De la Gardžio kanceliarijoje prirašyta „Exhibita d. 29 Augusti A. 1655 in itinere“, atseit atsakyta 1655 VIII 29 (IX 8).

Taigi naujų derybų išvakarėse švedų kariuomenė Žemaičiuose elgėsi lyg užkariautame priešų krašte. J. Radvilos minimajai Vainienei pulkininkas M. Schultzas rugsėjo 2 d. rašė reikalaudamas prisiekti ištikimybę švedų karaliui. Reikią suprasti, kad kariuomenė čia esanti pasiųsta ne vištų žudyti, ir per 8 arba 10 dienų be jokių atsikalbinėjimų reikią pristatyti jam 12 000 talerių arba 36 000 auksinų. Jei neprisieksianti ir nesumokėsianti reikalaujamų pinigų, sulauksianti karinės egzekucijos. Jis esą norėtų, kad to nereikėtų griebtis[1267]. Nei apie Vainienę, nei apie kitus J. Radvilos minimus asmenis mes jokių žinių neturime, tačiau, matyt, jie bus vengę pasirašyti M. G. De la Gardžio paskelbtąsias sąlygas, o M. Schultzas elgėsi taip, kaip jam buvo įsakyta, būtent, nenorinčius pasiduoti traktavo kaip priešus. J. Radvilos prašomas tam pasipiktinimui užkirsti kelią, M. G. De la Gardie atsiliepė universalu, kuris betgi nieko neišsprendė. Esą jis jau anksčiau visai kariuomenei buvęs įsakęs pasiduodančių karaliaus globai bei jų dvarų ne tik neliesti, bet dar globoti. Dabar gaunąs žinių, kad kai kurios kariuomenės dalys vis dėlto plėšią ir naikiną žemaičių bajorų bei jų valdinių turtą ir juos pačius visaip varginą, tad pakartotinai įsakąs su visais, kurie jau esą pasidavę arba per 1 savaitę pasiduosią, elgtis švelniai. Visi sauvaliautojai būsią smarkiai baudžiami. Tačiau čia pats jis prideda pastabą, kad kadangi dalį savo kariuomenės buvęs priverstas pasiųsti į Lietuvą, tad kol būsią susitarta su visais Lietuvos luomais, maistu ja turinti aprūpinti bajorija tų sričių, kuriose ji stovėsianti. Kariuomenei esant aprūpintai, drausmė būsianti išlaikyta[1268]. Taigi M. G. De la Gardie ne tik nė nemanė prileisti J. Radvilos prie savo kariuomenės, bet ir bajorų bei jų dvarų saugumą garantavo tik sąlyginai. Kariuomenei buvo paliktos laisvos rankos. Matyt, tuo būdu buvo norima priversti bajoriją pasidaryti nuolankesne. Tą pačią dieną M. G. De la Gardie paskelbė ir atsišaukimą į bajoriją. Esamoje situacijoje jie esą greičiau galėję tikėtis jo karaliaus kariuomenės puolimo, bet ne malonės. Jis tam tikromis sąlygomis priėmęs Lietuvos luomus karaliaus globon, garantuodamas visas luomines ir religinę laisvę, tačiau dabar patyręs, kad apsirikęs, nes vieni iš jų palikę J. Radvilos stovyklą, kiti nutarę žygiuoti pas karalių Joną Kazimierą, o treti blaškąsi persimesdami tai į vieną, tai į kitą pusę. Dėl jų pačių saugumo visa tai ilgiau nebegalį būti pakenčiama. Negalima esą leisti piktnaudoti jo tolerancijos ir karaliaus nuolaidumo. Tad norėdamas pašalinti visus nežabotus priešingumus, jis nutaręs paraginti Lietuvos luomus, kurie ištikimybės švedų karaliui dar nepareiškę arba pareikštą kuriuo nors būdu pakeitę, kad savo ir saviškių saugumo labui J. Radvilos paskirtu metu

[1267] Ten pat.

[1268] Ten pat, Ser. A. I.

atvyktų į stovyklą, kad iš ten be jo leidimo nepasišalintų ir tolesniu savo užsispyrimu paskutinių karaliaus priemonių neprovokuotų. Jis garantuojąs, kad sąlygos būsią išpildytos, garantuojąs taip pat asmens ir turto neliečiamybę, tačiau tie, kurie kviečiami nepasirodysią arba atvykę iš stovyklos vėl išvyksią, būsią laikomi tėvynės priešais, kelias prie kitiems duodamųjų teisių bei neliečiamybės jiems būsiąs uždarytas[1269].

Tuo būdu M. G. De la Gardie šiuo universalu ragino nurimti visus maištaujančius bei murmančius, kvietė visą bajoriją atvykti į J. Radvilos stovyklą pareikšti ištikimybės, tačiau bajorija turėjo būti sukviesta ne vien tam reikalu. Kad ji tokia nuolanki bus, nė jis pats netikėjo. Ją sušaukus, reikėjo vesti tolimesnes derybas dėl pasidavimo sąlygų bei dėl švedų kariuomenės aprūpinimo. Kaip jau minėta, buvo nutarta, kad į Kėdainius tuo reikalu vyks B. Skytte. Rugsėjo 11 d. grįžęs iš Mintaujos, B. Skytte kartu su M. G. De la Gardžiu bus atvykęs į Pasvalį ir tuojau vyko toliau į Kėdainius, kur tuo metu buvo ir G. A. Lewenhauptas. Jam atvykus, bajorija jau buvo susirinkusi, tad ją šaukiančius universalus J. Radvila bus paskelbęs maždaug tuo pačiu metu, kada buvo paskelbti ir M. G. De la Gardžio minėtieji universalai (rugsėjo 7 d.)[1270]. Kada bajorija susirinko, sunku tiksliai pasakyti. Ji bus susirinkusi apie rugsėjo vidurį, Kėdainiuose tebesant G. A. Lewenhauptui ir atskubėjus B. Skyttei. [Rugsėjo] 18 d. M. G. De la Gardie iš Pasvalio rašo J. Radvilai, sveikindamas jį su pasisekimais. Esą jis jau pasiekęs to, kad daugumas bajorijos netrukus *(proximis diebus)* prisieksianti švedų karaliui ištikimybę ir paklusnumą. Dėl svarbių priežasčių jis norįs tose iškilmėse dalyvauti, tad prašydamas iškilmes atidėti iki jo atvykimo turbūt labai neapsunkinsiąs. Kitu tos pačios dienos laišku J. Mieženskiui, pareiškęs keletą komplimentų J. Radvilai (jo išmintis prie to privedusi ir po Dievo jis esąs daugiausia nusipelnęs), M. G. De la Gardie prašė

[1269] Ten pat. Rašto konceptas nedatuotas, tačiau ant jo lauko kažkieno užrašyta „rugpjūčio 28 d.“, t. y. rugsėjo 7 d.

[1270] Žemaičiuose bajorų mobilizacija karaliaus universalu buvo paskelbta dar 1655 V 20, Ž. *pil.* 131, l. 178, 179. 1655 VIII 5 Žemaičių seimelis, vadovaujamas savo kašteliono, nors ir nesulaukęs trečiosios karaliaus krivūlės, bet, „turėdamas karštus J. M. Vilniaus vaivados bei etmono universalus“ bei matydamas priešą prie pat sostinės, nutarė tuojau ruoštis į karą. Kadangi jų vėliavininkas Jonas Sebastijonas Kenstartas dėl ligos ar priešo atskirtas, neatvykęs, tai tam žygiui vėliavininku skirią Didžiųjų Dirvėnų tijūną Joną Gruževskį. 1655 VIII 24 jis turįs nuvykti prie Josvainių ir stovyklą parinkęs tuščiame lauke, laukti visos bajorijos. Ten susirinkusią bajoriją kaštelionas Eustachijus Radzivonovičius Kerdiejus patikrinsiąs. Išsirinkę pulkininkus bei rotmistrus tuojau vyksią į etmono J. Radvilos nurodytą vietą savo seniūno komandon, jei jis neatvyksiąs į patikrinimą. Tuo pat metu ir dvasininkai turį išsiųsti savo būrius, o taip pat nuomininkai bei įkaitų laikytojai. Iš generolų bei šaukūnų (vaznių) prie teismų paliksią tik dalį. Vilniaus miesto pavyzdžiu taip pat turį išsiųsti karius žydai ir škotai. Ar paliksią namie vaiskį, nuspręsią Josvainiuose. Šiaip turį vykti visi. Galįs pasilikti namie tik Žemaičių pakamaris ir Šiauduvos seniūnas A. Radziminskis, kuris pastatęs 10 husarų, *Ž. pil.* 131, Nr. 861, l. 256, 257, originalas. Ar 1655 VIII 24 Žemaičių bajorija buvo susirinkusi prie Josvainių, nežinome. Greičiausiai J. Radvilos universalais ji buvo sulaikyta ir susirinko jau Kėdainiuose.

prikalbėti J. Radvilą, kad jo palauktų. Esą jis ne tik norįs pažinti susirinkusią bajoriją, bet taip pat norįs dalyvauti tame džiaugsmingame akte ir viešai pareikšti J. Radvilai padėką[1271].

Apie šio meto įvykius Kėdainiuose žinių neturime, tačiau M. G. De la Gardžio prašymo tikroji prasmė nesunkiai suvokiama. J. Radvila, be abejo, ir dabar stovėjo už sąlyginį pasidavimą, kaip kad ir rugpjūčio 17 d., o be to, jis stengėsi likti Lietuvoje pirmąja asmenybe, norėjo, kad M. G. De la Gardie bei B. Skytte čia tik per jį teveiktų. Tuo tarpu šiems rūpėjo pakeisti kai kuriuos rugpjūčio 17 d. akto nuostatus, ypač tąjį, kuris skelbė, kad Lietuvos jėgos negali būti panaudotos prieš Joną Kazimierą bei Lenkiją, o be to, jiems rūpėjo čia pasidaryti pilnais šeimininkais, užmegzti tiesioginius ryšius su bajorija, o J. Radvilą palikti net be kariuomenės. Matyt, ne vien dėl šito laiško, bet taip pat Kėdainiuose sėdinčio B. Skyttės pastangomis J. Radvilos sumanytosios iškilmės bei naujo akto pasirašymas buvo atidėtas ir prasidėjo derybos. Jas vedė B. Skytte, o M. G. De la Gardie atvyko vos spalio 10 d. B. Skyttei čia gelbėjo nuolat ten ir atgal važinėjęs M. Horstas, rugsėjo 29 d. atvyko livoniškis valstybės patarėjas Haroldas Igelströmas[1272]. Be jų čia maišėsi nemažai švedų karininkų, o spalio 7 d. B. Skyttei pagalbon buvo prisiųsti du specialūs agentai, būtent tarėjas Livonijoje Paulius Helmensenas ir karaliaus sekretorius Mikalojus Canterhielmas[1273]. Derybos nėjo sklandžiai[1274]. Rugsėjo 18 d. B. Skytte iš Kėdainių rašo M. G. De la Gardžiui, kad numatytieji pasitarimai su bajorija tą dieną dar negalėję įvykti, nes žymesnieji ponai dar neatvykę. Be to, jis anksčiau norįs susitarti su J. Radvila dėl derybų tvarkos, bet tą dieną to padaryti buvę negalima, nes po vakarykštės puotos J. Radvila sergąs pagiriom. Tekę viską atidėti rytojaus dienai. Apskritai jis dėl derybų turįs optimistiškų vilčių ir patariąs M. G. De la Gardžiui su kariuomene kuo greičiausiai traukti prie Nemuno. Maskvos kariuomenė dabar tvirtinantis Kaune ir esą būtų gera, jei M. G. De la Gardie parašytų carui, perspėdamas neliesti švedams pasidavusių sričių. Į Kėdainius sekti derybų eigos esąs at-

[1271] Abiejų laiškų konceptai: *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1272] Jam ir M. Horstui tą pat dieną duotųjų įgaliojimų konceptai, ten pat, Nr. 166.

[1273] Ten pat.

[1274] S. Pufendorfas (S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 96) jas aprašo remdamasis retais M. G. De la Gardžio pranešimais karaliui, iš kurių jos, atrodo, buvę gana paprastos. Wł. Konopczyński, K. Lepszy (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 200) remiasi tuo pačiu S. Pufendorfo aprašymu ir, viską suversdami J. Radvilai, sako, kad M. G. De la Gardie jį rėmęs prisiųsdamas vis daugiau ir daugiau kariuomenės. Iš tikrųjų J. Radvilai dabar teko daug kovoti ir su nepalankia bajorija, ir su švedais. Neteisingai jie taip pat sako, kad M. G. De la Gardie įžengti į Lietuvą prašęs karaliaus leidimo.Priešingai, jam tas buvo seniai įsakyta ir teko aiškintis, kodėl taip ilgai nevykdoma.

vykęs ir Brandenburgo kurfiursto atstovas. Lietuvos bajorija taip pat būgštaujanti, kad kurfiurstui netektų Kuršas. Jie esą bemeilytų Kuršą matyti švedų valdomą[1275]. Kitame laiške[1276] B. Skytte pirmiausia pasakoja apie savo pasitarimus su J. Radvila. Jis reikalaująs, kad M. G. De la Gardie su visa kariuomene vyktų prie Nemuno į Veliuoną. Vykti reikią per Raseinius *(Rossan)*, nes tai esąs artimiausias kelias. Delsti esą nebegalima, nes lietuviai pradedą nebepasitikėti švedų pajėgomis. Kalbą, kad iki šiol jie nieko nedarę dėl to, kad turį per mažai pajėgų ir nuo Maskvos neapsiginsią. Pradėję nerimauti ir kai kurios J. Radvilos naujai suverbuotos dalys. Kelios totorių dalys G. A. Lewenhauptui išvykus net pasišalinę. Atvykęs prie Nemuno, esą M. G. De la Gardie ne tik pašalintų Maskvos pavojų, bet taip pat šiuos kraštus atskirtų nuo Lenkijos. Iš čia jau niekas nebegalėtų pasitraukti, tad ir derybos sėkmingiau galėtų eiti. Be to, J. Radvila prašąs dalies švedų kariuomenės. Tada jis galėsiąs lengviau palaikyti drausmę. Tačiau, B. Skyttės nuomone, J. Radvilai ne tik nereikią pavesti naujų dalių, bet ir iš viso jam kariuomenės nepalikti. Ir bajorijos atstovai taip pat bemeiliją kariuomenę matyti M. G. De la Gardžio valdžioje, bet ne J. Radvilos. Be to, J. Radvila skundžiąsis pulkininku M. Schultzu, kuris savo užimtose srityse renkąs mokesčius ir kontribucijas net iš jo dvarų. B. Skytte pažadėjęs jam atlyginti, nes visas pasisekimas priklausąs nuo jo, tad reikią jį palaikyti geroje nuotaikoje. J. Radvila taip pat prašąs, kad M. G. De la Gardie Maskvos kariuomenės vadams apie Lietuvos pasidavimą praneštų smulkiai išvardydamas pasidavusias vietoves, tačiau, B. Skyttės nuomone, reikią būti atsargiems ir tiek dėl sričių, tiek dėl titulų derėtis geruoju. Prieš 14 dienų Maskvos kariuomenė iš Kauno buvo pasitraukusi. Tada švedai pastatę ten savo įgulą, tačiau maskvėnai ją išviję, o vieną leitenantą ir 20 karių paėmę nelaisvėn. Reikią kreiptis pas juos reikalaujant Kauną užleisti švedams.

To paties laiško prieraše (P. S.) B. Skytte rašo, kad J. Radvila M. G. De la Gardžio prašomas kariuomenės dalis sutikęs perleisti. Jis net sutikęs pridėti dar 4 kitas dalis, kurios jam dabar nesą reikalingos. Dėl Karolio X Gustavo pripažinimo didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu sąlygų dar nesą pasiekta jokio susitarimo. Su J. Radvila kalbėjęsis dėl keistinųjų rugpjūčio 17 d. akto §§, ypač dėl to §, kuris Lietuvai leidžiąs nedalyvauti kare su Lenkija. B. Skytte pasiūlęs sudaryti naują aktą, kuriame tokių rezervų nebebūtų įrašyta. J. Radvila tam pritaręs, tačiau pastebėjęs, kad tokio akto parašus reikėtų rinkti be jokių iškilmių. B. Skyttei paklausus, ar toks naujas dokumentas negalėtų būti patvirtintas

[1275] Visi Skyttės laiškai M. G. De la Gardžiui, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. 1. Trijų jų fotokopijos, p. [Pero] Sandbergo[a] padovanotos, yra VDU bibliotekos Rankraščių skyriuje.

[1276] Jis nedatuotas, bet rašytas greičiausiai 1655 IX 19–20, nes jame atsakoma į M. G. De la Gardžio 1665 IX 17, o jo prieraše – į 1655 IX 18 laišką. Fotokopija ten pat.

luomų priesaika, J. Radvila atsakęs, kad ir Lenkijoje ir Lietuvoje piliečių priesaika valdovui esanti neįprastas dalykas. Toliau B. Skytte samprotauja, kad J. Radvilai suteikus prašomą leninio kunigaikščio padėtį (Kuršo kunigaikščio pavyzdžiu) iš jo būtų galima atimti generalisimuso titulą[a]. Po to esą Lietuvos visuomenė suskiltų ir naudojantis „divide et impera"[b] principu, būtų galima paimti savo valdžion visus. J. Radvilos privačius pageidavimus jis tuojau persiusiąs M. G. De la Gardžiui[1277]. Esą būtų geriausia, jei M. G. De la Gardie nors ir su 4 000 karių žygiuotų prie Nemuno. Pasak J. Radvilos, kraštui užimti daug jėgų nereikėsią. B. Radvila esąs savo pilyse su 3 000 karių ir prisijungsiąs prie M. G. De la Gardžio. Turint galvoje švedų pasisekimus Lenkijoje, esą būtų visai natūralu Maskvos kariuomenę priversti pasitraukti iš Lietuvos, carui paliekant tik Smolenską. Nupasakodamas tenykštes veikimo sąlygas, jis prisimena du ten esančius senatorius, būtent Cėsio vaivadą M. Korfą, kuris esąs patikimas, nes to paties tikėjimo[1278], ir V. Gosevskį, kuris esąs jėzuitas ir visai nepatikimas. J. Radvila Lietuvai valdyti siūląs sudaryti atskirą senatorių kolegiją, kuriai būtų pavestos visa karinė ir civilinė valdžia. Jie esą turėtų veikti pagal švedų karaliaus nurodymus, o kartu saugoti ir vietines teises bei įstatymus. B. Skyttės nuomone, prie šitokios senatorių kolegijos esąs būtinas gubernatorius švedas, kuris senatorius kontroliuotų. Paskutinės naujienos esą tokios, kad J. Radvilos pasiuntinys (S. Orda) iš caro grįžęs su manifestu, reikalaujančiu, kad visi, kurie dar nepasidavę švedų karaliui, jam [t.y. carui – *rengėjai R. J., A. R.*] pasiduotų. Be to, nuo to meto, kai jie pranešę apie Lietuvos pasidavimą švedų karaliui, caras pradėjęs rašytis ir didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Kitą savaitę iš Vilniaus caras išvyksiąs į Maskvą. Vilnių ir Kauną jis sustiprinęs. Maskvėnai jau kelis kartus į J. Radvilą ir švedus kreipęsi su grasinimais.

Kaip matome, B. Skyttei rūpi vienintelis dalykas, būtent paimti Lietuvą švedų valdžion, padarant minimum nuolaidų[c]. J. Radvila jam joks bendradarbis. Jo kaip svarbiausio bei įtakingiausio asmens apeiti negalima, tačiau progai pasitaikius jis mielai būtų nuginkluotas. Apie J. Radvilos projektuojamąją Švedijos ir Lietuvos uniją B. Skytte daug galvos nesuka. Jam, kaip ir M. G. De la Gardžiui, svarbu įvykdyti karaliaus pavestą misiją, būtent prijungti jo valdžion šiuos kraštus, o kas bus toliau nesvarbu. Politinio polėkio čia niekur nesimato. Tai šios dienos politikai, kuriems rūpi pajungti

[1277] Matyt, tai turėjo būti nauja mums jau žinomų reikalavimų redakcija.

[1278] Dėl M. Korfo tikėjimo B. Skytte klydo, W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter secundus Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusiue continens*, t. II, p. 64, stebisi, kad prie J. Radvilos prisidėję katalikai, būtent vyskupas P. Parčevskis ir M. Korfas.

Lietuvą savo karaliui palankiausiomis sąlygomis, nepavartojus savo rankose turimųjų pajėgų, kurių menkumą jie patys jaučia. Viskas remiama tik tos dienos situacija, bet neužsimenama apie jokias platesnes politines kombinacijas. Vienintelis jų ramstis sunki Lietuvos būklė ir į padanges keliama jų karaliaus galybė. Jausdami savo turimųjų pajėgų menkumą, jie labiausiai susirūpinę santykiais su Maskva. Kaip minėta, į pranešimą apie Lietuvos pasidavimą M. G. De la Gardie prieš pat B. Skyttės išvykimą į Kėdainius gavo labai neaiškų atsakymą. V. Licharevui iš Kėdainių grįžus su nepalankiu J. Radvilos atsakymu ir su neaiškiais V. Gosevskio planais, caras rugsėjo 13 d. pasiskelbė didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu[1279]. Nuo to meto tarp švedų ir caro generolų ir prasidėjo nesusipratimai dėl titulų, apie ką B. Skytte prisimena jau minėtajame laiške.

Sekančiam, rugsėjo 27 d. laiške B. Skytte rašo M. G. De la Gardžiui, kad J. Radvila pareiškęs norą žygiuoti Užnemunėn, ten sunaikinti maištą pakėlusias kariuomenės dalis, o susitarti dėl pasidavimo sąlygų nuvykti pas patį Karolį X Gustavą. Matyt, jam jau buvo įkyrėję B. Skyttės ir M. G. De la Gardžio atsikalbinėjimai, pridengti stoka įgaliojimų. Galimas dalykas, kad taip jam patarė ir B. Radvila, kuris vėliau pats taip padarė. B. Skyttei šitokia išeitis atrodanti visiškai priimtina. Tuo būdu esą būtų galima nusikratyti J. Radvilos įtaka Lietuvoje ir pasinaudoti jo kariuomene Lenkijoje. Lietuvoje esą būtų galima palikti vos vieną kitą eskadroną, kuris galėtų saugoti sieną kartu su sušaukta bajorija. Derybose dėl Lietuvos pasidavimo sąlygų jau tiek pasiekęs, kad bajorija savo reikalavimo neversti jos kovoti prieš Lenkiją atsisakiusi. Religinės laisvės klausimus sutarę palikti galutinai spręsti karaliui. Toliau derėjęsi dėl Lietuvos luomų teisės dalyvauti elekcijoje dabartinės švedų dinastijos išmirimo atveju ir dėl laidavimo teisių į Lenkijoje esančius Lietuvos bajorų dvarus[1280].

Spalio 2 d. B. Skytte rašo, kad tą pačią dieną su J. Radvila buvęs nuvykęs į Raudondvarį. J. Radvila esąs labai neramus dėl susilpnėjusių jo pozicijų. Jį ir jo artimuosius labai nervinąs B. Skyttės į sutarties tekstą įrašytas §, pagal kurį Lietuvoje aukščiausia valdžia turėsianti priklausyti karaliaus skirtajam asmeniui. B. Skytte prašęs, kad J. Radvila savo pageidavimus pareikštų raštu. Tas sutikęs. Žemaičių vyskupas ir kiti žemaičiai su J. Radvila esą labai bloguose santykiuose. B. Skyttei jie pareiškę, kad jie

[1279] *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii.* Sobranije pervoje s 1649 po 12 dekabria 1825 goda, Sankt-Peterburg, 1830, t. I, Nr. 164, p. 356: Dievui padedant, jis atėmęs iš lenkų karaliaus savo bočių, rusų kunigaikščių Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sostinę Vilnių ir daugelį kitų miestų, o jo įsakytas B. Chmelnickis užėmęs Podolės ir Voluinės miestus. Tuo būdu jis atgavęs savo bočių, rusų kunigaikščių, žemes ir pasidaręs didžiuoju Lietuvos bei Baltgudžių, Voluinės ir Podolės kunigaikščiu.

[1280] Tai paskutinis laiškas, kurio fotokopija yra VDU bibliotekos Rankraščių skyriuje.

esą jau seniai būtų sutikę priimti sąlygas, bet J. Radvila vis sulaikąs. Jie esą pasiruošę su B. Skytte atskirai derėtis, nors J. Radvila tą uždraudęs (B. Skyttės nuomone, tai būtų labai gera išeitis). Žemaičiai labai skundžiąsi J. Radvila, o tarp kitko jam prikišą, kad pasiųsdamas prieš Maskvos kariuomenę K. Poklonskį davęs progą sudeginti Zapyškį. Ten rugsėjo 1 d. žmonės buvę užpulti bažnyčioje ir visi iššudyti. Be to, prikišą, kad jis reikalaująs kariuomenei algų, bet jokių sąrašų nepatiekęs. Priimamos sąlygos atrodą labai geros ir geresnių ar esą galima pasiekti. J. Radvila vis prašąs, kad M. G. De la Gardie kuo greičiau žygiuotų Užnemunėn. Pirmiausia jis bijąs, kad ten nesusikurtų nauja priešinga armija, o be to, šiame mažame krašte tokia didelė kariuomenė ilgai būti negalinti. Jos stovyklavimas ir imamas maistas per daug blogai atsiliepiąs bajorijos nuotaikai. B. Skytte ir H. Igelströmas užtikrinę, kad ir M. G. De la Gardie taip pat esąs nusistatęs tuojau toliau žygiuoti[1281].

Įtempimas tarp J. Radvilos ir švedų vis augo, nes B. Skytte panoro iš jo atimti etmonystę ir visą kariuomenę. Spalio 4 d. laiške M. G. De la Gardžiui jis rašo, kad J. Radvila su tuo jokiu būdu nesutinkąs. Esą jis pareiškęs, kad etmono urėdo neužleisiąs ir karalius kam kitam jį galėsiąs pavesti tik po jo mirties. Dėl to, B. Skyttės nuomone, esą būtų geriausia patraukti švedų pusėn bajoriją, kuri pasirodžiusi palankesnė negu J. Radvila. Ypač palankūs esą žemaičiai. Jie labiausiai nesutarią su J. Radvila. Jie čia esą galingiausi ir pasisakę, kad geriau mirsią, bet J. Radvilos valdžios nepriimsią. Tad ar ne verčiau būtų pradėti tiesiogines derybas su bajorija, J. Radvilą apeinant. Jo nuomone, J. Radvilai esą galima palikti 2 000 jo turimos kariuomenės, tačiau visa švedų kariuomenė, taip pat tos dalys, kurios būsią suverbuotos už bajorijos suteiksimus pinigus, turį likti M. G. De la Gardžio komandoje. J. Radvilai, kol jis nepasitaisysiąs, daugiau kariuomenės duoti esą negalima[1282]. Po trijų dienų (spalio 7 d.) B. Skytte rašo siunčiąs M. G. De la Gardžiui J. Radvilos pasiūlytąjį akto projektą. Tačiau kiti tokiam aktui esą priešingi. Jie bemeiliją priimti B. Skyttės siūlomąjį projektą. Labiausiai priešinąsi žemaičiai. Vyskupo atstovas kanauninkas net išsitaręs, kad jie geriau žūsią negu pasiduosią J. Radvilos valdžiai (matyt, tai lietė J. Radvilos reikalavimą karaliaus vietininko ar pan. vietos). Nesutarimas net taip toli siekiąs, pastebi B. Skytte. O J. Radvila vis dėlto norįs viską valdyti. Šitokiose apystovose esą gal būtų geriausia su bajorija padaryti sutartį be Radvilos, kuris su švedais jau vis tiek esąs susirišęs atskira sutartimi. Panašiai ir bajorija dabar norinti savaip susitarti. Jis prašąs tai apsvarstyti ir pranešti savo nuomonę

[1281] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

[1282] Ten pat.

dėl J. Radvilos projekto. Tikįs tai išgirsiąs jau iš paties M. G. De la Gardžio lūpų[1283]. Ir iš tikro, kaip buvo numatyta, derybų pabaigti pagaliau atvyko į Kėdainius ir pats M. G. De la Gardie.

B. Skyttei derantis Kėdainiuose, M. G. De la Gardie su G. A. Lewenhauptu stovėjo Pasvalyje. Šiuo metu M. G. De la Gardie gavo karaliaus įsakymą geriausias savo kariuomenės dalis pasiųsti į Lenkiją. Tačiau šito įsakymo vykdyti jis nesiryžo. Savo rugsėjo 28 d. pranešime karaliui jis rašo, kad, veteranus išsiuntus, čionykštė armija nebeturėsianti jokio pasitikėjimo. Naujieji pulkai tebesą nebaigti formuoti, esą sudaryti iš pripuolamai surankiotų žmonių, neapmokyti, nepatyrę, tad iš jų daug ko laukti esą negalima. J. Radvilos armija taip pat esą negalima pasitikėti, nes ji svetima. Tebesanti neaiški Maskvos pozicija, nors Renningho atvežtos žinios esą ir raminančios. Pagaliau esą pavojaus ir iš nepasidavusių lietuvių pusės. Dėl to tai jis veteranų nesiųsiąs. Tik čia viską sutvarkęs jis persikelsiąs per Nemuną (pasistatysiąs tiltą) ir vyksiąs į Prūsiją pas karalių[1284]. Karaliui jis rašo išvyksiąs iš Pasvalio poryt (t. y. rugsėjo 30 d.), bet tos pačios dienos laiške G. Hornui rašo, kad lauksiąs čia dar keletą dienų, kol atvyksią mobilizuotieji Ingrijos raiteliai ir iš kitur sutraukiamos dalys. Jų sulaukęs dalį savo kariuomenės sujungsiąs su J. Radvilos kariuomene ir grafo Henriko Thurno vadovybėje sudarysiąs 8 000 karių korpusą[1285]. Pas karalių vyksiąs pro Jurbarką, nes Kaunas ir Vilnius jau esą užimti Maskvos. Caras savo laiškuose tikinąs bičiulyste, tačiau jo kariuomenės veiksmai rodą ką kitą. Jos tuntai pereina per Šventąją ir naikiną švedams pasidavusias sritis. Jiems sulaikyti jis paskyręs pulkininką Mengdeną su kai kuriomis kavalerijos dalimis. Tuo tarpu G. A. Lewenhauptas savo pulkininką leitenantą Gallę pasiuntęs į Jurbarką ar nesučiupsiąs ten bent kurių atpuolančių Lietuvos kariuomenės dalių[1286].

Iš savo naujai suverbuotųjų pulkų ir iš J. Radvilos perleistųjų dalių, kurias mini savo laiške B. Skytte, organizuodamas atskirą H. Thurno armiją, M. G. De la Gardie visą laiką buvo susirūpinęs Maskvos kariuomenės elgesiu ir dėjo visas pastangas konfliktui išvengti. Švedams labai rūpėjo Kaunas, tačiau pulti Maskvos įgulą jie nedrįso. Kaip jau minėta, Maskvos kariuomenė Kauną užėmė rugpjūčio 18 d. Iš čia atskiri jų kariuomenės daliniai ir toliau nuvykdavo. Dar rugpjūčio 26 d. J. Radvila rašė B. Radvilai, kad

[1283] Ten pat.

[1284] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1285] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1286] *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 172.

„anądien“ Raudondvaryje išskynęs jų visą šimtinę[1287]. Netrukus po to jie iš Kauno pasitraukė, ir rugsėjo 2 d. G. Liubenieckis rašė M. G. De la Gardžiui, kad dabar Kaunui užimti esanti geriausia proga[1288]. Tačiau rugsėjo 9 d., pravažiuodamas su V. Licharevu pro Kauną, S. P. Medekša švedų Vilijampolėje rado vos 16 žmonių, o patį Kauną rado išplėštą maskvėnų, kurių stovykla buvusi lauke prie Karmelitų bažnyčios. Švedų kariams jie nieko nedarą[1289]. Tačiau, kaip matėme iš vieno B. Skyttės laiško, čia būta ir susirėmimų. Rusams iš miesto pasitraukus švedai jį užėmę, tačiau netrukus buvę išvyti, o vienas leitenantas su 20 karių patekę nelaisvėn. Spalio 4 d. B. Skytte rašė M. G. De la Gardžiui, kad kartu su J. Radvila ir V. Korfu buvę nuvykę į Raudondvarį, o iš ten į Kauną, kur kalbėjęsi su maskvėnų įgulos vadu (J. Radvila čia buvęs *incognito)*[a]. Įgulos vadas skundęsis, kad dvi Lietuvos kariuomenės vėliavos perėjusios per upę, sudeginusios maskvėnų stovyklą ir iššudžiusios 15 karių. Jis ypatingai skundęsis K. Poklonskiu, anksčiau pasižymėjusiu partizaniškais žygiais Guduose. Maskvėnai Kauno pilį norį paversti stipria tvirtove ir jau kasą apkasus. B. Skytte prašęs J. Radvilą lietuvius nuo maskvėnų užpuldinėjimų sulaikyti, o M. G. De la Gardžiui patariąs neatitraukti jokių švedų sargybų, nes esą Lietuvoje, kuri tikintisi švedų apsaugos, tai sukeltų didelį nerimą[1290]. Matyt, ir M. G. De la Gardie J. Radvilai prikišo neatsargumą santykiuose su Maskva, nes spalio 6 d., siųsdamas pas jį pulkininką V. Korfą, J. Radvila, tarp kitko, aiškinosi, kad ne K. Poklonskis užkabinęs maskvėnus, bet jis buvęs užkabintas. Kartu jis kvietė M. G. De la Gardį pagaliau išpildyti savo tiek kartų duotą pažadą atvykti į Kėdainius. Siūląs apsistoti jo rūmuose. Bet pakol kas prašąs išspręsti per V. Korfą pareiškiamus klausimus. Iš M. G. De la Gardžio atsakymo koncepto[b] matyti, kad dabar J. Radvila pirmiausia aiškinosi dėl Poklonskio susidūrimų su Maskvos kariuomene. Esą ne K. Poklonskis, bet jį maskvėnai užkabinę. M. G. De la Gardie atsakė, kad tuo tikįs. Toliau J. Radvila pareiškė, kad jo duodamieji apsaugos raštai krašto teriojimo nesulaiką, tad prašąs, kad apsaugos raštus duotų M. G. De la Gardie. Tačiau šis atsakė, kad visą kraštą apsaugoti būsią neįmanoma; apsaugos raštai nesą reikalingi, nes galioją jo paskelbtieji universalai. Į J. Radvilos prašymą įsakyti švedų kariuomenei klausyti jo apsaugos raštų M. G. De la Gardie atsakė pritariamai, tačiau dėl to bei dėl švedų kariuomenės aprūpi-

[1287] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 388.

[1288] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1289] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 17–18. Apie bažnyčias išplėšiant sunaikintą Kauno parapijos archyvą žr. klebono pareiškimą, *Ž. pil.* 162, Nr. 67a, l. 653–654.

[1290] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

nimo dar reikėsią susitarti. Pagaliau J. Radvila prašo paveikti B. Skyttę bei jo padėjėjus greičiau baigti derybas, nes, reikalui užsitęsus vis esą negalima pasitarnauti karaliui, o be to, tuo būdu esą duodama proga susiburti atpuolusioms bei susikonfederavusioms dalims. M. G. De la Gardie į tai atsakė, kad švedams noro pagreitinti derybas niekad netrūkę. Jas reikią baigti momento diktuojamomis sąlygomis, o ateity dar būsią progų viską pataisyti taip, kad išeitų karaliaus kraštų didesnei naudai. J. Radvilos nuoširdumu jie niekad neabejoję ir visada jam rodę pasitikėjimo bei palankumo[1291].

Tuo pat metu, kada buvo formuojama H. Thurno armija ir Kėdainiuose deramasi su bajorija, M. G. De la Gardie išsiuntinėjo po kraštą savo komisarus bei kariuomenės būrelius. Todėl rugsėjo 16 d. kažkoks Pr. Ehlerhardtas buvo Anykščiuose[1292], spalio 8 d. M. G. De la Gardie rašo savo komisarui Ukmergės paviete[1293]. M. Schultzas su J. Uhlenbrocku taip pat tebebuvo savo vietose. Rugsėjo 26 d. švedų kariuomenės komisaru su teisėmis veikti visoje Lietuvoje buvo paskirtas pulkininkas Justas Thiernas[1294].

Taip apmetęs krašto administracijos tinklą, karaliaus raginamas kuo greičiau sutvarkyti Lietuvos reikalus, M. G. De la Gardie pagaliau išsiruošė į Kėdainius, kur, kaip minėta, jį kvietė ir J. Radvila ir B. Skytte. Spalio 6 d. iš Pasvalio jis jau buvo persikėlęs į Mantviliškį, o [spalio] 10 d. atvyko į Kėdainius. Truputį prieš jį žygiavo ir G. A. Lewenhauptas su kariuomene. Spalio 9 d. jis buvo Kėdainiuose, o [spalio] 10 d. Ariogaloje. Kariuomenė dabar traukė prie Nemuno, kurį peržengusi turėjo vykti pas karalių. Tačiau kelias buvo parinktas jau kitas, būtent nebe per Jurbarką, bet per Veliuoną. Tai buvo pačių švedų sprendimas. J. Radvilai toks nusistatymas buvo praneštas vos spalio 9 d. M. G. De la Gardžio iš Mantviliškio pasiųsto jūrų pulkininko *(chiliarcha)* Jurgio Swengelno, kuris pats parinkęs tą vietą. Rekomenduodamas jį J. Radvilai, M. G. De la Gardie kartu prašė pasitarti su juo dėl vietos bei dėl pontoninio tilto statybos. Kadangi G. A. Lewenhauptas nebevyksiąs į Jurbarką, bet per Kėdainius į Veliuoną, tad prašąs jo kavalerijai maistą bei pašarą paskirti Žemaitijos dvaruose už kokių 2–3 mylių nuo Kėdainių. Be to, prašąs savo universalais paskirti maistą ir pėstininkams, kurie statysią tiltą[1295].

[1291] Ten pat., Ser. A. I. Konceptas pasirašytas: „ad mandatum Ill. D. Comitis et Gen. J. Henisius“. Įgaliojimas V. Korfui kalbėti J. Radvilos vardu, ten pat, Ser. C. I.

[1292] Jo laiškas G. A. Lewenhauptui, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 1.

[1293] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 189. Jam įsako leisti pulkininko V. Korfo kariuomenei imti maistą iš Penionių, Kupiškio ir Utenos seniūnijų. Atseit jis paviete jau šeimininkauja.

[1294] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1295] Ten pat, Nr. 190. Būdinga, kad čia maistą turi skirti J. Radvila. Tuo tarpu kai kur kitur M. G. De la Gardžio komisarai net neleido rinkti maisto jo paties kariuomenei[a].

M. G. De la Gardžio prašymas nurodyti maisto bei pašaro šaltinius greičiausiai buvo paprastas mandagumas. J. Radvilos universalas švedams būtų buvęs patogus, tačiau tai nebuvo prašymas jo leidimo arba jo teisių pripažinimas. Švedų kariuomenė jau seniai buvo pratusi Lietuvoje pati apsirūpinti ne tik maistu bei pašaru, bet ir viskuo, kas jai buvo reikalinga[1296]. Ir J. Radvila prašomų raštų greičiausiai nė nedavė[1297]. Šitos apylinkės, be to, bus buvę jau gerokai nualintos Lietuvos kariuomenės. G. A. Lewenhauptas spalio 10 d. iš Ariogalos rašė M. G. De la Gardžiui, kad Veliuonoje keltis esą patogiau ir dėl to, jog čia esą daugiau negu Jurbarke maisto, tačiau gavęs [spalio] 12 d. M. G. De la Gardžio įsakymą tuojau vykti į Veliuoną, jis sekančią dieną rašo, kad įsakymo tuojau negalįs vykdyti, nes pėstijai labai trūksta maisto, o kavalerijai kaustymo reikmenų. Esą dar ir kažkokių kitų kliūčių, kurių rašyti negalįs ir prašąs M. G. De la Gardį atvykti į Ariogalą pasitarti. Spalio 15 d. jis vėl skundžiasi, kad tarp Ariogalos ir Veliuonos maisto niekur negalima rasti ir esąs labai susirūpinęs, kaip reikėsią kariuomenę išlaikyti[1298].

Tuo tarpu, kai G. A. Lewenhauptas rūpinosi kariuomenės išlaikymu, rinko maistą[1299], Veliuonoje statė tiltą bei kasė apkasus, kai rūpinosi įrengti sutvirtinimus Šventojoje[1300] (mat M. G. De la Gardie ir jis bijojo Brandenburgo kurfiursto puolimo pajūriu į Kuršą), M. G. De la Gardie su B. Skytte derėjosi Kėdainiuose.

Kaip derybos vyko, tikslių žinių neturime. M. G. De la Gardžio ir B. Skyttės bendrame oficialiame pranešime Karoliui X Gustavui, datuotame spalio 31 d., plačiau kalbama tik apie pasirašytuosius aktus, o apie derybas jis kalba labai trumpai. Esą M. G. De la Gardie spalio 10 d. Kėdainiuose buvęs sutiktas labai iškilmingai. Derybos nebuvę lengvos, dėl akto turinio buvę parodytas didelio pasipriešinimo, tačiau po keleto pasitarimų viskas gerai baigęsi ir spalio 20 d. aktas buvęs pasirašytas. Iškilmin-

[1296] Vos atvykęs į Nemunėlio Radviliškį, 1655 VIII 21 G. A. Lewenhauptas rašė M. G. De la Gardžiui rekvizavęs 200 arklių savo kavalerijai, ten pat. Maisto rinkimui leidimo juo labiau nesiklausė. J. Radvila negalėjo apginti net savo dvarų.

[1297] Autoriaus peržiūrėtose Žemaičių pilies teismo knygose jokių J. Radvilos universalų, skiriančių maistą švedų kariuomenei, nėra. Yra tik tokių raštų jo paties kariuomenei. Pvz., 1655 VIII 31 savo karužo Jono Pšystanovskio vadovaujamajai husarų vėliavai jis paskyrė maistą iš Naugarduko viceteisėjo Kersnausko Kaivonių ir Erglaičių kaimų, atskirtų nuo Josvainių seniūnijos, *Ž. pil.* 131, Nr. 109, l. 262. Ten pat (be to, ir *Ž. pil.* 16) yra daug panašių ankstyvesnių universalų.

[1298] 1655 X 10, 1655 X 13 ir 1655 X 15 laiškai, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

[1299] 1655 X 13 G. A. Lewenhauptas rekomenduoja M. G. De la Gardžiui tūlą Petrą Krakau, kuris dalindamas kvitus surinkęs daug maisto ir galįs tikti tokiu pačiu komisaru kaip M. G. De la Gardžio išsiuntinėtieji į kitas sritis, ten pat.

[1300] 1655 X 10 G. A. Lewenhauptas rašo M. G. De la Gardžiui, kad į Palangą fortifikacijos darbų prižiūrėti pasiuntęs pulkininką Tolliusą, ten pat.

gas dokumentų pasikeitimas įvykęs J. Radvilos rūmuose, kur buvę susirinkę visi žymesnieji bajorai. Pirmasis kalbą pasakęs J. Radvila, jam atsakęs B. Skytte. Iškilmės buvę baigtos salvėmis ir iškilmingomis giesmėmis bei pamokslais bažnyčioje (žinoma, kalvinų), į kurią juos palydėję daugumas bajorijos. S. Pufendorfas, kuris paprastai remiasi M. G. De la Gardžio pranešimais karaliui, čia iš kitų šaltinių prideda, kad luomų vardu kalbą pasakęs vaivada M. Korfas. Ir blogu ženklu buvę palaikyta, kad, jam kalbant įlūžę salės grindys ir visi susirinkusieji nupuolę 3 uolektis žemyn. Tokios daugybės žmonių neišlaikę seni balkiai. Tačiau sužeistųjų buvę nedaug ir tie patys tik lengvai sužeisti[1301].

Derybų išeitį pagreitinti M. G. De la Gardžiui buvo ne taip lengva. Pirmiausia jam teko susidurti su daugybe skundų dėl švedų kariuomenės elgesio. Esant toli, per laiškus buvo galima duoti visokių išsisukinėjančių atsakymų, bet dabar jau reikėjo atsargiau elgtis. Teko savo pažadus vykdyti. M. G. De la Gardžio archyve yra keleto tokių bylų pėdsakų. Antai, jam vos atvykus, rugsėjo 12 d., buvo įteikti sąrašai daiktų, kuriuos švedų kariai, nežiūrėdami apsaugos raštų, Joniškyje atėmę iš bajoro Rotkevičiaus ir Razinkevičiaus[1302]. Spalio 20 d., t. y. akto pasirašymo dieną, įteikė net du skundus jau minėtasis Žemaičių pakamaris A. Radziminskis. Viename jis skundžia pulkininką M. Schultzą, kuris užpuolęs jo dvarą, įžeidęs jo žmoną bei jį patį ir apskritai labai spaudžias; kitame jis skundžia Reją, kuris užpuolęs Laukžemę ir padaręs 13 000 [auks.] nuostolių[1303]. Panašių skundų greičiausiai nemažai buvo ir M. G. De la Gardie, be abejo, stengėsi visus nuraminti. Tačiau jo kanceliarijos archyve randame tik vieną tokio pobūdžio raštą grafui H. Thurnui. Esą dėl jo kariuomenės elgesio skundžiąsi, o labiausiai skundęsi Jonas Kolickis ir Kristupas Domskis, kurių Pakruojo ir Pamūšio dvaruose plėšikavę ne tik kareiviai, bet net paties H. Turno tarnai *(Hofleute).* Ten viskas esą sunaikinta, ir pridaryta daug nuostolių. Esą grafui negalį būti nežinomas karaliaus noras, kad su gyventojais būtų gražiai elgiamasi ir kad būtų pasiekta pasitikėjimo bei palankumo. Tad bičiuliškai prašąs pasirūpinti tuos žmones nuraminti ir vėl patraukti švedų pusėn. Be to, esą nuostabu, kad jis taip palengva žygiuojąs. Atsimindamas karaliaus interesus bei savo paties avantažus, jis kuo greičiausiai turįs atvykti prie vyriausios

[1301] Pranešimas karaliui, *RA*, *Livonica*, fol. 77. Išspausdinta: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 222–224; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 96.

[1302] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 203. Apsaugos raštai buvę duoti švedų kariuomenės vado *(Feldherr),* greičiausiai G. A. Lewenhaupto.

[1303] Ten pat, Ser. C. I.

armijos. M. G. De la Gardie neabejojąs, kad jis, norėdamas išvengti tolesnių pasekmių, viską įvykdysiąs[1304].

Nuraminti nuskriaustuosius, žinoma, buvo svarbu, tačiau ne mažiau svarbu buvo pasirodyti dosniam, pakelti nuotaiką ištikimųjų bei paveikti svyruojančius. M. G. De la Gardie anksčiau karaliaus vardu buvo apdovanojęs tik J. Radvilą (apie tai vėliau kalbėsime), o dabar jis apdovanojo nemažai bajorų, matyt, kuo nors nusipelniusių. Pirmiausia buvo apdovanotas svarbiausias J. Radvilos padėjėjas, jau daug kartų minėtasis Ukmergės maršalka J. Mieženskis. Tai buvo senas Radvilų tarnas[a], kurio patarnavimais naudojasi dar Jonušo tėvas Kristupas. Tarp kitko, jis 1644 m. kartu su Lietuvos sargybiniu J. Mirskiu važiavo pas Moldavijos gospadarių Bazilių Mogilą Lupulą derėtis dėl jo dukros Marijos ir J. Radvilos vedybų[1305]. Kaip jau matėme, ir dabar jis buvo bene pirmasis J. Radvilos patarėjas. Rugpjūčio 18 d. siųsdamas M. G. De la Gardžiui patikimųjų sąrašą, J. Radvila jo nuopelnus ypatingai akcentavo. Dėl to, kaip matėme, ir M. G. De la Gardie, norėdamas kokiu svarbesniu reikalu išgauti J. Radvilos sutikimą, paprastai rašydavo ir J. Mieženskiui. Kai 1665 m. jis mirė, B. Radvila rašė Jonušo dukrai Onai, kad dėl jo mirties esąs labai sujaudintas, nes geresnio reikalų vedėjo, kuris taip puikiai būtų orientavęsis Radvilų reikaluose, jau nebesą[1306]. B. Radvilos jaunystės metais, kada jį dar tebeglobojo dėdė Kristupas, J. Mieženskis buvo visų Boguslavo dvarų administratorius, o Jonušui mirus vėl pasidarė uoliu jo agentu[1307]. Dar ilgai jis taip pat palaikė artimus ryšius su švedais[1308]. M. G. De la Gardie jam kažką pažadė-

[1304] Ten pat, Ser. A. I, Nr. 206.

[1305] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 78.

[1306] Ten pat, p. 451.

[1307] B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski*, p. 135, 136.

[1308] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 511, rašo, kad jis su Nemiričiumi suteikęs švedams žinių apie 1655 m. J. Leščinskiui ir A. Naruševičiui duotąją slaptą instrukciją, kurioje buvę leidžiama palikti Švedijai visą Livoniją. 1658–1660 m. M. G. De la Gardžio kanceliarijos popieriuose yra pastabų, rodančių ir kitokius jo ryšius. Viename jo pastabų lape, ką turįs padaryti prieš išvykdamas (iš Rygos?), sakoma: 1) Reikią paraginti Rygos miestietį M. Horstą, kad pagal savo įsipareigojimo raštą išmokėtų J. Mieženskiui 3 000 auks., kuriuos tas jam buvo davęs, kad pasamdytų Lietuvos pulkininko S. Komarovskio daliai, esančiai M. G. De la Gardžio komandoje, totorių ir turkų samdinių; 2) J. Mieženskis dabar prašąs išmokėti 4 000 auks., jam kadaise Karolio X Gustavo asignuotų. Tą raštą iš Marienburgo atvežęs Rygos konsulas Fligelius, tačiau M. G. De la Gardie tada parėdymo pinigus išmokėti nedavęs; 3) Pasklidus neteisingiems gandams apie J. Mieženskio elgesį Tykocine, švedų komisaras Justusas Thiernas sunaikinęs J. Mieženskio dvarus bei tenutus Ukmergės paviete. Buvęs suėmęs jį patį ir išvežęs Breslaujon. Kelyje atėmęs iš jo arklius. Dabar jis prašąs J. Thierną nubausti, o jam atlyginti, nes taip buvę įsakyta ir minėtajame karaliaus rašte; 4) Be to, jis prašąs raštu arba per pasiuntinį užtarti Maskvoje kartu su V. Gosevskiu nelaisvėn paimtą J. Radvilos husarų vėliavos rotmistrą A. Mieženskį.

jo jau rugsėjo 29 d.[1309], o atvykęs į Kėdainius apdovanojo jį bene patį pirmąjį. Spalio 13 d. raštu M. G. De la Gardie skelbia, kad įvykusį Lietuvos luomų priėmimą švedų karaliaus globon reikią kuo nors pažymėti, tad jis randąs reikalinga pirmiausia apdovanoti tuos, kurie ne tik patys prie to prisidėję, bet ir kitus paraginę. Tarp jų pirmasis buvęs Ukmergės maršalka ir Vasilkavos seniūnas J. Mieženskis. Vertindamas jo darbą, karaliaus vardu dovanojąs jam Prienų seniūniją su prie jos esančia vadinamąja Vilkaviškio girininkija. Viskuo, kas tai seniūnijai ir girininkijai priklauso, J. Mieženskis bei jo vyriškieji ainiai galėsią laisvai naudotis bei viską eksploatuoti. Jis tikįs, kad karalius šią donaciją patvirtinsiąs[1310].

Tą pačią dieną M. G. De la Gardie apdovanojo ir G. Liubenieckį. Jam duotajame rašte karaliaus vardu pažadėjo Žyvieco dvarą Osvencimo srityje (Krokuvos vaivadija). Jei jo dėl kurių nors priežasčių negausiąs, tai būsią duotas kitas tolygus dvaras[1311]. Daugiau specialių raštų M. G. De la Gardžio archyve, rodos, nėra užsilikę, tačiau ten yra net 3 apdovanotųjų sąrašai, sudaryti lapkričio ir gruodžio mėn., kuriuose apdovanotųjų skaičius yra gana didelis. Prie kai kurių pavardžių ten yra prirašytos apdovanojimo datos, iš kurių matyti, kad J. Mieženskiui bei G. Liubenieckiui, taip pat eilei kitų asmenų dovanos buvo paskirtos spalio 12 d. Matyt, tą dieną buvo koks pasitarimas, o sekančią (gal ir dar vėliau) buvo surašyti dovanojimų raštai. Daugelis jų surašyta jam aktą pasirašius ir nebe Kėdainiuose, bet Veliuonoje, į kur M. G. De la Gardie atvyko spalio 22 d. Tačiau neabejotina, kad pažadėta buvo dar Kėdainiuose ir prieš akto pasirašymą. Juo labiau kad daugumai raštai duoti kaip tik M. G. De la Gardžio atvykimo į Veliuoną dieną[1312]. Taip tuose sąrašuose sakoma, kad M. G. De la Gardie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos stovyklininkui S. A. Komarovskiui davęs Ostryną (Gardino paviete), duodančią 4 000 [auks.] metinių pajamų, bet dabar maskvėnų sunaikintą, ir Koženiovą Brastos vaivadijoje, duodantį 3 000 [auks.] pajamų. Sargybininkui J. Mirskiui davęs Šlavantiškius ir Moliūnus Upytės paviete, kurie duodą 4 000 [auks.] pajamų. Ašmenos seniūnui A. M. Sakavičiui davęs Seinų girininkiją (ją valdąs Liubavi-

[1309] Tą dieną M. G. De la Gardie jam rašė, kad tuo, ką pavedęs M. Horstui, būsiąs patenkintas, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 165.

[1310] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 310.

[1311] Jo ir J. Mieženskio privilegijos konceptai tame pačiame lape. 1655 X 25 tam pačiam J. Mieženskiui M. G. De la Gardie davė apsaugos raštą iš Ukmergės pavieto laisvai išvežti į saugesnę vietą savo turtą, ten pat, Nr. 242.

[1312] Du sąrašai, vienas surašytas lapkričio, o kitas gruodžio mėn., yra: *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I., o trečias – *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* X. 6. Pirmajame jų yra 13 pavardžių, antrajame – 19, o trečiajame – 15. Daugumas minimų asmenų yra tie patys.

čius švedams nepasidavęs), kuri duodanti apie 3 000 [auks.] pajamų, ir Skirsnemunę, duodančią apie 2 000 [auks.] pajamų, tačiau dabar sunaikintą[1313]. Pulkininkui leitenantui Johanui Ottenhausenui davęs Dūdų ir Potvos dvarus Ašmenos paviete, kurie duodą apie 4 000 [auks.] pajamų, tačiau dabar esą sunaikinti Maskvos. B. Radvilos dragūnų pulkininkui leitenantui E. Putkameriui davęs Mostų dvarą (palei Gardiną), duodantį apie 2 000 [auks.] pajamų, tačiau dabar Maskvos sunaikintą. Husarų vicerotmistrui A. Mieženskiui davęs Nemunaičio miškų Kirsnos girininkiją, duodančią apie 3 000 [auks.] pajamų, tačiau dabar sunaikintą Maskvos. Ji buvusi valdoma Stp. Memorony (!?)[a], kuris nepasidavęs. Rotmistrui S. Visockiui davęs Gerasimovičius Gardino paviete, duodančius apie 2 000 [auks.] pajamų, tačiau dabar Maskvos sunaikintus. Mūsų dažnai minėtajam K. Daugėlai Strižkai davęs Joniškio tijūniją, duodančią apie 1 200 [auks.] pajamų; pulkininkui V. Korfui paskyręs Vilniaus tenutą, duodavusį 10 000 [auks.] pajamų, bet dabar sunaikintą; pulkininkui Ernestui Korfui davęs Baisogalą, kurią valdė kancleris A. S. Radvila[1314]. Husarų karužui Jonui Pšistanovskiui davęs Zenkūnus ir Konėnus Žemaičiuose (pastarieji duodą 200 [auks.] pajamų). Nuo Maskvos pabėgusiam pilies teisėjui (kurio pavieto?), husarų draugui Kristupui Pakošui davęs Lazūnų kaimą Upytės paviete, duodantį apie 500 [auks.] pajamų[1315]. Taip pat husarų draugui Kristupui Vincentui Nekliudui davęs Kaulinių kaimą, priklausiusį Šeduvos tenutui, duodantį apie 400 [auks.] pajamų[1316]. J. Radvilai prašant, arklidžių prižiūrėtojui Kazimierui Vileikai davęs Arkaločius[1317]. Sąrašuose, be to, yra pora neišskaitomų pavardžių arba neišskaitomų vietovių. Antai tūlam pulkininkui atidavęs Dusetas, o kažkokiam R. Funckui kažkokį dvarą ar kaimą (Valaitiškes?). Tuo pat metu

[1313] 1655 X 13 tam pačiam A. M. Sakavičiui M. G. De la Gardie davė apsaugos raštą jo iš Maskvos užimtųjų sričių į Jurbarko apylinkes atsigabentajam turtui bei galvijams, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, ser. A. I, Nr. 208.

[1314] 1654 I 8 ir 1655 VI 18 J. Radvilos universalai, įsaką kariuomenei saugoti jo dėdės kanclerio [A. S. Radvilos] Baisogalos tenutą, *Ž. pil.* 16, Nr 176, l. 91 ir *Ž. pil.* 131, l. 228–229.

[1315] Apdovanojimo rašto koncepte, datuotame 1655 X 30 Veliuonoje, kaimą vadina „Lazauskų kaimu“. Jį duodąs iki karaliaus parėdymo, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 311. Ar tik ne jis 1656 m. pradžioje prašė A. M. Sakavičiaus palikto Skirsnemunės tenuto?[b]

[1316] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. XIII yra nedatuotas jo laiškas M. G. De la Gardžiui, kuriame dėkoja už tą dovaną (raštą jam atvežęs Mieženskis). Dabar B. Skytte jį iš kaimo išvaręs, tad, neturėdamas prieglaudos, prašąs jam tą kaimą palikti.

[1317] Kaip tebesančio švedų pusėje, 1658 VI 18 karaliaus sprendimu visi K. Vileikos dvarai buvo paskelbti kadukiniais, t. y. konfiskuoti ir dovanoti etmono P. Sapiegos husarų vėliavos draugui Kristupui Rabaševskiui. 1658 VII 21 iš stovyklos prie Prahos etmono jis buvo atleistas nuvykti į Žemaičius tų dvarų perimti, *Ž. pil.* 162, Nr. 102, 103, l. 719–720.

buvo apdovanoti ir M. G. De la Gardžio agentai: P. Helmesas, M. Horstas[a], B. Skyttės pagalbininkas M. Canterhielmas ir dar kažkoks agentas. Šiems dvarai duoti Livonijoje.

Kaip matome, M. G. De la Gardie dabar tariasi galįs disponuoti ne tik tais dvarais, kurie buvo švedams pasiduodančiose srityse, bet ir tais, kuriuos dar reikėjo užimti arba net išvaduoti iš Maskvos okupacijos. Taip pat įsidėmėtina, kad dalies, o gal ir daugumos dovanojamųjų, tikriau pažadamųjų, dvarų valdytojai tebebuvo gyvi ir iš jų, kaip nepasidavusiųjų, turėjo būti atimti. Tačiau ne visi apdovanotieji išliko švedams ištikimi. Kaip jau minėta, A. M. Sakavičius dar prieš apdovanojimą buvo pradėjęs veikti kartu su V. Gosevskiu ir netrukus viešai atpuolė. S. A. Komarovskis, iki tol buvęs ištikimas J. Radvilos tarnas, smarkiai puolęs V. Gosevskį dar 1654 m. Minsko komisijoje, taip neleidęs jam iš Kėdainių išvykti, tačiau vėliau jis buvo net V. Gosevskio divizijos, kovojančios su švedais, vadu. Senas Radvilų tarnas J. Mirskis liko ištikimas Radviloms ir sekančiais metais savo turimą sargybinio urėdą turėjo užleisti Mozyriaus seniūnui pulkininkui V. Chaleckiui[1318]. J. Radvilos tarnas, Biržų seniūnas, Upytės pataurininkis K. Daugėla Strižka visą laiką liko ištikimas; vėliau tarnavo B. Radvilai. J. Radvilos pas M. G. De la Gardį kelis kartus siųstasis pulkininkas V. Korfas labiausiai pagarsėjo 1654 m. kaip J. Radvilos skirtasis Smolensko įgulos vadas[1319]. Ernestas Korfas taip pat buvo J. Radvilos pulkininkas, jam mirus grįžęs Jono Kazimiero tarnybon[1320]. Daug kartų minėtasis G. Liubenieckis buvo B. Radvilos dvariškis, pas Jonušą likęs tik derybų su M. G. De la Gardžiu reikalu. Kaip lenkas ir dvarą jis išsiprašė Lenkijoje. M. G. De la Gardie rugpjūčio 13 d. pranešime karaliui jį vadina J. Radziejowskio gimine ir arijonu[1321]. Jo giminės Lenkijoje taip pat buvo karšti Karolio X Gustavo šalininkai ir per jį rūpinosi sustiprinti protestantų padėtį[1322]. Vėliau jis grįžo pas B. Radvilą ir 1656 m.

[1318] *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, p. 149.

[1319] Žr. F. Obuchovičiaus atsiminimus, ten pat; *AVAK*, t. XXXIV, p. 26–28; *Archeografičeskij sbornik,* t. XIV, p. 50; plg. R. Mienicki, Utrata Smoleńska wr. 1654 i sprawa Obuchowicza, *Kwartalnik Litewski*, 1910, t. I, Nr. 4, p. 41–66.

[1320] Jo autobiografija yra 1680 IV 2 rašytame testamente, *AVAK*, 1883, t. XII, p. 612–616. 1658 VI 13 Žemaičių seimelis, tarp kitko, skundžiasi jo karių savavaliavimu. Jis esąs įtartinas, nes buvęs švedų pusėje. Žmonės kalbą, kad jo kariai keršiją už žuvusius švedus, *Ž. pil.* 18, l. 205.

[1321] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

[1322] Žr. S. Lubieniecius, *Historia Reformationis Polonicae, In qua Tum Reformatorum, tum Antitrinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis Provinciis narrantur…*, Freistadii: Apud Johannem Aconium, MDCLXXXV. Skaityti Įvadą [„Vita Auctoris", p. 3–4]. Be to, žr. *Acta pacis Olivensis inedita*, Recensvit, illustravit, tabulas publicas et observationes adiecit Johannes Gotlob Boehmius, historiogr. Reg. Hist. Prof. P. O. Lips., Vratislaviae: Apud Guil. Theoph. Kornium et Gampertum, 1663, t. I in quo Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Aurora Pacis Diarium pacificationis e Biblioteca Zalusciana, nunc primum prolatum Oliva pacis continentur.

po garsiojo mūšio ties Varšuva jo pasiųstas pas kanclerį J. Leščinskį kelionėje buvo užmuštas netoli Kovotavos[1323].

Likusieji apdovanotieji taip pat yra Radvilų žmonės, jų karininkai (J. Ottenhausenas, E. Putkameris, J. Pšistanovskis) arba kariai (K. Pakošas, K. V. Nekliudas, K. Vileika). Tuo būdu matome, kad M. G. De la Gardie vis dėlto pirmiausia skaitėsi su J. Radvila, nors B. Skyttės ir buvo siūlyta jį apeiti. Tačiau paties akto vis dėlto negalima laikyti vien J. Radvilos kūriniu. Jam daug kur teko nusileisti. Ir į šias dovanas tuo būdu tenka žiūrėti ne kaip į atlyginimą už švedams malonų aktą, bet taip pat kaip į pastangas patraukti juos savo pusėn, kad galima būtų išgauti nuolaidų.

Kaip jau prisiminta, daugelis čia suminėtų faktiškai buvo apdovanoti aktą jau pasirašius, M. G. De la Gardžiui esant Veliuonoje. Už kokius nuopelnus kiekvienas jų buvo apdovanotas mes tiksliai nežinome, tačiau netenka abejoti, kad stambesniųjų dovanų pažadai buvo padaryti dar prieš akto pasirašymą, o smulkiosios dovanos žymesniųjų veikėjų galėjo būti ir vėliau išprašytos savo pagalbininkams.

Pvz., toks K. V. Nekliudas pats prisipažįsta raštą gavęs per J. Mieženskį.

Be skundų sprendimo ir J. Radvilos artimųjų apdovanojimo dvarais (ką gavo pats J. Radvila, pamatysim toliau), atvykęs į Kėdainius M. G. De la Gardie ėmė dalinti bajorijai ir kitokias malones, iš jų bene pati būdingiausia buvo skirstymas pavietų dignitorijų. Jau tuose pačiuose dovanojimų sąrašuose randama pažymėta, kad A. Kurbskiui M. G. De la Gardie atidavęs Upytės maršalkystę. Spalio 30 d. universalu Ukmergės pavietui jis praneša, kad jų taurininką A. Kurbskį Jaroslavskį vietoj mirusio Jeronimo Puzinos paskyręs Upytės maršalka, o Ukmergės patauriu skiriąs Upytės pilies raštininką Joną Kurbskį Jaroslavskį. Abu skiriąs karaliaus vardu „ad clementissimam eiusdem ratihabitionem“[1324a]. Kitiems suteikiama šiaip įvairių malonių. Taip spalio 14 d. M. G. De la Gardie duoda raštą Samueliui Juškevičiui, kuris dėl tam tikrų priežasčių esąs paimtas ypatingon globon, kad iš jo Beržėnų arba Viekšnių tenutų švedų kariuomenė neimtų jokių produktų ir nereikalautų nei pastočių, nei pinigų, nes iš ten ir taip jau daug esą paimta[1325]. Spalio 22 d. M. G. De la Gardie įsako savo komisarams nieko neimti iš švedams nuoširdžiai tarnavusio Jurgio Blinstrubo dvarų, esančių Žemaičiuo-

[1323] B. Radvilos autobiografija, *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, p. 31. Jo sūnūs Mykolas ir Morkus 1682 m. bylinėjosi dėl tėvui B. Radvilos užrašytų 30 000 [auks.], *AJZR,* 1865, t. II, p. 437, 451.

[1324] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1325] Ten pat, Nr. 208.

se[1326]. Spalio 30 d. raštu nuo visokių naštų ir kontribucijų tais metais atleidžiami Mato Ozemblovskio dvarai[1327]. Turbūt ne veltui spalio 19 d. M. G. De la Gardie paskelbė žydus globojantį universalą. Švedų kareiviai negalį jų varžyti bei apsunkinti nei namuose, nei prekybinėse kelionėse, priešingai, jie turį būti ginami ir globojami[1328].

Galimas dalykas, kad palankumo buvo parodyta ar apdovanota buvo daug didesnis skaičius asmenų, tik ne visi dokumentai mūsų yra žinomi. Visus juos čia surankioti neįmanoma, be to, nėra nė reikalo. Atskirai dar paminėtini katalikų dvasininkijos atstovai, pasirašę aktą, būtent Žemaičių vyskupas P. Parčevskis ir Vilniaus prelatas, kapitulos kustodas[a] J. Bialozoras, pasirašęs vyskupo J. Tiškevičiaus ir visos diecezijos vardu.

Lapkričio 22 d. vyskupas J. Tiškevičius iš Karaliaučiaus rašė nuncijui dėl Lietuvos pasidavimo kaltindamas J. Radvilą. Vilnius puolęs kaip jo išdavimo auka. Be to, jis prikalbinęs visus, visaip melavęs ir pasiekęs net to, kad jo paruoštą pasidavimo aktą pasirašę taip pat vyskupas P. Parčevskis ir prelatas J. Bialozoras. Toliau jis kaltina vyskupą P. Parčevskį, kuris iš švedų karaliaus prašąs sau Vilniaus vyskupystės, nors jis tebegyvenąs, o Karolis X Gustavas esąs neteisėtas koliatorius. Tuo tarpu J. Bialozoras pasiėmęs administruoti vyskupo ir kapitulos dvarus. Jis taip pat prašęs suteikti jam administratoriaus teises ir *in spiritualibus*[b] (turbūt švedų užimtose srityse), tačiau vyskupas nematęs jokio reikalo ir tokias teises jam suteikti atsisakęs[1329]. Kad vyskupas P. Parčevskis iš tikro bus siekęs Vilniaus vyskupų sosto, galima tikėti, nors M. G. De la Gardžio popieriuose autoriui apie tai jokių žinių neteko rasti. Vyskupui J. Tiškevičiui 1656 m. sausio 19 d. Karaliaučiuje mirus[1330], Karolis X Gustavas jo įpėdinio nė nebandė skirti (neskyrė nė caras). Jo įpėdiniu Jonas Kazimieras balandžio 21 d. nominavo referendorių, Trakų arkidiakoną ir kleboną Joną Zavišą, kuris vienintelis iš aukštesniųjų Lietuvos dignitorių jo buvo neapleidęs net emigracijoje Silezijoje[1331]. Rugsėjo pabaigoje Kėdainiuose prasidėjus deryboms su B. Skytte, kaip matyti iš jo laiškų M. G. De la Gardžiui, vyskupo P. Parčevskio ten nebuvo. Jis buvo atstovaujamas tūlo kanauninko. Tačiau atvykstant į Kėdainius M. G. De la Gardžiui ir jis atvyko. Tai matyti ne tik iš jo parašo spalio 20 d. akte, bet ir iš kitų dokumentų. Ten pat spalio

[1326] Ten pat, Nr. 240.

[1327] Ten pat, Nr. 251.

[1328] Ten pat, Nr. 219.

[1329] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, t. III, p. 497.

[1330] Žr. bene Gustavo Mülerio pranešimą G. Hornui iš Karaliaučiaus, datuotą 1656 I 18/28, *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 175.

[1331] S. Temberski, *Roczniki 1647–1655*, p. 334.

18 d. M. G. De la Gardžio duotasis apsaugos raštas vyskupo dvarams – Varniams, Alsėdžiams, Luokei, Papilei, Mosėdžiui, Viduklei ir Kaltinėnams, – žinoma, galėjo būti gautas ir vyskupo atstovo[1332]. Tačiau vyskupo P. Parčevskio dalyvavimą Kėdainių derybose liudija 1655 m. gale ar 1656 m. pradžioje jo pas M. G. De la Gardį pasiųstas atstovas kanauninkas Kochas. Prašydamas atleisti nuo mokesčių 30 vyskupo valakų, jis priminė jo veiklą bei nuopelnus ir išlaidas Kėdainių suvažiavimo metu. Be to, esą tada vyskupui buvęs duotas atitinkamas M. G. De la Gardžio raštas[1333]. Kėdainiuose vyskupas P. Parčevskis ilgai neužtruko. Spalio 23 d. jis jau rašo M. G. De la Gardžiui iš Tytuvėnų *(in itinere)*[a] ir, paremdamas Šiluvos klebono skundą, mini vieną švedų kapitoną „cognomine Roberth"[b], kuris, be kitų duoklių, iš jo atėmęs 8 arklius. Ir vyskupas prašo įsakyti juos grąžinti[1334]. Kaip dar pamatysim, vėliau vyskupui P. Parčevskiui su švedais teko turėti dar daug reikalų, ypač ginant bažnyčios ir dvasininkų reikalus. Visada jis sakosi esąs palankus, mini savo nuopelnus, tačiau ypatingo jo palankumo nematyti. Atrodo, kad visas jo nuopelnas bus buvęs leidimas panaudoti savo vardą. Jau daug aktyvesnis pasirodė J. Bialozoras, kaip iždo raštininkas, iš Vilniaus pasitraukė kartu su visais, sekusiais etmonų kelią. Kaip atsimename, vyskupas J. Tiškevičius, rugpjūčio mėn. atsisakydamas pasirašyti M. G. De la Gardžio patiektąsias pasidavimo sąlygas, rašė J. Radvilai, kad jis gal ir pasirašysiąs vėliau, o tuo tarpu pavedąs tais reikalais susižinoti su J. Radvila kalbamajam J. Bialozorui ir kanauninkui Jurgiui Valavičiui[1335]. Valavičiaus vėlesniuose įvykiuose niekur neužtinkame, o J. Bialozoras pasirašė ne tik rugpjūčio 17 d., bet ir spalio 20 d. aktą. Šį pastarąjį jis pasirašė jau nebe vien savo, bet ir vyskupo bei visos diecezijos vardu, matyt, remdamasis minėtuoju vyskupo įgaliojimu, kuriuo tik jis vienas tesinaudojo[1336] ir kurį išaiškino net [kaip] teisę pasirašyti vyskupo vardu. Apie jo veiklą Kėdainiuose derybų metu mes nieko nežinome. 1656 m. vasario 14 d. B. Skytte paskelbė universalą, kuriuo viešai skelbia, kad atėjus žiniai apie vyskupo J. Tiškevičiaus mirtį, vyskupijos dvarus, norėdamas juos apsaugoti nuo bet kokių nuostolių, pavedąs valdyti prelatui J. Bialozorui. Visi valdiniai privalą jo klausyti ir reikšti jam tinkamą pagarbą, jokio kito pono nepripažinti, iš maskvėnų jokių raštų

[1332] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. 1, Nr. 240.

[1333] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1334] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. XIII.

[1335] Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 187.

[1336] J. Valavičius 1656 m. pradžioje jau dalyvavo kapitulos posėdžiuose, o ji, atrodo, tikslių informacijų apie tai, kas dedasi Kėdainiuose, neturi, tad jo ten tuo tarpu nebūta, J. Kurczewski, *Kościół Zamkowy czyli katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno, 1916, t. III, p. 163, 164.

nepriiminėti, nes jie jau esą pasidavę švedų ir lenkų karaliui (t. y. Karoliui X Gustavui) ir dviejų valdovų valdiniais negalį būti[1337]. Vasario 26 d. J. Bialozoras turbūt tais pačiais reikalais rašė Karoliui X Gustavui[1338]. Kovo 25 d. jis duoda M. G. De la Gardžiui įsipareigojimo raštą, kad M. G. De la Gardžio karaliaus vardu jam administruoti pavestųjų vyskupijos dvarų pajamas sunaudosiąs pagal jo norą, o pats pasitenkinsiąs tuo, kas jam iš to būsią paskirta ir lauksiąs tolesnio karaliaus sprendimo[1339]. Taigi dvarų administratoriaus teisės jį bus labai vilioję. Tai rodo ir jo memorialas, įteiktas M. G. De la Gardžiui turbūt netrukus po šio rašto, po kurio administracijos klausimas, matyt, dar nebuvo galutinai išspręstas. Iš užsilikusių M. G. De la Gardžio atsakymo pastabų matyti, kad tame memoriale jis pirmiausia kėlė tą patį administracijos klausimą. Esą spalio 20 d. aktu karaliui buvęs pripažintas beneficijų skirstymas, o M. G. De la Gardie, vėliau B. Skytte vyskupo J. Tiškevičiaus mirties proga jam pažadėję vyskupo dvarų administraciją, tad dabar prašąs, kad tai būtų įvykdyta. Tačiau M. G. De la Gardžio pastabose dėl to parašyta: „Haec jam mutata sunt dispositione Regia.“[a] Taigi tuo tarpu jam administracija buvo atsakyta, nors tame pačiame memoriale jis klausia, kur reikią dėti iš vyskupo dvarų ir kai kurių parapijų surinktus 2 179 auks. Matyt, jis faktiškai dvaruose šeimininkavo, o rodydamas stropumą, rinko mokesčius net iš klebonų. Tame pačiame memoriale jis mini M. G. De la Gardžio jam paveldėjamai dovanotus Lėno ir Taujėnų dvarus, atimamus iš Stanislovo Masalskio ir jo žmonos Elžbietos Naruševičiūtės, kurie perėję Maskvos pusėn[1340]. Kada jam tie dvarai buvo dovanoti, sunku pasakyti, tačiau galimas dalykas, kad dar Kėdainiuose. Apskritai dėl J. Bialozoro tenka pasakyti, kad tai buvo veikėjas, kurio savanaudiški siekimai visoje šioje istorijoje ryškiausiai prasikiša. Kaip mums dar teks pamatyti, jis liko ištikimas švedų reikalams iki pat Lietuvos sukilimo. Vilniaus kapitula savo 1656 m. vasario 3 d. posėdyje nutarė jį perspėti dėl pasidavimo švedams (esą gal išreikalauto) ir dėl nemandagaus atrašymo vyskupui J. Tiškevičiui, kuris jam, matyt, buvo daręs priekaištų[1341]. Tačiau nuo švedų jis atsime-

[1337] Nuorašas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1338] Tą dieną jis pasiuntė M. G. De la Gardžio karaliui siunčiamo rašto nuorašą, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. C. XIII.

[1339] Originalas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1340] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13, yra net 3 memorialo santraukos su kai kuriais M. G. De la Gardžio atsakymais. Lėno ir Taujėnų valdytojas, Brastos vaivadaitis S. Masalskis, persimetęs Maskvos pusėn buvo gavęs dovanų Gardino ekonomiją. 1658 m. seime jis dėl to turėjo nemalonumų, tačiau etmonui P. Sapiegai jį užtarus, priminus, kad jis su savo kariais pasižymėjęs 1657 m. puolant Tykociną, viskas gerai baigėsi, *AVAK*[b], p. 198–200.

[1341] J. Kurczewski, *Kościół Zamkowy czyli katedra Wileńska*, t. III,p.164.

tė tik tada, kada jiems pradėjo aiškiai nebesisekti. Kapitulos posėdžiuose jį užtinkame tik nuo 1657 m. pradžios[1342]. Tačiau jam visa tai dideliu nusikaltimu nebuvo palaikyta. Apsukrus žmogus, jis mokėjo prisitaikyti prie sąlygų. 1658 m. jis jau Smolensko vyskupas ir kartu su keletu lenkų vyskupų protestuoja prieš caro kvietimą į Respublikos sostus[1343], o 1661 m. jis pasiekė ir Vilniaus vyskupo sosto.

Tai tiek maždaug galima buvo pasakyti apie spalio 20 d. akto išvakarių veikėjus. Susidūrė ten visas kompleksas dažnai priešingų interesų. Dėl to tai B. Skyttei taip ilgai ir nesisekė viską suderinti. Jo projektas jau senokai buvo paruoštas, tačiau derybos vis nesibaigė. Atvykęs M. G. De la Gardie reikalo taip greit taip pat neužbaigė. Kaip matėme, jam teko gerokai padirbėti verbuojant ištikimuosius, o be to, teko kai kur ir nusileisti. Tuo būdu akto tekstas galutinai buvo suredaguotas spalio 19 d. Tą dieną M. G. De la Gardie įsakė Rygoje ir visoje Livonijoje spalio 31 d. Lietuvos pasidavimo proga suruošti iškilmingas padėkos pamaldas, o patį sutarties tekstą pasiuntė išspausdinti. 100 spausdintų egzempliorių reikėję tuojau pasiųsti į stovyklą[1344]. Vadinasi, sutarties tekstas buvo jau paruoštas spalio 19 d., nors pasirašytasis originalas datuotas 20 d. Tą pačią dieną M. G. De la Gardie paskelbė universalą, įsakantį suruošti padėkos pamaldas ir Lietuvoje. Karolio X Gustavo įgaliotiniams, tarėjams bei generolams padarius su Lietuvos luomais sutartį, kuria lietuviai, garantavus jiems visas privilegijas, imunitetus, laisves ir religinę laisvę, atsisakę nuo buvusių ryšių su lenkų karaliumi bei Lenkija ir pasidavę amžinon švedų karaliaus bei jo įpėdinių globon bei apsaugon nuo visų priešų. Ta proga karinių karaliaus įgaliotinių esą nutarta Visagalio Dievo garbei suruošti padėkos pamaldas, kartu prašant pašalinimo krikščionių kraują liejančio karo, prašant visuotinės taikos ir ypač saugumo nuo Maskvos. Taip pat būsią dėkojama Dievui dėl neseniai ties Žarnuvu pasiekto karaliaus laimėjimo, prašoma tolesnio pasisekimo ir taikos su laimėjimu[1345]. Apie pamaldas žinių neturime, tačiau jos toliau kariuomenės stovyklų vargu ar siekė. Katalikų dvasininkija, dėl kurios nepalankumo

[1342] Ten pat, p. 165.

[1343] *Monuments historiques relatifs aux regnes d'Alexis Michaelowitsch, Feodor III et Pierre le Grand, czars de Russie,* extraits des Archives du Vatican et de Naples par Augustin Theiner, Rome, 1859, p. 35–37, Nr. 13–15.

[1344] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 220. Bibliografai tokio spaudinio nežino, tačiau, matyt, taip pat bus buvusi išspausdinta ir rugpjūčio 17 d. sutartis. Iš to spaudinio bus paimtas ir J. W. Rudawskio išspausdintasis tekstas.

[1345] Ten pat, Nr. 237. Minimosios kautynės ties Žarnuvu įvyko 1655 IX 16. Tai buvo paskutinės kautynės prieš Krokuvos atidavimą. Iš 10 000 karių, daugiausia mobilizuotos šlėktos, čia žuvo ar nelaisvėn pateko apie 1 000. Žr. L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 109, 110.

M. G. De la Gardie karaliui skundėsi ir anksčiau, už liuterį valdovą melstis, be abejo, nelabai tenorėjo.

Naujos sutarties turinys buvo šitoks:

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomai *(proceres et ordines)*[a] skelbią visiems, kurie šį raštą matysią, bei visiems laikams:

Sunkiais laikais, spaudžiant priešui, netekus lenkų karaliaus Jono Kazimiero paramos bei globos, fatališka bei neišvengiama būtinybė juos privertusi pasiduoti švedų karaliaus Karolio X Gustavo[1346] bei visų būsimųjų Švedijos karalių, kaip Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, protekcijai, ištikimybei bei paklusnumui, kaip anksčiau, šių metų liepos mėnesį buvę pasižadėję partikuliariais dokumentais[1347] ir kaip naujai pasižadėję spalio 20 d. pasirašytu iškilmingu raštu, įteiktu Jo Karališkos Malonybės įgaliotiniams M. G. De la Gardžiui ir B. Skyttei. Pagal Jo Karališkos Malonybės, „maloniausiojo mūsų Viešpaties" duotus įgaliojimus priėmę juos Jo Karališkos Malonybės ir visų švedų karalių ištikimybėn bei paklusnuman, kartu priimdami į amžiną, šventą ir nesuardomą uniją su Švedų karalija, paliekant nepaliestas visas savąsias teises; įgaliotiniai tą pačią dieną duotuoju dokumentu prileidę ir priėmę juos į Jo Karališkos Malonybės ir visų būsimųjų Švedijos karalių malonę bei protekciją.

II. Didžioji Lietuvos Kunigaikštija, Jo Karališkąją Malonybę bei būsimuosius Švedijos karalius priimdama didžiaisiais Lietuvos kunigaikščiais, jau nebegalėsianti naudotis tomis elekcijos teisėmis, kurias turėjo būdama unijoje su Lenkija, negalėsianti nei atskiro valdovo išsirinkti, nei gauti lygių teisių, tačiau ji norinti turėti teises elekcijoje dalyvauti kartu su Švedijos luomais. Dėl to jie reikalavę iš įgaliotinių, kad dabartinio karaliaus giminės išmirimo atveju prie elekcijos kuriuo nors būdu būtų prileisti. Kadangi dabar dėl to negalėję susitarti, tad šį klausimą palieką rezervuodami jį išspręsti atskirose derybose su Jo Karališkąja Malonybe, Švedų karalijos senatoriais bei luomais[b].

Šiaip visuose viešuose ir privačiuose suvažiavimuose abi tautos, senatai ir bajorijos vieni kitiems rodysią lygią meilę ir pagarbą[1348]. Betgi Lietuvoje lieką nepaliestos teisės, statutai bei privilegijos, – tiek bendrosios visos DLK, tiek specialiosios Žemaičių kunigaikštijos bei kitų provincijų ar vaivadijų, – taip pat papročiai, dignitorijos, laisvės,

[1346] Karolio X Gustavo titulas pilnas, o Jonas Kazimieras vadinamas tik Lenkijos karaliumi. Matyt, norėta išvengti didžiojo Lietuvos kunigaikščio ir jo vartojamo Švedijos karaliaus titulo.

[1347] Čia, be abejo, turima galvoje spausdintosios M. G. De la Gardžio sąlygos, datuotos VII 31 (senuoju kalendoriumi). Tai jau rodo, kad šis aktas bus buvęs greičiausiai M. G. De la Gardžio kanceliarijoje paruoštas.

[1348] Šitaip pakeistas rugpjūčio 17 d. akte buvęs lygybės dėsnis. Matyt, bijota, kad tuo pagrindu nebūtų pareikalauta lygių teisių dalyvauti Švedijos valstybės gyvenime.

imunitetai, urėdai, valdymosi bei teismų santvarka ir visų valdomieji dvarai bei jurisdikcijos. Jeigu kas nors iš Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos įstatymų dabartiniam ar būsimiems Švedijos karaliams atrodysią keistina ir būtinai pakeisti reikėsią, visa tai turėsią būti suderinta su dabartine būkle, o to turėsią būti siekiama Jo Karališkajai Malonybei ar būsimiesiems Švedijos karaliams abi tautas sušaukus joms patogiu laiku ir patogioje vietoje; nebojant mažumos pasipriešinimo, tenai turėsią būti nutarta bei pakeista, kas Švedų karaliams bei karalijai ir Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai būsią naudinga. Toksai nutarimas turėsiąs būti aukščiausiu įstatymu, tačiau nepaliečiamai ir nepakeičiamai turėsianti būti saugoma sąžinės bei religijos laisvė.

IV. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos luomai sau garantuoją, ką ir iš minėtųjų įgaliotinių dabartinio ir būsimųjų Švedijos karalių vardu raštu išgavę, Lietuvos Didžiajai Kunigaikštijai visų esamų bei praktikuojamųjų tikybų laisvę, taip pat visų bažnytinių bendruomenių, asmenų, dvarų, o pirmiausia Romos Katalikų Bažnyčios vyskupų senatorystes bei jurisdikcijas, taip pat graikų tikybos abiejų apeigų laisves ir jurisdikcijas ir t. t. (Be kiek pakeistos pradžios, čia žodis į žodį pakartojamas rugpjūčio 17 d. akto § 7.)

V. Jeigu Jo Karališkoji Malonybė, „mūsų maloningasis Viešpats“ Dievui padedant, atgausiąs šio karo metu nuo Lietuvos atplėštus kraštus, tai jie primena (*pollicemur)*[a], kad tose srityse esą dvarai iš Jo Karališkosios Malonybės malonės turėsią būti sugrąžinti jų savininkams, jeigu jie (tekste iš tikro parašyta švelniau, būtent, kurie – *qui)* savo parašais užtikrinsią Jo Karališkajai Malonybei ir Švedijos karalijai ištikimybę bei liksią ištikimi ir paklusnūs.

VI. Visa jų kariuomenė, tiek sudarytoji iš vietos žmonių, tiek iš svetimšalių, priklausysianti dabartiniam bei būsimiems Švedijos karaliams. Reikalui esant, ji galėsianti būti sujungta su kita jo kariuomene. Tačiau mobilizuotoji bajorija galėsianti būti pašaukta tik prieš kaimyninius priešus, bet negalėsianti būti šaukiama į užjūrius. Prieš tolimesnius priešus Švedija ir jos karaliai būsią paremiami tam tikru kariuomenės skaičiumi, dėl kurio, kaip ir dėl mokesčių dydžio, reikėsią susitarti su Lietuvos luomais. Dabartiniam bei būsimiesiems Švedijos karaliams paliekanti teisė spręsti taikos ir karo reikalus, rinkti kariuomenę, taip pat visur, kur tik jiems atrodysią reikalinga, įrengti sutvirtinimus, pilis bei tvirtoves ir pastatyti jose savo kariuomenę. Todėl pašalinamiems tų vietų valdytojams turėsią būti atlyginta, jų nuostolius įvertinus specialiems komisarams.

VII. Visos karališkosios patronato teisės bažnytiniuose dvaruose (paliekant visišką tikybos laisvę), taip pat koliacijos teisės bei skirstymas beneficijų, – tiek pagal teisę karaliui priklausąs skyrimas dvasinių beneficijų tos pačios tikybos dvasininkams, tiek dalinimas pasaulietinių dignitorijų, urėdų, senatoryščių, seniūnijų, tenutų bei dvarų su jurisdikcijomis, – visa, kas pagal senus įstatymus bei papročius priklausą karaliaus dispozicijai, ir toliau priklausysią visiems Švedijos karaliams. Dabartiniam bei būsimiesiems Švedijos karaliams būsią galima pagal savo norą reziduoti už Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos ribų, o taip pat čia laikyti savo vietininką, kuris, naudodamasis tinkama pagarba bei paklusnumu, turėsiąs valdyti pagal įstatymus bei *pacta conventa*[1] nuostatus.

VIII. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos luomams turėsią būti laisva pasilaikyti bei naudotis visais Lenkijoje turimais ar dar įgysimais dvarais ir jais naudotis, su visomis iš jų išplaukiančiomis teisėmais, tuo betgi nė kiek neįžeidžiant pasidavimo švedų karaliui bei šventosios unijos su Švedija.

IX. Jeigu tarp anų dviejų karalijų kiltų karinis arba kitokis konfliktas, Didžioji Lietuvos Kunigaikštija turėsianti Jo Karališkąją Malonybę, švedų karalius bei karaliją palaikyti bei remti prieš Lenkijos karalius bei karaliją, o Lenkijos puolimo atvejų švedų karaliai bei karalija visada turėsią remti Lietuvą.

X. Vienos tautos žmonėms kitos tautos indigenato pripažinimas priklausysiąs švedų karaliams. Livoniečiai pagal senąsias indigenato teises Lietuvoje naudosiąsi tomis pačiomis teisėmis bei laisvėmis, kaip kad lig šiol naudojęsi.

XI. Visų šitų nuostatų negalėsią sukliudyti ar juose ką nors pakeisti nei joks popiežiaus, vyskupų, bažnyčios arba kieno nors kito protestas, nei seimo, nei kokio nors suvažiavimo, nei bet koks kitoks sprendimas, išskyrus tik paties Jo Karališkosios Malonybės Švedų karaliaus sprendimą. Jeigu Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos luomams atrodysią kas nors iš šių sąlygų keistina, jie galėsią Jo Karališkosios Malonybės prašyti pakeisti. Tačiau jeigu Jo Karališkoji Malonybė to pakeisti nenorėsiąs, viskas turėsią likti pilnoje galioje[1349b].

[1349] Akto originalas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.13, trys jo nuorašai: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 11. Wł. Konopczyńskis, K. Lepszy jį išspausdino (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 201–204 (parašai p. 204–220). Jie sakosi spausdinę iš originalo, esančio Stokholmo archyve, tačiau nei signatūros nenurodo, nei dokumento neaprašo. Jų pateikiamieji parašai su originalo parašais visiškai sutinka, tačiau pačiame tekste yra šiokių tokių smulkių pakeitimų: yra vietomis sukeistų išsireiškimų, kitokių gramatiškų formų ir kitokių žodžių. Kadangi originalo tekstas labai gražiai ir aiškiai rašytas, tad jų teksto nesutikimas su mūsų turimuoju originalu skirtingu skaitymu negali būti paaiškintas. Tenka spėti, kad jų turėta kažkoks antras egzempliorius arba tekstas bus nurašytas iš kokio nors iškraipyto nuorašo. Greičiausiai K. Lepszy iš pradžių bus radęs nuorašą, jį nurašęs arba nufotografavęs, o iš vėliau atrasto originalo bus paėmęs tik parašus. Kad būtų buvęs antras tolygus egzempliorius, sunku tikėti.

Kaip šio akto pradžioje minima, tą pačią dieną bajorija pasirašė dar kitą aktą, kuriame nėra čia suminėtų sąlygų, bet tik skelbiama, kad jie Maskvos ir gresiančio švedų karo akivaizdoje atsisaką nuo paklusnumo Jonui Kazimierui ir pasiduodą švedų karaliui Karoliui X Gustavui, kurio įpėdinius taip pat pripažinsią savo didžiaisiais kunigaikščiais, juos bei jų reikalus visada visomis savo jėgomis remsią, be jų žinios nedarysią jokių sutarčių su užsieniu; atsisakydami nuo visų senųjų ryšių, jie tikį, kad ir antroji pusė susitarimo sąlygas vykdysianti, o šito susitarimo negalėsiąs sutrukdyti joks popiežiaus, vyskupų ar kieno nors kito protestas bei seimo ar kokio suvažiavimo nutarimas[1350]. Be abejo, tai buvo dar B. Skyttės paruoštas pasidavimo projektas[1351], o anksčiau atpasakotasis aktas bus buvęs kompromiso vaisius.

Abu šitie aktai, matyt, buvo pasirašomi kartu, nes parašai yra tie patys ir ta pačia eile. Tekstui pasibaigus, tame pačiame puslapyje pirmasis pasirašo J. Radvila, greta jo vyskupas P. Parčevskis, o žemiau J. Bialozoras *(Nomine Illmi et Reudsmi Dni Georgij Tyszkiewicz, Episcopi Vilnensis totiusque venerabilis Capituli Cleri et diocesis Vilnensis uti plenipontiarius subscribo* (čia vėliau tarp eilučių prirašyta: *etiam nomine meo / Georgijus Biallozor, custos praelatus cathedralis vilnensis, M. D. L. Thesauri notarius m. p.)*[a]. Čia pat vyskupo P. Parčevskio ir J. Bialozoro antspaudai, o puslapio pačioje apačioje, matyt, palikę tarpą žymesniems asmenims, pasirašo Cėsio vaivada M. Korfas ir Žemaičių kaštelionas E. Kerdiejus. Kitame puslapyje pasirašo Tartu kaštelionas W. Holtschueris, DLK raštininkas J. M. Stankevičius, sargybinis bei pulkininkas J. Mirskis, Breslaujos iždininkas Aleksandras Čaplinskis[b] „kaip visų savo pavieto bajorų atstovas“, Lydos maršalka Teofilis Duninas Rajeckis, Ukmergės maršalka J. Mieženskis, Ukmergės vėliavininkas E. Komarovskis, Žemaičių pakamaris ir Šauduvos tijūnas A. Radziminskis, Žemaičių stalininkas Jonas Šostovickis, Minsko pataurininkis bei Eišiškių seniūnas Jonas Koleckis, Vilniaus teisėjas ir Inturkės seniūnas Povilas Danilevičius. Šie pasirašydami taip pat palieka protarpius kitiems pasirašyti, o sekančiuose puslapiuose visi pasirašo be jokių protarpių ir taip pat be jokios sistemos. Parašų iš viso yra 24 puslapiai.

[1350] Originalas ir 3 nuorašai, ten pat. Laisvas vertimas į vokiečių kalbą iš Lundo universiteto bibliotekos rankraščio išspausdintas: *De la Gardiska Archivet eller Handlingar ur Grefl. Dela-Gardiska Bibliotheket på Löberöd*, Lund, 1839, t. 12, p. 154–157, skyrius *Militaria*. Jį smulkiai atpasakoja: S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 96–97, kuris antrojo akto visai nemini.

[1351] Wł. Konopczyńskio, K. Lepszy minimasis 1655 IX 27 atsišaukimas į senatorius bus ne kas kita kaip šio akto projektas, B. Skyttės pasiųstas M. G. De la Gardžiui. Kur tas tariamasis atsišaukimas yra, jie nesako. Šio darbo autorius tokio akto projektą, datuotą 1655 IX 29, yra radęs: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

Daugiausia tai vidutiniosios ar smulkiosios bajorijos atstovai, kurių dalis net nemoka rašyti, – už juos pasirašo kiti[1352].

Tame pačiame bajorijos akte minimasis jų gautas M. G. De la Gardžio ir B. Skyttės aktas buvo ne kas kita kaip tolygus dokumentas, kuriame pakartojamas žodis į žodį sąlygų aktas, tik ten, kur bajorijos akte rašoma „mes“, čia rašoma „jie“ ir priešingai[1353].

Tai ir buvo visi tos dienos aktai[a]. Kaip matėme, šis bajorijos aktas nuo rugpjūčio 17 d. akto gerokai skiriasi. Anuo aktu pasidavimas švedų karaliui bei unija su Švedija iš esmės buvo palikta tik galimybių srityje, nuo Lenkijos ir Jono Kazimiero galutinai dar nebuvo atsisakoma, tuo tarpu dabar nuo jų atsisakoma be jokių rezervų, Karolis X Gustavas skelbiamas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu ir pasižadama jam padėti net kariauti su Lenkija. Be to, rugpjūčio 17 d. pasirašiusieji kalbėjo tik savo vardu, tuo tarpu dabar jie kalba jau viso krašto, visos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos vardu. Parašų ant šio akto yra daugiau[b], tačiau atsakingų valstybės žmonių skaičius nepadidėjo. Tiesa, šį aktą pasirašė ir Žemaičių vyskupas P. Parčevskis, tačiau jo jau nebepasirašė arešte sėdįs V. Gosevskis, nebepasirašė nė artilerijos generolas Mikalojus Judickis, kuris, pasak kai kurių šaltinių, buvęs suimtas kartu su V. Gosevskiu[1354]. Apie V. Gosevskio bet kokią žymesnę rolę šiose derybose jau negalima kalbėti. Jis neabejotinai buvo J. Radvilos arešte[1355]. M. G. De la Gardie anksčiau buvo norėjęs veikti per juos abu ir dar rugsėjo 4 d. V. Gosevskį rašė veik žodis žodin tokį patį laišką kaip ir J. Radvilai, kviesdamas jį persikelti su stovykla arčiau prie švedų kariuomenės[1356]. Be to, M. G. De la Gardie siūlė jam kartu su J. Radvila rasti priemonių suvaldyti murmančiuosius. Tačiau netrukus paaiškėjus jo rolei kariuomenės maište, apie jį vis blogiau atsiliepiama. Ar B. Skytte ir M. G. De la Gardie, atvykę į Kėdainius, kreipėsi į V. Gosevskį, žinių neturime, tačiau dėl to abejoti negalima. V. Gosevskio pozicija bei jo parašas jiems negalėjo būti nesvarbūs. Dėl kažkurių priežasčių jis vis dėlto nepasirašė ir iš arešto nebuvo paleistas. Tik

[1352] Parašai: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 204–220.

[1353] Trys šio akto nuorašai yra: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 11. Vienas jų pažymėtas raide „A“. Be abejo, tai tas pats egzempliorius, kurį M. G. De la Gardie ir B. Skytte pasiuntė kaip vieną iš priedų prie pranešimo karaliui 1655 X 31. Kiek kitaip suredaguotas ir trumpesnis šio akto projektas (?) yra: ten pat, XI. 13.

[1354] *Vexillum Radvanum, avita generis nobilitate orthodoxae religionis gloria heroicorum in rempublicam meritorum splendore illustratum in funere illustrissimi domini Nicolai Vladislai comitis in Mysz Iudycki, castellani Novogrodnensis…*, Vilnae, Typis Academicis Societatis Jesu, 1671; J. W. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…*, p. 180.

[1355] Žr. B. Radvilos 1655 X 16 laišką M. Gosevskienei ir 1655 X1 9 laišką V. Gosevskiui, B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski*, Nr. 39, 40.

[1356] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

dabar jo saugojimą pasižadėjo perimti M. G. De la Gardie, kuriam spalio 21 d. jis įteikė formalų pasižadėjimą iš jo stovyklos nebėgti ir jokiomis intrigomis neužsiimti. Esą jis supratęs, kad prarastosios laisvės sugrąžinimo galįs tikėtis tik iš Karolio X Gustavo, tad M. G. De la Gardžiui maloniai leidus pasilikti su visais savo palydovais jo stovykloje, jis ramiai lauksiąs karaliaus sprendimo[1357].

Apskritai spalio 20 d. aktas M. G. De la Gardžio ir B. Skyttės buvo pravestas pirmiausia remiantis J. Radvila bei jo artimaisiais. Kaip matyti iš minėtųjų B. Skyttės laiškų, bajorija iš esmės pasidavimui nebuvo priešinga, bet jie nepageidavo J. Radvilos įsigalėjimo. Ji nebuvo priešinga pasidavimui, nes kitos išeities iš tikro nebuvo. Lietuvos valstybės didžioji dalis buvo užimta caro kariuomenės, švedų kariuomenė grasino elgtis kaip priešų krašte, jei nesutiktų pasiduoti. Kai kurie tą jau buvo patyrę. Pasipriešinimas juk būtų reiškęs savižudybę. Laimėjimui vilčių nesimatė, juo labiau kad buvo žinoma jau ne tik apie Didžiosios Lenkijos kapituliaciją ties Uisciu bei apie Seradzo ir Kališo vaivadijų pasidavimą, bet taip pat ir apie užėmimą Varšuvos bei švedams laimingas Žarnuvo kautynes pakeliui į Krokuvą. Visa tai negalėjo neveikti. Visame pasaulyje pagarsėjusio švedų ginklo parama juk viliojo labiau negu dažnai palaidos plėšikaujančios caro minios[1358]. Taigi aktas buvo priimtas beveik visų, kurie švedų kariuomenės užimamose srityse buvo likę. Pasidavė jie ne vedami kokių plačių politinių užsimojimų, bet neturėdami kitos išeities. Kai kurie, be to, siekė ir asmeniškos naudos. Visoje šioje byloje J. Radvila buvo svarbiausias asmuo, tačiau tai nebuvo joks jo sąmokslas prieš visą bajoriją. Priešingai, jam daug kur teko gintis, ir to, ko jis sau norėjo, nepasiekė. Jo pageidavimai buvo atidėti, atidėti *ad Calendas Graecas*[a]. Jam taip pat teko pasitenkinti palyginus trupiniais, keletu dvarų.

Kaip atsimename, liepos mėn. pabaigoje per G. Liubenieckį abu Radvilos reikalavo sau išskirti kompaktines lenines kunigaikštijas, o po rugpjūčio 17 d. akto jau vie-

[1357] Originalas yra: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13. Išspausdintas: J. W. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…*, p. 211.

[1358] Tą patį pažymi ir amžininkai: S. Temberski, *Roczniki 1647–1655*, p. 308, 309, rašo, kad Lietuva prisidėjusi prie didlenkių pasidavimo akto. W. H. Kochowskis apie didlenkių pavyzdį nekalba, tačiau sunkios Lietuvos būklės ir iš Švedijos laukiamos paramos paminėti nepamiršta. Be to, jis pripažįsta Lietuvos bajorijai nuopelną, kad ji nepamiršusi garantuoti katalikų tikybos laisvės, W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter secundus Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusiue continens…*, t. II, p. 34, 64, 93. Kad bajorija ne taip entuziastiškai puolė į švedų glėbį, matyti ir iš J. V. Počobuto Odlanickio atsiminimų. Esą pasidavėme, bet „daj Boże niedługo pod tą protekcyją zostawać“[b], *Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640–1684)*. Przepisał z autografu i przypiskami opatrzył Hr. Leon Potocki, opisaniem rękopismu poprzedził i objaśnieniami uzupełnił J. I. Kraszewski, Warszawa, 1877, p. 20.

nas Jonušas prašė vasalinio kunigaikščio teisių paveldėjamuosiuose dvaruose, prie kurių prašė pridėti eilę valstybinių dvarų. Jam taip pat labai rūpėjo išsaugoti nenualintus savo dvarus, buvusius švedų kariuomenės užimtosiose srityse. Jo prašymai tačiau davė menkų vaisių. Rugpjūčio 19 d. M. G. De la Gardie jam pranešė, kad dėl iš jo dvarų imamųjų naštų reikią susitarti su kariuomenės vadu G. A. Lewenhauptu[1359]. Tačiau kariuomenei maisto iš kur nors reikėjo gauti. Dėl to G. A. Lewenhauptas tik tiek tegalėjo padaryti, kad iš J. Radvilos Nemunėlio Radviliškio su vyriausia stovykla persikėlė į Pasvalį. Tačiau gretimieji J. Radvilos dvarai vis tiek nuo naštų neliko laisvi ir į jo skundus M. G. De la Gardie pagaliau pareiškė, kad kitos išeities nesą. Norėdamas atlyginti už nuostolius, parodyti palankumo ir, suteikiant tolimesnių vilčių, paakinti uoliau veikti bajorijoje, M. G. De la Gardie rugsėjo 25 d. pasiuntė J. Radvilai diplomą, kuriuo skelbia pavedąs jam valdyti Šiaulių ekonomiją ir Šeduvos tenutą su jiems priklausančiais Klovainių, Panevėžio, Žagarės, Joniškio ir Užmūšio dvarais. Kadangi tie dvarai esą labai nukentėję, tad atleidžiąs juos nuo visų kontribucijų, stacijų ir kitokių naštų. Kariuomenei įsakąs jų nevarginti pastoviais, o jei ten šiuo metu esą, tuojaus išvykti[1360]. Jau po spalio 20 d. akto pasirašymo M. G. De la Gardie davė J. Radvilai naują raštą, kuriame pakartoja, kad Šiaulių ekonomijos ir Šeduvos tenuto dvarus atidavęs į realią posesiją kaip atlyginimą už priešų sunaikintus jo dvarus ir kaip ypatingos karaliaus malonės ženklą. Duodąs juos iki karaliaus patvirtinimo, kuris savo diplome apibrėšiąs ir jų ribas[1361]. Tai buvo nemaža dovana. 1651 m. karaliaus iždas iš Šiaulių ekonomijos, atskaičius visas eksploatacijos išlaidas, buvo gavęs 56 000 auks.[1362], o 1653 m. antrame pusmetyje 30 000 auks.[1363] Pačiam šeimininkaujant, žinoma, pelnas galėjo būti žymiai didesnis. Tačiau J. Radvilai iš tų dovanų vargu ar teko daug pasipelnyti. Juo labiau, kad švedų kariuomenė ir dabar jų neaplenkdavo. Jam pasiskundus jau spalio 6 d. M. G. De la Gardie rašė majorui Korfui, kad Šiauliai esą atiduoti J. Radvilai ir paliuosuoti nuo visokių naštų, o jis tuo tarpu ten tebestovįs ir su savo kareiviais spaudžias gyventojus. Perspėjąs antrą kartą, kad kuo greičiausiai iš ten išsikeltų ir pagal įsakymą tuojau vyktų tiesiog į vyriausiąją stovyklą. Jam buvę įsakyta neužsukti nei į Šiaulius, nei į Skuo-

[1359] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1360] Ten pat.

[1361] Ten pat, Nr. 309. Rašto konceptas be jokios datos. Jis turėjo būti parašytas apie 1655 X 31, nes ten pat esančių konceptų Nr. 311 yra rašytas tą dieną.

[1362] *Stokholmo karališkosios bibliotekos Rankraščių skyrius*, Polonica, D 1479: 3 (karaliaus dvaro iždo pajamų ir išlaidų apyskaita).

[1363] Ten pat, D 1479: 1.

dą, tačiau įsakymo nevykdęs. Jei ir dabar nevykdysiąs, būsiąs nubaustas[1364]. Korfas su savo dalimi iš Šiaulių pasitraukė. Tačiau netrukus ten atvyko kita dalis. Spalio 31 d. M. G. De la Gardie panašiai rašė pulkininkui Jokūbui Scottui. Esą sužinojęs, kad jis iš Šiaulių ekonomijos valstiečių išrinkęs kiek pinigų ir dar antra tiek reikalaująs. Kadangi ekonomija esanti dovanota J. Radvilai, tai daugiau rinkti jis neprivaląs, tačiau ką jau išrinkęs, galįs sunaudoti savo eskadrono reikalams[1365]. Kol pražygiavo visa švedų kariuomenė panašių atsitikimų, matyt, buvo ir daugiau. Kariuomenė juk turėjo iš ko nors gyventi, o visokių apsaugos raštų ji nebojo ir negalėjo boti.

Nemalonus ir taip pat nuostolingas J. Radvilai dalykas buvo perleidimas švedų kariuomenei Biržų pilies. Rugpjūčio 26 d. jis rašė pusbroliui Boguslavui, kad Biržų pilį perleidęs sau pasilaikydamas visą valdžią, teismus bei ūkio reikalus. Ką įvežti ar išvežti galįs laisvai[1366]. Be abejo, čia jis turėjo galvoje rugpjūčio 17 d. akto § 4, pagal kurį bus parašęs ir pilies perdavimo įsakymą. Tačiau, kaip atsimename, švedai Biržus užėmė seniūnui dar neturint jokio įsakymo ir pasidarė faktiški šeimininkai anksčiau negu dėl valdymo sąlygų buvo susitarta. Ir tos pat dienos laiške tam pačiam B. Radvilai J. Mieženskis pastebi, kad svečiais Biržai nesidžiaugia, nes jie reikalauja didelių duoklių, reikalauja dragūnams arklių[1367]. Netrukus daugumas kariuomenės iš Biržų buvo išvesta, tačiau jie visą laiką liko svarbiausias švedų centras, kuriame buvo kaupiamos atsargos. Čia buvo palikta 700 karių įgula, kurie, be abejo, jautėsi pilnais šeimininkais[1368]. Tuometinę Biržų būklę gerai charakterizuoja greičiausiai spalio mėn. vieno J. Radvilos tarno (K. Daugėlos Strižkos?) M. G. De la Gardžiui įteiktas memorandumas. Esą jis nenorįs varginti ilgomis kalbomis, be to, nemokąs vokiškai, tad savo pageidavimus surašęs šiuose punktuose:

1) Neseniai duotajame rašte M. G. De la Gardie jam leidęs skųstis dėl visų Biržų kunigaikštijos gyventojų bei pirklių, o labiausiai dėl valstiečių, kurie esą išvarginti kariuomenės, stovyklavusios Nemunėlio Radviliškyje, bei jai keliantis į Pasvalį. M. G. De la Gardie žadėjęs paliuosuoti nuo naštų, tad dabar drįstąs prašyti, kad visa Biržų kunigaikštija su miestu bei su visais jai priklausančiais dvarais, nusi-

[1364] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 186. Kitą dieną M. G. De la Gardie rašė J. Radvilai, kad naujuoju įsakymu Šiauliuose esančiai daliai būsiąs patenkintas, ten pat, Nr. 182.

[1365] Ten pat.

[1366] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 388.

[1367] Ten pat, p. 401.

[1368] Apie magazinų kūrimą ir įgulą rašo G. A. Lewenhauptas M. G. De la Gardžiui 1655 IX 1, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I.

tęsiančiais nuo Nemunėlio Radviliškio iki Salamiesčio ir Papilio, galėtų naudotis visiška neliečiamybe ir būtų laisva nuo visokių naštų bei mokesčių, kurių gyventojai jau iš tikro nebegalį pakelti, nes esą beveik sunaikinti. Tai reikią padaryti dėlei karaliaus malonės J. Radvilai ir dėl to, kad jis (prašytojas) suvežęs ir palikęs pilyje visų metų derlių.

2) Prašąs, kad pilies komendantas duotų jam pasirašytą inventorių, kurį jis paruošęs perduodamas pilį. Jis surašęs arsenalą ir maisto atsargas. Be to, jei būsiąs reikalas, J. Radvilai turį būti leista išvežti parako arba ginklų.

3) Prašąs M. G. De la Gardį specialiu raštu garantuoti jam, kaip J. Radvilos vietininkui, iki šiol jo visoje kunigaikštijoje turėtąją valdžią bei jurisdikciją.

4) Ūkio darbai, kurie pilyje buvę taip rūpestingai pradėti, dabar, pilį valdant švedams, esą visai apleisti. Iki šiol piliai priklausančiose žemėse tebesanti nebaigta pjūtis ir žiemkenčiai nepasėti. Dėl to prašąs parėdymo, kad laukams apdirbti būtų suteikta pagalba iš karališkųjų dvarų, esančių 1 ar 2 mylių [atstumu] apylinkėje.

5) Taip pat prašąs nustatyti kariuomenei privalomų duoti pinigų arba maisto produktų kiekį, kad komendantas, seniūnas ir kiti pareigūnai žinotų, kiek reikia duoti per mėnesį arba metų ketvirtį ir kad nebūtų daugiau reikalaujama. Be to, prašąs, kad iš kaimyninių karališkųjų dvarų būtų paskirta maisto pėstininkams ir pinigų oficialistams. Visa tai turį būti imama iš Kupiškio, Vabalninko, Gulbinų ir Šimonių, kurie ir anksčiau pakaitomis kas mėnesį duodavę įgulai maisto ir pinigų oficialistams.

6) Iš tų pačių dvarų kas mėnesį turį atvykti po keletą dešimčių darbininkų bei valstiečių su vežimais ir kirviais pagelbėti prie pilies darbų. Be to, tų dvarų darbininkai turį privežti malkų. Tai galį būti padaryta dabar arba žiemą.

7) Į Biržų kunigaikštiją subėgę Maskvos tremtiniai, bajorai, o ypač kunigai ir Dievo žodžio tarnai, turį būti laisvi nuo visokių mokesčių bei naštų. To reikalaująs pats jų vargas ir nelaimės. Esą būtų visiškai teisinga, kad savo varge jie galėtų rasti ramybę švedų karaliaus globoje. Pagaliau prašąs visa tai patvirtinti savo raštu[1369].

Greičiausiai šio visais atžvilgiais įdomaus memorialo vaisius buvo M. G. De la Gardžio lapkričio 1 d. įsakymas Biržų komendantui pulkininkui J. Urquardui (eventualiai ir jo įpėdiniams), kuriame primenama trys J. Radvilai garantuoti dalykai, būtent: 1) jei norės, jis galįs Biržuose reziduoti, 2) kunigaikštijoje jam esanti palikta jurisdikcija, kurią galįs vykdyti pats arba per savo įgaliotinius ir 3) jam esą leista laisvai į Biržus

[1369] Du ne visai tolygūs šio memorialo nuorašai yra: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

įvežti arba iš jų išvežti kilnojamąjį turtą[1370]. Taigi dabar net savo dvaruose J. Radvila nebebuvo tikruoju šeimininku, nors, kaip minėta, M. G. De la Gardie kartais į jį ir kreipdavosi, prašydamas nurodyti dvarus, iš kurių kariuomenė galėtų imti maistą bei pašarą. Be abejo, tai buvo daroma kitais sumetimais.

Derantis su B. Skytte, o vėliau ir su M. G. De la Gardžiu, Kėdainiuose J. Radvila, žinoma, tebebuvo nepamiršęs ir savo pageidaujamosios leninės kunigaikštijos. Tačiau ir čia jam teko nusileisti. Karolio X Gustavo įgaliotiniai ir dabar gynėsi neturį tam įgaliojimų ir paguodė jį tik spalio 21 d. raštu, kuriame pareiškė vilčių, kad karalius tą klausimą išspręsiąs palankiai. Tenai jie pirmiausia pareiškia, kad J. Radvila buvęs ne tik pirmasis iš pasidavusiųjų bei pasidavimo iniciatorius, bet taip pat dėl pavyzdžio pasirašęs ir bendrąjį pasidavimo aktą, nors jau buvęs pasidavęs atskiru aktu. Tuo jis įpareigojęs karalių būti palankų. Anksčiau per G. Liubenieckį, o dabar pats prašęs padaryti jį leniniu kunigaikščiu Kuršo ir Brandenburgo pavyzdžiu ir padidinti jo paveldėjamųjų dvarų skaičių, kaip tiksliau esą išdėstyta jo duotajame rašte, tačiau jie neturėdami įgaliojimų šito negalėję suteikti *(concedere)* ir palikę tai spręsti karaliui. Jie neabejoją, kad jis pasielgsiąs taip, kaip reikalaująs viešasis labas bei karaliaus ypatingas palankumas Radvilų šeimai. Lygiai toks pat raštas buvo duotas ir B. Radvilai, nors jo paties čia ir nebuvo. Abu dokumentai yra žodis į žodį tokie patys. Tik kiek skiriasi jų atestacija, būtent ten, kur apie Jonušą sakoma, kad jis pirmasis pasirašęs. Dėl Boguslavo sakoma, kad jis ir kitose Lietuvos srityse raginęs priimti švedų karaliaus protekciją[1371].

Bajorijai pasirašius pasidavimo aktą sutvarkęs skubotus reikalus, M. G. De la Gardie tuojau iš Kėdainių išvyko ir spalio 22 d. buvo jau Veliuonoje. Jis mat skubėjo ruoštis žygiui pas karalių. Tuo tarpu B. Skytte, kuris turėjo likti Lietuvoje karaliaus vietininku, Kėdainiuose toliau derėjosi su bajorija dėl švedų kariuomenės aprūpinimo bei dėl krašto administravimo. Tam reikalui spalio 23 d. buvo paskirta speciali komisija, sudaryta po 3 atstovus iš kiekvieno pavieto, kuriai, akto žodžiais tariant, buvo pavesta kiekvienu B. Skyttės reikalavimu susirinkti ir nors vienas ar bent du iš jų nedalyvautų, svarstyti bei nutarti viską, kas tėvynės labui būsią reikalinga, atsižvelgiant į krašto įstatymus bei *pacta conventa*[a] nuostatus. Bajorija kiek galėsianti, pasistengsianti tuos nutarimus įvykdyti. Be to, pačioje akto pradžioje pastebima, kad komisarus skirią B. Skyttei reikalau-

[1370] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 253.

[1371] Abiejų raštų originalai: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI.11.Boguslavą liečiąs dokumentas išspausdintas: Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 221. Tik leidėjai kažkodėl ten rašo, kad jis buvęs duotas 1655 X 22, nors ir jų išspausdintajam tekste parašyta „die 11 Octobris" (senuoju kalendoriumi).

jant. Komisarais buvo paskirti: 1) prelatas J. Bialozoras, kaip dvasininkijos atstovas; iš Ukmergės pavieto – 2) vėliavininkas Elijas Komarovskis, 3) pastalininkis Kazimieras Siesickis ir 4) žemės teismo raštininkas[a] Hektoras Ozemblovskis; iš Breslaujos pavieto – 5) viceteisėjas Vladislovas Puciata, 6) stalininkas Petras Rudamina[b] ir 7) Gulbinų laikytojas Jurgis Podbereskis; iš Kauno pavieto – 8) pilies raštininkas Jonas Visgirdas[c], 9) Paulius Prozoras ir 10) Mykolas Vorlovskis[d]; iš Upytės pavieto – 11) žemės teisėjas Paulius Marcinkevičius, 12) iždininkas Kazimieras Volminskis[e] ir 13) Vladislovas Sicinskis; pagaliau iš Žemaičių kunigaikštijos – DLK raštininkas J. M. Stankevičius, 15) Dirvėnų tijūnas Albertas Važinskis ir 16) Orlo seniūnas Vilhelmas Korfas[f]. Šitą aktą taip pat pasirašė keletas šimtų bajorų, tačiau jo nepasirašė nei vienas senatorius. Bajorija pasirašė tvarkingai pagal pavietus[1372g].

Šita komisija, žinoma, nebuvo reali krašto atstovybė[h]. Jau ir tas, jog ji galėjo susirinkti tik B. Skyttės sukviesta, rodo, kad ji turėjo veikti ne krašto naudai, bet patarnauti švedų interesams. B. Skyttės įsakymai per ją turėjo įgauti laisvo apsisprendimo pobūdį. M. G. De la Gardie ir B. Skytte savo spalio 31 d. pranešime karaliui rašo, kad ji esanti sudaryta tam, kad apsvarstytų bei nutartų, kas būsią reikalinga jo tarnybai bei šios naujai įgytos jo valstybės išlaikymui[1373]. Iš tikro, kaip pamatysim toliau, ji buvo sušaukta vos vieną kartą mokesčių priimti, o kitą kartą buvo šaukiama pasmerkti kylančio sukilimo prieš švedus. Šiaip švedai buvo pilnais krašto šeimininkais, nes jų rankose buvo pajėga. Pavietuose šeimininkavo komisarai, gavę ne tik komendantų bei seniūnų, bet ir visą kitokią valdžią, paskirti net bajorijos kariniais vadais[1374], o masės bajorijos, įpratusios visada skaitytis su galingaisiais ir žinodamos, kad tenykščiuose santykiuose laimingiausias tas, kuris ką nors gauna, nors ir neturėdamas jokių teisių, nors ir iš neturinčio teisės tai duoti gautų, apipylė M. G. De la Gardį prašymais ne tik ką nors dovanoti, bet taip pat net prašydami išspręsti jų tarpusavio ginčus, padėti įvykdyti arba neleisti vykdyti tėvo testamento ir pan.[1375] Daugybė tų, kurie dar buvo nespėję

[1372] Originalas, iš viso 16 puslapių, iš kurių 11/4 puslapiai teksto, o kiti – parašų, yra: *RA, Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

[1373] Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 223.

[1374] Breslaujos pavieto komisaro J. Uhlenbrocko skyrimo raštas 1655 XI 2, kuriame aptariamos jo teisės, *RA, De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 265.

[1375] Daugiausia iš M. G. De la Gardžio prašė dvarų apsaugos raštų, kurie buvo pradėti dalinti M. Horsto ir paties M. G. De la Gardžio dar rugpjūčio pradžioje. Visi jie buvo duodami pagal vieną formulę, kurioje sakoma, kad, karaliaus siunčiamas su kariuomene į Lietuvą, prašančiojo NN dvarus, jį patį, jo šeimą ir jo valdinius imąs savo globon ir kariuomenei įsakąs juos saugoti. Eilė tokių konceptų, ant kai kurių jų yra pažymėtos pavardės, kam jie duoti, yra: *RA, De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I. Eilė tokių apsaugos

pasirašyti pasidavimo aktų arba abejojo, ar jų parašai buvo pastebėti, skubėjo siųsti tokius pareiškimus bei savo ištikimybės pakartojimus[1376]..

Švedų globoje gyventojai, matyt, jautėsi labai nesaugiai. Daugelis žymesniųjų bajorų ir pats J. Radvila savo turtus gabeno į Prūsus. Tai, žinoma, blogai veikė ir mases, susirūpinusias savo likimu. Vykstant deryboms su švedais J. Radvilos žmona buvo Tauragėje, o turtų dalis buvo jau išgabenta į Tilžę[1377]. Spalio 19 d. jis išgavo iš M. G. De la Gardžio apsaugos raštą žmonai iš Tauragės jai nuvykti į Šiaulius[1378], iš kur ji vėliau persikėlė į Kėdainius. Tą pačią dieną M. G. De la Gardie davė kitą apsaugos raštą J. Radvilos tarnams sugrąžinti iš Kuršo jo galvijų bei avių bandoms, išvarytoms iš Vyžuonų ir Vyžuonėlių dvarų[1379]. Galvijai buvo grąžinti, nes Kurše neįmanoma buvo juos išlaikyti per žiemą, tačiau krašte vis tiek neatrodė saugu ir beveik tuo pačiu metu (spalio 22 d.) J. Radvila gavo M. G. De la Gardžio apsaugos raštą savo tarnui Jurgiui Steponui Karlingui fon Nesetitz J. Radvilos daiktus laisvai vežti sausžemiu bei plukdyti Nemunu[1380]. Kadangi J. Radvila pagal susitarimą su M. G. De la Gardžiu iš Kėdainių turėjo išvykti ir su visa kariuomene taip pat vykti į Lenkiją ar jos Prūsus, tad nesaugu buvo Kėdainiuose likti ir jo žmonai. Tačiau jos ruoša labai sujaudino vietos gyventojus, kurie, manydami, kad pavojus jau čia pat, pradėjo iš Kėdainių bėgti. Tad lapkričio 12 d. J. Radvila įsakė savo vietos seniūnui Laurynui Kochanskiui nieko iš savo gyvenamųjų vietų neišleisti, norinčius pabėgti net suimti, jų turtą paimti dvarui, o be to, reikia paskelbti, kad jis tokių neklaužadų negailėsiąs, įsakysiąs kariams juos gaudyti ir atimti vi-

raštų arba dvarų prašančių bajorų laiškų yra: ten pat, Ser. C. XIII ir *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 12 papkėje „Handlingar forfattade pa polska under Karl X Gustavs Krig". Yra taip pat ir kituose tomuose.

[1376] Ištikimybės pareiškimai, ten pat ir: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13. Dalis jų pasirašyti M. G. De la Gardžiui tebesant Rygoje arba pakeliui į Lietuvą. Dažniausiai tai visokie pabėgėliai nuo Maskvos ir pakuršės gyventojai. Kiti tokius raštus yra vėliau prisiuntę. Pasidavimo bei ištikimybės pareiškimo formulės, duotosios M. G. De la Gardžio gyvenamojoje vietoje, paprastai yra vienodo turinio, kartais net kelių pasirašytos. Pareiškimai laiškais dažniausiai yra pripildyti komplimentų M. G. De la Gardžiui ir nuolankių savo palankumo jam užtikrinimų. Wł. Konopczyńskis, K. Lepszy (Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 184) rašo Stokholmo valstybės archyve radę 7 lapus M. G. De la Gardžio paskelbtųjų pasidavimo sąlygų, kuriose buvę apie 400 parašų. Šio darbo autoriui ten pat teko matyti 6 tokius lapus, pasirašytus Breslaujos bajorijos, dvasininkų ir miestiečių. Ten parašų yra vos apie pusę jų minimojo skaičiaus.

[1377] Žr. jo laišką B. Radvilai 1655 VIII 26, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 387.

[1378] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 233.

[1379] Ten pat.

[1380] Ten pat, Nr. 239.

są turtą. Ponios išvykimas negalįs būti jokia nerimo priežastis. Argi ji būtinai privalanti čia gyventi ir negalinti išvažiuoti?[1381]

4. Magnuso Gabrieliaus De la Gardžio žygis į Lenkiją[a]

Kaip jau buvo minėta, dar prieš spalio 20 d. akto pasirašymą M. G. De la Gardie buvo gavęs įsakymą svarbiausiąją, iš veteranų sudarytąją savo kariuomenės dalį nuvesti pas karalių į Lenkiją. Tačiau jis buvo nusprendęs ten išvykti tik baigęs tvarkyti Lietuvos reikalus, įsitikinęs Maskvos kariuomenės draugingumu. Apie įvykius Lenkijoje jis, pasirodo, daug nežinojo, ir svarbiausias jo žinių šaltinis buvo B. Radvilos pranešimai iš Palenkės, gaunami per J. Radvilą. Taip spalio 23 d. B. Skytte iš Kėdainių jam pranešė, kad, pasak B. Radvilos pranešimo, Krokuvos miestas esąs užimtas, bet pilis tebesilaikanti, kad paramos paprašytas imperatorius Jonui Kazimierui atsakęs „karo su švedais nenorįs ir, jei švedai priminsią jo šleifą, jis bemeilysiąs jį nukirpti“; kad kazokai lenkus sumušę ir jau apgulę Lvovą, kad J. Radziejovskis esąs Lomžoje ir vedąs derybas su pavietais, o pats B. Radvila savo veiklai paremti prašąs bent 1 000–1 500 raitelių paramos; [Lenkijos didysis vėliavininkas Aleksandras] Koniecpolskis su savo armija palei Krokuvą derąsis su karalium dėl pasidavimo, o primas spalio 28 d. (lapkričio 7 d.) šaukiąs Varšuvoje seimą Karoliui X Gustavui karūnuoti arba jam prisiekti. Brandenburgo kurfiurstas ir Septynpilio kunigaikštis Rakoči norį likti neutralūs, o totoriai padėsią lenkams tik prieš kazokus ir Maskvą, bet su švedais nekariausią[1382]. Krokuvos pilis iš tikro pasidavė vos spalio 17 d., o A. Koniecpolskio vadovaujamoji kariuomenė vieną dieną anksčiau. Ištikimybę ji prisiekė [spalio] 26 d.[1383] Taigi ir per kelintas rankas gautos žinios buvo palyginti gana tikslios. B. Radvilos daug žinota. M. G. De la Gardžiui asmeniškai buvo maloniausia žinia, kad Lomžoje kartu su kariuomene stovi J. Radziejowskis, vadinasi, kelias jam buvo laisvas.

Neramu buvo tik dėl Maskvos kariuomenės, kuri vis tebebuvo neįmenama mįslė, tikras sfinksas. Spalio 31 d. pranešime karaliui M. G. De la Gardie ir B. Skytte rašo, jog caro kariuomenės vadai jiems davę suprasti, kad jiems esą įsakyta su švedų kariuo-

[1381] Paties J. Radvilos ranka rašytas nervingas ir koliojimų pilnas laiškas: *Archeografičeskjj sbornik,* t. VIII, p. 372.

[1382] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I. Kitu keliu atėjusią žinią apie Krokuvos paėmimą B. Skytte pranešė J. Radvilai vos 1655 XI 4, ten pat.

[1383] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 125–132.

mene elgtis draugiškai. Jie abu visada reiškę draugingumą caro vadams. Tačiau pastaruoju metu palei Kauną stovinčios kariuomenės vadas S. Urusovas išdrįsęs reikalauti, kad jie vartotų naująjį caro titulą. Be to, S. Urusovas davęs suprasti, kad ir visa Užnemunė iki pat Prūsų, turinti būti laikoma caro kraštu. Su atitinkamu atsakymu pas jį pasiuntę savąjį rusų kalbos vertėją Renninghą, kuris betgi dar negrįžęs. Jie turį vilčių, kad S. Urusovas apsigalvosiąs ir savo pretenzijas susiaurinsiąs[1384]. M. G. De la Gardie taip ir išvyko S. Urusovo atsakymo nesulaukęs. Pas B. Skyttę į Panemunę (Zapyškį?) Renninghas grįžo lapkričio 4 d. ir tuojau išvyko vytis M. G. De la Gardžio. Jo atvežtas atsakymas, matyt, nebuvo aiškus, ir B. Skytte savo laiške M. G. De la Gardžiui tik pastebi, kad maskvėnai sienos greičiausiai neperžengsią. Bet maloniausia buvo kita žinia, būtent, kad S. Urusovas netrukus su visa savo kariuomene ištrauksiąs Brastos link[1385]. Šiose srityse pavojus turėjo sumažėti. Tačiau situacija vis tiek nebuvo aiški ir M. G. De la Gardie, bijodamas Maskvos kariuomenės puolimų, vyko pačia paprūse, miškų priedangoje visai nepastebimas.

M. G. De la Gardžiui išvykus į Veliuoną, kur kariuomenė kėlėsi per Nemuną, B. Skytte dar porą dienų užtruko Kėdainiuose. Spalio 23 d. jis, o kartu su juo ir J. Radvila, taip pat išvyko pas M. G. De la Gardį. Spalio 24 d. jie buvo Vilkijoje, iš kur B. Skytte parašė M. G. De la Gardžiui net du laiškus. Pirmiausia jis pranešė, kad kitą dieną Veliuonos negalėsiąs pasiekti, nes sužinoję, kad keltuvas per Dubysą galįs paimti vos 4 arklius, tad nespėsią persikelti. B. Skytte esą norėtų skubiai vykti pas M. G. De la Gardį, tačiau J. Radvila jį sulaikąs. Nusprendęs, kad iš tikro būsią tiksliau jam pasilikti su J. Radvila, o apie tai, kas įvyko Kėdainiuose M. G. De la Gardžiui išvykus, pranešiąs P. Helmesas, kuriam taip pat tekę viską pergyventi. Rytoj pasiųsiąs savo ir J. Radvilos kvartirmeisterį su palydovų sąrašais, o poryt rytą galėsią būti Veliuonoje. Prašąs M. G. De la Gardį, kad prieš juos pasiųstų į Seredžių savo žmogų su pranešimu, kada norįs jų sulaukti[1386]. M. G. De la Gardie, matyt, paprašė paskubėti ir svečių sulaukė jau 25 d. Čia įvyko kažkokie baigiamieji pasitarimai su J. Radvila, kuris, kaip rašo savo laiškuose B. Skytte, tebebuvo dėl kažko nepatenkintas ir jam patiekiamųjų raštų nenorėjęs priimti. Tarp kitko, B. Skytte mini, kad jis pretenduojąs turėti savo dispozicijoje Lietuvoje renkamus mokesčius. Tačiau tai esą nepriimtina, nes tuo būdu švedų kara-

[1384] *RA*, *Livonica*, fol. 77; Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 224. Čia tik neteisingai perskaityti žodžiai „Tolcken Renningh“ ir išspausdinta „Polacken Denningh“.

[1385] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

[1386] Ten pat.

liaus reikalams nieko netektų. Ar dabar buvo prieita kokio nors susitarimo, sunku pasakyti, tačiau, kaip pamatysim toliau, mokesčius švedai rinko savo reikalams. Čia taip pat buvo galutinai išspręstas V. Gosevskio klausimas. Kaip minėta, apie jo būklę bei padėtį J. Radvilos arešte mes nieko nežinome. Visiems ir visada savo gerus norus bei bičiulystę tikinąs B. Radvila lapkričio 9 d. rašė V. Gosevskiui, kad labai apgailestaująs jo būklę, kuri, kaip sužinojęs iš Kėdainiuose buvusio pulkininko E. Putkamerio, iš tikro buvusi sunkesnė, negu sklidę gandai. Jis tarpininkavęs, bet, deja, be vaisių[1387]. Tačiau juo tikėti vargu ar galima. Greičiausiai tai buvo paprastas diplomatinis pataikavimas[1388]. V. Gosevskis bus buvęs paprastai sulaikytas, neleidžiant jam išvykti, bet ne kalinamas. Nors M. G. De la Gardie buvo žadėjęs jį paimti į savo stovyklą, tačiau jis vis dėlto liko Kėdainiuose. B. Skytte spalio 23 d. rašo M. G. De la Gardžiui, kad dėl kažkokių dalykų taręsis su bajorija ir su V. Gosevskiu. Sekančią dieną iš Vilkijos jis rašo, kad kartu vykstąs ir V. Gosevskis, tačiau ne savo valia ir J. Radvila esą norįs jį pasilikti savo žinioje. B. Skyttės nuomone, tą J. Radvilos norą reikią patenkinti. Tačiau M. G. De la Gardie, matyt, buvo kitos nuomonės ir V. Gosevskį pasiliko pas save. Lapkričio 3 d. M. G. De la Gardie davė apsaugos raštą jo tarnams turtą nugabenti į Prūsus[1389], kur buvo jo žmona, o jis pats kartu turėjo vykti pas Karolį X Gustavą.

Čia Veliuonoje pas M. G. De la Gardį bus buvę atvykę ir daugiau bajorų su visokiais reikalais, nes, kaip minėta, kaip tik čia buvo parašyta daugumas apdovanojimo raštų[1390]. J. Radvila čia neilgai teužtruko. Išsiaiškinęs kai kuriuos klausimus, jis tuojau grįžo į Kėdainius, kur turėjo pasiruošti su kariuomene traukti paskui M. G. De la Gardį. Šis spalio 29 d. rašo karaliui, kad tą dieną jau persikėlęs su kariuomene per Nemuną ir tuojau žygiuosiąs toliau, o J. Radvila iššygiuosiąs po keleto dienų[1391]. Tačiau iš tikro ne tik J. Radvila dar ilgiau užtruko, bet ir pats M. G. De la Gardie žygį pradėjo vos lapkričio 3 d. Savo planus M. G. De la Gardie bendrai su B. Skytte rašytame, jau daug kartų minėtajame spalio 31 d. pranešime karaliui šitaip nusako. Jis su kariuome-

[1387] B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny*, priedas Nr. 40.

[1388] B. Radvila dar 1655 X 16, taip pat labai pataikaudamas, rašė ir V. Gosevskio žmonai. Esą neapgalvotas Jonušo poelgis jį jaudinąs ir gėdą jam daręs. Nors jis nieko nežinąs, tačiau ir jį dėl to kaltinąs. Jis rašąs Jonušui laišką, „aby pomniąc na prawo i na to, czym mu się Bóg w ojczyznie dał urodzić, z brzegów nie wylewał i tak wysokiego w ojczyznie naszej urzędnika dłuższym nie karmił dysgustem“[a]. Esą jei jis galėtų nuvykti į Žemaitiją, tai V. Gosevskis būtų laisvas arba ir jis kartu su juo liktų, ten pat, Nr. 39.

[1389] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 274.

[1390] Čia, tarp kitko, švedų tarnybon buvo priimti totoriai, pabėgę iš Maskvos užimtų sričių, o jų šeimoms gyvenamąja vieta paskirtas Pasvalys, 1655 XI 1 aktas, ten pat, Nr. 258.

[1391] *RA*, *Livonica*, fol. 77.

ne žygiuosiąs per Virbalį ir Tykociną į Lomžą, kur lauksiąs tolesnio tikslaus karaliaus įsakymo. Pakeliui susijungsiąs su B. Radvila, kuris turįs apie 2 000 karių, stengiąsis patraukti savo pusėn atpuolusiąją Lietuvos kariuomenę bei Vitebsko vaivadą P. Sapiegą. Jei patraukti nepasiseksią, pasistengsiąs juos išblaškyti. Lietuvoje ir Livonijoje aukščiausiąją valdžią perimąs B. Skytte, o jo padėjėju būsiąs H. Thurnas, kuris su savo kariuomene stovėsiąs tarp Kuršo ir Prūsų, kad tuo būdu per Veliuoną visada būtų atviras kelias ryšiams palaikyti. Be to, jis turėsiąs stebėti savo kaimynus, būtent maskvėnus ir Brandenburgo kurfiurstą, o pavasarį pasirūpinsiąs suverbuoti daugiau kariuomenės bei gauti bajorijos paramos.

Lapkričio 3 d. M. G. De la Gardie iš Veliuonos persikėlė į Gelgaudiškį. Iš čia jis rašo J. Radvilai, prašydamas sustiprinti savo dalimis Veliuonos tilto apsaugą, nes paliktasis pulkininkas Swengelnas turįs mažai karių. Gelgaudiškyje ir pakeliui kariuomenė mažai ką randanti. Jam teksią pereiti vos 1 mylią miško, tačiau būsią sunku verstis, nes viskas esą sunaikinta (matyt, tai nuo J. Radvilos atpuolusios kariuomenės ir maskvėnų palikimas). Dėl to J. Radvilai ir patariąs nesukti tiek toli į dešinę, žygiuoti kairiau, nes kitaip galįs nieko nerasti ir jo kariuomenė galinti patirti dar didesnių nedateklių[1392]. Matyt, švedų kariuomenė jau viską iššlavė. Žygiavo ji labai palengva. Lapkričio 8 d. buvo Kudirkos Naumiestyje, 11 d. – Virbalyje, 13 d. – Vižainiuose, 15 d. – Perašlyje, 17 d. – Bakalariavoje, 20–29 d. – Augustave bei jo apylinkėse, kur sustojo apsirūpinti maistu, o pats M. G. De la Gardie rūpinosi patraukti savo pusėn gretimųjų sričių bajoriją bei čia esančias kariuomenės dalis. Gruodžio pradžioje jis įžengė į Palenkę, gruodžio 4 d. stovyklavo Bielsko žemėje prie Makovos kaimo, 8–10 d. buvo Cechanovece[1393].

Kaip matėme, spalio 20 d. sutartis buvo padaryta visos Lietuvos vardu. Kėdainiuose susirinkusi bajorija kalbėjo visos valstybės vardu. Vadinasi, ten nedalyvavusių sričių bajoriją reikėjo tik pakviesti prisidėti, kaip kad būdavo kviečiama prisidėti prie nors ir mažos dalies bajorijos sukurtos konfederacijos. Tačiau švedai Kėdainiuose išgauto dalies bajorijos pareiškimo nelaikė visos valstybės balsu, kaip kad, pvz., XVIII a. gale ėmė daryti Rusija. Karolis X Gustavas karą pradėjo su neaiškiais politiniais planais, tad jam bei jo generolams pirmiausia rūpėjo sutriuškinti Joną Kazimierą bei jo šalininkus ir užimti kraštą. Bet ką reikės toliau daryti, jie patys nežinojo. Pasitikėdami karine pajėga, jie galvojo viską sutriuškinsią ir prie iškylančių politinių projektų dažniausiai dėjosi tik tam, kad lengviau būtų užimti kraštą. Tiesa, Karolio X Gustavo ir jo politikų

[1392] 1655 XI 3 ir 1655 XI 4 laiškas iš Gelgaudiškio, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 273.

[1393] M. G. De la Gardžio itinerariumas sudarytas iš įvairių jo laiškų, kuriuos teks toliau minėti.

galvose vaidenosi daug įvairių projektų, tačiau nuosekliai iš jų nebuvo vykdomas nei vienas. Nebuvo įsikibta nė į unijos su Lietuva projektą. Tuo tarpu kai Lietuvos bajorijos dalis savo krašto vardu Karolį X Gustavą pripažino savo didžiuoju kunigaikščiu ir taip jį titulavo visuose savo raštuose, jis pats to titulo niekad nevartojo ir susirašinėdamas su Jonu Kazimieru visada pridėdavo jam ir didžiojo Lietuvos kunigaikščio titulą[1394]. Jo agentai M. G. De la Gardie ir B. Skytte, apibūdindami spalio 20 d. sutartį, kalba lyg ir apie tolimesnę ateitį, sako, kad jiems pasisekę karaliui išgauti visas teises, kurių bajorija dar nebuvusi iš didžiųjų Lietuvos kunigaikščių atėmusi, be to, kad jo rankos esą paliktos laisvos, aktas esąs taip suredaguotas, kad jo valdžios nevaržysiąs ir ką jis norėsiąs, galėsiąs dar pakeisti. Jie buvę labai rūpestingi, tačiau visų karaliaus norų negalėję atspėti, nes neturėję instrukcijų. Dabar karaliaus valdžioje esanti Žemaitija bei Ukmergės, Upytės, Breslaujos ir dalis Kauno pavieto, be to, jis gavęs teisę pretenduoti ir į visą Lietuvą[1395]. Iš tikro jiems svarbios buvo ne tos pretenzijos, bet užėmimas šitų sričių, nes dabar jau buvo galima įvykdyti karaliaus įsakymą ateiti jam pagalbon į Lenkiją. Ir kreipdamasis į dar nepasidavusias Lietuvos sritis, M. G. De la Gardie spalio 20 d. aktą tarytum pamiršo. Jis niekur neprisimenamas ir sritys šaukiamos pasiduoti švedų karaliaus globai, nors, rodos, buvo galima laukti, kad bus šaukiama pareikšti paklusnumą bei ištikimybę krašto jau pripažintajam valdovui. M. G. De la Gardžio tonas dabar yra lygiai toks pats kaip ir liepos bei rugpjūčio mėnesiais. Be to, jis dabar net neskyrė Lietuvos nuo Lenkijos sričių. Savo universalu, rašytu dar lapkričio 8 d. Naumiestyje, jis kreipėsi į Trakų, Brastos ir Palenkės vaivadijas. Jo universalas beveik žodis žodin toks pat, kaip kad buvo atsišaukimas į Lietuvos gyventojus pasiduoti švedų karaliaus globai ir prašyti apsaugos raštų bei kaip buvo parašytas įvadas prie rugpjūčio 10 d. paskelbtųjų spausdintųjų sąlygų, atsakymas į Radvilų ir vyskupo J. Tiškevičiaus paramos prašymą. Čia taip pat sakoma, kad jam geriau tiktų ateiti į kraštą su ginklu rankoje, tačiau dėlei ypatingos karaliaus malonės jis siūląs apsaugą bei globą visiems, kurie per 14 dienų pasiduosią ir išprašysią savo ir savo dvarų apsaugos raštus. Tokiems jis taip pat laiduojąs tikybos bei kitas laisves, bet nenuolankiuosius traktuosiąs kaip priešus[1396]. Lapkričio 13 d. iš Vižainio M. G. De la Gardie paskelbė naujus universalus Lydos, Gardino, Slanimo, Valkavisko, Pinsko pavietams ir Brastos vaivadijai, kuriuose apie Kėdainių sutar-

[1394] Žr. *RA*, *Riksregistraturen*, fol. 1843–1844, 2002 sqq.

[1395] 1655 X 30 pranešimas yra: *RA*, *Livonica*, fol. 77; Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 222.

[1396] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I, Nr. 296.

tį taip pat neužsimena. Esą nuraminęs Lietuvos dalį jis pagal karaliaus įsakymą žygiuojąs toliau, o visai Lietuvai paskelbtuose universaluose karaliaus vardu pasiduodantiems jo globai pažadėjęs malones ir privilegijų bei laisvių neliečiamybę, tad ir dabar kreipiąsis į užsispyrusius, kad mestų ginklus ir naudodamiesi laisvių bei religijos neliečiamybe pasiduotų karaliaus protekcijai. Užsispyrusiems būsią atkeršyta[1397].

Šiose srityse padėtis buvo dar labiau komplikuota negu Žemaičiuose bei kaimyniniuose pavietuose. Svarbiausia, čia nebuvo vieno švedams palankaus autoriteto bei vienos rankos klausančios pajėgos, o be to, iš čia dar tebebuvo atviras kelias į Lenkiją. Taigi veikti buvo sunkiau ir M. G. De la Gardie beveik nieko nepasiekė.

Kaip atsimename, užėmus Vilnių caras dalį savo kariuomenės pasiuntė užimti Gardino, kuris ir buvo užimtas rugsėjo 8 d. Iš kitos pusės Maskvos kariuomenė pasiekė Pinską. Tuo tarpu Brastoje su savo dalimis laikėsi vicekancleris Kazimieras [Leonas Sapiega] ir Vitebsko vaivada P. Sapiega, savo lėšomis surinkę nemažai kariuomenės. Greta jų Palenkėję veikė su savo kariuomenės dalimis bajorijos regimentoriumi išrinktas B. Radvila. Čia pat būrėsi iš kai kurių Maskvos kariuomenės užimtųjų pavietų pasitraukusi mobilizuotoji bajorija. Pagaliau čia atvyko V. Gosevskio ir atskilusioji J. Radvilos kariuomenė. Tuo būdu pajėgų buvo daug, jos visos blaškėsi, pačios nežinojo už ko kibtis, visi vieni kitus įtarė, sekė ir niekas nenorėjo nieko klausyti. S. P. Medekša, kuris su caro pasiuntiniu pas V. Gosevskį iš stovyklos prie Vilniaus buvo išsiųstas rugsėjo 15 d., anapus Gardino [rugsėjo] 20–23 d. Kriukuose rado Lydos ir Gardino bajoriją, vadovaujamą pakamario Jokūbo Kuncevičiaus, o susikonfederavusią kariuomenę rado Naujadvaryje. Sužinojęs, kad sulaikyto V. Gosevskio čia nėra, caro pasiuntinį F. Rtiščevą S. P. Medekša lydėjo į Brastą pas Vitebsko vaivadą P. Sapiegą, kuris maždaug šituo metu Jono Kazimiero buvo paskirtas Lietuvos kariuomenės regimentoriumi[1398]. Kartu su atstovu bei S. P. Medekša vyko ir kariuomenė, kurios vadai vis taikėsi prie F. Rtiščevo pakalbėti, ką nors išgauti ar kokias kombinacijas siūlydami. Kamenece, K. Chvalibogui Žeromskiui kalbantis su juo, S. Kmicicas su S. Lipnickiu pakėlė skandalą ir įsiveržę pasikalbėjimą nutraukė. Mat niekas nenorėjo leisti kam nors prasikišti ir kalbėti visų vardu. Pagaliau F. Rtiščevas pasiekė P. Sapiegą. Čia jis pareiškė esąs siųstas pas V. Gosevskį, bet, jeigu ir jis norįs dirbti taikos labui, tai tepasiūląs taikos sąlygas nuo sa-

[1397] Ten pat, Nr. 321.

[1398] 1655 X 7 B. Skytte iš Kėdainių rašė M. G. De la Gardžiui, kad Jonas Kazimieras P. Sapiegai prisiuntęs lauko buožę, kurią, B. Radvilai patariant, jis priėmęs. Be abejo, tai bus buvusi iš B. Radvilos gauta žinia, tik kiek iškreipta, nes B. Skytte, matyt, nelabai orientavosi, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I. Taigi nuomonė, kad P. Sapiega regimentorium buvęs paskirtas tik J. Radvilai mirus, yra neteisinga.

vęs. P. Sapiegai atsakius, kad jis be karaliaus to daryti negalįs, buvo sutarta, kad su grįžtančiu Rtiščevu vyks P. Sapiegos atstovas Ladovickis, kuris turėjo pasiūlyti paliaubas ir susitarti dėl vietos bei laiko komisarams susitikti derėtis dėl taikos. Be to, P. Sapiega prašė carą sulaikyti B. Chmelnickį bei savo vadus, esančius Kijeve, leisti pabėgusiai bajorijai grįžti į savo namus ir pasikeisti belaisviais. Tačiau iš šitos pasiuntinybės nieko neišėjo. Bajorai gruodžio 5 d. caro vardu pagaliau pasiūlė visiems pasiduoti ir padarė priekaištų, kam P. Sapiega bei jo pasiuntinys Joną Kazimierą tebetituluoja Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, o P. Sapiegą Lietuvos kariuomenės vadu – etmonu[1399].

Tuo tarpu kai Ladovickis laukė caro audiencijos, lapkričio pradžioje kunigaikštis S. Urusovas ir Ivanas Boriatinskis žygiavo užimti Brastos. Tokioje sunkioje situacijoje P. Sapiega, žinoma, negalėjo nepagalvoti ir apie švedų paramą. Tokią mintį jam jau anksčiau bus piršęs B. Radvila, iš pradžių stovyklavęs su savo kariuomene bei Palenkės bajorija palei Balstogę[1400]. B. Radvila buvo gana apsukrus politikas. Visą laiką palaikydamas ryšius ne tik su pusbroliu Jonušu bei M. G. De la Gardžiu[1401], bet taip pat ir su eile švedų generolų, veikusių Lenkijoje, jis nenutraukė ryšių ir su žinomais Radvilų priešais[1402] Sapiegomis ir net su Jono Kazimiero dvaru. B. Skyttės laiškuose M. G. De la Gardžiui, rašytuose iš Kėdainių rugsėjo antroje pusėje ir spalio pradžioje, apie B. Radvilą dažnai užsimenama. Žinios iš jo greičiausiai buvo gaunamos per J. Radvilą. Taip apie rugsėjo 20 d. B. Skytte rašo, kad Boguslavas turįs 3 000 karių ir esąs pasiruošęs susijungti su M. G. De la Gardžiu, kad tik šis ten atvyktų. Spalio 4 d. laiške jis rašo, kad Boguslavas per 2 atsiųstus kazokus pranešęs, jog jis Palenkėje turįs apie 2 000 karių, o už keleto mylių nuo jo stovįs vicekancleris K. L. Sapiega su 8 000 karių. Sekančiame, spalio 7 d., laiške B. Skytte jau rašo, kad Sapiega (šį kartą jau Povilas Sapiega) turįs net 12 000 karių, kad jo stovyklon taip pat pereiną J. Radvila nepatenkintieji bajorai, tačiau ne tik B. Radvila, bet ir P. Sapiega švedams esą labai palankūs ir M. G. De la Gardžiui atvykus, abu prie jo prisijungsią[1403].

[1399] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 20–27; S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1685–1687.

[1400] Žr. jo autobiografiją: *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, p. 27–28.

[1401] Jau 1655 IX 24 M. G. De la Gardie siuntė pas jį tūlą Jurgį Moscickį, *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. A. I.

[1402] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 39, 68, 93, 99, 100; W. H. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza…,* wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań, 1840, t. 1, p. 261.

[1403] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

Iš tikro B. Radvila tuo tarpu buvo Andrejave[1404], o paskui persikėlė į Tykociną. Jam, matyt, ne kažkaip sekėsi, nes pats savo autobiografijoje rašo, kad tūlas Korotkevičius suagitavęs kariuomenės dalį pakelti maištą[1405]. Sužinojęs, kad M. G. De la Gardie artėja prie Palenkės, jis stengiasi išvystyti savo veiklą, kviesdamas visus pasiduoti švedams. Jis nori tokios pačios rolės, kokią Kėdainiuose turėjo J. Radvila, ir dar tikisi laimėsiąs sau geresnes pasidavimo sąlygas. Žinias iš Kėdainių jam atvežė ten buvęs M. G. De la Gardžio apdovanotas jo pulkininkas leitenantas E. Putkameris. Lapkričio 5 d. iš Tykocino jis rašo M. G. De la Gardžiui, džiaugiąsis, kad M. G. De la Gardie jau atitraukia į šias sritis, ir patariąs, sekant paties karaliaus Lenkijoje rodomu pavyzdžiu, su vietos bajorija elgtis labai švelniai, dvaruose ilgai nesustoti, jų nenaikinti, kad paklusnumui išgauti netektų vartoti ginklo. Neužmiršta pridėti ir žinių apie karo eigą Lenkijoje. Be to, užsimena apie vieną Palenkės delegaciją, nuvykusią į Varšuvą derėtis dėl pasidavimo[1406]. Lapkričio 7 d. jis rašo M. G. De la Gardžiui iš Suražo, kur nuvykęs dalyvauti savo paties sušauktame Bransko pavieto seimelyje. Seimelis esąs nutaręs pranešti M. G. De la Gardžiui, kad Bransko pavieto delegatai jau derasi dėl pasidavimo Varšuvoje. Pavietas manąs, kad tai galįs būti pakankamas pagrindas M. G. De la Gardžiui su kariuomene per jų pavietą nežygiuoti, juo labiau kad ir artimiausias kelias prie Vyslos M. G. De la Gardžiui būsiąs ana puse Narevo. Viso pavieto vardu jis prašąs atkreipti dėmesį į faktą, kad jis nutaręs pasiduoti švedų kariuomenės nė nematęs, ir Narevo neperžengti, juo labiau kad jam neišvengiamai teksią pereiti pavieto dalį, esančią anoje Narevo pusėje[1407].

B. Radvilos minimoji delegacija iš tikro išvyko pas M. G. De la Gardį. Jiems duotajame įgaliojimų rašte, pasirašytame daugybės seimelio dalyvių, pradžioje parafrazuojamas M. G. De la Gardžio universaluose įprastas posakis, kad jie iš tikrųjų bemeiliją priimti švedų karaliaus globą negu patirti jo ginklo smūgius, tad pas M. G. De la Gardį siunčią savo delegatus ir prašą juos išklausyti. Delegatais išrinkę Bielsko pakamarį Stanislovą Levickį, Palenkės pataurininkį Steponą Levickį ir B. Radvilos pulkininką leitenantą Bogusławą Przypkowskį[1408]. Delegatai M. G. De la Gardį rado Augustave,

[1404] Iš čia jis 1655 IX 27 užmezgė korespondenciją, tuščią, bet trukusią net keletą metų, su Karolio X Gustavo generolu Wrangeliu. Žr. *RA*, *Skokloster Samlingen*, fol. 57.

[1405] ,,Horotkiewicz pieniądze wziąwszy chorągwie Litewskie pobuntowal"[a].

[1406] *RA*, *De la Gardieska Samlingen*, Ser. C. I.

[1407] Ten pat.

[1408] Ten pat, Ser. C. XIII.

kur atsakymą gavo lapkričio 21 d.[1409] Laiške pavietui M. G. De la Gardie rašo, kad sužinojęs apie jų pasidavimą garantuojąs teisių bei privilegijų neliečiamybę[1410], bet apie savo kelią nieko nesako. Iš tikro jis per Bransko pavietą žygiavo.

Tuo pat metu pasidavimo pareiškimų M. G. De la Gardie sulaukė ir iš kitų sričių. Taip lapkričio 10 d. iš Sidros pas M. G. De la Gardį pasiuntė savo atstovą Aleksandrą Bratoševskį iš anos pusės Nemuno pabėgę Gardino pavieto bajorai. Rašte, pasirašytame 30 bajorų, sakoma, kad apie savo pasidavimą švedų karaliaus valdiniais jau pranešę anksčiau. Dabar prašą apsaugoti nuo Maskvos puolimų šioje Nemuno pusėje esančius karališkuosius dvarus ir prisiųsti apsaugos raštus[1411]. Jų čia minimas anksčiau pareikštas sutikimas pasiduoti greičiausiai buvo išgautas priešaky žygiavusio M. G. De la Gardžio pulkininko leitenanto (vicechiliarcho) Henriko Vickeno. Toks pareiškimas bus buvęs duotas ne vien Gardino, bet ir kitų sričių pabėgėlių, kuriuos čia Užnemunėje švedų kariuomenė rado. Tai rodo lapkričio 15 d. M. G. De la Gardžio universalas Lydos, Gardino, Slanimo ir Valkavisko pavietų bajorijai, kuriame jis rašo iš H. Vickeno pranešimo sužinojęs apie jų pasidavimą švedų karaliaus globai bei duotus parašus, kurių dalį jau esąs gavęs, tad juos sveikinąs. Neabejojąs, kad savo pavyzdžiu jie ir kitus patrauksią; siunčiąs jų prašomus raštus, kurie saugosią nuo Maskvos kariuomenės puolimų, ir laukiąs jų delegatų, su kuriais būtų galima susitarti dėl pasidavimo sąlygų. Neabejojąs, kad karaliaus maloniai siūlomąsias sąlygas priimsią. Tokiu atveju jis karaliaus vardu laiduojąs globą ir religijos laisvių neliečiamybę, o užsispyrusiems būsią keršijama[1412]. Tačiau tai buvo pavieniai palankūs balsai. Daugumas laikėsi rezervuotai, o kai kurie bemeilijo derėtis ne su M. G. De la Gardžiu, bet su Varšuvos gubernatoriumi B. Oxenstierna. Ten siuntė savo delegacijas Bransko pavietas, ten lapkričio 17 d. pasiuntė delegaciją Tykocine susirinkęs Bielsko pavietas[1413], ten pagaliau išvyko ir B. Radvila. Jis, matyt, buvo nepatenkintas M. G. De la Gardžio reikalavimu pirma pasiduoti, o dėl sąlygų vėliau derėtis. Kadangi tiek Kėdainiuose, tiek čia M. G. De la Gardie nuolat dangstėsi įgaliojimų stoka, tad B. Radvila ir bus nutaręs derėtis su pačiu karaliumi. Savo laiškuo-

[1409] 1655 XI 19 S. Levickis raštu M. G. De la Gardį prašė pagaliau duoti atsakymą, ten pat. Delegacijai grįžti 1655 XI 21 duotas pasas, ten pat, Ser. A. I, Nr. 347.

[1410] Ten pat, Nr. 345.

[1411] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13. Pirmieji pasirašo DLK stalininkas K. Potockis, V. Grobickis, V. Šemeta ir t. t.

[1412] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 327. Čia pat įsidėmėtina, kad atstovai kviečiami derėtis dėl pasidavimo sąlygų. Vadinasi, Kėdainių sutartis jų lyg neliečia.

[1413] Delegaciją sudarė T. Ščiavinskis, A. Svinaleckis, M. Liubenieckis ir A. Komarovskis. Jų įgaliojimus tarp kitų pasirašė ir B. Radvila, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 11.

se nuolat reikšdamas didžiausią troškimą susitikti, B. Radvila susitikimo su M. G. De la Gardžiu vis dėlto išvengė. Galimas dalykas, kad ne kas kitas ir Palenkės bajoriją nuo M. G. De la Gardžio bus nukreipęs.

Beveik nuolatinis B. Radvilos pasiuntinys pas M. G. De la Gardį buvo pulkininkas leitenantas E. Putkameris. Skųsdamasis dėl Maskvos užimtųjų dvarų likimo, per jį B. Radvila prašė apsaugos raštų vieninteliam jam likusiam Seleco dvarui (Brastos vaivadija). Be to, prašė raštų, leidžiančių jam reikalauti savo kariuomenei stacijų iš Vainuto ir Kvėdarnos tenutų bei iš Žemaitijos dvasininkų dvarų, nes iš ten jo pulkui maistą kadaise buvo paskyręs J. Radvila. M. G. De la Gardie atitinkamus raštus E. Putkameriui įteikė lapkričio 17 d. Bakalariavoj. Dėl kitų esminių reikalų jis nieko nepareiškė. Pasitenkino tik komplimentais[1414]. Iš tikro kaip tik dabar tarp jų prasidėjo trynimasis, kurio nepasisekė pašalinti nei pakartotinėms E. Putkamerio, nei kito pulkininko leitenanto B. Przypkowskio misijoms. B. Radvila, kaip minėta, buvo nepatenkintas dėl M. G. De la Gardžio atsisakymų viską spręsti galutinai, o tą nepasitenkinimą dar padidino M. G. De la Gardžio pareikštas noras Tykocine, svarbiausiame B. Radvilos punkte, kurį, be to, jis tikėjosi gausiąs paveldimai, pastatyti švedų kariuomenės įgulą. M. G. De la Gardžio aiškinimasis, kad tai daroma ne dėl nepasitikėjimo juo, bet tam, kad tokį svarbų punktą iš tikro būtų galima apsaugoti nuo Maskvos puolimų (esą nors būreliui švedų esant, maskvėnai jo nepulsią), nieko negelbėjo[1415]. Radvilos tikrąją M. G. De la Gardžio mintį puikiai suprato, nes daug ką pamatė jau Kėdainiuose.

Šitaip besiderant, atėjo žinios apie artėjančią S. Urusovo ir I. Boriatinskio kariuomenę. Pasak B. Radvilos pranešimo J. Radziejowskiui, per Nemuną ji persikėlė ties Balbieriškiu, kur buvo pasistačiusi du tiltus, ir traukė kairiuoju Nemuno krantu iki Gardino, iš kur patraukė prie Brastos. Esą ten stovinti susikonfederavusi kariuomenė, prieš kiek laiko buvo nutarusi pasiduoti carui, tad esąs pavojaus, kad S. Urusovas užimsiąs Brastą bei gretimas dar neužimtas Lietuvos sritis, o taip pat ir Palenkę. Jis prašo J. Radziejowskį paveikti Karolį X Gustavą, kad M. G. De la Gardžio vedamąją kariuomenę jis čia paliktų.

[1414] B. Radvilos laiškai M. G. De la Gardžiui 1655 XI 10, 1655 XI 12, 1655 XI 14 yra: *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I. M. G. De la Gardžio laiškas B. Radvilai ir raštai Žemaičių dvasininkams bei minėtiems seniūnams, ten pat, Ser. A. I, Nr. 334.

[1415] Žr. M. G. De la Gardžio 1655 XI 22 laišką B. Radvilai ir 1655 XI 27 laišką J. Radvilai, ten pat Nr. 355, 371.

Prie M. G. De la Gardžio kariuomenės prijungus jo turimąsias pajėgas, esą Maskvą būtų galima sulaikyti[1416]. Pačiam M. G. De la Gardžiui B. Radvila lapkričio 12 ir 14 d. laiškuose bei per pasiuntinius įrodinėjo, kad Maskvos kariuomenę reikią sulaikyti prie Brastos neprileidžiant, nes konfederatai, taip pat ten esą senatoriai galį pasiduoti carui, nors jis tą jų palankumą visomis jėgomis stengęsis suardyti. M. G. De la Gardie dabar turįs išsiuntinėti bajorijai savo apsaugos laiškus, kurių maskvėnai nelaužą, o jis pats su savo pajėgomis atlaikysiąs Narevo liniją[1417]. Tačiau M. G. De la Gardie tuo reikalu nieko nepadarė. Jis savo pirmuoju uždaviniu laikė nuvesti pas karalių kariuomenę, o visa kita jam buvo antraeilis dalykas. Jis net nepasirūpino laiku išvežti B. Radvilos Kamenece paliktas 54 patrankas. Lapkričio 20 d. iš Augustavo jis rašė B. Radvilai, kad patrankoms pervežti į Tykociną paskyręs leitenantą Joną Erichsoną su 10 žmonių. Kadangi kelias būsiąs nesaugus, tad to būrelio apsaugai prašąs pasiųsti didesnį savo dalinį. Lapkričio 22 d. jis jau rašo, kad tą uždavinį norėjęs pavesti artilerijos leitenantui Rembertui, tačiau būsią geriau tai pavesti pulkininkui leitenantui H. Vickenui, skiriamam Tykocine įgulos komendantu. B. Radvila turįs jį paremti[1418]. Taip bedelsiant Kamenecą užėmė S. Urusovo kariuomenė. Tačiau patrankų ji kažkodėl, matyt, neišvežė, nes J. Radvila, atsakydamas į M. G. De la Gardžio gruodžio 4 d. laišką, rašo, kad H. Vickenas pas jį (turbūt į Tykociną) atvykęs su žalvarinėmis patrankomis. Greičiausiai tai bus buvę tos pačios Kamenece buvusios patrankos. Juo labiau kad J. Radvila rašo, jog S. Urusovas H. Vickenui nenorėjęs leisti jų išvežti[1419].

S. Urusovo kariuomenės artėjimas prie Brastos, kaip minėta, kėlė nerimą ne tik P. Sapiegai, bet ir M. G. De la Gardžiui bei B. Radvilai, kuris savo laiškuose M. G. De la Gardžiui rašo palaikąs tamprius ryšius su P. Sapiega, raginąs jį priimti švedų globą ir nuolat ragina M. G. De la Gardį pasiųsti į Brastą savo kariuomenės būrį, pasiųsti apsaugos raštus ir pranešti S. Urusovui, kad šios sritys jau esą pasidavę švedų karaliui. Tuo tarpu M. G. De la Gardie rašyti S. Urusovui atsisakinėja, esą jo laiško nepriimsiąs dėl caro titulo. Jis sutiko tik pasiųsti savo karininką su laiškais pas P. Sapiegą. Kaip lapkričio 24 d. laiške rašo B. Radvila, M. G. De la Gardžio pasiuntinys, jo žmonių palydėtas, į Brastą atvykęs lapkričio 21 d. ir buvęs priimtas labai džiaugsmingai. Visi tuojau pa-

[1416] Ištrauka iš laiško be datos, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 6.

[1417] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I.

[1418] Ten pat, Ser. A. I, Nr. 339, 335.

[1419] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

reiškę norą pasiduoti švedų karaliaus globai[1420]. Tuo pat metu pats Karolis X Gustavas pas P. Sapiegą pasiuntė kalbinti pasiduoti kartu su Lenkijos kariuomene pasidavusį jo giminaitį, Lenkijos lauko raštininką Joną Sapiegą. Kaip P. Sapiega pats rašė gruodžio 5 d. M. G. De la Gardžiui, norėdamas išvengti susidūrimo su Maskvos kariuomene (taip pat, žinoma, norėdamas išbandyti švedų karaliaus autoritetą), pas jos vadus jis pirmiausia pasiuntė M. G. De la Gardžio atsiųstąjį karininką su laiškais. Jo misijai nedavus jokių vaisių ir avangardui, vadovaujamam Grigorijaus Romodanovskio priartėjus prie pat Brastos, priešo sulaikyti išvyko paties švedų karaliaus atstovo titulu apsišarvavęs J. Sapiega. Tačiau ir jam nepasisekė. Po to buvo nutarta kautis. Kautynės J. Sapiegai pasibaigė laimingai. Pirmiausia buvo sumuštas G. Romodanovskis, o po jo ir S. Urusovas su I. Boriatinskiu (lapkričio 23 d.). Jiems sustojus už Kameneco ties Verchovičių kaimu, čia atvyko su visomis savo pajėgomis ir P. Sapiega. Pasak oficialių S. Urusovo pranešimų, P. Sapiega jo stovyklą laikęs apsupęs 2 dienas; paskui jie išsivadavę ir vijęsi jį 6 varstus, paėmę 4 patrankas ir 28 vėliavas. Tačiau šis lapkričio 27 d. laimėjimas, matyt, buvo menkas, nes visa kariuomenė tuojau pasitraukė į Slanimą, iš kur nuvyko į Vilnių. P. Sapiega laiške M. G. De la Gardžiui aiškina, kad čia jis būtų galėjęs sunaikinti visas S. Urusovo pajėgas, bet jam trūkę pėstininkų, o prašomas B. Radvila jų neprisiuntęs. Pagaliau jis praneša, kad po kautynių kariuomenė ir Brastos vaivadija nutarusi pasiųsti savo delegacijas pas Karolį X Gustavą derėtis dėl pasidavimo. Jis tikįsis, kad M. G. De la Gardie nusipelniusios kariuomenės ir Brastos vaivadijos teisėtus reikalavimus pas karalių paremsiąs, o taip pat ir jį patį užtarsiąs[1421].

P. Sapiegos, jo kariuomenės bei Brastos vaivadijos nusistatymą pradėti derybas su Karoliu X Gustavu, be abejo, paveikė J. Sapiega. Šis Vladimiro pakamario Fridricho sūnus, Slanimo seniūnas ir Lenkijos lauko raštininkas buvo pasižymėjęs kaip vienas prašmatniausių savo laiko karių, su didelėmis riteriškomis pretenzijomis ir ambicija. Kaip savo pranešime apie Lenkijos kariuomenės pasidavimą spalio 15 d. Jonui Kazimierui rašė [Lenkijos] instigatorius Danielius Žytkievičius, J. Sapiega ir Lenkijos [didysis] vėliavininkas A. Koniecpolskis buvę karščiausi pasidavimo šalininkai. Greta jų stovėjo dar jaunuolis, būsimasis karalius Jonas Sobieskis. J. Sapiega manąs, kad karingasis švedų karalius tinkamai įvertinsiąs jo riteriškuosius privalumus ir esąs neatkalbamas.

[1420] Ten pat, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I.

[1421] Ten pat; *Akty, sobrannyje v bibliotekach i archivach Rossijskoj imperii*, t. IV, p. 129; S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1683; Albert Wiiuk-Koialowicz, *Historiae Lituanae pars altera,* Antverpiae, Iacobum Meursium, 1669. Dedikacija P. Sapiegos sūnui, dvaro iždininkui, vėlesniam didžiajam etmonui Kazimierui.

D. Žytkievičius jam priminęs, kad Sapiegoms esą negalima dėtis su švedais vien dėl Radvilų, kurie spaudžią jų šeimą Lietuvoje ir jo paties neapkenčią. Kadangi jie anksčiau pasidavę, tad pas Karolį X Gustavą įgysią daugiau įtakos ir Sapiegas suspausią. Tačiau į tai jis nenorėjęs kreipti jokio dėmesio[1422]. Lapkričio 13 d. Karolis X Gustavas jį pasiuntė su misija į Lietuvą. Svarbiausia, žinoma, jis turėjo paveikti savo gimines. Ir iš tikro, toliau Brastos, kur tuo tarpu buvo sergąs vicekancleris Leonas Kazimieras ir jo krikštasūnis regimentorius Povilas Sapiegos, jis nenuvyko. Sekančių metų vasario mėn. jis taip pat Karolio X Gustavo vardu derėjosi su [Lenkijos didžiuoju taurininku] Janu Zamoyskiu dėl Zamoscio pasidavimo, bet čia jau pasirodė neištikimas ir vos nežuvo nuo supykintų švedų karių. Pagaliau kovo 18 d. nuo švedų jis visai atpuolė[1423].

Sapiegų ir Radvilų rivalizacija, apie kurią kalba D. Žytkievičius, P. Sapiegos sprendimui, be abejo, turėjo didelę reikšmę. Ką jis atsakė Karolio X Gustavo pasiuntiniui, savo giminaičiui, žinių neturime. Tačiau mintis, kad galbūt teks pasiduoti, jam nebuvo svetima. Kad ir kažką galvodamas, B. Radvilai jis rodė bičiulišką veidą, kalbėjosi su juo ir dėl pasidavimo. Apie tai, kaip minėta, B. Radvila pranešinėjo dar į Kėdainius. Lapkričio 24 d. laišką atvežęs jo pasiuntinys pranešė M. G. De la Gardžiui, kad jis ir P. Sapiega esą nusistatę vykti pas Karolį X Gustavą į Varšuvą[1424]. Tačiau pagaliau B. Radvila išvyko ten vienas. Iš M. G. De la Gardžio jis nieko gero nelaukė, tad, nors ir kiekviename laiške tikino susitikimo laukiąs kaip išganymo, išvyko su juo nepasimatęs.

Prieš išvykdamas jis siūlė pastoti Maskvai kelią išstatant nors ir nedidelius švedų kariuomenės būrelius. Pats jis žadėjo atlaikyti Narevo liniją, tačiau lapkričio 24 d. rašė, kad M. G. De la Gardžiui patarus nesikauti nuo upės savo kariuomenę atitraukęs. Jis taip pat pataręs susilaikyti nuo kautynių ir P. Sapiegai, tačiau tas vargu ar pakęsiąs maskvėnų akiplėšiškumą. M. G. De la Gardžiui jis vėl siūlo rašyti caro generolams laiškus, į Belsko arba Kameneco apylinkes pasiųsti nors 300–400 raitelių su apsukriu karininku ir išsiuntinėti apsaugos raštus. Jis pats tuojau vyksiąs pas karalių į Prūsiją. Esą jau anksčiau jį kvietę atvykti į Varšuvą, bet sutrukdęs caro kariuomenės artėjimas. Išvyk-

[1422] *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, t. I, cz. 1, p. 136–141. Būdinga, kad M. G. De la Gardie, sužinojęs apie J. Sapiegos pasidavimą, 1655 XI 11 iš Virbalio įsakė savo komisarams baronui H. Cronsternui ir J. Uhlenbrockui, kad jų valdomuose J. Sapiegos dvaruose viską reikią skubiai paversti pinigais arba išvežti, nes jis esą greičiausiai reikalausiąs dvarus grąžinti. Dvarai, matyt, buvo paimti paties M. G. De la Gardžio sau, nes laiške apie juos sakoma: „Die meinetwegen eingenommen werden“, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. 1, Nr. 417.

[1423] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 84, 154–158.

[1424] 1655 XI 30 laiške M. G. De la Gardie reiškia vilčių, kad karalius juos maloniai priimsiąs, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 376.

damas Palenkės sieną jis apstatysiąs savo kariuomene ir tikįs, kad M. G. De la Gardie pasirūpinsiąs kitų pasiduodančių sričių saugumu. Tačiau M. G. De la Gardie čia ilgai užtrukti nenorėjo, juo labiau kad ir Brastos vaivadija, ir Palenkė norėjo kalbėtis ne su juo, bet su karaliumi. Apsaugos raštų jis negailėjo, bet kariuomenės būrių nesiuntė. Esą negalįs mažinti savo jėgų[1425]. Taip jis ir išvyko, įgulą palikęs tik Tykocine. Galutinai iš šių sričių jis nutarė išvykti gruodžio 4 d., gavęs naują karaliaus įsakymą. Kadangi tuo pat metu pas Karolį X Gustavą vyko ir B. Radvila, tad Palenkėje bei gretimose srityse aukščiausiąją valdžią M. G. De la Gardie paliko į Tykociną atvykusiam J. Radvilai. Jis pats, dėl mandagumo paprašęs kurfiursto leidimo, nuo Cechanoveco gruodžio 11 d. patraukė Varmijos link ir gruodžio 16 d. atvedė kariuomenę karaliui prie Elbingo[1426]. Ilgai netrukus jūros keliu vėl buvo išsiųstas į Rygą tvarkyti Livonijos ir Lietuvos reikalų. Jo vietininko teisės dabar oficialiai buvo išplėstos ir Žemaitijai, tai yra visoms Kėdainių sutartį pasirašiusioms sritims[1427]. Tuo tarpu B. Radvila keliavo per Mozūrus, tad pas Karolį X Gustavą atvyko vos gruodžio pabaigoje; rado jį prie Holando[1428]. Jam čia labiausiai rūpėjo išgauti Karolio X Gustavo sutikimą dėl liepos gale G. Liubenieckio M. G. De la Gardžiui nuvežtųjų jo pasidavimo sąlygų. Kaip minėta, M. G. De la Gardžio su B. Skytte galutinis žodis dėl abiejų Radvilų sąlygų buvo pareikštas spalio 21 d. raštais, kuriais visa tai buvo palikta spręsti pačiam karaliui. Boguslavas to rašto nebuvo matęs iki pat lapkričio pabaigos, kada iš priartėjusio J. Radvilos stovyklos atvyko pas jį G. Liubenieckis. Šia proga jis savo laiškuose vėl pradėjo kelti tą klausimą, tačiau iš M. G. De la Gardžio gavo tą patį atsakymą. Pageidavimus galįs išspręsti tik karalius, o jis noriai rekomenduosiąs[1429]. Kai B. Radvila atvyko pas karalių, M. G. De la Gardie jau buvo išplaukęs į Rygą. Be abejo, jis čia buvo priimtas labai maloniai, Karolis X Gustavas sausio 8 d. jam pavedė derėtis su atpuolusiais J. Radvilos kariais, patraukti juos švedų pusėn. Kitu laišku Karolis X Gustavas parodė jam palankumo, padrąsindamas stipriai laikytis Slucko įgulą[1430]. Tačiau apie derybas dėl Radvilų padėties ateity žinių neturime. Yra žinomas tik B. Radvilos dabar įteiktas memorialas, jo paties sąlygos. Čia

[1425] Žr. jo 1655 IX 27 laišką J. Radvilai ir 1655 XI 30 B. Radvilai, ten pat, Nr. 371, 376.

[1426] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 211; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 98. Apie jo kariuomenės elgesį žygiuojant per Prūsiją žr. *Źrodła do dziejów Polski*, t. I, p. 318, 319.

[1427] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 151.

[1428] B. Radvilos autobiografija: *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, p. 28.

[1429] 1655 XII 10 laiškas iš Cechanoveco, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,*Ser. A. I, Nr. 407.

[1430] *RA*, *Riksregistraturen*, fol. 2589–2590, 2614.

jis rašo, kad G. Liubenieckio su M. G. De la Gardžiu padarytąja sutartimi jam buvę pažadėtos Brastos ir Kobrino ekonomijos. Žinodamas, kad tai yra karališkosios ekonomijos, jis nenorįs įžeisti karaliaus teisių ir nuo tų pretenzijų atsisakąs, tikėdamasis, kad jam būsią kitu būdu atlyginta. Jei karalius panorėsiąs, jam gal būsianti pavesta leno teisėmis valdyti Palenkę su teise naudotis visais tos provincijos karališkaisiais dvarais. Nemažą jų dalį jis ir dabar jau valdąs. Visi jie neduoda daugiau kaip 40 000–50 000 [auks.] metinių pajamų, o dabar jų pajamos perpus esą sumažėjusios. Kad Jo Karališkosios Malonybės veiksmų neapsunkintų dabartinių tų dvarų valdytojų pavydas, jiems reikėsią duoti dvarų kitose provincijose. Jeigu gi karalius panorėsiąs tuos dvarus iki gyvos galvos palikti jų valdytojams, tai jam tuo tarpu reikėsią duoti lygios vertės turinčių dvarų kitose provincijose. Kai tik atgausiąs Palenkės dvarus, tuos jis turėsiąs sugrąžinti karaliaus dispozicijon. Nors Babruisko ir Baro seniūnijos esančios toli prie Ukrainos sienos ir jų likimas dar esąs neaiškus, tačiau tikėdamasis, kad sąmyšiai netrukus pasibaigs, jis prašąs suteikti feodo teises ir tose žemėse. Baras ir dabar jam jau priklausąs. Be to, jis prašąs, kad karalius iš ypatingos malonės jam pridėtų Strasburgą ir Golubį Prūsijoje. Dėl to jau buvę kalbėtasi ir karalius parodęs palankumo, tad dabar prašąs tai patvirtinti.

Jeigu apystovos ar asmeniškieji karaliaus jausmai jam Prūsuose pretenduojamųjų žemių dovanoti neleisią, jei vietoj jų būsią duotos kitos žemės, jis karaliaus valiai nusilenksiąs.

Dėl paveldimųjų dvarų bei dėl kitų jį liečiančiųjų sąlygų jis prašąs laikytis sutarties, padarytos su karaliaus įgaliotiniais Rygoje bei Kėdainiuose. Jo pusbrolis J. Radvila neturėjęs progos pats pamatyti Jo Karališkąją Malonybę, pareikšti savo atsidavimą bei išdėstyti savo reikalus, tad jis prašąs palankumo ir pusbroliui. Jis pripažįstąs, kad tokių malonių dar nesąs užsitarnavęs, kad jos priklausą [nuo] karaliaus malonės, tačiau visą savo gyvenimą ir turtus pašventęs karaliui jis nieko taip netrokštas, kaip tik darbais įtikinti jį, kad iš visų Jo Karališkosios Malonybės apdovanotųjų už jį niekas nebūsiąs ištikimesnis bei dėkingesnis[1431].

Kaip matyti iš memorialo redakcijos, Karoliui X Gustavui jis buvo įteiktas jau po keleto pasikalbėjimų, gavus kai kurių pažadų[1432], tačiau į jį, rodos, taip ir nebuvo atsa-

[1431] Akta ugody kiejdańskiej 1655 r., podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, p. 196–197.

[1432] Wł. Konopczyński, K. Lepszy šio memorialo kilmės negali išaiškinti. Jie išspausdino jį kartu su J. Radvilos ir V. Gosevskio memorialais, G. Liubenieckio nuvežtais M. G. De la Gardžiui kartu su rugpjūčio 17 d. aktu. Kitoje vietoje jie spėja, kad šis memorialas bus atsiradęs apie 1655 X 6, kada B. Radvila parašęs iš Andrejavo pasidavimo laišką ir bus buvęs nuvykęs į Karolio X Gustavo stovyklą, ten pat, p. 193, 200. Iš tikro, kaip matėme, jis pas Karolį X Gustavą atvyko vos gruodžio gale, tad neabejotinai tada įteikė ir šį memorialą.

kyta, nors B. Radvila, kaip pamatysim, dar ilgai tarnavo Karoliui X Gustavui ir dėl jo iškėlimo buvo visokių gandų.

Tuo tarpu kai B. Radvila ir M. G. De la Gardie išvyko į Prūsus, į Palenkę atžygiavo J. Radvila. Kaip atsimename, M. G. De la Gardžiui iššygiuojant iš Veliuonos, jis buvo grįžęs į Kėdainius, iš kur vis dar kažkokiais reikalais derėjosi su M. G. De la Gardžiu per pasiuntinius[1433]. Lietuvoje, kaip minėta, visą valdžią buvo nutarta palikti B. Skyttei ir H. Thurnui, tačiau, pagal vėlesnį karaliaus įsakymą, gautą apie lapkričio 10 d., visų karinių pajėgų viršininku buvo paliktas G. A. Lewenhauptas. H. Thurnas turėjo likti jo priklausomas[1434]. Kuriais keliais žygiavo J. Radvila, žinių neturime[1435]. Greičiausiai jis žygiavo tiesesniu keliu, nes lapkričio 12 d. dar tebebuvo Kėdainiuose, o [lapkričio] 19 d. buvo jau Vižainiuose, iš kur rašė M. G. De la Gardžiui, kad skubiai žygiuoti negalįs dėl blogų kelių. Artimiausiomis dienomis turįs vilčių jį pasiekti[1436]. M. G. De la Gardie jį ragino paskubėti, nes jo dalyvavimas esąs būtinas vedant derybas su Brastos bei Palenkės vaivadijomis[1437], tačiau susitikti jiems, rodos, jau neteko. Gruodžio 4 d. J. Radvila buvo Raigarde, iš kur rašė M. G. De la Gardžiui, kad jo žygiavimą, be to, dar sutrukdžiusi liga. Sirgęs taip sunkiai, kad negalėjęs nė kojų pajudinti. Jei leisianti sveikata, jis tuojau žygiuosiąs toliau. Dabar jis, be to, pradėjęs rūpintis žiemos stovyklomis, norįs žiemoti Palenkėje, nes Lietuva jau esanti per daug nuvarginta ir visos kariuomenės negalėsianti išmaitinti. Jam taip pat kėlė nerimą Maskva. M. G. De la Gardį jis prašo imtis priemonių ją sulaikyti, nes esą ir tokių, kurie jos šaukiasi. Bijąs, kad čia jį galį atkirsti. Kadangi tuo pat metu atėjo žinia, kad atpuolusioji Lietuvos kariuomenė pasidavusi Karoliui X Gustavui, tai jis pakartotinai ėmė prašyti, kad ji būtų sugrąžinta jam vadovauti. Ji karaliaus reikalui daug pakenkusi, o jį įžeidusi. Savo įžeidimą jis pamiršiąs, tačiau satisfakcija už tai galinti būti tik kariuomenės sugrąžinimas[1438]. Tačiau

[1433] 1655 X1 3 iš Kėdainių pas M. G. De la Gardį vyko J. Mieženskis, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,*Ser. C. I.

[1434] Žr. M. G. De la Gardžio 1655 XI 11 laiškus G. Hornui ir H. Cronsternui iš Virbalio, ten pat, Ser. A. I, Nr. 313, 314.

[1435] 1655 XI 15 iš Perašlio M. G. De la Gardie jam rašė, kad dėl kelio nieko nesužinojęs, tad tepasirenkąs jį pats, ten pat, Nr. 329.

[1436] Ten pat, Ser. C. I. Kėdainiuose rašytas jo 1655 XI 12 laiškas, *Archeografičeskjj sbornik,* t. VIII, p. 372.

[1437] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* A. I, Nr. 371.

[1438] 1655 XII 4 jo laiškas M. G. De la Gardžiui, ten pat, C. I; du kiti kiek vėlesni nedatuoti laiškai: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI, 13.

kariuomenės jam nepasisekę susigrąžinti, nors dalis jos iš tikro Karoliui X Gustavui pasidavė[1439]. Kita jos dalis liko P. Sapiegos stovykloje, o dar kita klajojo po kraštą[1440].

Prieš išvykdamas iš Palenkės, M. G. De la Gardie J. Radvilai pranešė, kad aukščiausią valdžią šioje provincijoje jam paliekąs, o iš švedų čia liksiąs pulkininkas H. Vickenas. Jis pats gavęs karaliaus įsakymą tuojau vykti į Prūsiją. J. Radvilai žiemojimo vietą karalius palikęs pačiam pasirinkti. Švedų kariuomenė, vadovaujama G. A. Lewenhaupto ir H. Thurno, pagal karaliaus įsakymą turėsianti būti išskirstyta žiemoti Livonijoje ir Estijoje, o Lietuvoje liksią tik savosios dalys. Jis tikįs, kad Lietuvą paliekąs ramią, nors reikią skaitytis su visokiom galimybėm ir budriai sekti[1441].

Tačiau J. Radvila daug ko padaryti nebegalėjo. Atvykęs į Tykociną, jis buvo jau ligonis ir kaip pats rašo savo laiškuose, galėjo tik patarimus duoti. Paskutiniai mums žinomi jo laiškai yra datuoti gruodžio 26 d.[1442] Po 5 dienų, Naujųjų metų išvakarėse jis mirė. Tokioje maišatyje jį ištikusi mirtis sukėlė daug visokiausių gandų bei spėjimų. Jo priešai tuojau paskelbė visokių prasimanymų. Pasak vienų, jis miręs nuo girtuokliavimo, kiti kalba apie nuodus, kurių pats išgėręs arba gal buvęs nunuodytas, treti akcentuoja jo susikrimtimą dėl nepavykusių planų – esą miręs nuvargintas hipochondrijos bei karštligės. O S. Temberskis ta proga ir [pasinaudojo] protestantizmui pasmerkti. Esą jis miręs tokiose baisiose kančiose ir taip baisiai atrodęs, kad bijodami tokios pačios mirties eretikai, kurie tai matę, perėję į katalikų tikėjimą[1443]. Iš tikro jis buvo miręs nuo tos pačios ligos, kuria savo laiškuose skundėsi nuo lapkričio vidurio. Būdamas apskritai ne kokios sveikatos (1654 m. jis sirgo prieš Šapalevičų kautynes, 1655 m. pra-

[1439] W. H. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza…,* wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań, 1840, t. 1, p. 243.

[1440] 1655 XI 26 M. G. De la Gardie rašė B. Radvilai, kad viena tokia dalis Kelne apgavusi jo pulkininką J. Thierną. Apie 600 tokios kariuomenės būrys pasisakęs einąs pasiduoti M. G. De la Gardžiui, paprašęs leisti čia pat sustoti, bet naktį užpuolęs ir sudeginęs švedų stovyklą. Po to jis nuėjęs į Prūsiją, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I.

[1441] Ten pat, Ser. A. I, Nr. 384.

[1442] Jo laiškai M. G. De la Gardžiui, ten pat, Ser. C. I; tos pat dienos laiškas Karoliui X Gustavui, *Archiv Jugo–Zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoju kommissijeju dlia razbora drevnich aktov, Vysočaiše utverždenoju pri Kijevskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore*, Kijev, 1908, čast. III, t. VI Akty Švedskago gosudarstvennago archiva, otnosiaščijesia k istorii Malorossii (1649–1660 gg.), Nr. 41, p. 107–108.

[1443] *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, p. 151; W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter secundus Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusiue continens…*, t. II, p. 86; S. Temberski, *Roczniki 1647–1655*, p. 333; J. W. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…*, p. 226; L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 93; G. Forsten, Snošenija Švecii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700), d. 315, p. 255.

džioje sirgo stovykloje prie Bychavo), kelionės bei rūpesčių buvo visai pakirstas ir iš jos jau neatsikėlė.

Kaip neaiškios yra jo mirties aplinkybės, taip pat neaiškus yra ir jo laidojimo bei kapo klausimas. Daugelis autorių, sekdami W. H. Kochowskį[1444], rašo, jog jo lavonas žuvęs 1657 m. susprogdintoje Tykocino pilyje, kurioje iki tol buvęs laikomas nepalaidotas. Tačiau tai visiškai klaidinga žinia, kilusi iš to, kad niekas apie jo lavono likimą nieko nebuvo girdėjęs. Ant vieno iš Kėdainių kalvinų bažnyčios rūsy esančių karstų yra net keli užrašai, skelbią jame esant etmono J. Radvilos palaikus[1445]. Tačiau jau seniai yra pareikštas spėjimas, kad greičiausiai tai bus jo dėdės, taip pat Jonušo, Vilniaus kaštelionо, bet ne etmono, palaikai, o užrašai, gal ir pats karstas, bus parūpinti vėliau bažnyčios šeimininkų, kurie nei karstų, nei Radvilų laidojimo istorijos nebežinojo[1446]. Taip pat klaidinga E. Kotlubajaus pateikiamoji iš kažkur paimta žinia, būk etmono J. Radvilos lavonas į Kėdainius buvęs pervežtas ir ten palaidotas dar 1656 m. gruodžio 30 d.[1447] Pirmučiausia tuo metu visai nebuvo, kas būtų galėjęs tai padaryti. Velionio žmona tada buvo Kurše, B. Radvila Prūsuose, o Kėdainiuose, kaip pamatysim toliau, šeimininkavo V. Gosevskis, kuriam ten esant, apie lavono pervežimą niekas negalėjo nė galvoti. Svarbiausią ir vienintelį liudijimą apie lavono likimą mums yra palikęs B. Radvila. Savo testamente, parašytame 1668 m. gruodžio 27 d., jis rašo: „Velionio kunigaikščio, mūsų mylimo brolio, Jonušo kūną, kuris iki šiol dėlei sumaiščių tėvynėje tebėra Sielce, pažymėtoje ir tik vienai poniai Vilniaus vaivadienei žinomoje vietoje, giminės turi pasirūpinti slaptai iš ten paimti ir, senąjį karstą įdėję į tinkamą naują karstą, pervežti į Kėdainius bei palaidoti mano tėvų rūsy.“[1448] Į savo Seleco dvarą B. Radvila pusbrolio lavoną bus pervežęs 1656 m. kovo ar balandžio mėn., kada jis, kaip pats savo autobiografijoje rašo, iš Prūsų buvo atskubėjęs gelbėti P. Sapiegos apgulto Tykocino bei apginti lavono, kurį norėję išniekinti. Tada jis taip pat išgabeno iš Tykocino daugumą velionies palikto turto. Tų pačių metų rudenį Tykocine jie buvo antrą kartą ir vėl išvežė daug visokių daiktų[1449], tačiau, kaip pamatysim toliau, tą kartą Sielco jis negalėjo pasiekti. Sielcą jis

[1444] W. H. Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter secundus Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 inclusiue continens…*, p. 203.

[1445] Užrašų tekstus išspausdino: J. Buszyński, *Brzegi Niewiaży*, Wilno, 1873, p. 68–70, o iš jo persispausdino, pridėdamas ne visai vykusį lietuvišką vertimą P. Šinkūnas (*Kėdainių miesto istorija*, p. 70–71).

[1446] Ten pat.

[1447] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, p. 214.

[1448] *Archeograficeskij sbornik,* t. VIII, p. 411.

[1449] B. Radvilos autobiografija: *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, p. 29–30. Išvežtųjų daiktų sąrašas, E. Kotłubaj, *Życie Janusza*

galėjo pasiekti tik tą vieną kartą, kada nuo švedų generolo Roberto Duglasso bei jo paties kariuomenės P. Sapiega iš tų sričių pasitraukė į Lenkiją[1450]. Jo testamente minimoji, kapo vietą žinojusi Vilniaus vaivadienė, velionio Jonušo sesuo Kotryna Glebavičienė mirė 1674 m.[1451a] Ar ji arba jos įpėdiniai pasirūpino lavoną pervežti, žinių neturime. Galimas dalykas, kad jis taip ir liko slaptame kape Selece[b].

Neteisingai taip pat kartais rašoma, kad J. Radvila miręs P. Sapiegos apsuptoje pilyje, visų apleistas. Tokia nuomonė bus pasklidusi dėl W. H. Kochovskio iš kažkur ištrauktos žinutės, kad esą P. Sapiega pasižadėjęs karalienei Marijai Liudvikai J. Radvilą suimti gyvą ar mirusį[1452]. Tokią prielaidą taip pat galėjo paremti ir B. Radvilos autobiografijos posakis, kad jis 1656 m. pradžioje vykęs vaduoti Tykocino bei gelbėti Jonušo lavono, kurį norėję išniekinti. Iš tikro J. Radvilos mirties momentu P. Sapiega jo pulti dar nė negalvojo. Kaip atsimename, gruodžio pradžioje P. Sapiega su visa savo kariuomene ir su Brastos vaivadija derėjosi dėl pasidavimo Karoliui X Gustavui. Jis pats, kaip buvo tartasi, pas Karolį X Gustavą vis dėlto nevyko, nes, matyt, vis svyravo, bet savo pageidavimus pareiškė per J. Sapiegą ir B. Radvilą[1453]. Jo pareiškimas, kad su Radvilomis vienoje partijoje būti negalįs[1454], yra visiškai įtikimas, tačiau jeigu taip ir buvo pareikšta Karolio X Gustavo atsiųstajam J. Sapiegai, iš tikro viešai jis kitaip elgėsi. Galutinai pasirodyti švedų priešu jis bus nutaręs tik gavęs žinių apie grįžimą į Lenkiją Jono Kazimiero, kuris savo pirmąjį atsišaukimą buvo paskelbęs dar lapkričio 20 d. iš Opolės[1455], gavęs taip pat žinių apie šen bei ten prasidedantį Lenkijos šlėktų sąjūdį ir apie gruodžio 29 d. Tysovecio konfederacijos aktą, pasirašytą ir abiejų Lenkijos etmonų bei daugelio nuo švedų jau atkritusių ponų[1456]. Tykociną jis pradėjo pulti tik vasario

Radziwiłła, p. 420–436.

[1450] Žr. toliau.

[1451] E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno, 1857, p. 128.

[1452] W. H. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza…,* wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, t. 1, p. 272.

[1453] B. Radvilos autobiografija, *Wizerunki i rostrząsania naukowe.* Poczet nowy drugi, Wilno, 1839, t. IX, p. 62. E. Raczyńskio laidos toje pačioje autobiografijoje, be abejo, klaidingai perskaityta, kad P. Sapiegą jis radęs jau Karolio X Gustavo stovykloje, *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, p. 29.

[1454] W. H. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza…,* wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, t. 1, p. 261.

[1455] Jo tekstas: *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, Nr. 340, p. 776–780; J. K. Plebański, *Jan Kazimierz Waza, Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne*, Warszawa, 1862, p. 306–312.

[1456] *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga Pamiętnicza*, Nr. 345, p. 784–791.

mėn. To mėnesio 13 d. laiške Narutavičiui iš Belsko jis rašo, kad į Palenkę atėjęs vykdydamas karaliaus įsakymą užimti Tykociną ir sunaikinti čia esančius priešus. Tuo tarpu jam pasisekę patraukti savo pusėn visą J. Radvilos paliktąją kavaleriją. Jam taip pat pasidavę 200 vengrų pėstininkų, buvusių Zabluduve. Pasiuntęs savo kariuomenę, o dabar ir pats vykstąs prie Tykocino, kur esanti pėstija gal smarkiai ginsiantis. Pas jį atvykęs su savo pulku ir Lietuvos lauko raštininkas (A. Polubinskis). Kaip esą žinių, kad karaliaus pajėgos didėjančios, bet jis savo pasiuntinio grįžtant dar nesulaukęs[1457].

Tykocino paimti jam vis dėlto nepasisekė. Po Golombio kautynių Karolis X Gustavas Tykocino gelbėti pasiuntė savo generolą R. Duglassą, o iš Prūsijos (iš Barštyno) tuo pat metu pusbrolio lavono gelbėti atsiskubino B. Radvila. Sužinojęs apie R. Duglasso artėjimą, P. Sapiega su vyriausiomis pajėgomis nuo Tykocino skubiai pasitraukė. R. Duglassas čia suskubo sunaikinti vos vieną vėliavą, kurios pabėgėliai, pranešę apie jo artėjimą, sutrukdė jam staiga užklupti P. Sapiegą, o B. Radvila galėjo džiaugtis sunaikinęs kadaise jo kariuomenėje maištą sukėlusio Korotkevičiaus pulką ir 200 kazokų[1458]. P. Sapiega po to su visa savo kariuomene nužygiavo į Jaroslavą[1459]. Nuo šio momento jis pasidaro vienu aršiausių ir pavojingiausių Karolio X Gustavo priešų ir veikia daugiausia Lenkijoje. Balandžio 11 d. mirus pusbroliui vicekancleriui K. L. Sapiegai, jis paveldėjo ne tik daugelį dvarų, bet taip pat daugybę brangenybių, tarp kitko, daug masyvių sidabro servizų, kuriuos perkalęs į pinigus, galėjo kariuomenę aprūpinti savo lėšomis[1460]. Kadangi beveik visa Lietuva buvo užimta priešų, tai kariuomenei reikalingų pinigų nebuvo kur gauti ir P. Sapiegai iš tikrųjų daug teko išleisti. 1658 m. seimas, kuris taip pat patvirtino visus jo kaip regimentoriaus veiksmus, pripažino jį išleidus 593 809 auks. Tai sumai susigrąžinti visi jo valdomieji dvarai buvo atleisti nuo visokių naštų. Jei tuo būdu jis savo išlaidų iki kito seimo dar nesusigrąžinsiąs, kas liksią jam grąžinsiąs iždas[1461]. Sekantis 1659 m. seimas valstybės skolos jam pripažino jau 730 420 auks. Tuo tarpu jam buvo paskirta 100 000 auks. iš Lietuvos ir 30 700 auks. iš

[1457] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 470, išnaša 112. P. Sapiegos šio meto veiklą jis vis dėlto klaidingai aprašo, ten pat, p. 271–273.

[1458] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 154; B. Radvilos autobiografija, *Żywot Xięcia Bogusława Radziwiłła, przez niego samego napisany.* Z rękopismu wydany przez Edwarda Raczyńskiego, p. 29.

[1459] W. H. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza…,* wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, t. 1, p. 283.

[1460] K. Kognowicki, *Życie Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego W. X. L. etc.,* p. 246–252; W. H. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza…,* wydana z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, t. 1, p. 259–260.

[1461] *VL*, t. IV, p. 242, 247, 248 (f. 521, 522, 534).

Lenkijos iždo. Mat tiek išleidęs imdamas Tykociną (1657 m.). Iš savo dvarų, kaip buvę numatyta praeito seimo, jis mažai tegavęs, nes jie esą sunaikinti[1462]. Pagaliau 1661 m. seimas už tą skolą jam pavedė valdyti visus Šiaulių ekonomijos dvarus, Volpos ir Rietavo tenutais laidavo 200 000 auks., o likusią neapibrėžtą sumos dalį leido susigrąžinti iš savo dvarų, pasilaikant valstybei priklausančius mokesčius[1463]. Žinoma, tai buvo neblogas atlyginimas, tačiau dėl jo išlaidų abejoti netenka. Galėtų būti kalba tik dėl jų dydžio.

1656 m. vasarą vėl išėjo arenon bei susirinkęs kariuomenės pradėjo kovas su jais V. Gosevskis. Kaip minėta, M. G. De la Gardie Veliuonoje V. Gosevskį priėmė iš J. Radvilos savo žinion. Stovykloje jis, matyt, elgėsi gana ramiai, bet buvo ir sunkumų. Taip lapkričio 26 d. M. G. De la Gardie rašė B. Radvilai, kad nežinąs, ką reikią galvoti apie tūlą leitenantą, kuris atvykęs pas jį su Karolio X Gustavo įsakymu V. Gosevskį kartu su tuo leitenantu atsiųsti jo stovyklon[1464]. Kadangi tuo pat metu Kelne buvo pasirodęs nežinomos kariuomenės tuntas, klastingai sunaikinęs švedų stovyklą, tad M. G. De la Gardie, matyt, nutarė, kad ir šis pasiuntinys slepia klastą, ir V. Gosevskio neišleido. Netrukus iškilo nauja kombinacija, pasiūlyta paties V. Gosevskio, būtent pasiųsti jį kaip pasiuntinį pas P. Sapiegą. Gruodžio 4 d. M. G. De la Gardie rašo J. Radvilai, kad norįs jį pasiųsti paėmęs ištikimybės švedų karaliui pažadą ir pristatęs prie jo pulkininką B. Gertheną[1465]. J. Radvila tam griežtai priešinosi. Esą Kėdainiuose jis daug kur priešinęsis. Jo pageidavimai darant sutartį buvę atmesti, tad jis negalįs būti ištikimas. Tokių garantijų, kurių jis nesulaužytų, esą negalima gauti, nes jam nebūsianti per didelė auka ir švenčiausios priesaikos sulaužymas. Ir svarbiausia, kad šiais neramiais blaškymosi laikais, kada visuomenė esanti visokiais būdais kviečiama Maskvos pusėn, esąs pavojaus, kad ir jis galįs pasiduoti, patraukdamas su savim daugelį kitų bajorų. O taip atsitikti galį juo labiau, kad V. Gosevskis caro buvęs kviestas pereiti jo pusėn dar tada, kada buvę manoma, kad jis iš Žemaičių galėsiąs išvykti su visa neištikima kariuomene. Maskvėnų nuomone, caras galėsiąs pasiekti naujo titulo pripažinimo tada, kada tam pritarsią Lietuvos kariuomenės vadai, tad jie labiausiai ir rūpinąsi patraukti etmonus[1466]. Ar tai klausydamas J. Radvilos, ar dėl kurių kitų sumetimų M. G. De la Gardie V. Gosevskio

[1462] Ten pat, p. 315, 316 (f. 675, 676).

[1463] Ten pat, p. 374–376 (f. 798–802).

[1464] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I.

[1465] Ten pat, Nr. 384.

[1466] Nedatuotas ir be parašo J. Radvilos laiškas (nuorašas?): *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

iš savo stovyklos nepaleido ir išsivežė jį į Prūsus. Sausio mėn. čia jis išgavo Karolio X Gustavo leidimą laisvai gyventi Karaliaučiuje. Prieš paleidžiamas pasirašė specialų raštą, kuriuo pasižadėjo visada gyventi ten, kur jam bus nurodyta, būti ištikimas ir į karą nesimaišyti. Priešingai, jis visur pagelbėsiąs švedų karaliui[1467].

Čia jis buvo kaip ir kurfiursto žinioje. Netrukus jis pasirodė neištikimas, pradėjo susirašinėti su caro bajorais, taip pat ruošė dirvą atsimesti kurfiurstui. Švedams besiruošiant jį vėl paimti savo žinion, pasinaudodamas Jono Kazimiero pasiuntiniui duotuoju pasu, jis Karaliaučių apleido ir birželio pačioje pradžioje staiga atsirado Jono Kazimiero stovykloje prie apgultos Varšuvos[1468]. Čia jis, žinoma, buvo sutiktas išskėstomis rankomis[1469]. Jis bus perėmęs P. Sapiegos čia atvestos kariuomenės dalį – kadaise jo komandoje buvusius pulkus. P. Sapiegai tai, be abejo, nelabai patiko, ir vėliau taip ryškiai pasireiškę jų nesusipratimai greičiausiai prasidėjo dar čia prie Varšuvos. V. Gosevskis iki 1656 m. rudens taip pat liko veikti Lenkijoje bei Prūsuose. Tuo būdu pavasarį šiaurės Lietuvoje prasidėjęs sukilimas prieš švedus vyko ir be valstybės kariuomenės, ir be oficialiųjų jos vadų.

[1467] Raštas, datuotas „Schippenbeil (?) Januari A. 1656“, ten pat, XI. 11.

[1468] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 341–367; J. Wegner, *Szwedzi w Warszawie 1655–1657*, p. 103.

[1469] Dar 1656 II 6 karalius savo universale jį prisimena kaip nusipelniusį, atitraukusį nuo išdaviko J. Radvilos dalį Lietuvos kariuomenės, *AVAK*, t. XXXIV, p. 99.

III. ŠVEDŲ VALDŽIOS LIETUVOJE GALAS

1. Švedų valdymas Lietuvoje

Kaip minėta, M. G. De la Gardžiui išvykus į Lenkiją, Žemaitijos ir gretimųjų pavietų valdytojais liko B. Skytte su H. Thurnu, o netrukus prie jų grįžo G. A. Lewenhauptas. Jiems čia nebuvo lengva. Išvargintas bei nualintas kraštas troško atsikvėpti, bet iš jo dar reikėjo išspausti lėšų bei maisto 8 000 karių kariuomenei[1470]. B. Skytte dar spalio 24 d. rašė M. G. De la Gardžiui, kad Kėdainiuose bajorija sutikusi duoti tik stacijų, bet ir jų paskyrusi taip mažai, kad užteksią vos porai mėnesių[1471]. Visa kita reikėjo išspausti, nes iš Švedijos nieko nebuvo gaunama. O spaudžiant neišvengiamai turėjo kilti nepasitenkinimas bei konfliktas su vietos gyventojais. Galvodamas apie pajamų šaltinius, B. Skytte jau dabar prisimena, kad jiems ypatingai reikią saugoti karališkuosius ekonomijų ir kadukinius (atseit konfiskuojamuosius) dvarus, nes iš jų galima būsią laisviau viską imti. Dėl to tai lapkričio 4 d. laiške jis švelniai primena, kad visiems dvarų prašantiems nereikią jų duoti. Reikią palaukti karaliaus sprendimo, o be to, žiūrėti, kad apdovanojamieji būtų iš tikro nusipelnę. Kitas B. Skyttės numatytas lengviausiai pasiekiamas pajamų šaltinis buvo vidaus muitai arba akcizo mokestis, kurį jis įsakęs imti iš visų, nors, kaip minėta, pagal seimo konstituciją bajorija bei jos valdiniai nuo jų turėjo būti laisvi[1472]. Jis pats tuojau vyksiąs į Žemaičių centrą, į Telšius, kur pasistengsiąs nuraminti sujaudintus gyventojus, parūpinsiąs kariuomenei stovyklavimo vietų, pasirūpinsiąs verbavimais ir suorganizuosiąs savanorių korpusą. Po to jis vyksiąs į Rygą pasirūpinti tenykštės įgulos reikalais[1473].

Nepasitenkinimas ir ekscesai ėmė reikštis M. G. De la Gardžiui dar nespėjus peržengti Nemuno. Jau lapkričio 4 d. B. Skytte pranešė jam apie švedų vieno kurjerio

[1470] F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 122.

[1471] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I.

[1472] 1656 I 3 M. G. De la Gardie Lietuvos muitų bei akcizo inspektoriams Reinholdui Witmacheriui Palmströmui ir Zuckerbeckeriui įsakė išmokėti Jokūbui Haackui 1 000 talerių, ten pat, Ser. A. I.

[1473] Ten pat, Ser. C. I.

nužudymą. Tai padarę du bajorai, kuriuos ištikimasis J. Blinstrubas[1474] suėmęs. Kartu B. Skytte priminė bajorijos skundus prieš pulkininką Thällerį, kurį pakvietęs atvykti pasiaiškinti[1475]. Išvykdamas iš Kėdainių J. Radvila taip pat nebuvo tikras dėl ramumo[1476]. Į jo pareikštus nuogąstavimus M. G. De la Gardie gruodžio 4 d. rašė[1477], kad tokiais neramiais laikais esą galima visko laukti, tačiau atsargiai elgiantis, neerzinant esą galima aštresnių pasireiškimų išvengti. Apskritai jis manąs, kad išvykdamas Lietuvą paliekąs ramią. Tačiau po kelių dienų J. Radvila jam vėl skundžiasi švedų kariuomenės elgesiu Žemaičiuose. Esą jis gaunąs daugybę skundų dėl reikalaujamų nepakeliamų naštų bei dėl visokių neteisėtumų tiek bajorijos, tiek karališkuose dvaruose. Naštos kasdien sunkėjančios, krašte kyląs nepasitenkinimas ir net sklindą gandų apie sukilimą. Jis jaučiąs pareigą patarti užkirsti tam kelią, gyventojams garantuojant saugumą bei laisves. Liūdnas pažemintųjų likimas turįs būti palengvintas nors saugant nuosavybę, nes neturtingieji ir tie, kurių turtas buvęs sunaikintas, didesnių naštų jokiu būdu negalį pakelti. M. G. De la Gardie turįs išgauti karaliaus universalus, griežtai uždraudžiančius plėšimus bei visokius ekscesus. Jis ypatingai prašąs apsaugoti jam nuostolių atlyginimui paskirtuosius Šiaulių ekonomijos, Šeduvos tenuto, o taip pat ir kitus jo dvarus, kuriuos nuolatiniai kariuomenės perėjimai bei sustojimai taip sunaikinę, kad iš jų nieko negaunąs. Laukiąs, kad ateity jo dvarai būsią atleisti nuo mokesčių[1478].

Labiausiai visuomenę ragino ir erzino švedų renkamieji mokesčiai. Aktuose nefiksuotu Kėdainių susitarimu turėjo būti pirmiausia sumokėti dar neišrinktieji senieji mokesčiai[1479]. Kadangi jų negalėjo užtekti, tad lapkričio pabaigoje ar gruodžio pradžioje B. Skytte sušaukė į Žagarę Kėdainiuose spalio 23 d. išrinktąją komisiją naujiems mokesčiams prisiimti. Kartu buvo tariamasi ir dėl visų kitų reikalų, susijusių su švedų kariuomenės išlaikymu, būtent dėl stovyklų, stacijų, kariuomenės verbavimų bei rink-

[1474] J. Blinstrubas liko švedams ištikimas ir prasidėjus sukilimui, žr. S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 205, 346.

[1475] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,*Ser. C. I.

[1476] Pasirodo, kad būta suimtų bajorų. Jis klausė M. G. De la Gardį, ką su jais daryti. Šis 1655 XI 15 laiške atsakė, kad jų likimą suprasiąs iš pridedamos pulkininko Pleitnerio laiško ištraukos, ten pat, Ser. A. I, Nr. 329.

[1477] Ten pat, Nr. 384.

[1478] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI, 13. Čia pat jis rašo paprašęs pulkininko H. Vickeno į savo Kauno paviete esančius tenutus pasiųsti 10 apsaugos karių, o į Palenkėje esančius dvarus – 50.

[1479] Pasirodo, kad ir žemaičiai dar nebuvo baigę mokėti nė 1654 m. mokesčių. 1655 X 17 M. G. De la Gardie iš Kėdainių karaliaus sekretorių G. Mülerį pasiuntė pas mokesčių rinkėją Joną Jeronimą Talatą paimti užsilikusius 1654 m. mokesčius. Kad jis mieliau tuos pinigus atiduotų, G. Müleris vežėsi jau paruoštą pakvitavimą su tuščia vieta sumai įrašyti ir specialų pažadą, kad daugiau iš jo nereikalausią, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 254.

tinių karių. Nutarimas mums nėra žinomas. Viename savo laiške iš Žagarės G. A. Lewenhauptas rašo, kad pavietų atstovai sutikę prisiimti tokius mokesčius, kurie duosią 110 tūkstančių talerių. Atrodą, kad to pakaksią. Uždėję mokesčius ir žydams. Senieji mokesčiai plaukią labai palengva ir jei nebūsią gauta pinigų iš Piltenės[1480], nežinąs, iš ko reikėsią išlaikyti kariuomenę bei įgulas. Naujai surenkamos dalys esą labai prastai arba ir visai neaprūpintos. Trūksta ir žmonių. Vietos bajorai būdami J. Radvilos kariais elgęsi labai blogai, tad abejojąs, ar verta juos imti karaliaus kariuomenėn. Apskritai būklė esanti sunki. Korespondencija esanti trukdoma, tad teksią pradėti vartoti šifrą. Kad kraštą išlaikyti paklusnų, jo nuomone, reikėsią įrengti kariuomenei sutvirtinimų[1481]. Žagarėje B. Skyttei su G. A. Lewenhauptu taip pat teko išklausyti daugybę skundų dėl kariuomenės savavaliavimų bei dėl jos sustojimų bajorijos ir dvasininkų dvaruose ir net jų rūmuose. Buvo pažadėta visa tai griežtai uždrausti, saugoti bajoriškąsias bei dvasininkų laisves, griežtai laikytis Kėdainių sutarties nuostatų[1482]. Mokesčiai dabar buvo uždėti nuo valakų, pasak S. Pufendorfo, po 5 talerius, t. y. 15 auks. nuo valako[1483].

Atstovai su mokesčiais, žinoma, negalėjo nesutikti, bet švedai iš poros mėnesių praktikos jau buvo patyrę, kad taip greit jie nesuplauks. Dėl to vos grįžęs į Rygą M. G. De la Gardie tuojau nutarė griebtis griežtų priemonių. Gruodžio 17 d. jis išsiuntinėjo eilei karininkų įsakymus, kuriuose sako, kad mokesčių sumokėjimo terminas Lietuvoje jau praėjęs[1484], tačiau daugelis jų dar nesumokėję, tad reikią griebtis griežtesnių priemonių. Dėl to jis ir adresatui pavedąs su kariuomene kuo greičiausiai nuvykti į artimiausią pavietą ir, jei šiaip būsią negalima, mokesčius išreikalauti jėga. Jei pasirodysią, kad kas nors šiek tiek kariuomenės reikalams jau davęs, reikią atskaityti[1485]. Kitą dieną M. G. De la Gardie išsiuntinėjo laiškus minėtosios komisijos nariams. Kiekvienam atskirai jis rašo, kad kadangi jie siūlymui Lietuvoje žiemojančios kariuomenės reikalams rinkti mokesčius Žagarėje pritarę, tad esą būtų tikslu jei tai paskelbtų savo

[1480] Jau 1655 X 31 M. G. De la Gardie rašė, kad Piltenės bajorija savo noru sutikusi dovanoti 10 000 auks. Jis mielai tą dovaną priimąs ir siunčiąs H. Cronsterną 7 000 auks. atvežti jam, o 1 000 talerių jau esą kitkam asignuoti. H. Cronsternas pinigus turįs palaikyti pas save iki atskiro parėdymo, ten pat, Ser. A. I.

[1481] Ten pat, Ser. C. I.

[1482] Žr. vyskupo P. Parčevskio įgaliotinio kanauninko Kocho memorialą, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.13, ir B. Skyttės atsakymą į žemaičių skundą, *Ž. pil.* 162, l. 521–522.

[1483] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 197[a].

[1484] Kaip minėta, antroji 1655 m. seimo priimtų mokesčių rata turėjo būti sumokėta iki 1655 XI 1.

[1485] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,*Ser. A. I, Nr. 414.

paviete ir paragintų bajoriją nustatytu laiku mokesčius sumokėti. Jei mokesčių nesumokėjus būsią griebtasi griežtesnių priemonių, nereikią stebėtis[1486].

Nors ir buvo sukurtas savas mokesčių rinkėjų aparatas, vadovaujamas specialaus inspektoriaus A. F. von Rosenthalio, tačiau mokesčiai sparčiai neplaukė ir buvo svarbiausia visokių nesusipratimų priežastimi. Gruodžio 24 d. M. G. De la Gardie rašė B. Skyttei, kad dėl mokesčių esąs labai nepatenkintas. A. F. von Rosenthalis pranešęs, kad iki šiol nesurinkęs daugiau kaip 3 000 auks. Dėl to tai M. G. De la Gardie naujai parašęs visiems rinkėjams (pavietų rinktiesiems bajorams) ir išsiuntinėjęs savo žmones, kurie turį paskubinti. B. Skyttę jis prašąs iš surinktųjų sumų nei kariuomenės verbavimams, nei kuriems nors kitiems reikalams neduoti jokių asignacijų tol, kol nebūsią sumokėta 32 000 talerių Rygos įgulai. Asignacijos tai sumai jau esą duotos, ir karininkai jau išvykę jų atvežti. Pinigai čia esą labai reikalingi, nes įgula skurstanti, nors ir buvusi sumažinta. Iš Kuršo kunigaikščio taip pat būsią galima gauti vos 700 talerių. Jų atvežti jau išvykęs vienas karininkas[1487]. Kaip sunku buvo su pinigais ir kaip M. G. De la Gardie saugojo, kad visi jie tektų švedams, kad nebūtų sunaudoti pavietų reikalams, gražiai rodo jo lapkričio 23 d. laiškas Ukmergės mokesčių rinkėjui. Pirmiausia jis rašo gavęs žinių, kad mokesčiai esą renkami ne įprastoje vietoje, bet Kupiškyje, be to, sužinojęs, kad dalį gautųjų pinigų be jo asignacijos išmokėjęs „vestris Lithuanicis officialibus“[a]. Tai esąs neteisėtas ir neleistinas karaliaus pajamų eikvojimas, tad įsakąs be jo asignacijos niekam neduoti nė obolo ir tuojau pristatyti pajamų bei išlaidų apyskaitą. Jei kiek išleisiąs, turėsiąs pats padengti[1488].

Ypatingo nepasitenkinimo mokesčių rinkėjų ir bajorijos tarpe sukėlė minėtieji specialūs agentai prie rinkėjų. Šiuo atžvilgiu yra būdingas tos pačios dienos M. G. De la Gardžio laiškas Upytės mokesčių rinkėjui. Esą mokesčių inspektorius A. F. von Rosenthalis vykdydamas instrukciją pagelbėti mokesčius išrinkti pasiuntęs pas jį E. von Gehrdeną, kurio jis betgi ne tik neprileidęs prie to darbo, bet net su panieka į jį žiūrėjęs. Tai kvepią jo teisių maltretavimu ir negalį būti toleruojama. Tad „sub poena in contumaces sancita“[b] įsakąs tuojau mesti išsisukinėjimus ir Gehrdeną prie mokesčių rinkimo prileisti, nes jis esąs pasiųstas ne dėl nepasitikėjimo, bet tam, kad mokesčiai lengviau būtų išrinkti ir skirtam tikslui sunaudoti[1489].

[1486] Ten pat, Nr. 415.

[1487] Ten pat, Nr. 425.

[1488] Ten pat, Nr. 423.

[1489] Ten pat.

Ypatingųjų nesusipratimų buvo su 1655 m. seimo nustatytais gėrimų mokesčiais, kurių išrinkimas nusistovėjusia tvarka buvo atiduotas atskiriems bajorams, iš anksto sumokėjusiems iždui su iždininku sutartąją sumą. Antai Upytės paviete tų mokesčių rinkimo teisę už 12 000 auks. buvo nusipirkęs ir 8 600 auks. jau sumokėjęs tuometinis pavieto maršalka J. Puzina. Švedams užimant pavietą, jis, kaip minėta, buvo jau miręs. Nebodami pinigų įmokėjimą įrodančiojo kvito, švedų agentai iš našlės Esteros Skarbovičiūtės Puzinienės reikalavo tokią sumą jiems sumokėti[1490]. Jai pinigų nemokant, agentai ėmė patys mokesčius rinkti. Rinko net iš tų, kurie jau buvo sumokėję J. Puzinai arba jo žmonai. Dėl to B. Skyttei skundėsi ir Upytės grabnyčių[a] seimelis. Jo atstovams vasario 18 d. B. Skytte atsakė neaiškiai. Esą, jei pasirodysią, kad karaliaus iždui nebus nuostolių, mokesčius galėsianti išsirinkti E. Puzinienė, bet jei pasirodysią nuostolinga, tai gėrimų mokesčiai būsią išrinkti bendrąja tvarka, o jai būsią sugrąžinti nuostoliai[1491]. Ar tokie apskaičiavimai buvo daromi, sunku pasakyti. Tačiau kovo 5 d. E. Puzinienė rašė M. G. De la Gardžiui, kad jo agentas Zuckerbeckeris mokesčius renkąs, tad ji prašanti sugrąžinti jai sumokėtuosius 8 600 auks.[1492] Taip, matyt, šis reikalas ir liko nebaigtas iki pat sukilimo.

Panašus dalykas buvo ir Žemaičiuose, kur gėrimų mokesčio rinkimo teisę buvo įgijęs vietos taurininkas Gabrielius Sipavičius[1493]. Jo reikalu grabnyčių seimelis kreipėsi į M. G. De la Gardį ir G. A. Lewenhauptą. Specialiame seimelio maršalkos J. M. Stankevičiaus pasirašytame vasario 2 d. laiške rašoma, kad kaip buvę nutarta Kėdainiuose, praeito seimo nutarimus jie vykdą, rinkliavas moką, jų dalis jau esanti įnešta į iždą, bet gėrimų mokesčio išrinkimas teisėtai priklausąs G. Sipavičiui. Jam betgi trukdąs švedų agentas R. Witmacheris Palmströmas. Nors G. Sipavičiaus teisės buvę pripažintos ir Žagarės suvažiavimo, tačiau R. Witmacheris Palmströmas vis tiek norįs rinkti. O šio ginčo vaisius esąs toks, kad mokėtojai, nebežinodami, kuriam iš jų mokėti, visai nemoką. Dėl to jie prašą saugoti įstatymus ir kolegų Žagarėje duotąjį pažadą patvirtinti savo autoritetu[1494]. Panašiai buvo rašoma ir pas G. A. Lewenhauptą pasiųstosios delegacijos instrukcijoje. G. Sipavičiui, kuris buvo tos delegacijos pirmininkas, įrodžius, kad vi-

[1490] Jos 1655 XI 15 skundas M. G. De la Gardžiui, rašytas Linkuvoje, ten pat, Ser. C. XIII.

[1491] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* X1.13.

[1492] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. XIII.

[1493] 1655 VI 23 iždininkas V. Gosevskis skelbė savo universalu, kad gėrimų mokesčių rinkimas Žemaičiuose už sutartyje numatytą sumą esąs pavestas G. Sipavičiui nuo 1655 m. šv. Jono iki 1657 m. šv. Jono, *Ž. pil.* 131, l. 214–215.

[1494] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. XIII.

sus mokesčius bei kitokias naštas jau atidavęs, buvo duotas dvarų apsaugos raštas[1495], tačiau gėrimų mokesčių rinkimo klausimas greičiausiai taip ir liko neišspręstas. Mat švedų karaliaus atstovams šiuo momentu pirmiausia rūpėjo ne teisėtumas bei atskirų bajorų pretenzijos, bet buvo svarbu gauti pinigų. Ir tai kuo greičiau ir kuo daugiau. Kitoniškomis tradicijomis gyvenusiai bajorijai, kuri buvo pratusi matyti respektuojamas ne tik teises, bet net visokius formalius kablelius, visa tai, be abejo, kėlė didelį nepasitenkinimą bei pasipiktinimą. Juo labiau, kad buvo daugelis dar ir kitų nepasitenkinimo priežasčių.

Greta prievarta reikalaujamų mokesčių stovėjo įvairūs kariuomenės sauavaliavimai bei sustojimai bajorų dvaruose. Bajorijos akyse jau pats kariuomenės sustojimo faktas buvo jos privilegijų laužymas, o ką jau kalbėti apie tokią kariuomenę, kuri su šeimininkais visai nesiskaitė. Būdingų smulkmenų yra pilna Žemaičių seimelio pas G. A. Lewenhauptą siųstiesiems atstovams (G. Sipavičiui ir Kvėdarnos seniūnui Mykolui Vainai) vasario 2 d. duotoji instrukcija – eilė skundų: 1) Žagarėje B. Skytte su G. A. Lewenhauptu davę specialų raštą, draudžianti kariuomenei sustoti bajorų dvaruose, tačiau kareiviai ne tik sustoją, bet ir visaip varginą šeimininkus; 2) Žagarėje taip pat buvę pažadėta, kad kariuomenės išreikalautieji pinigai būsią įskaityti į mokesčius, tačiau dabar tų kvitų esą nebojama ir reikalaujama visų mokesčių; 3) Jėzuitų Kražių, Pašiaušės ir kiti dvasininkų bajorų fundacijos dvarai esą traktuojami lygiai su karališkaisiais dvarais, betgi tai esą priešinga įstatymams bei papročiams. Be to, ir Žagarėje buvę pažadėta juos traktuoti lygiai su bajoriškaisiais dvarais; 4) Mokesčius renką ne tik specialiai paskirtieji rinkėjai bei mokesčių inspektorius, bet taip pat ir pulkininkas Jonas Pelloras. Iš to kylą apyskaitos sunkumai, tad netvarka turinti būti pašalinta; 5) Jie jau anksčiau skundęsi B. Skyttei, kad mokesčių išieškojimui išsiuntinėtoji kariuomenė labai varginanti ne tik nesumokėjusius, bet ir tuos, kurie jau esą sumokėję, tad šitie būriai turį būti atšaukti, nes pagal vietos papročius bei įstatymus mokesčiai turį būti išieškomi mokesčių rinkėjų ir pilies teismo; 6) Starodubo iždininkas bei dabartinis jų mokesčių rinkėjas seimeliui skundęs pulkininko leitenanto H. Igelströmo kvartirmeisterį Pilypą Rosenteną, kuris, nebodamas legato B. Skyttes duotojo rašto, užpuolęs jo dvarą, sumušęs jo brolį, įžeidęs žmoną ir pridaręs daug skriaudų valdiniams, kuriuos net kelis kartus apiplėšęs. Jie prašą, kad feldmaršalas jį už tai nubaustų; 7) Jie taip pat

[1495] Kartu buvo duoti apsaugos raštai jo užtariamiesiems smulkbajoriams, neturintiems valstiečių, taip pat atidavusiems visas stacijas, ir Šiaulių klebonui Neviardovskiui. Pastabų lapas, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

prašą suvaldyti Johano Vibercko akiplėšiškumą, kuris užpuolęs Juškevičiaus valdomą Beržėnų tenutą ir, nors jo valdymas esąs patvirtintas legato B. Skyttės, tebegrasinąs jį užimti; 8) Bajorų skundus renkąs bei juos sprendžiąs generolas Valerijus Transche apsistojęs Raseiniuose, jie prašą, kad jis ir toliau nuvyktų; 9) Be to, atstovai turį išdėstyti ir daugelį kitų skriaudų[1496].

Maždaug tuo pat metu Žemaičių bajorijos vardu pas B. Skyttę į Mintaują su įvairiais skundais nuvyko Petras Kazimieras Lackis. B. Skytte savo vasario 6 d. atsakyme jį vadina Žemaičių žemės teisėjų atstovu. Esą pasiduodami žemaičiai pasižadėję savo provincijos reikalams pinigų duoti, dabar jie esą labai reikalingi, tad mokesčiai turį būti sumokėti. Prašomojo seimelio data būsianti paskirta. Už tikybos, bažnyčių, vienuolynų įžeidimus bei sustojimus bajorų dvaruose kariai būsią griežtai baudžiami. Kariuomenės stovyklavimo vietos būsią surašytos specialių komisijų ir visų naštų paskirstymas būsiąs sutvarkytas atsižvelgiant į tas nukentėjusias sritis. Tačiau mokesčiai turį būti mokami, o iš nemokančiųjų būsią išieškoti, nes to reikalaująs karo reikalas. Skundus jis kada nors išspręsiąs nuvykęs į Biržus. Kažkokiam specialiam skundui ištirti būsią paskirti komisarai[1497].

Taigi žemaičiai vienu metu skundėsi visiems trims aukščiausiems švedų karaliaus atstovams – M. G. De la Gardžiui, B. Skyttei ir G. A. Lewenhauptui. Panašiai skundėsi ir kitų sričių bajorija. Mums žinomas B. Skyttės vasario 18 d. atsakymas į Upytės bajorijos skundą rodo, kad jų vargai buvo panašūs. Jų skųstasi dėl tų pačių mokesčių, dėl kariuomenės sustojimo bajorų dvaruose bei dėl kitokių skriaudų. Jiems B. Skytte taip pat pažadėjo atsiųsti į Panevėžį specialius komisarus-teisėjus skundų rinkti. Iš Panevėžio, kur veikią bajorijos teismai, pažadėjo iškelti ten G. A. Lewenhaupto pasiųstą kariuomenės vėliavą. Pagaliau čia randame šį tą ir apie vadinamuosius rinktinius karius, nustatytus dar 1655 m. seimo. Upytės pavietas prašęs, kad iš Šiaulių ekonomijos renkamieji rinktiniai būtų prijungti prie jų pavieto. B. Skytte atsako, kad dabar to klausimo negalįs išspręsti, jį dar turįs apsvarstyti. Čia prisimenami ir Maskvos užimtųjų sričių pabėgėliai, kuriems žadama ne tik leisti laisvai gyventi, bet kiek būsią galima taip pat parūpinti pragyvenimo šaltinių bei vietas nurodyti[1498].

Breslaujos pavietas taip pat skundėsi savo vargais ir B. Skyttei, ir M. G. De la Gardžiui. Būdami toliau nuo švedų kariuomenės stovyklų, jie skundžiasi ne tiek švedais,

[1496] Originalas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13, nuorašas: ten pat, XI. 11.

[1497] *Ž. pil.* 162, l. 521–522.

[1498] Atsakymų pastabų lapas, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

kiek Maskva, kurios kariuomenė iš jų taip pat reikalaujanti duoklių, patraukusi savo pusėn dalį bajorijos, o nepasiduodančiųjų dvaruose kiršinanti prieš savininkus valstiečius. Prašydami apsaugoti nuo Maskvos kariuomenės, jie pastebi, kad esą visiškai sunaikinti visokių naštų, o jų paviete esamai kariuomenei reikia maisto iš kitur prisiųsti[1499]. Tačiau nei B. Skytte, nei M. G. De la Gardie visų šių prašymų nė negalėjo išpildyti. Santykiai su Maskva vis blogėjo, o atviras Breslaujos pavietas neišvengiamai turėjo būti pirmąja įsitempusių santykių auka[1500]. M. Valavičiui, žinoma, buvo duotas malonus atsakymas, bet visa nauda iš jo pasiuntinybės ar tik nebus buvusi jo savo dvarams gautieji apsaugos raštai[1501].

Būdingas yra ir kovo 9 d. Anykščių apylinkės bajorų skundas bei prašymas M. G. De la Gardžiui, pasirašytas 26 bajorų. Rašydami labai nuolankiai, M. G. De la Gardį tituluodami net kunigaikščiu, jie sako esą tokiame varge, kad savo bėdų negalį neišdėstyti. Jų apylinkė Maskvos kariuomenės ir savųjų, vadinamųjų savanorių būrių esanti visai sunaikinta. Labiausiai ji nukentėjusi daugeliui iš savo namų pabėgus ir jiems visiems išvykus į Kėdainių stovyklą. Dalis jų dvarų esą priešo užimti ir apkrauti visokiomis naštomis. Valdiniai esą iššudyti arba net sudeginti savo namuose. Šaukiąsi pagalbos, kad nereikėtų kęsti bado. Jų apsaugai prisiųstąją kariuomenę Anykščiuose maloniai sutikę ir kiek galėdami aprūpinę. Pasidalinę su ja viskuo, ką dar turėję. Tačiau, šaukdamiesi Dievą liudininku, prašą atkreipti akis į sunkią jų būklę ir neuždėti jiems Kėdainių nutarimuose nenumatytų naštų. Jei kitaip esą negalima, tai nors šiais metais reikią pasitenkinti vienkartine maisto rinkliava, iš tų, kurie jau nuvežę stacijas į Biržus, daugiau reikią nebeimti nieko. Kareiviai to nežiūrį ir vis tiek reikalauja. Už visas kančias jiems gal tik Dievas duosiąs atpildą, baigia anykštėnai savo graudų prašymą, kurį M. G. De la Gardžiui nuvežti pavedė savo kaimynui B. Radvilos šarvuočių vėliavos draugui Jurgiui Koscialkovskiui[1502].

[1499] Instrukcija pavieto delegatui M. Valavičiui pas M. G. De la Gardį ir kažkokios delegacijos B. Skyttei įteiktieji „Puncta…“, ten pat.

[1500] 1656 m. pradžioje buvo numatytas J. Uhlenbrocko ir A. Ordin-Naščiokino susitikimas nesusipratimams išaiškinti, tačiau 1656 II 18 A. Ordin-Naščiokinas skundėsi, kad J. Uhlenbrockas į sutartą vietą neatvykęs. Jis buvo pakviestas 1656 II 21 atvykti į Drują, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 12. Plg. S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 130. Carui liepos mėn. pradėjus Livonijos puolimą, buvo užimta ir Breslauja, S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1697–1698; O. Hedemann, *Historja powiatu Brasławskiego*, Wilno, 1930, p. 25.

[1501] 1656 III 19 jam duotieji pasai (vokiškas ir lotyniškas) ir apsaugos raštas jo ,,Zaynow“ dvarui, [yra] Šateikių dvaro dokumentų rinkinyje, *CVA*.

[1502] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13. Pasirašo: „Tota nobilitas afflicta districtus Vilkomiriensis, tractus Onixtensis…“[a]

Tuo pat metu M. G. De la Gardžiui ir B. Skyttei su G. A. Lewenhauptu rašė skundus bei prašymus taip pat daugybė privačių asmenų. Visi jie paprastai įtikinėja savo ištikimybę, išdėsto savo vargus, patirtus nuostolius bei skriaudas ir prašo arba išvesti iš jų dvarų kariuomenę, arba pastatyti sargus (vadinamąsias Salvagvardijas), arba atleisti nuo įvairių naštų, arba duoti apsaugos raštus. Kai kurie pakartotinai prašo, dažnai skųsdamiesi, kad kariuomenės daliniai turimųjų raštų nebojа ir pan.[1503] Žodžiu, švedų karaliaus atstovai skundais ir prašymais buvo užversti. Dažniausiai jie stengėsi rodyti malonų veidą, tačiau daug kam palengvinti jie ir norėdami būtų negalėję, nes kariuomenę juk reikėjo išlaikyti, maistas ir pinigai jai buvo būtinai reikalingi[1504]. Be to, kariuomenė čia vis dėlto jautėsi ne savame, bet okupuotame priešo krašte, tad drausmę palaikyti nebuvo lengva. Pagaliau ir patys vadai, nors oficialiai kalbėjo kitaip, tačiau susirašinėdami tarp savęs bei pranešimuose karaliui taip pat kalba tik apie priemones paklusnumui išlaikyti.

Bajorija, lig tol buvusi nevaržoma krašto šeimininkė, viską pati tvarkiusi, budriai saugojusi savo interesus bei laisves, staiga pasijuto esanti suvaržyta, netekusi visos valdžios. Kėdainiuose jai buvo pažadėtos visos laisvės bei senoji valdymosi santvarka, bet dabar viską tvarkė atėjūnai[1505], iš kurių ji tik malonės tegalėjo prašyti. Ir to ji negalėjo pasiekti. Jos dvarai buvo naikinami, valstiečiai žudomi arba išvaikomi. Greta visų politinių suvaržymų bei medžiaginių nuostolių, bajoriją jaudino nuolat patiriami religinių

[1503] Daug tokių raštų yra: *RA*, *M. G. De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. I, C. XIII ir *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.1, XI. 11, XI. 12, XI. 13. Ypatingai daug tokių raštų yra rašę Breslaujos pavieto Pacai, o iš jų daugiausia DLK pakamaris F. J. Pacas.

[1504] Kiek švedai iš Lietuvos išspaudė, sunku pasakyti. 1661 m. Lietuvos iždo administratoriaus A. M. Sakavičiaus patiektoje apyskaitoje yra minimi tik tie švedų išrinktieji mokesčiai, kurie buvo nustatyti seimo. Apie Žagarės suvažiavimo nustatytuosius mes nieko nežinome. A. M. Sakavičiaus apyskaitoje yra minimos šios sumos: 1) iš Ukmergės pavieto – 5 133 auks., kuriems bajorai kvitų neturį, bet priesaika liudiją, ir 11 327 auks. 15 skat., kuriems esą kvitai; 2) išUpytės pavieto – 8 848 [auks.] + 1 306 auks. 20 skat. + 2 082 auks. 27 skat. + l1 735 + 600 auks.; 3) iš Žemaičių – 6 918 [auks.] + 660 [auks.] + 136 [auks.]. Be to, gėrimų mokesčių jie išrinkę Ukmergės paviete – 3 800 auks., Upytės paviete – 6 000 auks., Žemaičiuose – 8 500 auks. Matyt, švedų išrinktosios sumos yra įrašytos dar ir kitu vardu, nes čia pat sakoma, kad gėrimų mokesčio jie išrinkę iš viso 19 630 auks. Įsidėmėtina, kad Lietuvos iždas iš to buvo gavęs vos 11 139 auks., o turėjo gauti iš viso 287 900 auks, *AVAK,* t. XXXIV, p. 448, 459, 462–463, 483–485. Jei tikėtume šiomis skaitlinėmis, išeitų, kad švedai nebūtų išrinkę nė 70 000 auks., tačiau neabejotina, kad tai yra tik fragmentai, o visos kitos sumos slepiasi įvairiuose skaičiuose, dėl kurių, apyskaitos žodžiais tariant, atsiskaityta ankstyvesniuosiuose seimuose arba 1659 m. Iždo tribunole. Įsidėmėtina, kad, pvz., iš Kauno pavieto A. M. Sakavičiaus apyskaitoje nėra nurodyta jokių švedų paimtų sumų, tuo tarpu 1658 m. savo instrukcijoje atstovams į seimą pavietas rašo, kad švedai daug mokesčių išrinkę. Be to, ir mokesčių rinkėjas Steponas Koplevskis nuo jų nukentėjęs, žr. *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 174, 175.

[1505] Pvz., M. G. De la Gardžio komisarai sprendė net brolių Duninų (Vladislovo, Teofilio, Jurgio ir Gedeono) paveldėjimo ginčą. 1656 III 17 jis tą sprendimą aprobavo, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI.13.

jausmų įžeidimai. Ano meto bajorijai, išaugusiai jėzuitinių mokyklų dvasioje, tai taip pat nebuvo paskutinis dalykas. Ekonominiuose reikaluose to meto bajorija su dvasininkija nuolat kovojo, stengėsi užversti jai kuo didesnę valstybinių naštų dalį, tačiau Bažnyčia jai buvo neliečiamas, šventas dalykas. Kaip tik dėl to tai jos bei tikybos praktikos neliečiamybė taip primygtinai buvo akcentuojama ir visuose santykius su švedais nustatančiuose aktuose. Žinodami tą bajorijos charakterio bruožą, tikybos laisvę visada akcentavo net kalvinai Radvilos.

Pavojus išimtinei katalikų Bažnyčios padėčiai, pasidavus liuterono karaliaus valdžiai, dvasininkai iš anksto numatė ir, kaip rašė karaliui M. G. De la Gardie su B. Skytte, varė jam priešingą agitaciją dar prieš spalio 20 d. akto pasirašymą. Aukščiausias bažnytinis šių sričių autoritetas Žemaičių vyskupas aktą pasirašė, tačiau religijos laisvė M. G. De la Gardžio su B. Skytte buvo garantuota tik sąlyginai – reiškiant vilčių, kad ir karalius tai patvirtinsiąs. Iš tikro, būdami oficialūs atstovai to krašto, kuriame katalikų tikėjimo išpažinimas nuo 1613 m. buvo uždraustas grasinant mirties bausme bei turtų konfiskavimu[1506], jie kitaip galvojo, mažų mažiausia tikėjosi čia jei jau ne priešakyje, tai bent lygiomis pastatyti protestantizmą. Esamos padėties visu griežtumu jie negalėjo ginti. Tiesa, apie bažnyčių brangenybių plėšimus, kaip kad buvo Lenkijoje, čia negirdime, nes jų, matyt, ne kažkiek ir tebuvo, esamosios buvo išvežtos arba suslėptos. Pagaliau tai buvo vis dėlto ne ginklu pavergtas kraštas. Tačiau krašte šeimininkaujant protestantiškajai kariuomenei, konfliktai buvo neišvengiami. Apie bažnyčių bei kitų šventų vietų ir dvasininkų įžeidimus, kaip pamatysim, labai griežtai kalba prieš švedus sukilusios bajorijos konfederacijos aktas. Galimas dalykas, kad dalis jo kaltinimų yra paimta iš Lenkijos gyvenimo faktų, tikriau iš Tysovecio, bei kitų to paties laikotarpio lenkų konfederacijų aktų, o taip pat iš jų ir karaliaus universalų, tačiau yra žinoma keletas konfliktų bei ekscesų ir Lietuvoje.

Motiejaus Valančiaus žiniomis, vyskupas P. Parčevskis švedų okupacijos metu parapijas vizitavęs, tačiau tuo pat metu švedų buvę nužudyti du kunigai, už kurių vėles jis skelbęs pamaldas. Buvęs nužudytas paties vyskupo brolis jėzuitas Martynas ir Papilės vikaras Kristupas Jankevičius[1507]. Jei tos pamaldos buvo paskelbtos švedams tebesant krašte, jos, žinoma, buvo vienas ryškiausių vyskupo nepalankumo parodymų, mases uždegąs žygis. Pasak Lietuvos jėzuitų istoriko Stanislovo Rostovskio, iš Kražių jėzuitai pabėgę, o du likusieji – Valerijonas Ščepkovskis ir Adomas Alchimovičius – buvę suimti

[1506] Žr. *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798*, hrsg. von G. Lühr, Königsberg, 1925.

[1507] M. Wolonczewskis, *Žemajtiu Wiskupiste***,** Wilniuj, 1848, d. I, § 89, p. 167–168.

ir išvežti į Rygą, kur, žiauriai laikomi, išbuvę beveik 8 mėn. Jie buvę paleisti tik tarpininkaujant Kuršo kunigaikščiui, kuris jų vietoj davęs įkaitus[1508]. Be abejo, jie bus buvę išvežti už parodytą nepalankumą arba prieš švedus nukreiptą propagandą. Tačiau būta ir grynai tikybinio pobūdžio konfliktų. Taip gruodžio 9 d. B. Skytte rašė vyskupui P. Parčevskiui, kad jis iš savo įsitikinimo ir dėl viešojo labo visada stovįs už tikslų Kėdainių sutarties visų §§ saugojimą, tad gaunamieji skundai dėl jų laužymo jam esą labai skaudūs. Vyskupas savo gruodžio 5 d. laišku skundęsis, kad Vilkijos seniūnas Otonas Willingas vietos klebonui ir parapijonims trukdąs bažnyčioje laisvai giedoti bei kitas pamaldas. Jis pasirūpinsiąs, kad tos kliūtys tuojau būtų pašalintos. Tačiau jis čia pat pastebi, kad, kol būsią pastatytos savos bažnyčios, katalikų bažnyčiose turį būti leidžiamos protestantiškos pamaldos kareiviams. Pamaldos karo metu negalį būti nutrauktos, jos taip pat negalį būti atliekamos netinkamoje vietoje. Tai negalį įžeisti Katalikų bažnyčios teisių, kurias jis kiekvienu metu saugosiąs ir dabar rašąs O. Willingui, įsakydamas neįžeisti nei bažnyčių, nei kitų šventų dalykų[1509]. Kaip minėta, vasario 6 d. atsakyme į Žemaičių atstovo P. K. Lackio skundą B. Skytte taip pat pažadėjo tikybos, bažnyčių ir vienuolynų įžeidimus labai griežtai drausti[1510]. Skųsdamiesi žemaičiai, žinoma, turėjo ir apčiuopiamų faktų. Visa tai negalėjo nejaudinti tikybos atžvilgiu labai skrupulingos bajorijos sąžinės. O dvasininkiją, be to, erzino naikinimas jų turto. Iš protestantų karių ypatingos pagarbos jie, žinoma, negalėjo sulaukti[1511]. Vadai dvasininkų saugumu sąmoningai ar nesąmoningai kartais taip pat pamiršdavo pasirūpinti. Pvz., jau minėtajame prelato J. Bialozoro M. G. De la Gardžiui įteiktame memoriale, tarp kitko, skundžiamasi, kad, drausdamas kariuomenei sustoti bajorijos dvaruose, jis dvasininkų dvarus primenąs tik lotyniškajam universale, bet vokiškajame universale jų visai neminįs. O tuo tarpu daugelis karių lotyniškai nesuprantą, tad dvasininkų dvarus traktuoją lygiai su karališkaisiais. Be to, jis ten prašo Lietuvos dvasininkams, atvykstantiems į švedų valdžios centrą Rygą bei į gretimas vietas, leisti laikyti mišias nors privačiai[1512]. Vyskupas P. Parčevskis taip pat yra turėjęs gana nemalonią bylą grynai dėl materialių dalykų. Šią jo bylą bei kai kuriuos kitus dvasininkus liečiančius reikalus geriausiai vaiz-

[1508] S. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum Libri Decem*, Parisiis-Bruxellis, 1877, p. 377. Tačiau Kražių jėzuitai bus greit atsigavę. Jau 1656 m. jiems užrašė savo turtą Aug. Sungaila, *Ž. pil.* 162, Nr. 77, l. 671–674.

[1509] Laiško nuorašas: *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

[1510] *Ž. pil.* 162, l. 521, 522.

[1511] Nepakeliamomis naštomis, pvz., 1656 II 27 skundėsi Kražių benediktinių vienuolyno viršininkė Eufrozina Sluškaitė, *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. C. XIII.

[1512] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

duoja jo atstovo kanauninko Kocho memorialas, M. G. De la Gardžiui įteiktas 1655 m. gale: 1) Esą vyskupas jau trečią ar kelintą kartą prašąs atšaukti iš Pavandenės dvaro pulkininką J. Scottą. Tas dvaras 1655 m. spalio 29 d. G. A. Lewenhaupto buvęs pavestas naudotis J. Scottui kaip kadukinis per klaidą. Kaduku jis niekad nebuvęs ir visada pilna teise priklausęs vyskupui. J. Scottas jį gruodžio 11 d. užėmęs, vyskupo žmones išvijęs ir nežiūrėdamas vyskupo patiektųjų savo teisių įrodymų, iš jo nepasitraukiąs. Betgi vyskupas niekuo nenusikaltęs ir neužsitarnavęs, kad būtų apiplėšiamas; 2) Be to, vyskupas prašąs 30 jo valakų atleisti nuo stacijų ir kitą rudenį. Ericho Kreuseno daliniui iš vyskupo dvarų paskirtąją hiberną reikią atšaukti, nes jis esą ne tik parodęs nuolankumo, bet ir daug nusipelnęs švedų karaliui, veikdamas Kėdainių bajorijos suvažiavime. Visa tai jam daug ir kainavę. Tada jis gavęs ir M. G. De la Gardžio raštus, visus jo dvarus nuo naštų atleidžiančius. Be to, jis kvitais įrodąs, kad M. Schultzui iš Palangos, o Thälleriui iš Mosėdžio, Gargždų ir Alsėdžių atidavęs net dvigubas stacijas. E. Kreuseno į Varnius prisiųstą hibernai rinkti dalį reikią atšaukti ir dėl to, kad tai vyskupo ir kanauninkų rezidavimo vieta, o kariai trukdą valdiniams savo darbus dirbti; 3) Kaip buvę sutarta Kėdainiuose, o paskui Žagarėje, reikią saugoti senąsias dvasininkų laisves bei neliečiamybę. Kariams turį būti uždrausta sustoti vyskupo ir dvasininkų gyvenamuose namuose bei tuose trobesiuose, kuriuose jie laiką savo maisto atsargas. Todėl reikią paskelbti specialų universalą. Pagaliau čia pat prašoma duoti vyskupo pasiuntiniui pasą nuvykti pas karalių[1513].

Atleisti nuo mokesčių 30 vyskupo valakų Žagarėje pažadėjo B. Skytte, o M. G. De la Gardie gruodžio 18 d. tai patvirtino[1514]. Ar buvo atleisti jo dvarai nuo hibernos ir stacijų, reikia abejoti. Pavandenę jis taip pat vargu ar spėjo prieš sukilimą atgauti. Tiesa, 1656 m. sausio 23 d. M. G. De la Gardie buvo gavęs specialų vyskupo įvedimo į tą dvarą raštą[1515], tačiau pulkininkas J. Scottas, matyt, savo teises gynė ir dvaro neužleido, nes kovo 14 d. vyskupas dar rašė M. G. De la Gardžio agentui, Švedų karalijos sekretoriui Jonui Helmersenui, dėkodamas už jo bylos dėl Pavandenės palaikymą pas M. G. De la Gardį ir reikšdamas viltį, kad ją netrukus laimingai užbaigsiąs[1516].

Pavandenė J. Scottui buvo atiduota kaip atlyginimas už jo išlaidas kariuomenei. Kaip minėta, anksčiau jis buvo rinkęs pinigus ir iš Šiaulių ekonomijos, bet M. G. De

[1513] Ten pat.

[1514] *RA*, *De la Gardieska Samlingen,* Ser. A. I, Nr. 417.

[1515] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

[1516] Ten pat.

la Gardie jam tai uždraudė. Dabar vyskupui norint pašalinti jį ir iš Pavandenės, jis, be abejo, rūpinosi kitais šaltiniais. Šiuo tai metu jam kažkas iš vietos žmonių, gerai žinančių tenykštes sąlygas bei krašto įstatymus, nurodė net du šaltinius. Pirmiausia jam esą galima atlyginti imant stacijas iš visų tų bajorų, kurie dar nedavę jų nei kariuomenei, praeitą rudenį stovyklavusiai Skuode, nei dabar žiemą. Tokių bajorų esą daug, o iš jų reikalauti esą galima, nes jie patys žadėję stacijas duoti ir Kėdainiuose, ir Žagarėje. Išrinkti esą taip pat nebūtų sunku – reikėtų laikytis pulkininko Thällerio stacijas davusiųjų sąrašų arba pačių bajorų turimųjų kvitų, atseit imti iš tų, kurie jų neturėsią. Antruoju šaltiniu siūlomi emfiteutiniai arba ipotekiniai dvarai[a]. Tokių dvarų esą, ir labai pelningų. Toks K. Grotusas už 40 000 [auks.] valdąs Pramedžiavos dvarą, Virbalio tijūnas Vcieklica už tiek pat turįs Kidulių dvarą, o Važinskis valdąs Lackio ipotekuotą tijūniją. Tokių esą daug ir juos susekti nebūtų sunku. Prie tokių dvarų galį būti priskaityti velionio J. Radvilos Tauragės dvaras už 16 000 [auks.] įkeistas Brandenburgo kurfiurstui, ir DLK raikytojo Mykolo Kazimiero Radvilos Tytuvėnų dvaras, už 40 000 auks. įkeistas Pauliui Zarankai. Iš visų tokių dvarų valdytojų esą galima būtų pareikalauti bent 5% nuo įkeitimo sumos. Tokiam reikalavimui pagrindu galinti būti 1650 m. seimo konstitucija „Zastawnicy i arendarze W. X. Lit.“[1517], kuria toks mokestis buvęs nustatytas kritišku kazokų karų metu. Dabar Žemaičiams gresiąs Maskvos pavojus, tad M. G. De la Gardie turįs teisę vykdomąjį įsakymą paskelbti. Apskritai galįs būti pasirinktas bet kuris iš čia suminėtų kelių. Tik reikią žiūrėti, kad įsakymas būtų parašytas geru juridiniu stiliumi, nes kitaip galį būti sunkumų jį vykdant. Vykdyti turį padėti kiti pulkininkai bei jų dalys, o pats J. Scottas nuo savęs turįs paskirti bent vieną ar porą nusimanančių agentų, kuriems į pagalbą reikią duoti bent 10 karių, mokančių vokiečių, lenkų ir lotynų kalbas. Tuo būdu pinigų surinkimas galėsiąs būti lengvai ir greit įvykdytas[1518]. Galimas dalykas, kad šitie siūlymai nebuvo vykdomi, tačiau tokių žmonių, kuriems, kaip ir J. Scottui, reikėjo už ką nors atlyginti, galėjo būti ir daugiau. Tokiais atvejais ir iš vietos žmonių išradingų patarėjų, žinoma, netrūko. O tai buvo nauja našta, taip pat prisidėjusi prie santykių įtempimo. Tuo būdu balandžio mėn. pradžioje prasidėjęs sukilimas prieš švedus yra lengvai suprantamas. Matydama paneigtas savo taip branginamas teises, savo dažnai visai sunaikintą turtą[1519], slegiama nepakeliamų naštų

[1517] *VL*, t. IV, p. 160 (f. 349).

[1518] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13. Nepasirašęs autorius sako tai surašęs iš pagarbos J. Scottui. Čia pat yra pridėtas ir minėtosios konstitucijos tekstas.

[1519] Pvz., Chrizostomo Lvovičiaus Aunuvėnų (?) dvare (Beržinėnų valsč.) švedų padarytųjų nuostolių sąrašas rodo, kad ten nebuvo likę beveik nieko. Įdomus inventorius: *Ž. pil.* 162, l. 577–579.

bei maltretuojama, išgirdusi apie pašlijusius švedų reikalus Lenkijoje ir šaukiama kovą pradėjusio karaliaus Jono Kazimiero, bajorija lengvai davėsi išjudinama ir parodė net pasiaukojimo. Plėšiamus ir visaip varginamus valstiečius sukelti taip pat nebuvo labai sunku. Žodžiu, dirva sukilimui buvo pribrendusi[a].

2. Sukilimas bei jo organizacija

Svarbiausias švedų atsparos punktas Lietuvoje buvo Biržai, vienintelė jų žinioje esanti stipri tvirtovė. Kaip jau buvo minėta, čia buvo steigiami atsargos sandėliai, į kuriuos buvo gabenamas maistas bei pašaras ne tik iš artimųjų apylinkių, bet taip pat iš viso Upytės ir Ukmergės pavieto. Dėl to taip pat būdavo nesusipratimų. Bajorai, iš kurių stacijas paimdavo vietoje esą kariuomenės daliniai, į Biržus nieko nebenorėjo vežti, tačiau stacijas renką agentai ir iš jų reikalavo[1520]. Kitų tokių atsparos punktų švedai neturėjo. Sutvirtinimai buvo įrengti tik Veliuonoje ir Šventojoje. Veliuonoje jie buvo reikalingi tilto apsaugai, o Šventojoje buvo ruošiamasi prieš eventualų kurfiursto įpuolimą į Kuršą. Už Biržus, kurių negalėjo lengvai atkirsti nė Maskva, patogesnės vietos atsargoms laikyti nebuvo. Tačiau, juose, žinoma, negalima buvo sutalpinti visos kariuomenės.

Gruodžio mėn. M. G. De la Gardie buvo rašęs J. Radvilai, kad karaliaus esą įsakyta švedų kariuomenei Lietuvoje nežiemoti, kad ji išsikelsianti Livonijon, o Lietuvoje liksiančios tik tos dalys, kurios esą sudarytos iš vietos žmonių. Tačiau to nusistatymo nebuvo laikomasi. Kariuomenė buvo palikta Lietuvoje, nes kitaip vargu ar būtų pasisekę iš jos išgauti tokius reikalingus mokesčius bei natūrines duokles, vadinamas stacijomis. Vyriausiam štabui vieta buvo parinkta Šiauliuose, o kariuomenė išskirstyta gretimose srityse nedideliais būriais[1521]. Be abejo, taip ją buvo lengviau išlaikyti, nes viską ji galėjo rasti vietoje. Tačiau taip nebuvo saugu. Kariuomenė čia jautėsi esanti visiška šeimininkė ir niekuo daugiau neužsiėmė, kaip tik plėšikavimais bei lėbavimu. Vėliau, kada pasirodė šitokio kariuomenės išblaškymo klaidingumas, M. G. De la Gardie aiškinosi karaliui, kad jo buvę įsakyta protingai išsiskirstyti ir visą laiką sekti gyventojų nuotaiką, bet karininkai to nepaisę. Gavęs žinių apie švedų nepasisekimus Lenkijoje, jis antrą kartą perspėjęs, įsakęs G. A. Lewenhauptui pulkus sutraukti ir laikyti paruoštus žygiui,

[1520] Žr. Anykštėnų 1656 II 9 skundą ir B. Skyttės atsakymą Upytės pavietui, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

[1521] 1656 II 3/13 surašytas jos paskirstymo aktas „Inquartering Armeen in Littouen"[b], *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XVI.1.

tačiau tai nebuvę laiku padaryta. Kalti dėl to buvę žemesnieji karininkai, kurie nenorėję apleisti taip patogių stovyklų ir įsakymų nevykdę. Dėl to tai jie ir nukentėję[1522].

Sukilimui dirva buvo paruošta pačių švedų. Gyventojų kantrybė buvo jau išsekusi, reikėjo tik kibirkšties, kuri susikaupusį paraką uždegtų. Tokia kibirkštis greičiausiai bus buvusi žinia apie švedų nepasisekimus Lenkijoje, dėl kurios buvo susirūpinęs ir pats M. G. De la Gardis. Pirmieji švedams nepalankios audros simptomai Lenkijoje pasirodė dar tada, kai M. G. De la Gardie vos buvo grįžęs iš Prūsų ir skubotai organizavo mokesčių išspaudimo aparatą. Tačiau tada viskas atrodė dar labai puikiai, juo labiau kad kaip tik tuo metu Karolio X Gustavo pusėn aiškiai perėjo Brandenburgo kurfiurstas, o Karolis X Gustavas užiminėjo Lenkijos Prūsų miestus. Vadinasi, Žemaičių siena nuo Prūsų pusės pasidarė saugi. Vienintelis pavojus galėjo būti iš Maskvos pusės, tačiau caras buvo grįžęs į Maskvą, o jo kariuomenė jokių priešiškų žygių tuo tarpu nerodė. Dėl to M. G. De la Gardie ir jautėsi labai saugus ir tarėsi galįs leisti kariuomenei pailsėti. Tačiau Lenkijoje situacija labai greit pasikeitė švedų nenaudai.

Nepajėgęs sušaukti seimo, kuris turėjo paskelbti Jono Kazimiero detronizaciją ir išrinkti jį karaliumi, Karolis X Gustavas lapkričio 19 d. iš Varšuvos išvyko į Prūsus. Čia jam gerai sekėsi. Gruodžio 5 d. jam pasidavė Torūnė, [gruodžio] 22 d. pasidavė Elbingas. Maždaug tuo pat metu pasidavė keletas mažesnių miestų. Fridrichas Vilhelmas, kuris lapkričio 12 d. sutartimi su Lenkijos Prūsų atstovais buvo įsipareigojęs juos ginti, skubiai pasitraukė prie Karaliaučiaus. Karolis X Gustavas kurfiursto sutartį su Lenkijos Prūsais laikydamas pakankama karo priežastimi, staiga taip pat atsidūrė prie pat Karaliaučiaus. Kurfiurstas buvo priverstas nusilenkti ir sausio 17 d. pasirašė sąjungos su Karoliu X Gustavu sutartį. Netrukus po to buvo užimtas Marienburgas ir kiti Lenkijos Prūsų miestai. Laikėsi tik Gdanskas[1523]. Tačiau tuo pat metu švedų generolams pradėjo nebesisekti pačioje Lenkijoje, kur kaip ir Lietuvoje santykiai su gyventojais įsitempė dėl tų pačių mokesčių, kontribucijų ir plėšimų. Pinigai buvo pasipjautinai reikalingi, nes ne tik nuolat reikėjo samdyti naujus pulkus, bet taip pat reikėjo ir senuosius apmokėti. Tarp kitko, reikėjo sumokėti žadėtąsias algas pasidavusiajai Lenkijos kariuomenei. Neišpildžius pažado ji galėjo atpulti. Dėl to tai buvo griebiama bei plėšiama visur ir viskas. Tie plėšimai ir buvo daugelio pasidavusiųjų atpuolimo priežastis. Dėl tų pačių plėšimų prie sąjūdžio prieš okupantus dėjosi ir valstiečiai.

[1522] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 198.

[1523] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 212–224.

Tuo metu, kada Karolis X Gustavas veikė Prūsuose, maršalkai Jurgiui Sebastijonui Liubomirskiui praskynus kelią, grįžo į Lenkiją Jonas Kazimieras, vasario 9 d. atvykęs į Lvovą, kur ilgesnį laiką pasiliko. Gruodžio 29 d., vos sužinojusi apie karaliaus nutarimą grįžti, su etmonais nuo švedų atpuolusi kariuomenė Tyšovece paskelbė konfederacijos aktą, padėjusį pagrindus visai vėlesnei kovos organizacijai. Netrukus prie to prisidėjo eilė sritinių konfederacijų. Sausio 31 d. Lancute pasirašius visų luomų konfederacijos aktą-prisijungimą prie Tysovecio kariuomenės konfederacijos, vyriausiu visų pajėgų vadu buvo paskirtas jau spėjęs partizaniškomis kovomis pagarsėti Kijevo kaštelionas S. Čarneckis (etmonai gavo kitus uždavinius). Prie jo būrėsi visi savanorių būreliai, sritinių konfederacijų pajėgos ir nuo švedų vėl atpuolanti kariuomenė[1524]. Skubotai sutvarkęs savo reikalus Prūsuose, vasario pradžioje Karolis X Gustavas išsiskubino kylančio pavojaus užgniaužti. Pirmas jo laimingas susidūrimas su S. Čarneckiu (vasario 18 d.) ties Golombiu vis dėlto nebuvo lemiamas. Išblaškytus savo būrius S. Čarneckis vėl greit surinko, o nuo Karolio X Gustavo atpuldinėjo vis naujos ir naujos dalys, kaltinančios jį dėl plėšikavimų ir pažadų nevykdymo. Taip Golombio kautynių išvakarėse (vasario 11 d.) atpuolė Mozūrijoje paliktas A. Koniecpolskis bei Dimitras Višnioveckis, turėję apie 9 000 karių, susirūpinimą taip pat kėlė ir kitų dalių elgesys. Užėmęs Liubliną, Karolis X Gustavas panoro laiduoti sau stiprią Zamoscio tvirtovę, tačiau jos ponas, Lenkijos [didysis] taurininkas J. Zamoyskis nepasidavė. Neramus dėl savo kariuomenės likimo Karolis X Gustavas, palikęs Zamoscį, patraukė prie Lvovo, tikėdamas galėsiąs Joną Kazimierą iš ten išvyti į Vengriją. Tačiau, nuolat varginamas čia pat žygiuojančių S. Čarneckio būrių, be to, staiga užkluptas ankstyvų pavasario polaidžių, jis savo planą pakeitė ir pasuko į Jaroslavą. Jo sumanymas buvo pavasario polaidžiais sunkiai tepavežamus karo reikmenis pasiųsti Sano upe į Sandomierą, o pačiam traukti į Krokuvą. Tai buvo gal pats sunkiausias iš visų jo žygių šio karo metu. Paleistais keliais, iš visų pusių apsuptam priešų būrių, žygiuoti buvo nepaprastai sunku. Buvo juo blogiau, kad teko eikvoti savo veteranų pajėgas, nes J. Sapiegos ir dar keleto kitų neatpuolusių pulkininkų daliniais nebuvo galima pasitikėti. J. Sapiega labai įtartinai buvo pasirodęs jau prie Zamoscio. Buvo gandų, kad įsipiršęs tarpininku jis J. Zamoyskį paraginęs nepasiduoti. Dėl to tai visa lenkiškoji kariuomenė buvo sekama ir visą laiką laikoma be darbo stovykloje. Jaroslave, Karoliui X Gustavui su dauguma švediškos bei vokiškos kavalerijos išsivijus stovyklą puolusį S. Čarneckį, 4 vėliavos visai paspruko. Kitą dieną už tai likusioji dalis vos nebuvo iššudyta. Juos ginant, pačiam karaliui ir generolui R. Duglassui

[1524] Ten pat, p. 261–271.

teko net kardus panaudoti. Peremislio užimti nepasisekė – sutrukdė S. Čarneckis. Žygiuojant nuo Jaroslavo prie Sandomežo, S. Čarneckis niekur nedavė atsikvėpti. Norėdamas pagailėti savo veteranų, Karolis X Gustavas į avangardą pasiuntė J. Sapiegą. Šis su visais 3 000 karių kovo 28 d. iš Plavos paspruko pas S. Čarneckį. Karoliui X Gustavui tai buvo juo didesnis smūgis, kad patikimajam J. Sapiegai buvo maždaug žinomas jo pasitraukimo planas bei jo pajėgų išdėstymas. S. Čarneckiui persikėlus per Vyslą ir susijungus su J. S. Liubomirskiu, puolančiu Sandomežą, Karolis X Gustavas atsidūrė tarp dviejų upių, beveik spąstuose, nes anapus Sano stovėjo su Lietuvos kariuomene P. Sapiega. Jausdamasis sunkioje situacijoje, Karolis X Gustavas šaukėsi Varšuvoje ties Golombiu gautas žaizdas besigydančio brolio Jono Adolfo pagalbos. Padėtis rodėsi be išeities, tačiau laimė jam dar kartą padėjo. Užmaskavęs savo tikruosius veiksmus, jis staiga persikėlė per Saną (balandžio 5 d.) ir pėstininkus pasiuntęs upe su kavalerija nužygiavo į Varšuvą dešiniuoju Vyslos krantu. Iš paskos sekąs P. Sapiega atgavo Liubliną, tačiau švedų žygio nepajėgė sutrukdyti. Pavojingesnis momentas Karoliui X Gustavui buvo užėjęs tik keliantis per Vepšą. Balandžio 15 d. jis laimingai pasiekė Prahą[a]. Sunkiau sekėsi tik Jono Adolfo į Sandomierą karaliui pagalbon pasiųstajam Badeno markgrafui Fridrichui, su apie 3 500 karių vykusiam kairiuoju Vyslos krantu. Sužinojęs, kad karalius žygiuoja dešiniuoju krantu, nuo Janovco jis pasuko atgal ir Varkoje sustojo palaukti Radomo komendanto. Paskui šį atskubėjo ir S. Čarneckis. Balandžio 7 d. čia įvyko smarkios kautynės, kurias laimėjus S. Čarneckio būriai ėmė rodytis ir Varšuvos apylinkėse[1525].

Reikia pasakyti, kad S. Čarneckis buvo ne tik geras vadas, bet taip pat puikus masių psichologas. Visus vasario, kovo ir balandžio mėn. Karolio X Gustavo nepasisekimus jis viešai skelbė kaip didžiausius savo smūgius. Ne tik Lenkijoje bei kaimyniniuose kraštuose, bet ir visoje Europoje buvo paskleisti gandai apie visišką Karolio X Gustavo pralaimėjimą dar tada, kada jis nuo Tamošovo tebežygiavo į Jaroslavą. Buvo gandų, kad jis pats žuvęs. Taip kalbėjo bei rašė laikraščiai ne tik tolimuose užsieniuose, bet ir netolimoje Varšuvoje bei Gdanske ir kituose Prūsų miestuose. Gandai visiems atrodė tokie tikri, kad, netrukus atvykęs į Prūsus, Karolis X Gustavas tyčia ėmė rodytis viešai, kad tik visi įsitikintų jį tebesant gyvą. Kaip jau minėta, pats M. G. De la Gardie liudija, kad šitokie gandai buvo pasiekę ir Lietuvą. Nenugalimosios švedų armijos aureolės išnykimas čia, žinoma, negalėjo neveikti. Viltis numesti taip sunkų jungą juo labiau viliojo, kad išblaškytą kariuomenę sunaikinti atrodė nesunku.

[1525] Ten pat, p. 281–293; J. Wegner, *Szwedzi w Warszawie 1655–1657*, p. 78–82.

Pasak S. Pufendorfo, kariuomenė buvusi išskirstyta kaimuose dažnai vos po keletą žmonių. Tačiau, kad būtų galima ją visą sunaikinti, vis tiek reikėjo sąmokslo. Kas ir kuriuo būdu jį paruošė bei surinko stambesnius būrius, žinių neturime. Čia mums yra vienintelis šaltinis S. Pufendorfo pasakojimas, paremtas be abejo M. G. De la Gardžio pranešimais karaliui. Pasak jo, sukilėlių skelbiamoji jų nepasitenkinimo priežastis, kad gyventojai esą per daug spaudžiami ir kad esančios paneigtos visos jų teisės, nebuvusi pamatuota, nes bajorų dvaruose kareivių niekur nebuvę ir mokesčių virš 5 talerių nuo valako, kaip buvę sutarta Žagarėje, nereikalavę. Tikrieji sukilimo kaltininkai buvę jėzuitai ir kiti katalikų kunigai, kurie, nepakęsdami protestantų, varę plačią agitaciją. Prie to taip pat prisidėję gandai apie karaliaus mirtį, jo kariuomenės nepasisekimus ir tariamąjį Danijos ir Nyderlandų puolimą Švedijos. Tokioje situacijoje visi norėję pasitarnauti Jonui Kazimierui. Savo priesaiką užmiršę, nes tiek lenkai, tiek lietuviai esą labai nepatenkinti. Ir malonų bei gerą valdymą jie laiką vergove. Ju supratimu, laisvė esanti tada, kada kiekvienas gali kalbėti bei elgtis taip, kaip jam patinka, bet ne tada, kada visi pildą savo valdovo valią[1526].

S. Pufendorfas šituos savo samprotavimus paėmė, be abejo, iš M. G. De la Gardžio pranešimų karaliui. Taigi ir pats M. G. De la Gardie puikiai suprato, kad konfliktas kilo dėl Lietuvos visuomenės skirtingų pažiūrų į valdžią. Visuomenė nebuvo pratusi per daug aukotis valstybei, o juo labiau nebuvo linkus kentėti ir vargti dėl svetimos valstybės, kurios globą ji buvo pasiėmusi aplinkybių verčiama, bet jautėsi labai apsivylusi, vietoj apsaugos sulaukusi nepakeliamų naštų ir teroro. Pasirodžius vilties šešėliui, balandžio mėn. ji sukilo. Pavojaus nejautusios išblaškytos [švedų] dalys buvo lengvai sunaikintos[1527].

[1526] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 197–198. PIg. F. F. Carlsono pateikiamas ištraukas iš M. G. De la Gardžio ir B. Skyttės laiškų, F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 159.

[1527] Pasak P. Gordono (Dnevnik generala *Patrika Gordona,* vedennyj im vo vremia jego švedskoj i polskoj služb ot 1655 do 1661 g. i vo vremia jego prebyvanija v Rossii ot 1661 do 1699 g., Moskva, 1892, čast. I–II. Perevod s nemeckago M. Saltykovoj (atsp. iš Čtenija v Imperatorskom Obščestvie istorii i drevnostej Rossijskich pri Moskovskom Universitete, Moskva, 1892, kn. III, p. 81), iš viso žuvę 3 000 karių. Pasak S. Pufendorfo (S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 198), buvę sunaikintos šios dalys: 1) pulkininko Butlerio 3 kuopos, 2) E. Kreuseno pulkas, 3) vachmistro Roseno 3 kuopos, 4) pulkininko Butbergo 4 kuopos, 5) naujai suformuotas H. Igelströmo pulkas, 6) Liudviko Taubės vokiškas eskadronas ir kitos smulkesnės dalys. L. Taubei buvę įsakyta nuo sukilėlių pasitraukti į Biržus, tačiau jis pasitikėdamas savo daliniu tyčia laukęs. Pirmą puolimą jis atmušęs, bet antrasis jo eskadroną sulaužęs. Jis praradęs 3 vėliavas ir didžiąją dalį žmonių. Išlikę ne daugiau 80. Pasak B. Skyttės, H. Igelströmo nuomone žuvę apie 1 000, F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 159, išnaša 1.

Sukilimas M. G. De la Gardį su B. Skytte užklupo Mintaujoje, kur jie derėjosi dėl Kuršo kunigaikštystės pasidavimo. Lietuvoje tuo tarpu buvo vienas G. A. Lewenhauptas, kuris blaškomai savo kariuomenei susirinkimo vieta paskyrė Šiaulius. M. G. De la Gardie iš Mintaujos, kur beveik baigiamos derybos visiškai pairo, nusiskubino į Rygą organizuoti G. A. Lewenhauptui paramos. Ten surinkęs 3 000 karių jis iššygiavo į Joniškį. Čia sužinojęs, kad G. A. Lewenhauptas iš Šiaulių jau buvo pasitraukęs į pakuršę ir kad sukilėlių jėgos vis auga, M. G. De la Gardie grįžo į Rygą daugiau kariuomenės surinkti. Grįždamas su ja G. A. Lewenhauptą jis rado Anneberge. Čia pasitarus G. A. Lewenhauptas išvyko į Rygą, o M. G. De la Gardie nužygiavo į Joniškį, kur rado šiek tiek susirinkusių sunaikintųjų dalių liekanų. Sužinojęs, kad sukilėliai susibūrę Šiauliuose, M. G. De la Gardie gegužės 20 d. su 1 200 raitelių ir 200 ant arklių susodintų pėstininkų atvyko čia jų sutriuškinti. Miestą jis rado tuščią, nes bažnyčios varpais pranešus apie pavojų, visi gyventojai išbėgiojo. Sukilėlių būriai buvo aptikti Šiaulių apylinkėse ir, kurie nespėjo pasprukti, sunaikinti. Jų tarpe buvę daug valstiečių, kai kurios dalys buvusios atėjusios nuo Kėdainių, Ukmergės ir Raseinių. Vieno dalinio vadu buvęs tūlas jėzuitas. Iš tų, kurie gynęsi, mažai kas išsigelbėjęs. Valstiečių daugumas viename kaime susimetę į krūvą ir nė nesigindami leidęsi iššudomi šaltais ginklais. Iš 2 000 valstiečių 500 buvę išsiųsti dirbti prie Rygos sutvirtinimo darbų, kasti pylimų, daugumas čia pat išskersti ir tik maža jų dalis buvusi paleista namo, kad paskleistų žinią apie baisų savo draugų likimą. Taip buvo norima valstiečius atbaidyti[1528].

Nuo Šiaulių M. G. De la Gardie patraukė į Šeduvą, norėdamas taip pat užpulti sukilėlius, susibūrusius Kėdainių apylinkėje. Tačiau toliau žygiuoti, matyt, buvo pavojinga (pasak S. Pufendorfo, M. G. De la Gardie bijojęs Maskvos kariuomenės), be to, sparčių žygių jau per daug buvo išvarginti arkliai, todėl M. G. De la Gardie iš Šeduvos grįžo atgal į Joniškį, o iš ten nuvyko į Biržus, kuriems taip pat ėmė grėsti sukilėlių būriai[1529]. Savo nepasisekimų pradžioje Karolis X Gustavas Lenkijoje viešu universalu kvietė valstiečius sukilti ir skersti šlėktas[1530]. M. G. De la Gardie dabar taip pat atsiminė kadaise gautąją instrukciją ir, kviesdamas bajoriją nusilenkti, grasino sukelsiąs valstiečius, pažadėdamas laisvę bei panaikinti baudžiavą[1531].

[1528] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 198–199.

[1529] Ten pat.

[1530] L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 12–13.

[1531] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 199.

Sukilimas prasidėjo balandžio mėn. pabaigoje[1532]. Prieš pat sukilimą M. G. De la Gardie kažkuriais reikalais sušaukė į Biržus Kėdainiuose išrinktąją komisiją. Jai susirinkti buvo paskirta gegužės 4 d. Kadangi dar prieš tai prasidėjo sukilimas, M. G. De la Gardie numatytu laiku į Biržus neatvyko. Susirinkę komisijos nariai jo ilgai laukti nesiryžo. Gegužės 5 d. prelatas J. Bialozoras visų vardu parašė M. G. De la Gardžiui, kad, jų nuomone, jį būsią sulaikę svarbesni neatidėliotini reikalai, tad neturėdami iš jo jokios žinios, nutarę išsiskirstyti[1533]. J. Bialozoras rašo „nomine deputatorum“[a], tačiau ar visi jie buvo susirinkę, neaišku. Kad taip greit jie išsiskirstė, be abejo, nulėmė sukilimas. Kitoniškoje situacijoje taip pasielgti jie, be abejo, būtų nedrįsę. M. G. De la Gardie į Biržus atvyko vos gegužės 24 d. Iš čia jis paskelbė atsišaukimą į bajoriją, kviesdamas visus birželio 3 d. susirinkti į Biržus apsvarstyti krašto reikalų. Sukilimui ne visi pritaria, bet dėl dalies turįs kentėti visas kraštas. Daugelį atsimetėlių nuo priesaikos jis jau nubaudęs, tačiau nenorėdamas, kad kartu nukentėtų ir nekaltieji (kaltuosius nuo nekaltųjų atskirti būsią neįmanoma), jis visiems, kurie parodysią ištikimybę, skelbiąs generalinę amnestiją. Jis pats dabar esąs priverstas išvykti į Rygą, tad visais čionykščiais reikalais rūpinsiąsis G. A. Lewenhauptas, o numatytąją pasitarimų dieną į Biržus ir jis atvyksiąs[1534]. Tačiau šitoks atsišaukimas, žinoma, jokių vaisių nedavė. Pasak S. Pufendorfo, per didelė buvusi neapykanta švedams. Be to, per mažos buvo švedų pajėgos. G. A. Lewenhauptas su kariuomene pagaliau pasitraukė už Dauguvos, nes jau grėsė Maskvos įsiveržimo pavojus, tuo būdu Lietuvoje pajėgos gana laisvai galėjo būti organizuojamos.

Sukilimas iš pradžių formaliai organizuotos pajėgos bus neturėjęs. Jis greičiausiai prasidėjo iš pradžių šiaurės Lietuvoje, kur žiemojo švedų kariuomenė. Pasklidus sukilimo gandui, jis tuojau praplito ir kitose srityse. Bajorų sukurstyti valstiečiai iššudė ne tik žiemojančius karius, bet ir tuos, kurie dvarų savininkų buvo už pinigus pasikviesti kaip jų turto sargai (vadinamosios salvagvardijos). Vėliau jau valstiečiai buvo siunčiami į didesnių susibūrimų vietas[1535]. Apie vieną tokį vietos sukilimo organizatorių Sa-

[1532] J. Cedrovskis savo atsiminimuose rašo, kad 1656 m. balandžio mėn. iš Šiaulių, kur jis gyvenęs kaip pabėgėlis nuo Maskvos, išvykęs, nes „poczęla Żmudź Szwedów hałasować“[b], *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, p. 146. 1656 IV 18 M. G. De la Gardie apie jį dar nieko nežinojo, F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 159.

[1533] *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XI. 13.

[1534] Ten pat, XI.14.

[1535] Kažkokiame rašte, berods, koncepte rašto Klaipėdos komendantui, reikalaujant išduoti nusikaltusius, rašoma, kad Palangos [seniūnienė] Vainienė su savo ekonomu Borcku nužudę dvare buvusį kapralą su dviem raiteliais. O jų suorganizuoti valstiečiai sunaikinę Kretingoje stovėjusią kuopą. Gargždų [seniū-

muelį Juškevičių pasakoja 1658 m. Kauno pavieto instrukcija. Kaip jau buvo prisiminta, 1655 m. spalio 14 d. Kėdainiuose M. G. De la Gardie jam davė Beržėnų arba Viekšnių tijūnijos apsaugos raštą, neleidžiantį iš jos imti nei jokių stacijų, nei pinigų, tačiau to rašto, matyt, buvo nelabai tebojama, nes vasario 2 d. žemaičių skunde G. A. Lewenhauptui, tarp kitko, minima ir S. Juškevičiaus skriauda. Esą jį iš tijūnijos norįs išvyti kažkoks J. Viberckas, matyt, švedų karininkas. Greičiausiai asmeniška skriauda ir paakino S. Juškevičių prisidėti ar net organizuoti sukilimą. Pasak instrukcijos, į sukilimą jis ėjęs ne tik su savo tarnais, bet taip pat apginklavęs ir tijūnijos valstiečius. Daugumas tų valstiečių žuvę gindami karaliaus reikalus. Dabar dvaro maršalka Teodoras Liackis, iš kurio S. Juškevičius tada tijūniją nuomojęs, keliąs bylą dėl pražudytųjų valstiečių. Pavieto nuomone, tai esą neteisinga, tad jie reiškią vilčių, kad karalius S. Juškevičiaus elgesį pagirsiąs ir bylą išspręsiąs jam palankiai[1536]. Netenka abejoti, kad S. Juškevičiaus sukeltieji Viekšnių valstiečiai žuvo gegužės mėnesį, M. G. De la Gardžiui juos užpuolus ties Šiauliais. Tai pirmojo sukilimo etapo aukos.

Tuo pat metu, kada M. G. De la Gardžio kariai negailestingai žudė valstiečius Šiaulių apylinkėse, palei Josvainius buvo organizuojama kitoniška pajėga, būtent buvo sukurta bajorijos konfederacijos užuomazga. Šios tai besikuriančios konfederacijos buvo benorįs eiti sunaikinti ir M. G. De la Gardie, apsidirbęs su prie Šiaulių susibūrusiais valstiečiais.

Apie šios konfederacijos kūrimosi pradžią mes nežinome. Nežinome taip pat nė jos akto. Pirmoji žinia yra tos konfederacijos generalinio pulkininko, Josvainių seniūno bei Rečycos vaiskio Aleksandro Judickio gegužės 23 d. iš Grinkiškio paskelbtieji du universalai. Juose skelbiama, kad, karaliui ir etmonui paraginus numesti švedų jungą, paraginus susiburti ir sunaikinti Lietuvoje esančią švedų kariuomenę, dalis Žemaičių bajorų pagal etmono universalą susirinkę į Josvainius ir sukūrę konfederaciją. Esą išrinkti ir pulkininkai (jie neišvardinami). Jis, kaip generalinis pulkininkas, visus kviečiąs tuojau vykti į stovyklą. Visus formalumus (t. y. seimelius) ir tarpusavio nesutarimus dabar reikią atidėti į šalį. Konfederatai nutarę, kad visi, kurie taip sunkiu tėvynei momentu į

nas] Vaina dalį savo valstiečių išsiuntęs į sukilimą, o kitą dalį laikąs namie, savo dvaro sargyboje. Tūlas Hansas Mitzelis Šventojoje nužudęs du karininkus ir du kareivius. Kažkoks (bene Švėkšnos) seniūnas taip pat savo valstiečius sukėlęs. Jie visi esą pabėgę į Klaipėdą arba jos apylinkes. Ten taip pat pabėgęs ir sukilime nedalyvavęs Petrovskis bei Danielius Schreiberis. Visus juos, o taip pat ir čia neminimus, jei tokių būtų, reikią sulaikyti ir perduoti švedams. Už nusikaltimą jie turį būti nubausti, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar,* XVI.1.

[1536] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 174.

stovyklą neatvyktų, kartu su jais už tėvynę ir Bažnyčią savo galvų padėti nenorėtų, būsią paskelbti tėvynės priešais ir kiekvieną tokį būsią galima užpulti, nužudyti arba kaip krašto priešą pristatyti į stovyklą. Laiko esąs duodama iki gegužės 27 d. Jis tikįs, kad visi tuojau prisidėsią[1537].

Bajorijai duodamas vos keturių dienų terminas rodo, kad situacija buvo labai neaiški (apie [gegužės] 20 d. M. G. De la Gardžio žygius Šiauliuose, be abejo, buvo žinoma), o be to, tai rodo, kad šaukimas buvo taikomas pirmiausia gretimųjų sričių bajorijai. Ką reiškia universale minimas karaliaus bei etmono (žinoma, P. Sapiegos, nes V. Gosevskis tebebuvo Karaliaučiuje) raginimas, sunku pasakyti. Tačiau labai galimas dalykas, kad bent etmonas prie sukilimo organizavimo bus prisidėjęs. Vos grįžęs į Lenkiją, Jonas Kazimieras iš Samboro vasario 4 d. paskelbė universalą, kuriuo visi pasidavusieji švedams buvo kviečiami grįžti iki balandžio 1 d. Nepaklusnieji būsią paskelbti tėvynės priešais ir baudžiami mirties bausme bei dvarų konfiskavimu. Pakliuvę į karių rankas, jie nesulauksią jokio pasigailėjimo. Šis universalas Žemaičių viceseniūnui J. J. Talatui tūlo Jono Martinovičiaus buvo patiektas įtraukti į pilies teismo knygas gegužės 8 d.[1538] Greičiausiai jis bus buvęs žinomas ir kiek anksčiau, o A. Judickio universale bajorijai primenamos sankcijos yra neabejotinai iš jo paimtos. Kito karaliaus universalo šiuo metu nėra žinoma.

Etmono P. Sapiegos veiklos pėdsakus rodo pulkininko J. K. Lisovskio balandžio 26 d. Virbalyje paskelbtas universalas-atsišaukimas į Žemaičių bajoriją. Karaliaus jam esą pavesta naikinti švedus ir ginti piliečius tiek Žemaičiuose, tiek visoje valstybėje. Šis priešas negerbiąs Šv. bažnyčios, sulaužydamas sutartį puolęs karaliaus žemes, o bajoriją savo negirdėtais plėšimais visiškai sunaikinęs ir bernais pavertęs. Atvykdamas su kariuomene, jis etmono P. Sapiegos vardu šaukiąs susiburti *(consilio publico vel privato)*[a] ir stoti į kovą. Visiems karalius atlyginsiąs laisvėmis, o pavienius asmenis apdovanosiąs[1539]. Labai galimas dalykas, kad J. K. Lisovskis, o gal ir kiti agentai atgabeno čia ne

[1537] *Ž. pil.* 162, l. 592–595. Abu universalai yra visai tokie pat. Tuo pat metu, matyt, būrėsi bajorija ir kitose srityse. Taip, pvz., mums yra žinomas Veliuonos „pavieto“ bajorijos pareiškimas apie Vilniaus miestiečio Mikalojaus Skliučevskio veiklą jų apylinkėje. Tarnaudamas švedų pulkininkui E. Korfui, jis, gyvendamas Baisogaloje, o paskui Puodžiuose, visiems, kurie bandę veikti prieš švedus, grasinęs skaudžiomis bausmėmis. Sužinojęs apie prasidedantį sąmokslą, labiausiai grasinęs Mlečkai, Mikalojui Koriznai ir Baisogalos vietininkui Noreikai, žadėdamas juos gyvus ar negyvus sučiupti, į Rygą išvežti ir pan. Taip pat valstiečius bauginęs, ten pat, Nr. 163, l. 862, 863. Parašų čia yra 1½ puslapio.

[1538] *Ž. pil.* 162, l. 576. Jis perspausdintas *AVAK*, t. XXXIV, p. 80, 81.

[1539] *Ž. pil.* 162, l. 575. Įsidėmėtina, kad P. Sapiega čia vadinamas etmonu. Vadinasi, etmonu jis turėjo būti paskirtas bent prieš kokias 2 savaites, greičiausiai kovo mėn., kada buvo paskirtas ir Vilniaus vaivada. 1656 IV 18 jį etmonu tituluoja ir pats karalius, žr. L. Kubala, *Wojna Szwecka*, p. 476, išnaša 45. Vadinasi,

vieną P. Sapiegos bei karaliaus aktą. Kad A. Judickis susižinojo su P. Sapiega, pagaliau rodo jau birželio 3 d. stovykloje prie Varšuvos jam duoti įgaliojimai surinkti 200 arklių vėliavą, kuriai maistas buvo paskirtas iš Kėdainių ir Vilkijos dvarų[1540]. Tai buvo dar 1655 m. liepos 10 d. duotojo, bet lig šiol neįvykdytojo įgaliojimo[1541] pakartojimas. Tas įgaliojimas greičiausiai bus turėjęs kokį ryšį su kitų Judickių veikla. Antai Rečycos maršalkai Jurgiui Judickiui Jonas Kazimieras jau kovo 5 d. dovanojo švedų pusėje esančių bei jų naudai daug pasidarbavusių Stanislovo Pakoslavskio ir Upytės medžioklio Jono Štrumberko turtus. Jam turį sumokėti skolas net anųjų skolininkai. Artilerijos generolui Mikalojui Judickiui balandžio 27 d. karalius pavedė surinkti 200 dragūnų[1542]. Ar tik ne jie bus buvę tarpininkai, iškėlę savo giminaitį? O gal ir pats A. Judickis į žemaičius buvo atvykęs iš P. Sapiegos stovyklos. Apskritai iš mūsų turimųjų šaltinių į tuos klausimus visai aiškiai atsakyti negalima.

Kaip rašoma birželio 6 d. konfederatų universale, daugiau bajorijos į Grinkiškį susirinkę gegužės 28 d.[1543] Iš čia jie persikėlė į Šeduvą, kur birželio 3 d. buvo pasirašytas formalus konfederacijos aktas ir pertvarkyta jos vadovybė. Matyt, susirinkęs didesnis bajorų skaičius A. Judickiui diktatoriaus teisių nenorėjo pripažinti. Konfederacijos akte (jame kalbama tik Žemaičių bajorų vardu) pirmiausia aiškinami konfederavimosi motyvai. Kai iš visų pusių spaudę priešai, o pas juos buvusi netvarka, Žemaičių kunigaikštystė buvusi patekusi į vylingą *(zasłodzoną)* vergovę. Klaidingai patarus buvusiajam vadui jie turėję priimti veidmainišką švedų protekciją. Tuo būdu jie įžeidę savo paveldėjamojo (!), laisvai išrinktojo viešpaties malonę. Dabar jie norį tai atitaisyti, juo labiau, kad švedai, kurie juos buvę patraukę pažadais, savo elgesiu jų širdis visai atstūmę. Ar tai menka priespauda, kad bažnyčiose turėję sustoti pamaldos? Kaip skaudu buvę matyti, kad bažnyčiose buvusios laikomos kitos tikybos pamaldos arba susirinkimai, kad kunigai buvę ištremti arba užmušti, bažnyčios sudegintos arba išniekintos. Bajoriškosios laisvės buvę negirdėtai niekinamos. Žmonės be jokių įrodymų būdavę užpuolami, įžeidinėjami, sukaustomi ir žudomi. Laisvės, kurių gynėjais [švedai] pasižadėję būti, buvę laužomos kiekviename žingsnyje. „Frangenti fidem frangentur fides“[a], tad ir jie,

J. Wolffo spėjimas, kad etmonu jis buvęs paskirtas vos 1658 m., yra klaidingas[b]. Toliau mums teks minėti dar daugelį jo, kaip etmono, aktų, duotų 1656 ir 1657 m.

1540 Karaliaus universalas, *Ž. pil.* 162, Nr. 52, l. 617, o etmono ten pat, Nr. 53, l. 618.

1541 Ten pat, l. 582, 583.

1542 Ten pat, Nr. 79, 104, l. 677, 678, 721. Atsakydamas žemaičių delegacijai, 1656 IX 6 karalius J. Štrumberko ir Pakošo dvarų klausimus atidėjo.

1543 Ten pat, Nr. 42, l. 600.

sulaukę karaliaus universalų, tėviškai priimančių juos į savo malonę, jungą nuo savo pečių numetę ir švedų įgulas, kaip Jo Karališkosios Malonybės priešus, sunaikinę. Dabar susirinkę viešai pasižadą vieningai veikti tėvynės gelbėjimo naudai. A. Judickį, kuris nusipelnęs tėvynei ne tik padarydamas gerą pradžią, bet ir daug išsileidęs samdydamas karius[1544], išrinkę savo generaliniu pulkininku. Jam visi būsią paklusnūs, o nepaklusniuosius jis galėsiąs bausti pagal karinius įstatymus. Jie neišsiskirstysią ir be regimentoriaus leidimo stovyklos nepaliksią tol, kol kraštas nebūsiąs visiškai išvaduotas. Vėliavininkui Kenstartui į stovyklą atvykti negalint, vėliavininku išrinkę Didžiųjų Dirvėnų tijūną J. Gruževskį, nes be vėliavininko apsieiti esą negalima. Komisarais išrinkę žemės teisėją V. K. Mlečką, stalininką J. Šostovickį, pastalininkį Joną Karolį Bilevičių, Mikalojų Kazimierą Šemetą, Josvainių ir Tendžiogalos pavietų pulkininką Adomą Kazimierą Borovskį ir pavietų rotmistrus. Jei kas nors per savaitę nuo šio akto ir universalų paskelbimo dienos neatvyktų, būsią baudžiami mirtimi ir turtų konfiskavimu. Aktą pasirašo iš viso 153 bajorai, beveik be išimties žemaičiai. Pirmasis pasirašo A. Judickis, toliau J. Gruževskis, viceteisėjas ir pulkininkas Petras Ribinskis, pastalininkis J. K. Bilevičius, pulkininkas A. K. Borovskis, M. K. Šemeta, Kauno iždininkas, pilies raštininkas ir karališkasis rotmistras Jonas Visgirda, Ariogalos rotmistras Jonas Karolis Kenstartas, pilies teisėjas ir karališkasis rotmistras Mykolas Eustachijus Stankevičius, Veliuonos pavieto rotmistras Augustinas Jeronimas Gradovskis, … Žemaičių sargybinis Gabrielius Račko, … „dabartinis“ Ariogalos poručnikas Mykolas Galaunė ir t. t., ir t. t.[1545]

Čia minimas universalas, šaukiąs bajoriją per 1 savaitę atvykti į stovyklą, pasirašytas tų pačių asmenų ir lygiai taip pat skambąs, buvo priimtas tą pačią birželio 3 d.[1546] Konfederacijos aktas ir šis universalas į Žemaičių pilies teismo knygas Raseiniuose buvo įtrauktas birželio 6 d. Suprantama, kad visai Žemaičių bajorijai per likusias 4 dienas apie tai negalima buvo nė sužinoti, ne tik atvykti pas konfederatus į Šeduvą. Jie patys tai gerai žinojo ir vienos savaitės terminą bus taikę tik artimų apylinkių bajorijai. Tolimesnių sričių bajorijai buvo paskirta net kita susirinkimo vieta. Dar prieš konfederacijos akto pasirašymą, birželio 2 d., o pakartotinai [birželio] 6 d., A. Judickis su J. Gruževskiu paskelbė universalus Viduklės, Karšuvos, Kražių ir Pajūrio pavietų bajo-

[1544] Kad jis sušaukęs į Josvainius bajoriją ir savo lėšomis pasisamdęs kelis šimtus karių, taip pat rašoma ir 1658 m. Žemaičių seimelio instrukcijoje, jo nuopelnus primenančioje karaliui bei seimui, *Ž. pil.* 18, Nr. 107, l. 211.

[1545] *Ž. p*il. 162, Nr. 41, l. 596–599.

[1546] Ten pat, Nr. 45, l. 602, 603.

rijai ir visiems tų sričių karališkųjų dvarų bei miestų gyventojams, kuriais pranešdami apie sudarytąją konfederaciją, visus šaukė per savaitę susirinkti palei Tauragę rotmistro Konstantino Odachovskio komandon. Sankcijos numatomos tokios pat kaip ir konfederacijos akte[1547].

Birželio 24 d. konfederatai nuo Šeduvos persikėlė prie Biržų[1548]. Tuo tarpu švedų pajėgos buvo menkos, nes nuo jų atpuolė taip pat visi Lietuvoje ir Kurše bei Piltenėje susamdyti kariai. M. G. De la Gardžio atsišaukimams į bajoriją bei valstiečius nepadarius jokio įspūdžio, jis dar gegužės mėn. išvyko į Rygą, o netrukus pasitraukė už Dauguvos ir G. A. Lewenhauptas su visa kariuomene. Pasilikti Lietuvoje jam buvo pavojinga, be to, reikėjo eiti saugoti Livonijos, kurios pašonėje caras pradėjo telkti savo pajėgas. Lietuvoje švedų įgula liko tik Biržuose[1549]. Kaip pasirodė vėliau, įgula buvo neskaitlinga, tačiau konfederatai jos paimti neįstengė ištisą ½ metų.

Pagrindinė konfederatų nepasisekimų priežastis buvo kilę nesutarimai ir pajėgų menkumas. Nors ir buvo grasinama didelėmis bausmėmis, visa bajorija konfederatų balso nepaklausė. Dalis bajorijos, matyt, nesiryžo tuojau nuo švedų atsimesti, nes nebuvo tikri dėl laimėjimo. Tarp kitko, tai rodo ir atsargus, plačiai motyvuotas Šeduvos konfederacijos aktas. Jo autoriai prisipažįsta švedų globą prisiėmę laisva valia ir sukylą tik dėl to, kad nebuvę įvykdyti pažadai, kad vietoj apsaugos sulaukę priespaudos[1550]. Apie ne visos bajorijos prisidėjimą, matyt, buvo pranešta ir karaliui, kuris birželio 17 d., būdamas stovykloje prie apgultos Varšuvos, paskelbė atitinkamą universalą. Pagirdamas tuos, kurie susibūrę ir kovoją, jis prisimena, kad dar esą ir tokių, kurie prie to darbo neprisidedą, tebesą priešų pusėje arba net kelią ranką prieš savo kraštą. Tokius esą pritiktų tuojau paskelbti maištininkais, o jų turtus išdalinti užsitarnavusiems, kurie krašto labui nesigailį nei turto, nei jėgų, nei sveikatos bei gyvybės, tačiau norėdamas visiems palikti atviras duris prie savo malonių, jis to dar nedaraąs, bet tik perspėjęs ir kviečiąs, pametus visus slaptus ar viešus ryšius su priešu, tuojau vykti į stovyklą pačių išrinktojo pulkininko vadovybėn ir, kaip buvę sutarta sudarant konfederaciją, bendromis jėgomis dirbti krašto gelbėjimo darbą[1551]. Šio universalo žodžiai, kad reikią vykti pačių

[1547] Ten pat, Nr. 42, 43, l. 600, 601.

[1548] 1656 VIII 4 jų nutarimas, ten pat, Nr. 58, l. 628–630.

[1549] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 199, 200.

[1550] 1658 m. rašydami instrukciją savo atstovams į seimą, žemaičiai jau kitaip kalbėjo. Čia jie sakosi buvę priversti pasiduoti („za zwadliwą fabrykacyją niektórych osób skłonić musieli, na co i solenne są zaniesione manifestacyje“)[a], tad reikią reikalauti, kad jų parašai būtų sugrąžinti, *Ž. pil.* 18, Nr. 107, l. 210.

[1551] *Ž. pil.* 162, Nr. 84, l. 688, 689; *AVAK,* t. XXXIV, p. 86, 87.

bajorų išrinktojo *(od samych że obywatelów obranego)* pulkininko komandon, mums pakiša mintį, kad būta nepasitenkinimo ir dėl A. Judickio vadovybės. Tą patį rodo ir faktas, kad gegužės mėnesį diktatoriškai veikęs A. Judickis nuo birželio 2 d. aktus pradeda skelbti nebe vienas, bet kartu su rinktuoju vėliavininku Gruževskiu. Konfederacinei tvarkai tai visai neįprastas reiškinys. Iš to tenka daryti išvadą, kad iš kitų sričių kilęs A. Judickis žemaičiams bajorams buvo nepriimtinas vadas. Jiems reikėjo savo vadovybės. Matyt, jam nenorint savo vietos užleisti, prie jo buvo priskirtas J. Gruževskis, vėliavininku, kaip minėta, išrinktas dar 1655 m. rugpjūčio 5 d., ir kiti komisarai. Būdinga, kad J. Gruževskis greta A. Judickio universalus pasirašė jau ir birželio 2 d., nors formaliai savo vietoje buvo įtvirtintas tik kitos dienos aktu. Pagaliau A. Judickis iš vadovybės buvo visai pašalintas, o jo vietoj pastatytas Žemaičių žemės teisėjas ir stalininkas V. K. Mlečka. Liepos 2 d., jau pasirašydamas regimentoriumi, jis skelbia, kad V. Grotusas į stovyklą buvęs atvykęs su 3 raiteliais, be to, savo lėšomis jis pastatęs 40 pėstininkų. Dabar jis turįs vykti pasiuntiniu į Kuršą, tad jo Pramedžiavos ir Zlatarijos dvarus (pirmąjį Raseinių, o antrąjį Beržinėnų paviete) jis imąs savo globon[1552]. Tačiau formaliai jo regimentoriškosios teisės buvo įtvirtintos tik liepos 4 d. visų bajorų susirinkimo nutarimu. Esą priešą iš Žemaičių jau išviję. Josvainiuose, o paskui Grinkiškyje jau didesnio bajorų skaičiaus regimentoriumi išrinktojo A. Judickio vadovaujami, birželio 24 d. atėję prie Biržų. Čia buvę gauti karaliaus universalai, A. Judickiui pavedą rinkti kariuomenę. Įvertindami didelius jo nuopelnus ir būdami pasiryžę apie tai pranešti karaliui, jie savo regimentorium išsirenką V. K. Mlečką, nes be vado negalį likti, o A. Judickiui atliekant karaliaus pavestąjį darbą, iš stovyklos teksią pasišalinti. J. Gruževskį palieką vėliavininko pareigose. Be to, į vadovybę skirią ir P. Ribinskį. Iki visiškai išsivaduosią iš pavojų, jie turėsią visą valdžią su teise net mirtimi bausti. Pirmasis konfederacijos nutarimas buvęs per griežtas, griežtesnis negu leidžia atitinkamos konstitucijos, tačiau ir dabar skelbią, kad visi tėvynės išgamos, kurie savo namuose tebesėdi, jei per 2 savaites neatvyksią į stovyklą, būsią laikomi išdavikais, galėsią būti žudomi, o jų turtai konfiskuojami. Jei apie kai kuriuos tokius dabar žinių nebūsią gauta, jie būsią surašyti priešseiminiame seimelyje ir jų turtai seime būsią atiduoti karaliaus dispozicijai. Nes juk esanti didelė neteisybė, kad jie vieni čia vargstą. Jie patys pasižadą be regimentoriaus ir anų dviejų komisarų žinios iš stovyklos nepasišalinti[1553]. Pats pirmasis šį aktą pasirašė A. Judickis, tačiau negalima abejoti, kad jis ne savo valia pasitraukė ir užleido

[1552] *Ž. pil*. 162, Nr. 100, l. 717. Pakartotinis 1656 VII 12 raštas, ten pat, nr. 101, l. 718.

[1553] Ten pat, Nr. 58, l. 628–630. Parašų čia yra 2 puslapiai.

vietą žemaičiui. Jau ir čia justi aidai priekaištų dėl per didelio jo vadovautosios konfederacijos nutarimų griežtumo. Kariuomenės rinkimo reikalas, be abejo, buvo tik šioks toks pretekstas. Kad karalius jam būtų pavedęs įvykdyti stambesnių dalių verbavimo darbus, negalima prileisti. Toliau mums teks dar prisiminti visą eilę tokių verbuotojų, kurie verbavo kiekvienas atskirą vėliavą arba kuopą. A. Judickiui, kaip minėta, birželio 3 d. buvo pavesta suverbuoti vos vieną vėliavą – 200 karių. Rugsėjo 30 d. etmonas P. Sapiega pakartojo tą patį, vėliavai maistą paskirdamas iš jo paties Josvainių tenuto ir Tendžiogalos vaitijos[1554]. Iki liepos 4 d. pirmieji karaliaus ir etmono universalai, žinoma, galėjo būti gauti. Tačiau Žemaičių kunigaikštystės regimentoriaus vietos už tai geruoju jis, be abejo, būtų neatidavęs. Vėliavą jis puikiausiai galėjo suverbuoti per savo subagentus, kaip kad darė visa eilė kitų rotmistrų bei pulkininkų. Pagaliau visa tai mums dar geriau paaiškina karaliaus liepos 26 d. universalas Žemaičių kunigaikštijos bajorams, kuriame jis reiškia džiaugsmą, kad jie be jokios paramos numetę švedų jungą ir kartu apgailestauja, kad įkarštis jau atslūgstąs ir daugelis grįžtą į namus. Jis įsakąs visiems likti stovykloje iki karo pabaigos, o kadangi anksčiau stovykloje nebuvę tvarkos ir kiekvienas savinęsis valdžią, tad visų samdytųjų ir pavietų pajėgų regimentoriumi skiriąs savo dvaro maršalką T. Liackį, pavesdamas jam galią nepaklusniuosius bausti pagal karinius įstatymus[1555]. Skirdamas T. Liackį karalius greičiausiai jau žinojo, kad A. Judickį yra pakeitęs V. K. Mlečka. Šis karaliaus universalas į Žemaičių pilies [teismo] knygas buvo įtrauktas rugpjūčio 28 d. Vos sužinoję apie jį, konfederatai tą pačią rugpjūčio 28 d. pasiuntė pas karalių savo delegatus: pataurininkį Aleksandrą Vainiotą, iždininką V. Kenstartą ir šambelioną Kristupą Gruževskį. Pagrindinis jų pasiuntinybės tikslas, be abejo, buvo noras išsaugoti konfederacijos vadovybę. Nes ir karalius rugsėjo 6 d., atsakydamas į delegatų instrukciją, pagyręs žemaičius už išsiliuosavimą nuo priešų, pirmiausia prisimena konfederatų vadovybę (V. K. Mlečką, J. Gruževskį, P. Ribinskį) ir, pasižadėdamas jų nuopelnų neužmiršti, pareiškia paliekąs jiems visą valdžią iki tol, kol neatvyksiąs pas juos kuris nors etmonas. Tuo tarpu Lietuvos ir ypač Žemaičių saugumo reikalais esą pavesta rūpintis etmonui V. Gosevskiui, tad reikią klausyti jo universalų. Tačiau kol jis dar neatvykęs Žemaičiuose esančių kariuomenės dalinių vadai turį klausyti V. K. Mlečkos. Neklaužadas jis galįs bausti arba ir visą dalinį sunaikinti. Tuo reikalu karalius siunčiąs ten esantiems kariams savo universalus. Konfederacijos nutarimų

[1554] Ten pat, Nr. 138, 139, l. 771a–772. Mat anksčiau jo daliai priskirtieji Kėdainių ir Vilkijos dvarai buvo atiduoti V. Gosevskiui, tad jau neliečiami.

[1555] Ten pat, Nr. 89, l. 698–699; *AVAK*, t. XXXIV, p. 88, 89.

patvirtinimą paliekąs seimui. Kiek jie neprieštarausią krašto įstatymams, būsią patvirtinti, o tuo tarpu jis siunčiąs griežtus universalus visiems, kurie, nebodami konfederatų nutarimų, į stovyklą visai neatvykę arba iš jos pasišalinę, kad neatidėliodami vyktų į vyriausiąją stovyklą. Jų prašymą nepakeliamai neapsunkinti Žemaičių kariuomene karalius pavedęs vykdyti etmonams. Pačių bajorų pasamdytosios kariuomenės dalys turinčios likti jų pačių žinioje. Kad konfederatai ne tik saugą Biržus, bet puldinėję net padauguvius, kur žudą arba nelaisvėn paimą švedus, perimą jų laiškus, karalius maloniai tam pritariąs ir už tai atlyginsiąs[1556]. Sužinojęs apie konfederatų gautą maskvėnų laišką, jis tuojau parašęs dėl taikos su Maskva besiderančiajai komisijai, įsakydamas reikalauti, kad paliaubų metu visokie priešiški veiksmai būtų sulaikyti[1557].

Tuo būdu V. K. Mlečka regimentoriumi liko. Galimas dalykas, kad Jonas Kazimieras būtų norėjęs ir jį pakeisti, tačiau pablogėjusioje situacijoje (jis vėl išvytas iš Varšuvos) atstumti bajoriją būtų buvę per drąsu. Greta V. K. Mlečkos liko ir jo padėjėjai, tačiau tai nebuvo jo kontroliuotojai, kaip, pvz., J. Gruževskis prie A. Judickio. V. K. Mlečka universalus bei įsakymus visada skelbė tik savo vieno vardu. Tik visos bajorijos skelbiamieji nutarimai visų trijų tepasirašomi[1558]. Liepos 20 d. V. K. Mlečka, remdamasis naujai gautu karaliaus universalu, šaukė bajoriją susirinkti stovykloje prie Biržų liepos 31 d.[1559], tačiau, kaip matyti iš karaliaus delegacijai duotojo atsakymo, vaisiai buvo menki. Pagaliau bajorijos daugumas gal nė nematė ypatingo reikalo ten skubėti, nes krašto niekas nepuolė, o patys konfederatai ties Biržais taip pat nieko gero neveikė. Taip stovint be darbo, pasak jų pačių, tik saugant Biržus, be abejo, atsirado daugybė progų visokioms intrigoms bei nesutarimams, o tai viso krašto entuziazmo, žinoma, negalėjo sukelti. Prie Biržų konfederatai taip pat prastovėjo iki rugsėjo, o paskui persikėlė į Tauragę[1560].

Kita priežastis, dėl kurios bajorijos daugumas nesiryžo palikti savo namų, buvo nuolat vis didėjanti kariuomenės dalių sauvalė bei jos netvarkingai renkamos duoklės-stacijos. Kaip minėta, tai buvo prisiminta ir konfederatų delegacijos pas karalių instrukcijoje. Kariuomenės būrių čia iš tikro labai daug priviso, o etmonai iš čia ėmė skirti

[1556] Specialiai čia suminimi Žemaitijos taurininko G. Sipavičiaus perimti dokumentai, kuriuos jam atvežę delegatai.

[1557] *Ž. pil.* 162, Nr. 143, l. 776, 777.

[1558] Taip jie visi trys pasirašė 1656 VII 13 nutarimą vaiskį Otoną Tyzenhauzą iš stovyklos atleisti ir pasiųsti į kraštą eiti savo pareigų, ten pat, Nr. 62, l. 640–641; *AVAK*, t. XXXIV, p. 87–88.

[1559] *Ž. pil.* 162, Nr. 59, l. 632, 633. Taip pat vienas V. K. Mlečka duodavo ir dvarų apsaugos raštus. Plg. 1656 X 12 apsaugos raštą Tauragės klebono viderkaufiniams dvarams[a], ten pat, Nr. 146, l. 779.

[1560] Ten jie buvo jau 1656 IX 5, žr. ten pat, Nr. 175, l. 819–820.

maistą net Lenkijoje ar Prūsijoje veikiantiems savo daliniams. Be to, jie tarp savęs nesutarė, dažnai iš to paties dvaro abu reikalavo. Atmosferą tai dar labiau įtempė ir buvo pagaliau prieita prie to, kad kai kuriuos sauvaliaujančius dalinius teko jėga išblaškyti.

Žemaičiams pirmiausia reikėjo išlaikyti tuos savanorių dalinius, kurie buvo konfederacijos vadovybės žinioje. Karalius savo atsakyme minėtajai delegacijai mini šiuos tokių dalinių vadus: 1) K. Bikovskį Mardosą, 2) majorą Haną, 3) kapitoną Meiną ir rotmistrą Folką. Smulkesnių žinių apie kai kuriuos iš jų mes neturime, tačiau kad jie turėjo savus dalinius, abejoti netenka. Be jų, dar buvo visa eilė kitų dalinių, veikusių ar gal taip pat be darbo gyvenusių kur nors krašte, su konfederatų stovykla nesurištų. Pirmiausia greičiausiai kur nors Žemaičiuose arba gretimose srityse sukaliojosi dar balandžio mėnesį į čia atitraukęs J. K. Lisovskis. Toliau minėtinas rotmistras K. Odachovskis, į kurio stovyklą Tauragėje dar A. Judickis šaukė gretimųjų sričių bajoriją. Rugsėjo 1 d. Jurbarke jis paskelbė universalą, kad jo savomis lėšomis pasamdyta 120 kazokų kuopa ketvirtį metų jau ištarnavusi ir naują ketvirtį pradėsianti tarnauti skolon. Algos išmokėjimą garantavęs etmonas V. Gosevskis. Pats K. Odachovskis kuopai pasižadėjęs visomis jėgomis rūpintis ją išgauti ir taip pat laidavęs savo dvarais[1561]. Rugsėjo 5 d. V. K. Mlečka, Stanislovas Vaina, P. Rybinskis, Vladislovas Kenstartas ir eilė kitų bajorų vyresniajam leitenantui Hanui visų žemaičių vardu davė raštą, kuriuo pareiškia, kad jam ir 300 jo dragūnų, buvusių palei Biržus, o dabar atvykusių su jais prieš sukilėlius prūsus, už jų tarnybą nuo gegužės 1 d. iki rugsėjo 1 d. esą skolingi 45 000 auks. Jie laiduoja, kad skola būsianti sumokėta iki 1657 m. vasario 2 d. Be to, tam pačiam Hanui pavedą pasamdyti dar ir ketvirtą dragūnų kuopą, t. y. dar 100 karių[1562]. Lapkričio 6 d. ten pat (stovykloje palei Tauragę) buvo duotas toks pat ir maždaug tų pačių asmenų pasirašytas raštas rotmistrui K. Bikovskiui Mardosui. Žemaičių kunigaikštijos tarnyboje taip pat nuo gegužės 1 d. jis tebesąs su 200 savo paties lėšomis susamdytų pėstininkų ir su 4 patrankomis. Jam esą skolingi už du ketvirčiu 7 960 auks., o už 100 rietinių audeklo, sunaudoto vengrų pėstininkų uniformoms, – 5 000 auks., iš viso 12 960 auks. Jie laiduoja savo dvarais, kad visa tai būsią sumokėta 1657 m. vasario 2 d., t. y. grabnyčiniame seimelyje[1563]. Tokių dalinių buvo dar ir daugiau, tačiau konfederatai jų visų kažkodėl savo samdiniais nenorėjo laikyti ir lapkričio 30 d. V. Gosevskio sušauktajame seimelyje dviejų padūmių mokestį paskyrė tik K. Bikovskio Mardoso ir Hano daliniams.

[1561] Ten pat, Nr. 156, l. 792.

[1562] Ten pat, Nr. 175, l. 819–820.

[1563] Ten pat, Nr. 167, l. 808–809.

To mokesčio rinkėjui Steigvilai Liaudanskiui pinigus buvo įsakyta pradėti rinkti sausio 15 d., o baigti iki grabnyčių seimelio. Jei kas nenorėtų mokėti, reikią išreikalauti pagalbon pasišaukus kariuomenę[1564]. Kitiems bajorija įsipareigojimo raštų bus nė nedavusi, nes jie, matyt, susirišo su etmonais ir atlyginimo iš jų laukė arba greičiausiai iš konfederatų stovyklos pasišalino.

3. Krašto būklė švedų valdžios nusikračius

Vos atėjus žiniai apie Žemaičių ir gretimų sričių išsivadavimą, etmonai – P. Sapiega ir ką tik pabėgęs iš Karaliaučiaus V. Gosevskis, atgręžė į čia akis, ieškodami šaltinių savo kariuomenei išlaikyti arba rinkti čia naujus dalinius. Jau birželio 3 d. P. Sapiega Trakų vėliavininko rotmistro M. Oginskio husarų vėliavai (greičiausiai dar nesurinktai) maistą paskyrė iš Plungės tenuto[1565]. Netrukus jis čia pasiuntė ir daugiau savo agentų kariuomenei rinkti. Taip liepos 10 d. Žemaičių pilies [teismo] teisėjui M. E. Stankevičiui naujai renkamai 120 kazokų vėliavai maistas buvo nurodytas Šiauduvos tijūnijoje ir Beržėnų bei Šaukėnų tenutuose[1566]; liepos 18 d. etmonas P. Sapiega M. Judickio renkamam pėstininkų pulkui maistą nurodė Didžiųjų ir Mažųjų Dirvėnų, Karšuvos tijūnijose ir Tauragėje[1567]. Čia taip pat P. Sapiegai rinko 120 dragūnų vėliavą ir Kauno pastalininkis Kristupas Eperješas[a1568]. Čia buvo nurodytas maistas bei piniginės rinkliavos ir kai kurioms senoms, dažniausiai dabar papildomoms dalims. Taip Žemaičių seniūno J. K. Glebavičiaus dragūnų vėliavai buvo paskirta Veliuona[1569], o Eišiškių seniūno rotmistro J. Koleckio husarų vėliavai, turinčiai 120 raitelių, ir dviem kazokų vėliavoms, turinčioms po 100 raitelių, maistas buvo paskirtas iš Žemaičių vyskupo ir dvasininkų dvarų[1570].

P. Sapiegai pasinaudoti Žemaičių bei gretimųjų pavietų ištekliais, žinoma, buvo svarbu, tačiau jam tai nebuvo gyvybinis reikalas, nes jo dispozicijoje buvo Brastos vaivadija bei kaimyniniai pavietai. Tuo tarpu V. Gosevskis tik čia tegalėjo pasireikšti. Kad

[1564] Ten pat, Nr. 176, l. 821–822.

[1565] Ten pat, Nr. 64, l. 646–647.

[1566] Karaliaus 1656 VII 8 universalas, ten pat, Nr. 67, l. 652, o P. Sapiegos, ten pat, Nr. 68, l. 655.

[1567] Ten pat, Nr. 104, l. 721.

[1568] Jam rašytas 1656 VIII 20 universalas, ten pat, Nr. 110, l. 730–731.

[1569] 1656 VII 20, ten pat, Nr. 115, l. 742.

[1570] 1656 VII 28, ten pat, Nr. 136, l. 770.

ir atsiėmęs dalį savo dalinių, patekusių P. Sapiegos komandon, kariuomenės jis turėjo, be abejo, nedaug. Svarbiausia, jis neturėjo visiškoje savo kariuomenės dispozicijoje nė vienos Lietuvos srities. Jis pats su kariuomene veikė Lenkijoje arba Prūsuose, kur galima buvo šio to pasiplėšti, bet negalima buvo nieko reikalauti teisėtai. Iš P. Sapiegos įtakoje esančių sričių jis, žinoma, negalėjo nieko gauti, tad jo akys neišvengiamai turėjo nukrypti į nuo švedų išsivadavusias sritis. Savo kariuomenę tinkamai sukomplektuoti bei ją išlaikyti jis galėjo tik pasirėmęs šiomis sritimis. Dėl to tai jis ir pasistengė paimti savo žinion čia jau veikusius savanorių dalinius. Čia siuntė savo agentus kariuomenės verbuotojus, taip pat čia skyrė maistą ir jau turimoms dalims. Taip liepos 8 d. jis totorių rotmistrui Chasbiejui Kublickiui Roidzievskiui pavedė pasamdyti naują 100 karių vėliavą, kuriai maistą paskyrė iš Ariogalos ir Molėtų dvarų[1571]. Liepos 17 d. vienai naujai savo husarų vėliavai maistą paskyrė iš Plungės, Palangos ir Penionių tenutų, o kitai – iš Mažųjų Dirvėnų tijūnijos ir Platelių bei Purvių tenutų[1572]. Rugpjūčio 14 d. jis, neva pavesdamas naujai susamdyti, paėmė savo žinion mūsų jau minėtas, konfederatų tarnyboje buvusias Bikovskio ir Hano dalis: 200 K. Bikovskio Mardoso vengrų pėstininkų ir 400 Hano dragūnų[1573]. Be abejo, V. Gosevskio komandoje buvo ir rotmistro Kristupo Bialozoro kazokų vėliava (100 arklių, iš pradžių stovėjusi Ramygaloje (lapkričio 8 d.), o vėliau persikėlusi į Tauragę[1574]. Rugsėjo 18 d. suverbuoti dragūnų vėliavą (120 arklių) čia buvo prisiųstas K. Ch. Žeromskis[1575]. Kaip minėta, šių sričių ištekliais V. Gosevskis daug daugiau už P. Sapiegą naudojosi ir jau turimųjų dalių sustiprinimui bei aprūpinimui. Jau liepos 5 d. vienai savo kazokų vėliavai jis pavedė pasinaudoti Rietavo, Raseinių, Užvenčio, Šauduvos ir Karšuvos dvarais[1576], o Trakų pakamario Petro Liackio vėliavai, turinčiai 100 raitelių, paskyrė Tauragės dvarą[1577]. Rugpjūčio 10 d. savo totorių vėliavai, vadovaujamai Ch. Kublickio Roidzievskio, jis pavedė Batakynę ir Makštus[1578]. [Rugpjūčio] 15 d. Kristupo Steckevičiaus vadovaujamai vėliavai maistą nurodė Pernu

[1571] Ten pat, Nr. 93, 93a, l. 706, 707.

[1572] Ten pat, Nr. 83, 88, l. 687, 697. Pirmasis universalas yra be datos, į Žemaičių pilies teismo knygas įtrauktas 1656 VIII 22.

[1573] Ten pat, Nr. 133, 134, l. 767–768. Hano dragūnams maistas buvo paskirtas iš Ariogalos, žr. ten pat, Nr. 146a, l. 779–780.

[1574] Ten pat, Nr. 146a, 165, l. 779a–780, 806.

[1575] Ten pat, Nr. 157, l. 793.

[1576] Ten pat, Nr. 90, l. 715–716.

[1577] Ten pat, Nr. 72, l. 662. Universalas be datos.

[1578] Ten pat, Nr. 164, l. 804.

vaivadienės Denhofienės valdomoje Švėkšnoje[1579], o majoro Jono Ludolfo Ambrocko dragūnų vėliavai – Mažųjų Dirvėnų tijūniją; [rugpjūčio] 16 d. S. Lipnickio šarvuotų kazokų vėliavai nurodė Žemaičių vyskupo, prelatų ir kanauninkų dvarus[1580], [rugpjūčio] 17 d. Kauno stalininko Jono Ignatavičiaus vadovaujamai kazokų vėliavai paskyrė Karšuvą, Šauduvą, Viešvėnus, Užventį ir Raseinius[1581]; [rugpjūčio] 18 d. DLK raikytojo M. K. Radvilos kazokų vėliavos padidinimui paskyrė Anykščius, Kurklius ir Kuršėnus[1582].

Kaip matome, gana dažnai V. Gosevskio tie patys dvarai buvo paskirti vieną kartą vienai, o kitą kartą kitai kariuomenės daliai. Galėjo tai būti apsirikimas, bet dar dažniau turbūt taip buvo daroma pirmąjį paskyrimą atšaukus. Tačiau visai kitaip buvo tada, kada tie patys dvarai abiejų etmonų buvo paskirti savoms dalims. Tokiais atsitikimais konfliktas bei nesusipratimai buvo neišvengiami. P. Sapiega, kaip didysis etmonas (pagal tradiciją kariuomenei maisto skirstymas jam vienam tepriklausė), V. Gosevskio veiksmus laikė neteisėtais. Dėl to tai jau liepos 21 d. jis paskelbė Žemaičiams universalą, kuriame perspėja bajoriją savo pačių labui V. Gosevskio universalų, kaip neteisėtų, nepriimti ir jokių duoklių pagal juos neduoti, nes kariuomenei maistą jis pats paskirstysiąs. Jo universalai turėsią būti vykdomi, tad, vykdant ir V. Gosevskio nurodymus, teksią du kartus duoti[1583]. Reaguodamas į tai, V. Gosevskis rugsėjo mėnesį išsirūpino karaliaus universalus Žemaičių, Upytės, Ukmergės ir Kauno pavietų bajorijai, kuriais pranešama, kad V. Gosevskis esąs siunčiamas pas juos su pilniausia valdžia, tad jo reikią visais atsitikimais klausyti. Jei kartais jiems prisiųstų savo universalus jis pats arba etmonas P. Sapiega, jų reikią neboti. Kaip karinių pajėgų organizatoriui jam kartu buvo duota teisė surinkti visus Radvilų paliktus ginklus bei patrankas. Jei kas nors tuos ginklus jau būtų pasisavinęs, tuojau turį jam atiduoti bei pranešti, kur jie randasi. Iš šio įsakymo nevykdančiųjų būsią visa tai išreikalauta[1584]. Remdamasis tais karaliaus universalais V. Gosevskis rugsėjo 25 d. paskelbė žemaičiams, kad netrukus pas juos atvyksiąs su kariuomene ir pagal 1655 m. seimo nutarimą pareikalavo iki spalio 12 d. į

[1579] Ten pat, Nr. 195, l. 848.

[1580] Ten pat, Nr. 106, l. 723, 724.

[1581] Ten pat, Nr. 96, l. 711, 712.

[1582] Ten pat, Nr. 94, l. 708. Jo dragūnų pulkui 1656 XII 6 buvo įsakyta sustoti Utenoje, Penionyse, Kupiškyje ir Vabalninke, Rietave ir Plateliuose, ten pat, Nr. 183, 184, l. 829–830.

[1583] Ten pat, Nr. 135, l. 764.

[1584] Ten pat, Nr. 128, 130, l. 761, 763–764. Abu universalai yra be tikslios datos, paskelbti Liubline. Greičiausiai jie buvo paskelbti maždaug tuo pačiu metu, kada žemaičių konfederatų delegacijai buvo duotas atsakymas.

Veliuoną V. K. Mlečkos žinion pasiųsti rinktinius karius – po 1 muškietu ginkluotą ir visais reikmenimis aprūpintą karį nuo 5 dūmų. Jie turį būti duodami iš visų karališkųjų dvarų. Tiktai Skuodo, Kartenos, Platelių, Plungės ir Palangos tenutams būsiąs duotas kitas uždavinys[1585]. Kitą dieną jis, kaip iždininkas, pasiuntė čia iždo raštininką Joną Eidziatavičių iš visokių rūšių mokesčių rinkėjų paimti jų surinktus pinigus[1586].

Visa tai rodo, kad V. Gosevskis, kaip ir etmono J. Radvilos laikais, nenorėjo bendradarbiauti su P. Sapiega jaunesniojo ir priklausomo kolegos rolėje, bet stengėsi gauti sau atskirą veikimo dirvą, kur galėtų suvaidinti atskirą, nepriklausomą vaidmenį. Tačiau ir P. Sapiega nusileisti nemanė. Matyti, sužinojęs apie V. Gosevskio paskyrimą „Žemaičių, Upytės, Ukmergės, Kauno ir visų nuo priešo laisvų“ sričių vadu, kaip skelbė karaliaus universalas, rugsėjo 20 d. iš Brastos jis paskelbė visą eilę universalų, kuriais tose srityse paskyrė maistą savo kariuomenės daliniams. Taip DLK sargybinio bei Mozyriaus seniūno Slochockio vėliavai paskyrė Platelių ir Utenos tenutus[1587], rotmistro Rosudovskio kazokų vėliavai – Telšių tenutą; Korotkevičiaus vėliavai – Ariogalos tijūniją ir Tirkšlių tenutą (?); dvaro vėliavininko Z. A. Sluškos kazokų vėliavai – Pajūrio arba Vainuto ir Beržėnų (Viekšnių) tijūnijas, Kražių jėzuitų dvarus ir Kupiškio tenutą; rotmistro Skuibėdos kazokų vėliavai – Tartu vaivadienės Denhofienės Pažižmio dvarą; rotmistro Poklonskio kazokų vėliavai – Raseinių ir Batakių tenutus; DLK lauko stovyklininko rotmistro Kristupo Sapiegos vėliavai – Kvėdarnos tenutą ir Šauduvos tijūniją; rotmistro S. Kmicico kazokų vėliavai – Žemaičių vyskupo dvarus; Rečycos pastalininkio Pogirskio šarvuočių vėliavai – Beržėnų tijūniją ir Paširvinčio tenutą; Žemaičių seniūno J. K. Glebavičiaus dviems vėliavoms – Šeduvos ekonomiją[1588]. Be to, rugsėjo 26 d. Brastos žemės [teismo] teisėjo rotmistro Babravičiaus vėliavai jis paskyrė Tverų tijūniją, Žemaičių kanauninkų bei prelatų dvarus, Šetekšną, Salamiestį ir Poiovicą (Pajevonys?)[1589]; rugsėjo 27 d. tūlai kazokų vėliavai paskyrė Kairėnus, Kubiliūnus[a], Vaitiekūnus, Klanovskienės bei Ozienblovskienės Šimonių dvarą ir Liaudiškes[1590]. Rugsėjo 30 d. pakartojęs pulkininkui A. Judickiui įgaliojimą surinkti dragūnų

[1585] Ten pat, N r. 141, l. 774 .

[1586] Ten pat, Nr. 129., l. 461a–462 .

[1587] J. Wolffas tokio sargybinio nežino[b]. Įdomu, kad P. Sapiegos universale ir Utena vadinama Žemaičių tenutu.

[1588] *Ž. pil.* 162, Nr. 117–123, 126, 127, 152, l. 746–754, 759, 760, 787.

[1589] Ten pat, Nr. 172, l. 815.

[1590] Ten pat, Nr. 144, l. 778.

vėliavą (200 karių), spalio 2 d. jai maistą paskyrė iš Josvainių tenuto ir Vandžiogalos vaitijos[1591].

Taip paskirstęs kariuomenei maisto šaltinius, P. Sapiega spalio 2 d. paskelbė visiems žemaičiams bendrą universalą, kuriame praneša savo kariuomenei maistą nurodę jų valdomuose karališkuosiuose dvaruose ir reikalauja tuojau viską išduoti. Esą jeigu jie jau ką davę kariuomenei dar negavę jo universalų, tai tas nuo pareigos jų negalį atleisti, nes jis jau anksčiau perspėjęs neteisėtų universalų neboti. Taigi, jei jie ką nors davę, tai esanti jų pačių, bet ne jo klaidos kaltė[1592]. Spalio 25 d. jis paskelbė naujus universalus, kuriuose vėl reikalauja maistą pagal jo asignacijas duoti be jokių atsikalbinėjimų. V. Gosevskio universalai esą neteisėti, kad jų nereikią boti, jis jau anksčiau perspėjęs. Visi, kurie jo išsiuntinėtiems maisto rinkėjams kliudysią, būsią baudžiami. Lauko etmono deputatus, drįstančius rinkti maistą priešingai jo universalams įsakęs sunaikinti, o sugautuosius griežtai bausiąs[1593].

V. Gosevskį visi šitie P. Sapiegos universalai buvo labai nemalonūs. Ginčyti didžiojo etmono teisių jis, žinoma, negalėjo. Tačiau nenorėjo ir nusileisti. Savo kariuomenės dalių maisto rinkėjams jis įsakė iš tų dvarų, kurie savo duokles bus atidavę P. Sapiegos dalims, nieko neimti, bet iš tų, kurie dar niekam nedavę ir neturi kvitų, reikalauti. Bajorijai jis, apie P. Sapiegą nė neužsimindamas, aiškino, kad tuščių skundų nepakanką, kad skundžiantis reikią įrodyti, kiek jau davę. Į tai būsią atsižvelgta. Jis savo kariuomenei maistą čia skirti turįs teisę, nes tokia esanti karaliaus valdžia, pareikšta jiems jau žinomajame universale. Kariams, kurie darą kliūčių, jis taip pat grasino bausmėmis[1594], tačiau iš tikro P. Sapiegos karių jis negalėjo bausti, o saviškiai, žinoma, nekliudė. Nebent jis norėjo pagąsdinti nei vienam etmonui nepriklausančias savanorių dalis. Pagaliau jis ėmė grasinti ir bajorijai. Jau žygiuodamas į Žemaičius lapkričio 7 d. Virbalyje jis paskelbė universalą, kuriame sako, jog kasdien gaunąs nusiskundimų iš savo dalių maisto rinkėjų, kad bajorija maisto pagal jo asignacijas nenorinti duoti, nors jo misija šiose srityse patvirtinta karaliaus bei paremta senato nutarimu. Dėl to tai jis reikalaująs, kad maistas būtų atiduodamas, nes kitaip jam teksią į tenutus pasiųsti kariuomenę[1595].

[1591] Ten pat, Nr. 138, 139, l. 771a–772.

[1592] Ten pat, Nr. 137, l. 771.

[1593] Ten pat, Nr. 154, 155, l. 790–791.

[1594] Ten pat, Nr. 131, 159, 198, l. 765, 796, 852–853. Tai yra jo atsakymas Šauduvos ir Karšuvos tijūnijų valdytojams (1656 X 5) ir įsakymai kariuomenės atstovams, renkantiems maistą (1656 X 18 ir 1656 XI 7).

[1595] Ten pat, Nr. 160, l. 797.

Tuo tarpu P. Sapiega dar ir gruodžio 5 d. universale kartojo tą patį. Esą jis dar tebebūdamas prie Prahos ir vėliau savo universalais perspėjęs, kad iš tenutų maistas turįs būti duodamas tik pagal jo universalus, nusipelniusiai jo kariuomenei. Ji, pastebėjusi pirmojo savo vado išdavystę, prisijungusi prie jo ir visą laiką buvusi krašto gynimo tarnyboje. Gaunąs žinių, kad jie ginasi prisidengdami V. Gosevskio universalais, „kurie *nullitati subiacere*[a] ir jokios galios negali neturėti“[b]. Iš karaliaus kanceliarijos išėjęs universalas jo teisių negalėjęs įžeisti, kad reikalaująs ir prašąs maistą tuojau išduoti. Jei tenutų valdytojai dėl to turėsią nuostolių, vėl kartoja etmonas, būsianti ne jo kaltė, nes jis perspėjęs. Reikėję paklausyti[1596].

Taigi P. Sapiegos pusėje buvo teisė bei tradicijos, o V. Gosevskis rėmėsi karaliaus autoritetu. Bajorija, žinoma, buvo linkusi daugiau skaitytis su V. Gosevskiu, nes čia jau buvo dalis jo kariuomenės, o pagaliau buvo žinoma, kad jis ir pats netrukus į čia atvyks. Tačiau kol jo visa kariuomenė dar toli tebebuvo, čia buvo daug visokių nesusipratimų. Jo ir P. Sapiegos maisto rinkėjai lenktyniavo, katrie pirmi suskubs iš kurio dvaro ką gauti, o bajorija, žinoma, stengėsi palaukti, tuo tarpu nė vieniems nieko neduoti ir siuntė etmonams skundus. Daugelis prašėsi nuo naštų visai atleidžiami. Abu etmonai paskelbė universalus, saugančius privačių bajorijos dvarų neliečiamybę[1597], tačiau atskiriems asmenims duotieji apsaugos raštai ne visada sutapo. Mums daugiausia yra žinoma P. Sapiegos duotųjų tokių raštų. Žemaičių pilies teismo knygose randame tik du sutampančius abiejų etmonų raštus, duotus jėzuitų dvarams. Pašiaušės, Kražių jėzuitų dvarai esą bajoriškosios fundacijos, tad turį naudotis lygiomis teisėmis su bajorų dvarais. Jei kuriai nors daliai duotajame universale maistas esąs paskirtas iš dvasininkų dvarų arba iš tokių pavietų, kur yra ir jėzuitų dvarų, tai iš jų kariai vis tiek negalį imti nieko[1598]. P. Sapiega, be to, yra davęs apsaugos raštus DLK raštininko J. M. Stankevičiaus Ariogalai ir Skrebynės, Šlikių bei Kaniūkų kaimams (liepos 26 d.); karaliui davus apsaugos raštą Pernu vaivadienės Katerinos Denhofienės Švėkšnai, jis tą pačią dieną tokį raštą davė jos Telšių tenutui (liepos 27 d.), taip pat jis atleido nuo visų naštų DLK pastalininkio E. Valavičiaus Karteną (rugpjūčio 20 d.) ir visus Žemaičių seniūno J. K. Glebavičiaus valdomus dvarus (rugsėjo 28 d.). Jo dvarai esą atleidžiami dėl to, kad jis pats esąs karo stovykloje[1599]. Tuo tarpu V. Gosevskis iki lapkričio 30 d. seimelio spe-

[1596] Ten pat, Nr. 204, l. 803.

[1597] V. Gosevskis 1656 IX 26, o P. Sapiega 1656 XI 19, ten pat, Nr. 140, 142, l. 773, 775.

[1598] V. Gosevskio 1656 X 18 raštai, ten pat, Nr. 147, 174, l. 781, 818; P. Sapiegos 1656 IX 1 raštas, ten pat, Nr. 193, l. 845–846.

[1599] Ten pat, Nr. 70, 90, 107, 112, 116, l. 658–659, 700–701, 725,734–735, 742a–743.

cialiu universalu (rugpjūčio 14 d.) uždraudė kariuomenei liesti tik vieną savo Vilkiją[1600], kuri anksčiau buvo priklausiusi etmonui J. Radvilai su žmona. Gal nežinodamas apie P. Sapiegos apsaugos raštus, o gal jų nebodamas, jis siuntė kareivius į P. Sapiegos globojamuosius dvarus. Todėl atskiroms kariuomenės dalims maistas jo buvo paskirtas ir J. M. Stankevičiaus Ariogaloje, ir Denhofienės Švėkšnoje. Galimas dalykas, kad tokių faktų ir daugiau buvo. Suprantama, kad visa tai kėlė bajorijos nerimą bei nepasitenkinimą. Iš tikro šitokioje situacijoje bajorams labiausiai rūpėjo saugoti savo tenutus ir tėviškuosius dvarus, kurie nuo klajojančių maisto rinkėjų ir šiaip visokių besibastančių būrių taip pat lengvai galėjo nukentėti, bet ne sėdėti be darbo konfederatų stovykloje.

Pagaliau lapkričio mėn. vidury į Žemaičius atvyko V. Gosevskis[1601]. Norėdamas išnarplioti painią situaciją, o taip pat, žinoma, ir savo padėtį sustiprinti, lapkričio 22 d. jis paskelbė universalus, šaukiančius Žemaičių bajoriją lapkričio 30 d. susirinkti į Raseinius, kur reikėsią numatyti priemones valstybės sienoms ginti ir vidaus ramybei palaikyti. Kaip etmonas ir iždininkas, jis normalaus seimelio šaukti, žinoma, negalėjo, užtat šaukė bajoriją karinės ekspedicijos titulu, kaip karaliaus jiems skirtasis vadas *(sub poenis de expedicione bellica)*[1602a]. Į Raseinius dabar persikėlė ir visi konfederatai, tačiau seimelio maršalka buvo ne V. K. Mlečka, bet P. Rybinskis. Aukštesnių krašto urėdų, matyt, visai nebuvo. Visi seimelio nutarimai mums nėra žinomi. Žinome tik, kad jis nutarė apsidėti dviejų padūmių mokesčiu minėtosioms K. Bikovskio Mardoso ir Hano kariuomenės dalims apmokėti[1603] ir pagal 1655 m. seimo konstituciją nutarė rinkti akcizo mokestį. Tuo reikalu buvo sudarytas įvairiausių prekių sąrašas su nurodymu, kiek už ką turi būti mokama[1604]. Apie kitus nutarimus tiesioginių žinių mes neturime, tačiau kas bajorijai šiuo metu labiausiai rūpėjo, nesunku atspėti. Be abejo, tai buvo vidaus ramybės bei jų turto neliečiamybės klausimai. Tai mums puikiausiai įrodo tuojau po seimelio V. Gosevskio paskelbtieji raštai. Pirmiausia jam teko patenkinti kai kurių bajorų prašymus ir paskelbti jų dvarus nuo visų naštų paliuosuojančius raštus. Taip gruodžio 3 d. jis pasirašė raštą, atleidžiantį nuo naštų visus Žemaičių seniūno J. K. Glebavičiaus

[1600] Ten pat, Nr. 109, l. 729.

[1601] 1656 XI 8 jis buvo Virbalyje, o 1656 XI 20 – Veliuonoje, iš kur paskelbė universalą Ašmenos seniūno A. M. Sakavičiaus dragūnams maistą skiriantį iš Kvėdarnos ir Dirvininkų *(Dirgwitniki)* vaitijos, ten pat, l. 531. Be to, 1656 XI 18 rotmistro Mikalojaus Žardino 200 dragūnų maistą jis paskyrė jo paties valdomuose kaimuose, būtent Lenčiuose, Ažytėnuose, Vaitiekūnuose, Bubeliūnuose, Kemeruose, Pakuteniuose ir Liaudiškėse, ten pat, Nr. 168, l. 810.

[1602] Ten pat, Nr. 166, l. 807.

[1603] Ten pat, Nr. 176, l. 821–822.

[1604] „Taxa accizy w X. Żmudzkim uchwalona ex victualibus…“, ten pat, Nr. 196, l. 849.

dvarus, motyvu nurodydamas tą patį, ką ir P. Sapiega nurodė, būtent, kad jis pats esąs karo stovykloje[1605]. Kitą dieną jis davė net 4 tokius raštus: 1) įsakė kariams neliesti jau Biržų ir Tauragės stovykloje su Žemaičių bajorija buvusio Ašmenos pavieto pabėgėlio Samuelio Voronovičiaus Didlaukių (? *Polek Wielkich*); 2) įsakė neliesti Žemaičių kapitulos Leckavos dvaro, kuris esąs bajoriškos fundacijos; 3) įsakė neliesti pilies [teismo kanceliarijos] regento dvarų, – jam reikią leisti netrukdomai tvarkyti priešo antplūdžio metu suardytas knygas; 4) taip pat atleido nuo visų naštų Žemaičių viceseniūno J. J. Talato Raseinių tenutą, miestą ir jam priklausomus kaimus. Esą jie labai nukentėję nuo dažnų kariuomenės perėjimų[1606]. Andrius Oborskis išsiprašė apsaugos raštą savo paveldėjamam Balčių dvarui, esančiam Pajūrio valsčiuje[1607]. Kai kurie kiti prašė atšaukti universalus vienai ar kitai daliai jų tenutuose skiriančius maistą, nes esą jau duodą kitoms dalims[1608]. Daug kas, matyt, skundėsi, kad kariai imą daugiau, negu būna numatyta etmono universaluose[1609], tad gruodžio 4 d. V. Gosevskis paskelbė universalą visoms dalims, įsakydamas nieko daugiau negu įvardintą maistą skiriamuosiuose universaluose neimti ir valstiečių nespausti[1610]. Pagaliau gruodžio 6 d. jis paskelbė naują, platesnį universalą, kuriame aiškina, kad Žemaičiai virš seimo numatytų normų jau davę dvigubas maisto porcijas. Jie nutarę tiek pat, bet ne daugiau duoti ir kitais metais. Dėl to tai jis visiems kariuomenės dalių vadams bei visai kariuomenei, o ypač maisto rinkėjams, griežtai įsakąs virš normos nė kiek nereikalauti, nieko neimti iš tų leninių dvarų, kurių savininkai šiuo metu esą karo tarnyboje ir nespausti suvargusių valstiečių. Nusikaltusius bausiąs[1611]. Vykdydamas šį universalą, gruodžio 15 d. jau būdamas Kė-

[1605] Ten pat, Nr. 180, l. 826.

[1606] Ten pat, Nr. 177, 178, 179a, 188, l. 822, 823, 825a, 835.

[1607] Ten pat, Nr. 179, l. 825.

[1608] Taip poručnikui Raiževskiui buvo įsakyta iš Nemakščių dvaro, priklausančio Žemaičių ekonomijai, nieko neimti, nes iš ten imą net 4 kitos vėliavos, ten pat, Nr. 178, l. 824.

[1609] Reikalautino maisto produktų kiekis būdavo nurodomas kiekviename dvarus ar kaimus nurodančiame universale. Normos su mažais pakeitimais būdavo vienodos. Kaip pavyzdį čia priminsime, kad A. M. Sakavičiaus vėliavai iš Kvėdarnos V. Gosevskis XI 20 buvo paskyręs: nuo kiekvienų 4 valakų po 1 statinę rugių ir po 1 statinę miežių, nuo kiekvienų 6 valakų po 1 statinę grikių, nuo kiekvieno valako po 1 statinę žirnių, 1 statinę avižų ir 1 vežimą šieno; nuo kiekvienų 10 valakų 1 jauną karvę ir muštukę sviesto; nuo kiekvienų 5 valakų kapą sūrių, aviną ir paltį lašinių, be to, nuo kiekvieno valako po žąsį ir 2 vištas, ten pat, l. 531. Kaip matome, normos, turint galvoje valstiečių skurdų gyvenimą ir neseną švedų okupaciją, buvo labai didelės. O kareiviai ir daugiau paimdavo. Be to, kol visa tai būdavo surenkama, reikėdavo juos maitinti. Plg. sąrašą visokių viktualijų, 1656 m. rugsėjo ir spalio mėn. duotų Volko daliai iš Beržėnų tijūnijos, ten pat, Nr. 185, l. 831, 832.

[1610] Ten pat, Nr. 182, l. 828.

[1611] Ten pat, Nr. 181, l. 827. Vykdydamas nusistatymą nieko neimti iš pačių karių dvarų, 1656 XII 13 jis davė apsaugos raštą Smolensko raštininko Aleksandro Parčevskio Girkalnio ir Viduklės dvarams, ten pat, Nr. 194, l. 847.

dainiuose, kur bus persikėlęs apie [gruodžio] 10 d. [gruodžio] 13 d. jau tikrai ten buvo), V. Gosevskis atšaukė pas save du maisto rinkėjus – Jurgį Gieškovskį ir Jurgį Svidlą, ėmusius per daug duoklių ir apskritai spaudusius bei skriaudusius Tverų ir Pliauskynės kaimo valstiečius. Jie, kaip nepasiteisinę dėl daromų priekaištų, esą pasmerkti etmono teismo ir tuojaus privalą pas jį atvykti[1612].

Valstiečiai, dar taip neseniai apiplėšti švedų kariuomenės, dabar naujai varginti ir tebevarginami savo krašto kariuomenės rinkikų, matyt, buvo taip suvargę, kad beatodairiškas jų plėšimas darėsi net pavojingas. Dėl to tai gruodžio 18 d. V. Gosevskis paskelbė net du universalus, kuriuose rašė, kad kai kurie kariai taip įsileidę į sauvaliavimus, kad nieko nebeklausą ir reikią saugotis, kad per daug spaudžiama liaudis kartais nepakeltų kokio maišto ar revoliucijos. Dėl to jis šaukiąs bajoriją 1657 m. sausio 6 d. susirinkti kaip į karą savo įprastose vietose, o iš ten reikėsią vykti sunaikinti sauvaliaujančių kariuomenės būrių. Kurie iš jų esą tikri neklaužados sauvaliautojai, jis pranešiąs bajorijai tą dieną į jų susirinkimo vietą pasiųsdamas savo universalus[1613]. Tolesniems vidaus santykiams paaiškinti šaltinių mes neturime, tad apie šio sumanymo įgyvendinimą ką nors tikra pasakyti sunku, tačiau kad šitokių priemonių galėjo būti iš tikro griebtasi, dalykas labai galimas. Kai kuriose Lietuvos srityse taip, pvz., buvo elgiamasi ir 1613–1614 m. Jeigu prie to ir nebuvo prieita, pvz., jeigu suvaliautojai anksčiau išsinešdino į saugesnes sritis, tačiau visa tai mums puikiai rodo, kiek mažytis Žemaičių kraštelis šiais 1655–1656 m. turėjo pakelti. Netenka abejoti, kad panašiai buvo ir gretimuosiuose pavietuose. Juo labiau kad kai kuriose jų srityse (ypač Ukmergės ir Kauno pavietuose) taip pat plėšikavo Maskvos kariuomenė. Tik, deja, apie jų šio meto būklę mes neturime žinių. Tuo būdu negalime išaiškinti nei jų santykių su V. Gosevskiu, nei su Žemaičių konfederacija[1614]. Kad jų būklė nebuvo geresnė, rodo ir tai, kad tiek P. Sapiega, o ypač V. Gosevskis, kariuomenei maisto ieškojo daugiausia Žemaičiuose.

Tuo momentu, kada V. Gosevskis Raseiniuose tarėsi su Žemaičių bajorija, karo reikalai atrodė labai pakrypę į gerąją pusę. Tarpininkaujant imperatoriui su Maskva pagaliau buvo pradėtos derybos, privedusios prie lapkričio 3 d. sutarties, kuria buvo pažadėta sušauktame specialiame seime carą išrinkti Jono Kazimiero įpėdiniu, o iki to laiko buvo paskelbtos paliaubos bei abiejų pusių pasižadėta kariauti su švedais[1615].

[1612] Ten pat, Nr. 189, l. 836.

[1613] Ten pat, Nr. 197, 199, l. 850–851, 854.

[1614] Šio laikotarpio tų pavietų teismų knygos yra kažkur žuvusios.

[1615] *Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj Imperii*, t. I, Nr. 192, 193, p. 390, 395. Apie derybas žr. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, t. III, p. 8–30; L. Kubala,

Šitas derybas vedę Jono Kazimiero atstovai lapkričio 6 d. apie paliaubas pranešė ir žemaičiams, pastebėdami, kad per Maskvos užimtąsias sritis Lietuvos kariuomenei būsią galima laisvai pereiti, bet nieko iš jų neimti[1616]. Maskvos karas su švedais Ingrijoje, Estijoje ir Livonijoje buvo pradėtas jau liepos mėn. gale. Visas padauguvys porai mėnesių nuo švedų buvo apvalytas, o rugsėjo 2 d. pats caras su visa savo armija apgulė Rygą. Tiesa, spalio gale jis vėl pasitraukė į Polocką[1617], tačiau jo įgulos liko Kuoknesėje ir eilėje nuo Lietuvos tolimesnių vietovių, švedų rankos buvo surištos. Laikinai buvo pašalintas ir kurfiursto pajėgų įsiveržimo baubas, nes, vos prieš atvykdamas į Žemaičius, V. Gosevskis palei Virbalį lapkričio 8 d. buvo pasirašęs 3 mėn. paliaubų sutartį. Tiesa, kad kurfiurstas lapkričio 20 d. Labguvoje atnaujino sutartį su Karoliu X Gustavu, Žemaičiuose, be abejo, buvo žinoma. Tačiau nebuvo paslaptis ir tuo pačiu metu jo daromos pertraktacijos su Jonu Kazimieru[1618]. Ateidavo neblogų žinių ir apie Jono Kazimiero kovas su švedais Lenkijos Prūsuose. Atrodė, kad vargai eina į pabaigą, kad viską galima bus sutvarkyti diplomatija. V. Gosevskis, kuris jau seniai palaikė ryšius su caru, dabar taip pat derėjosi su jo atstovais dėl paramos ir svajojo apie didelį vaidmenį, kurį jam pasiseksią pasiekti išnaudojant caro pretenzijas pasidaryti Jono Kazimiero įpėdiniu, svajojo pasinaudodamas jo pinigine parama pasidaryti pirmuoju asmeniu valstybėje[1619]. Šiuo metu pirmasis jo uždavinys buvo išvyti švedus iš paskutinės jų valdomos tvirtovės, būtent iš Biržų.

Carui pradėjus veržtis į Livoniją, M. G. De la Gardie apie prarastųjų Lietuvos sričių atgavimą negalėjo nė galvoti. Rugsėjo mėn. pasitraukus bajorų konfederacijai, Maskvos kariuomenės dalis buvo beeinanti net Biržų užimti, tačiau dėl kažkurių priežasčių buvo atšaukta[1620]. Tuo tarpu juos apgulė V. Gosevskio kariuomenė. Pasak J. W. Rudawskio, po Raseinių seimelio čia buvusi pašaukta ir Žemaičių bajorija[1621], tačiau jo žinia neįtikėtina. Kaip minėta, gruodžio 18 d. V. Gosevskis šaukė bajoriją sausio 6 d.

Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657, p. 28 sqq.

[1616] *Ž. pil.* I62, Nr. 162, l. 800–801. Tas pats buvo paskelbtair kitiems pavietams bei vaivadijoms, L. Kubala, *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*, p. 62.

[1617] S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1698; F. F. Carlson, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, t. 1, p. 194–200; G. Forsten, Snošenija Švecii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka (1648–1700), d. 316, p. 332, 333.

[1618] L. Kubala, *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*, p. 238.

[1619] Ten pat, p. 61, 62; S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1704–1706.

[1620] L. Kubala, *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*, p. 306, išn. 97.

[1621] J. W. Rudawski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro… ab anno MDCXLVIII usque ad annum MDCLX…,* p. 284.

susirinkti neklaužadų karių naikinti. Jei bajorija jau būtų buvusi karo stovykloje, naujai jos šaukti nebūtų reikėję. Taigi J. W. Rudawskis, kuris apie Žemaičių konfederaciją nieko nežino, čia bus suplakęs į vieną vietą jos ir V. Gosevskio kariuomenės veikimą. Tam reikalui bajorija nė netiko. Bajorija galėjo kariuomenei pagelbėti atvirame kovos lauke, bet miestus bei pilis imant ji visada daugiau trukdydavo negu padėdavo. Tam reikėjo ne kavalerijos, bet pėstininkų. Pagaliau Biržai nebuvo jau tokia stipri pilis, neturėjo nė tokios skaitlingos įgulos, kad V. Gosevskio jėgų būtų neužtekę. Pasak J. W. Rudawskio, pilyje įgulos buvę 600 švedų. Tačiau greičiau reikia tikėti K. Daugėla Strižka, kuris B. Radvilai rašė, kad, piliai pasiduodant švedų buvę vos 190 karių, įskaitant ir karininkus. S. Pufendorfas, matyt, neįskaitydamas karininkų, pateikia net mažesnį skaičių, būtent 180. Apgulimo pradžioje įgula taip pat nebus buvusi didesnė. Žinoma, dalis karių žuvo, bet užtat apgulimo metu M. G. De la Gardie iš Rygos buvo pasiuntęs pagalbos, iš kurių 40 žmonių į Biržus vis dėlto įsispraudė[1622].

Kaip buvo minėta, 1655 m. rudenį Biržuose buvo įrengta įvairių sandėlių, į kuriuos buvo gabenamas maistas ir pašaro atsargos. Tačiau G. A. Lewenhauptui su visa kariuomene pasitraukiant didžioji atsargų dalis, matyt, buvo išgabenta į Livoniją. Bajorų konfederacijai nuo miesto pasitraukus, įgula kurį laiką buvo laisva, tačiau maisto pasirūpinti buvo neįmanoma, nes, matyt, visoje apylinkėje jo nebuvo. Taip pat nebuvo pasiruošta žiemai ir malkų. Dėl to V. Gosevskio kariuomenei porą mėnesių palaikius apgultą miestą įgula pritrūko maisto ir nebegalėdama pakelti šalčių sausio 24 d. kapituliavo. Jai buvo leista laisvai pasitraukti į Rygą, pasiėmus 8 patrankas ir 5 statines parako[1623].

Atsiėmus Biržus, Lietuvoje švedų okupacijos laikotarpis buvo baigtas. Iki pat spalio mėn., jei neskaityti pulkininko Tolliuso įsiveržimo bei nuniokojimo Rokiškio, Obelių ir Užpalių apylinkių[1624], buvusių Maskvos kariuomenės sferoje, lietuviams su švedais neteko susidurti. V. Gosevskis tuo tarpu sėdėjo Kėdainiuose ir užsiiminėjo diplomatija. Daugiausia jis rūpinosi santykiais su Maskva ir su kurfiurstu Fridrichu Vilhelmu. Pablogėjus tarptautinei Švedijos padėčiai (prieš ją stojus Danijai ir Austrijai), šis taip pat ėmė ieškoti kelių nuo Švedijos atsimesti. Tarp kitko, per savo giminaitį B. Radvilą jis vėl užmezgė ryšius su V. Gosevskiu, gavusiu Jono Kazimiero įgaliojimus. Šių ryšių vaisius

[1622] Ten pat; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 200, 210, 277; *Archeografičeskij sbornik,* t. VIII, p. 376–377.

[1623] Ten pat.

[1624] S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 345.

buvo rugsėjo 9 d. V. Gosevskio ir kurfiursto įgaliotinių Vėluvoje pasirašyta, o lapkričio 6 d. kurfiursto ir Jono Kazimiero Bydgoščiuje patvirtinta sutartis, kuria Fridrichas Vilhelmas jau galutinai perėjo Švedijos priešų pusėn. Už tai jam bei jo įpėdiniams Prūsuose buvo pripažintos suverenios teisės[1625]. Kadangi paliaubos su Maskva dar tebebuvo nenutrauktos (nors santykiai jau buvo kiek įsitempę), pasirašęs Vėluvos sutartį, V. Gosevskis galėjo laisviau veikti ir dar spalio mėn. su kariuomene įsiveržė į Livoniją, užėmė ten keletą vietovių. Čia, daugiausia Kurše, kartais lietuviams įsiveržiant į Livoniją, t. y. anapus Dauguvos, o švedams į Žemaičius, kovos tebevyko ir 1658, ir dar 1659 m., tačiau tai buvo jau reguliarus valstybių karas, kuriame 1655 m. iškelti sąjungos bei unijos su Švedija šūkiai nevaidino jokio vaidmens. Tarpvalstybiniuose santykiuose visa tai buvo užmiršta. Iš visų pusių spaudžiamas, metęs savo visus Respublikos padalinimų projektus, ypač gyvus 1656 m. pertraktacijose su Maskva ir kurfiurstu Fridrichu Vilhelmu, Karolis X Gustavas Kėdainių aktu jam jau duodamųjų savo titulų nebeprisiminė nei 1659 m. Torunės, nei 1660 m. Olyvos derybose, kur (Karoliui X Gustavui jau mirus) pagaliau buvo prieita prie amžinos taikos sutarties, pasirašytos gegužės 3 d.[1626] Žinoma, valstybės vidaus santykiuose tiek paties karo, tiek Kėdainių politinių aktų pėdsakai dar ilgai buvo justi. Taip dar ilgai liko neišspręstas buvusių švedų šalininkų, pirmiausia Radvilų konfiskuotųjų turtų grąžinimo klausimas (tai buvo garantuota Olyvos sutarties), tačiau tiek pats karas, tiek jo vaisiai jau yra už šio darbo rėmų, tad mums čia jų tyrinėti netenka. Politinė 1655–1656 m. įvykių prasmė, berods, jau bus paaiškėjusi.

[1625] L. Kubala, *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657*, p. 234–261. Čia tik nepanaudoti V. Gosevskio ir B. Radvilos vaidmenį šiose derybose gražiai parodą šio pastarojo laiškai, B. Kalickio išspausdinti priedais prie jo biografijos.

[1626] Žr. *Acta pacis Acta pacis Olivensis.* Sutarties tekstą duoda: S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, p. 720–734. Be to, žr. *VL,* t. IV, p. 344–357 (f. 735–761).

PABAIGA

1655 m. spalio 20 d. aktu Lietuva buvo atpalaiduojama nuo ryšių su Lenkija ir surišama maždaug tokiais pačiais ryšiais su Švedija. Kaip matėme, tai padarė palyginti nedidelės Lietuvos dalies bajorija, tačiau anuometiniuose bajoriškosios valstybės santykiuose tai buvo normalus dalykas, juo labiau kad aktą taip pat pasirašė ir po keletą bajorų iš kitų sričių. Tiesa, konfederacijų kūrimo keliu dabar nebuvo nueita, nes būtų tekę susidurti su Maskva, kurios Karolio X Gustavo atstovai labiausiai bijojo, tačiau ir jie vis dėlto nemanė pasitenkinti pasidavusiomis sritimis, bet svajojo apie visą Lietuvos valstybę arba bent apie didžiąją jos dalį. Tarp kitko, tai įrodo ir M. G. De la Gardžio karaliaus vardu duotieji pažadai įvairūs, tuo turėjo tikėti visi tie, kurie šitokius M. G. De la Gardžio pažadus priėmė.

Lietuva Karolio X Gustavo planuose nebuvo pirmoje vietoje, Kėdainių akto jam teikiamų patogumų jis nė nepagalvojo išnaudoti. Jam pirmiausia rūpėjo pradėtojo karo laimėjimas – grynai militarinis laimėjimas, bet ne kokios, nors toli siekiančios, politinės kombinacijos. Lietuva jo akyse buvo viena iš Jono Kazimiero žemių, kurią buvo bebaigiąs užgrobti caras. Jam rūpėjo neleisti per daug užimti Maskvai, kas dar galima paimti savo valdžion, o galutiniai vaisiai – kas iš to išeis – turėjo paaiškėti tada, kada kaip nugalėtojas jis galės padiktuoti taikos sąlygas. Dėl to tai ir M. G. De la Gardie su savo padėjėjais iš Kėdainių akto visų išvadų nepadarė ir jo teikiamais titulais nedaug tesinaudojo. Kaip matėme, net kalbėdamiesi su kitomis Lietuvos sritimis jie akto aikštėn nekėlė ir net kvietė derėtis dėl naujų pasidavimo sąlygų, kvietė priimti jų karaliaus maloniai teikiamąsias sąlygas, bet nešaukė būti paklusniais jam, kaip jau pripažintajam didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Jei Kėdainių aktas būtų buvęs jų rimtai vertinamas, juk tik šitaip jie būtų turėję elgtis. Tačiau jiems ne tai rūpėjo. Jiems rūpėjo paimti savo valdžion Maskvos dar neužimtąsias sritis, neiššaukiant su ja konflikto ir nepanaudojant militarinių pajėgų. Tai buvo numatyta dar 1654 m. pabaigoje. Gerokai pavėlavus, Maskva užgrobė didžiąją Lietuvos dalį, tad teko pasitenkinti nuotrupomis. Siekiant šito tikslo buvo pasinaudota lietuvių pasiūlytomis politinėmis kombinacijomis. Tačiau prie jų buvo prisidėta nenuoširdžiai. Pasiūlytasis planas buvo priimtas, tačiau tam, kad dėl jo nekiltų čia ginkluoto konflikto. Radvilų bei jų padėjėjų iškeltos plačios politinės idėjos švedų nebuvo priimtos. Jiems buvo svarbus tik pats tų sričių užėmimo faktas. Tuo būdu švedai čia liko paprastais, griežtais okupantais, krašto eksploatatoriais, o visa

tai natūraliai turėjo privesti prie visos visuomenės pasipriešinimo bei sukilimo. Dėl to tai taip greit visi tie šūkiai ir buvo užmiršti. Švedai apie juos niekad rimtai negalvojo, o lietuviai dėl jų tik gailėjosi, rūpinosi savo parašus atgauti.

Taigi tarptautiniu požiūriu Kėdainių aktai, galima sakyti, neturėjo jokios reikšmės. Bet užtai visi 1655 m. įvykiai yra labai įsidėmėtini Lietuvos vidaus bei jos ir karaliaus santykiams. Į šiuos rėmus visi tie įvykiai labai gerai dera. Kaip jau teko kitur pabrėžti, XVII a. Lietuva, nors ir būdama unijoje su Lenkija, vis dėlto gyveno atskirą gyvenimą, rūpinosi pirmiausia savo reikalais ir visada savo reikalus pati sprendė[1627]. Savo savarankumo bei savų interesų saugojimui Lietuva betgi neturėjo jokios centrinės institucijos. Šitokios sąlygos sukėlė kitą reiškinį, būtent pavienių asmenų bei šeimų vadovavimą visam Lietuvos viešajam gyvenimui. Kol Lietuvos visuomenėje dar buvo gyvas skirtingų savų politinių interesų pajautimas, kol kraštas dar norėjo turėti savo atskirą politiką, tol šitokie visam Lietuvos gyvenimui vadovaują asmenys buvo neišvengiami. Be to, taip pat buvo neišvengiamas jų nesutarimas su karaliaus bei Lenkijos vedamąja politika. Dėl to tai ir visoje XVII a. istorijoje mes susiduriame su nuolatine vadovaujančių Lietuvos asmenų opozicija karaliams, kuriems niekad nepasisekė pasidaryti tikrais ir Lietuvos siekimų reiškėjais, o tuo pačiu ir jos šeimininkais. Karalių Vazų laikais vyraujanti Lietuvos šeima buvo kalvinai Biržų Radvilos, prieš kuriuos karaliai stengėsi iškelti kitas, katalikiškas šeimas. Prieš juos į pirmąsias valstybės vietas buvo iškeltas Jonas Karolis Chodkevičius, paskui Leonas Sapiega, tačiau Radvilų lyginamasis svoris krašto gyvenime nesumažėjo, ir nors ir labai nemėgiami, jie vis tiek pasiekdavo pirmųjų vietų. Su Jonu Kazimieru dėl savo šeimos reikšmės Lietuvos gyvenime kovojo J. Radvila. Jam pasisekė. 1653 m. jis pasiekė Vilniaus vaivados, o sekančiais metais – didžiojo etmono vietą, kurios jam turėjo laiduoti visas pirmenybes krašte. Karaliui vis dėlto ieškant priemonių jam suvaržyti, norint iškelti sau visiškai patikimą V. Gosevskį[1628], J. Radvila ir nemanė nusileisti. O visas įtempimas įvyko kaip tik Maskvos ir švedų karo pradžioje[1629]. Tuo būdu užmezgant ryšius su švedais, lėmė du momentai: reikalas gelbėtis nuo Maskvos ir atsakomingojo Lietuvos vado, jos faktiškojo karalaičio J. Radvilos noras išsivaduoti nuo nepakeliamai jam nepalankaus valdovo. Šis pastarasis momentas, žinoma, buvo svarus J. Radvilai, bet ne visai bajorijai. Dėl to tai ji taip lengvai ir atsimetė,

[1627] Žr. autoriaus knygą: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos, jų valstybinių santykių bruožai*.

[1628] V. Gosevskis negalėjo būti nepatikimas karaliui, nes be jo paramos negalėjo Lietuvoje nieko tikėtis.

[1629] PIg. L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 239 sqq, VIII skyr.

pavojui sumažėjus bei švedais apsivylus. Pareiškusi, kad „frangenti fidem frangentur fides“[a], ji drąsiai grįžo prie Jono Kazimiero bei Lenkijos.

Kaip matėme iš įvykių atpasakojimo, pasidavimo švedams mintis buvo iškelta jų pačių, sumojusių, kad gelbėtis nuo Maskvos iš tikro bus norima. Ne tik J. Radvila, bet ir daugelis Lietuvos senatorių Maskvos pavojaus akivaizdoje galvojo apie sąjungą su Švedija ir spyrė Joną Kazimierą kuo greičiau daryti su ja amžinos taikos sutartį. Pamatęs, kad tos viltys yra žuvusios, J. Radvila nesustojo pusiaukely. Tačiau literatūroje paskleistoji nuomonė, būk jis buvęs iš anksto susitaręs su švedais, būk visos sutartys buvę jo ir Karolio X Gustavo atstovų sąmokslo vaisius, neturi jokio pagrindo. Iš tikro Radvilos tik atsiliepė į iškeltą pasidavimo švedų karaliaus globai mintį ir pasistengė šitą pasidavimą apvilkti būsimos personalinės unijos forma. Iš pradžių jie net nenorėjo pasidavimo klausimo galutinai spręsti. Norėjo tik gauti paramos prieš Maskvą, o ateities santykių sutvarkymą norėjo atidėti, iki kol paaiškės galutiniai Karolio X Gustavo žygių vaisiai Lenkijoje. To buvo siekiama G. Liubenieckiui duotąja instrukcija, taip buvo atsakyta į M. G. De la Gardžio pasidavimo sąlygas rugpjūčio 17 d. aktu. Švedams tuo nepasitenkinus ir pradėjus naujas derybas Kėdainiuose, J. Radvila turėjo nusileisti, nes išeities nebebuvo.

J. Radvilai siekiant suimti į savo rankas visą valdžią Lietuvoje, kai kurios jam nepalankios bajorų grupės, B. Skyttės liudijimu, jam kliudė. Šitos opozicijos vaisius buvo tas, kad sutartis Lietuvos valdymo klausimo neišsprendė; nei vienam to paties krašto žmogui, nei vienai institucijai išimtinės padėties negarantavo. Tuo būdu vyriausioji valdžia faktiškai atsidūrė aukštųjų Švedų karaliaus atstovų rankose. Grįždamas iš Prūsų, M. G. De la Gardie atsivežė jau ir Žemaičių bei gretimųjų pavietų vietininko titulą[1630]. J. Radvilai pasisekė tik pasilaikyti likusią ištikimą kariuomenę bei apginti etmono urėdą, kuriam betgi nebuvo palikta jokios apibrėžtos kompetencijos. M. G. De la Gardie su B. Skytte nepriėmė nė jo asmeniškųjų sąlygų. Kėdainiuose aktas buvo pasirašytas, tačiau dėl kai kurių dalykų bajorija, matyt, buvo nepatenkinta ir laidavo sau teisę juos iš naujo iškelti, pavesti spręsti pačiam Karoliui X Gustavui. Tai buvo garantuota paskutiniame akto §. J. Radvila, be abejo, taip pat dar tarė savo vaidmenį nesant baigtą, dar šio to ir sau tikėjosi. Juo labiau, kad pačiam Karoliui X Gustavui buvo palikta spręsti jo

[1630] Oficialiuose raštuose 1656 m. pradžioje jis jau rašosi: „S. R. M. Regnorumque Sveciae senator ac Thesaurarius, Generalis Gubernator Livoniae, Ducatus Samogitiae cum adjacentibus districtibus civitatisque Rigensis Locum-tenens, Generalis exercituum statusque belici per Livoniam, Esthoniam, Ingriam atque Lithuaniam nec non Westrogothiae et Daliae legifer, Magnus Gabriel M. G. De la Gardie, Comes…“[b]

bei jo pusbrolio B. Radvilos asmeniškuosius pageidavimus. Tačiau visa tai betgi sutrukdė jo staigi mirtis ir pasikeitusi įvykių eiga.

Kad ir ne pagal jo valią viskas buvo daroma, tačiau Kėdainių derybose J. Radvila buvo svarbiausias asmuo. Darydamas nuolaidas švedams, jis, be abejo, vis dėlto stropiai saugojo savąjį vado bei krašto galvos prestižą. Nes vis tiek, kokias dienas Lietuva pergyventų, J. Radvila turi likti jos vadas. Ir derybos galutinai buvo baigtos tada, kada jis nusileido. Kiti veiksniai čia tokio vaidmens neturėjo, bent jo mes negalime susekti. Kad aktas būtų buvęs bajorijai jėga primestas, kaip matėme, negali būti kalbos. Iš dviejų alternatyvų – karas ar siūlomoji globa – bajorija bemeilijo priimti pastarąją. Jei neminėsim V. Gosevskio bei jo bičiulių akcijos (visi jie ne šių sričių žmonės) ir kai kurių kariuomenės dalių atpuolimo, pasipriešinimo daromajai sutarčiai negirdime. Pasipriešinimą bei sukilimą sukėlė tik švedų pavartotieji valdymo metodai. Be to, senųjų autorių bei oficialiųjų karaliaus pareiškimų gražiai įvertinamoji V. Gosevskio akcija jokiu būdu negali būti statoma priešpriešiais J. Radvilos „išdavikiškajai“ veiklai. Jo poelgius taip pat vairavo pirmiausia asmeniška ambicija bei noras surasti dirvą, kurioje galėtų suvaidinti didelį vaidmenį. Buvęs Jono Kazimiero įrankis prieš J. Radvilą, Lietuvai susidėjus su Karoliu X Gustavu, V. Gosevskis nieko gero sau negalėjo tikėtis. Natūraliai jo akys nukrypo į Maskvos carą. Atrodė, kad bus galima daug ko pasiekti, pasidarius jo agentu bei išnaudojant jo pretenzijas. Griebęsis šitos minties dar tebebūdamas kartu su J. Radvila Kėdainiuose, V. Gosevskis laikėsi jos ir grįžęs iš švedų nelaisvės. Jis dedasi tarpininku tarp Jono Kazimiero ir caro, prašo jo paramos bei pinigų kariuomenei samdyti, su kuria esą galėtų pasakyti svaresnį žodį būsimajame seime; užsimena taip pat apie galimybę Lietuvą atplėšti nuo Lenkijos ir sujungti su Maskva, ir t. t.[1631]

Unija su Švedija Lietuvai būtų reiškusi visos jos orientacijos pakreipimą į natūraliausią pusę, į Baltijos jūrą. Be abejo, tai būtų galėjęs būti didesnis įvykis Lietuvos istorijoje. Tačiau kad tai būtų buvusi kieno nors galvoje subrendusi politinė idėja, negalima tvirtinti. Greičiau reikia pasakyti, kad tai buvo to meto apystovų padiktuota patogiausia išeitis. Visi šite įvykiai yra nepaprastai būdingi tik to meto Lietuvos politinei vidaus būklei bei jos santykiams su Lenkija. Tai pats ryškiausias bandymas pasirūpinti savo reikalais bei savimi, net pažeidžiant ryšius su Lenkija.

[1631] *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*, p. 158–159; S. M. Solovjev, *Istorija Rossii s drevniejšich vremion*, t. II, p. 1706. Dėl to T. Korzonas: T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674*, t. 1, p. 134, dėl V. Gosevskio yra pastebėjęs: „cnota“ taka sama jak u J. Radziwiłła“a. Iš tikro savanaudiškumo jo žygiuose dar daugiau. Ir tai suprantama. Juk J. Radvila jau viską turėjo, reikėjo tik tai apginti, o jam dar reikėjo viską užkariauti.

Turinys

Įvadas 367

Šaltiniai ir literatūra 371

I. Švedų karo išvakarės 377
1. Karo su Maskva pradžia 377
2. Švedų karo pradžia ir jų pasisekimai Lenkijoje 398

II. Lietuvos pasidavimas Švedams 405
1. Radvilų sutartis 405
2. Rugpjūčio 17 d. aktas 421
3. Spalio 20 d. sutartis 452
4. Magnuso Gabrieliaus De la Gardžio žygis į Lenkiją[a] 488

III. Švedų valdžios Lietuvoje galas 511
1. Švedų valdymas Lietuvoje 511
2. Sukilimas bei jo organizacija[b] 524
3. Krašto būklė švedų valdžios nusikračius[c] 540

Pabaiga 553

Komentarai

Parengė Robertas Jurgaitis ir Aivas Ragauskas

LIETUVA IR LENKIJA PO 1569 M. LIUBLINO UNIJOS: JŲ VALSTYBINIŲ SANTYKIŲ BRUOŽAI

p. 49.

[a] Ivanas Ivanovičius Lappo (1869–1944) – rusų kilmės istorikas, kurio protėviai buvo kilę iš LDK bajorijos, pozityvistinės istoriografijos atstovas. 1892 m. baigė Sankt Peterburgo universitetą, vėliau, 1902–1905 m., jame dirbo privatdocentu. 1905–1919 m. dėstė Tartu universitete, 1921–1933 m. Rusų emigrantų instituto Prahoje (Čekoslovakija) profesorius, 1933–1941 m. dėstė Vytauto Didžiojo universitete (Kaunas) ir Vilniaus universitete. Vienas pirmųjų istoriografijoje pagrindė LDK valstybinio savarankiškumo po 1569 m. Liublino unijos koncepciją, parengė ir išleido 1588 m. Lietuvos Statutą. Už reikšmingus LDK istorijos tyrimus 1938 m. apdovanotas Gedimino 3 laipsnio ordinu, 1939 m. jam suteikta Lietuvos Respublikos pilietybė. Plačiau žr. A. Ragauskas, Istorikas Ivanas Lappo (1869–1944) ir Lietuva, *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 m*., Vilnius, 1994, p. 81–91; P. Lasinskas, Ivanas Lappo – Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, *Lituanistica*, 1998, Nr. 3, p. 3–20.

[b] Vasilis Danilovičius Družčycas (1886–1937) – baltarusių istorikas, tyrinėjo LDK valstybingumo, Magdeburgo teisės LDK miestuose raidą XVI–XVIII a., knygų spausdinimo istoriją. 1901 m. baigė Žyrovičų dvasinę mokyklą, 1901–1907 m. studijavo Lietuvos dvasinėje seminarijoje. 1911 m. baigė Tartų universiteto Istorijos ir filologijos fakultetą. 1911–1912 m. istoriją dėstė Babruiske, Rečycoje, Vilniuje, Šiauliuose. 1922 m. pradėjo dėstyti Baltarusijos valstybiniame universitete, nuo 1927 m. – profesorius, nuo 1924 m. Baltarusių kultūros instituto narys. Nuo 1933 m. Baltarusijos mokslų akademijos istorijos instituto bendradarbis, A. I.

Gerceno literatūros instituto (Maskva) SSRS tautų istorijos katedros profesorius. 1937 m. areštuotas ir SSRS aukščiausiojo teismo karinės kolegijos nuteistas, sušaudytas Minske. Jau po mirties, 1958 m., SSRS aukščiausiojo teismo karinės kolegijos reabilituotas.

[c] Stefanas Ehrenkreutzas (1880–1945) – lenkų teisės istorikas, tyrinėjo Abiejų Tautų Respublikos teisės istoriją, romėnų teisės įtaką Lietuvos Statutams, 1925, 1930, 1935 m. dalyvavo Lenkijos istorikų suvažiavimuose. Nuo 1920 m. dėstė Vilniaus Stepono Batoro universitete, nuo 1921 m. šio universiteto profesorius, 1922–1924 m. prorektorius, 1924–1925 m. Teisės fakulteto prodekanas, 1929–1930 m. šio fakulteto dekanas, 1939 m. tapo universiteto rektoriumi. Nuo 1930 m. vadovavo Vilniuje įkurtam Rytų Europos tyrimų institutui ir jo teisės sekcijai. Plačiau žr. R. Mienicki, Ehrenkreutz Stefan (1880–1945), *Polski słownik biograficzny*, Kraków, 1948, t. VI, p. 207–208.

p. 50.

[a] Januszas Wolińskis (1894–1970) – žymus lenkų istorikas; tyrinėjo Abiejų Tautų Respublikos XVII a. istoriją, didžiausią dėmesį skyrė Jono III Sobieskio valdymo laikotarpiui. 1931–1939 m. buvo Lenkijos vyriausybės Religinių reikalų ir viešojo švietimo ministerijos vieno iš departamentų vadovas. 1936–1939 m. privačios Politikos mokslų mokyklos dėstytojas prie Vilniuje įsikūrusio Rytų Europos tyrimų instituto. 1938 m. apgynė habilitacijos darbą ir pradėjo dėstyti Varšuvos universitete. Nuo 1945 m. Varšuvos universiteto profesorius, 1945–1952 m. redagavo Lenkijos istorijos mokslo periodinį leidinį „Przegląd historyczny“.

[b] A. Šapoka užsimena apie šiuos 1935 m. Vilniuje vykusiame Lenkijos istorikų suvažiavime skaitytus pranešimus: S. Zajączkowski, Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r., *Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, przygotował do druku członek zarządu główn. P. T. H. Feliks Pohorecki, Lwów, 1935, t. 1: Referaty, p. 3–21; O. Halecki, Przegląd badań nad dziejami Litwy 1385–1569, *ten pat*, p. 22–25; R. Mienicki, Przegląd badań nad dziejami Litwy 1569–1696, *ten pat*, p. 26–36; W. Konopczyński, Przegląd badań nad dziejami Litwy w XVIII w. (1696–1795), *ten pat*, p. 37–44.

p. 51.

[a] Pastaba pažymėta pieštuku „Kieno? Neaiški mintis“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*, žr. *LMAVB*, f. 105, b. 401, l. 1c v. Čia ir kitose vietose pastabos nurodomos iš 1937 m. A. Šapokos parengto pirminio disertacijos varianto (toliau – pirminis disertacijos tekstas).

p. 52.

[a] Ši pastraipa pirminiame disertacijos tekste prasideda: „Pasiėmus nagrinėti vieną valstybinės organizacijos klausimą...“; žr. A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje respublikoje..., l. 1f.

[b] Pastaba užrašyta pieštuku: „Lietuvos Metrikoje apie tai nėra“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 1e v.

p. 55.

[a] Pirminiame disertacijos tekste šaltinių ir literatūros sąrašas nebuvo parengtas; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 1g.

[b] 1938 m. publikuotoje disertacijoje autorius šį archyvą vadina *Centraliniu Vilniaus archyvu*, tačiau kituose darbuose – *Valstybiniu Vilniaus archyvu*; plg. A. Šapoka, *Raštai*, t. 2..., p. 49, 465. Pažodžiui verčiant reikėtų šį archyvą vadinti *Vilniaus senųjų aktų archyvu* (*Archiwum Akt Dawnych w Wilnie*). Tai šiandienis Lietuvos valstybės istorijos archyvas Vilniuje. Originale autorius pateikia santrumpą „C. Viln. Arch.“ (plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938, p. XIII). Šioje publikacijoje, siekiant išvengti painiavos ir patogumo sumetimais, vartojama tuometinio archyvo originalaus lenkų kalba pavadinimo santrumpa (AADW).

[c] Kituose darbuose A. Šapoka šį archyvą vadino *Kauno Metropolijos Kurijos Archyvu*; plg. A. Šapoka, *Raštai*, t. 2: *Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. 3 d. konstitucijos* (toliau – A. Šapoka, *Raštai*, t. 2...), parengė R. Jurgaitis ir R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, p. 49, 465.

[d] Originale autorius pateikia santrumpą „V. D. U. B. R. Skyr.“ (plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938, p. XIII), tačiau šioje publikacijoje patogumo sumetimais ji trumpinama.

[e] Originale buvo „2. Spausdintieji šaltiniai ir literatūra“. Šioje publikacijoje, siekiant laikytis bendrų A. Šapokos istoriografinio paveldo publikavimo principų (plg. A. Šapoka, *Raštai*, t. 2..., p. 49–56) ir aiškiau atskirti šaltinius nuo literatūros, šie segmentai atskiriami. Laužtiniuose skliaustuose sąrašas papildomas autoriaus naudotais, bet į bibliografiją neįtrauktais šaltiniais ir literatūra. Tolesniuose komentaruose publikuotas A. Šapokos disertacijos variantas (A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938) vadinamas originalu.

[f] Originale A. Šapoka pateikia santrumpą „A. V. K.“ (plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938, p. XIII), tačiau šioje publikacijoje patogumo sumetimais ir atsižvelgiant į šiuolaikinėje istoriografijoje dažniausiai vartojamą šio leidinio trumpinimą ji praplėsta. Be to, šioje publikacijoje santrumpa pateikiama ne prieš leidinio pavadinimą kaip buvo išleistame originale, bet po jo.

[g] Originale autorius pateikia šią santrumpą prieš leidinio pavadinimą.

[h] Autorius pateikia santrumpą „Arch. Sbor.“, tačiau šioje publikacijoje patogumo sumetimais ji trumpinama ir pateikiama po leidinio pavadinimo.

[i] Autorius pateikia santrumpą „Arch. d. R.“, tačiau kaip ir kitais atvejais šioje publikacijoje ji trumpinama.

[j] Autorius pateikia santrumpą „Arch. d. S.“, tačiau kaip ir kitais atvejais šioje publikacijoje ji trumpinama.

p. 56.

[a] Ši pozicija originale buvo nurodoma sutrumpintai „*Diarjusz walnej rady warszawskiej z r. 1710*, žr. R. Mienicki“ (plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. XIII), tačiau kitur duodamas jau kur kas išsamesnis pavadinimas (ten pat, p. XIV). Šiuo atveju publikacijos pavadinimas sudarytas iš kelių autoriaus sąraše pateikiamų variantų nurodant vienoje vietoje visą pavadinimą. Siekiant išvengti dubliavimo, analogiškai elgtasi ir kitais atvejais.

p. 57.

[a] Originale šios santrumpos nebuvo, ji vartojama patogumo sumetimais. Be to, pagal šioje publikacijoje pakitusius bendruosius pateikimo principus, kaip ir kitais atvejais, koreguotas šios pozicijos bibliografinis aprašas; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. XV.

p. 59.

[a] Kaip jau minėta, toks poskyris originale autoriaus nebuvo išskirtas, tai daroma patogumo sumetimais tik šioje publikacijoje. Laužtiniuose skliaustuose sąrašas papildomas autoriaus naudotomis, tačiau neįtrauktomis istoriografinėmis pozicijomis.

p. 65.

[a] Pirminiame disertacijos tekste A. Šapoka kalba apie „federatyvinės valstybės koncepciją“. Pastaba pieštuku „federat?“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 1gv.

[b] Naujausią 1569 m. Liublino seimo nutarimų publikaciją žr. *Volumina Constitutionum*, t. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585), do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak, Warszawa, 2005, s. 213–268.

p. 66.

[a] Pirminiame disertacijos tekste išskiriamas atskiras punktas „8/“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 1v.

[b] Pirminiame disertacijos tekste pastaba paraštėje „Nepakankamai argumentuota. Išvada dar negalima“; žr. *ten pat*, l. 1v.

p. 68.

[a] 1937 m. parengtame pirminiame disertacijos variante ši pastraipa nuo pradžios iki pabaigos skambėjo kiek kitaip:

„Pirmaisiais po unijos metais, ir net pora pirmųjų dešimtmečių, Lietuva, dar nenusitaikiusi su primestuoju unijos aktu, gyveno ir tvarkėsi visiškai savarankiškai, unijos akto tarytum nė nepastebėdama, ryšį su Lenkija palaikė ne dėl unijos akto, o vien politinių apystovų, gyvybinių savo valstybės interesų verčiama. Atskira valstybinė Lietuvos organizacija visada buvo uoliai saugoma. Tiesa, sujungtosios valstybės laikui bėgant suvienodėjo, jų valstybinių organizacijų skirtumai palengva beveik visiškai užsiniveliavo /liko tik neesminiai skirtingi bruožai/, tačiau visada liko dvi atskirai, nors ir panašiai, organizuotos valstybės, turinčios tik bendrą valdovą ir bendrą įstatimdavystės organą. Aišku, kad vienas valdovas ir bendrieji seimai siaurino kiekvienos iš sujungtųjų valstybių suverinitetą. Kadangi karalius ir seimai pirmon galvon buvo Lenkų karalijos institucijos, tad faktiškai Lietuvoje, kuri, be to, dar prisiėmė lenkišką valstybinio gyvenimo formą, Lenkijos įtaka buvo žymiai didesnė, negu Lietuvos įtaka Lenkijai, bet vis dėl to ta Lenkijos įtaka niekad nebuvo tokia didelė, kad Lietuvos savaimingumą būtų sugniuždinusi. Lietuva net niekad nebuvo galutinai įtraukta į Lenkijos valstybinių interesų orbitą. Ji visada turėjo savus interesus, kuriais tesirūpino, ir už paramą Lenkijai visada reikalavo tam tikros kompensacijos, nes jos ištekliai tik jos valstybiniams reikalams tebuvo skiriami.

Deja, istorinėje literatūroje iki šiol į Lietuvos reikšmę jungtinėje Respublikoje buvo kreipiama labai mažai dėmesio, nors, ir dėl savo skirtingo socialinio bei kultūrinio charakterio ir dėl atskiros valstybinės organizacijos, ji neabejotinai turėjo įtakos visai Respublikai, ypač kaip tarptautiniam vienetui, t. y. užsienio politikoj. Atskira jos laikysena ne kartą nulėmė ir Lenkijos užsienio politiką, o jos vidaus santykiai turėjo reikšmės ir Lenkijos socialiniai raidai. Lenkų istorinėje literatūroje vidaus politikos ir visuomenės gyvenimo reiškiniai jungtinėje Respublikoje visada traktuojama neskiriant Lietuvos nuo Lenkijos, bet visi tie reiškiniai Lietuvoje visada turėjo skirtingo charakterio ir skirtingai pasireiškė“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 3–4.

[b] Pirminiame disertacijos tekste pateikiama pieštuku pažymėta pastaba: „Uždavinio apibud.“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 4.

p. 69.

[a] Pirminiame disertacijos tekste šioje vietoje pažymėta pastaba pieštuku „Jogailaičių“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 4v.

p. 70.

[a] *expressis verbis* (lot.) – aiškiais žodžiais.

p. 71.

[a] Pirminiame disertacijos tekste šioje vietoje pateikiama pastaba *užrašyta pieštuku*: „Silpnai išvystyta ir pamatuota mintis. Statutas negalėjo pakeisti akto. Kuriuos?“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 5v.

[b] Kadukas (lot. *caducus* – išmarinis, bešeimininkis) – nuosavybė, likusi be teisėto savininko ir tekusi valdovui. Pagal kaduko teisę bajorų dvarai, miestiečių namai, sklypai ir kitas turtas, išmirus visiems teisėtiems paveldėtojams, atitekdavo valdovui, kuris šiuo turtu elgdavosi savo nuožiūra, paprastai dovanodavo jam ir valstybei nusipelniusiems asmenims.

[c] Pirminiame disertacijos tekste šio intarpo apie Steponą Batorą nėra plg.; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 7.

p. 72.

[a] *jura majestatis et alia quaevis Regibus Poloniae et M. D. Lit ex antiquo competentia* (lot.) – valdovo teisės ir visos kitos nuo seno Lenkijos karaliams ir Lietuvos didiesiems kunigaikščiams priklausančios galios.

p. 73.

[a] Pirminiame disertacijos tekste pateikiama pieštuku užrašyta pastaba „Jogail[aičiai]“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 7.

[b] Pirminiame disertacijos tekste pateikiama pastaba „Kieno reikal[ai]?“; žr. *ten pat*, l. 7.

[c] *pacta conventa* (lot.) – sudarytos sutartys. Joje buvo aptariami ir nustatomi konkretūs naujai išrinkto valdovo įsipareigojimai, numatoma savotiška valdymo „programa“.

[d] *Volumina legum* (lot.) – įstatymų tomai, knygos. Tai dešimt tomų Abiejų Tautų Respublikos seimo priimtų konstitucijų (pagal šiandienę sampratą įstatymų) rinkinys. Pirmąkart 1732–1782 m. pijorų iniciatyva Varšuvoje buvo išleisti aštuoni šio rinkinio tomai, chronologiškai apimantys 1347–1780 m. laikotarpį. 1859–1860 m. Sankt Peterburge J. Ohryzkos spaustuvėje pakartotinai išleisti visi aštuoni tomai. 1889 m. Krokuvoje Lenkijos mokslų akademijos iniciatyva išleistas devintasis tomas, kuriame publikuotos 1780–1792 m. Abiejų Tautų Respublikos seimo konstitucijos. Galiausiai 1952 m. Poznanėje išleistas dešimtasis tomas, kuriame publikuojamos 1793 m. Gardino seimo konstitucijos. Nuo 1996 m. Varšuvoje pradėtas naujas šiuolaikinius archeografinius reikalavimus atitinkantis ir naujausią tyrimų situaciją atspindintis šio rinkinio leidimas.

[e] Pirminiame disertacijos tekste pateikiama pastaba „Kuo remiamasi?“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 7.

p. 74.

[a] *in visceribus Regni vel M. D. Lithuaniae* (lot.) – Karalystės arba Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gelmėse.

p. 76.

[a] Pirminiame disertacijos tekste pavadinimas kitoks „B. Bendras įstatymdavystės organas“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 10.

[b] Pirminiame disertacijos variante pavadinimas kitoks (paskutiniai du žodžiai greičiausiai paties autoriaus išbraukti parkeriu): „1. Atskirieji Lietuvos seimai – konvokacijos arba suvažiavimas pounijiniais laikais“; žr. *ten pat*, l. 10

p. 77.

[a] Čia autorius turi omeny LDK seimų darbą iki 1569 m. LDK parlamentarizmo pradžios problematikai pastaruoju metu pasirodė naujų darbų žr. L. Korczak, *Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku*, Kraków, 1998; R. Petrauskas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimo ištakos: didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a., *Parlamento studijos*, 2005, t. 3, p. 9–32.

[b] Šioje vietoje pirminiame disertacijos tekste į atskirą pastraipą neišskirta; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 11.

[c] *Oświeconyje a jaśne welmożnyje, miłostowyje panowe Rada welikoho kniażestwa litowskoho* (lenk., rusėn.) – šviesiausieji, dauggaliai maloningieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ponai tarėjai.

[d] *my rady v[elikoho] kn[iažestva] Lit[itovskoho], kotoryje esmo na sei čas do Vilny zjechalisia* (rusėn.) – mes, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarėjai, šiuo metu Vilniuje susirinkę.

[e] z *storony panov rad* (lenk.) – iš ponų tarėjų.

[f] z *storony kniažat, paniat, vradnikov dvornych, zemskich i vsich stanov rycerstva* (rusėn.) – iš kunigaikščių, ponų, dvaro, žemės pareigūnų ir visų riterijos luomų.

[g] *My rady duchovnyje i svietskije, kniažata, paniata i vradniki ziemskije i dvornyje i poslovie ziemskije* (rusėn.) – mes, dvasininkai ir pasaulietiniai tarėjai, kunigaikščiai, ponai ir žemės bei dvaro pareigūnai ir žemės pasiuntiniai.

p. 78.

[a] Pirminiame disertacijos tekste perskyros nėra; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 12.

[b] Pirminiame disertacijos tekste nėra 1583 m.; žr. *ten pat*, l. 12.

[c] 1577 m. LDK konvokacija arba vyriausiasis suvažiavimas Stepono Batoro sušauktas kovo 3 d. (LDK pavietų seimeliai sušaukti 1577 m. sausio 20 d.), tačiau neįvyko dėl LDK senatorių rezervuoto požiūrio į radikalią teismų reformą. Plačiau žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa, 2002, s. 299–300.

[d] *na den pewnyj* (lenk.) – nustatytą dieną.

[e] *na pewny czas, na dzień Ś. Michała* (lenk.) – nustatytu laiku, Šv. Mykolo dieną, t. y. rugsėjo 29 d.

p. 79.

[a] 1578 m. LDK konvokacija numatyta rugsėjo 29 d. (LDK seimeliai turėjo vykti 1578 m. gegužės 23 d.) Naugarduke neįvyko. Stepono Batoro bandymas 1578 m. liepos 18–19 d. universalais LDK konvokaciją sušaukti Vilniuje dėl susiklosčiusios situacijos Livonijoje ir prasidėjusių karinių veiksmų nebuvo sėkmingas. Plačiau žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 317–318; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, opracował Henryk Lulewicz, Warszawa, 2009, s. 60–61.

[b] 1580 m. LDK konvokacija vyko Vilniuje balandžio 17–29 d. Plačiau žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 329–331; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 61–67.

[c] A. Šapokai buvo nežinoma, kad LDK konvokacija (senatorių suvažiavimas) buvo planuojama 1581 m. rugsėjo 8 d., tačiau nesusirinkus seimeliams ji neįvyko. 1582 m. sausio 19–21 d. Valkaviske vykęs suvažiavimas istoriografijoje pastaruoju metu dažniau vadinamas LDK generaliniu seimeliu; žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 343–345; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 67–71.

[d] 1583 m. LDK konvokacija planuota spalio 20 d. Vilniuje neįvyko, nes buvo atidėta iki 1584 m. pradžios. 1584 m. sausio 23 d.–kovo 24 (?) d. vykusioje LDK konvokacijoje buvo svarstomos Antrojo Lietuvos Statuto pataisos. Plačiau žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 348–350; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 73–78. Šios pastraipos pirminiame disertacijos tekste nėra; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 13.

[e] Originale „Vilniaus suvažiavime"; žr. *ten pat*, l. 13.

p. 80.

[a] 1587 m. LDK konvokacija vyko sausio 29–31 d. Vilniuje. Publikuoti šios LDK konvokacijos nutarimai žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. I..., s. 202–234.

[b] A. Šapoka mini LDK konvokaciją, vykusią 1587 m. spalio 2–11 d. Vilniuje; žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 395–397; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I..., s. 272–276.

[c] A. Šapoka mini LDK konvokaciją, vykusią 1587 m. lapkričio 8–20 d. Vilniuje; žr. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 400–405; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. I..., s. 277–302.

p. 81.

[a] Apie 1590 m. įvykusią LDK konvokaciją nežinoma, A. Šapokos spėjimai abejotini. 1591 m. LDK konvokacija įvyko gegužės 13–20 d. Vilniuje. A. Šapoka, remdamasis prieduose publikuojamu dokumentu, klaidingai nurodė pradžios datą 1591 m. gegužės 3 d.; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 330. Čia ir publikacijos antrajame priede diena patikslinta. Plačiau apie šią LDK konvokaciją *žr. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 89–101; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa, 2002, s. 252–253.

p. 82.

[a] Pirminiame disertacijos tekste ši pastraipa trumpesnė „Zigmanto Vazos karaliavimo metu atskiri Lietuvos suvažiavimai – resp. seimai – vis dėl to neišnyko ir buvo taip pat dažnai praktikuojami, kaip St. Batoro laikais. Tik deja, apie kai kuriuos jų mes taip pat labai mažai teturime žinių. Dėl kai kurių mes tik galime konstatuoti jų buvimo faktą. Toks pirmiausia yra 1591 m. Vilniaus suvažiavimas, apie kurį paminėjimą teko užtikti tik 1792 m. gegužės 7 d. Žemaičių mokesčių rinkėjo bei pilies teisėjo M. S. Kęstarto kvite, duotame Morkaus Vnučkos našlei. Esą, ji sumokėjusi 1791 m. Varšuvos seimo uždėtus ir tų pačių metų Vilniaus suvažiavimo patvirtintus mokesčius. Nieko aiškesnio neduoda ir Zigmanto Vazos raštas vyskupui M. Giedraičiui [*pavardė ištaisyta ranka* – R. J., A. R.], kviečiąs jį atvykti į tą suvažiavimą“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 15.

p. 83.

[a] Šios pastraipos pirminiame disertacijos tekste nėra; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 15.

[b] Ši pastraipa pirminiame disertacijos tekste neišskirta, pateikiama kaip vientisas tekstas; žr. *ten pat*, plg. l. 16.

p. 84.

[a] Pirminiame disertacijos tekste šios pastraipos nėra (1938 m. publikacijoje praplėsta), yra tik paskutinis sakinys; plg. *ten pat*, l. 16.

p. 86.

[a] Pirminiame disertacijos tekste 1602–1607 m. situacija aprašoma kiek kitaip: „Sekantis atskiras Lietuvos suvažiavimas, apie kurį teko užtikti šiokių tokių žinių, įvyko 1602 m. kovo mėn. Vilniuje. Sušauktas jis beabejo buvo ryšy su Livonijoje vykstančiu karu su Švedais. Reikėjo apmokėti kariuomenę. Jį šaukti, galimas dalykas, buvo nutarta dar 1601 m. gale, kai karalius buvo Vilniuje kur priėmė Maskvos

atstovus. Bet nei apie sušaukimą, nei apie jo darbus žinių neteko rasti. Vienintelis šaltinis, tiesiogiai liudijąs apie šį suvažiavimą, kurį pasisekė užtikti, yra dvi žinios apie mokesčių suvažiavimo nustatytų mokesčių išrinkimą. 1602 m. gegužės 14 d. Žemaičių rinkėjas Vainiotas /Woyniath/ liudija, kad Kochanavienė yra sumokėjusi visus mokesčius pagal 1601 m. Varšuvos seimo priimtą mokesčių universalą ir 1602 m. kovo 14 d. Vilniaus suvažiavimo nutarimą. 1602 m. birželio 10 d. Minsko žemės teismo raštininkas St. Gladskis Raseinių žemės teisme pareiškė už du Rietavo valsčiuje esančius sodžius šitų mokesčių negalįs sumokėti, nes dėl ten siaučiančios epidemijos negalima esą jų išrinkti.

Naujas mums žinomas Lietuvos suvažiavimas įvyko Naugarduke 1606 m. rugpjūčio mėnesy. Jis buvo sušauktas ryšy su tų pačių metų birželio 15 d. Liubline padarytais rokošėnų nutarimais. Apie tą suvažiavimą trumpai temini 1606–1607 m. Lietuvoje buvusių Maskvos pasiuntinių – Volkonskio ir Ivanovo – pranešime. Pasak jų, lietuviai buvę susirinkę pasitarti dėl rokošo, nes buvę labai užsigavę, kad Lenkijos rokošėnai drįsę jiems nurodynėti kaip vergams – nutarę kad prie rokošo neprisidedą lietuviai turį užsidėti mokesčius Livonijos karo reikalui arba patys prieš švedus eiti. Karaliaus atstovu tame suvažiavime buvęs kancleris L. Sapiega. Lietuviai ten parašę rokošėnams laiškų, reikaludami liautis neramumus kėlus, rokošą mesti, o ginčus palikti išspręsti seimui“; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 16–17. Prie šios pastraipos taip pat pateikiama pastaba „Nesuprantu“; žr. *ten pat*, l. 16v.

p. 87.

[a] Šios pastraipos pirminiame disertacijos tekste nėra; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 17.

p. 90.

[a] Šios pastraipos pirmas sakinys pirminiame disertacijos tekste skambėjo taip: „Apie dauguma vėlesnių Zigmanto Vazos laikų konvokacijų, kurių būta dar gana daug,

pasisekė rasti tik paminėjimų“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*, l. 20.

[b] Šioje vietoje pateikiama pastaba: „Iš kokių šaltinių? Ką reiškia rinkliava?“; žr. *ten pat*, l. 19v.

p. 94.

[a] Pirminiame disertacijos tekste pateikiama pastaba: „Slonimo suvažiavimai?“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 24v.

p. 95.

[a] Originale klaidingai nurodoma santrumpa „A. K. V.“ Analogiškų korektūrinių netikslumų esama ir daugiau; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938, p. 39 (102 išnaša), 51 (129 išnaša).

p. 96.

[a] *unanimi consensu i zwyczajem dawnym* (lot., lenk.) – bendru sutarimu ir senuoju papročiu.

[b] *spiritus movens* (lot.) – pažodžiui „judanti dvasia“, judintojas.

p. 98.

[a] Apie 1655 m. LDK konvokaciją istoriografijoje žinomą Gardino konvokacijos vardu pasirodė naujas prof. A. Tylos straipsnis; žr. A. Tyla, Gardino konvokacija: Lietuvos iždo ir valstybės gelbėjimas, *Lituanistica*, 2008, t. 54, Nr. 1 (73), p. 1–18. Šią konvokaciją prof. A. Tyla siūlo vadinti Bialos–Gardino konvokacijos vardu. Konvokacija vyko liepos 3–21 d., o joje dalyvavo 13 senatorių ir 41 pavietų pasiuntinys.

[b] Originale A. Šapoka vartojo polonizmą „maltretuojamojo“ (lenk. *maltretować* – niekinti); žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. 42. Šioje publikacijoje šis žodis keičiamas į lietuvišką atitikmenį.

p. 100.

[a] 1665 m. gegužės 4–5 d. Bialoje vykusi LDK konvokacija nutarimų nepriėmė, nes negausiai susirinkus seimelių pasiuntiniams sesija buvo limituota ir paskirtas naujas susirinkimo laikas ir vieta – 1665 m. liepos 3 d. Gardine. 1665 m. liepos 6–21 d. Gardine vykusios LDK konvokacijos nutarimo, kuris buvo žinomas ir A. Šapokai, naujausia publikacija *žr. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 371–382. Plačiau žr. A. Rachuba, Konwokacja litewska w Grodnie w 1665 roku, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos, profesoriaus Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys*, sudarytojai Vydas Dolinskas, Rimvydas Petrauskas, Edmundas Rimša, Vilnius, 2016, p. 443–449.

[b] *in convulsionem vinculorum unionis y ciągnąc na dismembratią* (lot., lenk.) – siekiant nutraukti unijos saitus.

p. 102.

[a] Pirminiame disertacijos variante šios pastraipos nebuvo, viskas aprašoma kur kas fragmentiškiau; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 31.

[b] Pirminiame disertacijos variante pastraipos pradžia skamba kiek kitaip: „Reliaciniai seimeliai konvokacijai, matyt, pritarė ir ji susirinko Gardine kovo 12 d. Įdomu, kad joje taip pat dalyvavo ir Livonijos atstovai. O jos pravedimo tvarka visiškai atitiko bendrųjų seimų tvarką“; žr. *ten pat*, l. 31.

p. 103.

[a] Šios pastraipos pirminiame disertacijos variante nėra, tačiau po 9 nutarimų išvardinimo eina ištisinis tekstas: „Patys dalyviai, matyti, juto, kad šitokie nutarimai pereina normalios konvokacijos kompetencijos ribas, dėl to gale dar pridėjo pastabą, kad visus tuos jų nutarimus turės aprobuoti sekantis visos R-kos seimas. Darą nusikaltimą unijos aktams, jie nejuto ir pasirašydami nutarimą jokios, unijos neliečiamybę apdraudžiančios pastabos nepridėjo. Pati konvokacija jiems atrodė labai tikslinga ir dėl to į nutarimą buvo įtrauktas reikalavimas tokias konvokacijas ir

toliau šaukti“; žr. A. *Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 32.

[b] Šios pastraipos pirminiame disertacijos variante nėra; plg. *ten pat*, l. 32.

[c] Pirminiame disertacijos variante pastraipa prasideda šiuo sakiniu „Mykolo Višnioveckio laikais...“. Pirmųjų trijų sakinių nėra; plg. *ten pat*, l. 32.

p. 106.

[a] Pirminiame disertacijos variante pirmas sakinys skamba kiek kitaip: „Jono Sobieskio laikais ir Augusto II valdymo pirmoje pusėje atskirų Lietuvos suvažiavimų bendro pobūdžio valstybės reikalams spręsti nepasisekė užtikti“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 34.

p. 114.

[a] Pirminiame disertacijos variante šio skyriaus pabaiga aprašoma gerokai fragmentiškiau, mažiau dėmesio skiriant XVIII a. kontekstui; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 35–36.

p. 115.

[a] Pirminiame disertacijos variante pabraukta pieštuku ir pažymėta: „Aprioriniai samprot[avimai]“; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje*..., l. 36v.

[b] *Mutatis mutandi* (lot.) – su reikiamais pakeitimais. Šiuo atveju A. Šapoka kalba apie LDK konvokacijas kaip seimų atitikmenį.

[c] Pirminiame disertacijos variante šioje vietoje pieštuku užrašyta pastaba: „Prieštaravimai su aukšč[iau] sakyta“; žr. *ten pat*, l. 36v.

p. 117.

[a] *przenosić Maiestatem Regni do Litwy* (lenk., lot.) – perkelti Karalystės valdžią į Lietuvą, t. y. seimą, seimo darbą.

[b] Pirminiame disertacijos variante ši pastraipa neišskirta; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 38–39.

p. 121.

[a] Pirminiame disertacijos variante 1729 m. perbraukti ir ištaisyta į 1722 m. Pastaba „Klaida“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 43.

[b] Pirminiame disertacijos variante šioje vietoje pieštuku pažymėta pastaba: „Įdomus faktas“; žr. *ten pat*, l. 42v.

p. 124.

[a] Originale šioje išnašoje buvo nurodoma „Žiūr. 15 psl.“; *žr. A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 74. Šioje publikacijoje pasikeitus puslapių numeracijai pateikiama nuoroda į atitinkamą publikacijos vietą.

p. 125.

[a] Pirminiame disertacijos variante paraštėje (iš kairės) pieštuku užrašyta pastaba: „Lietuvių pažiūra į uniją“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 47v.

[b] 1788–1790 m. LDK seimelių instrukcijas A. Šapoka surinko ir padarė jų nuorašus 1933 m. liepos 31 d.–rugpjūčio 18 d. lenkų okupuotame Vilniuje. Jų tekstą autorius surinko spausdinimo mašinėle, ištaisė korektūros klaidas, šiuo metu instrukcijos saugomos *LMAVB*, A. Šapokos fonde (f. 233, b. 125, 126). Pastaruoju metu 1788–1790 m. LDK seimelių instrukcijos publikuotos atskiru leidiniu, žr. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, parengė R. Jurgaitis,

A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius, 2015 (*Fontes historiae parlamentorum Lituanicorum*, t. I).

p. 126.

[a] A. Šapoka Ketverių metų seimą (1788–1792) dažniausiai vadino *Didžiuoju*, *Reformų* ar *Ketveriamečiu* seimu; žr. R. Jurgaitis, R. Šmigelskytė-Stukienė, Ketverių metų seimo epocha Adolfo Šapokos tyrimuose, A. Šapoka, *Raštai,* t. 2..., p. 22, 40. Tačiau šioje vietoje disertacijoje vienintelį kartą pavadina *Dvigubu* seimu; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 75. Publikacijoje suvienodinta, kad skaitytojui nekiltų abejonių, apie kokį seimą kalbama.

[b] Pirminiame disertacijos variante ši pastraipa neišskirta; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 48.

[c] Originale šioje išnašoje buvo nurodoma „Žiūr. 214 išnašą“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 75. Pasikeitus puslapių numeracijai šioje publikacijoje pateikiama nuoroda į atitinkamą ir realią situaciją atspindinčią publikacijos vietą.

p. 127.

[a] Originale šioje išnašoje buvo nurodoma „Žiūr. 199 išnašą.“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 76.

[b] Originale šioje išnašoje buvo nurodoma „Žiūr. 66 psl.“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 77.

p. 131.

[a] Autorius originale prie I. I. Lappo pavardės nurodo santrumpą l. c. – *locus citatum* (lot.), reiškiančią nurodytą vietą; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 82. Šiuo atveju nelabai aišku, kokį I. I. Lappo darbą autorius turėjo omeny, tačiau iš konteksto matyti, kad toliau plėtojama mintis apie LDK priešseiminius suvažiavimus ir remiamasi tais pačiais ankstesnėje išnašoje nurodytais tyrimais.

p. 137.

[a] *Pszyszli posłowie od Litwy* (lenk.) – atėjo Lietuvos pasiuntiniai.

[b] *Pojechała Litwa* (lenk.) – išvažiavo lietuviai.

[c] *Byli też tam posłowie Litewscy* (lenk.) – buvo ten taip pat Lietuvos pasiuntinių.

[d] *Panowie Litewscy, zjechawszy się na osobne miejsce w pole, do namiotu swego* (lenk.) – Lietuvos ponai suvažiavę į atskirą vietą lauke, į savo palapinę.

[e] *Panowie Litewscy osobno koło swe mieli* (lenk.) – Lietuvos ponai atskirai susirinko.

[f] *Odjechali przec w pole dla konsułtacyi swych* (lenk.) – išvyko į lauką pasitarti.

[g] *Zaczem Panowie Litewscy dekłarowali się* (lenk.) – tada Lietuvos ponai paskelbė.

p. 138.

[a] Pirminiame disertacijos variante „1632 m.“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 61.

p. 140.

[a] Pirminiame disertacijos variante išbrauktas šios pastraipos paskutinis sakinys: „Dabar tenka pereiti prie jų veikimo ir išaiškinti jų reikšmę bendrojo seimo darbui bei atskirai Lietuvos valstybei“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 63.

p. 145.

[a] *dekret prowincyi generalney W. X. Lit. interes p. Fr. X. Jacuńskiego, strażnika Trockiego... disposuit ad plenos Rzeczypospolitey ordines* (lenk., lot.) – LDK generalinės provincijos nutarimą, liečiantį Trakų [vaivadijos] sargybininką p(oną) P(ranciškų) K(saverijų) Jacunskį... pateikė visiems Respublikoms luomams.

p. 146.

[a] *nihil de me, sine me* (lot.) – nieko apie mane man nedalyvaujant.

p. 150.

[a] *Rozporządzenia, układ i podział województw i ziem, porządek Urzędów, Kancellaryew, Aktów i Seymików* (lenk.) – Vaivadijų ir žemių sutvarkymas, išdėstymas ir padalijimas, pareigybių, kanceliarijų, aktų ir seimelių tvarka.

p. 153.

[a] Pirminiame disertacijos variante yra atskira čia nepatekusi pastraipa: „Lietuvos būklė jungtinėje Respublikoje buvo dvejopa. Iš vienos pusės ji skaitėsi trečiąja Respublikos provincija, iš antros, ji atskirai organizuota ir savo atskirų reikalų turinti valstybė, taigi antrasis jungtynės valstybės vienetas, sudarant uniją buvęs Lenkijai lygus kontragentas. Ji visą laiką ir toliau stengiasi likti Lenkijai lygia valstybe. Jungtynės valstybės santvarkos pagrindai, sukurti lenkų, Lietuvai teikė tik pirmąją čia minėtą vietą. Antrąjį aspektą ji įgijo begindama savo valstybinę individualybę. Įgijo faktiškai, bet niekad tas nebuvo sunormuota įstatymais. Taip mes jau matėme, kaip Lietuva dar ilgai išsaugojo net atskirus savo seimus, kaip prisitaikė savo reikalams generalinius suvažiavimus, kaip per savo atskirus posėdžius bendrąjį seimą vertė dviejų valstybių įgaliotinių kongresu, kaip pagaliau, kas tretį seimą perkeldama į Lietuvą, tai institucijai nuėmė koronos seimo aureolę, kas tretį seimą pavertė Lietuvos seimu, prie kurio prisijungia ir Koronos seimas. Tą patį reiškinį matome ir seimo darbo technikos sutvarkyme. Atstovų skaičiumi Lietuva, kaip matėme, buvo trečioji provincija, trečioji vieta jai tekdavo ir seimo darbuose, visokiose komisijose bei seimo vadovybėje, bet tada, kai seime tekdavo kur nors pasireikšti jau ne Lietuvos bajorijos, o oficialiems jos valstybės organams bei oficialistam, ji jau buvo lygi Lenkijai, ji jau antrasis jungtynės valstybės vienetas, o netrečioji provincija [*pabraukta vieta tekste išskirta puntyrine linija* – R. J., A. R]“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 78. Prie šios pastraipos pastaba pieštuku: „Įdomus apibūdinimas ir teisingas“; žr. *ten pat*, l. 77v.

[b] Originale šioje išnašoje buvo nurodoma „Žiūr. 329 išnašą“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 107.

p. 157.

[a] Pirminiame disertacijos variante šio sakinio nėra, tačiau praleista pastraipa, kuri pirminiame variante skamba taip: „Konfederaciniuose seimuose, kurie buvo pasidarę taip dažni St. Augusto laikais, maršalkos būdavo du: lenkas ir lietuvis. Ir kiekvienas jų rūpinosi savo krašto bei jo atstovų reikalais, bet pirmenybę turėdavo lenkas, nes visi tie seimai įvyko Lenkijoje. Tik vienam 1768 m. seimui vadovavo lietuvis, Karolis Radvila. Bet jis tada veikė, ne kaip Lietuvos, o kaip Lenkijos konfederacijos maršalka – Lietuvos konfederacijos maršalka buvo kitas, būtent, St. Bžostovskis“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 82.

p. 158.

[a] Autorius čia turi omeny savo straipsnį; žr. A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1940, t. II, p. 67–173.

p. 160.

[a] Pirminiame disertacijos variante nenurodyti seimų metai ir pažymėta pastaba pieštuku „Nesuprant[ama]“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 85.

[b] Pirminiame disertacijos variante yra dar kitas skyrius „7. Lietuvos ir Lenkijos ministerių santykiai seime“; žr. *ten pat*, l. 86–90. Pateikiame visą šio skyriaus turinį (laužtiniuose skliaustuose fiksuojamos pastabos pieštuku):

„Be seimo maršalkų ir sekretorių seimuose tam tikrų funkcijų turėjo dar kiti oficialistai, būtent krašto arba valdovo vardu veikią ministeriai. Tokie buvo kanclerіai ir maršalkos. Apie maršalkas smulkiau teks mums kalbėti atskirai. Čia tik pastebėsim, kad kaip visur taip ir seime Lenkijos maršalkos turėjo pirmenybę. Kaip pamatysim toliau, Vladislovo Vazos laikais visų 4 abiejų kraštų maršalkų tarpe buvo galutinai nustatyta tam tikra pirmenybės eilė. Bet jau ir St. Batoro laikais nesančius Lenkijos maršalkas pakeisdavo ne kuris nors jų ministeris, o Lietuvos maršalkos. Taip pat būdavo ir vėliau. Taip, pav., 1673 m. seime, nesant Lenkijos maršalkų, senate maršalkauja Lietuvos kiemo maršalka, o kai neatvyksta į posėdį nei jis, nei kiti Lenkijos ministeriai, maršalkauja net Lietuvos kancleris /birželio 11,

14 ir 17 d./ ir iždininkas /birželio 23 d./. Taip pat, nesant Lenkijos maršalkų, maršalkavo Lietuvos kiemo maršalka 1710 m. visuotinėje Varšuvos taryboje. Tą patį matome ir daugybėje kitų seimų, o 1764 m. seimuose Lietuvos maršalkos teisės tam kartui /kol neprisidės opozicionieriai Lenkijos maršalkos/ buvo apdraustos net specialia konstitucija. Jis buvo pripažintas vieninteliu Varšuvos šeimininku. Seimų istorijoje yra buvę net tokių atsitikimų, kad karaliui atvykus į posėdį nebūdavo nei vieno ministerio, nei vieno senatoriaus, nei vieno aukštesnio dignitoriaus. Taip, pav., 1672 m. seime /birželio 30 d./ išviso nebuvo kas galėtų nešti prieš karalių maršalkos lazdą. Tokioje keblioje situacijoje karalius turėjo kurį laiką laukti, kol pasimaišė Lietuvos pakamaris, kuris ir pasiėmė maršalkos funkcijas.

Taip pat pastebėtina, kad XVIII amž. pabaigoje seimuose Lietuvos senatoriams balsus jau duodavo jos maršalka, nors ir Lenkų maršalkai esant. Taip pat karaliaus vardu perskaityti kokį raštą, jei jis Lietuvą liečia, turi Lietuvos krašto sekretorius, o balsą jam duoda Lietuvos maršalka. Lenkų maršalka tas teises įgauna tik Lietuvos maršalkoms nedalyvaujant. Pav., 1780 m. seimo dienyne aiškiai pasakyta, kad Lietuvos sekretoriui Mniškui Lenkų maršalka davė balsą „w niebytności marszalka W. W. X. Lit.“ Tuo būdu matome, kad du maršalkas turinčių konfederacinių seimų įtakoj ir senate ima veikti taip pat abiejų kraštų maršalkos, kiekvieni savo krašto reikalais. Nors, kaip pamatysim toliau, anksčiau abiejų kraštų maršalkos buvo sugraduoti ir pareigas eidavo iš eilės.

Neginčijamą teisę seime kalbėti savo krašto reikalais turėjo Lietuvos kanclerіai. Ginčų tarp Lenkų ir Lietuvos kanclerių buvo kilę jau 1569 m. seime. 1570 m. Varšuvos seime Lenkijos kancleris Dembinskis jau įteikė Zigmantui Augustui protestą, kad, esą, Lietuvos kancleriai norį įsiveržti į jo kompetencijos sferą. Tada Zigmantas Augustas davė raštą, kuriuo Lietuvos kanclerių kompetencijos ribas pasižadėjo nustatyti sekančiam seime. Tuo tarpu Lietuvos reikalais paliekama veikti jos kancleriams. Aišku, kad tai buvo Lenkijos kanclerių pastangos savo funkcijas išplėsti ir į Lietuvą. Bet lietuviai šito neprileido. Kai universalai, šaukią sekantį, 1572 m. seimą pasirodė antspauduoti ne valstybine Lietuvos antspauda, o valdovo žiedo ženklu /ne koronos antspauda/, lietuviai pakėlė didžiausį trukšmą ir net grasino tų universalų nepripažinti. Zigmantui Augustui teko juos raminti ir pasižadėti reikalą išaiškinti seime. Tas seimas pasibaigė nepriėmęs jokių konstitucijų, tad ir Lietuvos kanclerių kompetencijos klausimas nebuvo išspręstas. Nebuvo jis sunormuotas ir vėlesniais laikais. Kaip ir visų Lietuvos urėdų, taip ir jų teisės veikti savo

krašto reikalais įsigalėjo iš papročio. Taip ir seimuose veikiant mes juos matome jau nuo St. Batoro laikų [šios pastraipos paskutinis sakinys išbrauktas – R. J., A. R, *ten pat*, l. 87].

Kanclerių pareiga seime buvo kalbėti karaliaus vardu. Ir visuose seimuose mes matome Lietuvą liečiančiais reikalais kalbant visada jos kanclerį. Į tai, pav., jau 1585 m. seime /tai pirmas St. Batoro laikų seimas, kurio yra paskelbtų dienynų fragmentų/ visur karaliaus vardu matome kalbant Lenkijos kanclerį /aiškinant karaliaus propozicijas, bendroms seimo delegacijoms duodant atsakymus/, bet kai ateina į senatą pareikšti karaliui savo reikalavimus Lietuvos atstovai, jiems atsako Lietuvos kancleris L. Sapiega. 1597 m. seime taip pat visada karaliaus vardu kalba Lenkijos kancleris, bet į Lietuvos atstovų peticijas atsako Lietuvos kancleris. Kai tame pačiame seime karaliaus teismas 12 žmonių nubaudė infamijos bausme (čia *pažymėta pastaba pieštuku „Ką nubaudė“*; ten pat, l. 88), tai 11 pavardes perskaitė Varšuvos pilies raštininkas, o vienintelio jų tarpe buvusio lietuvio pavardę paskelbė Lietuvos raštininkas Elijas Pielgžimovskis /Lietuvos organų teisės net tokioje smulkmenoje išsaugomos/. 1621 m. seime Kr. Radvilai, kalbėjusiam Lietuvos saugumo reikalais, atsako Lietuvos kancleris Sapiega. 1623 m. seime tam pačiam Lietuvos hetmonui Radvilai įteikusiam karaliui iš Švedų Livonijoje atimtas vėliavas, dėkoja karaliaus vardu vėl Lietuvos kancleris. 1645 m. seime taip pat Lietuvos kancleris dėkoja karaliaus vardu sieną su Maskva nustatinėjusiai komisijai, nes, kaip teks toliau kalbėti, santykiai su Maskva buvo Lietuvos reikalas ir jos ministerijų vedamas. Kam nors atiduoti Lietuvos urėdai skelbiami per Lietuvos kanclerį. Mirusio kurio nors Lietuvos kanclerio turėtąją antspaudą, velionies įpėdiniams grąžinant karaliui, atsako taip pat Lietuvos kancleriai, arba, jų nesant, kuris kitas Lietuvos ministeris. Ši tvarka, nusitovėjusi jau XVI amž. pabaigoje, saugoma iki pat nepriklausomo gyvenimo galo. Tiesa, čia kartais būna nukrypimų. Pav., 1669 m. ir 1684 m. seimuose apie išdalintus Lietuvos urėdus pranešė Lenkijos kancleris, bet tai tik reti atsitikimai, kuriuos iššaukdavo arba karaliaus noras apsieiti be jam nepalankių Lietuvos ministerių, arba kartais jų tuo metu nė nebūdavo seime.

Kas liečia pagrindines kanclerių teises seime, būtent nuolat kalbėti karaliaus vardu, tai tenka pasakyti, kad iš pat pradžių šia teise naudojosi Lenkijos kancleriai. Kai prasidedant 1635 m. seimui nebuvo nei vieno Lenkų kanclerio, ir karaliaus vardu išdėstyti pasiūlymus buvo pasiūlyta Lietuvos kancleriui Albr. Radvilai, tai šis, kaip pats rašo savo atsiminimuose, pasijutęs keblioje situacijoje, nes tos pareigos

Lietuvos kancleriams buvę neįprastos. Jis sutikęs tų pareigų imtis tik turėdamas galvoje silpstantį didžiosios Lietuvos kunigaikštijos prestižą /NB. – apie tai vis dėl to buvo galvojama/. Vasario 1 d. tą darbą atlikęs, jis džiaugiasi, kad gerai pavykę. Tame pačiame seime jam taip pat teko dalyvauti Lenkijos dvaro teismo posėdžiuose, nors pats tų pareigų ilgai kratėsi, įtikinėjo, kad be Lenkijos kanclerių teisti esą negalima.

Lietuvai išpuolančios seimo maršalkavimo alternatos į kanclerių funkcijas ilgai neturėjo jokios reikšmės. Į pranešimus apie maršalkos išrinkimą, maršalkos sveikinimą seimo pradžioje ir atsisveikinimą seimą užbaigiant atsakydavo Lenkijos kancleriai, nors seimo maršalka ir lietuvis būdavo. Bet 1673 m. priėmus seimų vietos alternatą, ta pačia konstitucija buvo pakeistas lietuvių naudai ir šis reikalas. Ta konstitucija tvirtinama senoji tvarka, kad karalius pasiūlymus liečiančius Lietuvą ir Lenkiją pranešinėti turi kiekvieno krašto kancleriai atskirai. bet į sveikinimus bei atsisveikinimus Lietuvoje vykstančiuose seimuose turi atsakyti Lietuvos, o Lenkijoje – jos kancleriai [šios pastraipos šone pabraukta pieštuku ir užrašyta „Svarbu“ – R. J., A. R., *ten pat*, p. 89].

Šiaip iškilminguose aktuose, kaip matyti iš seimų dienynų, visada dalyvauja abiejų tautų ministeriai.

Jei seime renkama kokia nors komisija, tai, jeigu ji turės veikti abi valstybes liečiančiu reikalu, visada renkama ⅓ lietuvių. Kaip matyti iš 1780 m. seimo dienyno, jei renkant Nuolatinę tarybą kandidatų sąraše atstovai pabraukia iš kurios nors provincijos didesnį skaičių, t. y. proporcijos neišlaiko, tai tokia kortelė išviso atmetama. Taip, tur būt, buvo daroma ir renkant paprastas komisijas, iki Stanislovo Augusto laikų tokios mišrios komisijos būdavo renkamos tik derėtis su svetimomis valstybėmis bei Lietuvos Lenkijos pasienio ginčams spręsti. Kai 1764 m. buvo įsteigtos iždo ir karo komisijos, o 1773–5 m. Edukacijos Komisija ir Nuolatinė Taryba, kiekviename seime būdavo renkamos tų institucijų revizijos komisijos, kurios jau būdavo mišrios: Edukacijos komisijos ir N. Tarybos veikimą revizuodavo [šis žodis nubrauktas užrašant pieštuku „tikrindavo“ – R. J., A. R.] bendros komisijos, o abiejų valstybių iždo ir karo komisijas revizuodavo atskiros, bet mišrios komisijos. Visais kitais atvejais, kai būdavo kariuomenės apmokėjimui, jos sienoms su svetima valstybe nustatyti ar kokiems vidaus konfliktams išspręsti, – visada tokių komisijų nariai būdavo renkami tik iš tos valstybės piliečių. Pav., 1629 ir 1633 m. komisijose sprendusiose Lenkijos ir Vengrijos bei Čekijos sienos klausimą nedalyvavo nei

vienas lietuvis, o 1710 m. komisijoje, skirtoje perimti iš Lietuvą apleidžiančios rusų kariuomenės pilis bei kitus karinius įrenginius, nedalyvavo nei vienas lenkas.“

[c] Šio skyriaus pavadinimas pirminiame disertacijos tekste skamba kiek kitaip „8. Lietuvos reikalų sprendimas seime“. A. Šapokos nubraukti žodžiai „sprendimo tvarka“ juos ištaisant į „sprendimas“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 90.

p. 163.

[a] Pirminiame disertacijos tekste šio poskyrio pavadinimas kiek kitoks „Lietuvos statutas ir atskirosios bendrųjų seimų konstitucijos“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 92. Prie pirmos šio skyriaus pastraipos paraštėje (kairėje pusėje) pastaba užrašyta pieštuku „Netaip“; žr. *ten pat*, l. 92.

[b] Originale A. Šapoka vartoja vienaskaitą „Zborovskio“; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 120. Apie Zborovskių bylą 1585 m. seime plačiau žr. J. Sutowicz, Sprawa Zborowskich na sejmie roku 1585, *Przegląd Polski*, Kraków, 1875; L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa, 2000, s. 185–188, 271–276.

p. 167.

[a] *Statut Litewski w niedostatku prawa oyczystego miarkować się przykładem kraiów chrześcianskich w czynieniu sprawiedliwości nakazuie* (lenk.) – Lietuvos Statutas nurodo įgyvendinant teisingumą esant spragoms vietos teisėje vadovautis kitų krikščioniškų kraštų pavyzdžiu.

p. 168.

[a] *Koronne Prawa w Litwie in subsidium obligat, Stat. Litt. Roku 1786 w Wilnie drukowany, na końcu Titt. coaequatio* (lenk., lot.) – Lenkijos teisė Lietuvoje turi būti pagalbinė, Lietuvos Statutas, išleistas Vilniuje 1786 m., pabaigoje straipsnis *coaequatio*.

[b] *Coaequatio jurium stanów W. X. Litt. z koroną Polską* (lot., lenk.) – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomų teisių sulyginimas su Lenkijos Karūnos [teisėmis].

p. 171.

[a] Šioje vietoje pažymėta pastaba pieštuku: „Įdomu“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 101.

[b] Pirminiame disertacijos variante pastraipa baigiama išsamiau: „Konstitucijas išsiuntinėti į pavietus buvo kanclerių pareiga, Kaip matome, 1613 m. Lietuvos konvokacija reikalavo, kad Lietuvos konstitucijos būtų spausdinamos Vilniuje. Bet atskiru įstatymu tas buvo numatyta tik 1661 m. Pagal tą konstituciją kiekvienos valstybės konstitucijos turi būti atskirai spausdinamos /išlaidas turėjo padengti jų iždai/. Aiškus dalykas, kad tada konstitucijos jau būtinai atskirai turėjo būti surašomos. kaip matome, tuo metu taip ir buvo. Anksčiau konstitucijas atspausdindavo karaliaus dvaro kanceliarija ir jų atskyrimu /jei savaime nebūdavo atskirtos seime/ nepasirūpindavo“; žr. *ten pat*, l. 101.

[c] *Tę konstyt. y W. X. Lit. przyeło* (lenk.) – šią konstituciją ir LDK priėmė.

[d] *Ta konsth. służy y W. X. Lit.* (lenk.) – ši konstitucija skirta ir LDK.

[e] *Toż służy y W. X. Lit.* (lenk.) – taip pat skirta ir LDK.

[f] *O żołnierzu* (lenk.) – apie karį.

[g] *Którą konst. y W. X. Lit. przyimuie, reasummuiąc przytym konstytucyą anni 1609 o ludziach swowolnych W. X. Lit.* (lenk., lot.) – šią konstituciją priima ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, drauge atnaujindama 1609 m. konstituciją apie savavaliaujančius žmones Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

[h] Ši nuoroda pačiame originalo tekste nebuvo tiksliai pažymėta, tik nurodoma puslapio apačioje prie išnašų; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 130.

p. 172.

[a] *Ktorą konst. W. X. L. przyimuie cum praefixione fori w Trybunale in composito iudicio* (lenk., lot.) – šią konstituciją Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė priima apsvarsčiusi [Vyriausiajame] Tribunole jungtiniame teisme.

[b] *A W. X. Lit. tę konstytucyą do braci bierze* (lenk.) – o Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė šią konstituciją ima aptarti su saviškiais.

[c] *Od którey się konstyt. iako y przeszłego seymu W. X. Lit. excypuie* (lenk.) – šios konstitucijos kaip ir praeitame seime Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė atsisako, t. y. žada netaikyti, nesilaikyti.

[d] Po šios pastraipos pirminiame disertacijos tekste yra kitas tekstas:

„Dabar kyla vėl kitas klausimas, literatūroje jau truputį paliestas, ar ištikro Lietuvoje buvo tenkinamasi savo statutu bei specialiai Lietuvai taikytomis konstitucijomis ar gal kartais būdavo remiamasi ir Lenkijos konstitucijomis. Gilintis į šį platų klausimą mums čia nėra jokio reikalo nei galimybės, nes per tolį tektų nusekti visokias gyvenimo painiavas. Ptašickis teismų praktikoje ištikro nurodė ir tokių reiškinių. Mums čia pakaks susekti tik bendrąsias pažiūras į tą klausimą, bendrąją koncepciją, kuri neabejotinai turėjo būti, kad ir raštu nefiksuota, juridinė gyvenimo norma. Aiški ji jau iš suminėtų faktų, bet mes turime taip pat ir dokumentalių įrodymų – protestų prieš Lenkijai taikytų konstitucijų panaudojimą Lietuvoje.

Šiuo atžvilgiu yra labai įsidėmėtina viena 1645 m. byla dėl dvasiškijos dvarų Lietuvoje. Iš jos matyti, kad kartais Lietuvoje negaliojo net tos konstitucijos, kurios „Vol. Legum“ rinkiny ir Lietuvai priskirtos. Štai 1633 m. karūnacijos seimo konstitucija leidžia bajorams Lenkijoje bylas dėl dvasiškijos valdomų dvarų kelti net po 60 m. 1635 m. seimo konstitucijose randame pastabą, kad ją ir Lietuva priima / „ma za spolną z Koroną“/. Bet kai ja buvo norėta pasinaudoti sprendžiant minėtą bylą, kancleris Radvila užprotestavo. Jis pareiškė, kad 1635 m. seimui tą nutarimą priėmus, jis įteikęs protestą raštu. Tuo būdu, esą, konstitucija Lietuvoje negaliojanti. Ir ištikro dvaro teismas Radvilą pripažino teisų, tos konstitucijos Lietuvoje neleido taikyti. 1668 m. seime buvo išaiškinta, kad 1616 m. konstitucija, tribunolo nariams draudžianti būti seimo atstovais, tik vienoje Lenkijoje teveikią. Vilniaus vaivada K. Radvila, ginčydamas vysk. Masalskio teisę dalyvauti seimeliuose, nuro-

do, kad dvasiškiją į seimelius įleidžiančios konstitucijos tik Lenkijoje tegaliojančios, be to, dar esančios [šis žodis ranka įrašytas ranka virš – R. J., A. R.] priešunijinių laikų.

Apskritai Lietuvos valstybinės santvarkos ir teisių skirtumai visada buvo pripažįstami. Atskiros teisės [šis žodis ranka įrašytas virš – R. J., A. R.] taip pat pripažįstamos. Bet antra vertus, gyvenimo praktikoje dažnai būdavo pasinaudojama Lenkijos įstatymais ir Lietuvoje. Jungtynė Respublika teisinės valstybės charakterio niekad neturėjo. Joje daugybė konstitucijų būdavo pamirštama, o kai jos kam pasirodydavo naudingos, būdavo vėl iškeliamos ir net seime naujai atnaujinamos. Taip pat dažnai ir lietuviai savo reikalui griebdavosi Lenkijos konstitucijų. Ir atmetamos jos būdavo tik tada, kai priešingoji pusė įrodydavo kad jos Lietuvos neliečia. Teismuose ypač tribunole labai dažnai būdavo suvedamos politinės sąskaitos. Tada daugumą laimėjusi partija, norėdama atkeršyti savo priešininkams, stengdavosi paskelbti kuo daugiau jiems nepalankių sprendimų. Jiems pamatuoti, žinoma, būdavo griebiamasi tokio įstatymo, koks būdavo palankesnis. Konstitucijos buvo bendruose tomuose surašytos ir jų tokiais atvejais nenorėdavo skirti. Politinėse kovose Lietuvoje taip pat dažnai būdavo cituojama ginamą tėzę remiančios, kartais net priešunijinių laikų, konstitucijos. Charakteringa taip pat, kad naujose Liet. statuto laidose (pradedant nuo pirmosios 1619 m. lenkiškos laidos), prie atitinkamų artikulų suminint naująsias tais klausimais priimtas konstitucijas, dažnai cituojamos tik vienai Lenkijai skirtosios. Tuo būdu ir to meto teisininkai, kurie tas statuto laidas paruošdavo, dažnai sumaišydavo abiejų valstybių teises. Bet ne vienas tas leidinys neturėjo oficialaus kodekso pobūdžio ir paties teisių atskirumo principo neneigė. Apskritai teisiniuose santykiuose buvo painiava. Procesualiniai skirtumai niekad nebuvo sumaišyti, nes juos skyrė veikiančių institucijų kompetencijų skirtumai. Bet teisinės normos dažnai būdavo sumaišomos. To išvengti pagaliau buvo net labai sunku. Abiejų valstybių piliečiai skaitėsi lygūs, turį tokias pačias teises ir sudarą vienalytį luomą, tad jų tarpusavio santykius tvarkančios juridinės normos taip pat turėjo būti vienodos. O toji teorėtinė lygybė bei vienodumas, vesdamas prie juridinių normų suvienodinimo, dažnai įstatymdavystę pralenkdavo: gyvenimo praktikoje būdavo taikoma ir tie dėsniai, kurie formaliai vienoje valstybėje dar neveikė. Ir nevisada ta formalė kliūtis jų pritaikymą sulaikydavo.

Kalbant apie Lietuvos teisę pounijiniais laikais, tenka padaryti dar vieną bendro pobūdžio pastabą. Lig šiol literatūroje, kalbant apie Lietuvoje veikusią teisę,

paprastai minima tik jos statutas ir seimų konstitucijos. Bet iš tikro, kaip jau buvo užsiminta kalbant apie atskirus lietuvių posėdžius seimo metu, būta dar daugybės įstatymų galios turėjusių aktų, kurie į konstitucijų rinkinius nepateko. Be to, *Volumina Legum* rinkiny ir ankstyvesnėse seimų konstitucijų laidose, pasirodo, buvo konstitucijų, kurios iš tikro Lietuvoje neveikė /nors yra ir Lietuvai taikomos/, nes būdavo įtraukiamos bent daliai Lietuvos atstovų protestuojant arba išviso be jų žinios. Porą tokių pavyzdžių mes jau matėme: 1613 m. Lietuvos konvokacija atsisakė pripažinti konstituciją, skiriančią Brastos vaivadijos ir Lenkijos sienoms nustatyti komisiją, nes ta konstitucija seime nebuvusi svarstyta; 1635 konstitucija, nustačiusi bajorijos teises reikšti pretenzijų į dvasiškijos dvarus, kaip minėta, praktikoje buvo neleista vykdyti dėl to, kad prieš ją tada buvo pareiškęs protestą Lietuvos kancleris. Galimas dalykas, kad tokių sulaikytų konstitucijų buvo ir daugiau. Konstitucijų leidiniais nepasitenkinimo faktų mes /p. 104/ užtinkame gana dažnai. Kartais būdavo pareiškiama ir labai griežto pasipriešinimo paskelbtoms konstitucijoms. Pav. 1609 m. gegužės 6 d. susirinkęs Lietuvos tribunolas konstatavo, kad paskelbtose tų metų konstitucijose esą padaryta iškraipymų, liečiančių teismus. Klausimas mokesčio nuo teisme laimėtos sumos „peresudo“ ištikro seimo buvęs atidėtas, o konstitucijose jis esąs paskelbtas panaikintu. Kaip neteisėtą įstatymą tribunolas atmeta ir įsako visiems Lietuvos teismams laikytis senosios tvarkos tol, kol to klausimo seimas naujai neišspręsiąs.

Taigi dalis seimų konstitucijose su rašytų įstatymų, nors aiškiai Lietuvai taikomų, Lietuvoje, bent kurį laiką, vis dėl to neveikė. Bet Lietuvoje veikė daugybė įstatymų galios turėjusių, seimų konstitucijoms lygių aktų, kurių Volumina Legum leidiny nerandame, nes jie buvo priimti ne normaline įstatimdavystės tvarka. Lietuvos statutas čia buvo ne unikumas. Yra labai chrakteringa, kad seimų konstitucijų tarpe mes nerandame nei vieno Lietuvos atskirai priimtojo bekaralmečio tvarką nustatančio kaptūrinio akto. Tuo tarpu atskirų Lenkijos sričių sudarytieji kaptūrai paprastai seimu būdavo patvirtinami ir skelbiami su kitais nutarimais. Kaip matėme, 1632 m. seimas nepatvirtino Vilniaus suvažiavimo priimto kaptūro lietuviams net reikalaujant, o Krokuvos vaivadijos atskiras kaptūro aktas vis dėl to buvo patvirtintas. Nerandame *Volumina Legum* tomuose taip pat daugybės atskirų Lietuvos konfederacijų aktų, kurių taip gausu buvo XVII amž. pabaigoje ir XVIII amž. pradžioje, nors 1673 m. Lenkijos Golombio konfederacijos aktas yra įtrauktas. Iš atskirų Lietuvos konfederacijos aktų seimų patvirtinti buvo tik 1715 m. /patvir-

tinta 1717 m. nebylio seimo/ ir 1764 m. /patvirtinta tų metų konvokacijos seime/. Tuo tarpu juk ir daugybė kitų konfederacijų aktai, bent laikinai, turėjo įstatymų galios. *Vol. Legum* rinkiny taip pat nematome nei vieno karaliaus Lietuvai duoto dokumento. Nėra ten nei St. Batoro, nei Zigmanto Vazos diplomų, atskirai tvirtinančių Lietuvos teises. O Lietuvos teismai jais kartais vis dėl to rėmėsi. Nematome ten taip pat nei vieno iš daugelio aktų, normavusių Lietuvos ir Lenkijos maršalkų ir kanclerių santykius. Mes nežinome nieko apie dokumentą sunormavusį Lietuvos ir Lenkijos dvaro urėdų santykius, nors toks aktas greičiausiai taip pat turėjo būti. Kaip matome, lietuviai dažnai mini įstatymą, nu jo paties stačiusį, kad karalius kas trečius metus turįs Lietuvoje gyventi, bet konstitucijų tarpe jo taip pat nerandame. O toks įstatymas vis dėl to galėjo būti. 1661 m. konstitucijų tarpe randame vieną, kuris tvirtinamas Lietuvių pačių sau priimtas, statutą papildąs įstatymas apie bajorijos mobilizacijos vykdymą, bet jo paties ten nėra. Pagaliau Volumina Legum rinkiny nematome jokių Lietuvos konvokacijų, priešseiminių suvažiavimų, seimo metu daromų atskirų posėdžių nutarimu ir kitų aktų. Jų, žinoma, buvo gana daug ir jų reikšmė Lietuvoje, bent kurį laiką, neabejotinai buvo lygi seimų konstitucijų reikšmei. Beveik visi aktai, žinoma, pateko į Lietuvos metriką. XVII–XVIII amž. Lietuvos gyvenimą jie galėtų labai išryškinti, bet dėja, lig šiol pounijinio Lietuvos metrikos archyvo dar niekas nėra tyrinėjęs, visa medžiaga tebeguli neiškelta, o mums tuo tarpu ir neprieinama“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 102–106.

p. 173.

[a] z *pokazaniem, w czym Statuta Korony Polskiey z Statutami W. X. Lit. są zgodne, w czym zaś są rożne, tekstu samego Statutu niwczym nie odmieniaiąc, przy artykułach tego Statutu na brzegach iest położono* (lenk.) – paraštėse prie to Statuto straipsnių parodant, kur Lenkijos Karalystės statutas su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės statutu dera, o kur nuo jo skiriasi.

[b] z *pokazaniem zgody y rożnice Statutow Koronnych y W. X. L.* (lenk.) – parodant Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės statutų panašumus ir skirtumus.

[c] z *przyłożeniem pod artykuły constyt. Seymowych od seymu roku... aż do Seymu roku... oboygu narodom służących* (lenk.) – pridedant prie [Statuto] straipsnių abiem tautoms skirtas seimų konstitucijas, nuo ... metų seimo iki pat ... metų seimo.

p. 175.

[a] *ma za spolną z Koroną* (lenk.) – bendra su Karūna.

p. 177.

[a] *O ważności zapisów* (lenk.) – apie užrašymų galiojimą.

p. 179.

[a] Minima Vilniuje su pertraukomis 1574–1624 m. veikusi stačiatikių pirklių Luko, Kuzmos ir jo sūnaus Leono Mamoničių spaustuvė. A. Šapokos tekste ji *įvardi*jama kaip „Mamoničiaus spaustuvė“, rodyklėje – kaip „Mamoničių spaustuvė“; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 139–140, 385. Kadangi nuo 1601 m. spaustuvę perėmė Leonas Mamoničius, publikacijoje nurodomi jo inicialai. Apie šios spaustuvės veiklą ir Mamoničių giminę plačiau žr. T. Iljaszewicz, *Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575–1622)*, Wilno, 1938; A. Dubonis, Vilniaus miestietis Lukas Mamoničius, *Lituanistica*, 1994, Nr. 2, p. 22–37.

p. 181.

[a] Originale buvo klaidinga nuoroda: *Spis dokumentov Vilenskago Centralnago archiva*, IX, 4–5 skiltis, Nr. 24.

p. 185.

[a] Pirminiame disertacijos variante III skyrius, kurio pavadinimas „Atskirieji valstybiniai Lietuvos Lenkijos organai“, pradedamas 1 poskyriu „1. Prie karaliaus ir karaliaus vardu veikią ministeriai“, kurio nėra originale; plg. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 145. Pirmosios pastraipos viduryje pirminiame disertacijos variante įterptas originale neegzistuojantis intarpas: „Tai buvo padaryta jau tame pačiame 1569 m. Liublino seime, ir dar anksčiau, negu buvo formaliai patvirtinti unijos aktai. Aktai yra datuoti liepos mėn. 1 d., o apie abiejų

valstybių maršalkų santykių sutvarkymą Lietuvos iždininkas M. Naruševičius rašo M. Radvilai Rudajam jau birželio 28 d. Tuo reikalu Zigmanto Augusto duotas diplomas yra datuotas liepos 19 d. Juo nustatoma, kad Lietuvos ir Lenkijos kr. maršalkos senate turį veikti abu: kiekvienas turįs duoti balsus savo krašto senatoriams“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje...*, l. 107. Prie pirmosios pastraipos paraštėje (kairėje pusėje) pieštuku užrašyta pastaba „Priešt[a]r[auja]“ ir „Žiūr[ėti] ank[sčiau]“; žr. *ten pat*, l. 107.

p. 193.

[a] NB (*nota bene*) (lot.) – įsidėmėtina (pažodžiui – gerai įsidėmėk).

[b] *iako a corpore et sensu consulentis Reipublicae nieodłączaiącego się* (lenk., lot.) – kaip neatskiriama nuo Respublikai patariančiojo kūno ir dvasios.

p. 195.

[a] *Porządek seymowania* (lenk.) – seimo darbo tvarka.

p. 207.

[a] *I korol litovskoj cesariu pomogaet li ?* (rusėn.) – ir ar Lietuvos karalius imperatoriui padeda?

p. 211.

[a] Čia autorius originale pateikė ne visą citatą: „Obowiązek wziął na się... i sprawuje urząd kancelaryi litewskiej“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 176. Publikacijoje citata pateikiama visa.

[b] Korespondencijos publikacijoje citata pateikiama kiek kitokia: „czemu koronny Xiądz podkanclerzy sprawy do urzędu X. L. należące sobie przywłaszczył“; žr. *Listy z czasów Jana III i Augusta II...*, p. 10. A. Šapoka į citatą įterpė publikacijos išnašose buvusius lotyniškus kai kurių žodžių atitikmenis.

p. 218.

[a] *restitutionem honoris* (lot.) – garbės sugrąžinimo.

p. 220.

[a] Apie XVI–XVII a. LDK iždo funkcionavimą pastaruoju metu pasirodė A. Filipczak-Kocur, A. Tylos monografijos; žr. A. Filipczak-Kocur, *Skarb Litewski za pierwszych dwu Wazów, 1587–1648*, Wrocław, 1994; A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty–Ustawy–Realizacja*, Warszawa, 2006; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius, 2010; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė–XVII amžiaus vidurys*, Vilnius, 2012.

[b] *O urzędzie Podskarbiów* (lenk.) – apie iždininkų pareigybes.

p. 221.

[a] XVIII a. antrosios pusės Lenkijos ir LDK iždo komisijų veikla pastaraisiais dešimtmečiais tyrinėta plačiau; žr. M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764–1793. Działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa-Pozanań, 1975; G. Bałtruszajtys, *Sądownictwo Komisji Skarbowych w sprawach handlowych I przemysłowych (1764–1794)*, Warszawa, 1977; R. Šmigelskytė-Stukienė, Iš LDK iždo komisijos istorijos: iždo komisijos veiklos tikrinimas 1792–1793 m., *Istorijos akiračiai. Skiriama profesoriaus habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui*, Vilnius, 2004, p. 307–322.

p. 229.

[a] *uniformis et aequalis in pondere et grano et numero petiarum et inscriptione monetae* (lot.) – vienodo ir lygaus svorio, dydžio, nominalo ir įrašo monetos.

p. 234.

[a] *salva securitate granic swoich* (lot., lenk.) – esant saugioms savo sienoms.

p. 238.

[a] *Salva urzędów Ichmość authoritate* (lot., lenk.) – esant Jų malonybių pareigų viršenybei.

p. 239.

[a] *obudwóch narodów* (lenk.) – abiejų tautų.

p. 249.

[a] *lapsu temporis poczęli exolescere* (lot., lenk.) – slenkant laikui pradėjo nykti.

p. 253.

[a] *ultimi fori* (lot.) – galutinio teismo.

p. 255.

[a] *Coaequatio jurium stanów W. X. Litewskiego z Koroną Polską* (lenk.) – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomų teisių sulyginimas su Lenkijos Karūnos [teisėmis].

[b] A. Šapoka vienoje iš savo recenzijų įvertindamas prof. I. Lappo studiją „Lietuvos seimas ir Liublino unija“ aptarė ir LDK valstybinio savarankiškumo koncepciją. Dabar Lietuvos centrinio valstybės archyvo fonduose saugomą (*LCVA*, f. R-1001, ap. 1, b. 75, l. 162–164) recenziją, kuri parašyta laiško forma (dokumento originalus pavadinimas „Ponui Lietuvos mokslo Akademijos Pirmininkui“), dėl jos aktualumo ir mokslinės vertės pateikiame atskirai:

„Šm. lapkričio 2 d. raštu (Nr. 4897), Tamstos pavedamas, pirmasis sekretorius p. R. Taujanskas mane yra prašęs raštu įvertinti kartu prisiųstą prof. J. Lappo studijos „Lietuvos seimas ir Liublino unija“ III dalies rankraštį. Atlikdamas man pavestąjį uždavinį kartu grąžinu ir minėtąjį rankraštį.

Prof. J. Lappo studijos „Lietuvos seimas ir Liublino unija“ pirmoji dalis buvo išspausdinta Lietuvos Praeities I t. 1 d. 77–100 psl. Antroji dalis tebėra nespausdinta. Jos man neteko matyti. Tad suprantama, kad čia nė nebandysiu vertinti visos autoriaus koncepcijos, bet pasistengsiu aptarti vien šios III d. išvadžiojimus.

Pagrindinė autoriaus ginamoji tezė kalbamojoje dalyje yra ta, kad unijinių laikų Lietuvos Lenkijos bendrasis seimas buvo ne vienalytis, bet dvilypis valstybinis organas tenkinęs dviejų valstybių skirtingus reikalus. Šiam dvilypumui įrodyti autorius nurodo lygiagretį abiejų valstybių kanceliarijų paruošiamąjį darbą seimą šaukiant ir lygiagretį abiejų valstybių maršalkų bei kanclerių veikimą seime. Įrodinėdamas senato dvilypumą autorius nurodo jo paties iš L. Metrikos ištrauktą atskirą Lietuvos senatorių priesaiką didžiajai Lietuvos kunigaikštijai ir akcentuoja Lietuvos seimelių, priešseiminių suvažiavimų bei lietuviškųjų sesijų nutarimų įtaką senatorių laikysenai bei jų „votoms“ seime. Išnagrinėjęs į senatą nepatekusių Lietuvos Tarybos narių klausimą, įdomų ne tiek unijinių laikų bendrojo seimo charakteriui, kiek pounijinių laikų Lietuvos nuotaikoms išriškinti, autorius pereina prie seimo dvilypumo pasireiškimo įstatymo leidimo darbe bei pačiuose įstatymuose. Pagaliau straipsnio gale autorius padaro eilę pastabų, apibūdinančių bendrąjį seimą ir apskritai Lietuvos Lenkijos valstybių junginį.

Nei 1569 m. darant uniją, nei kada nors vėliau bendrojo seimo organizacija bei jo veikimo statutas nebuvo fiksuotas jokiame įstatyme. Tad seimo charakteris gali būti išaiškintas tik ištyrus jo darbo praktiką vėlyvesniais laikais. Kaip jau matėme iš trumpo šios straipsnio dalies apibūdinimo, autoriaus ir einama tuo keliu. Tačiau tenka apgailestauti, kad išvados autoriaus yra daromos iš palyginus trumpo laikotarpio faktų. Greta įdomių, dažnai iš archyvų ištrauktų faktų iš XVI amž. pabaigos, autoriaus išvadoms paremti tik labai retais atvejais yra suminimas koks XVII–XVIII amž. faktas arba tų amžių kurio autoriaus aptariamas. Tačiau yra neabejotina, kad tiek vienoje Lietuvos Lenkijos santykių istorijoje, tiek seiminių santykių istorijoje buvo tam tikra raida. XVI–XVII amž. sąvartos ir, pvz., XVIII amž. seimas toli gražu nebuvo tolygūs reiškiniai. Laikas iš vienos pusės keitė šiek tiek seimo charakterį, iš antros pusės visa eilė bruožų laikui bėgant labiau išryškėjo, įgavo pastovias formas. Autoriui savo išvadas remiant daugiausia pirmųjų dešimtmečių santykiais gali būti daromas priekaištas, kad jo minimieji faktai yra, taip sakant, nekonstituciniai, bet senojo savarankumo reminiscencijos bei separatistiniai blykstelėjimai, toli gražu negalį charakterizuoti pastovių santykių. Ypatingai trūksta vėlyvesnio laikotarpio faktų bei dokumentacijos ten, kur autorius kalba apie bendrojo seimo dvilypumo pasireiškimą jo darbuose – įstatymų leidime bei bėgamųjų valstybių reikalų tvarkyme. Čia dažnai operuojama tik teiginiais, išvadoms iš kitų savų tyrinėjimų, bet ne įrodymais. Gaila, kad šis klausimas nėra išsamiau aptartas.

Autorius pvz., nurodo bendrojo seimo visumos nekompetetiškumą apdėti mokesčiais visą jungtinę valstybę, pasak prof. Lappo, visą federaciją. Lietuvos atžvilgiu ši teisė priklauso lietuviškajai, o Lenkijos atžvilgiu lenkiškajai seimo daliai. Betgi autorius šio fakto nesugretina su kitu faktu, butent, kad seimo visuma taip pat nėra kompetetinga uždėti mokesčius ir betkuriai vaivadijai ar pavietui, kad mokesčių prisiėmimas ar nuo jų atsisakymas teoretiškai priklauso ir kiekvienam tokiam smulkiam teritoriniam vienetui.

Skelbiamąją minėtąją Lietuvos senatorių priesaiką autorius laiko vienu iš bendrojo senato dvilypumo įrodymų. Kažin ar negalima būtų jos kitaip aiškinti? Lietuviškoje istorinėje literatūroje jau yra pastebėta, kad Lietuvos Taryba ir po 1569 m. kurį laiką dar tebefunkcijonavo senoviškai. Galimas dalykas, kad ir sudėtis jos buvo senoviška. Vadinasi buvo senatorių kolektyvas įeinąs į bendrąjį organą ir kitas (gal tos pačios sudėties, gal kiek platesnis, senosios Tarybos pobūdžio) kolektyvas mutatis mutandis, senoviškoji Taryba, vidaus, grynai savos valstybės reikalams. Tokiam atvejy šitoji priesaika rodytų pastangas ir toliau išlaikyti Tarybą, kaip savajį valstybinį organą. Tai nebūtų pastangos suremontuoti lietuviškąją bendrojo senato dalį, bet visiškai atskiros savos valstybinės institucijos saugojimas. Reikėtų tik išaiškinti, kokių veiksnių veikiama ji visdėlto išnyko.

Kad autorius nepanaudojo lietuviškosios literatūros tenka apgailestauti ne vien šitame atvejy. Čia jis nepasisakė dėl iškeltos minties jo sprendžiamuoju klausimu. Kitur kaikur jis plačiai sprendžia lietuviškoje raštijoje jau aptartus klausimus apie tai nė neužsimindamas, lyg tai išviso pirmą kartą literatūroje būtų daroma. Kadangi ir šis trečias straipsnio tęsinys be abejo bus išverstas iš rusų kalbos ir spausdinamas lietuviškai, tai skaitytojui galės susidaryti keistoko įspūdžio. Ar nevertėtų spausdinant prikergti atitinkamų pastabų reda[k]cijos vardu?

Baigiamosios autoriaus pastabos (63–83 psl.) daugiausia liečia ne tiek seimą, kiek Lietuvos Lenkijos santykių visumą ir yra poleminio pobūdžio. Tai pastabos dėl jo pacituojamų įvairių lenkų istorikų pasakymų unijos klausimu.

Nėra darbo dėl kurio negalėtų pareikšti tam tikrų pageidavimų pašalinis žmogus. Taip yra ir su šiuo prof. I. Lappo darbu. Pats autorius jo nelaiko išsamia šiuo klausimu studija, tačiau prityrusio mokslininko mintys be abejo yra vertingas įnašas tolimesniam šio klausimo tyrinėjimui. Tegul čia daug kas lieka neišaiškinta, tačiau net neįrodytosios mintys yra vertingos, nes jos yra paremtos ilgo amžiaus tyrinėjimų patirtimi, paremtos tyrinėjimų metu susidarytąja Lietuvos Lenkijos uni-

jinių santykių koncepcija. Jos gali būti akstinu kitų tyrinėjimams, turintiems pagaliau išryškinti ir šiuos tamsius mūsų istorijos laikus.

Kaunas
1942 m. lapkričio 28 d.

Dr. A. Šapoka

P. S.

Nos tai neliečia mano dabartinio uždavinio, tačiau Akademijos leidinių tikslumo labui šia proga noriu pastebėti porą klaidinančių vietovardžių vertimų išspausdintų Lietuvos Praeities I t. 1 d., prof. Lappo kalbamojo straipsnio pirmojoje dalyje. Ten perdėm kalbama apie Pagirio ir Braslaujos vaivadijas, 1569 m. atplėštas nuo Lietuvos ir prijungtas prie Lenkijos (žr. 81–85 psl.). Ištikrųjų Pagirio vaivadijos niekad nėra buvę ir Pagirys niekad prie Lenkijos nebuvo prijungtas. „Воеводство Подляское“ yra Palenkės, bet ne Pagirio (Poliesės) vaivadija. Ukrainos Braclavo, berods, taip pat niekas nevadino niekad Braslauja. Vertėjui šią formą bus pakišęs Lietuvos Brėslaujos vardas. Gal tos klaidos galėtų būti atitaisytos tęsiant prof. Lappo straipsnio spausdinimą.“

p. 257.

[a] *Litvu a Rusi* (rusėn.) – Lietuvai ir Rusiai.

[b] *Litve, Rusi, Žomojti* (rusėn.) – Lietuvai, Rusiai, Žemaitijai.

p. 260.

[a] *ad Magnum Lit. Ducatum pertinebant, omnesque supranominati reges et Magni Lit. Duces non iure Regum Poloniae, sed iure magnorum Ducum Lit. praedictas Terras, Provincias et Ducatus tenebant, et possedebant, iisque disponebant* (lot.) – priklausė Didžiajai Lietuvos Kunigaikštystei, ir visi aukščiau paminėti karaliai, ir Didieji Lietuvos kunigaikščiai minėtas žemes, provincijas ir kunigaikštystes valdė, turėjo ir jose tvarkėsi ne Lenkijos karalių teise, bet Didžiųjų Lietuvos Kunigaikščių teise.

[b] *ordines magni Ducatus Lit. nequamquam consenserunt, eique subjacere omnino nolunt, et nullatenus tenentur* (lot.) – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomai niekuomet nepritarė, jam visai nenori paklusti ir jokiu būdu nepripažįsta.

p. 261.

[a] *Nowy Dwór* (lenk.) – Naujasis dvaras (pažodinis vertimas). Šiuo atveju – Naujadvario seniūnijos pavadinimas.

[b] *terrigenis et indigenis* (lot.) – vietiniams ir „indigenams“, t. y. svetimšaliams bajorams, tapusiems LDK piliečiais.

[c] *terrigenis* (lot.) – vietiniams.

p. 264.

[a] *pro hac sola vice* (lot.) – dėl šio vieno atvejo.

[b] *iuxta iura, consuetudines et praxes cleri Lituanae provinciae capitulique Vilnen. semper et omino negetur admissio* (lot.) – pagal Lietuvos provincijos klero ir Vilniaus kapitulos teises, papročius ir praktiką, įėjimo teisė niekuomet ir apskritai nesuteikiama. Originale klaidingai „iuxta iure“.

p. 265.

[a] *terrigenae et possessionato* (lot.) – vietiniam ir žemės nuosavybę turinčiam gyventojui, t. y. sėsliam bajorui.

[b] Minimas autoriaus straipsnis; žr. A. Š[apoka], Čičinskas, *Lietuvių enciklopedija*, Kaunas, 1937, t. 5, p. 1139–1147.

p. 269.

[a] Apie paskutinį LDK etmoną Simoną Kosakovskį publikuota Vydo Dolinsko monografija; žr. V. Dolinskas, *Simonas Kosakovskis: politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794*, Vilnius, 2003. Plačiau apie Kosakovskių giminę žr. *ten pat*, p. 75–90.

p. 280.

[a] Originale klaidingai buvo „aukšniųjų“; žr. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. 259.

p. 281.

[a] Kaip ir kitur, autorius čia nurodo savo straipsnį; žr. A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1940, t. II, p. 67–173.

p. 287.

[a] *ieszcze ożywiamy się staropolskiey wolności hasłem* (lenk.) – dar gyvi senosios Lenkijos laisvėmis dvasia.

p. 290.

[a] *forma judiciaria* (lot.) – teisinė forma.

p. 291.

[a] *Ucalenie unii W. Ks. Litewskiego* z *Koroną Polską* (lenk.) – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karūnos unijos atnaujinimas. Originale klaidingai „Ucalenia“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 272.

p. 292.

[a] *Dominus ac Redemptor noster* (lot.) – mūsų Viešpats ir Atpirkėjas.

p. 297.

[a] *ipso iure* (lot.) – pačia teise.

[b] *boni ordinis* (lot.) – geros tvarkos.

p. 300.

[a] Originale buvo „Žiūr. 36 išnašą“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos...*, p. 282. Šioje publikacijoje nuoroda patikslinta pagal pakitusią išnašų numeraciją.

p. 302.

[a] Nuoroda patikslinta pagal pakitusią išnašų numeraciją. Originale buvo „...nurodytą 42 išnašoj“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. 285.

p. 308.

[a] Nuoroda patikslinta pagal pakitusią išnašų numeraciją. Originale buvo „Žiūr. 36 išnašą“; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. 292.

p. 315.

[a] *Zaręczenie wzaiemne oboyga narodów* (lenk.) – Abiejų Tautų tarpusavio įžadas. Tai Abiejų Tautų Respublikos seime 1791 m. spalio 20 d. priimto įstatymo pavadinimas. A. Šapoka savo darbuose vartojo originalią šio įstatymo pavadinimo formą nepateikdamas lietuviškojo atitikmens, o disertacijoje, skirtoje Ketverių metų seimo veiklai, – sutrumpintą pavadinimo variantą „Zaręczenie oboyga narodów“; žr. A. Šapoka, *Raštai*, t. 2: *Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. 3 d. konstitucijos*..., p. 263.

p. 318.

[a] *Gazeta narodowa y obca* (lenk.) – „Tautinis ir užsieninis laikraštis“.

p. 319.

[a] Naujausi 1792 m. tribunolinių seimelių veiklos tyrimai patvirtina A. Šapokos skaičiavimus. Galima patikslinti, kad Abiejų Tautų Respublikos kontekste 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijai prisiekė daugiausia LDK seimelių – 27 (81,8 proc.), o Lenkijoje – tik 10 (22,2 proc.). Šis LDK seimelių „masinis“ 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos palaikymas galėtų liudyti LDK bajorijos pilietinę brandą ir geresnį orientavimąsi įvertinant geopolitines grėsmes žlungančiai valstybei. Plačiau žr. W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*. Łódź, 1994, s. 294–395; R. Butterwick, *Polska rewolucja a kościół katolicki 1788–1792*, Kraków, 2012, s. 746–758.

p. 322.

[a] *Gazeta Warszawska* (lenk.) – „Varšuvos laikraštis“.

p. 326.

[a] Abiejų Tautų Respublikos seimo 1793 m. lapkričio 23 d. patvirtinta „Kardinalinių teisių“ VI dalis skamba taip: „Wielkie Księstwo Litewskie unią z Koroną wieczyście spojone, według warunków swoich jednego ciało Rzeczypospolitej składające, z tymże ciałem swoim nierozdzielnie zostawać będzie. Prawa zatym i przywileje, a mianowicie te, z którymi do Rz[eczypos]p[o]litej prowincje przystąpiły i osobom w nich mieszkającym służące legitime nadane i dotąd urzędowanie valide nie zadysputowane, w całości dotrzymane im będą. A nadto żeby na przyszły czas z kancelaryj narodowych nic przeciwnego prawom nie wychodziło. do WW. kanclerzów Obojga Narodów, pod obowiązkiem i urzędu ich i przysięgi, pilna baczność należeć będzie“; žr. Prawa kardynalne, *VL*, Poznań, 1952, t. X, s. 111.

p. 327.

[a] *Rozporządzenie, układ, i podział woiewództw* (lenk.) – Vaivadijų sutvarkymas, išdėstymas ir paskirstymas. Čia A. Šapoka turi omeny 1793 m. Gardino seime 1793 m. lapkričio 23 d. patvirtintą konstituciją „Išdėstymas, sutvarkymas ir paskirstymas“ (žr. Rozkład, rozporządzenie, i podział, *VL*, t. X, s. 309–315) ir joje įtvirtintą nuostatą „Odtąd Rz[eczpos]p[o]lita Nasza dwie tylko będzie miała prowincje, to jest Polską i Litewską“ (žr. ten pat, *VL*, t. X, s. 309). Tačiau A. Šapoka klaidingai nurodo sutrumpintą kitos seimo konstitucijos pavadinimą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės provincijos vaivadijų sutvarkymas, išdėstymas ir paskirstymas“; žr. Rozporządzenie, układ, i podział województw prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego, *VL*, t. X, s. 316–319.

[b] 1793 m. lapkričio 23 d. priimtose seimo konstitucijose, kuriose aptariamas administracinis-teritorinis suskirstymas, kategoriškai apie pavietų panaikinimą LDK nekalbama. A. Šapoką suklaidino įvairuojanti terminija (konstitucijose dažnai pateikiamas dvigubas įvardijimas „žemės arba pavietai“ (*ziemie czyli powiaty*); plg. Rozporządzenie, układ, i podział województw prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego, *VL*, t. X, s. 316). Plačiau apie šį klausimą žr. R. Jurgaitis, Lietuvos

Didžiosios Kunigaikštystės seimelių veiklos reglamentavimo pokyčiai XVIII a. pabaigoje: 1791 m. ir 1793 m. seimelių įstatymų lyginamoji analizė, *Praeities pėdsakais. Skiriama Profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 327–331.

p. 333.

[a] Nuoroda patikslinta pagal pakitusią išnašų numeraciją. Originale buvo „žiūr. 1 išnašą"; žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., p. 321.

p. 341.

[a] A. Šapokos veikalo prieduose publikuojamų dokumentų kalba taisyta itin minimaliai siekiant atspindėti XX a. ketvirto dešimtmečio pirminių šaltinių publikavimo situaciją. Laikytasi nuostatos, kad smarkesnis kišimasis į publikuojamo dokumento kalbą, santrumpų išskleidimas ar kitos korekcijos reikštų, kad dokumentas publikuojamas naujai. Ši nuostata tapo aktualesnė ir dėl to, kad dalis dokumentų pagal šiuolaikinius archeografinius principus neseniai jau buvo publikuota (komentaruose pateikiamos nuorodos į naujausias publikacijas). Pirmiausia ištaisytos akivaizdžios korektūros klaidos, pagal galimybes atkurtos daugtaškiais pažymėtos dokumentų vietos, kuriose A. Šapoka neperskaitė pavienių žodžių ar frazių. Sistemingai dokumentai peržiūrėti ir atlikti taisymai tik šiais atvejais – ***v*** keičiant į ***u*** (pvz., *Vkrainy* į *Ukrainy*, *Vpitski* į *Upitski*, *vrząd* į *urząd* ir pan.) ar atvirkščiai ***u*** į ***v*** (pvz., *uigore į vigore*, *conuocatia* į *convocatia*).

[b] Kauno arkivyskupijos kurijos archyve šio dokumento originalo nepavyko rasti. A. Šapokos minimas „Bažnytinis muziejus" greičiausiai buvo Kaune 1935–1940 m. veikęs Bažnytinės dailės muziejus, o vėliau 1941–1944 m. – Religinės dailės muziejus. 1999 m. birželio 17 d. šis muziejus buvo atkurtas ir tęsė prieškarines veiklos tradicijas, žr. http://www.lcn.lt/kaunas/kurija/b_meno_muziejus.html; http://www.kaunoarkivyskupija.lt/kam/ *(žiūrėta 2012-12-20).* 2001 m. gruodžio 16 d. įkurtas Kauno arkivyskupijos muziejus. Šio muziejaus darbuotojai patikino, kad A. Šapokos publikuotų dokumentų nesaugoma.

p. 342.

[a] Kauno arkivyskupijos kurijos archyve šio dokumento originalo nepavyko rasti. Kauno arkivyskupijos muziejuje šio dokumento taip pat nesaugoma.

[b] A. Šapokos publikacijoje buvo „3(?)“, tačiau šioje publikacijoje diena tikslinama. Žinoma, kad 1591 m. LDK konvokacija prasidėjo gegužės 13 d.; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 89–101.

p. 345.

[a] Istoriografijai 1613 m. LDK konvokacijos arba vyriausiojo suvažiavimo nutarimo originalas nežinomas. Istorikas H. Lulewiczius fiksuoja keturias išlikusias kopijas, saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (Upytės pilies teismo knyga, f. 7–4/15193, l. 503–506), Poznanės Račynskių bibliotekoje (b. 34, l. 25–26v., antraštė „Konwokacya Wileńska A(nn)o 1613 Novembris 4 d(ie)“), Vroclavo tautinėje Ossolinskių vardo bibliotekoje (b. 2284, p. 247–250), Krokuvos Čartoriskių bibliotekoje (b. 351, p. 401–404, antraštė „Kopiia Ziazdu Wilenskiego“). Naujausia 1613 m. LDK konvokacijos nutarimo publikacija žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 178–183.

[b] A. Šapoka publikacijoje praleido preambulę rusėnų kalba; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 179. Preambulė skamba taip:

Году 1613 *м(ѣ)с(ѣ)ц(а) ноября* 18 *дня.*

На враде г(оспода)рском кгродском упитском прыбывшы их м(ило)сть п(а)*нове послове, которые были послани от их* м(ило)*стеи п(а)нов обывателев повету упитског(о) в справах Речы посполитое на конвокацыю* от *Его К(о)р*(олевское) М(ило)*сти, п(а)на н(а)шог*(о) м(*ило*)*стивог*(о) в року (1)613 *м(ѣ)с(ѣ)ца ноября* 4 *дня въ Вилне зложоную и тог*(о) дня звы*ш помененого* 18 *ноября пры чыненю реляцыи ег*(о) м(ило)*сть пан Ян Волменски, староста кревски а ег*(о) м(*ило*)*сть пан Жыкгимонт Каменски показавшы перед их м(ило)стьями п(а)ны обыватели [s] пры згромаженю констытуцыю постановеня на конвокацыи, прочытавшы и з нее зрозумевшы до книг отдали.*

p. 348.

[a] Originale buvo „ynstrukcyach“. Atsižvelgiant į kitų A. Šapokos parengtų dokumentų analogiško termino transkribavimą, publikacijoje keičiama į „instrukcyach“.

[b] A. Šapoka publikacijoje praleido pusę paskutinio sakinio – intarpą rusėnų kalba; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 183. Šios dokumentų parengimo aplinkybės leidžia teigti, kad A. Šapoka disertacijos parengimo metu nepakankamai išmanė rusėnišką paleografiją, todėl sąmoningai praleido keletą 1613 m. konvokacijos nutarimo intarpų. Dokumento paskutinis sakinys skamba taip: *У тог(о) постановеня печат невеликая притиснена одна а подписы* [s] *руки тыми словы*: *Adam Tałwoisz director koła poselskiego rękę własną*.

p. 349.

[a] 1624 m. LDK konvokacijos arba vyriausiojo suvažiavimo nutarimo originalas saugomas Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge Rankraščių skyriuje (f. 971-124, l. 114–117v.). Lenkijos istorikas H. Lulewiczius fiksuoja tris išlikusias kopijas saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (f. 256-1184), Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Kurnike Rankraščių skyriuje (b. 105, l. 11–14v.), Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Krokuvoje Rankraščių skyriuje (b. 360, l. 373–375v.). Naujausia 1624 m. LDK konvokacijos nutarimo publikacija žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 243–250.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje K. Jablonskio fonde (f. 256-1184, l. 1–1v.) saugoma 1624 m. LDK konvokacijos nutarimo kopija yra istoriko K. Jablonskio ranka darytas nuorašas iš tuometinio Kauno centrinio valstybės archyvo fondų.

[b] A. Šapokos publikacijoje buvo padėtas daugtaškis. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 244.

[c] A. Šapokos publikacijoje buvo padėtas daugtaškis. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 244.

[d] Paliekama A. Šapokos rekonstrukcija, tačiau naujausioje dokumento publikacijoje pateikiamas variantas – *obronie*; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 244.

[e] A. Šapokos publikacijoje buvo padėtas daugtaškis. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 244.

[f] A. Šapokos publikacijoje buvo „vmy...li“. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 244.

[g] A. Šapokos publikacijoje ši informacija buvo įterpta dokumento tekste ir pateikiama skliaustuose; žr. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*..., s. 337.

p. 350.

[a] A. Šapokos publikacijoje buvo „d...“ Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 244.

[b] A. Šapokos publikacijoje buvo „zad[nych]...“ Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 245.

[c] A. Šapokos publikacijoje buvo „ni...“ Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 245.

[d] A. Šapokos publikacijoje buvo „porucz[ona]“. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 245.

[e] A. Šapokos publikacijoje buvo „poruczon[ey mu]“. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 245.

p. 351.

[a] Laužtiniai skliaustai tik A. Šapokos publikacijoje; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 246.

[b] A. Šapokos publikacijoje buvo „[to], aby...ymi“. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 246.

[c] A. Šapokos publikacijoje buvo padėtas daugtaškis. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 246.

p. 352.

[a] A. Šapokos publikacijoje buvo padėtas daugtaškis. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 246.

p. 353.

[a] A. Šapokos publikacijoje buvo „[vczynic(?)]“. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 248.

[b] A. Šapokos publikacijoje buvo „D.....borg“. Rekonstruota pagal naujausią šio dokumento publikaciją; žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 248.

1655 METŲ KĖDAINIŲ SUTARTIS, ARBA ŠVEDAI LIETUVOJE 1655–1656 METAIS

p. 367.

[a] Stefanas Czarnieckis (1599–1665) – Lenkijos didysis stovyklininkas, regimentorius, pasižymėjo partizaninėje kovoje prieš Karolio X Gustavo kariuomenę Lenkijoje, lenkų tautos didvyris.

[b] Janas Wawrzyniecas Rudawskis (1617–1674) – iš Varšuvos miestiečių kilęs dvasininkas, veikalo lotynų k. „Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque Libri IX seu Annales regnante Joanne Casimiro Poloniarum Sueciaeque rege ab Anno 1648 usque ad annum 1660“ (lenk. „Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1648 do 1660“) autorius, kraštutinių katalikiškų pažiūrų; žr. A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, 1984, t. 2, p. 60–61.

[c] Wespazjanas Kochowskis (1633–1700) – žymus lenkų istorikas ir religinis poetas, Jono Sobieskio istoriografas, veikalo lotynų k. „Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV climacteres...“ (1683–1698 m., t. 1–3) autorius. Lenkijos istoriją suskirstė į 7 metų laikotarpius. Dalyvavo kovose prieš Karolį X Gustavą, pasižymėjo kraštutinėmis katalikiškomis pažiūromis; žr. A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 60–61.

[d] Ludwikas Kubala (1838–1918) – lenkų istorikas, žymus pedagogas ir puikus stilistas, 1880–1881 m. paskelbė 2 t. veikalą „Szkice historyczne“, kuriame pateikti įvairūs XVII a. Abiejų Tautų Respublikos istorijos tyrinėjimai. 1910–1918 m. išleistuose 4 tomuose publikuoti tyrinėjimai: „Wojna moskiewska 1654–1655“, „Wojna szwedzka 1655–1656“, „Wojna brandenburska i najazd Rakoczego 1656–1657“, „Wojny duńskie i Pokój Oliwski 1657–1660“ ir kt.; žr. A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 65–66.

[e] Kūrinio autorius Marijonas Samuelis Pšipkovskis (Marjan Samuel Przypkowski, apie 1592–1670) – lenkų bajoras, Jonušo ir Boguslovo Radvilų tarnautojas, pamokslininkas, poetas. A. Tyla pagrįstai teigia, kad tvirtinimais, jog leidinys iš-

spausdintas Vilniaus universiteto spaustuvėje 1656 m., sunku patikėti. O. Matusevičiūtės nuomone, kūrinys parašytas apie 1658–1659 m. A. Kotljarchukas spėja, kad veikalas išleistas Kėdainiuose 1655 m. pab.; žr. A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 62, 71; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, Södertörns högskola, 2006, p. 9–10.

[f] Edvardas Kotlubajus (Edward Kotłubaj, 1822–1879) – totorių kilmės Lietuvos istorikas, inžinierius, darbavosi Radvilų archyve Nesvyžiuje, savotiškas Radvilų istoriografas, paskelbė kelis pirminiais šaltiniais paremtus vertingus veikalus apie juos, tarp jų 1859 m. Vilniuje „Życie Janusza Radziwiłła“, kur siekė reabilituoti J. Radvilą; žr. A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 61, 64–65.

p. 368.

[a] Bernardas Kalickis (1840–1884) – lenkų istorikas, savo studijose kritiškai vertino Jonušą ir Boguslovą Radvilas. E. Kotłubajaus veikalo kritika išdėstyta: B. Kalicki, Janusz Radziwiłł, to paties, *Zarysy historyczne*, Lwów, 1869, s. 145–224. Taip pat žr. B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny*, Kraków, 1878 (atspaudas iš *Przegląd Polski*, 1877–1878, t. XI–XII); A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 65.

[b] Władysławas Konopczyńskis (1880–1952) – lenkų istorikas, šaltinių leidėjas, tyrinėjo ir publikavo daugiausia XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos istoriją ir šaltinius. Paminėtini jo darbai: „Polska a Szwecja: od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795“ (1924), „Liberum veto“ (1918) ir „Chronologia sejmów polskich 1493–1793“ (1948). 1935 m. pradėjo leisti „Lenkų biografinį žodyną“ („Polski Słownik Biograficzny“), mokėjo daug kalbų, taip pat ir švedų. 1914–1916 m. dirbo Švedijos archyvuose, domėjosi XVIII a. Garsiojo Riksarkiveto fondus tyrinėjo tik nuo 1718 m. Tarp jo studentų buvo istorikas Kazimierzas Lepszy (1904–1964).

[c] 1935 m. Z. Ivinskis teigė, kad „17-sis ir 18-sis šimtmečiai mūsų tyrinėjimų dar kaip ir visai nepaliesti. Čia dar nėra susekti ne tik Lietuvos istorijos proceso dėsniai, bet nepažįstame dar pilnai eilės atskirų, įdomių istorijos faktų. Kad būtų galima išvesti bendrus dėsnius, reikia pirmiau, pažinus faktus, sumegzti juos priežastingumo

ryšiu. Tik iš tikrų, visai aiškių premisų, galima būtų be pavojaus klysti, daryti išvadas“. Įdomu, kad A. Šapoka ignoravo (?) negausią lietuvišką, iš esmės publicistinę literatūrą apie J. Radvilą, kurioje buvo minima Kėdainių sutartis ir atmetami kaltinimai, kad J. Radvila buvo išdavikas (plg. Red., Ar kunigaikštis Janušas Radvylius pardavikas?, *Lietuvių laikraštis*, 1905, Nr. 37, p. 536), tik sukritikavo P. Šinkūno „Kėdainių miesto istorijoje“ (1928) įdėto 1655 m. rugpjūčio 17 d. akto vertimą. Beje, šis K. Kepalo atliktas vertimas (kaip rugpjūčio 18 d. akto.) V. Atkočiūno spaustuvėje Kaune išspausdintas ir atskirai. Vertimo fragmentai perspausdinti „Lietuvos TSR istorijos šaltiniuose“ (Vilnius, 1955, t. 1, p. 309–310). A. Tyla pažymi, kad lietuviškoje literatūroje neliko tradicinių lenkų autorių kaltinimų J. Radvilai dėl Kėdainių sutarties sudarymo, buvo iškelti galbūt teigiami Liublino sutarties su Lenkija nutraukimo rezultatai, pvz., būtų sustojęs Lietuvos lenkėjimas. J. Radvila tampa svarbiausių Radvilų panteono tautinių lietuvių herojumi (Maironis, P. Jakubėnas, J. Yčas). 1934 m. kompozitorius Jurgis Karnavičius parašė operą „Radvila Perkūnas“ (libretas B. Sruogos pagal jo 4 veiksmų muzikinę pjesę „Radvila Perkūnas“), kuri Kauno valstybės teatre pastatyta 1937 m. Nuo 1927 m., kariuomenėje veikė Didžiojo Lietuvos etmono Jonušo Radvilos 1-asis husarų pulkas, kuris turėjo vėliavą su šūkiu „Nugalėsim ar mirsim“. 1931 m. Biržuose atidengtas J. Zikaro sukurtas J. Radvilos paminklas. Tačiau, pvz., istorikas A. Alekna Kėdainių sutartyje nieko teigiamo neįžiūrėjo. Apskritai 1655 m. Kėdainių sutarties ir J. Radvilos vieta lietuvių istorinėje sąmonėje galėtų būti atskiro tyrimo objektas; plg. Z. Ivinskis, Lietuvos istorijos problemos, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 12–13, p. 292; A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 67–68; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński. Hetman wielki litewski*, Warszawa, 2000, s. 245.

[d] A. Šapokos rankraštyje buvo „žiūr. J. Radziwiłł, 228 psl.“ Taip palikta ir 1990 m. publikacijoje. A. Tyla tikslią nuorodą pateikė 1984 m. straipsnyje; žr. A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.–1940 m. istoriografijoje..., p. 72. Naujausią šaltinių ir literatūros bibliografijos apie J. Radvilą ir Kėdainių sutartį apžvalgą taip pat žr. H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655...*, s. 243–250.

[e] A. Šapoka netrukus tai padarė atskiroje publikacijoje; plg. A. Šapoka, Dėl prof. Wł. Konopczyńskio paskelbtųjų 1655 m. Kėdainių sutarties dokumentų, *Lietuvos praeitis*, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 300–320.

p. 369.

[a] V. Selenis pažymi, kad anksčiau nei A. Šapoka Švedijoje lankėsi Jonas Yčas. 1930 m. iš Stokholmo jis parvežė dviejų Kėdainių unijos aktų fotografijas. A. Šapoka Švedijoje susidūrė su kalbos problemomis. Vokiškai ir lotyniškai jis skaitė gerai, taigi galėjo dirbti su vokiška ir lotyniška literatūra bei šaltiniais. Deja, švediškai A. Šapoka tuomet dar nemokėjo, todėl pasinaudoti literatūra švedų kalba galėjo tik iš dalies. Apie darbą Švedijos rankraštynuose ir archyvuose jis plačiau rašė 1932 m. rugsėjo 23 d. laiške Vladui Pryšmantui: „Rodos, kad Lietuvos istorijos reikalui čia galima parinkti daug ką. Ypač 16–18 amž. Bet kadangi tuo tarpu dar negaliu naudotis švedų raštija, tai tikriausiai viską įvertinti negaliu (...) Iš tikro gaila, kad čia esu tik vienas. Daug būtų maloniau ir lengviau dirbti dviese. Konkrečiai kalbant tuo tarpu spėjau susipažinti su svarbiausia biblioteka (Karališkoji), jos rankraščių skyriumi, kurių keletą [rankraščių] jau suskubau ir nusirašyti ir susipažinti bent su turiniu vad(inamojo) Valstybės archyvo, kur darbo būtų galima rasti daug ilgesniam laikotarpiui negu trys mėnesiai (...) Medžiagos, pasirodo yra nemažai ir labai lengvai prieinamos. Švedai atrodo tarytum ir gimę kitiems malonumus padaryti. Tai simpatiškiausi žmonės. Bibliotekose, archyvuose laisviausia. Pilniausio pasitikėjimo principu tvarkoma viskas. Kad tarnautojai saugotų tą turtą nesimato nė mažiausio šešėlio. Jie tik tvarko, kad kiekvienas galėtų pasinaudoti ir patarnauja. Tokio pobūdžio organizacijos man neteko matyti niekur. Juk kitur tas turtas saugomas net policijos pagalba (rodos, Paryžiaus viešojoje bibliotekoj vaikšto policijos agentai). Žodžiu dirbti čia labai malonu, nors mūsų reikalams čia daug ko trūksta. Nesuprasdamas kalbos literatūroj orientuotis negaliu“; V. Selenis, *Adolfo Šapokos gyvenimas nepriklausomos Lietuvos valstybės laikotarpiu* (mašinraštis), Vilnius, 2006, A. Ragausko asmeninis archyvas.

p. 371

[a] Žodis nekeičiamas žodžiu „centrinis“ dėl to, kad toks buvo archyvo pavadinimas.

[b] A. Šapoka dar buvo nurodęs šaltinį: Upytės pilies teismo knygos – „U. pil.“ Deja, A. Šapokos tekste nuorodų į šį šaltinį nėra, todėl jis iš bibliografijos išbrauktas.

[c] Dabar saugoma: *VUB RS*, f. 7-Nr. 14468.

[d] Dabar saugoma: *LNMMB*, *RS*, f. 130-727. Knyga suskaitmeninta ir prieinama virtualiame archyve (www.epaveldas.lt).

[e] A. Šapokos minėtas Švedijos nacionalinis archyvas Stokholme (Riksarkivet; toliau nuorodose vartojama santrumpa *RA*) įkurtas XVII a. A. Šapokos naudotų archyvo fondų ir jų saugojimo vienetų nuorodos iš esmės yra „atpažįstamos“, todėl atsisakyta minties jo vartotas nuorodas pakeisti dabartinėmis.

[f] Toliau ši A. Šapokos nurodyta santrumpa nevartojama; rašomas visas fondo pavadinimas: *RA*, *De la Gardieska Samlingen.*

[g] *Čia ir toliau fol. tai ne folio* – ne lapas, o foliantas, t. y. knyga, tomas (vok. *Foliant*, lot. *folium*, *folia*).

p. 372.

[a] A. Šapokos mašinraštyje buvo „2. Spausdintieji šaltiniai ir literatūra“. Kaip minėta įvade, spausdinti šaltiniai nuo literatūros atskirti rengėjų. Laužtiniais skliaustais įrėmintos šaltinių publikacijos ir istoriografijos darbai, kuriuos A. Šapoka naudojo tekste, bet nebuvo įtraukęs į bibliografiją.

[b] Visi leidinio tomai A. Šapokos nėra cituojami, tik rengėjų laužtiniuose skliaustuose nurodytieji.

[c] Ši A. Šapokos nurodoma santrumpa toliau publikacijoje keičiama įprastine šiuolaikinėje istoriografijoje „AJZR“. A. Šapoka bibliografijoje nurodo: „1862, t. III, 1863, t. IV, 1867, t. V“, tačiau tekste šie tomai necituojami. Analogiškai žemiau A. Šapoka nurodo: *Akty, otnosiaščijesia k istorii Zapadnoj Rossii, sobranyje i izdannyje Archeografičeskoju Komissijeju*, S. Peterburg, 1846–1853, t. I–V; šis leidinys tekste irgi nenurodomas. Todėl siekiant neklaidinti skaitytojų jie į bibliografiją neįtraukiami.

[d] Visi leidinio tomai A. Šapokos nėra cituojami, tik rengėjų laužtiniuose skliaustuose nurodytieji.

p. 375.

[a] Ši A. Šapokos vartojama santrumpa publikacijoje keičiama į „Wojna Moskiewska“.

[b] Ši A. Šapokos vartojama santrumpa publikacijoje keičiama į „Wojna Szwecka“.

[c] Ši A. Šapokos santrumpa toliau publikacijoje keičiama į „Wojna Brandenburska i najazd Rokoczego w. r. 1656 i 1657“.

[d] A. Šapoka bibliografijoje taip pat įrašė ir kitą šio Jogailos universiteto Krokuvoje profesoriaus A. Walewskio (1805–1876) veikalą: *Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza, 1655–1660*, Kraków, 1866–1868, t. I–II. Deja, tekste nurodų į jį nėra, todėl į bibliografiją jis netraukiamas, siekiant neklaidinti skaitytojų.

p. 378.

[a] I. Jonyno pastaba „žr. 9 išn.“ Joje nurodytas L. Kubalos veikalas, pagal kurį A. Šapoka teigė, kad „kariuomenės sąrašuose figūravo 11 261 karys“, *LMAVB*, f. 233-89 (toliau I. Jonyno pastabos irgi nurodomos iš šio šaltinio).

[b] Plačiau apie seimo nutarimus žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius, 2010, p. 147–153.

p. 379.

[a] Apie reliacinių seimelių nutarimus žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, p. 153–156.

[b] Apie LDK didžiojo etmono J. Radvilos 1654–1655 m. karines operacijas žr. L. Vidauskytė, Janušo Radvilos strategija ir taktika (XVII a. vidurio karai su kazokais ir Rusija), *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 61–92; K. Bobiatyński, Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654–1655, *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu, red. M. Nagielski, Warszawa, 2002, s. 173–198; to paties, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze, 2004; R. Batūra, Lietuvos kariuomenės vadas Jonušas Radvila (1612–1655), *Kariūnas*, 2007, Nr. 3, p. 20–27; Nr. 4, p. 22–27.

p. 380.

[a] A. Šapoka nuosekliai vartojo pernelyg sulietuvintą Gansiausko formą. Sudarytojų ji pakeista šiuolaikinėje istoriografijoje priimtinesne Gosevskio forma – ją vartoja ir A. Tyla. V. Trumpa dar 1940 m. teigė, kad „atpuola visai *Gonsiausko* (Gąsewski) rašymas. Lenkiškuose šaltiniuose jis vadinamas *Gosiewski* (lot. Gosievius). Bet kadangi toji giminė jau kelinta savo karta veikė Lietuvoje, tad manome būsiant tikslu rašyti *Gosiauskis*“. Apie LDK lauko etmoną V. Gosevskį (1620–1662) plačiau žr. V. Trumpa, Paskutiniai V. Gosiauskio metai, *Lietuvos praeitis*, Kaunas, 1940, t. 1, sąs. 1, p. 109–136; A. Tyla, Verkių mušis (1658 10 21), *Lituanistica*, 2007, t. 1, p. 25–35; S. Mnich, Przyczynek do biografii Wincentego Gosiewskiego, *Meritum*, 2009, t. 1, s. 7–19.

[b] A. Šapoka puslapių nenurodė.

p. 381.

[a] Turimi galvoje valdovo išduoti mobilizaciniai raštai samdomųjų dalinių kareiviams verbuoti; A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, Vilnius, 1990, p. 182.

p. 382.

[a] Valdovui skelbiant bajorų mobilizaciją su intervalais būdavo paskelbiami trys šaukimai (vici): pirmieji du pasirengimui, trečiasis – jau su nurodyta data ir vieta, kur bajorai turi rinktis. Kartais vienas šaukimas būdavo skelbiamas vietoj dviejų; A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

[b] A. Šapokos pavadinimas „Narvoje“ pataisytas pagal I. Jonyno pastabą: „Nareve prie to pat vardo upės.“

[c] Pagirys. Ši vietovardžio forma buvo vartojama A. Šapokos meto lietuviškoje istoriografijoje; plg. J. Laučiūtė, Polesė – „Pamiškė“, „Palenkė“ ar „didelių pelkių kraštas“, *Baltistica*, 2006, t. XLI (3), p. 451–459.

p. 383.

[a] Šv. Romos imperijos kurfiurstas, Prūsijos kunigaikštis, Brandenburgo markgrafas ir hercogas Frydrichas Vilhelmas I (1620–1688) iš Hohencolernų dinastijos, dar kitaip didysis elektorius.

[b] Apie Gardino komisijos nutarimus žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, p. 156.

p. 384.

[a] Apie Minsko komisiją žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, p. 159.

[b] Plačiau apie lenkų kariuomenę LDK žr. K. Bobiatyński, Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1655, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 2004, t. 41, s. 61–82.

[c] Plačiau apie Senojo ir Naujojo Bychavų padėtį 1654–1655 m. per karo veiksmus žr. K. Bobiatyński, Stary i Novy Bychau u čas vajny Rèčy Paspalitaj z Maskvoj (1654–1655), *Belaruski gistaryčny agliad,* 2003, t. 10, Nr. 1/2, p. 89–120.

p. 386.

[a] Didesni muitai nustatyti XVI a. antroje pusėje; žr. A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, Vilnius, 1990, p. 182.

[b] Apie 1655 m. seimo nutarimus žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, p. 159–164.

[c] Plačiau apie mokesčių karo reikmėms rinkimą žr. A. Tyla, *Lietuvos valstybės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, p. 159–163.

p. 387.

[a] T. y. gautų valdyti valdų. Iš čia tenutorius (lot. *tenutarius*) – tenuto valdytojas, laikytojas.

[b] Abejotinas vertimas; plg. *VL*, t. 4, p. 224 (f. 484), paskelbtoje konstitucijoje „Wyprawa piechoty z dobr Naszych Krolewskish“ rašoma „z szablą i siekierką“. Taigi turėtų būti „su kardu ir kirveliu“.

[c] *Infamia* (lot.) – nešlovė, t. y. garbės atėmimo bausmė.

[d] Plačiau apie Slucko padėtį karų metu žr. K. Kossarzecki, Słuck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1667, *Materiały do historii wojskowości*, red. M. Nagielski, Pułtusk, 2004, cz. 2, s. 93–112.

p. 389.

[a] Nors A. Šapoka nuosekliai rašė „Löwenhauptas“, švedų ir kitoje istoriografijoje žinoma tik „Lewenhaupt“ forma, tad ją ir vartojame. 1990 m. publikacijoje vartota Levenhaupto forma. Grafas Gustafas Adolfas Lewenhauptas (Leijonhufvud, 1619–1656) – švedų kariškis, valstybės veikėjas. Studijavo Upsalos ir Leideno universitetuose, buvo parlamento narys, dalyvavo Trisdešimtmečiame kare (1618–1648), būdamas kapitonu dalyvavo 1642 m. Leipcigo mūšyje, kur pasižymėjo drąsa, buvo sunkiai sužeistas. 1648 m. vedė Kristiną Katariną De la Gardie, padarė įspūdingą karjerą. 1651 m. paskirtas generolu, 1655 m. balandžio 14 d. – suomių dalinių Livonijoje lauko maršalu, užėmė Daugpilį, 1656 m. paskirtas Rygos generalgubernatoriumi, vadovavo švedų kariuomenei Livonijoje, rūpinosi kariuomenės Žemaitijoje drausme, kovojo su sukilėliais, prasidėjus karui su Rusija išvedė švedų dalinius į Suomiją kovoti su rusų kariuomene, kur ir mirė; A. Åberg, Gustaf Adolf Levenhaupt, *Svenskt biografiskt lexikon*, 1977–1979, t. 22, p. 611.

[b] Plačiau apie Daugpilio padėtį žr. K. Bobiatyński, Dyneburg i Inflanty Polskie podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655, *Zapiski Historyczne*, 2005, t. 70, Nr. 2/3, s. 107–123.

[c] Afanasijus Lavrentjevičius Ordin-Naščiokinas (orig. Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин, apie 1605–1680) – žymus Rusijos diplomatas ir politikas, paskirtas Kuoknesės vaivada, tačiau generolu, berods, nebuvo; plg. Е. В. Чистякова, И. В. Галактионов, *Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин, «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков*, под ред. Е.

В. Чистяковой, сост. Н. М. Рогожин, Москва, 1989, с. 108–146; Б. Флоря, *Русское государство и его западные соседи* (*1655–1661 гг.)*, Москва, 2010, с. 262–269.

p. 391.

[a] Naujausią pabėgėlių iš LDK sąrašo publikaciją žr. S. Augusiewicz, Spis uchodźców z Wielkiego Księstwa Litewskiego w Prusach Książęcych w latach 1655–1656 w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, Olsztyn, 2011, Nr. 1, s. 97–181. Reikia pažymėti, kad šios publikacijos komentaruose nepasinaudota lietuvių ir kai kurių kitų autorių darbais, todėl identifikuojant asmenis padaryta nemažai klaidų, pvz., kalbant apie Vilniaus miestiečius.

p. 393.

[a] 1990 m. publikacijoje buvo išspausdinta klaidingai – „7000–8000 auks.“; A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 31.

p. 395.

[a] Išsamiai šiuo klausimu A. Šapoka rašė ir išeivijoje paskelbtose publikacijose; plg. A. Šapoka, Šv. Kazimiero palaikų saugojimas, *Aidai*, 1958, Nr. 3, p. 140–144, ir kt.

[b] 1990 m. publikacijoje vietoj „Giedraičius“ parašyta „Ukmergę“. I. Jonynas savo pastaboje nurodė „Širvintas“. A. Tyla pažymi, kad 1968 m. išleistuose M. Vorbeko-Lettowo atsiminimuose teigiama, jog dalis kariuomenės pasitraukė per Žaliąjį tiltą; žr. A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

[c] Magnusas Gabrielius De la Gardie (1622–1686) – žymus Švedijos valstybės veikėjas, diplomatas, karo vadas, Karolio X Gustavo svainis. 1655 m. birželio 1 d. paskirtas Livonijos generalgubernatoriumi, valdovo vietininkas Švedijos Baltijos provincijose. Jo užduotis buvo Karoliui X Gustavui puolant Abiejų Tautų Respubliką nuo Vokietijos disponuojant palyginti maža kariuomene vis dėlto atkirsti Rusiją nuo LDK išsaugant draugiškus santykius ir įtvirtinti joje Švedijos valdžią; G. Wittrock, Magnus Gabriel De la Gardie, *Svenskt biografiskt lexikon*, 1931, t. 10, p. 657–680.

[d] Niekur kitur neminėtas skaičius. Dalis vilniečių protestantų išties rėmė Radvilas ir švedus.

[e] *destituendae urbis consilium coepit et cum reliqua parte Exercitus (kiti pabėgę išsigandę priešo) propter Urbem, jam semidesertam, servatis Ordinibus, pontem Viliae amni impositum trajecit [...] donec igne subjecto, maxima pars pontis corruit* (lot.) – nusprendė sunaikinti miestą ir su likusia kariuomenės dalimi (kiti pabėgo išsigandę priešo), nes miestas jau buvo pusiau paliktas, išsaugojęs rikiuotę perėjo per Vilijos tiltą [...] kol padegus sugriuvo didžioji tilto dalis.

p. 396.

[a] A. Šapoka čia ir kitur klydo nurodydamas „Radviliškį“. Plačiau žr. įvade.

p. 400.

[a] *cum restitutione ablatorum et dignitate Reipublice* (lot.) – grąžinant tai, kas atimta, ir atsižvelgiant į viešąją gerovę. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

p. 402.

[a] Čia ir kitur tokiais atvejais A. Šapoka nurodo du skirtingus stilius: pagal senąjį – Julijaus (iki 1753 m. naudotas Švedijoje, iki 1918 m. – Rusijoje ir kituose kraštuose) ir pagal naująjį – Grigaliaus kalendorių. Tarp jų XVII a. buvo 10 dienų skirtumas.

p. 406.

[a] Sakinys neaiškus. Tai pastebėjo I. Jonynas, pabraukęs šį sakinį ir užrašęs du klaustukus.

[b] I. Jonynas šį sakinį pabraukė ir pažymėjo „Prieštaravimas“. A. Kotljarchuko ir K. Žojdžio nuomone, šie kontaktai buvo; plg. A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, p. 76–90; K. Żojdź, *Jan Mierzeński. Klient i rezydent Bogusława Radziwiłła w latach 1656–1665*, Oświęcim, 2012, s. 48.

p. 407.

[a] Čia pažymėta nuoroda A. Šapokos liko neįrašyta.

[b] I. Jonynas prie šio sakinio pagrįstai pažymėjo „?? Nesuprantama“. Žr. komentarą aukščiau.

p. 408.

[a] *do szczętu* (lenk.) – visiškai, galutinai.

[b] *ogarną* (lenk.) – apsiaus, apsups.

[c] A. Šapoka rašė „Bjelke“. Tai Gustavas Bielke (1618–1661) – Švedijos diplomatas, dvariškis. 1655–1658 m. pasiuntinys Rusijoje, vykdė derybininko funkcijas. Jo užduotis buvo išvengti karo su Rusija. Paaštrėjus santykiams su Rusija nuo 1656 m. gegužės iki 1658 m. balandžio su visa švedų delegacija buvo sulaikytas Maskvoje; G. Wittrock, Gustav Bielke, *Svenskt biografiskt lexikon*, 1924, t. 4, p. 231.

p. 409.

[a] A. Šapoka vartojo abi asmenvardžio formas – tiek originalią, tiek lietuvišką, dažniau pirmąją. Čia ir toliau rašoma originali forma, pridedant lietuviškas galūnes, kaip dažnai darė ir A. Šapoka. Bengtas (Benedict) Skytte (1614–1683) – Švedijos valstybės veikėjas, diplomatas. Prasidėjus karui 1656 m. paskirtas Estijos gubernatoriumi. 1655 m. spalio 23 d. inauguruotas kaip Švedijos vicekaralius Lietuvai, juo buvo iki 1656 m. Išsiskyrė kosmopolitinėmis pažiūromis; S. Dahlgren, Bengt Skytte, *Svenskt biografiskt lexikon*, 2003–2006, t. 32, p. 515.

[b] *qui benevolentiam Nostram, quam iram et imicitia, experiri malunt* (lot.) – kurie labiau nori patirti mūsų palankumą negu pyktį ir priešiškumą. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

p. 410.

[a] A. Kotljarchukas nurodo, kad tai buvo Vilniaus pirkliai rusinai; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 96.

p. 411.

[a] *Sicut iustitia* armorum S^{ae}R^{ae}M^{tis} Regnique Sveciae publice nota Nos Regio cum Exercitu Lithuaniam ingredi cogit, ita omnes ac singulos M. D. Lith. ordines, civitates ac incolas, qui gratiam et benevolentiam, quam iram et inimicitias S^{ae}R^{ae}M^{tis} experiri malunt, hisce serio hortamur et invitamus, ut depositis in felicibus** suis armis, Saluti suae tempestive consulentes, literas nostras securitatis, quas SRM^{tis} Regnisque Sveciae nomine ipsis ultro afferimus, pro se suisque bonis a nobis repetant, certo sibi persvadentes, Nos sicuti pacificos omnibus benignos, ita praefractos infestos futuros* (lot.) – kai visiems gerai žinoma Švedijos Šventosios Karališkosios Didenybės karo būtinybė privertė mus su karališkąja kariuomene įžengti į Lietuvą, tai absoliučiai visus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomus, miestus ir gyventojus, kurie labiau nori Šventosios Karališkosios Didenybės malonę bei palankumą negu pyktį ir priešiškumą pažinti, šiuo [raštu] raginame ir kviečiame, kad padėję savo nelaimingus ginklus, laiku pagalvoję apie savo gerovę, siektų iš mūsų savęs ir savo turtų apsaugos raštų, mūsų siūlomų Šventosios Karališkosios Didenybės ir Švedijos karalystės vardu, gerai atmindami, kad mes visiems taikiems būsime malonūs, o neištikimiems – priešiški. I. Jonyno pastaba „Netiksliai nurašyta“.

* 1990 m. publikacijoje netiksliai perskaityta *institia*.

** Neaišku, ar teisingai nurašyta, turėtų būti *infelicibus*, nors būtų galima suprasti ir atskirai, *in felicibus*. Tuomet reikėtų versti: kad, laimingai sudėję ginklus, laiku pagalvoję etc.

p. 413.

[a] *cubiculiarius* – pakamaris. A. Šapokos siūlomas vertimas diskutuotinas. G. Liubenieckis buvo J. Radvilos dvaro tarnautojas, todėl labiau tiktų versti „kamarininkas“ ar net „kambarinis“.

p. 417.

[a] Verta dėmesio A. Šapokos mintis istoriografijoje išsakoma tiek netolerancijos, tiek tolerancijos nugalėtiesiems terminais.

[b] *locum et sessionem in comitiis imperialibus* (lot.) – vietą ir teisę dalyvauti imperijos susirinkime. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

[c] A. Šapokos nuoroda Žiūr. N. V. Molčanovskio studiją, išspausdintą įvadu VII t. Archiv. J. Z. R. buvo netiksli. Ji yra kitokia: *Archiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoju kommissijeju dlia razbora drevnich aktov, Vysočaiše utverždenoju pri Kijevskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore*, Kijev, 1908, čast. III, t. VI Akty Švedskago gosudarstvennago archiva, otnosiaščijesia k istorii Malorossii (1649–1660 gg.). Kaip tik šis tomas buvo parengtas žymaus ukrainiečių istoriko Nikandro Vasiljevičiaus Molčianovskio (1858–1906), surinkusio medžiagą šiam vertingam leidiniui Stokholme 1898–1899 m.

p. 418.

[a] Po lapo 53 mašinraštyje (*LMAVB*, f. 233-89) pridėti A. Šapokos ranka prirašyti maži lapeliai (kitoje jų pusėje yra tekstas su A. Šapokos darbo tezėmis) su fragmentiškais pastebėjimais apie Jurgį II Rakočį, karą su kazokais, J. Radvilą, jo karo žygius ir Kijevo užėmimą 1651 m.:

l. 53 a. ***Rakoči ir Radvila*** (čia ir toliau pajuodintu šriftu išskirta rengėjų – R. J., A. R). *1) Dar prie Vladislovo Radvila projektavo po jo pastatyti Rakoči. 2) Išrinkus Joną Kazimierą Radvila manė, kad ilgai jis neišsilaikys ir susižinojo su Rakoči. 3) Jonas Kazimieras jam nepasitikėjo ir dėl to reikalo ½ kariuomenės pasiuntimo į Lenkiją. 4) Dėl nepasitikėjimo Jonas Kazimieras Radvilą stengėsi priversti paklusnuman bei nuginkluot, o jis norėjo parodyti ką gali. Esą jei ne Radvilos nepaklusnumas, kazokus būtų suvaldę, o karo su Maskva nebūtų.*

Pažymėtina kontroversiška A. Šapokos (ar I. Jonyno?) mintis dėl J. Radvilos nepaklusnumo Jonui Kazimierui kainos. Kaip žinoma, Jono Kazimiero Vazos, kaip ir jo pirmtako, rinkimai vyko karų su kazokais ir totoriais sąlygomis. Vienu iš Jono Kazimiero konkurentų buvo Transilvanijos kunigaikščio, evangeliko refor-

mato Jurgio II Rakočio (1621–1660, György Rákóczi II, kunigaikštis nuo 1648) brolis Zigmantas (1622–1652).

l. 53 b. ***Kazokų karo etapai***. *1) 1649 Chmelnickis su chanu turėjo 360 000 kazokų ir 100 000 totorių. Jie apsupo apsikasusią 9000 lenkų kariuomenės ties Zbaražu; vedama Višnioveckio laikėsi 1½ mėn., kol baigėsi kovas. Kai karalius su 25 000 atvyko jų gelbėti, Chmelnickis jį sumušo ir apsupo ties Zborovu. Kai chanas už 200 000 talerių pasitraukė – Chmelnickis turėjo daryti taiką, nes jau artėjo pospolite ruszenie a) rejestrinių 40 000, b) Jie šlėktos c) Išvys jėzuitus ir žydus iš šio krašto, d) Metropolitas senatan. Senatan tik pravoslavai. Sukilus valstiečiam, neinantiem* į baudžiavą, *1651 m. Chmelnickis taiką nutraukė. 2) Chmelnickis pasidavė sultono globai. Jo agentai visoje Respublikoje šaukė prie sukilimo valstiečius. Tačiau ties Berestečku 33 000 karių ir 100 000 bajorų kazokus nugalėjo, nors laimėjimo neišnaudojo. Ir Baltacerkvės taika Lenkijai nebuvo labai naudinga. a) rejestrinių 20 000. Senatas nepatvirtino ir Ukraina liko maištininku. 3) 1652 Chmelnickis Valakų Lupulą pavertė savo žentu. Kai Timofiejus Chmelnickį pastojo Kalo... etmonas ties Batohu – Jis pats žuvo. Sučavoj žuvo ir Timofiejus apgultas Rakoči. Kai 1653 m. totoriai padarė su Respublika taiką, – Chmelnickis nuėjo pagalbos į Maskvą.*

l. 53 c. ***J. Radvila gimė...*** *1) J. Radvila gimė 1612 m., nuo 1634 m. senatorius ir lauko etmonas – DLK faktinas valdovas. 2) Tęsė tradicinę Radvilų kovą su kazokais. Masės jį palaiko – myli, bijo, priklauso, kalvynai. 3. Jis „swiatowiec" ir karys, mylimas vadas. 4. 1650 Kėdainių spaustuvė lietuviškom knygom. XVII a. Didžiūnų galybės laikai. Radvilos ir karalius. Jonas Kazimieras nori užgniaužti galvą.*

J. Radvila (1612–1655) A. Šapokos apibūdintas fragmentiškai, veikiausiai reaguojant į I. Jonyno pastabą, kad didiko biografijai turėtų būti skirta daugiau vietos. Matyt, aprašymas ateityje turėjo būti išplėstas.

l. 53 d. ***Jonušo Radvilos karo žygiai***. *1) Lojovas – grįžęs į Vilnių priiminėjo viešą kariuomenės ir senatorių padėką. Seime Varšuvoje triumfališkai įvažiavo į pilį, kur padarė platų karo žygių pranešimą ir po karaliaus kojų numetė paimtas vėliavas. Sekančiais metais visas Vilnius su pamaldom minėjo kautynių metines. „Dovanų" gavo Nevelį ir Sebežą + Borisovo seniūniją + 30,000. 2. Kijevo užėmimas. 3. Dalyvavimas Baltcerkvės mušy.*

l. 53 e. ***Kijevo užėmimo medalis,*** *sidabro 63 mm. Priešais Aukso vartus sėdįs Radvila apsuptas pulkininkų priima miestiečių delegaciją. Apačioje parašas: KIOVIA RECEPTA M: DC: LI. Aplink: KIIOVIOS ARCVS FRACTOS PHARETRASQVE*

REBELLES RADZIVIL EN TRADIT REX CASIMIRE TIBI. [Vertimas:] Kijevo palaužtus (silpnus) vartus ir ginkluotus (su колчань*) sukilėlius štai perduoda tau, karaliau Kazimiere. Antroje pusėje suglaustas laimėjimo aprašymas [SUB AUSPICIA / REGNI / IOHANNIS CASIMIRI./TURBATI LICET PER COSACO/RUM INSOLENTIAM, SED OPPRES-/SAREBELLIONE FELICIS[simus],/ EXERCI/ TUS LITUANICUS DUCE IANUSSIO / RADIVILIO, SERVATIS PATRIAE FINI/ BUS, OCCUPATO VI ET CONSILIO BORY/STHENIS TRAIECTU, REBELLIUM DU/CIBUS ALTERO NIEBABA CAESO ET OC/CISO, ALTERO ANTONIO PROFLIGA/TO ET PULSO, ATQUE PER STRA/TA HOSTIUM CADAVERA APERTA / FERRO VIA KIIOVIAM USQUE /PERRUPIT, ET HANC REGIO/ NIS AC REBELLIONIS ME/TROPOLIM, OCCUPAVIT. / ANNO DOMINI / M. DC. LI.].*

Tai medalininko Sebastiano Dadlerio (1586–1657) medalis, iškaltas etmono J. Radvilos užsakymu Kijevo užėmimo 1651 m. rugpjūčio 4 d. proga. Reikia pažymėti, kad A. Šapokos medalio lotyniško įrašo vertimas yra netikslus. Be to, medalis buvo auksinis, 68 mm, svoris – 109, 87 g. Priešais Aukso vartus Kijevo panoramoje medalyje pavaizduotas sėdįs ne etmonas J. Radvila, kaip teigė A. Šapoka, o karalius Jonas Kazimieras. LDK lauko etmonas tik atveda alegorinę „Kijevo“ figūrą, ši prisiekia valdovui, kuriam prie kojų sudedami priešų ginklai; plg. D. Krawczuk-Biernat, *Monety i medale oraz rzemiosło artystyczne z kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego…* IV. Król Jan Kazimierz (1609–1672), www.czapscy.org.pl.; V. Ruzas, Radvilų medaliai. *Katalogas*, Vilnius, 1993, p. 69. Reikia pažymėti, kad J. Radvilos užsakymu olandas Abrahamas van Westerveltas (apie 1620–1692), tuometinis jo rūmų dailininkas, keliavęs kartu su kariuomene, ta proga dar nutapė drobę „Jonušo Radvilos Kijevo užėmimas“.

p. 419.

[a] Atsispindi J. Radvilos rūpestis savo miestais ir miestietiškąja klientele.

p. 420.

[a] *coup d'estat* (pranc.) – valstybės perversmas.

[b] Išnašoje A. Šapokos buvo nurodyta „Žiūr. šio skyr. 26 išnašą“. T. y.: „Sicut iustitia armorum S[ae]R[ae]M[tis] Regnique Sveciae publice nota Nos Regio cum Exercitu Lithuaniam ingredi cogit, ita omnes ac singulos M. D. Lith. ordines, civitates ac incolas, qui gratiam et benevolentiam, quam iram et inimicitias S[ae]R[ae]M[tis] experiri malunt, hisce serio hortamur et invitamus, ut depositis in felicibus suis armis, Saluti suae tempestive consulentes, literas nostras securitatis, quas SRM[tis] Regnisque Sveciae nomine ipsis ultro afferimus, pro se suisque bonis a nobis repetant, certo sibi persvadentes, Nos sicuti pacificos omnibus benignos, ita praefractos infestos futuros“, *RA*, *Krigshistoriska Handlingar*, XI. 13.

p. 421.

[a] Mašinraštyje supainiota numeracija, vėl įrašant 8. Publikacijoje ištaisyta.

[b] 1990 m. publikacijoje perteikta neteisingai: „Kol Liubenieckis derėjosi Rygoje, Maskvos kariuomenė užėmė Vilnių, o abu Lietuvos etmonai traukė paneriais link Kėdainių, De la Gardis apdovanotas medalioniniu Karolio X Gustavo atvaizdu su auksine grandine, be to, dar gavęs padorią sumą kelionei, vežėsi du atsakymo laiškus (išskirta rengėjų – R. J., A. R) (turbūt vienas jų buvo skirtas tik Radviloms, antras, kuris viešai paskelbtas su sąlygomis, skirtas be jų dar ir vyskupui Tiškevičiui) ir pasidavimo sąlygas“. Taigi A. Šapoka rašė, kad medalionu buvo apdovanotas ne M. G. De la Gardie, o G. Liubenieckis; plg. A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 57.

p. 422.

[a] A. Šapoka rašė „Vilnių“. Klaidą pastebėjo dar I. Jonynas; plg. jo pastabą „Vilnius kada paimtas?“

p. 423.

[a] Nevisiškai vykęs spėjimas ar apibūdinimas. „Savu generolu“ M. G. De la Gardie ruso A. Ordin-Naščiokino nebūtų vadinęs.

p. 425.

[a] 1990 m. publikacijoje vietoj „Livonijoje“ rašoma „Latvijoje“. A. Šapoka rašė „Livonijoje“. Adekvatesnis, istoriškesnis yra šis pavadinimas; plg. A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 60.

[b] Apie švedų kariuomenės skaičių, įgulas, karininkus ir judėjimo maršrutus daugiausia šiaurės vakarų Lietuvoje pirmiausia žr. R. Fagerlund, *Kriget i östersjöprovinserna 1655–1661: operationer och krigsansträngningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustafs krig*, Helsinki, 1979, p. 31–37, 42–49. Taip pat žr. M. Laidre, *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland, 1654–1699*, Tallinn, 1990; to paties, Количество и состав шведской пехоты в Лифляндии в 1655–1661 гг., *Скандинавский сборник*, Таллин, 1986, т. XXX, с. 27–39; to paties, М. Шведская кавалерия и артиллерия в Лифляндии в 1655–1661 годах, ten pat, 1988, т. XXXI, с. 64–77; C. G. Isacson, *Karl X Gustavs krig. Fälttågen i Polen, Tyskland, Baltikum, Danmark och Sverige 1655–1660*, Lund, 2002.

[c] Ten pat įrašyta rengėjų, nes A. Šapoka nuorodos neužpildė. Sprendžiant iš konteksto, naudotasi tuo pačiu šaltiniu.

p. 426.

[a] Rankraštyje originali 65 nuoroda praleista.

p. 427.

[a] *Proceres et Ordines* (lot.) – Didžiūnai (senatoriai) ir luomai (luomų atstovai). 1655 m. rugpjūčio 17 d. aktas A. Šapokos aptartas jau aukščiau minėtame straipsnyje: A. Šapoka, Dėl prof. Wł. Konopczyńskio paskelbtųjų 1655 m. Kėdainių sutarties dokumentų..., p. 303–313. Naujausią publikaciją žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 275–286. Taip pat žr. vertimą į lenkų k.: Akta ugody kiejdańskiej, przeł. i oprac. W. Gąsowski, M. Gochna, M. Kamińska, J. Kosiec, J. Kowalczyk, A. Kowalska, A. Kryński, G. Kurek, E. Łuczyńska, J. Sowa, Ł. Szymański, K. Żojdź, *Teka Historyka*, 2011, Nr. 43, s. 183–192.

[b] *ad statum nostrum* (lot.) – pagal mūsų padėtį.

p. 432.

[a] *salvis juribus* (lot.) – išsaugojus teises.

[b] *ducatus Samogitiae* (lot.) – Žemaitijos kunigaikštystė.

[c] A. Šapoka rašo „G. Bialozaras“.

[d] A. Šapoka nurodo „Sakovičius“. Pataisyta pagal I. Jonyno pastabą „a?“ Asmenvardžių ir vietovardžių rašyba jam užkliuvo kelis kartus, bet galimus pakeitimus nurodė vos porą kartų. Apskritai Kėdainių sutarties aktų signatarų identifikavimas ir jų asmenvardžių perskaitymas ir perteikimas yra nemenka problema, kurios iki galo nepavyko išpręsti nė vienam tyrinėtojui, taip pat ir H. Lulewicziui. Šią problemą savo recenzijoje naujai akcentavo Grzegorzas Błaszczykas; plg. G. Błaszczyko recenziją, kurioje aptariama H. Lulewicziaus publikacija, *Kwartalnik Historyczny*, 2012, t. 119, Nr. 1, s. 151.

[e] A. Šapoka rašo „J. Bychovieckis“. H. Lulewiczius nurodo *Bychowiec* formą, taigi lietuvinant būtų Bychovecas; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 281.

[f] *Nomine Ducatus Samogitiae, Salvis juribus et Privilegiis eiusdem Ducatus specialibus* (lot.) – Žemaitijos kunigaikštystės vardu, išsaugant šios kunigaikštystės teises ir ypatingąsias privilegijas. Beje, H. Lulewiczius rašo ne *Nomine*, o *Naemine*; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 284.

p. 433.

[a] *ut pote sacrosancta unione cum Regno Poloniae conjunctus earumque* omnium, qui fidem suam regi Sveciae obstrinxerunt, ratio conveniens in eodem tractatu pacis habeatur* (lot.) – kaip žinoma, [Lietuvos Didžioji Kunigaikšystė] susijungusi* su Lenkijos karalyste švenčiausiąja unija ir kad toje pačioje taikos sutartyje būtų deramai paminėti visi tie, kurie prisiekė ištikimybę Švedijos karaliui. H. Lulewiczius šį teksto fragmentą perteikia taip: *utpote sacrosancta unione cum Regno Poloniae conjunctus. Eorumque omnium qui fidem suam regi Sveciae obstrinxerunt ratio conveniens in eodem tractatu pacis habeatur*. Taigi ne *earumque*, o *Eorumque*; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2..., s. 280. Plg. vertimą: A. Tyla, Paren-

gėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

* *coniunctus*: be abejo, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.

[b] *ut sacrosancta unione conveniens in eodem tractatu pacis ratio habeatur* (lot.) – kad ... švenčiausiąja unija...* toje pačioje taikos sutartyje būtų deramai paminėti.

*Trūksta žodžių, su kuriais būtų suderinta ši švenčiausioji unija. Reikėtų pridėti *...cum Regno Poloniae conjunctus. Eorumque omnium qui fidem suaam regi Sveciae obstrinxerunt ratio...*; plg. ankstesnį komentarą. Taip pat: *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 280. Plg. vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

[c] *Sacrae Regiae Majestatis Sveciae* (lot.) – Švedijos švenčiausiosios karališkosios didenybės.

[d] *Actum in Castro ad Capodanum Anno 1655 die 18 augusti" (...) Actum in Castro ad Cajodanum die decima septima mensis Augusti millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto* (lot.) – duota Kėdainių pilyje 1655 metais rugpjūčio 18 dieną (...) duota Kėdainių pilyje tūkstantis šeši šimtai penkiasdešimt penktųjų rugpjūčio mėnesį septynioliktą dieną. H. Lulewiczius šį teksto fragmentą perteikia tiksliau: *Actum in Castris ad Cajodunum die 17 mensis Augusti anni 1655*. Šis patikslinimas atitinka istorines realijas: 1655 m. rugpjūčio 17 d. dokumentą bajorija pasirašė ne Kėdainių pilyje ar pilyje prie Kėdainių, o stovykloje prie Kėdainių, įrengtoje Josvainių apylinkėje. Todėl ir vertimas turėti būti toks: *Duota stovykloje prie Kėdainių...*; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 280. Plg. vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

[e] *et alii* (lot.) – ir kiti.

[f] *1) Petrus Parczewski, Episcopus Samogitiae,* 2) *Casimirus Bialozor, Archidiaconus et administrator Episcopatus Vilnensis,* 3) *Janussius Radivilus, in Bierze et Dubinki Dux, Palatinus Vilnensis, generalis Exercitus Lituanici,* 4) *Vincentius Corvinus Gonsiewski, Supremus Magni Ducatus Lituaniae Thaesaurarius et Campi Ductor,* 5) *Boguslaus Radivilus, Palatinus Minscensis,* 6) *Adamus Komorovius, Gubernator Vilnensis,*

7) Alexander Mirzevius, Aulicus Regius et alii (lot.) – 1) Petras Parčevskis, Žemaičių vyskupas, 2) Kazimieras Bialozaras, Vilniaus vyskupijos arkidiakonas ir administratorius, 3) Jonušas Radvila, Biržų ir Dubingių kunigaikštis, Vilniaus vaivada, Lietuvos didysis etmonas, 4) Vincentas Korvinas Gonsevskis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiasis iždininkas ir lauko etmonas, 5) Boguslovas Radvila, Minsko vaivada, 6) Adomas Komarovskis, Vilniaus gubernatorius, 7) Aleksandras Mieževskis, karališkasis dvariškis, ir kiti.

p. 435.

[a] *Nos Proceres et Ordines M. D. L. Infrascripti* (lot.) – mes, žemiau pasirašę DLK didžiūnai (senatoriai) ir luomai (luomų atstovai). H. Lulewiczius šį teksto fragmentą perteikia taip: *Nos proceres et ordines Magni Ducatus Lithvaniae infrascripti...*; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 276. Plg. vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

[b] *muta cura nostra et nostrarum-que* docta* (lot.) – dideliu mūsų ir mūsiškių mokslingu rūpesčiu.

* *nostrarumque:* neaišku, kodėl pavartota moteriška giminė. Turėtų būti *nostrorumque*.

[c] LDK centrinių pareigūnų sąrašo duomenimis, Adomas Hilarijus Polubinskis LDK lauko raštininku paskirtas 1654 m. spalio 1 d.; plg. *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 10.

p. 436.

[a] *Desideria* (lot.) – prašymai.

[b] Pataisyta pagal I. Jonyno pastabą: „Vardų rašyba. Prierašlis. Perlamas.“ A. Šapoka rašė „Perašlio, Perelomo“.

p. 437.

[a] *Römermonate*, t. y. „Romos mėnesiai“, iš viso 6 savaitės; terminas kilęs iš žodžio Römerzug, t. y. „kelionės į Romą“, kurią turėjo atlikti naujasis Šv. Romos imperijos imperatorius, turėjęs būti karūnuotas popiežiaus. Visiems imperatoriaus vasalams buvo pareiga sumokėti atitinkamą mokestį ir lydėti jį kelionėje. Imperatorius Maksimilianas pasistengė, kad mokestis būtų nuolatinis, nors kelionės ir baigėsi. Jis buvo naudojamas karo ir kitoms nekasdienėms išlaidoms.

[b] *desideria privata* (lot.) – privatūs pageidavimai.

[c] *Beneficia* (lot.) – beneficijos, duotys.

[d] Sulietuvintas lotyniškas posakis *ad vitae*, t. y. iki gyvos galvos. I. Jonynas buvo pabraukęs šį sulietuvintą lotynišką terminą ir pažymėjęs „terminas?“ Taip buvo vadinami gauti iki gyvos galvos dvarai ir kitos valdos; žr. A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182.

p. 438.

[a] Sulietuvintas lotyniškas terminas, nuo lot. *expectare*, t. y. tikėti, laukti.

p. 439.

[a] I. Jonynas siūlė rašyti „Nemira“.

[b] I. Jonynas rašė „Sulevičius, Hulevičius“.

[c] *dapifer* (lot.) – stalininkas.

p. 440.

[a] *cum homagio* (lot.) – davus vasalo priesaiką. Ištikimybę (lot. *fides*) karaliui rodo visi, o vasalinę priesaiką (lot. *homagium*) duoda tik vasalai.

p. 441.

[a] *Nos Magnus G. De la Gardie... Notum testatumque facimus, quod cum... M. D. Lithuaniae Proceres et Ordines cum omnibus suis bonis ac subditis per exhibitam Nobis Declarationem, subscriptionibus suis munitam, in protectionem, fidem et obsequium S. R. M. Sveciae omniumque successorum Regum Sveciae, in que unionem perpetuam cum Regno venijsent*, Nos securitati personarum, Bonumque, tam mobilium, quam immobilium, praedictorum procerum ac ordinum, tam ecclesiasticorum, quam saecularium, quotquot protectioni ac Uunioni praedictae consenserunt, aut intra sex septimanas accessuri vel in persona, vel subscriptionibus suis apud Nos fidem fecerunt, neque interea contra S. R. M. Sveciae, Ejus ditiones, et subditos hostilia moliti (?) fuerint consulere ac prospicere volentes, ab omnibus ac singulis S. R. M. Sveciae belli ducibus, Chiliarchis, Ministris, officialibus ac militibus respective requirimus et severe hisce demandamus, ut predictorum Illustrimorum Procerum ac ordinum, necnon Religiosorum et religiosarum, eorum subditorum et incolarum omnium personas ac bona, tam mobilia, quam immobilia, ubicunque sita, ab omni violenta invasione, direptione aut vexatione tuta ac secura, prestent gravijssima in transgressores hujus nostris mandati ubicunque publicandi constitutae poenae...* (lot.) – mes, Magnusas Gabrielis De la Gardis..., pažymime ir paliudijame, kad kai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės senatoriai ir luomai su visais savo dvarais ir valdiniais mums pateiktąja deklaracija, patvirtinta savo parašais, pasidavė globai, pareiškė ištikimybę ir paklusnumą Švedijos ir visų Švedijos karalių įpėdinių Šventajai Karališkajai Didenybei ir amžinąja sąjunga susijungė su Švedijos karalyste, mes norėdami pagelbėti ir pasirūpinti apsauga asmenų ir turto, tiek kilnojamojo, tiek nekilnojamojo, aukščiau minėtųjų senatorių ir luomų, tiek bažnytinių, tiek pasaulietinių, kiek jie pritarė globai ir minėtai sąjungai, arba per 6 savaites atvykę asmeniškai, ar savo parašais mums pareikš ištikimybę, ir prieš Švedijos Šventąją Karališkąją Didenybę, jo valdas ir valdinius nerengs nieko priešiška, mes iš absoliučiai visų Švedijos Šventosios Karališkosios Didenybės karo vadų, vadovų, tarnautojų, pareigūnų ir kareivių atitinkamai reikalaujame ir griežtai įsakome, kad minėtiems šviesiausiems senatoriams ir luomams, taip pat abiejų lyčių vienuoliams, visų jų valdiniams ir gyventojams, visiems asmenims ir turtui, tiek kilnojamajam, tiek nekilnojamajam, kad ir kur jis būtų, užtikrintų tikrumą ir apsaugą nuo užpuolimų, plėšimų ar niokojimų [baudžiant] sunkiausia nustatyta bausme nusižengusius šiam mūsų visur paskelb-

tam įsakymui... Plg. vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 182–183.

* Turėtų būti *venissent*.

p. 443.

[a] I. Jonynas šį vietovardį buvo pabraukęs. Lenk. *Sapieżyn*. Tai Drujos miestas Breslaujos paviete, vadinamoji Naujoji Druja, kitaip Sapiegynė.

[b] A. Šapoka rašė „Čapskis". H. Lulewiczius nurodo *Czapiński* formą, taigi lietuvinant būtų Čapinskis. Analogiškai turėtų būti ne Šostakevičius, kaip pateikia A. Šapoka, o Šostakovskis, nes tekste yra *Szostakowski*; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 290. Leidėjas paskelbė visus A. Šapokos minėtus 1655 m. rugpjūčio 28 d. Breslaujos pilyje surašytų Breslaujos pavieto bajorijos ir pabėgėlių iš Maskvos užimtų LDK sričių pasidavimo Švedijos karaliui sąlygų egzempliorius, *ten pat*, p. 287–293.

[c] *Nos nobiles Districtus Braslauiensis Anno millesimo sexecentesimo quinquegesimo quinto Die Vigesima Octava Mensis Augusti congregati, in Castro Judiciorum Sacrae Regiae Maiestatis Braslauiensis, Puncta et Conditiones S. R. M. Sueciae ad nos oblata per Exellentissimum et Magnificum Dominum Joanem ab Ulenbrock, Commissarium et Capitaneum S. R. M., Confirmando statui spirituali, quam saeculari Palatinatum ac Districtum Magni Ducatus Lituaniae manum nostra subscripsimus et sigillis nostris communivimus* (lot.) – mes, Breslaujos pavieto bajorai, 1655 metais rugpjūčio 28 d. susirinkę Šventosios Karališkosios Didenybės Breslaujos teismo pilyje. Straipsniai ir sąlygos Švedijos Šventosios Karališkosios Didenybės mums pateikti per jo didenybę ir kilnybę Joną iš Uhlenbrocko, Šventosios Karališkosios Didenybės kapitoną, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaivadijų ir pavietų dvasininkų bei pasauliečių luomams, savo rankomis pasirašėme ir mūsų antspaudais sutvirtinome. Plg. H. Lulewicziaus publikaciją:

a variantas: *Nos nobiles districtus Brasłauiensis anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto, die vigesima octava mensis Augusti congregati in castro iudiciorum Sacrae Regiae Maiestatis Brasłauiensi, ad haec puncta et conditiones a Sacra Regia Maiestate Sueciae ad nos oblata per Exellentissimum et Magnificum Dominum Joanem ab Ulenbrock, commissarium et capitaneum Sacrae Re-*

giae Maiestatis, conformando statui tam spirituali, quam seculari palatinatuum ac districtuum Magni Ducatus Lithuaniae manus nostras subscribimus et sigillis nostris communimus;

b variantas: *Nos nobiles districtus Brasławiensis anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto, die vigesima octava mensis Augusti congregati in castro judiciorum Sacrae Regiae Maiestatis Brasławiensi, ad haec puncta et conditiones a Sacra Regia Maiestate Sueciae ad nos oblata per Exellentissimum et Magnificum Dominum Joanem ab Ulenborck [s], commissarium et capitaneum Sacrae Regiae Maiestatis, conformando statui tam spirituali, quam seculari palatinatuum ac districtuum Magni Ducatus Lithuaniae manus nostras subscribimus et sigillis nostris communimus*, žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 289–292. Plg. vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183. Taip pat žr. A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 117.

p. 444.

[a] Sulietuvintas lotyniškas terminas, nuo lot. *secundare*, t. y. antrinti, būti antrajam.

[b] *zamiast całych powiatów deklarowały się, jak widzimy, jednostki* (lenk.) – vietoj visų pavieto [bajorų] pasirašė, kaip matome, vienetai. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

[c] *Nos infrascripti S. R. Ecclesiae in Diaecesi Vilnensis clerus de consensu et ratihabitione Illmi et Rendmi Dni Georgii Tyszkievicz Dei et Apostolici Sedis gratia Episcopi Vilnensis Serenessimo Sueciae et Poloniae Regi Magnoque Lithuaniae Duci debitam deferrimus reuerentiam et integram inviolatumque pollicemur fidem, quam manibus nostris subscriptam et sigillis nostris communitam attestamur...* (lot.) – mes, žemiau pasirašę Šventosios Romos Bažnyčios Vilniaus vyskupijos dvasininkai, sutinkant ir pritariant šviesiausiam ir garbingiausiam ponui Jurgiui Tiškevičiui, Dievo ir Apaštališkojo Sosto malone Vilniaus vyskupui, šviesiausiam Švedijos ir Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui rodome deramą pagarbą ir pažadame visišką bei nepažeidžamą

ištikimybę, kurią mūsų rankomis žemiau pasirašytą ir mūsų antspaudais patvirtintą pateikėme... Plg. H. Lulewicziaus publikaciją: *Nos infrascriptus S(anctae) R(omanae) Eccl(esi)ae in Dioecesi Vilnensis clerus de consensu et ratihabitione Ill(ustris) ac R(everen)dum D(omi)ni, D(omi)ni Georgii Tyszkiewicz Dei et Ap(osto)licae sedis gr(at)ia episcopi Vilnensis Serenissimo Sueciae et Poloniae regi Magnumque Lithuaniae duci debitum deferimus reverentiam et integram inviolatamque pollicemur fidem, quam manibus n(os)tris subscriptam et sigillis nostris com(m)unitam attestamur...*, *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2..., s. 292–293.

p. 445.

[a] Apie Virbalio konfederaciją žr. A. Rachuba, Konfederacja wojska litewskiego w Wierzbolowie w 1655 r., *Miscellanea historico-archivistica*, 1994, t. 4, p. 13–31.

p. 446.

[a] *Extrema necessitas extremis nititur rationibus* (lot.) – ypatinga būtinybė reikalauja ypatingų priemonių. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

p. 447.

[a] I. Jonyno prierašas „Falsifikacija? Miežinskio laiškas“.

p. 454.

[a] *Exhibita d. 29 Augusti A. 1655 in itinere* (lot.) – parašyta 1655 m[etų] rugpjūčio 29 dieną kelyje.

p. 458.

[a] Švedijos istorikas Peras Sandbergas, straipsnio apie Kėdainių uniją autorius, pabrėžė protestantizmo svarbą Švedijos ir LDK atstovų santykiams; plg. P. Sandberg, Fördraget i Kedainiai mellan Sverige och Litauen. Planerna på en svensk-litauisk union, *Baltisk revy: en årsbok,* Lund, 1938, p. 42–51. Žr. A. Kotljarchuk, *In the*

Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century..., p. 19.

p. 459.

[a] T. y. didžiojo etmono titulą.

[b] *divide et impera* (lot.) – skaldyk ir valdyk.

[c] I. Jonynas čia pažymi: „Skyttes ir de la Gardie artimiausi siekimai Lietuvoje labai teisingai atvaizduoti."

p. 463.

[a] *incognito* (lot.) – svetima pavarde.

[b] T. y. juodraščio.

p. 464.

[a] Originale šioje išnašoje buvo nuoroda „Žiūr. 148 išnašą", t. y. *RA, De la Gardieska Samlingen, Ser. A. I, Nr. 189. Jam įsako leisti pulkininko V. Korfo kariuomenei imti maistą iš Penionių, Kupiškio ir Utenos seniūnijų. Atseit jis paviete jau šeimininkauja*.

p. 467.

[a] Jonas Mieženskis (Jan Mierzeński, † 1665) – iš Lenkijos kilęs Biržų Radvilų – Jonušo ir Boguslovo – tarnautojas klientas, arijonas (nuo 1661 m. evangelikas reformatas). A. Šapokos ne kartą paminėtas poručnikas Aleksandras Mieženskis (1627–1671) buvo jo brolis. A. Šapokos ir kitų lietuvių – Raimondos Ragauskienės, Antano Tylos, Deimanto Karvelio – darbais dėl lietuvių kalbos nemokėjimo nepasinaudojęs J. Mieženskio biografijos autorius Karolis Żojdźas, pvz., nesugebėjo pristatyti 1655 m. laikotarpio; A. Šapoka, plg. K. Żojdź, *Jan Mierzeński. Klient i rezydent Bogusława Radziwiłła w latach 1656–1665*, s. 65–66 ir kt.

p. 469.

[a] Galėtų būti Morikoni.

[b] Originale šioje išnašoje buvo nuoroda „Žiūr. 115 išnašą“, t. y. *Ir Ašmenos seniūniją jis buvo gavęs iš B. Radvilos, žr. B. Kalicki, Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski, p. 19. Šitas jo pasitarnavimas V. Gosevskiui, matyti, liko nežinomas. Jis ir toliau buvo laikomas švedų šalininku. 1655 X 22 M. G. De la Gardie jam net dovanojo Seinų girininkiją ir Skirsnemunės tenutą. Žr. du apdovanotųjų sąrašus, RA, De la Gardieska Samlingen, Ser. A. I. Tačiau netrukus jis atsimetė ir 1656 m. pradžioje kažkoks Jonas Pakošas jau prašė jo paliktos Skirsnemunės, RA, Krigshistoriska Handlingar, XI.13. Vėliau jis buvo Lietuvos iždo administratoriumi ir Smolensko vaivada*.

p. 470.

[a] Michaelis Horstas – Rygos pirklys, M. G. De la Gardžio atstovas, agentas 1655 m. rugpjūtį sudarant Kėdainių uniją. 1655 m. rugpjūčio 28 d. išvyko į Rygą. Miestiečio apdovanojimas žemės valda kertasi su to meto Abiejų Tautų Respublikos realijomis ir atspindi liberalesnį švedų požiūrį į luomus. A. Kotljarchukas jį vadina diplomatu; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 67, 119.

p. 471.

[a] *ad clementissimam eiusdem ratihabitionem* (lot.) – palankiam jo apsvarstymui.

p. 472.

[a] A. Šapoka vartojo *custos* terminą, t. y. saugotojas.

[b] *in spiritualibus* (lot.) – dvasiniuose reikaluose.

p. 473.

[a] *in itinere* (lot.) – kelyje.

[b] *Cognomine Roberth* (lot.) – Roberto pravarde.

p. 474.

[a] *Haec jam mutata sunt dispositione Regia* (lot.) – šitai jau pakeista karaliaus potvarkiu.

[b] Publikacijos tomas A. Šapokos liko nenurodytas.

p. 476.

[a] *proceres et ordines* (lot.) – didžiūnai (senatoriai) ir luomai (luomų atstovai).

[b] A. Šapokos parašyta, regis, netiksliai, praleidžiant kablelį: *rezervuodami jį išspręsti atskirose derybose su J. K. M. Švedų karalijos senatoriais bei luomais.*

p. 477.

[a] *Pollicemur* (lot.) – primename. A. Šapoka verčia „primena“.

p. 478.

[a] *pacta coventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

[b] I. Jonyno pastaba: „Kodėl neduotas visas sutarties tekstas?“ Toliau dar viena pastaba: „Gaila, kad neduotas tekstas.“ Komentuojant pagrįstus I. Jonyno pageidavimus galima pastebėti, kad A. Šapoka to nepadarė, matyt, dėl kelių priežasčių. Pirma, jis nepakankamai gerai mokėjo lotynų kalbą, todėl apsiribojo teksto perpasakojimu. Antra, susidūrė su aktų signatarų identifikacijos, jų asmenvardžių ir titulų perteikimo problema (žr. G. Błaszczyko pastabą H. Lulewicziaus publikacijai).

p. 479.

[a] *Nomine Illmi et Reudsmi Dni Georgij Tyszkiewicz, Episcopi Vilnensis totiusque venerabilis Capituli Cleri et diocesis Vilnensis uti plenipontiarius subscribo* (...) *etiam nomine meo / Georgijus Biallozor, custos praelatus cathedralis vilnensis, M. D. L. Thesauri notarius m. p.* (lot.) – kaip visateisis įgaliotinis pasirašau šviesiausiojo ir garbingiausiojo pono Vilniaus vyskupo Jurgio Tiškevičiaus ir visos gerbiamosios kapitulos, dvasininkijos ir Vilniaus vyskupijos vardu (...) taip pat savo vardu. Jurgis Bialozoras, Vilniaus katedros prelatas saugotojas, LDK iždo raštininkas, savo ranka.

[b] A. Šapoka rašo „Čapinskis. A. Kotljarchuk nurodo *Czapliński* formą, taigi lietuvinant būtų Čaplinskis; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 129–130.

p. 480.

[a] Abu 1655 m. spalio 20 d. Kėdainių sutarties aktus paskelbė H. Lulewiczius. Pirmąjį jis pavadino „zjazd (konwokacja, konfederacja?) szlachty powiatów: wiłkomirskiego, brasławskiego, kowieńskiego, upickiego oraz Księstwa Žmudzkiego dla potwierdzenia unii WKsL z Szewcją, Kiejdany (15?–20 [23?] X 1655)“, antrąjį – „Akt inkorporacji Wielkiego Księstwa Litewskiego do Królestwa Szwedzkiego, zwany też ugodą (unią) kiejdańską, Kiejdany, 20 X 1655 r.“, *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 293–313, 313–333.

[b] Taigi A. Kotljarchuko teiginys: „However, Šapoka made misstake when he wrote that the number of officers and officeholders who signed the KU did not increase over the number who signed the August Declaration“ neatitinka tikrovės; autorius suprato atvirkščiai, nei teigė A. Šapoka; plg. A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 129.

p. 481.

[a] *ad Calendas Graecas* (lot.) – t. y. niekada. Kalendos buvo tik romėnų kalendoriuje.

[b] *daj Boże niedługo pod tą protekcyją zostawać* (lenk.) – Dieve, duok neilgai toje globoje būti.

p. 485.

[a] *pacta coventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

p. 486.

[a] A. Kotljarchukas nurodo: „Šapoka found this document in the National Archives of Sweden, and was the first historian to mention its existence. However, he could

not study the contents of the document thoroughly. In his monograph, Šapoka reproached the Polish historians Konopczyński and Lepszy for inaccuracy in their rendering of the texts of the KU. But he too misspelled some names, and mistook the public offices of some signatories." Jis teigia, kad 1655 m. spalio 23 d. akte minimas *Hektor Oziemblowski* išties buvo Ukmergės pavieto žemės teismo raštininkas; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 143. A. Šapoka rašė „žemės teisėjas". Išties pačiame akte rašoma: *...dominum Hektorem Oziembłowski, notarium terrestrem*. Naujausią 1655 m. spalio 23 d. akto publikaciją žr. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 334–342. H. Ozemblovskis Ukmergės žemės teismo raštininku buvo 1653–1659 m.; plg. *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*. T. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, opracowali Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk przy współpracy Uładzimira Jemialianczuka i Andreja Macuka, pod redakcją Andrzeja Rachuby, Warszawa, 2004, s. 447.

[b] A. Kotljarchukas nurodo „Piotr Rudomina Dusiacki"; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 144. Plg. Akta *zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 334.

[c] A. Kotljarchukas nurodo „Jan Wizgird"; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 144. Originali forma „Wisogird"; plg. Akta *zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego,* t. II..., s. 334.

[d] A. Kotljarchukas nurodo, kad 1655 m. spalio 23 d. akte užrašyta „Michał Worłowski". A. Šapoka rašė „Vozlovskis". A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 143. Originali forma „Michaelem Worlowski"; plg. Akta *zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 334.

[e] A. Kotljarchukas nurodo „Michał Kazimierz Dezegirza Wołmiński"; žr. A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 144. Originali forma

„de Zegrza Wolminski“; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 334.

[f] A. Kotljarchukas nurodo, kad V. Korfas buvo dar ir Šaukėnų savininkas (*owner*); A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 144. Originale tai nenurodyta: „Vilhelmum Korff, capitaneum Orlensem“; plg. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II..., s. 334–335.

[g] A. Kotljarchukas teigia, kad bajorija pasirašė dėl praktinių priežasčių be tvarkos: „This is incorrect, since the nobility signed the document at random, for practical reasons. For example, several nobles from Ukmergė / Wiłkomierz signed on different days“; žr. A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 143.

[h] Plačiau apie ją žr. A. Kotljarchuk, The Pro-Swedish Advisory Council of the Grand Duchy of Lithuania 15 1655–1656: the Origin, Structure and Fate of Members, *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej w XV–XVIII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków, 2006, s. 311–329.

p. 488.

[a] Pradiniame tekste pavadinimas buvo ilgesnis – „4. De la Gardžio žygis į Lenkiją ir jo santykiai su Boguslavu Radvila ir Povilu Sapiega“, tačiau turinyje ir A. Šapokos pataisytame tekste liko trumpesnis. Taip pat pridedame vardus. 1990 m. publikacijoje pateiktas išsamesnis pavadinimas: „4. De la Gardžio žygis į Lenkiją ir jo santykiai su Boguslavu Radvila ir Povilu Sapiega“.

p. 490.

[a] *aby pomniąc na prawo i na to, czym mu się Bóg w ojczyznie dał urodzić, z brzegów nie wylewał i tak wysokiego w ojczyznie naszej urzędnika dłuższym nie karmił dysgustem* (lenk.) – kad atsižvelgdamas į teisę ir kuo jam Dievas tėvynėje malonėjo leisti gimti, daugiau tokiam aukštam pareigūnui negarbės nebedarytų. A. Šapokos tekste žodžiai *naszej urzędnika* praleisti, todėl sakinys liko nerišlus; plg. B. Kalicki, *Bo-*

gusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny, Kraków, 1878, s. 193, priedas Nr. 39.

p. 495.

[a] *Horotkiewicz pieniądze wziąwszy chorągwie Litewskie pobuntowal* (lenk.) – pasiėmęs pinigus Korotkevičius lietuvių vėliavas sukėlė.

p. 506.

[a] A. Šapoka pateikė netikslią datą – 1672 m. A. Tyla nurodo, kad, patikslintais duomenimis, Jonušo sesuo Kotryna Glebavičienė mirė 1674 m.; A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

[b] A. Šapokos abejonės nepagrįstos. J. Radvilos palaikai buvo pervežti į Kėdainius ir 1674 m. palaidoti evangelikų reformatų bažnyčioje; plg. B. Vitkauskienė, Sarkofag ks. Janusza Radziwiłła w Kiejdanach – dzieło Toruńskiego złotnika Johanna Christiana Bierpfaffa, *Niderlandyzm w sztuce polskiej. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. T. Hrankowska, Warszawa, 1995, s. 215–224; D. Karvelis, R. Ragauskienė, *Iš Radvilų giminės istorijos. Dubingių kunigaikštystė 1547–1808*, Vilnius, 2010, p. 328–330.

p. 509.

[a] Schippenbeil / Sępopol; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 152.

p. 511.

[a] Klausimas, koks asmuo yra įvardijamas kaip švedų mokesčių rinkėjas, agentas, inspektorius Žemaitijoje, yra gana intriguojantis. A. Kotljarchukas rašo: „The nobility stressed that the Riga financier Hans Wittmacher (a future founder of the Swedish National Bank) had unlawfully hindered tax collection in Samogitia, „which was entrusted to Gabriel Sipowicz, who has a corresponding document confirmed by

the all members of the Advisory Council“. Komentare jis nurodo: „A talented financier Hans Wittmacher was born in Riga in 1611. His father was a Dutch merchant, his mother Anna Bielska came from the Ruthenian family of Lithuania. During 1655–56 Wittmacher made an excellent carrier in Lithuania under the command of De la Gardie. On November 30, 1656 De la Gardie recommended Wittmacher to Karl X Gustav with idea to creat the National Bank. Wittmacher moved to Stockholm and founded *the Stockholms Banco*, today known as *Riksbanken* – the first National Bank in the world. He was ennobled and died under name Johan Palmstruch, see: Svenskt Biografiskt Handlexikon. Vol. II, Stockholm, 1906, p. 268.“ A. Kotljarchukas remiasi tais pačiais šaltiniais kaip ir A. Šapoka, tiktai skirtingai nei lietuvių autorius minėtą mokesčių rinkiką vadina Hansu, o ne Reinholdu. 1990 m. publikacijos rodyklėje tai du atskiri asmenys: Vitmacheris (Witmacher) Reinholdas ir Palmstremas (Palmström) Reinholdas.

Reikia pastebėti, kad neišanalizavęs antroponimikos ir toponimikos dalykų, galiausiai nesusipažinęs su XVII a. Vilniaus miesto elito tyrimais, A. Kotljarchukas suklydo. Asmuo, kuris švedams rinko mokesčius Žemaitijoje, buvo ne Hansas Wittmacheris (po nobilitacijos Johanas Palmstruchas), būsimasis Švedijos nacionalinio banko steigėjas. A. Šapoka teisingai nurodė, kad tai Reinholdas Witmacheris (Palmströmas). Iš švedų genealogų darbų aišku, kad olandų kilmės finansininkas Reinholdas Wittmacheris von Ermondas su rusėne iš LDK Anna Bielska turėjo tris sūnus. Minimi: 1) jau minėtas Johanas (Hansas) (1611–1671), gimęs Rygoje, jo žmona Margaretha von der Busch (1617–1677), sūnus Reinholdas Tobijas (1646–apie 1700); 2) Reinholdas (1612–1670 05 05), gimęs Rygoje, jo žmona Kotryna (Catcharina) von Štrunk († 1691), turėjo 4 sūnus: Georgą Reinholdą (1645–1712), generalkvartermeisterį-leitenantą, Johaną († 1707), inžinerijos kapitoną, Martiną (1648–1718), kapitoną, Reinholdą; 3) Gerhardas (1620–1677), gimęs Rygoje, uosto raštininkas, 1650 m. vedė Christiną Engelbrecht iš Vilniaus (1637–1677), susilaukė 8 vaikų. Po nobilitacijos 1651 m. Wittmacherių pavardę jie pakeitė į Palmstruchų. Kai kurie genealogai painioja panašiai pasivadinusius Witmacherius (Palmströmus). Taip nutiko ir A. Kotljarchukui – jis supainiojo brolius Johaną (Hansą) ir Reinholdą, sudėjo skirtingų biografijų faktus į vieną biografiją. Johanas (Hansas) niekada nerinko mokesčių Žemaitijoje, nes nuo 1654 m. gyveno Švedijoje, Stokholme, o Reinholdas 1656 m. lapkritį nesteigė Švedijos nacionalinio banko, nes buvo Žemaitijoje, rinko mokesčius švedams, paskui gyveno Livonijoje. XVII a.

Vilniaus miesto istorijos šaltiniai (juose pradedamas minėti 1643 m.) rodo, kad liuteronas pirklys Reinholdas Witmacheris buvo Vilniaus miestietis, vedęs žymios vilniečių protestantų šeimos atžalą, jau minėtą Kotryną Štrunk, 1655 m. tapęs suolininku. Karo metais su broliu Jokūbu (švedų genealogai tokio brolio nežino) Žemaitijoje rinko mokesčius švedams. Jam vėliau mestas kaltinimas, kad iš švedams surinktų mokesčių davęs 5 000 auks. žmonai mūrnamiui įsigyti, antraip nebūtų galėjęs tapti suolininku. 1657 m. sausio 28 d. Jono Kazimiero sprendimu brolių kaip išdavikų turtas kaduko teise atiduotas LDK didžiajam maršalkai K. Zavišai. 1659 m. Karaliaučiuje išleistame Vilniaus universiteto profesoriaus S. Dilgerio epigramų rinkinyje yra epigrama ir R. Witmacheriui. Kaip gyvenantis Rygoje dar minimas 1663 m. 1666 m. Vilniaus miesto magistrato unitų suolas teigė, kad jis išvyko iš miesto į kitas valstybes, atsisakė miesto teisės ir pareigybės. 1670 m. gegužės 5 d. nurodomas kaip miręs. Jo sūnus Martynas Witmacheris Palmstrauchas 1699 m. minimas kaip kapitonas. Iš 1699 m. kovo 17 d.–balandžio 10 d. bylinėjimosi Vilniuje sužinome, kad jam vis dėlto buvo priteistas jo tėvo mūrnamis, užgrobtas teisininko Kolčano našlės Marijanos Sieliaviankos. Pasak ieškovo, jis restauravęs mūrnamį, išvykdamas į tarnybą įleidęs nuomininką, kurį atsakovė buvo išvariusi. 1638 m. Vilniaus evangelikų reformatų krikštų knygoje paminėtas ir Hansas Witmacheris, matyt, būsimasis Švedijos banko steigėjas. 1668 m. vilnietiškame dokumente minimas Gerardas Witmacheris. Plačiau R. Vitmacherio Palmstrucho tarnystės švedams atvejis bus aptartas atskiroje publikacijoje, plg. *Svenska adelns ättar-taflor*, utgifna af G. Anrep, Stockholm, 1862, t. 3, p. 151–155; S. Fritz, Johan (Hans) Palmstruch, *Svenskt biografiskt lexikon*, 1992–1994, t. 28, p. 711–713. A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 188, 190 (rodyklė); A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002, p. 45, 110, 112, 166, 167, 172, 266, 280, 288, 289, 369, 379; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 67, 157.

p. 513.

[a] Tekste buvo A. Šapokos pastaba „Dėl talerio ir auksino santykio žr. 8 išnašą“. Kas turėta galvoje, neaišku. Taip numeruotose išnašose tokios informacijos nėra.

p. 514.

[a] *vestris Lithuanicis officialibus* (lot.) – jūsų lietuvių pareigūnams. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

[b] *sub poena in contumaces sancita* (lot.) – bausmė skirta nepaklusniesiems, t. y. grąsinant šia bausme. Plg. vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

p. 515.

[a] Grabnyčios – Jėzaus Kristaus paaukojimo šventė, minima vasario 2 d. Tada vykdavo pavietų seimeliai, kuriuose buvo renkami Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo teisėjai, todėl tokie seimeliai ir vadinami „grabnyčių“, „grabnyčiniais“; A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183. Pastarojo meto lietuvių istoriografijoje šie seimeliai vadinami tribunoliniais seimeliais.

p. 518.

[a] *Tota nobilitas afflicta districtus Vilkomiriensis, tractus Onixtensis* (lot.) – visa nuskriausta Ukmergės pavieto Anykščių krašto bajorija. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

p. 523.

[a] Turimi galvoje įkeisti dvarai, kurie jų valdytojų galėjo būti paveldimi ar perleidžiami tokia pat teise kitiems asmenims, tačiau negalėjo būti jų nuosavybe dėl senaties ir pan. Matyt, tokių valdų buvo nemažai, antraip nebūtų reikėję jų akcentuoti.

p. 524.

[a] Kaip jau sakyta įvade, A. Šapoka monografijoje nemini Maskvos veiksnio žemaičių sukilimo genezėje, kurį pabrėžia A. Kotljarchukas, bet nenurodo A. Tyla; plg. A. Tyla, Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją, *Lietuvos TSR Mokslų Akademi-*

jos darbai. A serija, 1976, Nr. 4, p. 61–72; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 161–181.

[b] A. Kotljarchukas cituoja kitaip: „Inquarteringen aff Armeen over Littouu"; A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century...*, p. 146.

p. 527.

[a] Čia ir kitur Praha (kartais literatūroje pasitaiko ir Praga) – Varšuvos priemiestis.

p. 530.

[a] *nomine deputatorum* (lot.) – atstovų vardu.

[b] *poczęla Żmudź Szwedów hałasować* (lenk.) – pradėjo žemaičiai švedus terioti.

p. 532.

[a] *consilio publico vel privato* (lot.) – patardamas viešai ar privačiai.

[b] Naujausio LDK centrinių pareigūnų sąrašo duomenimis, didžiuoju etmonu Povilas Jonas Sapiega paskirtas prieš 1656 m. kovo 8 d., nors dar 1656 m. kovo 27 d. titulavosi tik LDK generaliniu regimentoriumi. Taigi A. Šapoka buvo teisus. J. Wolffas rašė „Vacat 1656–1657", o P. J. Sapiegą vadino tik regimentoriumi; plg. J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885, s. 151; *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 43.

p. 533.

[a] *Frangenti fidem frangentur fides* (lot.) – ištikimybė laužančiam ištikimybės priesaiką sulaužoma. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

p. 535.

[a] *za zwadliwą fabrykacyą niektórych osób skłonić musieli, na co y solenney są zaniesione manifestacye* (lenk.) – dėl kai kurių asmenų vaidingos veiklos turėjome sutikti, ir tai iškilmingai pareiškėme manifestacijose. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

p. 538.

[a] *Wyderkaf, wyderkauf* (lenk.). Tai suma, pasiskolinta už metinius procentus keleriems metams ar iki gyvos galvos, užstatu esant skolininko nekilnojamajam turtui. Šiuo atveju – tai viderkaufiniai dvarai. Disponuoti jais, kol skola negrąžinta, buvo apribota.

p. 540.

[a] A. Šapoka rašė „Esperaitis“, t. y. klaidingai. Neabejotinai tai Kauno pavieto pastalininkis, Panemunės pilies savininkas Kristupas Eperješas (Eperjesz, Eperiesz, Eperjeszy). Šis pavyzdys dar kartą parodo, su kokiais sunkumais A. Šapoka susidūrė identifikuodamas Kėdainių aktų signatarus.

p. 543.

[a] A. Šapoka rašė „Kobilėnus“.

[b] Turima galvoje veikalas: J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885. Toks sargybinis – tiek didysis, tiek lauko – neminimas ir naujausiame centrinių LDK pareigūnų sąraše; plg. *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 191, 193.

p. 545.

[a] *nullitati subiacere* (lot.) – jokios reikšmės. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

p. 456.

[a] *sub poenis de expedicione bellica* (lot.) – grasinant bausmėmis dėl karo žygio.

p. 547.

[a] Čia ir kitur A. Šapoka rašė *bosas*. Keičiame į „statinę“. Apie švedų mokesčių rinkimą žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)...*, p. 164–170.

p. 555.

[a] *Frangenti fidem frangentur fides* (lot.) – ištikimybė laužančiam ištikimybės priesaiką sulaužoma. Vertimas: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

[b] *S. R. M. Regnorumque Sveciae senator ac Thesaurarius, Generalis Gubernator Livoniae, Ducatus Samogitiae cum adjacentibus districtibus civitatisque Rigensis Locumtenens, Generalis exercituum statusque belici per Livoniam, Esthoniam, Ingriam atque Lithuaniam nec non WestroGothiae et Daliae legifer, Magnus Gabriel De la Gardie, Comes...* (lot.) – Šventosios Karališkosios Didenybės ir Švedijos karalystės senatorius ir iždininkas, Livonijos, Žemaitijos kunigaikštijos su jai priklausančiais rajonais ir laikinasis Rygos miesto [valdytojas], kariuomenės generolas ir karo komendantas Livonijoje, Estijoje, Ingermanlandijoje ir Lietuvoje, taip pat Vestrogotijos ir Dalijos valdytojas grafas Magnusas Gabrielius de la Gardis... Plg. netikslų vertimą: A. Tyla, Parengėjo paaiškinimai, A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais...*, p. 183.

Westrogothia (šved. *Västergötland*) – istorinė Švedijos karalystės provincija šalies pietryčiuose. Yra išlikusi M. G. De la Gardžio perstatyta Läckö pilis (šved. *Slott*); Dalia (šved. *Dalsland*) – istorinė Švedijos karalystės provincija šalies pietuose.

p. 556.

[a] *„cnota“ taka sama jak u J. Radziwiłła* (lenk.) – „garbė“ tokia pat kaip ir J. Radvilos.

p. 557.

[a] Pridėti vardai, kurių nebuvo A. Šapokos tekste. A. Šapokos veikalo mašinraščio turinyje parašyta „Gardie žygis į Lenkiją“, o pačiame tekste „Gardie žygis į Lenkiją“ (žodžiai „ir jo santykiai su B. Radvila ir P. Sapiega“ paties A. Šapokos nubraukti).

[b] A. Šapokos veikalo mašinraščio turinyje parašyta tik „Sukilimas“, tačiau pačiame tekste „Sukilimas bei jo organizacija“. 1990 m. publikacijoje rašoma „Sukilimas ir jo organizacija“. Publikacijoje pateikta pagal tekstą.

[c] A. Šapokos veikalo mašinraščio turinyje yra „Krašto būklė Švedų valdžia nusikračius“, tačiau pačiame tekste „Krašto būklė Švedų valdžios nusikračius“. Publikacijoje pateikta pagal tekstą.

SANTRUMPOS

AADW – Archiwum Akt Dawnych w Wilnie

ADR – Archiwum domu Radziwiłłów

ADS – Archiwum domu Sapiehów

AVAK – Akty izdavajemyje Vilenskoju Kommissieju dlia razbora drevnich aktov

AZR – Akty otnosiaščijsia k istorii zapadnoj Rossii

ATR – Abiejų Tautų Respublika

CVA – Centralinis valstybės archyvas

KAKA – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas

LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

LMAVB – Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

MADA – Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija

SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga

VDU – Vytauto Didžiojo universitetas

VDUB – Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka

VDU RS – Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

VL – Volumina Legum

VUB – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

1 pav. A. Šapokos 1938 m. publikuotos disertacijos „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ viršelis

2 pav. 1990 m. „Lietuvos istoriografijos“ serijoje „Minties“ leidykloje išleistos A. Šapokos disertacijos „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ viršelis

3 pav. 1937 m. parengtos A. Šapokos disertacijos pirminio varianto „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. unijos. Atskiroji Lietuvos valstybės organizacija bendroje Respublikoje“ titulinis lapas (*LMAVB*, f. 105, b. 401, l. 1)

4 pav. A. Šapokos habilitacinės disertacijos „1655 m. Kėdainių sutartis arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ mašinraščio titulinis lapas (*LMAVB*, f. 233, b. 90, l. 1)

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Åberg, A. 613
Abramavičius, bajoras 252
Aconius, Johannes 375, 470
Adamkowicz Anusowicz, Aleksander 358
Adamus, Jan 13, 15, 333
Adolfas Johanas I (Adolf Johan av Pfaltz-Zweibrücken) 24
Adolphowa, K. 59
Agripa, Venclovas 342
Alchimovičius, Adomas 520
Alekna, Antanas 607
Alekna, Darius 43
Aleksejus Michailovičius, Rusijos caras 388–390, 392, 395–397, 406, 407, 409, 414, 420, 423, 424, 448–452, 459, 462, 472, 475, 481, 489, 525, 535, 556
Alexandrowicz, Michał Ignacy 362
Ambrockas, Jonas Ludolfas 542
Ancuta, Maciey Jozeph 362
Anrep, Gabriel 639
Antanavičius, Mykolas 438
Askenazy, Szymon 59, 306
Atkočiūnas, V. 607
*Augusiewicz, S*ławomir 614
Augustas II, Lenkijos karalius ir Ldk 57, 205, 358, 574
Augustas III, Lenkijos karalius ir Ldk 74, 212
Avižonis, Konstantinas 10, 15, 23

Babianski, Stanisław 358
Babravičius, rotmistras 543
Baliński, Michał 58, 229, 373, 380
Bałtruszajtys, Grażyna 591
Balzer, Oswald 60, 290
Banner, B. 218
Baranavičius, K. 273
Barauskas, kunigaikštis 267
Barysowicz, Kasper 363
Bartoszewicz, Julian 58, 270
Bartoszewicz, K. 60, 309
Barwiński, Eugeniusz 56
Batorai, giminė 286
Batūra, Romas 610
Bazilius Mogilas Lupulas, Moldavijos valdovas 467, 619
Bednarski, Stanisław 60, 293
Behr, B. 59
Beynart, Jan 358
Bekešai, giminė 286
Berch, Toliasz 363
Berk, Władysław Franciszek 362
Beršadskij, Sergej 60, 71, 167, 169
Białłozor, Karol 362
Bialozoras (Bialozaras), Jurgis 231, 394, 472, 521, 623, 624, 633
Bialozoras, Kazimieras 109, 433, 624, 625
Bialozoras, Kristupas 353, 541
Bialozoras, Stanislovas 432
Bychovecas (Bychovieckis) Jonas 432, 439, 623
Bielikovičius, Steponas 432
Bielkė (Bielke), Gustavas 408, 409, 424, 427, 448, 449, 616
Bielska, Anna 638
Bielskis, Samuelis 57, 246
Bierpfaff, Johann Christian 637
Bikovskis Mardosas, K. 539, 541
Bilevičienė 454
Bilevičius, Jonas Karolis 354, 534
Billewicz, Stephan 358
Billewicz, Theodor 359
Bironas, Kuršo hercogas 205
Błaszczyk, Grzegorz 623, 633
Bleszczyński, Julian 55, 197

Blinstrubas, Jurgis 471, 512
Blinstrubas, Mykolas 471
Bobiatyński, Konrad 22, 23, 26, 27, 28, 610, 612, 613
Boehmius, Johannes Gotlob 372, 470
Bogdanowicz, Jerzy 358
Bokiey, Jan Stanisław 362
Boltas, Teofilis 389, 390
Boniecki, Adam 60, 272
Borchai, giminė 279
Borckas, ekonomas 530
Boriatinskis, Ivanas 494, 497, 499
Borovskis, Adomas Kazimieras 534
Bortkiewicz, Piotr 358
Branickis, Pranciškus Ksaveras (Branicki Franciszek Ksawery) 274, 275
Bratoševskis, Aleksandras 496
Brianskis 222
Broel-Plater, Włodzimierz Stanisław 59, 187
Bronikovskis, 264
Brühliai, giminė 280
Brühlis, H. 273
Brühlis, Karolis Adolfas 280
Bubikas, bajoras 231
Buchowiecki, Jan 363
Budrikas, Motiejus 103
Budrikas, Petras 103
Bukata, Pranciškus (Bukaty Franciszek) 318
Bulgakovas, J. I. 316
Burba, Domininkas 41
Burzynski, Konstanty 362
Busch, von der, Margaretha 638
Buszyński, Ignacy 374, 505
Butbergas, pulkininkas 528
Butleriai, giminė 279
Butleris, Kristupas 444
Butleris, pulkininkas 528
Butrimavičius, M. 302
Butterwick-Pawlikowski, Richard 16, 598
Buturlinas, Vasilijus 377, 378
Bužinskis, S. 265
Bžostovskiai, giminė 268
Bžostovskis, Adomas 279
Bžostovskis, Aleksandras 279
Bžostovskis, Kiprijonas Povilas 268, 383
Bžostovskis, Konstantinas 249, 268
Bžostovskis, Mykolas (Brzostowski Michał) 158
Bžostovskis, Mykolas Jeronimas (Brzostowski Michał Hieronim) 305
Bžostovskis, Stanislovas (Brzostowski Stanisław) 158, 579
Bžozovskis, Maksimiljanas (Brzozowski Maxymilian) 269

Canasiles, Henrikas 400
Canterhielmas, Mikalojus 457, 470
Carew, George 55
Carlson, Fredrik Ferdinand 374, 390, 400, 401, 410, 425, 511, 528, 530, 549

Caro, Jakob 60
Cedrovskis, Jonas (Cedrowski, Jan) 58, 139, 373, 470, 530
Chaleckis, D. 154
Chaleckis, Vladislovas 101, 432, 439, 470
Chitrovas, Bogdanas 389
Chmara, A. 124
Chmelnickis, Bogdanas 39, 377, 378, 384, 388, 494, 460
Chmelnickis, Timofiejus 619
Chodynicki, Kazimierz 50, 60
Chodkevičiai, giminė 153
Chodkevičius, Aleksandras 352
Chodkevičius, Jeronimas 267
Chodkevičius, Jonas Jeronimas 276
Chodkevičius, Jonas Karolis 57, 62, 197, 208, 237, 554
Chodkevičius, Jonas Kazimieras 387, 391, 411
Chodkevičius, Kristupas 138, 352
Chodorkowski, Łukasz 357
Chodzko, L. 108
Chomętowski, W. 57

Chominski, Ludwik Jakub 362
Chominski, Stephan 362
Chominskis, I. 311
Chominskis, K. 302
Chominskis, P. K. 314
Chrapovickis, Jonas Antanas (Chrapowicki Jan Antoni) 56, 102, 195, 287, 432, 439
Chreptavičius, Joakimas Liutauras (Chreptowicz Joachim Litawor) 166, 198, 324
Chrzanowski, J. 60, 299
Chrzanowski, Zygmunt Benedykt 363
Chržanovskis 216
Ciechanovieckis, A. 104
Ciechanowiecki, Hyppolit 362
Cronsternas, Heinrich 500, 503, 513
Czartoryski, Adam Jerzy 64, 272
Czermak, Wiktor 58, 374, 380, 399
Czuczyński, A. 136

Čaplicas, S., Lucko pakamaris 158
Čaplinskis, Aleksandras 443, 479, 628, 634
Čapskiai, giminė 274
Čarneckis, Stefanas (Stefan Czarniecki) 228, 279, 367, 526, 605, 527
Čartoriskiai, giminė 61, 197, 272, 601
Čartoriskis, Adomas 272
Čartoriskis, Augustas 158, 271
Čartoriskis, F. M. 198, 292
Čartoriskis, Juozas 272
Čartoriskis, Kazimieras 272
Čartoriskis, Mykolas 217, 271
Čartoriskis, Teodoras 271
Čerkaskis Jakovas 379, 389, 389, 392, 424, 450
Četvertinskis, M. S. 267
Čičinskas→Sicinskis, Vladislovas
Čistiakova E. V. 613, 614
Čiužauskaitė, Ilona 43
Čolkovičius-Bubikas, Jonas 266
Čolkovičius-Bubikas, Valentinas 266
Čubarovas, Rusijos pasiuntinys 207

Dąbkowski, Piotr 60, 257
Dąbkowski, S. 259
Dackiewicz, Andrzey Carol 358
Dadleris, Sebastianas 620
Dahlgren, Stellan 616
Dąmbrowski, Jan 362
Danilevičius, Povilas 479
Darowski, A. 58
Dembiński, B. 60, 270
Dembinskis, K. 231
Dembinskis, Valentinas (Dembiński Walenty) 580
Dembskis, Stanislovas 432
Denbovskis, Adalbertas 439
Denhofai, giminė 279, 280
Denhofas, S. 238
Denhofienė, Kotryna, 542, 543, 545, 546
Dičiūtė, Virginija 43
Dihm, J. 60, 309
Dilgeris, Simonas 639
Dyrda, žemės teismo raštininkas 358
Dluskis, Tomas, 158, 291
Dmochovskis, P., 317
Dobkiewicz, Stanisław 358
Dolgorukis, J. V. 120
Dolinskas, Vydas 573
Dolskis, J. K. 197
Domskis, Kristupas 466
Dorogostaiskis, K. 154, 189
Douglas, Robert 506, 507, 526
Dovydavičius, Salomonas 439
Dowpułt Rosienski, Bonifaciusz 358
Drozdovskis, Jonas Pranciškus 444
Drozdowski, M. 591
Družčycas, Vasilis (Družčyc, Vasili) 49, 60, 259, 334, 559
Dubonis, Artūras 589
Dufour, P. 56
Dundulis, Bronius 15
Duninaitė, Unichovskio našlė 269

Duninas, Gedeonas 519
Duninas, Jurgis 519
Duninas, Teofilis 519
Duninas, Vladislovas 519
Dutka, Povilas 266
Dutka, Valentinas 266
Dwornicka, Irena 563
Dzieduszycki, Izydor 374, 403
Dziekonskis, Antanas 227, 328
Dzievaltovskaitė, Kotryna 269

***E**ckert, Walter* 374, 453
Edén, Nils 374, 399
Ehlerhardtas, Pr., švedų kariškis 464
Ehrenkreutz, Stefan 49, 60, 254, 560
Eichhorn, Karl Friedrich 374, 417
Eidziatavičius, Jonas 394, 543
Elert, Piotr 173
Engelbrecht, Christina 638
Eperješas, Kristupas 540, 642
Erichsonas, Jonas 498
Estreicher, Karol 83

***F**agerlund, Rainer* 622
Ferdinandas II, Šventosios Romos Vokiečių tautos imperijos imperatorius 91
Ferdinandas III, Šventosios Romos Vokiečių tautos imperijos imperatorius 29, 404
Filipczak-Kocur, Anna 590, 591
Fiodoras Aleksejevičius (Fiodoras III), Maskvos didysis kunigaikštis 373, 475
Firliejus, J. 196
Flemingai, giminė 280
Flemingas, Jokūbas 280
Flemingas, Jonas Jurgis 272, 280
Flemingas, saksoniškosios kariuomenės vadas 107
Fligelius, Rygos miesto tarėjas 467
Folkas, švedų rotmistras 539
Forsten, Georg 374, 399, 504, 549
Fridrichas Augustas, Saksonijos kurfiurstas 307
Fridrichas Vilhelmas I, Prūsijos kunigaikštis 525, 550, 551, 612
Fridrichas, Badeno markgrafas 527
Fritz, Sven 639
Frost, Robert 16
Funckas, R. 469

Gaižutis, Algirdas 4
Galaktionov, Ivan 613
Galaunė, Mykolas 534
Galimski, Mikołay 363
Gallė, švedų pulkininkas leitenantas 462
Gardie de la, Kristina Katarina 613
Gardie de la, Magnusas Gabrielis 17, 18, 24, 25, 27, 39, 40, 368, 371, 395, 396, 407–416, 418–420, 422, 423–435, 437–445, 447–452, 454–476, 479–499, 501–504, 508, 511–515, 517–525, 527–532, 535, 549, 550, 553, 609, 614, 621, 627, 631, 632, 636, 638, 643

Gąsiewski, Bogusław Korwin 362
Gąsowski, W. 622
Gavlovickis, Baltramiejus 173
Gediminaičiai, dinastija 127, 262
Gehrden von, E. 514
Geišas, Vilniaus kanauninkas 91
Gelgaudas, A. 119
Gelgaudas, M. 324
Gembickis, A. 261
Gembickis, K. 247
Gerthen, B. 508
Giedraitis, Merkelis 48, 70, 83, 263, 341, 342, 343, 570
Giedraitis, Steponas Jonas 287
Giełgud, Andrzey 358
Gieškovskis, Jurgis 548
Gimbut, Andrzey Mikolay 362
Girskis, Tomas Kazimieras 444
Gladskis, S. 85
Gladskis, St. 571
Glebavičienė, Kotryna 506, 637

Glebavičius, J., Trakų vaivada 80
Glebavičius, Jurgis Karolis 357, 392, 412, 439, 447, 540, 543, 545, 546
Glebavičius, Mikalojus 352
Glebavičius, seniūnas 439
Glemža, Liudas 16
Gniazd, Alexander 358
Gninskis, J., Pamario pakamaris 101, 211
Gninskis, Jonas, Lenkijos vicekancleris 119
Gochna, M. 622
Golmsten, A. 167
Golovinas, Teodoras Aleksandras 216
Golovnia, kunigaikštis 267
Goraiskis, Zbignevas 402
Gordonas, Patrikas 372, 528
Gorskis 444
Gosevskienė, Magdalena 480
Gosevskis, Matas V. 438
Gosevskis, Vincentas Korvinas 10, 18, 29, 39, 98, 208, 221, 380, 381–384, 386, 389–394, 411, 418, 421, 422, 428, 432, 434, 435, 437–439, 444, 445, 447–452, 459, 467, 470, 490, 493, 502, 505, 508, 509, 515, 532, 537, 539–551, 554, 556, 611, 625, 632
Grabovskiai, giminė 274
Grabovskis, Z. 305
Grabowski, Ambroži 58
Grabowski, Michał 59
Gradovskis, Augustinas Jeronimas 534
Graniewski, Krzystoph 358
Grażewski, Jan 354
Grigalius XIII, popiežius 615
Grobickis, V. 496
Grodziski, Stanisław 563
Gröll, Michał 56
Gronskis, Pavelas (Gronski, Pavel) 26, 216, 374, 433
Grotusas, K. 523
Grotusas, V. 536
Grudzinskis, Andrius Karolis 403
Gruševskij, Michail 374, 378, 388, 397
Gruzdinskis Andrius Karolis 403
Grużewski, Jakub 358
Gruževskis, Jonas 432, 456, 534, 536, 537, 538
Gruževskis, Kristupas 537
Gukovskij, Konstantin 396, 374
Gumowski, Marian 60, 230
Gurovskis, V. 195
Gustavas II Adolfas, Švedijos karalius 91, 349, 398-400, 429, 430–432, 476, 477, 502
Gutakovskis, L. 305

Haackas, Jokūbas 511
Habsburgai, dinastija 10, 62, 207
Halecki, Oskar 50, 60, 206, 560
Haleckis, M. 216
Hanas, majoras 539, 541, 546
Handelsman, Marceli 60
Haraburdienė, 231
Harasimovičius, Zabluduvo ūkvedys 446, 447
Hedemann, Oton 374, 518
Helcel, Antoni Zygmunt 60, 277, 373
Helmensenas, Paulius 457, 470
Helmersenas, Jonas 522
Helmesas, P. 411, 470, 489
Henrikas Valua, Lenkijos karalius ir Ldk 63, 188, 332
Herburtas, Janas 248
Hohencolernai, dinastija 206, 612
Holovčicas, A. 159
Holtschueris, W. 479
Hoppe, Israel 60
Hornas Gustavas (Horn, Gustav Karlsson) 25, 403, 406, 407, 408, 410, 411, 425, 426, 450, 462, 472, 503
Horotkiewicz 495, 637
Horstas Michaelis 395, 396, 411, 418, 426, 427, 442, 445, 448, 454, 457, 467, 468, 470, 486, 632 *Hrankowska, Teresa* 637

Hulevičius, Gabrielius 439, 626
Humieckis, S. 155
Hurynski, Łukasz 358
Hutten-Czapski, Emeryk 620

Yčas, Jonas 607, 608

Igelströmas, Haroldas 457, 461, 516, 528
Ignatavičius, Jonas 438, 542
Iljaszewicz, Teodor 589
Ilovajskij, Dmitrij 60, 195
Ipohorski, Theophil Lenkiewicz 363
Isacson, Claes-Göran 622
Ivakin, I. 218
Ivanovas, Rusijos pasiuntinys 571
Ivanovskis, Jeronimas 438
Ivinskis, Zenonas 7, 606, 607

Jablonovskiai, giminė 273
Jablonovskis, Haličo atstovas 279
Jablonovskis, J. A. 273
Jablonskis, Konstantinas 19, 602
Jacunskis, Pranciškus Ksaverijus (Jacuński Franciszek Xawery) 145, 577
Jakubėnas, Povilas 607
Janicka, Danuta 29
Janik, Michał 60, 300
Jankevičius, Kristupas 520
Janulaitis, Augustinas 10, 11, 13, 169
Jarochowski, Kaziimierz 60, 217, 374, 403
Jasinski, Jakób 329
Jaščenka, A. 61, 331
Javorovskis, Kujavijos Brastos atstovas 117
Jawgiel, Jerzy 358
Jekaterina II, Rusijos imperatorė 39, 123, 289
Jelenskis, Konstantas Liudvikas (Jeleński Konstanty Ludwik) 125, 287
Jellinek, G. 61, 334
Jemialianczuk, Uładzimir 635
Jezerskis, P. S. 301
Jėzus Kristus 640
Jogaila, Lenkijos karalius ir Ldk 8, 38
Jogailaičiai, dinastija 60, 287, 400, 565
Jokūbas, Kuršo kunigaikštis 406, 407, 409, 412, 452, 453,639
Jonas Adolfas, Karolio X Gustavo brolis 527
Jonas III Sobieskis, Lenkijos karalius ir Ldk 56, 57, 196, 211, 373, 398, 499, 556, 574, 590
Jonas Jurgis, Saksonijos kurfiurstas 417
Jonas Kazimieras Vaza, Lenkijos karalius ir Ldk 17, 27, 29, 56, 196, 367, 373, 378, 381, 383, 385, 388, 390, 393, 394, 396, 397, 398, 400–406, 412, 416–418, 422, 434, 435, 440, 445, 451, 452, 455, 457, 463, 470, 472, 476, 479, 480, 488, 491–494, 499, 506, 507, 509, 519, 524–526, 528, 531–534, 538, 548–550, 551, 553, 555, 556, 605, 610, 618–620, 639
Jonas Kazimieras, Zweibrückeno pfalcgrafas 400
Jonas, Šv. 515
Jonynas, Ignas 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 30, 33, 35, 43, 45, 53, 610
Jučas, Mečislovas 15, 16, 573
Judycki, Kazimierz 363
Judickiai, giminė 533
Judickis, Aleksandras 531–534, 536–539
Judickis, Jurgis 533
Judickis, Mikalojus Vladislovas 356, 372, 432, 480, 533
Judickis, V. 103
Julijus Cezaris 615
Julius Henrikas, Saksonijos kunigaikštis 417
Jurgaitis, Robertas 4, 5, 15, 30, 37, 41, 43, 459, 559, 561, 575, 576, 599
Jurgis II Rakočis (György Rákóczi II), Transilvanijos kunigaikštis, 27, 375, 488, 549, 605, 618, 619
Juškevičius, Samuelis 439, 471, 517, 531
Juškevičs, Jānis 374, 453

***K**aczurba, Adam* 57
Kačanovskis, Jonas 119
Kalickis, Bernardas 368, 374, 417, 447, 451, 467, 480, 490, 551, 606, 632, 636
Kalinka, Walerian 61, 303, 374, 398
Kamieniecki, Witold 61, 311
Kamieński B.→Kalinka W.
Kamieński, Zygmunt 344
Kamińska, M. 622
Kantecki, Klemens 61, 272
Karge, Paul 391
Kariejev, Nikolaj 61
Karlingas fon Nesetitz, Steponas Jurgis 487

Karnavičius, Jurgis 607
Karolis, Ferdinandas, Lenkijos karaliaus ir Ldk Jono Kazimiero brolis 71, 400
Karolis IX, Švedijos karalius, 86, 398, 399
Karolis Pilypas, Neuburgo kunigaikštis 276
Karolis X Gustavas 17, 18, 24, 29, 39, 371, 397, 399–411, 413, 414, 417, 419, 421–424, 433, 434, 437, 444, 450–453, 458, 460, 465, 467, 470, 472, 474–476, 479–481, 485, 488, 490–492, 495, 497, 499–509, 525–529, 549, 551, 553, 555, 556, 605, 614, 621, 622, 638

Karolis XII, Švedijos karalius 110, 216
Karolis, Augusto III sūnus 205
Karp, Karol Chryzostom 362
Karpiai, giminė 110
Karpis, B. 285
Karpis, M. P. 302
Karsavinas, Levas 12, 33, 45
Karvelis, Deimantas 4, 43, 631, 637
Katilas, Ašmenos atstovas 287
Katilas, konfederacijos vadovas 107, 216
Katilas, M. K. 107
Katilas, Samuelis Jeronimas 394
Kazanovskis, A. 190
Kazimieras Didysis, Lenkijos karalius 287
Kazimieras, kažkuris Lenkijos karalius 334
Kazimieras, šventasis 614
Kenstartas, Jonas Karolis 534
Kenstartas, Jonas Sebastijonas 456, 534
Kenstartas, Vladislovas 537, 539
Kepalas, Kazimieras 433, 607
Kerdiejus, Eustachijus Radzivonovičius 391, 422, 428, 432, 439, 456, 479
Kerdiejus, J. K. 211
Kerdiejus, V. 155
Kersnauskas, viceteisėjas 465
Kęstartas, M. S. 82, 570
Ketleris, Jokūbas 27, 374, 453
Kiaupa, Zigmantas 7, 16, 600
Kieniewicz, Leszek 583
Kierszensten, Jan Kryszpin 362
Kierszyszteyn, Jerzy Kryszpin 362
Kimbaras Andrius 443
Kimbaras Garbrielius 394
Kimbaras Vladislovas Kazimieras 443
Kiršenšteinas, Jeronimas Krišpinas 432
Kisielewski, W. T. 61, 289
Kisielius, M. 268
Kiška, Jonušas 197
Kiška, Jonas 207
Kiška, S. 168
Kiškos, giminė 278
Kitowicz, A. 57, 205
Klanovskienė 543
Klemensas XIV, popiežius 292
Klimas, Petras 8
Kliučata, Jonas 221
Kliučevskis, Mikalojus 532
Kluczycki, Franciszek 373, 404
Kłusewicz, Kazimierz 363
Kmicica, Samelis 445, 446, 493, 543
Kmita, F. Oršos seniūnas 77
Kobylinskis, Matas 168
Kochanavienė 571
Kochanovienė 85, 571
Kochanskis, Laurynas 487
Kochas 400, 401, 405, 513, 522
Kochas, kanauninkas 473, 513

Kochowski, Wespazjan Hieronim 367, 374, 398, 402, 404, 459, 481, 504–507, 605
Kocieł, Micahł Kazimierz 362
Kognowicki, Kazimierz 215, 374, 407, 507
Kojalovič, Michail O. 57, 237
Kolčanas 639
Koleckis, Jonas 479, 540
Kolickis, Jonas 466
Kolontajus, H. 60, 300
Kolzanovskis, Grigorijus 221
Komarovskiai, giminė 434
Komarovskis, Elijas 432, 434, 479, 486
Komarovskis, Samuelis Aleksandras 389, 390, 432, 434, 435, 439, 452, 467, 468, 470
Komarovskis, Adomas 390, 470, 496, 624, 625
Komorowski, Krzysztoph 362
Konarskis, S. 181, 299
Konckiai, giminė 270
Koniecpolskis, Aleksandras 488, 499, 526
Koniecpolskis, S. 239
Konopczyński, Władysław 19, 22, 50, 55, 206, 368, 372, 415, 416, 419, 421, 423, 428, 433, 434, 437–439, 441, 444, 457, 466, 478–480, 486, 487, 489, 492, 502, 560, 606, 608, 622, 635
Konstancija, Aleksandro Potockio duktė 269
Kopcas, J. K., Polocko vaivada 103
Koplevskis, Steponas 519
Koptienė 231
Korczak, Lidia 567
Korecki, Samuel 372, 417
Korfas, Jonas Ernestas 439, 469, 470, 532
Korfas, Mikalojus 357, 389, 391, 397, 459, 466
Korfas, Vilhelmas 449, 463, 464, 469, 470, 482, 486, 631
Korizna, Mikalojus 532
Korkunov, N. M. 61, 334
Korotkevičius (Horotkiewicz) 495, 507, 543, 637
Korsakas, K. 313
Korsakas, Tadas 75, 311
Korsakienė, Polocko pakamario našlė 454
Korwin, S. 61, 296
Korzeniowski, J. 256
Korzon, Tadeusz 61, 233, 375, 445, 556
Kosakovskiai, giminė 75, 227, 269, 596
Kosakovskis, Juozas, vyskupas 150, 269
Kosakovskis, Kristupas 443
Kosakovskis, M. 287
Kosakovskis, Pranas Nikodemas 268
Kosakovskis, Simonas 197, 269, 596
Kosakovskis, Stanislovas 269
Kosakovskis, Stanislovas Kazimieras 55, 197
Koscialkovskis, Jurgis 518
Kościałkowski, S. 61, 314
Kosciuška, Tadas 150, 296
Kosčiuškos, giminė 329
Kosiec, J. 622
Kossakowski, J. 278
Kossakowski, S. K. 61, 197
Kossarzecki, K. 613
Kostenai, giminė 286
Kotljarchuk, A. 22–30, 35, 606, 617, 629, 630, 632, 634–641
Kotlubajus, Edvardas 61, 211, 367, 368, 374, 383, 385, 390, 393, 405–407, 417, 424, 435, 441, 447, 463, 467, 483, 505, 506, 606
Kotovskis, Konstantinas 445, 446
Kotowicz, Eustachi 362
Kotowicz, Hrehory 359
Kotryna, J. K. Dolskio duktė 270
Kowalczyk, J. 622
Kowalska, A. 622
Krakau, Petras 465
Krakowski, Bazyl Korwin 359
Krasinskiai, giminė 275
Kraszewski, Jozef Ignacy 57, 367, 373, 481, 388, 393, 395, 481

Kraushar, Antoni 61
Krawczuk-Biernat, D. 620
Kreusenas, Erichas 522, 528
Krėvė-Mickevičius, Vincas 12, 33, 45
Kryński, A. 622
Kristina, Švedijos karalienė 399, 400
Kryszpin Kierszensten, Andrius 362
Kryszpin Kierszensten, Jonas 362
Krišpinas Kiršenšteinas, Jeronimas (Kryszpin-Kirszensztein, Jerzy Hieronim) 103
Krišpinas Kiršenšteinas, Jurgis Jeronimas, Oršos seniūnas 363
Krišpinas Kiršenšteinas, Andrius Kazimieras 155
Kročevskis, Erazmas, 267
Krupowicz, Maurycy 108
Kubala, Ludwik 61, 216, 367, 375, 378, 379, 381–385, 389, 390, 392, 393, 395, 397, 399–408, 412, 417, 433, 440, 475, 488, 501, 504, 507, 525, 529, 532, 549, 551, 554, 605, 610
Kublickis Roidzievskis, Chasbiejus 541
Kuncevičius, Jokūbas 493
Kurbackis, Samuilas 392
Kurbskis Jaroslavskis, Andrius 439, 471
Kurbskis Jaroslavskis, Jonas 471
Kurczewski, Jan 61, 91, 263, 373, 394, 473, 474
Kurek, G. 622
Kutrzeba, Stanisław 55, 333

***L**abanauskienė, Danutė* 9, 30
Lackis, Petras Kazimieras 517, 521, 523

Ladovickis, P. Sapiegos atstovas 494
Laidre, Margus 622
Langas, Jurgis 221
Lappo, Ivan 8–12, 16–18, 39, 40, 49, 61, 187, 333, 559, 576, 592, 594, 595
Lasinskas, Povilas 11, 16, 33, 559
Laučiūtė, Jūratė 611
Lazaras, Krokuvos spaustuvininkas 179
Lechicka, Jadwyga 50, 62
Lelewel, Joachim 62, 250
Leontovičius, Fiodoras 49, 62, 221
Lepszy, Kazimierz 22, 55, 216, 372, 415, 416, 419, 421, 423, 428, 433, 437–439, 441, 444, 457, 466, 478–480, 485–487, 489, 492, 502, 606, 635

Lepunovas, maskvėnas, 208
Leščinskis, Andrius (Leszczyński, Andrzej) 378, 405, 381
Leščinskis, Jonas (Leszczyński, Jan) 381, 402, 403, 405, 407, 408, 467, 471
Leščinskis, Stanislovas, Lenkijos karalius ir Ldk 120, 121, 271, 279, 280
Letaw, Alexander 362
Levenhauptas, Gustavas Adolfas 389, 390, 396, 407, 410, 424–428, 442, 444, 445, 447–450, 452–454, 456, 458, 462, 464–466, 482, 483, 503, 504, 511, 513, 515–517, 519, 522, 524, 529–531, 535, 550, 613
Levickis, S. 496
Levickis, Stanislovas 495
Levickis, Steponas 495
Lewicki, Józef 62, 293
Lewicki, Kazimierz 62, 263
Liackis, Elijus 381
Liackis, Petras 541
Liackis, Teodoras 531, 537
Licharevas, Vasilijus 445, 450–452, 460
Ligęza, M. S., 72
Lipnickis, Stanislovas 445, 446, 493, 542
Lisovskis, Jonas Konstantinas 396, 532, 539
Liubavičius, bajoras 468-469
Liubavskij, Matvej 62, 245, 333
Liubenieckis Gabrielius 396, 412, 413, 416–423, 426, 428, 429, 434–437, 439, 441, 442, 450, 454, 463, 468, 470, 481, 485, 501, 502, 555, 617, 621
Liubenieckis, M. 496

Liubieniecki, Stanisław (Lubeniecius, Stanislaus) 375, 470
Liubomirskis, Jurgis 100, 196
Liubomirskis, Jurgis Sebastijonas 196, 526, 527
Liudvika Karolina, B. Radvilos duktė 276
Liudvika Marija Gonzaga, Lenkijos karalienė ir Ldk 506
Liudvikas I Vengras, Vengrijos karalius 287
Lopacinskis, Jonas Dominykas 264
Loveika, Jonas 154
Łowmiańska, Maria 57, 221
Łuczyńska, E. 622
Lühr, Georg 372, 520
Łukaszewicz, Józef 367
Lukšaitė, Ingė 4
Lulewicz, Henryk 13, 568, 569, 601, 623–625, 628, 630, 633–635, 641, 642
Lvovičius, Chrizostomas 523

Maciejovskis, B., lenkų vyskupas 74, 263
Maciszewski, Jarema 610
Maironis (Mačiulis Jonas) 607
Majewski, Wiesław 21
Makiłła, Dariusz 29
Maksimilijonas, Šventosios Romos Vokiečių tautos imperijos imperatorius 82, 189, 626
Malachovskis, S. 300
Malčevskis, Andrius 296
Malinovskij, Joanikij 62
Malinowski, Mikołaj 59
Mamoničiai, giminė 589
Mamoničius, Leonas 179, 589
Mamoničius, Lukas 589
Manuzzi, S., 166
Marchocki, Mikołaj Ścibor 57, 208
Marcinkevičius, Paulius 486
Marcinkevičius, Povilas 384, 432
Markiewicz, Mariusz 636
Martynas, jėzuitas 520
Martynas, šventasis 94, 352
Martinovičius, Jonas 532
Masalskis, Ignotas, Vilniaus vyskupas 175, 228, 585
Masalskis, M. J. 197
Masalskis, Mykolas 121
Masalskis, Stanislovas 474, 585
Maskevičius, Samuelis (Maskiewicz, Samuel) 58, 253, 287
Massonas, Kazimieras Martynas 432
Matejko, Jan 368
Matsuk, Andrej 635
Matusevičiūtė, Ona 606
Matuszewicz, Marcin 58, 265, 140, 225
Medekša, Steponas Pranciškus 57, 287, 373, 393, 394, 396, 397, 418, 444, 445, 451, 452, 463, 493, 494, 519, 531, 556
Meynart, Jan 358
Meinas, švedų kapitonas 539
Memorony, Stp. 469
Mengdenas, švedų pulkininkas 462
Merczyng, Henryk 62, 268
Mews, Siegfried 55
Michałowski, Jakub 372, 380, 384, 403, 404, 447, 506
Mycielskaitė, Ona Liudvika, L. M. Radvilos ir M. K. Radvilos žmona 275
Mielwid, Heliasz 357, 358
Mienicki, Ryszard 50, 56, 375, 380, 470, 560, 562
Mieženskis, Aleksandras (Mirzevius, Alexander) 434, 467, 631, 625, 439
Mieženskis, Jonas (Mierzeński, Jan) 381, 383, 393, 432, 434, 435, 439, 446, 456, 467–469, 471, 479, 483, 503, 615, 631, 630
Mykolas Kaributas Višnioveckis, Lenkijos karalius ir Ldk 69, 197, 362, 574
Mykolas, šventasis 568
Milnheimas, G. 286
Mindaugas, Lietuvos karalius 8
Mineika, T. 311
Mirskis Jurgis 443, 467, 468, 470, 479

Mirskis, Kristupas 443
Mirskis, Sebastijonas 443
Mislingas, baronas 453
Mitzelis, Hansas 531
Miuleris Gustavas (Müler, Gustav) 472, 512
Mlečka 532
Mlečka, Jonas (Mleczka, Jan) 353, 432
Mlečka, Viktoras Konstantinas 354, 432, 534, 536–539, 543, 546
Mlodzienkovskis, Simonas 444
Mnémon, S. 62, 273
Mnich, Szymon 611
Mniška, Mykolas Jurgis (Mniszech, Michał Jerzy Wandalin) 580
Molčianovskis, Nikandras Vasiljevičius 417, 618
Montvila, Mikalojus 266
Montvila, Stanislovas 266
Morai, 221
Moratas, rotmistras 442
Moravskiai, giminė 274
Morikoni 632
Morsztyn, Ludwik 372, 380
Morštinas, Andrius 269, 401
Morštinas, F. 269
Mosbach, August 62, 253, 373
Mościcki, Henryk 329
Moscickis, Jurgis 494
Muchliński, Antoni 57, 91
Müleris, Gustavas 472, 512

***N**agielski, Miros*ław 610, 613
Narbut, Władysław 359
Narbutas, J. M. 124
Narbutas, Sigitas 43
Narbutas, Teodoras 109
Narbuth, Władysław 362
Narbutt, J. 62
Naruszewicz, A. 62, 237
Naruševičius, Adomas 428, 467
Naruševičius, Aleksandras 402, 403, 467
Naruševičius, Mikalojaus 67, 187, 590
Naruševičiūtė, Elžbieta 474
Narutavičius 507
Nedzinskaitė, Živilė 41
Nekliudas, Kristupas Vincentas 469, 471
Nemira 626
Nemiričius 467
Nesielovskis, J. 314
Neviardovskis, Šiaulių klebonas 516
Niemcewicz, Julian Ursyn 59
Niemiričius, Jurgis 439
Niemirowicz, Krzysztoph 358
Niendorf, Mathias 24
Niesieckis, 269
Niezabitowski, Stanisław 363
Nikonas, Rusijos patriarchas 392
Ninicz, Samuel Kazimierz 363
Noreika, Baisogalos vietininkas 532
Nowakowski, Franciszek Kandyd 59, 380

***O**bolenskij, Michail* 246
Oborskis, Andrius (Oborski, Andrzey) 358, 547
Obst, Jan 373
Obuchovičiai, giminė 58, 100, 139, 274, 380, 470, 504, 530
Obuchovičius, Mykolas (Obuchowicz, Michał) 101, 102, 103
Obuchovičius, Pilypas (Obuchowicz, Filip) 357, 375, 380, 470
Obuchovičius, Pilypas Kazimieras (Obuchowicz, Filip Kazimierz) 58, 97, 114, 116, 284, 373, 470, 530
Ochocki, Jan Duklan 58, 285
Odachovskis, Konstantinas 535, 539
Ogiński, Antoni 363
Ogiński, Bogusław 359
Ogiński, Bogusław Kazimierz 362
Ogiński, Marcyan 362
Oginski, Michael 58
Ogiński, Tadeusz 60, 121
Oginskiai, giminė 197

Oginskis, Grigalius Antanas (Ogiński, Hrehory Antoni) 108, 197, 216, 362
Oginskis, I. 193
Oginskis, L. 106
Oginskis, Marcijonas 432, 540
Oginskis, Marcijonas Aleksandras 118, 197, 211
Oginskis, Mykolas Kazimieras (Ogiński, Michał Kazimierz) 197, 274
Ogrodskis, J. 158
Ohryzko, Jozafat 59, 566
Olšamovski, Boleslav 62
Opalinskis, Andrius 190
Opalinskis, Kristupas 403
Orda, Stanislovas 451, 459
Ordin-Naščiokinas, Afanasijus Lavrentjevičius 389, 423 ,424, 518, 613, 621
Orzechowski, Stanisław 256
Ossolinskiai, giminė 601
Ostrogiškiai, giminė 278
Ostrogiškis, K. 267
Ostrowski Daneykowicz, Jan 59
Ostrowski, Antoni 58
Oświęcim, Stanisław 58, 261
Ottenhausenas, Johanas, 439, 469, 471
Otwinowski, Erazm 62, 252
Oxenstierna, Bengtas 404, 496
Oxenstierna, Johanas 402
Ozemblovskienė 543
Ozemblovskis, Hektoras 486, 635
Ozemblovskis, Matas 472
Oziembłowski, Józef 362

Pacai, giminė 69, 288, 519
Pacaitė-Kosakovskienė, Zofija 268
Pacas Mykolas 432, 438
Pacas, Feliksas Jonas 443, 519
Pacas, Jonas Dominykas 154, 137
Pacas, Kristupas Zigmantas 106, 197, 218
Pacas, Mikalojus Steponas 249
Pacas, Mykolas 432, 438
Pacas, Mykolas Kazimieras (Pac, Michał Kazimierz) 197, 213, 362
Pacas, Povilas 77
Pacas, Steponas 96
Pachmanas, S. P. 167
Pakoslavskis, Stanislovas 533
Pakošas, Jonas 451, 533, 632
Pakošas, Kristupas 469, 471
Palmstruchai, giminė 638
Palmstruchas Georgas Reinholdas 638
Palmstruchas Johanas 638
Palmstruchas Reinholdas III 638
Palmstruchas Reinholdas Tobijas, 638
Palmstruchas Vitmacheris (Witmacher, Palmstruch) Reinholdas II 638, 639
Palmstruchas, Gerardas 638, 639
Palubinskis, A. 104, 192
Parčevskis, Aleksandras 547
Parčevskis, Petras 261, 433, 434, 459, 472, 473, 479, 480, 513, 520, 521, 624, 625
Pastorius, Joachim 372, 470
Patkulis, Jonas, caro atstovas 216
Paura, Jonas Daukšta 444
Pawiński, Adam 58
Pelloras, Jonas 516
Peseckis, Jokūbas 267
Petkevičius, J. 262
Petkiewicz, Jerzy Felician 358
Petras I Didysis, Rusijos caras 110, 212, 373, 475
Petras, šventasis 352
Petrauskas, Rimvydas 567, 573
Petrovskis 531
Piasecki, Paweł 57, 214
Piastai, dinastija 287
Piekarskis, F. B. 168
Piekarskis, P. 94
Pielgžimovskis, Elijas 132, 203, 581
Pilat, Roman 63, 299
Pilchovskis, D. 328
Pilchovskis, Dovydas 296
Piliński, Tadeusz 63

Piotrkovičius, A. 180
Piotrovičius, J. 173
Piwarski, Kazimierz 50, 63, 254
Plater, Jan Ludwik 363
Plebański, Józef Kazimierz 506
Pleitneris, švedų pulkininkas 512
Pliateriai, giminė 279
Pliateris, Kazimieras Konstantinas (Plater, Kazimierz Konstanty) 302, 321
Pociey, Kazimierz 362
Pociejai, giminė 216
Pociejus, Liudvikas 106, 197, 280
Počobutas Odlanickis, Jonas Vladislovas (Poczobut Odłanicki, Jan Władysław) 57, 204, 373, 481
Podbereskis, Jurgis 432, 486
Podberezkaitė, M. Zamoiskio našlė 269
Podgorski, August 58
Podgurski, A. 107
Podolskis, J. 274
Pogirskis, pastalininkis 543
Pohorecki, Feliks 50, 62, 560
Poklonskis, Konstantinas 384, 385, 389, 392, 412, 461, 463, 543
Polubinskis, A. 435, 507, 625
Polubinskis, Adomas Hilarijus 625
Poniatovskiai, giminė 62, 270
Poniatovskis, S., iždininkas 305
Poniatovskis, St., Krokuvos kaštelionas 61, 272
Poniatovskis, Stanislovas, karaliaus brolvaikis 281
Poniatovskis, Stanislovas, karaliaus tėvas 272
Potocki z Potoka, Michał 362
Potocki, Hr. Leon 373, 481
Potocki, Leon 57, 481
Potockiai, giminė 64, 268
Potockis, Aleksandras 269
Potockis, Andrius (Potocki, Andrzej) 268
Potockis, Antanas Mykolas 269
Potockis, Eustachijus 269
Potockis, Feliksas 269
Potockis, Ignotas (Potocki, Ignacy) 197, 270, 324
Potockis, Joachimas Karolis (Potocki, Joachim Karol) 270, 275
Potockis, Jonas, Braclavo kaštelionas 270
Potockis, Juozapas (Potocki, Józef) 275
Potockis, Jurgis 269
Potockis, Kristupas 268, 439, 496
Potockis, Povilas 269
Potockis, Stanislovas 270
Potockis, Steponas (Potocki, Stefan) 121
Powidaj, Ludwik 63
Presiowski, Idzi 63, 128
Pryšmantas, Vladas 608
Prochaska, Antoni 55
Pronskis, Andrius, kunigaikštis 276
Protasevičius, V. 283
Prozoras, Adomas 104
Prozoras, Paulius 486
Prozoras, stovyklininkas 318
Prusinowski, J. 108
Przeździecki, Alexandr 59
Przyjemski, Krzysztof 404
Pšezdzieckiai, giminė 268
Pšezdzieckis, Aleksandras 268
Pšezdzieckis, Petras Povilas 268
Pšipkovskis, Boguslovas (Przypkowski, Bogusław) 446, 495, 497
Pšipkovskis, Marijonas Samuelis (Przypkowski, Marjan Samuel) 367, 605
Pšistanovskis, Jonas 465, 469
Ptaszycki, Stanisław 63, 253, 585
Puciata, Steponas 443
Puciata, Vladislovas 443, 486
Puciatowa, Maria 63, 323
Pufendorf, Samuel 375, 390, 401–404, 406, 409–412, 416, 418, 419, 421, 425, 426, 453, 457, 466, 467, 479, 500, 501, 507, 512, 513, 518, 525, 528–530, 535, 550, 551

Pułaski, Franciszek 71
Putkameris, Eberchardas 448, 469, 471, 490, 495, 497
Puzina, Jeronimas 471, 515
Puzyna, Krzysztoph 359
Puzinienė Skarbovičiūtė, Estera 515

Rabaševskis, Kristupas 469
Rachuba, Andrzej 16, 569, 573, 625, 630, 635, 641, 642
Raczyński, Edward 57, 277, 373, 385, 393, 412, 471, 494, 501, 504, 506, 507
Račko, Gabrielius 534
Radvila Našlaitėlis, M. K. 82, 189
Radvila Perkūnas, Kristupas 57, 164, 209, 237, 350, 417, 467, 581, 607
Radvila, Albrechtas Stanislovas 57, 96, 97, 190, 191, 373, 381–393, 469, 581, 585
Radvila, Aleksandras Liudvikas 190
Radvila, Boguslavas 18, 23, 24, 27, 276, 367, 372, 279, 380, 384, 385, 387, 393, 407, 412, 413, 415, 417, 418, 422, 424, 434, 435, 437, 441, 445–447, 451, 459, 460, 462, 467, 469–471, 480, 483, 485, 487, 488, 490, 491, 493–508, 518, 550, 551, 556, 605, 606, 625, 631, 632, 636, 644
Radvila, Dominikas Mikalojus 118, 210, 253
Radvila, J. F. 270
Radvila, Jonušas I 417, 505
Radvila, Jonušas II 17–22, 27, 28, 61, 98, 99, 197, 357, 367, 368, 374, 378–385, 388, 389–396, 405–408, 411–413, 415, 417–419, 421–442, 444–446, 448–473, 479–485, 487–491, 493–495, 497, 498, 501–505, 507, 508, 512, 513, 523, 524, 543, 546, 554–556, 605–607, 610, 617–620, 625, 631, 637
Radvila, Jurgis, kardinolas 277
Radvila, K. 80, 190, 542
Radvila, K. S. 109, 279
Radvila, Karolis Stanislovas „Mielasis pone“ (Radziwiłł, Karol Stanisław Panie Kochanku) 59, 118, 270, 273, 275, 279, 305
Radvila, Karolis Stanislovas, kancleris 109
Radvila, Kristupas (Radziwiłł, Krzysztof młodszy) 581
Radvila, Kristupas II 27
Radvila, Kristupas, Vilniaus vaivada 585
Radvila, M. 67, 283, 590
Radvila, Mikalojus Rudasis 283, 590
Radvila, Mykolas 101, 271
Radvila, Mykolas Kazimieras 417, 471, 523, 542
Radvila, St., pakamaris 275
Radvila, Udalrikas 273
Radvilaitė Ona, Jonušo Radvilos duktė 467
Radvilaitė, K. 273
Radvilaitė, Liudvika Karolina, B. Radvilos duktė 60
Radvilienė, Marija, Bazilijaus Mogilos Lupul duktė, J. II Radvilos žmona 467
Radvilos, giminė 17, 23, 55, 99, 109, 197, 273, 367, 368, 374, 387, 405, 410, 411, 413, 415–426, 429, 434–437, 440, 445, 451, 467, 470, 471, 481, 485, 492, 494, 500, 501, 505, 506, 520, 542, 551, 553–555, 605, 606, 615, 618–621
Radziejovskis, Jeronimas 399, 403, 436, 470, 488, 497
Radziejowska, Elžbieta, 375, 399
Radziminskis, Aleksandras 454, 456, 466, 479
Radziševskis, Mykolas 295
Raess de, P. 285
Ragauskas, Aivas 4, 5, 8, 9, 12, 43, 459, 559, 608, 639
Ragauskienė, Raimonda 631, 637
Raiževskis, LDK kariuomenės poručnikas 547
Rajeckis, G. 267
Rajeckis, Teofilis Duninas 479

Rakoči Jurgis II (György Rákóczi II), Transilvanijos kunigaikštis 488, 618, 619
Rakoči, Zigmantas 619
Razinkevičius 466
Rehm, H. 63, 336
Reineris, Bernardas 444
Rej, švedų kariškis 466
Rekst, Mikołay 358
Rembertas, švedų artilerijos leitenantas 498
Rembielinskis, S. 158
Rembowski, Aleksander 63
Renninghas (Renningh), vertėjas 452, 453, 462, 489
Repninas, Nikolajus 61, 281
Ribinskis, Petras 358, 534, 536, 539, 546
Rydberg, Olof Simon 58
Riminskiai, giminė 148
Rimša, Edmundas 573
Roberth, švedų kapitonas 473, 632
Rogožin, N. M. 614
Rokickis, A. M. 274
Romaniuk, Przemysław P. 635
Romanovai, dinastija 377
Römeris, M. 63, 331
Romodanovskis, Grigorijus 499
Roppas, T. 318
Rosenas, vachmistras 528
Rosentenas, Pilypas 516
Rosenthalis von, A. F. 514
Rosovskis, J. 180
Rostovskis, Stanislovas (Rostowski, Stanisław) 375, 520, 521
Rosudovskis, rotmistras 543
Rotkevičius, bajoras 466
Rtiščevas, Fiodoras 452, 493, 494
Rubaševskis, Kristupas 469
Rubinštein 173
Rudamina, Petras 486
Rudawski, Jan Wawrzyniec 367, 375, 388, 393, 402–404, 424, 433, 434, 475, 480, 481, 504, 549, 550, 605
Rudomina Dusiacki, Piotr 635
Rukiewicz, Stanisław 363
Runkevič, S. 110
Rupeyko, Woyciech 358
Rusiecki, J. 56
Ruzas, Vincas 620
Rževuskiai, giminė 273
Rževuskis, Adomas (Rzewuski, Adam Wawrzyniec) 273, 302
Rževuskis, Severinas (Rzewuski, Seweryn) 273
Rževuskis, Stanislovas Ferdinandas 273
Rževuskis, Vaclovas Petras (Rzewuski, Wacław Piotr) 122, 273

***S**ajkowski, Alojzy* 21
Sakavičius (Sakovičius), Adomas Motiejus 229, 432, 439, 451, 468–470, 519, 546, 547, 623
Salmonowicz, Stanisław 29
Saltykova, M. 372, 528
Sandberg, Per 458, 630
Sanguška, J. 274
Sanguškos, giminė 197
Sapiega K. L. 155, 387, 407, 445, 494, 507
Sapiega, Aleksandras Kazimieras 103
Sapiega, Aleksandras Mykolas 150, 198, 273, 290
Sapiega, Andrius 86
Sapiega, Benediktas 101, 210
Sapiega, Fridrichas 499
Sapiega, J. F., kancleris 141, 197
Sapiega, Jonas 197, 499, 500, 506, 526, 527
Sapiega, Juozas 275
Sapiega, K. N. 125, 304
Sapiega, Kazimieras Jonas 107, 111, 197, 216, 499
Sapiega, Kazimieras Leonas 374, 381, 387, 493, 500, 571, 581
Sapiega, Kristupas 543
Sapiega, Leonas 64, 189, 352, 374, 494, 554, 571, 581

Sapiega, Mykolas 276
Sapiega, Mykolas Antanas (Sapieha, Michał Antoni) 272
Sapiega, Mykolas Pranciškus (Sapieha, Michał Franciszek) 108
Sapiega, P. S., vicekancleris 96, 500
Sapiega, Povilas Ivanovičius 276,
Sapiega, Povilas Jonas 18, 101, 197, 397, 469, 474, 491, 493, 494, 498–500, 504–509, 527, 532, 533, 537, 540–547, 636, 641, 644
Sapiegaitė, Ona, Andriaus Pronskio našlė 276
Sapiegaitė, Teresė, Jokimo Potockio žmona 270
Sapiegaitė, Vielkopolskio našlė 269
Sapiegienė, Oginskienė 272
Sapiegos, giminė 18, 55, 216, 360, 410, 494, 500, 645
Sarneckis, bylininkas 167
Savickis, M. S. 103
Schlemüller, W. 63
Schreiberis, Danielius 531
Schultzas, Martynas, švedų pulkininkas leitenantas 427, 444, 455, 458, 464, 466, 522
Scottas, Jokūbas, švedų pulkininkas 483, 522, 523
Selenis, Valdas 9, 10, 11, 12, 30, 33, 608
*Semkowicz, W*ładysław 55, 243
Seniauskaitė-Denhofienė 271
Seredyński, Władysław 57, 373, 393
Sergiejevičius, V. I. 167
Siarczyński, Antoni 56, 306
Sicinskai (Čičinskai), giminė 39, 265
Sicinskis (Čičinskas), Vladislovas 432, 486, 596
Sieliavianka, Marijana 639
Sielskis, A. 102
Siemaszko, Jan 358
Sierzputowski, T. 63
Siesickis, Kazimieras 486
Sieversas, J. J. 39, 324
Siljeströmas, švedų diplomatas 402
Siniavskiai, giminė 276
Siniavskis, Mikalojus 276
Sipavičius, Gabrielius (Sipowicz, Gabriel) 358, 515, 516, 538, 637
Syrokomla, Władysław 372
Sivickis, I. 313
Skarbko Kielčevskis, Jonas 104
Skarulskytė 269
Skytte, Benediktas (Bengt, Benedict) 368, 409, 441, 448, 450, 452–454, 456, 457–466, 469–476, 479–481, 485, 486, 488–494, 501, 503, 511–522, 524, 528, 529, 555, 616, 631
Skowron, Ryszard 636
Skrzetuski, Wincenty 63, 195
Skrzydylka, Władysław 57
Skuibėda, rotmistras 543
Sliesoriūnas, Gintautas 4, 16, 43
Slizien, Stephan Jan 362
Slochockis, Mozyriaus seniūnas, 543
Sluška, Boguslavas Jurgis 252, 269
Sluška, Zigmantas Adomas 432, 439, 543
Sluškaitė, Eufrozina 521
Smetona, Antanas 38
*Smoleński, W*ładysław 63, 299
Smolka, Stanisław 309
Sobieskis Jonas, Lenkijos karalius ir Ldk 404, 445, 499, 500, 560, 574, 605
Sobieskis, Jokūbas 73, 210
Sofija, Brandenburgo markgrafaitė 417
Sokołowski, August 55
Solovjev, Sergey Mikhaylovich 63, 216, 375, 378, 380, 385, 389, 397, 451, 494, 499, 518, 549, 556
Soltan, Samuel Pereswit 363
Soltanas, S. 324
Sosnovskis, Juozapas (Sosnowski, Józef) raštininkas 123, 158, 287
Sowa, J. 622
Sruoga, Balys 607

Stachowski, Krzysztoph 352
Stachowski, Micahł 358
Stackelbergas, Otto Magnus 298
Stancelis, Vigintas 43
Stanisław, Januszkewicz 358
Stanislovas Augustas Poniatovskis, Lenkijos karalius ir Ldk 48, 56, 205, 579, 582
Stankevič, Adam 576
Stankevičius, Eustachijus 385
Stankevičius, Jonas Mikalojus 354, 385, 428, 479, 486, 515, 545, 546
Stankevičius, Mykolas Eustachijus 354, 534, 540
Starczewski, E. 63, 271
Steckevičius, Kristupas 541
Steigvila Liaudanskis 404, 540
Stenbockas, Gustavas Ottas 404
Steponas Batoras, Lenkijos karalius ir Ldk 48, 59, 187, 341, 560, 565, 568, 570, 579, 581, 588
Storoženko, N. V. 63, 242
Stravinskis, I. 158
Strižka Daugėla, Kristupas 405, 406, 411, 417, 426, 439, 445, 469, 470, 483, 550
Strutinskiai, giminė 166
Suchodolskis, A. 304
Suchodskis, A. 72
Sulkovskis, Aleksandras Juzefas (Sułkowski, Aleksander Józef) 280
Sulkovskis, Antonijus (Sułkowski, Antoni) 324
Sungaila, Aug. 521
Survilaitė-Montvilienė, Barbora 266
Surwiło, Daniel 358
Sutowicz, J. 583
Svidlas, Jurgis 548
Svinaleckis, A. 496
Swengelnas, Jurgis (Swengeln, Georg), švedų pulkininkas 464, 491
Swiderski, Karol Michał Wagi 363

Š*abūnas, Leonas* 63, 221
Šadurskis, Jonas 158
Šapoka, Adolfas passim
Šarfenebergas, Jonas (Szarfenberg, Jan), 179
Ščepkovskis, Valerijonas 520
Ščiavinskis, T. 496
Ščuka, Antanas Stanislovas 110, 155, 269
Ščukaitė, Marija, Konckio žmona 269
Ščukos, giminė 270
Šedelis, Kristupas (Szedel, Krzysztof) 180
Šemeta, Mikalojus Kazimieras 21, 534
Šemeta, V. 496
Šemiota, A., mokesčių rinkėjas 103
Šemiota, M., mokesčių rinkėjas 79
Šeremetjevas, Vasilijus 384
Šidlovskis, Žarnuvo kaštelionas 72
Šimkovičius, Temzukas 286
Šinkūnas, Peliksas 375, 433, 435, 505, 507, 607
Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė 8, 10, 16, 30, 37, 41, 561, 576, 591
Šostakovskis, Jonas 443, 628
Šostovickis, Jonas 479, 534
Šreiberis, Karolis Ferdinandas (Schreiber, Karol Ferdynand) 180
Šreteris, Jonas (Schroetter, Jan) 109
Štrumberkas, Jonas 533
Štrunk, von, Kotryna 638, 639
Švankovskis, Matas 168

Talatas, Jonas Jeronimas 354, 512, 532,547
Tałwoisz, Adam 348, 602
Tanneris, Bernardas 217–218
Tarla, P. 269
Tarło, Adam 372
Tarnowski, S. 64, 299
Taubė, Liudvikas 528
Taujanskas, R. 592
Temberski, Stanisław 59, 375, 380, 391, 393, 472, 481, 504
Thäleris, švedų pulkininkas 426, 512, 522, 523
Theiner, Augustin 373, 394, 475, 479

Thiernas, Justas, 464, 467, 504
Thurnas, Henrikas 462, 464, 466, 491, 503, 504, 511
Tiapkinas, caro atstovas 210
Tyla, Antanas 7, 8, 11, 15–17, 19–23, 27–29, 33, 35, 37, 40, 41, 572, 591, 605–607, 610–612, 614, 615, 618, 623–626, 628–631, 637, 640–643
Tyszkiewicz, Eustachy 64, 375, 229, 427
Tyszkiewicz, M. 64, 299
Tyszkowski, Kazimierz 50, 64
Tiškevičius, Jonušas Skuminas 93, 94, 350
Tiškevičius, Jurgis 17, 71, 313, 383, 387, 391, 394, 406, 410–413, 416, 420, 421, 423, 428, 434, 439, 444, 472–474, 479, 492, 621, 629, 630, 633
Tiškevičius, Kazimieras 247, 432
Tiškevičius, Liudvikas Skuminas (Tyszkiewicz, Ludwik Skumin) 124, 195
Tyzenhauzai, giminė 39, 279
Tyzenhauzas, Andrius 104
Tyzenhauzas, Otonas 538
Tyzenhauzas, Reinholdas 397
Tyzenhawz, Michał 363
Toeppen, Max 60, 133
Tolliusas, švedų pulkininkas 465, 550
Tomas, šventasis 346
Tračevskij, A. 64
Transche, Valerijus švedų generolas 517
*Trębicki, W*ładysław 64, 217
Treplinskis, spaustuvininkas 180
Trizna, G. M., stalininkas 154
Trizna, M., vicekancleris 191
Trubeckojus, Aleksejus 39, 378, 379, 397
Trumpa, Vincas 10, 38, 39, 611
Tukalskis Nieliubovičius, M. 124
Turowski, Kazimierz Józef 57

U*ebersberger, Hans* 64, 208
Uhlenbrockas, Jonas 427, 442–444, 464, 486, 500, 518, 628
Unichowski, Alexander Józef 363
Urquardas, Johanas 427, 484
Urusovas, Semionas 18, 396, 397, 489, 494, 497–499
*Uruszczak, Wac*ław 563
Ustrialov, Nikolaj 64, 216
Uszak Kulikowski, Michał Kazimierz 363

Vaina, Benediktas 86, 263
Vaina, Mykolas 516
Vaina, Stanislovas 539
Vaina, Vladislovas 432, 531
Vainienė, Kotryna, 454, 455, 530
Vainiotas, Aleksandras 537
Vainiotas, mokesčių rinkėjas 85, 571
Valadkavičius, maršalka 218
Valančius, Motiejus 64, 263, 376, 520
Valavičius, Eustachijus 94, 248, 268, 352, 545
Valavičius, J. 473
Valavičius, J., iždininkas 91
Valavičius, Jarošas 132
Valavičius, Jeronimas 269, 352
Valavičius, Jonas 269
Valavičius, Jonas Eustachijus 269
Valavičius, Jurgis 428, 473
Valavičius, M. 518
Valavičius, M. D. 197
Valavičius, Žemaitijos seniūnas 214
Valavičiūtė-Kosakovskienė, Zofija 268
Valdšteinaitė, Mykolo Višnioveckio žmona 271
Vavžeckis, Tomas 125
Vazos, dinastija 10, 70, 196, 398, 400, 417, 554
Važinskis, Albertas 486, 523
Vcieklica, Virbalio tijūnas 523
Vendragovskis, Jonas 444
Verbickienė, Asta 576
Viberckas, J. 531
Viberckas, Johanas 517
Vickenas, Henrikas 496, 498, 504, 512

Vidauskytė, Lina 610
Vieselovskiai, giminė 197
Viesiolovskis, K. 190
Viežbickis, Vaclovas 148
Vijukas Kojalavičius, Albertas (Wiiuk-Koialowicz, Albert) 374, 499
Vileika, Kazimieras 469, 471
Vilimas, Darius 16
Visgirda, Jonas 486, 534
Visockis, Samuelis 432, 439, 469
Višnioveckiai, giminė 107, 270
Višnioveckis 619
Višnioveckis Mykolas 574
Višnioveckis, Dimitras 526
Višnioveckis, Jonušas 270
Višnioveckis, Jonušas Servazas, 270
Višnioveckis, konfederacijos vadovas 69, 210
Višnioveckis, Mykolas Kaributas, Lenkijos karalius ir Ldk 58, 574
Višnioveckis, Mykolas Servazas, 197, 270
Vytautas Didysis, Ldk 7–9, 11, 16, 33, 35, 45, 55, 371, 559
Vitkauskienė, Birutė Rūta 637
Vitmacheriai→Palmstruchai
Vitmacheris (Palmström, Palmstremas), Reinholdas 638
Vitmacheris (Witmacher Palmstruch) Johanas (Hansas) 637–639
Vitmacheris Palmstrauchas (Witmacher Palmstruch), Martinas 638, 639
Vitmacheris Palmstruchas (Witmacher Palmstruch), Jokūbas 639
Vitmacheris Palmstruchas (Witmacher, Palmstruch, Palmströmas) Reinholdas I 511, 515
Vižickis, K. 273
Vladimirsky Budanov, Michail 167
Vladislovas Vaza, Lenkijos karalius ir Ldk 57, 69, 190, 218, 375, 388, 398, 579, 400, 402, 605
Vnučka, Morkus 82, 570
Vodzinskis, Gabrielius 264
Volkas 547
Völkersahmas, Melchioras 409
Volkonskis, Dimitrijus, kunigaikštis 397
Volkonskis, Rusijos pasiuntinys 571
Volminskis, Jonas, 342, 344
Volminskis, Kazimieras 486
Volodkevičius 39
Volodkevičius, Kristupas 384
Volskis, M. 189
Vorbekas-Lettowas, Motiejus 614
Vorlovskis, Mykolas 486
Voronieckis, Jokūbas 262
Voronovičius, Samuelis 547
Vrublevskiai, giminė 9, 43, 602

***W**alewski, Aleksandr* 375, 385, 393, 610
Waliszewski, Kazimierz 59, 270
Wasilewski, Tadeusz 22, 23, 26, 27
Wegner, Jan 376, 404, 509, 527
Wegner, Leon 64, 309
Wejle, Carl 376, 398
Westerveltas van, Abrahamas 620
Wybicki, Józef 59, 296
Widmont, Jerzy 358
Wielhorskis, M. 274
Wierzbowski, Teodor 64, 293
Willichmanas, švedų pulkininkas leitenantas 390
Willingas, Otonas 521
Wyrwicz, Karol 64
Wisner, Henryk 20, 22, 23, 26, 607
Wyszemirski, Jakub 358
Wiszniowiecki, Michał 56
Witmacheriai (Palmströmai), giminė 638
Witmacheris Palmstrauchas, Martynas 639
Witmacheris Palmströmas, R. 515
Witmacheris, Gerardas 639
Witmacheris, Hansas 637, 639
Wittenbergas, Arwidas 403, 404, 405, 410
Wittmacheriai, giminė 638
Wittmacheris von Ermondas, Reinholdas,638

Wittmacheris, Georgas Reinholdas 638
Wittmacheris, Hansas 637
Wittmacheris, Jokūbas 639
Wittmacheris, Reinholdas 638
Wittmacheris, Reinholdas Tobijas 638
Wittrock, Georg 614, 616
Wizgird, Jan 635
Wóycicki, K. Wł. 57, 205
Wolff, Adam 64, 248
Wolff, Józef 64, 197, 376, 435, 533, 543, 641, 642
Woliński, Jan 50, 64, 289, 560
Wołłowicz, Maryan 358
Wolminski de Zegrza 636
Wołodkowicz, Franciszek 363
Wołonczewskis, K. M. 64, 263
Worłowski, Michał 635
Wrangelis, Karolis Gustavas 25, 495

Žardinas, Mikalojus 546
Žeromskis, Kazimieras Chvalibogas 393, 438, 445–447, 452, 493, 541
Žygimantas Augustas, Lenkijos karalius ir Ldk 65, 66, 69, 70, 76, 77, 127, 129, 185, 189, 257, 262, 267, 284, 322, 334, 580, 590
Žygimantas Senasis, Lenkijos karalius ir Ldk 245, 256, 259, 285, 287
Žytkievičius, Danielius 499, 500
Žižys, Dalius 43
Žolkievskis, Stanislovas 208
Žukovič, Piotr 64, 213

Żaba, Jan 363
Żychliński, Szeliga Teodor, junior 64, 196
Żychliński, T. 64, 196, 269
Żylewicz, Piotr 358
Żojdź, Karol 615, 622, 631
Żupański, Jan Konstanty 58

Zabiela, J. 311
Zabiełło, Symon 362
Zadzikas, Jokūbas 203
Zajączkowski, Stanisław 50, 560
Zakrzewski, Andrzej Bogdan 16
Zakrzewski, Stanisław 62
Zaleski, B. 58, 272
Zaleski, Michał, 58, 287
Załuski, A. 108, 203
Zaluskiai, K., abu virtuvininkai 273
Zaluskis, A., vyskupas 109
Zaluskis, J. 181
Zamoyski, J. W. 165
Zamoiskis, Andrius (Zamoyski, Andrzej) 59
Zamoiskis, Janas 500, 526
Zapolski, Mikołay 358
Zaranka Paulius 523
Zaranka, Kazimierz 359
Zaranka, Paulius 523
Zaviša, Jonas 472
Zaviša, Kristupas 94, 197, 284, 353, 387, 639
Zaviša, Kristupas Stanislovas (Zawisza, Krzysztof Stanisław) 58, 252, 275
Zaviša, V. 158
Zavišaitė, Marija 269
Zbaraskis, J. 214
Zborovskiai, giminė 196, 583
Zborovskis 583
Zebžidovskis, Mikalojus 86
Zenavičiai, giminė 371
Zenavičius, Kristupas Despotas 109, 358
Żeweło, Adam 358
Zgierski, Jan Mikołaj 362
Zybergai, giminė 279
Zienkavičius, Mykolas (Zienkowicz, Michal) 167, 263
Zienowicz, Jan Jerzy 352
Zigmantas Vaza, Lenkijos karalius ir Ldk 48, 57, 69–71, 74, 80–82, 91, 92, 95, 156, 188, 189, 246, 258–260, 263, 286, 342, 343, 398, 570, 571, 588
Zikaras, Juozas 607
Zolotarenka, Ivanas 387, 389, 391, 392, 395, 397, 451
Zuckerbeckeris, inspektorius 511, 515

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Abiejų Tautų Respublika (Respublika) 7, 9, 16, 27, 29, 30, 34, 38, 41, 49, 56, 185, 331, 342, 367, 375, 377–403, 405, 406, 408–410, 412, 414, 417, 423, 451, 475, 551, 559–561, 563–568, 570–579, 583, 584, 586, 588, 590, 598, 599, 605, 606, 614, 619
Achmatovas 384
Alytus 251
Alsėdžiai 473, 522
Alūksta 319
Alunta 396, 397
Andrejavas 495, 502
Andrusovas (Andrusava) 142, 210, 211
Anykščiai 382, 464, 518, 524, 542, 640
Annebergas 529
Antaviliai 362
Ariogala 354, 464, 465, 534, 541, 543, 545, 546
Arkaločiai 469
Ašmena 109, 268, 358, 386, 389, 392, 412, 439, 444, 451, 468, 469, 546, 547, 632
Augustavas 224, 452, 491, 498
Aunuvėnai 523
Austrija 29, 152, 550
Ažytėnai 546

Babruiskas 502, 559
Badenas 527
Badenas 527
Baisogala 469, 532
Bakalariava 491, 497
Balbieriškis 497
Balčiai 547
Balstogė 494
Baltacerkvė 619
Baltarusija (Gudija, Baltgudžiai), 41, 60, 93, 259, 334, 380, 385, 389, 397, 434, 460, 463, 559, 612
Baltija, jūra 22, 25, 26, 28, 29, 63, 213, 369, 398, 399, 556, 614
Baras 123, 270, 415, 502
Barštynas 507
Batakiai 543
Batakynė 541
Batohas 619
Bauskė 426, 442, 450
Belgradas 62, 254
Bellevue bei Konstanz (Belle-Vue bei Constanz) 58
Belskas 500, 507
Belzas 151, 269
Berestečkas 619
Berezina, upė 379, 380, 414, 428
Berlynas 58, 228, 334, 373, 373, 380, 614
Beržėnai 471, 517, 531, 540, 543, 547
Beržinėnai 359, 523, 536
Biala 101, 572
Bialonievas 436
Bychavas 40, 384, 505
– Aukštutinė pilis
– Naujasis Bychavas 384, 612
– Senasis Bychavas 384, 387, 389, 392, 397, 414, 612
Bydgoščius 551
Bielskas 236, 436, 491, 495, 496
Birštonas 9
Biržai 18, 40, 197, 367, 395, 397, 405, 409, 411, 418, 421, 423, 425–428, 430, 431, 434–437, 440, 442, 449, 454, 470, 483, 484, 517, 518, 524, 529, 530, 535, 536, 538, 539, 547, 549, 550, 554, 607, 625, 631

Bistryčia 159
Bobruiskas 502
Bolimovas 269
Borisovas 389, 619
Bortenšteinas 507
Braclavas 151, 270, 595
Braličinas 379
Brandenburgas 374, 383, 401, 403, 406, 410, 417, 445, 458, 485, 488, 491, 523, 525, 610, 525
Branskas 279, 495, 496
Brasta (Lietuvos Brasta) 40, 74, 202, 348, 378, 382, 386, 387, 397, 415, 452, 468, 474, 489, 492, 493, 494, 497–502, 506, 540, 543, 587
Bratošynas 358
Braunsbergas 59, 372, 520
Bremenas 384, 398, 403
Breslauja 40, 90, 319, 362, 384, 386, 387, 397, 423, 427, 433, 442–444, 454, 467, 479, 486, 487, 492, 517–519, 595, 628
Briuselis 375, 521
Bubeliūnai 546
Bugas, upė 224

Cechanovecas 491, 501
Cecora 239
Cėsis (Vendenas) 40, 148, 357, 389, 391, 397, 444, 459, 479
Chocimas 213
Choinikai 279, 318

Čekija 10, 162, 217, 582
Čekoslovakija 8, 10, 559
Čenstakava 103
Čerkasai 343
Černigovas 148, 207, 439
Červenogrodas 279
Čluchuvas 279

Dalija 555, 643
Danija 29, 399, 528, 550
Daugėliškis 444
Daugpilis 348, 384, 389, 390, 403, 407, 409, 410, 613
Dauguva, upė 380, 390, 399, 426, 530, 535, 551
Davydovas 397
Deulinas 207
Didieji Dirvėnai→Dirvėnai
Didlaukiai 547
Didžioji Lenkija→Lenkija Didžioji
Dirvėnai 486, 541
– Didieji Dirvėnai 354, 456, 534, 540
– Mažieji Dirvėnai 540, 541, 542
Dirvininkai 546
Dysna, upė 40, 379
Dniepras, upė 379, 414
Dobrynė 40, 119, 280
Dresdenas 75
Drisvetai 444
Drohičinas 275
Drucė, upė 40, 379
Druja 379, 443, 518, 628
Dubingiai 276, 367, 433, 436, 437, 624, 625
Dubysa, upė 489
Dūdai 469
Dusetos 469

Eišiškės 319, 479, 540
Elbingas 501, 525
Erglaičiai 465
Estija 13, 351, 402, 409, 425, 449, 504, 549, 555, 616, 643
Europa 23, 24, 28, 29, 527, 606

Freiburgas 63, 336
Freistadt 375, 470

Gardinas 13, 56, 190, 359, 382, 383, 385, 386, 397, 401, 412, 415, 436, 447, 450, 452, 453, 468, 469, 474, 492, 493, 496, 497, 566, 572, 573, 599, 612
Gargždai 522, 530
Gdanskas (Dancigas) 40, 74, 351, 402, 403, 525, 527
Gelgaudiškis 276, 491
Genuja 226
Geranainys 248
Gerasimovičiai 469
Giedraičiai 395, 614
Girkalnis 547
Gnevas 279
Gnieznas 102, 294
Golombas 105, 228, 507, 526, 527, 587
Golubis (Golubaja) 502
Gotha 60
Grinkiškis 531, 533, 536
Grudziondzas 438
Gulbinai 436, 484, 486

Haličas 279
Helsinkis 622
Holandas 501
Hubai 362

Ikaznė 443
Ingrija (Ingermanlandija) 425, 449, 462, 549, 555, 643
Inturkė 479
Ivičas, dvaras 109

Janovcas 527
Jaroslavas 507, 526, 527
Javarovas 119, 216
Jelnas 436
Joniškis 466, 469, 482, 529
Josvainiai 436, 456, 531, 534, 536, 537, 544, 624
Juodoji jūra 212
Jurbarkas 271, 462, 464, 465, 469, 539

Kadzinius 211
Kaidanava (dab. Dziaržynskas) 40, 391
Kairėnai 543
Kaivoniai 465
Kališas 133, 403, 440, 481
Kaltinėnai 473
Kamenecas 268, 493, 498–500
Kamionka (Kamienas) 40, 107
Kanievas 273, 343
Kaniūkai 545
Karaliaučius 138, 372, 394, 395, 407, 409, 422, 423, 439, 472, 509, 520, 525, 532, 540, 639
Karališkoji Prūsija→Prūsija Karališkoji 148
Karšuva 534, 540–542, 544
Kartena 543, 545
Kauliniai 469
Kaunas 8, 10, 13, 15, 16, 19, 33, 38, 39, 45, 55, 214, 331, 362, 365, 371, 379, 385, 386, 389, 391, 393, 396, 397, 410, 420, 422, 426–428, 433, 436, 440, 444, 448, 449, 452, 453, 457–459, 462, 463, 486, 489, 492, 512, 519, 531, 534, 540–543, 548, 556, 559, 561, 562, 572, 579, 595–597, 600, 601, 607, 611, 642
Kėdainiai 5, 7–10, 16–24, 26–29, 32, 33, 35–37, 39–43, 55, 215, 365, 367, 368, 372, 388, 394, 396, 397, 421, 426, 428, 433–435, 442, 444, 445, 447, 450–453, 456, 457, 460, 462, 464–466, 468, 470–474, 478, 480, 485–487, 489–497, 500–503, 505, 508, 511–513, 518, 519, 521–523, 529–531, 533, 537, 550, 551, 553–556, 605–608, 611, 612, 614, 615, 618, 619, 621–624, 626, 629, 630, 632, 634, 637, 639, 640–642
Kedupiai 266
Kelnas 504, 508
Kemerai 546
Kernavė 362

Kiduliai 523
Kijevas 49, 60, 206, 348, 372, 397, 402, 417, 439, 494, 504, 526, 618, 619, 620
Kijevo Rusia 49
Kirsna, 469
Klaipėda 530, 531
Klišuva 110
Klovainiai 482
Knišinas 279, 436
Kobrinas 502
Kodenis 241
Kolas 128, 357
Konėnai 469
Koninas 404
Korčyna 128
Korsunis 238, 343
Košanai 363
Kovotava 471
Kozielskas 359
Koženiovas 468
Kražiai 516, 520, 534, 543, 545
Kretinga 530
Krėva 8, 15, 344, 362
Kričevas 414
Kriukai 493
Krokuva 16, 50, 55, 196, 343, 373, 378, 380, 385, 393, 398, 399, 403, 404, 417, 435, 445, 468, 475, 481, 488, 526, 560, 567, 583, 587, 598, 601, 602, 610, 636, 637, 642
Kubiliūnai (Kobilėnai) 543, 642
Kudirkos Naumiestis 491
Kujavija 40, 58, 117
Kujavijos Brasta (Kujavų Bžėstė) 40, 117
Kulmas 40, 105, 263
Kuoknesė 353, 390, 410, 425, 426, 427, 442, 549, 613
Kupiškis 464, 484, 514, 542, 543, 631
Kurkliai 542
Kurnikas 21, 602, 641, 642
Kuršas 27, 94, 201, 351, 374, 390, 399, 406, 407, 409–412, 427, 442, 452, 453, 458, 459, 485, 487, 491, 514, 521, 524, 529, 535, 536, 551
Kuršėnai 542
Kvėdarna 497, 516, 543, 546, 547

Labguva 549
Läckö 643
Lada 436
Lancutas 526
Latgala 411
Latvija 622
Laukžemė 466
Lazauskai 469
Lazūnai 469
Leckava 547
Leidenas 613
Leipalingis 108, 272
Leipcigas 55, 317, 367, 613
Lėnas 474
Lenčiai 546
Lenčyca 40, 381, 402, 405, 408
Lenkija (Lenkai, Karalystė, Karūna) 5, 7–18, 21–31, 33, 34, 39–41, 43, 47–50, 55, 58, 60, 185, 193, 331, 341, 346, 367, 368, 372, 377–381, 383–385, 388, 390, 398–400, 402, 404, 405, 407, 408, 414–417, 419, 422, 425, 428–434, 436, 437, 440, 444, 445, 450, 451, 457–460, 462, 470, 475, 476, 478, 480, 487, 488, 492–495, 499, 500, 504, 506–509, 511, 520, 524–527, 532, 539, 541, 549, 553–556, 559–598, 600, 602, 603, 605, 618, 619, 623, 629, 631, 634–637, 639, 641, 644
– Lenkija Didžioji 105, 205, 403, 410, 446, 481
– Lenkija Mažoji 128, 205
– Lenkijos Prūsija→Prūsija Karališkoji
Lešnas (Lesnas) 40, 403
Liaudiškės 543, 546
Liaudoniai 214

Lichtenbergas 417
Lyda 82, 359, 386, 479, 492, 493, 496
Lietuva 5, 7–23, 25, 35, 36, 367–369, 374, 377–386, 388, 389, 391, 392, 394–398, 400–402, 405–435, 437, 438, 440–455, 457–460, 462–465, 467, 468, 470, 472, 474–478, 480, 481, 485–487, 491–495, 497, 500, 501, 503, 504, 507–509, 511–513, 519–521, 524, 525, 527–531, 535, 537, 541, 548–550, 553–556, 559–577, 579–590, 593–596, 598–600, 602, 603, 605, 606, 608, 611, 612, 614–618, 621, 622, 624–626, 629–632, 635–643
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) 5, 7–16, 18, 20–24, 26–30, 41, 43, 57, 342, 367, 387, 476, 559, 566–569, 572–577, 584, 585, 588, 591, 592, 595–597, 599– 602, 610–612, 614, 617, 620, 623, 625, 627, 628, 630, 633, 639, 641–643
Didžioji Lietuvos Kunigaikštija (DLK) 49, 185, 413–415, 420, 428–430, 432, 434– 437, 439, 441, 450, 460, 468, 476, 477, 478, 479, 480, 486, 496, 519, 523, 543, 545, 619, 625
Linkmenai 444
Linkuva 515
Lipniškės 107
Liubečas 261, 331
Liubekas 398, 400
Liublinas 5, 7–9, 11, 12, 15, 16, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 33, 39–41, 43, 50, 57, 185, 331, 348, 375, 379, 385, 526, 527, 542, 554, 559, 561–563, 569, 571, 575, 576, 589, 590, 592, 596–598, 600, 603
Livonija 15, 25, 27, 28, 71, 189, 331, 341, 386, 390, 398–401, 403, 405–411, 420, 421, 423–427, 430, 441, 442, 448–453, 457, 464, 466, 467, 470, 475, 478, 489–492, 501, 504, 518, 524, 535, 549–551, 555, 568, 570, 573, 581, 613, 614, 622, 638, 643
Löberöd 372, 479
Lojovas 261, 331, 619
Lomža 268, 488, 491
Londonas 318
Lovičius 404
Lubomlė 279, 436
Luckas 148, 260
Lukomlė, 358
Lundas 372, 479, 622
Luokė 473
Lvovas 40, 49, 55, 206, 333, 375, 378, 385, 403, 488, 526, 560

Magdeburgas 168, 559
Makova 491
Makštai 541
Malta 430, 431
Mantviliškis 464
Marčiai 438
Marienburgas 48, 353, 358, 467, 525
Mažieji Dirvėnai→Dirvėnai
Mažoji Lenkija (Mažlenkiai)→Lenkija Mažoji
Mendzyžečas 40, 403
Merkinė 98, 327, 436
Meteliai 436
Mikalajava, dvaras 109
Minskas 58, 227, 356, 379, 382–389, 391, 392, 407, 415, 434, 470, 479, 560, 571, 612, 625
Mintauja 406, 452, 453, 456, 517, 529
Mogiliavas (Mogilevas) 40, 110, 380, 384, 389, 406
Moldavija 467
Molėtai 541
Moliūnai 468
Mosėdis 473, 522
Mostai 469
Mozyrius 97, 240, 363, 379, 386, 432, 439,470, 543

Mozūrija (Mozūrai) 64, 128, 248, 268, 501, 526, 614
Msiclavas (Mstislaulis) 40, 93, 269, 350, 379, 386
Mstibogovas 71

Narevas 18, 382, 495, 498, 500, 611
Narva 611
Naugardukas 78, 215, 353, 372, 379, 386, 397, 415, 439, 465, 568, 571
Naujadvaris 261, 383, 493, 596
Naujasis Bychavas→Bychavas
Naujoji Druja 628
Naujoji, tenutas 438
Naumiestis 491, 492
Neapolis 373, 475
Nemakščiai 547
Nemėžis (Nemiežius) 29, 40, 392
Nemunaitis 469
Nemunas, upė 224, 389, 393, 414, 445, 452, 457–459, 462, 464, 487, 489, 490, 496, 497, 511
Nemunėlio Radviliškis 40, 396, 425–427, 442, 444, 449, 450, 452, 453, 465, 482–484
Nemunėlis, upė 396, 425
Neris, upė 392, 393, 395, 396, 408, 422, 447
Nesvyžius 375, 418, 506, 606
Neuburgas 109, 276
Nevelis 619
Nevėžis, upė 374, 454
Nyderlandai 528
Niurnbergas 218
Notecė, upė 403
Novosielskas 268

Obeliai (Abeliai) 9, 550
Oderis 399
Olyka 278
Olyva 361, 372, 375, 433, 470, 549, 551, 605
Olkušas 230
Olštynas 614
Opsa 362
Opolė 506
Orlas 446, 447, 486
Orša 77, 231, 363, 378, 386
Ostrynas 468
Osvencimas 58, 261, 468, 615
Ožė 436

Pajevonys 543
Pajūris 534, 543, 547
Pakruojis 40, 318, 466
Pakuteniai 546
Palanga 426, 427, 438, 444, 454, 465, 522, 530, 541, 543
Palenkė 89, 207, 415, 422, 434, 436, 445, 447, 488, 491–495, 497, 501–504, 507, 512, 595
Palenkės Bielskas 436
Pamarys 272, 388, 399, 425
Pamūšis 466
Panemunė 489
Panemunė, pilis 642
Panevėžys 345, 482, 517
Papilė 473, 520
Papilys 484
Paryžius 8, 263, 375, 521, 608
Pasvalys 40, 442, 444, 449, 450, 456, 462, 464, 482, 483, 490
Pašiaušė 516, 545
Paširvintis 543
Pavandenė 522, 523
Pažižmis 543
Penionys 464, 541, 542, 631
Perašlis 491, 503, 625
Perejaslavas 40, 377, 378
Peremislis 57, 269, 527
Perlamas 436, 625
Pernu 267, 541, 545
Pervalka 436
Petrakavas 81

Petrapilis (Sankt Peterburgas) 40, 55, 57, 212, 334, 372, 378, 380, 427, 460, 559, 566, 602, 609
Pilica 103
Piltenė 319, 448, 513, 535
Pinskas 74, 210, 363, 382, 386, 397, 492, 493
Piontkai 404
Plateliai 541–543
Plava 527
Pliauskynė 548
Plockas 151, 274
Plungė 285, 362, 438, 540–543
Podolė 81, 207, 372, 460, 618
Polesė (Pagirys) 60, 206, 348, 382, 397, 595
Polianovka 97, 207, 284, 377
Polockas 86, 218, 342, 379, 386, 389, 444, 454, 549
Potok 362
Potva, dvaras 469
Poznanė 16, 49, 56, 211, 373, 393, 403, 412, 440, 494, 566, 591, 599, 601

Praga, Varšuvos priemiestis 113
Praha 8, 10, 62, 207, 469, 527, 545, 559, 641, 406
Pramedžiava 523, 536
Prancūzija (Prancūzai) 8, 105, 209, 402, 406
Prienai 438, 468
Prieraslis (Prierašlis) 436, 625
Pripetė, upė 414
Prūsija (Prūsai) 29, 59, 206, 341, 399, 404, 438, 445–447, 462, 487, 489–505, 507, 509, 525–527, 539, 541, 549, 551, 555, 612
– Prūsija Karališkoji 148, 214, 399, 525
Pružanai 101
Pskovas 237, 423, 424, 449
Pšemislis 527
Pultuskas 613
Puodžiai 532
Purviai 541
Puzevičiai 134

Radomas 111, 527
Radviliškis 40, 426, 465, 615
Radzinas 270
Raigardas 503
Ramygala, 541
Raseiniai 85, 266, 354, 440, 458, 517, 529, 534, 536, 541–543, 546–548, 571
Raudondvaris 460, 463
Rečyca (Riečica) 40, 150, 240, 363, 379, 386, 531, 543, 559
Regensburgas 417
Rezeknė 389
Rietavas 85, 508, 541, 542, 571
Ryga 25, 26, 40, 93, 213, 351, 374, 396, 406, 408, 409, 410, 416, 418, 421–423, 425, 442, 449, 450, 452, 453, 467, 475, 487, 501, 511, 513, 514, 521, 529, 532, 535, 549, 550, 555, 613, 621, 632, 637–639, 643
Rytų Europa 8, 28, 29, 560
Riugenas, sala 399
Rokiškis 550
Roma 209, 367, 373, 394, 430, 431, 475, 626
Rosė 438
Rumborg 353
Rusija (Maskvos valstybė, Imperija), 9, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 55, 63, 197, 331, 341, 351, 367, 372–374, 378, 380, 385, 388, 389, 392, 394, 397, 399, 409, 417, 451, 452, 460, 463, 475, 491, 494, 499, 504, 517, 518, 528, 548, 549, 553, 559, 595, 602, 609, 610, 613–616, 629, 631, 634–637, 639, 641
– Maskva 367, 369, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 389– 395, 397– 401, 403, 405–412, 414–417, 419–425, 427, 428, 430, 431, 438, 441, 443, 446–451, 453, 454, 457–

463, 467, 469, 470, 474, 475, 479, 484, 487–490, 493, 496–498, 500, 503, 508, 517, 518, 523–525, 528–530, 538, 548, 549–551, 553–556, 560, 570, 571, 581, 605, 610, 612–614, 616, 618, 619, 621, 628, 640
Ružanai 110

Sakalai, girininkija 251
Saksonija (Saksai) 74, 244, 417
Salamiestis 484, 543
Salamiestis 484, 543
Salaspilis (Kircholmas) 86, 425, 442
Samboras 532
Sanas, upė 526, 527
Sandomieras 72, 207, 361, 401, 526, 527
Sanokas 269
Sapiežinas (Sapiegynė) 443, 444, 628
Sebežas 619
Seinai 423, 451, 468, 632
Semeliškės 362
Senasis Bychavas –Bychavas
Septynpilis 488
Seradzas (Sieradzė) 40, 72, 403, 440, 481
Seredžius 489
Severėnai, žemė 207
Selecas 497, 505, 506
Silezija 62, 253, 373, 404, 472
Simnas 436, 438
Skandinavija 399
Skirsnemunė 451, 469, 632
Skoklosteris, pilis 24, 25, 26, 371, 462
Skrebynė 545
Skuodas, 482, 523, 543
Slanimas (Slonimas) 40, 73, 241, 363, 386, 492, 496, 499
Slavantiškės 397
Sluckas 276, 387, 412, 414, 445, 501, 613
Smaliavičiai 389
Smiltynė 363
Smolenskas 63, 210, 331, 353, 375, 379, 380, 385, 386, 388, 389, 432, 434, 439, 451, 459, 470, 475, 547, 610, 632
Smurgainys 392
Södertörn 23, 606
Sokolka 436
Sončas 404
Sroda 182, 213, 403
Starodubas 75, 210, 295, 357, 379, 386, 389, 516
Stokholmas 24, 58, 368, 369, 371, 390, 399, 401, 402, 406, 408, 410, 412, 433, 478, 482, 487, 608, 609, 618, 638,639
Stolinas 397
Strasburgas 502
Sučava 619
Siodermanlandas 93, 234, 398
Suomija 613
Supraslis 231
Suražas 279, 436, 495
Svyriai 444
Svisločius (Svisločė) 40, 389, 397

Šaltuona, upė 266
Šapalevičai (Šepelivičiai) 40, 379, 381, 504
Šateikiai 371, 518
Šauduva 456, 479, 540–544
Šaukėnai 540, 636
Šeduva 271, 436, 438, 469, 482, 512, 529, 533–535, 543
Šehinas, karo stovykla, 97
Šetekšna 543
Šiaulėnai 79
Šiauliai 142, 448, 482, 483, 487, 508, 512, 516, 517, 522, 524, 529–532, 559
Šiluva 473
Šimoniai 484, 543
Širvintos 614
Šklovas 379, 384, 389
Šlavantiškiai 468
Šlikiai 545

Šliselburgas 216
Štetinas 402, 403
Štumsdorfas (Stumsdorfas) 209, 399
Šv. Romos imperija (Vokiečių imperija) 415, 436, 612, 626, 629
Švedija (Švedai) 5, 15, 17–29, 33, 35, 36, 39, 41, 58, 201, 342, 367, 368, 371, 379, 383, 389, 390–392, 394, 396, 397–427, 429–434, 437, 439–441, 449–453, 457, 459, 462, 463, 465–467, 475–478, 480, 481, 488, 500, 501, 504, 511, 513, 518, 522, 527, 528, 535, 550, 551, 553, 555, 556, 570, 581, 605, 606, 608, 610, 614, 616, 623, 624, 627, 628–631, 634–639, 641, 643, 644
Švėkšna 531, 542, 545, 546
Šventoji, upė 427, 454, 462, 465, 524, 531, 627

Talinas, 74, 622
Tamošovas 527
Targovica 51, 59, 227
Tarnogrodas 157
Tartu (Dorpatas) 57, 269, 334, 353, 479, 543, 559
Taujėnai 474
Tauragė 445, 487, 523, 535, 538, 539, 540, 541, 547
Telšiai 543, 543, 545
Tendžiogala 534, 537
Teterinas 379
Tykocinas 18, 40, 229, 436, 467, 474, 491, 495–498, 501, 504–508
Tilžė 445, 487
Tirkšliai 543
Tysovecis 116, 506, 520, 526
Tytuvėnai 473, 523
Tomskas 62
Torunė 78, 219, 359, 525, 551, 637
Trakai 80, 210, 350, 386, 397, 432, 436, 438, 439, 472, 472, 492, 540, 541, 577
Transilvanija 27, 341, 398, 459, 618
Trubeckas 142, 261, 331
Tucholia 279
Turkija (Turkai) 142, 207, 342, 377
Turovas 397
Turovas 397
Tverai 543, 548

Uiscis (Ujscas) 40, 403, 408, 410, 440, 481
Ukmergė 87, 253, 358, 371, 381, 382, 386, 389, 396, 397, 415, 434, 439, 440, 464, 467, 468, 471, 479, 486, 492, 514, 519, 524, 529, 542, 543, 548, 614, 635, 640
Ukraina, 206, 346, 374, 378, 388, 397, 502, 595, 600, 619
Upytė 48, 80, 231, 344, 386, 389, 397, 436, 439, 468, 486, 492, 514, 515, 517, 519, 524, 533, 542, 543, 600, 601, 609, 471, 468, 469, 470
Upsala 376, 613
Usviatas 271
Utena 396, 464, 542, 543, 631
Uždniepris 210
Užmūšis 482
Užnemunė 445, 460, 461, 489, 496
Užneris 327
Užpaliai 550
Užventis 541, 542

Vabalninkas 484, 542
Vainutas 497, 543
Vaitiekūnai 543, 546
Valaitiškės 469
Valkaviskas (Volkoviskas) 40, 77, 270, 362, 363, 379, 383, 386, 415, 416, 438, 492, 496, 568
Valkininkai 108, 216, 360
Vandžiogala 451, 544
Varka 527
Varmija 149, 501, 614
Varniai 473, 522

Varšuva 13, 16, 21, 22, 50, 55, 187, 373, 378, 381–383, 385, 388, 389, 391, 393, 399, 401, 404–407, 409, 417, 440, 471, 481, 488, 495, 496, 500, 506, 509, 525, 527, 533, 535, 560, 562, 563, 566, 568, 569, 571, 580, 581, 583, 591, 599, 605, 607, 610, 635, 637, 641
Vasilkovas (Vasilkava) 362, 436, 468
Vatikanas 264, 373, 394, 475
Velička 404
Veliuona, 452, 458, 464, 465, 468, 469, 471, 485, 489–491, 503, 524, 532, 534, 540, 546
Veližas 414
Vėluva (Wehlau) 29, 551
Vendenas 389
Vengrija 162, 217, 526, 582
Vepša, upė 527
Verchovičiai 499
Verkiai 611
Vestfalija 399
Vestrogotija 555, 643
Viduklė 473, 534, 547
Vidurio Europa, 8, 29
Viekšniai 269, 471, 531, 543
Viena 19, 58, 228, 335, 393
Viešvėnai 542
Vilija, upė 615
Vilkaviškis 61, 468
Vilkija 489, 490, 521, 533, 537, 546
Vilkyškiai 358
Vilnius 4, 7–11, 13, 15–17, 21, 22, 29, 41, 48, 50, 55, 190, 333, 342, 367, 378, 371, 372, 380–383, 385, 386, 388–397, 405–408, 410–413, 415–418, 420–424, 428, 429, 434, 439, 440, 441, 444–447, 449–452, 456, 459, 460, 462, 469, 472–475, 479, 480, 493, 499, 505, 506, 518, 520, 532, 554, 559–561, 567–571, 573, 575, 576, 583–585, 587, 589, 591, 596, 600, 601, 606–608, 610, 612, 614, 617, 619–621, 625, 629, 632, 633, 637, 638, 639
– Žaliasis tiltas 395, 614
Virbalis 445, 491, 500, 523, 532, 544, 546, 549, 630
Vysla, upė 224, 527
Vismaras 399
Višnioveckas 619
Vitebskas 77, 269, 362, 380, 383, 384, 386, 389, 452, 491, 493
Vižainis 491, 492, 503
Vyžuonėliai 487
Vyžuonos 487
Vladimiras 267, 499
Vohynis 129
Voiničius 404
Vokietija 398, 614
Volčynas 111
Volgastas 410
Volpa 508
Voluinė (Volinė) 40, 60, 129, 206, 372, 379, 460, 618
Vroclavas 58, 253, 372, 373, 391, 470, 591, 601

Žabluduvas (Zabludavas) 40, 446, 447, 507
Zamoscis 500, 526
Zapyškis 276, 461, 489
Zatoras 151
Zbaražas 619
Zborovas 619
Zembinas 389
Zenkūnai 469
Zlatarija 536
Zweibrückenas 400

Žagarė 482, 512, 513, 515, 516, 519, 522, 523, 528
Žarnuvas (Žarnovas) 40, 72, 404, 475, 481
Žeimiai 396, 421, 422
Žemaitija (Žemaičiai) 21, 23, 26, 48, 64, 214, 341, 359, 382, 385, 386, 389,

388, 391, 392, 396, 397, 422, 428,
432, 433, 438, 439, 447, 454–456,
464, 465, 469, 471, 472, 476, 479,
480, 486, 490, 492, 493, 497, 501,
508, 511, 512, 515–517, 519–521, 523,
525, 531–534, 536–551, 555, 570, 571,
595, 613, 623, 625, 637–639, 643
Žyrovičiai 559
Žiupronys (Župrėnai) 40, 392
Žyviecas 91, 404, 468

ADOLFAS ŠAPOKA
WORKS, VOL. 3

Lithuania and Poland After the Union of Lublin 1569. Features of their State Relations
The Treaty of Kėdainiai 1655 or Swedes in Lithuania 1655–1656

SUMMARY

One of the most talented, productive and famous Lithuanian historians of the 20th century Adolfas Šapoka (1906–1961) paid most of his attention to the research of political history and in his most important and mature works analyzed statehood development of the Grand Duchy of Lithuania (further – GDL) in 16th–18th centuries. Besides *The History of Lithuania* (published in 1936), edited by A. Šapoka, the best known to general public and academic community are dissertations of this historian, defended and appeared in separate publications: *Lithuania and Poland After the Union of Lublin 1569. Features of their State Relations* (published in 1938) and *The Treaty of Kėdainiai 1655 or Swedes in Lithuania 1655–1656* (prepared in 1939, first time published in 1990). They are one of the biggest and most important researches by A. Šapoka which layed foundations of 16th–18th centuries GDL statehood development estimation in Lithuanian historiography and are published in this third volume of *Works*. It can be said that many insights of this Lithuanian historian did not loose scientific value and relevance up to this day.

Yet historian Zenonas Ivinskis in eighth decade of the 20th century seeking to evaluate A. Šapoka's contribution to Lithuanian historiography paid attention that in his research A. Šapoka was concentrated on problems of GDL statehood – "Relations of Lithuania and Poland", "Independence efforts of Lithuania and various other questions", Republic of Both Nations, created by Union of Lublin, interpreting as federal state. Professor Antanas Tyla evaluating A. Šapoka's historiographical heritage also noted that: "research about political society's public efficiency of the Grand Duchy of Lithuania in united state after Union of Lublin makes the bigger part of his creative legacy". A. Šapoka was brave to undertake explorations of turning points, which were fatal to statehood development of GDL. At that time striving of yet rather young histo-

rian to solve essential problems of Lithuania's statehood sources, 1385 Krėva Treaty and Lithuania-Poland political relations in juncture of 14th–15th centuries, especially after Union of Lublin 1569, 1655 Treaty of Kėdainiai, Four-Year Sejm (1788–1792) reforms and the Constitution of May 3, 1791, Vilnius city history, cannot be non surprising. In this aspect A. Šapoka differs from all in Lithuanian historiography. These fundamental themes often pointed to A. Šapoka sharp arrows of criticism. This A. Šapoka's flash and rather big input into Lithuanian historiography is just started to be understood adequately. One may agree with insightful estimation of professor A. Tyla that A. Šapoka's "creative heritage composed in Lithuania until 1940 is surprisingly big. No one Lithuanian historian of that time could be compared to him".

In the introductory article of the publication "The Grand Duchy of Lithuania's Statehood in Adolfas Šapoka's Research" the editors looked for an answer why did A. Šapoka undertake research of statehood development. In the article it was stressed that at the first half of 20th century when there were complications of state interrelations between Lithuania and Poland, it was relevant to look at the sources of these states' relations also tendencies of their development. Furthermore, at the time of the young national Lithuanian state formation it could not be no interest in problems of early statehood development. Thus A. Šapoka undertook investigation of politically and historically important and very susceptible to the Lithuanian society historical questions that had (starting with the Union of Lublin 1569) little attention in Lithuanian historiography. The historian with his investigation incarnated Lithuanian search – widespread in Lithuanian culture, typical for national ideology, search of Lithuanian statehood in this case, historically based, politically important and from the viewpoint of historical consciousness relevant aspiration do not break a pen on the "kingdom" of Vytautas the Great at the beginning of 15th century or Union of Lublin 1569, but continue tradition of Lithuanian statehood until the very end of Republic of Both Nations existence, integrate in it the history of the lost historical capital Vilnius, reveal position of this city in "The life of Lithuania". A. Šapoka wrote about political "Lithuanian nation" and contrasted it with the same political "Polish nation". Of course, the historian did not mean ethnic (national) conception of nation, which, as he said, was not even known at that time. A. Šapoka explained that confusion emerged because both nations belonged to the same noblemen caste having common interests and concerns. Nevertheless, political Lithuanian nation after the Union of Lublin 1569 up to the end of the state existence kept separate organization of the state and interests. The brightest action

of this sort A. Šapoka considered signing the Treaty of Kėdainiai. Yet, according to the historian, in 18th century continuous process of caste closing won, Lithuanian state idea fell into agony and at the time of Four-Year Sejm "flapped in small flames".

There were also another circumstances of choosing topics for research, related to academic environment, namely A. Šapoka's personal acquaintanceship with professor Ivan Lappo. Although in study years chosen final works' topics were connected only with the period after Lublin, it seems the final fatal decision to take up more exhaustive investigation of exactly this epoch took place in 1931, when A. Šapoka got a Czechoslovakia government's scholarship and becoming actual student of Prague Charles University he had an unique opportunity to communicate directly with the most famous that time researcher of 16th – the beginning of 17th GDL statehood – professor I. Lappo.

Editors of A. Šapoka's *Works*, vol. 3, assoc. prof. dr. Robertas Jurgaitis (Vytautas Magnus University; Center for Studies of History of Parliamentarism) and prof. dr. Aivas Ragauskas (Vilnius University) wrote an introductory article for this publication, prepared and scientifically edited texts of the famous Lithuanian historian – two dissertations defended one after another in 1938 and 1939 *Lithuania and Poland After the Union of Lublin 1569. Features of their State Relations* and *The Treaty of K*ėdainiai *1655 or Swedes in Lithuania 1655–1656*. According to settled publication tradition of A. Šapoka's historiographical heritage, commentaries were also worked up as in previous volumes. At the end of the publication there are lists of used abbreviations and illustrations, also indexes of personal and geographical names which would facilitate readers to find person or locality.

Translated from the Lithuanian by Virginija Dičiūtė

ISBN 978-609-471-138-1

Adolfo Šapokos (1906–1961) trečiajame „Raštų“ tome publikuojamos visuomenei ir akademinei bendruomenei geriausiai žinomos apgintos ir atskirais leidiniais jau pasirodžiusios disertacijos „Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai“ (publikuota 1938 m.) ir „1655 m. Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 m.“ (parengta 1939 m., pirmą kartą publikuota 1990 m.). Tai vieni reikšmingiausių A. Šapokos tyrimų, padėjusių įvertinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI–XVIII a. valstybingumo lūžius ir visą raidą. Ši publikacija leidžia dar geriau pažinti vieno žymiausių XX a. Lietuvos istorikų A. Šapokos istoriografinį paveldą ir XVI–XVIII a. LDK valstybingumo istoriją. Pagal nusistovėjusią A. Šapokos „Raštų“ publikavimo tradiciją, kaip ir ankstesniuose tomuose, be įvado, disertacijų tekstų, parengti išsamūs komentarai, publikacijos pabaigoje pateikiamas santrumpų ir iliustracijų sąrašas, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės, kurios padės skaitytojui surasti asmenį ar vietovę.

Kalbą redagavo Ilona Čiužauskaitė
Santrauką į anglų k. vertė Virginija Dičiūtė
Maketavo Rasa Labutienė, Laura Petrauskienė
Rodykles sudarė Vigintas Stancelis

SL 605. 85,25 sp. l. Užsak. Nr. 18-048
Išleido ir spausdino Lietuvos edukologijos universiteto leidykla
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
Tel. +370 5 233 3593, el. p. leidykla@leu.lt